

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLIII.

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
2004

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLIII.**

MISKOLC, 2004

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

Idegen nyelvű összefoglaló:
ANTALFFY ELAYNE
SZELEÁNU MAGDOLNA
JAN POST

ISSN 0544-4225

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
Múzeumi Kollégiuma támogatta

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Veres László, megyei múzeumigazgató
Készült a KAPITÁLIS Kft. Nyomdaüzemében, Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA 60 ÉVES

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumok munkatársai és a tudományos tevékenységükkel intézményeinkhez kapcsolódó kutatók *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* sorozatának idei kötetével köszöntik B. Hellebrandt Magdolnát, múzeumunk régészét. Hölgyek esetében talán nem illik felemlíteni a kort, ám a hosszú, munkás évek, a megyénk régészeti kutatásában végzett eredményes tevékenység, a Herman Ottó Múzeumhoz való három évtizedes hűség jó ok lehet a „kerek” évforduló ünneplésére, az ünnepelt munkássága előtti tisztelgésre. Munkatársunk esetében csak erősítik ennek igényét a szakmai és emberi kapcsolatok, amelyek a részéről megnyilvánuló kollegialitásban gyökereznek. Közismert, hogy a közgyűjteményekben dolgozó muzeológusok tevékenységében a tudományos munka az ad-

minisztráció és közművelődés mindennapos feladataival társul, így még inkább tisztelget parancsol a tudomány asztalára letett teljesítmény. A kötetben szereplő szerzők, de az itt meg nem nyilvánuló kollégák nevében is, B. Hellebrandt Magdolnának ajánljuk ezt a könyvet, további eredményes munkát, sok örömet, jó egészséget kívánva!

A Szerkesztők

Hellebrandt Magdolna 1944. november 12-én született a Baranya megyei Alsómocsoládon. Általános iskolai tanulmányait Érden, a középiskolát a fővárosban végezte, 1963-ban érettségizett a Kaffka Margit Gimnáziumban. (Ma Szent Margit Gimnázium.) 1963–1968 között az ELTE Bölcsészettudományi Karán régészet–történelem szakos hallgató volt, ahol nagy hírű professzorai – Banner János, László Gyula, Bóna István és Mócsy András – vezették be a régészet elméletébe és módszertanába. Már az első szemináriummi dolgozatának megírásától a kelták régészetével foglalkozott, szakdolgozatát *Kelta pénzek viszonya késő La Tene csoportjainkhoz* címmel írta. 1968–1971 között Pest megyében dolgozott, elkezdte a váci kelta temető ásatását, melynek anyagával részt vett a Székesfehérváron rendezett, *A keleti kelta művészet* című nemzetközi kiállításon 1974-ben. Mivel Vácott újkori történész státusban alkalmazták, s ezen nem lehetett változtatni, 1971-ben Miskolcra jött régésznek Kemenczei Tibor megüresedett helyére. Itt lehetőség volt – a helyi leletmentések, ásatások mellett – Vác-Kavicsbánya kelta temető feltárásának folytatására és befejezésére. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében hitelesítette a régi, ismert kelta temetőket – Muhi-Kocsmadomb, Radostyán-református temető –, s új lelőhelyeken is végzett feltárást, így Kistokaj-Kültelkek, Bodroghalom-Medvetanya, Novaj-

idrány-Sárvár területén. Ezek a munkák mind leletmentésként indultak, mint ahogy Kesznyéten-Szérűskert szkítakeresztmetszetének ásatása is, ahol 89 sírt mentettek meg.

1992 őszén kezdték meg intézményünk régészei az M3-as autópálya nyomvonalának bejárását Mezőkövesdtől Oszlárig. Ezek a munkák jelentősen átalakították az archeológia korábbi múzeumi szakirányát: 1993-tól megkezdődtek a tavasztól késő ősziig tartó autópálya-ásatások. Hellebrandt Magdolna Mezőkövesden, Mezőkeresztesen, Csincsén, Emődön és Igriciben ásatott. Emődön a késő bronzkori halomsíros kultúra 120 síros, teljesnek mondható temetőjét tárták fel irányításával, 1996-ban Köröm-Kálvária- (Rákóczi-) dombon a Gáva kultúra telepét, leleteit mentette. Az autópálya építéskor részt vett a munkák rendszeres ellenőrzésében, és leleteket mentett Mezőkeresztes-Keresztes-püspökiben, valamint Muhi-Hosszúdűlőben.

Összegyűjtötte, lerajzolta és összefoglalóan értékelte a kelta régészeti anyagot Pest, Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék területén. Ebből az anyagból doktorált 1987-ben, disszertációja *Celtic Finds from Northern Hungary* címmel jelent meg az Akadémiai Kiadónál 1999-ben a *Corpus of Celtic Finds in Hungary III.* köteteként. Munkájának eredménye a szkíta-kelta együttélés bizonyítása Muhi-Kocsma-dombnál, a csoportos temetkezés felismerése a váci temetőnél, ahol minden csoportban egy karddal felfegyverzett harcos nyugodott, továbbá – a maszkos gyöngyök elterjedésének térképre vitelével – kirajzolódott egy kereskedelmi útvonal a Fekete-tengertől Sziléziáig.

Publikálta a Herman Ottó Múzeumba került bronzleleteket. Az ezredforduló körül több város és község igényelte történelmének bemutatását: helytörténeti monográfiák készültek például Tállya, Szirmabesenyő, Putnok, Ónod, Halmaj, Szendrő és Szerencs településéről. Ezekben a kötetekben általában Hellebrandt Magdolna mutatta be az őskori régészeti leleteket. Ezek a munkák több esetben túlmutattak az adott település történetjének kérdéseire: például Szirmabesenyő kutatásánál figyelt fel a szakirodalomból ismert, de már csak légi felvételen kimutatható föld- és vízivárra. A dupla sáncnak sikeres átvágása után, módszeresen nézte át a Hadtörténeti Múzeum Térképtárában a légi felvételeket, s így bukkant például Gesztely-Nagypart, Lénártfalva (Lenartovce), Putnok-Pogonyipusztá, Izsófalva-Gede, valamint Vilmány föld- és vízivárait. Ebből a témából tartott előadást 2000-ben az Őskoros Kutatók II. Összejövetelén Debrecenben, majd 2001-ben a Nagybányán rendezett konferencián. A föld- és vízi várak létének, illetve céljának kiderítése vezette el a nyersanyagok vizsgálatához.

Az elmúlt több mint három évtized alatt számos kiállítás, kamaratárlat, iskolai kiállítás rendezésében vett részt – az utóbbiak kapcsán általában ismeretterjesztő előadást is tartott. 1974-ben és 1994-ben közreműködött az állandó régészeti kiállítás rendezésében múzeumunk papszeri épületében, s részt vállalt az ahhoz készült vezető megírásában is. 1979-ben négy megye kelta régészeti leletanyagából hozott létre kiállítást, ahol a numizmatikát a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Bíróné Sey Katalin mutatta be. S. Koós Judittal közösen rendezték 1991-ben a *Bronzkincsek a Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből* című kiállítást, melyet Kassán és Rozsnyón, majd Miskolcon a Papszeren bemutatnak 1993-ban. A múzeum szkíta kori anyagával részt vett 2001-ben a *Hatalmasok a viadalokban* című, Havassy Péter által Gyulán rendezett, az Alföld szkíta korát bemutató kiállításon. 2001–2003 között a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának régészeti szakfelügyelőjeként tevékenykedett.

1994-ben főtanácsosi címet kapott a Herman Ottó Múzeumban, s múzeumi munkája elismeréseként 1998-ban Pro Museo kitüntetésben részesült.

B. Hellebrandt Magdolna publikációi (1971–2004)

1971

Előzetes jelentés a Vác-Kavicsbánya kelta temető 1969–1970. évi feltárásáról (Excavation of a Celtic Cemetery at Vác-Kavicsbánya (Pebble-pit) in 1969–1970). *Archaeologiai Értesítő* 98:176–185.

1972

Történelmi köemlékek Vácott (Historische Steindenkmäler in Vác). *Studia Comitatus* I: 99–115.

A halmajugrai kelta lelet (Der Keltische Fund von Halmajugra). *Az Egri Múzeum Évkönyve* X: 107–117.

Adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti topográfiájához. *HOM Közl.* 10:17–25.

1973

A Kyjatice kultúra újabb lelőhelye (Eine neuere Fundstelle des Kyjatice-Kultes). *HOMÉvk* XII:589–598.

Az ózdi régészeti gyűjtemény. *HOM Közl.* 12:37–51.

1974

Újabb ősrégészeti leletek a Diósgyőr-Tapolca barlangban. *Karszt és Barlang* I:39.

A Diósgyőr-Tapolca barlang feltárása. Közös cikk Saád Andorral. *HOM Közl.* 13:10–15.

1976

A Diósgyőr-Tapolca barlang ásatásának eredményei (Ergebnisse der Ausgrabungen in der Diósgyőr-Tapolca-Höhle). Közös cikk Kordos Lászlóval és Tóth Lajossal. *HOMÉvk*. XV:7–36.

1977

Újabb rézkori temetők Dél-Borsodban (Neuere Friedhöfe aus der Kupferzeit in Süd-Borsod). Közös cikk Patay Pállal. *HOMÉvk*. XVI:43–84.

Dr. Saád Andor. Nekrológ. *HOM Közl.* 16:149–151.

1979

Védett és védendő területek Borsodban. *HOM Közl.* 17:15–22.

A szerencs-taktaföldvári kőbaltalelet (Der Steinaxtfund von Szerencs-Taktaföldvár). *HOMÉvk*. XVII–XVIII:7–24.

Herman Ottó Múzeum. Kiállítási katalógus. Régészeti gyűjtemény, őskori rész. Miskolc. 10.12.

Kelták Észak-Magyarországon. Kiállítási katalógus (Bíróné Sey Katalinnal). Miskolc.

1980

Ősrégészeti kiállítások tapasztalatai. HOM Közl. 18:121–126.

A mád-padihegyi bronzlelet (Bronze Finds from Mád-Padihegy). HOMÉvk. XIX:79–86.

1982

Aggteleki tájvédelmi körzet, bioszféra rezervátum. Kultúrtörténeti emlékek. 28–33. Budapest.

1984

Kaptárkövek között Cserépváralján. Természetvédelmi Egyesület Évkönyve 2/1983. 56–67.

1985

Réz kori leletek Tiszadorogmáról (Funden in Tiszadorogma aus der Kupferzeit). HOMÉvk XXII–XXIII:21–28.

Neue spätbronzezeitliche Schwertfunde aus Nordungarn. ActaArchHung 37:24–31.

1986

A II. sárospataki bronzlelet (Der II. Bronzefund von Sárospatak). ComArchHung 5–14.

Bronztárgyak Ócsanáros-Várdombról (Bronzegegenstände vom Ócsanáros-Burghügel). HOMÉvk XXIV:343–346.

Régészeti tanácskozás Miskolcon. HOM Közl. 24:1.

Régészeti kutatások Északkelet-Magyarországon. A kesznyéteni szkíta kori temető feltárása. HOM Közl. 24:21–22.

1988

Szkíta kori temető Kesznyéten-Szérűskerten (1984–85. évi ásatás eredménye). (Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten-Szérűskert Grabungsergebnisse der Jahre 1984–85.) HOMÉvk XXV–XXVI:107–126.

1989

Régészeti tanácskozás Miskolcon. HOM Közl. 26:219–220.

Rómer Flóris emlékezete. HOM Közl. 26:238–239.

A csobajai kelta sír és régészeti kapcsolatai (The celtic Grave in Csobaj und its Archeological Ties). HOMÉvk. XXVII:439–461.

Der keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund. ActaArchHung 41:33–51.

A pácini IV. bronzlelet (Der IV. Bronzefund von Pácin). ComArchHung. 97–117.

1990

Az Igrici kerámiadepot (Das Gefäßverwahrfund von Igrici). ComArchHung. 93–111.

1991

A pilinyi kultúra nyomai Emőd-Tüzép lelőhelyről (Spuren der Pilinyi Kultur vom Fundort Emőd-Holzplatz). HOMÉ XXVIII–XXIX:19–29.

Észrevételek a „Régészeti adatok Miskolc korai történetéhez” című tanulmány kötet kapcsán. HOM Közl. 27:216–220.

Nógrád megye kelta kori leletei (Funde des Komitats Nógrád aus der Keltenzeit). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVII:137–159.

1992

Heves megye kelta kori leletei (Archäologische Funde aus der Zeit der Kelten im Komitat Heves). AGRIA XXVII–XXVIII:85–134.

Miskolc kelta kora (Das keltische Zeitalter von Miskolc). In: Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc város történetének dokumentumai, II. 33–74.

Kelták nyomában a Hernád mentén. Fókusz III:39.

1993

Kelta temető feltárása Bodroghalom-Medvetanyán (Die Aufdeckung von keltischen Friedhöfen in Bodroghalom-Medvetanya). HOMÉvk XXX–XXXI. 15–52.

Bronzkincsek a Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből (S. Koós Judittal). HOM Közl. 28:78–90.

1994

„Mit ránk hagytak a századok...” Állandó kiállítás katalógusa. Miskolc. Bevezető (Révész Lászlóval), 5–11. A késő bronzkortól a késő keltákig. 32–43.

Kelta leletek Kistokaj-Kütelkek területéről (Keltische Funde aus dem Gebiet von Kistokaj-Kütelkek). HOMÉvk XXXII:55–94.

Kelta leletek Vácról. A vác-kavicsbányai kelta temető (Keltische Funde von Vác. Das keltische Gräberfeld von Vác-Kavicsbánya). Váci Könyvek 7:7–84.

Tállya története a régészeti leletek megvilágításában. In: Tállya. Szerk.: Frisnyák Sándor. Tállya. 51–83.

1996

A kurityáni bronzlelet (Bronzefund von Kurityán). HOMÉvk XXXIII–XXXIV:5–31.

Der Bronzefund von Kurityán. In: Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 183–205.

1997

Kelta hódítás és megtelepedés Észak-Magyarországon (Keltische Eroberung und Ansiedlung in Nordungarn). In: A vaskor kronológiai kérdései. Zala megye és Alsó-Ausztria régészeti konferenciái V. Zalai Chronologische Fragen der Eisenzeit Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs V. Keszthely, Oktober 1994. Zalai Múzeum 8:69–78.

Emőd-Istvánmajor. In: M3-as katalógus. Utak a múltba (Paths into the Past). 62–65.

Abaújszántó régészeti leletei. In: Tokaj és Hegyalja XVIII:10–18.

1998

Pest megye kelta kori régészeti leletei. In: Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia II. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 5:99–117.

1999

A Bódva-völgy története az őskor utolsó évezredében. In: Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Szerk.: Bodnár Mónika–Rémiás Tibor. Múzeumi Könyvtár 5. 93–120. Putnok

A mezőnyárádi bronzkincs (Der bronzeschatz aus Mezőnyárád). HOMÉvk XXXVII:139–166.

Késő bronzkor-vaskor. In: A Herman Ottó Múzeum műkincsei. Miskolc

Celtic Finds from Northern Hungary. Corpus of celtic Finds in Hungary. III. Akadémiai Kiadó, Budapest

2000

Muhi-Kocsmadomb, szkíta-kelta temető (Muhi-Kocsmadomb, skythisch-keltisches Gräberfeld). ArchÉrt 123–124/1996–1997. 125–159.

Szirmabesenyő-Földvár (Szirmabesenyő-Erdverschanzung Erdburg)/. HOMÉvk XXXIX:77–93.

Szirmabesenyő története az újkőkortól a magyar honfoglalásig. In: Fejezetek Szirmabesenyő múltjából, 29–57. Szirmabesenyő

Ónod és Muhi őskora. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): Ónod monográfiája, 29–64. Ónod.

Der Bronzefund von Mezőnyárád. ActaArchHung 51:207–234.

2001

Késő kelta ház Nyékládháza-István-tó lelőhelyen. In: Régészeti kutatások Magyarországon. Archaeological Investigations in Hungary 1998. 57–61.

Őskori leletek Tokaj területéről. In: Tokaj és Hegyalja XXIII. Tokaj. 10–20.

Dr. Saád Andor, a Bükk hegység amatőr régésze. Honismeret XXIX.3. 114–115.

Dr. Saád Andorra emlékezünk (Gedenken wir Dr. Andor Saád). HOMÉvk XL:199–211.

Putnok-Pogonyi-pusztai vízivára (Die Wasserburgen von Putnok und Puszta Pogony). HOMÉvk XL:127–142.

Adatok az újkőkor arcos edényeihez. Ősrégészeti levelek (Prehistoric Newsletter)3:9–11.

A szkíta kultúra emlékei az Alföld és a hegyvidék találkozásánál. In: Havassy Péter (szerk.): Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das zeitalter der Skythen in der Tiefebene). Gyulai Katalógusok 10. 51–67. Gyula

Putnok és vidékének régészeti adatai. In: Bodnár Mónika (szerk.): Putnok monográfiája, 60–106. Putnok

2002

Szendről és vidéke az őskorban és a római császárkorban. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): Szendről monográfiája, 57–94. Szendről

A település régészeti emlékei. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): Halmaj monográfiája, 67–101. Halmaj

Régészeti kultúrák és lelőhelyek I. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek, 341–356. Eger.

Szerencs régészeti leletei. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): Szerencs és környéke, 71–92. Nyíregyháza–Szerencs

Edelény, Szendről és Izsófalva vízivára (Die Wasserburgen von Edelény, Szendről und Izsófalva). HOMÉvk XLI:15–37.

A putnoki kard. Ősrégészeti levelek (Prehistoric Newsletter) 4:76–78.

2003

A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. In: Viga Gyula–Holló Szilvia Andrea–Cs. Schwalm Edit (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 285–295. Archaeolingua. Budapest

Adatok Vilmány régészeti topográfiájához (Informationen zu der Archäologischen Topografie von Vilmány). HOMÉvk XLII:69–84.

Urzeitliche Erdwälle und Wasserburgen. In: Herausgegeben von Carol Kacsó: Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten. Baia Mare (Nagybánya, Románia) 10–13. Oktober 2001, 2003. Bibliotheca Marmatia 2:217–238. Baia Mare

2004

Őskori föld- és vízivárak (Prehistoric Earthworks and Forts Surrounded by Bodies of Water). In: Őskoros kutatók II. összefüggése. Debrecen, 2000. 171–186. Debrecen

Kiadás alatt: Halomsíros temető csontvázas sírjai Emőd-Istvánmajorból. Előzetes értékelés. In: Őskoros kutatók III. összefüggése. Szombathely–Bozsok, 2002.

A SZELETA-BARLANG TŰZHELYEINEK ÉS PALEOLIT LELETEINEK TOPOGRÁFIAI ÉS SZTRATIGRÁFIAI ELOSZLÁSA Adalékok a leletegyüttes újraértékeléséhez

RINGER ÁRPÁD–SZOLYÁK PÉTER

Őskőkori leletanyagot szolgáltató barlangjaink között a Szeleta a legelső, amelyet már „korszerűnek” mondható módszerekkel, eredményesen kutattak át a „diluviális ősember” nyomai után.¹ A kezdetben Kadić Ottokár vezette munkálatok megindítása óta azonban mindössze egyetlen összefoglaló munka – kismonográfia – jelent meg e lelőhellyel kapcsolatban, még 1915-ben.² Sokan egyetértenek abban, hogy napjainkra szinte kötelező feladattá vált egy új és lényegesen nagyobb teljességre törekvő publikáció elkészítése, hiszen a lelőhely történetéhez immár 17 ásatási év³ és több ezerre tehető régészeti és őslénytani lelet tartozik. Meg kell továbbá jegyeznünk azt is: hamarosan száz esztendeje lesz annak, hogy paleolitikutatóink e barlang rendszeres feltárásával végérvényesen útjára indult, s rövid idő alatt a nemzetközi elismertséget is kiharcolta. Tanulmányunkkal ezeket szem előtt tartva szeretnénk néhány újabb eredménnyel és szemponttal kiegészíteni az eddig felhalmozott tekintélyes ismeretanyagot.

Az utóbbi fél évszázadban a Szeletával kapcsolatban megjelent hosszabb-rövidebb értekezések szerzői természetesen nem lehettek jelen a barlang legjelentősebb ásatássorozataán 1906 és 1913 között. Ez sem magyarázza azonban, hogy néhányan közülük miért tekintettek el csaknem teljesen a korabeli dokumentációk kellő mértékű hasznosításától. Sőt, egyesek máig ragaszkodnak ahhoz a régi tévedéshez, miszerint a szeletai ásatásokról ilyenek nem is állnak rendelkezésre. Valójában az egykori ásatók által készített részletes leírások és a nagyszámú metszetrajzok léteznek és számos hasznos, sokszor háromdimenziós információt hordoznak magukban. Kétségtelen viszont, hogy ezek egyszerűen nem egyszerű feladat, különösen akkor, ha a leleteket is szeretnénk helyükre illeszteni a több száz köbméternyi feltárt üledéksorban.

A számítógép térhódításával mára teljesen természetessé vált egy-egy régészeti lelőhely egykori felszíneinek, rétegsorának, építményeinek stb. virtuális és valóságghű rekonstrukciója. Ahhoz azonban, hogy ezzel a lehetőséggel élni tudjunk, rendkívül pontosan megásott és részletesen dokumentált lelőhely és leletegyüttes szükséges.

A barlang leletanyagára vonatkozó technológiai és tipológia vizsgálatok, nyersanyagelemzések, relatív és abszolút korhatározások viszonylag könnyen elvégezhetők az őskor-kutatás története során többé-kevésbé letisztult módszerekkel. A Szeleta esetében viszont ezek eredményeivel csak igen korlátozottan lehet az ősemlékek mindennapjaira vonatkozó következtetéseket levonni. Márpedig végső célunk minden lelőhely esetében az, hogy a lehető legkisebb időintervallumokban is felismerjük az egykori történéseket.

¹ A tanulmány A Szeleta Kultúráért Közalapítvány támogatásával készült.

² KADIĆ O., 1915.

³ MESTER, Zs., 2002.; RINGER, Á., 2002. 47.; A 17. ásatási évet a 2003-as esztendő képviseli, amikor Ringer Árpád vezetésével augusztus 18–23 között rétegtisztázás céljából egy 2 x 2 méteres szelvényt bontottak ki 1,5 méter mélységig. A munkálatokat a barlang C–D részének határán végezték, közel a keleti falhoz.

Vizsgálataink során, melyek szerves folytatását képezik a Miskolci Egyetem Ős- és Ókortörténeti Tanszékének munkatársai által 1999–2002-ben egy Felsőoktatási és Kutatásfejlesztési Pályázat keretén belül elvégzett munkának,⁴ több lépcsőben, kísérletet teszünk a lelőhely egy évszázaddal ezelőtti, feltárást megelőző és az alatti viszonyainak háromdimenziós rekonstrukciójára. Úgy véljük, ez utat nyithat a barlang egykori települési rendjének és struktúrájának megismeréséhez is.

Hogy e feladat elvégzésekor az eddig lezajlott ásatások közül miért éppen az első részt készítettük – egyelőre – előnyben, annak okai a következők:

- ez az ásatássorozat szolgáltatta a legnagyobb számú leletanyagot,
- 1906 és 1913 között tárták fel a legnagyobb felületet és térfogatot a barlangban,
- a felszínre került 2000 darabos kollekció megértése az 1913 után előkerült leletegyüttesek techno-tipológiai és térbeli értelmezésének is alapját képezi – éppen számszerű fölénye miatt,
- az eddigi leghosszabb ásatássorozat leletanyagát érintő háromdimenziós rekonstrukció igénye – a témavezető javaslatára – már az FKFP kutatások idején felmerült,
- a közelgő centenárium, mint arra már fentebb utaltunk, önmagában is kötelez.

Vizsgálatainkhoz a legalapvetőbb forrásként használtuk fel a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában fellelhető korabeli gyűjtőleltárt,⁵ valamint a Kadić Ottokár által az ásatás idején⁶ és Mottl Mária által 1937-ben elkészített alap- és metszetrajzokat⁷. Ezek alapján vált lehetővé, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban még fellelhető leletek nagy többségét számítógép segítségével úgy helyezzük el egy virtuális térben, hogy azok eredeti pozíciójukhoz legközelebb feküdjenek. A barlangról így kapott kép, amellett, hogy sok eddigi eredmény ellenőrzésére is lehetőséget ad, a lelőhely szintek, illetve rétegek szerinti struktúráját minden eddiginél részletesebben tárja fel.

Mivel jelenleg legfontosabbnak a kialakított módszer kipróbálását tekintjük, úgy döntöttünk, két egyszerűbb szempont szerint vizsgáljuk meg a lelőhelyet. Az egyik a barlangban található tűzhelyes foltok számának, kiterjedésének és háromdimenziós helyzetének, a másik a kőszekők elkészítéséhez felhasznált nyersanyagok térbeli eloszlásának meghatározását foglalja magában. Az előbbit azért is fontosnak tartjuk tisztázni, mert szerepük bizonyos interpretációkban kulcsfontosságú lehet.⁸

Elsőként térképre vittük a beazonosítható paleolit korú tűzhelymaradványokat, és úgy találtuk, hogy a barlang egész területén összesen 14 kisebb-nagyobb, pleisztocén korú tüzelési foltot dokumentáltak az 1906–1913 közötti ásatások idején. Ezek sztratigráfiai helyzete és felülete, az 1. ábra sorszámozásához igazodva, az alábbiak szerint alakul:

⁴ 044/1999 ny. sz. – „A magyarországi Bükk hegységi Szeletai és Aurignaci kultúra revíziója, összehasonlító régészeti, kronológiai és paleo-humánológiai vizsgálatok alapján.” Résztvevők: dr. Ringer Árpád, dr. Mester Zsolt, Hajdúné dr. Molnár Katalin, dr. Hevesi Attila, Bereczki Ágnes, Czehelszky Zsuzsanna, Holló Zsolt, Lengyel György, Szolyák Péter (Miskolci Egyetem), dr. T. Dobosi Viola, dr. Vörös István (Magyar Nemzeti Múzeum), dr. Kordos László (Magyar Állami Földtani Intézet), dr. Gyenis Gyula (Eötvös Loránd Tudományegyetem), dr. Kertész Róbert (Damjanich János Múzeum, Szolnok), dr. Anne-Marie Tillier (University of Bordeaux), dr. Brian Adams (University of Illinois). A pályázat kapcsán eddig megjelent publikációk: ADAMS, B. 2002., MESTER, Zs., 2002., RINGER, Á., 2002., RINGER Á.–MESTER Zs., 2000., RINGER Á.–MESTER Zs., 2001.

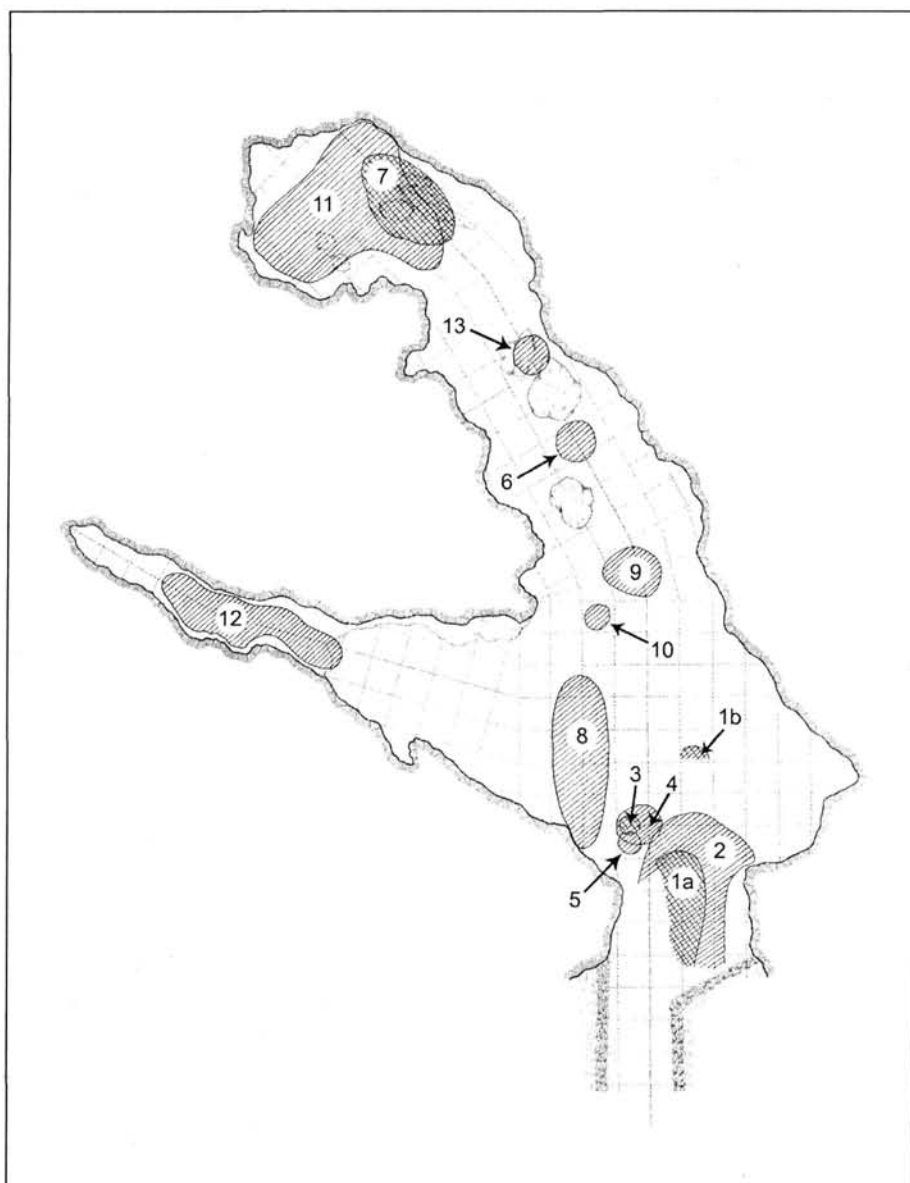
⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár 2. Sz. I.

⁶ KADIĆ O., 1915. XIII–XVI. táblák

⁷ Országos Földtani Múzeum (jelzés nélküli alap- és metszetrajzok)

⁸ Simán Katalin már 1991-ben a tűzhelyek helyzetét is figyelembe véve érvelt a Korai és Fejlett Szeletai közötti genetikai kapcsolat ellen. SIMÁN, K. 1995. 41.

1. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 között zajló ásatásai során feltárt tűhelyes foltok helyzete és kiterjedése. (A szint- és rétegösszefüggések részletes leírása a szövegrészben.)

1a. VIII. szint, világosbarna (3a) réteg, hozzávetőleg 12 m^2 ; 1b. VIII. szint, világosbarna (3a) réteg, közelítőleg 4 m^2 ; 2. VII–VI. szint, világosbarna (3b) réteg, nagyobb mint 32 m^2 ; 3. VI. szint, világosbarna (3) réteg (alsóbb helyzetű tűhely), kb. $1\text{--}1,5 \text{ m}^2$; 4. VI. szint, világosbarna (3) réteg (felsőbb helyzetű tűhely), kb. 5 m^2 ; 5. V. szint, világosbarna (3) réteg vagy holocén beásás, kb. $1,5\text{--}2 \text{ m}^2$; 6. IV. szint, világosbarna (3) réteg, kb. $4\text{--}4,5 \text{ m}^2$; 7. IV–III. szint határa, világosbarna (3) réteg, kb. 24 m^2 ; 8. IV–III.

szint határa, világosbarna (3) réteg, kb. 36 m²; 9. III. szint, világosbarna (3) sötétszürke (4) réteg határa, kb. 12,5 m²; 10. III. szint, világosbarna (3) vagy sötétszürke (4) réteg, közelítőleg 4 m²; 11. I. szint, vörösbarna (5)-világosszürke (6) réteg határa, kb. 72 m²; 12. I. szint, vörösbarna (5)-világossárga (6b) réteg határa, kb. 12–13 m²; 13. I. szint, világosszürke (6) réteg, kb. 4–4,5 m².

Amint látható, hét „tűzhely” felülete többszörösen meghaladja az 5 m²-t, így semmiképp sem tartjuk valószínűnek, hogy esetükben egyszeri használatról lenne szó. A faszenes foltok nem egyszer tetemes méretének véleményünk szerint számos oka lehet. Közülük az alábbiakat emeljük ki: 1. többszöri tűzrakás egymás mellett, 2. többszöri tűzrakás ugyanazon a helyen, antropogén módosításokkal, 3. egyszeri, vagy többszöri tűzrakás után barlangvíz szétterítő hatása, 4. a kitöltés lerakódása közben bekövetkezett módosulások (kriodeformáció, barlangi löszképződés, erózió stb.), 5. lakóépítmény leégése.

A fenti okok bármelyike közrejátszhatott a mellékelt térképen 1-es (1a és 1b), 2-es, 7-es, 8-as, 11-es és 12-es számmal jelölt tűzhelyes rétegek kialakulásában. A 3-as, 4-es, 6-os, 9-es és 13-as foltok sokkal kisebb felületen jelentkeznek, így ezeknél feltételezhető, hogy ténylegesen maximum 4–5, és nem több alkalommal történt tűzrakás maradványai. Az 5-ös számú tűzhelyről – bár mérete arra utal, hogy bolygatatlan foltról van szó – a szelvényrajzok alapján nem állítható biztosan, hogy pleisztocén korú lenne, így ezzel most részletesebben nem foglalkozunk. Az 1b és 10 alatt olyan tűzhelymaradványt jelöltünk, amelynek létezésére a gyűjtőleltár leírásából következtettünk, ám a szelvényrajzok ezt nem igazolták. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy az esetleges fel nem ismert rétegdeformációk miatt elképzelhetőnek tartjuk a 3-as és 4-es foltok 2-essel való azonosságát is.

Különösen figyelemreméltó, hogy nyolc faszenes folt (1a, 1b, 2, 3, 4, 6, 7, 8) a világosbarna (Kadić-féle 3.) rétegben jelentkezik, kettő pedig a világosbarna és a fölötté lévő réteg határán található (9, 10). Ezek – a 8-as és 10-es kivételével – feltűnően a barlang Főfolyosójának hosszanti tengelye mentén fekszenek, többnyire vízszintes sztratiográfiai körülmények között. A Mellékág egyetlen, 12-es számmal jelölt tűzhelyfoltja – furcsa módon a szűkebb keresztmetszetű barlangrészben – legalább 12 m² felületű volt, és hátsó harmadán egyenletesnek tűnő vastagságban kb. 20°-os emelkedőre futott fel. Kialakulásának nagy valószínűséggel a többletől bizonyos fokig eltérő magyarázata lehet.

A beazonosított és körülhatárolt faszenes foltok ismeretében ezen a ponton kell rátermünk a lelet- és nyersanyageloszlás kérdéskörére. A Szeleta gyűjtőleltárában kerekén 2000 paleolitot írtak le viszonylagos következetességgel. Legelőször is számba vettük a Magyar Nemzeti Múzeum Paleolit Gyűjteményében rendelkezésre álló leleteket. Számuk összesen 1446. A többi, részben más gyűjtemények (pl. a miskolci Herman Ottó Múzeum, vagy a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum) anyagát képezi – amelyek értékelése további tanulmányok feladata lehet –, részben pedig, mint elajándékozott, vagy leselejtezett példány, feltehetően végérvényesen kikerült látóköreinkből.⁹ Az 1446 leletből a vizsgálati módszer jellege miatt ki kellett emelnünk azokat, amelyek helyzete az eredetileg pontatlan helymeghatározás miatt nem azonosítható háromdimenziós koordináta-rendszerünkben. Végül soron tehát 1400 kőeszközt vehetünk figyelembe, ami az eredeti kollekció 70%-a. Mivel alapvetően csak az egyértelműen és pontosan dokumentáltakat kívántunk foglalkozni, ezért bizonytalan rétegtani helyzetük miatt további darabokat is ki kellett vennünk a számításokból. Ez utóbbiak egyébként az adat-

⁹ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár 2. Sz. I.; Leletek későbbi ásatás anyagából is kerültek más múzeumba. Erre példa az 1928-as feltárás. Ezzel kapcsolatban lásd: ALLSWORTH-JONES, Ph., 1978.

bázisként egyaránt funkcionáló háromdimenziós képi feldolgozásunknak továbbra is szerves részét képezik.

A számításainkból kihagyottak közé tartoznak azok a leletek, amelyek rétegtani helyzetét a Gyűjtőleltárban és Kadić 1915-ben napvilágot látott monográfiájában az alábbiak szerint adták meg: a) fekete agyag, fekete diluviális agyag, fekete diluviális sáv, fekete laza agyag (holocén), humózus agyag, humusz (Kadić-féle 7. réteg), b) mésztufa (Kadić-féle 8. réteg), c) guánó (Kadić-féle 9. réteg), d) legalsó réteg (?), e) fekete gödör, fekete szórt, górtéren heverve, gödör, gödör és diluvium határán, hányott, hányott agyag, heverve, humusz (gödörkitöltés), kihányt agyag, kihányt anyag, kihányt anyagból, leomlott anyag, leomlott anyagból, szórt agyag, valami fekete gödör, gödörkitöltés (Kadić metszetrajzain „X”, „Z” és „g” jelekkel feltüntetve), f) ismeretlen hely.

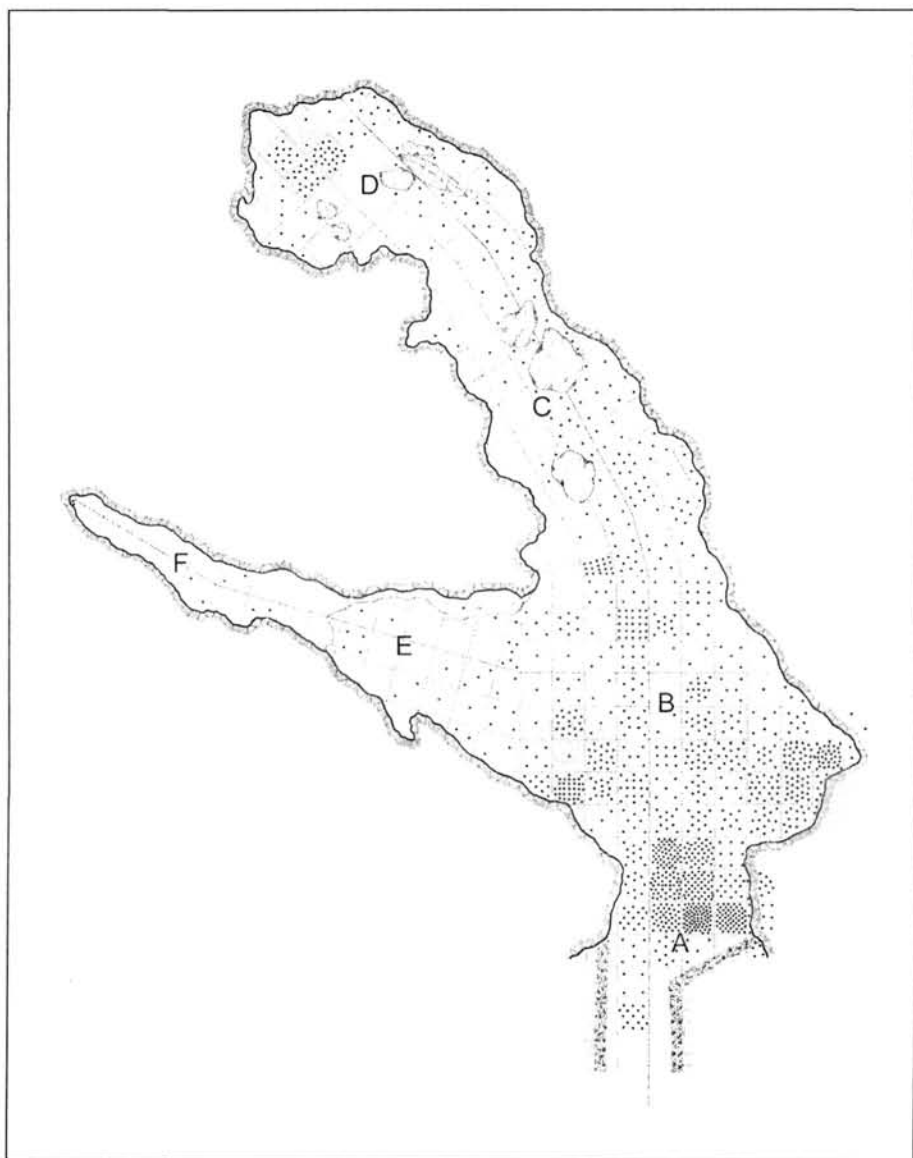
Az így fennmaradó, valóban pleisztocén rétegekből előkerült köeszköz-leletek száma tehát összesen 1364.

A nyersanyagok kiértékeléséhez egyelőre az alábbi csoportok figyelembevételével válogattuk szét a kollekció darabjait: 1. üveges kvarcporfir, 2. hidrotermális kvarcitok és kalcedonok, 3. vörös porfirit, 4. obszidián, 5. radiolarit, 6. szarukő, 7. velőkö, 8. kvarcit- és kvarckavics, 9. tűzkő, 10. egyéb, többnyire átégett és biztosan nem meghatározható nyersanyagú darabok.

Ezek után – a leletek gyűjtőleltári leírásakor megadott sztratigráfiai adatokat és metszetrajzokat alapul véve – számítógépen újra felépítettük a teljes, jelenleg 12 méter vastagságúnak ismert rétegsort. Kiindulási síknak az I. szint alaprajzát vettük fel. Míközben – most már a nyersanyagtípusok feltüntetésével – egyenként visszahelyeztük a kialakított virtuális térbe a leleteket, nagy figyelmet fordítottunk arra, hogy a mai szempontból óriásnak nevezhető egykori ásatási egységeket a lehető legkisebb térfogatra szorítsuk. Ehhez behatóan tanulmányoztuk Kadić Ottokár ásatási megfigyeléseit, és attól függően, hogy a barlang adott részében egy szint foglal-e magában több réteget, vagy fordítva, jelöltük ki a legkisebb vízszintes és függőleges egységeket.¹⁰ Összességében azt mondhatjuk, hogy a leletek horizontális helymegjelölésének pontossága – egyelőre – általában a 2 x 2 méteres Kadić-féle négyzet területével azonos. Leginkább a barlang falát érintő négyzeteknél nyílik mód arra, hogy a 4 m²-es felületnél kisebbekkel is számolhassunk. Mivel az esetek többségében vertikálisan több mint 10 cm-es a szórási lehetőség, úgy ítéltük meg, a leghelyesebb, ha egy kialakult térbeli egységben viszonylag egyenletesen és szabályszerűen elszórva tüntetjük fel az oda tartozó leletanyagot. Az egyes darabok helyzetének és eloszlásának az ábrákon bemutatott rendje tehát egy négyzet egy szintjén, adott esetben egy rétegen belül szimbolikus értékű. Ez lehetetlenné teszi ugyan az egy négyzet egy rétegéhez tartozó leletek térbeli elrendeződését érintő aprólékos elemzést, több négyzet egymáshoz való viszonyát tekintve azonban értékelhető eredmények nyerhetők. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a leletanyagról végső soron kialakuló háromdimenziós összképét alapjaiban befolyásolja az is, hogy a barlang egyes részein milyen maximális felülettel és mélységgel fejezték be az 1913-ban már nyolcadik éve tartó ásatássorozatot.¹¹ Ezt fokozottan kell figyelembe venni a sötétbarna (Kadić-féle 2.) és a világosbarna (Kadić-féle 3.) rétegeknél.

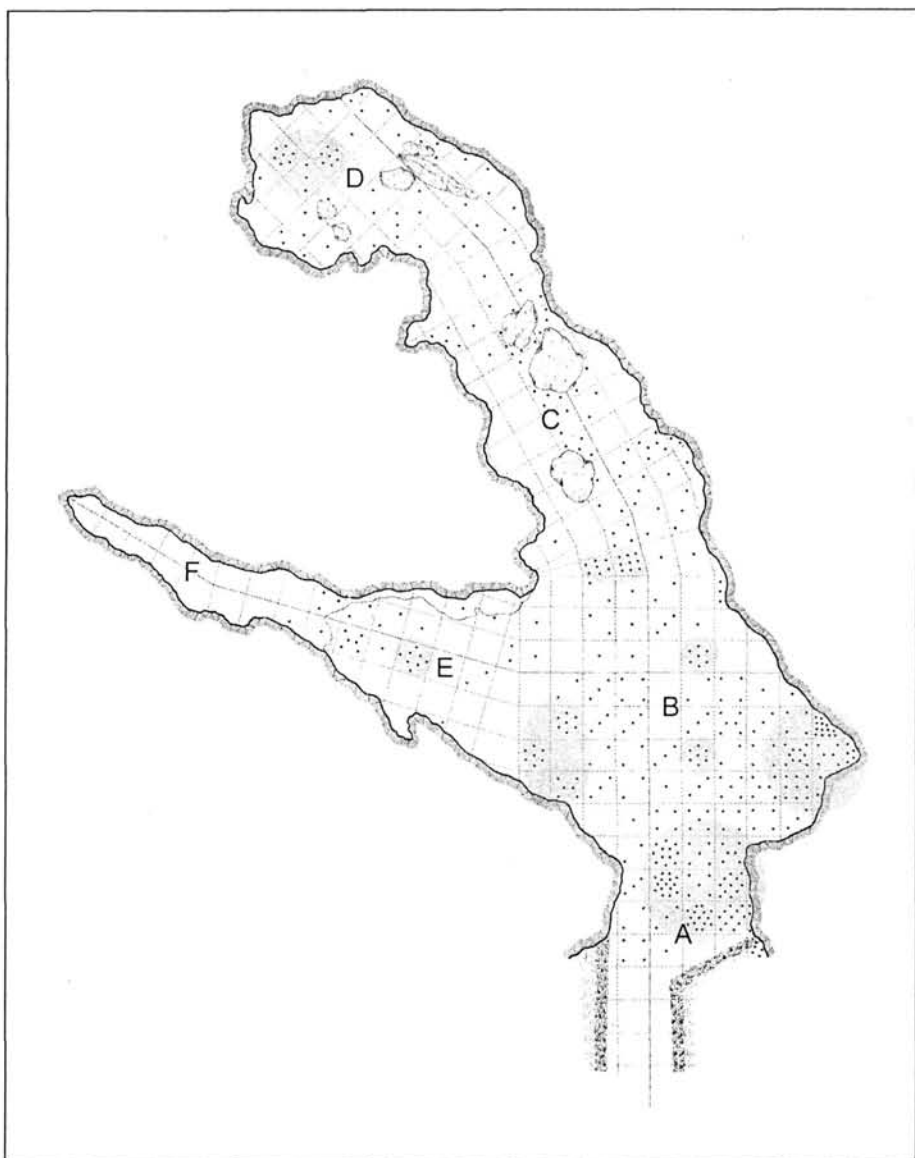
¹⁰ A gyűjtőleltárban megadott „szürke” réteg esetében a darabok helyzetét különös gonddal mérlegettük. Ezen megnevezés alatt ugyanis a „világosszürke” vagy a „sötétszürke” réteget – sőt egy bizonyos helyen (Előcsarnok, 18-as négyzet, 6. szint) a „világosbarnát” – egyaránt érthették. Úgy tapasztaltuk, a legtöbbször ez a megjelölés a világosszürke réteggel való azonosságot takarja.

¹¹ Ide vonatkozóan lásd: MESTER, Zs., 2002., különös tekintettel az 57–70. oldalakra.

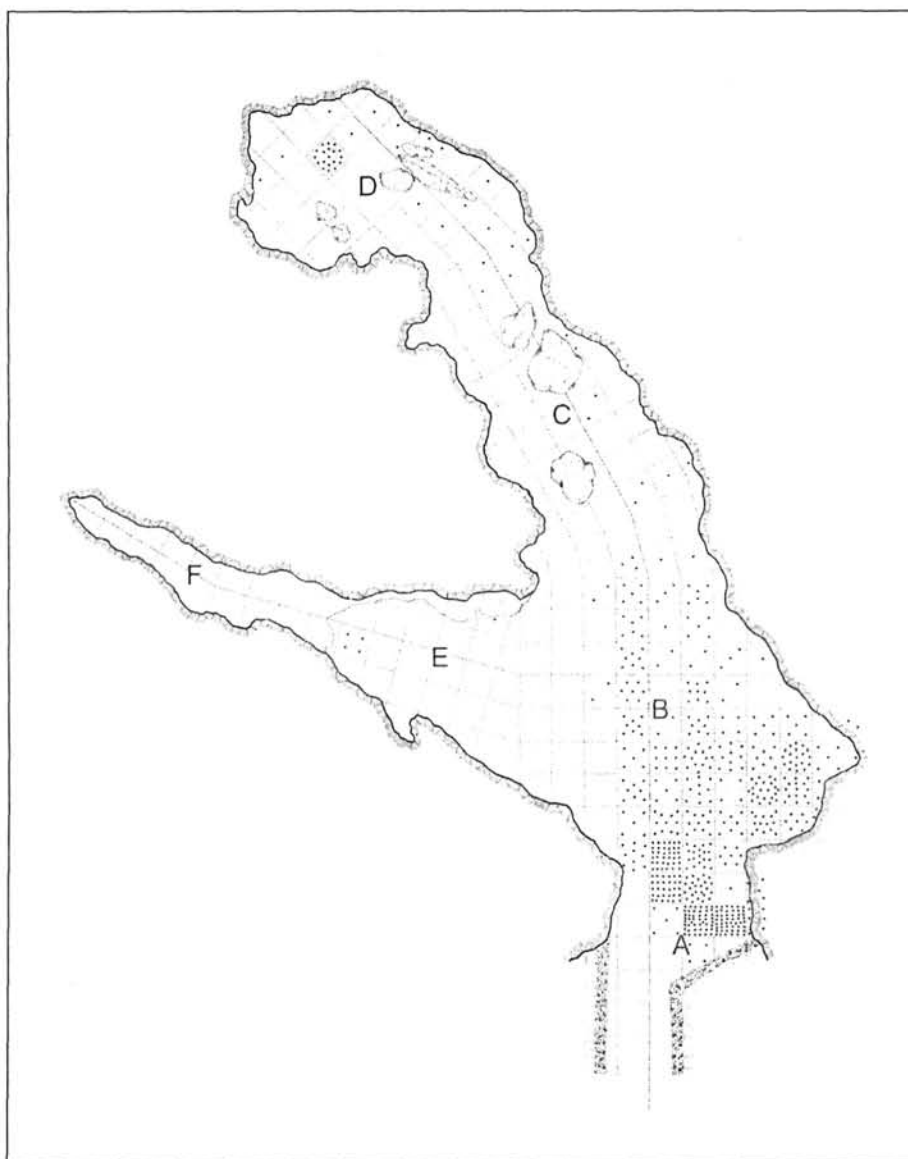
2. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolitikus leletanyag térbeli eloszlása az I. szint síkjára vetítve

A biztos horizontális és rétegtani helyzettel rendelkező, de a gyűjteményből már hiányzó leletek – számszerűleg 565 darab, az eredeti kollekció 28,25%-a –, a háromdimenziós térképi feldolgozást tekintve, egy sajátos kontrollcsoportot képeznek. Ezeket az egykor elajándékozott, kiselejtezt, stb. paleolitikákat a technológiai-tipológiai feldolgozás és nyersanyagelemzés szempontjából egyelőre vagy végérvényesen értékelhetetlennek tekinthetjük. Ebben a kérdésben, korlátozott mértékben, legfeljebb a Gyűjtőleltárra és az 1915-ös Kadić-monográfiára hagyatkozhatnánk. A szóban forgó darabok felhasználását,

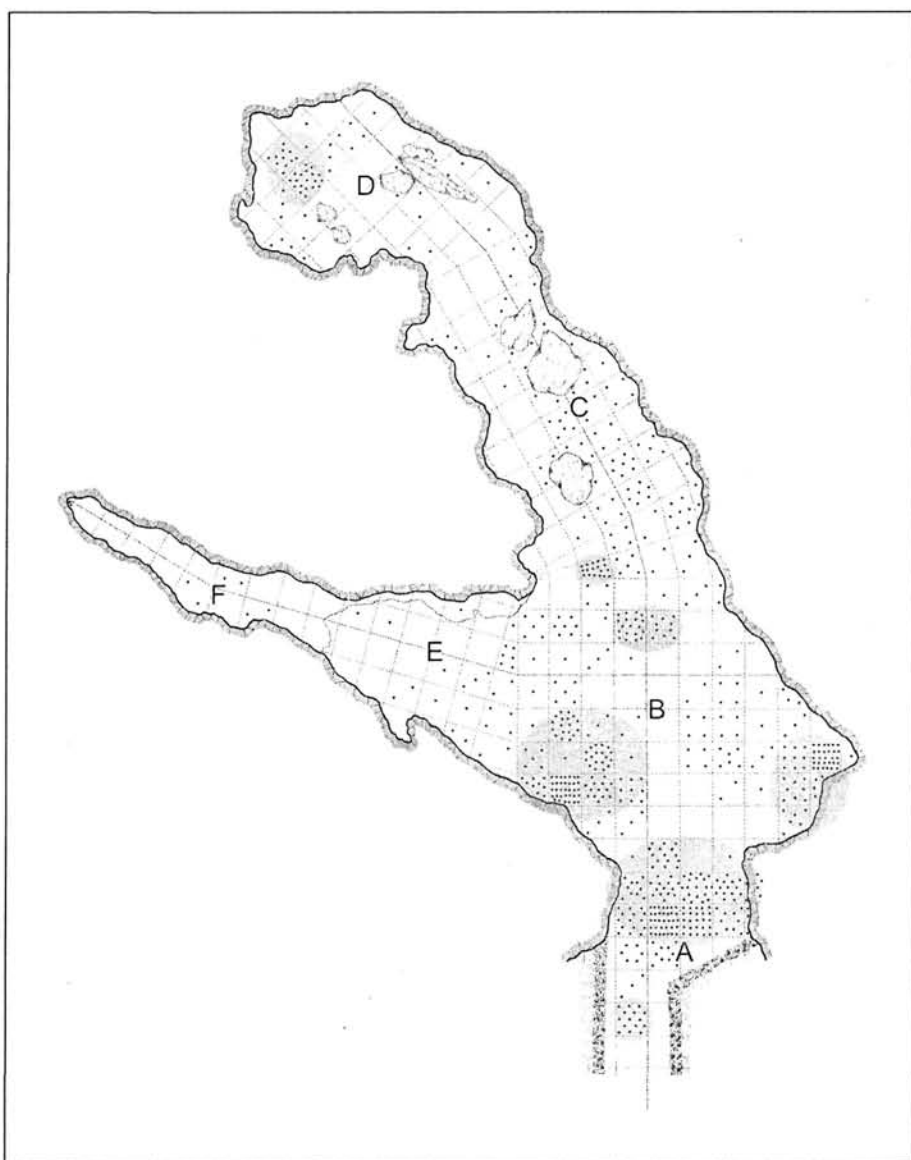
3. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolitik leletanyag „kontrollcsoportként” meghatározott részének térbeli eloszlása az I. szint síkjára vetítve

a barlangban megtalált paleolitikok eredeti térbeli eloszlásának megjelenítéséhez, mégis lehetségesnek tartottuk, hiszen helyzetük a Gyűjtőleltár alapján jól rekonstruálható. Ezzel elsősorban a következő kérdésekre szerettünk volna választ kapni: 1. Vajon hiányuk befolyásolja-e pozitív vagy negatív értelemben háromdimenziós rekonstrukciónkat? 2. Ha igen, akkor hogyan és mely barlangrészeket, szinteket, rétegeket és négyzeteket érintően? 3. Kimutathatók-e olyan leletkoncentrációk, melyeket az egyébként teljes körűen vizsgálható leletegyüttesünk egyáltalán nem jelez?

4. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolitik leletanyag Korai Szeletai horizonthoz (3-3a-3b rétegek) tartozó részének térbeli eloszlása az I. szint síkjára vetítve

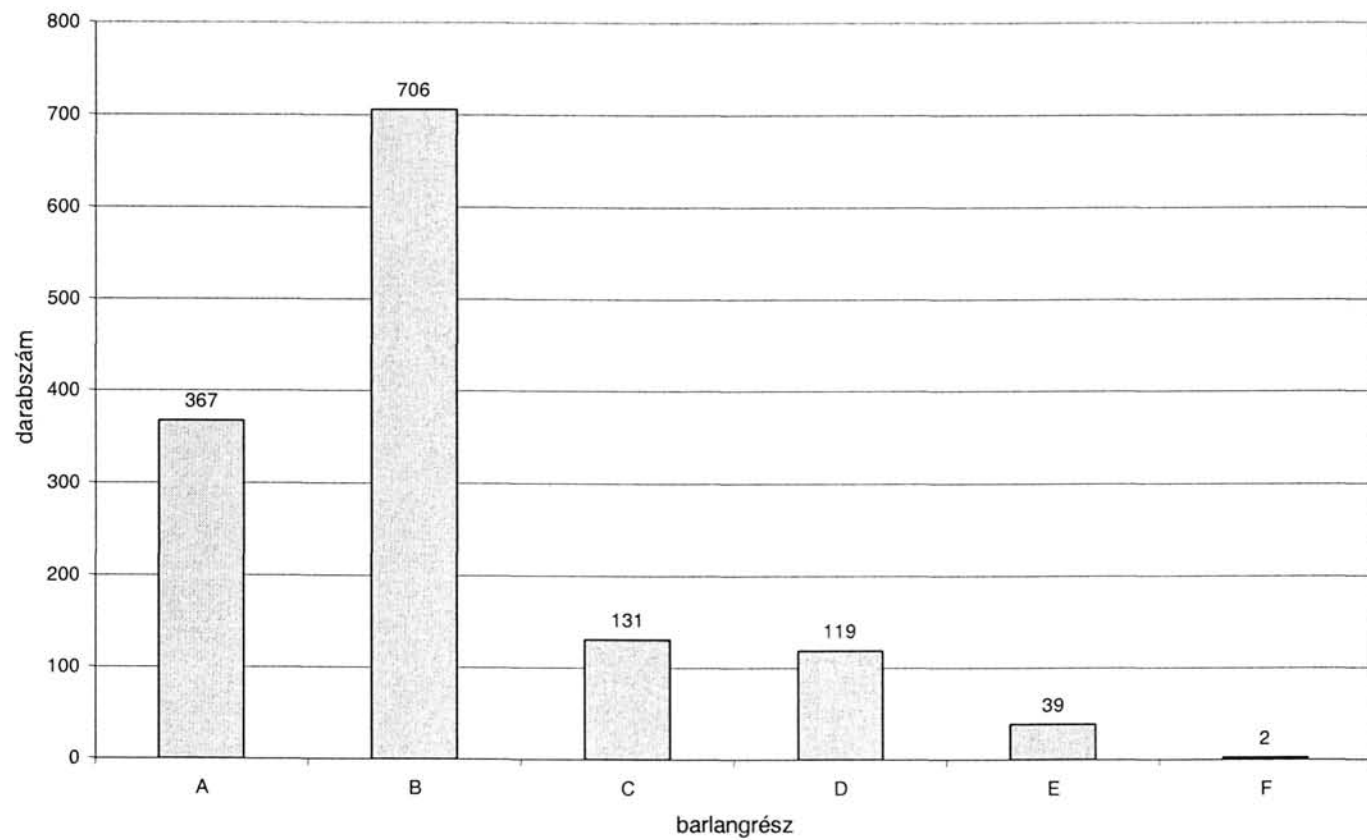
Első lépésben a Kadić-féle 2–6. rétegek összes – eredeti pozíciójához lehető legközelebb elhelyezett – leletét kivetítettük az I. szint síkjára (2. ábra), majd ugyanezt megtettük a kontrollcsoport leleteivel (3. ábra). Ily módon meglehetősen jó, egyelőre korhorizontoktól független képet kaptunk a barlang legkedveltebb megtelepedési helyeiről. Ennek alapján összesen kilenc területen figyelhetünk meg nagyobb leletsűrűséget, melyekből hármat kizárólag a múzeumi gyűjteményben még meglévő leletek határoznak

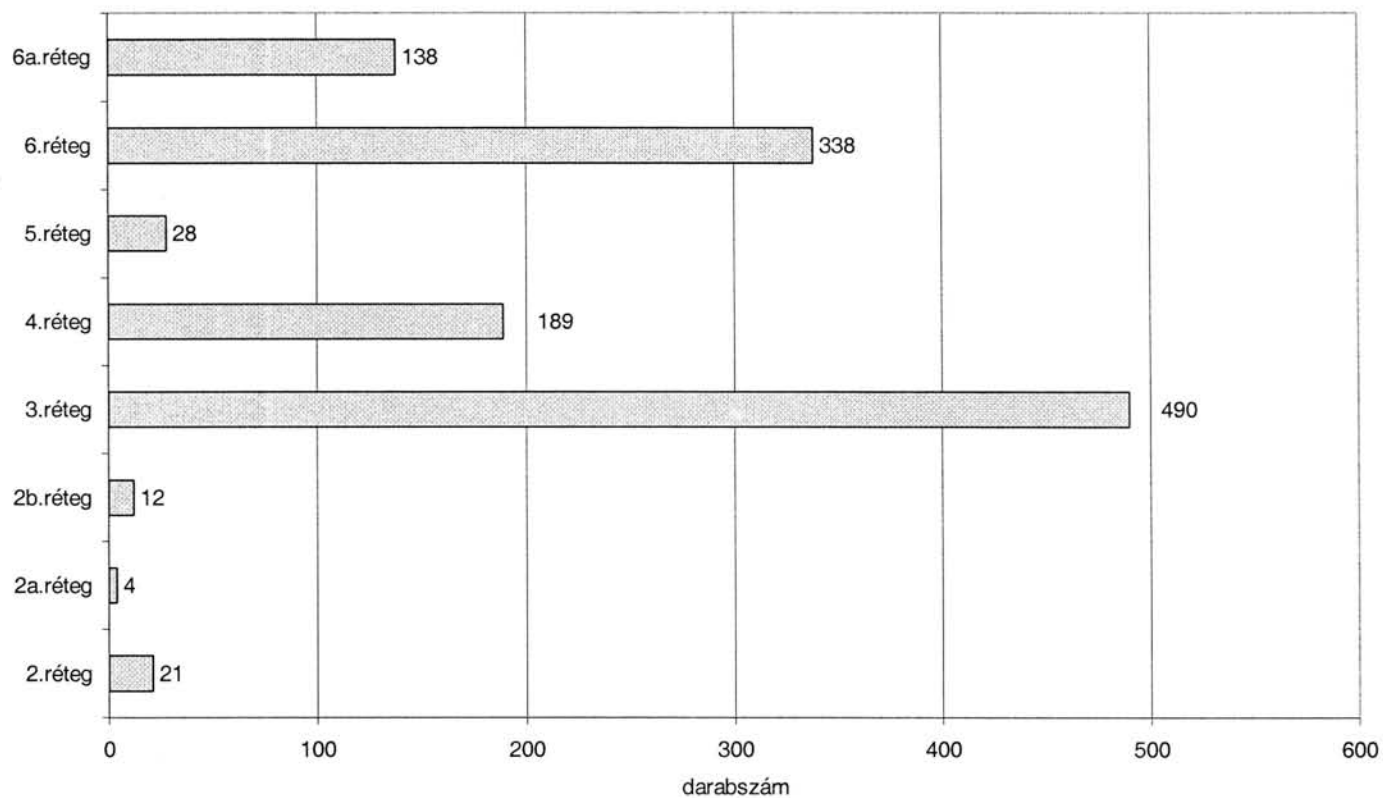
5. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolitik leletanyag Fejlett Szeletai horizonthoz (4-5-6-6a-6b rétegek) tartozó részének térbeli eloszlása az I. szint síkjára vetítve

meg, egyet pedig – a Mellékág (E) 19-es négyzetében – a kontrollcsoport darabjai. Mindkét térképen hasonló kiterjedésben és intenzitással jelentkeznek a frekvenciált helyek közül. Jól látható az is, hogy a komolyabb leletsűrűségű foltokból négynek a területén valamely pleisztocén rétegben legalább egyszer tűzhely is előfordul (Lásd még az 1. ábrát).

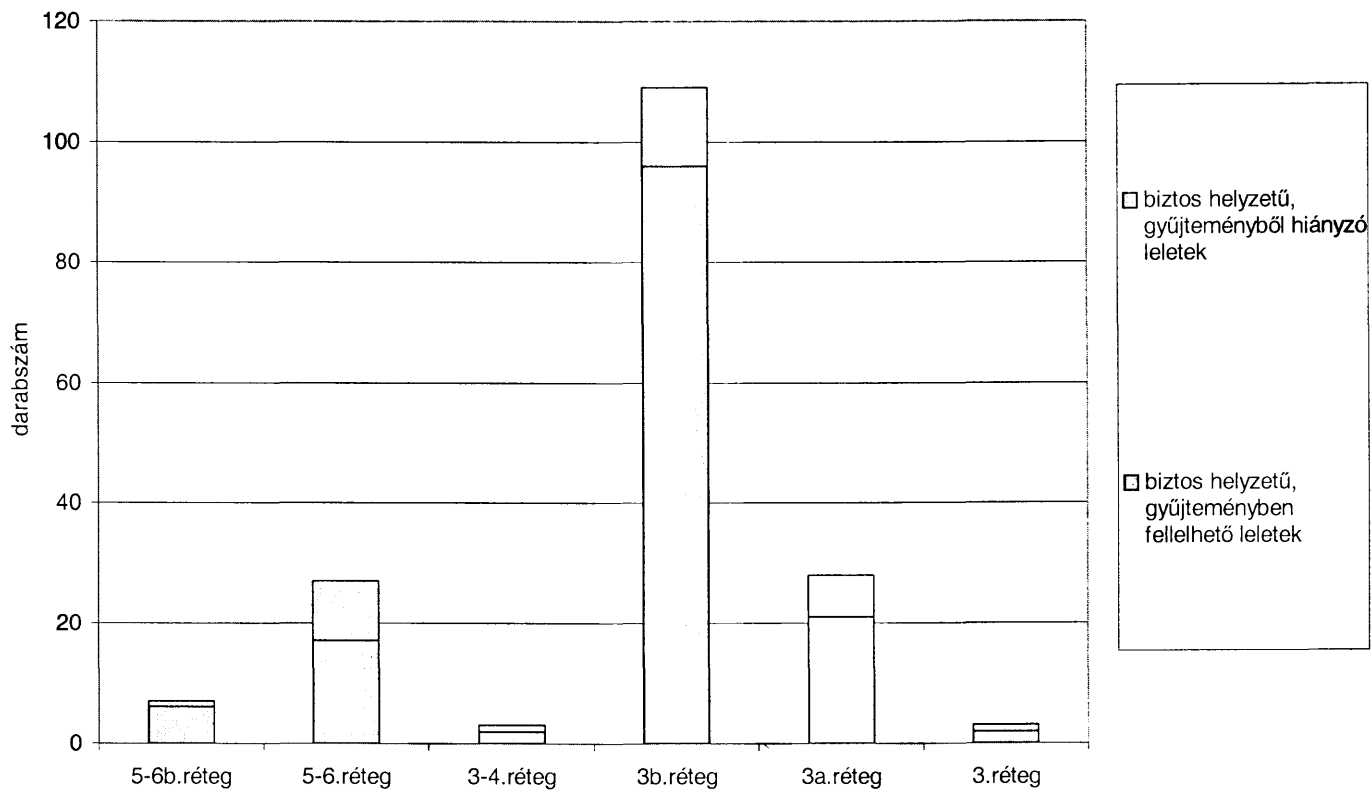

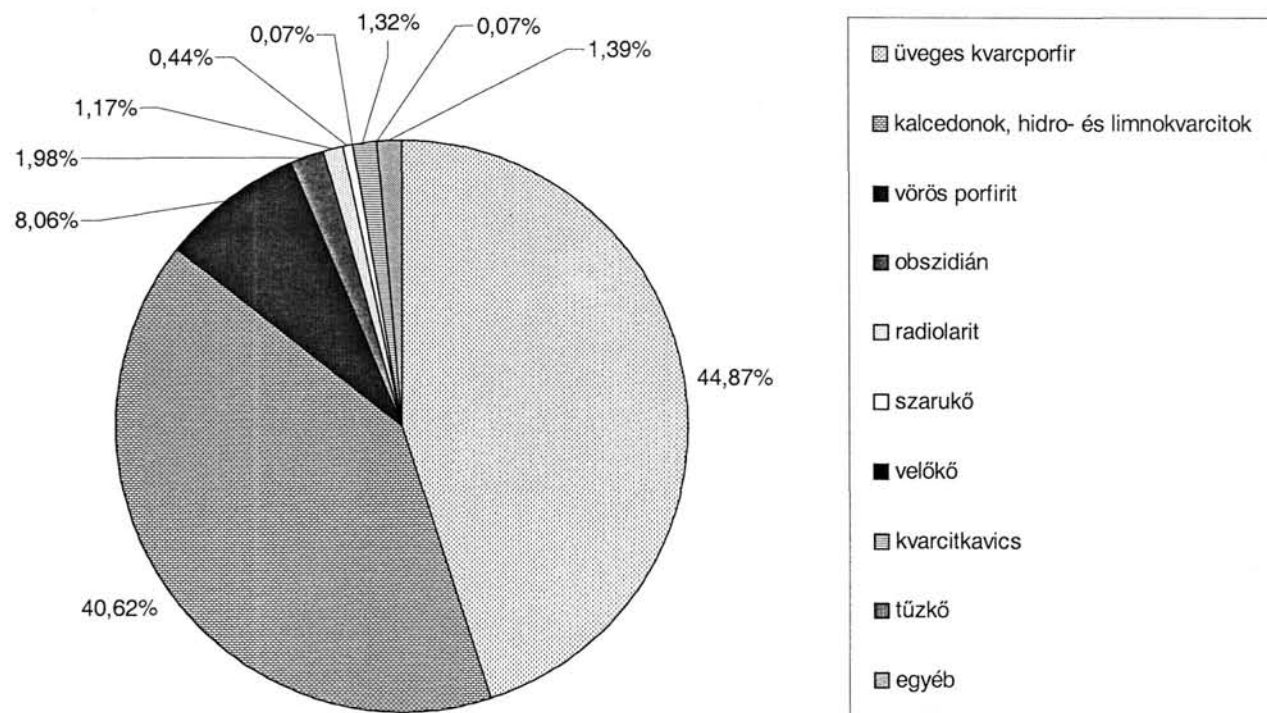
6. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolit leletanyag megoszlása barlangrészek szerint.

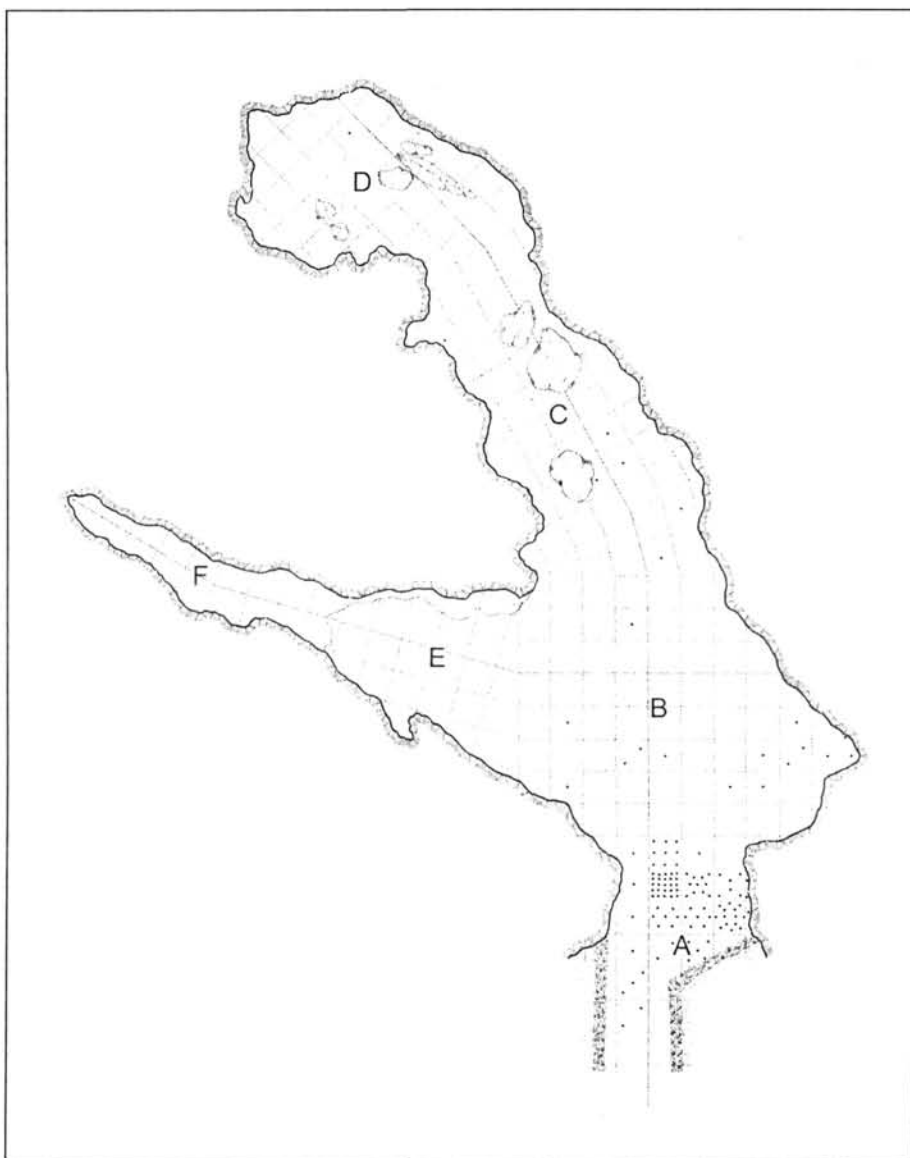
7. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolit leletanyag megoszlása rétegek szerint

8. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolit leletanyag tűzhelyekhez kötődő darabjainak rétegek szerinti megoszlása

9. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolit leletanyagának nyersanyagmegoszlása

10. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vörös porfirrit nyersanyagú paleolitikok térbeli eloszlása az I. szint síkjára vetítve

Külön megvizsgáltuk a leletűrséget a Korai (3-3a-3b Kadić-féle rétegek; 4. ábra) és a Fejlett-Szeletai (4-5-6-6a-6b rétegek Kadić szerint; 5. ábra) korhorizontokhoz tartozó rétegekben is, és az összesített térképen láthatóhoz hasonló eredményre jutottunk. A barlang legpreferáltabb helye mindkét nagyobb korhorizontban a bejárat rész, annak is inkább a keleti falhoz eső része. Ezután következik az Előcsarnok (B) Bejárat (A) közelebbi fele. Itt egyaránt jellemző a Korai- és Fejlett-Szeletai idején a barlang falának közelében való megtelepedés. A Korai-Szeletai szakaszban az Előcsarnok (B) nyugati

falánál észlelhető „lelethiány” elsősorban az ásatás erre a területre eső kisebb intenzitásával hozható összefüggésbe.¹² Az egyes leletkoncentrációknak külön hangsúlyt adnak az ugyanezekre a területekre eső hatalmas tűzhelyes foltok. Ez alól csupán az Előcsarnok (B) elülső részének keleti falnál lévő szakasza kivétel, ahol az egyértelműen jelentkező nagy leletszámhoz nem kapcsolódnak tűzhelyek nyomai. Külön fel kell hívnunk a figyelmet a barlang leghátsó (Kadić szerint D) részére is. Ez a fényviszonyok tekintetében a legsötétebb tér, és ezért – a Bejárat (A) és Előcsarnokkal (B) szemben – folyamatos ott-tartózkodásra talán kevésbé alkalmas. Ennek ellenére itt körülbelül akkora területen és sűrűségben jelentkeznek a leletek, mint az Előcsarnok (B) északi végén. A paleolitok eloszlása alapján kimutatható kilenc megtelepedési hely közül egyébként is nyolc olyan részre esik, ahol a nap jelentős részében még a téli hónapokban is világítás nélkül lehet közlekedni. A Kadić szerinti D barlangrész említett részében (13, 16 és 17-es négyzet) ez a legnagyobb napsütés idején sem képzelhető el.

A lelet- és nyersanyagmegoszlás háromdimenziós feldolgozását természetesen a hagyományos statisztikai vizsgálatokkal is kiegészítettük, ehhez azonban a Gyűjtőleltári sztratigráfiai elnevezések sokszínűsége miatt tisztázni kellett, hogy Kadić milyen megnevezéseket használ szinonimaként. Ezeket az alábbiakban részletezzük úgy, hogy a bal oldalon a Kadić-féle leggyakoribb elnevezést és az adott réteg számát tüntettük fel, a jobb oldalon pedig megadtuk az elnevezésbeli összes variációt: a) sötétbarna /2/ = barna agyag + barna foszforos agyag + sötétbarna; b) világosbarna /3/ = világosbarna, de gödör közelében + világosbarna; c) világosbarna tűzhelyréteg = világosbarna tűzhelyes + világosbarna tűzhelyréteg + világosbarna alsó tűzhely; d) sötétszürke /4/ = (szürke?!) + sötétszürke törmelékes agyag + sötétszürke, e) vörösbarna /5/ = vörös + vörösbarna; f) világosszürke /6/ = (szürke?!) + világosszürke kavicsos + tufa alatti szürke + guánó alatti szürke + világosszürke; g) sárga agyag /6a/ = világossárga + sárga agyag; h) fekete agyag /7/ = fekete diluviális agyag + fekete diluviális sáv + fekete laza agyag (holocén) + humózus agyag + humusz + fekete agyag; i) gödörkitöltés /X/ = fekete gödör + hanyott agyag + heverve + humusz (gödörkitöltés) + kihányt agyag + kihányt anyag + kihányt anyagból + leomlott anyag + leomlott anyagból + szórt agyag + valami fekete gödör + gödörkitöltés.

Nem alkalmaztunk összevonást az alábbi sztratigráfiai egységek esetében: a) barna agyag (alsó törmelékes réteg) /2a/; b) barna agyag (felső törmelékes réteg) /2b/; c) tufa és világosszürke határán; d) mésztufa /8/; e) guánó /9/; f) ismeretlen hely; g) legalsó réteg (?); h) tűzhely.

A rétegtani alapegységek kialakítása után diagramon is megjelenítettük az egy barlangrészre eső leletszámot (6. ábra) – a tűzhelyekben talált darabokkal együtt. Ez, úgy véljük, különösebb magyarázatra a fentebb leírtak után nem szorul. Annyit fűznénk csak hozzá, hogy a Bejárat (A) esetében 48–64 m²-re jut 367 lelet, míg az Előcsarnoknál 268–284 m²-en összesen 706 paleolitot találunk. Mivel ennek alapján az 1 m²-re eső leletek száma a Bejáratban 7,64–5,73 darab, az Előcsarnoknál pedig 2,63–2,49, egyértelműen kitűnik, hogy az előbbi kihasználtsága lényegesen nagyobb, 2-3-szoros.

Ugyanezen leletek vertikális (rétegenkénti) megoszlását is táblázatban dolgoztuk fel, majd diagramon ábráztuk (7. ábra). A tűzhelyekben talált paleolitokat ebből a vizsgálatból kiemeltük, mivel róluk külön kimutatás készült. Az ábráról leolvasható a Korai-Szeletai szint (3. Kadić-féle réteg) egyértelmű dominanciája, itt azonban figye-

¹² KADIĆ O., 1915. XIII. tábla.; MESTER, Zs., 2002., különös tekintettel az 57–70. oldalakra.

lembe kell venni, hogy ez a réteg önmagában lényegesen nagyobb időszakot ölel fel, mint a Fejlett-Szeletaihoz tartozó rétegek (4–5–6–6a) együttvéve.¹³ Ez utóbbi szakaszban a Kadić szerinti 6. (világosszürke) réteg képviselteti magát kiugró leletszámmal, míg az 5. (vörösesbarna) kifejezetten átmenetként jellemezhető. A tűzhelyekből, a vizsgált leletanyagból mindösszesen 144 paleolit került elő, továbbá 33 hiányzóknak ismerjük a pontos helyét, így egy diagramon tudtuk feltüntetni őket (8. ábra). A 177 darab döntő része a Bejárat (A) világosbarna felső tűzhelyes rétegből (3b; az 1. ábrán 2-es számmal jelölve) származik, s viszonylag számottevő mennyiséggel jelenik meg a szintén bejáratú világosbarna alsó tűzhelyes (3a; az 1. ábrán 1a-val jelölve), valamint a Főfolyosó hátsó részéhez (D) tartozó vörösesbarna-világosszürke (5–6. rétegek) határán elhelyezkedő, kiterjedt faszenes réteg.

Az 1364 darab biztos térbeli és sztratigráfiai helyzettel rendelkező lelet között legnagyobb arányban az üveges kvarcporfír (44,87%) képviselteti magát, majd a kalcedonok, hidro- és limnokvarcitok (40,62%) következnek és végül számottevőnek mondhatjuk még a vörös porfirítet (8,06%) (9. ábra). Ez utóbbi horizontális eloszlásáról külön térképet is közlünk (10. ábra), mivel, ellentétben a szintén nagyszámú üveges kvarcporfírral és kalcedon, hidro- és limnokvarcit csoport tagjaival, szinte kizárólag a Bejáratban (A) fordul elő. Messze 1% alatt marad a szarukő, a velőkö, a kvarcitkavics és a tűzkő aránya.

Hasonló a helyzet a tűzhelyekben talált leletek megoszlásával is (11. ábra), azzal a különbséggel, hogy ezekben az üveges kvarcporfír (64,58%) és a kalcedonok, hidro- és limnokvarcitok (29,17%) után egyedül az obszidián fordul elő számottevő mennyiségben (1,39%).

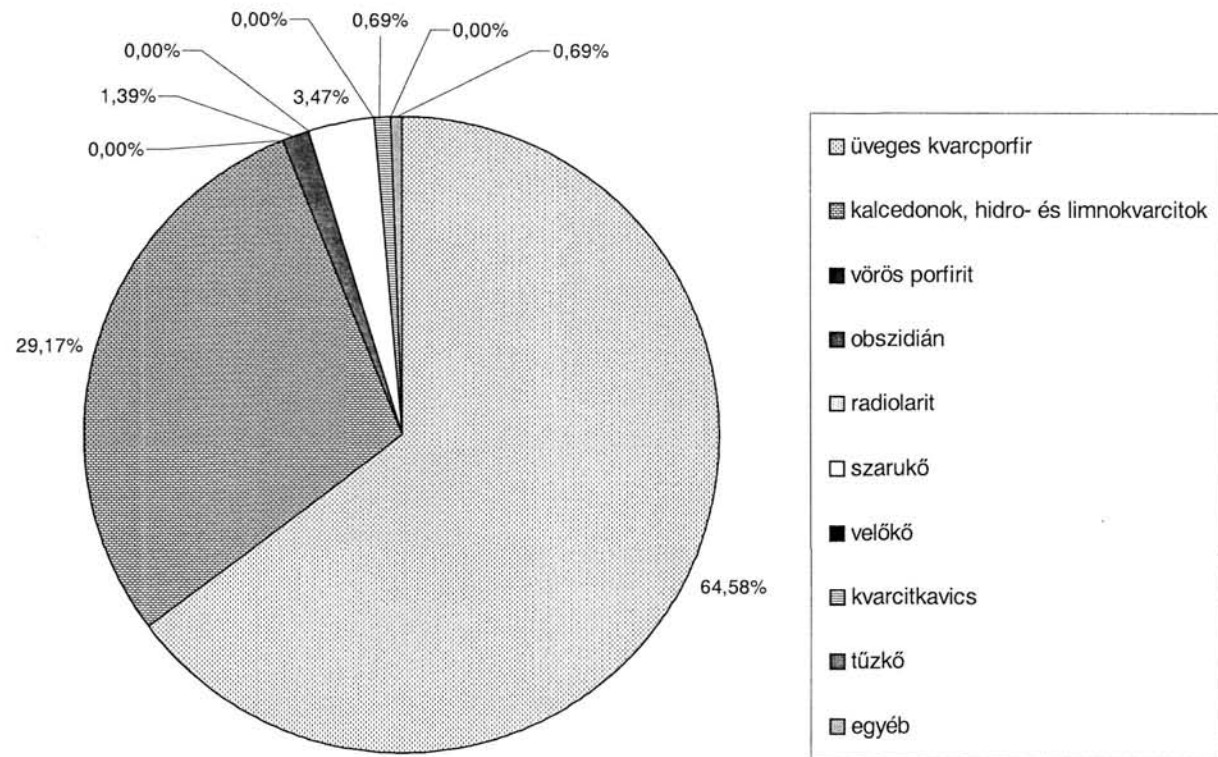
Mivel néhány nyersanyag szignifikánsan található meg egyes paleolit kultúrákban, fontosnak tartottuk a leletegyüttes kísérletképpen történő, ilyen irányú elemzését is. Megvizsgáltuk a Taubachienben jellemző kvarc- és kvarcitkavics, a Korai- és Fejlett-Szeletaiiban domináns üveges kvarcporfír, a Moustérien I.-ben jelentős számban előforduló vörös porfirít és a kalcedonok, hidro- és limnokvarcitok csoport rétegek szerinti arányát. Az utóbbinak egy speciális miskolc-avasi változata reprezentálná a Moustérien II. kultúrát, így értékelésétől jelen írásunkban még eltekintünk. A 12. ábra diagramja szerint a Taubachienre jellemző kvarc- és kvarcitkavics elsősorban az ehhez a kultúrához köthető 2b–3 (sötétbarna mészkőtörmelékes-világosbarna) rétegekben jelentkezik, de elenyésző számban előfordul a 3b (világosbarna felső tűzhelyes), 4. (sötétszürke) és 6. (világosszürke) rétegekben is. A Moustérien I. jellegzetes nyersanyaga, a vörös porfirít már a 2–2a rétegekben feltűnik, ám számottevővé csak a 3. (világosbarna), 4. (sötétszürke) és 6. (világosszürke), valamint 6a (a Bejárat sárga agyaga) rétegekben válik. Az üveges kvarcporfír, mely egyértelműen a Szeletai egyik, de nem kizárólagos markerje lehet, valamilyen mennyiségben minden egyes rétegben előfordul, kiugró értéket viszont igazán a 3. (világosbarna) és 6. (világosszürke) rétegben képvisel. Említésre méltó még a 3b (világosbarna felső tűzhelyes), 4. (sötétszürke) és 6a (a Bejárat sárga agyaga) rétegekben megfigyelt mennyiségük is.¹⁴

Az 1999-től végzett revíziós munka kiteljesítésének érdekében a jövőre nézve fontos célunk, hogy egyrészt a barlang rétegsorának valóságghű és többféle módon „széletelhető” háromdimenziós rekonstrukciójára törekedjünk, másrészt viszont szeretnénk az

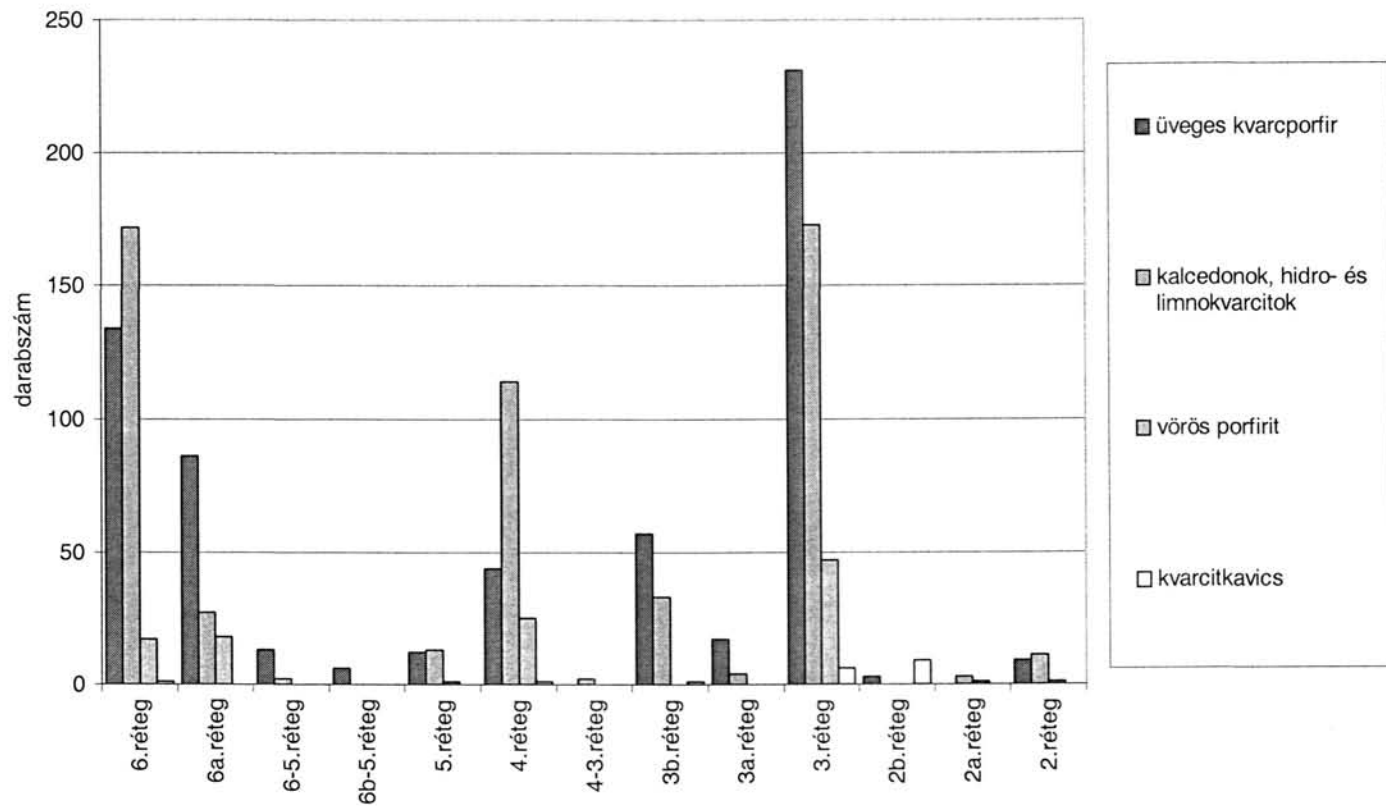
¹³ RINGER, Á., 2002. 48–51.

¹⁴ RINGER Á.–MESTER Zs., 2001. 13–16.

11. ábra. A Szeleta-barlang 1906–1913 közötti ásatásaiból származó vizsgált paleolit leletanyag tűzhelyekhez kötődő darabjainak nyersanyagmegoszlása

12. ábra. A négy legfontosabb, paleolitikus régészeti kultúrákhoz is köthető nyersanyag rétegek szerinti megoszlása

1906–1913 között feltárt leletanyagon kívül az eddigi összes ásatás paleolit anyagát bedolgozni adatbázisunkba és felvinni 3D térképünkre.

IRODALOM

ADAMS, Brian

2002 New Radiocarbon Dates from Szeleta and Istállós-kő Caves, Hungary. *Praehistoria*, vol. 3. 53–55.

ALLSWORTH-JONES, Philip

1978 Szeleta Cave, the Excavations of 1928, and the Cambridge Archaeological Museum Collection. *Acta Archaeologica Carpathica*, Tom. XVIII. Cracoviae. 5–38.

KADIĆ Ottokár

1915 A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. A m. kir. Földtani Intézet Évkönyve. XXIII. köt. 4. füz. 151–278.

MESTER, Zsolt

2002 Excavations at Szeleta Cave before 1999. Methodology and Overview. *Praehistoria*, vol. 3. Miskolc, *Archaeolingua*. 57–78.

RINGER, Árpád

2002 The New Image of Szeleta and Istállós-kő Caves in the Bükk Mountains: A Revision Project between 1999–2002. *Praehistoria*, vol. 3. 47–52.

RINGER Árpád–MESTER Zsolt

2000 Résultats de la révision de la grotte Szeleta entreprise en 1999 et 2000. *Anthropologie*, 38/3. 261–270.

2001 A Szeleta-barlang 1999–2000. évi régészeti revíziójának eredményei. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XL. köt. Miskolc. 5–19.

RINGER, Árpád–KORDOS, László–KROLOPP Endre

1995 Le complexe Bábonyien-Szeletien en Hongrie du Nord-Est dans son cadre chronologique et environnemental. In: *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. PALEO – Supplément N° 1., Juin 1995.* 27–30.

SIMÁN, Katalin

1995 La Grotte Szeleta et le Szeletien. In: *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. PALEO – Supplément N° 1., Juin 1995.* 37–43.

THE TOPOGRAPHIC AND STRATIGRAPHIC DISTRIBUTION OF THE PALAEOLITHIC HEARTHS AND FINDS IN THE SZELETA CAVE Contribution to re-interpretation of the assemblage

The Szeleta cave is the first site in the history of hungarian palaeolithic research, which was excavated effectively by „modern” methods. The stratigraphic observation had already been integrated with application of an artificial 3D coordinate system during 1906–1913 excavations. At the time the researchers added information of cave parts, squares and deep levels to all finds. These were completed with excellent maps and views of profiles. The excavating techniques,

which were tested here at first in Hungary, are also the base of every excavations in Hungary in our days. Ottokár Kadić's and his colleagues's accuracy and inventiveness make a relatively good possibility to reconstruct the circumstances, which were specific before and during excavations. We hope that our new approach will go to a more complex interpretation of the cave and the paleolithic life in the future. This study goes into raw materials and extensity of the finds of the first and biggest excavation (1906–1913). Our research is elemental sequence of the FKFP project of 1999–2002, and it is encouraged by Prehistory and Ancient History of Department, University of Miskolc and Foundation for The Szeleta Culture.

Árpád Ringer–Péter Szolyák

KÖZÉPSŐ RÉZKORI TEMETKEZÉSEK ÉS TELEPNYOM MEZŐKÖVESD, PATAKRA JÁRÓ-DŰLŐBŐL

PATAY RÓBERT

2000 októberében és novemberében Mezőkövesd határában, az ún. Patakra járó-dűlőben leletmentést folytattunk (1. kép).¹ Ennek során a bodrogkeresztúri kultúra 6 sírját, a hunyadihalmi kultúra egy gödrét, egy bronzkori (?) hamvasztásos temetkezést, valamint 24 császárkori, szarmata sírt sikerült megmentenünk (3. kép). Jelen dolgozatban a rézkori objektumokat ismertetem.

A rézkori sírok közvetlenül a felszínen jelentkeztek, az eredeti felszíntől számított 40–50 cm mélységben; a sötétbarna-fekete színű, apró fehér agyagszemcsékkel kevert, kőkeményre száradt humuszban. A bányászat megkezdésekor a gépi munka az összes sírt és a gödröt is megbolygatta, a sírokba helyezett edénymellékletek többségének felső részét, peremét megrongálta.

A sírok leírása a következő:

1. sír: A sírgödör ovális, m.: 45 cm.² A váz a jobb oldalára fektetett, zsugorított, adultus korú férfi,³ tájolása: K–NY (4. kép). Koponyáját a gép elvitte, kézsontjait szintén bolygatta (a váz háta mögött találtuk meg őket), edényét – ami valószínűleg a feje mellett volt – összetörte. Az edény darabjaiból egy *tejesköcsög alakú edényt* sikerült összeállítani: töredékes, sötétszürke színű, kézzel formált, homokkal és apró kavicsal soványított, jól égetett, nyaka hengeres, két füle a peremből indul, egymással szemben ül, hasa gömbölyded, alja egyenesen levágott, ma.: 22,4 cm, a száj átm.: 8,8 cm, a talp átm.: 6,1 cm (4. kép 1). A sír egyéb mellékletei: 2. A sírgödör D-i oldalán a bordák vonalában *réz ár:* vége hegyesedik, négyszögletes átmetszetű, h.: 10,6 cm, v.: 0,2–0,4 cm (4. kép 2). 3. A jobb felkarja alatt retusálatlan, kortexes *köpenge*, áttetsző barnásszürke foltos pruti kovából készült, h.: 11 cm, sz.: 2,8 cm, v.: 0,7 cm (4. kép 3). 4. A medencétől a lábszárcsontokig húzódó vonalban sötét elszíneződést találtunk: esetleg szerves anyag maradványa?

4. sír: A sírgödör ovális, m.: 35 cm. A váz a bal oldalára fektetett, zsugorított, 11–12 éves gyerek (infans II) tájolása: K–NY (5. kép). Mellékletei: 1. A koponya mögött, a sírgödör D-i oldalán *tejesköcsög alakú edény*. Töredékes, pereme, felső része körben hiányzik, szürke színű, bekarcolt vonalakkal díszített. Az edény testét négy függőleges vonalból álló, összesen négy vonalköteggel osztották két szélesebb és két keskenyebb sávra. A két szélesebb sávban a függőleges vonalak között kihagyott, rácsozott meanderekkel megszakított hálóminta található, a két keskenyebb sávban 6 vonalból álló átlós irányba futó vonalkötegek láthatóak, melyek között ellentétes irányú átlós vonalkázás tölti ki. Mérhető ma.: 15,5 cm, talp átm.: 5,3 cm (1. kép; 5. kép 1). 2. A koponya előtt a sírgödör É-i oldalán *mély tál*. Hengeres alakú, az alja gömbölyű, omphalosos. Pereme egyenes, két, egymással szemben lévő füle a peremből indul. Okkersárga-sötétszürke színű, homokkal és apró kavicsal soványított, jól égetett, ma.: 9,2 cm, száj átm.: 12,2 cm, fenék átm.: 3,2 cm (5. kép 4). 3. Mellette *csésze (kis tál)*, töredékes, az alja hiányzik. Pereme egyenes, díszítetlen. Okkersárga színű, kézzel formált, homokkal és apró kavicsal soványított, mérhető ma.: 5,7 cm, száj átm.: 11,4 cm (5. kép 3). 4. A térdek alatt *mély tál*. Oldalának, peremének egy

¹ RKM 2000, 175. A leletmentés előzményeiről, a lelőhely környezetéről, valamint a szarmata temetkezésekről PATAY 2003. A leletek a HOM régészeti gyűjteményében találhatóak, leltározatlanok. Az ásátás dokumentációja a 3099–01 leltári számon HOM Régészeti Adattárában található.

² A gödrök mélységére vonatkozó adatok csak tájékoztató jellegűek!

³ A sírok antropológiai feldolgozását K. Zoffmann Zsuzsanna végezte el, munkáját ezúton is hálásan köszönöm.

része hiányzik, pereme egyenes, alja összeszűkül, füle a peremből indul, hasán egy kis hegyes bütyökkel. Okkersárga színű, kézzel formált, homokkal és apró kavicsal soványított, jól égetett, ma.: 14,7 cm, talp átm.: 8,5 cm (5. kép 2).

4/A sír: Hármastemetkezés. A sírgödör szabálytalan alakú, m.: 50 cm. ÉK felől egy szarmata sír vágta. Mindhárom vázat a jobb oldalára fektették, zsugorították (az I. váz erősen zsugorította), I. 16–18 éves férfi (juvenis), II. 3–4 éves gyermek (infans I), III. 6–8 éves gyermek (infans I–II), tájolásuk K–NY, DNY–ÉK (6. kép). Mellékleteik: 1. Az I. számú váz koponyája felett, a sírgödör DK-i oldalán *magköpreparációs szilánk*, obszidián, h.: 2,5 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,2 (6. kép 3). 2. A II. számú váz koponyája felett a sírgödör DK-i oldalán *lapos aljú csésze (kis tál)*, pereme egyenes, alján négy kis bütyök látható. Világosszürke-sötétszürke foltos, homokkal és apró kavicsal soványított, jól égetett, vékony falú, ma.: 3,8 cm, száj átm.: 11,2 cm (6. kép 2). 3. A III. számú váz koponyája fölött, a sírgödör DNY-i oldalán *töredékes edény (talán tejesköcsög alakú edény?)*. Pereme, nyaka hiányzik, hasvonalán három apró, kerek bütyök található. Okkersárga színű, homokkal és apró kavicsal soványított, jól égetett, legnagyobb ma.: 13,6 cm, talp átm.: 5,1 cm (6. kép 1). A sír földjében találtunk még két kerámiatöredéket: szürke színű, homokkal és csillámmal soványított hálómintás és apró bütykös oldaltöredéket; valamint 1 db állatesontot: juh jobb radiusát, összetörve.⁴

5. sír: A sírgödör szabálytalan alakú, m.: 50 cm, ÉK felől egy szarmata sír vágta. A váz a bal oldalára fektetett, zsugorított, adultus-maturus nő (7. kép). Mellékletei: 1. Az arckoponya előtt töredékes edény (valószínűleg *tejesköcsög alakú*). A pereme, felső része hiányzik, simított felületű, szürke-okkersárga foltos, homokkal és csillámmal soványított, legnagyobb ma.: 16,4 cm, a talp átm.: 8,1 cm (7. kép 1). 2. A váz medencéjénél töredékes *csőtálpas edény*. Pereme és felső része hiányzik, csőtálpa alacsony, csónkakúp alakú, áttörtetlen. Kívül okkersárga, belül szürke színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, kézzel formált, közepesen égetett, mérhető ma.: 22,1 cm, a talp átm.: 17,1 cm (7. kép 2). 3. A csőtálpas edény mellett töredékes nagyméretű, *virágcserep alakú edény*. Peremének, oldalának egy része hiányzik, oldalán négy nagy, kerek, lapos végű, valamint feljebb aszimmetrikusan egy kisebb bütyök. Okkersárga színű, kerámiazúzalékkal soványított, legnagyobb ma.: 22,1 cm, a talp átm.: 17,1 cm (7. kép 5). 4. A 3. számú edényben *kétfülű mély tál*. Teste hengeres, alja lapos, simított felületű, pereme egyenes, fülei a peremből indulnak. Okkersárga-világosszürke színű, homokkal és apró kerámiazúzalékkal soványított, ma.: 9,3 cm, a száj átm.: 16,6 cm (7. kép 2). 5. A 4. számú edényben kisebb *virágcserep alakú edény*. Sötétszürke-okkersárga színű, durva felületű, kerámiazúzalékkal soványított, gyenge égetésű, pereme sérült, oldalán négy hegyesedő bütyök, ma.: 11,9 cm, száj átm.: 12,7 cm, talp átm.: 8,6 cm (7. kép 3). 6. A könyök alatt kb. a derék magasságában egy hozzávetőlegesen háromszög alakú, mindkét oldalán csiszolt (?) *kő (örlőkő?)*, riolitufa, töredékét találtuk, méretei: 9x8,5x7,5x5,7 cm. 7. A derék tájáról 16 db fehér *mészkögyöngy* került elő, átlagos átm.: 0,7 cm.

6. sír: A sírgödör szabálytalan alakú, m.: 55 cm, egy szarmata sír vágta, a koponyát elpusztította. A váz a bal oldalára fektetett, zsugorított, tájolása: DK–ÉNY (8. kép).⁵ Mellékletei: 1. A koponya helyétől K-re töredékes *edény (talán tejesköcsög alakú edény?)*. Pereme hiányzik, oldalán két apró bütyök. Okkersárga-sötétszürke foltos, kerámiazúzalékkal soványított, jó égetésű, mérhető ma.: 14 cm, a talp átm.: 4,7 cm (9. kép 1). 2. A sípesontok előtt, a sírgödör ÉK-i oldalán fordított csónkakúp alakú *pohár*, aszimmetrikus, pereme és alja egyenes. Okkersárga-sötétszürke foltos, homokkal és csillámmal soványított, felülete simított, ma.: 8,1–9,3 cm, száj átm.: 12,2 cm, talp átm.: 4,9 cm (8. kép 2). 3. A 2. számú edényben kisméretű, fordított csónkakúp alakú *pohár*, aszimmetrikus. Durva kidolgozású, kerámiazúzalékkal soványított, gyenge égetésű, ma.: 5,8–6,6 cm, a száj átm.: 9,9 cm, a talp átm.: 5 cm (8. kép 3). 4. A poharakban és mellettük *állatesontok*: juh bal első lába (8 db csont, scapula, humerus, radius/ulna), juh 4 db bordatöredéke, szarvasmarhafog (felső premolaris) (8. kép 4). 5. A medence alatt töredékes, nagyméretű *virágcserep alakú edény*. Peremének és oldalának egy része hiányzik, oldalán három bütyök. Okkersárga-sötétszürke

⁴ Az állatesontokat Vörös István határozta meg, munkáját ezúton is köszönöm.

⁵ A 6. sír antropológiai anyaga nem lett feldolgozva. A sírban – a tájolás és mellékletek alapján – minden bizonnyal egy nőt temettek el.

oltos, kerámiazúzalékkal soványított, ma.: 22,6 cm, a talp átm.: 10,3 cm (9. kép 5). 6. A 5. számú edényben töredékes *virágcserep alakú edény*, oldalán 3 bütyök. Pereme és oldalának egy része hiányzik, durva kidolgozású, okkersárga-sötétszürke színű, kerámiazúzalékkal soványított, ma.: 14,2 cm, a talp átm.: 7,6 cm (9. kép 6). 7. A 6. számú edényben kisméretű, gömbös hasú, hengeres nyakú *kétfülű edény*, fülei a perem alól indulnak, a fülek közt a hasvonalán két apró bütyök. Okkersárga-sötétszürke foltos, homokkal és csillámmal soványított, simított felületű, ma.: 7,2 cm, a száj átm.: 6,8 cm, a talp átm. 4 cm (9. kép 7). 8. Az előző edény alatt, a bokacontoknál töredékes *nagyméretű tárolóedény*, talán megnyúlt testű korsó maradványa. Pereme és oldalának egy része hiányzik. Okkersárga-sötétszürke foltos, kerámiazúzalékkal soványított, legnagyobb ma.: 28,4 cm, a talp átm.: 12,6 cm (9. kép 8). 9. A 8. számú edényben *fordított gyűrűstalp alakú fedő*, gyűrűje 4 helyen átlukasztott, pereme két helyen sérült. Okkersárga-sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, ma.: 5,7 cm, átm.: 14,3 cm, a gyűrű átm.: 7,8 cm (9. kép 9). 10. A medence környékén 184 db kerek, fehér *mészkögyöngy*, láncszerűen felfűzve, átlagos átm.: 0,7 cm (9. kép 10). 11. A jobb boka körül 35 db hasonló gyöngy, átlagos átm.: 0,7 cm (9. kép 11). 12. A nyelés során előkerült még 12 db hasonló *mészkögyöngy* (9. kép 12). 13. A sír földjében 8 db *kerámiatöredéket* találtunk: okkersárga és szürke, homokkal és csillámmal soványított, kézzel formált oldal-töredékek.

17. sír: A sírgödör ovális, m.: 45 cm. A váz a jobb oldalára fektetett, zsugorított, maturus korú férfi, tájolása: DK–ÉNY. Mellékletei: 1. Az arckoponya előtt a töredékes *tejesköcsög alakú edény*. Pereme és oldalának egy része hiányzik, simított felületű. Okkersárga-sötétszürke színű, homokkal és apró kerámiatörmelékkel soványított, legnagyobb ma.: 19,7 cm, a talp átm.: 6,9 cm. Oldalán igen halvány, világos színű, három csíkbán húzódó világosabb, az edény sötétszürke felületétől jól elváló, okkersárga színű simítás (?), polírozás (?) nyomai fedezhetők fel (10. kép 1). 2. Medence és az alkarcsontok között *réz ár*: négyyszögletes átmetszetű, vége hegyesedik, h.: 6 cm, v.: 0,2–0,1 cm (10. kép 2). 3. A medence mögött háromszög alakú *nyílhegy*: obszidián szilánkon készült, a bal élén előlapon, a jobb élén hátlapon élretusokkal megmunkált, a bulbus környékén bifaciális kidolgozású, h.: 2,2 cm, sz.: 1,8 cm, a bázisnál a v.: 0,3 cm (10. kép 3).

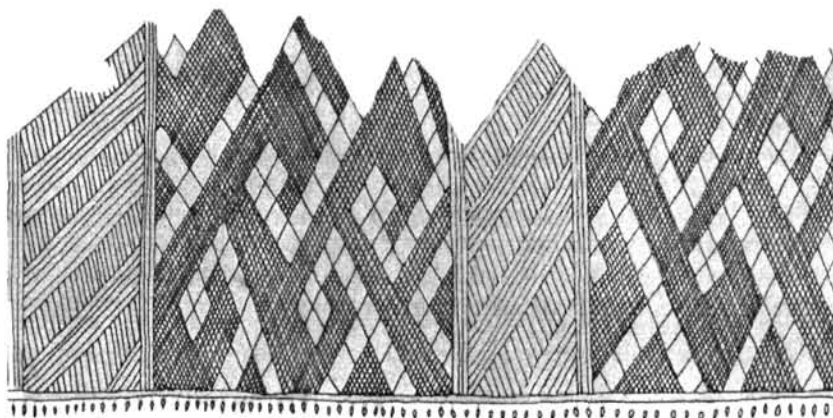
24. objektum: Ovális alakú gödör, h.: 140 cm, sz.: 130 cm, m.: 21 cm. Három apró *kerámiatöredéket* (szürke, homokkal és csillámmal soványított, elvékonyodó peremtöredékek és oldal-töredék) és nagyon gyenge megtartású, apró *csonttöredékeket* találtunk benne. Valószínűleg egy régkori sír alja, amelynek többi része, leletanyaga elpusztult (11. kép).

Valamennyi váz igen rossz megtartású volt, csak töredékesen tudtuk őket felszedni. Nem tudjuk, hány sír semmisült meg a bányászás megkezdésekor, esetleg még korábban, a területen végzett mezőgazdasági munkák során. A bodrogkeresztúri kultúra más – többségükben szintén töredékesen – feltárt temetőinek sírszámaait figyelembe véve biztos, hogy az annak idején ide temetkező közösség nyugvóhelyeinek csak igen kis részét sikerült megmentenünk.

Az igen kemény, száraz talajban csak bizonytalanul tudtuk megfigyelni a sírgödörök alakját: találtunk ovális, lekerekített sarkú négyzetes és szabálytalan alakú sírokat is. Valamennyi sírban a bodrogkeresztúri kultúrában szokásos zsugorított módon temetkeztek, a férfiakat a jobb, a nőket a bal oldalukra fektetve. A vázak irányítása kelet–nyugati, egyedül a 4/A sírban nyugvókat fektették ellentétesen, nyugat–keleti irányba (6. kép). A nyugat–keleti irányú tájolás elsősorban az Alföld északi peremvidékén, a Tisza középső folyása mentén feltárt temetőkben jellemző, az ellentétes tájolás okát a bodrogkeresztúri kultúra egyes csoportjainak eltérő szokásaiban keresik (PATAY 1970, 12–14; PATAY 1974, 37). A 4/A sír abból a szempontból is különleges, hogy ide három elhunytat temettek: egy fiatal felnőtt férfit (juvenis) és két gyermeket (infans I. és infans I–II. korúakat) (6. kép). A hármastemetkezések igen ritkák: Polgár-Basatanyán, a 101. sírből került elő három váz (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963, 175–177; PATAY 1974, 40), és a feldolgozó szerint a hódmezővásárhely-kishomoki temető 1. sírjába is három elhunytat temettek (BONDÁR-KÖREK 1995, 26, 15. k. 1.).

A sírokból előkerült mellékletek – a többségükben töredékes edények és az egyéb (kő és réz) tárgyak – között felismerhetőek a bodrogkeresztúri kultúra jellemző formái, típusai.

Egy kivétellel valamennyi sírban megtaláltuk a tejesköcsög alakú edényeket (4. kép 1, 5. kép 1, 7. kép 1, 10. kép 1). A 4/A. és a 6. sírokból is származik egy-egy edénytöredék, amelyek meglévő alsó részeinek formája is a tejesköcsög alakú edények formájára emlékeztet (6. kép 1, 9. kép 1); mindkettő oldalán apró dudorokat találunk. A 4. sír tejesköcsög alakú edényének felülete bekarcolt vonalakkal, meanderekkel, hálómintával és benyomkodással díszített (1. kép, 4. kép 1). A kultúra leletanyagából számos, hasonlóan gazdagon díszített edényt ismerünk, de a minta pontos párhuzama egyelőre ismeretlen.

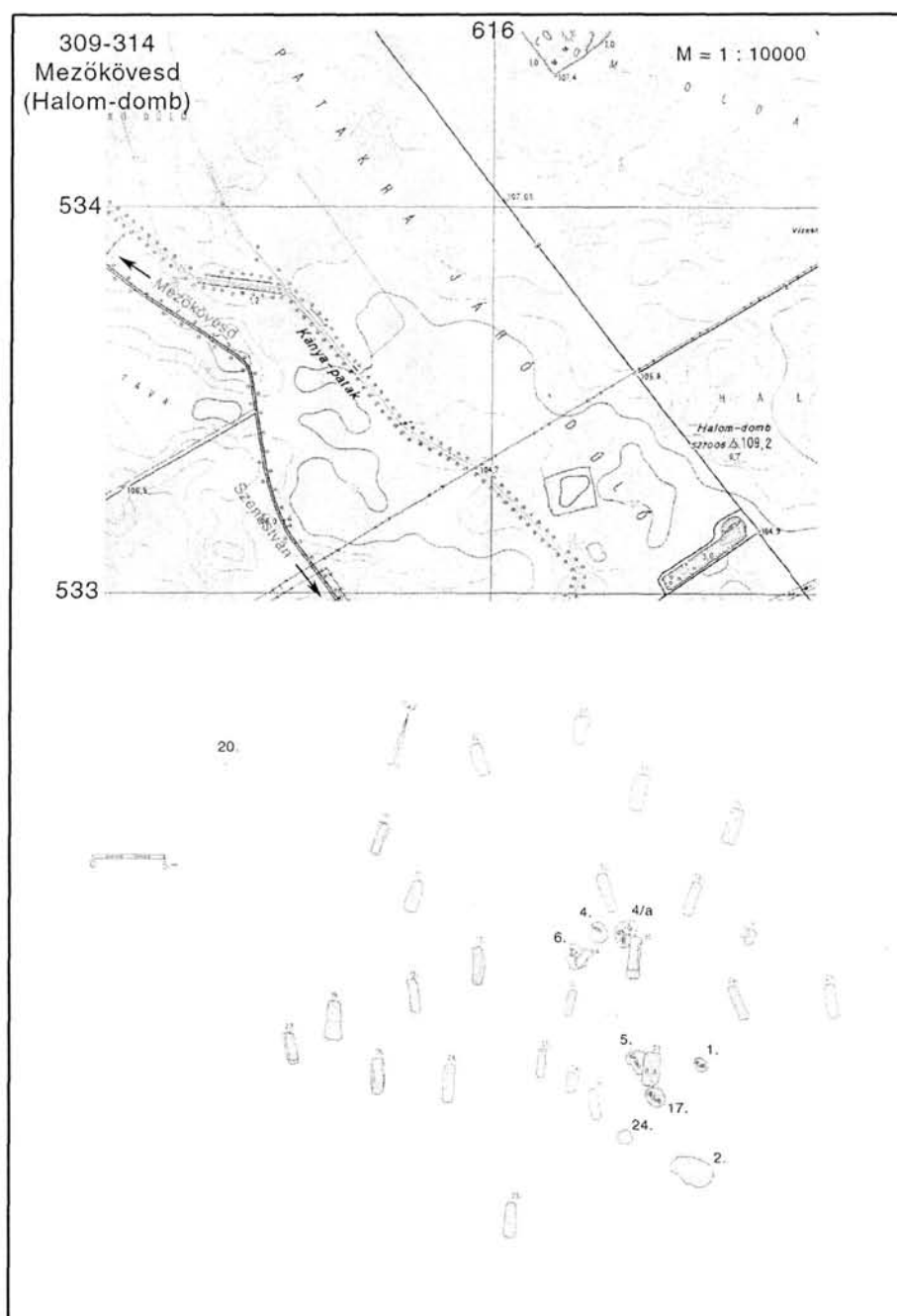

1. kép. A 4. számú sírból előkerült tejesköcsög alakú edény díszítő mintája
– Das dekorative Muster des Milchtöpfes aus dem Grab 4.

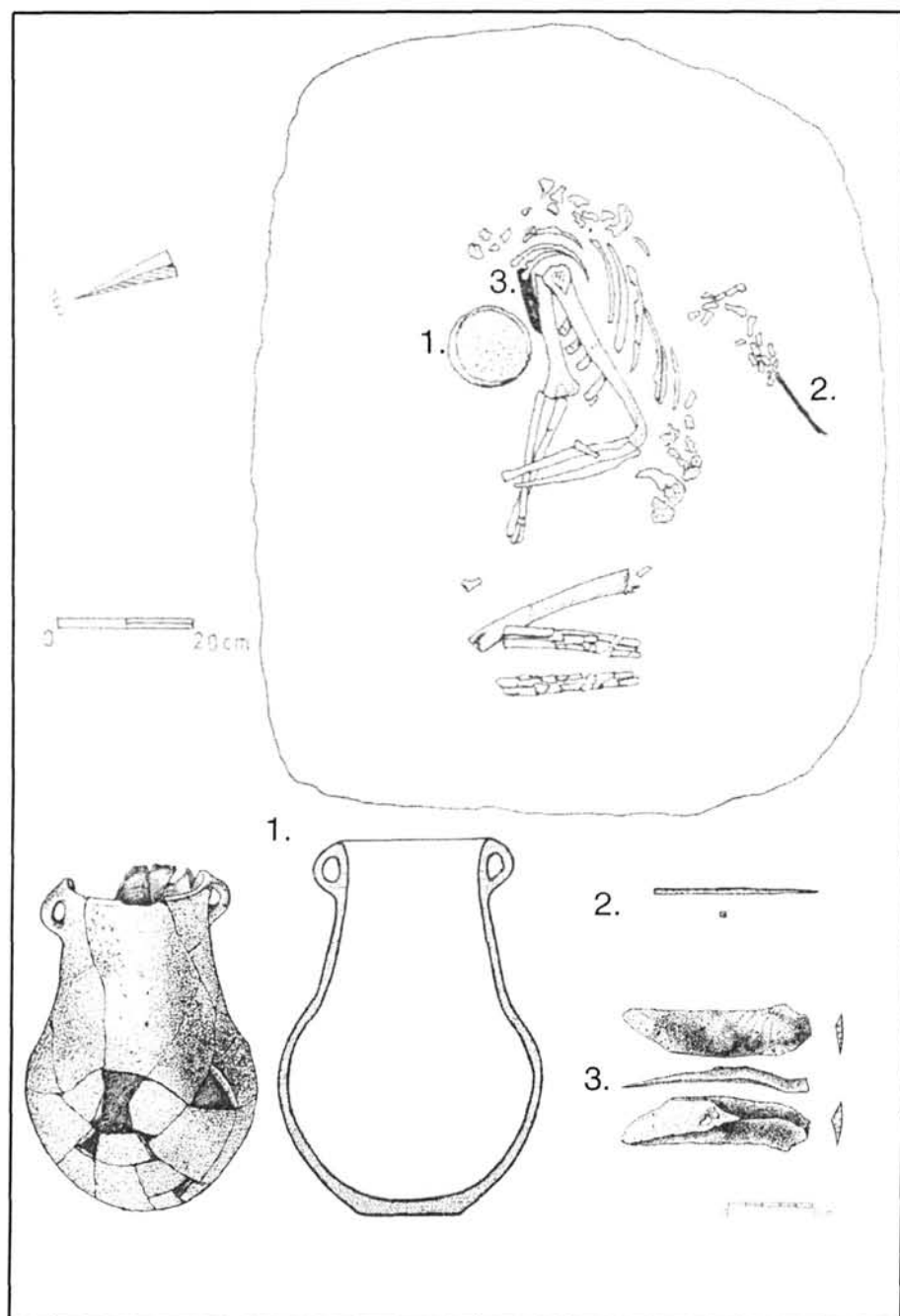
A félgömb vagy gömbszelet alakú csészék közül a Patakra járó-dülői sírokból megtaláltunk bütykös (6. kép 2) és bütyök nélküli változatokat is (5. kép 3). A mély tálak közül kettő került elő, mindkettőn megvannak a szokásos, egymással szemben ülő fülek (5. kép 4, 7. kép 2). Alacsony csőtálpas tál alja lehet az 5. sír egyik töredékes edénye (7. kép 2). Félgömb alakú, egyenes aljú, oldalán két bütyökkel ellátott, valószínűleg kétfülű mély tál volt a 4. sírban (4. t. 2). Megtalálható a leletanyagban a durva kidolgozású tárolóedény, talán egy nagyméretű, megnyúlt testű korsó töredéke (9. kép 8). Ebbe egy gyűrűs fogantyúval ellátott, fordított talpas tál alakú fedőt tettek (9. kép 9). A virágcserep alakú edények közül a csonka kúpos testűek fordulnak elő (7. kép 3, 7. kép 5, 9. kép 5, 6). A 6. sírba egymásba rakva két kisebb, csonka kúp alakú poharat is elhelyeztek (8. kép 2, 3). Szintén itt találhatunk egy kisméretű, gömbös hasú, hengeres nyakú edényt, nyakán két füllel, oldalán apró bütykökkel (9. kép 7), amely a tiszapolgári kultúra edényformáira emlékeztet.

A Patakra járó-dülőben is megfigyelhető több, a bodrogkeresztúri kultúra temetkezési rítusában az edénymellékletek adására vonatkozó törvényszerűség. A női sírokból (4., 5., 6. számú sírok) több edényt helyeztek el, mint azokba, amelyekben férfiak nyugodtak (1. és 17. számú sírok). Bizonyos edénytípusok (fedővel ellátottak, nagyméretű virágcserep alakú edények) szintén csak a nők sírjaiban találhatók meg (PATAY 1974, 37–38). A tejesköcsög alakú edények legtöbbször a koponya mellett találhatók, a nagyméretű tárolóedények, virágcserep alakú edények pedig a lábaknál.

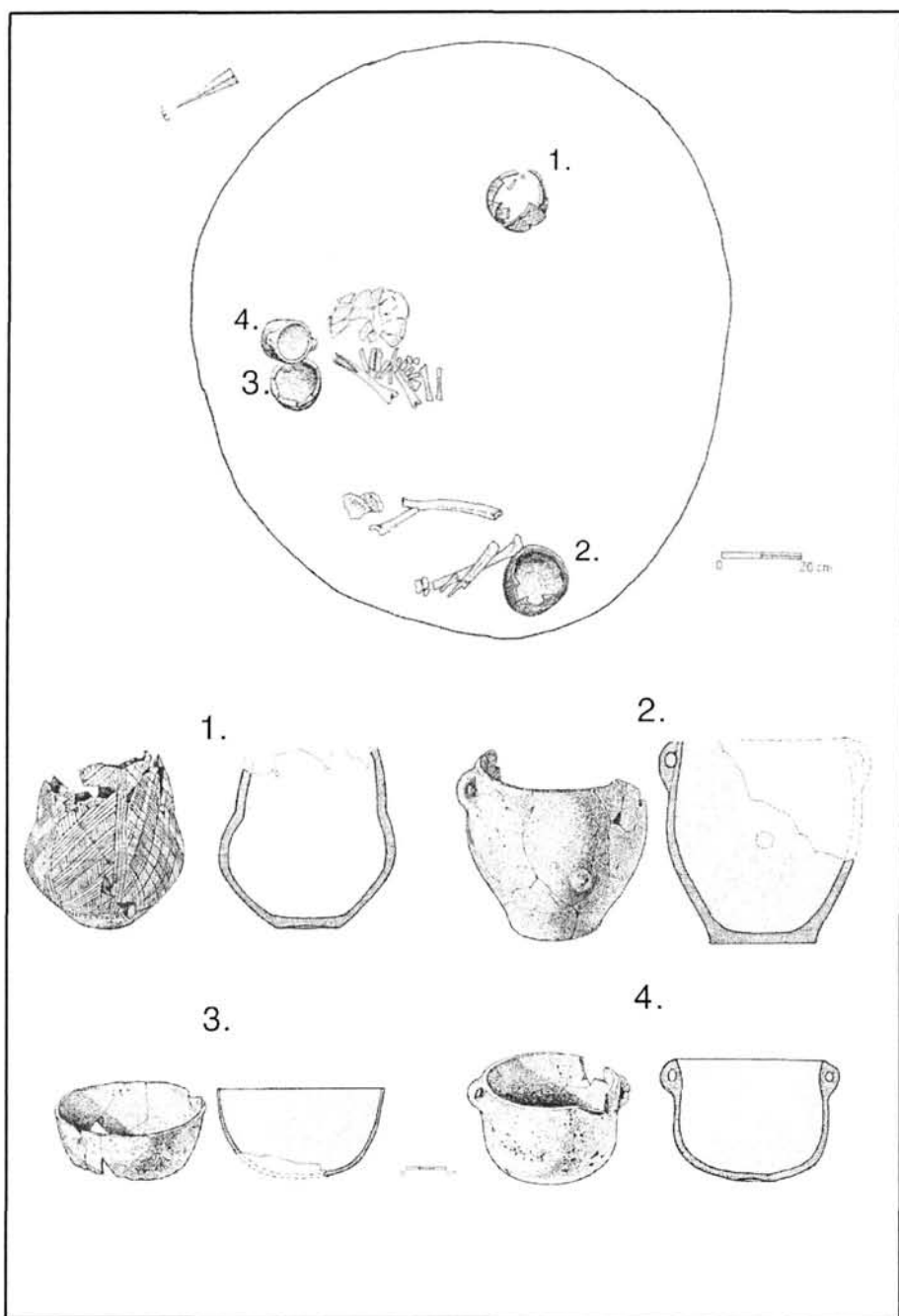

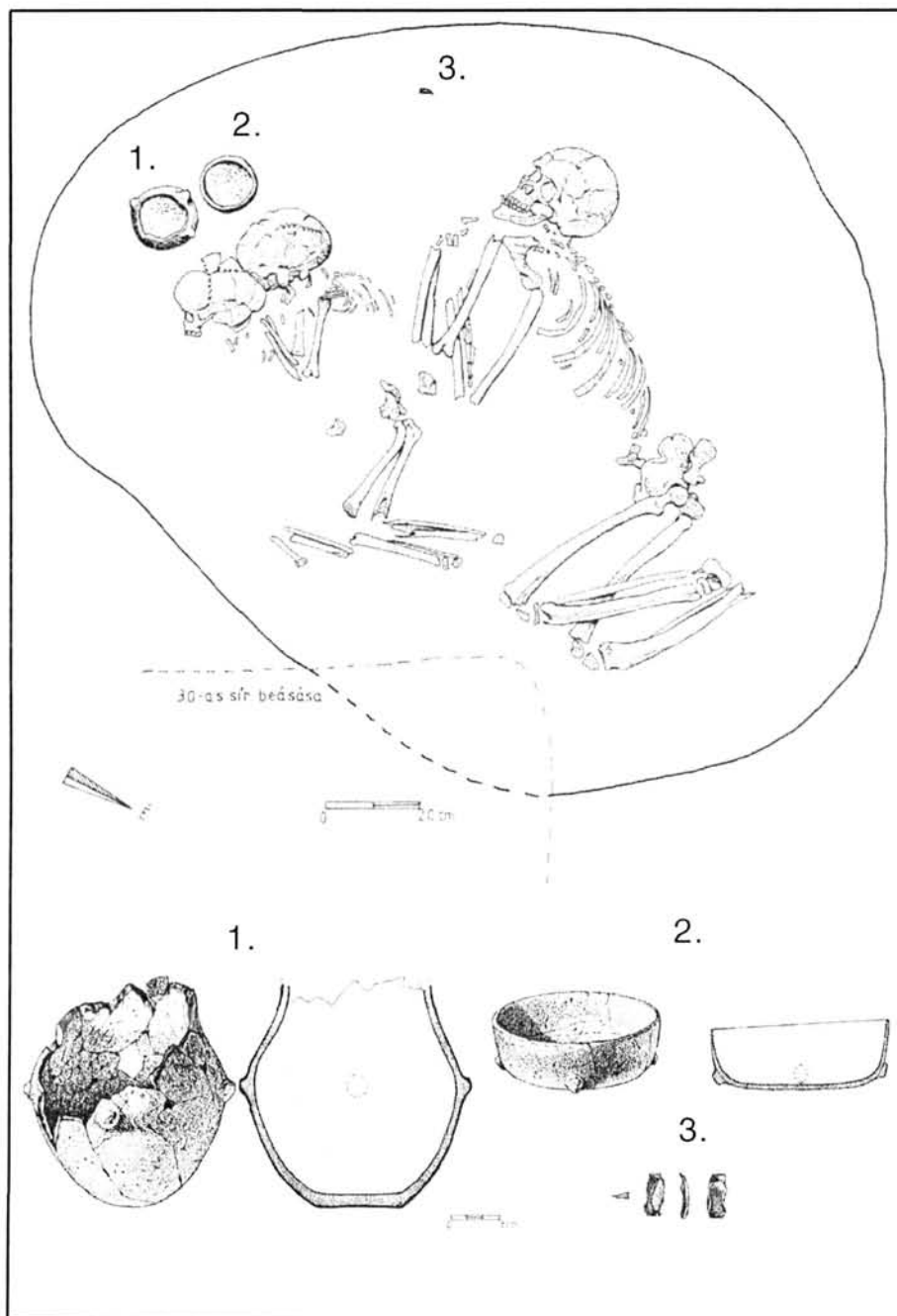
2–3 kép. A lelőhely környezete – Die Umgebung des Fundortes
A temető összesítő térképe – Die Überblickskarte des Gräberfelds

4. kép. 1. sír – Grab I.

5. kép. 4. sír – Grab 4.

6. kép. 4/a sír – Grab 4/a.

Két réztárgyat találtunk az ásatás során: mindkettő réztű volt (4. kép 2, 10. kép 2). A tűk mindig férfisírokból kerülnek elő, elsősorban az Alföld északi részén, peremén lévő temetőkből, amelyekben a nyugat–keleti tájolású sírok aránya jelentős (PATAY 1970, 17; PATAY 1978, 41). A Patakra járó-dűlőben az egyik tűt az elhunyt háta mögé tették, a másikat a bordák és a karcsontok elé. Hasonlóan elhelyezett tűk több helyen is előkerültek (PATAY 1978, 41).

A 17. sírban nyugvónak szintén a háta mögé, a medencecsontja közelébe helyeztek egy obszidián nyílhegyet. A nyílhegy a bodrogkeresztúri kultúra általános típusa: háromszög alakú, mindhárom oldalán finom retusokkal kidolgozott, talpa enyhén domború (10. kép 3). A nyílhegyek szintén a férfisírok mellékletei, gyakran fordulnak elő a test mögött (PATAY 1978, 43–44). A 4/A sírban még egy kis obszidián pengét találtunk (6. kép 3). A köpengék általában a koponya közvetlen közeléből kerültek elő (PATAY 1974, 11); a Patakra járó-dűlőben viszont nem a koponya mellett, hanem kissé lejjebb, a felkarcsontok alá helyeztek egy retusálatlan, kortexes köpengét (4. kép 3).

Két női váz mellett kisméretű, lapos mészkögyöngyöket is találtunk: az 5. számú sírban a medencénél és az ágyékcsigolyáknál, a 6. számú sírban a medencénél és ágyékcsigolyáknál, valamint a jobb bokánál is (9. kép 10–12). Valószínűleg felfűzve, övként viselték őket (PATAY 1974, 18–19; PATAY 1978, 46).

A temetőrészlet töredékessége ellenére is reprezentálja a bodrogkeresztúri kultúra jellemző temetkezési szokásait, leletanyagát, jól illik a Dél-Borsodban korábban feltárt temetők sorába. Kronológiai helyzete – a csekély számú sír és leletanyag kis mennyisége miatt – bizonytalan. A mezőkövesdi sírok anyagában nem ismerhetők fel a bodrogkeresztúri kultúra legkorábbi, a tiszapolgári kultúra felé mutató fázisának jellemző vonásai (PATAY 1976, 233–235, PATAY 1979, 47–48), bár a 6. számú sír kis edénye a korai rézkor formavilágát idézi. Úgyisintén nem találhatjuk nyomát a hunyadihalmi kultúra bizonyos jegyeinek, amelyek jelenléte meghatározhatja a bodrogkeresztúri kultúra késői, B fázisát (BOGNÁR-KUTZIÁN 1969, 54; BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 194–195, 204–205; GOLDMAN-SZÉNÁNSZKY 1994, 174–175; KALICZ 1985, 32–33; PATAY 1974, 60–61; PATAY 1978, 54–55).

A bodrogkeresztúri kultúra sírjai mellett egy gödröt is feltártunk, amelynek leletanyagában a hunyadihalmi kultúra jellegzetes formáit ismerhetjük fel.

2. objektum: Nagyméretű gödör, ovális alakú, h.: 256 cm, sz.: 175 cm, m.: 75 cm, felső részét a bányászás megkezdésekor bolygatták. Betöltése homogén sötétbarna-fekete agyag volt, a leletek a betöltésben kb. egyenletesen oszlottak el (12. kép 1). A gödörben a következő leleteket találtuk:

1. „*Csőtálpas*” edény, kettős csonka kúp alakú, felső része erősebben kihajlik, pereme lekerítet, belül üres, okkersárga színű, apró kavicssal és kerámiatöredékekkel soványított, ma.: 19 cm, átm.: 17,3 cm és 17,6 cm (12. kép 2). 2. Hasonló „*csőtálpas*” edény töredéke, okkersárga színű, apró kavicssal és kerámiatöredékekkel soványított, legnagyobb ma.: 9,7 cm, átm.: 16,3 cm (12. kép 3). 3. *Idoltöredék*. A fej kerek, az arcnál domború, a tarkónál enyhén homorú. A nyaknál összeszűkül, majd a vállrész hangsúlyos. A szemeket két kis bekarcolás jelzi. Töredékes, az arcreszen recens törés húzódik végig. Okkersárga színű, apró kerámiaüzalékkal soványított, ma.: 4,8 cm, a fej sz.: 3,2 cm, a váll sz.: 3,8 cm (13. kép 9). 4. *Négyszögletes, karéjos peremű edény oldaltöredéke*, okkersárga-szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, simított felületű, élén bevagdosott-rovátkolt lécdísz, h.: 8,9 cm, sz.: 7,5 cm (13. kép 4). 5. *Négyszögletes, karéjos peremű edény oldaltöredéke*, kívül okkersárga, belül szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, simított felületű, élén bevagdosott-rovátkolt lécdísz, h.: 6,7 cm, sz.: 4,7 cm (12. kép 6). 6. *Négyszögletes, karéjos peremű edény oldaltöredéke*, sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, élén bevagdosott-rovátkolt lécdísz, h.: 5,7 cm, sz.: 3,2 cm (12. kép 7). 7. *Négyszögletes*,

karéjos peremű edény aljának töredéke, egyenesre levágott, középen kisméretű, félkör alakú bevágással. Sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 6 cm, sz.: 7,8 cm (12. kép 8). 8. *Négyszögletes, karéjos peremű edény oldaltöredéke*, sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, élén bevagdosott-rovátkolt lécdísz, h.: 7,3 cm, sz.: 5,4 cm (14. kép 13). 9. *Négyszögletes, karéjos peremű edény oldaltöredéke*, sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 6,5 cm, sz.: 4,5 cm (14. kép 14). 8. *Négyszögletes, karéjos peremű edény töredéke*: csonka gúla alakú, élén 3 db rátett benyomott bütyök, alja egyenesen levágott, kisméretű, félkör alakú bevágásokkal. Sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, ma.: 16,4 cm, sz.: 7,9 cm (12. kép 5). 9. *Peremtöredék*, benyomkodott, kívül okkersárga, belül szürke színű, homokkal, csillámmal, apróra zúzott kerámiával soványított, h.: 8,6 cm, sz.: 8,1 cm (14. kép 2). 10. *Peremtöredék*, bevagdosott, okkersárga-sötétszürke foltos, homokkal és csillámmal soványított, h.: 4,1 cm, sz.: 5,7 cm (14. kép 3). 11. *Peremtöredék*, benyomkodott, kívül okkersárga, belül szürke színű, homokkal, csillámmal soványított, h.: 7,1 cm, sz.: 5,3 cm (14. kép 5). 12. *Peremtöredék*, benyomkodott, okkersárga színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 6,9 cm, sz.: 7,5 cm (14. kép 6). 13. *Peremtöredék*, benyomkodott, okkersárga-sötétszürke foltos, homokkal és csillámmal soványított, h.: 6,9 cm, sz.: 9,2 cm (14. kép 10). 14. *Peremtöredék*, benyomkodott, okkersárga-sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 6 cm, sz.: 6,3 cm (14. kép 11). 15. *Peremtöredék* korongos tapadású füllel, kívül okkersárga-sötétszürke foltos, belül sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 6,9 cm, sz.: 12,8 cm (13. kép 10). 16. *Szalagfül töredéke*, okkersárga-sötétszürke foltos, homokkal soványított, h.: 6 cm, sz.: 3,9 cm (13. kép 3). 17. *Peremtöredék* korongos tapadású füllel, a fül csatlakozásánál a perem enyhén megemelkedik, okkersárga-szürke foltos, homokkal és csillámmal soványított, h.: 7,4 cm, sz.: 10 cm (13. kép 11). 18. *Szalagfül töredéke*, szürke színű, homokkal soványított, h.: 7,5 cm, sz.: 5,9 cm (14. kép 8). 19. *Oldaltöredék füllel*, kívül okkersárga-sötétszürke foltos, belül sötétszürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 6 cm, sz.: 3,9 cm (14. kép 12). 20. *Peremtöredék*, okkersárga színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 5,1 cm, sz.: 9 cm (13. kép 1). 21. *Peremtöredék*, bevagdosott, kívül okkersárga, belül szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, ma.: 5,1 cm, sz.: 9 cm (13. kép 2). 22. *Peremtöredék*, benyomkodott, kívül okkersárga, belül szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 7,1 cm, sz.: 5,6 cm (13. kép 4). 23. *Peremtöredék*, benyomkodott, kívül okkersárga, belül szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 7,6 cm, sz.: 4,8 cm (13. kép 5). 24. *Hálómintás oldaltöredék*, erősen kopott, szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 4,8 cm, sz.: 3,8 cm (13. kép 6). 25. *Hálómintás oldaltöredék*, erősen kopott, szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, ma.: 4,2 cm, sz.: 4,0 cm (13. kép 7). 26. *Aljtöredék*, szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, h.: 13,9 cm, sz.: 8 cm (14. kép 1). 27. *Peremtöredék bütyökkel*, szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, a bütyök kisméretű, kerek, lapított, h.: 2,6 cm, sz.: 3,6 cm (14. kép 4). 28. *Aljtöredék*, egyenesre vágott, kihajló, szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, ma.: 5,1 cm, sz.: 5,6 cm (14. kép 7). 29. *Aljtöredék*, egyenesre vágott, kihajló, szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, ma.: 4,1 cm, sz.: 6,5 cm (14. kép 8). 30. *Aljtöredék*, szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, ma.: 4,5 cm, sz.: 11 cm (14. kép 9). 31. *Átfúrt agyag amulett*, h.: 2,5 cm, átm.: 0,9 cm. 32. *Állatsontok*: szarvasmarha nyakcsigolyájának (atlas cran.), 2 db hátcsigolyájának, 2 db bordájának töredékei; juh 2 db ágyékcigolyájának, medencéjének töredékei, valamint jobb metacarpusának diaphysise; sertés 1 db jobb humerusának distális töredéke; valamint öz bal és jobb oldali vetett agancsa (töredékes). 33. A gödör betöltésében találtunk még két követ (örlőkő?), anyaguk riolitufa. Az egyik lekerekített sarkú négyzet alakú, egyik oldala lapos, egy része letört (vagy lehasították?), méretei: 9x7,7x2,3 cm. A másik lekerekített sarkú téglalap alakú, vége letört, egyik oldala lapos, méretei: 13,7x8,8x3 cm.

A táblákon bemutatott darabokon túl előkerült még 2 db bevagdosott, 7 db benyomkodott és 6 db sima peremtöredék, 4 db aljtöredék, 185 db oldaltöredék és 1 db oldaltöredék fülindítással. Ez összesen 205 db kerámiatöredék. Valamennyi darab okkersárga-szürke színű, homokkal és csillámmal soványított, kopott felületű.

A leletek közül több töredék származik négyszögletes, lábas, karéjos edényekből (12. kép 5–8, 13. kép 4, 14. kép 13, 14). Ez a típus előfordul a bodrogkeresztúri kultúra életének teljes időszakában (KALICZ 1980, 43; LUCA 1993, Fig. 3, 6; PATAY 2002,

236–237, 241; ROMAN 1971, Abb. 24, 3, Taf. XI. 3), a Lažňany-csoportban (ŠIŠKA 1972, Abb. 30, 4, Taf. VIII. 4.), ám igazán nagy számban a hunyadihalmi kultúrában jelenik meg (PATAY 2002, 237–239).

Megtalálhatóak az alacsony, tagolt nyakkal ellátott fazék benyomkodott, bevagdossot peremmel (13. kép 2, 4, 5, 14. kép 2, 3, 5, 6, 10, 11); valamint a széles szájú, alacsony hengeres vagy kissé kihajló nyakú, gömbölyded vagy lekerekített kettős csonka kúp alakú alsó résszel ellátott edények. Ez utóbbiak nyaka mindig tagoltan illeszkedik az alsó részükhöz (13. kép 11, 3, 13. kép 1). Bognár-Kutzián I. a hunyadihalmi kultúra vezértípusának tartotta az ilyen edényeket (BOGNÁR-KUTZIÁN 1969, 32–34, 38).

A korongos tapadású fülek két változata is feltűnik a leletanyagban: az egyiknél a rövid szalagfűl alsó részén középen egy ujjal van benyomva (13. kép 10), a másiknál az ugyanilyen fület két ujjal formázták (13. kép 11). A fülek a perem felé emelkednek. A korongos tapadású fűl a hunyadihalmi kultúra egyik legfontosabb meghatározó jegye, de elterjedése mind időben, mind térben széles horizontot ölel fel, nem szűkíthető le a hunyadihalmi kultúra idejére (HORVÁTH 1994; KALICZ 1980, 47; KALICZ 2001, 405–406; RACZKY 1988, 37–40; RACZKY 1995, 53; ROMAN 1971).

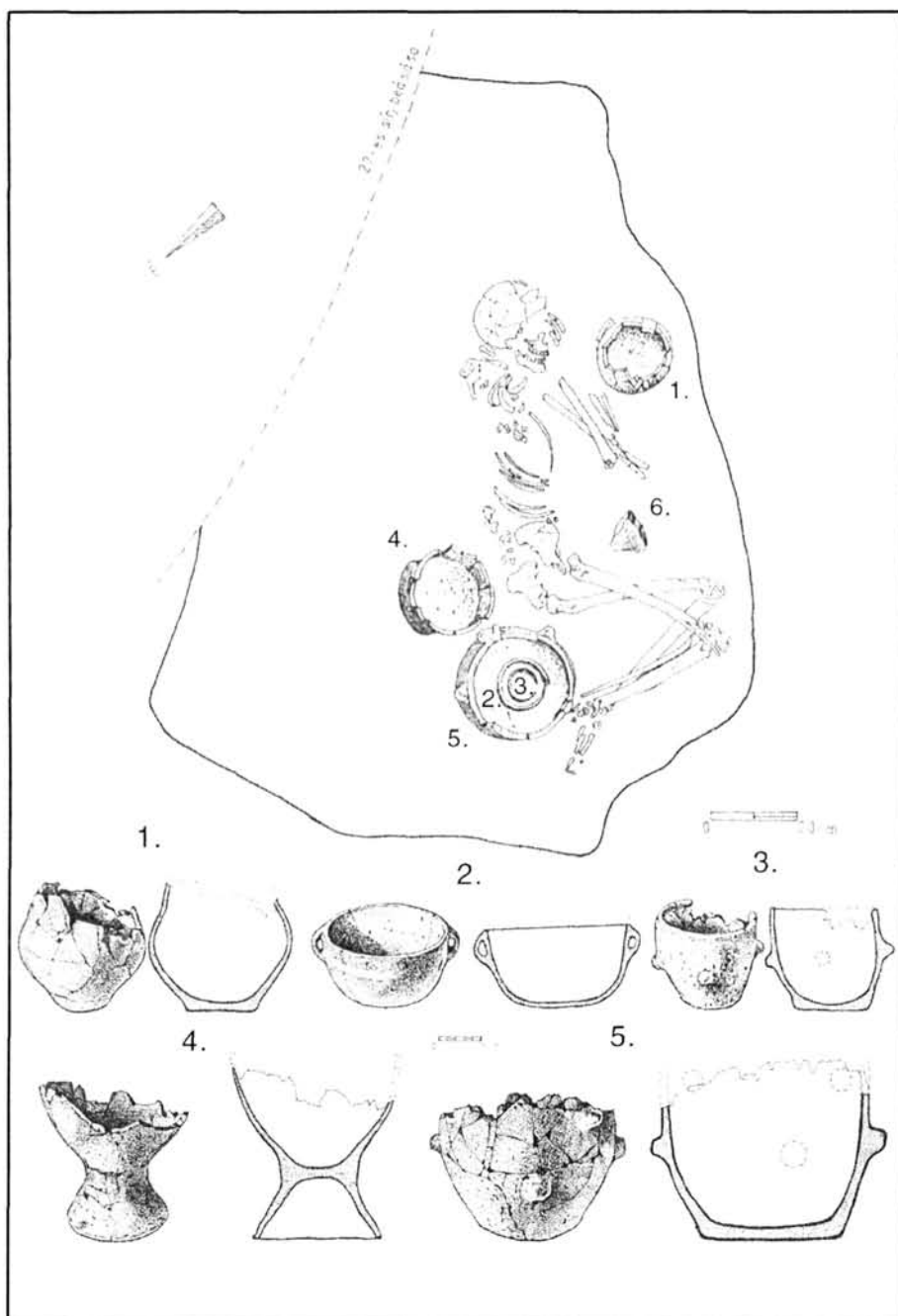
Két kisméretű, kopott felületű töredéken a bodrogkeresztúri kultúra hálómintás díszítése figyelhető meg (13. kép 6, 7). Tiszalúc-Sarkadon is kerültek elő hálómintás töredékek. Jelenlétüket a bodrogkeresztúri kultúra folyamatos átalakulásával, bizonyos formák és elemek hunyadihalmi kultúrában való továbbélésével magyarázzák (PATAY 1987, 114; PATAY 1995, 110).

A gödör leletanyagából két edényt lehetett teljes egészében összeállítani (12. kép 2, 3). Mindkettő formája leginkább a csőtálpas edényekre hasonlít, de nem igazi edények, mivel a felső és alsó részüket elválasztó alj hiányzik. Hasonlóan „áttört” edény a bodrogkeresztúri kultúra tiszavalk-kenderföldeki temetőjének 28. sírjából került elő. Ennek formája azonban teljesen más, magas hengeres csőtálpa, tálszerű felső része és két füle van, késő-neolitikus előképekre vezethető vissza. Funkciójáról Patay P. azt feltételezi, hogy edénytartó lehetett (PATAY 1978, 20, 51, Taf. VIII. 1.). Szintén edénytartónak ír le Székely Z. egy, a Reciben feltárt bodrogkeresztúri telepen előkerült edényt, amely formailag igen hasonlít a mezőkövesdi edényre. Ám a publikációból nem derül ki, hogy az edény tényleg „áttört”-e (SZÉKELY 1964).

A gödörből előkerült emberi fejlet formázó töredék is, amely a mindedig csak igen kis számban ismert középső-rézkori antropomorf ábrázolások újabb darabja (13. kép 9).

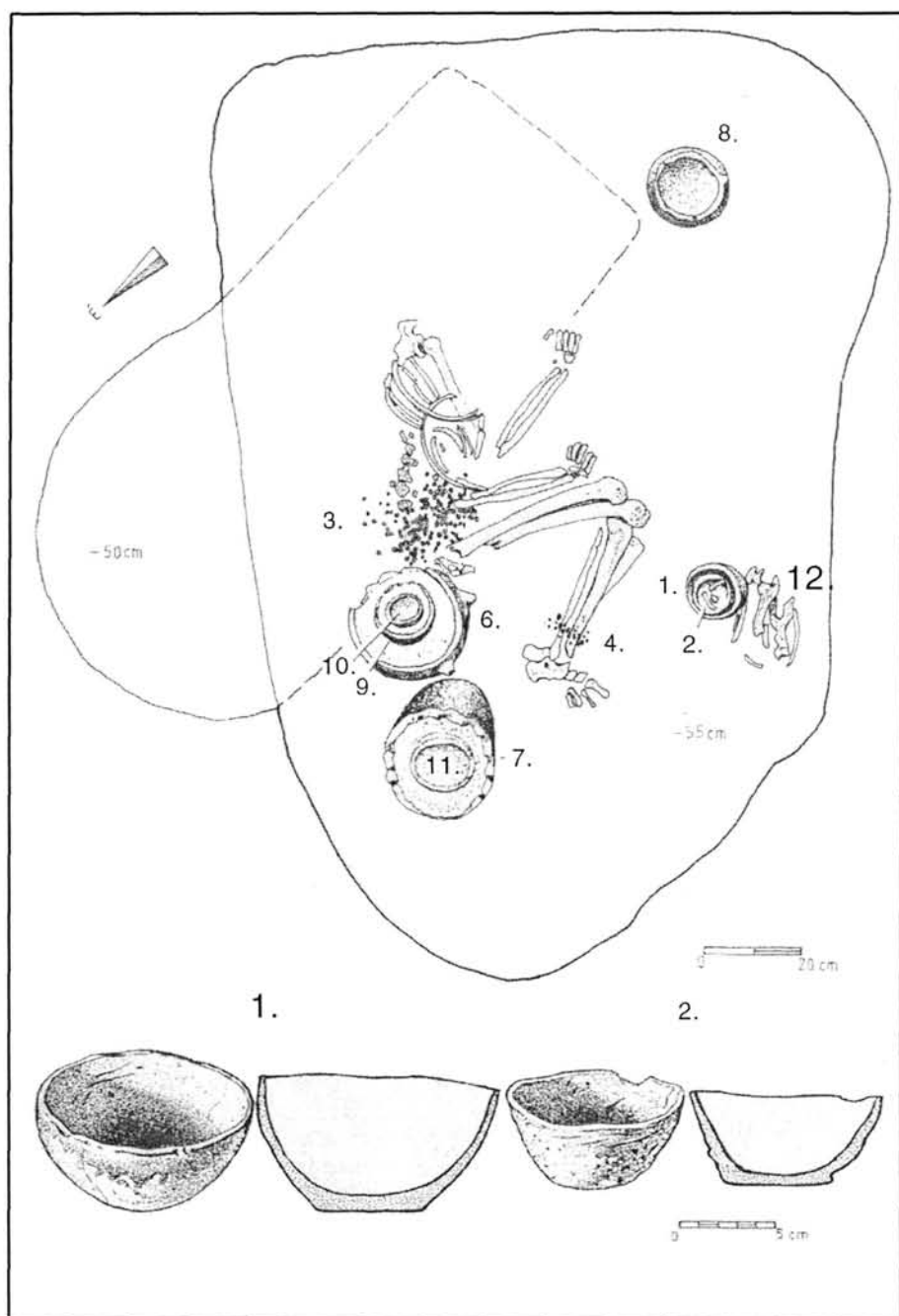
A Kárpát-medence korai és középső rézkorából – a neolitikum időszakához képest – csak nagyon kevés antropomorf ábrázolást ismerünk. A tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrákból nem kerültek elő agyagból készült emberszobrok (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972; PATAY 1989, 34). Nagy számban ismerünk viszont a bodrogkeresztúri kultúrából állatábrázolásokat, elsősorban edények fedőinek fogóiként (PATAY 1974, 42; PATAY 1989, 42). Női jelképeknek tarthatjuk az aranylemezből domborított háromdudoros korongokat (RACZKY 1999, 29), de ezek egy igen speciális idolfórmának tekinthetők, amelyeket külön kell kezelnünk az agyagból készült szobroktól.

A konkrét emberábrázolások előfordulnak a késői lengyeli leletanyagban, pl. Zalaszentbalázs-Szöllőhegyi-mezőn (BONDÁR 1995, 58–59, Pl. 111, 269). Csak említésből ismerünk egy idoltöredéket Budmericéből, Délnyugat-Szlovákiából a Ludanice-kultúra korai szakaszába tartozó telepről (RUTTKAY 1997, 183). A Balaton-Lásinja-kultúrából egy steatopyg idoltöredékéről van tudomásunk Becsvölgye-Barabásszeg-Töllesaljáról (HORVÁTH 1994, Abb. 2; HORVÁTH–SIMON 2003, 115, Abb. 27, 9).

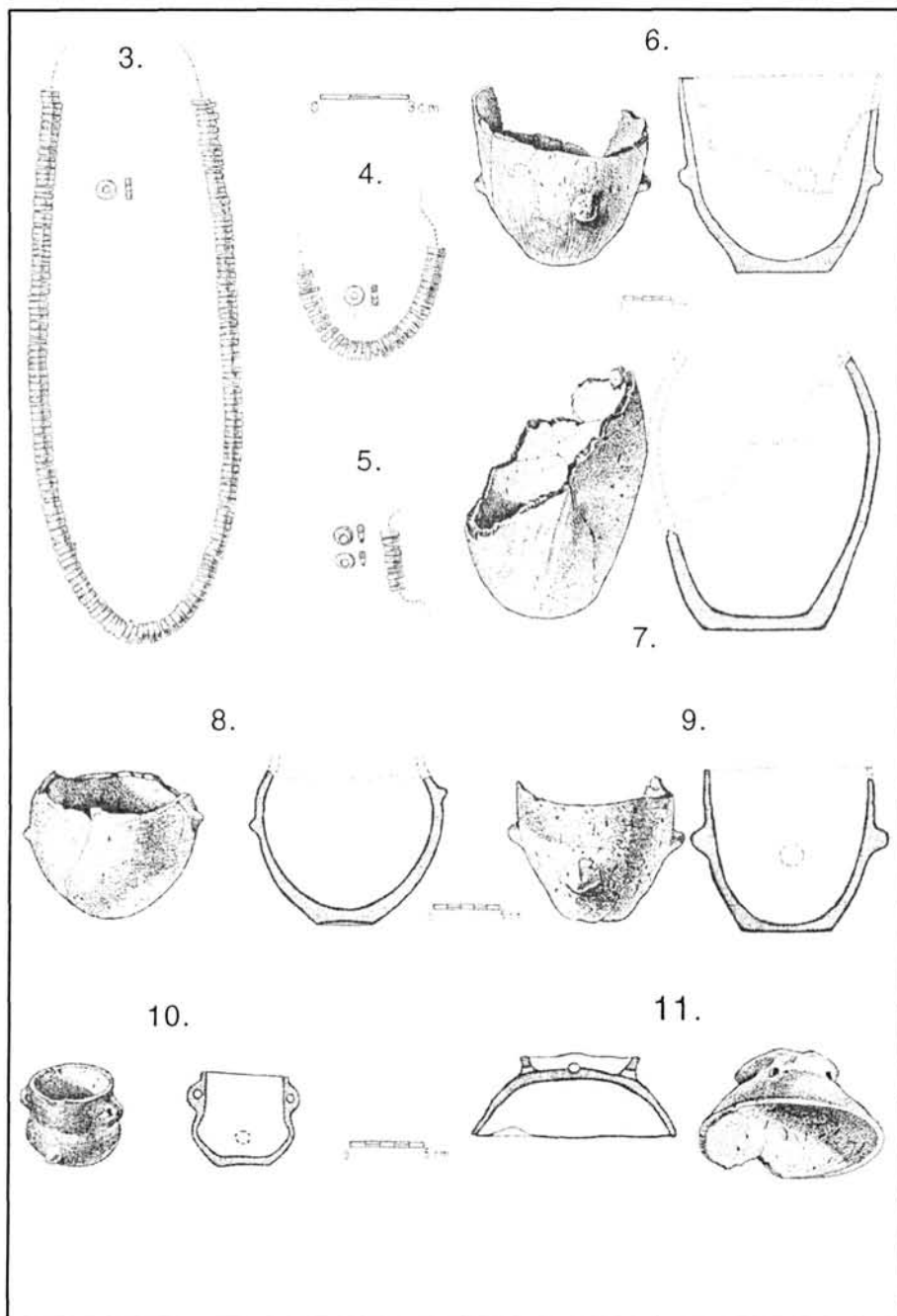

7. kép. 5. sír – Grab 5.

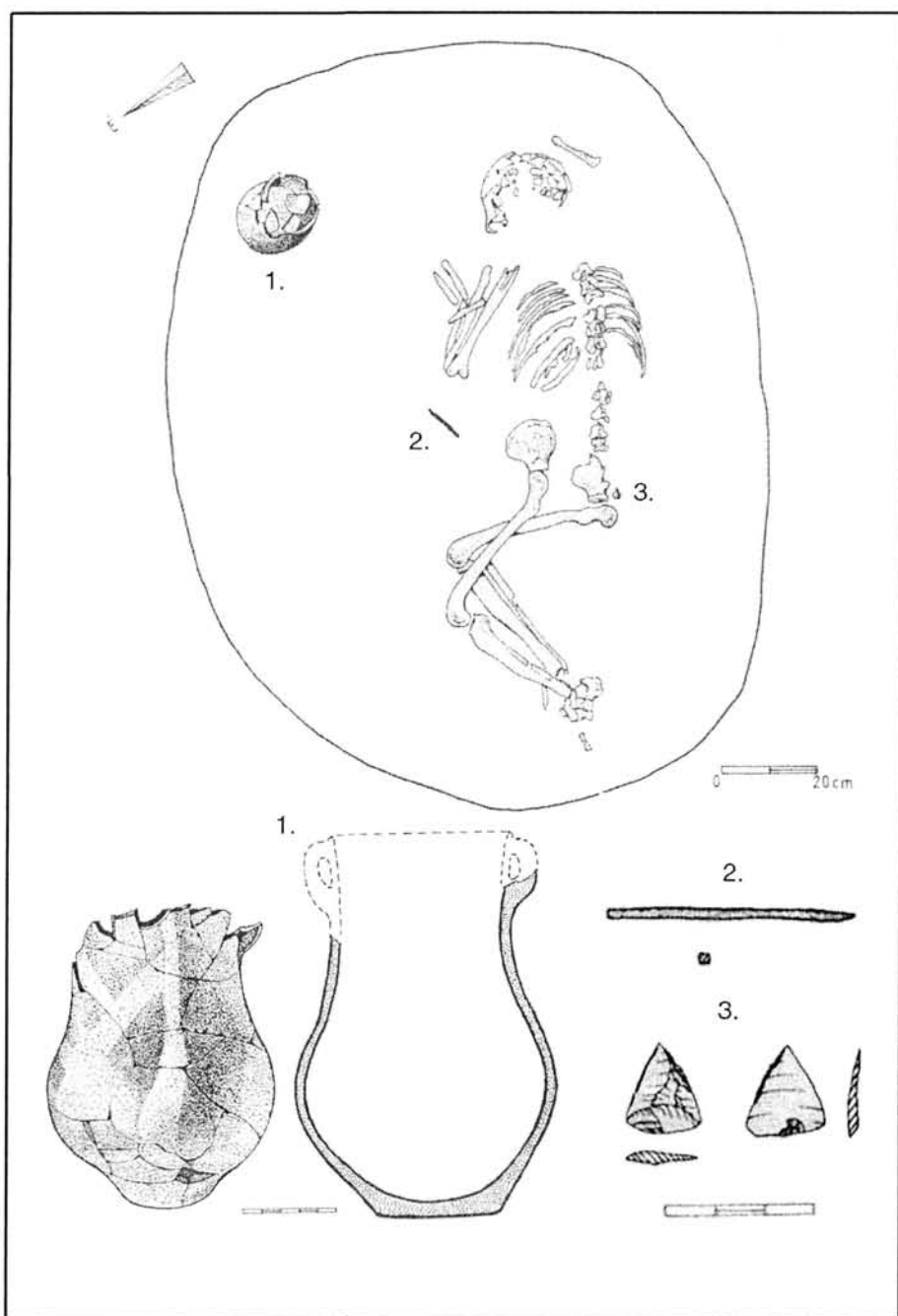

8. kép. 6. sír – Grab 6.

9. kép. A 6. sír leletei – Funde aus dem Grab 6.

10. kép. 17. sír – Grab 17.

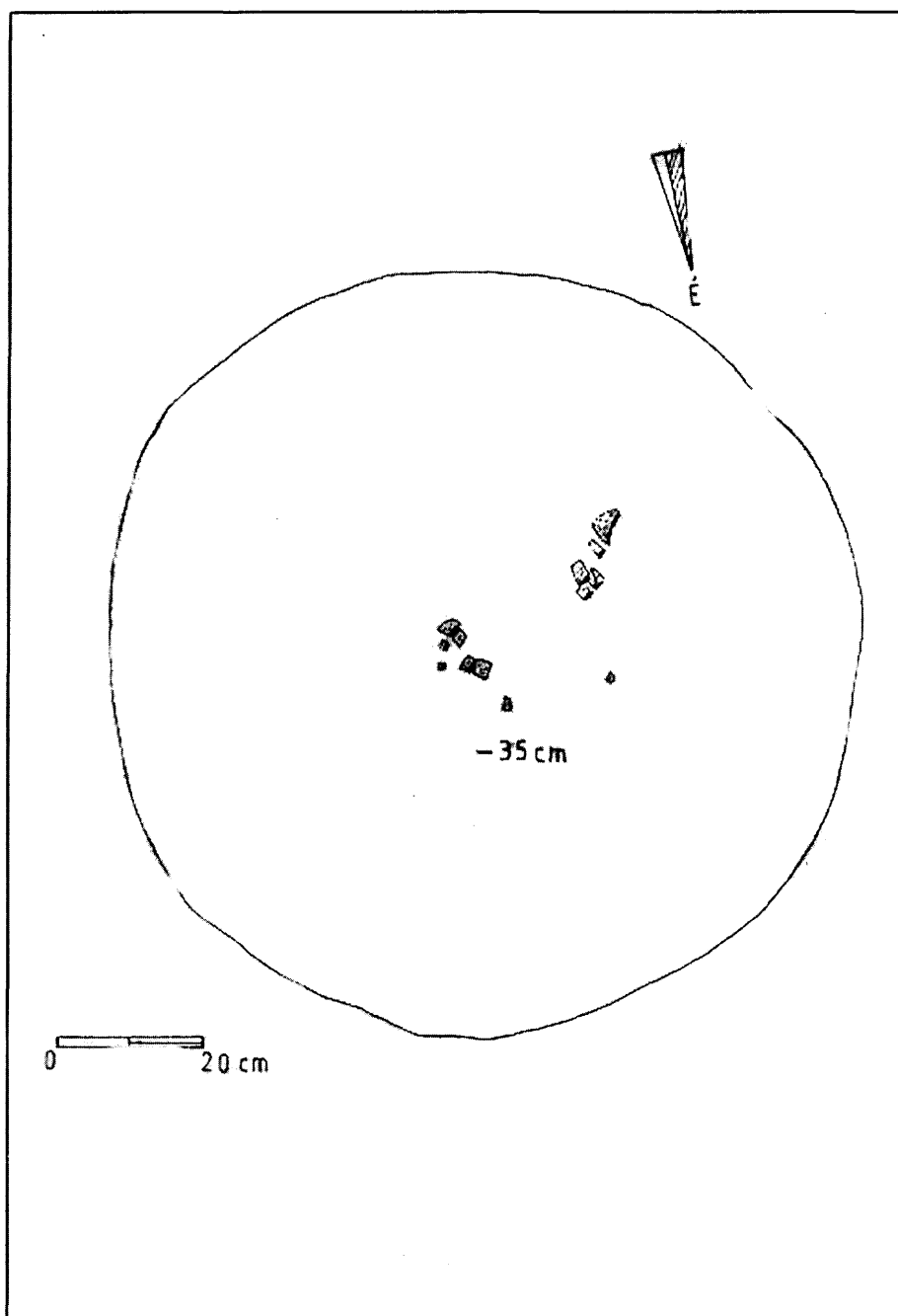
A Lasinja-kultúra idoljait S. Dimitrijević dolgozta fel (DIMITRIEVIĆ 1976). A kultúra Kanzianiberg-Lasinja-csoportjának településén az ausztriai St. Ulrich mellett egy fejtöréket találtak. E. Ruttkay a késői Lengyeli-, és a Vinča-kultúrákból érkezett hatást tartja meghatározónak az idolfaj megformálásánál (RUTTKAY 1997). A tűzdelt barázdas kerámia kultúrájából viszont számos idolt ismerünk (BÓNA 1960; BONDÁR 1985; HORVÁTH-SIMON 2003, 130–131; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1982, 196, Abb. 2; RUTTKAY 1988, 229; TOČIK 1964, XLV. T. 9, 14; LVIII. T. 8, 11). A hunyadihalmi kultúrából mindeddig két lelőhelyről kerültek elő emberábrázolások (KALICZ 1980; PATAY 1987, 106–107, 28–29. ábra).

A Kárpát-medencétől nyugatra eső területek kora és középső rézkorra datálható kultúráiba (Bisamberg-Oberpullendorf-csoport, Michelsber-, Baalberg-, Altheim-, Jordansmühl-kultúrák) nem ismertek emberábrázolások (RUTTKAY 1976; LICHARDUS 1976). Ezzel szemben a Balkán-félszigeten a neolitikumban megismert idol művészet tovább él a rézkor idején, bár az antropomorf ábrázolások számának visszaesése – már a Vinča kultúra késői időszakában – itt is megfigyelhető (RADUNCHEVA 1976, 22–33; SREJOVIĆ 1968, 177; TASIĆ 1995, 118). A félsziget északi és középső területein csak a Bubanj-Sălcuta-Krivodol komplexumból ismerünk nagyobb számban embert ábrázoló szobrokat (RADU 2002, 160–166, Pl. 99; ROMAN 1971, Abb. 19, 10; TASIĆ 1995). A Kárpát-medencétől keletre a Cucuteni- és Tripolje-kultúrákban általános az idolplasztika, de ezek jellege teljesen eltér az itt bemutatott töredéktől (MANTU 1993; POGOJEVA 1983; SZTÁNC SUJ 2003, 56, 17. k.).

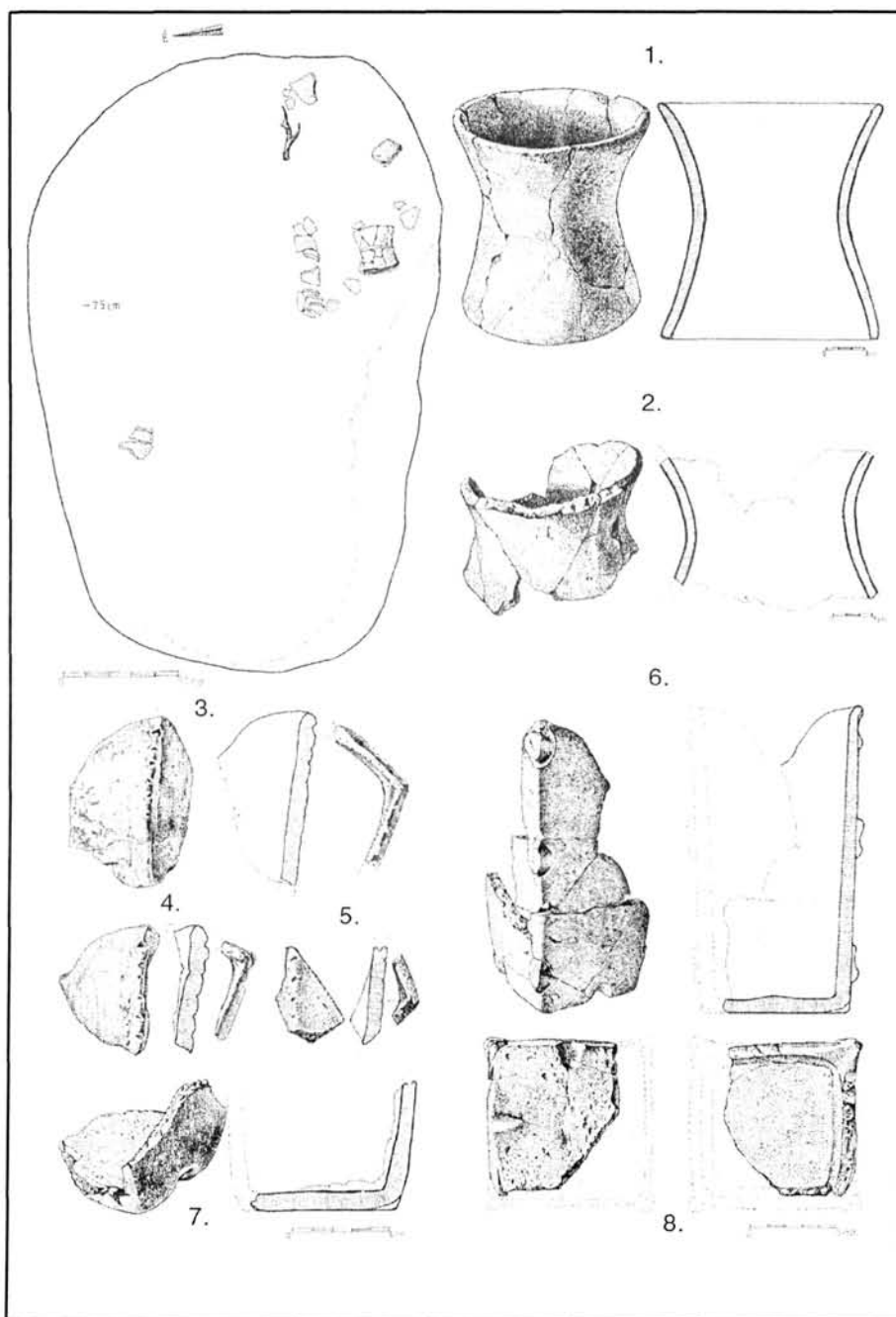
A késő rézkortól kezdve ismét több emberábrázolás ismert a Kárpát-medencéből (BONDÁR 1999a; BONDÁR 2002; KALICZ 2002). Az ún. cserélhető fejű („fej nélküli”) és a lapos testű idolk a középső bolerázi időszaktól (Baden Ib) a klasszikus badeni időszakig (Baden III) előfordulnak (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, 261; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1991, 79, Abb. 14). Bondár M. szerint a lapos testű idolk közül a nyakkal ábrázolt darabok is már a protobolerázi horizontban felbukkannak (BONDÁR 1999, 46; BONDÁR 1999a, 40). Az ún. kebles edények is az antropomorf ábrázolások körébe tartoznak, megtalálhatóak a protobolerázi fázistól a bosácai csoportig (BONDÁR 2002, 86). A badeni kultúra késői időszakából is ismerünk idolkat, antropomorf ábrázolásokat (BONDÁR 1999, 44–46), és erre az időszakra keltezhetőek ún. ember alakú urnák is (KALICZ 1963; KOÓS 1994; B. KOVÁCS 1986).

A Patakra járó-dűlőből származó idoltöradék egy emberi fej leegyszerűsödött formában való ábrázolása. A tárgy erősen kopott felületű, durván megformált, csak a szemeket és a fület jelezték rajta. A lelet jól illeszkedik abba a késői neolitikum végétől kezdődő folyamatba, amelynek során az emberábrázolások száma, minősége radikálisan visszaesik, a korábbi realisztikus, részletekbe menő kidolgozás helyébe egy durvább, sematikusabb megformálás lép. A lelet leginkább az egyik tiszafüred-majorosi töredékhez hasonlítható (KALICZ 1980, 53, 6. k. 3.). Hasonló kidolgozású fejtörék – több más antropomorf ábrázolás mellett – a Tripolje-kultúra egyik késői fázisába sorolható telepén is előkerült (ГІРНИК–ВІДЕЙКО 1989, Рис. 4. 2.) A bodrogkeresztúri és hunyadihalmi kultúrák alakos ábrázolásai leginkább az edényfedőkkel hozhatóak kapcsolatba (PATAY 1974, 42; PATAY 1989, 42–43); elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Mezőkövesdről előkerült töredék is egy fedő része, hasonlóképp a kultúra többi plasztikájához.

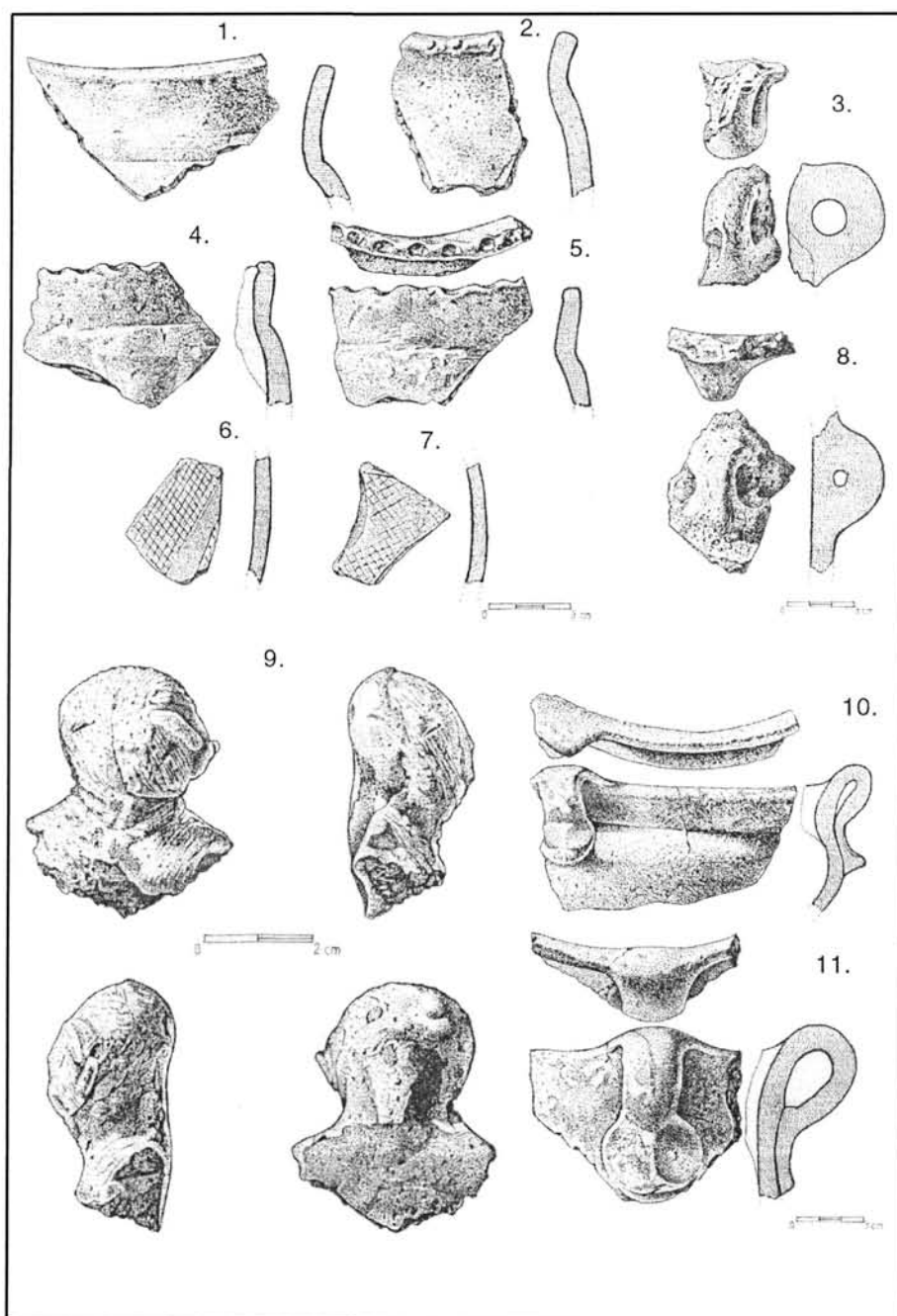
Egy átfúrt, agyagból készített amulettet is találtunk a gödör leletei között, hasonló – csontból készült – tárgy Tiszalúcon került elő (PATAY 1987, 105, 26. ábr. 1.).

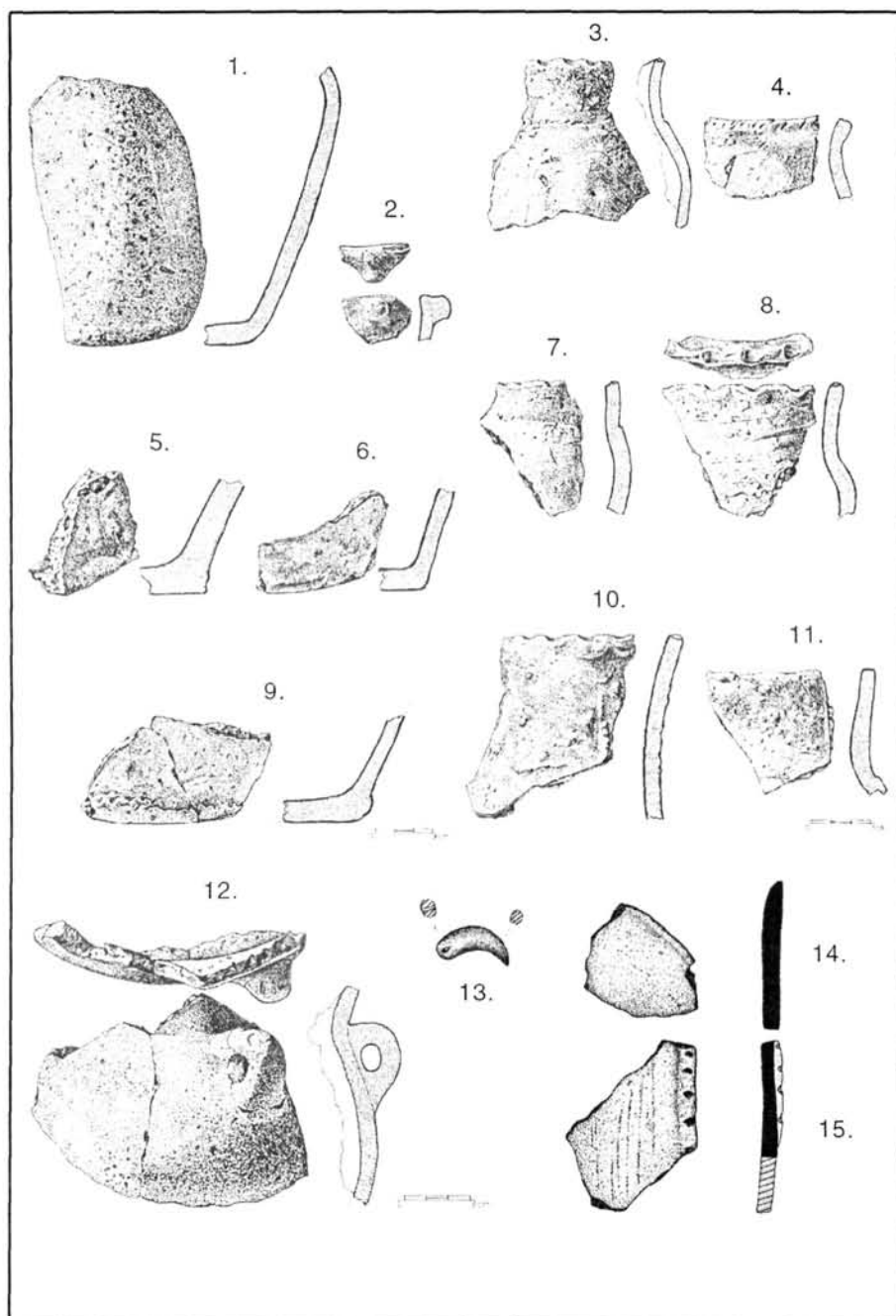
11. kép. 24. sír – Grab 24.

12. kép. A 2. objektum és leletei – Grube 2. und die Funde

13. kép. A 2. objektum leletei – Funde aus der Grube 2.

14. kép. A 2. objektum leletei – Funde aus der Grube 2.

A bodrogkeresztúri és hunyadihalmi kultúrák egymáshoz való viszonyával az utóbbi évtizedekben többen foglalkoztak. Bodnár-Kutzián I. a tiszapolgár-basatanyai temető elemzése kapcsán vetette fel, hogy a hunyadihalmi kultúra (önála: csoport) népessége már a bodrogkeresztúri kultúra kései fázisában betelepült az Alföldre és a két kultúra egy rövid ideig együtt élt (BOGNÁR-KUTZIÁN 1969, 55–57). Későbbi nézete szerint a hunyadihalmi kultúrát két fázisra lehet bontani: idősebb szakaszát a bodrogkeresztúri B. fázisával tartotta egyidősnek. Ebben az időszakban a hunyadihalmi leletanyagban megtalálhatók a bodrogkeresztúri jellegű karcolt díszek csakúgy, mint a korongos tapadású fülek. A fiatalabb, önálló időszakban a déli eredetű Hunyadihalom-Salcuta IV. kultúra átvette az uralmat az Alföldön, ez jelentette a bodrogkeresztúri kultúra végét. Erre az időszakra már nem jellemző a karcolt díszek használata (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 194–209; BOGNÁR-KUTZIÁN 1973, 32–38, 44–48; BOGNÁR-KUTZIÁN 1973a, 306–309, 313–314). A romániai leletek feldolgozása során P. Roman elfogadta ezt a felosztást, a Băile Herculane III–Peștera Hoților–Cheile Turzii–Pecica lelőhelyek anyagát párhuzamosította a hunyadihalmi kultúrával (ROMAN 1971, 117–123). Korábban Patay P. is a fiatalabb bodrogkeresztúri horizont és a hunyadihalmi csoport egyidejűségét ismerte el (PATAY 1974, 49–50, 52, 62), ám a hitelesen feltárt hunyadihalmi lelőhelyek – Tiszafüred-Majoros, Tiszavalk-Tetes, és főleg tiszalúc-sarkadi telep – nyomán megváltozott véleménye. Bizonyította, hogy az önálló hunyadihalmi kultúra követi a bodrogkeresztúri kultúra B. fázisát (PATAY 1987, 113–114; PATAY 1995, 110). A két kultúra között genetikus összefüggést feltételez, a hunyadihalmi kultúrát a bodrogkeresztúri kultúra továbbfejlődésének tekinti (PATAY 1987, 113–114). A hunyadihalmi kultúra (csoport) önálló fellépését más kutatók is elismerték (ECSÉDY 1973, 12–13; KALICZ 1980, 51; KALICZ 1985, 33; RACZKY 1988, 38; RACZKY 1995, 51), a két kultúra rokonsága is elfogadott (BOGNÁR-KUTZIÁN 1973a, 306–307; ECSÉDY 1973, 17).

Nem ismeretlen jelenség, hogy a bodrogkeresztúri kultúra temetője és a hunyadihalmi kultúra leleteit tartalmazó objektumok egymás mellett kerülnek elő. Tiszavalk-Kenderföldeken Patay P. ásatásától kb. 100 méterre, de ugyanazon a dombháton, Mérey-Kádár E. tárt fel két, hunyadihalmi anyagot tartalmazó gödröt 1954-ben (PATAY 1970, 21, 15. j.; PATAY 1978, 7). Tiszavalk-Tetesen szintén Patay P. találta meg a bodrogkeresztúri kultúra korai fázisában sorolt temető mellett a hunyadihalmi kultúra gödreit (PATAY 1978a; PATAY 1979). A két kultúra elterjedése majdnem pontosan fedi egymást, időben nem egymás mellett, hanem azonos területen, egymást követően léteztek (PATAY 1987, 113–114). Ezen elképzelés irányába mutatnak a Mezőkövesd, Patakra járó-dűlőben feltárt leletek is.⁶

⁶ Az ásatás során Nagy S. József volt munkatársam, ő készítette a sír- és tárgyrajkokat is. Az 1. képet Marton Tibor rajzolta. A rajzok képtáblákba való szerkesztését Zoltán S. Péter végezte el. Segítségüket ezúton is hálásan köszönöm. Szintén hálásan köszönöm Horváth Ferencnek a lektorálás során tett hasznos észrevételeit.

IRODALOM

Bondár M.

- 1985 Rézkori idol Nagytarcsáról. – Kupferzeitliches Idol von Nagytarcsa. ArchÉrt 112. 206–209.
- 1995 The settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. Antaeus 22. 51–70.
- 1999 A badeni kultúra újabb és „elfelejtett” idoljai. WMMÉ XXI. 39–59.
- 1999a Rézkori idol Sarkadkeresztúrról. – A Copper Age idol from Sarkadkeresztúr. BMMK 20. 37–45.
- 2002 Fejezetek a Kárpát-medence késő rézkori emberábrázolásainak tárgyi emlékeiből. – Chapters from the objectual remains of the Late Copper Age human depiction in the Carpathian Basin. WMMÉ XXIV. 81–98.

Bondár M.–Korek J.

- 1995 A hódmezővásárhely-kishomoki rézkori temető és település. – Gräberfeld und Siedlung aus der Kupferzeit in Hódmezővásárhely-Kishomok. MFMÉ–StudArch I. 25–47.

Bognár-Kutzián, I.

- 1963 The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. ArchHung 42.
- 1969 Probleme der mittleren Kupferzeit in Karpatenbecken. ŠtudZvest 17. 31–60.
- 1972 The Earley Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. ArchHung 48.
- 1973 The relationship between the Bodrogkeresztúr and the Baden Cultures. Symposium der Badener Kultur, Bratislava. 31–50.
- 1973a The beginning and position of the Copper Age in the Carpato–Pannonian Regio. Actes Beograd. Tome 2. 300–316.

Dimitriević, S.

- 1976 Idolplastika u lasinskoj kulturi. Godišnjak XIII. 59–84.

Ecsedi I.

- 1973 Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. – New data on the history of the copper age in the region beyond the Tisza. BMMK 2. 3–40.

Гірник І. П.–Відейко М. Ю.

- 1989 Антропоморфна пластика з пізньотрипілького поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області. – Anthropomorphous plastic art from the Late–Tripolian settlement near vil. Chichirkozovka of the Cherkassy Region. APXEOЛОГІЯ 1. 83–90.

Goldman Gy.–Szénánszky J.

- 1994 A Bodrogkeresztúri kultúra időrendjének néhány kérdéséről. – Bemerkungen zur Entwicklungsfragen der Bodrogkeresztúr-kultur. In: A kőkortól a középkorig. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged, 173–179.

Horváth, L. A.

- 1994 Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Acta ArchHung 46. 73–105.

Kalicz, N.

- 1963 Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien. StudArch 2. Budapest.
- 1966 Rézkori telep Tarnabodon. – A copper age settlement at Tarnabod. ArchÉrt 93. 3–19.

- 1980 Újabb adatok a rézkori Hunyadihalmi kultúra időrendjéhez. – Neue Beiträge zur Chronologie der kupferzeitlichen Hunyadihalom-Gruppe. SZMMÉ 1979–80. 43–62.
- 1985 On the chronological Problems of the Neolithic and Copper Age in Hungary. MittArchInst 14. 21–51.
- 2001 Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epochen. In: Cernavodă III–Boleráz Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Hrsg.: Roman, P. und Diamandi, S. București 2001, 385–435.
- 2002 Eigenartige anthropomorphe Plastik der Kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. – A rézkori Baden kultúra sajátos ember alakú plasztikája a Kárpát-medencében. BudRég 36. 2002. 11–53.
- Koós, J.*
- 1994 Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn. – Újabb adatok az ember alakú urnák elterjedéséhez Északkelet-Magyarországon. In: A kőkortól a középkorig. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged, 201–209.
- B. Kovács I.*
- 1986 A Rima-medence az újkőkorban és a rézkorban (Településtörténeti vázlat). Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest.
- Lichardus*
- 1976 Rössen–Gatersleben–Baalberg. Ein Beitrag zur Chronologie des mitteldeutschen Neolithikums und zur Entstehung der Trichterbecher-Kulturen. Bonn.
- Luca, S. A.*
- 1993 Observații privind faza clasică a culturii Bodrogkeresztúr în România. Așezarea de la Pecica–Fogaraci (județul Arad). Analele Banatului II. 49–84.
- Mantu, C. M.*
- 1993 Plastica antropomorfă a așezării Cucuteni A3 de la Scânteia. (jud. Iași) ArcMold 16 (1993) 51–68.
- Němejcová-Pavuková, V.*
- 1981 Načrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických izťahov k juhovýchodej Európe. SlovArch 29. 261–291
- 1982 Neue Erkenntnisse über die Gruppe Retz in der Slowakei. In.: Il passaggio dal neolitico all'età del bronzo nell'Europa centrale e nella regione Alpina. Verona 1982, 193–198.
- 1991 Typologische Fragen der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur. SlovArch 39. 59–90.
- Patay P.*
- 1970 A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről. – Some ethnical and chronological problems of the middle copper age. FolArch 21. 7–26.
- 1974 Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr-Kultur. BRGK 55. 3–71.
- 1976 A magyarhomorogi rézkori temető. – Das kupferzeitliche Gräberfeld von Magyarhomorog. DMÉ 173–254.
- 1978 Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. FontesArchHung.
- 1978a A tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep. Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. FolArch 29. 21–57.

- 1979 A tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep. II. A telep. – Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. II. Die Siedlung. *FolArch* 30. 27–51.
- 1987 A tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásításának eddigi eredményei. – Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der Kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc-Sarkad. *FolArch* 38. 89–120.
- 1989 Beiträge zur Kunst der Kupferzeit. *MAGW* 118/119. 33–43.
- 1995 Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc–Sarkad und die Hunyadi-halom-Kultur. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *IPH. VII.* Hrsg.: Kovács, T. Budapest, 107–115.
- 2002 Ein besondere Gefäßgattung der Hochkupferzeit. *ANODOS. Studien of the Ancien World.* 2. 235–243.
- Patay R.*
- 2003 Korai szarmata sír Mezökövesdről. Előzetes jelentés a Patakra járó-dűlőben feltárt szarmata temetkezésekről. – Ein frühsarmatisches Grab in Mezökövesd (Vorbericht über die in Mezökövesd, Patakra járó-Flur freigelegten sarmatischen Bestattungen) *MFME–StudArch* 9. 135–143.
- Pogojeva, A. P.*
- 1983 Antropomorfnaja plastika Tripolia. Novosibirsk.
- Raczky P.*
- 1988 A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Szolnok
- 1995 New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpatian Basin. *IPH VII.* Hrsg.: Kovács, T. Budapest, 51–60.
- 1999 Goldfunde aus der Kupferzeit. Die Anfänge der Metallurgie im Karpatenbecken. In: *Prähistorische Goldsätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum.* Hrsg.: Kovács, T., Raczky, P. Budapest, 17–34.
- Radu, A.*
- 2002 Cultura Sălcuța în Banat. Reșița.
- Raduncheva, A.*
- 1976 Prehistoric Art in Bulgaria. *BAR* 13.
- Ruttkay, E.*
- 1976 Beitrag zum Problem des Epilengyel–Horizontes in Österreich. *ArchAu* 13. 285–319.
- 1988 Zur Problematik der Furchenstichkeramik des östlichen Alpenvorlandes: Beitrag zum Scheibenhenkelhorizont. *SlovArch* 36. 225–240.
- 1997 Das erste neolithische Idolkopf aus der Steinmark – zur Idolplastika der Lasinja-Kultur. In: *AntΛΔΩPON completis LXV amnis Dragoslavo Srejić ab amicis discipulis oblatum.* Ed.: Lasić, M. Belgrade 1997, 179–191.
- Roman, P.*
- 1971 Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau–Karpaten–Raum. *Dacia* 15. 31–169.
- Šiška, S.*
- 1972 Gräberfelder der Lazňany-Gruppe in der Slowakei. *SlovArch* 20. 107–175.

Srejović, D.

- 1968 Neolitska plastika centralnobalkanskog područja. – The Neolithic sculpture of the Central Balkans. In: Neolit Centralnog Balkana. Ed.: L. Trifunović. Beograd

Sztáncsuj S. J.

- 2003 A Cucuteni-Erősd-kultúra leletei a Magyar Nemzeti Múzeumban. ComArchHung 2003. 31–66.

Székely, Z.

- 1966 Descoperiri din neoliticul tîrziu în aşezarea de la Reci. Studii şi Cercetări de Istorie Veche. 15. 121–126.

Tasić, N

- 1995 Anthropomorphic sculpture of the Eneolithic in Serbia and Macedonia. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. IPH VII. Hrsg.: Kovács, T. Budapest 1995, 117–122.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta ArchHung: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Actes Beograd: Actes du VIII Congrès International des Sciences Préhistoriques
Beograd, Tmes II–III (1973)

ArchÉrt: Archaeológiai Értesítő (Budapest)

ArchAu: Archeologia Austriaca (Wien)

ArchHung: Archaeologica Hungarica (Budapest)

ArchMold: Archeologia Moldovei (Bucureşti)

Anteus: Anteus. Communicationes ex Instituto Archeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)

BAR: British Archaeological Reports (Oxford)

BMMK: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)

BRGK: Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)

ComArchHung: Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)

DMÉ: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)

FolArch: Folia Archaeologica (Budapest)

FontArchHung: Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)

Germania: Germania. Anzeiger der Röm.–Germ. Kommission des Deutschen
Archaologischen Instituts (Mainz)

Godišnjak: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (Sarajevo)

HOMÉ: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

IPH: Inventaria Praehistorica Hvgariae (Budapest)

JAMÉ: A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)

MAGW: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien

MFME–StudArch: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged)

MittArchInst: Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der
Wissenschaften (Budapest)

RKM: Régészeti Kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary
(Budapest)

SlovArch: Slovenská Archeológia (Bratislava)

SzMMÉ: A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)

ŠtudZvest: Študijné Zvesti. Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)

WMMÉ: A Wosinszky Mór Megyei Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
HOM: Herman Ottó Múzeum (Miskolc)

MITTELKUPFERZEITLICHE GRÄBER UND SIEDLUNGREST IN MEZŐKÖVESD

Im Jahr 2000 führte der Verfasser eine Ausgrabung in der Nähe der Gemeinde *Mezőkövesd* (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) auf der Flur namens *Patakra járó* durch (Taf. 2). Während der Ausgrabungen kamen 6 Gräber der Bodrogkeresztúr-Kultur, eine Grube der Hunyadihalom-Kultur, ein bronzezeitliches Urnengrab und 24 sarmatischen Bestattungen ans Licht (RKM 200, 175; PATAY 2003) (Taf. 3). In der vorliegenden Studie werden die mittelkupferzeitlichen Gräber und Grube bekannt gegeben. Der grosse Teil der mittelkupferzeitlichen Gräber haben wahrscheinlich vernichtet werden können. Die Gräber zeigen typische Merkmale der Bestattungssitten der Bodrogkeresztúr-Kultur, zum Beispiel: halbkugelförmige Schale, tiefe Schlüssel, niedrige Milchtöpfe mit breiter Öffnung, Blumentopf, usw. Im Grab 1 und 17 waren je ein Kupferpfrieme, im Grab lagen 6 Steinperlen. Aufgrund des Fundmaterials sind die Gräber auf die vorangeschrittene Phase der Bodrogkeresztúr-Kultur zu datieren (Taf 4–11). Zwischen den Gräbern war eine Grube mit den Funden der Hunyadihalom-Kultur aufgefunden. In der Grube befanden sich die charakteristischen Scherben der Hunyadihalom-Kultur und ein besonderer Fund: ein Idolkopf (Taf. 12–14). Dieser Idolkopf kann ein Rest eines Topfdeckels sein. Die anthropologische Untersuchung der auf Mezőkövesd gefundenen kupferzeitlichen Bestattungen werden von Zs. K. Zoffmann durchgeführt.

Róbert Patay

ÁROKTŐ-DONGÓHALOM BRONZKORI TELL TELEPÜLÉSE

FISCHL KLÁRA

Ároktő-Dongóhalmon¹ 1930-ban végzett leletmentést Saád Andor és Megay Géza. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményeinek lapjain megjelent beszámoló szerint: „A csaknem kerekalakú halom magassága kb. 5 méter, átmérője 80–100 méter. A feltárás előtti évtizedekben ez a terület kukorica- és szántóföld volt, ahol »rigolározási« munkák folytak, minek következtében a Dongóhalom területének legnagyobb részét felásták, a földet felforgatták s így az ottani temetőnek csak maradványait lehetett megmenteni. A földmunkáknál először őskori anyag került felszínre (füzesabonyi kultúra). ... A feltárás közben az őskori telepbe belétemetkezett sírokat szerző tárta fel...”. A publikáció a továbbiakban csak a honfoglalás kori és a vaskori sírokat tárgyalja (MEGAY 1956).

A Herman Ottó Múzeum leltárkönyvében 53.410.1–221 szám alatt került beletárolásra a Megayék által megmentett leletanyag. Ebből válogatott az Északkelet-Magyarország kora bronzkorát tárgyaló monográfiájában Kalicz Nándor is (KALICZ 1968, 118, Taf. LXX–LXXI).

A terület mezőgazdasági művelése tovább folyt, majd 1966-ban a helyi tsz silőgödörket mélyített a halomba. Ekkor nyílt lehetőség leletmentő ásatásra, melyet Kemenczei Tibor végzett.² Az általa kiásott leletanyag beletárolására 2002–2003-ban került sor. E dolgozat az 1930-as leletmentés során begyűjtött leletanyag bemutatását tűzte ki célul, összehasonlítva a korábbi és a későbbi leletmentések folyamán bekerült leletanyagok formai és díszítésbeli azonosságait és eltéréseit. Megvizsgáljuk, hogy kimutatható-e az 1930-as leletmentés anyagából – mely a már akkoriban is lepusztult felületű tellen folyt – a későbbi ásatási anyagtól eltérő, fiatalabb kerámiaanyag. A 221 beletárolott, réteghez nem köthető tárgy kiválasztása azonban feltehetően díszítésbeli gazdagságukkal függött össze, így igen kis számban került be a múzeumba házikerámia. Magas viszont a csonteszközök és kőeszközök száma.

Leletanyag

1. Szürke színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, erősen kiegészített, gömbölyű aljú, virágcserep alakú szűrő (6. kép 2).³ Az edény testét teljesen elborító lyukak a perem alatt 3 cm-rel kezdődnek. M.: 9 cm, pá.: 10,5 cm. Ltsz. 53.410.1

2. Szürke színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, erősen kiegészített csonkakúp alakú parázsborító, négyszögletesre kialakított peremmel (6. kép 4). M.: 26 cm, pá.: 6,5 cm, fá.: 11 cm. Ltsz. 53.410.2

3. Kocsikerék-modell (7. kép 4). Átm.: 4 cm. Ltsz. 53.410.2

4. Barna színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, virágcserep alakú csupor kisméretű változata (5. kép 1). Pereme rovátkolással tagolt. Füle a peremből indul és az edény testének felső harmadán támaszkodik. M.: 4 cm; pá.: 4,5 cm, fá.: 2,5 cm. Ltsz. 53.410.5 (KALICZ 1968, Taf. LXX/8).

¹ A dolgozat az F46349 számú OTKA pályázat támogatásával készült.

² Ezúton köszönöm Kemenczei Tibornak a leletanyag publikálásra való átgengedését és szakmai segítségét, továbbá Szathmári Ildikónak szakmai tanácsait.

³ A rajzokat Honti Szabolcs, a fotókat Kulcsár Géza készítette.

5. Barna színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, kihajló peremű, hordó testű fázék kisméretű változata peremből induló és az edény testének felső harmadán támaszkodó szalagfüllel (5. kép 5). M.: 5 cm, pá.: 3,5 cm, fá.: 2 cm. Ltsz. 53.410.6

6. Barna-szürke foltosra égetett, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, behúzott peremű, éles vállvonalú, csonkakúpos testű tál kisméretű változata (5. kép 2). M.: 4 cm, pá.: 6 cm, fá.: 4 cm. Ltsz. 53.410.7

7. Szürke színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, nyomottgömbös testű bögre töredéke (5. kép 3). A vállvonal bekarcolt vonallal hangsúlyozott, a hason felülről dupla bekarcolt félkörívvel keretezett bütykök ülnek, közöttük ötös lecsüngő vonalkötegekkel. M.: 4 cm, fá.: 3 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.8

8. Szürke színű,⁴ cserépzúzálékkal és homokkal soványított, erősen lepusztult felületű, kihajló peremű, cilindrikus nyakú, bikónikus testű bögre (1. kép 1). A nyakon hármass bekarcolt vonal futott körbe. A vállat dupla bekarcolt vonal közötti rovátkolássor hangsúlyozza. Itt figyelhető meg a fül alsó tapadási csonkja is. A hasvonal rovátkolással díszített, rajta hét lencsedísz ül. A rovátkolássor felett dupla bekarcolt vonal fut körbe. A váll és a has mintasávját bekarcolt cikcakk minta köti össze. M.: 6,5 cm, pá.: 5 cm, fá.: 3 cm. Ltsz. 53.410.9

9. Szürke színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, erősen kihajló peremű, cilindrikus nyakú, profilált vállú, nyomottgömbös hasú bögre (1. kép 4). A fül a peremet a hasvonalal köti össze. A nyakon dupla bekarcolt vonal között rovátkolássor halad. A vállat kannelura és azt alulról kísérő bekarcolt vonal jelzi. A hason öt bütyök ül, köztük a vízszintes vonaltól lecsüngő négyes vonalkötegek láthatók. A fül és a perem találkozásánál és a peremen még egy helyen bekarcolt vonalcsoport látható. M.: 6 cm, pá.: 6,5 cm, fá.: 3 cm. Ltsz. 53.410.10

10. Világosbarna-szürke foltosra égetett, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, másodlagosan is kiégett bögre (1. kép 3). Kihajló pereme alatt hosszú cilindrikus nyak található. A gömbös has apró talpkarikán ül. A fül a peremtől a hasvonalig ívelt. A perem a füllel szembeni oldalon kissé magasabb, alatta körben dupla bekarcolt hullámvonal szalad. A nyak végig kannelurázott. A hason öt kis bütyök ül, köztük mély kannelurák húzódnak, melyeket alul és felül dupla, íves vonalak kísérnek. A bütykök fölött egy-egy lencse ül. M.: 9 cm, pá.: 7 cm; fá.: 2,5 cm. Ltsz. 53.410.11

11. Vörös színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, erősen kihajló peremű, rövid, cilindrikus nyakú, nyomott gömbös testű, omphaloszos aljú bögre (1. kép 2). Szalagfüle a peremből indul és a hasvonal feletti bordához csatlakozik. A profilált váll alatt az edény testén egy vízszintes borda fut körbe, ez alatt látható a szintén bordává erősített hasvonal, mely rovátkolással hangsúlyozott és öt kis bütyök figyelhető meg rajta. M.: 6 cm, pá.: 6 cm, fá.: 2,5 cm. Ltsz. 53.410.12

12. Barna-szürke foltosra égetett, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállvonalú csonkakúpos testű tál (3. kép 5). A vállvonalon hat helyen dupla, íves bemélyedések láthatók, egy helyen közöttük vízszintesen átfúrt alagút ül. M.: 7 cm, pá.: 16 cm, fá.: 8 cm. Ltsz. 53.410.20

13. Kocsikerék-modell (7. kép 5). Átm.: 11 cm. Ltsz. 53.410.21

14. Barna-szürke foltosra égetett agyag baltamodell az átfúrásnál eltörve (7. kép 3). M.: 2,5 cm, sz.: 5 cm. Ltsz. 53.410.37

15. Világosbarna színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, vastag falú, durva felületű edény letört kiöntőrésze (8. kép 2). M.: 6 cm, sz.: 8 cm. Ltsz. 53.410.44

16. Két darab, barna színű, szerves anyaggal soványított, háromszög alakban felecsúcsosodó, belül üreges tapasztásdarab. Külső oldalukon a perem vonalát követő bordákkal díszítve (9. kép 2–3). M.: 7 cm, sz.: 6 cm. Ltsz. 53.410.45

17. Szürke színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, hosszú, enyhén ívelt nyakú, gömbös testű korsó töredéke (2. kép 1). Az átmenet a nyak és a has között folyamatos. A perem enyhén kihajlik, erre támaszkodik az enyhén a perem fölé emelkedő, középen bordás, hasvonalon ülő szalagfűl. A nyakon tíz, szélesen bekarcolt vonal fut körbe. A hason dupla bekarcolt vonalból

⁴ Eredetileg fényezett fekete lehetett.

és széles kannelurából kialakított spirálbütykök ülnek. M.: 14,5 cm, sz.: 10 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.54

18. Szürke-fekete foltosra égetett, fényezett felületű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, hosszú, enyhén ívelt nyakú, nyomott gömbös testű korsó töredéke (2. kép 3). Az átmenet a nyak és a has között folyamatos. A perem hiányzik, csak a középén bordás, hasvonalon ülő szalagfül csatlakozásánál maradt ép, mely feltehetően kissé a perem fölé emelkedett. A nyak végig kannelurázott, alulról bebökődéssor zárja a sávokat. A hason dupla bekarcolt vonalból és széles kannelurából kialakított spirálbütykök ültek. M.: 12 cm, sz.: 9 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.55

19. Barna-szürke foltosra égetett, fényezett felületű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, kihajló peremű, íves nyakú, nyomottgömbös hasú bögre töredéke (4. kép 5). Középen öt hosszanti vonallal, a széleken pedig rovátkolással díszített íves metszetű füle kissé a perem fölé emelkedik és a hason támaszkodik. A nyakat kétszer két bekarcolt vonal díszíti. A harmadik vonalpár a váll sávjában látható, alatta lencsében ülő apró bütyök van, majd a hasvonalon újra dupla bekarcolt vonal fut körbe, a fül alatti sávban külön meghúzva. M.: 7,5 cm, sz.: 5,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.56

20. Szürke színű, fényezett felületű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, erősen kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállú, nyomottgömbös hasú, széles szájú bögreforma töredéke (4. kép 2). Szalagfüle a peremtől a vállig ível, alatta a hasvonalon két félköríves kannelurával alulról keretezett hegyes bütyök ül. M.: 5 cm, sz.: 7 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.58

21. Szürke színű, fényezett felületű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, behúzott peremű, gömbszelet testű tál össze nem illő két töredéke (3. kép 6). A tál legnagyobb szélesedésének magasságában dupla bekarcolt vonal közt rovátkolással halad, melyet az egyik töredéken vízszintesen átfúrt alagútfül tör meg alul és felül enyhén ívelt dupla bekarcolt vonalak közti rovátkolással keretezve. M.: 4,5 cm, sz.: 11 cm, v.: 0,5 cm. A másik töredéken a fül helyén hosszúkás bütyök látható szintén a fentebb leírt díszítés által keretezve. M.: 4,5 cm, sz.: 11 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz. 54.410.59 (KALICZ 1968, Taf. LXX/5–6)

22. Szürke színű, enyhén fényezett felületű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, behúzott peremű, gömbszelet alakú tál töredéke (3. kép 1). A perem alatt dupla bekarcolt vonal között hámszög alakú bebökődéssor látható. Az edény legnagyobb kiszélesedésén kis szalagfül ül, két szélén beszurkolások által kialakított folyamatos vonallal díszítve. E vonal feltehetően mérszabott ágya volt. Az edény testét díszítő mintának csak kis töredéke látható. Íves bekarcolt vonal határol el a fényezett területtől egy mezőt, melyet belülről íves fésűköteg kísért. Ezen belül feltehetően fésűzéssel durvították a felületet. M.: 5 cm, sz.: 8 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz. 53.410.61 (KALICZ 1968, Taf. LXX/7)

23. Szürke színű, enyhén fényezett felületű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, egyenes peremű, gömbszelet alakú tál töredéke (3. kép 4). A hasvonalon egy helyen vízszintesen átfúrt bütyökfül, másutt vízszintes bütykök ülnek, melyeket alulról dupla, bekarcolt félkörívek kereteznek. Közöttük hármás lencsecsoportok láthatók. A tál feneke kannelurakörökkel díszített. M.: 6 cm, fű: 6 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz. 53.410.62

24. Szürke-barna foltosra égetett, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, nyomott gömbös hasú edény/amfóra odalának és csonkakúpos aljának töredéke, a hasvonalon dupla bekarcolt vonalból és széles kannelurából kialakított futóspirállal keretezett hegyes bütyökkel díszítve (2. kép 5). M.: 11 cm, sz.: 14 cm, fű: 9 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz. 53.410.72

25. Szürke színű, szerves anyaggal soványított, durva felületű, madár alakú edény „farokrészének” töredéke (6. kép 1). A két oldal találkozásánál bordát alakítottak ki, mely végig ujjbenyomkodással tagolt. M.: 8 cm, sz.: 14 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz. 53.410.73⁵ (KALICZ 1968, Taf. LXX/12)

26. Szürke színű, cserépzúzálékkal és homokkal soványított, hosszú, enyhén ívelt nyakú, gömbös testű korsó töredéke (2. kép 2). Az átmenet a nyak és a has között folyamatos. A perem enyhén kihajlik, a nyakon nyolc szélesen bekarcolt vonal fut körbe, melyeket alulról bevagdosássor kísért. A hason dupla bekarcolt vonalból, rovátkolássorból és széles kannelurából kialakított spirálbütykök ülnek. A fül csonkja a hason ül, két oldalán dupla, közepén kétszer három bekarcolt vonal

⁵ Két nem azonos edényhez tartozó töredék található e leltári szám alatt. Itt most a díszítettet közöljük.

fut. Alatta dupla, bekarcolt, íves vonal közötti rovátkolássor díszíti az edényt. M.: 12 cm, sz.: 14 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.74

27. Szürke színű, foltosra égetett, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, behúzott peremű, gömbszelet testű tál töredéke. Az edény legnagyobb szélessége alatt bekarcolt vonallal keretezett ovális alapú hegyes bütyök ül, melyet alulról két bekarcolt félkörív is kísér (3. kép 3). M.: 7 cm, sz.: 9 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz. 54.410.75

28. Világosbarna-szürke foltosra égetett, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállvonalú csomakúpos testű, nagyméretű tál töredéke (6. kép 3). A vállvonaltól rovátkolással tagolt, alul és felül dupla bekarcolt vonal kíséri. Rajta dupla, ívelt bemélyedés látható, melyek alatt és fölött a bekarcolt vonalpár félkörívessé válik. A hason dupla bekarcolt vonalból kialakított cikcakkminta töredéke látható. M.: 8 cm, sz.: 19 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz. 53.410.78

29. Vörös színű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, erősen kihajló peremű, ívelt nyakú edény töredéke (4. kép 3). A nyakon nagy, lencsében ülő hegyes bütyök ül. E fölött lencsemintát keretező kannelurakör látható, melyek felülről dupla bekarcolt vonal közötti bebökődéssorból kialakított félkörökkel zárulnak. A bütyök oldalához dupla bekarcolt vonal és azok alatt látható kannelura kapcsolódik. A töredék belső oldala külső kialakításához képest feltűnően durva. M.: 8 cm, sz.: 7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz. 53.410.79

30. Barna-szürke foltosra fényezett, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, egyenesre vágott, kissé behúzott peremű, csomakúpos testű tál (6. kép 5). Vállvonaltól hosszúkás bütyök ül. Alsó része széles, mély, körbefutó kannelurákkal díszített. A vállvonaltól a kannelurázásig dupla bekarcolt félkörívvel mezőkre osztott a test, mely mezők belső területe vízszintesen fésűzött. A fésűzéses részekről eltekintve az edény teste fényezett. M.: 10 cm; sz.: 12 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz. 53.410.89

31. Szürke színű, enyhén fényezett felületű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, szélesen, vízszintesen kihajló peremű, tölséres nyakú edény/amfóra töredéke (4. kép 6). A perem belső ívét dupla bekarcolt vonal közötti rovátkolássor, majd a törésvonalon futó bekarcolt vonal és rovátkolássor díszíti. A nyakon feltehetően bütyköt keretező kannelurakör töredéke és hozzá csatlakozó hármas bekarcolt vonal, rovátkolássor és bekarcolt vonal együttese látható. M.: 6 cm, sz.: 9 cm, pá.: 20 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz. 53.410.91

32. Szürke színű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, széles, enyhén kihajló szájú, ívelt nyakú, nyomtömbös testű bögre/csopor töredéke (4. kép 4). A nyak és a has átmenete folyamatos. A nyakon öt kannelura fut körbe, felettük és alattuk bebökődéssor látható, perem alatti megszakításokkal. A hasvonalon belülről kinyomott hosszúkás bütyök ülnek sűrűn egymás mellett, melyeket felülről dupla bekarcolt vonalból kialakított füzérminta kísér. M.: 7 cm, pá.: 7, 5 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz. 53.410.92

33. Barna-szürke foltosra égetett, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, erősen kihajló peremű, ívelt nyakú fazék töredéke, mély seprűdíszrel tagolt külső felülettel (7. kép 6). M.: 6 cm, sz.: 8 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz. 53.410.94 (KALICZ 1968, Taf. LXX/14)

34. Világosbarna színű, cserépzúzalékkal és szerves anyaggal soványított, csomakúpos, teljes felületén körben kannelurázott, kis talpkarikával ellátott pohár töredéke (4. kép 1). M.: 6,5 cm, fá.: 6 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz. 53.410.96

35. Vörösesbarna színű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, ívelt nyakú, éles vállú, csomakúpos testű nagyméretű tál vállának a töredéke (3. kép 2). A váll bebökődéssorral díszített, melyet hat függőleges kanneluracsíkból álló csoport szakít meg. M.: 7 cm, sz.: 9 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz. 53.410.99

36. Szürke színű, fényezett felületű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, nyomtömbös hasú, nagyméretű bögre töredéke (1. kép 5). A váll sávjában három körbefutó kannelura figyelhető meg, a hason nagy lencsében ülő bütyök látható hármas lecsüngő kanneluraköteggel az oldalán. M.: 4,5 cm, sz.: 7 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz. 53.410.101

37. Barna-szürke foltosra égetett, cserépzúzalékkal és homokkal soványított bögre nyomtömbös hasának töredéke (5. kép 6). Az ívelt nyak alatt a vállat három bekarcolt vonal

hangsúlyozza, belőle bekarcolt íves vonalpárok csüngenek le, közöttük hármass lensesdíszekkel. M.: 4 cm, sz.: 5,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.102

38. Szürke színű, fényezett felületű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított kisméretű korsóforma (bögre) oldalának töredéke (5. kép 4). A nyakon sűrűn körbefutó bekarcolt vonalak láthatók. A nyomtömbös hason ülő apró bütyköket félköríves kanneluraminták kötik össze, melyeket felülről dupla bekarcolt füzérminta kísér. A bütykök fölötti mezőben lencsepár ül. M.: 6 cm, sz.: 4,5 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.103

39. Barna-szürke foltosra égetett, erősen fényezett felületű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, kihajló peremű, íves nyakú, profilált vállú, bikónikus hasú bögre töredéke (1. kép 6). A válltól a hasig ötös ferde, bekarcolt vonalcsoportok és lencsében ülő bütyök díszítik. M.: 6,5 cm, sz.: 7 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz. 53.410.104

40. Gömbös fejű csonttű (8. kép 8). H.: 11 cm. Ltsz. 53.410.121

41. Kétoldalas öntőforma (8. kép 5). Egyik oldalán 2 cm átmérőjű kör alakú, szélén bordával megerősített tutulus látható, míg másik oldalán tű szára van. M.: 9,5 cm, sz.: 5 cm. Ltsz. 53.410.150 (KALICZ 1968, Taf. LXX/9–10)

42. Trapéz alakú kőbalta töredéke (8. kép 3). M.: 7 cm, sz.: 5,5 cm. Ltsz. 53.410.158

43. Kőbalta töredéke az átfúrásnál eltörve (8. kép 6). M.: 5,5 cm, sz.: 6 cm. Ltsz. 53.410.162

44. Kőbalta töredéke az átfúrásnál eltörve (8. kép 4). M.: 7 cm, sz.: 4 cm. Ltsz. 53.410.163

45. Trapéz alakú, íves oldalú kőbalta töredéke (8. kép 1). M.: 10,5 cm, sz.: 6 cm. Ltsz. 53.410.173

46. Barna-szürke foltosra égetett, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, egyenes peremű, hordótestű, erősen kiegészített fazék (2. kép 4). A peremen négy helyen kis bütyök ül. A test felső kétharmad része egészen a peremtől lefelé vízszintesen fésűzött. M.: 18 cm, pá.: 14 cm, fá.: 8,5 cm. Ltsz. 53.410.178

47. Átfúrt csontár (8. kép 7). M.: 12,5 cm. Ltsz. 53.410.207

48. Díszített csont hálókötőtű (7. kép 1). A tárgy csúcsánál bekarcolt vonal és azt kísérő beböködéssor látható, az átfúrás egyik végénél hármass bekarcolt vonalköteg halad körbe. A két minta között hármass bekarcolt vonal és beböködéssor kombinációja figyelhető meg. M.: 8 cm. Ltsz. 53.410.214

49. Barna-szürke foltosra égetett, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, egyenes, bevágással tagolt peremű, hordó testű, vékony falú edény töredéke, fésűzéssel díszítve (7. kép 2). Éles bevágás után belső peremkiképzést is megfigyelhetünk a töredéken. M.: 7 cm, sz.: 8 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz. 53.410.218

E dolgozatban további két tárgy kerül bemutatásra, melyek ajándékként kerültek a Herman Ottó Múzeumba és lelőhelyükként Ároktő lett megjelölve:

50. Ároktő-Szódadomb, ajándék. Szürke színű, cserépzúzalékkal és homokkal soványított, kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállú, gömbszelet testű tál (9. kép 3). Füle a peremből indul és a vállra támaszkodik. A vállon 4 helyen alulról hármass, félköríves kannelurával keretezett bütyök ülnek. A bütykök között lencsében ülő apró bütykök találhatók. A fenék felett három kannelura fut körbe az edény testén, felettük dupla bekarcolt vonal és ehhez kapcsolódó, dupla bekarcolt vonalból kialakított, csúcsával felfelé álló háromszögpárok láthatók. A fenéket dupla bekarcolt vonalból kialakított kereszt díszíti. M.: 7 cm, pá.: 18 cm, fá.: 7,5 cm. Ltsz. 53.412.1

51. Ároktő, ajándék. Trapézfejű, két nittszeges, középbordás bronztör (7. kép 7). H.: 12,5 cm. Ltsz. 53.413.2

A bemutatott leletanyag a következő tipológiai csoportokba sorolható:

BÖGRE

A két vezető bögre típus hasának kiképzésében tér el egymástól.

1. Kihajló peremű, cilindrikus nyakú, bikónikus testű bögre, ahol a test hasvonal feletti része díszített. Az 1. kép 1-en látható bekarcolt cikcakkdíszes darab párhuzamát a geleji temetőből ismerjük (KEMENCZEI 1979, Taf. XXVI. 13). Mind a bikónikus, mind a nyomtömbös hasú bögréknél a has függőleges vonalazása és a lencse illetve az apró

bütyökdísszel tagolása az általános. Ezzel ellentétben az 1. kép 6-os bögrén ferde vonalcsoportokat láthatunk lencsében ülő apró bütyökkel.

2. Kihajló peremű, rövid ívelt vagy cilindrikus nyakú, nyomott gömbös hasú bögre. (1. kép 4–5; 4. kép 5, 5. kép 3; 6). A fent említett függőleges vonalazás, kannelurázás és lencsében ülő apró bütyök látható az 1. kép 5-ös rajzán is, mely a legkésőbbi leletekkel mutat rokonságot. Bodrogszerdahelyről ismert több ilyen díszű darab (POLLA 1960, Taf. X. 4–5; Taf. XXXIV. 3).

Kannelurázás helyett bekarcolással alakították ki a függőleges osztást az 1. kép 4. és az 5. kép 3-as ábrán látható bögréken is. Ez utóbbi pontos párhuzama Gelejen került elő (KEMENCZEI 1979, Taf. XIII. 3). A füzesabonyi telep II. és I. szintjének bögréire jellemző a tárgyalt függőlegesen vésett vonaldísz, ponttal, bütyökkel és hosszanti bordával, illetve a félkörösen árkolt bütyökdísz, továbbá itt jelennek meg a korsók kicsinyített bögre alakú változatai (SZATHMÁRI 1990, 73). Ilyen a fülének és nyakának bekarcolt vonalkötegeivel, illetve a fül alatti összekötőmintával a korsók díszítése felé mutató, méretei miatt bögreként besorolt edény (4. kép 5).

Szintén a nyomottgömbös hasú típus variánsa a hasán két vízszintes bordával hangsúlyozott bögre (2. kép 2). Párhuzamai többek közt a pusztaszikszói, a geleji (KŐSZEI 1968, Taf. XV. 7, 9.; KEMENCZEI 1979, Taf. XIX. 1) és a mezőcsáti temetőkből (KOÓS 1991, 4. kép 3) kerültek elő. Gyakoribb változata, amikor a bordát rovátkolással tagolják: (Gelej: KEMENCZEI 1979; X Taf. I.8; Taf. III.1; Taf. IX.2; Taf. XVII. 3; Taf. XVIII.5; XIX. 1; Taf. XXI. 4, 7, Taf. XXIV.1; Pusztaszikszó: KŐSZEI 1968, Taf. XV.2; XVIII.8). Ez a forma a füzesabonyi telep III. szintjén jelenik meg (SZATHMÁRI 1990, 65).

A 2. típus alacsony, széles szájú változata (4. kép 2), arányait tekintve már-már kis tálnak tekinthető.

A kihajló peremű, hosszú, cilindrikus nyakú, nyomottgömbös hasú, kis talpkarikán álló bögre (1. kép 3), melynek füle a peremet és a hasat íveli át a bodrogszerdahelyi temető korsóinak vezértípusához hasonló forma, de a has díszítése itt eltérő. Kissé eltérő formájú, de azonos mintakincsű korsó került elő a tiszafüredi temető B 80-as sírjából koszideri korú túlvel keletezve és a B 112-es klasszikus füzesabonyi korú sírből (KOVÁCS 1982, 296, Abb. 4. 4; Abb. 6. 6). Talp nélküli változata a jászdózsai tell III., koszideri korú települési szintjéből származik. Stanczik Ilona e darabot a késő füzesabonyi körbe helyezi (STANCZIK 1988, 49, 59. t. 2). Ez a bögre a legfiatalabb korú kerámialelet az itt bemutatott együttesben.

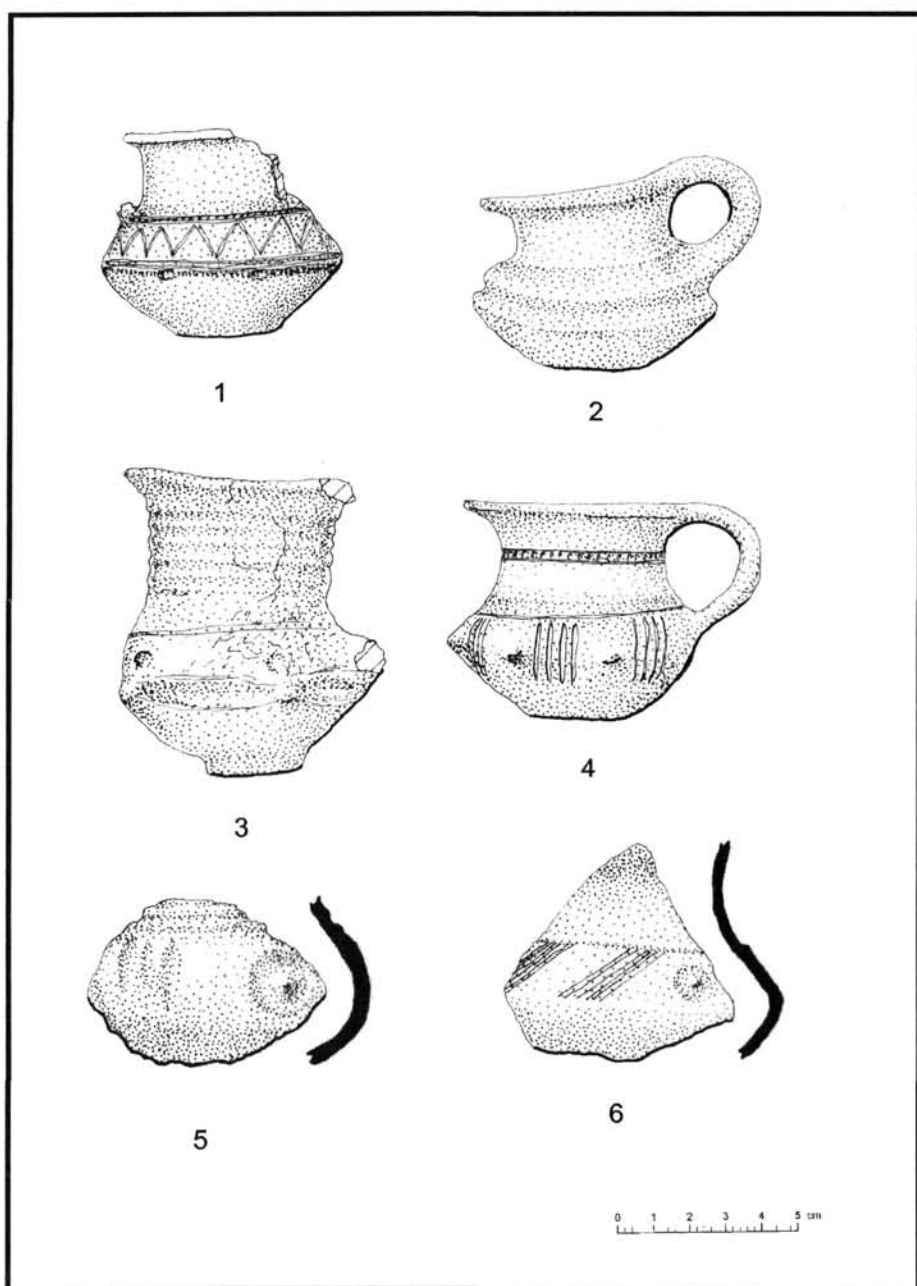
A füzesabonyi kultúra egyik vezető korsóformájának kisméretű változata a kihajló peremű, ívelt nyakú, gömbös hasú bögre, melynél a nyak és a has átmenete folyamatos (5. kép 4). Hasonló díszítéssel alacsonyabb, széles szájú változata látható a 4. kép 4-es ábráján.

KORSÓ

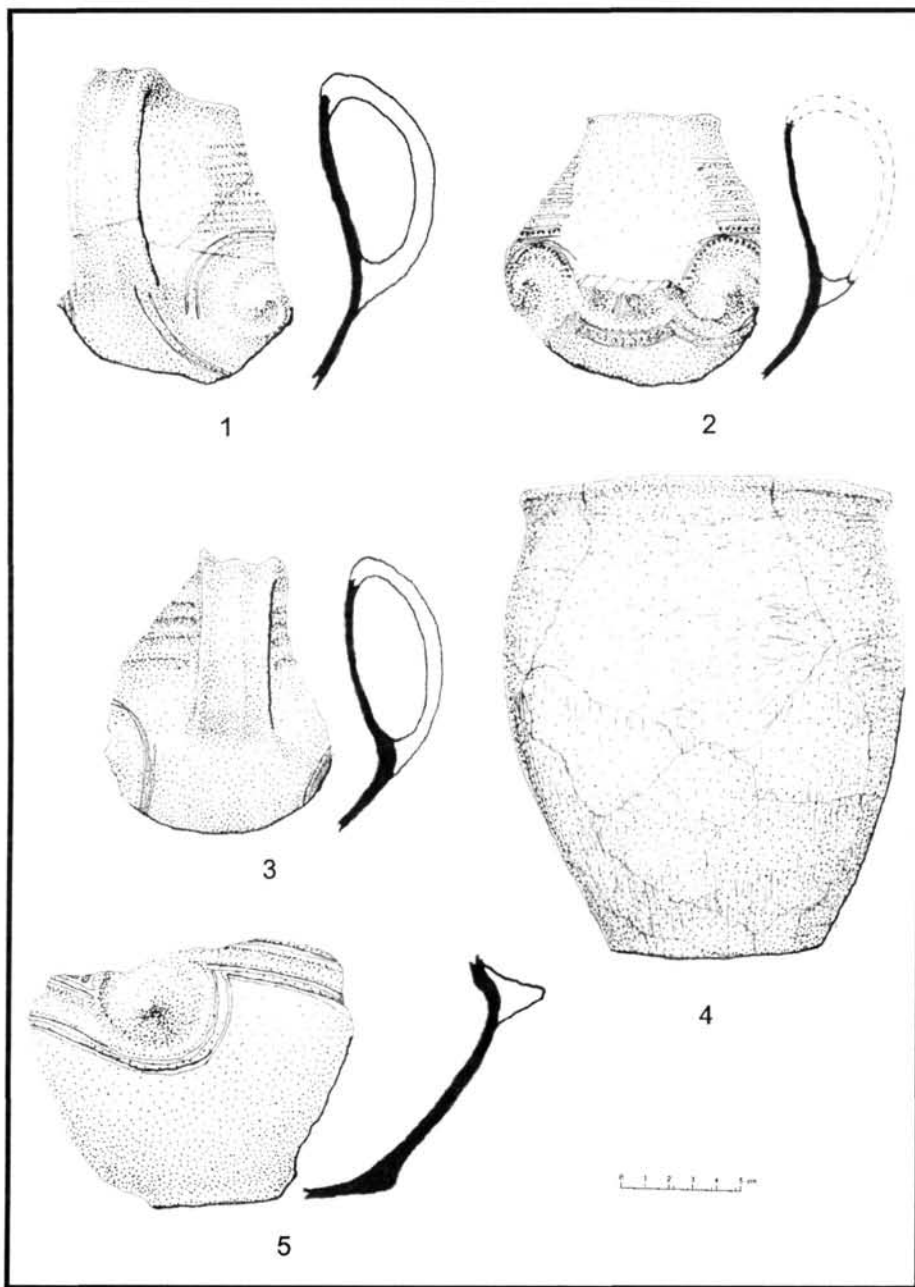
Feltűnő, hogy az 1930-ban begyűjtött anyagban csak egy korsótípus figyelhető meg: az enyhén kihajló peremű, ívelt nyakú, gömbös hasú forma, folyamatos nyak-has átmenettel. Díszítetlen változata⁶ mellett, a leggyakoribb a hasán spirálbütyökös variáció (2. kép 1–3⁷), de előkerült elnyújtott bekarcolt cikcakkmintával díszített változat is, a

⁶ 53.410.220

⁷ 53.410.68

1. kép. 1–6: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása

2. kép. 1–5: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása

mintacsúcsok alatt lencsedísszel.⁸ A típus a Bóna István által elkülönített Füzesabony C fázisban jelenik meg (BÓNA 1975, 153), a füzesabonyi telepen a III. szinttől ismert, a II. szinttől perem fölé húzott füllel jellemző, a legfelső szinten pedig megszorodik az alacsony csőtálpas variánsa. (SZATHMÁRI 1990). Cikkakkmintás változatának egyetlen példánya az öregdombi ásatás II. szintjéről ismert (SZATHMÁRI 1990, 72; 66. tábla 12).

Figyelemreméltó, hogy egyetlen turbántekercses hasú, éles vállú, hosszú, hengeres nyakú korsó, sőt turbántekercses bögre sem került be a 30-as ásatás során a településről. Az 1966-os ásatás több mint 5000 beeltározott tárgyából 1 korsó, 8 bögre és 3 nagyobb edény oldaltörédkén figyelhetünk meg a turbántekercses motívumot. Megállapíthatjuk tehát, hogy a füzesabonyi kultúra egyik legáltalánosabb díszítése ennek a lelőhelynek a leletanyagára nem jellemző.

Egy fordított csonkakúp alakú, végig kannelurázott pohár töredéke is ismert az ásatás anyagából (4. kép 1). Hasonlót a tiszafüredi Ásotthalomról ismerünk (BÓNA 1975, Taf. 197/4).

AMFÓRA

Az amfórák pontos formájára nincs adat az itt közölt leletanyagból. Gömbösebb, vagy nyújtottabb hasú, profilált vállú, hosszú, hengeres, vagy enyhén ívelt nyakú edények voltak, egyenes vagy kihajló peremmel. Általában a nyak, a váll és a has zónája díszített, igen gyakran spirálbütykökkel (2. kép 5)⁹ vagy íves kannelurákkal és bekarcolt vonalakkal keretezett bütykökkel.¹⁰ Amennyiben a váll nem profilált, körbefutó vonalakkal és ezekhez alulról csatlakozó sraffozott háromszögekkel¹¹, vagy gazdagabb mintakombinációval díszített (4. kép 3). Az edénytípusra jellemző a vízszintesen szélesen kihajló, igen gyakran körbefutó bordákkal, kannelurákkal és bekarcolt vonalakkal díszített perem (4. kép 6).

TÁL

A korsók és a bögrék mellett a kultúra kronológiailag is jelzőértékű tárgytípusa a tál.

A füzesabonyi kultúra táljainak két alapvető típusát határozta meg Bóna István: a behúzott peremű, gömbszelet alakú és a szélesen kihajló peremű, ún. svédsisak alakú tálét. E mellé társul a csonkakúpos testű, egyenes peremű általános forma. Bóna szerint a két fő típus a kultúra C fázisában területileg is elkülönül egymástól. Míg délen a svédsisak forma a kedveltebb, addig északon a behúzott peremű forma terjedt inkább (BÓNA 1975, 152–153). Az ároktői 1930-as leletanyagban svédsisak alakú tál töredékét nem találtuk meg.

A jobban vagy kevésbé behúzott peremű gömbszelet vagy csonkakúpos testű tál számos példánya került beeltározásra.¹² Díszítetlen változata mellett gyakori a has zónájának díszítése, keretezett bütykökkel (3. kép 3),¹³ hasonlító általában hosszúkás bütykökkel (3. kép 6), bekarcolt íves vonallal határolt fésűzött felületekkel (3. kép 1; 6. kép 5), perem alatti ferde bordával.¹⁴ A perem alatt kis szalagfűl ülhet (3. kép 1), de átfűrt bütyökfűllet is megfigyelhetünk (3. kép 6).

⁸ 53. 410.57; 53.410.70. További négy, hasonlóan díszített töredék került beeltározásra az 1966-os anyagból.

⁹ 53.410.71

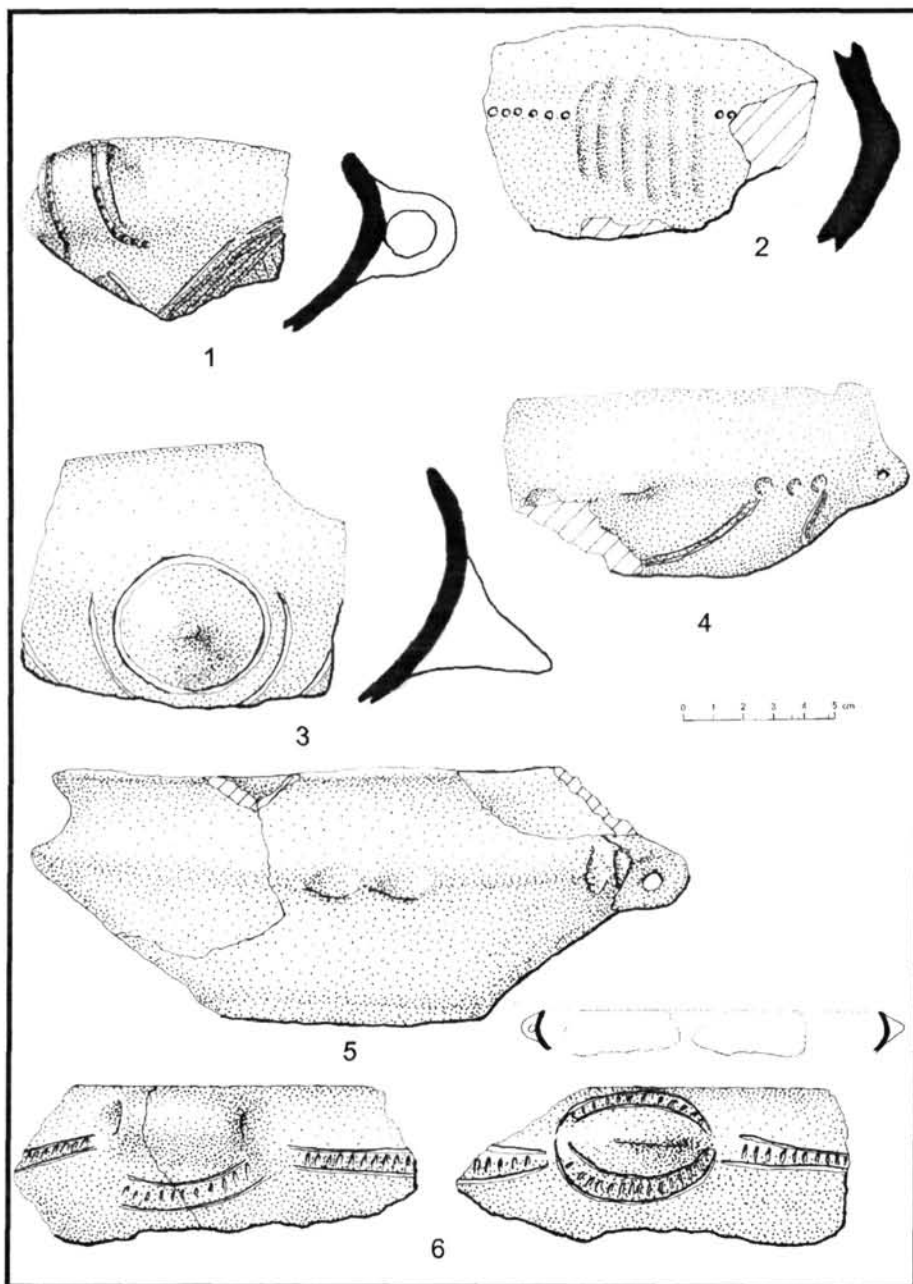
¹⁰ 53.410.75

¹¹ 53.410.106; 53.410.175

¹² 53.410.76; 53.410.81; 53.410.90; 53.410.217

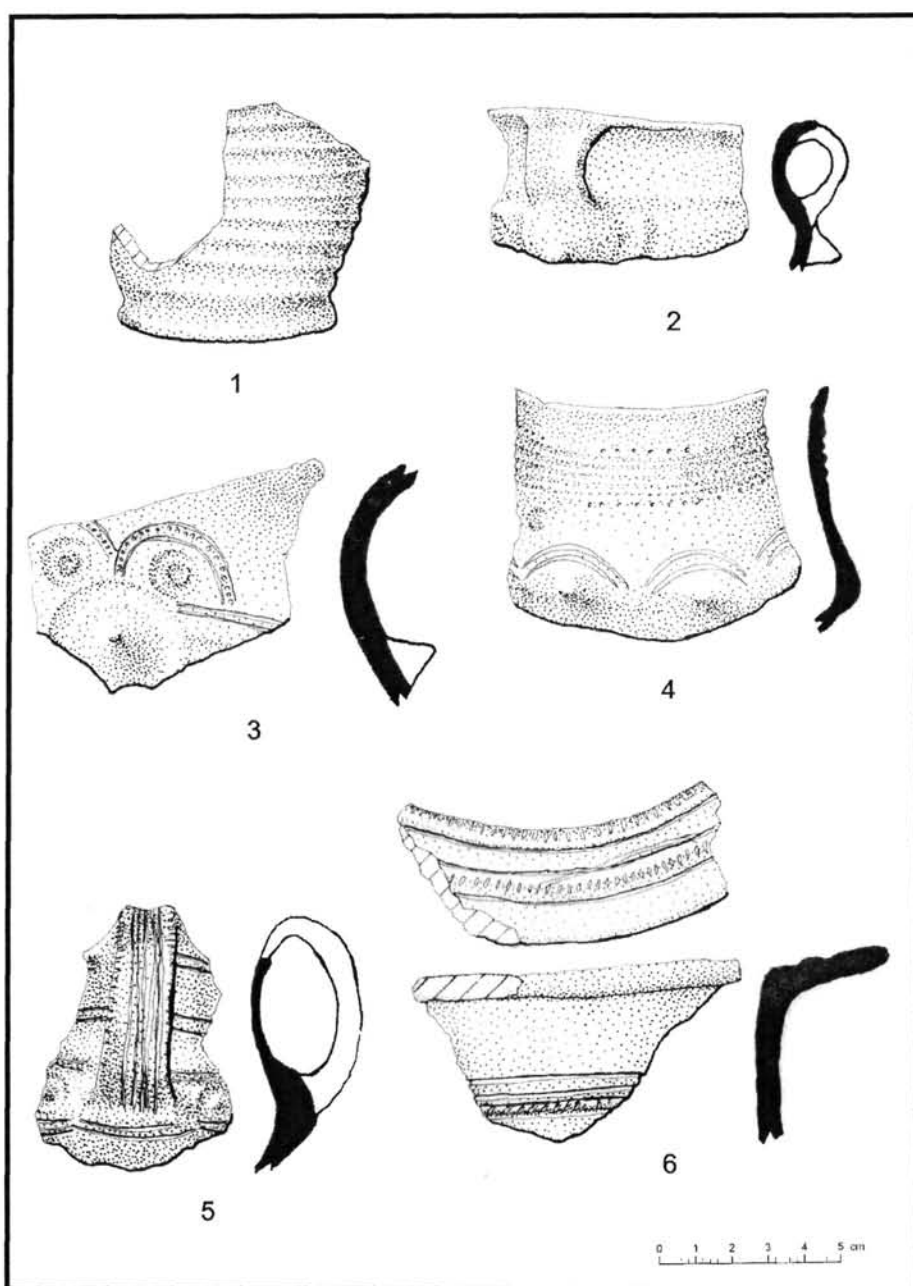
¹³ 53.410.75

¹⁴ 53.410.221

3. kép. 1–6: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása

4. kép. 1–6: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása

E típusból vezetik le az éles vállvonallú, ferdén behúzott felsőrészű tálformát,¹⁵ mely a füzesabonyi telepen a III. szinten jelenik meg (SZATHMÁRI 1990, 65). Durva kivitelű, miniatűr változata látható az 5. kép 2. rajzán.

A csonkakúpos testű tál egy, kisméretű példánya került beletárolásra a Megay-féle gyűjtésből.¹⁶ A későbbi ásatás során előkerült leletanyag tanúsága szerint e típusra jellemző leginkább a fedőhornyos perem, melynek egy példánya ebből az anyagból is ismert.¹⁷

A másik jellemző tálforma a kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállvonallú, csonkakúpos testű tál.¹⁸ A törésfelületen megfigyelhető, hogy a váll igen gyakran háromszög átmetszetűvé vastagszik a bordaszerű kiugrás miatt. Mindkét közölt darabon megfigyelhető a vállon dupla íves bemélyedés (3. kép 5, 6. kép 3), mely a típus kedvelt motívuma. Az 1966-os ásatásból előkerült leletanyag alapján elmondhatjuk, hogy e bemélyedések mellett a leggyakrabban a váll alulról és felülről is bekarcolt vonalakkal kísért, gyakran rovátkolt, a has fésűzött illetve bekarcolt motívumokkal (cikcakkminta, girlandok) díszített. Ez figyelhető meg a 6. kép 3-as rajzán. A váll másik jellemző díszítése a bemetszett motívum mellett a bütyökdísz, mely főleg alulról keretezett (9. kép 3). E típust Kovács Tibor a kultúra zárószakaszának vezértípusaként írja le, mely már a klasszikus időszakban is megjelenik (KOVÁCS 1984, 240). Több példány előkerült a Tompa-féle füzesabonyi ásatáson, melynek leletanyaga jórészt a tell Stanczik Ilona által elkülönített III–II. szintjének felel meg. E tálak oldalán gyakori kimetszett díszítés a leletanyag feldolgozója szerint a telep felső rétegeiben válik gyakorivá és a késő füzesabonyi lelőhelyek leletanyagával mutat rokonságot (SZATHMÁRI 1990, 80, 82, 18. tábla 1–9).

Az erős, bordaszerűen kialakított vállú tálforma nyakának és peremének egyenesre húzásával, illetve a nyak rövidülésével jutunk el az 1930-as ásatásból nem ismert formához, mely az 1966-os ásatás anyagában 11 darabbal képviseli magát. A geleji temető táljainak nagy százaléka e formához tartozik (KEMENCZEI 1979).

Külön típusba sorolható a formailag a kihajló peremű, íves nyakú, éles vállú tálhoz hasonló, de általában nagyobb kivitelű, és vállánál belülről nem megerősített tál, mely az 1966-os ásatás tanúsága alapján jóval ritkábban díszített.¹⁹ Válltörődékét a 3. kép 2-es rajzán láthatjuk.

Szintén közel áll formailag a fenti típusokhoz a kihajló peremű, ívelt nyakú, le-gömbölyített vállú, csonkakúpos, vagy gömbszelet testű tál. Általában vékony falú, kisméretű példányai kerültek elő.²⁰ Ritka példány a típusnak, amikor a perem vízszintesre lett kialakítva és dupla bekarcolt cikcakkmintával díszített.²¹

A mély, egyenes peremű, gömbszelet alakú tál már a háztartási edények felé vezet minket, bár ennek a formának is ismert díszített változata (3. kép 4).

Az 53.410.85 leltári számú, dupla bekarcolt cikcakkmintával díszített befelé ferdén levágott peremű, gömbszelet testű tál töredéke, melynek peremén négy helyen dupla kihúzott bütyök ül, a füzesabonyi talpas tál párhuzama lehet (SZATHMÁRI in Press 5. kép 2), bár fenekének kialakítása ismeretlen számunkra.

¹⁵ 53.410.82

¹⁶ 53.410.88

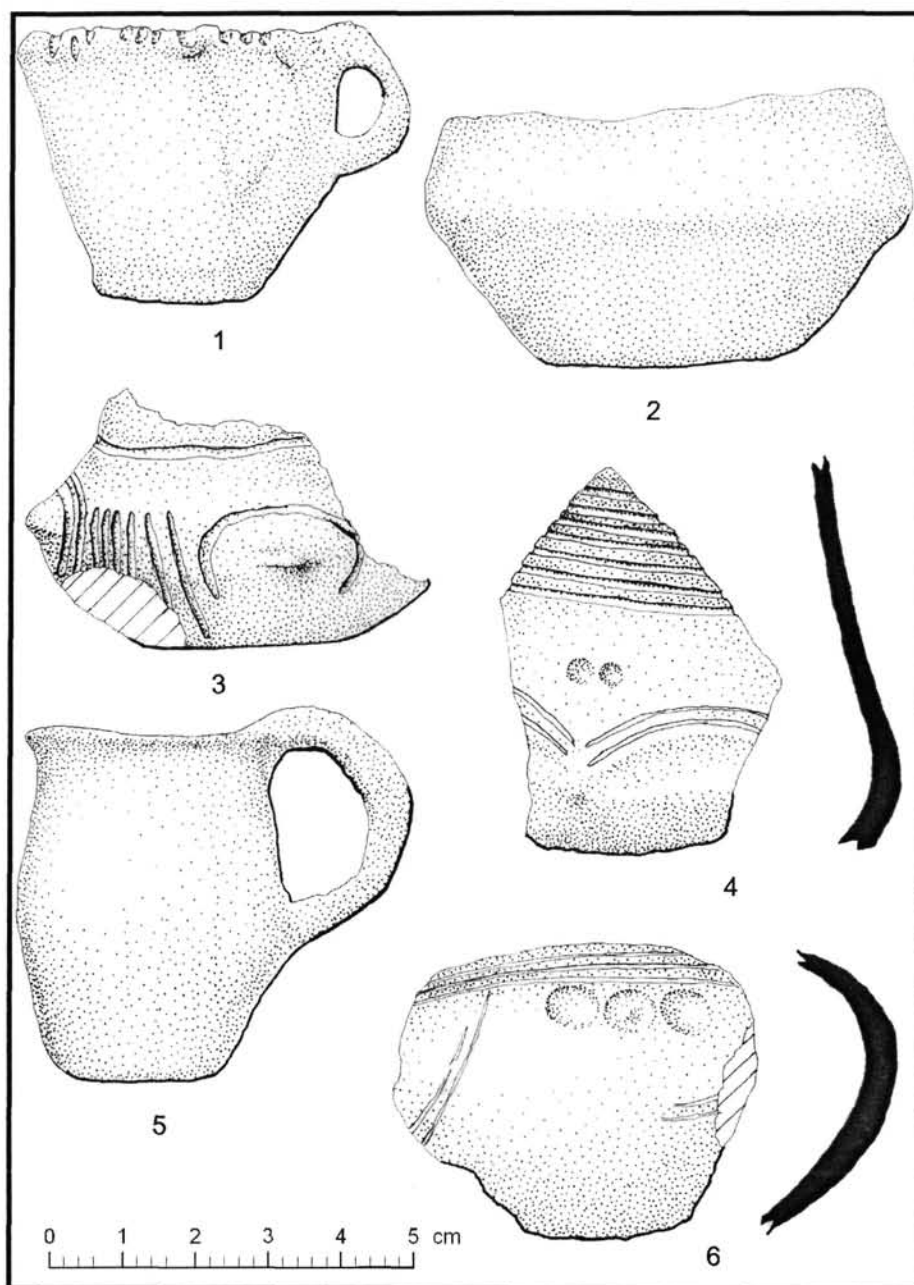
¹⁷ 53.410.87

¹⁸ 53.410.77; 53.410.83; 53.410.86; 53.410.105; 53.410.111

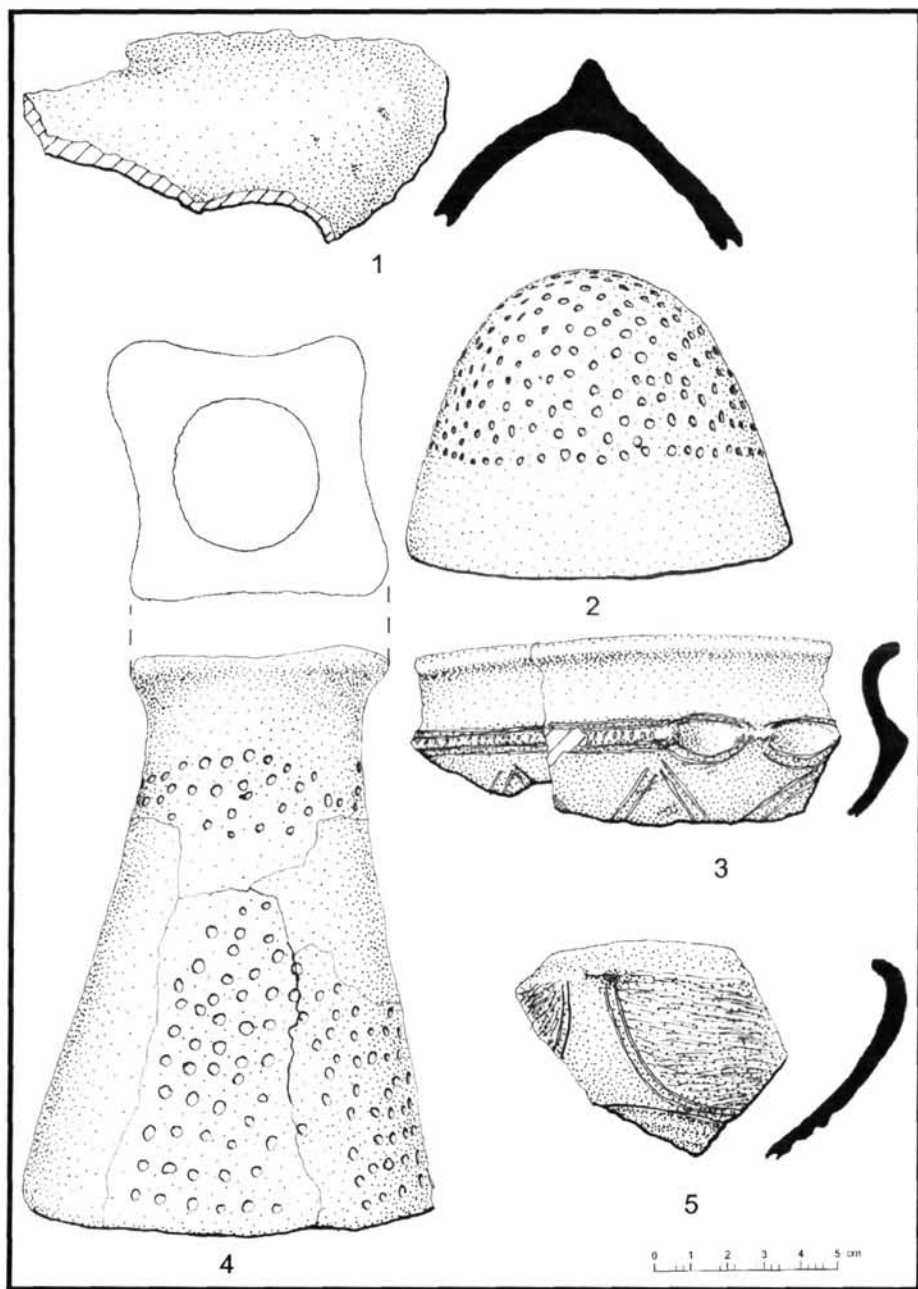
¹⁹ 53.410.93; 53.410.109–110.

²⁰ 53.410.80

²¹ 53.410.84

5. kép. 1-6: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza-Saad Andor ásatása

6. kép. 1–5: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása

Az 1966-os ásatáson elkülönített táltípusok közül csak egyet nem találhatunk meg az itt bemutatott leletanyagban, az ívelt nyakú, kihajló peremű, profilált vállú, mély gömbös hasú tálat, mely formájában a hatvani ízlésvilághoz áll közel.²²

A tálak tárgyalását a halsütő tálak csoportjával zárjuk, melyek kisebb-nagyobb méretű darabjaiból tizenegy került beletárolásra.²³

FAZÉK

Az általános fazéktípus a nyújtott hordó testű fazék, egyenes peremmel, gyakran egyenes, vagy enyhén ívelt nyakkal (2. kép 4),²⁴ illetve enyhén kihajló peremmel, ritkábban kihajló peremmel és gömbölyűbb haskiképzéssel.²⁵ Felülete lehet fésűzött vagy söprűzött, esetleg díszítetlen. Peremük gyakran ujj- vagy körömbenyomással díszített, alatta sokszor ül különféle formájú bütyök.

A kihajló peremű, ívelt nyakú, profilált vállú, hordó testű fazék, mely seprűdíszes, és vállán általában apró bütyök ülnek párban (7. kép 7)²⁶ korai jellegzetesség. Hatvani (Hatvan-Strázsahegy, KALICZ 1968, Taf. XCIII/14–15) és nagyrévi (Nagyrév-Zsidóhalom, CSÁNYI-TÁRNOKI 1992, 177, Kat. 30) környezetből ismerjük párhuza-
maikat.

Feltehetően az anyaggyűjtés jellege miatt nincsenek meg az 1966-os ásatás folyamán elkülönített egyéb fazéktípusok. Ilyen a mély gömbszelet, pereme alatt két szalagfüllel. A kihajló peremű, íves nyakú, gömbös hasú, profilált vállú, vállán vagy hasán szalagfüllel ellátott a hazai szakirodalomban tálfazék néven ismertté vált típus. A szintén kihajló peremű, ívelt nyakú, éles vállú, csonkakúpos testű, tulajdonképpen nagy tálforma és a hordó testű, ívelt nyakú, enyhén kihajló peremű, egyik oldalán peremből induló füllel. Ez utóbbi miniatűr változata ismert csak az 1930-as leletanyagból (5. kép 5).

Fazekak, amfórák és tálak oldalát is díszítették oly módon, hogy íves bekarcolt vonallal választották el a simított részt a fésűzöttől.²⁷ A formához pontosan nem sorolható oldaltörédek között egy textildíszeset kell még megemlíteni, melyen a textildíszes rész alatt durvított a felület.

A háztartási edényeknél maradvány több, különböző formájú szűrőt is elkülöníthetünk a leletanyagban. A behúzott peremű, gömbszelet alakú szűrő, felső harmadán füllel²⁸ mellett a kihajló peremű, ívelt nyakú, gömbös hasú bögre formájú szűrőedény²⁹ és az egyenes peremű, gömbszelet alakú szűrőedény (6. kép 2) is megtalálható.

Az általános formájú parázsszorító (6. kép 4)³⁰ mellett hét darab hálónéhezék is bekerült a múzeumba.

Az 1966-os ásatás anyagában oly nagy mennyiségben képviselt hordozható tűzhe-
lyek töredékei mellett egyet sem találunk az 1930-as ásatási anyagban. Feltehetőleg durva kivitelük miatt nem tartottak számot érdeklődésre. Bekerült a múzeumba azonban két, mintás tapaszdarab (9. kép 2–3). Hasonlót ismerünk Tiszafüred-Ásotthalomról is

²² A több mint 5000 beletárolzott tárgyból azonban itt is csak 10 töredéket soroltunk ehhez a formához.

²³ 53.410.13–18, 53.410.38, 53.410.86, 53.410.187–188, 53.410.219

²⁴ 53.410.95, 53.410.177

²⁵ 53.410.176

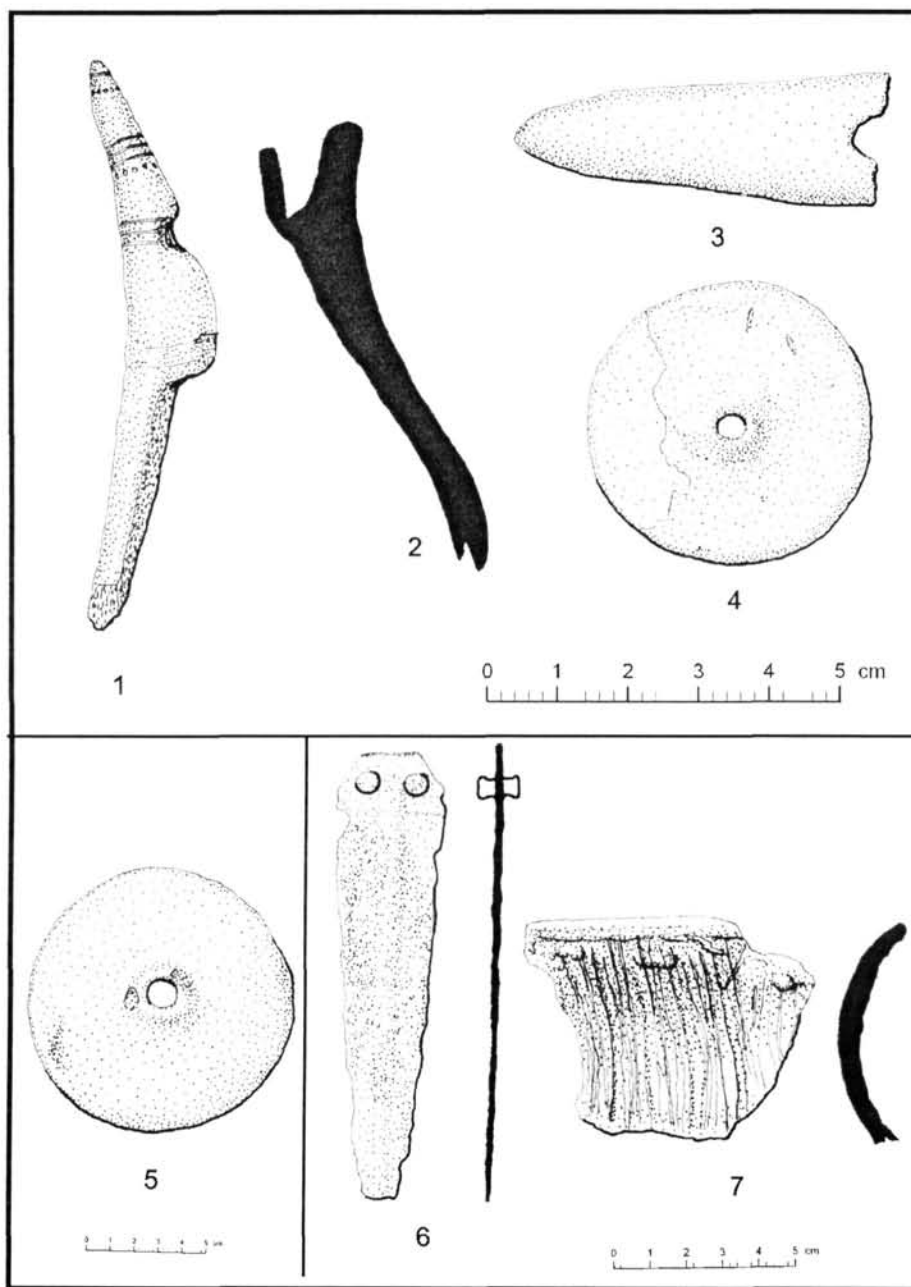
²⁶ 53.410.97 (KALICZ 1968, Taf. LXX/15)

²⁷ 53.410.97

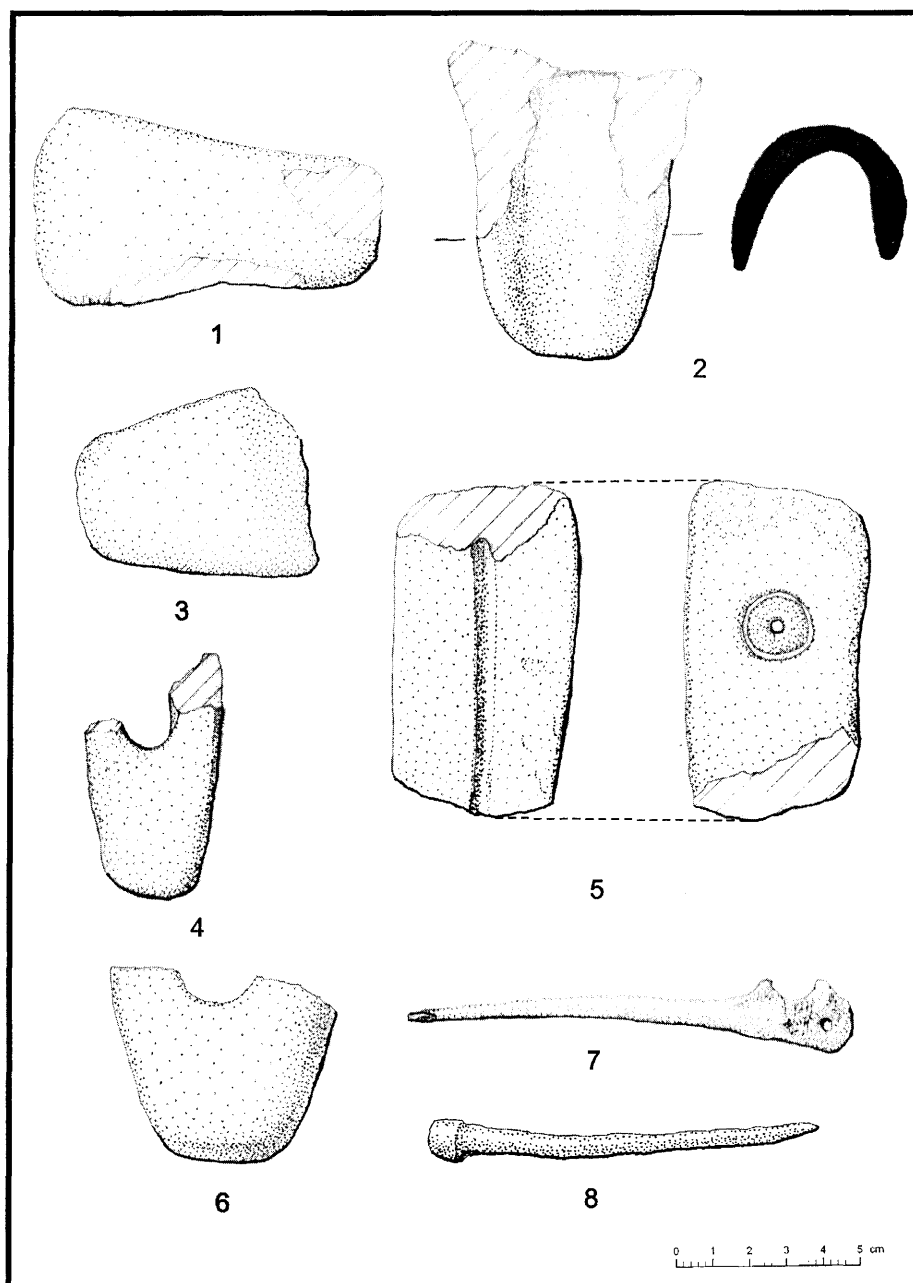
²⁸ 53.410.64

²⁹ 53.410.63

³⁰ Számos hasonló ismert a füzesabonyi és a gyulavarsándi kultúrák területéről: Füzesabony-Öregdomb (SZATHMÁRI 1990, 38–39. tábla), Békés (BÓNA 1975, Taf. 146/10), Bakonszeg-Kádárdomb (MÁTHÉ 1988, Pl.14/9), Jászdózsza-Kápolnahalom (STANCIK 1988, 63. t. 1).

7. kép. 1–5, 7: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása,
6: Ároktő, ajándék

8. kép. 1–8: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása

(BÓNA 1975, Taf. 197/2). Feltehetően katlantűzhelyek peremét díszíthették a gyulavarsándi töredékekkel együtt (BÓNA 1975, Taf. 146, 1–7).

A beépített edényes hordozható tűzhelyekhez hasonló felépítésűek lehettek az ún. lepárló edények, melyeknek peremük alatt, körbefutó, felfelé ívelő „gallérjuk” volt. A szakirodalomban egyetlen ép példány sincs közölve. A feltételezések szerint egy szájjával lefelé fordított tálszerű edényen csapódott le a fazékban főzött anyagból gőzölgő pára, ami a tál falán a gallérszerű járatba csurgott. Innen egy kiöntő segítségével lehetett összegyűjteni az italt. Esetleg ilyen lepárlók tartozékai lehetnek a durva anyagú kiöntők (8. kép 2³¹) vagy a gyulavarsándi és a békési telepekről ismert kanálszerű tárgyak kiöntős nyeleiként is elképzelhetők (BÓNA 1975, Taf. 149).

Egy vékony falú, egyenes, rovátkolással tagolt peremű, formájában fazékszerű, oldalán fészűzött tárgy peremére is jellemző egy a fentebb elképzelt lepárlóedénynél megfigyelhető dupla falkiképzés, a két falrész között azonban csak egy vékony, résszerű bevágást készített a fazékas (7. kép 2). E tárgy funkciója ismeretlen számomra.

A középső bronzkori tell települések egyik elterjedt jelensége a miniatűr edények léte, melyek általában durva kidolgozásúak és egyszerű, főleg háziedény formákat mintáznak (5. kép 1–2; 5).³² Füzesabonyból a II. szintből és a Tompa féle ásatás anyagából (SZATHMÁRI 1990, 88, 36. tábla 1–9; 66. tábla. 16–17) ismerünk hasonlókat. Itt kell megemlíteni az agyagból készült miniatűr baltatöredéket (7. kép 3), melynek több darabja került elő Jászdózsa-Kápolnahalmon is (CSÁNYI-TÁRNOKI 1992, 205, Kat. Nr. 420).

A bronzkori települések egyik legáltalánosabb tárgytípusa a kocsikerék-modell. A lö általános elterjedésének és munkába állításának egyik ismertetőjele a kocsimodellek készítése, melyek a jóval nagyobb számban előkerülő kerekek tanúsága szerint jórészt szerves anyagból készültek. Az illusztrációkon a Megay-féle ásatás legnagyobb (7. kép 5) és legkisebb (7. kép 4) darabját mutatjuk be. Ezen kívül 7 darabot őriz még ebből az ásatásból a Herman Ottó Múzeum.³³

A két aszkosztöredéket már Kalicz Nándor is közölte a hatvani leletanyag részeként (KALICZ 1968, Taf. LXX/11–12), közülük itt csak az ujjbenyomkodással tagolt bordás hátú darabot mutatjuk be ismét (6. kép 1). Az ároktői aszkoszt a füzesabony-öregdombiakkal együtt még mint hatvani kultúrába tartozót említik a nagyrévi aszkosz vizsgálata során (KOVÁCS-STANCZIK 1980, 47–48), illetve a hazai madár formájú edények összegyűjtésekor is (KOVÁCS 1972, 11³⁴). Csak a füzesabonyi aszkoszok publikálásakor vált egyértelművé, hogy e tárgytípus a füzesabonyi kultúra emlékenyagának is része. Az öregdombi aszkoszok formai csoportosításánál a 3-as típusként elkülönített edények kedvelt díszítése a hát ujjbenyomkodással tagolt bordával történő hangsúlyozása (KOVÁCS 1991, 37), mint ez az itt bemutatott darabnál is látható. Mindezek alapján úgy vélem, hogy az 1930-ban felszíni gyűjtés során előkerült két aszkosztöredék a telep füzesabonyi rétegeiből kerülhetett elő.³⁵

³¹ 53.410.44 (KALICZ 1968, Taf. CXVI/19)

³² 53.410.3.

³³ 53.410.12, 53.410.23–25, 53.410.30–31, 53.410.34

³⁴ Ekkor még úgy tartotta a kutatás, hogy a középső bronzkori tell kultúrákra nem jellemző az aszkoszforma.

³⁵ Az 1966-os ásatás anyagának beletárolása során további 5 darab aszkosztöredéket regisztráltunk: 2002.16.20.13–1. Szelvény, 33–40 méter közti része 150–170 cm mélység; 2002.16.97.38 – 12. Szelvény, 220–250 cm; 2002.16.102.3 – 2 db, 13. Szelvény, 100–125 cm; 2002.16.112.13 – 13. Szelvény, 180–210 cm.

Hatvani sajátosságokat csak a textildíszes hastöredék és a két seprűzött fazékperem mutat az itt bemutatott leletanyagban, mivel ekkor nem történt meg a többretegű település vertikális kutatása.

A nagy számban begyűjtött csonteszközök között 29 bordából készült simító (KALICZ 1968, Taf. LXXI 16–17), 7 átfúrt lyukas csontbalta vagy kalapács (KALICZ 1968, Taf. LXXI 18–20) 8 csontár – ezek között található átfúrt végű is (8. kép 7) –, számos agancs és lapockadarab található (KALICZ 1968, Taf. LXXI).

A 8. kép 8-as rajzán látható tű (KALICZ 1968, Taf. LXXI/6) ruhakapcsolótű lehetett. Mintakincsében inkább a zabloldalatok felé mutat a 7. kép 1 rajzán látható letört végű csonttárgy, átfúrását tekintve azonban a hálókötőtűk közé sorolható. Egyszerű, füles hálókötőtű ismert többek között Tiszafüred-Ásotthalomról (BÓNA 1975, Taf. 196/1), és Füzesabony-Öregdombról (KOVÁCS 1977 11. rajz 3; SZATHMÁRI 1990, 55, kép 9), más motívumokkal, de díszített példányát közölték Gyulavarsánd-Laposhalomról (BÓNA 1975, Taf. 151/3).

KÖVEK

A kőbalták és kőgolyók nyersanyagának elsődleges vizsgálata a következő eredményt hozta: 14 db andezit, 2 db metabázit, 5 db homokkő, egy kvarcit és két piroklasztit nyersanyagú eszköz került be a múzeumba. Míg az andezit és a piroklasztit az Eperjes-Tokaji-hegységből, a metabázitok, a homokkő és kvarcit a Szepes-Gömöri érchegységből származhat.³⁶ A kövek nyersanyaga jelentős távolsági kereskedelemről tesz tanúbizonyságot.

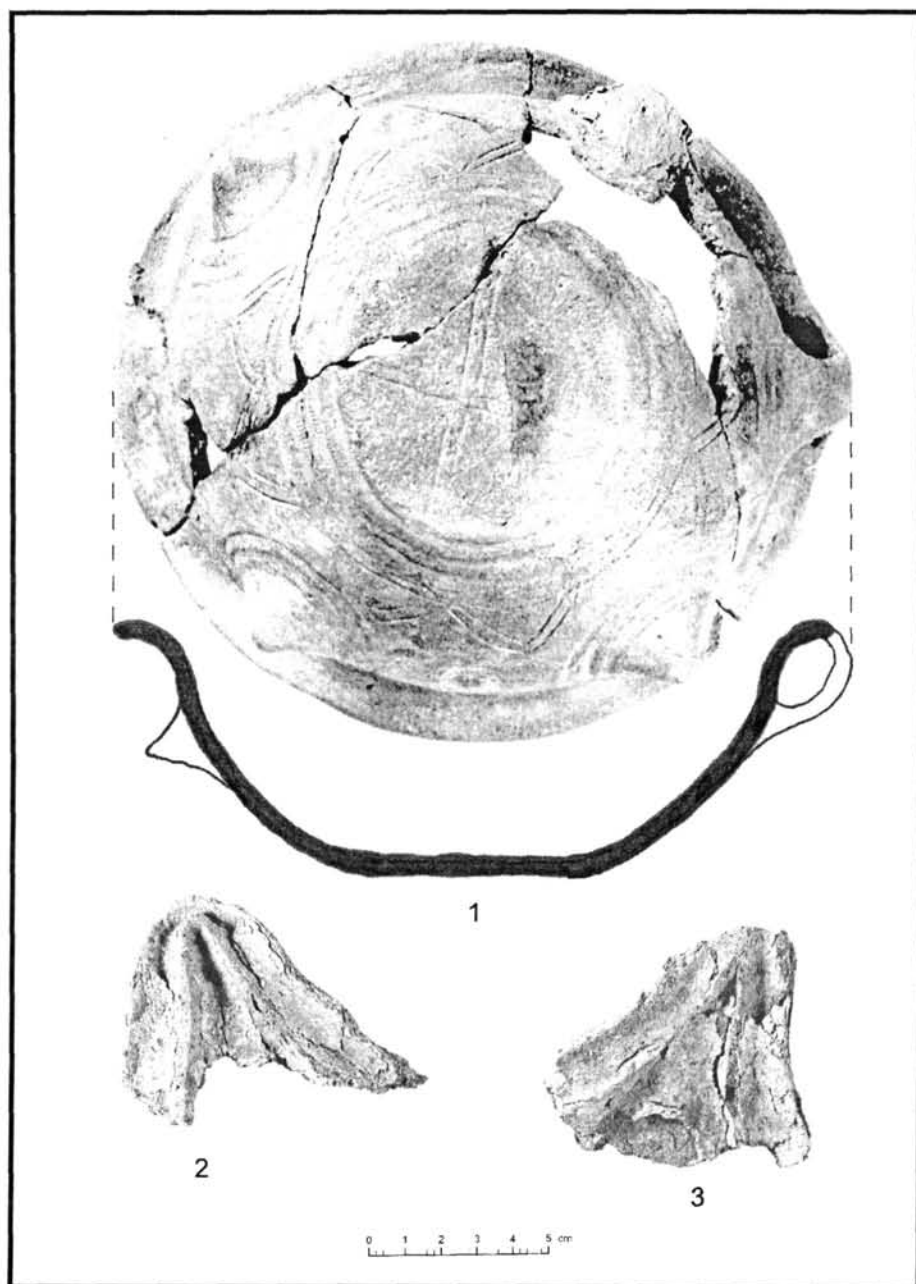
A kétoldalas öntőmintát már Kalicz Nándor is közli (KALICZ 1968, Taf. LXX/9–10). Egyik oldalán tű szára, másikon tutulus öntőmintája látható. Hasonló tutulusok öntőmintái kerültek elő többek között Tiszafüred-Ásotthalomról is (KOVÁCS 1992, 132).

Mezőcsát-Pástidomb lelőhellyel közli Kalicz Nándor (KALICZ 1968, Taf. LXVIII/4) a Herman Ottó múzeum leltárkönyvében Ároktó lelőhellyel ajándékként szereplő kétnitszeges, középbordás tört (7. kép 6). A tárgy pontos párhuzama nem ismert. Kétnitszeges tört tárt fel Kovács Tibor a tiszafüred-majoroshalmi halomsíros temető 135 és 252. sírjaiban (KOVÁCS 1975, Pl. 12, 135–1; Pl. 23, 252–2). Az előbbi hosszabb az ároktőinél és keskenyebb fejú, az utóbbi fejkiképzése sajnos nem ismert. Az ároktőihez hasonló fejformájú, de háromnitszeges tör került elő szintén e temető 99. sírjából (KOVÁCS 1975 Pl. 9, 99–1). A 174. sír törének szintén a fejrésze sérült, csak gyanítani lehet, hogy ez is kétnitszeges volt (KOVÁCS 1975, Pl. 17, 174–4).

A fent bemutatott leletanyag kora a füzesabonyi kultúra klasszikus, késői-klasszikus korszakára tehető, mint a füzesabonyi telep felső három rétege (SZATHMÁRI 1990), a pusztaszikszói (KÖSZEGI 1968) és a geleji sírok (KEMENCZEI 1979) időszaka, Bárca II rétege (HAJEK 1961) és az alsómislyei telep klasszikus füzesabonyi korszakba sorolható része (OLEXA 1982, OLEXA 1992, Tab.VI–VII). Az Ároktó-dongóhalmi tell település életének végét a füzesabonyi kultúra fiatal (késői)-klasszikus fázisának végére tehetjük. A bodrogszerdahelyi fázis edénművességének fő jellemzői nem találhatók meg jelentős mennyiségben sem az itt bemutatott, sem a később közlésre kerülő leletanyagban. Nem lakott a település tehát a szepescsütörtöki fiatalabb horizont (VLADÁR 1975), a bárcai I. réteg (HAJEK 1961), az alsómislyei legfiatalabb horizont³⁷ és a nagyrozvágyi telep (KOÓS 2003) időszakában. A bodrogszerdahelyi temető (POLLA 1960) használatának csak az elejét éri meg.

³⁶ A kőanyag meghatározását Szakáll Sándor végezte. Segítségét ezúton is köszönöm.

³⁷ Nachklassische Phase der Otomány-Kultur.

9. kép. 1: Ároktő-Szódadomb, ajándék; 2–3: Ároktő-Dongóhalom 1930.
Megay Géza–Saád Andor ásatása

A településen a hatvani kultúra emlékanyaga is megtalálható, melyet a Megay-féle, kizárólag a felszínt érintő kutatás csak kis számban tárt fel. Megállapítható, hogy az 1930-as ásatás során nem került elő olyan edénytípus, mely élesen elválna az 1966-os ásatás anyagától, vagyis a település felső rétegeinek folyamatos pusztulása ellenére a későbbi ásatás során előkerült leletanyag is jól reprezentálja a tell utolsó fázisát. A koszideri korszak elején tehát megszűnt az élet a Dongóhalmon, valamivel korábban mint a füzesabonyi Öregdombon (SZATHMÁRI in Press).

Az itt bemutatott tör pontos lelőhelye nem ismert, kora fiatalabb a kerámiaanyag-nál. A fotótáblán látható tál Ároktő-Szódadomb lelőhelye viszont arra figyelmeztet, hogy a Tiszakeszi és Ároktő között levő szódadombi tellről is előkerülhetett a tör és a tál is, vagy esetleg egy másik, eddig még ismeretlen lelőhelyről is származhat.

IRODALOM

Bóna, I.

- 1975 Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. ArchHung 49 (1975).

Csányi, M.–Tárnoki, J.

- 1992 Katalog der Ausgestellten Funde. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrg.: *Meier-Arendt, W.* Frankfurt am Main 1992, 175–210.

L. Hajek

- 1961 Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei. In: Kommission für Äneolithikum und ältere Bronzezeit. Hrg.: *A. Točík* Bratislava 1961, 59–76.

Kalicz, N.

- 1968 Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. ArchHung 45 (1968).

Kemenczei T.

- 1979 Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. RégFüz Ser. II. No. 20.

Koós J.

- 1991 A füzesabonyi kultúra sírjai Borsod megyében. ArchÉrt 118 (1991) 45–61.
2003 Über die Chronologie der Spätphase der Mittelbronzezeit (Füzesabony-Kultur) in Nordostungarn. Bibl Marmatia 2 (2003) 301–326.

Kovács, T.

- 1972 Askoi, Bird-shaped vessel, Bird-shaped rattles in Bronze Age Hungary. FolArch 23 (1972) 7–28.

- 1975 Tumulus Culture cemeteries of Tiszafüred. RégFüz Ser. II. No. 17 (1975)

- 1977 A bronzkor Magyarországon. Hereditas 1977. 9. kép. 1: Ároktő-Szódadomb, ajándék; 2–3: Ároktő-Dongóhalom 1930. Megay Géza–Saád Andor ásatása 1982. Einige neue Angaben zur Ausbildung und innere Gliederung der Füzesabony-Kultur. In: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. PAS 1 (1982) 287–304.

- 1984 Füzesabony-Kultur In: Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans. Hrg.: *Tasić N.* Beograd 1984, 235–254.

- 1991 Menschen- und Tierdarstellungen an der bronzezeitlichen Siedlung von Füzesabony-Öregdomb. – Ember- és állatábrázolások a füzesabony-öregdombi bronzkori telepen. *Agria* 25–26 (1991) 31–51.
- 1992 Tiszafüred-Ásotthalom. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrg.: *Meier-Arendt, W.* Frankfurt am Main 1992, 131–133.
- Kovács T.–Stanczik I.*
- 1980 Bronzkori aszkosz Nagyrévről. – Bronze Age Askos from Nagyrév. *ArchÉrt* 107 (1980) 44–52.
- Kőszegi, F.*
- 1968 Mittelbronzezeitliche Gräberfeld in Pusztaszikszó. *ActaArchHung* 20 (1968) 101–141.
- Máthé, M.*
- 1988 Bronze Age tells in the Berettyó valley. *IPH* 1 (1988) 27–122.
- Megay G.*
- 1956 Az ároktő-dongóhalmi honfoglalás kori magyar temető. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1956. június 15–21.
- L. Olexa*
- 1982 Siedlungen und Gräberfelder aus der Bronzezeit von Nižná Myšľa in der Ostslowakei. In: *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* *PAS* 1 (1982) 387–397.
- 1992 Náleziská z doby bronzovej v Nižnej Myšli. Predbežná správa o výsledkoch výskumu opevnených sídlisk a pohrebiska otomanskej kultúry. – Fundstellen aus der bronzezeit in Nižná Myšľa. Vorbericht über die Gräbungsergebnisse auf befestigten Siedlung und einem Gräberfeld der Otomani-Kultur. *SlovArch* 40 (1992) 189–197.
- B. Polla*
- 1960 Birituelle Füzesabonyer Begräbnisstätte in Streda nad Bodrogom. In: *Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei.* I *ArchSlovFontes* 3. Bratislava 1960, 299–385.
- Stanczik I.*
- 1988 Jászdózsá-Kápolnahalom (Bronzkori telep). Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Budapest 1988.
- Szathmári I.*
- 1990 A füzesabony-öregdombi bronzkori tell telep. Egyetemi bölcsészdoktori értekezés. Budapest 1990
- in Press Szathmári I.*
- Megjegyzések a füzesabonyi bronzkori tell telep időrendjéhez
- J. Vladár*
- 1975 Spišský Štvrtok. Befestigte Siedlung der Otomani-Kultur. In: *III. Internationaler Kongress für Slawische Archäologie.* Nitra 1975, 1–23.

THE BRONZE AGE SETTLEMENT AT ÁROKTŐ-DONGÓHALOM

A rescue excavation was conducted at this site by Andor Saád and Géza Megay in 1930. In addition to excavating a 10th–11th century and Iron Age burials, they also collected Bronze Age finds in the ploughed-up area (MEGAY 1956). The prehistoric finds were inventoried under nos 53–410.1–221 in the Herman Ottó Museum. Some of these finds were later published in Nándor Kalicz's monograph (KALICZ 1968, 118, Taf. LXX–LXXI). The site was investigated again by Tibor Kemenczei in 1966. The present study offers a description and typological analysis of the finds collected in 1930. The comparison of the assemblages from the two excavations indicates that the pottery finds from 1930 do not include any types which differ markedly from the ceramic inventory of the 1966 excavations, meaning that in spite of the continuous destruction of the tell's upper levels, the finds from the later excavation too can be regarded as a representative sample of the tell's final occupation phase.

The find assemblage can be dated to the classical and late classical phase of the Füzesabony culture, similarly to the uppermost three levels of the eponymous Füzesabony settlement (SZATHMÁRI 1990), the Pusztaszikszó (KŐSZEGI 1968) and the Gelej burials (KEMENCZEI 1979), layer II of the Bárca settlement (HAJEK 1961) and the classical Füzesabony period levels of the Alsómislye settlement (OLEXA 1982; OLEXA 1992, Tab. VI–VII). The final phase of the Ároktő–Dongóhalom tell can be assigned to the close of the late classical Füzesabony phase. Both the finds presented in this study and the assemblages published later hardly contain any finds betraying the pottery traits of the Bodrogszerdahely phase, suggesting that the settlement was no longer occupied during the period corresponding to the later Szepescsütörtök horizon (VLADÁR 1975), the Bárca I layer (HAJEK 1961), the latest Alsómislye horizon and the Nagyrovzágy settlement (KOÓS 2003). The occupation of the settlement overlapped slightly with the early phase of the Bodrogszerdahely cemetery (POLLÁ 1960).

Although a Hatvan community also occupied the settlement, these were barely represented among the surface finds collected by Megay (a few textile impressed body sherds and brushed rim fragments).

Klára Fischl

ÚJABB KÉSO BRONZKORI BOGRÁCS KELET-MAGYARORSZÁGRÓL

KOÓS JUDIT

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2001 nyarán kirándulást szervezett Szlovákiába, melynek során eljutottunk a besztercebányai/Banská Bystrica múzeumba is. A múzeumban kiállított bronztárgyak megtekintésekor a Társulat egyik pártoló tagja említette, hogy a birtokában van egy olyan bronzedény, amely minden bizonnyal érdeklődésre tarthat számot.

Lelőkörmények

A tulajdonos vásárlás útján jutott a bográcsához, amelynek lelőhelyéül először Sárospatakot, majd az előző tulajdonossal történt adategyeztetés után Mezőtúr környékét (Jász-Nagykun-Szolnok megye) jelölte meg.¹ Elmondása szerint mélyszántás során, valamikor 1945–48 között került felszínre az edény, amelynek lelőkörményei a fentiek alapján meglehetősen bizonytalanok.

Az edény leírása

Rendkívül jó megtartású, teljes épségben és szépségében megmaradt, félgömb alakú, behúzott peremű bogrács. Erős bronzlemezéből, trébeléssel formálták. Kettős kereszt alakú, hosszukás függeszto pántjait 4–4 lekerekített fejű szegeccsel erősítették az edénytesthez. Az ikerakasztók öntéssel, egyrészes formában készültek, melyeket lapos felülettel kalapálással igazítottak az edény domború falához. A bogrács két függeszto füle csavart huzalból készült. Alja profilált. Perem alatt futó vésett, keskeny díszítést egyszerű párhuzamos vonalkötegek alkotják² (1. kép). (Szájátm.: 16 cm, fenékátm.: 7 cm, magasság: 9 cm.)

Kutatástörténeti összefoglalások

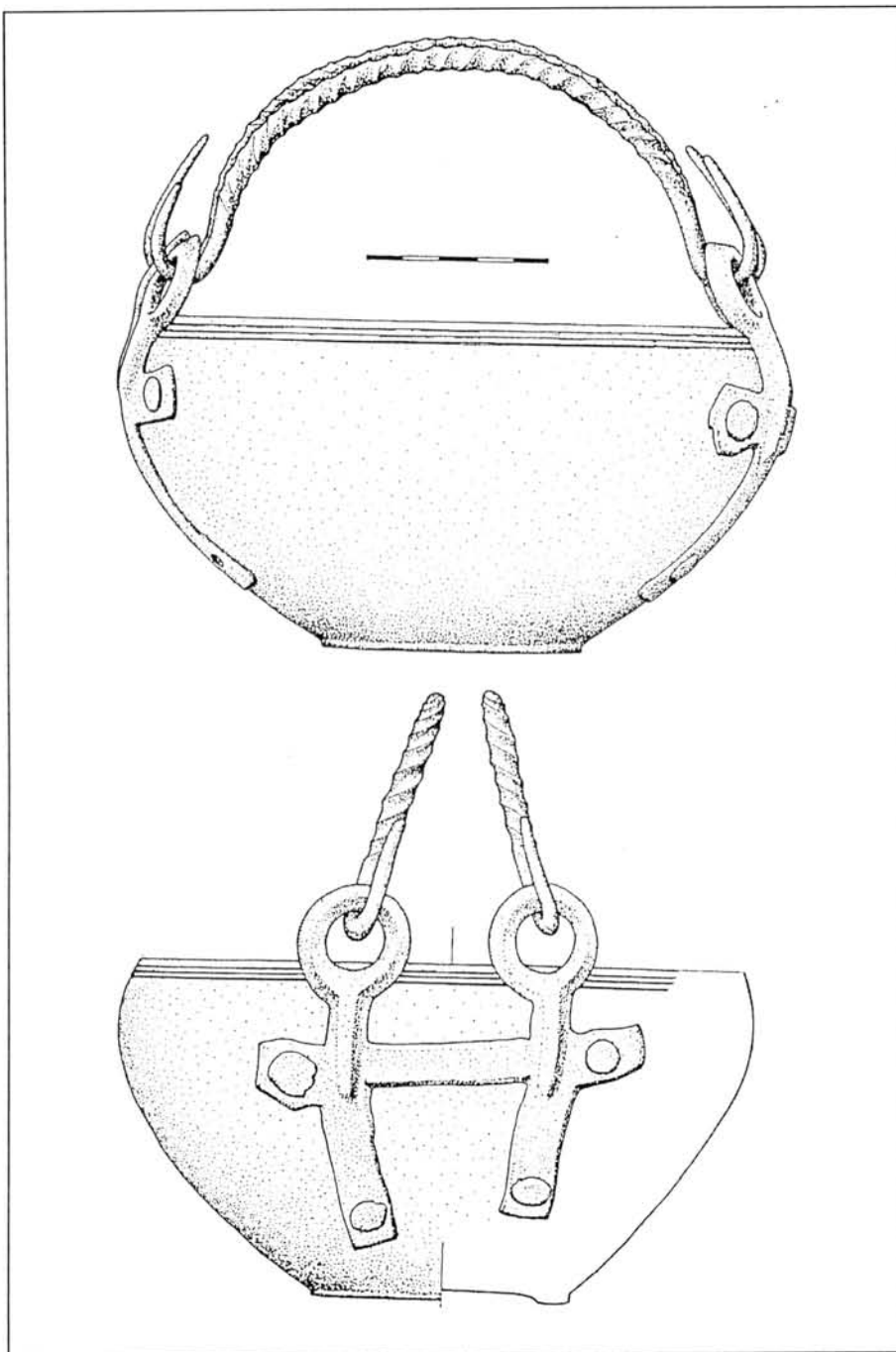
A késő bronzkor legutolsó periódusában a Tisza-vidék és Erdély a legfontosabb bronzedény-előállító központok voltak. Ezek legjellegzetesebb darabjai az ún. B₁ típusú

---

¹ A bogrács Udvardi László budapesti magángyűjtő tulajdonában volt, aki hozzájárult ahhoz, hogy a lakásán tanulmányozhassam, majd lerajzoltassam az edényt. Udvardi László felkínálta ugyan eladásra a bográcsot, azonban a Herman Ottó Múzeum a Nemzeti Kulturális Alap Gyűjteménygyarapítási pályázatán nem nyert támogatást a megvásárlásra. A tulajdonos ennek ellenére nem zárkózott el attól, hogy a bográcsot leközöljem. Az erről szóló cikk meg is jelent a Mária Novotná 70. születésnapját köszöntő kötetben (KOÓS 2002, 155–160). A szerkesztők figyelmetlenségéből adódóan az elterjedési térképről sajnos a lelőhelyek listája lemaradt, amelyet ezúttal pótolok.

A bogrács kalandos története megnyugtatóan zárult akkor, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum 2003-ban megvásárolta Őskori Gyűjteménye számára. Leltári száma: 2003. 32. 1. Ez utóbbi adatokért Szathmári Ildikónak (Magyar Nemzeti Múzeum) tartozom köszönettel.

² A bogrács rajzát Szabados Margit készítette. A térkép Homola Krisztina (Herman Ottó Múzeum) munkája, aki a táblák szerkesztésében is segítségemre volt. Mindkettőjük munkáját ezúton is köszönöm.

1. kép. Kettős ikerakasztójú, B₁ típusú késő bronzkori bogrács Kelet-Magyarországról

bográcsok, melyek eredetével és kronológiájával, valamint áttekinthető csoportosításával G. v. Merhart kimerítően foglalkozott (MERHART 1952). Bográcsunk tehát az általa felállított B₁ csoport jellegzetes vonásait hordozza, melynek fő ismertetőjegye a kettős kereszt alakú ikerakasztó. A magyarországi példányok összegyűjtését és elemzését Patay Pál 1990-ben és Mozsolics Amália 2000-ben megjelent munkája tartalmazza (PATAY 1990; MOZSOLICS 2000). A környező országok bronzedényeiről írt összefoglalásokat M. Novotná (NOVOTNÁ 1991), valamint I. Nestor (NESTOR 1935) és M. Petrescu-Dîmbovița tollából ismerjük (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977). Mivel edényünk tulajdonképpen bizonytalan lelőhelyű, ezért készítési helye és kronológiai hovatartozása tekintetében a szakirodalomban már feldolgozott párhuzamokra támaszkodunk. Az eddig ismert példányok jórészt raktárleletekből származnak, amely megkönnyíti ugyan korhatározásukat, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a raktárleletek egyes tárgyainak előállításuk között jelentős időbeli eltérések lehetnek.

Kronológia

A B₁ típusú bográcsok többségükben a Hallstatt B₁ időszakában készültek. Az általunk vizsgált edény fő vonásai jól reprezentálják hovatartozását, mégis felfedezhetünk rajta olyan jellegzetességeket, amelyek kronológiai finomításokra adnak lehetőséget. Összehasonlítva az eddig közölt darabokkal, elsősorban a jelentős hajdúböszörményi bronzlelet bográcsait kell megemlítenünk. Patay Pál a leletegyüttes tárgyait vizsgálva megállapította, hogy ezeket a legkésőbbi időpontban rejtették a föld alá. Véleménye igazolásul azt a csészés markolatú kardot említi, amely a raktárlelet részeként került föld alá a Ha B₁ periódusban (HAMPEL 1886, Taf. 23, 4; Taf. 24, 5; MOZSOLICS 1984, Abb. 2, 1–4; Abb. 5, 2–3; PATAY 1990, 26). A két bogrács közül a nagyobb a használat során megsérülhetett, majd a javítást követően új, tordírozott fület kapott (PATAY 1990, Taf. 5, 7). Az ilyen kialakítású fül azonban sokkal inkább a fiatalabb, a Ha B_{2/3} és a Ha C periódus bográcsainak sajátja (B_{2a} és B_{2b}, valamint C típusok). E tények ismeretében állapítja meg Patay, hogy a depólelet földbe kerülésével a Ha B₁ és B₂ periódusok fordulóján kell számolnunk azzal a megkötéssel, hogy a bográcsok készítése már jóval korábban megtörténhetett (PATAY 1990, 26). Hasonló megállapítást tesz az egyeki leletből származó tordírozott fülek kapcsán is, melyek valószínűleg egy ugyanazon bográcséi lehettek (PATAY 1990, Taf. 26, 36). E lelet töredékesen megmaradt bográcsának hosszú karú ikerakasztói (PATAY 1990, Taf. 3, 6) ugyancsak a fiatalabb típusokra jellemzőek. Ennek ellenére a leletegyüttes kétséget kizáróan a Ha B₁ időszakára datálható, melyet a kísérő leletek is igazolnak: felső szárnyállású balták, bordás díszű sarlók, D-átmetszetű, ovális karperecek, lemezes hátú fibulák (MERHART 1952, 63; PATAY 1968, 78; KEMENCZEI 1984, 172, Taf. 193; PATAY 1990, 26).

A tordírozott fülek nem ismeretlenek sem a B₁ csoport klasszikus darabjainál, sem a fiatalabb, kettős ikerakasztójú példányoknál. Merhart szerint ez a tipológiai jegy egy fiatalabb fejlődési fázist képvisel a B₁ csoport bográcsainak esetében (MERHART 1952, Anm. 2). Ugyancsak tordírozott fogófülei vannak az abaszéplaki/Krásna nad Hornádom lelőhelyű bográcsnak is (JAVORSKÝ 1980, 109), mellyel kapcsolatban Novotná megjegyzi, hogy a hasonló, bütykös díszítésű példányok közül csak ennek az egynek ilyen a füle, illetve még ide sorolja az egyeki töredéket is. A tordírozott fültípus kárpát-medencei fejlődését vizsgálva a következő folyamatot vázolja fel: a legkorábbi B₁ típusú, ikerakasztójú bográcsoknál – mint a hejőszalontai és a hajdúsámsoni is – ez a fülkiképzés ismeretlen. Feltűnésével először az egyeki leletben számolhatunk a Jenišovice-típusú

csészék kíséretében, valamint a hajdúböszörményi leletben, ahol Jenišovice-típusú vödörket találunk. Tehát az egyeki raktárlelet összetételéből adódik a következtetés, hogy a tordírozott fültípus feltűnésével röviddel a legkorábbi ikerakasztójú bográcsok megjelenését követően számolhatunk, de ez a folyamat talán még egybe is esik azokkal (NOVOTNÁ 1991, 54).

Formai jegyeit tekintve – úgymint lekerekített edénytest, behúzott perem – bográcsunk a B₁ típus korábbi variánsának tűnik (NOVOTNÁ 1991, 55).

Díszítés

A bronzedény perem alatti díszítését tárgyaljuk utoljára, mivel úgy véljük, hogy a kronológia szempontjából ez egy kevésbé érzékeny terület. Merhart nemcsak a bográcsok csoportosítását, hanem a díszítéseket is elvégezte (MERHART 1952, 40), ebbe azonban az általunk vizsgált példány nem visz új színt. Tipológiai-kronológiai szempontból sokkal inkább fontos az, hogy a négy-négy nitszeggel felerősített, kettős ikerakasztójú típust képviseli, melynek perem alatti, vésett díszítése ebben a formában is, de más-más variációban is általánosan kedvelt motívum a korszak fémművességében. Ugyanakkor megemlíthetjük azokat a bográcsokat, amelyeket ugyanezzel a motívummal láttak el: *Máriapócs* (MERHART 1952, Taf. 1, 1–2; JÓSA/KEMENCZEI 1965, Taf. 64, 2,–3; PATAY 1969, Taf. 50, 1; PATAY 1990, Taf. 13, 18); *Tiszakarád* (MOZSOLICS 1969, Abb. 2, 1–2; KEMENCZEI 1984, 187; PATAY 1990, Taf. 20, 27); *Mezőviszolya/Visuia* (DÁNILÁ 1976, 71, 75, Abb. 1, 1, Abb. 3, 6, Abb. 7, 6); *Mojgrád/Moigrad* (NESTOR 1935, Abb. 27, 5, 7; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977, Taf. 234, 3). A típuscsoport jellegzetes forma- és mintakincsével rendelkezik az az ismeretlen lelőhelyű bogrács is, amely egy magángyűjtő tulajdonában van (PATAY 1990, 25, Taf. 22, 29). A fenti ismérvek alapján a hajdúböszörményi lelethorizontba, Mozsolics kronológiai rendszerének B VIa (?) fázisába sorolható (MOZSOLICS 2000, 92, Taf. 119).

Elterjedési terület

A B₁ típusú bográcsok elterjedési területét illetően Merhart úgy foglalt állást, hogy legnagyobb számban a Tisza–Szamos vidékén és Erdélyben találhatók. Innen juthattak el távoli területekre: Galíciába (Dnyeszter-csoport), valamint Észak-Németország és Skandinávia egyes vidékeire. Ugyanakkor a Merhart által nyugat-németországi és kelet-adriai területekhez kötött, B₁ típusúnak meghatározott leletekkel kapcsolatosan Patay kétségeinek adott hangot, szerinte ugyanis nem minden, innen idézett példány sorolható a tárgyalt típusba (MERHART 1952, 83–84; PATAY 1990, 27).

A bronzkor végén a Tisza-vidéken és Erdélyben kialakul a bronzművesség központja, jóllehet bizonyos típusok előállítására viszonylag szűk területre koncentráltak. A legfontosabb bogrács-, vödör- és kardkészítő műhelyek a Tisza-vidékhez köthetők, míg nyersanyagot Erdélyből szállítottak. A két terület között nyilvánvalóan élénk kereskedelmi kapcsolatokat feltételezhetünk. Patay Pál alapos kutatást végzett a bronzedényekkel kapcsolatosan, melynek eredményeként a B₁ típusra vonatkozóan a következőket állapította meg: az eddig közölt, kettős ikerakasztójú darabok 75%-a a Kárpát-medencéből származik. Ezen belül is egy viszonylag szűk területre, a Nyírségre és környékére korlátozódik az előfordulásuk. Ennek megfelelően tehát itt kell keresnünk azt a fémműves központot – vagy központokat –, ahonnan kereskedelmi úton eljuthattak a tárgyak távoli területekre is (PATAY 1981, 59; PATAY 1990, 27–28). Itt tehát térben

és időben a Gáva kultúra honos, melynek emlékanyagát megtaláljuk Erdélyben is. Ezért talán nem véletlen, hogy a tárgyalt bogrács típus ott is feltűnik.

A Gáva kultúra fémművességének második fázisa a hajdúböszörményi típusú bronzművesség, mely nyugati és keleti elemek ötvöződéséből jött létre. A hajdúböszörményi bronzipar termékeinek közép- és észak-európai megjelenése már a Ha B₁ időszakában megtörtént, amikor az e tárgyakat készítő bronzművesség elérte fejlődése csúcspontját. Fellendülésének korszakában a keleti Kárpát-medence területe élénk kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn más területekkel, ennek révén jutottak el a B₁ típusú bográcsok távoli vidékekre is. Patay Pál részletes tipológiai vizsgálatokkal bizonyította, hogy amint a Keleti-tenger-vidéki bográcsok, úgy a Dnyeper-vidékiek is a kelet-kárpát-medencei bronzművesség formai és díszítésbeli jellegzetességeit hordozzák (PATAY 1969, 189–190; PATAY 1970, 171). E típusú bográcsok kelet-alpi és dél-bajor területeken való előkerülése is a kereskedelmi kapcsolatok következménye. Ezeknek a kapcsolatoknak a meglétét a csészés markolatú kardok is bizonyítják.

Ugyanakkor Patay nem tartja eldönthetőnek azt a kérdést, hogy a Kárpát-medencén kívüli területeken, pl. az északi körben és Galíciában fellelt bográcsok az intenzív kereskedelmi kapcsolatok eredményei, vagy pedig az itt előállított termékek hatása észlelhető a helyi bronzipar edényein. Bizonyos díszítésbeli azonosságok szűk földrajzi környezetre korlátozódása okán elképzelhetőnek tartja, hogy nem csupán a Nyírségben és tágabb környezetében, hanem esetleg Észak-Magyarország és Szlovákia területén is működhetett bronzműhely, amely a Kyjatice kultúra népességéhez tartozhatott (PATAY 1990, 28; PATAY 1996, 409).

Összegzés

A B₁ típusú, kettős ikerakasztójú bográcsok már a Hallstatt A₂ periódus végén megjelennek a Kárpát-medencében, fejlődésük csúcspontja azonban a Hallstatt B₁ időszakra esik. Ez a jellegzetes edénytípus nem tűnik el nyomtalanul, továbbfejlődése, valamint jellegzetes vonásainak átalakulása nyomon követhető. Valószínűleg néhány darab még a Ha B₂ elején is használatban volt, hiszen ismerünk olyan hajdúszoboszlói típusú vödröt (Buzs), valamint B₁ típusú bográcsot (Kunisowce), amelyeket a velük együtt előkerült B_{2a} típusú bográccsal együtt már a Ha B₂ periódusban rejthettek el (PATAY 1990, 27; PATAY 1996, 410). A hajdúböszörményi típusú bronzleletek elrejtésével a Tisza-vidéken számos B₁ típusú edény került a föld alá. Ekkor itt megszűnt a bronzipar további fejlődése. A Kárpát-medence területén bográcsok készítése csak helyi központokban folyt tovább, a korábbinál jóval kisebb mértékben. A Tisza-vidéken csak a prügyi, már preszkíta tárgyakat tartalmazó leletben került elő ilyen típusú edény (KEMENCZEI 1981, 29–41). Mozsolics 2000-ben megjelent munkájában a Ha B típusú bronzok között a hajdúböszörményieket kronológiai rendszerének B VIa, vagyis a legkorábbi fázisába sorolta. A prügyi lelet ezek közül a legfiatalabb, B VIc fokozat. Nem fogadja el, hogy ezek a leletek az Alföld preszkíta korának legkorábbi emlékei lennének, szerinte ugyanis a korszak időtartama és emlékanyaga tisztázásra szorul (MOZSOLICS 2000, 66–67).

A tárgyalt bogrács bizonytalan lelőköri körülményei okán közlésénél csak összehasonlító, tipológiai módszereket alkalmazhattunk. Ennek eredményeként megállapítható, hogy egy relatíve nagy számban előforduló edénytípus. Jellegzetes formai jegyei a félgömb alakú test, a négy-négy nitszeggel felerősített, kereszt alakú ikerakasztó, a két csavart fül, valamint a perem alatti vésett vonalköteg díszítés. Ebben a formában ez az

edény a Ha B₁ periódus bronziparának, a hajdúböszörményi bronzművességnek kedvelt terméke, melynek előállítását a felsorolt párhuzamok alapján nagy valószínűséggel a Tisza-vidékhez köthető.

FÜGGELÉK

A Tisza-vidék és Erdély bronziparának egyik legjellegzetesebb tárgytípusa volt a késő bronzkorban a bogrács. Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről több bronzbográc, ill. töredék is ismert, amelyek magukon hordozzák az A és B típusok jellegzetes vonásait. A legkorábbi, háromszög alakú fültartóval ellátott darabok a Hallstatt A₁ periódus idején készülhettek, míg a kereszt alakúak legnagyobb számban a Hallstatt B₁ korú leletekben fordulnak elő (KEMENCZEI 1981, 30; KEMENCZEI 1984, 79–80).

Területünkön ezek közül a legkorábbiak – a Merhart és a Patay-féle csoportosítást alapul véve – azok a példányok, amelyek általában egyfülűek, s a három- vagy négyszög keresztmetszetű fül háromszög alakú fültartóba illeszkedik (MERHART 1952, 4; PATAY 1990, 18–19). Jellemzőjük továbbá, hogy az edények ívelt falúak, az aljuk pedig enyhén omphalosos. A felsoroltak az A₂ típus legfőbb ismertetőjegyei, amelyek alapján két megyebeli bogrács is e csoportba sorolható: *Keresztéte*³ (2. kép 1) és *Mezőnyárád*⁴ (2. kép 2) (PATAY 1990, 19). A zárt leletegyüttesből származó keresztétei edényt Mozsolics a Ha A, vagy esetleg a Ha A–B átmeneti periódusra datálta (MOZSOLICS 1955, 48). Kemenczei mindkét edényt a Kyjatice kultúra hagyatékához kötötte azzal a kronológiai finomítással, hogy míg a mezőnyárádi a kultúra korai, addig a keresztétei a fejlett időszakához köthető (KEMENCZEI 1984, 51–52). Így tehát ez az edénytípus a Ha A₁–A₂ időszakban lehetett használatban. A mezőnyárádi bronzdepót közlő Hellebrandt Magdolna a kísérőleletek és a párhuzamok alapján a bográcsot a Ha A₁ időszakra datálja és a Kyjatice kultúra emlékanyagának tartja (HELLEBRANDT 2000, 228).

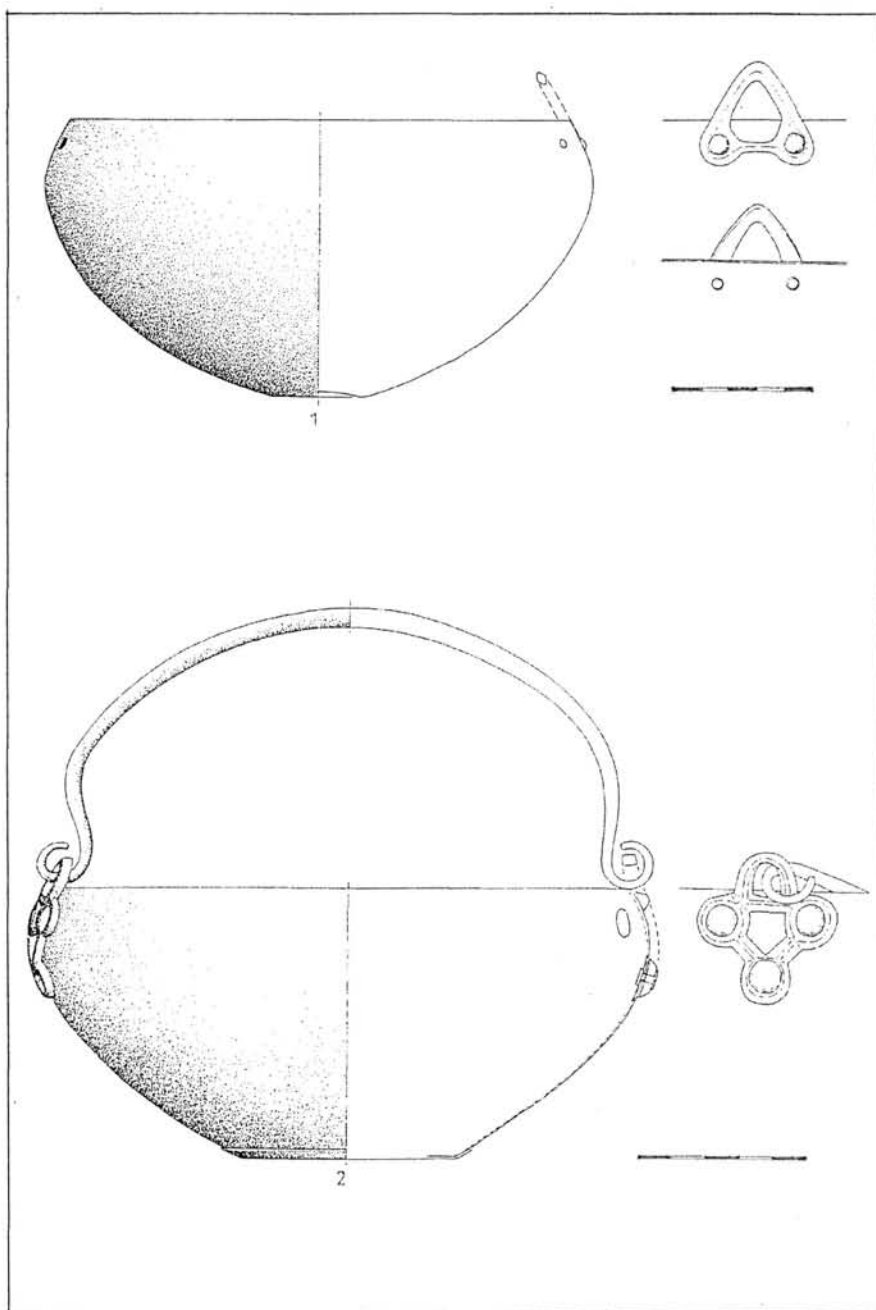
Patay Pál az A₂ típusú bronzbográcsokat a Kyjatice kultúra korai időszakának leleteiként tartja számon, elterjedésüket pedig a kultúra észak-magyarországi és kelet-szlovákiai területeihez köti⁵ (PATAY 1990, 21).

Az A és B₁ típusú bográcsok gyártása lényegében egy korszakban, azonban más-más fémművességi központban kezdődött. Az előbbieket a Kyjatice kultúra hegyvidéki, az utóbbiak pedig – mint a fentiekben is tárgyaltuk –, a Gáva kultúra alföldi, Tisza-vidéki műhelyeihez köthetők. Erre az időre azonban az A típusú edények készítése már megszűnik (KEMENCZEI 1984, 52).

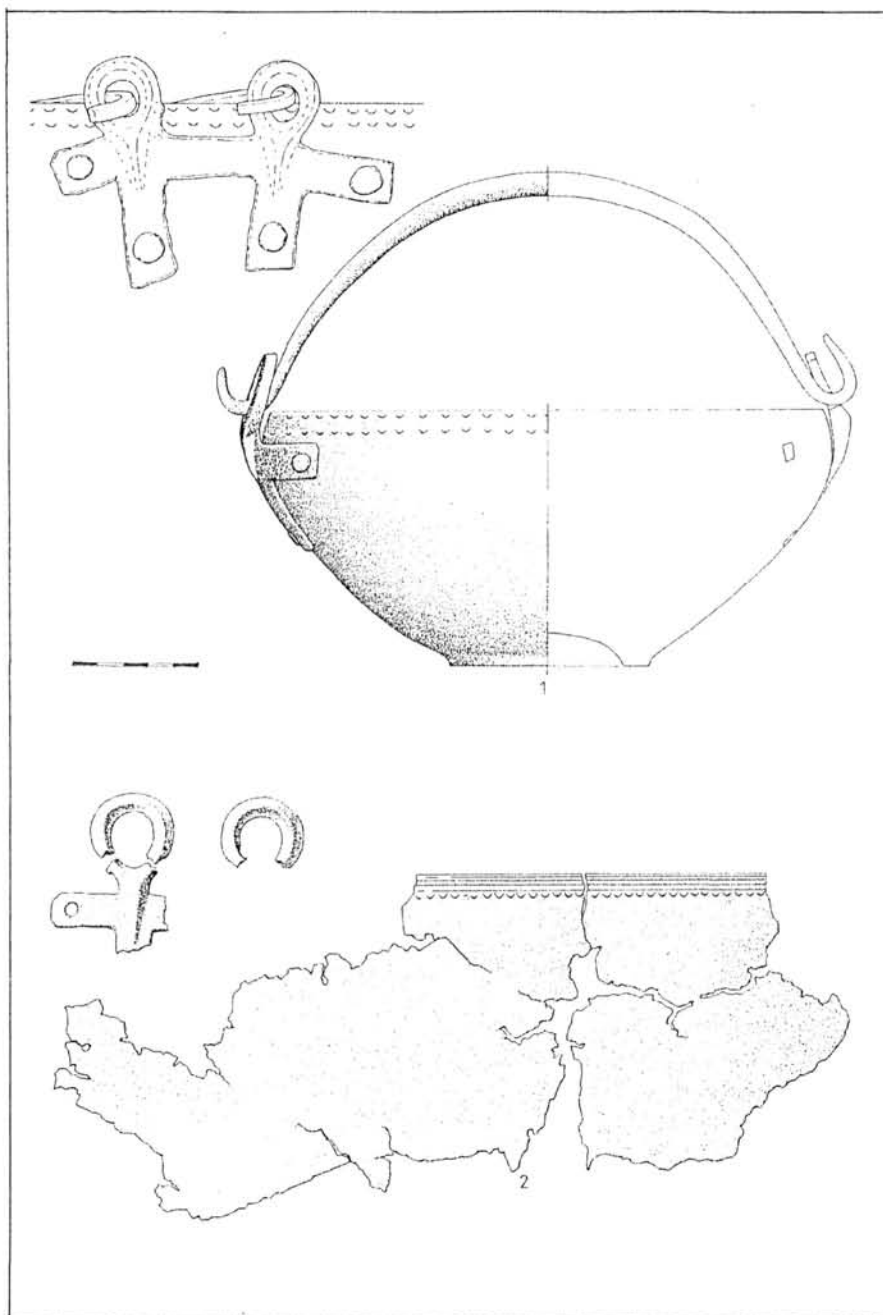
³ A keresztétei leletet a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, leltári száma: 31/1941. 9. (MOZSOLICS 1955, 42, Abb. 7, 9; KEMENCZEI 1984, 149; PATAY 1990, 19).

⁴ A mezőnyárádi edény a Herman Ottó Múzeum régészeti gyűjteményében található 74. 38. 70. leltári szám alatt (KEMENCZEI 1984, 149; PATAY 1990, 19; HELLEBRANDT 2000, 207).

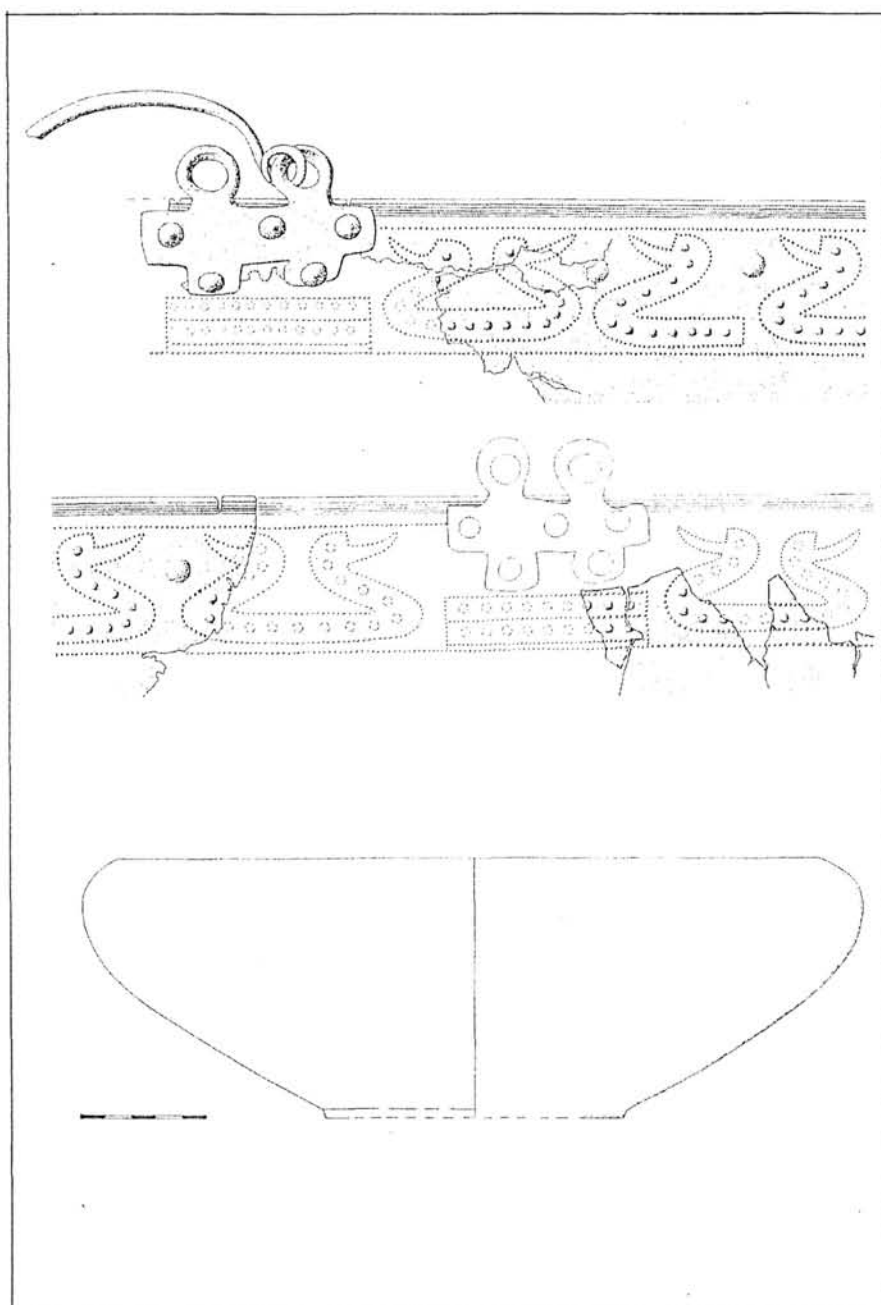
⁵ Patay Pál ebbe az A₂ típusba tartozónak véli a borsodbótai depó bronzbogrács peremtöredékét is (7. kép 3), amelyet a B₁ típusba sorolt a kutatás (KEMENCZEI 1984, 80). Véleménye szerint ugyanis semmi olyan bizonyító erejű jellegzetesség nem figyelhető meg ezen a töredéken, amely ezt alátámasztaná, hiszen az edénynek sem a füle, sem a fenékrésze nem maradt meg. A perem alatti minta sem egyértelmű, hiszen az A típusú nagybobróci/Bobrovec leleten csaknem pontosan ugyanilyen motívum fut körbe (PATAY 1969, 187, Abb. 15). A pontsor pedig elsősorban az A típusra jellemző. További bizonyíték, hogy Borsodbóta annak a Kyjatice kultúrának az elterjedési területén fekszik, amelynek fémművessége állította elő az A₂ típusú bográcsokat. Elképzelhető tehát, hogy ez a darab is egy háromszög alakú akasztóval rendelkező bogrács része lehetett. (A borsodbótai lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban található, 37/1858. 4. leltári szám alatt.)

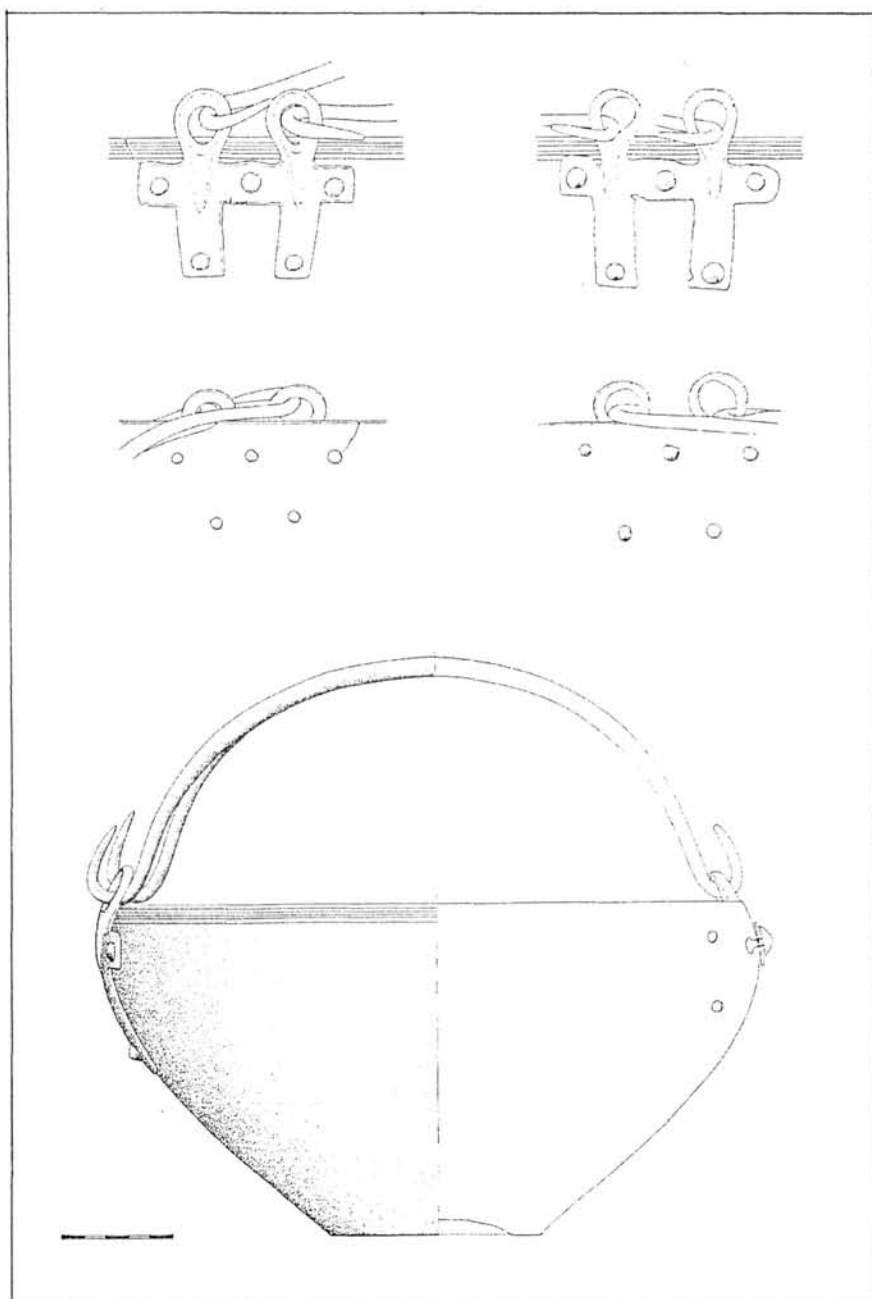
2. kép. A₂típusú késő bronzkori bográcsok. 1. Keresztlete. 2. Mezőnyárad (Patay 1990 után)

3. kép. B₁ típusú késő bronzkori bográcsok. 1. Hejőszalonta. 2. Mezőkövesd (Patay 1990 után)

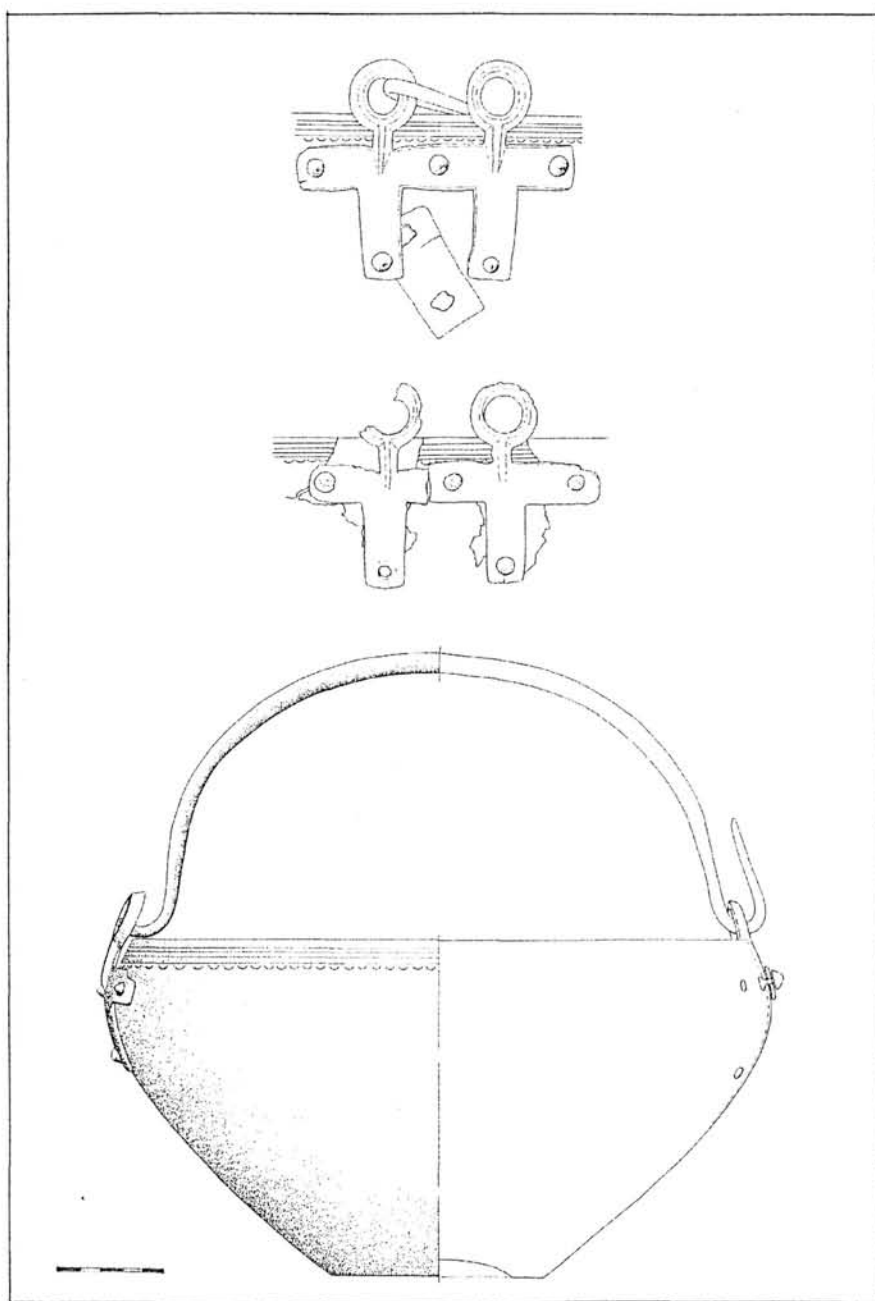

4. kép. B₁ típusú késő bronzkori bogrács. Mezőkövesd (Patay 1990 után)

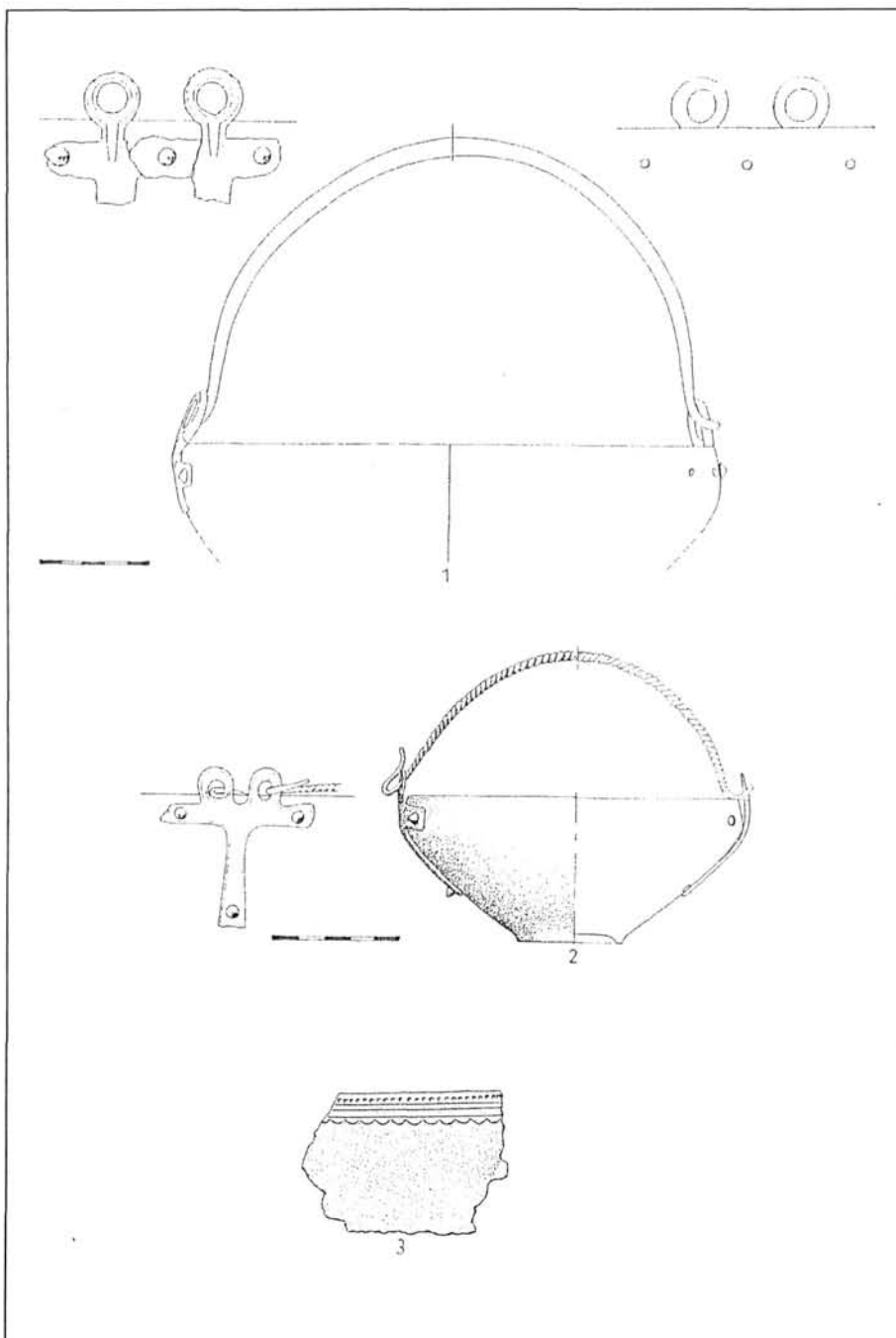

5. kép. B₁ típusú késő bronzkori bogrács. Tiszakarád (Patay 1990 után)

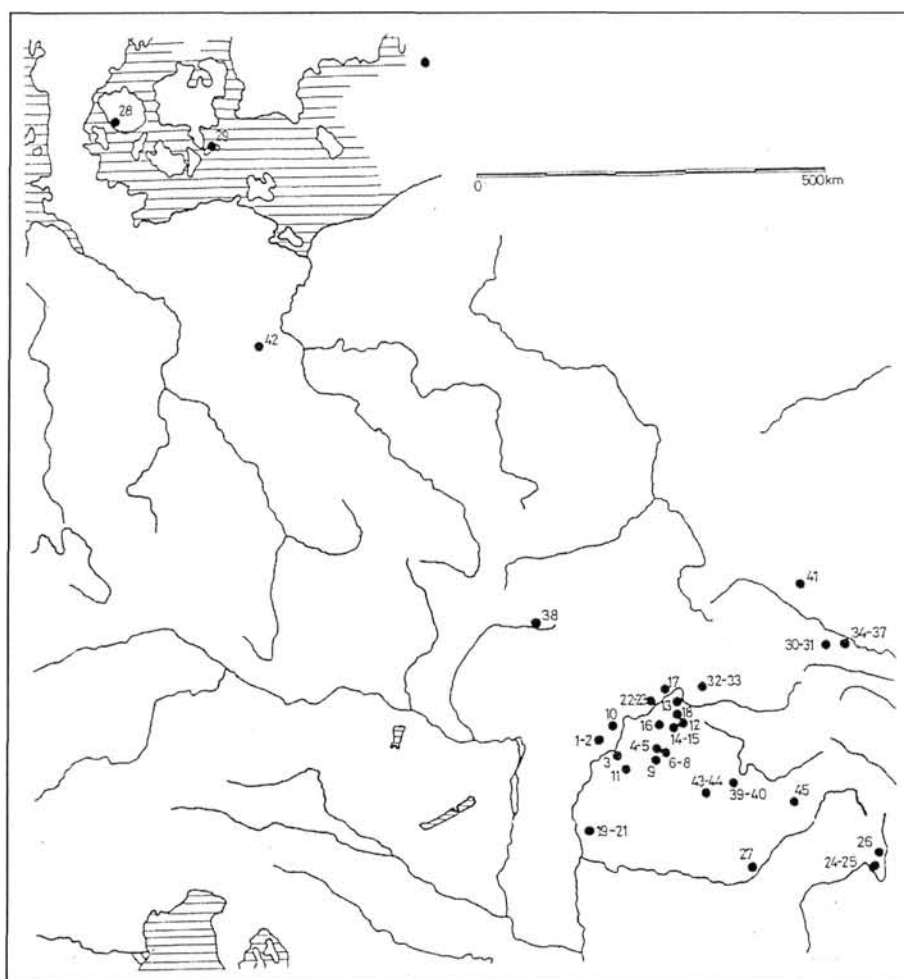

6. kép. B₁ típusú késő bronzkori bogrács. Tiszakarád (Patay 1990 után)

7. kép. B_1 típusú késő bronzkori bogrács 1. Pácin. B_{2a} típusú késő bronzkori bogrács 2. Prügy. Késő bronzkori bogrács töredéke 3. Borsodbóta (Patay 1990 után)

8. kép. A B₁ típusú, kettős ikerakasztójú bográcok elterjedése Európában:

- 1–2. Mezőkövesd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) 3. Egyek (Hajdú-Bihar megye)
 4–5. Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar megye) 6–8. Hajdúsámson (Hajdú-Bihar megye)
 9. Hajdúszovát (Hajdú-Bihar megye) 10. Hejőszalonta (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
 11. Karcag (Jász-Nagykun-Szolnok megye) 12. Kántorjánosi (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)
 13. Kisvarsány (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) 14–15. Máriapócs (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)
 16. Nyírtelek (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) 17. Pácín (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
 18. Rohod (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) 19–21. Szentes (Csongrád megye) 22–23. Tiszakarád (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) 24–25. Bardóc/Brăduț (Kovácsna megye, Románia)
 26. Csíkszentkirály/Sîncrăieni (Harghita megye, Románia) 27. Gyulafehérvár/Alba Iulia (Fehér megye, Románia)
 28. Hvedholm (Dánia) 29. Svensmark (Dánia) 30–31. Jezierzany (Lengyelország) 32–33. Németkucsova/Kučava (Ukrajna) 34–37. Kunisowce (Lengyelország)
 38. Jánosrév/Lúčky (Szlovákia) 39–40. Mojgrád/Moigrad (Szilágy megye, Románia)
 41. Niedzieliska (Lengyelország) 42. Zepernick (Németország) 43–44. Mezőviszolya/Visuia (Kolozs megye, Románia) 45. Felsőszék/Síg (Szilágy megye, Románia) (1–28, 30–42. Patay 1969 után. 29. Thrane 1965. után. 43–44. Dănilă 1976. után. 45. Petrescu-Dîmbovița 1977. után)

A késő bronzkori bográcsok közül legnagyobb számban a fentiekben részletesen tárgyalt *B₁ típusba* tartozóak fordulnak elő vidékünkön.⁶ Teljes épségében maradt ránk egy bronz kincsleletből származó példány *Hejőszalontáról*⁷ (3. kép 1). A hejőszalontaihoz hasonlóan ugyancsak egy bronzdepó részeként látott napvilágot az a két, töredékes állapotú edény, amelyek lelőhelye *Mezőkövesd*⁸ (3. kép 2, 4. kép). *Pácín-Szenna tanya* területéről is egy sérült állapotú bográcsot hoztak be a múzeumba, egy bronzdepó egyik darabjaként⁹ (7. kép 1). *Tiszakarád-Szármasszög tanya* lelőhelyéről szintén két bográcsot ismerünk, amelyek erősen korrodált állapotban kerültek felszínre¹⁰ (5. és 6. kép).

A *B_{2a} típusú* bográcsoknak mindössze egyetlen darabja ismert megyénkből és az ország területéről. A *prügyi*, kisméretű bogrács erősen szűkülő fenékrészével, hosszúkás, kereszt alakú fültartójával, hegyes nitszegeivel, tordírozott fülével magán hordozza a típuscsoport példányainak jellegzetes vonásait¹¹ (7. kép 2). Tulajdonképpen az ide sorolt leletek a *B₁* típus formáját követik, de abban különböznek attól, hogy az ikerakasztónak mindössze egyetlen szára van, emiatt csak három nitszeggel erősítették az edényttesthez (PATAY 1990, 29). A *prügyi* depó már preszkíta korú leleteit figyelembe véve a lelet-együttes a *Ha B_{2/3}* időszakára datálható (KEMENCZEI 1981, 34–37; PATAY 1990, 29).

Jelen ismereteink szerint a típuscsoportnak csak ez az egy példánya ismert Magyarországon, amelynek lelőhelye, Prügy, a Tisza-vidék északi részén, az Alföld peremterületén fekszik. Ez az a vidék, ahonnan a *Ha B₂* időszakából keleti eredetű tárgytypusok feltűnését tapasztalhatjuk, amelyek az észak-pontusi steppevidékről kerülhettek területünkre. A *prügyi* leletben található néhány olyan tárgy, amelyek a fentieket igazolják: a hatalmi jelvényként értékelhető, lőfej alakban végződő bronzfokos és buzogány, valamint a zablarészek (KEMENCZEI 1981, 34–37).

A *prügyi* bogrács természetesen nem a keleti eredetű tárgycsoport tagja. Sokkal inkább tekinthető a helyi, vagy a szomszédos területek fémművessége termékének, amely nagy számban ismert a Kárpát-medencében, de az északi területeken, Galficiában és Erdélyben is (MERHART 1952, 61). A *B_{2a}* típusú bográcsok csekély száma a *Ha B₂* időszakában vélhetően a bronzleletek számának csökkenésével magyarázható (PATAY 1990, 30).

⁶ A típuscsoport ismertetését a fentiekben részleteztük, ezért itt most csak az egyes tárgyakról ejtünk szót.

⁷ 1953-ban a település homokbányájából, egy bronzdepó részeként látott napvilágot a bogrács, leltári száma: 55. 10. 1. (KEMENCZEI 1966, 16. t.).

⁸ 1959-ben földmunkák során egy agyagedénybe rejtett bronzdepó került felszínre Mezőkövesd határában. Az edénybe rejtett bronztárgyak sérüléseit a földmunkagép okozta (PATAY 1969, 167–168). A leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, 60. 2. 5–8. leltári szám alatt.

⁹ 1959-ben Megay Géza gyűjtötte be a leletet, amelyet a Herman Ottó Múzeum őrzi 60. 22. 38. leltári szám alatt.

¹⁰ 1966-ban a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolta meg a találótól a bronzdepót, amelyben a tárgyalt bográcsok is vannak. Leltári számuk: 66. 11. 1–2.

¹¹ 1970-ben vásárlás útján került be a *prügyi* bronzdepó a Herman Ottó Múzeumba, amelynek egyik darabja ez a kisméretű bronzbogra (KEMENCZEI 1971, 513–514, 7. kép; KEMENCZEI 1981, 2. kép 3). A leletet a Herman Ottó Múzeum őrzi 71. 1. 1. leltári szám alatt.

IRODALOM

Dănilă, Ștefan

- 1976 Depozitul de bronzuri de la Visuia- Le dépôt de bronze découvert à Visuia. Stud. Cerc. Ist. Veche 27. 61–75.

Hampel József

- 1886 A bronzkor emlékei Magyarhonban I. Budapest

Hellebrandt Magdolna

- 2000 Der Bronzefund von Mezönyárád. ActaArch Hung. 51 (1999–2000). 207–234.

Jósa András–Kemenczei Tibor

- 1965 Bronzkori halmazleletek. – Depotfunde aus der Bronzezeit. NYJAMÉ 6–7 (1963–64). 19–45.

Javorský, František

- 1980 Výskumi a prieskumy výskumnej expedície Spiš Archeologického Ústavu SAV. – Grabungen und Begehungen der Grabungsexpedition Spiš des Archäologischen Instituts der SAW. AVANS (1981). 108–126.

Kemenczei Tibor

- 1966 Kora vaskori bronz raktárleletek a miskolci múzeumban. – Früheisenzeitliche Bronze-Depotfunde im Museum von Miskolc. HOMÉ 6. 49–107.
1981 A prügyi koravaskori kincslelet. – Der früheisenzeitliche Hortfund von Prügy. Comm. ArchHung 1. 29–41.
1984 Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Arch. Hung. 51. Budapest

Koós Judit

- 2002 Neuere Bronzebecken von Ostungarn. In: *Novotná, M.–Dufková, M.–Kuzmová, K.–Hnila, P.* (ed.) ANODOS. Studies of the Ancient World. In Honour of Mária Novotná. 155–160.

von Merhart, Gero

- 1952 Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. In: Festschrift des RGZM in Mainz. 1–72.

Mozsolics Amália

- 1955 Neuere hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. ActaArch. Hung. 5 (1954–55). 35–54.
1969 A tiszakarádi bronzleletek. – Bronzefunde von Tiszakarád. Arch. Ért. 96, 62–66.
1984 Rekonstruktion des Depots von Hajdúböszörmény. PZ 59. 81–93.
2000 Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd, und Bükkszentlászló. PAS 17. Kiel

Nestor, Ion

- 1935 Ein Bronze-Depot aus Moigrad, Rumänien. PZ 26. 24–87.

Novotná, Mária

- 1992 Die Bronzegefäße in der Slowakei. PBF II/11. München

Patay Pál

- 1968 Utóbronzkori bronzedényekről. – On the bronze vessels of the Urnfield Age. Arch. Ért. 95, 66–81.
1969 Der Bronzefund von Mezökövesd. ActaArch. Hung. 21. 167–216.
1970 Über ein Bronzegefäß des Fundes von Niedzieliska. Acta Arch. Carpathica 11 (1969–70). 171–185.

- 1981 Három bronzüst. – Drei Bronzebecken. Debreceni Déry Múzeum. Évk. (1979). 81–94.
- 1990 Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II/10. München
- 1994 Einige Worte über Bronzegefäße der Bronzezeit. In: *Lőrinczy, G.* (Hrsg.) *A kőkortól a középkorig. Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged
- Petrescu-Dîmbovița, Mircea*
- 1977 Depozitele de bronzuri din România. București

NEUERES BRONZEBECKEN VON OSTUNGARN

Die Ungarische Archäologische und Kunsthistorische Gesellschaft organisierte eine Excursion nach der Slowakei 2001, und bei dieser Gelegenheit kamen wir auch nach Banská Bystrica. Anhand der Besichtigung der in Museum ausgestellten bronzenen Gegenständen erwähnte einer Teilnehmer der Excursion, dass er in Budapest ein ähnliches Bronzegefäß in seinem Heim besitzt, als das sich in Museum besichtigen lässt, und das vermutlich eine rege Interesse unter den Archäologen erregen kann. Nach seiner Erzählung konnte ich das Bronzegefäß besichtigen und dort konnte ich feststellen, dass der Eigentümer wirklich ein spätbronzezeitliches Bronzebecken besitzt.

Fundumstände

Der Eigentümer kam durch Ankauf zum Bronzebecken, deren Fundort er zum erstenmal Sárospatak (Nordungarn, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) erwähnte. Später doch, nachdem er mit dem letzten Eigentümer (eigentlich mit dem Finder?) über den richtigen Fundort angab, einen anderen Fundort, nämlich die Stadt Mezőtúr (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok) angab. Nach der Erzählung des Eigentümers kam dieses Bronzegefäß durch Tiefpflügen einst noch um 1945–48 zum Vorschein. Trotz der Unsicherheit über die Fundumstände lässt sich dieser Fund als deutlich beurteilen, da durch ihm wir mit einem neueren Schritt zur Erkennung der spätbronzezeitlichen Metallurgie näher kommen können.

Fundbeschreibung

Bronzebecken mit gerundeter Wandung, von eingebogenem Rand. Der Boden ist leicht eingedellt innerhalb eines Standrings. Das Gefäß ist in außerordentlich gutem Zustand und in vollständig Unversehrtheit erhalten. Ihre Form wurde aus kräftigem Bronzeblech mit Treiben ausgestaltet. Die Verzierung unter dem Rand besteht von drei parallel umlaufenden eingravierten Linien. Die doppelkreuzförmigen länglichen Zwillingsattaschen beenden in spitzem Haken und wurden sie mit 4–4 flach gewölbten Niete zum Gefäßkörper gefestigt. Die Zwillingsattaschen waren sich in einteiliger Gussform hergestellt, die mit ihrer flacher Oberfläche durch Hämmern zur runden Wandung des Beckens eingestellt wurden. Die beiden Bügelhenkel sind tordiert (H. 9 cm, Rdm. 16 cm, Bdm. 7 cm; Abb. 1).

Kurze Forschungsgeschichte

In der letzten Periode der Spätbronzezeit waren das Gebiet östlich der Theiss (Theiss-Szamos-Bogen) und Siebenbürgen die wichtigsten Zentren in Ost-Mitteuropa, wo Bronzegefäße hergestellt wurden. Zu den charakteristischen Produkte der erwähnten Zentren gehörten die sogen. Bronzebecken vom Typ B₁, mit deren Herkunft und Chronologie, ferner mit der übersichtlichen Gruppierung sich G. v. Merhart erschöpfend beschäftigte (MERHART 1952). Unser Becken trägt also die typischen Züge der durch Merhart aufgestellten Gruppe B₁, dessen Hauptmerkmal ist die doppelkreuzförmige Zwillingsattasche. Das Zusammenbringen und die Analyse der ungarischen Exemplare enthält das 1990 veröffentlichte Buch von P. Patay und das 2000 veröffentlichte Buch von A. Mozsolics (PATAY 1990; MOZSOLICS 2000). Über die Bronzegefäße der benachbarten

Länder verfertigten Zusammenfassungen kennen wir von den Publikationen von M. Novotná (NOVOTNÁ 1991), I. Nestor (NESTOR 1935) und M. Petrescu-Dîmbovița (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978). Da der Fundort unseres Beckens unbekannt ist, sollen wir uns hinsichtlich seines Herstellungsplatzes und seiner Chronologie auf die in der Fachliteratur schon veröffentlichten Parallelen. Die bisher bekannten Exemplare stammen überwiegend von Hortfunden, und dieser Umstand erleichtert ihre Datierung, doch darf man nicht außer Acht lassen, daß unter die Herstellung der einzelnen Gegenstände von den Depotfunde können deutliche Zeitunterschiede, vorausgesetzt werden.

Chronologie

Die Mehrheit der Bronzebecken vom B₁ Typ (nach Merhart) wurde im Zeitabschnitt von Ha B₁ produziert. Die Hauptmerkmale unseres Beckens repräsentieren seine chronologische Stellung ausreichend, jedoch lassen sich einigen Eigentümlichkeiten von ihm entdecken, die für feinere chronologische Einteilung eine Möglichkeit schaffen. Verglichen unser Becken mit den bisher veröffentlichten ähnlichen Funden, sollen die Becken des Hortfundes von Hajdúböszörmény in erster Linie erwähnt werden. P. Patay untersuchte die Gegenstände des Fundkomplexes und stellte er fest, dass sich der Hortfund anhand des in ihm gefundenen jüngsten Gegenstandes verborgen wurde, d. h. lässt sich der späteste Zeitabschnitt des Brauches vom Hort mit der Chronologie des jüngsten Fundes identifizieren. Für die Bestätigung seiner Meinung erwähnt Patay das zum Depotfund gehörende Schalenknaufschwert, das als Teil des Hortfundes in der Ha B₁ Periode zur Verbergung gelangte (HAMPEL 1886, Taf. 23, 4, Taf. 24, 5; MOZSOLICS 1984, Abb. 2, 1–4, Abb. 5, 2–3; PATAY 1990, 26). Von den zwei Becken dieses Depots wurde das größere beschädigt, und nach der Reparatur bekam es einen neuen, tordierten Bügelhenkel (PATAY 1990, Taf. 5, 7). Der so geformte Bügelhenkel ist doch meist das Eigen der Becken von Ha B_{2/3}, sogar das der Ha C Periode (B_{2a} und _{2b} sowie C Typen nach Merhart). In der Kenntnis dieser Tatsachen legt Patay fest, dass wir mit der Verbergung des Hortfundes von Hajdúböszörmény ziemlich spät, d.h. an der Wende von Ha B₁ zu B₂ mit der Beschränkung rechnen sollen, dass die Herstellung der Becken bei weitem früher stattgefunden sein dürfte (PATAY 1990, 26). Eine ähnliche Feststellung macht Patay auch in Zusammenhang mit den tordierten Bügelhenkel vom Hortfund von Egyek, die vermutlich zu einem Becken gehört sein dürften (PATAY 1990, Taf. 26, 36). Die in Bruchstücken erhaltenen verlängerten Zwillingsattaschen dieses Depots (PATAY 1990, Taf. 3, 6) sind ebenfalls auf die jüngeren Typen charakteristisch. Trotzdem kann der Hortfund von Egyek zweifelsohne in die Ha B₁ Periode datiert werden, welche Datierung auch durch die Begleitfunde, sowie das oberständige Lappenbeil, Sicheln mit rückenparalleler Blattrippe, ovale Armringe mit D-förmigem Querschnitt, Blattbügelhiebels bestätigt sind (MERHART 1952, 63; KEMENCZEI 1984, 172, Taf. 193; PATAY 1990, 26).

Die tordierten Bügelhenkel sind weder bei den klassischen Stücken der B₁ Typengruppe, noch bei den Exemplaren mit Zwillingsattasche unbekannt. Nach Merhart vertritt dieses typologische Merkmal im Falle der Becken von B₁ Typengruppe eine jüngere Phase (MERHART 1952, Anm. 2). Ebenfalls besitzt auch das Becken von Krásna nad Hornádom tordierte Bügelhenkel (JAVORSKÝ 1980, 109). Bezüglich dieser Bügelbegriff bemerkt Novotná, dass unter den Exemplaren mit ähnlicher Buckelverzierung nur dieses einzig ein Stück hat tordierten Bügelhenkel, bzw. reiht sie noch das Bruchstück von Egyek zu diesem Exemplar. M. Novotná entwirft anhand der Untersuchung der Entwicklung von tordiertem Bügelhenkeltyp im Karpatenbecken den folgenden Prozess: Bei den ältesten Becken von B₁ Typ mit Zwillingsattaschen ist der tordierte Bügelhenkel, wie bei den von Hejőszalonta und Hajdúsámson, noch unbekannt. Mit seinem Auftreten kann im Hortfund von Egyek gerechnet werden, wo das Becken durch Tassen von Jenišovice-Typ begleitet war, sowie im Depotfund von Hajdúböszörmény, wo sich auch Eimer von Jenišovice-Typ befinden. Aus der Zusammensetzung des Depotfundes von Egyek ergibt sich also die Schlussfolgerung, dass wir mit der Auftreten des tordierten Bügelhenkeltyps kurz nach dem Erscheinen der frühesten Becken mit Zwillingsattaschen rechnen können, doch dürfte der Anfang ihres Brauches vielleicht zusammengefallen werden (NOVOTNÁ 1991, 54).

Unser hier dargestelltes Becken scheint auf Grund der formalen Merkmale, wie die gerundete Wandung, eingebogener Rand beachtet, als frühere Variante des B₁ Typs zu sein (NOVOTNÁ 1991, 55).

Verzierung

Die Unterrandverzierung unseres Beckens ist zum letzten Mal erörtert, da unserer Meinung nach diese einfache Verzierung für Analyse und Chronologie wenig empfindlich ist. Merhart führte nicht nur die Gruppierung der Becken durch, sondern auch die der Verzierung (MERHART 1952, 40). Infolge der Einfachheit von der Verzierung bringt eine derartige Analyse unseres Becken keine Neuigkeit zu den bisher schon Bekannten. Aus typologisch-chronologischem Standpunkt halten wir die Tatsache um vieles wichtiger, dass durch dieses Bronzebecken der Typ von mit 4–4 Nieten befestigter doppelt verwendeter kreuzförmige Zwillingssattasche vertreten ist, dessen Unterrandverzierung sich in dieser Form, doch auch in anderen Varianten um ein beliebtes Motiv in der Bronzezeit dieser Periode handelt. Gleichzeitig seien hier die Fundorte von Bronzebecken erwähnt werden, die mit diesem Motiv versehen sind: *Máriapócs* (MERHART 1952, Taf. 1, 1–2; JÓSA/KEMENCZEI 1965, Taf. 64, 2.–3; PATAY 1969, Taf. 50, 1; PATAY 1990, Taf. 13, 18); *Tiszakarád* (MOZSOLICS 1969, Abb. 2, 1–2; KEMENCZEI 1984, 187; PATAY 1990, Taf. 20, 27); *Visuia* (DÂNILĂ 1976, 71, 75, Abb. 1, 1, Abb. 3, 6, Abb. 7, 6); *Moigrad* (NESTOR 1935, Abb. 27, 5, 7; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, Taf. 234, 3).

Verbreitungsgebiet

Hinsichtlich des Verbreitungsgebietes der Becken von B₁ Typ nimmt Merhart Stellung so, dass sich diese Art der Bronzegefäße in höchster Zahl in Theiß-Szamos-Bogen und in Siebenbürgen befindet. Von dem erwähnten Gebiet strahlten sie in ferne Gebiete aus, wie in Galizien (Dnjestr-Gruppe), sowie in Norddeutschland und Skandinavien. Zugleich betonte Patay gewissen Vorbehalt über alle Becken, die Merhart als zu dem westdeutschen und ostadriatischen Ausstrahlungsbereich geknüpften B₁ Typ bestimmte (MERHART 1952, 83–84; PATAY 1990, 27). Am Ende der Bronzezeit kam das Zentrum der Bronzezeitmetallurgie im oberen Theißgebiet und Siebenbürgen, obwohl sich die Herstellung gewisser Typen auf verhältnismäßig enges Territorium konzentrierte. Die wichtigsten Becken, Eimer, und Schwerter produzierenden Werkstätten lassen sich mit dem Theißgebiet verbinden, solange wurde das Rohmaterial von Siebenbürgen verschafft. Zwischen den beiden Gebieten können offensichtlich lebendige Handelsbeziehungen, vorausgesetzt werden. P. Patay führte grundlegende Untersuchungen in Zusammenhang mit den Bronzegefäßen durch, und bezüglich seiner Forschung kam er über die Becken von B₁ Typ zum Resultat, dass 75% der bisher veröffentlichten Exemplare mit doppelt Zwillingssattaschen aus dem Karpatenbecken stammt. Innerhalb dieser Region beschränkt sich das Vorkommen der meisten Becken auf engem Raum, namentlich auf die Nyírség (südlich von Theiß-Szamos-Bogen und auf ihre Umgebung). Dementsprechend sollen das metallurgische Zentrum oder – Zentren in der erwähnten Gegend gesucht werden, wovon diese Gegenstände durch Handel auf ferne Gebiete sein gelangt dürften (PATAY 1981, 59; Ders. 1990, 27–28). Im erörterten Gegend und Zeitabschnitt war die Gáva-Kultur beheimatet, deren Funde sich auch in Siebenbürgen befinden. Auch deswegen kann es nicht Zufall sein, dass der B₁ Beckentyp auch dort auftaucht. Die 2. Phase der Metallurgie von Gáva-Kultur kann mit der Bronzezeitmetallurgie von Hajdúböszörmény-Typ identifiziert werden, die aus Legierung von westlichen und östlichen Komponenten zustandekam. Die Produkte der Bronzeindustrie von Hajdúböszörmény erschienen in Mittel- und Nordeuropa schon im Zeitabschnitt von Ha B₁, wenn die diese Gegenstände produzierende Metallurgie ihren Höhepunkt erreichte. Im Verlauf des metallurgischen Aufschwunges baute die in Nyírség (Theiß-Szamos-Bogen) beheimatete Bevölkerung enge Kontakte mit anderen Gegenden aus, und dadurch ließen sich die Becken von B₁ Typ auf ferne Gebiete gelangen. P. Patay belegte, dass die Bronzebecken von Ostsee-Gebiet sowie von Dnjepr-Gegend die charakteristischen Formen und Musterschatz der Bronzezeitmetallurgie von Ost-Karpatenbecken tragen (PATAY 1969, 189–190; Ders. 1970, 171). Die Verbreitung des erwähnten Typs in ostalpinischen und südbayrischen Territoriums kann als Folge der lebendigen Handelsbeziehungen. Zeitgleich hält Patay die Frage

nicht zu entscheiden, ob die in den außerkarpatischen Gebieten (im nördlichen Bereich und in Galizien) gefundenen Becken als Ergebnisse der intensiven Handelsbeziehungen betrachtet werden können, oder die Auswirkung der im östlichen Karpatenbecken hergestellten Produkte auf den Gefäßen der lokalen Bronzeindustrie beobachtet werden kann. Auf Grund gewisser in der Verzierung erscheinenden Ähnlichkeiten, die sich auf einen engen geographischen Raum beschränken, kann Patay für wahrscheinlich halten, dass Bronzeworkstätten nicht nur in der Nyírség (Theiss-Szamos-Bogen), sondern eventuell auch in Gebieten von Nordungarn und der Slowakei funktioniert sein dürften, die zur Bevölkerung der Kyjatice-Kultur gehörten (PATAY 1990, 28; Ders. 1996, 409).

Zusammenfassung

Die Becken von B₁ Typ mit doppelt Zwillingsattaschen traten schon am Ende der Hallstatt A Periode im Karpatenbecken auf, der Höhepunkt ihrer Entwicklung erreichten sie aber im Zeitabschnitt Hallstatt B₁. Dieser bekannt gemachte Gefäßtyp verschwand nicht spurlos, der Weiterentwicklung sowie der Umgestaltung von den charakteristischen Merkmalen lässt sich auf der Spur folgen. Einige Stücke von dem dargestellten Bronzebecken waren noch am Anfang der Ha B im Gebrauch, ja doch kennen wir Eimer von Hajdúszoboszló-Typ (Buza) sowie Becken von B₁ Typ (Kunišowce), die mit dem zusammen gefundenen Becken von B_{2a} Typ verborgen sein dürften (PATAY 1990, 27; Ders. 1996, 409). Mit der Verbergung der Bronzebecken von Hajdúböszörmény-Typ kam also die Herstellung der Bronzebecken im Theissgebiet zum Ende.

Anhand der unsicheren Fundumstände des im Beitrag erörterten Becken konnte nur vergleichende typologische Methoden verwendet werden. Dadurch konnten wir feststellen, dass dieses Becken zu einem Gefäßtypus gehört, der mit verhältnismäßig hoher Zahl vertreten ist. Seine charakteristische Merkmale sind die gerundete Wandung, die mit 4–4 Niten befestigten kreuzförmigen Zwillingsattaschen, die zwei tordierten Bügelhenkel sowie die unterandumlauende vertiefte Verzierung. In dieser Gestaltung war dieses Gefäß ein beliebtes Produkt der Bronzeindustrie von Ha B₁, d.h. der Bronzemetallurgie von Hajdúböszörmény-Typ, dessen Herstellung mit großer Wahrscheinlichkeit im Theissgebiet gefunden sein dürfte.

Appendix

Zu einer der charakteristischsten Fundtyp des Oberen Theissgebietes und Siebenbürgens gehört das Bronzebecken in der Spätbronzezeit. Aus dem Gebiet von Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén (Nordostungarn) sind mehrere unbeschädigte Bronzebecken, bzw. Bruchstücke bekannt, die auf sich die typischen Merkmale der A und B Typen tragen. Die ältesten, mit dreieckigen Attaschen versehenen Exemplare waren in der Hallstatt A₁ Periode hergestellt (KEMENCZEI 1981, 30; Ders. 1984, 79–80).

Im erörterten Gebiet bestimmen wir als die frühesten Becken – die Gruppierung nach Merhart und Patay zugrundegelegt – die gewöhnlich einhenkeligen Exemplare, bei denen der Henkel von drei- oder viereckigem Querschnitt in dreieckige Attasche mündet (MERHART 1952, 4; PATAY 1990, 18–18). Das Kennzeichen dieser Becken ist ferner, daß die Gefäßwand gewölbt und der Boden leicht omphalosartig gestaltet ist. Die oben erwähnten Merkmale charakterisieren das Hauptkennzeichen des A 2 Typs, auf Grund deren können auch zwei in unserem Komitat gefundene Becken in diese Typengruppe gereiht werden: *Keresztéte* (Abb. 2, 1) und *Mezőnyárád* (Abb. 2, 2) (PATAY 1990, 19). Das zu einem geschlossenen Komplex gehörende Gefäß von Keresztéte wurde von A. Mozsolics in die Ha A, eventuell in die Ha A–B Übergangsperiode datiert (MOZSOLICS 1955, 48). Kemenczei knüpfte beide Gefäße zum Nachlaß der Kyjatice-Kultur, mit der chronologischen Verfeinerung, daß bis sich das Stück von Mezőnyárád mit dem frühen Zeitabschnitt, solange das Exemplar von Keresztéte mit der entwickelteren Phase der Kyjatice-Kultur verbinden läßt (KEMENCZEI 1984, 51–52). So konnte dieses Gefäßtyp in der Ha A₁–A₂ in Gebrauch gewesen sein. Die Veröffentlicherin des Hortfundes von Mezőnyárád: Magdolna Hellebrandt datiert das Becken von Mezőnyárád auf Grund der Begleitfunde des Depots in den Ha A₁ Zeitabschnitt, und sie hält auch das Gefäß für den Nachlaß der Kyjatice-Kultur (HELLEBRANDT 2000, 228).

Auch Pál Patay rechnet die Bronzebecken von A₂ Typ zu den Funden der Frühphase der Kyjatice-Kultur, und ihre Verbreitung verbindet er mit den nordungarischen und ostslowakischen Gebieten derselben Kultur. Die Herstellung der Becken von A und B₁ Typ begann im Wesentlichen im demselben Zeitabschnitt, doch in unterschiedlichen metallurgischen Zentren. Die früheren können mit den bergländischen Werkstätten der Kyjatice-Kultur verbunden gewesen sein, die letzteren wurden in den Werkstätten der Gáva-Kultur hergestellt, die im Theissgebiet der Tiefebene lokalisiert worden dürften. Auf die jüngere Zeit verging doch die Produktion der Bronzebecken von A Typ (KEMENCZEI 1984, 52).

Von den spätbronzezeitlichen Bronzebecken sind die oben ausführlich erörterten, zum B₁ Typ gehörenden Stücke im unserem Gebiet in höchster Zahl vorhanden. Im unbeschädigten Zustand erhielt sich ein Exemplar unter dem Depotfund von *Hejőszalonta* (Abb. 3. 1). Ähnlich wie die von *Hejőszalonta* gehörten die zwei fragmentarischen Becken zu einem Hortfund von *Mezőkövesd* (Abb. 3. 2, Abb. 4). Aus dem Depotfund *Pácin-Szenna Gehöft* ist ein stark beschädigtes Bronzegefäß bekannt (Abb. 7. 1). Auch *Tiszakarád-Szárnyasszög Gehöft* ist der Fundort von zwei Bronzebecken, die in stark korrodiertem Zustand zum Vorschein kamen (Abb. 5–6).

Aus dem B_{2a} Typ von den Becken ist nur einzig ein Exemplar aus unserem Komitat sogar aus ganzem Ungarn bekannt. Das Becken von *Prügy* von kleinem Maß, mit engem Bodenteil, länglicher kreuzförmiger Attasche, spitzen Nietnageln, tordiertem Henkel trägt die charakteristischen Merkmale dieser Typengruppe (Abb. 7. 2). Die hierher gereihten Funde folgen eigentlich der Form von B₁ Typs, doch unterscheiden sie sich darin, daß die Zwillingsattasche nur einen Schaft hat und deshalb ist sie nur mit drei Nietnageln an die Gefäßwand befestigt (PATAY 1990, 29). Das Depot von *Prügy* läßt sich – beachtet seine Funde von präskythischer Zeit – in die Ha B_{2/3} Zeitabschnitt datieren (KEMENCZEI 1981, 34–37; PATAY 1990, 29).

Zufolge unserer gegenwärtigen Kenntnis ist das Exemplar von *Prügy* das einzige bekannte Stück der B_{2a} Typengruppe in Ungarn, dessen Fundort im nördlichen Theissgebiet, an der Peripherie der Tiefebene liegt. Es ist das Gebiet, wo wir aus der Ha B₂ Zeit das Erscheinen der Gegenstände von östlicher Ursprung erfahren können, die von den nordpontischen Steppengebieten auf unsere Gegend gelangen gewesen dürften. Im Fund von *Prügy* sind einige Objekte, die als Machtzeichen bewertet werden können, und über ihre Herkunft äußerte Meinung rechtfertigt werden kann wie die Prunkaxt mit Pferdekopf und Keule sowie das Trenseseitengliederpaar (KEMENCZEI 1981, 34–37).

Das Becken von *Prügy* ist natürlich nicht das Bestandteil der Gegenstandsgruppe von östlichem Ursprung, viel mehr kann es als das Produkt der Metallurgie von Werkstätten der lokalen oder benachbarten Gebiete betrachtet werden. Solche Produkte befinden sich mehrmals im Karpatenbecken (in Siebenbürgen), doch auch im nördlichen Gebieten, wie in Galizien (Merhart 1952, 61). Die geringe Zahl der Becken von Ha B_{2a} Typ in der Ha B₂ Periode kann vermutlich auch mit dem Rückgang der verborgenen bronzenen Hortfunde erklärt werden (PATAY 1990, 30).

Judit Koós

A NYERSANYAGOK HATÁSA A VASKOR ÉS A CSÁSZÁRKOR TELEPÜLÉSEIRE A SAJÓ ÉS A BÓDVA VIDÉKÉN

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

Az ember története során a körülötte levő növény- és állatvilágból tartotta fenn magát, ezeket termelve, tenyésztve alakította ki ruházatát, készített magának lakhelyet. Munkaeszközeinek nyersanyagát a kövektől a fémekig és azok ötvözetéig fejlesztette az évezredek folyamán.

A Sajó, a Bódva folyók és a Szuha-patak által közrefogott hegyes terület, ahol a hegyek magassága átlag 300 m feletti, és ezek patakok által szabdaltnak völgyei az őskor utolsó évezredében, a *vaskorban* kiemelkedő jelentőségű volt. A hely fontosságát az itt található *fémlelőhelyeknek*, ásványi anyagoknak tulajdoníthatjuk. A rézbányászat Rudabányán és környékén évszázadokkal korábban már működött.¹ A bronzleletek sűrűsége és gazdagsága például Szendrő és Szendrőlád vidékén jól működő bronzművességre és szervezett társadalomra, s nem utolsósorban aktív kereskedelemre utal.² A fémlelőhelyeket föld- és vízivárakkal védték. A folyók árteréből kiemelkedve, a hegyek lábánál szinte vonalban láthatjuk az erődítéseket, melyek hatalmi és kereskedelmi célokat is szolgáltak, s létrehozásukban valószínű, hogy nagyobb mennyiségű fát használtak fel. Az erődítmények (1. kép. Térképjele üres nagy karika) nyugatról keletre haladva a következők:

Bánrévétől északnyugatra, a mai Szlovákia területén *Lenartovce* (*Lénártfalva*) mellett látható légi felvételen egy sánccal-árokka körbevett ómega alakú vízivár a Rima partján.³

Putnok-Pogonyipuszta vízivára a putnoki völgy nyugati bejáratánál épült, ott ahol észak felé a Keleméri patak mentén vezetett az út a hegyekbe, a mai Kelemért és a Mohosokat érintve Imola, Kánó, Alsó- és Felsőtelekes és Rudabánya irányába. A vízivárat a Sajó északi partján alakították ki, ott, ahol a felszín enyhén, de fokozatosan emelkedik. A 10 000-es térképen jól látható a sánc szintvonalak által kirajzolódó patkó vagy ómega alakja. A patkó két vége közti távolság 1100 méter, s erre a vonalra merőlegesen az ív legszélesebb része 600 méter. A vizesárokba a Keleméri patak vizét vezették be. A sánc déli, nyitott része a Mocsár dűlőig ér, s innen újabb 600 méterre folyik ma a Sajó. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában több légi felvételen megfigyelhetjük a patkó alak sötét ívét, az 1952-es repülési év felvétele a legszemléletesebb.⁴ A vizesárok vonalát követhetjük nyomon az 1856–1860 között készült, úgynevezett második katonai felmérésen,⁵ ahol a Sajó széles ártere is látható.⁶ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

¹ B. Hellebrandt M., 2003. 288.

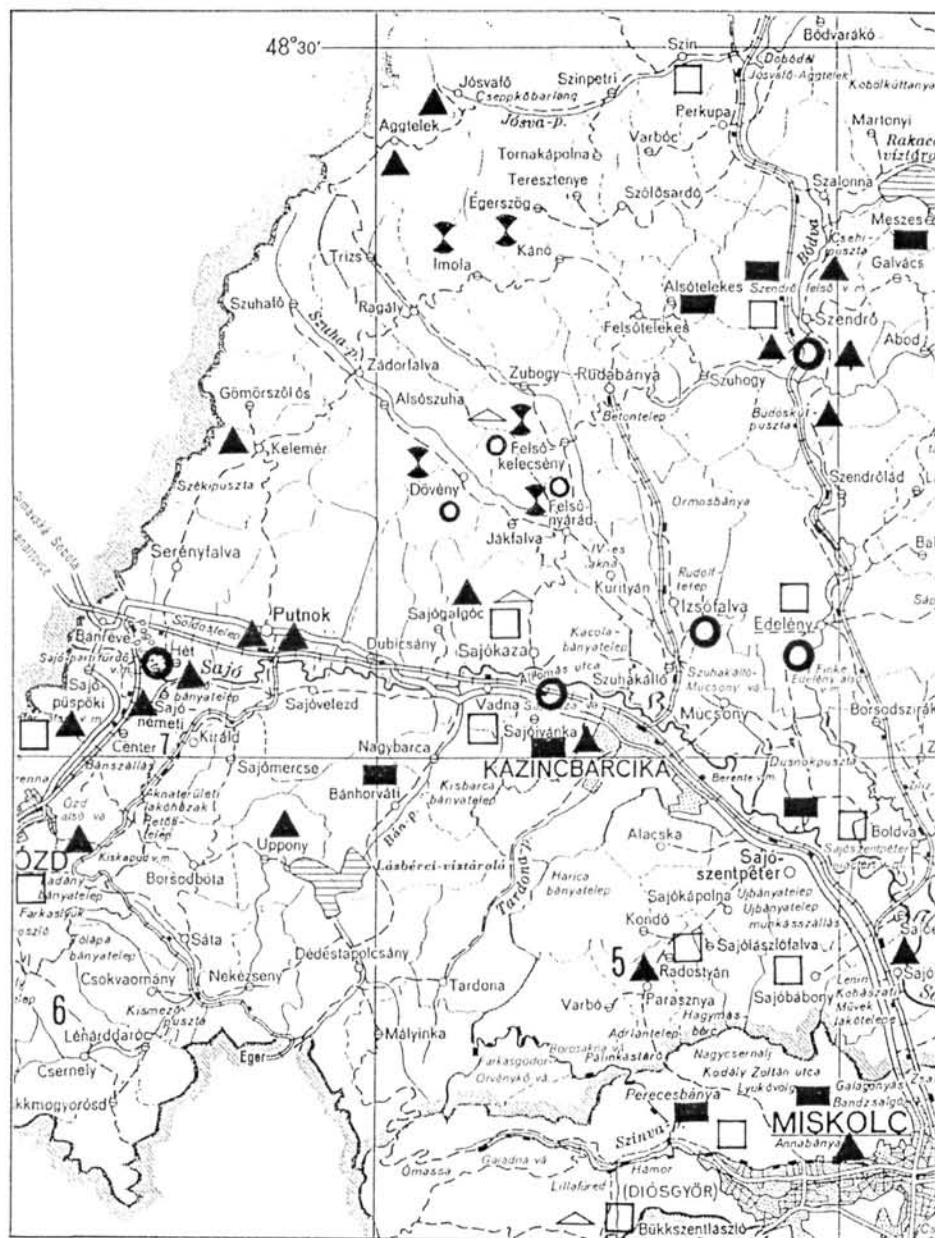
² Kemenczei T., 1984., B. Hellebrandt M., 2002a. 66–71.

³ Hadtörténeti Múzeum Térképtára. Nyt. sz. 3635. Rep. év 1955., B. Hellebrandt M., 2004. 173.

⁴ B. Hellebrandt M., 2004. 9. kép.

⁵ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, ide vonatkozó térképlap száma XXXVII–43., B. Hellebrandt M., 2002b. 4. kép.

⁶ Balogh B., 1894. 16–17., Csorba Cs., 1993. 74.

U 516. számon őriz egy kéziratot térképet 1880-ból, mely a Tilalmas-pásttól nyugatra „Két sáncz közti” megnevezéssel jelölte Putnok legnyugatibb földterületét.⁷

Sajókazától délre, Sajóivánka felé jelöl egy 18. századi kéziratot térkép egy „Föld Vár”-at.⁸ Stratégiaileg fontos helyen volt, hiszen itt vezetett egy út a Sajó partjától a hegyekbe északra Felsőnyárád és Felsőkelecsény felé, ahol kétfelé ágazott, egyrészt Ragály és Trizs felé északnyugatra haladt, másrészt északkeletre Rudabánya érintésével Szuhogyon át. A sajókazai földvárról Dobosy László a földrajzi nevek gyűjtésekor halott, a Sajó által csaknem teljesen közrezárt kaszáló ez a terület.⁹ A helyszínen ma erődítésre utaló nyom nincs, lehetséges, hogy az eltelt mintegy háromezer év alatt a Sajó elmosta. Sajókazán, a Sajó bal partján 2001 áprilisában terepet jártunk, s kora vaskori és császárkori kerámialeleteket gyűjtöttünk. A második katonai felmérés mutatja a ma is széles árteret (2. kép), mely a Szuha völgyéig tart.¹⁰

Izsófalvánál a Gede-hegy déli végét alakították ki várnak, mely benyúlik a környező mocsaras lapályba ott, ahol a vár nyugati szélén a rudabányai völgyből folyó Ormos patak a Szuhába torkollik, s a vár keleti oldalán folyó Mák patak szintén a Szuha felé folyik, s Szuhakállónál a Szuhába ömlik. Az első és második katonai felmérésen jól látszanak az ősi állapotok,¹¹ szinte hegytől hegyig vizes foltokat, ártereket láthatunk Kurityánon és Felsőnyárádon túl is. A vár ómega alakú két szára közti távolság 1200 méter, erre merőlegesen az izsófalvi csúcsig 800 méter a szélessége. A várhegy déli részén egy alacsonyabb terasz, vagy mellvédszerűen kialakított őrhely kezdődik. Erről a földbástyáról ellenőrizni lehetett a vár alatti sík vidéket, mely használatának idején alkalmas volt egy esetleges támadás első rohamának visszaverésére is (3. kép). 2003 őszén a vár északi részénél a Koplaló tetőre, a pincékhez kanyarodó földúttól keletre 20 méterre jelöltük ki az észak–déli iránytól kissé keletre eltérő kutatóárkot, az Izsófalvától Rudolfftelepre, a hegyen átvezető gyalogút (mely az egykori sáncon halad) szélétől indulva észak felé, azaz a Koplaló irányába. A kutatóárok hossza 9 m, szélessége 1,3 m. A Koplaló hegy déli lábánál már homokos lösz van, ebbe ásták a pincesorokat, a hegy csúcsáig látszanak ma is a teraszos utak. A rudolfftelepi bányaművelés miatt 1959 körül sok pince beomlott. A Koplaló hegy lábánál dél felé követhető a lösz (4. kép), kutatóárkunk északi végétől dél felé két méter hosszán húzódik, majd vegyes, átmeneti a talaj, és átmeleg kemény nyirokba. A kutatóárok déli végétől 120 cm-re északra láthatjuk a beásást. Mélyítettünk, s kirajzolódott a sárga kötött rétegben a barna kitöltésű beásás, melynek alján sok kavics volt. A beásás a kutatóárok keleti és nyugati oldalában egyaránt megvolt, sőt a déli falban is megfogtuk az egykori árok kissé fentebbi kiszélesedését, ahol több faszénnyomot figyeltünk meg. Az egykori árok tehát 210 cm mélységben 120 cm szélesen dokumentált, majd lefelé széles ívben szűkül, 60 cm barna kitöltés mélyed a sárga nyirokba. Az árokból egykori készítői a földet kétfelé dobták, ez a vonal látszik a légi felvételen. Az árok északi sánca körülbelül 7 m széles lehetett alul, éppen elfért a kötött talajon.

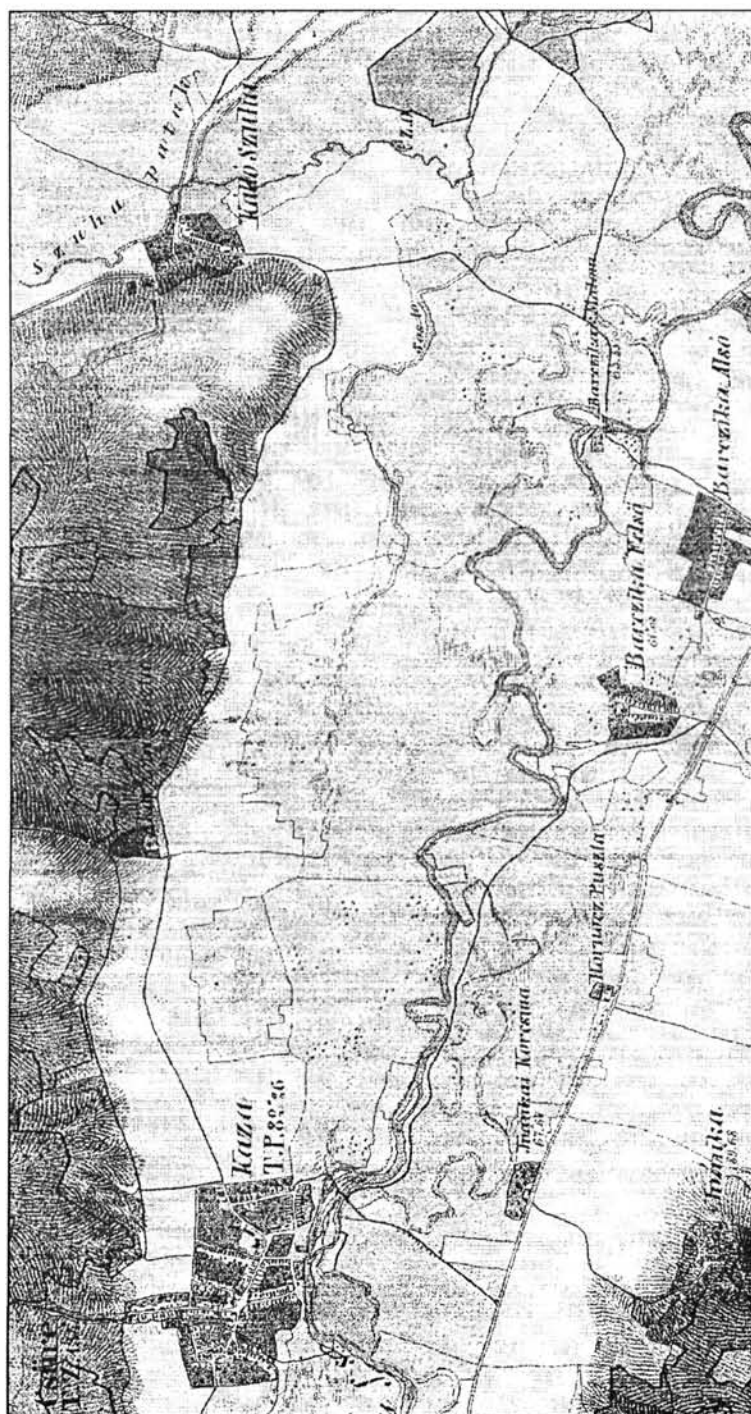
⁷ B. Hellebrandt M., 2001a. 70.

⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Bm. T. 172.

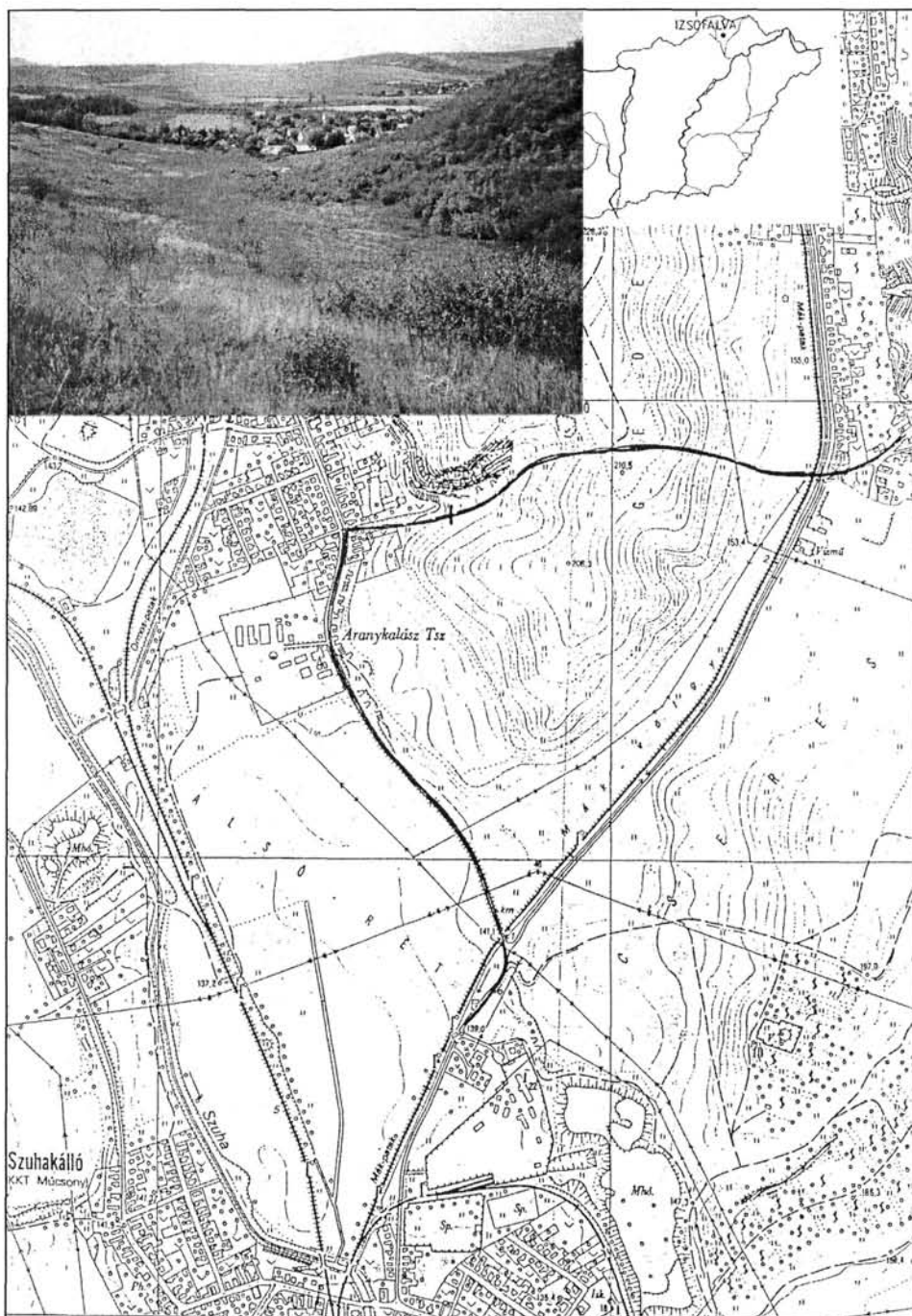
⁹ Dobosy L., 1975. 55.

¹⁰ Hadtörténeti Múzeum Térképtára, térképlap száma XXXIX-43., készült 1856–1860 között.

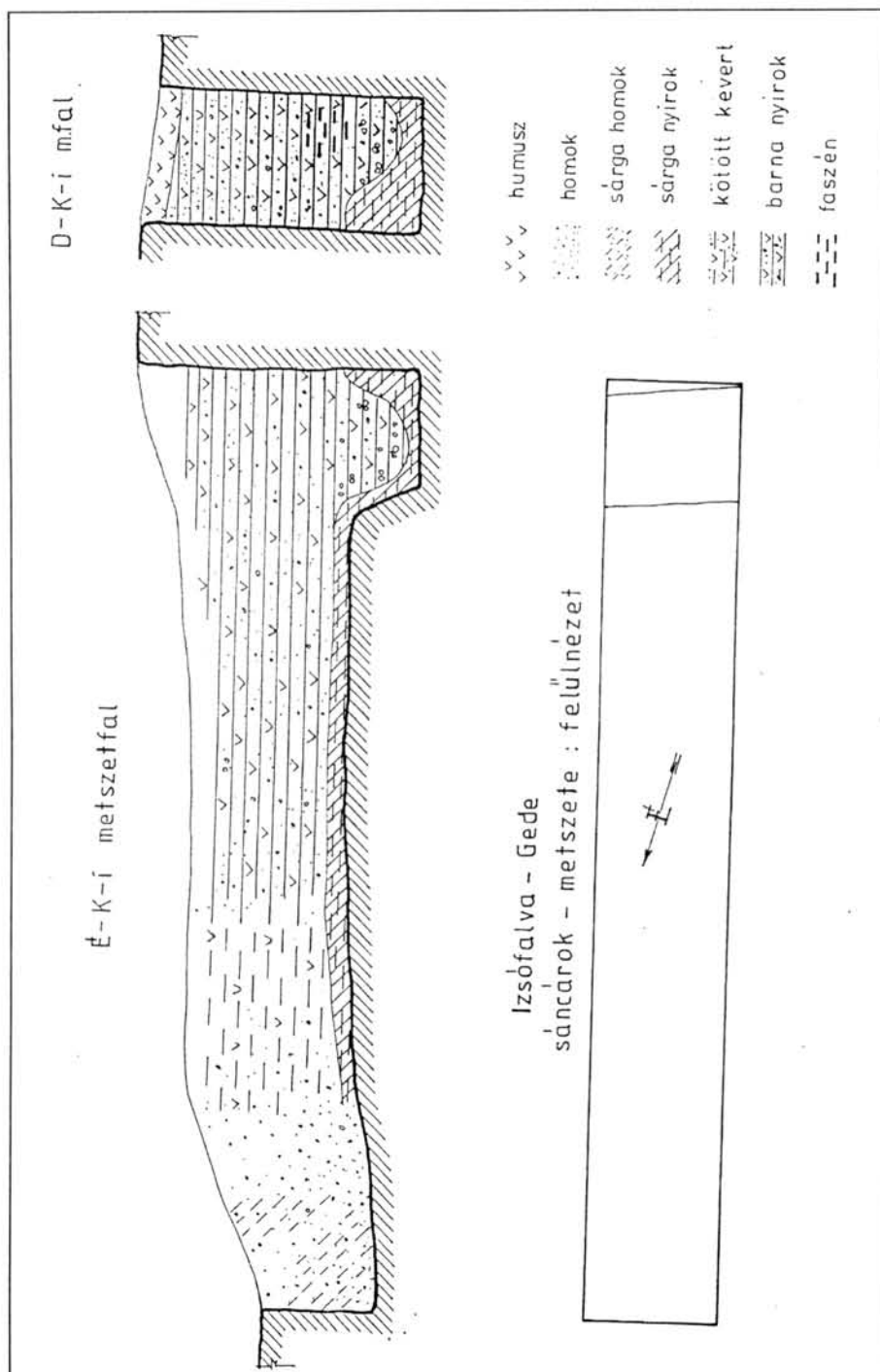
¹¹ B. Hellebrandt M., 2002c. 18–19. kép.

2. kép. A második katonai felmérés (1856–1860) Sajóközútól Izsófalváig

3. kép. Izsófalva. A vízivár és környezete
(Rajz: Sáfrány Andrásné)

4. kép. Izsófalva. A kutatóárokban az egykori árok alja (Rajz: Sáfrány Andrásné)

*Edelény-Kenderföldek vízivárát*¹² a Bódvától nyugatra, az Egres területétől délre alakították ki. A vízivár nyújtott ómega alakú, két szára közti távolság 900–1000 m, erre merőlegesen a legszélesebb része 600 m. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában¹³ a pozitív fényképanyagban jól látszik a vár sáncainak világos színű, a talaj alsó rétegeiből kidobott földjének vonala az 1956-ban készült légi felvételen. Az árokba bevezették a Bódva vizét. Valószínű, hogy a sáncot többször megújították. Később, amikor a politikai helyzet, vagy a haditechnika változott, a jelentőségét veszített objektumot nem tartották karban, s a körülbelül 2 m magas sáncot az északról folyó Bódva főleg az északkeleti részen egy-egy áradás alkalmával áttörte és elsodorta. A megmaradt sáncrészekre a 20. század utolsó harmadában házakat építettek, így alakult ki a Katona József utca ívben kanyarodva, az északkeleti részen pedig a Móra Ferenc utca és körülötte a családi házas övezet a Kenderföldeken. 2001-ben ásatással próbáltuk a vízivár árkat kimutatni. Az I. kutatóárok 74 m hosszú volt, és 0,6 m széles. 1,6 m mélységben feljött a talajvíz. Az északi 14 méter hosszú szakasz falai beomlottak, a további 60 méteren az árok megtartotta az oldalfalat. Nagyon valószínű, hogy ez a 14 m hosszú szakasz jelzi az egykori vizesárkot, melynek kiásott, majd betemetődött laza kotu talaját megtaláltuk. A Gömör-Szepesi Érchegység felé a Bódva völgyén át vezetett kereskedelmi út. Tompa Ferenc Borsod megye északi kapujának tartotta ezt a folyóvölgyet.¹⁴

Szendrő-Major feletti domb vízivára Szendrő belterületétől délre található. Az egykori Bódva medret széles árterek követték, ahogy ezt a második katonai felmérés mutatja.¹⁵ Vízivárunk sánca a középkorban is látszott, s Ivánka falu határát északnyugaton a sánchoz igazították. A vízivár két szára közti távolság 1100 m, erre merőlegesen a legszélesebb rész 550 m. Szendrőből e mellett a vízivár mellett visz az út Szuhogyon át Rudabányára.

A Gömör-Szepesi Érchegység *vasércben* gazdag hegyvonulata dél felé keskenyedik. Az Alsótelekes mellett található vasércvonulat szélessége az egy kilométert is eléri,¹⁶ majd egy törésvonal mentén hirtelen megszűnik. Az észak-borsodi vasvidék a Sajó középső, a Rima és a Bódva torkolata közé eső szakaszának két oldalán terül el.¹⁷ Több helyen található vasércelőfordulás, például Szendrőládnál,¹⁸ Suhogyon a Lucska- vagy Berek völgyben más ércekhez hasonlóan.¹⁹ A Szuha patak vidékén majd minden falu határából ismerünk salakelőfordulást. A vasércet nem a helyszínen dolgozták fel, hanem általában több tíz kilométer távolságban.²⁰ A Sajó és a Bódva közti területen már a 19. században felfigyelt Szendrei János az ércbányászat nyomaira.²¹ Agyagfűjtató csövek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, a gyarapodási napló szerint Felsőkelecsényből a 323/1876. 17. számon, a 18–19. számon Imoláról, Butykay József ajándékaaként. Butykay gyűjteményében egy füles vörösréz véső volt Imoláról. Dövényből salakhegyről számolt be Szendrei. Később is kerültek a MNM-be agyagcsövek, például Égerszögről,²²

¹² B. Hellebrandt M., 2002c. 15–37.

¹³ Filmképszám 450/655.

¹⁴ Tompa F., 1939. 29.

¹⁵ B. Hellebrandt M., 2002c. 23.

¹⁶ Szentiványi F.–Vass J.–Reményi V., 1951. 141.

¹⁷ Heckenast G., 1968. 147–151.

¹⁸ Balogh K., 1950. V. 30.

¹⁹ Pesty F., 1988. 337.

²⁰ Heckenast G., 1968. 149–150.

²¹ Szendrei J., 1878. 281–282.

²² 136/1877.12., a 18. számon vaskori (?) cserép is.

Bódvalenkéről,²³ Komjátiból.²⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy Imolán, Trizsen, Felsőkelecsényben Vastagh Gábor terepjárása alapján Nováki Gyula végzett feltárást. Munkája eredményeként vasolvasztó kemencéket tárt fel, és a salak között zömmel 9–10. századra datálható cserepeket gyűjtött, a trizsi sarkantyút pedig a 11–12. századra keltezte. Upponyánál Korek József bontott ki egy hasonló vasolvasztó kemencét.²⁵ Trizs-Vörössár területén Révész László és Wolf Mária tárt fel még két kohót 1986-ban.²⁶ Északabbra a Felföldön Kovácsinál a Kyjatice kultúrából származó kerámiatöredékek mellett ércető is előkerült.²⁷ Szlovák területen még a Kassa (Košice) melletti Csécsen (Čečejuvice) mocsári gypvasérc horpabányászásos fejtését tárta fel E. Miroššayová, több gödröt bontott ki, s a korai vaskorra datálta a leleteket és a régészeti objektumokat.²⁸ A kohótelepek bizonyára nem működtek mind egy időben. Az tény, hogy a vasipar nagy mennyiségű faszenet igényelt, ezért működtek az erdőségek közelében.²⁹ Fel kell figyelniük a helynevekre is.³⁰ Rudabányától északra, Szőlösárdótól délre Vaskapu megnevezést olvashatunk az 1949-ben kiadott 1:50 000-es térképen, ugyancsak Vaskapu olvasható Trizstől északra, ettől délre Trizs felé Kovácsos hegy, Trizs és Imola között Kovácsos domb, Szuhafőtől északra már a határon túl Pusztas Vassas erdő, a putnoki Kakasvártól délkeletre Kovácsos domb található Dövény felé, s Putnok és Sajóalgóc között Kovácsos bérc helymegnevezésre figyelhetünk fel. Nem véletlen, hogy Trizstől északnyugatra, Szuhafőtől északra, a Pusztas Vassas erdő fölött „Halmok”-at ír a 20. század első felében készült 50 000-es térkép, már szlovák területen. Ugyancsak Kovácsos hegy megnevezést láthatunk Izsófalvától nyugatra a 219,1 m magas tetőnél a 10 000-es térképen. Meg kell említenünk, hogy a szakirodalom erődített helyre utaló adatot (1. kép. Térképeje kis üres karika) ismer például Dövény-Órfatető és Órhegy, Felsőkelecsény-Órhegy, Felsőnyárad-Kis- és Nagyórhegy helyekről. Sajnos, ezek az erődítmények napjainkra már jórészt elpusztultak,³¹ s bizonyára vannak még ismeretlenek is ezen a kevésbé kutatott területen.

Rudabányán a vasérc fedőréteg nélkül, a felszínen bányászható volt, a régi Rudahegy legmagasabb szakaszán, és délnyugati végén, a Mogyoróshegyen. A Bányavölgy keleti meredek oldalán az eső, a hó is kimosott vasércet. A Mogyoróshegyen Szuhogy és Szendrő felé vezető régi úton Podányi megfigyelte az 1950-es években, hogy az út már felszíni vasércen haladt.³² Ezt a megfigyelést igazolják az újabban végzett fúrásadatok, például 1983-ban 0,00–9,20 m-ig, egy másik helyen 1–14,30 m-ig, egy harmadik helyen 0,00–7,7 m-ig találtak pátvasércet, s a haszonanyag tényleges vastagsága 5,00, illetve 9,30 m.³³ Régészeti leletmentést Soproni Sándor végzett Rudabányán 1954 novemberében.³⁴ Régi bányavágatokban mécsesek, bányászszerszámok kerültek elő, melyeket egy budapesti kiállításra vitt el Tasnádi-Kubacska András, a Földtani Intézet munkatársa. Soproni Sándor a bányamérnök és a főaknász kíséretében megtekintette a Rudahegy

²³ 136/1877.19–21. vaskori (?).

²⁴ 136/1877. 1–3. agyagsövek, 4–9. cserepek.

²⁵ Nováki Gy., 1968. 38.

²⁶ Herman Ottó Múzeum Adattára 1988–87.

²⁷ Repiszky T., 1999. 12.

²⁸ Miroššayová, E., 1994. 37. 53–55.

²⁹ Vastagh G., 1968. 79.

³⁰ Heckenast G., 1968. 162.

³¹ Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992. 56.

³² Podányi T., 1957. 72.

³³ Bohm P.–Kiss K., 1983. 839–840. 844.

³⁴ Magyar Nemzeti Múzeum Adattára 56.R.I.

telepen a fővágatban legutóbb előkerült két régi vágatot. A fővágat bejáratától körülbelül 20–25 m-re, egymástól pár méterre indul ki a két régi vágat. Az egyik a beomlások miatt nem volt járható, de a másik vágat általában egy méter széles, és a kevésbé beomlott helyeken előrehajolva járható volt. A vágat, valamint az ereszkék falain az egykori véssésnyomok jól kivehetők voltak. A fejtés kezdetleges módon történt. A véssésnyomokból arra következtethetett a régész, hogy rövid, négyszög-keresztmetszetű, hegyben végződő 12–15 mm széles vésőt használhattak az egykori bányászok. A véssésnyomok általában 5–10 cm hosszúak.

A megfigyelt helyen a fal puha márga anyagú, így a rövid véssésnyomok kis kalapács alkalmazására utalnak. A kitermelt anyagot tarisznyában, hason csúszva hordhatták a felszínre. A vágatok korát Soproni nem tudta megállapítani leletanyag hiányában. A kérésére lerajzolt mécses formája a római firmamécsesekre emlékeztette. Szabó György a MNM Történeti Múzeum megbízásából járt Rudabányán 1955–56-ban. Megfigyelése szerint helyenként a kőzetben ékekkel végezték a fejtést, néhol megrepesztették a kőzetet, azaz a tűzzel történő jövesztést is gyakorolták.³⁵

A vas felhasználására utalnak a vas salakdarabok, melyeket több alkalommal találunk Aggteleken, Szendrőn (5. kép) több helyen,³⁶ és délebbre, a Bán patak völgyében, de volt Keleméren is (6. kép). Ez utóbbi helyen Simon Bálint gyűjtött császárkori cserepekkel együtt vassalakot, melyeket a Herman Ottó Múzeum régészeti gyűjteményében 78.10.1–85. leltári számon őriznek.

A vaslelőhelyek birtoklásáért természetesen kemény harcot vívtak a történelem folyamán. Nem véletlen, hogy Szendrőn, az Ördöggát barlangban bronz és vas nyílhegyet találtak³⁷ több más tárgy mellett. A leletek korát Kemenczei Tibor a Kr. e. 6. századra datálta.³⁸ Hasonlóan korai nyílhegyek kerültek elő Alsótelekesen.³⁹ A lelőhely a Rudabányai hegységben helyezkedik el, a tenger szintje felett 274 m magasan levő Dolinka dombon. A szikla felett levő 15–30 cm vastag humuszba tették a sírok többségét, némelyeket a sziklába mélyítették. A kő- és murvabányászaskor 50–100 sírt tettek tönkre. 1959–1964 között végzett ásatáskor 940 m²-en 184 sírt, 192 temetkezést tártak fel,⁴⁰ közülük 22 csontvázas sír volt, a többi hamvasztásos, egy részük szórthamvas. Csak a szórthamvasztásos síroknál figyeltek meg kőpakolást. A temetőben négy csoportot különíthettek el, melyek területén gyakran kerültek elő hamvak nélkül leletek. A 109. sír melléklete volt a kétkarú, nyéllyuknál megvastagodó vasesékány, melynek díszítése egyedülálló, csak Eger-Nagyeged 40. sírjának bontásakor bukkantak hasonlóra. A korszakkal foglalkozó kutatók álláspontja megegyezik abban, hogy a keletről hozott tárgyszakmákat a Kárpát-medence szkítakori lakossága helyben gyártotta, sőt Párducz Mihály a készítés központjának a Gömör-Szepesi Érchegységet jelölte meg,⁴¹ az időpontot Kemenczei a Kr. e. 6. századtól tartotta valószínűnek.⁴² A helyi készítés a karperecek esetében is lehetséges.⁴³ Az előkerült leletanyag elemzése alapján az a kép körvonalazódott az anyagot feldolgozó szerzők elé, hogy a temető legkorábbi, nyugati részébe a Kr. e.

³⁵ Szabó György jelentése HOM A. 322–68.

³⁶ B. Hellebrandt M., 2003. 289., Dobosy L., 1973. 69–75.

³⁷ Leszih A., 1939. 12., 6. kép.

³⁸ Kemenczei T., 1994. 88.

³⁹ Patay P., 1961. 27–49., Kemenczei T., 1994. 84. 3. ábra.

⁴⁰ Patay P.–B. Kiss Zs., 2001–2002. 79.

⁴¹ Párducz M., 1965. 190., Patay P.–B. Kiss Zs., 2001–2002. 104–106.

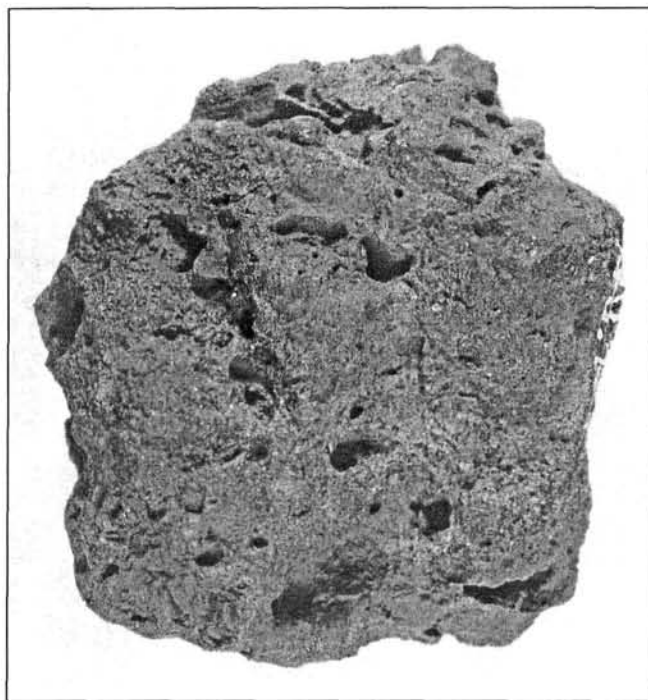
⁴² Kemenczei T., 1986. 132., Kemenczei T., 1994. 94.

⁴³ Patay P.–B. Kiss Zs., 2001–2002. 118.

5. kép. Vas salakdarabok Szendrőből
(Fotó: Kulcsár Géza)

7. század harmadik negyedében temetkeztek. Itt kézzel formált magas fülű csészék kerültek elő, míg a keleti részen fegyverek, díszített karperecek, tűk és korongolt kerámia a jellemző. Annyi biztos, hogy a lakosság nem érte meg a kelta hódítást, a leletanyagban semmi sem utal a kelta kultúrára (7. kép).

6. kép.
Vassalak Kelemérből
(Fotó: Kulcsár Géza)

Szkítakori (1. kép. Térképjele telített téglalap) leletanyag került elő Szendrő-Temetődombon, mégpedig sírlelet,⁴⁴ füles bögre, karperec, és ellentett élű vascákány volt a melléklet. Szkitakori lelet került elő Bánhorvátiban, és Miskolcon több helyen, valamint Sajószentpéteren.⁴⁵ A Kr. e. 4. század elején nyugatról jöttek a *kelta* csapatok, s meghódították az itt élő őslakosságot. Térképre vetítve a szkítakori és kelta lelőhelyeket (1. kép. Térképjele üres négyzet), láthatjuk, hogy ahol szkíta lakosság volt, ott általában kelta leletek is kerültek elő. Szép kivitelű kelta tör jutott Szendrőből a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe a 19. században. Ezt a darabot együtt említették egy vaskéssel, de nincs adat összetartozásukra. A leletekről Szendrei János adott hírt először.⁴⁶ A tör markolata bronz (8. kép), a pengerésze vas, kétélű tőr kard lényegében, mely összehajtogatva 27 cm hosszú, kiterített teljes hossza 49 cm. Az antropoid markolat sima felületű, alul és felül két-két enyhén ívelő ágban folytatódik, s ezek az ágak gombban végződnek. A felső két ág közti részen domborúan díszített, s ez a minta Reinecke szerint⁴⁷ a görög palmetta motívum barbár utánzata. A tör markolatának hátoldalán, a két „kar” közötti részen ívben rovátkolt, s a „karok” gombjain triskeles, illetve három kör a díszítés.⁴⁸ Az antropoid török a korai vaskor antennás kardjaiból fejlődtek ki, s az egész kelta időszakban készítették, Magyarországon hat darab ismert. Galliában is megtalálhatók, mégpedig pénzvereteken ábrázolva. A munkácsi kelta pénzeken a markolatot ábrázolták a veret

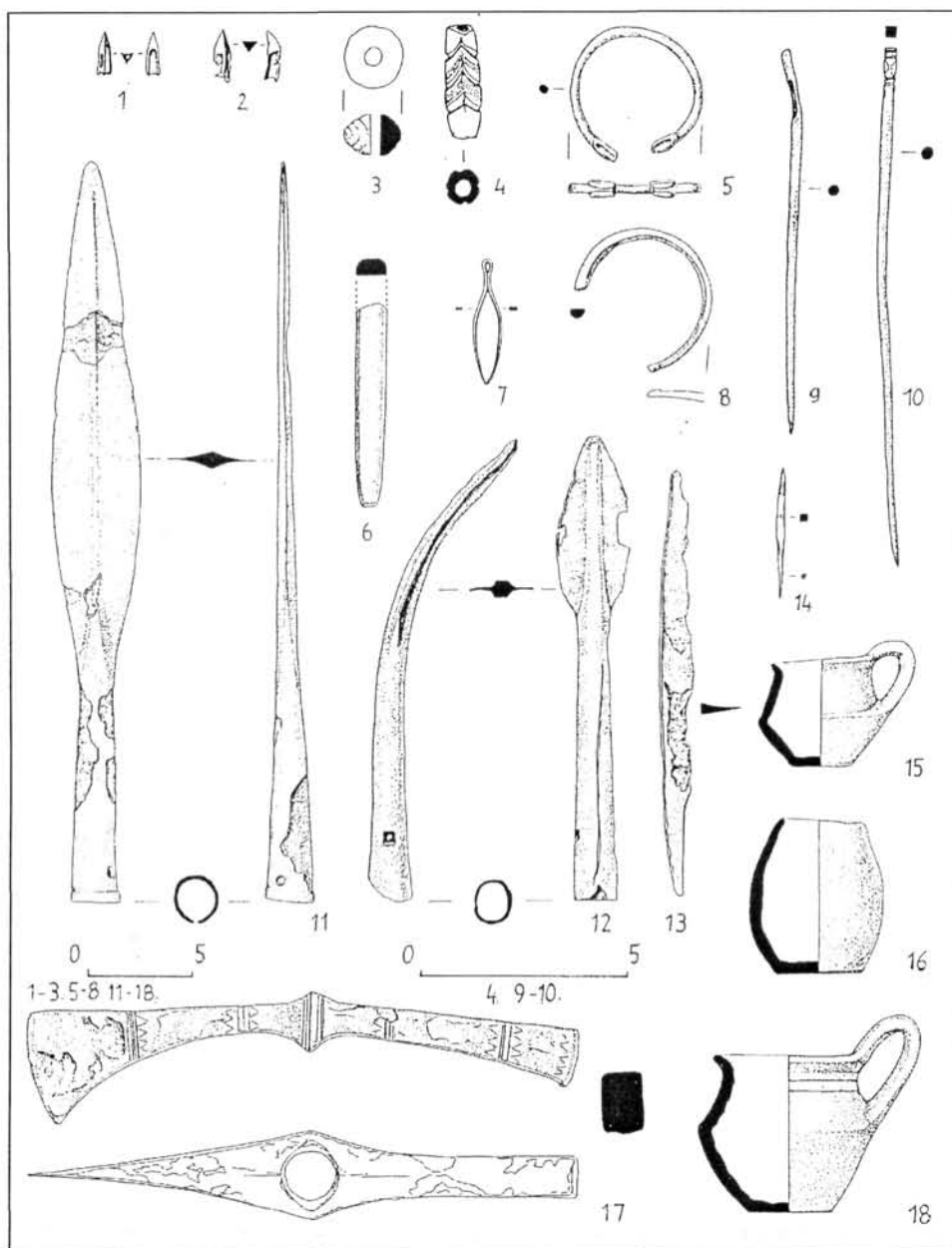
⁴⁴ B. Hellebrandt M., 2002a. 84–86.

⁴⁵ B. Hellebrandt M., 1988. 122–124., B. Hellebrandt M., 2001b. 58., Kemenczei T., 2001. 142.

⁴⁶ Szendrei J., 1883. 136–137.

⁴⁷ Reinecke, P., 1898. 314.

⁴⁸ Petres É.–Szabó M., 1992. 60.

7. kép. Székelykori leletek Alsótelekesről
(Patay Pál–B. Kiss Zsuzsa nyomán)

reversén, a ló alatt.⁴⁹ A kelták kétélű vaskarddal, lándzsákkal harcoltak. Szendrőn, az Ördögát barlangban vas birkanyíró olló emlékeztet ittlétükre. Északabbra Szin községből került a Magyar Nemzeti Múzeumba egy sírletet, mely vas kardtöredéket, vaskés részét, és egy 31,5 cm hosszú vas lándzsahegyet tartalmazott.⁵⁰ Találtak még kelta öszszehajtogatott vaskardot, csavart nyolcas tagokból álló láncot és vasollót Sajókaza-Ormospusztán.⁵¹ Edelényben füles bögrét, fazekakat, gombos végű, ívelt hátú, nagyméretű vaskést és cserepeket találtak az új temetőnél.⁵² A Sajó mentén kelta pénzletelek előkerülését is térképre vihetjük (1. kép. Térképjele lapos, üres háromszög), így Miskolc vidékéről Audoleon típusú veret ismert, a bükkszentlászlói éremlelet és Miskolc-Diósgyőrben talált pénz cotinus típusú, az aversen félgömb látható az egykori eredet in ábrázolt fej helyén, Sajókaza, és Rimaszombat is pénzlelőhely.⁵³ Felsőkelecsényből említett Karl Pink egy kelta pénzt,⁵⁴ bár itt Tolna megyébe helyezte a községet. Ez nyilván tévedés, hiszen a Magyar Korona Országainak Helységnévtára, melyet Budapesten 1882-ben adtak ki, 14 Kelecsényt említ, mindet a Garamtól keletre, azaz az ország északi részén, s Felsőkelecsényt Borsod megyébe írta. Az 1913-as, és az 1973-as helységnévtárak is egyértelműen Borsod megyébe teszik Felsőkelecsényt, máshol ez a névösszetétel nem szerepel. A kelta pénz előkerülése logikus, hiszen Sajókazától a már ismert útvonalon Felsőnyárádon és Felsőkelecsényen át juthattak a bányavidékre.

A kelták feltehetően nemcsak az ércekért tartották fontosnak a Sajó és a Bódva közötti területet. A kerámiakészítésnél egyes edénytípusok anyagába *grafitot* kevertek. A grafitos edények jobban bírták a hőt. Grafitot ma is láthatunk a felszínen Aggtelek felé, valamint Szendrő környékén és Edelénynél. E két utóbbi hely határában grafit, illetve antracit szálban álló devon mészkőpadok között található. Edelénynél a grafit-antracit összvastagsága 7,2–16,10 méter között váltakozik.⁵⁵ Felszíni kibúvások vannak például Edelénynél, Szendrőládnál és Gadnánál. Ez utóbbi helyen a grafit szép feketés-szürke, zsíros tapintású, és a felszínen csakánnyal bontják, 2–3 méterig vasokkeres szennyeződésű, de a tapasztalat szerint lejjebb tisztább. A felmérés szerint itt mintegy 260 000 m³ grafitos palára számíthat a bányászat.⁵⁶ A Központi Földtani Hivatal 1969–1970-ben a Szendrői hegység területén felderítő grafitkutatásokat végzett,⁵⁷ melyekre Szlabóczky Pál geológus hívta fel a figyelmemet. Szendrőládon a Bordásvölgyben grafitkutató árkolásokat végeztek. Dr. Nagy Elemér jelentéséből megtudhatjuk, hogy a grafitos, helyesebben szervesanyag tartalmú képződmények a Szendrői hegység paleozóos összeleteiben megtalálhatók. Indokoltnak vélte a röntgendiffraktométeres vizsgálatok alapján a „grafitos” képződményeknek makroszkópos alapon adott szericités agyagpala (fillit) megnevezését. Szendrői fillit formációval Péró Csaba munkaközösség tagjaként foglalkozott, megállapítása szerint a hegység legnagyobb felszíni elterjedésű képződménye, mely Szendrőnél nyugatra húzódó feltárásoktól Rakaca keleti és Gadna

⁴⁹ Pink, K. 1939. XXII. 429–430.

⁵⁰ Hunyadi I., 1957. 184.

⁵¹ K. Végh K., 1969. 75.

⁵² B. Hellebrandt M., 1999. 101., 11. kép.

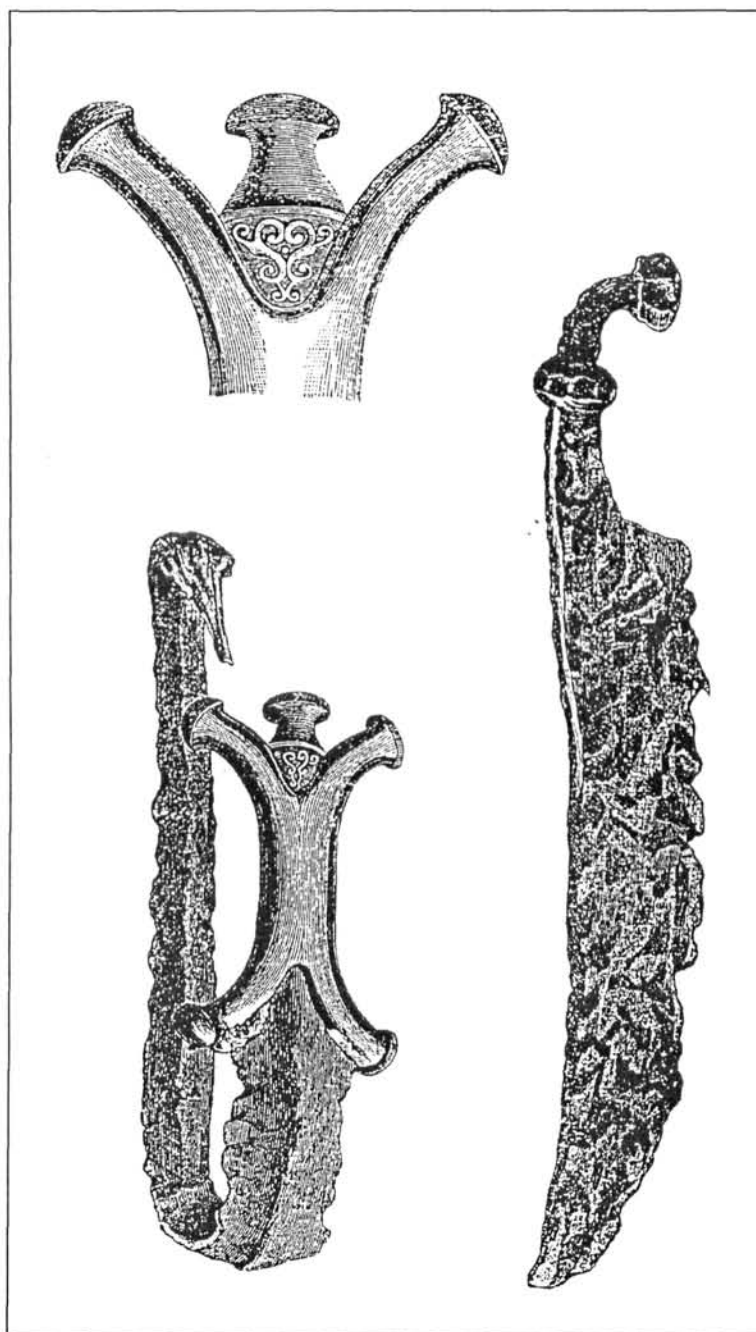
⁵³ Pink, K. 1939. 140., 136., 144.

⁵⁴ Pink, K. 1939. 136.

⁵⁵ Radócz Gy.–Oswald Gy., 1969. 2–3, 6., Sinnyei I., 1967.

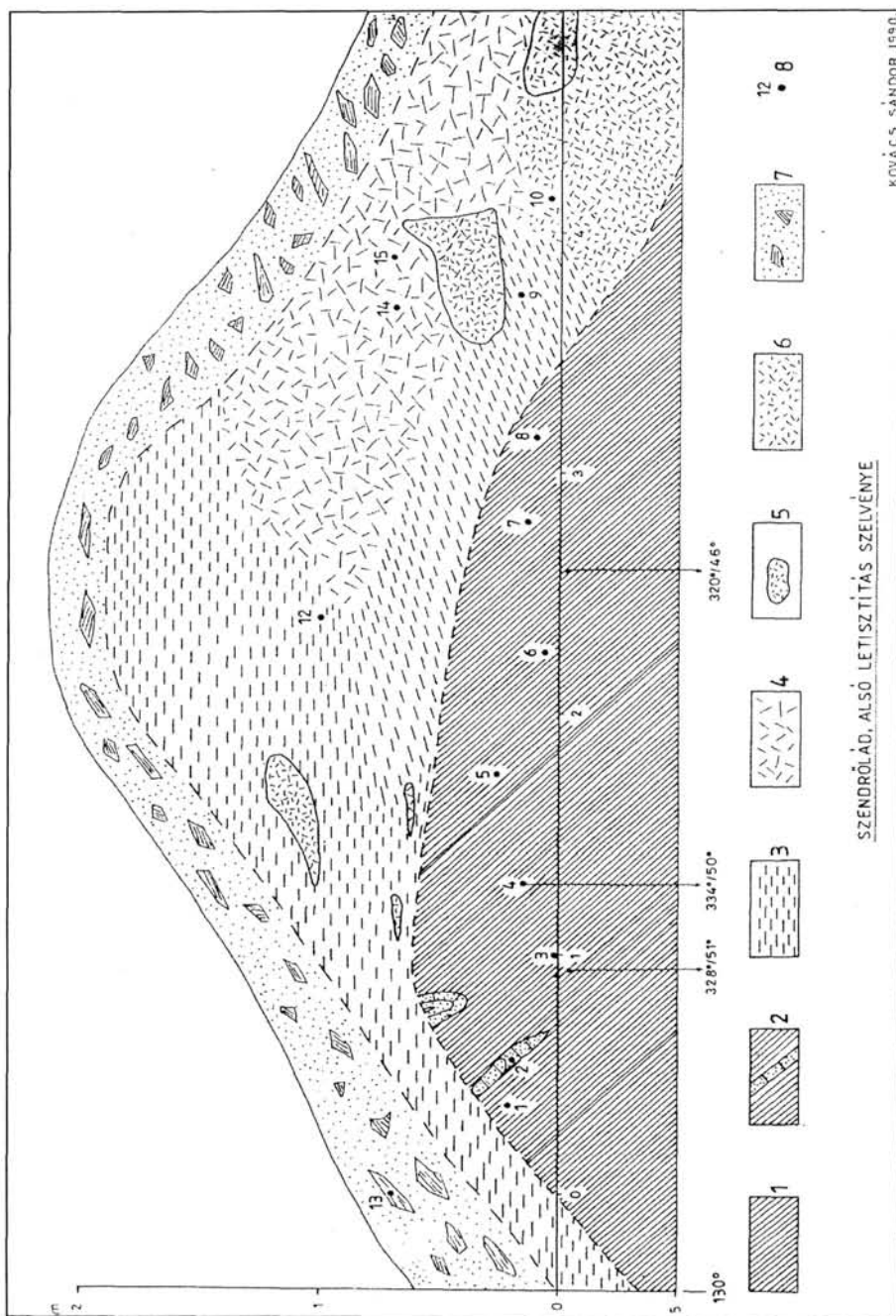
⁵⁶ Schréter Z., 1949. 1–3.

⁵⁷ Nagy E., 1970.

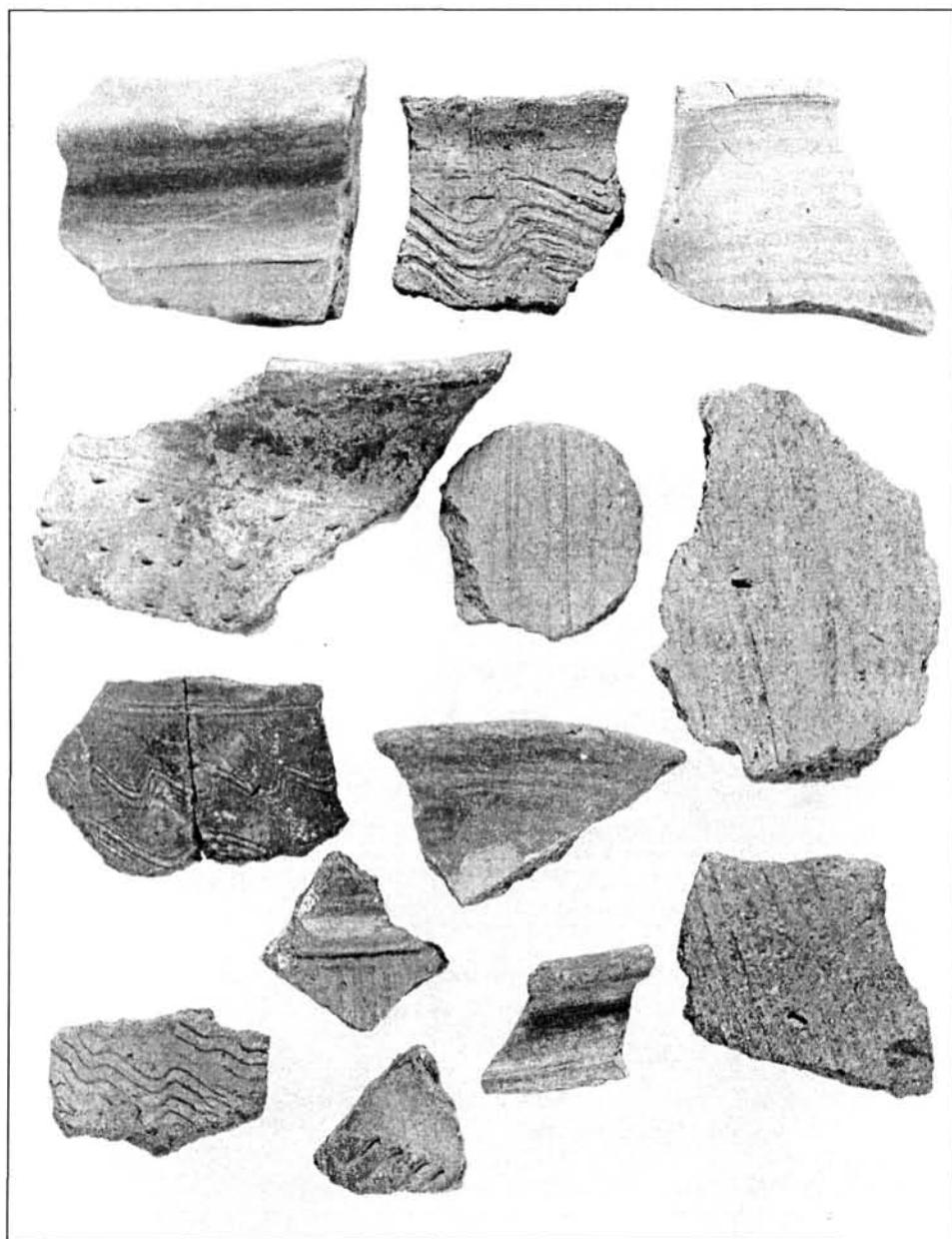

8. kép. A szendrői antropoid törkard és kés
(Reinecke Pál nyomán)

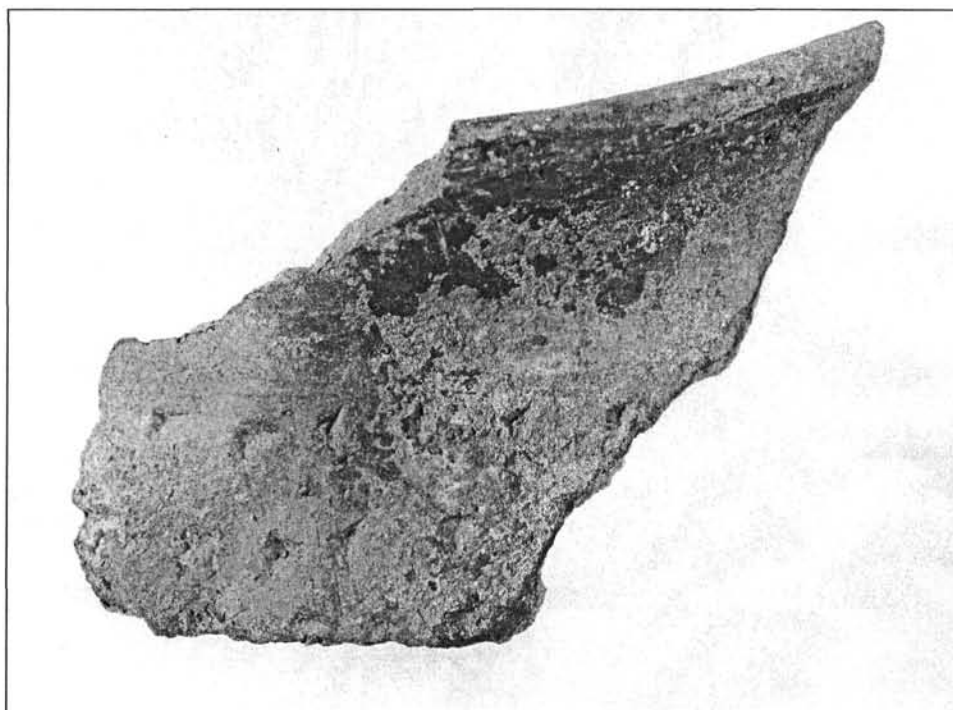

9. kép. A szendrőládi (grafit) fillit alsó letisztítási szelvénye
(Kovács Sándor nyomán)

10. kép. Keleméri császárkori kerámiatöredékek
(Fotó: Kulcsár Géza)

11. kép. Díszített cserép a keleméri telepről
(Fotó: Kulcsár Géza)

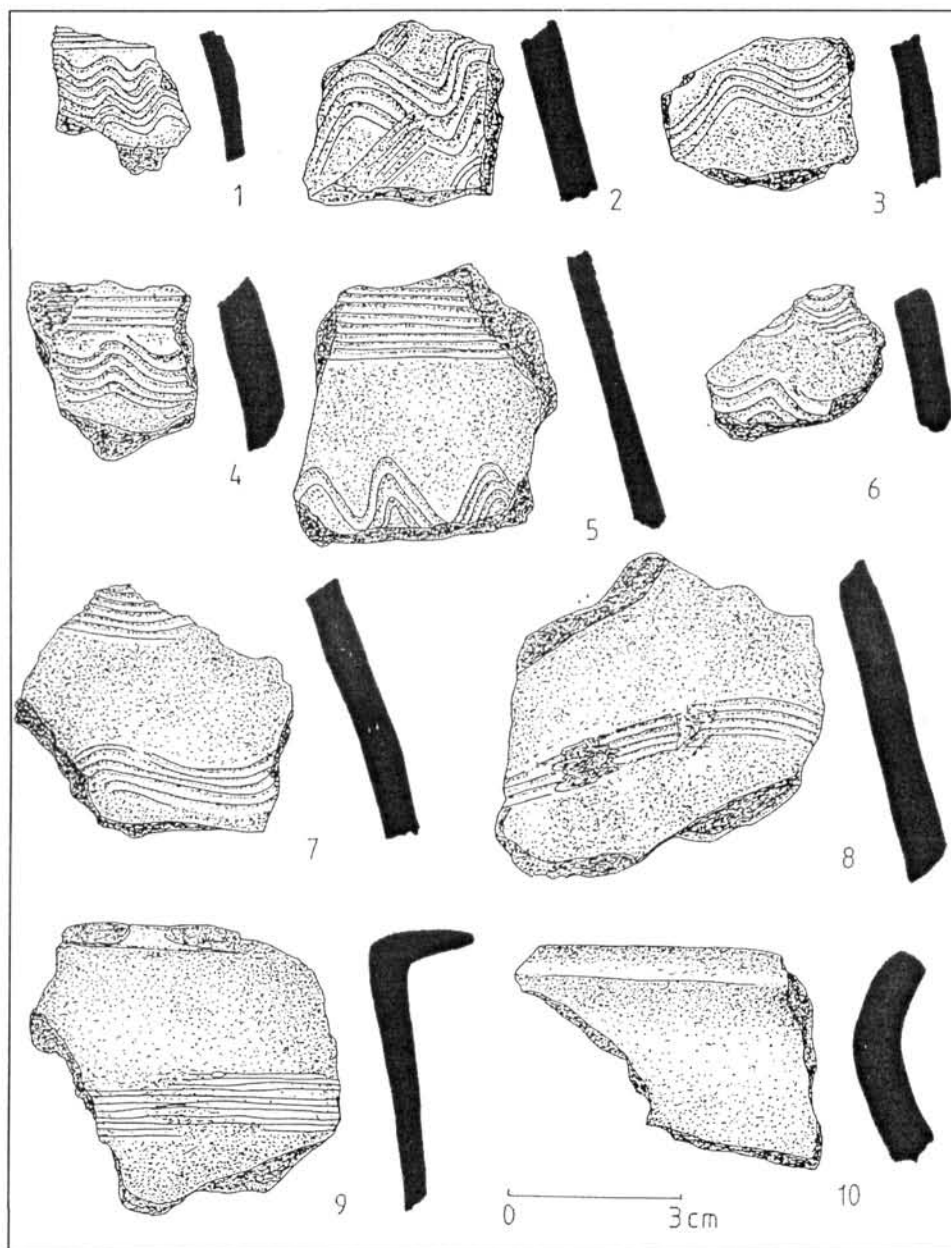
nyugati széléig megtalálható.⁵⁸ Szendrőládnál a helyi lakosok mesélték a kutatóknak, hogy a fekete földdel a házak alját festik, ez volt a nyomravezető Kovács Sándor szóbeli tájékoztatása szerint.

A Helle patak és a Tóharaszi patak összefolyásánál a patakmedret sűrű, grafitos fillittörmelék borítja. Itt az alsó letisztítás a patakbevágás déli oldalának meredek partfalában készült, a sűrű fillittörmelék kezdete felett (9. kép). A jelmagyarázat a következő: 1. Fillit, 2. Kovás mészköbetelepülés, 3. Átrétegzettséget mutató törött fillittörmelék (pleisztocén), 4. Rendezetlen tömött fillittörmelék, 5. Kvarcit, 6. Kvarcittörmelék, 7. Talajjal kevert, laza fillittörmelék (holocén), 8. Mintavételi hely. A mintavétel szélessége 5 m, magassága a patak szintje felett a széleken kb. 1 m, középen a legmagasabb, 2 m. A feltárásnál 0,5 m-rel ástak a patak szintje alá. Megállapították, hogy a szálban álló kőzet fekete, többnyire fényes fillit, amely a palássági síkok mentén mm-es levelekre, tömegesebb változata pedig néhány cm vastagságban rétegszerűen esik szét. Szendrőládnál a mangános vasércelőfordulást is kutatták.⁵⁹

Ezeket a nyersanyagokat természetesen a következő évszázadokban itt élt emberek is bányászták és felhasználták. Amikor a Dunántúl nagyrészt kelta lakosságát a római légiónok megszállták, a Dunától keletre levő vidéket különböző, a rómaiak által *barbárnak*

⁵⁸ Kovács S.–Péró Cs., 1990. 33. Az anyagra való hivatkozás lehetőségét és az ábra közölhetőségét Kovács Sándornak és Péró Csabának köszönöm.

⁵⁹ Balogh K., 1950.

12. kép. Barbár edények töredékei Szendrőből (A szerző rajza)

nevezett nép árasztotta el. Kerámiában gazdag telepeik (1. kép. Térképjele telített háromszög) ismertek a területen széles körben. A Hangony patak mentén lelőhely Domaháza, Hangony, Szentsimon.⁶⁰ Ózd-Stadion építéskor nagyszabású ásatás során

⁶⁰ K. Végh K., 1969. 69. 70., HOM Régészeti gyűjtemény.

1951-ben kunyhók alapjait, tűzhelyeket, kemencéket⁶¹ és hulladékgyűjtőket tártak fel, melyek ásatási leletanyaga keresztmetszetet ad a kor kultúrájáról.⁶² A települést időben Kr. u. 250–350 közé teszi a kutatás.⁶³ Rozsnyói Márton talált még leletet Upponyban⁶⁴ 1961-ben, a vasolvasztó kemence feletti dombtetőn. A Sajó mentén Sajópüspöki, Sajónémeti, Hét, Putnok, Sajógalgóc lelőhelyek.⁶⁵ Miskolc környékén sűrűsödnek a császárkori lelőhelyek. Kelemérből Simon Bálint pap gyűjtéséből került a miskolci múzeumba császárkori telepanyag, így cserepek (10. kép), köztük korongolt peremdarabok, hullámvonal díszítésű oldaltöredékek (11. kép), ép és töredék örlőkő és salak. Szendrő északi és déli részén,⁶⁶ Csehiben és Garadna határrészekén gyűjtöttek a múzeum régészei cserepeket (12. kép) és vassalakokat. A Rudabánya melletti Mogyoróshegy keleti részén talált Kalicz Nándor késő kelta cserepeket és kohósalak-maradványokat.⁶⁷ Aggtelek és Jósavfő szintén ismert lelőhely.⁶⁸

Természetesen a terület módszeres bejárása sok új lelőhellyel gazdagítaná jelenlegi ismereteinket, de térképünkben (1. kép) így is látszik, hogy a Sajó völgyéből északra a Keleméri patak és a Bódva, valamint a kisebb patakok mellett haladva veszik körbe a bányavidéket a vaskori és a császárkori leletek, telepek és erődítések.

IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung. = Acta Archaeologica Hungarica

FA. = Folia Archaeologica

HOMKözl. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc

HOMÉvk. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc

Balogh Béla

1894 Putnok mezőváros múltja és újabb kora 1881-ig. Rimaszombat

Balogh Kálmán

1950 Jelentés a szendrőládi mangános vasércelőfordulás megvizsgálásáról. 1950.

V. 30. Vas/44. Magyar Állami Földtani Intézet

Bohn Péter–Kiss Klára

1983 Magyarország mélyfúrásai alapadatai. Budapest

Csorba Csaba

1993 Gömör vármegye katonai leírása. 1780-as évek. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 34. Miskolc

Dobosy László

1973 Salaklelő és vassfeldolgozó helyek a Bán patak völgyében. HOMKözl. 12. 69–75.

⁶¹ Korek J., 1958. 79–81.

⁶² Párducz M.–Korek J., 1959. 159–194., Hellebrandt M., 1973. 37–51.

⁶³ K. Végh K., 1975. 76.

⁶⁴ Korek J., HOM A. 479–68.

⁶⁵ B. Hellebrandt M., 2001. 79–80. 82–83.

⁶⁶ B. Hellebrandt M., 2002a. 90–94.

⁶⁷ Podányi T., 1957. 72.

⁶⁸ K. Végh K., 1975. 68, 71.

Heckenast Gusztáv

- 1968 A magyarországi vaskohászat története a XIII. század közepéig. *Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre* (szerk.): A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban, 131–171. Budapest

Hunyadi Ilona

- 1957 Kelták a Kárpát-medencében. Régészeti Füzetek 2. Budapest

Hellebrandt Magdolna (B. Hellebrandt Magdolna)

- 1973 Az ózdi régészeti gyűjtemény. HOMKözl. 12. 37–51. Miskolc
- 1988 Szkíta kori temető Kesznyéten-Szérűskerten. 1984–85. évi ásatás eredménye. (Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten-Szérűskert. Grabungsergebnisse der Jahre 1984–85). HOMÉvk. XXV–XXVI. 107–126. Miskolc
- 1999 A Bódva-völgy története az őskor utolsó évezredében. *Bodnár Mónika–Rémiás Tibor* (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából, 93–120. Múzeumi Könyvtár 5. Putnok
- 2001a Putnok és vidékének régészeti adatai. *Bodnár Mónika* (szerk.): Putnok monográfiája, 60–106. Putnok
- 2001b A szkíta kultúra emlékanyaga az Alföld és a hegyvidék találkozásánál. *Havassy Péter* (szerk.): Hatalmasok a viadalokban. Az Alföld szkíta kora. (Sie sind Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene), 51–67. Gyulai Katalógusok 10. Gyula
- 2002a Az őskor és a római császárkor régészeti emlékei. *Veres László–Viga Gyula* (szerk.): Szendrő monográfiája, 57–94. Szendrő
- 2002b A putnoki kard (A sword from Putnok). Ősrégészeti Levelek 4. 76–78.
- 2002c Edelény, Szendrő és Izsófalva vízivára (Die Wasserburgen von Edelény, Szendrő und Izsófalva). HOMÉvk. XLI. 15–37. Miskolc
- 2003 A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. *Viga Gyula–Holló Szilvia–Andrea–Cs. Schwalm Edit* (szerk.): Vándorutak – múzeumi örökség, 285–295. Budapest
- 2004 Őskori föld- és vízivárak (Prehistoric Earthworks and Forts Surrounded by Bodies of Water). MOMOSZ II. Őskoros Kutatók II. összefoglalójának (Debrecen, 2000.) konferencia kötete, 171–186. Debrecen

Kemenczei Tibor

- 1984 Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
- 1986 Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. FA 37. 117–136.
- 1994 Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. FA 43. 79–99.
- 2001 Az Alföld szkíta kora. *Havassy Péter* (szerk.): Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene), 7–36. Gyulai Katalógusok 10. Gyula

Korek József

- 1958 Kelta edénygetető kemence Ózdon. HOMÉvk. II. 79–81. Miskolc

Kovács Sándor–Péror Csaba–Madarasi András–Prónay Zsolt–Sajó István–Solymár Gyula–Lantai Csaba–Árkai Péter–Hermesz Miklós

- 1990 A Szendrői fillit formáció. A Szendrői-hegység grafitartalmú képződményeinek földtani, geofizikai és minőségi vizsgálata. Készítette a TIT Nógrád megyei Szervezete. Témafelelős *Hermesz Miklós*. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár: 17403.

Leszih Andor

1939 Borsod megyei szkíta leletek (Scythian Find from the County of Borsod) FA 1–2. 1–20.

Miroššayová, Elena

1994 Sídlistkoz neskorej doby haštatskej v Čečejovciach (Späthallstattzeitliche Siedlung in Čečejovce). Slovenská Archeológia 42. 37–68.

Nagy Elemér

1970 Jelentés a Szendrői hegység környéki grafitkutatáshoz kapcsolódó vizsgálatokról. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár T. 2565.

Nováki Gyula

1968 A magyarországi vaskohászat régészeti emlékei. *Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre* (szerk.): A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban, 13–76. Budapest

Nováki Gyula–Sándorfi György

1992 A történeti Borsod megye várai (Die Burgen des historischen Komitats Borsod. Von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest–Miskolc

Patay Pál

1961 Az alsótelekesi vaskori temető (Cimitière de l'âge du fer á Alsótelekes). FA. 13. 27–50.

Patay Pál–B. Kiss Zsuzsa

2001–2002 Az Alsótelekes-Dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei). (Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes-Dolinka. Die Ergebnisse der Freilegungen der Jahre 1962 und 1964.) FA 49–50. 79–141.

Párducz Mihály

1965 Graves from the Scythian Age at Ártánd. ActaArchHung 17. 137–231.

Párducz Mihály–Korek József

1959 Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. ActaArchHung 10. 159–194.

Pesty Frigyes

1988 Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte *Tóth Péter*. Documentatio Borsodiensis 5. Miskolc

Petres Éva–Szabó Miklós

1992 Decorated Weapons of the La Tene Iron Age in the Carpathian Basin. Inventaria Praehistorica Hungariae 5. Budapest

Pink, Karl

1939 Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. DissPann. II. 15. Budapest

Podányi Tibor

1957 A régi rudabányai ércbányászat. In: Rudabánya ércbányászata. 66–101.

Radócz Gyula–Oswald György

1969 A Szendrői hegység paleozóos korú grafitos-antracitos összetételeinek kutatási terve. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár T.5625.

Reinecke Pál

1898 Magyarhoni emlékek a La Tene-kor kezdetéről. ArchÉrt. 306–316.

Repiszky Tamás

1999 Ásványlelőhelyek és bányarégesztet a Kárpát-medencében. Pest megyei Múzeumi Füzetek 5. 7–18. Szentendre

Schréter Zoltán

1949 Jelentés a Gadna község határában levő grafitos pala előfordulásáról. Magyar Állami Földtani Intézet Adattár F.I.51.

Sinnyei István

1967 Jelentés az edelényi grafitkutatás eredményeiről. Miskolc

Szendrei János

1878 Őskori ércbányászat nyomai Borsodmegyében. ArchÉrt. 280–282.

1883 Hazai adatok az archaeológiához. Borsod megye őstelepei. ArchÉrt. 109–142.

Szentiványi Ferenc–Vass János–Reményi Viktor

1951 Föld- és telepismeret. Budapest

Tompa Ferenc

1939 A lausitzi kultúra Borsodban. FA I–II. 29–32.

Vastagh Gábor

1968 Az ásatásokkal feltárt kohászati maradványok műszaki vizsgálatának eredményei. *Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre* (szerk.): A magyarországi vaskohászat története a középkorban, 77–130. Budapest

K. Végh Katalin

1969 Kelta leletek a miskolci múzeumban (Celtic Finds in the Museum of Miskolc). HOMÉvk. VIII. 69–114. Miskolc

1975 Régészeti adatok Észak-Magyarországról, I–IV. századi történetéhez. (Archäologische Beiträge zur Geschichte Nordungarns im I–IV. Jahrhundert n. Z.). 13–14. 65–129.

THE INFLUENCE OF RAW MATERIALS ON IRON AGE AND ROMAN IMPERIAL AGE SETTLEMENTS IN THE REGION OF THE SAJÓ AND BÓDVA RIVERS

The importance of the region in north-eastern Hungary between the Sajó, Szuha and Bódva Rivers in the Iron Age can be attributed to the *deposits of metals* and minerals found here. Copper mining had already begun in Rudabánya and its vicinity centuries earlier.¹ Earthworks and water fortifications defended the metal deposits. Rising above the flood plains of the rivers, almost in a straight line at the foot of the hills, we can still see the fortifications which also served political power and trade purposes. A large quantity of timber was probably also used to create them. Proceeding from west to east the fortifications (Figure 1. Indicated with a large empty circle) are: NW from Bánréve, beside *Lenartovce* (Lénártfalva) in Slovakia a water fortification surrounded by mound and ditch can be seen on the bank of the Rima.³

The water fortification of *Putnok-Pogonyipuszta* was built at the western entrance of the Putnok valley, at the spot where the road led into the hills beside the Keleméri stream, passing through today's Kelemér and Mohosok towards Imola, Kánó, Alsó- and Felsőtelekes and Rudabánya.^{4–7}

An 18th century manuscript map shows an "Earthwork" south of *Sajókaza*, in the direction of Sajóivánka.⁸ It was in a strategically important place,⁹ as the road passed here from the Sajó into the hills to the north, towards Felsőnyárad and Felsőkelecsény, where it branched in two directions, one going NW towards Ragály and Trizs, and the other going NE, passing through Rudabánya and Szuhogyon into the Bódva valley. The second military survey¹⁰ shows the flood plain which is still wide today (Figure 2), extending as far as the Szuha valley.

At *Izsófalva* the southern end of Gede hill was transformed into a fortress at the spot where,

at the western edge of the fortress, the Ormos stream flows from the Rudabánya valley into the Szuha, and at the eastern side of the fortress the Mák stream also flows towards the Szuha, joining it at Szuhakálló. The first and second military surveys¹¹ clearly show the ancient state, patches of wetland and flood plains can be seen almost from hill to hill beyond Kurityán and Felsőnyárád as well. In autumn 2003 we marked out our trial trench (Figure 3) in the northern part of the fortress, running north from the edge of the path leading over the hill from Izsófalva to Rudolftelep (passing along the top of the former earthwork). The trial trench is 9 m long and 1.3 m wide. The soil at the foot of Koplaló hill is sandy loess (Figure 4); this is found from the northern end of our trench for two metres towards the south, followed by a mixed soil and then a hard clay. 1.20 m from the southern end of the trench, towards the north we can see the entrenchment. We deepened our trench and could see the brown fill-in in the yellow clay layer, with many pebbles at the bottom. The entrenchment could be seen on both the eastern and western sides of the trial trench, and on the southern wall we even found the somewhat higher widening of the former ditch where we observed numerous traces of charcoal. The ancient ditch is thus documented at a depth of 2.10 m and a width of 1.20 m, it then narrows downwards in a broad arc, and 0.60 m of brown fill-in goes down into the yellow clay. The ditch-diggers threw the soil out on two sides; this line can be seen on aerial photographs. The northern mound of the ditch must have been around 7 m wide at the base, there was just room for it on the clay soil.

The water fortifications at *Edelény-Kenderföldek*^{12–13} were created to the west of the Bódva. The trade route to the Gömör-Szepes Érhegység (Ore Mountains) led through the Bódva valley. Ferenc Tompa believed that this river valley was the northern gateway to Borsod County.¹⁴

The water fortifications on the hill above *Szendrő-Major* are found beside the Bódva to the south of the inner settlement.¹⁵ The road from Szendrő through Szuhogy to Rudabánya passes beside this fortification.

The Gömör-Szepes Ore Mountains, a range rich in *iron ore* narrows towards the south. The width of the vein of iron ore reaches one kilometre beside Alsótelekes¹⁶, then suddenly ends at a fracture line. The iron region in northern Borsod lies on both sides of the central stretch of the Sajó, between the Rima and the junction of the Bódva. Iron ore,^{17–19} or traces indicating its presence,^{20–28} can be found in a number of places, and naturally it must be taken into account that these were not operated at the same time. The iron industry required a large quantity of charcoal which is the reason why such plants were located in the vicinity of forests.²⁹ Place-names also refer to the craft of ironsmith.³⁰ We know of Vaskapu [Iron Gate], Kovácsos [ironsmith] mountain, Kovácsos hill. The map on a scale of 1:50000 produced in the first half of the 20th century is marked "Mounds" above Puszta Vassas [Iron] forest now in Slovak territory, north of Szuhafő. The literature³¹ reports mention of fortifications (Figure 1. Indicated with a small empty circle) at Dövény-Örfatető and Örhegy, Felsőkelecsény-Örhegy, Felsőnyárád-Kis- and Nagyörhegy, and there are no doubt also others we do not know about in this forested area where few surveys have been made.

At Rudabánya the iron ore had no overlying stratum and could be mined on the surface. Podányi observed that at Mogyoróshegy on the road leading to Szuhogy and Szendrő, the road passed over iron ore on the surface.³² This observation has been confirmed by recent drilling, for example, in 1983 spar iron ore was found at a depth of 0.00–9.20 m, in another place at 1–14.30 m, and in a third place at 0.00–7.7 m, and the depth of the useful ore was 5.00 and 9.30 m.³³ Sándor Soproni did work in 1954 at Rudabánya to rescue archaeological finds.³⁴ He saw traces of chiselling 5–10 cm long in the old mine tunnel. In 1955–56 György Szabó went into the mine; in his opinion wedges were used and in places the rock was split, which means that fire was also used to break the ore.³⁵

The iron *slag* can also help to identify a site.³⁶ Traces have been found in Aggtelek, Szendrő (Figure 5), and Kelemér (Figure 6). Harsh struggles were waged over the course of history for the possession of iron ore deposits. In Szendrő, in the Ördöggát cave, bronze and iron arrowheads have been found.³⁷ Kemenczei dated the finds to the 6th century BC.³⁸ Similarly early arrowheads were found at Alsótelekes.³⁹ Researchers dealing with the period agree that the population of the Scythian period produced in the Carpathian Basins objects with forms that had been brought from

the east. Párducz even identified the centre of their production as the Gömör-Szepes Ore Mountains.⁴¹ Kemenczei thought that the date of production was most probably the 6th century BC.⁴² Objects from the *Scythian period* (Figure 1. Indicated on the map with a filled rectangle) have been found at Szendrő-Temetődomb, Bánhorváti, and Sajószentpéter.^{44–45}

In the early 4th century BC bands of *Celts* arrived from the west and conquered the original inhabitants of the region. Celtic sites (Figure 1. Indicated on the map with an empty square) have been found at Szendrő^{46–49}, Szin,⁵⁰ Sajókaza-Ormospuszta,⁵¹ and Edelény.⁵² Finds of Celtic coins along the Sajó can also be added to the map (Figure 1. Indicated on the map with an empty triangle), Audoleon-type coins are known from the Miskolc area, the Bükkszentlászló find of coins and the coins found at Miskolc-Diósgyőr are of the cotinus type, and coins have also come to light at Sajókaza and Rimaszombat.⁵³ Karl Pink mentioned a Celtic coin from Felsőkelecsény,⁵⁴ although he wrongly placed the village in Tolna County. This is obviously an error since the Gazetteer of the Lands of the Hungarian Crown, published in Budapest in 1882, mentions 14 places called Kelecsény, all to the east of the Garam River, that is, in the northern part of the country, and it described Felsőkelecsény as being in Borsod County. The presence of Celtic coins is logical, because they reached the mining region from Sajókaza, along the known route through Felsőnyárád and Felsőkelecsény.

The Celts mixed *graphite* into the clay used to make certain types of pottery bowls. This ware was more heat resistant. Surface outcrops of graphite can still be found today towards Aggtelek, and at Szendrőlád, Edelény and Gadna. In the latter place the graphite is an attractive blackish-grey, oily to the touch, it is mined on the surface using picks, for 2–3 m it is stained with iron ochre, but deeper down it is generally found to be purer.^{55–56} In 1969–1970 the Central Geological Survey carried out exploratory research for graphite in the Szendrő hills.⁵⁷ Local people at Szendrőlád told the researchers that they use the black earth to paint the footing of their houses, this is what put them on the trace according to the information given by Sándor Kovács.⁵⁸ The bed of the stream at the junction of the Helle stream and the Tóharaszi stream is covered with a thick phyllite rubble containing graphite. Here the lower section was made where the stream cut into the bank, in the steep bank on the south side, above the thick phyllite rubble (Figure 9). Legend: 1. Phyllite, 2. Siliceous limestone deposit, 3. Broken phyllite rubble showing restratification (Pleistocene), 4. Disordered compacted phyllite rubble, 5. Quartzite, 6. Quartzite rubble, 7. Loose phyllite rubble mixed with soil (Holocene), 8. Sampling place. The sample was 5 m wide, its height was approx. 1 m above the level of the stream at the edges, and the highest, 2 m, in the middle. The section was dug 0.5 m below the level of the stream. It was found that the solid rock was black, mainly shiny phyllite, with a slaty cleavage splitting into sheets of mm thickness, while the more massive variety cleaves into layers a few cm thick. They also examined the occurrence of manganic iron ore at Szendrőlád.⁵⁹

These raw materials were mined and used also by the people who lived here in the following centuries. In the *Roman Imperial age* barbarian peoples left large settlements in this region (Figure 1. Indicated on the map with a solid triangle). Sites: Domaháza, Hangony, Szent-simon,⁶⁰ Ózd,⁶¹ Uppony,^{61–64} along the Sajó at Sajópuszpöki, Sajónémeti, Hét, Putnok, Sajógalgóc,⁶⁵ Kelemér (Figures 10, 11), Szendrő⁶⁶ (Figure 12), Aggtelek, Jósvalfő,⁶⁸ in a number of places pieces of slag have also been found. Naturally, a systematic survey of the region would discover new sites, but it is already clear from our map (Figure 1) that finds, settlements and fortifications from the Iron age and the Imperial Age are to be found all around the mining region, to the north of the Sajó valley, along the Keleméri stream and the Bódva, as well as along the smaller streams.

Magdolna B. Hellebrandt

VASMŰVESSÉG ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A KR. E. 3. SZÁZADBAN: SAJÓPETRI-HOSSZÚ-DŰLŐ

SZABÓ MIKLÓS–CZAJLIK ZOLTÁN

Bevezetés

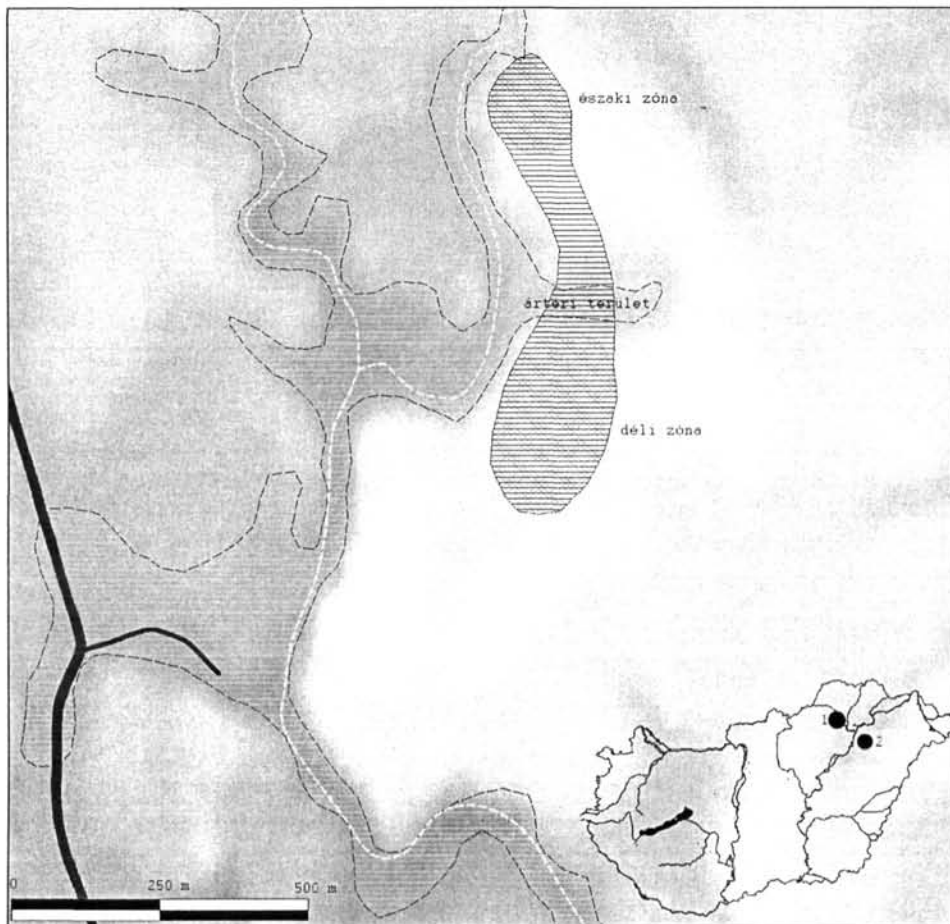
Sajópetri-Hosszú-dűlő kelta települése Északkelet-Magyarországon, az Alföld és a Bükk hegység csatlakozó zónájában található. A kisebb kiemelkedésre, a Sajó és a Hejő közös kavicsbordalék kúpjára épített falu jelenleg ismert kiterjedése kb. 450x250 m. A lelőhely azonosítására a Miskolcra vezető, M30-as autópálya építkezéséhez kapcsolódó régészeti terepbejárások során került sor. A nyomvonalba eső részen 1995-ben indította meg a leletmentést a miskolci Herman Ottó Múzeum, Lovász Emese vezetésével, amelyet 1996-ban és 1998-ban az észak-alföldi magyar–francia vaskorkutatási program keretében az ELTE Régészettudományi Intézete folytatott. 2002-től a lelőhely feltárása új lendületet kapott az OTKA Tudományos Iskola program¹ révén, illetve az autópálya építkezéshez kapcsolódó árvízvédelmi körtöltés kialakításához szükséges további megelőző feltárások miatt.² Ekkor kezdtük meg a lelőhely északi részének kutatását is, amellyel együtt a feltárt terület ma már több mint 20 000 m², a mintegy 50 épület mellett a különböző gödrök, árkok és az egyéb jelenségek száma meghaladja az 530-at.

Ezek az adatok már önmagukban is jelzik a lelőhely kárpát-medencei viszonylatban rendkívüli jelentőségét. Emellett már az első publikációk (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVECZKY 1997; SZABÓ 1998) képet adtak a feltárt leletanyagnak egy falusias karakterű településhez képest meglepő gazdagságáról és változatosságáról, amely a 2002-es kutatások jóvoltából a remélnél is nagyobb hangsúlyt kapott. Említsük meg a kelta harcosok egykori jelenlétére utaló fegyverek (kard, kardlanc, pajzsdudor) gyakoriságát, vagy az asszonyaik jómódú voltát igazoló üveg- és bronzékszereket (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVECZKY 1997, 83 és 89; vö. 2. jegyzettel). Már az első közleményben bemutattuk a házakból és a gödrökből a La Tène-anyaggal együtt napvilágra hozott nagyszámú edénytöredéket, továbbá csont- és bronztárgyat, amelyeket a magyar kutatás hagyományosan az alföldi, ún. szkíta kultúrához kapcsol (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVECZKY 1997, 83 és 183, XII. 21–28. sz.; vö. JEREM 1984–85, 91.). Ennek a leletszituációnak köszönhetően Sajópetri kulcslelőhelynek minősül, mint-hogy a szkítakori őslakosság La Tène-kori továbbélésének vizsgálatát a korábbi, kizárólag sírmellékletet tartalmazó forrásanyag után (MARÁZ 1981) immár a településre jellemző, a mindennapi élethez kapcsolódó kerámiára, használati tárgyakra lehet építeni.

Figyelembe véve a feltárt leletanyagban tükröződő etnikai képet, azaz a „La Tène-kelták” és az ún. szkíta népesség együttélésére utaló szimptomákat, alapvető fontosságú a történeti háttér rekonstruálása. Ennek támpontjait maguk a leletek, pontosabban a kronológiai helyzetükre vonatkozó megállapítások szolgáltatják. Legelőször is le kell szögezni, hogy a vaskori struktúrák kitöltésében minden esetben jelen van a La Tène-anyag, vagyis keltezésüket illetően, mint a legfiatalabb komponens, ez a meghatározó.

¹ Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok, TS 040893-as pályázat.

² A feltárások részletes történetét és az eddig megjelent publikációkat lásd: SZABÓ et al. à paraître.

1. kép. Sajópetri-Hosszú-dűlő áttekintő térképe. A melléktérképen az 1-es szám Sajópetrit, a 2-es Polgárt jelöli

Ez arra a gödörre is vonatkozik, amelyből a Velemi típusú bronzfibula, az egyetlen egyértelműen kora vaskori (Ha D2) tárgy származik (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVÉCZKY 1997, 83, XII. 13. sz. vö. JEREM 1982, 204 skk.). Vagyis, a kutatások mai állása szerint Sajópetriben a késő vaskori településnek „szkíta kori” előzménye nem volt. Ez annak ellenére nem meglepő, hogy a lelőhelytől viszonylag csekély távolságra fekszik (kb. 8 km) Muhi-Kocsmadomb, ahol egyik ritka példáját találjuk egy szkíta kori nekropolisz La Tène-kori folyamatos használatának (HELLEBRANDT 1999, 215 skk.). Sietünk azonban leszögezni, hogy az előbbi semmiképpen sem lehetett a Sajópetriben megtelepült közösség temetkezőhelye, amelyet a településtől D-re nagy valószínűséggel sikerült lokalizálnunk. Másfelől pedig számos jel mutat arra, hogy a kelták bevándorlása után Kelet-Magyarország kora vaskori településszerkezete gyökeresen átalakult (vö. MARÁZ 1981, 98 skk.).

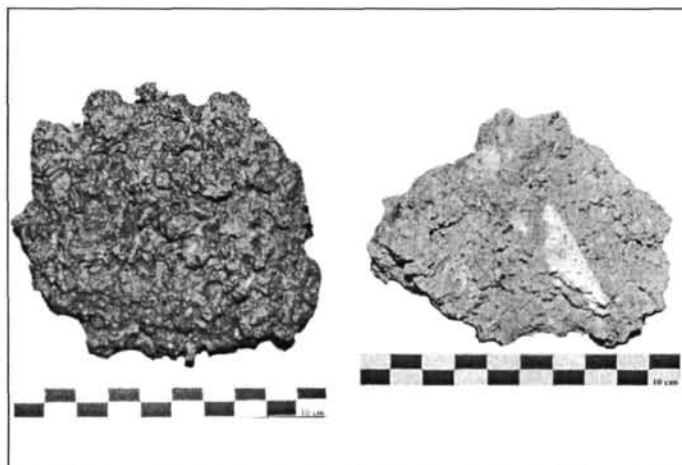
Ezek után arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy mikorra tehető a La Tène-falu kialakulása Sajópetriben? Ez, a kronológiai szempontból érzékeny leletek alapján,

mint például a plasztikus díszítésű gombos lábú fibula (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVECZKY 1997, 84, 77. kép, 183, XII. 14 sz.) a LT B 2-periódus elejére tehető (Ibid. 83–4.), ami a Kárpát-medencében feltárt kelta temetők Gebhard-féle 4. horizontjának felel meg (GEBHARD 1989, 125–6: Kr. e. 330/20; vö. SZABÓ 1995, 52: Kr. e. 310.). Ez az időpont azonban nem feltétlenül jelenti a kelták tömeges bevándorlásának kezdetét Kelet-Magyarország térségébe, hiszen a ma hozzáférhető anyagban a maíai temető alapján definiált 3. horizont (GEBHARD 1989, 76 skk., 22. kép) típusai is megtalálhatók (Lásd pl. Muhi-Kocsmadomb 25 sír: HELLEBRANDT 1999, 218–9, LXXVIII. t. 5–16. sz. és LXXIX. T. 1–4. sz.; vö. MARÁZ 1981, 98.). Az eltemetettek életkorának ismerete nélkül azonban szinte lehetetlen megválaszolni azt a kérdést, hogy a kimutatható tipomorfológiai különbségek időbeli eltérést, vagy *quasi*-egyidejűséget takarnak-e (vö. SZABÓ 1995, 53.). Kétségtelen viszont, hogy a magyar Alföld keleti peremén, a romániai Pişkolt mellett feltárt temetőben egy, a klasszikus LT B 2-t megelőző LTB1–B2 (= Pişkolt I) horizont jól definiálható (ZIRRA 1998, 153 skk.). Ettől a problémától függetlenül megállapíthatjuk, hogy a Sajópetriben kiásott La Tène-település a Kr. e. 4. század végén jött létre. Kialakulásában, s tanulmányunknak ez a fő témája, döntő szerepe lehetett a vasérclelőhelyekhez való hozzáférés lehetőségének. A kelta vaskohászat fontos regionális központjával kell számolnunk, melynek működése a közép La Tène-periódusba is belenyúlt (RAPPORT 1998, 31.). Valószínűnek látszik, hogy a település megszűnése az oppidumok kialakulásával függhet össze (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVECZKY 1997, 85., vö. Bükkszentlászló-Nagysánc oppidumáról: HELLEBRANDT 1992, 37 skk.).

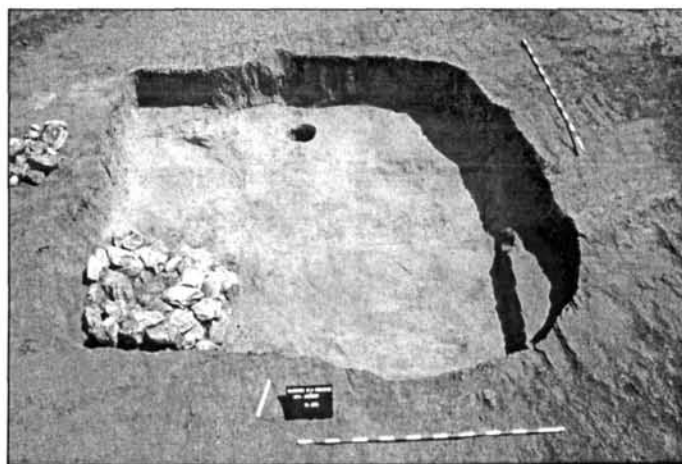
A vaskoháshoz kapcsolható jelenségek és leletanyag

A vasérc helyben folytatott kohósításának legfontosabb bizonyítéka a nagy mennyiségben azonosított salak. Ez makroszkopikusan két fő típusra osztható: könnyű szilikátsalakra és nehezebb, vastartalmú kohósalakra. Szilikátsalak legnagyobb mennyiségben a település déli felének középső részén, egy kb. 40x25 m-es, nehezen lehatárolható területen került elő. A széleken az altalajjal egyre jobban elkeveredő, éles átmenetet csak ritkán mutató, 10–30 cm vastag, világosszürke salakréteg teljes mennyisége (nem számítva a gépi földmunka során eltávolított részét) óvatos becslés alapján is meghaladhatta a 200 m³-t. Ugyanez a salaktípus nagyobb tömbökben, ágas-bogas szerkezetű darabokban két nagyobb gödörben is megtalálható volt; a salakos terület keleti szélén mélyített, tőle árokkal (kerítéssel?) elválasztott zónában lévő 95.5-ben és a 96.19-ben. Kisebb mennyiségben a 98.3-as, a 98.7-es és a 98.8-as, illetve a délkeleti részén feltárt 02.31-es, 02.106-os és 02.110-es épületekből, valamint a 02.92-es gödörből is feltártunk könnyű szilikátsalakot. E salaktípushoz hasonló – vassalakkal együtt – a település északi részéről is előkerült, például a 02.23-as számú épületből.

Kohászati vassalakot jelenleg csak a lelőhely északi részén feltárt épületekből (02.18-as, 02.20-as, 02.23-as, 02.29-es), illetve a 02.21-es gödörből ismerünk. Különösen sok került elő a 02.23-as épületből, együttes mennyisége mintegy 0,5 m³-re, súlya 40 kg-ra becsülhető. Az egyes darabok nagysága a pogácsamérettől az öklömnyiig terjed, formájuk általában szabálytalan, bár vannak köztük 8–10 cm-es átmérőjű, cipő alakú darabok is. A lelőhely déli részén, a salakos zónától keletre egy 3x3 m-es, lekerekített négyzet alakú gödörben nagyobb mennyiségű (kb. 4 m³) karbonátos kőzetanyagot tártunk fel. A 10–30 cm-es blokkokból álló kupac mellett korhatározó kerámia nem volt. Hasonló méretű karbonátos kődarabokból álló kisebb kupacot a salakos zónától 30 m-es

2. kép.
A Sajópetri-Hosszú-
dűlőn feltárt salaktípu-
sok: könnyű, szilikátos
salak (jobb oldalt), nehéz
fémsalak (bal oldalt)

3. kép.
Sajópetri-Hosszú-dűlő.
A 96.18-as számú épület,
amelynek sarkában nagy
mennyiségű
karbonátos kőanyagot
tártunk fel

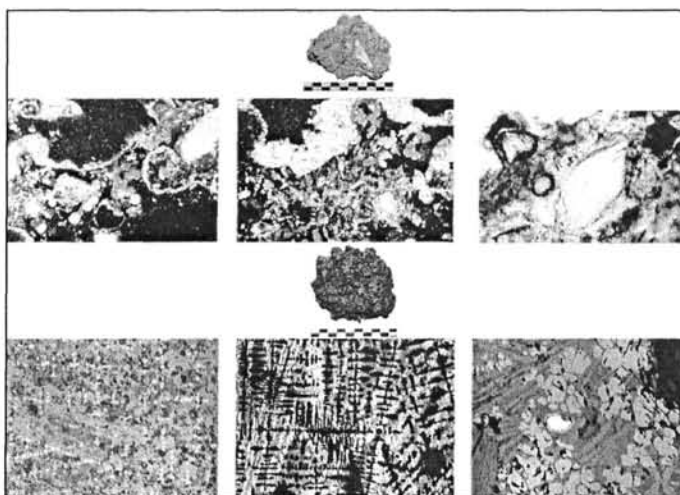
távolságra lévő 96.18-as ház északkeleti sarkában is feltártunk. Kisebb, öklömnyi mére-
tű, rossz megtartású dolomitdarabok a település északi részén, a 02.12-es házban is elő-
kerültek. A salakos zónához közeli karbonátos kőzetekből álló depók magyarázatául a
mészkő kohászati (salakképző) adalékanyagként való – modern nagyipari példákban is
ismert – felhasználása kínálkozik.

A vaskoháshoz kapcsolható jelenségkör és leletanyag anyagvizsgálatának³ eredményei

A kelta település északi zónájából, a 02.23-as házból 6 salakdarab vizsgálata ké-
szült el. Ennek alapján a vassalakok 3 altípusra oszthatók: 1. kompakt kohósalak, kis mé-

³ Az anyagvizsgálatokat az ELTE Ásványtani Tanszéke készítette el, Molnár Ferenc vezetésével. Az alkalmazott vizsgálati módszerek a következők voltak: rá- és áteső fényes mikroszkópos vizsgálat, SEM-EDS vizsgálat (Kovács Árpád, Miskolci Egyetem, Fém-tani Tanszék), RTG-pordiffrakciós vizsgálat (Lovas György, ELTE Ásványtani Tanszék).

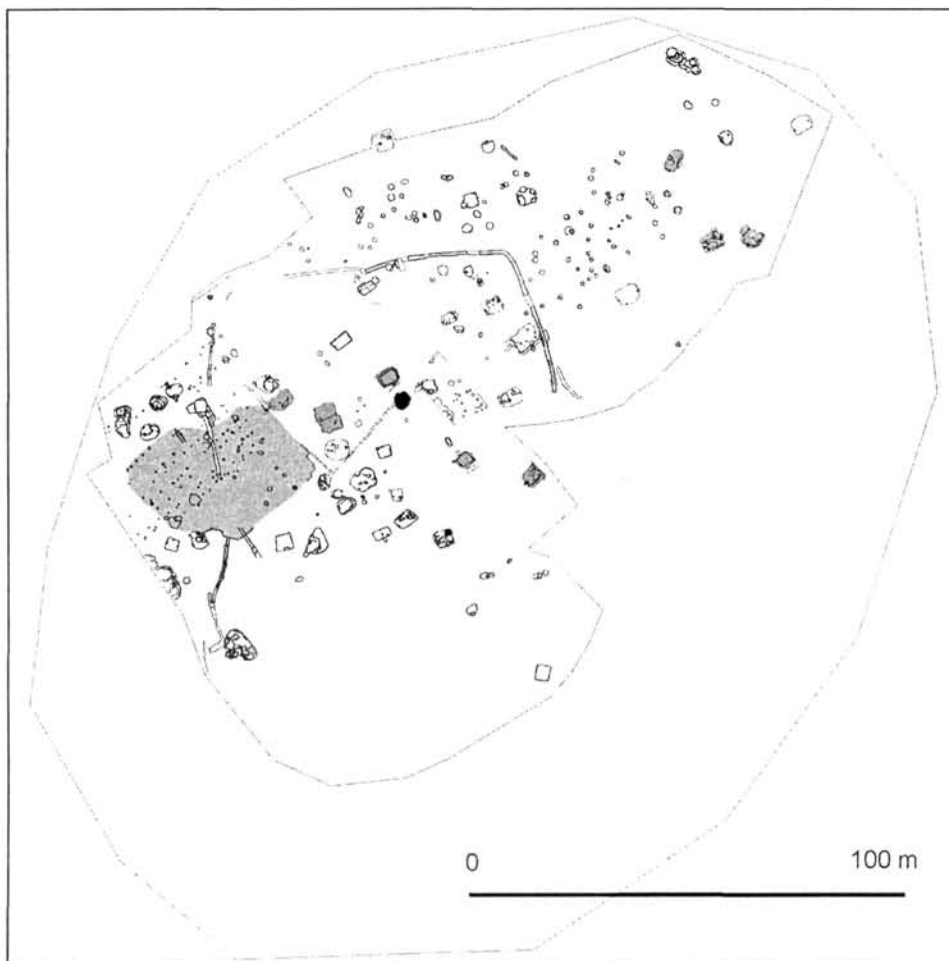
4. kép.
Sajópetri-Hosszú-dűlő.
Jellemző mikroszkópos
felvételek: könnyű
szilikátsalak (fent),
nehéz fémsalak (lent)

retű gázbuborékokkal, agytekervény-szövetű wüstit fázisokkal, amelyekben vasszemcsék is előfordulnak. A szilikátos fázis mészfayalit, intersticiálisan inhomogén, de leucittartalmú fázis van jelen (02.23.1 minta – vassalak). 2. Laza szerkezetű, kis fajsúlyú, uralkodóan üveges felépítésű, de a mátrixában mikrolitokat is tartalmazó kohósalak, amelyben az adalékanyagból visszamaradt kvarc- és földpát-szemcsék nagy mennyiségben megtalálhatók. A mátrixban esetenként fayalitos-wüstites csomók is előfordulnak. A leucit jelenléte általános és a diopszid előfordulása is valószínű. A rosszul kristályosodott mátrixban krisztobalit azonosítható (02.23.3 minta – szilikátsalak). 3. Inhomogén szerkezetű (a fenti két típus közötti átmenetet képviselő?) kohósalakok, amelyekben a 2. típus rendszerint az 1. típushoz közelálló összetételű, de más struktúrájú anyagot kérgez. Az utóbbi, kompaktabb rész abban különbözik az 1. típustól, hogy az agytekervényes wüstit-szövet helyett a wüstit-szemcsék tús-dendrites szerkezetben figyelhetők meg. (02.23.2., 4–6. minták).

A kelta település déli részéről további 4 szilikátsalak-darab vizsgálata készült el: a 2-es típusú salakhoz hasonlóan jellemző rájuk a hólyagos, porózus szerkezet, a kis fajsúly és keménység. A hólyagok falán kalcit, az alapanyagban foszfáttartalmú fázisok és egyéb ásvány- és közettörmelékek mellett kvarc figyelhető meg. A mindhárom típusban megemelkedett Ca-tartalom az adalékanyagok Ca-gazdagságára utal. A mészfayalit alacsonyabb olvadáspontú a tiszta, vagy Mg-gazdag fayalithoz képest, tehát feltehetően tudatosan használtak magas Ca-tartalmú adalékokat a kohászati tevékenység során. A magasabb Ca-tartalmat valószínűleg karbonátos közet adagolásával érték el, amelyre a kalcit-ocellumok jelenléte utal. Ugyanakkor a leucit rendszeres jelenléte azt bizonyítja, hogy az olvadási hőmérséklet további csökkentése érdekében alkáliákban gazdag salakképzőket is felhasználtak. A salakképző adalékból visszamaradt kvarc vizsgálata alapján a kérdéses – a mészkarbonát mellett adagolt – anyag magas földpáttartalmú homok/homokkő lehetett.

Az anyagvizsgálatok tehát egyértelműen tisztázták a fent ismertetett leletanyag (szilikátsalak, vassalak, karbonátos köanyag) technológiai összefüggéseit. A vassalak és a szilikátsalak nemcsak a bennük talált ásványok (leucit, kalcit) alapján származik azonos technológiai folyamatból, hanem több esetben sikerült is meghatározni azt az átmeneti (3.) salaktípust, amely a fizikai kapcsolatot is igazolja a két (1–2. típus) salaktípust

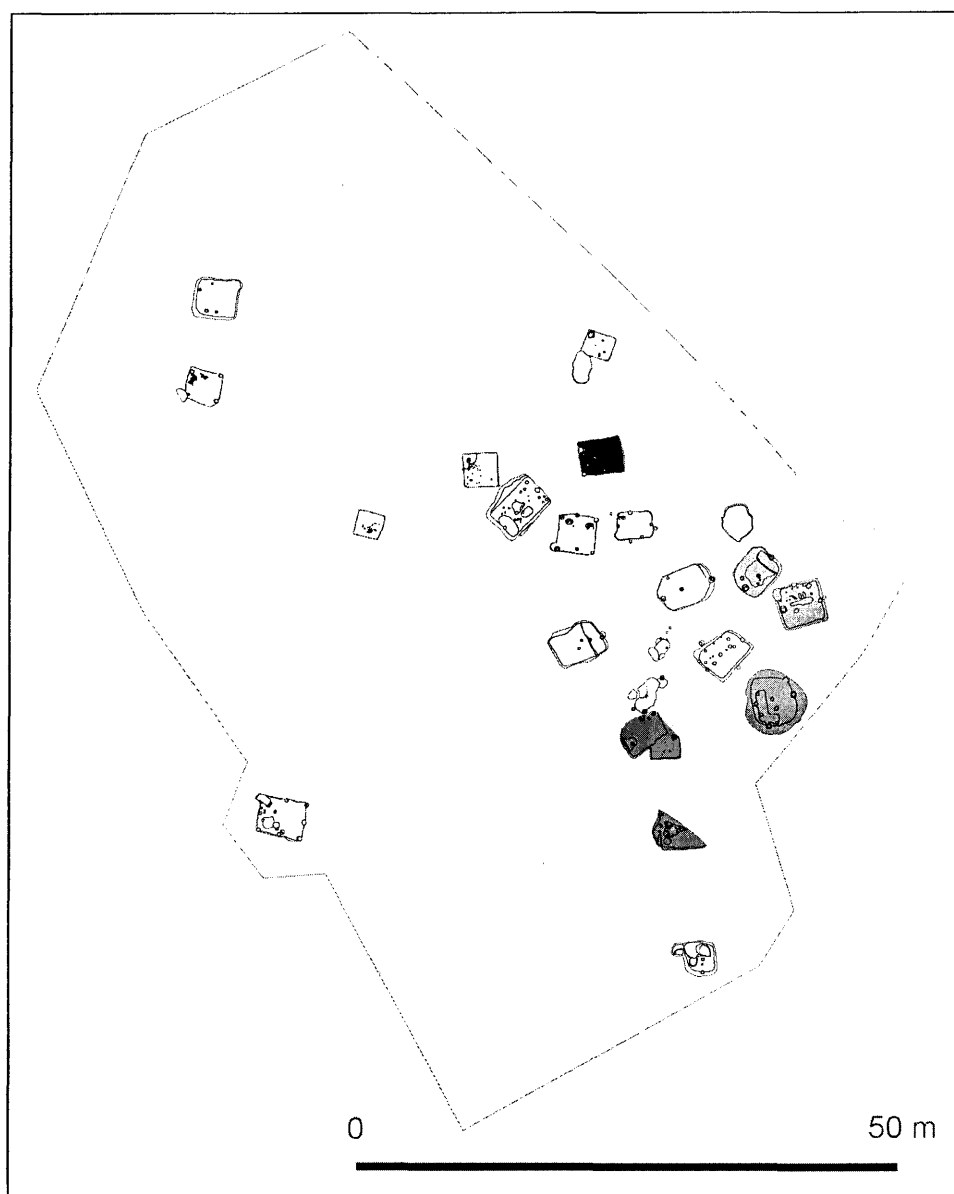
5a. kép. Sajópetri-Hosszú-dűlő. Azokat a jelenségeket, ahol salakot tártunk fel szürke színnel, ahol karbonátos kőanyagot, azt feketével jelöltük. Déli zóna, 2002 novemberi állapot

között. A szilikátsalakban azonosított ásványok (mész-fayalit, kalcit) alapján fény derült arra is, hogy az olvadáspont csökkentésére valóban adagoltak karbonátos kőanyagot a kohászati tevékenység folyamán. Más ásványok (leucit, kvarc) jelenléte azt is bizonyítja, hogy az olvadáspont további csökkentésére homokot, vagy homokkővet használtak fel.

Adatok a vaskohászati technológiához

A vas kohósítására alkalmazott technológia rekonstruálásához a legfontosabb hiányzó láncszem a kohó, amelynek mindeddig nem akadtunk nyomára. Megjegyzendő, hogy ez a jelenség nem egyedülálló, hiszen a Kárpát-medence keleti felének hasonló korú, vaskohósítási nyomokkal rendelkező települései közül egyedül Čečejevce-n tárták fel a vas direkt kohósítására szolgáló kohó darabjait (MIROŠŠAYOVÁ 1995, 21., fig. 4).

5b. kép. Sajópetri-Hosszú-dűlő. Azokat a jelenségeket, ahol salakot tártunk fel szürke színnel, ahol karbonátos kőanyagot, azt feketével jelöltük. Északi zóna, 2002 novemberi állapot

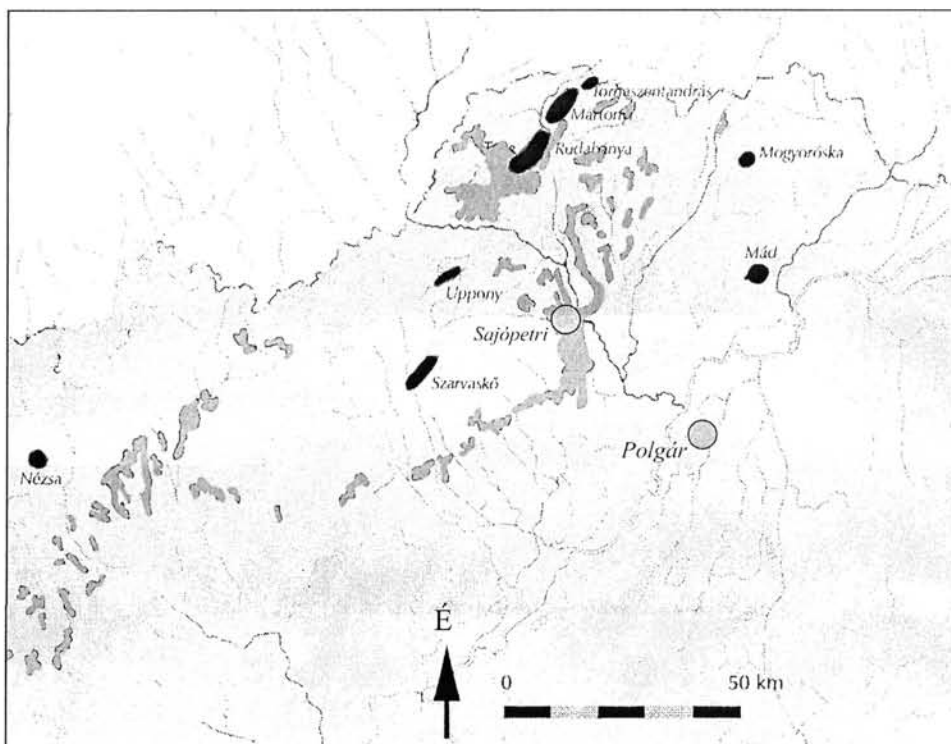
A különböző típusú salakok, valamint a karbonátos kőkupacok topográfiai elhelyezkedése alapján azonban hasznos megfigyeléseket tehetünk. A felhasznált nyersanyagok közül egyedül a karbonátos kőanyagnak ismerjük a pontos helyzetét, zömét a település déli részén tártuk fel. Az érckohósításnak is ebben a zónában kellett zajlania, amelyet az ugyanitt nagy tömegben megtalált meddő anyag, a szilikátsalak jelenléte is

bizonyít. Ennek a területnek a nyugati része még feltárássra vár, északi és déli határa közel esik a salakos zónához, kelet–délkelet felé pedig egy másik „ipari” zónához kapcsolódik, a kerámiaégető kemencebokokhoz. Feltűnő, hogy a vaskohósítás hasznos terméke, az intermedier termékek és a kohászati vassalak csak a 250 m-re lévő, az előbbinél szabályosabb elrendezést mutató északi településrész épületeiből került elő. Ez arra utal, hogy az első kohósítást követően a vastartalmú anyagot elválasztották a szilikátos salaktól (a déli zónából vizsgált salakokban vasat és egyéb fémes alkotókat nem lehetett kimutatni), és nagy valószínűséggel átszállították az északi településrészre, ahol a vastartalmú anyag további feldolgozására került sor. A településrészek eltérő képe talán a déli zónában folytatott ipari tevékenység nagyobb intenzitásával, fokozott tűzveszélyességével, a vaskohósítás és a kerámiaégető kemencék okozta nagyobb füsttel magyarázható. Elképzelhető, hogy az itt állt épületek jelentős része nem lakáscélú volt, hanem műhelyként, tároló helyiségként funkcionált.

A vaskohászati tevékenységhez felhasznált nyersanyagok eredete

A salakok anyagvizsgálata alapján a felhasznált ásványos nyersanyagok a következők: vasérc, mészke, homok/homokkő. Terepi tapasztalataink alapján a homokkő és a homok közül az utóbbi könnyen elérhető lehetett, hiszen a Sajó-völgyi felsőpleisztocén kavicstakaróban sokfelé előfordulnak homokos közbetelepülések. A karbonátos kőanyag beszerzése sem jelenthetett gondot a túlnyomóan karbonátos kőzetekből felépülő Bükk hegység lábánál (a modern kohászat miskolc–diósgyőri, nagy tisztaságú mészkevet használ). A vasérc eredetére vonatkozóan azonban jóval összetettebb a kép. A legközelebbi ismert primer vasércesedés a sajópetri-hosszú-dűlői kelta településtől 20 km-re, Miskolctól északra, a középkortól művelt rudabányai vasércvonalat pedig további 30 km-re északra található. Kisházi Péternek a Magyar Állami Földtani Intézet adataiból szerkesztett térképe alapján a Bükkalján mindenütt, így Mályi és Sajópetri környékén is számolhatunk másodlagos, gyevas(?)érccel. Sajnos a Gömöri János által közölt térképről további adatokkal, főként az érc típusára vonatkozóan, nem rendelkezünk (GÖMÖRI 2000, 262.). Utóbbi információk alapján nem zárható ki, hogy Sajópetriben másodlagos, a pleisztocén üledékekhez kötődő vasércet dolgoztak fel, ennek azonban mindeddig nem bukkantunk nyomára. Ugyanakkor a település északi részéről származó egyik vassalakmintában (02.23.1) rezet és antimont is azonosítottak, ami a rudabányai vasércekre jellemző sajátosság. Ezt az eredményt nem figyelmen kívül hagyva az őskori ércbányászatra vonatkozó általános megfigyelések a helyi ércek felhasználását valószínűsítik, hiszen az azonosított ércbányák közelében rendre meg lehet találni a kohósítási nyomokat is, vagyis az érceket nem szállították lelőhelyüktől komolyabb távolságra.

Ugyanezzel a dilemmával állunk szemben a Bódva-völgyében, a Szendrői-medencében újabb azonosított vassalak-lelőhelyek esetében is, amelyek a sajópetri településhez nagyon hasonló földrajzi körülmények között, a medencetérészínből kiemelkedő lapos dombokon jöttek létre. A rajtuk gyűjthető nagy mennyiségű vassalak a kiterjedten folytatott vaselőállítás bizonyítéka az őskorból és a korai császárkorból (CZAJLIK 2002). Itt kell megemlítenünk a Tarna völgyében, Salgótarjától D-re feltárt szkítakori települést, ahol szintén nagy számban kerültek elő a vaskohászat bizonyítékai (szilikátos és vassalak, valamint intermedier termékek, ugyancsak egy, a völgytalpból alig kiemelkedő dombvonalon, tehát nem az ismert primer ércesedések környékén (VADAY 2001, VADAY 2003). A Kárpát-medence északkeleti részén az őskori települések közül eddig csak a Bódva-völgy szlovákiai részén feltárt Čečejevce-i szkítakori

6. kép. Vasérclelőhelyek Északkelet-Magyarországon. Ivancsics Jenő térképének felhasználásával (lásd: GÖMÖRI 2000, 262.). A primer nyersanyag-lelőhelyeket feketével, a másodlagos (limonitkonkréciós) vasércet szürkével jelöltük

településen sikerült a vaskohászati emlékek mellett a hasznosított ércet is megtalálni, a vas előállítását nem a tágabb környezetben lévő, jól ismert ércesedésekkel, hanem egy helyi ércelfordulással tudták összefüggésbe hozni (MYROŠŠAYOVÁ 1994, 1995, MIHOK 1994). Mindezek alapján az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a szkíta-kelta vaskohászat nyersanyagaként nagy valószínűséggel a másodlagos, folyóvízi üledékképződéshez köthető kis mennyiségű, de könnyen kitermelhető ércet szolgáltak, hasonlóan ahhoz, ahogyan a rézércet bányászata is a másodlagos ércet művelésével kezdődött.

IRODALOM

CZAJLIK, Z.

2000 Activités métallurgiques à Velem-Szentvid et à Sajópetri. In: Guillaumet, J.-P. (éd.) *Dix ans de coopération franco-hongroise en archéologie 1988–1998*, Budapest, 67–76.

2002 Neue Ergebnisse in der Forschung der frühen Eisenverhüttung Nordostungarns (Aggtelek–Rudabánya Gebirge). *CommArchHung* 22. 5–14.

GEBHARD, R.

1989 *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching* (Die Ausgrabungen in Manching 11.) Stuttgart

GÖMÖRI, J.

2000 Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában (Magyarország iparrégészeti lelőhelykataszttere I. (Vasművesség) – The archaeometallurgical sites in Pannonia from the Avar and the Early Árpád Period (Register of industrial archaeological sites in Hungary I. Ironworking), Sopron

HELLEBRANDT, M.

1992 Das keltische Zeitalter von Miskolc (rés.) In: *Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből*. Miskolc, 33–74.

1999 *Celtic Finds Finds from Northern Hungary*. (Corpus of Celtic Finds in Hungary III.) Budapest

E. JEREM

1981 Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. In: *Die Ältere Eisenzeit in den Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten*. (Actes XIX) Novi Sad 201–214.

1984–85 A Review of Recent Work on the Late Bronze Age and Early Iron Age of Hungary. *Bulletin of the Inst. of Arch. London* 21–22. 85–109.

B. MARÁZ

1981 On the survival of the autochthonous population of the Scythian Age in Eastern Hungary (rés.). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 26. 97–120.

MIHOK, L.

1994 K počiatkom výroby železa (Zu den Anfängen der Eisengewinnung), *Slov. Arch.* 42, 69–90.

MIROŠŠAYOVÁ, E.

1994 Sidlisko z neskorej doby halštatskej Ččejevciach (Späthallstattzeitliche Siedlung in Ččejevce), *Slov. Arch* 42, 37–68.

1995 K počiatkom výroby a spracovania železa na Východnom Slovensku – On beginnings of iron metallurgy in Eastern Slovakia. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV* 31, 9–21.

BARRAL, Ph.–BOULUD, S., GUILLAUMET, J.-P.–PETIT, Ch.

1998 L'occupation celtique dans la Grande Plaine Hongroise: la campagne de fouille 1998 sur le site de Sajópetri-Hosszú-dűlő, *Rapport annuel d'activité scientifique* (Centre archéologique européen du Mont Beuvray), 28–34.

SZABÓ, M.

1995 Guerriers celtiques avant et après Delphes. Contribution à une période critique du monde celtique. In: *L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C.* Sceaux 49–67.

1998 Les Celtes à la conquête de territoires. *L'archéologue* 36, 15–18.

1999 Scythes et Celtes: recherches protohistoriques franco-hongroises à la Grande plaine hongroise. In: Perrot, M., Pitavy (éd.), *L'homme et la steppe*, Dijon, 143–150.

2000 Les recherches franco-hongroises dans la Grande plaine hongroise. Les sites de Polgár et Sajópetri. In: Guillaumet, J.-P. (éd.) *Dix ans de coopération franco-hongroise en archéologie 1988–1998*, Budapest, 59–66.

SZABÓ, M.–J.-P. GUILLAUMET–KRIVÉCZKY, B.

- 1997 Sajópetri-Hosszú-dűlő – Késő vaskori település a Kr. e. IV–III. évszázadból – Late Iron Age Settlement from the 4th–3rd century B.C. In: Utak a múltba – Paths into the Past. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései – Rescue Excavations on the M3 motorway, Magyar Nemzeti Múzeum, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet, Budapest, 81–86.

SZABÓ, M.–KRIVÉCZKY, B.–CZAJLIK, Z.

- 2004 Késő vaskori település Sajópetri határában (Sajópetri-Hosszú-dűlő), (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) – Late Iron Age settlement at the outskirts of Sajópetri (Sajópetri-Hosszú-dűlő) (Borsod-Abaúj-Zemplén county) Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary, 2002., Kulturális Örökségvédelmi Hivatal–Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 25–34.

VADAY, A.

- 2001 Előzetes jelentés a Salgótarján, Ipari Park II. régészeti feltárásáról. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 25. 209–216.
- 2003 Salgótarján, Ipari Park II. lelőhely – Salgótarján, Industrial Park II site. In: Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary 2000, Budapest, 31–37.

ZIRRA, V. V.

- 1998 Die relative Chronologie des Gräberfeldes von Pişcalt. (Kr. Satu Mare, Rumänien). In: *Münsingen-Rain, ein Markstein der keltischen Archäologie*. (Schriften des Bernischen Historischen Museums 2, 145–160.

EISENVERHÜTTUNG IN NORDOST-UNGARN IM 3. JAHRHUNDERT VOR CHR.: SAJÓPETRI-HOSSZÚ-DÜLŐ

Die Erschließung der keltischen Siedlung, die auf den gemeinsamen Aufschüttungskegel von Sajó und Hejő gebaut wurde und die sich in der Anschließungszone der großen Tiefebene und des Bükk-Gebirges befindet, startete während der archäologischen Erschließungen im Jahre 1995, die sich an den Bau der Autobahn M3 knüpfen. Die Ausgrabungen des „Herman Ottó Museums“ unter der Leitung von Emese Lovász wurden von 1996 an, im Rahmen des ungarisch-französischen Erforschungsprogramms der Eisenzeit, von dem Archäologischwissenschaftlichen Institut der Wissenschaftsuniversität Loránd Eötvös übernommen. Wir haben bis November 2002 in einem Gebiet von mehr als 20 000 m² Ausgrabungen durchgeführt.

Die außerordentliche Bedeutung des Fundortes im Karpatenbecken liegt nicht nur in der Größe des erschlossenen Gebietes, sondern auch im Reichtum und in der Abwechslung der Fundstücke dörflichen Charakters. Die Gewehre, die auf die einstige Anwesenheit der keltischen Kämpfer hinweisen, und die Glas- und Bronzejuwelen, die den Wohlstand ihrer Frauen zeigen, sind zahlreich. Sie kamen zusammen mit den Fundstücken aus der La Tène-Periode zum Vorschein. Die bedeutenden Gefäßfragmente, die an die szythische Kultur geknüpft werden können, und die Knochen- und Bronzegegenstände beweisen, dass wir dieses Quellenmaterial früher ausschließlich von Friedhöfen gekannt haben. Wir müssen feststellen, dass in der Ausfüllung der Strukturen aus der Eisenzeit das Material aus der La Tène-Periode in jedem Fall dabei ist. Nach dem heutigen Forschungsstand hatte die Siedlung keine Vorgeschichte aus der szythischen Zeit. Die Entstehung des Dorfes in der La Tène-Periode im Gebiet vom heutigen Sajópetri kann aufgrund der chronologisch passenden Funde, wie zum Beispiel eine plastisch geschmückte „Fibula“ mit Beinen aus Knöpfen, auf den Anfang der Periode LT B2 datiert werden. Dies entspricht nach Gebhard dem Anfang des 4. Horizontes der freigelegten Friedhöfe im Karpatenbecken: 310 vor Chr. Dieser Zeitpunkt bedeutet nicht unbedingt den Start der massenhaften Einwanderung der Kelten in die Region von Ost-Ungarn, da in den heute

zugänglichen Fundstücken die Typen des 3. Horizontes, definiert durch den Friedhof von Maňa, auch zu finden sind (zum Beispiel Muhi-Kocsmadomb Grab 25). Weiter kann man auf Grund des freigelegten Friedhofes neben der rumänischen Siedlung Pişkolt auch mit einem LT B1-B2 Übergangshorizont (Pişkolt 1) am Rande der großen Tiefebene rechnen. Unabhängig von diesem Problem kann man feststellen, dass die Siedlung La Tène im Gebiet vom heutigen Sajópetri Ende des 4. Jahrhunderts vor Chr. entstand, sie gab es bis zur Mitte der La Tène-Periode, ihre Auflösung kann mit der Herausbildung der Oppidumen (Bükkszentlászló-Nagysánc) zusammenhängen.

Die Schlacken, die in der Siedlung in großer Menge aufgefunden wurden, geben einen Beweis für die örtliche Verhüttung des Eisenerzes. Die Schlacken haben zwei, auch in der äußeren Erscheinung gut absonderbare Typen. Die leichte Silikatschlacke kam im südlichen Teil der Siedlung in zwei größeren Gruben beziehungsweise in einem 40x25 m großen, schwierig abgrenzbaren Gebiet zum Vorschein, ihre ursprüngliche Menge überstieg die 200 m³ Eisenschlacke aus der Hütte kennen wir zur Zeit nur aus der nördlichen Hälfte des Fundortes, die Größe der einzelnen Brocken reicht von der Pogatschengröße bis zur Faustdicke, ihre Form ist unregelmäßig, obwohl es unter ihnen auch laibförmige Brocken mit einem Durchmesser von 8-10 cm gibt. In der südlichen Zone haben wir an mehreren Orten Kohlengestein (etwa 4,5 m³) freigelegt, das als metallurgischer schlackenbildender Zuschlagsstoff zu betrachten ist. Aufgrund der Stoffanalysen können die Eisenschlacken in drei Untertypen geteilt werden: 1. Kompakte Hüttenschlacke; 2. Hüttenschlacke mit Glasaufbau, aber in der Matrix enthält sie auch Quarz- und Feldspatkörner so wie Fayalit-Wüstit-Klumpen enthaltende Hüttenschlacke; 3. Hüttenschlacke mit inhomogener Struktur (der Übergang von den oben genannten zwei Typen). Für alle drei Typen ist der erhöhte Ca-Gehalt charakteristisch, der auf das Kohlengestein hinweist, das während der Verhüttung zur Reduzierung der Schmelztemperatur benutzt wurde. Die regelmäßige Anwesenheit von Leuzit weist auf die Dosierung der Schlackenbildung hin, die an Alkalien reich sind (an Feldspat reichem Sand/Sandstein), die die weitere Reduzierung der Temperatur der Schmelze ergab. Es ist auffallend, dass sich sowohl die Silikatschlacke als auch das kohlenstoffhaltige Steinmaterial sich an die südliche Hälfte der Siedlung knüpfen. Wir vermuten also, dass die primäre Verhüttung hier stattfand. Der Umstand, dass wir nur in der nördlichen Zone Eisenschlacke freigelegt haben, weist auf die separate Bearbeitung des Rohstoffes hin. Von den Rohstoffen war das Kohlengestein an diesem Ort sowie der auf Grund der Stoffanalyse erwiesene Zuschlagsstoff Sand leicht zugänglich. Der Ursprung des Eisenerzes ist aber nicht gelöst, obwohl wir auf Grund der Forschungen von Péter Kisházi in der Umgebung von Mályi und Sajópetri mit sekundärem Erz, Raseneisenstein, rechnen können. Im Gelände konnten wir es bis jetzt nicht identifizieren. Auf Grund der Stoffanalysen ist es auch nicht auszuschließen, dass in Sajópetri Eisenerz verarbeitet wurde, das aus der Region von Rudabánya stammt.

Miklós Szabó–Czajlik Zoltán

NIELLÓDÍSZES BRONZCSAT EDELÉNY-BORSODRÓL

WOLF MÁRIA

Az esperesi templom

A borsodi földvár, Borsod megye első központja, ÉK-Magyarországon, a Bódva folyó partján fekszik, területe jelenleg Edelény városához tartozik. A várat a Cserehát hegység D-i oldalán elterülő, a Bódva mocsarai által körülvelt alacsony dombra építették fel. A domb mintegy 15 méterrel magasodik a folyó szintje fölé. Erre emelték a napjainkra már erősen lepusztult sáncokat, amelyek 1,7 hektáros területet ölelnek körül. A sáncok a K-i és Ny-i oldalon maradtak meg legépebben, itt megközelítően 5 m magasságban állnak.

A vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő ásatást 1987–1999 között végeztük. A sáncok kutatása során megállapítottuk, hogy a várnak nincsenek őskori előzményei. A jelenleg is álló fa–föld szerkezetű sáncokat egy 10. századi településre építették fel a 10. század végén, a 11. század elején. A várbelső ÉK-i oldalán, 1,5 méterrel annak szintje fölé magasodva egy kisebb domb helyezkedik el. Ennek kutatása során egy íves szentélyzáródású, nagyméretű templom alapjait bontottuk ki.¹

A templom északi oldalfalának alapozási árka mellett egy vállába kovácsolt fülű, rézdrótberakásos kengyel (1. kép),² valamint egy Salamon király (1063–1074) által veregett ezüst denár látott napvilágot.³ Nemcsak az érem, hanem az analógiái alapján a 11. század második felére keltezhető kengyel⁴ is azt bizonyítja, hogy a templom ebben az időben már fennállt.

A templomon kívül, a szentély közelében egy mállékony konglomerátumból faragott szenteltvíztartó került elő. A templomhajó északkeleti sarkától mintegy 4 méterre egy nagyméretű, 2x1 méteres, 35 cm vastag kőlapot találtunk, amelynek anyaga a szenteltvíztartóhoz hasonló volt. A kőlap feltehetően oltár lehetett,⁵ közelében egy másodlagos helyzetben lévő gyermekcsontváz feküdt. Ezen kívül sem a templomban, sem körülötte nem kerültek elő sírok. Jól meg lehetett azonban figyelni, hogy a templomot egy korábbi településre építették rá.

Templomunk legközelebbi párhuzamai azok az épületek, amelyek korai megyeszékhelyeinken és esperesi központjainkban, Abaújváron,⁶ Szabolcsban,⁷ Visegrádon,⁸ Patán⁹ álltak. E templomok közös jellemzője, hogy a 11. század közepén, második felében kőből épültek. Hajójuk hossznegyszög alakú, szentélyük többnyire íves, olykor

¹ A templomról részletesen: Wolf M. 2004.

² A rajzok elkészítéséért F. Bodnár Katalinnak tartozom köszönettel.

³ CNH I. 22. NKU 17. Az érem meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozom köszönettel.

⁴ Hatházi G., 1990. 46., Hatházi G., 1996. 229. A kengyelről a továbbiakban még lesz szó.

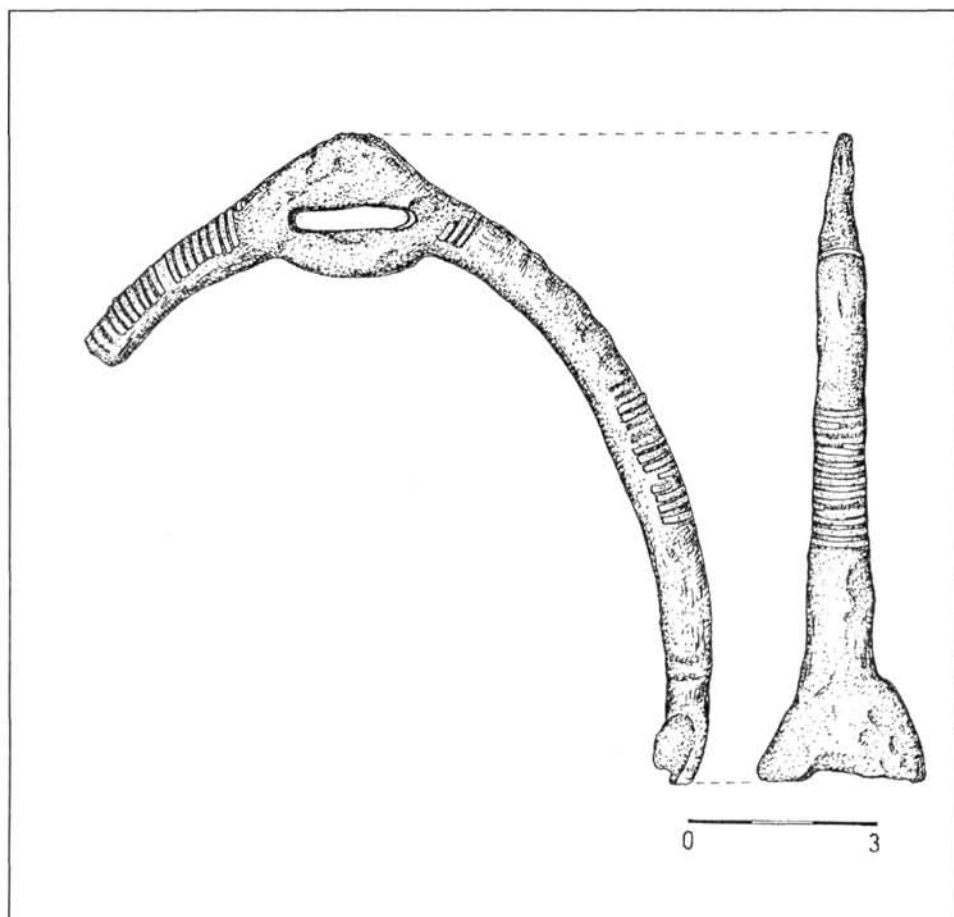
⁵ A kőlappal kapcsolatban az is felmerült, hogy esetleg sírkő lehetett. Erre elsősorban a korai sírkövekhez hasonló méretei alapján gondolhatnánk. Minthogy azonban a tárgy a bolygatatlan altalajon feküdt, körülötte beásásnak, sírfoltnak, a már említett, másodlagos helyzetű csontokon kívül egyéb leleteknek nem találtuk nyomát, magát a kőlapot pedig nem emeltük fel, ezt a kérdést nyitva kell hagynunk.

⁶ Gádor J., 1980.

⁷ Németh P., 1983.

⁸ Szőke M., 1986.

⁹ Szabó J. Gy., 1985.

1. kép. Rézdrót berakásos kengyel az esperesi templom alapozási árka mellől

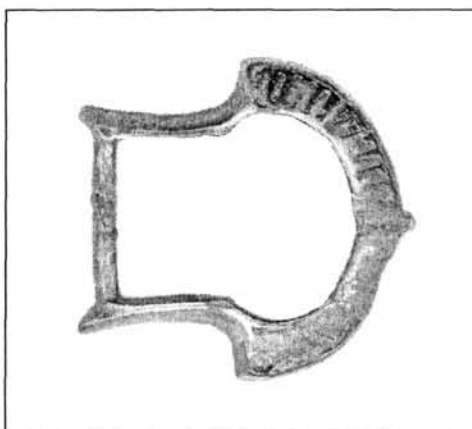
egyenes záródású, belső terület pillérek osztják meg. Noha alaprajzuk több kisebb részletben eltér, méretük olyannyira egységes, hogy azt a korszak rangban középszintű egyházaira jellemzőnek tekinthetjük.¹⁰

A fentiek értelmében valószínűnek látszik, hogy a borsodi vár belsejében napvilágot látott templom a megye egyházi vezetését ellátó esperes székhelye lehetett. Erre nemcsak helyzetéből, hanem az esperesi templomokkal egyező méreteiből is következtethetünk. De ezt bizonyítja a templom körüli temető hiánya is. Mind ez ideig nem volt régészeti nyoma annak a feltételezésnek,¹¹ miszerint az egyházszervezés során az ispáni székhelyek mellett létrejött megyeegyházak, ecclesia parochialisok, és a megyeszékhely lakóinak lelki gondozását ellátó ecclesia baptismalisok feladatköre elvált volna. Borsodon azonban ezt több adat is bizonyítja. Az esperesi templom mellett sikerült ugyanis feltárnunk egy másik templomot is. Ennek maradványaira a vár sáncain kívül bukkantunk rá.

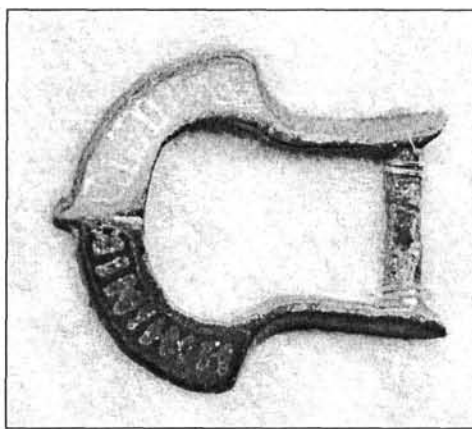
¹⁰ Szabó J. Gy., 1985. 61. 137. j.

¹¹ Németh P., 1981. 58.

2. kép. Niellódíszes bronzcsat
a 67. sírból

3. kép. A Szabolcsveresmarton előkerült csat
(Hapák J. felvétele)

A várnépek temploma és temetője

A várral azonos dombon, de annak sáncain kívül egy, mai formájában a 18. század végén épült templom áll. Arra, hogy e templomnak Árpád-kori előzménye is lehetett, a közeléből szórványosan előkerült S-végű hajkarikák utaltak.¹² A régészeti kutatás egyértelműen bebizonyította, hogy itt egy korai templom állt, amelynek részleteit a mai templom tornyának északi oldalán tártuk fel.¹³

A templom körül nagy kiterjedésű temető található, amelyből 77 sírt bontottunk ki. Ezek közül 14-ben találtunk különféle, kivétel nélkül az Árpád-korra keltezhető tárgyakat.¹⁴ Szórványként egy II. Béla király (1131–1141) által veretett denár (CNH. II. 59, MKU. 50) is napvilágot látott.¹⁵ Az előkerült leletek alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a borsodi vár sáncain kívül elhelyezkedő templom is állt már a 11. század végén, a 12. század elején.

Nem kétséges, hogy a temető egyik legkorábbi lelete a 67. sírban lelt övcsat (2. kép, 9. kép 12.). A líra alakú bronzcsatra a csontváz felszedésekor, az ágyékcsigolyák alatt bukkantunk rá, hátsó oldalán textilmaradványokat figyeltünk meg. Félkörhöz közelítő, lapos csatkarikáján sugár alakú rovátkolás, ebben niellódíszítés található. Pecke vasból készült,¹⁶ ennek csatlakozási helyénél a csatkarikából kis tüske áll ki. Leletünk legközelebbi párhuzamai a Szabolcsveresmarton előkerült példány,¹⁷ (3. kép, 9. kép 11.) valamint a borsodi várban szórványként lelt csat.¹⁸ (4. kép, 9. kép 13.)

¹² Leszih A., 1927. 86–87.

¹³ Részletesen: Wolf M., 2004.

¹⁴ Részletesen: Wolf M., 2004.

¹⁵ Az érem meghatározásáért Tóth Csabának tartozom köszönettel.

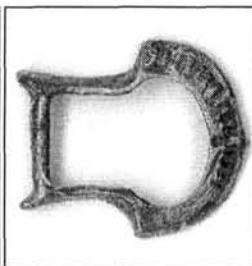
¹⁶ A pecke a csat restaurálása során megsemmisült.

¹⁷ Németh P., 1975. 15.

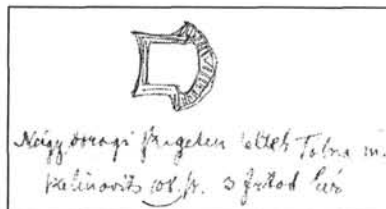
¹⁸ Wolf M., 1992. 429.

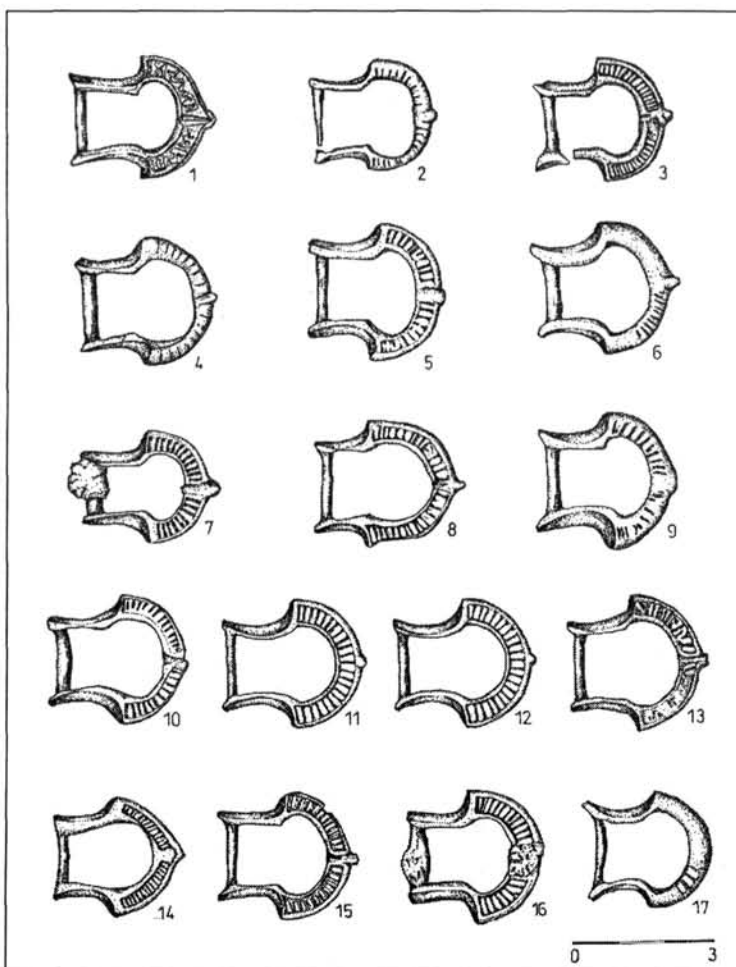
4. kép. A vár területén
szórványként előkerült
csat (Kulcsár G.
felvétel)

5. kép. Ismeretlen
lelőhelyű csat a Magyar
Nemzeti Múzeum
gyűjteményéből

6. kép. Hampel rajza
a Nagydorogon
lett csatról

7. kép.
1: Volnije,
2: Pawlówek,
3: Kruswica,
4: Brześć Kujawski,
5: Ostrów Lednicki,
6: Poddebice,
7: Masłowice,
8: Brzeg,
9: Lubien,
10: Lubien,
11: Radzikow,
12: Niemcza,
13: Strzemieszyce-
Wielkie,
14: Pleśńisko,
15: Garbów,
16: Samborzec,
17: Czarna Wielka

További analógiák után kutatva összesen 77 darabra sikerült rábukkannom Európa területén.¹⁹ A Kárpát-medencében a már említetteken kívül két újabb példányt találtam. Egyikük lelőhelye ismeretlen, a darabot a Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményében őrizik²⁰ (5. kép, 9. kép 15.). Másikuk lelőhelye ismert, a Tolna megyei Sárvíz völgyében, Nagydorogon lelték, magát a tárgyat azonban csak Hampel rajza őrizte meg számunkra²¹ (6. kép, 9. kép 14.)

Lettország területéről²² egy 11–13. századra keltezett példányt ismerünk, a daugmalai földvárból²³ (8. kép 1.). A mai Lengyelország területéről 13 lelőhelyről 14 darabot ismertet Hołowińska.²⁴ A Brześć kujawski-i (pow. Włocławek) temető 13. sírjából előkerült csatot a 11. század végére datálják. A temetőben I. András magyar király (1046–1060) denára mellett egy ép és egy töredékes pénzérme is előkerült, amelyek a 11. század második felére keltezhetők²⁵ (7. kép 4.). 11–13. század közé keltezik a Czarna wielka-i (pow. Siemiatycze) csatot a temetőből előkerült egyéb leletek²⁶ (7. kép 17.). A 11. század második felére tehető a garbówi (pow. Sandomierz) csat²⁷ (7. kép 15.). 12. századra datálják a kruszwicai (pow. Inowrocław) településről előkerült darabot²⁸ (7. kép 3.). Tág időhatárok, a 11–13. század között keltezik az Ostrów lednicki-i (pow. Gniezno) temetőt, amelyben szórványleletként látott napvilágot csatunk egy szép példánya²⁹ (7. kép 5.). A 11. század második felére tehető a pawłóweki (pow. Bydgoszcz) temetőben előkerült darab³⁰ (7. kép 2.). Poddębice-ben az 1. sírban, a derékon előkerült csatot a 11. század második felére keltezték³¹ (7. kép 6.). 10–12. századra datálják a radzikówi (pow. Wrocław) temető 8. sírjában előkerült csatot³² (7. kép 11.). 11–12. századra datálják a samborzeci (pow. Sandomierz) temető 32. sírjából előkerült csatot, amelyen a borsodihoz hasonlóan vas pecekmaradványokat figyelhetünk meg³³ (7. kép 16.). Strzemieszyce-wielkie-i (pow. Będzin) temető 31. sírjában lelt csatot a 11. század végére keltezi az ugyaninnen előkerült érem³⁴ (7. kép 13.). Kałdusi (pow. Chełmo) temetőből előkerült két példány, valamint a małkowicei (pow. Wrocław) leletet is erre a korra lehet keltezni, így a típus lengyelországi megjelenését a 11. század második felére, illetve a 12. századra teszi a szerző.³⁵ Az előzőekhez hasonló korú csatok kerültek elő Nowosiłkiben

¹⁹ Anyaggyűjtésem során nem törekedtem teljességre, nem is törekedhettem, hiszen e hatalmas terület leletanyagának megismerési lehetőségei közismerten korlátozottak.

²⁰ MNM Középkori Gyűjtemény ltsz. 61. 107. 11. C. Köszönettel tartozom Ritoók Ágnesnek, aki a késő középkori tárgyak közé beletárolt darabra felhívta a figyelmemet.

²¹ Hampel iratai: Quart Hung 2488. OSZK Kézirattár. Köszönettel tartozom Prohászka Péternek, aki erre az adatra rábukkant, és közlését átengedte.

²² Mugurevics, E. Sz., 1965. 127. XVI. t. 19.

²³ A 7–9. képen mutatom be azokat a csatokat, amelyekről anyaggyűjtésem során ábrázolást is találtam.

²⁴ Hołowińska, Z., 1963. 391–393.

²⁵ Jażdżewski, K., 1956. 118–119. XXIX. T. 13., Hensel, W., 1966. 86, 61. kép., Kaszewscy, E. i. Z., 1971. 385. III. t. 8.

²⁶ Musianowicz, K., 1960. 222–223. VIII. t. 3.

²⁷ Gąssowski, J., 1969. 370–371. 56. kép d.

²⁸ Hensel, W., 1960. 99. 64. kép., Hensel, W.–Broniewska, A., 1961. 113. 86.

²⁹ Wrzosek, A., 1961. 251. 10. t. 19.

³⁰ Rajewski, Z. A., 1937–39. 68–69. III. t. 3.

³¹ Wiklak, H., 1960. 195, 197. XLVIII. t. 1.

³² Kostrzewski, J., 1949. 290–291. XXV. T. 12.

³³ Bartys, J., 1933–36. 177–178. 7. kép b., Zoll-Adamikowa H., 1966. 93. XVI. t. 1., Kaszewscy, E. i. Z., 1971. 385.

³⁴ Marciniak, J., 1960. 169, 177. III. t. 4., Zoll-Adamikowa, H. 1966. 108–109.

³⁵ Hołowińska, Z., 1960. 169, 177. III. t. 4., Zoll-Adamikowa, H., 1966. 108–109.

(pow. Włodzimiersk), Podlasiában (pow. Ostrożany),³⁶ valamint egy sziléziai lelőhelyen is³⁷ (7. kép 12.). Ugyanerre a korra keltezhető a Pleśniskoból (pow. Tarnów) előkerült példány³⁸ (7. kép 14.). Lubienben (pow. Pistrków Trybunalski) csatunknak két példánya is előkerült (7. kép 9–10.). A 4. és 5. sírban egyaránt a derékon találták meg a 11. század végére, 12. század elejére datált darabokat.³⁹ A 11. század második felére, a 12. század elejére keltezhető a masłowicei (Sieradz-i vajdaság) temető 69. sírjában lelt csat. Ezen a borsodihoz hasonlóan vaspecék maradványai figyelhetők meg⁴⁰ (7. kép 7.). Ugyancsak vaspecke volt a brzeg-i (pow. Poddębice) temető 44. sírjából előkerült csatnak, amelyet a 11. század második felére, a 12. század elejére kelteznek⁴¹ (7. kép 8.).

Kelet-Európa területéről 2 csatot említ Fedorov-Davidov, amelyek a 11. század végére, a 12. század elejére keltezhetők.⁴² A mai Oroszország területéről ugyanerre az időszakra teszik a Novgorod városában lelt csatot is⁴³ (8. kép 3.). Valamivel korábban, a 11. századra datálnak egy novgorodi kurgánban napvilágot látott leletet.⁴⁴ 11–12. századra kelteznek egy vlagyimiri kurgánban talált példányt⁴⁵ (8. kép 6.). A vikingkor végére, a 11. századra kelteznek egy-egy, a novgorodi és a vlagyimíri kormányzóságból, az Urálon túlról, továbbá a Káma vidékéről előkerült darabot.⁴⁶ 10–12. századra tesznek egy másik, Káma vidéki⁴⁷ (8. kép 7.) valamint egy Bolgár városában talált csatot is⁴⁸ (8. kép 10.). 11–12. századra datálnak további két, volgai bolgár területről, a Káma alsó folyása mellől előkerült darabot (Sztarokujbisevszkoje szeliscse: 8. kép 8, Izmerszkoje szeliscse: 8. kép 9.).⁴⁹ 11–12. századra keltezik a gorodiscsei (Volga-Kl'az'ma vidék) kurgánban lelt példányt⁵⁰ (8. kép 5.). 11–13. századra tehető a S'as' folyó teraszán fekvő Krasznaja Zarja-i (Ladoga vidék) temető 7. kurgánjában talált csat⁵¹ (8. kép 2.). 10. századra keltezik a porosz területen, Volnoje-i kurgánban lelt példányt⁵² (7. kép 1.). A nyikitszkojei (Domodedovo körzetében) kurgánból előkerült csat korát nem határozták meg⁵³ (8. kép 11.). A 11. század második felére datálja a korjakovoi (Kosztroma mellett) kurgán csatját a vele együtt előkerült 1068–1090 közötti időből származó két nyugat-európai érem⁵⁴ (8. kép 4.). A 11. század második felére keltezi a sarkeli darabot a vele egy sírban lelt, 1055-re meghatározható két bizánci érem⁵⁵ (8. kép 12.). 10–11. századra teszik a Fekete-tenger északkeleti mellékén lévő Semdolina-i 3. sz. kurgánból előkerült

³⁵ Hołowińska, Z., 1963. 391–393.

³⁶ Rajewski, Z. A., 1937–39. 69.

³⁷ Mertins, O., 1906. 141, 150. 341. kép. A lelőhely mai neve: Niemeza pow. Dzierżoniów

³⁸ Nowakowski, A., 1972. 105. 81. 2. kép 7.

³⁹ Wojcikowie, E. i A., 1973. 167. VI. t. 3–4.

⁴⁰ Abramek, B., 1980. 245. 7. kép 1.

⁴¹ Kufel-Dzierżowska, A., 1983. 316. XVIII. t. 2.

⁴² Fedorov-Davidov, G. A. 1966. 42–43. 7. kép AI.

⁴³ Szedova, M. V., 1959. 258. 7. kép 11.

⁴⁴ Fedorov-Davidov, G. A., 1966. 44.

⁴⁵ Woronin, N. N.–Karger, M. K.–Tichanow, M. A., 1959. 224. 103. tábla 6.

⁴⁶ Cleve, N., 1929. 260–261.

⁴⁷ Szmirnov, A. P., 1952. 189–190., 204. LIII. t. 3.

⁴⁸ Fedorov-Davidov, G. A.–Khlednyikova, T. A.–Khakimzjánov, F. Sz., 1996. 66. kép 3.

⁴⁹ Kazakov, E. P., 1991. 127. 43. kép 6–7.

⁵⁰ Szedov, V. V., 1982. 190, 192. LX. tábla 11.

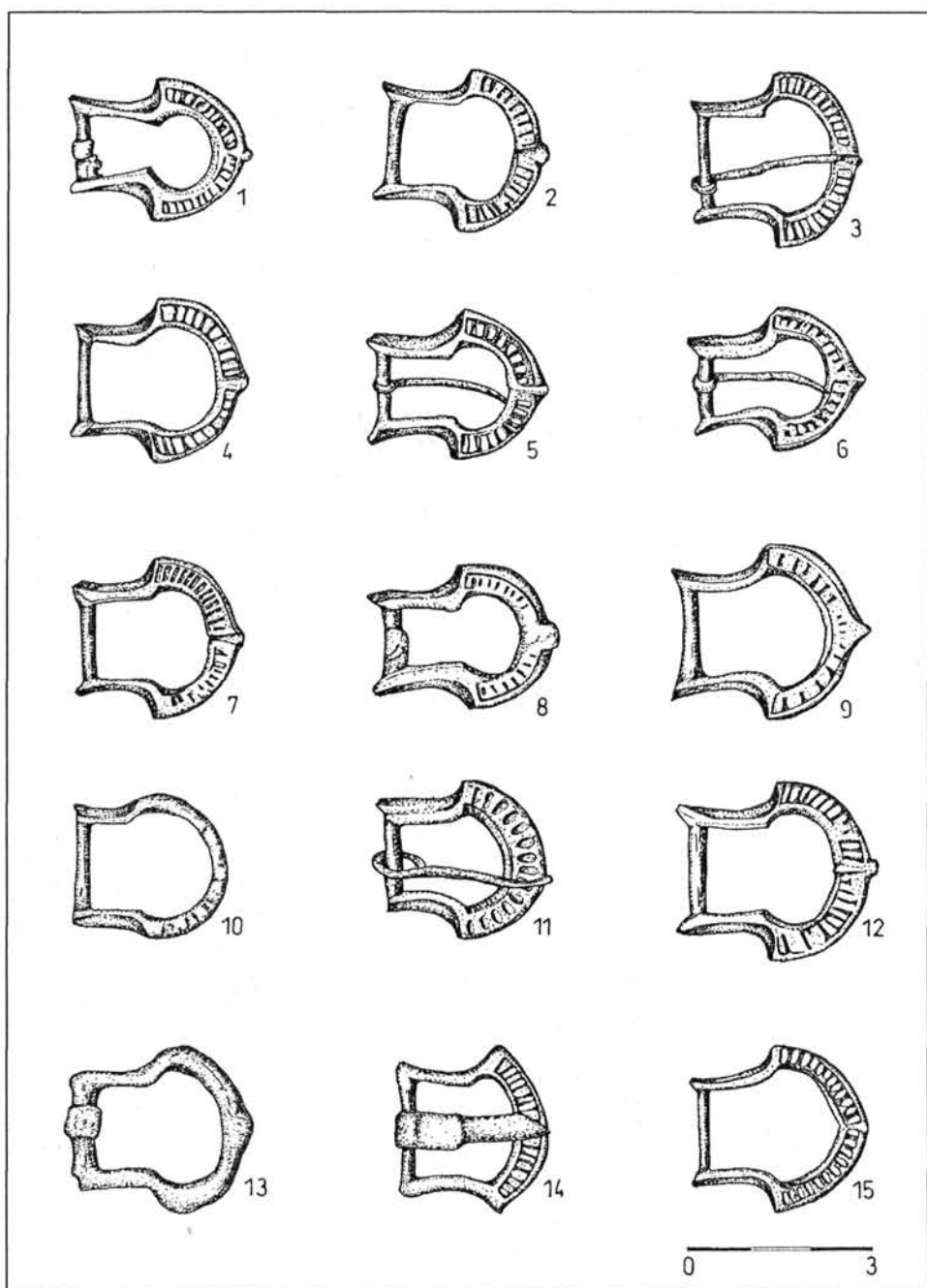
⁵¹ Ravgonyikasz, V. I., 1934. 39, 41. XIII. t. 14.

⁵² Szedov, V. V., 1987. 421. 447. CXXVIII. tábla 16.

⁵³ Rozenfeld, R. L., 1966. 204. 1. kép 4.

⁵⁴ Ravgyina, T. V., 1988. 77. 6. kép 9.

⁵⁵ Artamonova, O. A., 1963. 80, 114. 47. kép 10.

8. kép

1: Daugmala, 2: Krasznaja Zarja, 3: Novgorod, 4: Korjakovo, 5: Gorodiscse, 6: Vlagyimir,
7: Káma vidék, 8: Sztarokujbisevszkoje szeliscse, 9: Izmerszkoje szeliscse, 10: Bulgár,
11: Nyikotszkoje, 12: Sarkel, 13: Semdolina, 14: Kherszon, 15: Kherszon

bronzcsatot, amelynek alakja ugyanolyan, mint a többié, niellódíszítése azonban hiányzik⁵⁶ (8. kép 13).

A mai Ukrajna területén a 11. századra datálnak egy, a Desna felső folyása mentén napvilágot látott csatot.⁵⁷ 10–12. századra kelteznek egy Kiev környéki kurgánban lelt darabot⁵⁸ (9. kép 3.), és 11–13. századra egy Kiev belterületén előkerült csatot⁵⁹ (9. kép 2.). 10–11. századra teszik a Gorodecban (Luck mellett) napvilágot látott példányt⁶⁰ (9. kép 8.). 11–12. századra datálják a gródkai (Łuck mellett), valamint a zapitovi (Lvov mellett)⁶¹ csatot. 11–12. századra kelteznek a plisznyeszki (Lvov közelében) földvárban előkerült csatot⁶² (9. kép 7.). 11–13. századra datálják a Rosz folyó melletti Jurjev városban, egy gabonásveremben lelt példányt, amelynek a borsodihoz hasonlóan vasból volt a pecke⁶³ (9. kép 4.). 11. századra kelteznek a Smela környékéről⁶⁴ (9. kép 5–6.), a Dnyeper torkolatvidékéről, a dinjavai földvárból (Poltavai kormányzóság), valamint a Kanevben napvilágot látott példányokat.⁶⁵ 10–11. századnak tartják a Dnyeper-Szula összefolyásánál emelt voyni⁶⁶ földvárból, valamint a Kherszonból előkerült két darabot⁶⁷ (8. kép 14–15.). 11. századra tehető a Tauriában lelt csat.⁶⁸ A 11. századra kelteznek a Dnyeper és a Bug torkolata között fekvő berezanyi félszigeten napvilágot látott példányt, amelynek szintén vas pecke van⁶⁹ (9. kép 1.). Ugyancsak 11. századnak tartják a mai Románia területéről, Dinogetiából előkerült két példányt, melyek közül az egyik, egyedülálló módon vasból készült⁷⁰ (9. kép 9–10.). Ez utóbbin nincs niellódíszítés.

A fentiekén kívül további 7 ismeretlen lelőhelyről származó darabot említ Cleve, amelyeket oroszországi, ukrainai múzeumokban őriztek, illetőleg a Helsinki Múzeum fotóarchívumában szerepeltek.⁷¹

A vizsgált csatok túlnyomó többsége bronzból öntött, egy ezüsből (Strzemieszyce Wielkie), és egy vasból készült darabról van tudomásunk (Dinogetia). Egy bronz- (Semdolina), és a vascatról (Dinogetia) hiányzik a niellódíszítés, egy esetben pedig aranyozás helyettesítette azt (Brześć Kujawski). A csatok legtöbbszörnek nincs pecke, négy esetben azonban (Samborzec, Masłowice, Jurjev, Berezan), akárcsak a 67. sír csatjájának, vasból készült. A borsodi példányon eredetileg is vaspecek lehetett, semmi jel sem utal arra, hogy másodlagosan került volna a bronzcsatra. Valószínű tehát, hogy bronz- és vaspecekkel egyaránt készítették őket. A csatok mind kisméretűek, előfordulnak azonban közöttük szélesebb, illetőleg keskenyebb karikájú, zömökebb és karcsúbb

⁵⁶ Makarova, T. A.–Pletnyeva, Sz. A., 2003. 98. t. 41.

⁵⁷ Bouditchov, N., 1900. XXVIII. tábla 4.

⁵⁸ Ruszanova, I. P., 1966. 21. tábla 10.

⁵⁹ Goncsarov, V. K., 1957. 125. 4. kép 7.

⁶⁰ Niederle, L., 1913. 567. XXVII. T. 3., Niederle, L., 1931. 174. 77. kép 15.

⁶¹ Rajewski, Z. A., 1937–39. 69.

⁶² Dovznok, V. I.–Kucsera, M. P.–Szmlenko, A. T., 1975. 366. 89. kép 1.

⁶³ Orlov, R. Sz.–Mocja, A. P.–Pokasz, P. M., 1985. 37. 8. kép

⁶⁴ Bobrinskij, A., 1884–1901. III. V. t. 13–14.

⁶⁵ Cleve, N., 1929. 260–261.

⁶⁶ Jakobszon, A. L., 1959. 276., Németh P., 1975. 18.

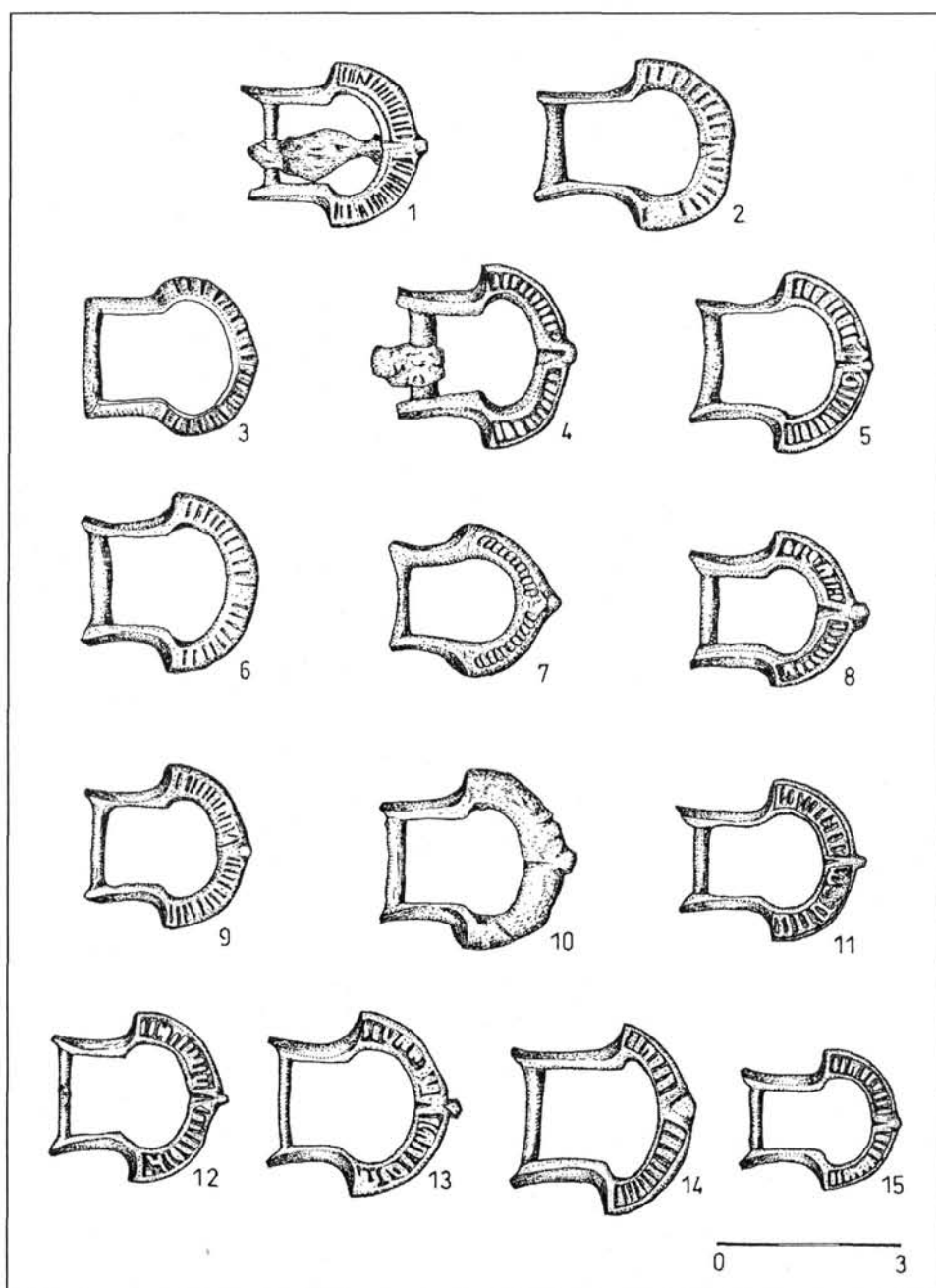
⁶⁷ Jakobszon, A. L., 1959. 276. 139. kép, 23., Révész L., 1989. 531. Makarova, T. A.–Pletnyeva, Sz. A., 2003. 37. t. 71.

⁶⁸ Cleve, N., 1929. 260–261. Tauria Oroszország egyik volt kormányzósága, amely magába foglalta a Krím félszigetet, és a közeli szárazföld egy részét is. Ez utóbbi 1921 után Zaporos ukrainai tartomány részévé vált. Vö. Révai Nagy Lexikona XVIII. kötet, 26. Budapest, 1925. Cleve közleményéből nem derül ki, hogy a szóban forgó csatot a Krím félszigeten, vagy a szárazföldön találták-e.

⁶⁹ Cleve, N., 1929. 254. 4. kép.

⁷⁰ Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, M.–Comsa, E., 1967. 298. 173. kép 18–19.

⁷¹ Cleve, N., 1929. 260.

9. kép

1: Berezany, 2: Kiev, 3: Kiev környéke, 4: 47. Jurjev, 5: Smela, 6: Smela, 7: Plisznyeszki,
8: Gorodec, 9: Dinogetia, 10: Dinogetia, 11: Szabolcsveresmart, 12: Borsod 67. sír,
13: Borsod szőrvány, 14: Nagydorog, 15: ismeretlen lelőhely Magyarország

testű példányok. Az átlagnál vaskosabb az egyik kerszonészoszi, a plisznyeszki, valamint a plesniskói darab. A többinél sokkal kevésbé kidolgozott a Bolgár városában, Czarna Wielkaban, valamint Kiev környékén lelt csat. Mindazonáltal az anyagukban, méretükben és megjelenési formájukban mutakozó csekély különbségek egyelőre nem teszik indokolttá alcsoportok elkülönítését.

Mindenképpen meg kell azonban különböztetnünk e típust a líra alakú csatok egyéb csoportjaitól, hiszen azokkal ellentétben, egytagú.⁷² Jelenlegi tudásunk szerint használati módjában is különbözik azoktól. Míg a kétosztatú példányokat övcsatként, fegyverzet felfüggesztésére, vagy lószerszám tartozékként egyaránt alkalmazták,⁷³ addig ezt a típust kizárólag övcsatként használták.

A szabolcsveresmarti csatot vizsgálva Németh Péter feltételezte, hogy egy, a fejedelmi udvarban szolgáló rusz-varég eredetű harcoshoz köthető, annak személyes tulajdonaként került a Kárpát-medencébe.⁷⁴ Felvetését, és a tárgy 10–11. századra való keltezését a szakirodalom általánosan elfogadta.⁷⁵

Ennél korábban, a 10. századra mindössze egy darabot, a típus egyik legészakibb példányát keltezték (Volnoje). 10–11. századinak öt csatot határoztak meg (Semdolina, Gorodec, Voin, Kherszon).⁷⁶ Mint láttuk azonban, a leletek túlnyomó részét a 11. század második felére, a 12. század elejére datálták. E keltezést erősíti az a három sír is, amelyben csatjaink érmekkel együtt kerültek elő. 1068–1090 között vert nyugat-európai pénzek társaságában látott napvilágot a korjakovói csat,⁷⁷ és 1055-re keltezhető bizánci érmekkel együtt találták meg e típus egy példányát Sarkelben.⁷⁸ Strzemieszyce-wielkie-i (pow. Będzin) temető 31. sírjában lelt csatot a 11. század végére keltezi az ugyaninnen előkerül érem.⁷⁹

Ugyanezt a datálást támasztja alá a szabolcsveresmarti csattal együtt előkerült bal-tacsüngő tipológiai elemzése is. Ennek során Panasiewicz és Wołoszyn megállapították, hogy a szabolcsveresmartival rokon darabok a mai Lengyelország, Lettország és Ukrajna területén a 11. század második felére, a 12. század elejére keltezhetők,⁸⁰ és ugyanebből az időszakból származhat a szabolcsveresmarti példány is.⁸¹

⁷² Épp ezért Istvánovits Eszter úgy véli, hogy a szabolcsveresmarti csatot és párhuzamait semmi esetre sem sorolhatjuk a líra alakúak közé, mivel éppen azok legjellegzetesebb vonása, az elkülönített szíjtartó hiányzik róluk. *Istvánovits E.*, 2003. 324. Maga a csatforma azonban sokkal jobban hasonlít az antik hangszerre, a lírára, mint a kétosztatú példányok. A „líra alakú” megjelölés tehát e típus esetében helytálló. Ezért, s mivel a szakirodalom a legkorábbi időtől kezdve napjainkig líra alakúként említi őket (lásd: 16–69. jegyzet), egyelőre magam is megmaradtam emellett az elnevezés mellett. A továbbiakban azonban célszerű lenne az egyosztatú és kétosztatú típusokat megnevezésükben is elkülöníteni.

⁷³ Révész L., 1989. 537.

⁷⁴ Németh P., 1975. 18.

⁷⁵ Révész L., 1989. 536., *Fodor I.*, 1996. 173. Fodor István a szabolcsveresmarti csatot a 11. század elejére keltezte, úgy vélve, hogy azt az államszervezés időszakában ideérkező keleti szláv harcos hozta magával, aki a modernizált magyar haderő szolgálatába szegődött. Vö. *Fodor I.*, 2001. 25.

⁷⁶ Minthogy az elterjedési terület különböző pontjain kerültek elő az átlagosnál korábban keltezett csatok, egyelőre nehéz lenne bármelyikben is a típus születési helyét látnunk.

⁷⁷ Ravgyina, T. V., 1988. 77, 147.

⁷⁸ Artamonova, O. A., 1963. 80, 114., *Fedorov-Davidov, G. A.*, 1966. 43.

⁷⁹ Marciniak, J., 1960. 169., 177. III. t. 4., *Zoll-Adamikowa, H.*, 1966. 109.

⁸⁰ *Panasiewicz, W.–Wołoszyn, M.*, 2002. 258., 256–257. 5. kép.

⁸¹ *Panasiewicz, W.–Wołoszyn, M.*, 2002. 266–267. 45. j. A szerzőpáros bírálja Fodor István korai keltezését, megállapítva, hogy az orosz–magyar kapcsolatok a 12. században jóval intenzívebbek voltak, mint a 11. század elején. Sokkal nagyobb a valószínűsége tehát, hogy e tárgyak ebben az időben kerülhettek Magyarországra. Az orosz–magyar kapcsolatokat illetően a magyar kutatás a lengyel szerzőpárossal egy véleményen van. Vö. *Kristó Gy.*, 1994. 509–510. további irodalommal.

Nem indokolt tehát a szabolcsveresmarti csat 11. század eleji keltezése sem,⁸² sokkal valószínűbb, hogy hazai példányaink is a 11. század második feléből, esetleg a 12. század elejéről valók.⁸³

A baltacsüngők lengyelországi elterjedését nézve kitűnt, hogy ha nem is gyakori, de semmi esetre sem egyedi eset a szabolcsveresmartihoz hasonló csat és baltacsüngő együttes előfordulása, ami ismét csak a két tárgytípus egy időben való használatára mutat.⁸⁴

Valószínűleg nem tévedünk tehát nagyot, ha a 67. sír csatját, és a vele azonos típusba tartozó további négy magyarországi példányt a 11. század végére, esetleg a 12. század elejére keltezzük.

A niellódíszes csatok eredetéről

A szabolcsveresmarti csatot Németh Péter baltikumi eredetűnek tartotta.⁸⁵ Megalapítását a magyar kutatás ugyancsak elfogadta, hozzátéve, hogy e csatok niellódíszes a normann-szláv művészet jellegzetessége volt ebben a korban,⁸⁶ s hogy e tárgytípus a Baltikumtól délre szinte ismeretlen.⁸⁷

A magyar szerzőkhöz hasonlóan keleti szláv, vagy baltikumi eredetűnek véli e csattípust Kaszewscy,⁸⁸ és szlávnak, illetve baltiorientáltnak tartják a Dinogetiában lelt példányokat is.⁸⁹ Ezzel szemben a Daugmalában előkerült példányt importból származó leletnek határozták meg, amely sok más tárggyal együtt délről, oroszföldről került a Baltikumra.⁹⁰ Hasonlóképpen vélekedik Kostrzewski a radzikóvi csat kapcsán. Szerinte orosz importtárgy, amely a szlávok lakta kelet-balti vidéken terjedt el.⁹¹ A líra alakú csatokat, köztük az általunk vizsgált csoportot is, bizánci, fekete-tengeri típusnak határozza meg Niederle, amely szerinte orosz közvetítéssel terjedt el Közép-Ázsiában és Közép-Európában.⁹² Keleti, esetleg orosz importtárgynak tartja Hensel a kruszwicai csatot és párhuzamait.⁹³ Káma vidéki importnak értelmezi Marciniak a strzemieszyce-i példányt.⁹⁴ A kelet–nyugati kereskedelem révén odakerült tárgynak véli Mertins a sziléziai darabot.⁹⁵ Kijevei, esetleg bizánci készítménynek tartja e csattípust Cleve.⁹⁶

⁸² Lásd 73. jegyzet.

⁸³ Nem feladatunk itt, hogy az államalapítás korára feltételezett rusz-varég katonai kíséret kérdéséhez hozzászóljunk. Vö. Györfly Gy., 1958. 579–580., Kristó Gy., 1980. 64–65. Annymint azonban meg kell jegyeznünk, hogy ha voltak is ilyen eredetű harcosai Géza fejedelemnek vagy István királynak, valószínűleg semmi közük sem lehetett a vármegyeszervezet kialakításához, a harcos várjobbágyréteg megteremtéséhez. Már csak azért sem, mert a történeti adatok nem igazolják a vármegyerendszer olyan korai kialakítását, mint ahogyan azt Györfly György feltételezte. Vö. Kristó Gy., 1988. 513–516., Kovács L., 1990. 47. A szabolcsveresmarti csat a 10–11. század fordulójára feltételezett rusz-varég katonai kísérettel való összekapcsolása, és ez alapján történt korai keltezése tehát felettébb bizonytalan.

⁸⁴ Panasiewicz, W.–Wotoszyn, M., 2002. 256–257. 5. kép 45. Kruszwica, powiat Inowrocław, 49. Kaldus, powiat Kutno, vö. *Hołowińska*, Z., 1963. 392, 4–6.

⁸⁵ Németh, P., 1975. 18.

⁸⁶ Fodor I., 1996. 173.

⁸⁷ Révész L., 1989. 536.

⁸⁸ Kaszewscy, E. i Z., 1971. 385.

⁸⁹ Ștefan, Gh.–Barnea, I.–Comșa, M.–Comșa, E., 1967. 298.

⁹⁰ Mugurevics, E. Sz., 1965. 127.

⁹¹ Kostrzewski, J., 1949. 273.

⁹² Niederle, L., 1931. 174, 176.

⁹³ Hensel, W., 1961. 113.

⁹⁴ Marciniak, J., 1960. 169–170.

⁹⁵ Mertins, O., 1906. 142–144.

⁹⁶ Cleve, N., 1929. 261.

A típus eredetét illetően tehát korántsem egységes a nemzetközi szakirodalom. A csatok lelőhelyeit térképre vetítve (10. kép) pedig meg kell állapítanunk, hogy e tárgytípus elterjedési területe távolról sem korlátozódik a Baltikumra. Sőt, éppen a Baltikumban található belőlük a legkevesebb. Az általam ismert példányok a Ladoga tótól a Fekete-tengerig, a Kámától a Dunáig hatalmas területen elszórtan kerültek elő. A lelőhelyek a Dnyeper, Dnyeszter, Visztula mentén, valamint a Fekete-tenger mellékén koncentrálódnak. A leletek tömeges előfordulását azonban egyelőre sehol sem lehetett megfigyelni. Egy-egy lelőhelyen legfőleg egy-három darabot találtak.

Meglehet, hogy ezek az adatok azt a már korábban is felvetődött elképzelést erősítik, miszerint a tárgyalta csattípus olyan kereskedelmi áru volt, amely hatalmas területen elterjedt, de nem köthető kizárólagosan egyetlen népcsoporthoz sem.⁹⁷ Esetleg ezzel függhet össze, hogy egyes példányok igen jó minőségűek, a csatkarika rovátkolásai betűszerűek (Volnoje, Szabolcsveresmart, Borsod), míg mások durvább kidolgozásúak (Bolgár, Plisznyeszk, Czarna Wielka). Ez indokolhatja a niellódísz nélküli (Semdolina), illetőleg a vasból készült darabot (Dinogetia) is.⁹⁸ Ennek ellenére igen szembetűnő, hogy a csatlélőhelyek koncentrációs területe és a besenyő-úz-csornije klobuki népcsoportok szállásterülete mennyire egybeesik.⁹⁹ Eddigi ismereteink szerint ezen a vidéken kívül a csattípus néhány példányát csak a korszak nagy városaiban (Novgorod, Vlagyimír, Bolgár), erősített helyein (Daugmala, Borsod) találták meg. Azokon a területeken, az orosz fejedelemségekben, Magyarországon, amelyekről közismert, hogy éppen a csatok feltűnésének idején, a 11. század második felében, 12. század elején a besenyő, úz, és fekete süveges csoportok szétszóródtak.¹⁰⁰

Néhány további adat arra mutat, hogy e csattípus viselőiben valóban joggal láthatunk besenyőket, vagy besenyőket is. Így például a Sarkelban 11. századi bizánci pénzzel együtt lelt csat egy olyan sírból került elő, amelyről az antropológiai vizsgálat egyértelműen megállapította, hogy a benne nyugvó férfi mongoloid, altáji vonásokat mutat.¹⁰¹ Ez a sír beletartozott egy nagyobb sírcsoportba, amelynek antropológiai jellegzetességei élesen elkülöníthetők a temető többi sírjától,¹⁰² és amely Sarkel besenyő népeleméhez köthető.¹⁰³

A niellódíszes csat viselőjének antropológiai jellegzetességei Borsodon is jól elkülöníthetők. A temető férfi népességében tisztán europid, nordikus és cromagnoid jellegek dominálnak, melyek között megjelennek a protonordikus és a mediterrán elemek is. A 67. sír halottja azonban markánsan különbözik ezektől. Ő az egyetlen rövid fejű a hosszú fejű, illetve közepesen hosszú fejű népesség között. A koponya jellegzetességei azt

⁹⁷ Révész L., 1989. 537., Istvánovits E., 2003. 448.

⁹⁸ Mindezt természetesen roppant nehéz megítélni a különböző technikai színvonalon és minőségben közölt ábrák alapján, így a csatok számottevő különbözőségével kapcsolatos elképzeléseket egyelőre fenntartással kell kezelnünk. Biztosabb fogódzó pontot csak a niellódísz nélküli, és a vasból készült darab jelenthet.

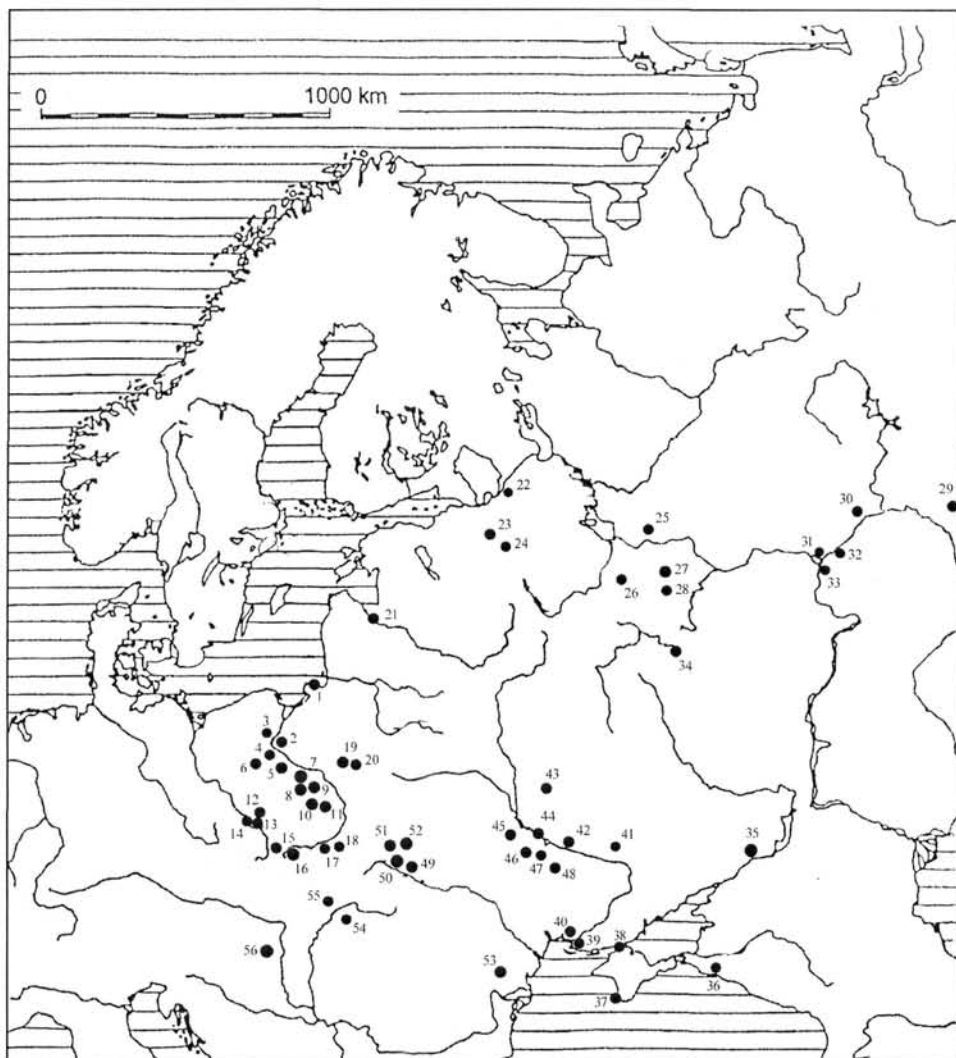
⁹⁹ Rasovskij, D. A. 1933., 52–60. I. tábla, Nagrodzka-Majchrzyk, T., 1985. 31. V., 44. VIII., 79. XI., Pletnyeva, Sz. A., 1958. 1. kép, 5. kép.

¹⁰⁰ Rasovskij, D. A. 1933., Pálóczi-Horváth A., 1989. 25–26., Györffy Gy., 1990. 104., Hatházi G., 1995. 225. további irodalommal.

¹⁰¹ Ginzburg, V. V., 1963. 265.

¹⁰² Ginzburg, V. V., 1963. 273–275.

¹⁰³ Ginzburg, V. V., 1963. 280., Pletnyeva, Sz. A., 1963. 216–259. Pálóczi-Horváth András úgy véli, hogy a sarkeli nomád kurgán-temetőnek ebben a területileg is elkülönülő csoportjában besenyő típusú tárgyak jelennek meg, s a kazár, majd orosz szolgálatban itt élő, és ide temetkező nomádok között okkal feltételezhető a besenyő népelem is. Mindemellett valószínűnek tartja, hogy a temetőbe vegyes népi összetételű katonai kíséret tagjai temetkeztek, s így az innen előkerült leleteket nem tekinthetjük kizárólag besenyőnek. A temető bronz és nemesfém viseleti tárgyait különböző eredetű kereskedelmi cikkeknek, kazár, alán, khorezmi, volgai bolgár, orosz készítményeknek tartja. Pálóczi-Horváth A., 1989. 22.

10. kép. 1. Volnoje (Kalininyingrad környéke), 2. Katdus pow. Chetmo, 3. Pawtówek pow. Bydgoszcz, 4. Kruszwica pow. Inowrocław, 5. Brześć Kujawski pow. Włocławek, 6. Ostrów Lednicki pow. Gniezno, 7. Poddebice, 8. Mastowice Sieradz-i vajdaság, 9. Brzeg pow. Poddębice, 10. Lubien pow. Pistrków Trybunalski, 11. Nowosiłki pow. Włodzimiersk, 12. Matkowics pow. Wrocław, 13. Radzikow pow. Wrocław, 14. Niemcza pow. Dzierżoniów, 15. Strzemieszyce-Wielkie pow. Będzin, 16. Pleśnisko pow. Tarnów, 17. Garbów pow. Sandomierz, 18. Samborzec pow. Sandomierz, 19. Podlasiaban pow. Ostrożany, 20. Czarna Wielka pow. Siemiatycze, 21. Daugmala Riga vidéke, 22. Krasznaja Zarja Ladoga vidék, 23. Novgorod, 24. Novgorodi kormányzóság, 25. Korjakovo Kosztroma mellett, 26. Gorodisce Volga-K'laz'ma vidék, 27. Vlagyimir, 28. Vlagyimiri kormányzóság, 29. Urálon túl, 30. Káma vidék, 31. Sztarokujbisevszkoje szeliscse Káma alsó folyása mentén, 32. Izmerszkoje szeliscse Káma alsó folyása mentén, 33. Bulgár, 34. Nyikotszkoje Domodedovo környéke, 35. Sarkel, 36. Semdolina Fekete-tenger melléke, 37. Kherzon, 38. Tauria, 39. Dnyeper torkolatvidéke, 40. Berezany Dnyeper és a Bug torkolatvidéke között, 41. Dinjlava Poltavai kormányzóság, 42. Voin, 43. Desna felső folyása mellett, 44. Kiev, 45. Kiev környéke, 46. Kanov, 47. Jurjev, 48. Smela, 49. Plisznyeszk Lvov közelében, 50. Zapitov Lvov közelében, 51. Gorodec Luck közelében, 52. Grodka Luck közelében, 53. Dinogetia, 54. Szabolcsveresmart, 55. Borsod, 56. Nagydorog

mutatják, hogy a 67. sírban nyugvó 30–35 év körüli férfi származását tekintve különbözik a népesség többi férfi tagjától.¹⁰⁴

Hogy a borsodi ispánsági várban éltek idegen eredetű, nagy valószínűséggel besenyő népelemek, azt a fentiekén kívül az esperesi templom mellett lelt kengyel is bizonyítja. E vállába kovácsolt fülű kengyeltípus eredete Közép-Ázsiában kereshető. Kelet-Európában ez a forma a 11. századig ismeretlen volt, noha körte alakú változata már a honfoglalás kori anyagban feltűnt. Tipológiaiilag ebből származtatható az a keskeny talpalójú, kerek változat, amely a 11–12. században általánosan elterjedt kengyelformává vált a dél-oroszországi steppezónában. Ez az úgynevezett „besenyő-úz, csornije klobuki” típus. A magyarországi régészeti anyagban való első feltűnésük – a történeti adatokat figyelembe véve – minden bizonnyal a besenyők megtelepedéséhez köthető.¹⁰⁵ E kengyeltípus 12–13. századi széles, gyakran bordázott talpalójú változatai megtalálhatók a kun leletek között is.¹⁰⁶ Ilyen, széles talpalójú, szárain bevéssett vonalakkal, ebben ezüst berakással díszített kengyelt találtak a csengelei kun sírban is.¹⁰⁷ Esetünkben azonban, noha kengyelünk éppen a talpaló indításánál tört el, nem gondolhatunk ilyen kései időpontra, mivel a vele együtt lelt Salamon denár egyértelműen a 11. század végére keltezi a darabot. De 11. századi, besenyő emlékek tekintik a kengyelünkkel formailag teljesen egyező, a moldvai Vitanestiben lelt példányt, amelynek szárán a borsodihoz hasonlóan rézdrót berakások találhatók,¹⁰⁸ valamint a Kijev melletti Rassaviban napvilágot látott darabot is.¹⁰⁹

A kengyel besenyőkhöz való kötését nemcsak a tipológiai megfontolások és a lelet kora, hanem az is indokolja, hogy Borsod vár körül feltétlenül számolhatunk besenyő népelemek megtelepedésével. Ezt a vár közelében, tőle északra és délre mind a mai napig megtalálható két Besenyő nevű falu is bizonyítja. A kutatók egyöntetű véleménye szerint a helynévadásnak ez a formája a magyar környezetbe került, szigetszerűen létrejövő besenyő településekre utal, amelyeknek egy része, különösen az ispáni várak közelében található falvak, az államalapítás során keletkeztek.¹¹⁰

A Magyarországra került besenyő néptörödékek egyik legnagyobb, összefüggő települési területéről, a Sárvíz völgyéből, Nagydorogról került elő az a csat, amelyet Hampel rajza őrzött meg számunkra. Szomszédságában, Kajdacs-Rókadombon egy vállába kovácsolt fülű, 11. századi besenyő emlékanyagba sorolható kengyel látott napvilágot.¹¹¹

S bár nem bizonyítható, könnyen meg lehet, hogy a ma lelőhely nélkül nyilvántartott negyedik magyarországi példány azokból a nyugat-dunántúli temetőkből (Sorokpolány, Mosonmagyaróvár, Oroszvár, Sopronbánfalva) származik, amelyeknek feltárását a második világháború idején végezték.¹¹² E vidék besenyő határhoiról pedig számos forrásunk megemlékezik.¹¹³

¹⁰⁴ Bernert Zs.–Kustár Á.–Szikossy I., 2001. 301.

¹⁰⁵ Kirpicznyikov, A. N., 1973. 45., VII. típus, 50., IX. a. típus, 53., *Hatházi G.*, 1990, 46, *Hatházi G.*, 1996, 229 további irodalommal.

¹⁰⁶ *Hatházi G.*, 1990, 46, *Hatházi G.*, 1996, 229, *Horváth F.*, 2003, 378.

¹⁰⁷ *Horváth F.*, 2001, 175, 176–177.

¹⁰⁸ *Leahu, V.–Trohani, G.* 1978, 538, 3. kép.

¹⁰⁹ *Nagrodzka-Majchrzyk, T.* 1985, 13. kép, 1. *Horváth Ferenc* úgy véli, hogy bár a csengelei kengyelen is feltűnik, az egymás mellé párhuzamosan véssett vonalak elsősorban nem kun, hanem besenyő, illetve fekete süveges emlékanyagra jellemzőek. *Horváth F.*, 2001, 180.

¹¹⁰ *Györffy Gy.*, 1987, I. 737, 741, *Pálóczi-Horváth A.*, 1988., 120–121.

¹¹¹ *Ódor J. G.*, 1999. 155–156.

¹¹² E temetők feltárása, „a nyugati határok magyar települési viszonyaira lett volna hivatott fényt deríteni.” *Vö. 16/1945. Főig. MNM.* A leletek azonban Budapest ostromakor összekeveredtek, azonosításuk, nyíl-

A csatok niellódíszje nem mond ellent a besenyőkkel való összekapcsolásuknak, hiszen például a 11. század elejére keltezhető, idáig leggazdagabbnak tartott gajevjai besenyő sírban 215 aranyozott ezüst, niellódíszes veret napvilágot látott.¹¹⁴

A besenyők magyarországi megjelenése történelmük fő fordulópontjaihoz, szét-szóródásuk állomásaihoz köthető. Bár kisebb néptöredékek már 1027–1036 között, illetve az 1040-es években is megjelenhettek Magyarországon, beköltözésük legnagyobb hullámát 1055 utánra tehetjük.¹¹⁵ Mint láttuk, éppen ez az az időszak, amelyben a csatok Európa-szerte feltűnnek. A fentieket figyelembe véve a 67. sír csatját, és analógiáit a 11. század végére, esetleg a 12. század elejére keltezzük, viselőikben Magyarországra került besenyő harcosokat sejtünk.¹¹⁶

IRODALOM

Abramek Bogusław

1980 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Masłowicach, woj. Sieradz. Sprawozdania Archeologiczne XXXII. 227–247.

Artamonova O. A.

1963 Mogilnyik Szarkela-Beloj Vezsi. MIA 109. 9–215.

Bartys, Jan

1933–36 Wczesnohistoryczne cmentarzysko szkieletowe we wsi Samborzec, w pow. sandomierskim Przegląd Archeologiczny V. 171–181.

Bernert Zsolt–Kustár Ágnes–Szikossy Ildikó

2001 Az Edelény-Borsod református templom körüli temető embertani vizsgálata. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXIII. 295–320.

Bobrinskij, Alekszej

1884–1901 Kurgani i szlucsajniia arheologicsesszkaja nahodki bliz mesztecskaja Szmeli. 2–3. Sz. Peterburg

Boulichov, N.

1900 Fouilles de la Roussie centrale. Kourgans ét gorodietz. Recherches archéologiques sur la ligne de partage des eaux de la Volga ét du Dnieper. Moskva

---

vántartásba vételük évekig folyt, és sok esetben nem járt sikerrel. Vö. 863–02–12/1957. KKO. MNM. Így egyáltalán nem lehetetlen, hogy az 1961-ben beletárazott, ismeretlen lelőhelyű csatunk e temetők valamelyikéből származott. Annál is inkább, mivel csatunkkal együtt több, ugyanarra a korra keltezhető, ismeretlen lelőhelyűnek tartott, kétosztatú lóra alakú csatot is nyilvántartásba vettek. Vö. 61. 107. 1–6., 9–10. C., 61. 56. 60., 63–64. C. MNM.

¹¹³ Györffy Gy., 1990. 104. skk. Pálóczi-Horváth A., 1988. 126–127., Pálóczi-Horváth A., 1989. 26., Hatházi G., 1990. 27–28., Kordé Z., 1990. 12.

¹¹⁴ Kirpicznyikov, A. N., 1973. 94., VIII–IX. tábla. Pálóczi-Horváth András szerint a veretek indáspalmettás, szalagfonatos-palmettás és kettős levélsoros díszítése, valamint a különleges niellotechnika eklektikus művészetre vall, amely bizánci, normann és steppei gyökerekből egyaránt táplálkozott. Orosz földön a 11. század első felében jelennek meg ezek a motívumok. A Don és Dnyeper-vidéki besenyő ötvösség a veretformákat, azok szerepét és rendeltetését tekintve steppei hagyományokra vezethető vissza, de nem véletlen, hogy a Fekete-tenger térségében bizánci, és orosz–normann művészet hatásával kell számolnunk. Pálóczi-Horváth A., 1989. 20–22. további irodalommal.

¹¹⁵ Pálóczi-Horváth A., 1989. 25–26., Györffy Gy., 1990. 104., Hatházi G., 1990. 30–32, 41., Hatházi G., 1996. 229–230.

¹¹⁶ Köszönettel tartozom Révész Lászlónak anyaggyűjtésem során nyújtott értékes segítségéért.

Cleve, Nils

- 1929 Jüngereisenzeitliche Funde von der Insel Berezan. Eurasia Septentrionalis Antiqua IV. Helsinki 250–262.

Dovzsenok V. I.–Kucsera M. P.–Szmlenko A. T. (szerk.)

- 1975 Arheologija Ukranszkoj RSZR. III. Rannoszlovjaszkij ta davnoruszkij period. Kiiv

Fedorov-Davidov, German Alekszeevics

- 1966 Kocsevniki Vostocsnoj Evropi pod vlasztju zolotoordinszkih hanov. Moszkva

Fedorov-Davidov, G. A.–Khlednyikova, T. A.–Khakimzjánov, F. Sz. (szerk.)

- 1996 Gorod Bolgar

Fodor István

- 1981 A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (Révész leletek alapján). Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert (Aufgrund der Bodenfunde). Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 85–89.

- 1995 Szabolcsveresmart. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. Budapest, 173.

- 2001 Az államalapítás korának hadserege. In: Az államalapítókról 2000-ben. A VII. Honvéd Emléknep és a Levéltári Napok makói előadásai. Makói Füzetek 98. Makó

Gádor Judit

- 1980 Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. Acta Arch. Hung. 32. 443–454.

Gąssowski, Jerzy

- 1969 Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny. Materiały Wczesnośredniowieczne VI. 303–475.

Ginzburg, V. V.

- 1963 Antropologicseskii szosztav nacselenyija Szarkela-Beloj Vezsi i ego proiszkoszsenyie MIA (109) 260–307.

Goncsarov, V. K.

- 1957 Arheologicsni rozkopki v Kievi u 1955 r. Arheologija X. Kiev 122–135.

Györffy György

- 1958 A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. II. Századok 92. 565–616.

- 1977 István király és műve. Budapest

- 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest

- 1990 A magyarság keleti elemei. Budapest

Jakobszon A. L.

- 1959 Rannyeszrednyevkovij Herszonesz MIA 63.

Jażdżewski Konrad

- 1956 Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy. Materiały Wczesnośredniowieczne IV. 109–149.

Hatházi Gábor

- 1990 Az Árpád-kori magyar hadsereg szervezet nomád elemeinek kérdéséhez. In: Hadtörténeti Közlemények 103. 22–60.

- 1996 A besenyő megtelepedés régészeti emlékei Fejér megyében. In: Savaria. Pars Archaeologica 22/3 (1992–1995) 223–248.

- Hensel, Witold*
 1960 Najdawniejsze stolice Polski. Warszawa
 1966 La naissance de la Pologne. Wrocław–Warszawa–Kraków
- Hensel, Witold–Broniewska, Aleksandra*
 1961 Starodawna Kruszwica. Wrocław
- Horváth Ferenc*
 1974–75/1 Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ. 343–374.
 2001 A csengelei kunok ura és népe. Budapest
 2002 Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa-Kuklis-tanya. Die Funde eines neuen kumanischen Führergrabes in Kleinkumanien: Kiskunmajsa-Kuklis-Gehöft. MFMÉ StudArch. IX. 369–381.
- Hołowińska, Zofia*
 1963 Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce. Archeologia Polski VIII. 385–394.
- Istvánovits Eszter*
 2003 A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz. Nyíregyháza
- Kaszewscy E. i Z.*
 1971 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w Brześcin Kujawskim, pow. Włocławek. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne I.
- Kazakov E. P.*
 1991 Bulgarszkoje szelo X–XIII. vekov nyizooi Kami. Kazany
- Kirpicsnyikov, A. N.*
 1973 Sznarjázsenyije vszadnyika i verhobogo konya na Ruszi IX–XIII vv. Arheologija SSSZR.
- Kordé Zoltán*
 1990 A magyarországi besenyők az Árpád-korban. Acta Historica XC. 3–21.
- Kostrzewski Józef*
 1949 Pradzieje Polski Poznań
- Kovács László*
 1990 Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. Säbel–Schwert waffenwechsel. Zur Datierung der Hungarischen Gräber mit Zweischneidigen Schwertern in 10–11. Jahrhundert. ArchÉrt 117. 39–50.
- Kristó Gyula*
 1980 Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. Russes en Hongrie á l' époque des Árpád. Acta Hist. Szeged LXVII. 57–66.
 1994 Korai magyar történeti lexikon. Főszerk: Kristó Gy., szerk: Engel P., Makk F. Budapest
- Leahu, Valeriu–Trohani, George*
 1978 Două morminte de călăreți nomazi din cîmpia Teleormanului. SCIV 29. 529–538.
- Kufel-Dzierzgowska, Anna*
 1986 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brzegu, województwo sieradzkie. Prace i Materiały 30. 309–327.

Leszih Andor

- 1927 A miskolci múzeum ásatásai Borsodon. Történeti és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod Vármegye múltjából. II/1. 85–95.

Makarova, T. I.–Pletnyeva, Sz. A. (szerk.)

- 2001 Krim, Szevero-Vosztocsnoje Pricsernomorje i Zakavkazje v epohu szrednyevkovja IV–XIII. veka. Archeologija Moszkva

Marciniak, Józef

- 1960 Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy z miejscowości Bazar Nowy pow. Maków Mazowiecki. Materiały Wczesnośredniowieczne V. 141–187.

Mertins, Oskar

- 1906 Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens. Herausgegeben vom Verein für das Museum Schlesischer Altertümer. Breslau

Mugurevics, E. Sz.

- 1965 Vosztocsnaja Latvia i szoszednyije zemli v X–XIII. vv. Riga

Musianowicz, Krystyna

- 1960 Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu. Materiały Wczesnośredniowieczne V. 187–231.

Nagrodzka-Majchrzyk, Teresa

- 1985 Czarni Kłobucy Warszawa

Németh Péter

- 1975 Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 5.
1981 Civitas et suburbium. Adatok Sopron korai várostörténetéhez. Soproni Szemle XXXV/1. 50–58.
1983 Egy alakuló nemzeti emlékhely: Szabolcs. Műemlékvédelem XXVII. 2. szám 141–149.

Niederle, Lubor

- 1913 Život starých slovanů. Praha

Niederle, Lubor

- 1931 Rukověť slovanské archeologie. Praha

Nowakowski, Andrzej

- 1972 Górne pobuże w wiekach VIII–XI. Acta Arcaeologica Lodziensia 21.

Ódor János Gábor

- 1999 Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleteinek katasztere Tolna megyében. Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve. XXI. 151–175.

Orlov, R. Sz.–Mocja, A. P.–Pokasz, P. M.

- 1985 Isszledovanija letopisznogo Jurjeva na Poszi i jego okpesztносztej. In: Zemli juzsnoj Ruszi v IX–XIV. vv. Szerk.: Tolocsko P. P., Kozlovskij A. A., Mocja A. P. Kiev

Pálóczi Horváth András

- 1988 Besenyők, úzok, kunok. In: Magyarra lett keleti népek 106–164. Budapest
1989 Besenyők, kunok, jászok. Budapest

Panasiewicz, Wacław–Wołoszyn, Marcin

- 2002 Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów. The old russian miniature axes from Gródek, powiat Hrubieszów. Archeologia Polski XLVII/1–2. 245–286.

- Pletnyeva, Sz. A.*
 1958 Pecsenyegi, torki i połowci v juzsnorusszkij sztepja. MIA 62. 85–151.
 1963 Kocsevnicseszkiy mogilnyik bliz Szarkela-Beloj Bezsi. MIA 109. 216–259.
- Rajewski, Zdzisław Adam*
 1937–39 Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodziejowego. Przegląd Archeologiczny VI.
- Rasovskij, D. A.*
 1933 Pecsenyegi, Torki i Berendi na Puszi i v Ugrii. Seminarium Kondakovianum VI. 1–65. Praha
- Ravdonyikasz, V. I.*
 1934 Pamjätnyiki epohi vozniknovenyija feodalizma v Karelii i jugovosztocnoj Priladozse. Moszkva–Leningrád
- Ravgyina, T. V.*
 1988 Pogrebenyija X–XI. vv. sz monetami na territorii Drevnej Ruszi. Moszkva
- Révész László*
 1989 Lára alakú csatok a Kárpát-medencében. Lyraförmige Schnallen in Karpaten-Becken. HOMÉvk. XXVII. 513–541.
 1996 A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert. Miskolc
- Rozenfeld, R. L.*
 1966 Konsztantinovszkije i zaleszevszkije kurgani. Szovjetszkaja Arheologia 3. 202–204.
- Ruszanova, I. P.*
 1966 Kurgani Polján X–XII. vv. Arch. SSSzR.
- Stefan, Gh.–Barnea, I.–Comsa, Maria–Comsa, Eugen*
 1967 Dinogetia I. București
- Szabó János Győző*
 1985 A gyöngyöspatai Szent Péter templom. Agria XXI. 5–76.
- Szedov, V. V.*
 1982 Vostocsnie szlavjane v VI–XIII. vv. Arch. SSSzR
 1987 Finno-ugri i balti v epohi szrednevekoja. Arch. SSSzR
- Szedova, M. V.*
 1959 Juvelirnyie izgyelia drevnevo Novgoroda (X–XV. vv.) MIA 65. 223–261.
- Szmirnov, A. P.*
 1952 Ocserki drevnej u szrednevekovoj isztorii narodov szrednyeho Povolzsja i Prikamja. MIA 28.
- Szőke Mátyás*
 1986 Visegrád. Ispánsági központ. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 244.
- Wiklak, Henryk*
 1960 Cmentarzysko w XII i XIII w. w Poddębicach. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Nr. 5. 183–203.
- Wojcikowie, Ewa i Andrzej*
 1973 Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lubieniu, pow. Piotrków Trybunalski. Prace i Materiały 20. 163–201.

Wolf Mária

1992 Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990) – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (Grabungen 1987–1990) JAMÉ 30–32. 393–442.

2004 Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Sajtó alatt.

Woronin, N. N.–Karger, M. K.–Tichanow, M. A.

1939 Die Materielle Kultur der Alten Rus. Berlin

Wrzosek, Adam

1961 Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego pow. Gniezno. Fontes Archaeologici Posnanienses XII. 242–280.

Zoll-Adamikowa, Helena

1966 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Wrocław–Warszawa–Kraków

NIELLO GESCHMÜCKTE BRONZESCHNALLE VON EDELÉNY-BORSOD

Die Borsoder Erdburg ist das Zentrum des Komitats Borsod aus der Zeit der Staatsgründung. Sie liegt in Nordost-Ungarn, 30 km von Miskolc entfernt, an der Grenze der Stadt Edelény, am Ufer des Flusses Bódva.

Die auf die Schanzen und inneren Gebiete der Burg sich ausdehnende archäologische Erschließung fand zwischen 1987–1999 statt. Im Inneren der Burg wurde eine 18 x 10 m große Kirche mit einem bogenförmigen Sanktuarium gebaut. Unter ihren Trümmern kamen ein Denar, der vom König Salamon geprägt wurde, sowie ein geschmiedeter, mit Kupferdraht versehener Bügel zum Vorschein. Den letzteren können wir nicht nur aufgrund der Münze, die mit ihm in der gleichen Schicht gefunden wurde, sondern auch aufgrund seiner Analogien auf die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts datieren.

Die im Inneren der Burg erschlossene Kirche konnte sicherlich die erste Kirche des Komitats sowie die kirchliche Leitung der im Gebiet vorhandenen Propstei sein. Darauf können wir nicht nur aus seiner riesigen Größe, gemäß den Gebäuden der Epoche, sondern auch aus dem Mangel der Begrabungen um die Kirche herum, schließen. Die Pfarrersaufgaben versah nämlich nicht diese, sondern auch eine andere Kirche, deren Überreste wir außerhalb der Schanzen der Burg gefunden haben. Auf dem gleichen Hügel mit der Burg, aber außerhalb ihrer Schanzen, steht eine in heutiger Form am Ende des 18. Jahrhunderts gebaute Kirche. Die hier durchgeführte archäologische Forschung hat eindeutig bewiesen, dass auf ihrem Platz in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts schon eine Kirche stand, deren Details wir schon erschließen konnten. Um diese außerhalb der Schanzen gebaute Kirche herum befindet sich ein Friedhof großer Ausdehnung. Von seinen Gräbern haben wir 77 geöffnet. Die Funde des Friedhofes stammen ohne Ausnahme aus der Arpadenzeit. Die frühesten von ihnen stammen aus der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts. Auf dem Gelände des Friedhofs kam ein Denar (CNH. II. 59, MKU. 50), der vom König Béla II. (1131–1141) geprägt wurde, als Diaspora zum Vorschein.

Es unterliegt keinem Zweifel, dass einer der frühesten Funde die geschmückte, lyraförmige Niello-Schnalle war, die aus dem 67. Grab hervorkam (Bild 2). Parallel zu dieser Schnalle gibt es das als Diaspora gefundene Stück auf dem Gelände der Borsoder Burg (Bild 3) sowie das Exemplar, das in Szabolcsveresmart zum Vorschein kam. Die Analogien der Schnalle suchend ist es mir gelungen, in Ungarn weitere zwei (Bild 4–5), europaweit noch 72 Stück zu finden (Bild 6–8).

Die ungarischen Forscher haben die Schnalle von Szabolcsveresmart auf das Ende des 10. Jahrhunderts und auf den Anfang des 11. Jahrhunderts datiert. Dagegen kann der überwiegende

Teil der bisher bekannten Funde auf die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts und auf den Anfang des 12. Jahrhunderts datiert werden. Die Datierung wird auch durch die drei Gräber verstärkt, in denen unsere Schnallen zusammen mit Münzen zum Vorschein kamen. Die Datierung der Schnalle von Szabolcsveresmart auf den Anfang des 11. Jahrhunderts ist also nicht begründet. Es ist viel wahrscheinlicher, dass unsere heimischen Exemplare aus der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts, eventuell aus dem Anfang des 12. Jahrhunderts stammen.

Die ungarischen Forscher glaubten, die Schnalle von Szabolcsveresmart sei baltischen Ursprungs; sie meinten, dass diese Form südlich vom Baltikum unbekannt sei. Sie vermuteten, dass der Gegenstand während der Staatsgründung von einem Mitglied der rusz-varég Leibgarde, die zur Unterstützung der königlichen Macht einberufen wurde, mitgebracht wurde. Wenn man die Fundorte der Schnallen kartiert, müssen wir feststellen, dass sich das Verbreitungsgebiet von diesem Gegenstandstyp keineswegs auf das Baltikum beschränkt. Im Gegenteil, eben im Baltikum sind die wenigsten von ihnen zu finden. Die mir bekannten Exemplare kamen vom Ladoga-See bis zum Schwarzen Meer, von der Kama bis zur Donau auf einem riesengroßen Gebiet zerstreut hervor. Die Fundorte konzentrieren sich den Dnjepr, den Dnjestr und die Weichsel entlang, beziehungsweise in der Gegend des Schwarzen Meeres. Das massenhafte Vorkommen der Funde konnte man aber vorläufig nirgendwo beobachten. Pro Fundort wurden höchstens ein-drei Stück gefunden.

Es kann sein, dass diese Daten, die auch schon früher aufgeworfene Vorstellung stärken, und zwar, dass die verkaufte Schnallenart eine Handelsware war, die sich auf einem riesengroßen Gebiet verbreitet hat, aber sie kann nicht ausschließlich an eine einzige Volksgruppe geknüpft werden. Trotzdem ist es sehr augenfällig, wie sehr das Konzentrationsgebiet der Schnallenfundorte und das Siedlungsgebiet der petschenegisch-uzisch-tschornijisch-klobukischen Volksgruppen zusammenfallen. Nach unseren bisherigen Kenntnissen wurden außerhalb dieses Gebietes einige Exemplare der Schnallenart nur in den Großstädten dieser Zeit (Novgorod, Vladimir, Bolgár) und in den befestigten Orten (Daugmala, Borsod) gefunden. In den russischen Fürstentümern und in Ungarn ist es bekannt, dass sich dort eben zu der Zeit, als die Schnallen auffielen, in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts, am Anfang des 12. Jahrhunderts, petschenegische und uzische Gruppen und Gruppen mit schwarzer Haube zerstreut haben.

Einige weitere Daten weisen darauf hin, dass wir in den Trägern dieser Schnallenart mit Recht auch Petschenegen sehen können. So zum Beispiel die Schnalle, die in Sarkel zusammen mit dem byzantinischen Geld aus dem 11. Jahrhundert gefunden wurde. Sie kam aus einem Grab hervor, dass an die petschenegischen Volkselemente von Sarkel geknüpft werden kann.

Die anthropologischen Eigenartigkeiten des Trägers der geschmückten Niello-Schnalle von Borsod weisen auf östliche Herkunft hin. Es ist sicher, dass der 30–35 Jahre alte Mann, der im 67. Grab ruht, sich von den anderen Mitgliedern der Bevölkerung unterscheidet, was seine Herkunft betrifft.

Wir können in ihm einen Kämpfer petschenegischer Herkunft von Borsodvár sehen und dies beweist auch der Bügel, der neben der Propsteikirche gefunden wurde. Dieser geschmiedete Bügeltyp war im 11–12. Jahrhundert eine allgemein verbreitete Bügelform in der südrussischen Steppenzone. Das ist der sogenannte petschenegisch-uzische, tschornijische klobukische Typ. Sein erstes Auffallen im ungarischen archäologischen Material – wenn man auch die geschichtlichen Daten betrachtet – kann sicherlich an die Niederlassung der Petschenegen geknüpft werden. Das Anbinden des Bügels und der Schnalle an die Petschenegen begründen nicht nur die typologischen Überlegungen und das Alter der Funde, sondern auch die Tatsache, dass wir mit der Niederlassung von Teilen des petschenegischen Volkes um die Burg Borsod herum unbedingt rechnen können. Dies beweisen auch die zwei Dörfer mit dem Namen "Besenyő", die in der Nähe der Burg und nördlich und südlich von ihr auch bis zum heutigen Tag zu finden sind.

Wenn man das oben genannte in Betracht zieht, datiert man die Schnalle des 67. Grabes und ihre Analogien auf das Ende des 11. Jahrhunderts, eventuell auf den Anfang des 12. Jahrhunderts. In ihren Trägern vermuten wir die nach Ungarn geratenen petschenegischen Kämpfer.

Mária Wolf

KÖZÉPKORI TEMPLOM ÉS TEMETŐ FELSŐZSOLCA-NAGYSZILVÁSON

SIMONYI ERIKA

A lelőhely

A lelőhely a Miskolctól keletre fekvő Felsőzsolca (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) Nagyszilvás elnevezésű belterületi, lakott dombjának északnyugati peremén fekszik (1. kép). 1991-ben terepbejárás során a Nagyszilvás utca 21–23. számú telkek kertjében nagy mennyiségű kiszántott embercsontot és faragott követ találtunk, melyek alapján valószínűnek tűnt, hogy itt állhatott egykor a középkori falu temploma és temetője. 1997-ben újabb terepbejárást végeztünk a Nagyszilvás u. – Hunyadi u. által határolt területen. A Kis-Sajó vonalát követő kertekben késő középkori (14–17. századi) kerámiát gyűjtöttünk; a talajművelés következtében több helyen is jól látszott, hogy egykor itt paticsfalú épületek és kemencék állhattak. A helyi önkormányzat kezdeményezésére a Magyar Nemzeti Múzeum 1999–2001 között folytatott régészeti feltárást a Nagyszilvás u. 23/A. és 23/B. telkeken. Ezen idő alatt sikerült azonosítanunk a templom helyét, és feltártuk a templom körüli temető 189 sírját.¹

A templom és a temető egy földrajzilag jól körülhatárolható dombnyúlványon fekszik, északról és nyugatról a Sajó egykori medre határolja (1. kép). Csapadékos időszakokban a dombot szinte teljesen körülölelte a folyó, és csak a Nagyszilvás emelkedett ki a vízjárta környezetéből. Valószínűnek tűnik, hogy a folyó elmosta a temető egykori határát, mindenesetre régészeti módszerekkel sehol sem tudtuk rögzíteni azt.

A feltárás

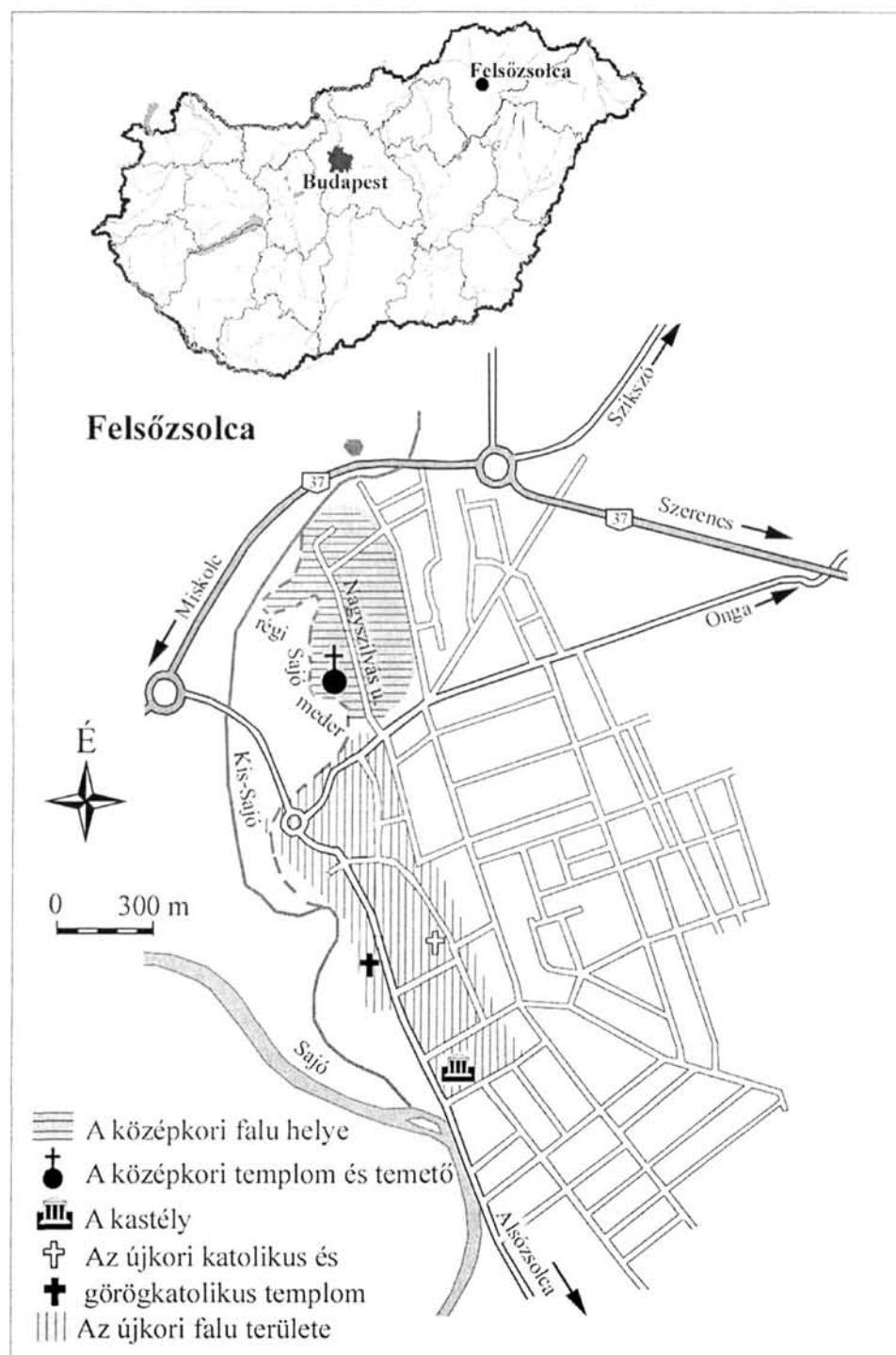
Mivel a lelőhely belterületen, magántulajdonban van, a feltárás módszerét megszabta a két szalagtelek tájolása és mérete (egy-egy kert mindössze 9 m széles). Ennek megfelelően az első évben 3 kutatóárkot (2 × 30 m, 2 × 9 m, 2 × 9 m nagyságban) nyitottunk a 23/B telken. 2000–2001-ben két szelvényrel (12 × 6 m, 5 × 10 m) megszendázhattuk a délről szomszédos kertet is (2. kép).² A feltárt terület megközelítőleg 220 m², a sárga bolygatatlan altalaj általában 120–130 cm környékén jelentkezett, de természetesen még ebbe is szép számban mélyültek sírok. Déli, illetve keleti irányban a beépítettség és a mezőgazdasági felhasználás miatt nem állt módunkban folytatni a temető kutatását.

A falu és a templom okleveles említései, térképes adatok

1281-ben említik először a források Zsolca nevét egy birtokper kapcsán, mely Ponyth bán fiai, László, Miklós és Pál, valamint az Ákos nb. Erne bán fia, István között

¹ A leletanyag feltározatlan, a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Gyűjteményében elhelyezett. Szeretnék köszönetet mondani Fehér Attila polgármester úrnak, a helyi önkormányzatnak, valamint Zsíros Sándor tanító úrnak, akik a feltárást végig lelkesen támogatták.

² Az összesítő térképen (2. kép) az egyszerűbb követhetőség miatt a felületeket folyamatosan számoztuk 1–5-ig.

1. kép. A lelőhely

zajlott.³ A 14. század első évtizedeitől a források már megkülönböztetik Fel- vagy Nagyzsolcát és Al- vagy Kiszsolcát. Felsőzsolca Szent Mihályról nevezett egyházát („...*eccl-e S. Michaelis de Maiori Zossa*”) az 1332–1335-ös pápai tizedjegyzékek említik.⁴ Ekkortájt a falu évi átlagban 22 garas tizedet fizetett, amivel megyés átlagban is a legnépesebb tíz település között említhetjük. Ezekben az években például Miskolc 18, Muhi 12 ²/₃ garas egyházi adót fizetett.⁵ A 14. században a falu a diósgyőri uradalom része lett,⁶ 1380-ban „*Nogsolcha*” (Nagyzsolca) néven említik a diósgyőri pálosok kezén lévő malma kapcsán.⁷ 1453-ban a bánfalvi Bárius családból származó Miklós egri prépost és királyi kancellár eszközöl ki adománylevelet Bánfalva, Sáta és Felsőzsolca falvakra.⁸ 1541-ben Ferdinánd király tartozásai fejében elzálogosította a váradi káptalan birtokaiból Aszalót és Felsőzsolcát Serédi Gáspárnak, a felső-magyarországi részek főkapitányának.⁹

A török korszakot minden valószínűség szerint megsínylette a falu, bár az adóösszeírások adatai alapján úgy tűnik, hogy a 16. században még – a szendrői székhelyű Bebek család tulajdonában álló település – végig lakott volt.¹⁰ A környéket érő első támadások (1544–49) következtében például 45 falu pusztult el, ezek között azonban Felsőzsolcát nem említik.¹¹ 1597-ben a protestánsná vált falu eklézsiájának megalakulásáról értesülünk.¹² A 17. század első felében azonban változás következett be. Míg 1582-ben a falu 60 frt fejadót fizetett a törököknek, addig 1641-ben a súlyos adóterhek miatt a lakosság Miskolcra költözött és 2 évig pusztán állt a település.¹³ A 17. század végén az adóterhek és a pestisjárvány miatt szinte teljesen elnéptelenedett, 1712-ben a vármegye Csaba és Felsőzsolca pusztákon (!) lévő hidakat adott bérbe Döry Andrásnak.¹⁴ Az újraéledő faluban a Miskolcra visszaköltözők mellett rutén családok is letelepedtek. Az új falu a régittől délre, az Alsózsolca–Ónod felé vezető út mentén alakult ki.

Az egri egyházmegye veszteségeit felmérő, 1746-os canonica visitatio szerint a Zsolcára betelepült népesség csak szlávul beszélt, és a falu teljes lakossága mindössze 49 fő. Ekkor az új falu temploma még nem épült fel. „... *a régi, kváderkövekből épült katólikus templom romjai a falun kívül, Szikszó felé láthatók. A temető a romban lévő templom körül eléggé nagy, de kerítése nincs*”.¹⁵ Az elpusztult templom és temető helyét a 18. századi térképek még jelölik: az 1759-ben készült Grassalkovich-mappa Miskolc és Zsolca határán „*Antiqua Ecclesia*”-ként, az 1783-as katonai felmérés viszont már csak temetőként.

A 18. század második felében a templom köveit építkezésekhez hordták el. 1768-ban Döry András saját költségén a templom köveit kiásatta, melyeket aztán 1782-ben a magát a templom birtokosának valló egri káptalan, Döry örököseinek tiltakozása ellenére

³ Dl. 1109. Közölve: *Leveles E.*, 1927. 175.; *Tóth P.*, 1990. 17. Említve még: *Györffy Gy.*, 1963. 817.

⁴ *Györffy Gy.*, 1963. 817.

⁵ *Györffy Gy.*, 1963. 748–750.

⁶ *Csánky D.*, 1890. I. köt. 161. és 182.

⁷ *Borovszky S.*, 1909. 53.

⁸ *Borovszky S.*, 1909. 64.

⁹ *Borovszky S.*, 1909. 81.

¹⁰ *Borovszky S.*, 1909. 93.

¹¹ *Borovszky S.*, 1909. 84–85.

¹² *Borovszky S.*, 1909. 99.

¹³ *Borovszky S.*, 1909. 277.

¹⁴ *Borovszky S.*, 1909. 131.

¹⁵ Egri Egyházi Levéltár, Archivum Vetus 3412. (Tóth Péter B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Miskolc) fordítása).

Miskolcon eladott, illetve felhasználták a kocsma építkezésénél.¹⁶ A 19. századi kataszteri térképeken már nem jelölik sem a templom romjait, sem a temetőt, valószínűleg ekkorra már nem maradt nyoma az egykori épületnek. A területet, mint azt neve is sugallja, gyümölcsfákkal ültették be, és csak az 1900-as évek elején vált újra lakottá.¹⁷

A templom

A régészeti feltárás 3 éve alatt sikerült azonosítanunk a középkori Szent Mihály plébániatemplom pontos helyét és részben az alaprajzát (2. kép). Mivel az egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom alapozási árkának – a későbbi bolygatások miatt – mindössze alsó 20–50 cm-et tudtuk megfigyelni, az egykori épületről igen keveset mondhatunk. A hajó nyugati részét – egy nagyméretű „rablógödörrel” – amelyet valószínűleg Döry András 1768-as „akciójával” azonosíthatunk – olyannyira szétbányászták, hogy az északi és nyugati fal vonalát csak a metszetekből sikerült rekonstruálnunk. Szinte teljes hosszában feltártuk viszont a déli fal alapozási árkát (4. kép) és a szentélyt (3. kép). A templom teljes hossza 16,5–17,5 m lehetett, ebből a hajó kb. 12 m volt. A hajó alapozási árka kissé trapéz, nyugati vége majdnem 1 méterrel szélesebb, mint a keleti (a nyugati 9,6 m, a keleti 8,8 m.) Az alapozási árok szélessége 1,1–1,3 m között váltakozik. Az alapozás fehér, kavicsos habarcsba rakott mészkövekből készült, amelyet egyedül a szentély alapozási árkában tudtuk in situ megfigyelni. A templom fala faragott mészkövekből készült, néhány kvádert találtunk a déli fal alapozása mentén.

A félköríves szentély alapozási árka a jelenlegi felszíntől mérve 152 cm mély volt és 28 cm-re mélyedt a bolygatatlan altalajba. A szentély belső tere emelt volt, a diadalív vonalában a sárga altalajra nagyméretű szárazon lerakott mészköveket és sóderszerű kavicsot terítettek kb. 60 cm vastag rétegben. E szokatlan megoldást talán az a két sír indokolta, melyeket a köves-kavicsos alapozása alatt tártunk fel (81. és 124. sír). Ezek lazább betöltése adhatott okot a gondosabb alapozásra. A padlószintet sem itt, sem a hajóban a későbbi bolygatások és az intenzív földművelés miatt nem lehetett megfigyelni.

A templom építési idejére csak másodlagos jelekből következtethetünk. 11–13. század falusi templomainak uralkodó alaprajzi elrendezése¹⁸ – egyszerű téglalap alakú hajó, amelyhez félköríves szentély csatlakozik – köszön vissza a nagyszilvási templom esetében is. Habár az alapozásnak csak az alsó 20–50 cm-re maradt meg, úgy tűnik, hogy a templom egy periódusban épült. Az 1332–35-ös pápai tizedjegyzékben szereplő Szent Mihály plébániatemplomot nagy valószínűséggel azonosíthatjuk az általunk feltárt kőtemplommal, tehát a 13. század végén/14. század elején már állt.

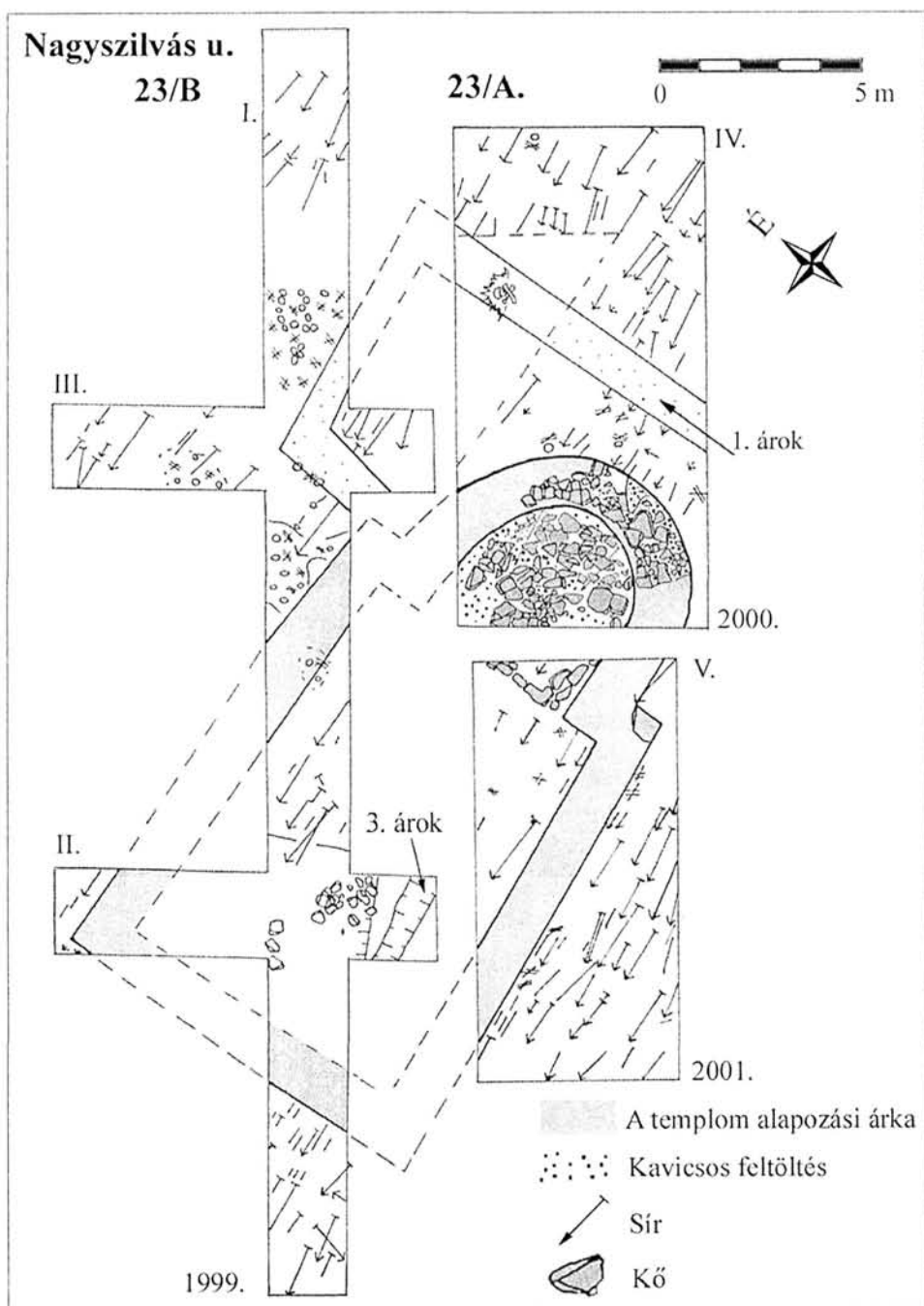
A templom körüli temetőben megfigyelt jelenségekből, szuperpozíciókból mégis arra következtetünk, hogy talán nem ez volt a legkorábbi egyházi építmény a területen. Több olyan sírt tártunk fel, amelyekre ráépült a templom. A déli fal alapozásakor több temetkezést is megbolygattak (pl. 154–156. sír), köztük a 163. sírt, amelyet két sima S-végű hajkarika keltez a 11–12. századra (5. kép 1.). E temetkezések felvetik a lehetőségét,

¹⁶ BML IV. A.-506. 1786/Fs.IV.No. 63. Az adatokért Bodnár Tamásnak tartozom köszönettel.

¹⁷ Zsifros S., 1993. 169.

¹⁸ Az alaprajztípus elterjedéséről és keletkezéséről: Kozák K., 1966. 61., Marosi E., 1975. 26., Valter I., 1985. 330., Tari E., 1995. 156.

2. kép. Felsőzsolca-Nagyszilvás, a templom és a temető

3. kép. A templom szentélye

4. kép. A templom déli falának kiszedett alapozási árka

hogy esetleg állhatott itt egy korábbi egyházi épület, melynek régészeti nyomát azonban nem sikerült megfigyel-nünk.¹⁹

A felsőzsolcaihoz hasonló félkör-íves szentélyzáródású templomok nem ismeretlenek a hazai szakirodalomban. Borsod megyében is több helyen tártak fel ilyen alaprajzú egyházi épületet. A legkorábbiak ispáni várakban álló espe-resi templomok: a 11. században épült borsodi esperesi templom hajója 15 m hosszú és 8 m széles,²⁰ a 11. század végén emelt abaújházi 15,6 m hosszú és 7,2 m széles volt.²¹ Mindkét templom alaprajzában – hasonlóan a zsolcaihoz – „szabálytalanságok” figyelhetők meg: a nagyszilvási templomhajó nyugati alap-fala hosszabb, mint a keleti oldal, a borsodi esperesi templom esetében pedig a déli oldal hosszabb jó egy mé-terrel az északnál.²² Az abaújházi templom hajója szintén kissé trapéz alaprajzú.²³ Lelő-helyünkhöz földrajzilag legközelebb a mezőcsáti 12–13. századra keltezett félköríves szentélyű templom fekszik, amely azonban kisebb méretű (teljes hossza: 14 m, a hajó szélessége: 9,5 m), mint az általunk feltárt.²⁴

Úgy gondoljuk, hogy az általunk feltárt félköríves szentélyzáródású templom a 12. században, vagy a 12/13. század fordulója táján épülhetett. Mivel azonban a 14–16. században – az oklevelek és a temető leletei alapján – még mindig ezt az épületet hasz-nálják, azt sem tartjuk kizártnak, hogy csak a környéket szinte teljesen elpusztító 1241-es tatár támadás (Muhi 15 km-re fekszik) után épült meg a kőtemplom.

A nagyszilvási templom pusztulási idejét az írott források és a régészeti adatok tükrében a 17. század elejére–közepére tehetjük. A templom körüli temetőt azonban jóval tovább használták, hiszen már az elbontott templom törmelékekkel feltöltött alapozá-si árkába temették például a 152. sírt, melyet kegyérem és olvasó kereszt keltez a 17–18. századra. Szendrő-Gacsáról Wolf Mária közölt hasonló sorsú félköríves szentélyzáródá-sú, többször átépített és pusztulása után temetkezőhelyként használt templomkertet.²⁵

A templom szentélyétől keletre egy szabálytalan cikcakk alakú, 120–130 cm szé-les, 120 cm mély árkot (2. kép–1. árok) bontottunk ki, mely a templom törmelékével töltődött fel, és valószínűleg a II. világháborúban készített futóárkok volt.

5. kép. 1. S-végű hajkarikapár a 163. sírból,
2. 1450 k. vert baltikumi (?) pénz elő- és
hátlapja a 27. sírből

¹⁹ Csak zárójelben merem felvetni, hogy feltártunk a 2. kutatóárok déli részén, a fentebb bemutatott templom hajójában, egy sekély, 50 cm széles U alakban szűkülő árokszakaszt (3. árok [1. kép]), amelyet talán egy korábbi (fa)templom alapozási árkával azonosíthatunk.

²⁰ Wolf M., 1996.a. 244. 3. 1996.b. 239.

²¹ Gádor J., 1980. 444–445, 453.

²² Wolf M., 1996.a. 254. 5. kép

²³ Gádor J., 1980. 445. Abb. 2.

²⁴ Wolf M., 1994. 73., valamint Szabó L., 2002. 22. Köszönöm Szabó Leventének, hogy szakdolgozatát használhattam.

²⁵ Wolf M., 1985. 250.

A sírok leírása²⁶

A sírleírásokban szereplő rövidítések feloldása:

ká:	Kutatási felület: 1–3-ig kutatóárok, 4–5. szelvény (lásd 1. képen)
Kh:	A koporsó hossza
Ksz:	A koporsó szélessége
P:	Pozíció, a sír elhelyezkedése a feltárt területen
Sgh:	A sírgödör hossza
Sgsz:	A sírgödör szélessége
Sm:	Sírmélység
Szp:	Szuperpozíció
T:	A sír tájolása
Vh:	Vázhossz

- 1. sír:** P: 1. ká.; 3–4 m között. T: Ny–K. Sm: –45 cm. Vh: 50 cm.
Nyújtott helyzetű, háton fekvő gyermek rossz megtartású váza. Koponyája széttöredezett. Jobb karjának vázcsontjai hiányoznak. Bordái töredezetek, inkább csak a váz jobb oldalán maradtak meg. Csak jobb medencéjét tudtuk kibontani, a bal hiányzik. Körülötte elszórtan néhány felnőtt csont (csigolyák) feküdt.
- 2. sír:** P: 1. ká.; 19 m. Sm: –31 cm. Szp: A csontokat a szántás ráhúzta az 1. árok betöltésére.
Erősen bolygatott vázmaradvány, koponyatöredékek, hosszúcsontok, csigolyák és bordák, amelyek közt anatómiai rendet nem lehet megfigyelni.
- 3. sír:** P: 1. ká.; 19 m. Sm: –27 cm.
Egy szántás által megbolygatott váz másodlagos helyzetben lévő koponyája.
- 4. sír:** P: 1. ká.; 16–19 m között. Sm: –20–31 cm.
Szétszántott „tömegsír”. A csontok teljesen szilánkossá törtek, igen rossz megtartásúak. Csak a koponyatöredékek és a hosszúcsontok voltak bontható állapotban. Anatómiai rendet nem sikerült megfigyelnünk. Kb. 2,8 m hosszan húzódtak a csontok szinte a kutatóárok teljes szélességében. A felületen 10–15 koponya töredékét sikerült elkülöníteni.
- 5. sír:** P: 1. ká.; 12–13 m között. Sm: –19 cm. Szp: a 22. sír fölött került elő. Sírfoltot vagy beásást nem lehetett megfigyelni.
Felnőtt vázhoz tartozó, erősen bolygatott, anatómiai rendet nem mutató csonttöredékek: lábszárcsont, csigolyák és bordák. Koponyáját nem találtuk meg.
- 6. sír:** P: 1. ká.; 0 m-nél. Sm: –64 cm.
Bolygatott váz részlete, félig a kutatóárok ÉNy-i falában. Csak a medencelapát, néhány csigolya és egy combcsont került elő. Sírfoltot nem figyeltünk meg.
- 7. sír:** P: 1. ká.; 1 m-nél. Sm: –60 cm.
Bolygatott gyermeksírr. Csak a koponyatető töredéke, egy felkarcsont és egy combcsont-töredék került elő.
- 8. sír:** P: 1. ká.; 2–3 m között. Sm: –61 cm.
Felnőttváz részlete. Anatómiai rendben fekvő combcsont és sípcsont (törött). A váz többi része hiányzik, valószínűleg későbbi beásások pusztították el.
- 9. sír:** P: 1. ká.; 3–4 m között. Sm: –63 cm. Szp: A sír az 1. sír alatt fekszik, attól korábbi.
Bolygatott gyermekváz részlete. Valószínű, hogy az 1. sír gödrének ásásakor bolygatták meg. A vázból csak koponyatöredékek, a kar- és lábszárcsontok maradtak meg.
- 10. sír:** P: 1. ká.; 1 m-nél. Sm: –55 cm.
Bolygatott felnőtt csontváz részlete: alsó állkapocs, combcsonttöredék, bordák. Sírfoltot nem lehetett megfigyelni.
- 11. sír:** P: 2. ká.; É-i vége. Sm: –74 cm.

²⁶ A vázak antropológiai vizsgálata még nem történt meg. A leírásokban szereplő nem- és kormeghatározásokat – elsősorban a koponyák és hosszúcsontok jellegzetességei alapján – az ásató régész, azaz jelen cikk szerzője készítette.

- Bolygatott váz részlete. A koponya a „sír” Ny-i részén került elő. A felsőtest csontjai, bordák, karcsontok erősen bolygatottak. A koponya mellett két követ bontottunk ki.
- 12. sír:** P: 2. ká.; É-i vége. Sm: –74 cm. T: Ny–K.
Felnőtt vázának bolygatott lábsontjai. A combcsont- és sípcsont-pár anatómiai rendben került elő, a lábfejsontok bolygatottak. Sírfoltot nem sikerült megfigyelni. A váz nagy része a feltárási terület határain kívül esett.
- 13. sír:** P: 2. ká.; É-i vége. Sm: –60 cm. T: Ny–K.
Bolygatott gyermeksír részlete, omladékos köves rétegbe beleásva. A vázból mindössze a koponyatető, bordák, medence és a lapockák maradtak meg. Némely testrész között még meg lehetett figyelni anatómiai rendet, tehát a bolygatáskor a holttest még nem bomlott el teljesen.
- 14. sír:** P: 3. ká.; középső szakasz. Sm: –43 cm. Szp: A 66–67. sírok fölött, azoktól későbbi. A csontok között találtunk néhány vas koporsószerűt.
A 4. sírhoz hasonló bolygatott, szétszántott csontkupac lehetséges, hogy annak a része. Főként koponya töredékei, illetve hosszúcsontok.
- 15. sír:** P: 1. ká.; 11 m-nél. Sm: –42 cm. Szp: 62–64. sírok fölött.
Bolygatott felnőttváz. Egy kupacban egy medencelapát, néhány borda és egy combcsont.
- 16. sír:** P: 1. ká.; 13 m-nél. Sm: –38 cm. Szp: a 73. sír fölött. Sírfolt nem figyeltünk meg.
Gyermek (?) bolygatott vázrészei, kupacba rakott bordák és karcsontok.
- 17. sír:** P: 1. ká.; 14,5–15,5 m között. Sm: –52 cm.
Anatómiai rend nélküli, erősen bolygatott vázrészek: lábszárcsont, bordák, koponyatöredékek, melyek egy omladékos- köves-habarcos foltban kerültek elő.
- 18. sír:** P: 1. ká.; 21–24 m között. Sm: –55 cm.
Ép koponyák (15 db) és hosszúcsontok egy 2,5 m hosszan elnyúló foltban. Beásás vagy falazat nyomát nem találtuk. Minden bizonnyal ez a felső rétege a később megtalált 46. sírként leírt ossariumnak.
- 19. sír:** P: 3. ká.; D-i vége, az 1. árok mellett. Sm: –102 cm. T: Ny–K. Szp: Ráásták a 42–43. sírokra, melyeket meg is bolygattak.
Felnőtt (férfi?) csontváza. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, anatómiai rendben. Bal karcsontja a bal medencelapát alatt. Csigolyái és bordái kissé (rágcsáló által) bolygatottak. Medencétől lefelé a feltárási terület határain kívül esett.
- 20. sír:** P: 3. ká.; D-i vége. Sm: –115 cm.
Felnőtt háton fekvő, anatómiai rendben lévő váza. A váz jobb oldala kissé bolygatott, lapockája és combcsontja is hiányzik. Bal alkarja a bal medence mellé hajlított, jobb kézfejsontjai a jobb medencelapát alatt.
Melléklet: Medencéjétől 6 cm-re a két combcsont közötti részen egy szögletes alakú *vascsator* találtunk. Bontás közben a sírföldből 14–15. századi cseréptöredékek kerültek elő.
- 21. sír:** P: 1. ká.; 11–12 m között. Sm: –82 cm. Vh: kb. 130–140 cm. T: Ny–K. Szp: E sír ásásakor bolygatták meg a 22. sírt, melynek csontjait a sír szélébe rakták. Ráásták a 62–64. sírokra is, ezektől későbbi, viszont nem bolygatta meg őket.
Háton fekvő gyermek (?) bolygatott váza. A koponya ép, balra billent. Bal felkar- és alkarcsontjai anatómiai rendben, bal alkarja 90°-ban behajlítva került elő, kézcsontjai hiányoznak. Jobb felkarja a váztól kissé távolabb feküdt, jobb alkarcsontja és kézfejsontjai hiányoznak. A váz medencecsonttól lefelé erősen bolygatott. Bal medencéje és combcsontja az oldalára fordult (még egyben volt a váz, amikor megbolygatták). A bal alsólábszár csontjai a térdhez derékszögben (mintegy „zsugorítva”) csatlakoznak, lábfeje anatómiai rendben. A jobb combcsont hiányzik, jobb alsó lábszár csontjai és lábfeje a sír K-i végében a váztól kissé távolabb, de anatómiailag összetartozóan kerültek elő.
- 22. sír:** P: 1. ká.; 11–12 m között. Sm: –62–78 cm. Szp: a 21. sírtől korábbi temetkezés maradványa, melyet a 21. sír ásásakor bolygattak meg és a talált vázrészeket ennek a sírgödörnek a szélébe rakták. Bolygatott felnőtt vázrészlet. Mindössze egy koponya és egy törött felkarcsont maradt meg a sírból. Esetleg ugyanennek a váznak lehetett a része a 21. sír D-i végében talált lábszárcsont is.

- 23. sír:** P: 1. ká.; 16 m-nél. Sm: -68 cm.
Habarcos omladékrétegben, kövek közé beékelődve egy kupacban több hosszúcsont feküdt. (Mivel a vázak többi része nem került elő, egy szám alatt dokumentáltuk őket.) A templom alapfalának kiszédesekor bolygathatták meg.
- 24. sír:** P: 3. ká.; D-i vége, a 19. sír mellett. Sm: -112 cm. Szp: A hosszúcsontokat az 1. árok ásásakor elvágta.
- A 19–20. sírok között, azoknak a nyugati végénél előkerült felnőtt váz lábszára.
- 25. sír:** P: 1. ká.; 0–1 m között. Sm: -83 cm. Szp: A 26. sír ásásakor bolygathatták meg.
- Bolygatott felnőttváz. Lábsontjai: a két combcsont és egy sípcsont egymáson keresztbe rakva, egy kupacban került elő.
- 26. sír:** P: 1. ká.; 0–1 m között. Sm: -75 cm. T: Ny–K. Szp: E sír ásásakor bolygatták meg a 25. sírt és rátemették a 29. sírra; a 27. sír ásásakor pedig a 26. sír vázcsontjait semmisítették meg a szegycsonttól lefelé.
- Háton fekvő felnőtt bolygatott váza, a váznak csak a felső 1/4-e maradt meg, a többi elpusztult a 27. sír ásásakor. A koponya ép, kissé balra billent. A bal felkar és alkar csontjai anatómiai rendben kerültek elő. Jobb felkarja, jobb alkarcsontja és kézfejsontjai hiányoznak. Ezen kívül csak lapockái, néhány csigolya és a szegycsont maradt meg.
- 27. sír:** P: 1. ká.; 0,5–1,5 m között. Sm: -97 cm. T: Ny–K. Szp: Sírgödörrel elvágta a 26. sírt. A 28. fordított tájolású sírral viszont a 27. sír középső szakaszát semmisítették meg.
- Háton fekvő gyermek bolygatott váza. A vázból csupán a kissé szétnyomódott koponya, illetve bal kulcsont és felkarcsont, és az anatómiai rendben feltárt alsó lábszárcsontok maradtak meg.
- Melléklet:* Az állkapocstól 7 cm-re K-re egy 15. század második felére keltezhető, ismeretlen veretű (talán baltikumi származású) *ezüstpénzt* találtunk (5. kép 2).
- 28. sír:** P: 1. ká.; 0,5–1,5 m között. Sm: -103 cm. T: D–É-i (ellentétes tájolású!). Vh: 100 cm. Szp: Beleásták a 27. sírba. A szemüreg magasságában koporsószög és deszkamaradványok kerültek elő.
- Háton fekvő gyermek enyhén bolygatott váza. A koponyát a föld szétnyomta, balra billent. Felsőteste anatómiai rendben, de jobb alkarcsontja hiányzik. Bal felkar- és alkarcsontjai anatómiai rendben feküdtek. Bal kézcsontjai a bal medencelapáton nyugodtak. Lábsontjai nyújtott helyzetben, anatómiai rendben kerültek elő. Bal lábfejének csontjai hiányoznak (az ásatási munkások bolygatták meg).
- 29. sír: (azonos a 35. sírral)** P: 1. ká.; 0–1,5 m között. Sm: -83 cm. T: Ny–K.
- Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. A koponya és a felsőtest 1/4-e a kutatóárkon kívül esett. A váz nagyjából anatómiai rendben került elő. Jobb karcsontjai és alsó lábszárcsontjai hiányoznak.
- 30. sír:** P: 1. ká.; 2–3 m között. Sm: -80 cm. T: Ny–K.
- Háton fekvő felnőtt váza. Felsőteste bolygatott, kivéve a bal lapockacsontot, a bal felkar- és alkarcsontot, melyek anatómiai rendben feküdtek, bal alkarja 90°-ban behajlítva került elő. Kézcsontjai hiányoznak. A bordák a mellkas bal oldalán dültek, jobb oldalon teljesen hiányoznak. A váz medencétől lefelé anatómiai rendben fekszik, lábai nyújtottak. A jobb síp- és síngesontja boka felett elvágott, lábfejsontjai hiányoznak.
- 31. sír:** P: 1. ká.; 2,5–3 m között. Sm: -68 cm. T: Ny–K. Szp: Valószínűleg a 30. sír ásásakor bolygatták meg. Sírfoltot nem figyeltünk meg.
- A 30. sír lábszárcsontjától 25 cm-re, É-ra egy alsó lábszár csontjai (anatómiai rendben fekvő síp-, szárcsont-, bokacsontok) kerültek elő.
- 32. sír:** P: 1. ká.; 3 m-nél. Sm: -70 cm. T: Ny–K. Szp: A 30. sírt beleásták a 32. sír felső Ny-i részébe, ezzel elpusztították annak nagy részét.
- A 30. sír K-i végénél került elő egy pár anatómiai rendben fekvő alsó lábszár, a térdkalács-csonttól lefelé. A jobb lábfejsontjai hiányoznak, a bal lábfejsontok in situ kerültek elő.
- 33. sír:** P: 1. ká.; 3–3,5 m között. Sm: -62 cm. T: Ny–K. A jobb bokacsont mellett egy-egy koporsószög és deszkamaradványokat találtunk.

- Háton fekvő felnőtt (?) vázrészlete. Csak a jobb alsólábszár rövid részlete és a lábfejek csontjai érintették a feltárt területet, rábontani nem állt módunkban.
- 34. sír:** P: 3. ká.; É-i vége. Sm: –110 cm. T: Ny–K. A két lábszár fölött egy-egy deszkája került elő a koporsó fedelének (h: 60 és 45 cm, sz: 16 és 12 cm). A lábfejcsontoknál feltártuk a koporsó végének keresztdeszkáját is. A koporsó hosszanti és rövid oldalát hosszú, vaskos szögekkel erősítették egymáshoz. A sírgödör lekerekített sarkú beásása részben megfigyelhető volt. Sgsz: 54 cm.
- Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. A koponya és a felsőtest csontjai hiányoznak. A váz csak a törött végű combcsontoktól lefelé (anatómiai rendben) teljes.
- 35. sír:** Azonos a 29. sírral, leírását lásd ott.
- 36. sír:** P: 1. ká.; 1,5–2 m között. Sm: –112 cm. T: Ny–K.
- Vázrészlet, anatómiai rendben fekvő felső végén elvágott combcsontok és alsólábszárcsontok.
- 37. sír:** P: 3. ká.; É-i vége. Sm: –96 cm. T: Ny–K. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Sgsz: 46 cm.
- Háton fekvő felnőtt, nyújtott helyzetű bolygatott váza. A váznak csak a felsőtesti része (a medencecsontokig) esett a feltárt terület határain belülre. A koponya töredékes állapotú, a váz teljes anatómiai rendben. Karcsontjai nyújtva, a test mellett. A bal kézfejcsontok a bal medencelapát alatt, a jobb kézfejcsontok a jobb medencelapát mellett voltak.
- 38. sír:** P: 3. ká.; É-i vége. Sm: –96 cm. Szp: A sír Ny-i részét a 34. sír, a K-i részét a 37. sír ásásakor megsemmisítették.
- Felnőtthöz tartozó combcsont, a váz többi része hiányzik.
- 39. sír:** P: 3. ká.; É-i vége. Sm: –97 cm. Tájolás Ny–K-i. Szp: Ráásták a 72. és 74. sírt. A sírgödör bolygatott földbe volt beleásva, de sárgás-fekete betöltése alapján meg lehetett figyelni a sírgödör széléit. Sgsz: 40–50 cm.
- Háton fekvő felnőtt, nyújtott helyzetű bolygatott vázrészlete (felsőteste a kutatóárkon kívül esett). A jobb szárkapocscsont törött, alsó fele hiányzott. A bal láb csontjai anatómiai rendben voltak.
- 40. sír:** P: 1. ká.; 26–27 m között. Sm: –112 cm. T: Ny–K. Szp: Lábsontjai az 56. sír ásásakor semmisültek meg, attól tehát korábbi.
- Felnőtt háton fekvő, erősen bolygatott váza. A koponya, a váz bal oldala, a jobb felkar- és a bal combcsont fele hiányzik. A váztöredék jobb combcsontja mellett szórvány combcsont és csigolya került elő, melyek egy, a 40. sírnál korábbi temetkezésből származhatnak.
- 41. sír:** P: 1. ká.; 0,5–1 m között. Sm: –116 cm. Tájolása Ny–K-i. A sírföldből koporsószögek kerültek elő.
- Erősen bolygatott vázrészlet, mindössze az anatómiai rendben fekvő lábsontok maradtak meg.
- 42. sír:** P: 3. ká.; D-i szakasz. Sm: –112 cm. T: Ny–K. Szp: A váz nagy része megsemmisült a 19. sír ásásakor. Háton fekvő felnőtt igen rossz megtartású, porózus, bolygatott váza. A koponya töredékes, a felsőtest csontjai közül kevés maradt meg, néhány csigolya, borda és a jobb lapockacsont.
- 43. sír:** P: 3. ká.; D-i szakasz. Sm: –118 cm. T: Ny–K. Szp: Rátemették a 20. sírt. A váz koponyája körül sírgödörre utaló beásás nyomait figyeltük meg, széléi igen bizonytalanok. Sgsz: 50–55 cm.
- Háton fekvő felnőtt igen rossz megtartású, bolygatott váza. A koponya töredékes, balra fordult. A felsőtest csontjai teljesen dúltak, csak kevés maradt meg. Medencéje töredékes, de combcsontjaival együtt anatómiai rendben került elő.
- 44. sír:** P: 1. ká.; 17,5–19 m között. Sm: –90 cm. T: Ny–K. Szp: E sír ásásakor bolygatták meg a 45. sírt, melynek csontjait a sírgödör déli, hosszanti oldalába pakolták.
- Háton fekvő felnőtt igen rossz megtartású, bolygatott váza. A koponya töredékes, jobbra fordult. A felsőtest bal oldali csontjai dúltak, lapockája, felkarja, csigolyái bolygatottak. Mindkét karja a test mellett nyújtva feküdt, bal kézfejcsonthoz a medencelapát mellett, jobb keze a jobb medencére helyezve került elő. Lábsontjai anatómiai rendben feküdtek, de

- jobb síp- és singsontja eredeti helyétől néhány cm-rel jobbra került elő. Jobb lábfejsontjai hiányoztak.
- 45. sír:** P: 1. ká.; 17,5–19 m között. Sm: –95 cm. T: Ny–K. Szp: A 44. sír sír gödrének ásásakor több sírt bolygattak meg, melyeknek csontjait az új sírgödör É-i szélé mentén helyezték el. E csontokat neveztük 45. sírnak.
Több sírhoz tartozó maradványok: három koponyát és két töredékes combcsontot találtunk.
- 46. sír: „Ossarium”** P: 1. ká.; 21–24 m között. Sm: –76–97 cm.
A csontok egy nagyjából 2x2 m-es szögletes (kissé amorfi) formájú foltban kerültek elő. Körülötte sem falazás, sem beásás nyomát nem lehetett megfigyelni. Kb. 30–35 koponyát és főként hosszúcsontokat bontottunk ki. Mivel teljes felületben nem tudtuk feltárni (É-i részén túlmeleg a kutatóárkon), a dokumentálás után visszamettük.
- 47. sír (azonos a 61. sírral):** P: 3. ká.; D-i szakasz. T: Ny–K. Sm: –128 cm. Szp: A sírgödör DK-i sarkába beleásták a 72. koporsós sírt. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. Sgsz: 74 cm. Háton fekvő felnőtt (férfi) váza. A koponya és a felsőtest a medencecsontokig a kutatóárkon kívül esik. Bal alkarcsontja a medencelapát mellett nyújtva feküdt. Lábsontjai anatómiai rendben feküdtek.
- 48. sír:** P: 1. ká.; 2–3 m között. T: Ny–K. Szp: A sír vágja az ellentétes tájolású 49. sírt. A koponya mellett vas koporsószöveget találtunk.
Háton fekvő gyermek vázrészlete. A koponya és a felsőtest csontja porózusak. Lábsontjai anatómiai rendben, jó állapotban kerültek napvilágra.
- 49. sír:** P: 1. ká.; 2–3 m között. T: É–D-i (ellentétes!). Szp: Beleásták a 48. sírt.
Háton fekvő felnőtt bolygatott vázrészlete. Koponyáját a 48. sír ásásakor megsemmisítették, alsó állkapcsa viszont a helyén volt, jobbra fordulva. Felsőteste enyhén bolygatott, bal alkarcsontja hiányzik. Jobb alkarja 60°-os szögben középre, a medencére helyezve.
- 50. sír:** P: 1. ká.; 3,5 m-nél. Magányos koponyatöredék.
- 51. sír:** P: 1. ká.; 3,5–4 m között. T: Ny–K.
Bolygatott váztöredék, csak a lábsontok maradtak meg a sírből. A bal lábszárcsontok anatómiai rendben, a jobb bolygatottak, végük törött.
- 52. sír:** P: 1. ká.; 3,5–4 m között. T: Ny–K.
Bolygatott sír. Másodlagos helyzetben lévő hosszúcsontok, combcsontok, törött végű kar- és sípcsontok.
- 53. sír:** P: 1. ká.; 4–5 m között. T: Ny–K.
Anatómiai rend nélkül, másodlagos helyzetben 11 db hosszúcsontot tártunk fel.
- 54. sír:** P: 1. ká.; 28–29 m között. Sm: –84 cm. Koporsós sír, a lábszáron 55 cm hosszú, 16 cm széles deszkadarab került elő.
Váztöredék: jobb alkar, jobb combcsont és alsó lábszárcsont anatómiai rendben.
- 55. sír:** P: 1. ká.; 28–29 m között. T: Ny–K. Sm: –116 cm.
Háton fekvő gyermek bolygatott váztöredéke. Koponyája kissé balra billent, a váz jobb oldalát a munkások megsemmisítették. Bal oldalán néhány csigolya és borda, a felkarcsont, kissé behajlítva az alkarcsont és a combcsont maradt meg. Előkerült még egyik medencelapátja is, de másodlagos helyzetben.
- 56. sír:** P: 1. ká.; 27–28,5 m között. T: Ny–K. Sm: –105 cm. Szp: A sírt beleásták a 40. sír K-i végébe, D-i oldalába viszont az 57-es sírt ásták bele. Ny-i és É-i oldalán a sírgödör szélei megfigyelhetők voltak.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. Koponyája jobb oldalra billent. Felsőtestének csontjai anatómiai rendben feküdtek, de bal karcsontjai hiányoznak. A kulcsontok V alakban, felhúzott vállakra utaló testtartásban kerültek elő. Jobb karja a váz mellett, nyújtva. Medence- és combcsontjai hiányoznak. Alsó lábszár csontjai az eredeti helyükön feküdtek.
- 57. sír:** P: 1. ká.; 27–28 m között. T: Ny–K. Sm: –123 cm. Szp: Beleásták az 56. sír gödrének D-i oldalába.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. Koponyája jobb oldalra billent. Felsőtestének csontjai anatómiai rendben feküdtek, de bal karcsontjai hiányoznak. Jobb karja a váz mellett, nyújtva. Medence- és combcsontjai hiányoznak. Alsó lábszárcsontjai az eredeti helyükön feküdtek.

- 58. sír:** P: 1. ká.; 26,5–27 m között. T: Ny–K. Sm: –92 cm. Szp: Ráásták az 59. sírra.
Háton fekvő felnőtt bolygatott vázrészlete. Koponyatöredékek kerültek elő a jobb lapockacsont helyén. Csak a felsőtestének csontjait találtuk meg, a keresztcsonttal bezárólag. A csigolyák és a bordák nagyjából anatómiai rendben feküdtek. Mindkét felkarcsontja középtájon törött, a karcsontok többi része hiányzik.
- 59. sír:** P: 1. ká.; 26,5–27 m között. T: Ny–K. Sm: –94 cm. Szp: Az 58. sírt rátemették.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váztöredéke. A vázból mindössze az anatómiai rendben fekvő bal medence, a combcsont és az alsólábszárcsontok maradtak meg.
- 60. sír:** P: 1. ká.; 27–27,5 m között. T: Ny–K. Sm: –86 cm.
Háton fekvő felnőtt váztöredéke. Koponyája és felsőtestének egy része a metszett fal alatt feküdt. Csigolyái, bordái és medencéje anatómiai rendben, medencétől lefelé a vázcsontok hiányoztak.
- 61. sír (azonos a 47. sírral):** leírását lásd ott.
- 62. sír:** P: 1. ká.; 10–12 m között. T: Ny–K. Sm: –97 cm. Szp: E sír ásásakor megbolygatták a 63. és rátemették a 64. sírra. Lekerekített sarkú sírgödör. Sgh: 208 cm, Sgsz: 86–90 cm.
Háton fekvő felnőtt (férfi) váza (Vh: 169 cm). A koponya kissé töredékes, jobbra fordult. A felsőtest csontjai bolygatatlanok. Mindkét alkarjának csontjai a mellkasra visszahajlítva, egymáson keresztbe helyezve kerültek elő. Lábsontjai anatómiai rendben feküdtek.
- 63. sír:** P: 1. ká.; 10–12 m között. T: Ny–K. Sm: –95 cm. Szp: A 62. sír ásásakor bolygatták, a vázcsontokat a sír szélébe rakták.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. A koponya és a felsőtest csontjai dúltak, szinte teljesen hiányoznak. Csak a bal oldal csontjai: fel- és alkarcsontok és lábsontok maradtak meg eredeti, anatómiai helyükön. Mindkét lábfej csontjai hiányoznak.
- 64. sír:** P: 1. ká.; 10–12 m között. T: Ny–K. Sm: –108 cm. Szp: Rátemették a 62. sírt.
Háton fekvő felnőtt rossz megtartású, bolygatott váza. A koponyát, a jobb felkarcsontot elpusztították, a bordákat és csigolyákat megbolygatták a 62. sír ásásakor. Mindkét karja 90°-os szögben a „hasra” helyezve (kézfjei eredetileg összekulcsolva, vagy egymásra rakva lehettek, de a 62. sírral itt is bolygatták). A medence és a láb csontjai anatómiai rendben feküdtek.
- 65. sír:** P: 3. ká.; középső szakasz. T: Ny–K. Sm: –96 cm.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. (A munkások is megbolygatták.) A felsőtest a medencecsontokig a kutató árkon kívül. A bal alkarcsont töredéke a bal medencelapát mellett került elő. A medencecsontok és a combcsontok anatómiai rendben feküdtek, de a két combcsont törött végű. A váz többi része hiányzik.
- 66. sír:** P: 3. ká.; középső szakasz. T: Ny–K. Sm: –90 cm.
Háton fekvő felnőtt rossz megtartású, bolygatott (munkások által is) váza. A koponyája hiányzik. A felsőtest csontjai dúltak, bal lapockája és bal felkarja töredékes, csigolyái, bordái bolygatottak. Mindkét karja a test mellett nyújtva feküdt, bal kézfejsontjai a medencelapát mellett, jobb keze a keresztcsont alatt került elő. A combcsontok középtájon elvágottak, ettől lefelé mindkét lábának csontjai hiányoznak.
- 67. sír:** P: 3. ká.; középső szakasz. T: Ny–K. Sm: –85 cm.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váztöredéke. A vázból mindössze a lábsontok maradtak meg. Ezek nagyjából anatómiai rendben feküdtek. A lábfejsontjai hiányoznak.
- 68. sír:** P: 3. ká.; középső szakasz. T: Ny–K. Sm: –94 cm.
Háton fekvő felnőtt igen rossz megtartású, bolygatott vázrészlete. A koponya kissé töredékes, jobbra fordult. A felsőtest és a váz többi része is a kutatóárkon kívül.
- 69. sír (azonos a 3. árokkal):** P: 2. ká.; É-i vége.
A sárga, bolygatatlan altalajban egy sárga-fekete kevert betöltésű sírszerű foltot észleltünk. A bontás során mindössze néhány – a betöltés során ide keveredett – csonttöredéket találtunk. Az objektum egy keskeny U metszetű, K–Ny-i irányú ároknak bizonyult (sz: 52–68 cm, m: –122 cm). (Talán egy korábbi fatemplom alapozási árka?)

- 70. sír:** P: 3. ká.; É-i vége. T: Ny–K. Sm: –123 cm. Sgsz: 66 cm. A bolygatatlan altalajba ásták bele a lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödört. Szp: a 70. sír ásásakor megbolygathattak egy korábbi sírt, amelynek koponyáját a sírgödör szélébe rakták.
Háton fekvő felnőtt igen rossz megtartású, bolygatott váza. A koponya töredékes, balra fordult. A felsőtest csontjai dültek, hiányoznak. Mindkét karja a test mellett nyújtva feküdt. A medencecsonttól lefelé kívül van a kutatóárkon.
- 71. sír:** P: 1. ká.; 11–12,5 m között. T: Ny–K. Sm: –118 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödört a 108 cm mélyen jelentkező sárga, bolygatatlan altalajba ásták bele. Sgsz: 76 cm. Szp: Lábcsonthátát a 73. sír ásásakor semmisítették meg.
Háton fekvő felnőtt bolygatott vázrészlete. A koponyája jobbra billent. A felsőtest csontjai dültek, felső csigolyái és bordái hiányoznak. Mindkét alkar 90°-os szögben behajlítva a „hason” feküdt. Bal medenceje hiányzik, a jobb töredékes. Combcsontjai anatómiai rendben feküdtek, de attól lefelé mindkét láb csontjai hiányoznak.
- 72. sír:** P: 3. ká.; D-i része. T: Ny–K. Sm: –123 cm. A sírgödör téglalap alakú, Sgh: 210 cm, Sgsz.: 64 cm, M: –146 cm. A teljes deszkakoporsó maradványát sikerült feltárnunk, melynek fa részei igen jó állapotban maradtak meg. Kh.: 180 cm, Ksz.: 36 cm. A fedele 3 deszkából állhatott, mivel a jobb lábszárcsontra szakadva egy 12 cm széles deszkamaradványt figyeltünk meg. Mind a koporsó fedelét, mind az oldalait nagyméretű (10–12 cm hosszú) vasszegekkel erősítették egymáshoz. A koponya felőli rövid oldalon 3 szöveget találtunk: egy középen a koporsó fedelét, kettő pedig a két sarokban a koporsó oldalait erősítette egymáshoz. A D-i oldalban (a fejtől mérve) 20 és 40 cm-nél találtunk újabb szöveget. É-i oldalon a fejtől 26 cm-re volt egy szög. A láb felőli részen a koporsó kevésbé jó megtartású, néhol teljesen hiányzott a deszka. A váz alatt megfigyeltük a koporsó aljának lenyomatát is.
Háton fekvő felnőtt férfi váza (Vh: 166 cm). A koponya ép, enyhén jobbra fordult. A kulcs-csontok felhúzottan, V alakban kerültek elő, oka valószínűleg az igen szűk koporsó. A felsőtest csontjai robusztusak, jó megtartásúak. Bal karcsontjai a felsőtest mellett, nyújtva feküdtek, néhol „kilógnak” a koporsóból. (Nyilván a koporsó hamarabb korhadt el, mint a váz). Jobb alkarcsontja a bal medencelapátra hajlított. Lábcsonthátát épek, anatómiai rendben.
- 73. sír:** A 71. sír végében lévő kibontatlan sír száma.
- 74. sír:** P: 3. ká.; D-i része. T: Ny–K. Sm: –125 cm. Szp: a 72. sírral együtt, vagy röviddel azt követően temették el. Koporsós sír: Kh.: 50 cm, Ksz.: a fejnél: 20 cm, a lábnál: 12 cm. A deszkakoporsó fa részei igen rossz állapotban maradtak meg. A koporsó trapéz alakú lehetett. Sarkainál 10 hosszú vasszegekkel erősítették össze. Egyet-egyét a fej felőli végén, két szöveget pedig a koporsó D-i oldalában találtunk a láb felőli részen.
Háton fekvő csecsemő váza (Vh: 40 cm). A koponya töredézett, rossz megtartású. Csontjai igen rossz állapotban kerültek elő, csak hosszúcsonthátát sikerült in situ kibontani.
- 75. sír:** P: 4. ká.; ÉNy-i sarka. Sm: –44 cm.
Váztöredék, nem anatómiai rendben fekvő lábfejsontok és combcsont.
- 76. sír:** P: 4. ká.; ÉNy-i sarka. Sm: –45 cm.
Valószínűleg több vázhoz tartozó hosszúcsonthátak.
Lelet: a sírföldből egy 15–16. századi fedőgomb.
- 77. sír:** P: 4. ká.; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –117 cm. Szp: A sírt vágja az 1. árok.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. Az ároktól nyugatra került elő a koponya és 3 csigolya, az ároktól keletre pedig az alsólábszár- és a lábfejsontok (a váz többi része az 1. árok ásásakor megsemmisült).
- 78. sír:** P: 4. ká.; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –110 cm. Szp: Az 1. árok deréktáján megsemmisítette a sírt.
Háton fekvő felnőtt férfi bolygatott csontváza. Koponyája ép, jó megtartású, felkarja nyújtva mellette fekszik, attól lefelé a váz többi részét elvitte az 1. árok.
- 79. sír:** P: 4. ká.; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –110 cm. Szp: Koponyáját a templomszentély alapozásának kisedésekor semmisíthették meg. Alsólábszárcsontjait a 78. sír ásásakor bolygatták. A 79. sír ásásakor is több sírt bolygathattak: 79/B. és 79/C. sírok.

- Háton fekvő bolygatott váztöredék. Csak csigolyái, medencéje és jobb comb- és alsóláb-szárcsontjai voltak anatómiai helyükön. Csontjai keveredtek a 79/B. vázával.
- 79/A. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –92 cm. Szp: Felette egy – valószínűleg ennek az ásásakor megbolygatott – másik sír hosszúcsontjai feküdtek.
Háton fekvő felnőtt (férfi) bolygatott váza. Csak a koponya, néhány borda és a medence-csontok kerültek napvilágra.
- 79/B. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. Sm: –101 cm. Szp: A 79. és 79/A. sír ásásakor megbolygatott temetkezés csontjai a sírgödör szélébe rakva.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. Csak a koponya, néhány borda és a hosszúcsontok kerültek elő.
- 79/C. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. Sm: –100 cm.
Alsó állkapocs és koponyatöredékek egy kupacban a 79. sír lábszárára helyezve.
- 80. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –103 cm. Szp: Deréktól lefelé az 1. árok megsemmisítette.
Háton fekvő felnőtt (férfi) váza, koponyája töredezett, vállai felhúzottak. Karcsontjai nyújtva a medence alá futnak.
- 81. sír:** P. 4. ká; Ny-i része, a szentély alatt. T: Ny–K. Sm: –123 cm. Lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör, Sgsz: 74 cm. Szp: A sír korábbi a templomnál, ráépítették a szentélyt, megsemmisítve ezzel a sír láb felőli végét.
Háton fekvő felnőtt rossz megtartású vázrészlete. A koponya rossz megtartású, töredekes. Felsőtestének csontjaiból csak a jobb oldali bordák, a bal felkarcsont és néhány bal oldali bordatöredék maradt meg.
- 82. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –101 cm. Szp: A 84. sír ásásakor megbolygatták, csontjait a sírgödör szélébe rakták
Koponya és hosszúcsontok.
- 83. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –102 cm. Szp: A templomszentély alapozásakor a váz nagy részét megsemmisítették.
Bolygatott váz anatómiai rendben fekvő alsó lábszárcsont-párja, a lábfej nagy része hiányzik.
- 83/A. sír:** P. 4. ká; D-i része. T: Ny–K. Sm: –102 cm.
Bolygatott váz csontjai: koponya és összedobált hosszúcsontok.
- 84. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –101 cm. Szp: A templom szentélyének elbontása után temethették, nyugati irányban kissé „rálóg” a kiszedett alapozási árokra. E sír ásásakor bolygatták meg a 82. sírt.
Háton fekvő bolygatott váz, koponyája, karcsontjai és lábcsontjai hiányoznak, a felsőteste: a gerinc és a bordák anatómiai rendben feküdtek.
- 85. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. Sm: –107 cm.
Felnőtt bolygatott, összedült váza: 4 hosszúcsont egymásra rakva, ezekre egy koponya ráborítva.
- 86/A. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. Sm: –110 cm.
Az 1. ároktól nyugatra fekvő magányos koponyatöredék.
- 86/B. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. Sm: –100 cm
Az 1. ároktól nyugatra fekszik, magányos koponya töredékei.
- 86/C. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. T: NY–K. Sm: –106 cm. Szp: Az 1. árok vágta.
Bolygatott felnőttváz: koponyatöredék (rajta sarjadt szélű lyuk) és hosszúcsontok.
- 87. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. Sm: –116 cm.
Több vázhoz tartozó hosszúcsontok és egy keresztcsont.
- 88. sír:** P. 4. ká; a szentély és az 1. árok között. T: Ny–K. Sm: –96 cm. A sírt csak félig lehetett feltárni egy II. világháborúból származó szárnyasakna miatt.
Háton fekvő felnőtt férfi bolygatott váza. Csak a jobb bordák, karcsontok és jobb lábcsontok kerültek kibontásra. Lábai között néhány követ találtunk.
- 89. sír:** P. 4. ká, az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –102 cm. Szp: A sírgödör ásásakor megbolygatták a 92. sírt. A 89. sír jobb oldalát pedig a 116. sír pusztította el.

- Háton fekvő gyermek enyhén bolygatott váza (Vh: 105 cm). Koponyája kissé balra billent, bal karja nyújtva a test mellett, jobb karját és lábát a későbbi 116. sír „elvitte”. Bal lábfeje is hiányzik.
- 90. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. Sm: -97 cm.
A 89. sírtől északkeletre fekvő koponyatöredék.
- 91. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -104 cm. Szp: A koponyát az 1. árokkal elásták. Medencétől lefelé a 114. sír gödre elpusztította.
Háton fekvő felnőtt bolygatott váza. Felkarja nyújtva, nagyjából anatómiai rendben a bordák mellett, alkarjai és medencéjétől lefelé a többi vázrész hiányzik.
- 92. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -111 cm. Szp: felsőtestét az 1. árok ásásakor megsemmisítették. Lábfejének csontjait a 89. sír bolygatta meg.
Háton fekvő felnőtt bolygatott vázrészlete. Bal kézfejének töcsontjai, illetve két lábszáranak csontjai maradtak csak meg. Mellette egy korábbi, megbolygatott sír néhány csontja.
- 93. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -105 cm. Szp: A 89. sír mellett került elő. Valószínű, hogy a 89.-et kis idővel a 93. után temették, nem bolygatták meg annak csontjait. Koporsós sír: a koponya alatt egy vasszög került elő.
Háton fekvő gyermek váza (Vh: 103 cm), anatómiai rendben, kissé bolygatva. A jobb alkar, a bal medence és a lábfejek csontjai hiányoznak. Bal karcsontjai nyújtottak.
- 94. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -107 cm. Szp: Rátették a 112. sírra, gödrének ásásakor elpusztították a 111. sír jobb oldalát.
Háton fekvő gyermek bolygatott váza (Vh: 110 cm). Koponyája töredékes, csigolyái és bordái, jobb medencelapátja, lábfejecsontjai hiányoznak. Mindkét alkarja a medencére vízszahajlítva.
- 95. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. Sm: -114 cm. Szp: A 96. sír ásásakor a sírgödör szélébe rakott korábbi temetkezésből származó koponya.
- 96. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -108 cm. Szp: Ásásakor bolygathatták meg a 95. sírt. A temetkezés a tűzsereszek által lezárt terület alá nyúlt.
Háton fekvő felnőtt férfi (?) bolygatott, részben feltárt váza. A bal oldali bordái és mindkét medencéje, illetve attól lefelé lévő részei hiányoznak.
- 97. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -107 cm. Szp: Pontosan rátették a 109. sírra, úgy, hogy annak csontjait nem bolygatták meg. Deszkakoporsós sír: a váz bal oldalán 6 vasszög egymástól 15–35 cm-re, jobb oldalán csak a medencénél és a láb felőli végén találtunk egy-egy szöveget. A szögeken deszkamaradványok.
Háton fekvő felnőtt (férfi) váza (Vh: 149 cm). Koponyája balra billent, kulcsontjai felcsúsztak. Mindkét alkarja a medencére hajlítva 120°-os szögben, összekulcsolva. Bal lábcsontjai kissé magasabban, mint a jobb, utóbbi az alatta lévő sír miatt megsüllyedt.
- 98. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -99 cm. Koporsós sírra utal egy vasszög a bal alsólábszárcsont mellett. Szp: A sírt a 113. sír pusztíthatta el.
Gyermekváz részlete: csak a jobb és bal combcsontok és a bal alsó lábszárcsont maradt meg.
- 99. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -102 cm. Szp: A sírt a 113. sír ásásakor bolygatták meg.
Háton fekvő felnőtt vázrészlete, csak az alsó lábszárcsont-pár maradt meg.
- 100. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny-K. Sm: -107 cm. Koporsós sír lehetett a medencék mellett talált egy-egy vasszög alapján.
Háton fekvő felnőtt (nő) váza (Vh: kb. 155–160 cm.) Koponyája kissé balra billent, kulcsontjai enyhén felhúzóztak. Mindkét karja nyújtva a medencecsontok mellett feküdt.
- 101. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny-K. Sm: -108 cm.
Háton fekvő felnőtt vázrészlete, részben a metszetfal alatt. Csak a jobb alsó lábszár és a lábfej csontjai estek a szelvénybe.
- 102. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny-K. Sm: -128 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör, Sgsz: 74 cm. Szp: a 103-as sírt beleásták, mellyel medencétől lefelé csontjait megsemmisítették.

Háton fekvő felnőtt (nő), koponyája kissé balra billent, mindkét karja 90°-ban behajlítva, a mellkason keresztbe fonva.

- 103. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –130 cm. Szp: Beleásták a 102. sírba és megbolygatták ásásakor a 105–106. sírokat. Koporsós sír: a sírgödör Ny-i végében egy-egy, a bal medence mellett egy vasszög. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú, Sgsz: 70 cm. Háton fekvő gyermek váza. Mindkét karjának csontjai kinyújtva a medence mellett fekszenek, combcsonttól lefelé a váz részben a szelvényen kívül. Bordái és gerincoszlopa igen rossz megtartású. Lábánál egy korábbi temetkezésből származó felnőtt combcsont és koponyatöredék volt.
- 104. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –121 cm. Szp: Valószínűleg a 102-es sír ásásakor bolygatták meg. Bolygatott, háton fekvő felnőtt váz részlete: mindössze gerinc-, medence- és alsó állkapocs-csontja maradt meg.
- 105. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –126 cm. Szp: A 102–103. sír ásásakor bolygatták meg. Háton fekvő felnőtt vázrészlete: anatómiai rendben fekvő csigolyák, bal oldali borda- és medencecsontok.
- 106. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –104 cm. Szp: A 108-as sír ásásakor megbolygatott temetkezés. Váztöredék, a 108. sír gödrének szélébe rakott korábbi temetkezésből származó hosszúcsont és koponya.
- 107. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –105 cm. Szp: A 108. sír ásásakor bolygathatták meg. Felnőtt koponyája, a váz többi részét a 108. sír ásásakor teljesen megsemmisítették.
- 108. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –123 cm. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör, Sgsz: 55–56 cm. Koporsóban temették, két szög került elő a fejnél. Háton fekvő gyermek vázrészlete. Koponyája kissé balra billent, jobb karcsontjai hiányoznak, bordái bolygatottak. A bal karja az állhoz visszahajlítva. A váz nagy része a metszettel alatt.
- 109. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –129 cm. Szp: a sírgödör ásásakor megsemmisítették a 112. sír végét. A 109. sírra pontosan rátemették a 97. sírt. Koporsós temetkezés, 3 db szög in situ volt, és még 3 db vasszög a sírföldben. Háton fekvő felnőtt (férfi) váza. Koponyája töredékes, vállai kissé felhúzottak, mindkét karja a medencére visszahajlítva, egymáson keresztbe rakva (bal a jobb fölött).
- 110. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –139 cm. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú; Sgsz: 46 cm. Erősen bolygatott felnőtt vázrészlet. (Egy része a metszettel alatt). Töredezett koponyacsontok és egymáson keresztbe rakott lábszárcsontok.
- 111. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –125 cm. Szp: Lábfejcsonthoz a 113. sír ásásakor megsemmisítették. A 111. sírra ráásták a 94. sírt, attól korábbi, későbbi viszont a 112. sírtől, melynek bal oldali vázcsontjait el is pusztította a sírgödör. Háton fekvő gyermek bolygatott váza. Csigolyái és bordái nagyrészt hiányoznak, koponyája balra billent, töredezett. Bal medencelapátja hiányzik.
- 112. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –137 cm. Szp: Beleásták a 11. sírt és rátemették a 94. sírt. Lábszontjait a 109. sírral elásták. Háton fekvő felnőtt rossz megtartású váza. Mindössze a hosszúcsontjai, medencelapátjai és néhány bordája maradt meg.
- 113. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól K-re. T: Ny–K. Sm: –165 cm. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú; Sgsz: 52–57 cm. Koporsós temetkezés volt, 5 vasszög és kisebb deszkamaradványok. Háton fekvő felnőtt nyújtott helyzetű vázrészlete (részben a metszettel alatt). Bal alkarcsontja 90°-os szögben behajlítva a „hason”.
- 114. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól DK-re. T: Ny–K. Sm: –160 cm. Szp: A 115. sírral együtt, vagy röviddel az után temethették el. Koporsós sír: a teteje egy 60 × 12 cm-es deszka. A bal combcsont helye mellett vasszög került elő.

6. kép. A 118–119. koporsós csecsemősírok és a 120. sír gyűrűje

Háton fekvő csecsemőváz. A váz igen rossz megtartású a felette lévő koporsódeszka miatt. A vázból mindössze töredékes bordák, csigolyák és a jobb combcsont maradt meg.

115. sír: P: 4. ká; az 1. ároktól DK-re. T: Ny–K. Sm: –162 cm.

Háton fekvő, nyújtott helyzetű (férfi) váza. A koponya jobbra billent, a vállai kissé felhúzódtak. Gerincoszlopa erősen meghajlott, talán rövid volt a koporsója. Mindkét alkarját keresztben a medencén helyezték el (bal kar a jobb kar alatt).

116. sír: P: 4. ká; az 1. ároktól DK-re. T: Ny–K. Sm: –185 cm. Szp: A 115. sírnál korábbi, azt rátemették. Valószínű, hogy a 115-ös sír ásásakor semmisítették meg a 89. sír jobb oldali vázcsontjait. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Koporsós temetkezés: a felsőtesten deszkamaradványok.

Háton fekvő gyermek nyújtott helyzetű váza. A váz igen rossz megtartású, a koponya töredékes. Karsontjai nyújtva a medence mellett.

117/A. sír: P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –138 cm. Szp: Sírgödörének ásásakor megbolygattak egy korábbi temetkezést (117/B), amelynek lábcsontjait a sírgödör szélébe rakták. Medencéjénél egy későbbi sír ásásakor elvágták, amelyet nem tudunk kibontani, s így sírszámot sem kapott. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Koporsós temetkezés: egy vasszög. Háton fekvő, bolygatott felnőttváz. Koponyája töredékes, bal alkarcsontja 120°-os szögben behajlítva, jobb alkarja nyújtva.

117/B. sír: P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –125 cm. Szp: A 117. sír gödrének ásásakor megbolygatták. Nagyjából anatómiai rendben fekvő láb- és hosszúcsontok.

118. sír: P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –137 cm. Szp: Valószínűleg együtt temették el a 119. és 120. sírral. Koporsós sír: a koporsó ép, jó megtartású. A fej környékén 4 db, a bal láb mellett 1 db 8–9 cm hosszú vasszög fogta össze a trapéz alakú deszkakoporsót. Kh: 50 cm, Ksz: 23–17 cm.

Háton fekvő csecsemő rossz megtartású váza. A koponyacsontok töredezettek, a többi vázcsont ép. Mindkét alkarcsontja 80°-os szögben behajlítva a felsőtesten. Lábcsontjai „békafekvésben” kerültek elő.

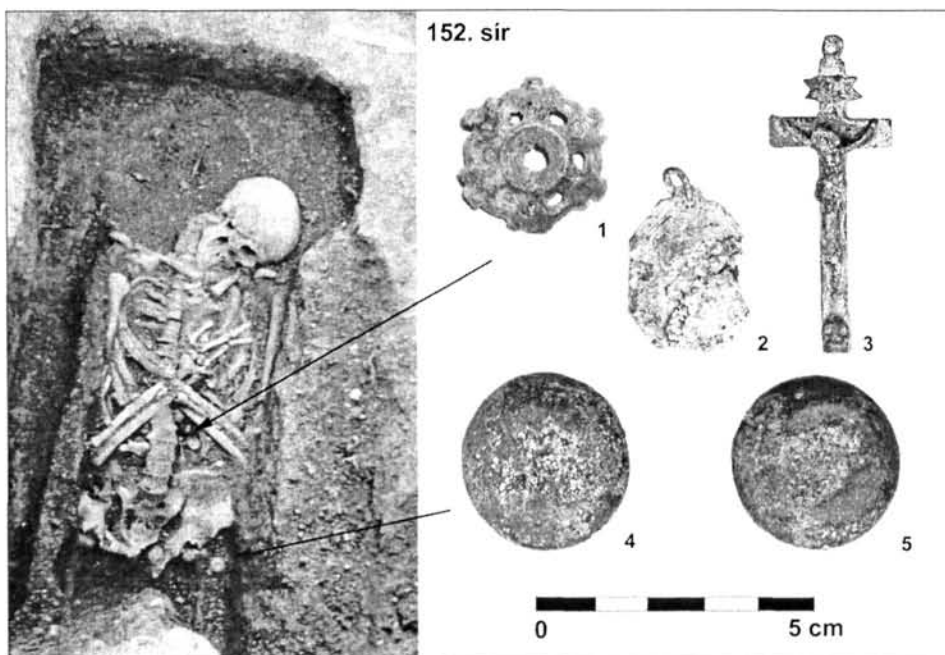
119. sír: P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –134 cm. Szp: Valószínűleg együtt temették el a 118. és 120. sírral. Koporsós sír: a koporsó ép, jó megtartású. A fej környékén 1–1 db, a felkarcsontok alsó végénél 1–1, a lábfejnél a jobb oldalon 1 db, a láb felőli végében 1–1 db 8–10 cm hosszú vasszög fogta össze a trapéz alakú deszkakoporsót. Kh: 52 cm, Ksz: 25–19 cm. Háton fekvő csecsemő rossz megtartású váza. A koponyacsontok töredezettek, kissé jobbra billentek, a többi vázcsont ép. Jobb alkarcsontja 90°-os szögben behajlítva a felsőtesten, jobb alkarja enyhén behajlítva a test mellett. Lábcsontjai összetartanak, a két lábfej egymáson keresztbe rakva.

- 120. sír:** (6. kép) P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –137 cm. Szp: Valószínűleg együtt temették el a 118., 119. sírral. Koporsós sír: a koporsó ép, jó megtartású. A fej környékén 1–1 db, kissé lejjebb 1–1 db, a térd magasságában 1–1 db, a láb felőli végében 1–1 db 8–10 cm hosszú vasszög fogta össze a trapéz alakú deszkakoporsót. Kh: 56 cm, Ksz: 25–15 cm. Háton fekvő csecsemő rossz megtartású váza. A koponyacsontok töredezetek, a többi vázcsont ép. Alkarcsontjai enyhén behajlítva a medencelapáton. Lábszontjai nyújtottak. Jobb lábfejszontjai mellett egy csecsemőkoponya töredéke.
Melléklet: Jobb kézcsontjaira húzva egy felnőtt méretű, rovátkolt bronzpántú, vékony lemezbe foglalt üvegfejes gyűrű.
- 121. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –146 cm. Szp: Beleásták a 122–123. sírokba. A sírgödör trapéz alakú, Sgsz: 58–56, Sgh: 142 cm. Háton fekvő gyermek váza (Vh: 116 cm). A koponyacsontok töredezetek, a többi vázcsont ép. A bal alkarcsontjai enyhén behajlítva a medencelapát mellett, jobb alkarcsontja 120°-os szögben behajlítva a medencelapáton. Lábszontjai nyújtottak.
- 122. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. Sm: –134 cm. Szp: A 121. sír ásásakor bolygatták meg és rakták az újonnan ásott sír szélébe. Váztöredék: elvágott végű lábszárcsont, patella és combcsont.
- 123/A. sír:** P: 4. ká; az 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. Sm: –127 cm. A 121. sír ásásakor bolygatták meg és rakták az újonnan ásott sír szélébe. Váztöredék: egy kupacba rakott lábszárcsontok és koponya.
- 123/B. sír:** P: 4. ká; 1. ároktól ÉK-re. T: Ny–K. A sírföldben egy koporsószöveget leltünk, bizonytalan, hogy melyik temetkezéshez (122., 123/A. és B. sír) tartozott. A 123. sír mellett néhány nagyjából anatómiai rendben fekvő gyermekcsont (bordák, két combcsont és a bal alsó lábszárcsontok).
- 124. sír:** P: 4. ká; a szentély alatt. T: Ny–K. Sm: –138 cm. Szp: Korábbi, mint a templom, a szentély alapozásakor megbolygatták, a szentélybelső köves-sóderes alapozása szinte teljesen fedte. A sírgödör keleti részét az alapozási árokkal bontották el. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Sgsz: 61 cm. Háton fekvő felnőtt rossz megtartású vázrészlete. A vázból mindössze csak a jobb oldali bordák és lapockacsont, a bal alkarcsont, néhány bal oldali bordatöredék, a jobb felkarcsont és a 120°-ban behajlított jobb alkarcsont, illetve jobb oldali medence- és lábszárcsontjai maradtak meg.
- 125. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –81 cm. Bolygatott vázrészlet. Anatómiai rendben fekvő bal combcsont és alsó lábszárcsont. A combcsont mellett talán a bal kézhez tartozó ujjpercek.
- 126. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –62 cm. Szp: Valószínűleg a 165. felnőtt váz után, tudatosan arra rátemették. Téglatest alakú deszkakoporsós sír. Kh: 61 cm, Ksz: 16–18 cm. A koporsót 7 db nagyméretű (8 cm) vasszöggel fogatták össze: 1 db a fejnél, 2 db a felkarnál, 2 db a térdnél, 2 db a lábfejnél. Háton fekvő (Vh: 50 cm) újszülött rossz megtartású váza. Koponyája töredekes. Jobb combcsontja hiányzik.
- 127. sír:** P: 5. ká; DNy. T: Ny–K. Sm: –75 cm. Szp: Tudatosan rátemették a 179. felnőtt sírra. Téglatest alakú deszkakoporsós sír. Kh: 64 cm, Ksz: 18 cm. A koporsó teteje csónakszerűen rázuhant a vázra. A deszka végénél jól látható fűrészelésnyomok. Háton fekvő gyermek (Vh: kb. 50 cm) váza. A csontok igen rossz megtartásúak, a koporsó faanyaga szinte lebontotta a vázat.
- 128. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –89 cm. Szp: A 141. és 181. sír ásásakor egyaránt bolygatták. A vázrészlet körül koporsódeszka-maradványok és vasszögek feküdtek másodlagos helyzetben. Felnőtt bolygatott váza. Egymásra dobált koponya-, csigolya-, kereszt-, borda- és hosszúcsontok.

- 129. sír:** (10. kép) P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –48 cm. Szp: Későbbi, mint a 183. sír, arra ráásták, korábbi vizsont a 180. sírtól, és egy kibontatlan sírtól, azok deréktól lefelé teljesen megsemmisítették.
Háton fekvő felnőtt váza. Az idős (nő?) koponyája ép, balra billent. Arcsonton több sipoly-szerű lyuk található. Felső fogai hiányoznak, ínye sorvadt. Alsó állkapcsának hátsó fogai hiányoznak, a lyuk széle sarjadt. Bal alkarcsonjtja a kulcscsonthoz 170°-os szögben visszahajlítva, a kézfejsontok a váll és a koponya között talált edénytöredékeken nyugodtak.
Melléklet: Jobb kulcscsontjánál zöld mázas *korsó*. Alsó állkapcsa alatt fehér, vörös festéses, belül sárga mázas *csupor*. A csupor töredékei között egy igen rossz megtartású 17–18. sz.-i *rézpénz* (felirata nem olvasható, mindössze egy körbe foglalt rombuszokra felosztott címerpajzs vehető ki rajta). Az alsó állkapocs alatt *agyagpipa* töredékei feküdtek.
- 130. sír:** P: 5. ká; É. T: Ny–K. Sm: –81 cm. Szp: A templomhajóban került elő, valószínű, hogy egy, az építést megelőző temetkezés maradványa.
Bolygatott felnőtt vázrészlet. Anatómiai rendben fekvő combcsontok és a bal medence töredéke. A váz többi része hiányzik.
- 131. sír:** P: 5. ká; É. Sm: –90 cm. Szp: A templomhajóban került elő, valószínű, hogy egy, az építést megelőző temetkezés maradványa.
Bolygatott felnőtt vázrészlet. Koponyacsont és 1 db hosszúcsont.
- 132. sír:** P: 5. ká; DNy. Sm: –90 cm. Szp: A 168. sír ásásakor bolygathatták meg.
Bolygatott felnőtt váztöredék. Egy kupacba rakott comb-, alkar-, alsó állkapocscsont és csigolyák.
- 133. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –67 cm. Szp: Rátették a 143. sírra. A 133. sírt vizsont nagyrészt megsemmisítette a 153., 160., 184. sírok beásása. Koporsós sír lehetett: a medencecsontok táján deszkalenyomatok és 1–1 vasszög volt.
Háton fekvő csecsemő rossz megtartású váza. A koponyacsontok töredezttek, a hosszúcsontok hiányoznak, csak csigolyákat és bordákat találtunk.
- 134. sír:** P: 5. ká; Ny. Sm: –70 cm. Szp: A 143–144. sírok ásásakor bolygatták meg, valamelyik sír gödrének a szélébe rakhatták.
Bolygatott vázrészlet, a koponyacsontok töredezttek, törött alsó állkapocscsont és egy felkarcsont került elő.
- 135. sír:** P: 5. ká; DNy. Sm: –90 cm. Szp: Tudatosan rááshatták a 16. felnőtt sírra. Nagyrészt a 141. sír gödre elpusztította, és a munkások is megbolygatták. Koporsós temetkezés volt: koporsódeszka és 2 vasszög.
Bolygatott csecsemősr, néhány borda került elő.
Melléklet: A sír közelében egy vékony bronzlemezből kalapált *pitykegomb* került elő, amely talán a 166. sírhoz tartozott.
- 136. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –109 cm. Szp: Alatta más vázrészek, egy korábbi temetkezés maradványai feküdtek. A temetkezéseket az alapozás kiszedésekor is bolygathatták.
Háton fekvő felnőtt vázrészlete. Csak az anatómiai rendben fekvő lábsontok kerültek elő.
- 137. sír:** P: 5. ká; ÉNy. Sm: –91 cm.
Bolygatott vázrészlet. Későbbi betemetkezés során egy kupacba rakott koponya-, borda- és hosszúcsontok.
- 138. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –110 cm. Szp: Térdtől felfelé a metszettelalatt, az alapozás kibányászásakor bolygathatták.
Anatómiai rendben fekvő felnőtt vázrészlete. Bal lábfejének csontja hiányoznak.
- 139. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –105 cm. Szp: A szegycsonttól lefelé későbbi beásás bolygatta, talán a 140. síré. Koporsós sír: a koponya felett egy vasszög került elő.
Háton fekvő gyermek rossz megtartású váza. A koponyacsontok töredezttek, a hosszúcsontok hiányoznak, csak csigolyákat és bordákat találtunk.
- 140. sír:** P: 5. ká; Ny. Sm: –109 cm. Szp: A 165. sír ásásakor bolygathatták meg. Koporsós sír: a csontok alatt deszka és 2 db vasszög.
Bolygatott gyermek vázrészlet. Egy kupacba rakott 2–4 év körüli gyermek csontjai.

- 141. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –105 cm. Szp: Rátemették a 135. és 166. sírokra, valamint a 128. sírra, melynek csontjait egy kupacban a lábára helyezték. Térdtől lefelé a későbbi, 181. sír ásásakor megsemmisítették.
Háton fekvő gyermek váza. A koponya jobbra billent, töredékes. Jobb karcsontjait és combcsontjait későbbi sírok beásásával megsemmisítették. Bal karcsontjai nyújtva a váz mellett. A kézfejsontok hiányoznak.
- 142. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –108 cm. Szp: Rátemették a 150. sírra. Felsőtestének csontjait a 149. sír, lábfejét a 153. sír pusztította el.
Háton fekvő felnőtt vázrészlete. Anatómiai rendben fekvő combcsont, térdkalács- és alsólábszár-csontok.
- 143. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –111 cm. Szp: Beleásták a 133., 142., 150., 153., 184. sírokat
Háton fekvő felnőtt bolygatott vázrészlete. A koponya balra billent, kissé töredékes. Csigolyái és jobb oldali vázcsontjai hiányoznak., bal karja a test mellett kinyújtva.
- 144. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –95 cm. Szp: Felsőtestét a D-fal köveinek kibányászásakor pusztíthatták el.
Háton fekvő felnőtt vázrészlete. Csak a keresztcsont feletti 3 csigolya és a bal combcsont közötti rész maradt meg belőle. A váz többi része hiányzik.
- 145. sír:** P: 5. ká; ÉK. T: Ny/DNy–K/ÉK. Sm: –72 cm. Szp: A templomhajóban került elő, valószínű, hogy egy az építést megelőző temetkezés maradványa. Beleásták a 155. sírt.
Háton fekvő, csecsemő bolygatott vázrészlete.
- 146. sír:** P: 5. ká; K. Sm: –109 cm. Szp: A szentély belsejének kavicsos alapozása alatt került elő. Lehetséges, hogy másodlagosan került ide, az alapozás köveinek kibányászásakor.
Magányos (férfi) koponya. A váz többi része hiányzik.
- 147. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –74 cm. Szp: Tudatosan rátemették a 182. felnőtt sírra. A váz körül foltokban koporsódeszka maradvány, a koponyánál 1, a láb felőli végén 2–2 vasszőg. Kh: 52–54 cm, Ksz: 16 cm.
Háton fekvő csecsemő vázrészlete. Bolygatott. A koponya hiányzik, a vázcsontokból csak néhány borda maradt meg.
- 148. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –118 cm. Szp: Beleásták a 166. sírba. A sírgödör téglalap alakú, Sgsz: 52 cm, Sgh: 134 cm. Koporsós temetkezés: vasszőgek a sírgödör bal fej felőli sarkában, 2 db az alsólábszárnál.
Háton fekvő 7–8 év körüli gyermek (Vh: 96 cm) vázrészlete. A koponya kissé töredékes. Alkarjai 90°-ban a mellkasra visszahajlítva (a jobb alkarcsont hiányzik), kezei összekulcsolva kerültek elő.
- 149. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –123 cm. Szp: Beleásták a 142. és 150. sírokba. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Sgh: 82 cm, Sgsz: 28 cm.
Háton fekvő csecsemő bolygatott, rosszmegtartású váztöredéke. Csak a koponya és a hosszúcsontok maradtak meg.
- 150. sír:** P: 5. ká; ÉNy. T: Ny–K. Sm: –115 cm. Szp: Ráásták a 142. sírt és mindkettőt megbolygatták a 149. sír ásásakor.
Háton fekvő gyermek bolygatott vázrészlete. Karjai nyújtva a váz mellett.
- 151. sír:** P: 5. ká; DNy. T: Ny–K. Sm: –79 cm. Szp: A 181. sír ásásakor bolygatták, csontjait a sírgödör szélébe rakták. A csontok között koporsó deszkamaradványait találtuk.
Felnőtt váz töredéke. Csak a jobb medence- és alsólábszár csont maradt meg a vázból.
- 152. sír:** (7. kép) P: 5. ká; DK. T: Ny–K. Sm: –141 cm. Szp: A sírt beleásták a déli fal kiszedett és törmelékkel betöltött alapozási árkába. A sír láb felőli vége a metszETFal alatt. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Sgh: 185–195 cm, Sgsz: 73 cm. A koporsódeszkái jó állapotban megmaradtak. Szögek: 2 db a fejnél, 1 db a jobb vállnál, 1 db a combnál, 1 db a jobb felkar közepénél. Kh: kb. 160 cm, Ksz: 40 cm.
Háton fekvő felnőtt (férfi) váza (Vh: 162–165 cm). Koponyája balra billent, lehajtott – nyakcsigolyái ívesen meghajolnak. Mindkét kulcscsontja a szűk koporsó miatt V alakban felhúzott. Alkarcsontjai az áll alá visszahajtvá, összekulcsolva.

7. kép. A 152. sír

1. pártavéret, 2. kegyérem, 3. kereszt, 4–5. gomb

Melléklet: A bal alkarcsont és a medencelapát között 1 db bronz *rozettás veret* bőr- és szövetmaradvánnyal, 1 db hatszögletű *Szűz Mária kegyérem*, 1 db bronz *kereszt korpusz*sal, a medencén bőr övmaradvány lenyomatán 2 db nagyméretű *bronzgomb*.

- 153. sír:** P: 5. ká; Ny: T: Ny–K. Sm: –117 cm. Szp: Ráásták a 184. sírra. A 153. sír gödrének ásásakor több korábbi sírt is megbolygattak (128., 160.), melyek csontjait a sírgödör szélébe rakták. A koporsó deszkái nem maradtak meg, szögei azonban igen: 2 db a fejnél, 1 db a jobb alsó lábcsomónál, 1 db a bal lábfejnél, 1 db a sír végében.

Háton fekvő felnőtt (férfi) váza (Vh: 172 cm). Koponyája elmozdult (a koporsó még nem szakadt össze, amikor a holttest már nagyjából elbomlott). Mindkét kulcsontja a szűk koporsó miatt V alakban felhúzott. Jobb alkarcsontja 120°-ban a medencére visszahajlítva, bal alkarját és medencéjét egy másik sírral elásták.

Melléklet: Alsó állkapcsa és nyakcsigolyái zöldre színeződtek, bontás közben azonban nem találtunk bronztárgyat. Valószínű, hogy a ruhája, vagy az arcot takaró *halotti szemfedő* volt rézszállal átszőve, mely elbomlott. A medencén apró bronzveretekkel díszített *bőröv* maradványa.

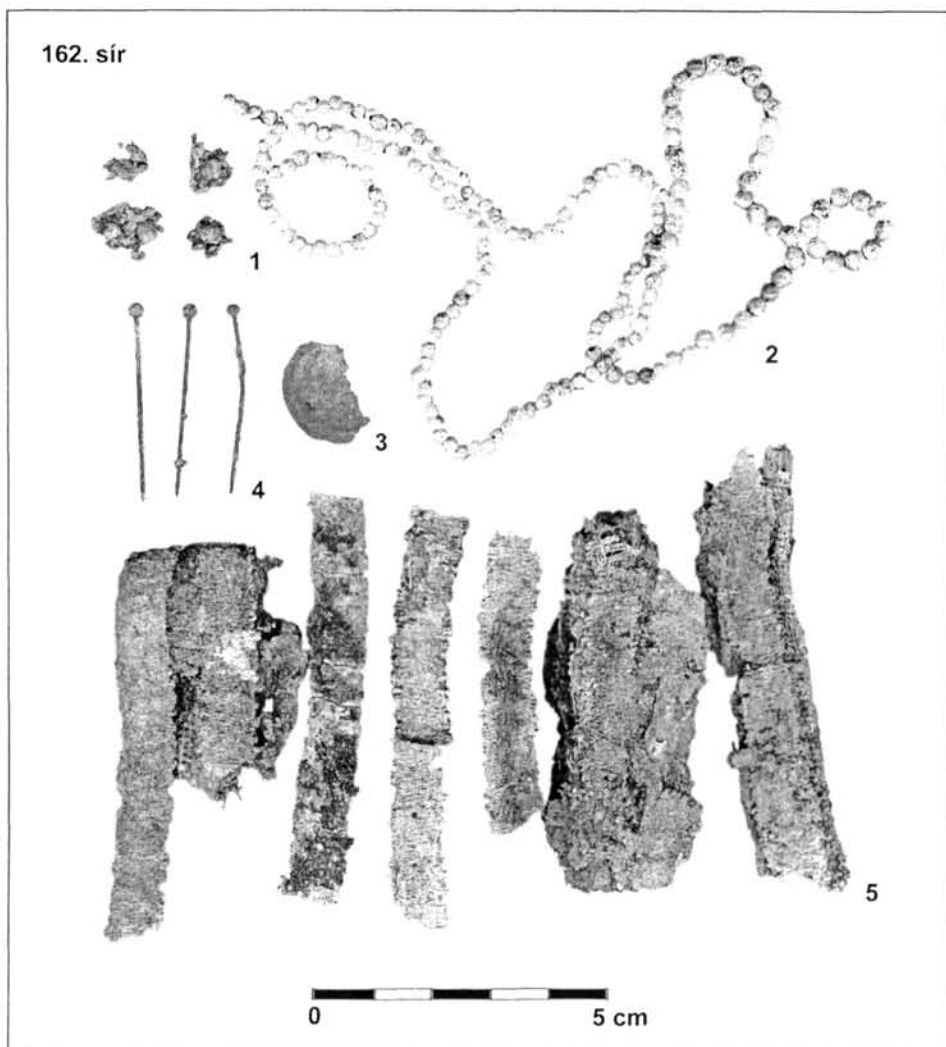
- 154. sír:** P: 5. ká; K: T: Ny–K. Sm: –111 cm. Szp: A templom alapozási árkának készítésekor elásták a sír jobb oldalát és láb felőli végét.

Háton fekvő felnőtt váztöredéke. Koponyája balra billent, mindkét kulcsontja V alakban felhúzott.

- 155. sír:** P: 5. ká; K: T: Ny–K. Sm: –125 cm. Szp: A templom alapozási árkának készítésekor elásták a sír láb felőli végét. Koponyáját a 145. sír pusztította el.

Háton fekvő felnőtt váztöredéke. Koponyája, jobb kar-, bal alkar- és keresztcsontja hiányzik.

- 156. sír:** P: 5. ká; K. T: Ny–K. Sm: –111 cm. Szp: A 155. sír ásásakor bolygathatták meg, a sír szélébe rakták csontjait.
Felnőtt váztöredéke. Egy kupacba rakva az alsó állkapocs, a kulcscsont és hosszúcsontok.
- 157. sír:** P: 5. ká; ÉK. T: Ny–K. Sm: –146 cm. Szp: A templom hajójában került elő. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Sgh: 103 cm, Sgsz: 48 cm. Koporsós sír, de a koporsó deszkái elbomlottak. Szögek: a koponya jobb oldalán 1 db, a lábnál 1 db. Kh: 60 cm, Ksz: 26 cm.
Háton fekvő kisgyermek váza (Vh: 58 cm). Koponyája töredezett, karjai nyújtva a test mellett.
- 158. sír:** P: 5. ká; É. T: Ny–K. Sm: –122 cm. Szp: A templom hajójában került elő. Koporsódeszka maradványai a hosszúcsontokon.
Háton fekvő váztöredék. Csak alsólábszárcsont és lábtőcsontok.
- 159. sír:** P: 5. ká; ÉK. T: Ny–K. Sm: –146 cm. Szp: A templom hajójában került elő.
Háton fekvő felnőtt (nő?) váztöredéke (Vh: 163 cm). Koponyája töredezett, a föld szétnyomta. Kulcscsontjai enyhén felhúzóztak. Alkarcsontjai 120°-os szögben a medencére visszahajlítva. Bal felkarcsontja hiányzik.
- 160. sír:** P: 5. ká; ÉK. Sm: –100 cm. Szp: A templom hajójában került elő. A 153. sír szélébe rakott, korábbi temetkezés maradványa, egy koponya.
- 161. sír:** P: 5. ká; ÉK. T: Ny–K. Sm: –101 cm. Szp: A templom hajójában került elő. A templom alapozási árka vágta.
Anatómiai rendben fekvő felnőtt alsólábszár.
- 162. sír:** (8. kép) P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –160 cm. Szp: A combközéptől lefelé elpusztította a 164. sír gödre. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Sgsz: 88 cm.
Háton fekvő felnőtt (nő) váza. A koponya hátrabillent, karjai 120°-os szögben behajlítva, a medencén keresztbe rakva. A sír K-i végét a 164. sírral elásták.
Melléklet: A koponyán körben textilre dolgozott gyöngyökkel és „rézrugókkal” díszített *párta*.
A jobb oldalán textilre dolgozott rézszállal átszőtt, apró veretekkel és gombostűkkel díszített *vállfűző* igen rossz megtartású maradványai.
- 163. sír:** (5. kép 1) P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –86 cm. Szp: A templom déli falának alapozási árka vágja.
Melléklet: a koponya töredékei között 2 db, kerek átmetszetű bronzhuzalból készült sima *S-végű hajkarika*. Az egyik karikájára zöld üvegyöngyöt húztak.
- 164. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –160 cm. Szp: Vágja a 162. sírt.
Háton fekvő felnőtt férfi teljes anatómiai rendben fekvő váza (Vh: 158 cm). Koponyája ép, alkarjai 90°-os szögben a mellkasra fektetettek.
Melléklet: A medencén bőrvőre szerelt bronzlemezből kalapált, félgömb alakú *pityke*.
- 165. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –115 cm.
Háton fekvő gyermek bolygatott váztöredéke (Vh: kb. 130 cm). Koponyája, a bal felkar-, a jobb oldali bordacsontok hiányoznak. A váz többi része anatómiai rendben feküdt.
- 166. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –125 cm. Szp: Koponyáját és felkarcsontjait a 148. sír ásásakor megsemmisítették. Tudatosan (?) ráásták a 135. csecsemősírt.
Háton fekvő felnőtt váztöredéke. Alkarcsontjai nyújtva, a medence mellett. Alsólábszár csontjait megbolygatták.
- 167. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –105 cm. Szp: Félig a metszetal alatt volt.
Háton fekvő felnőtt váztöredéke. Anatómiai rendben fekvő alsólábszár csontok, a bal síp- és singsont hiányzik.
- 168. sír:** P: 5. ká; DNy. T: Ny–K. Sm: –122 cm. Szp: A bal kar és láb csontjait a 164. sír ásásakor elpusztították.
Háton fekvő gyermek váztöredéke. Koponyája balra billent. A gyermek lábánál egy kupacba rakva, valószínűleg egy korábbi, s ezzel a sírral megbolygatott csecsemő vázának csontjai kerültek elő.

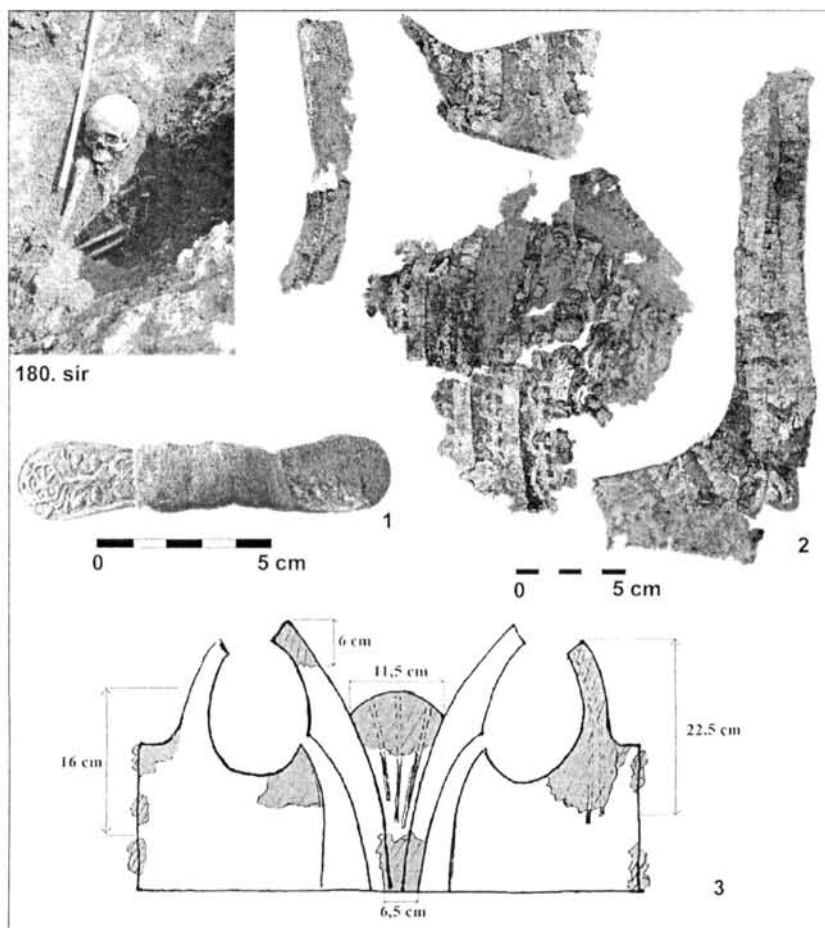

8. kép. 162. sír

1. virág alakú gyöngyös díszek a pártáról, 2. a pártá gyöngyei, 3. rézkorong a pártáról, 4. gombostűk a halotti vállfűzőből, 5. a vállfűző paszományai

- 169. sír:** P: 5. ká; DNy. T: Ny–K. Sm: –127 cm. Szp: A 162., 164. sír ásásakor megbolygatták. Jobb oldali csontjait egy beásás tehette tönkre. Háton fekvő gyermek vázttöredéke. Koponyája jobb oldali vázcsontjai és lázcsontjai hiányoznak. A váz többi része anatómiai rendben volt.
- 170. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –112 cm. Szp: Rátemették a 181. sírra. A 170-re pedig a 147. sírt temették rá, de nem bolygatták meg azt. Koporsós sír: a bal vállnál és a jobb könyöknél 1–1 deszkalenyomatos koporsószöveget tártunk fel. Háton fekvő gyermek vázttöredéke (Vh: 105 cm). Koponyája töredezett. A váz anatómiai rendben került elő, jobb alkarja 120°-ban a medencére hajlítva. Bal karcsontjai hiányoznak, bordáit állatjárat bolygathatta meg.

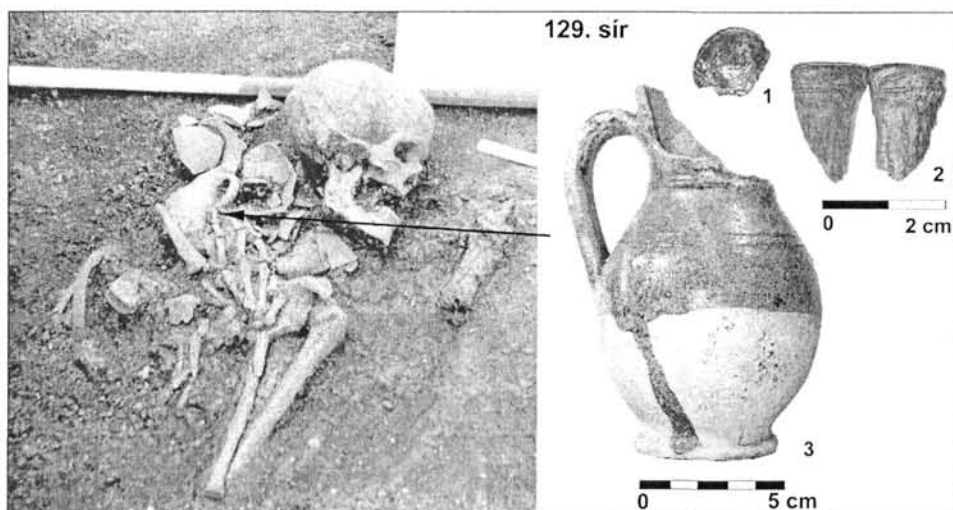
- 171. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –91 cm. Szp: A déli fal alapozása mellett került elő, az alapozásból és a fal bontásából származó faragott kövek alatt feküdt. Bolygatta a 171. sírt.
Hátan fekvő felnőtt váztöredéke. A combcsontig anatómiai rendben feküdt, karjai nyújtva a váz mellett. Csigolyái kissé bolygatottak.
- 172. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –70 cm. Szp: A déli fal alapozása mellett került elő, az alapozásból és a fal bontásából származó faragott kövek alatt feküdt. A 171. sírnál korábbi temetkezésből származó koponya, amelyet a 171. sír lábára helyeztek.
- 173. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –75 cm. Szp: A déli fal alapozása mellett került elő, az alapozásból és a fal bontásából származó faragott kövek alatt. A 174. sír megbolygatta.
Valószínűleg több egyedhez tartozó hosszúcsontok és egy koponya, amelyet a 174. sír gödrének szélébe raktak.
- 174. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –84 cm. Szp: A déli fal alapozása mellett, félig azon került elő.
Hátan fekvő gyermek váztöredéke. Koponyája balra billent, jobb karja nyújtva a váz mellett, bal karcsontjai, lábsontjai és medencéje hiányoznak.
- 175. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –92 cm. Szp: Lábai a metszettel alatt. Jobb oldalába beleásták a 178. sírt. Koporsós temetkezés: a koponyánál egy szög és kevés deszkamaradvány.
Hátan fekvő, erősen bolygatott, felnőtt váztöredéke (Vh: 160–170 cm). Koponyája elmozdult, vázcsontjai összedobálva feküdtek. A medencecsontoktól lefelé anatómiai rendben.
Melléklet: A bal könyök mellett, másodlagos helyzetben bronz szegecsekkel díszített bőrvörmagy maradványa.
- 176. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –152 cm. Szp: Egyszerre, vagy közel egy időben temették a 177. sírral. Mindkettőnek a fej felőli végét megsemmisítette a 164. sír gödre.
Hátan fekvő gyermek váztöredéke (Vh: kb. 130 cm). Koponyája és mellkasának felső része hiányzik. Mindkét alkarja 120°-ban a medencére hajlítva.
Melléklet: A felsőtest jobb oldalán, a csigolyákon és deréktájon apró, teljesen korrodált *vastöredékek* voltak, amelyek a ruhára lehettek varrva, talán franciakapsok vagy kis méretű gombok. Felszedés után elporladtak.
- 177. sír:** P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –122 cm. Szp: Egyszerre, vagy közel egy időben temették a 176. sírral. Mindkettőnek a fej felőli végét megsemmisítette a 164. sír gödre.
Hátan fekvő csecsemő váztöredéke (Vh: kb. 50 cm). Koponyája, felkarcsontjai, jobb lábsontjai hiányoznak. Mindkét alkarja 90°-ban behajlítva.
- 178. sír:** P: 5. ká; D. T: DNY–ÉK. Sm: –118 cm. Szp: Beleásták a 175. sírba.
Gyermek bolygatott váztöredéke. Jobb oldalán feküdt, bal oldali csontjai kissé bolygatottak, karcsontjai hiányoznak.
- 179. sír:** P: 5. ká; DNY. T: Ny–K. Sm: –153 cm. Szp: Tudatosan rátemették a 127. csecsemősírt.
Hátan fekvő, felnőtt (nő) bolygatott váztöredéke (Vh: 146 cm). Mellkasi része erősen bolygatott. Alkarjai 120°-ban a medencére hajlítva.
Melléklet: Az arckoponya bal oldalán zöld üvegyöngy.
- 180. sír:** (9. kép) P: 5. ká; D. T: Ny–K. Sm: –135 cm. Szp: A váz nagy része a déli metszettel alatt. Beleásták a 182. sírba. Sírgödre lekerekített sarkú, téglalap alakú. Koporsós temetkezés: a koponya mellett vasszőg és deszkamaradvány.
Hátan fekvő felnőtt nő váztöredéke. Bal alkarja 90°-ban a mellkasra hajlítva. Jobb bordái alatt a ruhamaradványok alatt embrió csontjait találtuk meg.
Melléklet: A koponyatetőn reneszánsz ízlésű bronz *kontydísz*, rajta hajmaradványok. Mellkasán, gerincén és bordáin bronzszállal átszőtt, gombostűkkel díszített *halotti melles*. Arcsontján aranyszállal átszőtt *szemfedő*.
- 181. sír:** P: 5. ká; DNY. T: Ny–K. Sm: –132 cm. Szp: Ráásták a 170. sírt. Sírgödrének ásásakor korábbi temetkezést bolygattak meg (151. sír), melynek csontjait a sír szélébe rakták.
Hátan fekvő felnőtt (nő) váza (Vh: 163 cm). Bal bordái és felkarcsontja bolygatott, hiányos. Alkarcsontjai 120°-ban a medencére hajlítva.
Melléklet: A koponya mellett gombfejű bronztű.

9. kép. 180. sír

1. kontyvas, 2. vállfűző töredékei, 3. a vállfűző rekonstrukciója

- 182. sír:** P: 5. ká; D: T: Ny–K. Sm: –130 cm. Szp: Tudatosan a 183. sír mellé temették, és rátemették a 147. csecsemősírt. Lábfejsontjait a 180. sír semmisítette meg. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Sgsz: kb. 55 cm, Sgh: kb. 170 cm.
Háton fekvő felnőtt váztöredéke (Vh: 148 cm). Bal alkarcsontja 90°-ban a medencére hajlítva, a jobb a váz mellett nyújtva.
- 183. sír:** P: 5. ká; D: T: Ny–K. Sm: –130 cm. Szp: Tudatosan a 182. sír mellé temették. Láb felőli végére később rátemették a 129. koporsós sírt, amely azonban nem bolygatta meg. Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör. Sgh: 176 cm, Sgsz: 60 cm.
Háton fekvő felnőtt teljes anatómiai rendben fekvő váza (Vh: 155 cm). Koponyája kissé jobbra billent. Kulcsontjai V alakban felhúzottak, talán halotti lepelbe csavarták, mivel koporsódeszka nem került elő. Jobb alkarját 120°-ban a medencére hajlították, a bal a váz mellett nyújtva.
- 184. sír:** P: 5. ká; Ny. T: Ny–K. Sm: –150 cm. Szp: Ráásták a 153. sírt, de nem bolygatták meg. Háton fekvő felnőtt váza (Vh: 154 cm). Koponyája töredékes, kulcsontja és bordái enyhén bolygatottak. Bal alkarja 120°-ban a medencére hajlítva, a jobb a váz mellett nyújtva. Lábfejsontjai hiányoznak.

10. kép. A 129. sír
1. 1700-as években vert rézpénz, 2. pipa töredékei, 3. zöld mázas korsó

A temető

A feltárt 189 sírból igen nehéz következtetéseket levonni a temető egészére. Nem ismerjük a sírkert határait, s amint azt a Canonica Visitatio is említi, annak már 1746-ban sem volt nyoma.²⁷ A templom északi oldalán csak kis területet tudtunk megkutatni, annyira azonban bizonyosnak látszik, hogy az általános tendenciát követve,²⁸ itt a legritkább a betemetkezés. A déli és keleti, azaz szentély körüli részen igen sűrűn helyezkednek el a sírok, gyakori a rátemetkezés. Több sírnál is megfigyeltük, hogy a megbolygatott korábbi sír csontjait a sírgödör szélébe rakják (pl.: 19., 44., 70., 62. sír). Pontos, tudatos rátemetkezést a 62/64., 97/109., 153/184. síroknál tapasztaltunk. Valószínű, hogy rokonok nyugodhattak e sírokban, hiszen szemlátomást igyekeztek nem megbolygatni a korábbi temetkezés maradványait. Csoportos, vagy családi temetkezést sejtünk azon sírok esetében is, ahol csecsemőt és felnőttet ásnak egymásra, illetve ahol szemlátomást egyszerre, vagy közel egy időben történt az egymás mellé temetés. A 165. felnőtt (női?) sírra ráásták a 126. csecsemősírt, ugyanez a jelenség a következő esetekben is megfigyelhető: a 179.-re a 127.; a 166.-ra a 135.; 176.-kal a 177. sírt ásták rá.

Szándékos mellétemetést ritkán tudtunk rögzíteni, valószínűnek tűnik, hogy a röviddel az első temetést követően temették ugyanoda az egyik hozzátartozót az alábbi síroknál: a 72.-kel a 74.; a 115.-kel a 114. sírt. Egymás mellé temették – a valószínűleg rövid időn belül egymás után elhalt – a 182. és 183. sírban nyugvó – két felnőtt, és a 182. sírral együtt, vagy azt követően temették rá a 147. sírban talált csecsemőt.

Külön sírcsoportot képez a 3 csecsemő vázát rejtő, pontosan egymás mellé, egy sírgödörbe temetett 118–119–120. sír (6. kép). Minden bizonnyal itt nem a vérségi kap-

²⁷ Egri Egyházi Levéltár, Archivum Vetus 3412.

²⁸ Ritoók 1997. 168. További szakirodalmi hivatkozásokkal.

csolat döntött, hanem az, hogy egy időben halhattak meg az éppen csak megkeresztelt csecsemők.

A temetőben feltárt sírok nyugat–keleti tájolásúak, rendellenes (D–É-i) tájolással két esetben (28. és 49. sír) találoztunk. Ritoók Ágnes szerint az ilyen jellegű rendellenes temetések általában a késő középkorra, és a templomtól távolabb fekvő sírokra jellemzőek, mivel azokat a temetőbeli utakhoz igazították.²⁹ A zsolcai temető egyik ellentétes tájolású sírját nagy biztonsággal keltezhetjük a késő középkorra, mivel a 28. D–É-i tájolású gyermeksírt beleásták a 15. század második felében temetett, pénzzel datált 27. sírba.

A temető benépesülésére a falusi temetőinkre általános kép jellemző, legritkábban betemetett a templom északi oldala, viszonylag ritkás a templomtól nyugatra eső terület. Magas a sírok száma – a szentélyhez közel különösen – a keleti oldalon. Legnépszerűbb a déli oldal, itt találjuk a legtehetősebbek temetkezéseit, s a késő középkori és kora újkor-i temetések is itt koncentrálnak.³⁰

Temetkezési szokások

Koporsós temetkezések

A feltárt 189 sír közel 20%-a volt koporsós temetkezés. Sok esetben a többszörös rátemetkezés miatt nem lehetett pontosan megfigyelni, hogy mely sírokhoz tartoztak a vasszőgek, így azokat csak mint szórványleleteket tudtuk értékelni. Ezeket is figyelembe véve azonban a deszkakoporsós temetkezések száma jóval magasabb lehetett a temetőn belül, véleményünk szerint megközelíthette a 30–40%-ot. A téglatest és trapéz alakú deszkakoporsós sírok nagy része teljesen ép volt, így azok a legkésőbbi sírokat jelölik. A töredékes, bolygatott sírok alapján azonban már a 14–15. századtól számolni kell ezzel a temetkezési szokással.

Több esetben – főként a csecsemősíroknál – az agyagos talajnak köszönhetően, igen jól bontható állapotban maradt fenn a koporsó teljes deszkázata (6. kép). Jó rekonstrukciós lehetőséget kínálnak a 72., 118., 119., 120. és 126. sírban kibontott deszkamaradványok. A koporsók általában 10–15 cm széles, 1,5–2 cm vastag, hántolt deszkából készültek, s minden esetben nagyméretű, 8–13 cm hosszú vasszőgekkel erősítették össze. Alakjuk a fej felőli végétől szűkülő trapéz. Főként a felnőttsíroknál figyeltük meg, hogy a koporsókat igen szűkre méretezték, erre utal a csontvázak V alakban felhúzott kulcsontja és az, hogy a deszkák elkorhadása után a felkar a koporsón kívülre csúszott (56., 72., 97., 100., 152., 153., 154., 159. sír). A deszkázatot a fej felőli végén 1–1, a láb felőli végén 1–1 oldalirányban bevert szög tartotta össze. A koporsó fedelét a fejnél, a mellkasnál és a térd vonalában szögezték le. Érdekes, hogy még az újszülöttek mindössze 50–60 cm hosszú koporsójánál is igen nagy méretű, 10–12 cm hosszú szöveget használtak a fentebb ismertetett elosztás szerint (például: 74., 114., 118., 119., 120., 126., 133., 139., 147. sírok esetében).

Két felnőtt temetkezésnél is megfigyeltük, hogy az elhunyt egyszerűen nem fért bele a neki szánt koporsóba. A 152. sírban nyugvó férfi koponyája oldalra a bal vállához visszahajlítva feküdt. A csigolyákból jól látszott, hogy eredetileg is ebben a pózban

²⁹ Ritoók Á., 1997. 170. 64. lábjegyzet.

³⁰ Ritoók Á., 1997. 168.

került a sírba. Egyszerűen a 162–165 cm magas férfinak kicsi volt a 160 cm hosszú koporsó. Hasonló helyzetet rekonstruálunk a 115. sírnál is.

A temetőben feltárt koporsók azonos szerkezete és a közel azonos méretű szögek esetleg egy temetkezésre szakosodott „vállalkozást” sejtet.

Kartartás:

A Felsőzsolcán feltárt középkori temetőben a kartartások igen változatos módjait sikerült megfigyelnünk. Hasonlóan a Kaposvár 61. sz. út építésekor feltárt temetőhöz,³¹ a korai sírokra itt is a test mellett nyújtva elhelyezett karok jellemzőek. A késő középkori síroknál gyakori szokás, hogy az elhunyt karjait a medencén vagy a mellkason egymásra helyezik, a kézfejeket összekulcsolják.

A kéztartás fajtáinak síronkénti megoszlása Felsőzsolca-Nagyszilváson:³²

						
19	49 (?)	20	94	21?	62	129?
37	72	28	97	30	64	152
44	121	55	109	119	71	108 (?)
56	124	63	115	113	102	
66	153 (?)	117/A	120	182	118	
70	170 (?)	175 (?)	159		148	
74	183	184	162		164	
78			176		177	
80			179			
89			181			
93						
100						
103						
116						
141						
144						
150						
157 (?)						
166						
171						
Az összes sírhoz viszonyítva: Nem meghatározható a kartartás: 67,97%-nál						
10,58%	3,70%	3,70%	5,29%	2,64%	4,23%	1,89%

³¹ Bárdos E., 1973. 189.

³² A zárójelbe tett kérdőjel azokat a sírokat jelöli, amelyeknél az egyik alkar hiányzott, de a felkarból következtetni lehetett eredeti helyzetére.

Természetesen a későbbi bolygatások miatt nem lehetett minden egyes temetkezésnél pontosan megállapítani az eredeti kartartást. Mind ez, mind pedig az a tény, hogy a temetőnek csak töredékét tártuk fel, a kartartásokra vonatkozó statisztikai adatok értékét erősen megkérdőjelezi.

A leggyakoribb kartartás a medencén keresztbe rakott alkarok esete. Nagy számban találtunk a váz mellett nyújtva elhelyezett karcsontokat is. Főként a késő középkori koporsós síroknál figyeltük meg, hogy a két alkart a mellkasra 90°-ban behajlították. Három esetben figyeltük meg, hogy az elhunyt alkarját szinte az állkapocsig visszahajlították, keresztbe rakják.

A kartartás problematikájával már meglehetősen sokat foglalkozott a kutatás, de általános érvényű magyarázatot ez ideig nem sikerült adni.³³ Felmerül a lehetősége, hogy a zsolcai temető késő középkori–kora újkori sírjaiban nyugvó, derékon vagy mellkason keresztbe helyezett kartartású elhunytak és a forrásokban említett rutén betelepülők között összefüggést keressünk.

Viseleti tárgyak:

A feltárt temetkezések 8%-ában találtunk mellékletet vagy viseleti tárgyat, ami számokban kifejezve azt jelenti, hogy a 189 sírból mindössze 15-ben került elő lelet, nem számítva természetesen a koporsós temetkezések maradványait.³⁴ A temetkezésekben lelt tárgyak nagy többsége a viselet része volt, s így került az elhunyttal a sírba. A „mellékletes” sírok temetőn belül elfoglalt helyzetére jellemző, hogy a templomtól északra fekvő temetkezések közül egy sem, a szentély környékén, azaz a keleti oldalon feltártak közül mindössze egy, a nyugati oldalon lévők közül pedig kettő sorolható ebbe a csoportba. A legnagyobb számban – 12 esetben – a legsűrűbben betemetett déli oldalon tártunk fel viseleti tárgyakat tartalmazó sírokat.

A lelőhelyről származó egyetlen Árpád-korra keltezhető lelet a 163. sírban talált *S-végű hajkarika pár* (5. kép 1). A sírt a templom déli falának alapozásakor már megbolygatták, tehát a temetkezés a temető kőtemplom előtti fázisába sorolható. Az egyik vékony, kerek átmetszetű bronzhuzalból készült sima S-végű hajkarikára egy gömb alakú zöld üvegyöngyöt húztak. E tárgytypus elterjedését, készítési technikáját és kutatástörténetét részletesen feldolgozta Szőke Béla Miklós a Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője kapcsán.³⁵ Véleménye szerint – a zsolcaihoz hasonló – vékony huzalból készített sima S-végű karikák a honfoglalás korától az Árpád-korban végig megtalálhatók a régészeti leletanyagban.³⁶ Az ékszer karikájára húzott üvegyöngy viszonylag ritka lelet, párhuzamát egyelőre nem találtam. A földrajzilag meglehetősen távol fekvő Vas megyéből, Ikervár – Virág u. lelőhelyről közöl Kiss Gábor 3 db nyitott végű karikát, amelyekre egy-egy üvegyöngyöt húztak díszítésként.³⁷ Zalaváron a kápolna körüli temetőben az egyik S-végű karika huzalára egy 12. század közepére keltezhető pénzét húztak,³⁸ Kapos-

³³ A kartartások etnikumhoz kötéséről régóta vitázik a szakma, legutóbb a kérdést tárgyalta: Ritoók Á., 1997. 170. (lásd a korábbi szakirodalmat itt). A 2003 májusában rendezett „A halál völgyében járok” c. templom körüli temetőket taglaló konferencián Takács Miklós hívta fel ismét erre a kérdésre a kutatás figyelmét.

³⁴ A mellékletes sírok a következők: 20., 27., 120., 129., 135., 152., 153., 162., 163., 164., 175., 176., 179., 180., 181.

³⁵ Szőke B. M., 1987. 50–59. A témára vonatkozó további szakirodalommal.

³⁶ Szőke B. M., 1987. 57.

³⁷ Kiss G., 2000. 69. sír: 34. tábla, 117. sír: 45. tábla, 122. sír: 49. tábla.

³⁸ Ritoók Ágnes szíves szóbeli közlése, melyet ezúton is hálásan köszönök.

vár – 61. sz. út középkori temetőjében pedig kúp alakú csüngőt akasztottak az S-végű karikára.³⁹

A viseleti tárgyak a 14–15. század fordulójától egyre nagyobb számban és változatban jelentek meg a templom körüli temetőkben.⁴⁰ Ékszer csak a 120. sírban nyugvó csecsemő mellett találtunk. Jobb kezének több ujjára húzták rá – a minden bizonnyal felnőtt számára készített – bronz, üvegfejes gyűrűt (6. kép). A gyűrű pántja rovátkolt, ovális átmetszetű, a kerek formájú vékony lemezfoglatatú üvegberakást külön forrasztották rá, s az a sír felszedésekor le is vált.

A sírokban feltárt „mellékletek” többségében a viselet részét képezték. A 20. sírban lelt egyszerű, téglalap alakú *vascsathoz* hasonlókat 14–15. századi temetkezésekből ismerünk.⁴¹ Felsőzsolca-Nagyszilváson apró bronzszegecsekkel kivert *bőröv* maradványait tártuk fel a 153., 164. és 175. sírokban. Ez az övtípus viszonylag ritka a késő középkori temetőkben, Mohács–Csele-patakról közöltek egy szórvány példányt.⁴² A 120. sír környékéről egy préselt bronz rozettás *pártaöv* veret származik. Hasonló, gótikus ízlést tükröző 15. századi rozettás vereteket már 1938-ban közölt Szabó Kálmán az Alföldről.⁴³ A bronz vagy ezüst veretekkel díszített pártaövek divatja a régészeti leletek és a hagyatéki leltárak szerint a 14/15. századtól a 18. század végéig élt.⁴⁴

Rozettás pártaöv veret⁴⁵ másodlagos felhasználását figyeltük meg az egyéb leletei alapján 17–18. századra keltezhető 152. sírban, ahol *olvasóra* „fűzve” került elő egy veret (7. kép 1). A templom kiszedett alapozási árkára ráásott sírban az elhunyt kezait a mellkasán keresztbe rakták, a bal alkarjára helyezték olvasóját, melynek valószínűleg fából készült szemei elenyésztek. Megmaradt viszont az övvereten kívül egy kb. 5 cm hosszú bronz *kereszt korpuszal* (10. kép 3) és egy igen rossz megtartású, erősen kopott kegyérem (10. kép 2.). A magyarországi késő középkori leletanyagban nem ismeretlen az olvasóra felfűzött bronzból vagy ónból készült kereszt: 15–16. századit Sarvalyon,⁴⁶ 17–18. századit Kaposváron a 1226. sírban,⁴⁷ Cegléd-Nyúlfülehalom 52. sírjában,⁴⁸ Toponár – Régi temetődombon⁴⁹ és a 18. századi váci „Fehérek templomának” kriptájában⁵⁰ is találtak. Stílusa alapján a Zsolcán előkerült keresztet a 17. század végére, a 18. századra keltezzük.

A 152. sírban lelt *kegyérem* előlapján valószínűleg Szűz Mária látható, de a képe igen korrodálódott, hátlapján sem felirat, sem alak nem vehető ki. A 17–18. századra jellemzőek ezek a búcsúkon megszentelt és árusított kegytárgyak.⁵¹ Késő középkori sírokban feltárt, olvasók végéről származó amuletteket ismerünk a kaposvári temetőből: az 1219. sírban Pieta ábrázolásos négyzet alakú bronz amulettet találtak.⁵² A Zsolcán

³⁹ Bárdos E., 1973. 194. 11. kép.

⁴⁰ Ritoók Á., 1997. 171.

⁴¹ Szabó K., 1938. 214. kép; Bárdos E., 1973. VIII. ábra. 11, XVI. ábra 27.; Uő., 1987. IX. tábla 7.; Hatházi G., 2004. 3. tábla.

⁴² Fehér G., 1955. 225., XLVI. t. 12.

⁴³ Szabó K., 1938. 64., 338–343. ábra

⁴⁴ Horváth B., 1970. 166.; Szabó K., 1938. 64.

⁴⁵ Hasonló pártaöveket közölt Szabó K. Kecskemét környékéről (Szabó K., 1938. 338–342., 356. kép, ifj. Fehér G. Mohács–Csele-patak 49. és 66. sírjából (Fehér G., 1955. 218–219. XXXVI. t. 15., XXXIX. t. 1.)

⁴⁶ Holl I.–Parádi N., 1982. Abb. 67. 3–4.

⁴⁷ Bárdos E., 1987. 24. és XIV. t. 5.

⁴⁸ Tari E., 1994. 228., VII. ábra.

⁴⁹ Bárdos E., 1987. 49. jegyzet és 34., 34/a–34/b. ábra.

⁵⁰ Zomborka M., 1996/1. belső borító 6. kép, 7. old. kép, 9. old.

⁵¹ Bárdos E., 1987. 24.

⁵² Bárdos E., 1987. 24. és XIII. t. 21.

talált kegyérem legjobb párhuzamát a kaposvári temető 1174. sírjában lelt, nyolcszögletű, Szűz Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló amulettben véljük felfedezni.⁵³ Pusztai Tamás az 1600-as évek végén készült kegyérmet – Szt. Benedek alakjával – közölt Zsámbékról.⁵⁴

A 152. sírban lelt váz medencéjén találtunk még két nagyméretű, lencse alakú *fülesgombot* is (10. kép 4–5). A olvasóra fűzött kereszték kapcsán már említett, határjelként elásott cegléd-nyúlfelethalmi 53. sírból adatol Tari Edit hasonló gombokat, bár itt nem a medencén, hanem a hason kerültek elő.⁵⁵

A zsolcai temetőben feltárt *párták* és *hajdíszek* sok szempontból érdekes tanúságokkal szolgálnak a késő középkori–kora újkori hajviselethez, melynek három típusát figyeltük meg a temetőben:

1. A 162. sírban a koponya homloki részén apró fehér gyöngyöket és rugókat találtunk egy kb. 3 cm széles sávban. A rossz talajviszonyok miatt sajnos nem sikerült a pártát egészen felszednünk, a fém részei az agyagos földben oxiddá váltak. A pártát aranyozott réz, selyem bélfonálra feltekert fémszálas rugókkal körülvett fűvott üveggyöngy közepű kis virágok díszítették (8. kép 1–2). Megmaradt a pártá alapszövetének maradványa is, melyet selyemszövet és vékonyabb taftselyem alkotott.⁵⁶ Hála az egyre nagyobb számú templom körüli temető feltárásának, több lelőhelyről ismerünk szinte teljes épségben felszedett pártát. Hasonló rugós-gyöngyöspártát közöltek Fülöpszállás-Kerekegyháza-ról,⁵⁷ Kecskemétre-ről,⁵⁸ Tiszaörvényről és Szadáról,⁵⁹ Tiszanánáról,⁶⁰ valamint a kaposvári temetőből.⁶¹ E hajviseletet elsősorban a fiatal, még nem házas nőkhöz köti a kutatás, divatuk a 16. századtól egészen a 19. századig tartott.⁶²

2. A második típus a kontyútkkal feltűzött hajviselet. A 181. sír koponyája mellett több bronz gombfejű hajtűt is találtunk. A kaposvári temetőben a szerencsés körülményeknek köszönhetően Bárdos Edit igen pontosan tudta dokumentálni a hajtűkkel feltűzött kontyúviseletet.⁶³

3. A harmadik típust a 180. sírban nyugvó nő hajviselete képviseli. A koponyateőn egy 9 cm hosszú, piskóta alakú bronzlemezt találtunk, amelynek középső, egyben legkeskenyebb részére tekerték fel a sírban nyugvó asszony haját (9. kép 1). A bronzlemez késő reneszánsz ízlésű préselt növényi minta díszíti. Mivel a sírban fekvő felnőtt nő hasi bordái között egy jól fejlett embrió csontjait bontottuk ki, méltán feltételezhetjük, hogy ez a kontyulemez hajviselet az asszonyokra volt jellemző. Hasonló kontyúvasakat említenek a váci 18. századi kriptafeltárásból,⁶⁴ ahol a kedvező klímának köszönhetően a

⁵³ Bárdos E., 1987. 24. és XIII. tábla 1–1/a. (A szerző a 24. oldalon még a 1147. sírből említi, a képtáblán viszont az 1174. sír mellékleteként szerepel)

⁵⁴ Pusztai T., 1994. 531. és 2. kép 2.

⁵⁵ Tari E., 1994. 228. és VII. ábra 4–5.

⁵⁶ A textilmaradványok restaurálását, rekonstruálását és anyagvizsgálatát dr. Sipos Enikő végezte. Alapos munkáját és segítségét ezúton is köszönöm.

⁵⁷ Szabó K., 1938. 60. és 330.

⁵⁸ Szabó K., 1938. 60. és 331.

⁵⁹ Horváth B., 1970. 158. és 1–4. kép.

⁶⁰ Parádi N., 1995. 169–170. és 8. ábra 12.

⁶¹ Bárdos E., 1987. 18. Kaposváron nem csak a pártá, hanem a haj is megmaradt, így rekonstruálni lehetett a hajviseletet. A gyöngyöspártákat az itteni megfigyelések alapján kibontott, leeresztett, s egy kis tinsben befőtt hajra helyezték.

⁶² Szabó K., 1938. 61. és Horváth B., 1970. 161.

⁶³ Bárdos E., 1987. 20. és 28. ábra. A 773., 810. és 820. női sírokban a koponya körül sugar alakban kerültek elő a tűk.

⁶⁴ Zomborka M., 1996/1. 9.

holttestek mumifikálódtak, így hajuk is megmaradt. A kontyvas itt asszonyok szorosan hátrafésült és középen elválasztott, tarkó alatt fonatból felkontyolt haját díszítette.⁶⁵

A felsőzsolcai temető két sírjában a 17–18. századi *viselet* emlékeit sikerült feltárunk. A gyöngyöspártával eltemetett 162. sírban a temetésre készített vállfűző gombostűi és néhány rézszállal díszített paszományszalaga maradt meg (8. kép 4–5). A 180-as sír vállfűzője jobb állapotban került napvilágra (9. kép 2), így Sipos Enikő sikeresen rekonstruálta a megmaradt töredékek alapján (9. kép 3). A vállfűző a 17. század végére jellemző – széles ívben felmagasodó hátú, egybeszabott vállpántú, elől kapcsokkal záródó – típusba sorolható. Alapanyaga atlaszkötésű selyem, melyet vastag lenvászonnal és vékonyabb gyapjuszövettel béleltek. A mellest halcsont helyett 0,5 cm széles famerevítőkkel látták el. A selymet fémszálas csipkével díszítették. Az elhunytat aranszállal átszőtt szemfedővel takarták le, melynek tenyérnyi darabját sikerült megmenteni.⁶⁶ Valószínű, hogy ezek a vállfűzők a módosabb falusi családok lányainak, asszonyainak járó temetési viselet részét képezték. Földben ritkán marad meg ép állapotban hasonló ruhamaradvány, töredékes paszományszalagokat közöltek a Tiszanána-Ónánán feltárt templom körüli temető egyik 17. századi sírjából.⁶⁷ Teljes épségben őrződtek meg a váci kriptában a jóval tehetősebb polgári családok hasonló szabású, de gazdagabban díszített fűzői.⁶⁸

Mellékletek:

Felsőzsolcán két sírban találtunk *pénzt*, azonban sajnálatos módon egyikről sem sikerült megállapítani a kibocsátás helyét és időpontját.⁶⁹ A 27. sírban nyugvó kisgyermek mellkasán került elő egy ezüstpénz, melyről csak sejtjük, hogy a Baltikumban verték a 15. század második felében (5. kép 2). Az 1,2 cm átmérőjű, ezüsből vert érem egyik oldalán koronás sas látható, a körirat olvashatatlan. A másik oldalon kígyó vagy sárkányszerű sematikus figura, a köriratban egy egyenlő szárú kereszt és D A betű kivehető. A 129. sírban egy igen rossz megtartású rézpénzt találtunk, melyet nagy valószínűséggel az 1700-as évek első évtizedeiben bocsátottak ki.

A templom körüli temetőkből kevésbé jellemző, hogy az elhunytal – a szó klaszszikus népvándorlás kori értelmében – mellékletet is helyezzenek a sírba. Ezek általában babonás szokásból elhelyezett éles vagy hegyes eszközök, sarlók, ollók, stb.⁷⁰ Szinte csak elvétve fordul elő, és elsősorban csak késő középkori temetőkből, hogy a sírba étel vagy ital mellékletet tartalmazó kerámiaedényt helyeznének. A nagyszilvási temető egyetlen edény mellékletes temetkezése a 129. sír, melyben egy idős nő (?) vázát tártuk fel (10. kép). Az elhunyt vállmagasságba visszahajlított kezei egy sárgamáz, vörös sávfestésű vászonpohár és egy vörösre égett kancsó összetört darabjain, valamint egy zöld mázas kis korsón (10. kép 3) nyugodtak. Tiszanánáról Parádi N. közölt szinte a zsolcaival teljesen azonos, de sárga mázas cserépkancsót. E típus szerint a 16. század közepétől a 17. század második feléig volt használatban.⁷¹ Az edények alatt, a halott

⁶⁵ Ráduly E., 1996/1. 11.

⁶⁶ A váci kriptából több szemfedő is előkerült teljes épségben (Zomborka M., 1996/1. 8.)

⁶⁷ Parádi N., 1995. 172–173. és 10. ábra.

⁶⁸ Ráduly E., 1996/1. 10. és belső borító 8. kép.

⁶⁹ Tóth Csabának tartozom köszönettel, aki megpróbálta a két pénzt azonosítani.

⁷⁰ A szokással legutóbb Pusztai Tamás (Pusztai 1994.) foglalkozott a Zsámbékon feltárt 17–18. századi ollós temetkezés kapcsán. (Pusztai T., 1994.)

⁷¹ Parádi N., 1995. 179–180. és 15. ábra 7–7/a.

állánál egy összetört pipa két darabját találtuk meg,⁷² valamint a fentebb már említett 18. század eleji rézpénzt. Néprajzi gyűjtések számos történetét mesélik a visszajáró lelkeknek, akik mindaddig nem tudnak nyugodni, míg rokonaik nem teljesítik az elhunyt kívánságát. Talán a zsolcai jelenség hasonló ahhoz az esethez, melyet Karcsa környékén jegyezték le 1960 táján: „...Egyszer volt egy asszony, Aki olyan boszorkányféle volt. Eltemették, de mindig feljárt. A kocsmába járt mindig inni. Minden második este vitt egy butykos pálinkát. Egyszer azt mondja a kocsmáros az asszony fiának.

- Anyád itt volt.
- Hun lett volna az anyám, hát el van temetve.
- Hát vitt el egy butykos pálinkát.
- Hiába viszi a pálinkát innen, az anyám el van temetve. Arra ne tartson számot, hogy kifizetem.
- Hát akkor gyere el holnap este, hogy el fog jönni az anyád, kilenc óra után fog jönni.

Úgy is volt, eljött az anyja. De nem merte megszólítani. Mentek együtt, mert a fia kikísérte a temetőbe. Elment a temetőig, ott eltűnt. Másnap kiásták a sírt. Ott volt a fejénél a butykos... Akkor aztán azt javasolták, hogy fordítsák le hasmánt és akkor le kell szögezni. Hát, amikor szögezték le, akkor visított az asszony, de többet sohasem jött fel aztán már.”⁷³

IRODALOM

Balassa Iván

1989 A magyar falvak temetői. Corvina, Budapest

Bárdos Edit

1978 Középkori templom és temető Kaposvár határában [Medieval church and a cemetery on the confines of Kaposvár.] SMK. 3. 187–234.

1987 Középkori templom és temető Kaposvár határában II. [Medieval church and a cemetery on the confines of Kaposvár. Part II.] SMK 8. 38–82.

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története. Budapest

Csánky Dezső

1890 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. köt. Budapest

iff. Fehér Géza

1955 Az 1949. évi Mohács–csele-pataki mentőásatás. [Die Rettungsgrabung von Mohács–Csele-patak im Jahre 1949] ArchÉrt. (82) 212–228.

Gádor Judit

1980 Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. Acta ArchHung. 32. 443–454.

Györffy György

1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. Budapest

Hatházi Gábor

2004 A kunok régészeti emlékei a Mezőföldön. OH. V.

⁷² A 129. sír pipája a 18. század elejére jellemző ún. magyar típusú pipák csoportjába sorolható be, legjobb párhuzamait az egri várból ismerjük. (Kovács B., 1963. 255. és 260. IV. tábla 3., 5.)

⁷³ Balassa I., 1989. 156–157.

- Imre, Holl-Nándor, Parádi*
1982 Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes ArchHung.*
- Horváth Béla*
1970 A tiszaoérvényi pártá és pártáöv. [Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaoérvény] *FolArch.* 21. 157–168.
- Kiss Gábor*
2000 Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. [Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10–12. Jahrhundert (Auszug).] Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely
- Kovács Béla*
1963 A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. [Tonpfeifen im Dobó István Burgmuseum] *Egri Múzeum Évkönyve*
- Leveles Erzsébet*
1927 Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából. *Oklevéltár.* II. évf. 4. 161–184.
- Marosi Ernő*
1975 Magyar falusi templomok. Budapest
- Parádi Nándor*
1995 A tizsanána-ónánai ásátás. [Die Ausgrabung von Tizsanána-Ónána]. *FolArch.* XLIV. 151–189.
- Pusztai Tamás*
1994 Ollós temetkezés Zsámbékon a 17–18. század fordulójáról. [Eine Bestattung mit Scherenbeigabe an der Wende des 17–18. Jahrhunderts von Zsámbék.] In: A kökörtól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk.: *Lőrinczy G.* Szeged, 531–543.
- Ráduly Emil*
1996/1. 18. századi polgári viselet [The Attire of the Citizens of Vác in the 18th Century]. In: *Magyar Múzeumok* Vol. 2., № 1. 9–12.
- Ritoók Ágnes*
1997 A magyarországi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. [Latest results of excavations of village churchyards in Hungary.] *FolArch.* XLVI. 165–177
- Szabó Kálmán*
1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. [Kulturgesichichtliche denkmäler der Ungarischen Tiefebene.] Budapest
- Szabó Levente*
2002 Árpád-kori templom és temető Mezöcsát határában. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, szakdolgozat
- Szőke Béla Miklós–Vándor László*
1987 Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. [Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló (Zusammenfassung).] *Fontes ArchHung.*
- Tari Edit*
1994 Késő közép-kori temetkezések Cegléd határában. [Spätmittelalterliches Gräber auf der Cegléder Flur.] *StCommit.* 23. 223–235.
1995 Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. [Árpadian age rural churches surroundings of Cegléd.] *Ceglédi Füzetek* 31, Cegléd

Tóth Péter

- 1990 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári füzetek 28. Miskolc

Valter Ilona

- 1985 Középkori egyházi épületeink kutatása. [Die Forschung unserer mittelalterlichen kirchlichen Baudenkmäler.] In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest

Wolf Mária

- 1985 Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon. [Mittelalterliche Kirche und Siedlung in Szendrő-Gacsalon] ArchÉrt. 112. 240–264.
1994 Árpád-kor. In: „Mit ránk hagytak a századok.” Kiállításvezető. Miskolc
1996.a A borsodi földvár. [Die Borsoder Erdburg] In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. 242–254. Miskolc
1996.b Die Gespanschaftsburg von Borsod (Gebungen 1987–1993). Acta ArchHung. 48. 209–240.

Zomborka Márta

- 1996/1 Temetkezési szokások. [Burial, the Customs of Laying Out in State]. In: Magyar Múzeumok Vol. 2., № 1. 7–9.

Zsíros Sándor

- 1993 Felsőzsolca története. Felsőzsolca kiadványa

Rövidítések jegyzéke

Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum, Budapest
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ComArchHung.	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Fontes ArchHung.	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
FolArch.	Folia Archaeologica, Budapest
OH	Opuscula Hungarica, Budapest
SMK	Somogy Megyei Múzeumok Közleményei, Kaposvár
StCommit.	Studia Comitatus, Szentendre

MEDIEVAL CHURCH AND CHURCHYARD AT FELSŐZSOLCA-NAGYSZILVÁS

Felsőzsolca is in Borsod-Abaúj-Zemplén county, on the north-east part of Hungary, 6 km to the east from Miskolc (Fig. 1.). The site is located in the old bank of river Sajó, on the Nagyszilvás mound, a residential area of the city. The church and the cemetery has been excavated by the Hungarian National Museum between 1999–2000 with the support of the City of Felsőzsolca.

Written sources referred to Felsőzsolca first in 1291. The church – named after St. Michael – occurred first in the papal tithe list between 1332–1335. In the 14th century the village belonged to the Diósgyőr domain of the Paulite Order. In the 15th–16th century the owners were members of the lower and middle nobility. In consequence of the ongoing Turkish attacks and the ensuing epidemics the village became depopulated: in 1712 Felsőzsolca was mentioned among deserted villages. The church had been in ruins when the delegate of the episcopacy of Eger visited the „old catholic church” in the middle of the 18th century. At that time only 49 people lived in the village – mainly Ruthenians (Transcarpathian Ukrainians) who used the site as a cemetery. By the end of the 19th century the church fell into oblivion and Nagyszilvás was used as a plum orchard.

During the excavation we found the remains of St. Michael church and 189 graves of the churchyard (Fig 2.). Only the bottom of the foundation-ditch has come down to us from the building (Fig. 4.). The outer length of the church is 16,5–17,5 m, the nave is about 12 m. The sanctuary was semicircular and raised (Fig. 3.). The walls of the church were made from broad-stones. By reason of its style and measurement the church could be dated to the 12–13th century. It is likely that the mentioned church was not the first religious structure, because the foundation cut some graves, for example Nr. 163 that is dated from the 11–12th century by a pair of S-ended hair-ring (Fig. 5.1.).

The set-up of the churchyard is similar to the rural cemeteries of the period (13–16th century), as most of the graves and also the richest ones were on the south side. Burials are oriented mostly to the West only with two exemptions (Nr. 28 and 49). From the 14th century the dead were mainly buried in wooden coffins and with their arms crossed (Fig. 6–7.).

At least 8% of the burials contains jewellery, dress ornaments or grave-goods. Only in two cases we found coin in the graves: Nr. 27 had a Baltic coin from the middle of the 15th century (Fig. 5.2.), and an unidentifiable copper coin from the 1700's was in the 129 grave (Fig. 10.1.). Remains of the 16–17th century women attire (pearly coronets, silk bodices) was found in the 162., 180. graves (Fig. 8–9.). Superstitious habit – probably connected with witchcraft – could be the reason of burying jug and fragments of a pipe with the old woman of grave Nr. 129 (Fig. 10.).

Erika Simonyi

VÁRAK A TÖRTÉNETI ZEMPLÉN MEGYÉBEN I.

NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN

BEVEZETÉS

A hazánk területén egykor fennállt erődítményeket számba vevő topográfiai munka részeként jelen közleményünk az egykori történeti Zemplén (vár)megye D-i, mai magyarországi részén elhelyezkedő néhány kevésbé ismert őskori és középkori – kora újkori erődítményét kívánja bemutatni. Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori várainak topográfiai célú bejárását, valamint modern felmérését és feldolgozását 1974-ben kezdte el Nováki Gyula és Sándorfi György, akikkel az első években Gádor Judit is szorosan közreműködött. Ennek a munkának az első eredménye a történeti Borsod megye területére eső várakat bemutató, önálló kötet volt.¹ A mai megye többi (gömöri, abaúj-tornai és zempléni) részein 1986–1994 között folyt a terepmunka. Az eredmények feldolgozása és közreadása a befejezéshez közeledik. Ennek keretében 1997-ben és 2001-ben Abaúj-Torna és Borsod megye területének egyes váairól,² 1999-ben pedig a gömöri részek váairól jelent meg közlemény.³ A munka kezdetének fő szervezője és résztvevője Sándorfi György volt. Neki azonban nemcsak a várakkal kapcsolatos irodalom összegyűjtésében és kiértékelésében volt jelentős szerepe, de egy olyan egyszerű, gyors és pontos geodéziai felmérési módszert is kidolgozott, amely nélkül nem lehetett volna – a lehetőségek függvényében – a megye valamennyi várának a dokumentálását elvégezni. Az alábbiakban ismertetésre kerülő valamennyi zempléni vár felmérése is elsősorban az ő munkája, Nováki Gyula közreműködésével. Sándorfi György a magyarországi várkutatás nagy veszteségére, 1993-ban elhunyt. Ugyanettől az évtől kezdődően csatlakozott Sárközy Sebestyén a munka feldolgozásához, az általa már korábban is gyűjtött irodalmi adatok felhasználásával.

A feldolgozás és annak szempontjai alapvetően azonosak a korábban már más magyarországi területekről megjelent vártopográfiaikkal, és Zemplén területén a vizsgált erődített helyeken tapasztaltak sem térnek el a más régiókban megfigyelt jelenségektől. Munkánkat az egyes várakra vonatkozó adatokra nézve alapvetően nem tekintjük lezártnak, inkább mintegy kiindulási alapot jelentenek a továbbiakhoz, amelyek egyrészt a közzé nem tett, nyomtatásban még meg nem jelent írott adatok felkutatását, valamint a terepen végzett további, elsősorban régészeti kutatásokat jelentik. Nováki Gyula elsősorban a várak leírását írta meg, a korábbi irodalmat és a történeti adatok nagy részét pedig Sárközy Sebestyén állította össze. Az összeállítás ugyanakkor nem tartotta feladatának a zempléni ún. „nagy várak” – Szerencs, Tokaj, Sárospatak stb. – ismertetését, mivel e rendkívül széles körben ismert várak kutatása részben befejezett, és róluk könyvtárnyi

¹ *Nováki Gyula–Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai.* Budapest–Miskolc, 1992. 150.

² *Sárközy Sebestyén–Nováki Gyula–Sándorfi György: A történeti Abaúj-Torna megye várai (az őskortól a kuruc korig) I.* In: *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából.* Új folyam. 1997. 1. 12–102.; *Sárközy Sebestyén–Nováki Gyula: A történeti Abaúj-Torna megye várai (az őskortól a kuruc korig) II.* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* XL. (2001.) p. 143–178.; *Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén: Újabb középkori várak a történeti Borsod megye területén.* In: *Műemlékvédelmi Szemle.* XI. (2001) 1–2. 45–52.

³ *Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén: Várak a magyarországi Gömörben.* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* XXXVII. (1999.) 329–348.

irodalom áll rendelkezésre. Továbbá nem szerepelnek a terület ismert reneszánsz kastélyai (castellumai) sem, mivel róluk nemrég szakavatott kutató tollából monografikus igényű önálló összeállítás jelent meg.⁴ Feladatunknak éreztük ugyanakkor – a teljesség igénye nélkül – a várakra utaló helynevekre és a bizonytalan jellegű erődítményekre vonatkozó adatok közzétételét is.

Az egykori Zemplén megye területén végzett kutatásaink eredményeként az első részben kilenc kevésbé ismert vár és további négy már elpusztult, illetve bizonytalan erődített hely részletes leírását adjuk közre.

ADATTÁR

Bodrogkisfalud – Várhegy (1–2. kép)

A Bodrogkisfalud területén elhelyezkedő Várhegy helymeghatározására számos téves adat látott napvilágot, mivel az néhol Szegihez,⁵ máshol pedig Bodrogkeresztúrhoz tartozóként szerepelt a történeti irodalomban. A Szegihez való tartozás talán azzal volt magyarázható, hogy ez a legközelebbi település a Várhegyhez, azonban már a legkorábbi 1806-ból származó kéziratos térkép, majd a későbbi térképek is egyértelműen Kisfaludhoz tartozóként jelölték a Várhegyet.⁶

A Várhegy helynévként először 1676-ból ismert, de ez akkor mint Bodrogkeresztúrhoz tartozóként szerepelt. A későbbi összeírások ezután már folyamatosan Kisfaludhoz számítják. Minderre magyarázatul szolgálhat az 1607-ik évi bodrogkeresztúri törvénykönyvnek a középkori viszonyokra utaló bejegyzése, amely szerint Keresztúr, Kisfalud és Szegi közös határral rendelkezett.⁷

Magát az erődítményt elsőnek Fényes Elek említi, miszerint a Várhegy tetején *Szeghi vár* romjai láthatók, majd a Tokaj-hegylajai Album is utal a romokra és a Várhegyen lévő csekély várromról képet is közöl.⁸ 1897-ben Dongó Gyárfás Géza szerepelteti a várat az Adalékokban a megye várai között.⁹ A Borovszky-féle megyei monográfiában azt ismertetik róla, hogy a Bodrogkisfaludhoz tartozó Szegi pusztán a Várhegyen állt hajdan Szegi vára. Az ezzel egy időben kiadott egyházmegyei emlékkönyvben is szerepel a vár, amelyet Rákóczi Ferenc, majd a Zeghi család várának tartanak. Gerecze Péter 1906. évi műemlékjegyzéke pedig várromként két helyen, Bodrog-Kisfaludnál és Szeginél is szerepelteti.¹⁰

1955-ben Angyal Béla arról tudósít, hogy a község határában a Várhegyen várszerű erődítmény állhatott, amely valószínűleg a törökkorban pusztult el. A vár romjai, faltöredékei szerinte a század elején még láthatók voltak, de ma már csak a hegy csúcsán lévő kötörmelék, egy kútszerű

⁴ *Feld István*: 16. századi kastélyok Északkelet Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. Sárospatak, 2000. 161., 219 képpoldal (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 38.)

⁵ Szegi a 17. sz. végéig önálló település volt közvetlenül Kisfalud szomszédságában. A 18. sz. elejétől Kisfaludhoz tartozó pusztá volt (*Szegi pusztá és Szegi malom*), melyet 1904-ben Pusztaszegnek is neveztek. 1906 óta Bodrogszegi néven gyakorlatilag különálló volt, de hivatalosan csak 1914-től lett önálló község Szegi néven. 1950-ben a két községet (Szegi + Bodrogkisfalud) egyesítették Bodrogkisfalud néven, amely 1951-től hivatalosan Bodrogszegi lett. 1991-től a két immár ténylegesen összeépült település ismét különvált Bodrogkisfalud és Szegi néven. Vö. *Gyalay Mihály*, 1989. 375. és *Takács László-Kovács Zolt.*, 2000. 26–30.

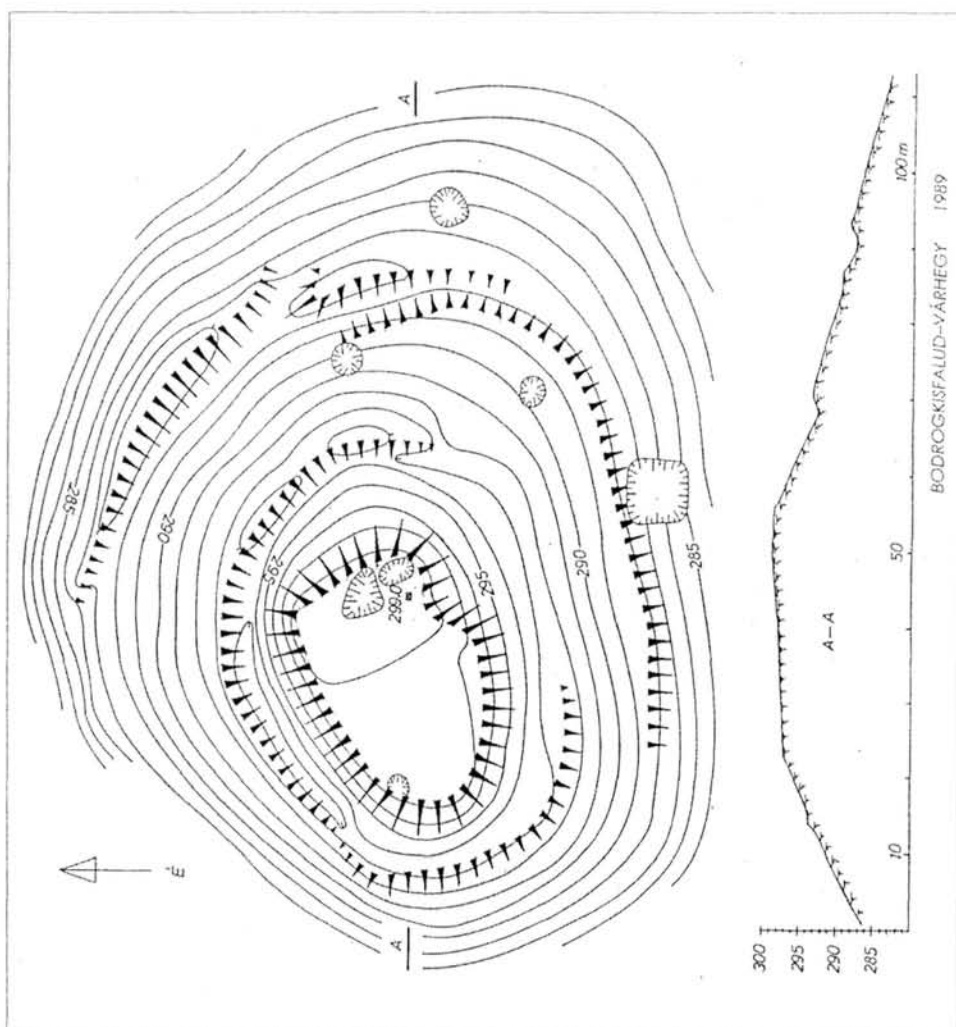
⁶ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Zemplén Megye Levéltára Sátoraljaújhely. U. 173, 175, 176, 177, 19. sz. térképek.

⁷ *Becske Bálint*, 1902. 338.; *Kreplin Árpád.*, 1930. 165.; *Schram Ferenc.*, 1973. 142–143.: Bodrogkeresztúron 1676-ból „Várhegy”, 1682-ből „Bodrogh Szegh”, 1704-ből pedig „Kisvár” és „Alsó Vár” helyneveket említenek.; *Takács László-Kovács Zolt.*, 2000. 26. 66.; Bodrogkeresztúr mai területén Várhegyre vagy várra utaló helynév nem ismert. Vö. *Román János*, 1977. 68–71.

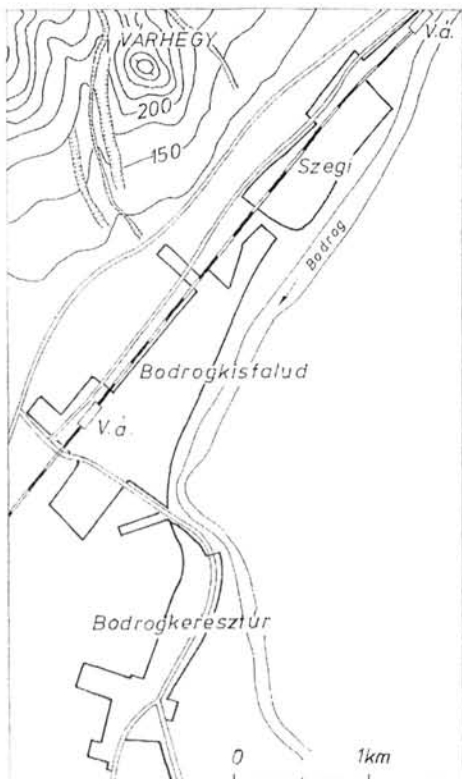
⁸ *Fényes Elek*, 1851. II. 224.; *Szabó József-Török István*, 1867. 44–45.

⁹ *Dongó Gyárfás Géza*, 1897. 226, 259.

¹⁰ *Vende Aladár*, 1905. 28.; *Kassai EmK.* II. 684.; *Gerecze Péter*, 1906. 1049, 1059.

1. kép. Bodrogkisfalud — Várhegy (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1989)

2. kép. Bodrogkiszfalud – Várhegy
helyszínrajza

üreg s a csúcs körül körbefutó utak – valójában sánc és perem – mutatják, hogy ott valamikor vár állott. A hegy oldalában pedig egy régebbi kincskereső ásás ürege volt látható.¹¹

1984-ben Kiss Gábor jórészt téves adatokat közölt a várról,¹² és ettől nem mentesültek a legutóbb kiadott monográfiák sem, ahol elsődlegesen a korábbi irodalom alapján foglalták össze a várra vonatkozó adatokat.¹³

Bodrogkiszfaludtól É-ra 2 km-re emelkedik az önálló kúp alakú 299 m tszfm. Várhegy. Köröskörül meredek oldalának aljában nagy kiterjedésű szőlő és gyümölcsös van, felső meredekebb részét bokros erdő fedi. A hegy felső része füves, több bokros résszel, de jól áttekinthető.

A vár a hegytető kis ovális platóját foglalja magába, ennek magasabb része a K-i szélén van. A platót körben jól meghatározható perem szegélyezi. A platót alul két árok övezi, de ezek nem fedik teljesen egymást. A felső árok 4–5 méterrel alacsonyabb szinten veszi majdnem teljesen körbe a várat, csak a DK-i oldalon hiányzik kb. 40 m hosszán. Az alsó árok a plató alatt 9–11 méterrel alacsonyabb szinten futja körül a vár K-i felét. A Ny-i, lényegesen meredekebb oldalon nincs nyoma az alsó ároknak. A felső platón és az árokban néhány nagyobb gödör újkori bolygatásokra utal. A plató átmérője 33, illetve 20 m. A vár teljes átmérője – az alsó árkot is beleszámítva – kb. 80 m-re tehető.

A várra vonatkozóan hiteles okleveles adatot nem ismerünk. A leletek hiánya ellenére a vár jellege alapján középkorinak tekinthető.

A terület középkori birtokviszonyairól elsőnek Anonymus tudósításából értesülhetünk, aki szerint Árpád fejedelem az Aba nemzetség őseinek, Ednek és Edöménnek adományozott Dél-Zemplénben jelentős területeket. Anonymus az 1200 táján fennálló állapotokra utalva megjegyzi, hogy ezek utódai Isten kegyelméből máig érdemesek a földek birtoklására.¹⁴ Szűcs Jenő kutatásai alapján tudjuk, hogy a nemzetség környékbeli birtoktömbjeit Anonymus a valóságot híven és pontosan tükrözve írta le. 1200 körül a pataki nagy uradalom nyugat felől valóban az Aba nemzetség ama ágának névadó törzsbirtokával, Bodrogkeresztúr földjével volt határos, melyhez észak felől szintén e nemzetség Erdőbénye és Tállya birtokai csatlakoztak. Az Aba nemzetség Keresztúri ágának saját családi birtoka volt a Bodrog mindkét partjára kiterjedő Keresztúr föld (*terra Kerezthur* 1248, 1255, 1299), melynek tágas határából már 1255 előtt elkülönült (Bodrog-)Szege

¹¹ Angyal Béla, 1955. 52–53. Angyal Béla a várról egy mondát is leír, amelyet Tompa Mihály: Várhegy című versében dolgozott fel.

¹² Kiss Gábor, 1984. 76–77. A Kiss Gábor által ismertetett adatok részben a ma Sátoraljaújhegytől K-re, de már Szlovákiában lévő Bodrogszög (Klín nad Bodrogom) nevű településre és az ott állt várra vonatkoznak.

¹³ Takács László–Kovács Zsolt, 2000. 30, 38.; Lénárt József, 2001. 41.

¹⁴ Pais Dezső–Györffy György, 1977. 96. (17. fejezet)

falú, de a kettő között Kisfalud csak a 14. század elején alakult ki.¹⁵ A kora középkori állapot emléke jóval később is kimutatható volt, mivel a fentiekben már utaltunk az 1607-ik évi törvénykönyv rendelkezésére, de ugyancsak hasonló módon intézkedett 1649-ben a Rákóczi úriszék egyik ítélete is.¹⁶

Bodrogkisfalud először 1317-ben és 1319-ben az egri püspök és káptalan közötti tizedszedési perben bukkan fel.¹⁷ A nemzetség Zemplénben birtokló két ága, a Keresztúri és a Debrői ág késői birtokmegosztására 1352-ből van adatunk. Keresztúr később is a Keresztúri (Pozsár) család birtokát képezte, ugyanakkor már Karácsonyi János felfigyelt e nemzetség bemutatásakor arra, hogy annak tagjai a tatárjárás után számos várat építettek törzsbirtokaikon, főleg Heves megyében, de Abaúj és Sáros megyében is.¹⁸ Mindebből arra lehet következtetni, hogy az erődítmény létesítése feltehetőleg az Aba nemzetség itt birtokos Keresztúri ágához köthető, akik itt építhették fel családi erősségüket talán még a 13. sz. folyamán.

Erdőbénye – Várhegy (3–4. kép)

Helynévként a Várhegy már 1672-ből ismert, de a későbbi térképeken is megtalálható.¹⁹ Először Fényes Elek tesz említést arról, hogy Erdőbénye határában a Várhegyen egy régi váromladék, és egy Magita nevű kiseded tó van.²⁰ Később Vende Aladár a Borovszky-féle megyei monográfiában már csak annyit közöl róla, hogy a Várhegy nevű dűlön földsánc nyomai láthatók.²¹

Erdőbényétől 2 km-re D-re emelkedik a 344,6 m tszfm Várhegy, amely a Nagy-Köves-hegy (420 m)-től ÉK-i irányba tartó hegygerinc végét jelenti, külön kiemelkedő hosszúkás kúp alakjában. A Várhegyet Ny-ról a Csorgó-völgy, K-ről pedig a Bényi-patak völgye határolja.

A vár szélét jól meghatározható természetes perem jelzi, amelyen mesterséges erődítésnek nincs nyoma a felszínen. Területe teljesen magába foglalja a hosszúkás hegytetőt, ÉNy-i oldala egyenes, többi oldala nagyjából félkörívben követhető. A belső terület közepén egy nagy mélyedés található, ami minden bizonnyal kincskeresők tevékenységének nyomaként maradt fenn. É-i vége felé a vár területe erősen lejt. A vár belső területének hossza 58 m, legnagyobb szélessége pedig 24 m. Az ÉNy-i egyenes oldal felől található a legmeredekebb hegyoldal, itt mesterséges erődítésnek nincs nyoma. A többi oldal enyhébb lejtésű, a perem alatt 4–6 méterrel alacsonyabb szinten sekély mesterséges árok övezi félkörben a várat. Az árok szélessége 3–4 m körüli. Az árok a K-i oldalon kb. 20 m hosszan eltűnik, majd a vár É-i hegyes vége alatt 14 m hosszan ismét nyomon követhető.

A vár belső területe jól áttekinthető, füves tisztás, közepén egy nagyobb bokros résszel. Az árok erősen bokros, a hegyoldalakat erdő fedi. A terepbejárás során leletet nem találtunk.

A várra vonatkozóan történeti adatot nem ismerünk. A leletek hiánya ellenére a vár jellege alapján középkorinak tekinthető. Amennyiben a vár középkori eredete bizonyítást nyer, feltehetően ez is a területet a 13. sz. eleje óta birtokló Aba nemzetséghez köthető.²²

Monok – Ingvár (5–6. kép)

Az *Ingvár* név először 1435-ben egy pusztá (predium) nevéként bukkan fel, de még 1851-ben is Monokhoz tartozó pusztaként szerepel.²³ Ingvár birtokával kapcsolatos adatok a későbbi

¹⁵ Szűcs Jenő, 1993. 28–29. – Szűcs Jenő itt arra is utal, hogy Liszkaolaszit még az 1299. évben is közbeeső falu nélkül határolják el Keresztúr földtől, holott Szegi közbeesett, vagyis még mindig élt a tágas és egységes terra Keresztur képzete.

¹⁶ Takács László–Kovács Zsolt, 2000. 66.

¹⁷ AOKI. IV. 680. sz., V. 427. sz.

¹⁸ Nagy Iván, 1857–1868. VI. 222.; Karácsonyi János, 1995. 51–52., 62–63.; Szűcs Jenő, 1993. 46–49.; Engel Pál, 2001.: Aba nem 5. Debrői-tarjáni ág 1. tábla: Debrői. A Keresztúri család kihalt, utolsó tagjának említése 1370-ből való.

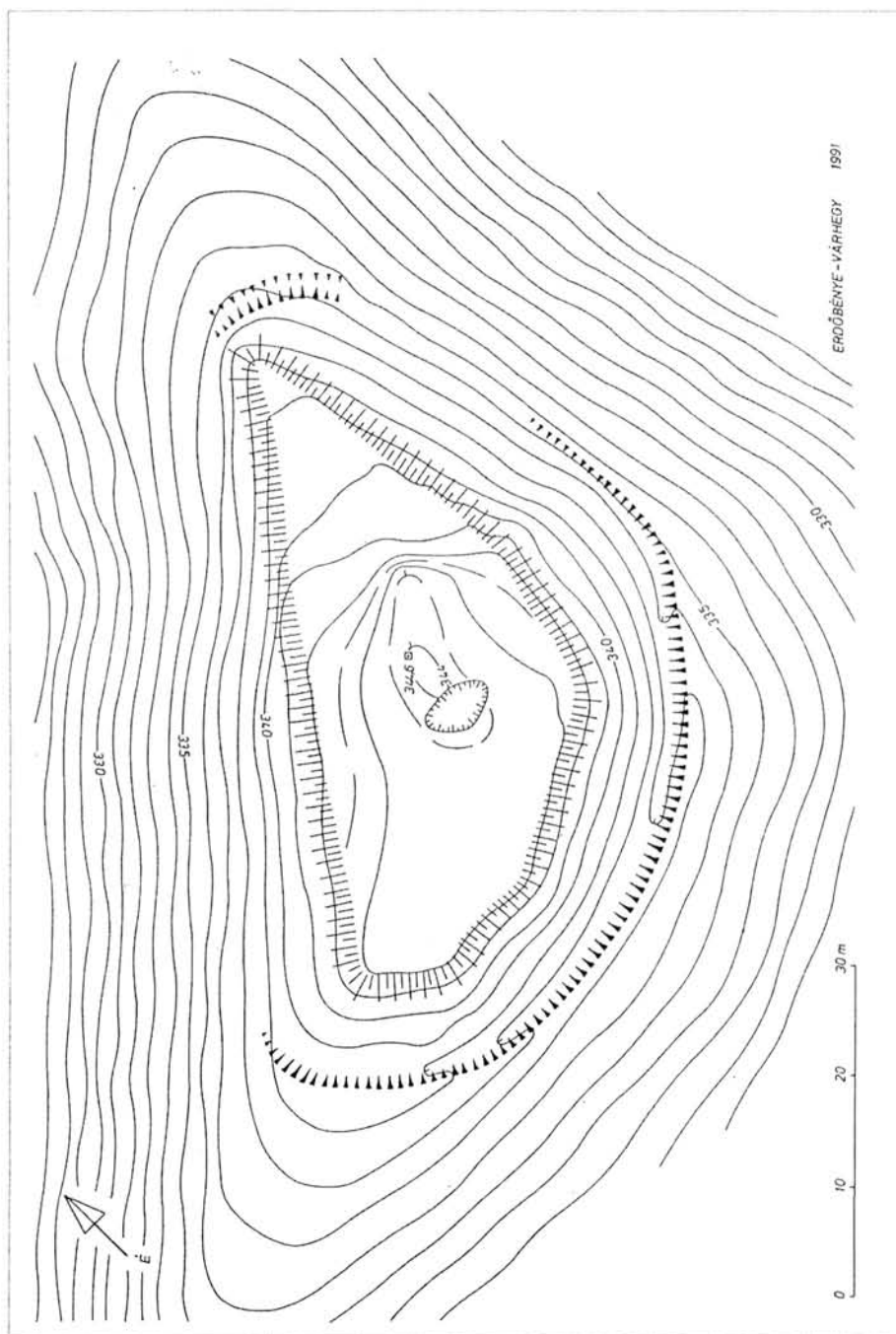
¹⁹ Schram Ferenc, 1973. 144.; Földi Ervin, 1980. 46.

²⁰ Fényes Elek, 1851. I. 307.

²¹ Vende Aladár, 1905. 41.

²² Erdőbénye korai történetére lásd: Szűcs Jenő, 1993. 29.

²³ Fényes Elek, 1851. IV. 128.; Csánki Dezso, 1890–1913. I. 365, 371.

3. kép. Erdőbénye – Várhegy
(Sándorfői György és Nováki Gyula felmérése, 1991)

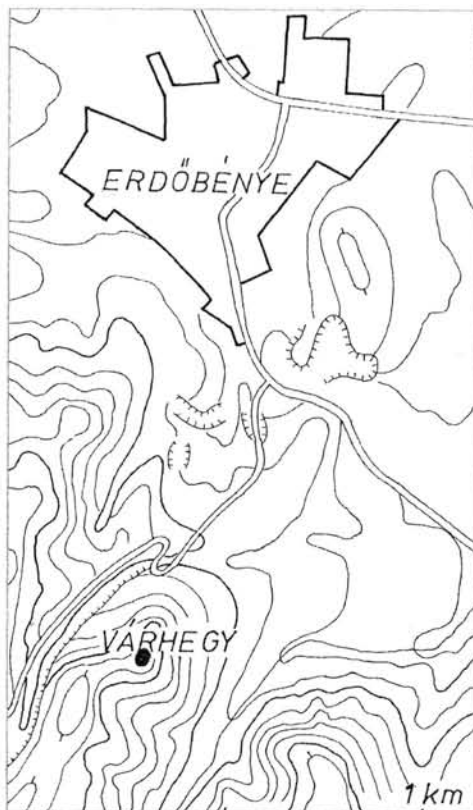

irodalomban is szerepelnek, így Soós Elemérnél is, aki szerint az Ingvárat már 1393-ban említik, de az adat forrását nem közli.²⁴

Az Ingvár mint várhely 1696-ben szerepel először a forrásokban.²⁵ Az Adalékokban, a megye várainak összeírására vonatkozó felhívásra Matolai Béla az Ing-várat mint „földvárat” határozza meg.²⁶ 1931-ben Barna János szerint Ingváron állt Monok vezér vára, ahol régen a község is feküdt. A várból már csak a kutat említi, amit akkor még látni lehetett.²⁷ 1955-ben Angyal Béla ismertet néhány adatot a várról, de forrásokra szintén nem hivatkozik. Csak a vár alatt a török korban elpusztult Újör (Uj Eör) falura utal, ami a Monaky család birtoka volt. Angyal egy 1731-ből származó adatot is említ, amikor az Ingváron boszorkányt égettek. Magát a várat honfoglalás korinak tartja, mert szerinte az Monok vezér vára volt, majd később a község is a hegyre települt, ahol a vár kútja még látható.²⁸ 1961-ben jórészt ugyanezeket az adatokat ismerteti Zsuffa Tibor is, adatainak forrását azonban nem ismerjük. Szerinte 1919-ben a Monokon megfordult vöröskatonák az egykori várkaput megtalálták a grádicsokkal együtt, de ezt ma már nem látni. Ellenben Zsuffa szerint még láthatók az egykori várkút romjai.²⁹ A várral a helyszínen Skerletz Iván foglalkozott első ízben, 1979 őszén. A két részből álló várat vázlatosan felmérte és sáncait leírta. A felső vár Ny-i sánca mellett 2–3 m mély mesterséges gödröt állapított meg, a DK-i oldalon pedig a sáncon kívül több teraszt figyelt meg.³⁰

Monok ÉNy-i végétől a DNy felé lejtő Borjú-völgy vezet a településtől 2,5 km-re emelkedő Ingvár nevű hegy alá. A völgy DK-i oldala felett autópályán is megközelíthető. Az Ingvár K-i aljában ÉNy felől a Répa-völgy csatlakozik itt be, melyben jelenleg több halastó van. Az Ingvár hegyet szinte körbeölelő tavakat az eredetileg itt folyó Gilip-patak felduzzasztásával hozták létre. Az Ingvár DK-i aljában a második halastó gátján áthaladva a hegy DK-i oldalában kapaszkodhatunk fel a vár sáncaihoz.

Az Ingvár önállóan kiemelkedő hegy, meredek oldalakkal, csak a DK-i oldala enyhébb lejtésű. Legmagasabb része a Ny-i végében van, tszfm. 227,5 m. A hegy É-i, Ny-i és részben DNy-i meredek oldala felett nem találunk sáncot vagy árkot; az enyhébb lejtésű DK-i oldal felől védi az egykori erődtett területet egy 340 m hosszú, alacsony sánc, elmosódott ÉK-i vége már nehezen követhető. A sánc középső részén mindkét oldalon árok kíséri.

4. kép. Erdőbénye – Várhegy helyszínrajza

²⁴ Paszlavszky Sándor, 1897. 233.; Soós Elemér, 1917. 13.

²⁵ Schram Ferenc, 1973. 150.

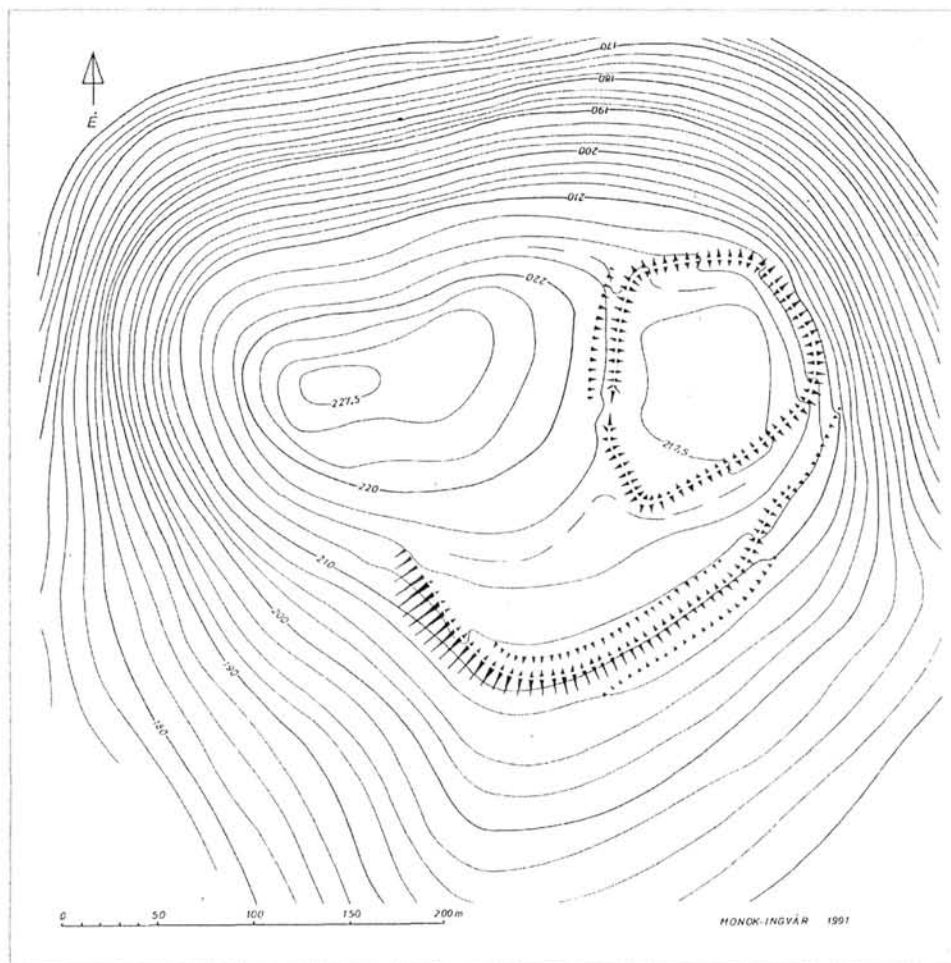
²⁶ Dongó Gyárfás Géza, 1897. 259.

²⁷ Barna János–Darvas László, 1931. 13.; Barna János, 1931. 80.

²⁸ Angyal Béla, 1955. 9, 74, 85.

²⁹ Zsuffa Tibor, 1961. 506.

³⁰ Skerletz Iván 1980. augusztus 10-i levele Nováki Gyulához.

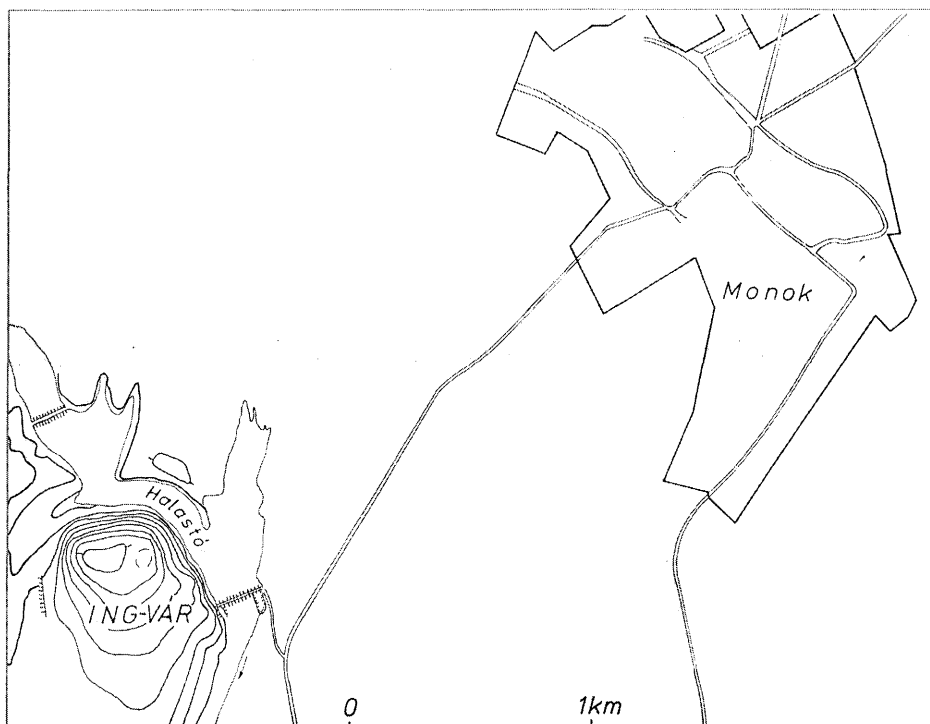

5. kép. Monok – Ingvár
(Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1991)

A hegy K-i részében még egy elkülönülő, felső várat is találunk. Sánc veszi teljesen körbe, Ny-i oldalán egy kapunyílással. A meglepő az, hogy a felső vár nem a hegy legmagasabb, Ny-i részén van, hanem a 10 méterrel alacsonyabb K-i oldalon. A két részt a sáncon kívül mély árok is elválasztja. A felső vár belső területe lapos, a Ny-i sánc mellett egy 2–3 m mély, mesterséges gödör van. Valószínűleg ezt említi mint várkutató Zsuffa Tibor. Az egész hegyet sűrű erdő borítja, csak a felső vár belső területe füves tisztás.

A DK-i oldal teraszait, amelyeket Skerletz Iván is említett, a sűrű bozótban nem lehetett teljesen bejárni. Valószínű azonban, hogy felhagyott szántóföldek nyomai lehetnek és nem tartoznak a várhoz. Régészeti lelet a felszínen nem került elő.

Régészeti lelet hiányában az Ingvár korát nehéz meghatározni. A felszíni jelenségek alapján egyaránt lehet őskori és középkori is. Az is bizonytalan, hogy a felső vár egykorú-e az alsó sáncsal.

6. kép. Monok – Ingvár helyszínrajza

Révleányvár – Várdomb (7–8. kép)

A várról az irodalomban elsőnek Fényes Elek emlékezik meg, aki szerint a vár a husziták ellen épült és nevét Várdai László jegyeséről, Pálóczy Agatháról kapta.³¹ Később a Borovszky-féle megyei monográfiában találunk bővebb adatokat a várról, miszerint a település „nevét földvárától nyerte; a Tisza túlsó partján fekvő Kisvárdra várurai ugyanis, itt a tiszai átkelést biztosítani akarván, 1440-ben castellumot emeltek, melyet Várdai László jegyese, Pálóczy Agatha tiszteletére Szűzvárnak neveztek. Később Leányvár lett a neve. Erős körfalak vették körül, melyet Lipót császár 1700-ban leromboltatott.” Az idézett adatok forrását nem ismerjük,³² ennek ellenére Borovszky adatait a későbbi monográfiák is átveszik.³³

A Bodroghöz településtörténete keretében részletesebben először Valter Ilona foglalkozott a várral és környékével.³⁴ A vár szerepel az Alföldi vártopográfiában is.³⁵ 1975-ben Balassa Iván két mondat ismertet a várról.³⁶

Révleányvár község D-i végéből D-i irányba egy földút vezet az innen kb. 1 km-re lévő Tisza partjára. Az úttól keletre 300 méterre emelkedik ki a sík környezetből a Várdomb. Relatív magassága 11 m, hossza 200 m, legnagyobb szélessége pedig 40 m. Oldala köröskörül meredek, lapos tetejét jól körülhatárolható perem veszi körbe. Legmagasabb része a D-i végében van, É felé kissé lejt. Északi végén feljáró bevágása szakítja meg a peremet, melynek két oldalán egy-egy kis

³¹ Fényes Elek, 1851. III. 15.

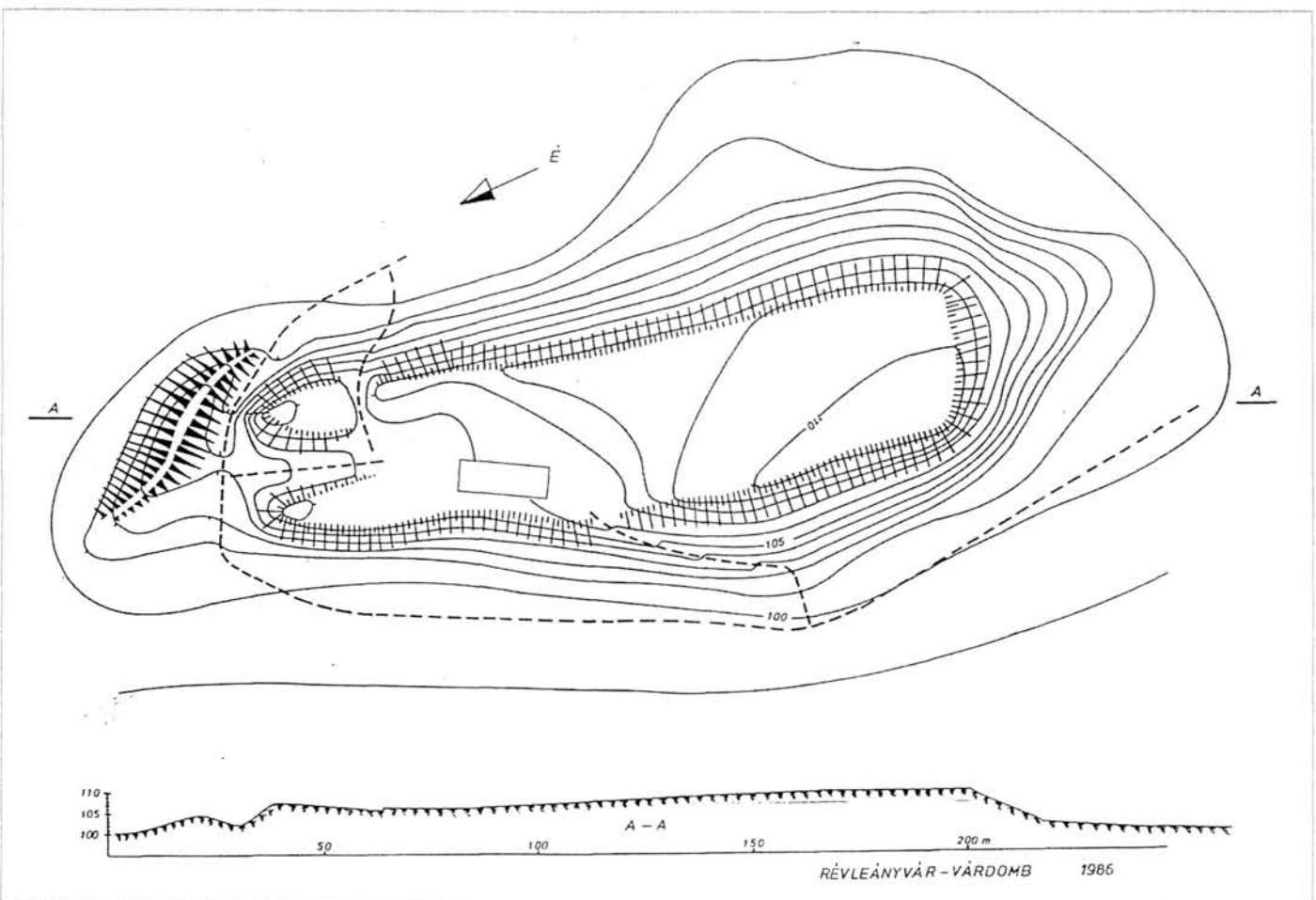
³² Vende Aladár, 1905. 103.; – Kiss Lajos a Szűzvár, illetve a Leányvár 1440-ből való származását időrendi okokból nem fogadja el, hiszen már 1364-ben említik „Leanwar”-t. Vö. Kiss Lajos, 1988. II. 20, 413.

³³ Kántor Mihály, 1933/b. 224.; Meczner Tibor–Kertész János, 1940. 207.

³⁴ Valter Ilona, 1962–1963. 138.; Valter Ilona, 1974. passim.

³⁵ Csorba Csaba, 1972. 206.

³⁶ Balassa Iván, 1975. 18–19, 23.

7. kép. Révleányvár – Várdomb (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1986)

kiemelkedés van. E feljáró mesterséges árokból vezet fel, amely a domb összekeskenyedő É-i végét zárja le. Az árok külső oldalán 2 m magas sánc húzódik, de ez nem zárja le egészen a dombot, mert ÉNy-i vége elkanyarodik az ároktól.

A domb É-i felében, a Ny-i szélén lakóház áll, körülötte gazdasági udvarral. A domb újkori használata miatt lehetséges, hogy az É-i feljáró és a sánc Ny-i irányú elkanyarodása nem a vár korából származik. Az egész Várdombot jól áttekinthető füves tisztás, oldalát ritkás erdő fedi.

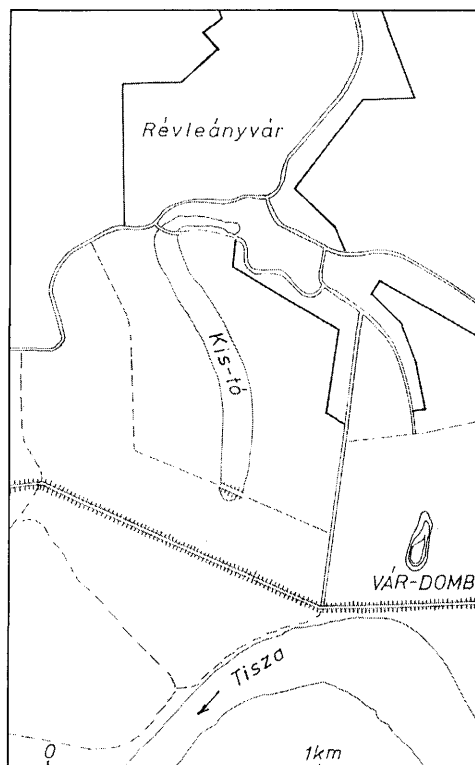
A Várdomb területéről 11–13. sz.-i cserépek kerültek elő. A Várdombtól DK-re kb. 1 km-re a középkori, 1278–1459 között többször is említett Öszöd nevű település nagy kiterjedésű nyomai láthatók egy alacsony homokdombon.³⁷ A Várdomb mellett 3 m mélyen régi vaspatkókat és egy lengyel pénzt találtak 1972 körül.³⁸

A várra utaló első közvetett adatunk magából a ma is létező falu nevéből származik, amit 1364-ben említenek először Láca falu határjárásában „*possessionis Leanwar*” néven. A birtok 1387-ben a Várdaiaké, akik a Tisza itteni átkelőjénél vámot szedtek. Az itt átvezető út ugyanis jelentősen lerövidítette a Debrecen és Királyhelmec közötti távolságot. A révvámról 1420–1471 között is vannak adatok. A Várdaiaknak ez volt az egyetlen Zemplén megyei birtoka.³⁹

A várra vonatkozóan – a szakirodalomban szereplő adatok⁴⁰ ellenére – hitelesnek tekinthető adatot nem ismerünk. Az erődtípmény korát a Várdombon talált 11–13. sz.-i leletek alapján Árpád-kori eredetűnek tekinthetjük.

Szerencs – Taktaföldvár (9–10. kép)

A várral kapcsolatba hozható – bár bizonytalan – első adatokat Csánki Dezső szerepelteti, aki Nagy Iván nyomán említést tesz a Kálnó-i család birtokában 1434-ben felbukkanó Földvár és Zadvar birtokokról.⁴¹ Magával a vár említésével először az Adalékokban találkozunk, ahol Szadavár néven szerepel, és ekkor utalnak arra is, hogy újabb neve ma Takta-Földvár.⁴² Soós Elemér – tévedésből – Abaúj-Torna megye várai között említi.⁴³ A Borovszky-féle megyei monográfia is említést tesz a Taktaszada melletti Földvár nevű, sáncokkal körülvett várról és azt emeli ki vele kapcsolatban, hogy valószínűleg a 15. sz. elején említett Takta-Földvárral azonos, de az adat forrását

8. kép. Révleányvár – Várdomb helyszínrajza

³⁷ Valter Ilona, 1974. 43, 51.

³⁸ Balogh József zemplénagárdi lakos bejelentése. MNM. A. 72. R. I.

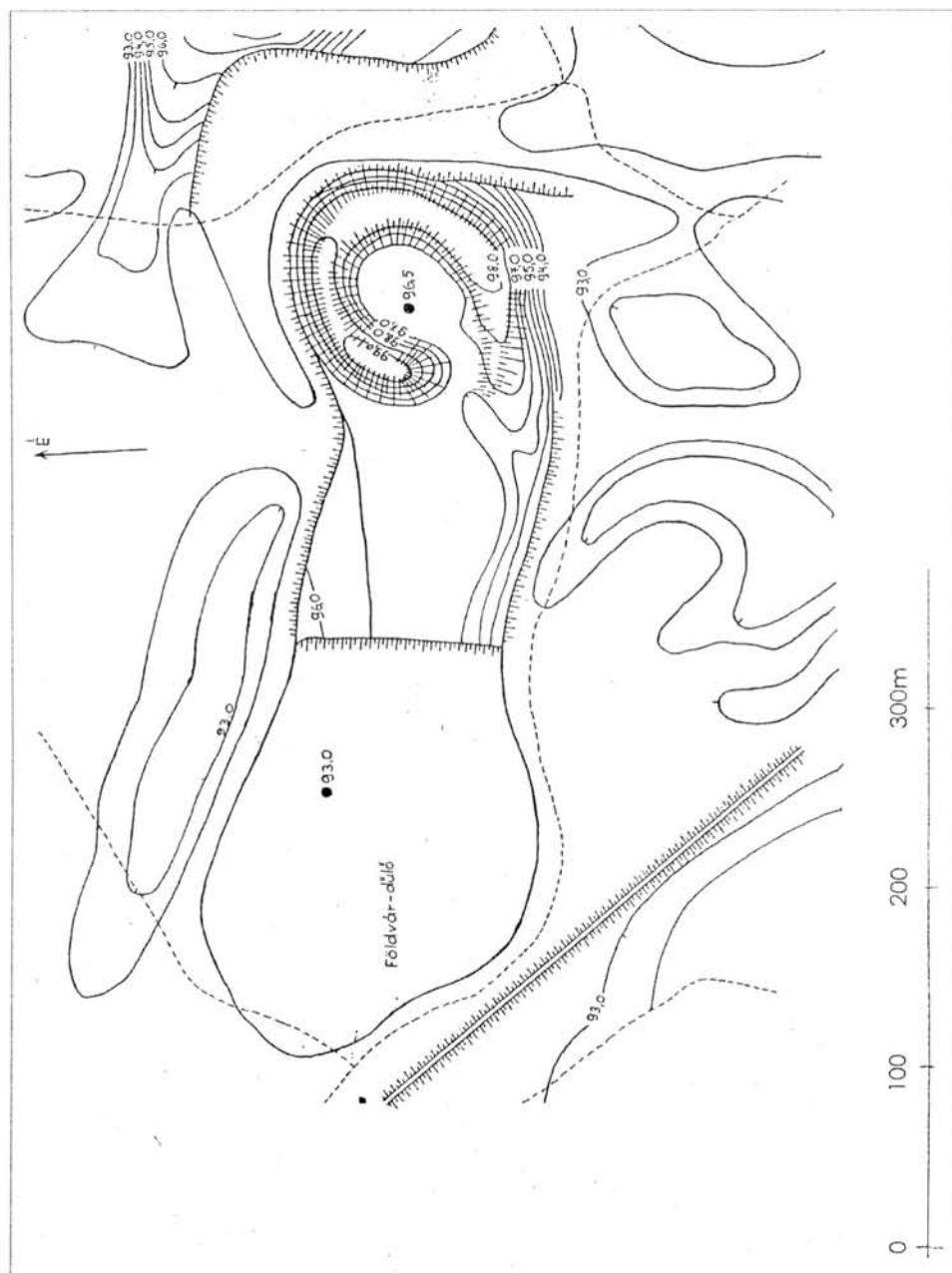
³⁹ Csánki Dezső, 1890–1913. I. 355, 382.; Csorba Csaba, 1974. 206.; Valter Ilona, 1974. 51.

⁴⁰ Vende Aladár, 1905. 103.; Valter Ilona, 1962–1963. 138.; Csorba Csaba, 1974. 206.; Valter Ilona, 1974. 14, 27, 51.

⁴¹ Nagy Iván, 1857–1868. VI. 45.; Csánki Dezső, 1890–1913. I. 347, 362.

⁴² Dongó Gyárfás Géza, 1897. 226, 259.

⁴³ Soós Elmer, 1889–1928. I. 16.

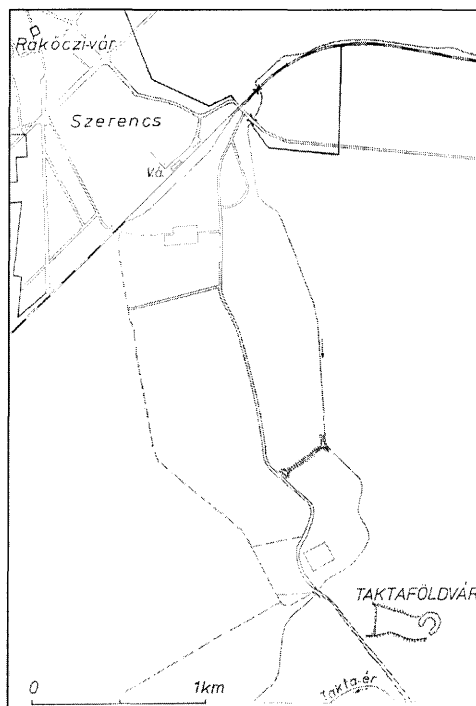

9. kép. Szerencs – Taktaföldvár
(Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1978)

nem jelölte meg.⁴⁴ Gerecze Péter 1906. évi műemlékjegyzékében a Taktaszadánál szereplő *Rákóczi sáncot* is ezzel az erődítménnyel azonosíthatjuk.⁴⁵

Borovszky adatait a későbbi monográfiák újra közlik: így 1931-ben Barna János, aki csak röviden utal a szerinte „ősi” földvára, valamint később Angyal Béla is.⁴⁶ 1965. évi terepbejárásáról Kemenczei Tibor és K. Végh Katalin tettek közzé rövid ismertetést.⁴⁷ 1967-ben földmunkák miatt Kemenczei Tibor végzett Taktaföldváron leletmentést, amikor újkőkori és Árpád-kori leletek kerültek elő.⁴⁸ 1974-ben újabb földmunkák során egy rézkori ház omladékai között cserepeket, pattintott kovakő darabokat és egy edényben 12 darab kőbaltát, valamint egy agyar amulettet gyűjtött Gádor Judit és Hellebrandt Magdolna.⁴⁹ 1977-ben újabb szórványleletek kerültek a miskolci múzeumba.⁵⁰ A lelőhelyen történt kutatások adatait a leletek részletes ismertetésével 1979-ben Hellebrandt Magdolna foglalta össze.⁵¹

Taktaföldvár a szerencsi vasútállomástól DK-re kb. 3 km-re, a Takta-ér és a Szerencs-patak között, K–Ny-i irányban fekvő hosszú, a környező sík, egykor mocsaras területből kiemelkedő domb. Kemenczei Tibor és K. Végh Katalin ismertetik először a Taktaszadához tartozó Földvár nevű lelőhelyet, melyre – mint a taktaszadai földvára – dr. Saád Andor hívta fel a figyelmet. A helyszínen egy környezetéből kiemelkedő domb található, melyet régebben mocsár vehetett körül. A felszínen római kori cserepeket gyűjtöttek. A domb falu felé eső végénél homokbánya van, melynek falában újkőkori gödörnyomokat találtak.⁵² A Taktaföldváról készített alaprajzot, egyben helyszínrajzot először Hellebrandt Magdolna közölte.⁵³ 1967. évi ásatásáról Kemenczei Tibor és K. Végh Katalin számolt be, mely szerint az emelkedés egyik végében földsánc maradványai láthatók, amelyek valószínűleg az Árpád-korból származnak. A sáncon kívül a Ny-ra eső területből gáterősítéshez földet hordtak el, így kb. 3 m magas part alakult ki, amelyben újkőkori település nyomai voltak láthatók. A leletmentő ásatás keretében földbe mélyített ház maradványai, gödrök és négy mellékletük nélküli, vörös okkerrel színezett csontváz került elő. Ugyanott festett díszű edények töredékeit, kőbaltákat, agancs- és

10. kép. Szerencs – Taktaföldvár helyszínrajza

⁴⁴ Vende Aladár, 1905. 119.

⁴⁵ Gerecze Péter, 1906. 1061.

⁴⁶ Barna János–Darvas László, 1931. 12.; Schiezlér Andor–Szén József–Barna János, 1931. 92.; Angyal Béla, 1955. 115.

⁴⁷ Kemenczei Tibor–K. Végh Katalin, 1966. 405–406.

⁴⁸ Kemenczei Tibor–K. Végh Katalin, 1969. 511–512.; Korek József, 1973. 88–102.; Hellebrandt Magdolna, 1979. 7.

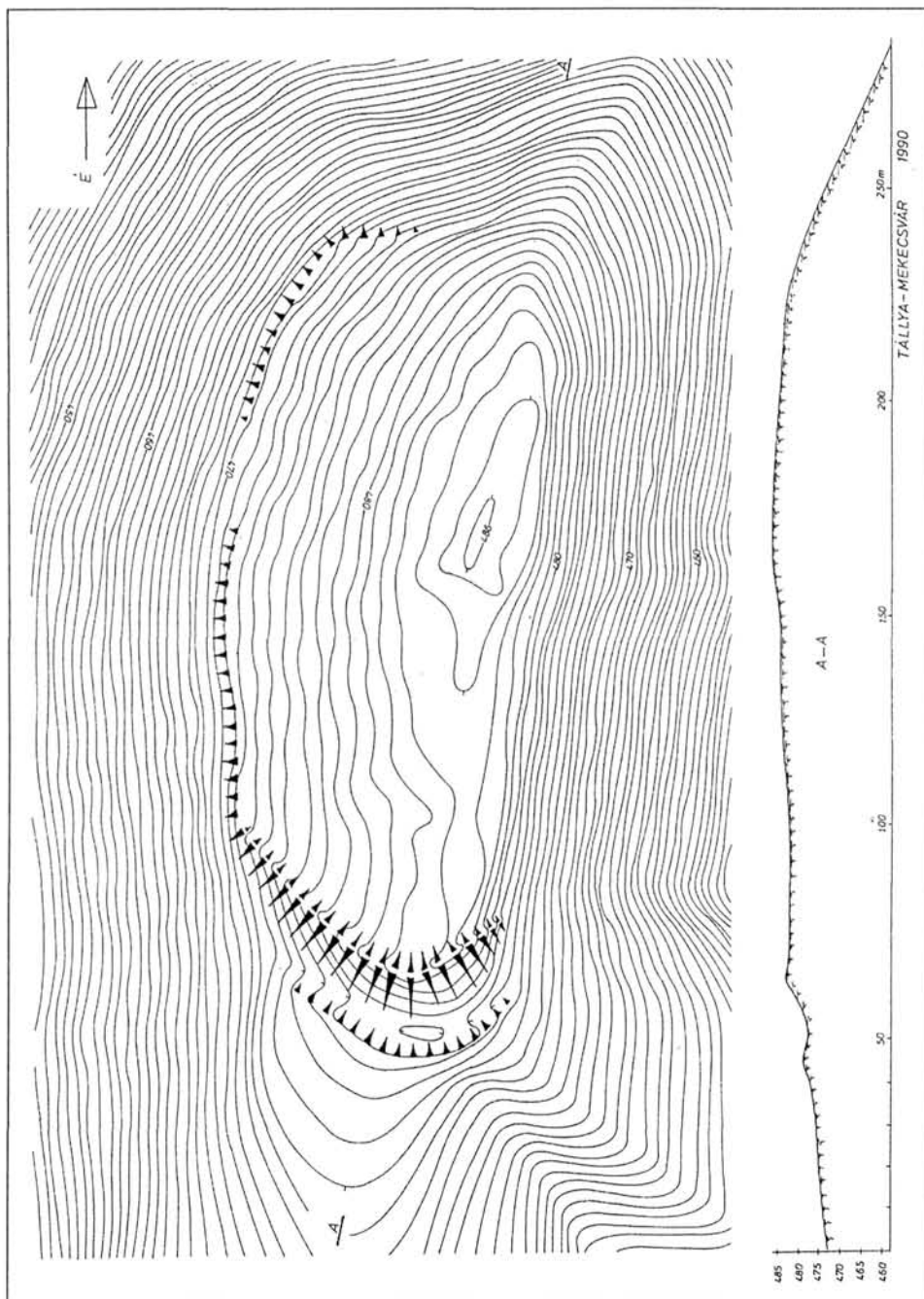
⁴⁹ Gádor Judit–Hellebrandt Magdolna, 1975. 140.; Hellebrandt Magdolna, 1979. 7.

⁵⁰ Hellebrandt Magdolna, 1979. 7.; Gádor Judit–Hellebrandt Magdolna–Simán Katalin, 1979. 107.

⁵¹ Hellebrandt Magdolna, 1979. 7–24.

⁵² Kemenczei Tibor–K. Végh Katalin, 1966. 405–406.

⁵³ Hellebrandt Magdolna, 1979. 9.

11. kép. Tállya – Mekesvár
(Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1990)

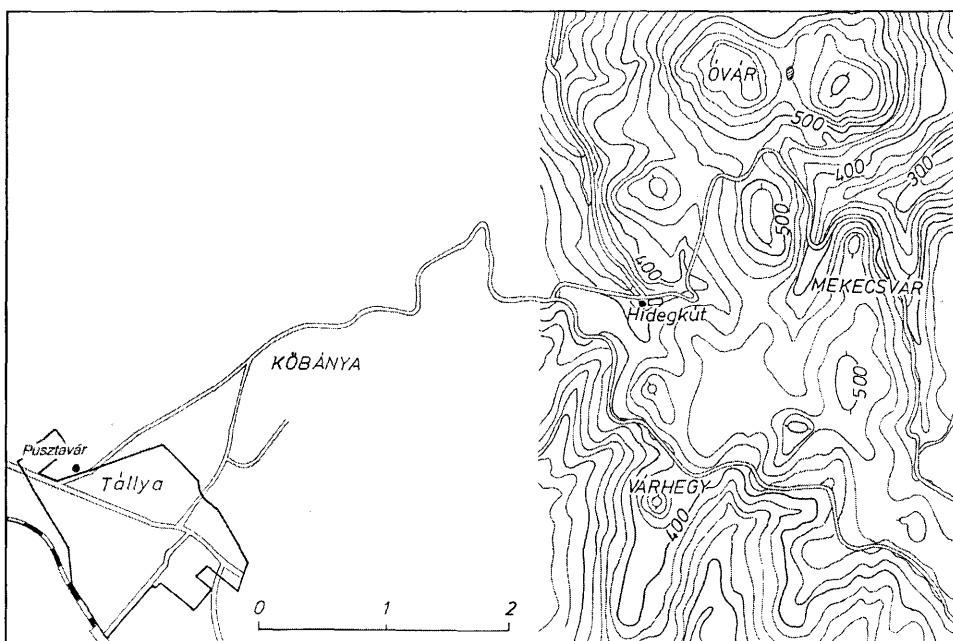

csonteszközöket valamint egy agancsszigonyt találtak. A leletek az újkőkori tiszai kultúrába tartoztak.⁵⁴

1979-ben Hellebrandt Magdolna összefoglalóan megállapította, hogy Taktaföldvár az őskorban valószínűleg nem volt sánccal védett erődtípmény, de a terület védelemre alkalmas volt. Később az Árpád-korban egy részét erősítéssel látták el. A leletek nagyrészt a neolitikumi Tiszai kultúrába tartoznak, kisebb részben pedig Árpád-kori kerámiatöredékek is előkerültek.⁵⁵ A középkorból nem ismerünk adatokat a várra.

Tállya – Mekecsvár (11–12. kép)

Egy bizonytalan említéstől⁵⁶ eltekintve, egy 1789-ből származó térképen tűnik fel először, mint „Pekets vár”, bár nem egészen a pontos helyén jelölve.⁵⁷ 1898-ban Dongó-Gyárfás Géza már mint sánccal védett földvárat említi.⁵⁸ A Borovszky-féle megyei monográfiában Vende Aladár is említést tesz a Mekets-vár sáncainak nyomairól, mint amit a középkori tállyai vár külső védművének tart,⁵⁹ majd 1931-ben hasonlóan vélekedik róla Barna János és Vongrey Gusztáv is.⁶⁰ Legutóbb Hellebrandt Magdolna foglalta össze a várra vonatkozó adatokat és ő már őskorinak határozta meg a várat.⁶¹

12. kép. Tállya – Mekecsvár, Óvár és Pusztavár helyszínrajza

⁵⁴ Kemenczei Tibor–K. Végh Katalin, 1969. 511–512.

⁵⁵ Hellebrandt Magdolna, 1979. 12.

⁵⁶ 1682-ben Tállyán egy „Mokus vár” nevű helyet említene, kérdéses azonban, hogy ezt Mekecsvárra lehet-e vonatkoztatni. Schram Ferenc, 1973. 156.

⁵⁷ OSzK. Térképtár. TK. 1650.

⁵⁸ Dongó Gyárfás Géza, 1898. 30.

⁵⁹ Vende Aladár, 1905. 118.

⁶⁰ Barna János–Vongrey Gusztáv, 1931. 99.

⁶¹ Hellebrandt Magdolna, B., 1994. 63–64. A várra legújabbban: Takács Péter, é. n. 12, 14.; Matuz Edit D.–Nováki Gyula, 2002. 8, 82.

A vár helyéről a Tállyán lakó Encsy György adott tájékoztatást 1984-ben. Mekecsvár Tállyától ÉK-i irányban lévő Hidegkúti erdészháztól K–ÉK-re 1,5 km-re, a Csipkés-árok fölé É-i irányban kinyúló hegygerinc végén helyezkedik el, 486 m tszfm. Ny-i irányban mellette emelkedik az 531 m magas Faragványos-hegy, É-ra kissé távolabb, kb. 1 km-re pedig a 607 m magas Szokolya magasodik.

A Mekecsvár keskeny hegygerincet képez. K-i szélé és É-i vége alatt igen meredek hegyoldal húzódik, Ny-i oldala valamivel enyhébb lejtésű. D-i irányban kissé bemélyedő hegynyereg köti össze a hegy magasabb folytatásával.

A vár területét a D-i nyereg felől kb. 1 m belső magasságú kőszánc védi, előtte 19 m széles árokkal. A sánc a K-i meredek oldalhoz érve megszűnik, a Ny-i lankásabb oldalra azonban átka-nyarodik. 50–60 m után fokozatosan átme-nyarodik, így követhetjük végig az egész Ny-i oldalon, kb. 160 m hosszan. A hegynyúlvány É-i végén már nincs nyoma sáncnak vagy terasz-nyaknak, ugyanígy a K-i oldalon sem.

A sáncsal kerített telep Ny-felé lejt, legmagasabb része a K-i szélén van, a meredek oldal felett. Hossza kb. 150 m, szélessége kb. 70 m. A vár egész területét erdő fedi. A felszínen jelleg-ten őskori csoperek találhatók, melyek között pontosabb kormeghatározásra alkalmas darab nem volt, így ennek alapján az erődítmény őskori eredetűnek tekinthető.

Tállya – Óvár (12–13. kép)

A Tállya melletti Óvár nevével 1682-ből találkozunk először.⁶² A várról az irodalomban több ismertetés található, de ezek tévesen határozták meg a vár korát. Elsőnek Dongó Gyárfás Géza tesz róla említést,⁶³ majd szintén az Adalékokban Berzeviczy Egyed foglalkozik vele, aki részletesen is leírja, de ez nem felel meg a valóságnak. A tévesen középkorinak, sőt 16–17. század-ának tartott várról azt említi meg, hogy úttellenőrző vár volt,⁶⁴ de megjegyezzük, ez azért sem kerülhet szóba, mert a legközelebbi úttól is igen messze helyezkedik el.

A Borovszky megyei monográfiája a Várhegyen álló középkori várat és az Óvárat összeté-veszti, mint ahogy erre a későbbiekben is találunk példát.⁶⁵ Viszonylag pontosabb adatokat közölt a várról 1931-ben Barna János és Vongrey Gusztáv, de ők avar vagy honfoglalás kori eredetű, majd középkori mentesvárnak tekintik az Óvárat, leírva annak alakját, kiépítését és méreteit.⁶⁶ A turisztikai irodalomban is bizonytalan említést tesznek a várról, és keverednek a tállyai várakra vonatkozó adatok, így ebbe a hibába esik Kiss Gábor is, aki nyilván irodalmi adatok alapján fog-lalta össze a tállyai vár(ak) történetét.⁶⁷ A vár állapotáról és helyéről 1984-ben Encsy Györgytől kaptunk tájékoztatást. A térképek közül elsőnek az 1986. évben kiadott megyetérkép jelölte meg az Óvárat romként, és ugyanebben az évben jelenik meg Németh Páltól egy kisebb ismertetés, aki végre külön az Óvár sáncait is megemlíti.⁶⁸ Legutóbb Hellebrandt Magdolna foglalta össze a várra vonatkozó adatokat, és már az őskorból származtatja a várat.⁶⁹

Tállyától ÉK-re mélyen a hegyek között található az 583 m magas Óvár nevű hegy, amely a környék legmagasabb hegyének, a 607 m magas Szokolyának tőszomszédságában, attól Ny-ra emelkedik. A hegy egyes régebbi térképeken „*Patkány-tető*” néven szerepel. Az Óvár és a Szokolya között mély nyereg van, ahol az elposványosodott Szokolya-tó található.

Az Óvár legmagasabb része az ÉK-i szélén van, innen a hegytető nagyjából ÉNy-i irányba lejt. Az egész hegytetőt kő- és földszánc veszi teljesen körbe. Ennek belső magassága a K-i oldalon eléri a 3–4 métert is, a többi részen azonban alacsonyabb, különösen a Ny-i oldalon néhol csak

⁶² Schram Ferenc, 1973. 156.

⁶³ Dongó Gyárfás Géza, 1898. 30.

⁶⁴ Berzeviczy Egyed, 1903. 16–17.

⁶⁵ Vende Aladár, 1906. 116.

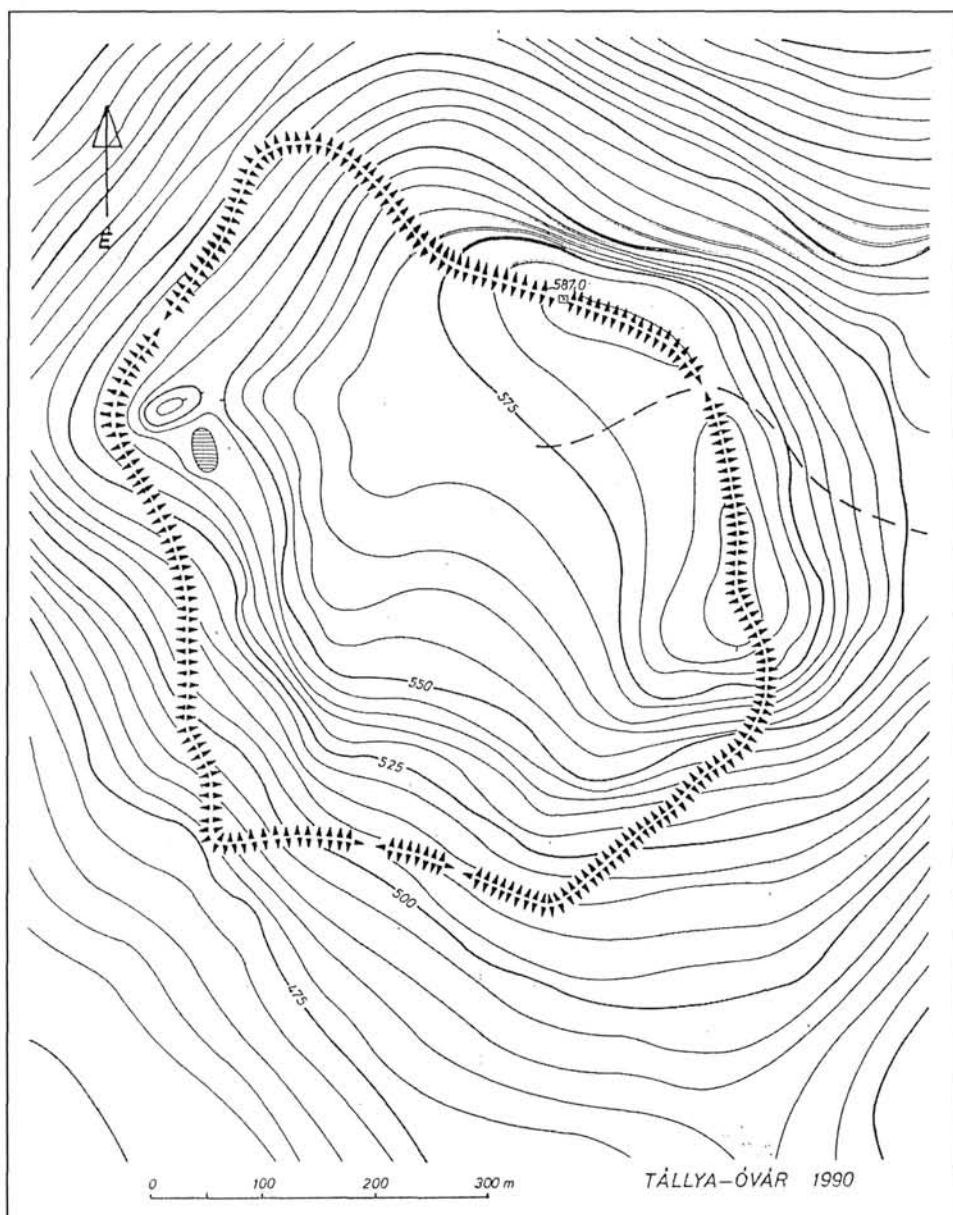
⁶⁶ Barna János–Vongrey Gusztáv, 1931. 98–99.

⁶⁷ Zempléni hgs. 1967. 144.; Papp Miklós, 1983. 67.; Kiss Gábor, 1984. 152–153.

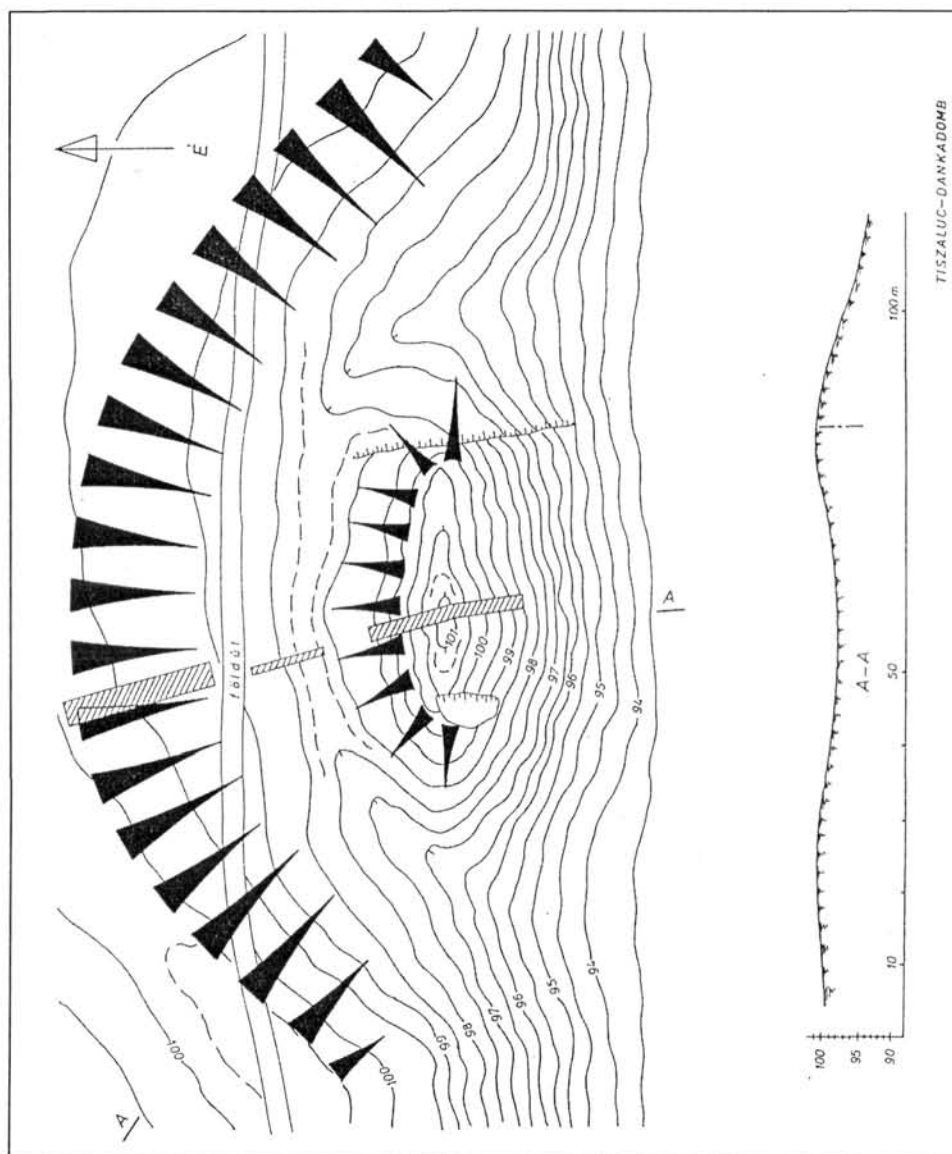
⁶⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén megye térképe. 1:150 000 Hetedik jav. kiad. Bp. 1986.; Németh Pál, 1986.

10–11.

⁶⁹ Hellebrandt Magdolna, B., 1994. 64–78. A várra legújabbban: Takács Péter, é. n. 12, 15.; Matuz Edit D.–Nováki Gyula, 2002. 8, 81.

13. kép. Tállya – Óvár
(Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1990)

14. kép. Tiszalúc – Dankadomb
(Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése)

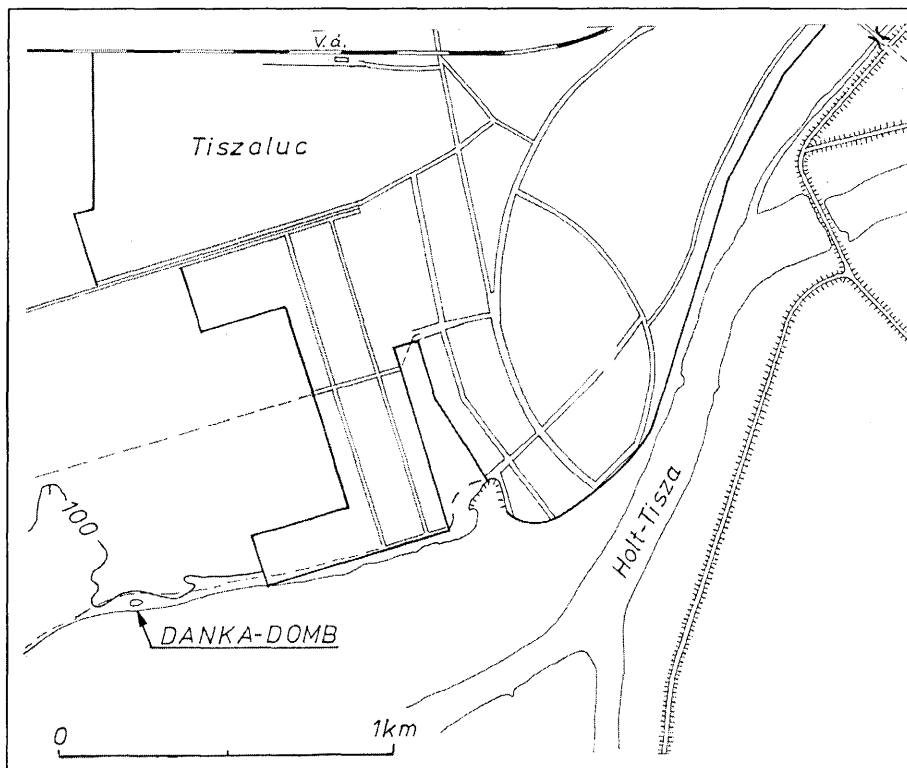
0,5–1 méter magas. A sánc kialakításához néhol a természetes, ma is szálban álló sziklákat is felhasználták a sáncépítők. Árok sehol nem található. Jelenleg négy átvágás szakítja meg a sáncot, feltehetően őskori bejáratok. A főbejárat az ÉK-i sarokban lehetett, ahová ma is széles, de erősen elhanyagolt út vezet fel a nyereg felől.

A sánccal bekerített terület átmérője kb. 700 m. A belső terület Ny-i széléhez közel, a belső lejtő aljában egy mesterséges tó több méter mélyen beásott, vízzel telt medre látható. A tó hossza kb. 40 m, szélessége kb. 10–15 m. A vár egész területét jól áttekinthető, idős állományú erdő fedi.

A felszínen sok jellegtelen őskori cserép található, közelebbi kormeghatározásra alkalmas darabot nem találtunk.

Tiszalúc – Dankadomb (14–15. kép)

A lelőhely 1957-től ismert, amikor itt leletmentésre, majd 1960-ban már ásatására is sor került, mindkét esetben Kalicz Nándor vezetésével, aki később több esetben beszámolt a kutatásokról.⁷⁰ A Dankadomb jelentőségét jelzi, hogy bekerült a megye védendő régészeti területei közé, melynek kapcsán a korábbi kutatásait Hellebrandt Magdolna foglalta össze.⁷¹

15. kép. Tiszalúc – Dankadomb helyszínrajza

A tiszalúci Dankadomb a község D-i végétől Ny-ra kb. 1 km-re fekszik a hajdani Tisza-meder szélén. Az őskori telepből a meredek partoldalra támaszkodó, félkörívben hajló, mély mesterséges árok választ el egy kb. 3 méterrel magasabb, tojásdad alakú részt. Felső részének hossza

⁷⁰ Kalicz Nándor, 1957. 168.; Bökönyi Sándor, 1958. 19–35.; Kalicz Nándor, 1960b. 26–27.; Kalicz Nándor, 1967. 5.; Kalicz Nándor, 1968. 69, 114–115.

⁷¹ Hellebrandt Magdolna, 1978–1979. 20.

kb. 50 m, szélessége kb. 20 m. Mai alakjában már rongált, egy részét a Tisza elmosta, két vége bolygatott, és az árok is erősen feltöltődött. A domb Ny-i végéből földet hordtak el 1957-ben, ezért került sor itt gyors leletmentésre.

Az ásatás során a kultúrreteg alján a kora bronzkori zóki kultúra nyírségi csoportjának 40–60 cm vastag települési rétege jelentette itt az első emberi lét nyomait, mely felett a hatvani kultúra 3 m vastag rétegsorát tárták fel. Sok háztörmelék és egyéb hulladék tell-szerű településre utalt, melynek legkorábbi periódusában agyagtalpú házat építettek a korabeli felszínen. Kalicz Nándor kutatóárka magára az árokra is kiterjedt, és ennek egykori igen meredek oldalát sikerült azonosítania. Az egykori eredeti felszíntől 280 cm mélységben még nem lehetett elérni az alját. A kutatás során megállapította, hogy a Dankadomb kezdettől fogva árokkal volt körülvéve, amely kb. 20–25 m széles volt. Ez védte a kb. 50 m hosszú, 25 m széles ovális teleprészt. Az árkon kívül folytatódó nyílt (erődítés nélküli) telepről – amely körbevette az árkot – nem rendelkezünk adatokkal. A telepen csak a korai bronzkor maradványait találták.⁷²

Tolcsva – Várhegy (16–17. kép)

Helynévként a Várhegy először 1495-ben tűnik fel, mint szőlőhegy, de későbből – így 1676-ból – is találhatók róla adatok.⁷³ A Várhegy erődítetttségére vonatkozó legkorábbi utalást Vály Antalnál találjuk, aki szerint „hajdan Tolcsvának vára is volt, melly Tósvárnak nevezetett, s talán innen eredett Tolcsva nevezete.”⁷⁴ A 19. sz. második felében több olyan ismertetés született, ahol a Várhegy erődítményét a középkori várak közé sorolják.⁷⁵ Dongó-Gyárfás Géza is vármokról ír a Várhegyen, ahol *Tolcsvár* állt, mint a Hegyalját védő várrendszer kövére, majd a hegytetőn lévő tó alapján „*Tóvár*”-ként említi, és nevét is innen etimologizálja, mintha Tósvár lett volna a hajdani neve.⁷⁶

Századunk elején Könyöki József az elpusztult várak között sorolja fel a Zemplén megyei Tolcsvarat, majd a Borovszky-féle megyei monográfiában is középkori várként ismerteti, sőt tévesen Árpád-kori okleveles adatokat is várával hoznak kapcsolatba és azt írják róla, hogy a Várhegy tetején még a múlt század közepén láthatók voltak a vár maradványai.⁷⁷ Könnyen megállapítható, hogy a régi szerzők tehát, anélkül, hogy felmentek volna a Várhegyre, középkori várra gondoltak, és ehhez Görög Demeter 1802–1811 között készített megyetérképe is támpontul szolgált, mivel az a Tolcsva melletti Várhegyen vármotot jelölt.⁷⁸ A későbbi helytörténeti–turisztikai kiadványok csak rövid utalást tesznek a várról, nagyrészt a korábbi munkák adatainak átvételével.⁷⁹

1958-ban Kalicz Nándor volt az első, aki a helyszínen vizsgálta meg a Várhegyet. Megállapította, hogy őskori, a felszínen a neolitikus késői bükki kultúra (Bükk III.) leleteit, továbbá kora és késő vaskoriakat is talált, magát a sáncot utóbbi korokba sorolta.⁸⁰ A Várhegy régi irodalmi adatait és az abban található téves meghatározásokat 1975-ben Joó Tibor és Zsóry József foglalta össze, egyidejűleg ekkor a cikküket lektoráló Détszy Mihály is cáfolta a középkori vár létét, mivel nincs hiteles forrás arra, hogy Tolcsván középkori vár állt volna, továbbá hegyaljai várrendszerről sem beszélhetünk.⁸¹

⁷² Kalicz Nándor, 1957. 165.; Kalicz Nándor, 1960a. 40.; Kalicz Nándor, 1960b. 26.; Kalicz Nándor, 1960c. 259.; Kalicz Nándor, 1962. 13.; Kalicz Nándor, 1967. 5, 13–14.; Kalicz Nándor, 1968. 69, 73, 114–115, 134, 164.; Hellebrandt Magdolna, 1978–1979. 20.

⁷³ Németh Péter, 1996. 39.; Gulyás József, 1933. 229.; Schram Ferenc, 1973. 161.

⁷⁴ Vály Antal, 1796–1799. III. 506.

⁷⁵ Szabó József–Török István, 1867. 48.; Czobor Béla, 1877. 599, 704.; Dongó Gyárfás Géza, 1897. 226.

⁷⁶ Dongó Gyárfás Géza, 1900. 6, 8–9.

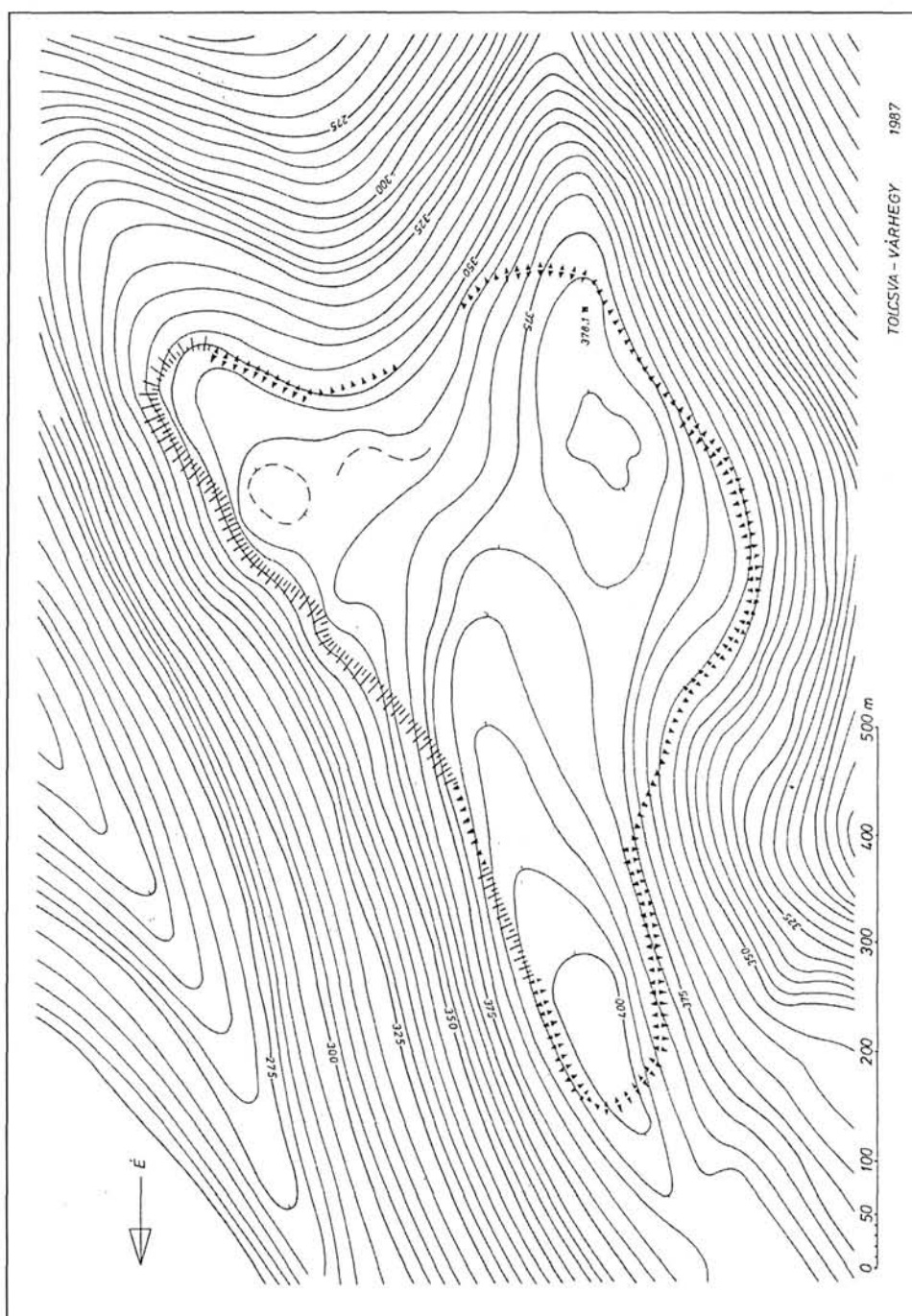
⁷⁷ Könyöki József, 1905. 296.; Vende Aladár, 1905. 126–127.

⁷⁸ Görög Demeter: Magyar átlás...Viennae, 1802–1811. Abaúj vármegye térképe

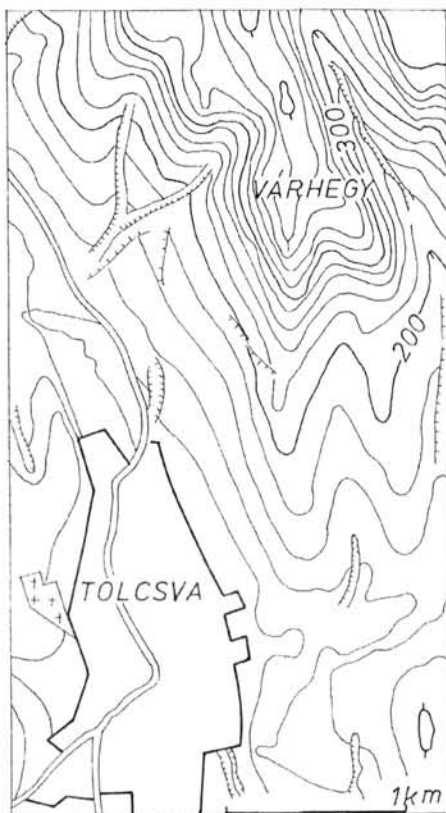
⁷⁹ Gulyás József, 1933. 228–229.; Meczner Tibor–Kertész János, 1940. 214.; Pauleczki Ferenc, 1996. 16–17.

⁸⁰ Kalicz Nándor, 1958. 132.; Kalicz Nándor, 1960a. 37.; Kalicz Nándor, 1960c. 251–260.; Nováki Gyula, 1964. 109.; Kalicz Nándor–Makkay János, 1977. 180.; A várra legújabban: Matuz Edit D.–Nováki Gyula, 2002. 8, 83.

⁸¹ Joó Tibor–Zsóry József, 1975. 218.

16. kép. Tolcsva – Várhegy
(Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése, 1987)

17. kép. Tolcsva – Várhegy helyszínrajza

lapította, az ugyanott talált késő bronzkori–kora vaskori, illetve késő vaskori cserepek jelzik.

ELPUSZTULT ERŐDÍTMÉNYEK

Hernádnémeti – erődtítmény (castellum?)

A településen a 15. sz. vége – 16. sz. eleje időszakában több feldolgozás is várat (erődítményt) szerepeltet, amikor az a Szapolyai család birtokát képezte. Először a Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet* egyik térképmellékletén találjuk meg így ábrázolva a települést.⁸² A későbbi feldolgozások feltehetően innen vették át ezt az adatot. Így legutóbb Barta Gábor összeállítása is a Szapolyaiak váraként szerepeltette.⁸³

A 485 m magas Várhegy közvetlenül Tolcsva felett, a településtől ÉK-re emelkedik, és egy É–D-i irányban húzódó hosszú hegyhát D-i végét képezi. Ny-i és D-i aljában nagy kiterjedésű szőlő van. A hegy felső része erdős, de a sáncon belüli terület többnyire füves, jól áttekinthető tisztást képez. A hosszan elnyúló hegytető É-i és D-i vége kissé kiemelkedik, DK-i oldala pedig 20–25 méterrel alacsonyabban nyúlik ki. A kősánc a hegytetőt majdnem teljesen körbeveszi, de az ÉK-i oldalon 700 m hosszan hiányzik. A sánc a D-i oldal középső részén újkori bolygatások (kőbányászat ?) miatt közel 100 m hosszan nem követhető pontosan. A sánc belső magassága helyenként eléri az 1,0–1,5 métert, de sok helyen csak terasz alakjában követhető.

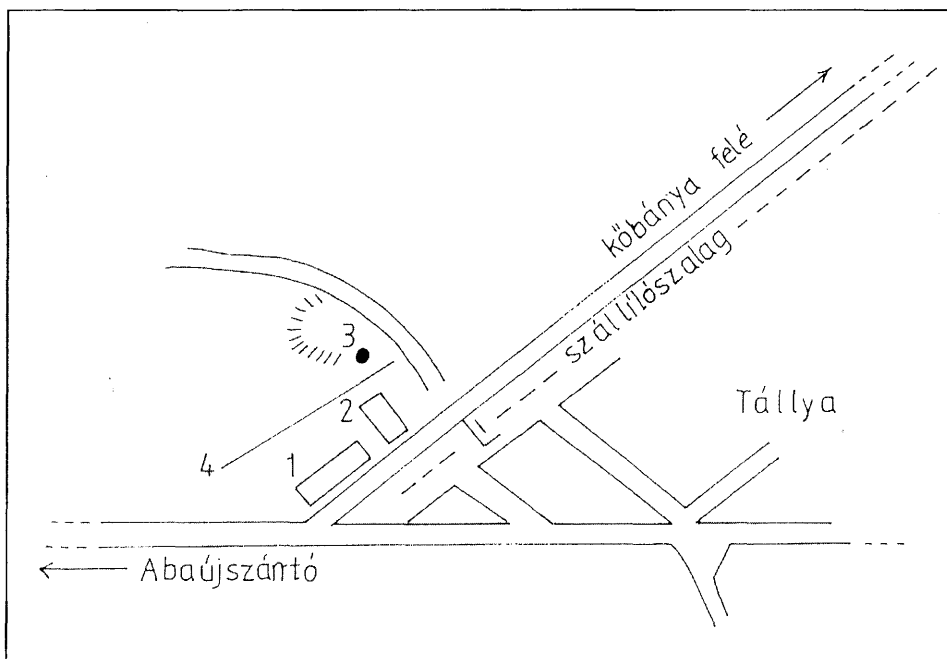
Nováki Gyula az 1985. évi terepbejárása alkalmával a fennsík közepe táján sekély tavat talált, melynek É-i szélén a víz felduzzasztására szolgáló mesterséges töltés volt megfigyelhető. A vár felmérésére az 1987. évben került sor, de a tó ekkor teljesen ki volt száradva és a magas fűben annak pontos kiterjedését sem sikerült megállapítani. A kősáncal körülvárt terület hossza 780 m, legnagyobb szélessége 580 m. Ásatás nem volt a területén.

A Kalicz Nándor által említett neolitikus bükki kultúrába tartozó leletek nem meglepőek, ilyen korú leletek sok magaslati lelőhelyen előfordulnak. Erődítést azonban ebben a korban még nem készítettek. A tolcsvai Várhegy sánccának korát, amint ezt Kalicz Nándor is megál-

⁸² Hóman Bálint–Szekfü Gyula, 1935. 33. oldal utáni térképmelléklete a „Zapolyai családi birtokok Imre, István és János kezén a XV. század végén és a XVI. század elején.” ennek forrásait lásd.: i. m. 577.

⁸³ Barta Gábor, 1983. 211–212. 39. sz. jz. – Itt részben saját gyűjtésére, részben Engel Pál adatai alapján közli a Szapolyai család várbirtokait a 16. sz. elejéről, de Hernádnémetit ő is a bizonytalan esetek közé sorolta.

18. kép. Tállya – Pusztavár helyszíni vázlata

(Nováki Gyula rajza Encsy György feljegyzése alapján) Jelmagyarázat: 1. Lakóházak, lebontva; 2. Istálló, lebontva; 3. Pusztavár kút, betemetve; 4. Árok

Hernádnémetiről tudjuk, hogy 1397-ben a Perényi család kap rá királyi adományt, a korábbi birtokos Hernádi Mihály utód nélküli halála miatt.⁸⁴ A Perényiek birtoklása idején Hernádnémeti Nagyida várának tartozéka volt.⁸⁵ 1460 késő őszén Mátyás király a nagyidai uradalmat Szapolyai Imre kincstartóval foglaltatta el Perényi János hűtlensége miatt.⁸⁶ Egy 1461. évi oklevél szerint az uradalmat ekkor a Perényiek a Szapolyaiaknak elzálogosították.⁸⁷ Egy évvel később viszont már Hernádnémetit és két másik falut a Szapolyaiaknak adják el, de egy következő napra keltezett oklevélből megtudjuk, hogy a Perényiek nem önként, hanem Mátyás király és Szapolyai Imre kincstartó kényszerítésére járultak hozzá az eladáshoz, amelyet egyidejűleg vissza is vettek.⁸⁸ A Perényiek ezt követően többször is tiltakoztak birtokaik miatt, de ez eredménytelen maradt.⁸⁹

A Szapolyaiak a települést a tokaji várbirtokhoz csatolták, mert a 16. században annak tartozékeként szerepel.⁹⁰ 1565-ben arról emlékeznek meg egy összeírásban, hogy „János király idejében nagy allódium működött” itt; 1581-ben pedig leírják, hogy a településen egy nemesi kúria (*curia nobilitaris*) található.⁹¹

⁸⁴ ZsO. I. 5040. sz.

⁸⁵ Tóth-Szabó Pál, 1917. 193.

⁸⁶ MOL. DI. 70909.; Horváth Richárd, 2001. 107.

⁸⁷ MOL. DI. 14201

⁸⁸ MOL. DI. 15735, 70915

⁸⁹ MOL. DI. 70917, 70946, 71037

⁹⁰ MOL. DI. 36991.; MOL. Magyar Kamara Archívuma (= MKA) Urbaria et conscriptiones E 156 (= U. et C.) Fasc. 89. No. 2.

⁹¹ MOL. U. et C. Fasc. 81. No. 10. (a), (c); uo. U. et C. Fasc 97. No. 25 (a); Maksay Ferenc, 1959. 751.

A Hernádnémetiben fennálló késő középkori erődtípusra vonatkozóan eddig hitelesnek tekinthető források még nem kerültek elő, de természetesen nem zárható ki, hogy ez a későbbiekben még igazolást nyer. Az 1460. évi birtokfoglalás mögött nem az uralkodói akarat megnyilvánulását, hanem inkább a Szapolyaiak céltudatos birtoképítését lehet felfedezni, ahogy ezt Tringli István már kimutatta.⁹² Hernádnémeti esetében egyelőre nem ismertek azok a körülmények, amelyek a Szapolyaiakat e birtok megszerzésre ösztönözték.

Hernádnémeti – település erődtítés

Hernádnémetire vonatkozóan eddig egyetlen forrást ismerünk, amely a település 17. sz. végi – 18. sz. eleji erődtítségét igazolja. 1704-ben, amikor a Szerencs várának tartozékát képező, de – ekkor Abaújvár megyéhez tartozóként jelölt – *Hernad Nemethy*-ben az összes utcát összeírták, megemlítik a Szerencs felé és Ónod felé eső 1–1 kapuját is.⁹³

Hernádnémeti 1592-ben kerül a Rákóczi-birtokok közé. Rákóczi Zsigmond 1608-ban és 1609-ben, fia, Rákóczi György 1630-ban, Rákóczi Pál pedig 1631-ben telepít hajdúkat Hernádnémetibe, akik a telepítéskor kiváltságokban is részesültek. A hernádnémetieknek adott hajdúkiváltságokból tudjuk, hogy az ott lakók feladata földesuruk, a Rákóczi család birtokainak védelme volt.⁹⁴

Egyre több közvetett adat utal arra, hogy a Sajó–Hernád-melléki magánföldesúri hajdútelepülések is erődtítettek voltak; Hernádnémeti esetében ezt közvetlen adat is bizonyítja. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy a feltehetően palánkból és árokból álló településerődtítés fennállásának idejét, illetve kiterjedését meghatározhassuk.

Tállya – Pusztavár

A középkori tállyai vár lerombolása után a kora újkorban Tállya északnyugati szélén, Abaújszántó felé egy kisebb vár is épült. Erre először Berzeviczy Egyed utalt, de ő a vár nevét nem közölte.⁹⁵ A vár létéről és egykori helyéről 1984-ben Encsy György helyi lakos adott tájékoztatást, aki szerint Pusztavár Tállya felett, a nagy kőbányánál van.⁹⁶ Az Encsy által előadottakból készítette Nováki Gyula azt a helyszíni vázlatot, amely a vár egykori helyét, környékét hozzávetőlegesen ábrázolja (18. kép). A várra vonatkozó adatokat legutóbb B. Hellebrandt Magdolna foglalta össze.⁹⁷

Az Országos Széchenyi Könyvtárban van Franciscus Römisch Tállyáról készített térképe 1783-ból, amelyen a „*Palota*” felirat található Pusztavár helyén. A várat a 18. sz. végén bontják le, helyén gazdasági épületek épültek, amelyek még a 20. sz. elején is álltak. Ezekből a mai térképeken csak a *Pusztavári kút* helynév utal a vár egykori helyére.⁹⁸

Tarcal – településerődtítés

A történeti irodalomban először Könyöki József várjegyzéke szerepelteti Tarcalt, mint elpusztult erődtípus, de annak konkrét kialakításáról adatokat nem közöl.⁹⁹ A Tarcal megerősítését lehetővé tevő királyi szabadalomlevelet Mosolygó József 1930-ban kiadott összefoglalása említi.¹⁰⁰ A Tarcal körül kiépített városerődtítésre vonatkozó forrásokat a Művészettörténeti Kutatócsoport forráskiadvány sorozata közölte 1979-től kezdődően.¹⁰¹ Legutóbb a Tarcal építészeti emlékeit részletesen feldolgozó Olajos Csaba tett említést a település körüli erődtípusokról.¹⁰²

⁹² Tringli István, 1992. 179.; Horváth Richárd, 2001. p. 107.

⁹³ U. et C. 4. füzet. 88–89. – Erre utal: Csorba Csaba, 1983. p. 41.

⁹⁴ MOL. Magyar Kancelláriai Levéltár. A 57. Libri regii. Királyi könyvek. 5. kötet. 18–19.; Rác István, 1969. 128.; Dankó Imre, 1991. 21–23.

⁹⁵ Berzeviczy Egyed, 1903. 17.

⁹⁶ Encsy György (Tállya, Rákóczi u. 70.) szóbeli közlése Nováki Gyulának, 1984. augusztus 16-án.

⁹⁷ Hellebrandt Magdolna, B., 1994. 82.

⁹⁸ Uo. 82.

⁹⁹ Könyöki József, 1905. 296.

¹⁰⁰ Mosolygó József, 1930. 143–144.

¹⁰¹ U. et C. 5. füzet p. 177.; 7/2. füzet. p. 497.

¹⁰² Olajos Csaba, 1991. 75–76.; Juhász Erzsébet, 1998. 27, 50.

A mezőváros 1631-ben lett vásárlás útján Csáki István birtoka, aki 1638. június 4-én III. Ferdinándtól Tarcál részére szabadalomlevelet nyert. Ez megengedte, hogy a mezőváros várak módjára és alakjára körülsáncolja és palánkkal vehesse körül magát.¹⁰³ Hogy ténylegesen éltek is e lehetőséggel, és az erődítmény megépült, azt egy 1698-ból, és egy másik ezzel közel egykorú, a 17. sz. legvégéről származó összeírás igazolja.¹⁰⁴ Sajnos ez nem védte meg a mezővárost a 17. sz. második felének folyamatos pusztításaitól, amelyek közül a legsúlyosabb 1678-ban következett be, amikor az egri törökök Kara Hasszán aga vezetésével teljesen elpusztították Tarcalt.¹⁰⁵

Az erődítményre napjainkra Tarcalon már semmi nem utal; nagy valószínűséggel a település belső magjának számító – a településszerkezetben ma is felismerhető – ÉNy-DK-i tengelyű nyújtott ovális alakú területet vehették körül árokkal és palánkkal, melyen több kapu is volt.

IRODALOM

AOkI. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. Szerk.: *Kristó Gyula* et alii. I.–XXIV. Budapest–Szeged, 1990–2003.

AZT. = Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaújhely, 1–26. 1895–1928.

Angyal Béla

1955 Szerencsi járás monográfiája. Szerencs

Balassa Iván

1975 Lápok, falvak, emberek. Bodrogköz. Bp.

Barna János

1931 Monok. In: *Barna János* (szerk.): Szerencs és vidéke. Bp. 80. (Magyar városok monográfiája IX.)

Barna János–Darvas László

1931 Szerencs. In: *Barna János* (szerk.): Szerencs és vidéke. Bp. 12–29. (Magyar városok monográfiája IX.)

Barna János–Vongrey Gusztáv

1931 Tállya. In: *Barna János* (szerk.): Szerencs és vidéke. Bp. 93–109. (Magyar városok monográfiája IX.)

Barta Gábor

1983 A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. (Gyorsuló idő)

Becske Bálint

1902 Bodrog–Keresztúr város régi törvényei, 1607. In: AZT. 8. 142–146, 176–178, 206–210, 240–242, 274–277, 305–307, 337–339.

Berzeviczy Egyed

1903 A tállyai Óvár. In: AZT. 8. 16–17.

Bökönyi Sándor

1958 A tiszalúc–dankadombi bronzkori telep gerinces faunája. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. II. 19–35.

Csánki Dezső

1890–1913 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., I–III, V. Bp. (Hunyadiak kora Magyarországon VI–IX.)

¹⁰³ *Mosolygó József*, 1930. p. 143–144.; *Olajos Csaba*, 1991. 75–76.

¹⁰⁴ U. et C. 5. füzet p. 177.; 7/2. füzet. p. 497.

¹⁰⁵ A pusztítások felsorolását lásd: *Olajos Csaba*, 1991. 76–77.

Csorba Csaba

1972 Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 177–236.

1983 A magyarországi végvárok adattára. In: Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században. (Tanulmányok). (Studia Agriensia 3.) Eger. 39–47.

Czobor Béla

1877 Magyarország középkori várai. In: Századok. 11. 599–616, 704–726.

Dankó Imre

1991 A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek. Második kiadás. Sátoraljaújhely

Dongó Gyárfás Géza

1897 Zemplén vármegyében a várak és várkastélyok száma... In: AZT. 3. 226, 259–260.

1898 Adatok Tállya történetéhez. In: AZT. 4. 28–30, 63–65.

1900 Zemplén vármegye történet földrajza. XVIII. közlemény. Árpád-korabeli községekről. In: AZT. 6. 4–7.

Engel Pál

2001 Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457, Középkori magyar genealógia. [CD-ROM]. Bp.

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I–IV. Pest, (Reprint: 1984.)

Földi Ervin (szerk.)

1980 Magyarország Földrajzinév-tára. II. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Bp. 71.

Gádor Judit–Hellebrandt Magdolna–Simán Katalin

1979 A Herman Ottó Múzeum 1977–1978. évi ásatásai és leletmentései. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XVII–XVIII. 103–114.

Gádor Judit–Hellebrandt Magdolna

1975 A Herman Ottó Múzeum 1973–1974. évi ásatásai és leletmentései. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XIII–XIV. 131–141.

Gerecze Péter (összeáll.)

1906 A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Bp. 1411 h., 8, 10 t. (Magyarország műemlékei II. A Műemlékek Országos Bizottságának Kiadványai II.)

Gulyás József

1933 Tolcsva. In: *Gulyás József–Kántor Mihály*: Sárospatak és vidéke. Bp. 228–230. (Magyar városok monográfiája XII.)

Gyalay Mihály

1989 Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon 1723–1918 között, továbbá a későbbi államkeretekbe osztott területek részletes adataival kiegészítve, általában 1989-ig. Bp. 1989. 905.

Hellebrandt Magdolna

1978–1979 Védett és védendő régészeti területek Borsodban. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 17. 15–22.

1979 A szerencs-taktaföldvári kőbaltalelet. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII–XVIII. 7–24.

1994 Tállya története a régészeti leletek megvilágításában. In: Tállya. Szerk.: *Frisnyák Sándor*. Tállya. 51–83.

Hóman Bálint–Szekfű Gyula

1935 Magyar történet. 2. kiadás. Bp.

Horváth Richárd

- 2001 Adatok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk.: *Neumann Tibor*. H. n. 99–112.

Joó Tibor–Zsóry József

- 1975 Tolcsva műemlékei. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XIII–XIV. 211–240.

Juhász Erzsébet

- 1998 Beszélgetések Tarcáról. Tarcál. 211.

Kalicz Nándor

- 1957 A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletei 1957-ben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. I. 166–169.
1958 Régészeti kutatások és leletek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1958-ban. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. II. 129–132.
1960a Védett telepek, erődítések problémája Észak- és Kelet-Magyarországon a bronzkor kezdetéig. In: *Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből*. 2. Bp. 33–44.
1960b Tiszalúc–Dankadomb (B.-A.-Z. megye). In: *Az 1960. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek*. Ser. I. No. 14. Bp. 26–27.
1960c Über die Frage der befestigten Siedlungen in Nord- und Ostungarn bis zum Beginn der Bronzezeit. In: *Annales Universitatis Scientiarum Bpiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica*. Tomus. II. Bp. 251–260.
1962 Északkelet-Magyarország kora bronzkora és kapcsolatai. (Tézisek). In: *Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből*. 4. Bp. 1–23.
1967 A kora bronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában. In: *Archaeologiai Értesítő*. 94. 3–19.
1968 Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. (*Archaeologia Hungarica* 45.)

Kalicz Nándor–Makkay János

- 1977 Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Bp. 122. (*Studia Archaeologica* VII.)

Kántor Mihály

- 1933a Pácin. In: *Gulyás József–Kántor Mihály: Sárospatak és vidéke*. Bp. 223–224. (Magyar városok monográfiája XII.)
1933b Révleányvár. In: *Gulyás József–Kántor Mihály: Sárospatak és vidéke*. Bp. 224. (Magyar városok monográfiája XII.)

Karácsonyi János

- 1995 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Reprint kiadás. Bp.

Kassai EmK. = A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve. I–II. Kassa, 1904. 475, X., 480–905.

Kemenczei Tibor–K. Végh Katalin

- 1966 A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1965. évben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. VI. 403–407.
1969 A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1967-ben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. VIII. 505–514.

Kiss Gábor

- 1984 Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 1984. (Utazások a múltban és a jelenben)

Kiss Lajos

1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Negyedik bővített, jav. kiad. Bp.

Korek József

1973 A tiszai kultúra. Kandidátusi értekezés. Bp.

Könyöki József

1905 A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Sajtó alá rendezte: Nagy Géza. Bp.

Kreplin Árpád

1930 Bodrogkeresztúr. In: *Mosolygó József*: Tokaj és vidéke. Bp. 164–167. (Magyar városok monográfiája VII.)

Lénárt József

2001 Bodrogkeresztúr monográfiája (1936). Az előtanulmányt írta és sajtó alá rendezte: *Veres László–Viga Gyula*. Miskolc. 78.

Maksay Ferenc

1959 Urbáriumok. XVI–XVII. század. Bp. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 7.)

Matolai Etele

1897 Zemplén vármegye politikai és helyrajzi ösmertetése. 20. folyt. In: *AZT.* 3. 198–201.

Matuz Edit D.–Nováki Gyula

2002 Spätbronzezeitliche, Früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Bp. (Inventaria Praehistorica Hungariae X.)

Meczner Tibor–Kertész János

1940 Községi adattár. In: Zemplén vármegye. Szerk.: *Csikvári Antal*. Bp. 1940. 1–226. (Vármegyei Szociográfiák XI.)

Mosolygó József

1930 Tarcál. In: *Mosolygó József*: Tokaj és vidéke. Bp. 142–162. (Magyar városok monográfiája VII.)

Nagy Iván

1857–1868 Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII, + Pótlék-kötet. Pest.

Németh Pál

1986 Szentől szembe Tállyával. In: *Turista Magazin*. 97. 9. sz. 10–11.

Németh Péter

1996 Tolcsva a mohácsi vész előtt. In: Tokaj és Hegyalja. Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából. XVII. Tokaj. 37–49.

Nováki Gyula

1964 Zur Frage de sogenannaten „Brandwälle” in Ungarn. In: *Acta Arch. Hung.* 16. 9–149.

Olajos Csaba

1991 A tarcali koronauradalom építészeti emlékei. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXVIII–XXIX. 73–103.

Pais Dezső–Györffy György

1977 Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás. Fordította és jegyzetekkel ellátta: *Pais Dezső*. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte: *Györffy György*. Bp. 172. (Bibliotheca Historica)

- Papp Miklós*
1983 Tokaj. H. n. [Miskolc]
- Paszlavszy Sándor*
1897 Néhány vonás Szerencs város történetéből. In: AZT. 3. 230–234, 261–264, 297–300, 329–333.
- Pauleczki Ferenc*
1996 Tolcsva története. Tolcsva
- Rácz István*
1969 A hajdúk a XVII. században. Debrecen. (Magyar Történeti Tanulmányok II.)
- Román János* (szerk.)
1977 Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképein. A–B. Miskolc. 113. (Borsodi Levéltári Füzetek 6.)
- Schiezler Andor–Szén József–Barna János*
1931 Taktaszada. In: *Barna János* (szerk.): Szerencs és vidéke. Bp., 1931. 91–93. (Magyar városok monográfiája IX.)
- Schram Ferenc*
1973 XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Bp. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 132. szám.)
- Soós Elemér*
1889–1928 Magyarország várai. (Anyaggyűjtés és tanulmányrészletek.) 1889–1928. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. I–XL. kötet. Fol. Hung. 3105.
1917 A szerencsi vár története. Bp.
- Szabó József–Török István*
1867 Tokaj-hegyaljai album. Pest
- Szűcs Jenő*
1993 Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. In: Történelmi Szemle. 35. 1–2. sz. 1–57.
- Takács László–Kovács Zsolt*
2000 Bodrogkisfalud története. Bodrogkisfalud. 269.
- Takács Péter*
é. n. Tállya. É. n. H. n. [Bp., 2001.]
- Tóth-Szabó Pál*
1917 A cseh-huszinga mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp.
- Tringli István*
1992 Mátyás király és a Perényiek. In: Levéltári Közlemények. 63. 175–192.
- U. et C. = Urbaria et Conscriptiones. Művészettörténeti adatok. 1–8. Bp. 1967–1990. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai IV, VI, XI, XV, XVIII, XIX. XX.)
- Valter Ilona*
1962–1963 Régészeti adatok a Bodrogköz honfoglalás kori településtörténetéhez. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. IV. 131–141.
1974 A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. In: Agrártörténeti Szemle. 16. 1974. 1–2. 1–55.
- Vály Antal*
1796–1799 Magyar Országának leírása. I–III. Buda, 1796–1799.

Vende Aladár

1905 Zemplén vármegye községei. In: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely város. Szerk.: *Borovszky Samu*. Bp. é. n. (Magyarország Vármegyéi és Városai) 14–141.

Zempléni hgs.

1967 Zempléni-hegység. Útikalauz. [Írta:] (*Balogh Gyula, Burkus Mihály* stb.) Bp.

ZsO. = Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll.: *Mályusz Elemér–Borsa Iván*. I–VIII. Bp., 1951–2003. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 1–39.)

Zsuffa Tibor

1961 Kossuth szülőfaluja. In: *Borsodi Szemle*. 5. 506–513.

CASTLES IN HISTORICAL ZEMPLÉN COUNTY

The study is part of a series covering the topography of Borsod-Abaúj-Zemplén county, containing the detailed description of the prehistoric, medieval and post-medieval hillforts, strongholds and castles in different regions of the county. One of these regions is historical Zemplén county, abolished in 1950, whose southern part falls into the territory of present-day Hungary. This study offers a detailed description of nine lesser known strongholds and four destroyed or uncertain fortified settlements. The well-known significant strongholds and Renaissance castles (*castellum*) in this region have been omitted from this survey owing to the abundance of studies and books on this subject available to both scholars and the general public.

Bodrogkisfalud – Várhegy. The cone shaped Várhegy [Castle Mountain], lying 299 m a.s.l., rises some 2 km north of Bodrogkisfalud. The stronghold incorporates the small, oval plateau, whose higher part is along the eastern edge. The plateau is bordered by a marked border. The plateau is ringed by two smaller ditches which do not overlap. The lower-lying one encloses the stronghold almost completely, with the exception of a 40 m long section on the southeastern side. There is no reliable documentary evidence on the stronghold. In spite of the lack of finds, the fortification can be dated to the Middle Ages on the basis of its nature. The documents relating to the ownership of estates in the area suggest that the stronghold was constructed by the Keresztúri branch of the Aba kindred, which built its family stronghold sometime during the 13th century.

Erdőbénye – Várhegy. The Várhegy [Castle Mountain], rising to a height of 344.6 m a.s.l., lies some 2 km south of Erdőbénye. The edge of the fortification is marked by a natural border on which no traces of artificial defences could be observed. The area of the stronghold incorporates the entire longish mountain summit, whose northwestern side is straight, the rest being semicircular. The area of the stronghold slopes towards the north. The inner area of the fortification covers an area of 58 m by 24 m. The mountain slope is steepest in the northwest, where no artificial structures could be noted; in contrast, a shallow artificial ditch, lying about 4–6 m below the edge of the summit, encloses the other more gently sloping sides. There is no historical data on this stronghold. In spite of the lack of finds, the fortification can be assigned to the Middle Ages in view of its features. If the medieval origins of the stronghold can be conclusively proven, it can be associated with the Aba kindred, which possessed this area from the early 13th century.

Monok – Ingvár. The Ingvár Hill lies 2.5 km southwest of Monok. It is a solitary hill with steep sides, only the southeastern side slopes somewhat more gently. Its highest point is its western end (227.5 m a.s.l.). There is no rampart or ditch above the northern, western or the southern steep side, while a 340 m long low rampart, whose northeastern end is rather indistinct, protected the one-time stronghold along the more gently sloping southwestern side. A separate upper fort enclosed by a rampart with an entrance in the northern side, lay in the eastern part. Surprisingly enough, the upper fort was constructed not in the highest point in the west, but in the eastern part,

lying some 10 m lower. In addition to the rampart, the two areas are separated also by a deep ditch. In the lack of any archaeological finds, the age of the Ingvár site cannot be established with certainty. The surface features would allow both a prehistoric and a medieval date. It is also uncertain whether the upper fort is co-eval with the lower rampart.

Révleányvár – Várdomb. A dirt track leads southward from the southern end of Révleányvár to the Tisza River, lying some 1 km away. The Várdomb [Castle Hill] rises some 300 m from the dirt track. Its relative height is 11 m, its length is 200 m and its greatest width is 40 m. Its sides are steep and its flat top is encircled by a distinct rim. This rim is interrupted by a ramp in the northern end. The ramp leads up from an artificial ditch, which extends along the hill's northern, narrowing end. A 2 m high rampart runs along the outer side of this ditch; the rampart does not completely encircle the hill, for its northwestern end curves away. 11th–13th century sherds have been found on the Várdomb. The first indirect data for the fortification is the name of the still existing village, first mentioned in 1364 (*Révleányvár* means "Maiden Castle at the ford"). However, there is no direct, authentic written mention of the stronghold which, on the testimony of the 11th–13th century finds, was constructed during the Árpadian Age.

Szerencs – Taktaföldvár. The longish, east–west oriented hill called Taktaföldvár [Takta earthen fort] rises above the plainland (once a marshland) between the Takta Creek and the Szerencs Stream, some 3 km south of the Szerencs railway station. The rescue excavations conducted on the hill in 1967 and 1974 following earth-moving operations in the area brought to light Neolithic, Copper Age and Árpadian Age finds. The results of the excavations indicate that the settlement on the Taktaföldvár hill was probably unfortified during prehistory and that the defences were constructed later, during the Árpadian Age. Most of the finds can be assigned to the Neolithic Tisza culture, while a smaller part of the pottery sherds date from the Árpadian Age. The medieval written sources do not contain any references to a stronghold.

Tállya – Mekecsvár. The Mekecsvár [Mekecs Castle] lies 486 m a.s.l. on the end of a north oriented narrow mountain ridge extending over the Csipkés Ditch about 1–1.5 km east–northeast from the Hidegkút forester's house, northeast of Tállya. A saddle connects this ridge with the higher continuation of the mountain. In the south, the stronghold was protected with a c. 1 m high stone rampart, in front of which ran a 19 m wide ditch. This rampart terminates at the steep, eastern side, but curves towards the more gently sloping western side and takes the form of a terrace after 50–60 m long section, retaining this form along the entire western side for a 160 m long section. No traces of a ditch or rampart could be noted on the northern tip and along the eastern side of the ridge. The area enclosed by the rampart slopes towards the west; its highest point is along the eastern edge, above the steep mountain side. The enclosed area measures c. 150 m by 70 m. Lying scattered over the surface were indistinct prehistoric pottery sherds, unsuitable for a more precise dating. The stronghold can thus be regarded as prehistoric.

Tállya – Óvár. The 583 m high Mt. Óvár [Old Castle] rises northeast of Tállya, deep among the mountains, slightly west of the 607 m high Szokolya, the highest mountain in the area. The entire mountain top is encircled by a stone and earth rampart, whose inner height on the eastern side is 3–4 m, while it is lower on the other sides, especially on the northern one, where its height barely reaches 0.5–1 m along some sections. Natural rocks were used for the construction of the rampart. There were no traces of a ditch. The rampart is interrupted by four openings, probably the prehistoric entrances to the fortified settlement. The main entrance most likely lay in the northeastern corner, to where a wide, rather neglected track leads from the saddle ridge. The diameter of the area enclosed by the ramp is roughly 700 m. Indistinct prehistoric pottery fragments lay scattered on the surface, none of which were suitable for a more precise dating.

Tiszalúc – Dankadomb. The listed archaeological site of Dankadomb [Danka Hill] lies about 1 km to the west of the settlement's southern end, by the one-time bed of the Tisza River. A deep, semicircular ditch separates the lower part of the settlement on the steep river bank from the upper, oval settlement part, lying some 3 m higher. The upper settlement extends over a roughly 50 m by 20 m large area. A part of the settlement was washed away by the river, its two ends are disturbed by various intrusions and the ditch too has been largely infilled. A small rescue excavation was conducted on the site in 1957, when earth from the western end of the hill was

removed. The excavation brought to light a 40–60 cm thick settlement layer of the Nyírség group of the Early Bronze Age Zók culture and a 3 m thick sequence of the Hatvan culture above it. The house remains and the finds indicated that the site was a tell settlement. The investigations also revealed that the Dankadomb had been protected with a ditch from the very beginning of its occupation.

Tolcsva – Várhegy. The 485 m high Várhegy [Castle Mountain] rises above the settlement in the northeast, on the southern end of a north–south oriented long ridge. A stone rampart encloses the summit almost completely, except for the northeastern side, where a 700 m long section is missing. A roughly 100 m long section of the rampart on the southern side cannot be traced accurately. The internal height of the rampart is 1–1.5 m in some spots, while in many places it can only be traced in the form of a terrace. The age of the ramparts on the Várhegy is indicated by the Late Bronze Age, Early Iron Age and Late Iron Age sherds. The list of destroyed fortifications also includes the *castellum* and fortified settlement at Hernádnémeti. While there are only uncertain references to the *castellum*, the gates of the fortification around the Haiduck settlement on the landowner's estate are mentioned in 1704.

A smaller castle, called Pusztavár [Deserted Castle], was constructed on the northwestern outskirts of Tállya in the early post-medieval period; today, only its name indicates its former presence, although there is indirect data for its existence, such as a map from 1783, on which it is marked as “*Palota*” [castle].

The defences of the Tarcál settlement are mentioned in several late 17th century registers. It seems that the northwest–southeast oriented oval settlement core – clearly perceptible in the settlement outlay – was enclosed within a ditch and palisade with several gates. However, these defences did not protect the settlement from the continuous destruction in the later 17th century, the most severe of which occurred in the 1678.

Gyula Nováki–Sebestyén Sárközy

A SZUHOGY-CSORBAKŐI VÁR KUTATÁSA

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

I. BEVEZETÉS

Dolgozatomat, melyben a szuhogy-csorbakői vár rekonstrukcióját és régészeti anyagfeldolgozását szeretném bemutatni, az elmúlt évben megjelent *A csorbakői vár története 1648-ig* című tanulmányom folytatásának szánom.¹ A várásatás leletanyagát a miskolci Herman Ottó Múzeum őrzi (Leltári számuk: 53.1065.1–53.1072.1 és 53.1130.1). Ezúton szeretnék köszönetet mondani *Pusztai Tamás*nak, hogy a leletanyagot rendelkezésemre bocsátotta és a vár felmérését lehetővé tette. A dolgozat eredeti formájában 2003-ban szakdolgozatként jelent meg az ELTE Középkori és Kora újkori Régészeti Tanszékén, ezért itt szeretném megköszönni szakdolgozati témavezetőm, *Kubinyi András* tanácsait. Köszönettel tartozom *Draskóczy István*nak, aki a történeti feldolgozás során végig hasznos tanácsokkal látott el. A rekonstrukciós munkámhoz hasznos információkat kaptam *Feld Istvántól*, amit itt szeretnék megköszönni. A leletanyag szép rajzait *Bodnár Katalinnak* köszönhetem. Végezetül hálás köszönettel tartozom *Wolf Máriának*, aki mind történeti, mind régészeti kutatásaim során végig támogatott és tanácsokkal látott el.

A feldolgozás módszerei

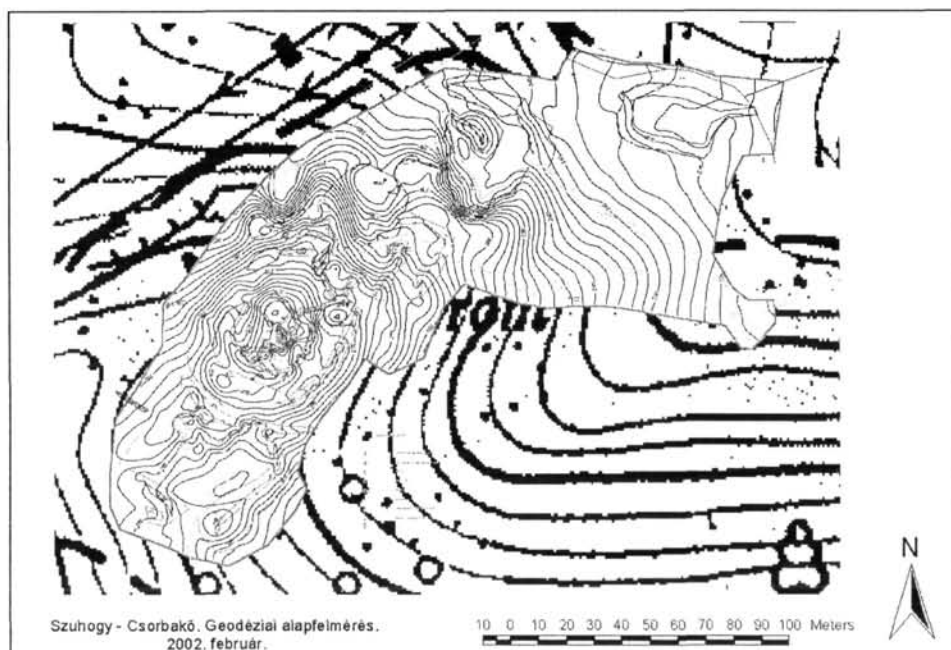
Dolgozatom célja, hogy a lehetőségek szerint rekonstruáljam az egykori várat, és képet nyújtsak a különböző építési periódusairól. Ezt követően szeretném bemutatni a két világháború közötti feltárások leletanyagát.

1. Rekonstrukciós módszerek: ezen feladatom megoldásakor elsődlegesen segítségemre volt a 2002 februári geodéziai felmérés és eredményei (*1. ábra*). Ez a vár vizsgálatán túl kiterjedt a közvetlen környékre is, így megismerhettük a középkori út- és vízhálózatot is. Az eredményeket összevetettük az 1935-ös felméréssel,² így a belsővár egykori képét megrajzolhattuk. Mivel a külsővárat a korabeli ásatás nem érintette, így annak rekonstruálására a felmérésünk mellett párhuzamba állítottuk a többi észak-magyarországi várat, különös tekintettel a Perényi-tulajdonúakat és azok fejlődését. Ezen túlmenően pedig logikai következtetésekkel próbáltuk a középkori Csorbakőt rekonstruálni. Tehát a történeti adatok, valamint a precíz felszíni vizsgálatok és felmérés eredményeit összevetve szeretnék egy elvi rekonstrukciót adni.

2. A leletanyag feldolgozása: az 1928. és a II. világháború között szakaszosan folyó feltárások csak a belsővárat érintették, így leleteink csak onnan vannak. Mivel Leszih Andor mellett főleg Szegő András szuhogyi cipésmester vezette az ásatást, semmiféle rétegtani megfigyeléssel sem rendelkezünk. A leletek is úgy kerültek be a

¹ Jelen dolgozatomban a vár 1928–1941 közötti régészeti kutatása során előkerült leletanyag feldolgozása és a vár rekonstrukciója a célom, így a történeti háttérrel csak röviden vázolom fel. A kutatástörténeti és történeti feldolgozásra, valamint a pénzhamisító műhelyre vonatkozóan lásd: *Szörényi G. A.*, 2003, 165–226.

² Uo. 170, 7. kép. Herman Ottó Múzeum Történeti Adattára, Ltsz. 53.4782.1.

1. ábra

múzeumba, hogy azok lelőhelyénél általában csak annyi szerepelt, hogy „Szuhogy-Csorbakői vár romjai”. Néhány leletnél pontosabb meghatározás is olvasható, itt a lelőhely megnevezése: „Szuhogy-Csorbakői vár I., III., IV. számú helyről”. Mivel azonban csak négy helyiségben folytak kutatások, így az ásatási terület háromnegyedéről bárholnan előkerülhettek ezen leleteink is. A legszerencsésebb helyzetben a pénzhamisító műhely leletei vannak, amelyekről tudjuk, hogy az egykori második helyiségből gyűjtötték be őket. Azonban problémát jelent, hogy nem egyértelműek a helyiségek számozásai, mivel a fotókon és a felmérésen kívül Leszih Andor 1941-es cikke az összes dokumentáció. Leletfeldolgozásomban ezért nem említhetek pontos lelőhelyeket, illetve rétegeket.

A korabeli ásatási módszerre jellemzően a feltárók kerámiát alig gyűjtöttek. Mindössze a legszebb darabokat tették el, a többit valószínűleg otthagyták. Ennek eredményeképpen a múzeumba került anyagnak csak kis hányada kerámia, a nagyobb rész pedig fém leletanyag.

Mivel a várat 1553-ban elpusztították, és többé nem építették újjá, így szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen egy viszonylag zárt leletegyüttessel számolhatunk. A leletek döntő többsége a 15. század és a 16. század első felére keltezhető.

II. A LÁDI CSALÁD VÁRA

Csorbakő korai várának rekonstrukciós kísérlete

Ebben a fejezetemben szeretném felvázolni a csorbakői vár korai építési periódusának rekonstrukciós lehetőségeit. Mivel a két világháború közti ásatások elsősorban a

késő középkori pénzhamisító műhelyre koncentráltak, s az építési periódusokkal gyakorlatilag nem foglalkoztak, ezért most a történeti adatok és a terepbejárások eredményei, a terepalakulatok, valamint környező analógiák alapján kísérlem meg bemutatni az első csorbakői várat.

Megjegyzem, hogy ezen elvi rekonstrukcióm, valamint a további rekonstrukciós munkáimat egy későbbi régészeti feltárás előtanulmányának is szánom. Az eredményeket ezen későbbi ásatásokkal lehet majd alátámasztani, illetve helyesbíteni.

Ládi Csorba Miklós, az első vár építője

A csorbakői vár korai időszakának történeti háttere

A csorbakői várnak nevet adó Ládi Csorba Miklós családja 1268-ban szerzett birtokot Suhogy településén. Ezen esztendőben vette meg két márkáért *Ládi Tódor fia Pósmester* négy ládi rokonától: János fia Istvántól és Miklóstól, Peturd fia Mortuntól, valamint Sándor fia Sándortól azok négy ekealjnyi suhogyi birtokát.³ Ládi Pósmesterről tudjuk továbbá, hogy családja az észak-magyarországi Tekes rokonsághoz tartozott.⁴ A Tekes a környék jelentős nemzetsége volt, de vagyoniilag inkább a középréteghez sorolhatjuk őket. Egyik központi birtokuk Ládón (a mai Szendrőlád) volt. Ez a falu adta a család nevét is. Ládi Pósmester comesi címet is szerzett, amely nyilván anyagi előrelépést is jelenthetett számára.

Pósnak két gyermeke volt: Miklós és Anna. Miklóst a források 1300-ban említetik először, amikor *Nicolaus filius Poos de Lad* (Ládi Pósfia Miklós) beleegyezett abba, hogy rokonai eladják Újabod birtokát.⁵ Ezen Ládi Miklós természetesen megegyezik Ládi Csorba Miklóssal, de úgy látszik, hogy a századfordulón még nem volt „Chorba dictus” (azaz Csorbának mondott). Előnevét, amely valószínűleg valamilyen sérülésére, testi hibájára utalhatott, feltehetőleg később, az Árpád-ház kihalását követő harcok során szerezte, illetve kapta.

A Tekes nemzetség is, mint más középrétegű nemes családok, az oligarcha-harcok során jobbnak látta egy tartományúr védelmébe helyezni magát. A Ládiak a környék hatalmas urának, Aba Amadénak familiárisai lettek, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az 1311-es kassai túslista. Ebben azon Amadé familiárisok neve szerepel, akiket a megölt Aba Amadé özvegye a foglyul ejtett két fiáért küldött Kassára. A 46 tús között a 19. helyen „Churba”-nak mondott Miklós szerepel, aki minden kétséget kizáróan azonos a Tekes rokonsághoz tartozó Ládi Miklóssal.⁶ Mint láthatjuk, ekkor már Csorba előneve is olvasható a listán.

Felmerül a kérdés, hogy mikor épült fel az első csorbakői/suhogyi vár. Feltételezhető, hogy 1268 előtt még nem létezett itt semmiféle erődítés. Mint korábban láthattuk, 1268-ban Ládi Pósfia két márkáért vette meg a suhogyi birtokot. Ez az összeg túl alacsony ahhoz, hogy egy erődítést is magába foglaljon. Tudjuk, hogy a 13. században léteznie kellett egy közbeecsünek, amely kialakulására jelentős hatással bírhatott az ún. osztrák Landrecht. Ez a királyi engedélyhez kötött kövárakat 100 márkára értékelte.⁷ Ugyan elképzelhető, hogy egy korábbi vár, a kisváarak zöméhez hasonlóan, nem érte el az enge-

³ MOL, DI 40073, ill. Györffy, 1987, 809.

⁴ Engel P., Középkori magyar genealógia. 2001. Tekes rokonsága 1.

⁵ Györffy Gy., 1987, 784.

⁶ Zsoldos A., 1997, 352.

⁷ Kubinyi A., 1992/a. 118.

délykötelesség küszöbét, azaz bizonyos falmagasságot és/vagy árokmélységet,⁸ ennek ellenére nem valószínű, hogy a kétmárkás vételárban szerepelt volna egy vár is. Így építését csakis 1268 utánra tehetjük.

Írásos források hiányában csak következtetni tudunk az építető személyére, azonban megjegyzendő, hogy Ládi Miklós előneve és a csorbakői vár neve megegyezik. Bár felmerülhetne, hogy a vár elnevezése a nyelvjárásbeli „csorba partra”, omlásos leszakadt oldalra,⁹ azaz a várhegy alakjára utalna, azonban ez a feltevés nem állja meg a helyét, hiszen a vár egy viszonylag alacsony, kevésbé meredek, sőt néhol lankás hegyen épült, ami nem mutat semmiféle „csorbaságot”. Így a Csorbakő elnevezés minden bizonnyal az első építőt jelölte.

Ismert, hogy a 13–14. század folyamán születő várak nem voltak a birtok jogi központjai, hanem pont fordítva, a felépült várak, akárcsak az erdők vagy a vizek, a föld tartozékai lettek. Sőt az uradalom részét képező várak ekkor még annyira mellékes szerepet tölthettek be, hogy gyakran nevet sem kaptak, ha pedig mégis elnevezték őket, akkor gyakran a birtok nevét kapták.¹⁰ Véleményem szerint Ládi Csorba Miklós sem nevezte el a várát, hanem arra később ragaszkodhatták építője után a Csorba vára, illetve a Csorbakő elnevezést, ami végül elterjedt a köztudatban.

A tartományúri harcok során születő várak sorába tehát jól beilleszthető Ládi Csorba Miklós vára. Aba Amadé 19. familiárisának ugyanis elegendő pénze kellett, hogy legyen egy kisebb nemesi erődítésre, és ezen vagyona indokul is szolgált egy mentsvár megépítésére.

Bár a várról nincsenek 14. századi forrásaink, érdemes áttekintenünk, milyen adatok nyerhetők közvetve a vár 14. századi történetéről.

Magát Csorbakőt először csak 1403-ban említik meg. Ekkor Perényi Imre engedélyt kért a régi elpusztult vár újjáépítésére.¹¹ Ebből nyilvánvaló, hogy itt korábban is léteznie kellett egy várnak.

A vár létének közvetett bizonyítéka az az 1351-es oklevél is, amelyben Ládi Csorba Miklós fia Domonkos mester és Domonkos fiai János és Miklós 200 márkáért, valamint az abaúji Deek falu harmadáért eladták szuhogyi jószágukat Perényi István fia Andrásnak.¹² Ez a 83 évvel korábbi 2 márkás vételárhoz képest hatalmas összeg nem magyarázható mással, minthogy a birtokon engedélyköteles vár is állt, habár azt, mint a jószág tartozékát az adásvételt rögzítő oklevélben nem említették meg.

Szuhogy eladása egyébként jól példázza azt a folyamatot, amelyben a 13–14. században felépített középrétegű nemesi erődítéseket eredeti tulajdonosaik sorra felhagyták, ugyanis rá kellett eszmélniük, hogy „kisváraik” fenntartására, karbantartására nincs elég pénzük.¹³ A források alapján tudjuk, hogy a 14. század fordulóján a Ládi család is többször került nehéz anyagi helyzetbe. Feltehető tehát, hogy nem volt pénzük a váruk karbantartására sem. Nem tudni, hogy 1351-ben milyen állapotban adták át Csorbakőt, de feltételezhetően a Perényiek a 200 márkával már csak a jogot vették meg, de a nemesi erődítés ekkor már gyakorlatilag lakhatatlanná vált. Ezt támaszthatja alá, hogy a 14. század második felében sem szólnak az oklevelek a csorbakői várról.

⁸ Kubinyi A., 1989. 296.

⁹ Kiss L., 1988. 341.

¹⁰ Engel P., 1987. 12.

¹¹ MOL, Dl, 8911.

¹² Zichy okmánytár IV, 1878, 256–258, 216. oklevél.

¹³ Feld I., 1987. 3.

Minthogy a két világháború között végzett feltárások elsősorban a késő középkori pénzhamisító műhelyre koncentráltak, ezért modern ásatás híján, egyelőre a vár építési periódusainak csak az elméleti lehetőségeit tudjuk felvázolni.

A korai vár rekonstrukcióját elsősorban a 2002 februárjában készített geodéziai felmérés eredményei, valamint a várban végzett terepbejárások segíthetik. Mint említettem azonban, Csorbakő jól beilleszthető a 13/14. század folyamán születő ún. kisváarak sorába is. Ezek kutatásából származó eredmények ugyancsak nagyban elősegítik az első csorbakői vár alaprajzának rekonstruálását.

Láthattuk, Szuhogyt 200 márkáért adták el, ami valószínűvé teszi, hogy királyi engedélyköteles várral kell számolnunk itt. Érdeemes megvizsgálnunk, hogy mi indokolta a királyi engedélyt Csorbakő korai történetében.

1. Ha az osztrák Landrechtből indulunk ki, akkor a várban olyan mély ároknak kellett lennie, hogy egy sámlira álló ember a földet nem tudta kihányani belőle. Ezen kritérium analógiájaként említhető Felsőgöd-Várdomb, ahol 5 m mély árkot tártak fel, Szada-Várdombon letompított V alakú 260 cm mély, 10 méter széles árok figyelhető meg, Václahartyán-Várhegyen 310 cm a sáncárok alja és teteje közötti szintkülönbség,¹⁴ Mende-Lányváron kb. 6 m mély, meredek bevágást készítettek az építők,¹⁵ Márianosztra-Biberváron 7 m mély tompa V alakú árkot tárt fel Miklós Zs.¹⁶ Sály-Latorpuszta Várhegyen Holl I. és Parádi N. figyelt meg az erődítés köré ásott, a sziklába vágott árkot.¹⁷ Így tehát az ehhez hasonló árokmélységek már engedélykötelessé tehetnék a várat.

2. Hasonlóan engedélykötelessé tette a várat az olyan fal, ami magasabb volt, mint egy lovon ülő ember felemelt karja, vagy pedig, ha a várfal pártázott volt. Sajnos régészetileg ez utóbbi két kritérium ritkán figyelhető meg, hiszen a várfalak java része nem maradt meg eredeti magasságában.

3. Végül a háromnál több szintes tornyok önmagában engedélykötelessé tették a várakat. Erre már könnyebb régészeti adatokat találni, hiszen az olyan vastag falú várak, mint amilyeneket megfigyeltek Kács-Várhegyen,¹⁸ Gönc-Amadé-várban,¹⁹ vagy Hollókőn,²⁰ már lehetőséget nyújtottak több emelet felhúzására.

Ha tehát Csorbakő engedélyköteles vár volt, akkor a fent említett várakhoz hasonló elemekkel kell itt is számolnunk (2. ábra).

1. A terepbejárások és a geodéziai felmérés segítségével a felszíni formák alapján megállapítható, hogy a várat Nagy-hegy DNY–ÉK irányú hegygerincének végében építették fel. A várhegy relatív magassága észak és kelet felé 45 m, délkelet felé 40 m és viszonylag meredek. Dél és délnyugat felé azonban mindez csak 3–8 m között változik, így ebből az irányból veszélyeztethető leginkább. Ez indokolta, hogy a gerincet két sáncárok is védjék, valamint egy harmadikkal a gerinc lapos déli oldalát. Hasonlóan hármas sáncrendszer védte Galgahévíz várát is.²¹

¹⁴ Miklós Zs., 1982.

¹⁵ Miklós Zs., 1981. 236.

¹⁶ Miklós Zs., 1983. 16.

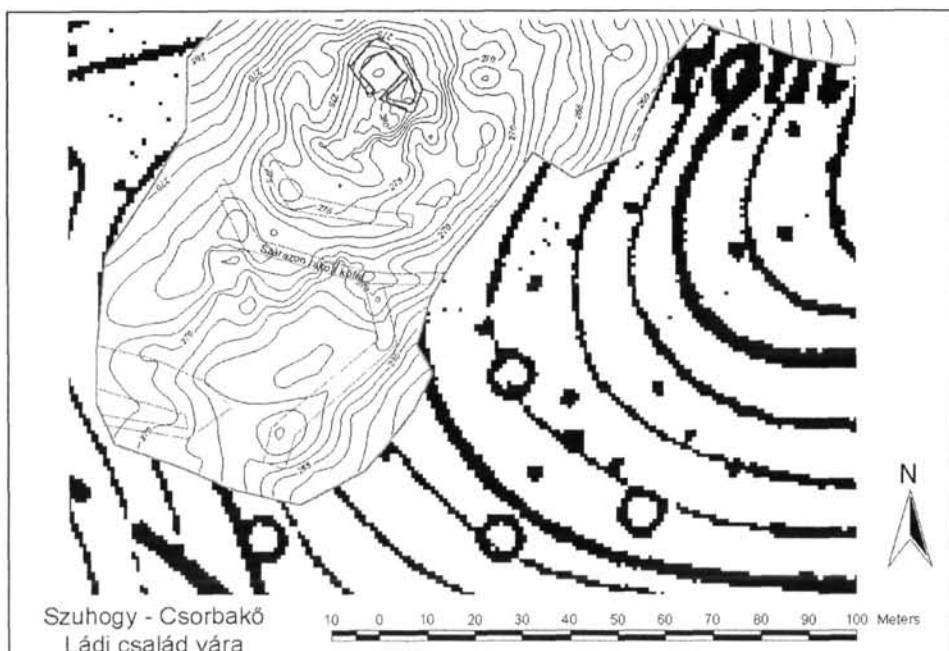
¹⁷ Holl I.–Parádi N., 1983. 87.

¹⁸ Parádi N., 1982. 9.

¹⁹ Feld I., 1985. 61.

²⁰ Ambrusné Kozák É., 1972. 172.

²¹ Miklós Zs., 1982. 63.

2. ábra

Az első árkot a vártól 24,5–29 m-re ásták, és a külső oldalán a kitermelt földből sáncot emeltek. A későbbi Perényi-vár déli falát ezen sánc vonalán helyezték el, így nehezen megfigyelhető. A második sáncot ettől 11–13,5 m-re emelték. Az első és második sánc között látható a ma is néhol 3 m mély árok. Ezen sánc érdekessége, hogy a hegyen nyitott modern kőbánya egy helyen átvágta, egy metszetet adva így a sánc szerkezetéről. Itt egy szárazon rakott kővekből emelt sáncfalat figyelhettünk meg, amihez hasonlót közöl Feld I. a gönci Amadé-várban,²² valamint szárazon rakott kősáncot tárt fel Miklós Zs. Szada-Várdombon. Ez utóbbit homokkőből rakták, ma már csak 40 cm vastagságban látható.²³ Érdekes a déli oldalt félkörívben körülölelő sánc, amely a legjobb állapotban maradt meg. Ez a második sánc vonalából merőlegesen indul ki és a Nagy-hegy gerincébe csatlakozik vissza, mintegy 86 m-re a vártól. Jó állapota miatt eredeti formájára is következtetni tudunk. Belső oldalán lépcsőzetes szerkezete, míg kívül meredek fala volt és egy árok futott előtte.

Ládi Csorba Miklós várát tehát hármassáncok védte. Az árkok mélységét ásások nélkül sajnos nem ellenőrizhetjük, de a hasonló példák alapján itt is a sziklába vájt meredek falú árkokkal számolhatunk.

2. A falak magasságát vagy pártázottságát tehát nem állapíthatjuk meg, de a Ládi-vár alaprajzána elvi felvázolására az analógiák alapján kísérletet tehetünk.

a) Felmerülhet természetesen, hogy nem kő, hanem egyszerű palánkfal védte a vár belső épületeit. Hasonlót tapasztaltak Nógrádmárcal–Kerekdombon, ahol a középső részen elhelyezkedő épület kétszeres palánkfal védte, Kazincbarcika-Várdombon a dombtető szélén cölöpsor futott végig, Váchartyán-Várhegyen a 40 cm széles paticsréteg

²² Feld I., 1985. 62.

²³ Miklós Zs., 1982. 53.

hívta fel a figyelmet egy palánkfal létre, Mende-Lányváron egyszeres, a keleti oldalán háromszoros palánkfal övezte a várat. Szintén cölöpfal került elő a kishánai vár korai periódusából.²⁴

b) Az 1403-as oklevél szövegéből tudjuk, hogy Perényi Imre a korábban nagyon elpusztult vár helyén építtette újjá saját rezidenciáját. Ehhez felhasználhatta a korábbi vár alapfalait. Érdekes tehát megvizsgálnunk a Perényi-vár belső magját, az oválishoz közelítő sokszög alaprajzú palotahelyiségeket. Az ovális, illetve poligonális falszerkezetű torony nélküli erődítések a korai magyar várépítészetre is ható morva és alsó-sziléziai magánvárak jellegzetes típusai. Ehhez az ún. palástfalas erődítmények tartoznak, ahol ovális vagy poligonális alaprajzon épült vastag külső várfal belső oldalához kapcsolódott az annál mindig alacsonyabb épületek. Ez a típus a 13. században alakult ki és a század második felétől a 14. századon át igen kedvelt volt.²⁵ A közelben erre a formára mutat Imreg vára (Brehov, Szlovákia).²⁶ Ha azonban ezzel a típussal számolnánk a vár belső magjában, akkor itt mindössze egy-két igen apró épület fért volna el.

3. Rekonstrukciós vizsgálatunk során a legfontosabb a közvetlen környék kisméretű nemesi erődítéseinek tanulmányozása. A megyében számos „kisvárat” ismerünk, amelyek régészetiileg is megkutattak. Ezek alapján érdekes következtetést vonhatunk le. Kács-Várhegyen,²⁷ Sály-Latorpuszta Várhegyen,²⁸ Gönc-Amadé-várban²⁹ és Kelemér-Mohos-váron³⁰ vastag falú, emeletes lakótoronyokat figyeltek meg. Kácson, Sályban és Göncön a lakótornyot árokrendszerek, illetve sáncárcok övezték. Keleméren ovális fal övezte a lakótornyot és udvarát.

Ha megnézzük Csorbakőn a későbbi palota két belső helyiségét, akkor felmerülhet, hogy a keleti szoba egy szabálytalan trapéz, illetve háromszöghöz közelítő alaprajzú építmény alapját adta, amely 1,1–2 m-es falvastagsága alapján emeletes lakótoronnyal számolhatunk. Belső alapterülete kb. 17,5 m² volt. Ehhez ÉNy-ról egy nagyjából szabályos négyzet alaprajzú, 6,8x6,8 m-es udvart csatoltak. Maga az építmény egyébként nem a hegy legmagasabb pontján épült, hanem attól északra, 1–2 m-rel alacsonyabban. Ehhez az alaprajzi rekonstrukcióhoz a legközelebbi példa a márianosztrai Bibervár, ahol a lakótoronyhoz később egy szintén vastag falú, négyszögű udvar csatlakozott.³¹ Megjegyzendő, hogy az erődítés itt sem a hegy legmagasabb pontján épült.³² Érdekes, hogy a gönci Amadé-várban szintén egy Amadé familiáris építkezéseivel számolhatunk, és ugyanitt figyeltek meg a csorbakőihez hasonló szárazon rakott kőfalat. A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát, Csorbakő 14. századi várát udvaros lakótoronyként rekonstruálhatjuk.

Korai leletanyag a csorbakői várból A Ládi családhoz köthető tárgyak

A szuhogy-csorbakői vár ásatásai során felszínre került néhány 13–14. századra keltezhető tárgy. Ezeket minden bizonnyal a Ládi család várából származónak tarthatjuk,

²⁴ Miklós Zs., 1982. 75.

²⁵ Kouřil, P.–Měřinský, Z.–Plaček, M., 1989. 237.

²⁶ Slivka, M.–Vallašek, A. 1991. 94. 96.

²⁷ Parádi N., 1982. 9.

²⁸ Holl I.–Parádi N., 1983. 87.

²⁹ Feld I., 1985. 61.

³⁰ Köszönöm Pusztai Tamás szíves közlését.

³¹ Miklós Zs., 1983. 15.

³² Uo. 13.

azaz a 14. század első felére datálhatjuk. Csekély számukat egyrészt magyarázhatjuk azzal, hogy a korabeli ásatás inkább a késő középkori pénzhamisító műhelyre összpontosított. Másrészt viszont a megkutatott, hasonló 13–14. századi kisvárainkban megfigyelhető volt, hogy általában igen kevés lelet került elő. Ezek zömmel kerámiák, egy-két nyílhegy, patkók, sarkantyúk vagy vaskések voltak.³³

Csorbakőn Leszih Andorék az ásatások során 5 olyan tárgyat találtak, amelyet a korai vár anyagának tarthatunk. Sajnos a pontos lelőhelyüket nem ismerjük. A kerámiák a leltárkönyv szerint a „Szuhogy-Csorbakői vár I., III., IV. számú helyeiről” kerültek elő. Ennél bővebb információnk nincsen. Az viszont feltételezhető, hogy Leszih III. és IV. számú helyei megegyeznek az általam felvázolt korai vár két helyiségeivel. A fémanyag-ról még ennyit sem tudunk, ugyanis azokat a korábban itt amatőr kutatásokat végző Szegő Andrásról vásárolta meg a múzeum.

Kerámia perem- és oldaltöredék (Ltsz. 53.1069.19) *1. tábla/2.* – Fehéragyagból készült kisméretű fazék perem- és oldaltöredéke. Szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, kézikorongon készült. Vékony falú, pereme enyhén kihajló, függőlegesen levágott, belső oldalán fedőhorony. A keskeny nyak alatt a fazék vállát és hasát hornyolt bordák díszítik. Pereme erősen megégett. Méretek: legnagyobb mérhető sz.: 80 mm, m.: 92 mm, eredeti szájátm.: 90 mm. A párhuzamként hozható bajóti 13–14. századi kisméretű fazék alapján,³⁴ a csorbakői töredéket a 13–14. század fordulójára, illetve a 14. század elejére tehetjük.

Kerámia peremtöredék (Ltsz. 53.1069.16) *1. tábla/1.* – Fehéragyagból készült nagyméretű fazék perem- és válltöredéke. Apró kavicsal soványított, jól iszapolt, kézikorongon készült, kívül jól elsimított, belül rosszul elsimított. Vékony falú, jól kiégetett. Pereme tagolt, erősen kihajlik, majd függőlegesen felhúzott, vízszintesen levágott, belül fedőhoronnyal. Vállán hornyolt bordák futnak. Méretek: sz.: 126 mm, m.: 67 mm, eredeti szájátm.: 190 mm. A töredéket apró kavicsal soványított viszonylag durva anyaga miatt, illetve a párhuzamok alapján,³⁵ 14. századnak tarthatjuk.

Kerámia fenéktöredék (Ltsz. 53.1069.20) – Világos rózsaszínűre égő agyagból készült kisebb fazék fenéktöredéke. Homokkal soványított, jól iszapolt, kézikorongon készült. Fenekét külön ragasztották az oldalához. Fenékén széles gyűrűben elmosódott szárú kereszt alakú fenékbélyeg. Méretek: m.: 42 mm, f. átm.: 69 mm.

A 14. században jellemző még a korongra szórt hamu, homok, a korongtányérba metszett jegy. Gyakori, hogy a fenék- és edényoldal összeragasztásának nyoma még jól látható, tehát a fazekas még hurkatechnikával, kézikorongon dolgozik. A 15. században ezeket a nyomokat már csak a fehér kerámiáknál láthatjuk. A 15. századi vasoxid tartalmú edényeket már levágták a korongról.³⁶ A fentiek alapján tehát csorbakői fenéktöredékünket is a 14. századra, azaz a Ládi család idejére datálhatjuk.

Sarkantyú (Ltsz. 53.1071.23) *1. tábla/4.* – Kovácsoltvasból készült, jó megtartású sarkantyú. Hosszú, vékony, D-átmetszetű szárai U-alakban enyhe csúcsba futnak, kissé felfelé íveltek. A lapos szíjtartó fülek függőlegesen ülnek, a lyukak hosszúkás téglalap alakúak. A rövid kerekátmetszetű nyaka lefelé néz. A csúcsba futó, négyzetátmetszetű tüske a nyakhoz képest a lekerekített rombusz alakú tárcsánál lefelé megtörik. Méretek: h.: 135 mm, sz.: 73 mm, a tüske h.: 15 mm.

³³ Miklós Zs., 1987. 15.

³⁴ Parádi N., 1963. 208, 3. ábra/1.; 231, 16. ábra/2.

³⁵ Holl I., 1963. 374, 72. ábra/1.

³⁶ Holl I., 1956. 189.

Ruttkay A. tipologizálása szerint a B-csoport, 3. típusának, „a” variánsa ezen darabunk, azon belül is a gyakoribb előfordulású négyszög alakú tárcsás csoporthoz tartozik. A felvidéki leletek alapján Ruttkay a 12. század második felétől a 13. század közepéig helyezte ezt a típust.³⁷ Analógiájának tarthatjuk a Zólyomtól délre, Tótpelsőcön (Pliešovce, Szlovákia) előkerült,³⁸ illetve a révkomáromi Podunajské Múzeum (Komárno, Szlovákia) gyűjteményében található, ismeretlen lelőhelyű darabokat.³⁹ Közlebbi példaként említhető egy ugyanilyen sarkantyú Mohi középkori mezővárosának lelőhelyéről.⁴⁰ Ruttkayhoz hasonlóan Kalmár J. is a 13. század közepéig datálja ezen sarkantyúkat.⁴¹

A tárgy azért is érdekes, mert tudjuk, hogy a 13. század közepén még nem állott Csorbakőn vár. Így feltételezhető, hogy a Ládiaknál, mint középrétegű családnál hosszabb ideig, a századfordulóig is, megmaradt ez a sarkantyú, bár azt jó megtartása alapján valószínűleg csak ritkán használhatták.

Nyílhegy (Ltsz. 53.1068.6) 1. tábla/3. – Kovácsoltvasból készült kisméretű tuskés nyílhegy. Hosszúka hegye háromszög-átmetszetű, hegyes csúcsba fut. A hegy alatt rövid, vastagabb hengeres rész, amely a nálánál vékonyabb nyéltuskéba megy át. Méretek: h.: 57 mm, a hegy h.: 27 mm, a hengeres rész h.: 7 mm, a nyéltüske h.: 23 mm.

Ruttkay A. a B-csoport 9. típusába sorolja ezen nyílhegyeket. Bár kronológiája nem tisztázott, Medvedev alapján a 10–12. századra datálja.⁴² Az arab források alapján hasonló nyílhegyekkel páncélos ellenségre támadtak. Kovács L. szerint is páncéltörő nyílhegyek voltak azok a gúla vagy lándzsa alakú nyílhegyek, ahol a penge és a tüske találkozásánál kiszélesedő ütköző volt.⁴³

Csorbakőn nem feltételezhetünk ilyen korai datálást. A későbbi használatot egyébként a nagyecsed-sárvári ásatás is jelzi, ahol a téglabazilika 13. század első feléből származó pusztulási rétegében előkerült a csorbakői nyílhegy analógiája.⁴⁴

III. CSORBAKŐ VÁRA A PERÉNYI CSALÁD TULAJDONÁBAN

A késő középkori vár rekonstrukciója

A főúri rezidencia rekonstrukciója (1403–15. század közepe) (3. ábra)

Belsővár: Perényi Imre a Ládi család lakótornyos várának alapfalain építhette fel a későbbi vár belső magját, a palotát. Feltételezéseim szerint az egykori lakótoronyból és az elfalazott négyszögű udvartól alakították ki azt a két belső helyiséget, amelyhez délről egy előtérnek tűnő harmadik is csatlakozott. A terep adottságai alapján ezen emeleti helyiségektől nyugatra mintegy 5 méterrel alacsonyabban két újabb földszinti helyiséget építettek fel, ahova a központi emeleti részből egy 15 fokos lépcsősor vezetett le.⁴⁵ A földszinti, ma már nem látható belső helyiség nyugati oldalán egy boltozatos ablaknyílást

³⁷ Ruttkay A., 1976. 349–350. 347, 72. ábra.

³⁸ Ruttkay A., 1975. 193, 21. ábra/9.

³⁹ Ruttkay A., 1975. 200, 26. ábra/9.

⁴⁰ Michnai A., 1982. 138. 137, 10. ábra/16.

⁴¹ Kalmár J., 1971. 359.

⁴² Ruttkay A., 1976. 331. 327.

⁴³ Kovács L., 1986. 229, 16. ábra/21, ill. 274.

⁴⁴ Magyar K., 1984. 175, 21. ábra/1/3.

⁴⁵ Leszih A., 1941. 49.

is feltártak.⁴⁶ Véleményem szerint ezen helyiségek alkották a palotát, amelybe a déli oldalán nyílt egy bejárat. A fenti helyiségek alapfalai nagyrészt ma is látszanak. A palota osztófalainak vastagsága mindenhol meghaladja a 100 cm-t. A helyiségek az ásatás óta erősen feltöltődtek humusszal, hiszen a korabeli fényképek alapján pontosan lokalizálható lépcső is a mai felszín alatt kb. 15 cm-re található (4. ábra). Ezt az 1935-ös és a mai fényképek összevetésével jól érzékelhetjük.⁴⁷

A palota keleti, szakadékos oldala alatt mintegy 6 méterrel található egy nagyobb, 24 méter hosszú belső udvar, amelyet igen vastag törmelékréteg takar. Ennek vastagsága ma még nem ismert, de érzékelhető. Az udvar keleti oldalát fal övezi, amelyen feltételezhetően sikerült lokalizálni ennek bejáratát. Az egykori bejárat felső boltíve ma alig emelkedik ki a talajszintből (5. ábra). Az udvar feltehetőleg nem állt üresen, minden bizonnyal itt helyezték el a konyhát és a további tárolóhelyiségeket. Ennek északi oldalából további két helyiséget lehetett megközelíteni, amelyeknek ma már nincs felszíni nyoma, csak az 1935-ös felmérés alapján ismerjük. Mivel közvetlenül az udvarhoz csatlakozik, így feltehetőleg a várnagy és a gazdasági tisztviselők lakhelye lehetett. Az udvar keleti oldalát magas fal övezte, amely még ma is eléri a 250 cm-es magasságot és a 100 cm-es falvastagságot. A várnak ez a legépebben megmaradt része.

A palota és a belső udvar helyiségei alkothatták az egykori belsővár központját, amelyet nagyjából kör alakban, a belsővártól 8–10 méterre egy külső várfal övezett, mely ma már nagyrészt csak betemetett földsáncként érzékelhető a felszínen. A belsővár egykori falainak szerkezetét az 1935-ös ásatás alapján ismerjük: két külső szélüket nagy lapos kövekkel rakták ki, belsejüket pedig apróbb kövekkel töltötték fel.⁴⁸ Feltételezésem szerint a külső várfalhoz épületek, valószínűleg istállók csatlakozhattak, de ezeknek sajnos nincs a terepen nyoma. Ezen épületek és a belső vár falai egy szűk falszorost alkottak, amelyen keresztül többszörösen megtörve, csigavonalban vezetett az út a palota már említett déli bejáratáig. Innen a falszoros még L alakban megkerülte a palota földszinti helyiségeit, majd azok északnyugati sarkába csatlakozott, így védve annak nyugati oldalát.

A palota északkeleti falából merőlegesen egy vastag rekesztőfal indult ki, amely a külső várfalba csatlakozott. Ebben a falban egy belső kapu lehetett, amelyet szükség esetén lezárhattak, így védve a belső várat. Sajnos a vastag törmelék és humuszréteg miatt felszíni nyomait nem találtuk a kapunak, de minden bizonnyal ezen feltételezést igazolja az, hogy a belső udvar fala itt megtörve egy kiszögellést is alkot.

Külsővár: a feltételezett belső kaputól északra még látható a kő várfal, majd ez ma már csak földsáncként kerüli meg nagyjából 20 méterre, északra a belsővárat, majd pedig a palota sarkánál csatlakozik az L alakú falszoroshoz. A külsővár teljes területén olyan vastag humusztakaró van, hogy a felszínen semmilyen objektum nem fedezhető fel, de minden bizonnyal itt lehetett a vár védőinek szállása és az itt dolgozó mesterek műhelyei.

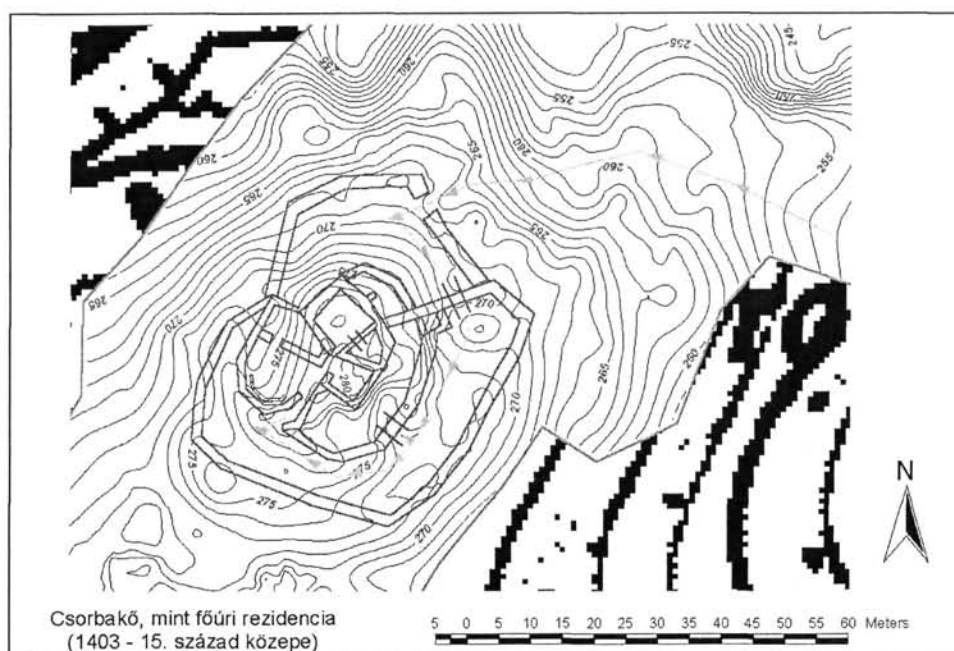
A külsővár északkeleti sarkában az újkorban egy gödör keletkezett, amelyen keresztül viszonylag jól nyomon követhető a középkori mélyút, amely kelet felől a várba érkezett (6. ábra). Feltehetőleg itt állott a külsővár kaputornya. Az út itt balra megtört és dél-délkeleti irányba folytatódhatott a már említett belsővári kapuhoz.

---

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Vö. Szörényi G. A., 2003. 171, 8/a kép.

⁴⁸ Uo.

3. ábra

4. ábra. A lépcsősor mai állapota
(A fénykép az 1935-ös felvétel helyéről és szögéből készült)

5. ábra. A belső udvar keleti fala, a feltételezett bejárat helyével

6. ábra.
A várba vezető, feltételezett középkori mélyút

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Csorbakő, amikor főúri rezidenciaként használták, egy nagyjából 55x55 méteres szabálytalan belsőtoronyos hegyi vár volt. A keletről érkező mélyút a külsővárból nagyjából csigavonalban közelítette meg a belsővár egyre magasabban elhelyezkedő helyiségeit.

A terepi vizsgálatok alapján meglepő hasonlóságot vélünk felfedezni a Nógrád megyei Hollókő várával, ahol a Szécsényi család a 14. század második fele és a 15. század első fele között palotaszárnyat emelt a 13. század végi öregtorony köré. Magát a palotát Hollókőn is félkörben szűk falszorossal védték, ahol a külső falhoz újabb helyiségeket emeltek. Érdekes, hogy a belsővárat Hollókőn is egy alacsonyabb szinten álló félkör alakú külsővár védte.⁴⁹

*Csorbakő a huszita háborúkban és azt követően
(15. század közepe–16. század első harmada) (7. ábra)*

Azzal, hogy a vár Perényi János birtokába került, új fejezet nyílt Csorbakő történetében. János központja Terebes lett, Csorbakő elvesztette rezidenciaszerepét, de stratégiai értékét még megőrizte.

1438-ban Habsburg Albert király tárnokmesternek nevezte ki Perényi Jánost,⁵⁰ amivel az ún. tárnoki városok bírói címét is megkapta. Albert halála után azonban az ország két pártra szakadt. Az egyik Ulászlót, míg a másik a csecsemő V. Lászlót, a meghalt király, Habsburg Albert fiát kívánta a trónon látni. Albert özvegye, Erzsébet a kérdést eldöntendő, segítségül hívta Jan Giskra huszitáit, akik ekkor a Felvidék jelentős részét elfoglalták. A korábban Ulászlót támogató Perényi János birtokai érdekében ekkor jobbnak látta, hogy Giskra és így V. László oldalára álljon. 1444-ben a várnai csatavesztést követően megnőtt az országon belüli zűrzavar, a polgárháborús hangulat újra és újra eluralkodott a két párt tagjai között, sőt kis magánháborúk bontakoztak ki, így Perényi János és Pálóci Simon között is.

Pálóci Simon megtámadta, és foglyul is ejtette Perényit, aki csak fia és lánya túszul adásával, valamint Csorbakő várának átengedésével szabadulhatott meg. Ekkor azonban bosszúhadjáratot indított Pálóci ellen. A háborúskodást az 1445. május 5-i országgyűlési határozat zárta le, amely elrendelte a túszok és az elfoglalt várak kicserélését.⁵¹ Véleményem szerint a husziták közelsége, illetve a Csorbakőt is érintő polgárháború tehetette szükségessé a vár megerősítését a 15. század közepén.

Belsővár: alapvetően nem változtatták meg szerkezetét, de a palota kezdte elveszteni reprezentációs szerepét. Minden bizonnyal részt vett a vár védelmében, amit az itt talált nagyszámú, ehhez a korhoz köthető fegyverlelet is bizonyít.

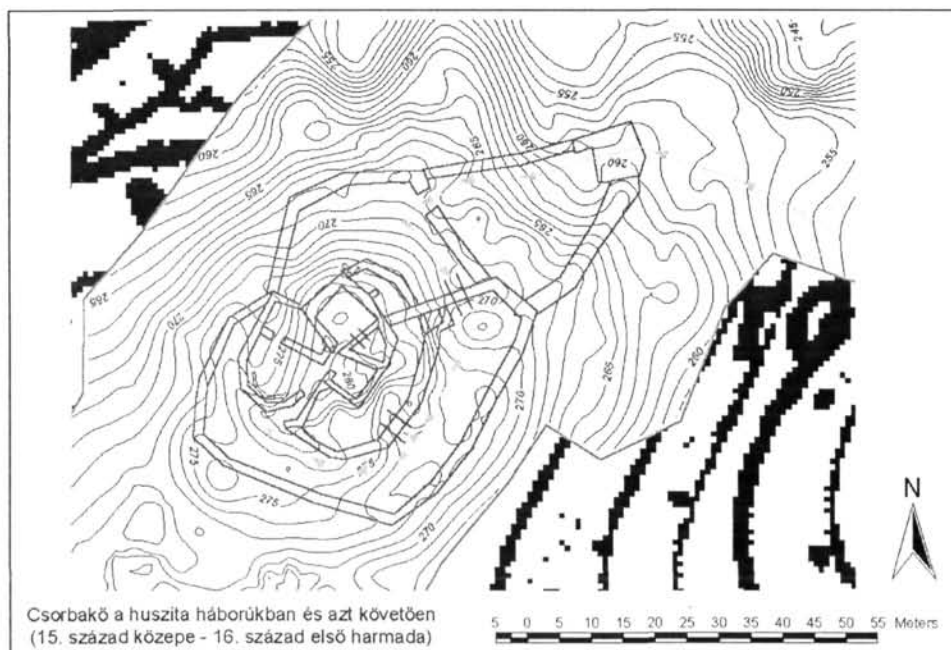
Külsővár: a felszíni vizsgálatok alapján itt ugyancsak nem tapasztalhatunk változásokat, minden bizonnyal több védőt helyezhettek ekkor ide, így bizonyára születhettek újabb építmények az északi oldalon.

Elővár: a huszita korszak újdonságának tarthatjuk a külsővár északkeleti oldalához toldott háromszög alakú elővárat, amely a belsővár rekesztőfalának meghosszabbításaként futott le a mélyúthoz, majd ezt mintegy 35 méteres szakaszon követve a külsővár kaputornyánál érte el a várfalat. Sajnos a terepen csak a rekesztőfalból kiinduló egykori falat véljük felfedezni, amely ma már csak földsáncként érzékelhető a felszínen.

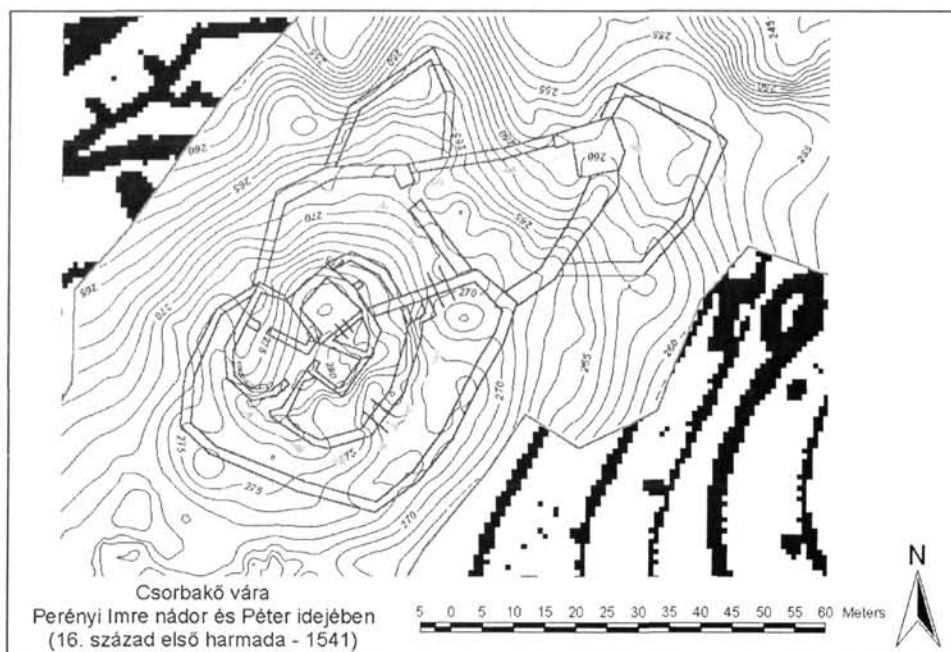
⁴⁹ Ambrusné Kozák É., 1972. 167–187.

⁵⁰ Engel P., 1996. I., 40.

⁵¹ MOL, DL, 13846. Regeszta: <http://www.arcanum.hu/mol/>

7. ábra

8. ábra

Az útba futó sánc végében még ma is látható egy 6,9x3,8 méteres négyszög alaprajzú lapos terület, amelyet az elővár egykori kaputornyával azonosíthatunk.

A husziták kiűzésével Csorbakő stratégiai értéke csökkent, a Perényi család várai között is másodlagos helyzetbe került. Perényi János fiai, István és Miklós Fülek várában rendezkedtek be, innen verték vissza Hunyadi Mátyás seregét előbb sikeresen, majd később, 1483-ban sikertelenül. Az oklevelek a 15. század második felében alig említik meg Csorbakőt, amelyet a füleki hűtlenségi eset miatt a többi Perényi-várral együtt előbb elvett Mátyás, majd pedig visszaadta a család egyetlen leszármazottjának, Imrének, a későbbi nádornak.

Ifj. Perényi István és Miklós birtoklása alatt Csorbakő mint birtokigazgatási központ működött, a Perényiek nyilván nagyon ritkán látogathatták meg, azt a várnagy és az uradalom gazdasági tisztviselői irányíthatták.

*Csorbakő vára Perényi Imre nádor és Péter idejében
(16. század első harmada–1541) (8. ábra)*

Perényi Imrének tehát sikerült visszaszereznie a család egykori várait. Imre később II. Ulászló asztalnokmestere, majd 1504-től nádor lett. Ekkor családi rezidenciáját Terebesen rendezte be, ahol ez évben pálos kolostort is alapított. Az 1510-es esztendőben szerezte meg Siklóst, ami haláláig igazi központja lett, sőt olasz mesterekkel modern, kényelmes reneszánsz stílusú rezidenciává alakította. Siklósról azonban gyakran látogatott el Terebesre. A két vára között ideális új pihenőhelye a hevesi Debrő és a borsodi Ónod vára lett. Mivel az észak-borsodi Csorbakő kiesett ebből az útvonalból, így szerepe nem növekedhetett. Ugyan Imre nádor halála után, a török veszély miatt fia, Péter Siklós helyett ismét Észak-Magyarországon keresett családjának otthont, ekkor a mellékutakon, erdőségben fekvő Csorbakő már szóba sem jöhetett. Péter Patakon kezdte meg reneszánsz rezidenciája kiépítését. Csorbakő továbbra is birtokigazgatási központ maradt.

Perényi Péter az 1530-as évek második felétől az ország egyik legbefolyásosabb főúrává vált, előbb Szapolyai János, majd annak halála után Ferdinánd király oldalán állt. Északkelet-Magyarországon egy tömbben összpontosultak hatalmas birtokai. Az itteni főurak vezetőjüknek tartották, amit bizonyít, hogy 1536-ban tíz vármegye szikszói gyűlése kívánta megválasztani kapitánynak vagy bírónak. Látható tehát, hogy olyan erős hatalma és bázisa volt a környéken, amivel egyik király sem rendelkezett ekkor.

Perényi azonban nemcsak támogatói bázisát erősítette meg a 30-as években, hanem várait is. A 16. században a tűzfegyverek elterjedése miatt a várak szerkezetét át kellett alakítani. Perényi Péter felismerte a várvédelem modern követelményeit, és ennek alapján átalakította várait. Szolgálatában állt ekkor az olasz hadmérnök és kőműves Alessandro Vedani, akinek feljegyzéseiből tudjuk, hogy dolgozott Patak, Eger, Ónod, Füzér és Terebes váraiban.⁵² A kettős királyság zavaros esztendőiben Füzér volt a Perényiek legbiztonságosabb vára. Minden bizonnyal ezt szánták szükség esetén egyik utolsó menedéküknek, ezért is emelték a keleti oldalon az ötszögű ólasz kapubástyát, illetve egy nagyméretű bástyát a nyugati sziklapadon.⁵³

Bár forrásaink nem említik meg, feltételezéseim szerint Perényi Péter Csorbakőn is végzett kisebb erődítési munkálatokat.

⁵² *Feld I.–Cabello, J.*, 1980. 61.

⁵³ *Uo.*, 56, 59.

A korábbi belső-, külső- és előváron nem történtek nagyobb átalakítások, azonban a belsőtornyos vár már nem felelt meg a tűzfegyverekkel szembeni védelem elvárásainak. Csorbakőn ezért jellegében a füzérihez hasonló, de kisebb mértékű külső bővítések végezhettek. A terepi jelenségek alapján két, a füzérihez hasonló bástyát köthetünk a tűzfegyverek korához, illetve Perényi Péterhez.

Ólasz bástya: az elővár és kaputornya nem volt védhető az egyre precízebb tűzfegyverekkel szemben, ezért is emelhettek egy 17 méter széles, 33 méter hosszú ötszögű bástyát elé. Ez a mai felszínen sáncként kitűnően nyomon követhető.

Északi bástya: a külsővár északi oldalánál fal- és sáncnyomokat észleltünk. Ennek rekonstruálása azonban ma már szinte lehetetlen, mivel az itt működött mészkőbánya ennek nagy részét elpusztította. Mégis vélhetőleg egy bástyával számolhatunk, amely egy kis gerincen a vár északi oldalában futó völgy felé ugrott ki, így onnan beláthatták és belőhették a vártól keletre eső terület nagy részét.

IV. SZUHOGY-CSORBAKŐ 15–16. SZÁZADI LELETANYAGA

A várból előkerült tárgyak döntő többségét a Perényi és a Bebek család birtoklásának idejéhez köthetjük, azaz az 1403 és 1553. évek közötti időszakra. 1553-ban a várat lerombolták és többé nem építették újjá, így egy viszonylag zárt, 150 esztendő átölő, késő középkori leletanyagot mutathatunk be.

1. Fegyverleletek a szuhogy-csorbakői várból

A szuhogy-csorbakői vár fegyverleletei két csoportra oszthatóak: nyílhegyek és tűzfegyverekhez tartozó tárgyak. A nyílhegyek között egy korai kézi íjhoz tartozó tüskés végű darabot ismerünk a várból, amit már korábban láthattunk (lásd a Korai leletanyag a csorbakői várból című alfejezetben). Emellett a leletanyag nagyobb részét a számszeríjak nyílhegyei alkotják. Összesen 39 darab ilyen típusú nyílhegy került elő. Magas számuk azt bizonyítja, hogy a vár védelmében a számszeríjászok vettek részt a legnagyobb létszámban. A tűzfegyverek kategóriájába 10 darab vas puskagolyó és egy puskacső darabja tartozik. A szálfegyverek körébe mindössze egy darab huszita vagy más néven parasztkés tartozik.

Számszeríjak a középkorban

A középkor egyik legfélelmetesebb harci eszköze a latin forrásokban balista-ként szereplő számszeríj volt,⁵⁴ ezért pápai átkot is hoztak arra, aki keresztények ellen használná. Ennek ellenére Európában mindenhol kedvelték és használták. Magyarországon a 14. századtól fontos szerepe volt a számszeríjászoknak. Bár a számszeríj már a tatárjárás alatt megjelent, de használata ekkor még igen ritka volt. Jelentősége Nagy Lajos király idejében nőtt meg, aki megszervezte az ún. fehér századot, angol zsoldosokból. Érdekes azonban, hogy a magyarok nem az angol katonáktól vették át a számszeríjat, használata Cseh- és Lengyelország felől terjedt el az országban. Ezt bizonyítja a fegyver szláv eredetű neve is: samostrelj, ami magyarul magától lövőt jelent. A számszeríj a huszita

---

⁵⁴ Holl, 1992, 68.

háborúskodások idejében terjedt el széles körben Magyarországon. Hunyadi Mátyás seregében már 4000 számszeríjászt említettek.

A számszeríjászok a gyalogsághoz tartoztak. A hátrányuk volt, hogy nehézkesen mozogtak, nagyobb területre volt szükségük és tegezükben a nyílvevők nagyobb mérete miatt mindössze 18 darab fért el.⁵⁵ Emellett pedig lövési gyorsaságukat egy kézi íjász könnyedén fölülmúlta. Míg ez utóbbi percenként 36 lövést tudott leadni, addig egy kézi ajzású számszeríjjal ugyanennyi idő alatt csak nyolcszor tudott löni egy katona.⁵⁶

Hátrányát azonban hatásfoka könnyedén feledtetni tudta. A 15. század közepén már 480 méterre is elrepült a számszeríjból kilőtt nyílvevő. Mivel a hegye súlyos volt, ezért ezt az utat lassan, mintegy 8–9 másodperc alatt tette meg. Maga a nyílvevő általában rövid volt, hossza 300–400 mm nagyságú lehetett. Érdemes még megemlíteni, hogy a nyílvevő végén lévő négy vezetősárnya nem egyforma, hanem két-két különböző méretű volt. Emiatt pedig a kilőtt nyíl repülés közben pörgő mozgást végzett, ami miatt jobb volt a célra tartása is. A lassan, pörögve repülő nyílvevő komoly morális hatással is volt az ellenfelekre. Természetesen ilyen nagy távolságokban már nem volt olyan nagy az átütő ereje. Kb. 80–100 méterre azonban még a korabeli gótikus páncélt is átütötte. Veszélyességét pörgő mozgása tovább fokozta, hiszen becsapódáskor a nyíl nemcsak befürödött a testbe, hanem a szöveteket még fel is csavarta. Mégis ismerünk olyan eseteket, hogy valaki túlélte egy számszeríjlövést. 1350-ben az itáliai Aversa ostrománál⁵⁷ Nagy Lajos király bokájába lőttek egy nyilat, amelyet csak úgy tudtak kiszédeni a lábából, hogy áttolták rajta. A másik eset a Csorbakőt újjáépítő Perényi Imrével történt: 1399-ben Prokop morva őrgróf által elfoglalt lipitói Nagyvár ostrománál „...a várból balista-val kilőtt nyíl oly súlyosan megsebesítette Peren-it a lábán, hogy sokáig beteg volt és örökké nyomorék maradt.”⁵⁸

Krónikaleírásokból tudjuk, hogy a számszeríjászok gyakran 45° körüli szögben lőtték ki nyilaikat. Ez esetben ugyan közelebb ért célba, de ha egy magasabb várfalról ilyen módon lőtték ki, akkor az alacsonyabban álló ellenségre már majdnem függőlegesen érkezett a nyíl, így mozgási energiáját jelentősen megnövelte a szabadesés is.

15. századi várásatásaink leletanyagában gyakran találkozunk számszeríj nyílhegyekkel. Kőszeg várából a 15. század első felében már sok ilyen nyílhegy került elő, de a század második felében még mindig ez a fegyver dominált. Érdekes, hogy Kőszeg 1532-es pusztulási rétegében még mindig szerepelnek ilyen nyílhegyek.⁵⁹ Kőszeghez hasonlóan Fülek (Fil'akovo, Szlovákia) várának 15. századi leletei között is sok számszeríj nyílhegy ismert.⁶⁰ Nevicke (Něvickoje, Ukrajna) várának 15. század közepi anyagában is számos számszeríj nyílhegy található.⁶¹

A 16. század már a tűzfegyverek korszaka volt. A számszeríjak ekkor kezdték elveszteni jelentőségüket. Ugyan Kőszeg 1532-es pusztulási rétegében még szerepeltek ilyen nyílhegyek,⁶² de csökkenő számban. A füzéri vár 16–17. századi rétegeiben pedig

⁵⁵ Kalmár J., 1971. 139.

⁵⁶ Uo., 143.

⁵⁷ Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A., 1998. 81.

⁵⁸ Zsigmondkori oklevéltár II, 1956, 150, 6209. oklevél.

⁵⁹ Holl I., 1992. 68. 200, 168. ábra, 122, 61. ábra/27–33.

⁶⁰ Kalmár J., 1959. 8. XI., XVII. táblák.

⁶¹ Dzembasz, O. V., 1999. 274–275. 299–301. XIII–XV. táblák.

⁶² Holl I., 1992. 69.

már mindössze négy számszerj nyílhegye került elő.⁶³ Harci szerepüket tehát végleg elvesztették, később csak vadászfegyverként használták őket.

Csorbakői számszerj nyílhegyek

A szuhogy-csorbakői várban tehát 39 számszerj nyílhegy került elő. Ebből a 14 épebb darabot dolgoztam föl, ez a leletanyagunk 35,89%-a. Úgy gondolom, hogy bizonyos törvényszerűségeket ezen 14 darab feldolgozásával is megfigyelhetünk.

1. táblázat. A csorbakői számszerj nyílhegyek adatai

<i>2. tábla képei / Ltsz.</i>	Teljes hossz (mm)	Penge- hossz ⁶⁴ (mm)	Legna- gyobb szélesség (mm x mm)	Köpi átm. ⁶⁵ (mm)	Súly (g)	A köpiben van-e famarad- vány
1. (53.1065.26)	101	65	18 x 11,5	13	52,8	van
2. (53.1065.25)	82	56	18 x 11	11	39,1	van
3. (53.1067.28)	88	59	17,5 x 12	17	50,1	nincs
4. (53.1067.22)	88	63	12 x 10	14 x 8,5 (lapított)	26,7	nincs
5. (53.1067.26)	76	58	18 x 11	11 x 7,5 (lapított)	37,4	nincs
6. (53.1067.29)	66,5	52,5	17 x 11	10 x 8 (ovális)	30,1	van
7. (53.1065.31)	95,5	62	13,5 x 13	13 x 10,5 (ovális)	36,8	van
8. (53.1065.27)	79	55,5	18 x 17,5	14 x 12,5 (lapított)	41	nincs
9. (53.1065.24)	63	40,5	15 x 14	15 x 13 (lapított)	29,4	nincs
10. (53.1067.20)	64,5	46	12 x 10	13,5	23,4	nincs
11. (53.1065.28)	73	40,5	14,5 x 14,5	14	47,3	van
12. (53.1067.24)	79	50	16 x 9	12,5	32,8	nincs
13. (53.1065.29)	90,5	52,5	17 x 13	16 x 14,5 (lapított)	56,3	van
14. (53.1065.30)	85,5	56	16 x 12,5	14 x 10 (lapított)	44,3	nincs

⁶³ Simon Z., 2000. 114.

⁶⁴ A nyílhegy csúcsától azon pontig, ahol a köpi vonala megtörik.

⁶⁵ A köpiuk végei néha hiányosak, így ott az adat tájékoztató jellegű.

Számszerű nyílhegyeinket súlyuk alapján három csoportba sorolhatjuk be. Vannak könnyű, közepes, illetve nehéz nyílhegyek: könnyű: < 35 g.; közepes: 36–50 g.; nehéz: 51 < g.

A könnyű nyílhegyek kilövési sebessége nagyobb volt, így hosszabb utat tehettek meg, távolabbi célpontokra lőttek velük. Ide tartozik öt leletünk (4, 6, 9, 10, 12).

A könnyű nyílhegyeken belül külön csoportba sorolhatjuk a „hosszú és vékony” nyílhegyeket. Csorbakőn három ilyen került elő, ebből kettő (4, 10) súlya alapján a könnyű kategóriába helyezhető, de a harmadik (7) 36,8 g súlyával alig lépte túl a könnyű csoportot, így ez utóbbit formai jegye alapján könnyűnek vehetjük. Ha összevetjük O. Dzembasz nevickei adataival, akkor megfigyelhetjük, hogy ezen vékony nyílhegyek ott is a könnyűek közé tartoztak.⁶⁶ Ezen alkategória nyílhegyei pengéjének hosszú és vékony a vágóéle. Mivel a könnyebb súlyú nyílhegyek közé tartoznak, így nagyobb a sebességük. Ezt a típust feltehetőleg a sodronypáncél ellen használhatták. A keskeny hegyű nyíl a sodronying láncszemei közé befért és azt szétpattinthatta. Gyakorlatilag ugyanazon módszerrel működött, mint az ún. hegyestőr, amelyet szintén a sodronying ellen találtak ki.

A közepes kategóriába hét leletünk tartozik (2, 3, 5, 7, 8, 11, 14).

A nehéz kategóriában két leletünket említhetjük (1, 13). A közepes és nehéz számszerű nyílhegyek ütüereje azonos távon nagyobb volt a könnyűeknél, ezeket azonban csak közelebbi célpontok ellen használták, különben nagyobb súlyuk miatt a hosszabb úton elvesztették volna mozgási energiájukat. Ezeket általában a páncél átütésére alkalmazták. Valószínűleg, ha nem is mindig ütötte át a páncélt, az ellenfél az ütés hatására eleshetett, vagy kieshetett a nyeregből.⁶⁷ Szintén a közepes és nehéz nyílhegyeket volt célszerű 45°-os szögben kilőni, hiszen nagy súlyukat a gravitációs erő tovább növelte, ha alacsonyabban állt az ellenfél. Ilyen becsapódásakor nem sok olyan páncélsícsak akadt, amely kibírta volna az ütest.

39 darab számszerű nyílhegy leletanyagunk számarányához képest igen jelentősnek mondható. Sajnos mivel nem tudjuk réteghez kötni, így pontosan nem is datálhatjuk őket. Azonban azt tudjuk, hogy elsősorban a 15. századhoz köthetjük, hiszen a következő század már a tűzfegyverek korszaka volt. Ez persze nem jelenti, hogy ne használhattak volna később is számszerűjakat. Történeti adataink szerint azonban a vár egyetlen háborús időszaka a 15. század közepi huszita harcok volt, ehhez köthetjük a számszerű nyílhegyek felhalmozását is.

Tűzfegyverek

Szuhogy-Csorbakőn 10 puska golyót és egy puska cső darabját találta meg Leszih Andor. Ez nem túl jelentős szám, de magyarázatul szolgálhat, hogy a vár a 16. század közepén már elpusztult, így a tűzfegyverek korszakából keveset élt meg.

Tűzfegyvereket a 15. század közepétől gyakran említenek, sőt a közeli és hasonló földrajzi helyzetű nevickei várban a 15. század második felében már széles körben alkalmazták is őket.⁶⁸ Igazi elterjedésük azonban a 16. századtól indult meg.

Puskacső darabja (Ltsz. 53.1067.11) 2. tábla/15. – Öntöttvasból készült nyolcszög keresztmetszetű szakállas puska cső töredéke. Méretek: h.: 128 mm, sz.: 51 mm, a puska cső belső átm.: 25 mm.

⁶⁶ Dzembasz, O. V., 1999. 299. XIII. tábla/5, 10. 300. XIV. tábla/6, 41.

⁶⁷ Dzembasz, O. V., 1999. 275.

⁶⁸ Dzembasz, O. V., 1999. 275.

Leletünk feltehetőleg szakállas puskához tartozott, bár a szakállrésze nem maradt meg, de a cső formája alapján annak kell tartanunk. Magyarországon szakállas puskákat a 15. századtól használtak. Ezek legkorábbi darabjai az ún. fanyelű (nyélbeütős) szakállas puskák voltak, amelyek ritkán lehettek bronzból is (ezek többnyire a kisebb darabok), de általában vasból készültek. Hosszuk 85–116 cm között, míg súlyuk 12–15 kg között mozgott. Mivel nehezek voltak, ezért állványra, vagy a várfalra támasztva használták őket. Ekkor az aljára kovácsolt kampót, a szakállt akasztották a várfalba, így az felfogta elsütéskor az erős hátralökést. Általában hat- vagy nyolcszögű csövük volt. Ezt a típust a 15. században használták. A szakállas puskák második csoportját a vasnyelűek alkotják, amelyek ritkán előforduló darabok és a 15. század végétől a 16. század elejéig voltak használatban. Magyarországon a harmadik, legfejlettebb típus volt a legnépszerűbb. Ezeket ágyazatba erősítették és tussal, illetve elsütő szerkezettel látták el. Az ilyen jellegű szakállas puskát a 16. században jelent meg.⁶⁹

Töredékünkben sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy melyik csoporthoz tartozott. Az valószínű, hogy 25 mm-es csőüreg-átmérőjével a nehezebb és hosszabb puskákhoz tartozott. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában két azonos csőüreg-átmérőjű ép darab található a fanyelű kategóriából. Ezek hossza 935, illetve 950 mm, súlyuk pedig 14,2, illetve 14,6 kg.⁷⁰ A vasnyelűek közül egy ugyanilyen átmérőjű darab került a Nemzeti Múzeumba, ennek hossza 1535 mm, súlya 12,5 kg.⁷¹ Ágyazatba erősíthető darabok közül egy soproni példányt kell megemlíteni, amelynek hossza 693 mm.⁷² Ezen ép párhuzamok keresése azért is fontos, mert leletünk ép állapotában hasonló hossz-, illetve súlyadatokkal bírhatott. Töredékünk analógiáját a kőszegi vár északkeleti udvarából ismerjük, ahol szintén nyolcszögletű puskacső darabja került elő 16. századi rétegből.⁷³

A puskacső mellett 10 darab vas puska golyó is előkerült. Ezek többsége kovácsolt golyó, tehát formája gyakran poliéder, vagy lapított gömb.

2. táblázat. A csorbakői puska golyók adatai

2. tábla képei / Ltsz.	Átmérő (mm)	Súly (g)	Forma	Egyéb megjegyzés
17. (53.1067.37)	18	34,5	gömb	az öntéscsap rajtamaradt
18. (53.1067.36)	20	40,5	enyhén lapított gömb	–
19. (53.1067.34)	20,5	33,1	gömb	–
20. (53.1067.34)	20,5	34,6	barázdált felszínű gömb	–
21. (53.1067.35)	19	21,6	poliéder	–
22. (53.1067.35)	17	14,7	lapított poliéder	–

⁶⁹ Kozák K., 1974. 290–303.

⁷⁰ Kozák K., 1974. 298. (Ltsz. 55.3265, ill. 55.3266)

⁷¹ Uo., 300. (Ltsz. 553606)

⁷² Uo. 302. (Ltsz. 58.41.1)

⁷³ Holl I., 1992. 126. 65. ábra/20.

23. (53.1067.35)	16	12,4	hosszúkás gömbalak	–
24. (53.1067.35)	17,5	19,5	lapított gömb	–
25. (53.1067.35)	19 x 15,5	20,2	hosszúkás gömbalak	–
26. (53.1067.35)	18	19,8	poliéder	–

A 25 mm csőüreg-átmérőjű puszkacsőbe a 20, illetve 20,5 mm átmérőjű golyók (18, 19, 20) még alkalmasak voltak a kilövésre. A kisebb golyókat kisebb csőátmérőjű puszkákhoz gyártották. Érdekes, hogy csak egy golyóról állíthatjuk biztosan, hogy öntötték, hiszen rajta maradt az öntéscsap (17), így még félkész állapotban került földbe. Hasonló félkész, öntéscsapos golyók kerültek elő a füleki várból is.⁷⁴ Szabályosabb formája miatt valószínűnek tarthatjuk, hogy a 18. golyó is öntött, de a többit biztosan kovácsolták, és kalapácsolással próbálták minél gömbölyűbbre formálni. A kalapálgatás hatására barázdált a golyók felszíne, illetve poliéder az alakja.

A szakállas puszkából azonban nemcsak golyókat lőttek ki, hanem felvagdalt vasdarabokat (kartácsot) is.⁷⁵ Az ilyen alakú kartácsoktól alig valamivel különböznek a szabálytalan gömb alakú leleteink (23, 25). Ezeket is hasonló nagy szórással lehetett kilőni.

A kartács mellett kis átmérőjű söréteket is lőhettek szakállással. Hirtelen, gyors tüzeléskor a sörét kimondottan hasznos volt, hiszen nagy szóródása következtében biztosan lehettek benne, hogy valakit mindenképpen eltalál. Csorbakőn a katonák maguk is gyártottak ólomsöréteket, amit egy előkerült fél öntőforma bizonyít.

Öntőminta (Ltsz. 53.1067.95) 12. tábla/12. – Szürkés homokkőből készült, téglalap alakú, lapos minta, rajta kerek lyuk a golyó számára, kis kivezető csatornával.

Méretek: h.: 44 mm, sz.: 21 mm, a lyuk átm.: 8 mm.

Leletünknek csak a fele van meg, a negatív másik fele nem került elő. A benne önthető golyó átmérője mindössze 8 mm, így valószínű, hogy csak sörét öntésére használhatták. Hasonló golyóöntő negatív került elő agyagból Szekszárd-Újpalánkon, ahol a puszkagolyó méretű lyukak mellett sörétnegatívot is láthatunk.⁷⁶ Szekszárd-Újpalánkon is találtak golyóöntéshez szükséges ömlőlepleteket, amely Csorbakőn is előkerült.

A leletanyagunkban található öntéscsapos puszkagolyó és a sörétöntő minta arra hívja fel a figyelmünket, hogy a szuhogy-csorbakői várban a katonák, illetve a hadszereket is gyártó mesterek a tűzfegyverekhez tartozó golyókat maguk (is) készítették.

Megjegyzendő, hogy Magyarországon Mátyás korában egy löfegyverhez 10–25 golyó tartozott.⁷⁷ Mivel Csorbakőn egy puszkacső töredéke mellett tíz golyó került elő, így a leletanyagunk statisztikailag eléri a 15. század második felének alsó határát. Az alsó határ talán magyarázható azzal, hogy Csorbakő ekkortól fokozatosan elvesztette stratégiai szerepét is.

Tűzfegyver-leleteinket tehát a 15. század második fele és a vár 16. század közepi pusztulása közé helyezhetjük.

⁷⁴ Kalmár J., 1959. 11. XIV. tábla.

⁷⁵ Simon Z., 2000. 114.

⁷⁶ Gaál A., 1981. 147. 144. 3. ábra/1.

⁷⁷ Kubinyi A., 1992b. 70.

Huszita- vagy parasztkés

Leletanyagunkban nincsenek szálfegyverek, ezért egyedinek számít egy parasztkés töredéke.

Parasztkés töredéke (Ltsz. 53.1065.42) 11. tábla/6. – Kovácsoltvas. Lapos, középén mélyített nyelén hat hosszanti szöglyuk és kettő a nyélre merőlegesen a nyélvégen. Pengéje széles, foka vastag. Vége letörött.

Méreték: teljes h.: 200 mm, a nyél h.: 108 mm, a nyél sz.: 24 mm, a penge sz.: 26 mm.

A késeknek ezt a típusát fegyvernek használták. Magyarországon a 15. század első felében, a huszita háborúkkal jelent meg, ezért a Felvidéken gyakoribb. Használata a 16. század elején szűnt meg.⁷⁸ Pengéjének mérete tág keretek között mozgott, mindig egyélűek voltak, fokuk pedig általában vaskos. Párhuzamait ismerjük Muhiból,⁷⁹ Csepelyről⁸⁰ és Veszprém környékéről.⁸¹

Íjászgűrű

A fegyverleletek körében végül meg kell említeni egy Szuhogya-Csorbakőn előke-
rült érdekes és ritka tárgyat is.

Íjászgűrű (Ltsz. 53.1068.12) 13. tábla/1. – Kovácsoltvas. Széles pántja az egyik oldalon csonkakúp alakban befelé dől és kiszélesedik.

Méreték: nagyobbik átm.: 27 mm, a pánt sz. 14 mm.

Az íjászgűrűt a kézi íjások használták, akik ilyen gűrűvel védtek a hüvelykujjukat a húrtól. Leletünk nem túl gyakori az európai leletanyagban, keleti találmány, a mongol és kínai íjások használták és török közvetítéssel került Magyarországra a 15. század végén. Ekkor már a kézi íjat elsősorban nem harcászatra, hanem vadászatra használták. Magyarországi leletanyagban eddig csontból készült párhuzamait ismerjük, Kőszegről⁸² és az egri Tömlöcbástya anyagából.⁸³ Leletünket tehát a 15. század vége, 16. század közepe közé datálhatjuk.

2. Lószerszámok és szekérszalások

A csorbakői vár területén végzett ásatások során jelentékeny számú, 34 darab lószerszám, illetve lószerszámhoz köthető töredék került elő. Az ilyen típusú leletek nagy tömege bizonyítja a rövid ideig fennálló vár jelentős lovas katonai életét.

Sarkantyúk és sarkantyútartozékok

Jellemző az élénk magyar lovaskultuszra, hogy egyetlen európai államban sem került elő olyan sok sarkantyú, mint Magyarországon. Minden korszak nagy számban tárja elénk a gazdag sarkantyúsorozatokat.⁸⁴ Ezen megállapítás igaznak bizonyult Csorbakőn is. Míg korábban a sarkantyú kizárólagos funkciója a ló hajtása volt, idővel, a lovagi kultusz magyarországi elterjedésével társadalmi rangjelző szerepet kapott. Csak azok viselhették, akiknek joguk, illetve kötelességük volt lóháton harcolni.

⁷⁸ Müller R., 1976. 272.

⁷⁹ Éri I.–Bálint A., 1959. XXXIII. tábla/7–8.

⁸⁰ Kovalovszki J., 1969. 247. 35. ábra.

⁸¹ Müller R., 1976. 267. 4. ábra/6.

⁸² Holl I., 1992. 201. 169. ábra.

⁸³ Kozák K., 1964. 269. 54. ábra.

⁸⁴ Kalmár J., 1971. 359.

A lószerszámok közül a sarkantyúk alkotják a legnagyobb csoportot, itt hat leletet említhetünk, továbbá három olyan töredéket, amelyek egy-egy sarkantyúhoz tartoztak.

Az első darabot (Ltsz. 53.1071.23) már láthattuk a Korai leletanyag a csorbakői várból c. fejezetben. Ezt tehát még a Ládi családhoz köthetjük. A többi leletünket azonban már a 15–16. századi vár anyagának tarthatjuk.

Sarkantyú (Ltsz. 53.1065.8) 3. tábla/1. – Kovácsoltvas. Vékony, fokozatosan keskenyedő, a füleknél felfelé ívelődő szárai végén kettős lyukú fül, amely függőlegesen áll, az egyik letörött. A szárok csúcsba futnak. Hosszú, ovális átmetszetű nyaka fokozatosan keskenyedik, benne hasítás a taréj számára, az egyik fele letörött, a másik vége is letörött, a taréj elveszett.

Méretetek: h.: 118 mm, sz.: 73 mm.

A 14. század végén változás történt a sarkantyúk szárvégződésén. A korábbi „kora gótikus” sarkantyúk végén egyszerűs gyűrűs kiképzés volt a felkötés számára. Az ekkor divatosá vált „gótikus” sarkantyúknál viszont a fentihez hasonló kettős nyílású fület készítettek. Váltás volt a nyak tövéénél is, ahol már a gótikus sarkantyúk hegybe ugró csúcsot képeztek. Ezen profilált díszű kiképzés adta a sarkantyú gótikus jellegét.⁸⁵ A 14. századra jellemző erősen ívelt szárok a századfordulón kiegyenesedtek, így a 15. század sarkantyúira már inkább ez a szártípus volt jellemző. A csorbakői példány analógiájának tarthatjuk a börsönyi Csarna-völgyben előkerült sarkantyút, amelynek sokágú taréja volt.⁸⁶ Ezt tehát az egyenes szára már a 15. századra keltezi, de sokágú taréja visszamutat a 14. századra. Sajnos a csorbakői lelet taréja elveszett, így nem állapítható meg, hogy inkább a 14. századra jellemző sokágú, vagy a 15. századra utaló hatágú taréja volt-e.

Példányunkat tehát az egyenes szára alapján a 15. századra, a gótikus sarkantyúk körébe helyezhetjük. Készítési idejét a Csarna-völgyi párhuzam alapján a század legelejére tehetjük.

Sarkantyú (Ltsz. 53.1065.9) 3. tábla/5. – Kovácsoltvas. Vékony egyenes száirairól a fülek letörtek, a szárok csúcsba futnak. Nyaka ovális átmetszetű, hosszú, hasított, a taréj elveszett. Rossz megtartású.

Méretetek: h.: 116 mm, sz.: 32 mm.

Lényegében teljesen hasonló az előbb bemutatott darabhoz, csak ez nagyon rossz állapotban került elő. Valószínűleg ez is hasonló gótikus sarkantyú volt, valamivel hosszabb nyakkal. Belo Polla Zsaluzsányban (Zalužany, Szlovákia) pontos analógiáját találta meg.⁸⁷ Korát az előzőhöz hasonlóan a 15. század elejére tehetjük. A két, szinte teljesen azonos darab alapján feltételezhető, hogy a várban, vagy pedig a közelben működő ugyanazon kovács munkája mindkettő.

Sarkantyú (Ltsz. 53.1067.5) 3. tábla/2. – Kovácsoltvasból készült. Cipóátmetszetű, domború szárai végéről a fülek letörtek. A szárok V-alakban csúcsba futnak, itt a csúcsból a nyakra hajlított nyúlványt, szárcsúcsot képeztek ki. Hosszú nyaka ovális átmetszetű, hasított, a taréj elveszett. A szárokat és a nyakat >>> - alakú vésés díszíti.

Méretetek: h.: 106 mm, sz.: 82 mm.

A 15. század folyamán megváltozó tornasarkantyúk nyakdíszítése volt hasonlóan vésett. A díszítésre példaként hozhatjuk a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében szereplő darabot.⁸⁸ Mindezek ellenére a csorbakői példányt nem tehetjük a tornasarkan-

⁸⁵ Kalmár, 1971, 360.

⁸⁶ MRT, 9, 141, 58. tábla/15.

⁸⁷ Polla, 1962, 132, 103. ábra/3.

⁸⁸ Kalmár J., 1971. 361. 362, 59. ábra/b.

tyúk körébe, mivel szárai nem laposak, hanem domborúak. Szárai miatt a gótikus sarkantyúk közé sorolhatjuk, visszahajlított szárcsúcsa alapján pedig a 15. század első felére datálhatjuk.⁸⁹ A visszahajlított szárcsúcs analógiáját Muhi középkori mezővárosában is megtalálhatjuk.⁹⁰ A csorbakői sarkantyú tehát formája szerint a gótikus sarkantyúk felé mutat, de díszítésének ízlésvilága már a 15–16. század tornasarkantyúihoz köthető, így készítését a 15. század közepére tehetjük.

Sarkantyú (Ltsz. 53.1067.3) 3. tábla/4. – Kovácsoltvas. Széles szárai közül csak az egyik van meg, végén a szárból kissé kiugró kettős lyukú fül a felkötéshez. Szárai V-alakban csúcsba futnak. Hosszú, kör átmetszetű nyaka 45°-os szögben emelkedik, fokozatosan vékonyodik, végei villások lehettek, itt letörtött, taréja elveszett. Erősen korrodált, rossz megtartású.

Méretetek: h.: 135 mm, a nyak h.: 80 mm.

A késő gótikus sarkantyúk körében egy jellegzetes magyar forma alakult ki: a hosszú nyak kis mértékben felemelkedett, továbbá a szárok erőteljesen kiszélesedtek, már-már félcsésze formájúakká váltak és az egész sarkot körülölelték. A nyak átlagos hossza 130 mm volt. Ezen típus a 15. század végén, 16. század elején volt divatban.⁹¹ Leletünk pontos analógiájaként említhetjük a váci Vak Bottyán Múzeum gyűjteményében szereplő ismeretlen lelőhelyű 15–16. századi példányt, amely 166 mm hosszú, ebből 100 mm a nyaka.⁹²

Bár a csorbakői példány nyakának teljes hosszát nem ismerjük, átlagos taréj mellett feltételezhető, hogy 10–12 cm lehetett. A szárok korrodált állapota miatt teljes szélessége nem ismert, mégis még töredékes állapotában is majdnem az egész sarkat átéri. Így ezen darabot a 15–16. század fordulójának késő gótikus sarkantyúi közé sorolhatjuk.

Sarkantyú (Ltsz. 53.1067.4) 3. tábla/6. – Kovácsoltvasból készült. Széles, egyenes, belül lapos, kívül enyhén domború szárai közül az egyik letört. A szárok U-alakba futnak. Végén két kör alakú lyuk és egy, a szárból kissé kiugró hosszú ovális lyuk szolgált a felkötésre. Nyaka hosszú, keskenyedő, árspaszem átmetszetű, hasított, taréja elveszett. A nyak felső élén, az indításnál háromszög alakú díszítés.

Méretetek: h.: 120 mm, a nyak h.: 45 mm.

A 15. század második felében megjelentek a hármas, sőt négyes lyukak a sarkantyú stabilabb felerősítése céljából.⁹³ A 15. század folyamán, a század végére a tornalándzsák hosszúságának növekedése miatt megváltozott a lovasok lábtartása, biztosabb lovaglás érdekében kinyújtott lábbal lovagoltak. A sarkantyúk szárai ekkor váltak lapossá, középen kiálló gerincéllel, magát a sarkantyút pedig gyakran díszítették.⁹⁴

Leletünk tehát a 15–16. század fordulójának tornasarkantyú divatját követte, rövid nyaka miatt azonban nem tarthatjuk tornasarkantyúnak.

Sarkantyútaréj (Ltsz. 53.1065.10) 3. tábla/3. – Kovácsoltvasból készített nyolcágú taréj. Félkész gyártmány, nyolc ágából négy kész, hegyes, négy még félkész, szögletes. Közepén kerek lyuk. Lapos, közepén a legvastagabb, de itt is alig szélesebb az ágaknál.

Méretetek: átm.: 66 mm, a lyuk átm.: 5 mm.

⁸⁹ Nagy G., 1898. 63. III. ábra/15.

⁹⁰ HOM, Régészeti raktár, Ltsz. 53.1040.8.

⁹¹ Kalmár J., 1971. 362.

⁹² Temesváry F., 1984. 168. 178, R.53.56.11.7.

⁹³ Nagy G., 1898. 64.

⁹⁴ Kalmár J., 1971. 361.

Félkész sarkantyútaréj, ami ha elkészült volna, akkor átmérője elérte volna a 60 mm-t. Tehát egy viszonylag nagyméretű taréjról van szó, hiszen a 15. századi átlagos méretű taréjok is ennél legalább 1 cm-rel kisebbek. A sarkantyúk nagyméretű taréjai megnehezítették a gyaloglást, sőt, ha túl nagy volt a taréj, akkor lehetetlenné is tette azt. A csorbakői darab nagyobb egy átlagos ember sarkánál, így valószínűleg nem hétköznapi viselethez készült. Feltételezhető, hogy a 15. század második felének tornasarkantyúhoz készítették a csorbakői várban. Az itteni műhelyre utal a taréj félkész állapota. Hasonlóan helyi, várbeli sarkantyúgyártó mesterrel számol O. V. Dzembasz a nevickei várban.⁹⁵ Használatára és méretére a legjobb példát a 15. századi lovagalakos kályha-csempéin láthatjuk.⁹⁶

Sarkantyú-felerősítő csat (Ltsz. 53.1065.6) 6. tábla/2. – Kovácsoltvas, kettős csat, középső tagja kitörött és elveszett, külső szárán törés van. Szárai enyhén homorúak. A kitörött középső szártag egy kisebb és egy nagyobb tagra osztotta a csatot. A pecek hiányzik.

Méretek h.: 34 mm, sz.: 34 mm.

A csorbakői csat pontos párhuzamát találjuk a közeli Abaszéplakon (Košice–Krásna nad Hornádom, Szlovákia).⁹⁷

Sarkantyú-felerősítő csat (Ltsz. 53.1068.4) 6. tábla/1. – Kovácsoltvasból készült, kisméretű kettős csat. Középső tagja két egyforma méretű részre osztotta a csattestet, ami itt szögben megtörik. Jó megtartású.

Méretek: h.: 23 mm, sz.: 20 mm.

Példányunk az egyetlen olyan csorbakői csat, mind a lószerszámok, mind a viseleti tárgyak között, amelynek pecke megmaradt.

Párhuzamát találjuk a zsaluzsányi udvarház leletei között, ahol a középső taghoz szíjszorító lemez is tartozott,⁹⁸ így elképzelhető, hogy ezen csorbakői darabot is kiegészítették egy hasonló taggal. Ezt támasztja alá egy Szabolcs megyei darab is, ahol szintén szíjszorító lemez csatlakozott a csattesthez.⁹⁹ Pontos analógiája került elő a nevickei várból,¹⁰⁰ ahol az ásató stratigráfiai megfigyelései alapján a 15. század végére helyezte a csatot.¹⁰¹ Leletünket, az előbb említett másik sarkantyú-felerősítő csattal együtt a 15. századra datálhatjuk.

Kengyelek

Csorbakőn négy kengyeltöredék és egy szíjvédő pánt került felszínre. A leletek jól reprezentálják a 15. századot. Ép darabot sajnos nem találhatunk közte.

Kengyel (Ltsz. 53.1065.14) 4. tábla/2. – Kovácsoltvasból készített kengyel. Széles szíjbefűző füle és lefelé keskenyedő szárai vannak. Széles, fűzfalevél alakú talpalója eredetileg a szélein felhajlott és csatlakozott a szárakhoz. Itt az egyik szára eltörött, másodlagosan a talpalót átfúrták és kijavítva oda illesztették be a szárát. A másik szár elhajlott, itt a talpaló töredékes, így itt nem rekonstruálható. Közepes megtartású.

Méretek: h.: 135 mm, a talpaló h.: 120 mm, a talpaló sz.: 37 mm.

⁹⁵ Dzembasz, O. V., 1999., 277.

⁹⁶ Holl I., 1958. 259, 81. ábra.

⁹⁷ Polla, B., 1986. 269, 133. ábra/9.

⁹⁸ Polla, B., 1962. 144, 111. ábra/4.a., 4.b.

⁹⁹ Nagy G., 1898. 63, III. ábra/11 b.

¹⁰⁰ Dzembasz, O. V., 1999. 299. XIII. tábla/12.

¹⁰¹ Dzembasz, O. V., 1999. 269.

Leletünk egyszer eltört és kijavították, de már nem az eredeti helyén, hanem beljebb, a talpalón, így ezen rész szűkebb lett. Mivel az eltört szárat beljebb helyezték, ezért a másik szárnál rövidebb lett, a kengyel aszimmetrikussá vált. Így csakis jobb oldali kengyelként használhatták, hiszen ellenkező esetben kényelmetlenné tette volna a lovaglást.

A 14. század végén feladták az aszimmetrikus formát és szimmetrikusakat kezdtek gyártani. Mivel azonban leletünk tulajdonosa az eltört szimmetrikus kengyelt aszimmetrikussá alakíttatta át, így feltételezhető, hogy ez a lovaglási forma még nem volt idegen tőle. Mindezek alapján a 14. század végére, 15. század legelejére helyezhetjük. A kengyel gazdája szegényebb katona lehetett, hiszen új vásárlása helyett kénytelen volt kijavíttatni a törött régi darabot. Valószínűleg sokáig használhatta. Párhuzamaként említhető egy pilisszentkereszti kengyel, amely eredeti formájában is aszimmetrikus volt.¹⁰²

Kengyel töredéke (Ltsz. 53.1065.15) 4. tábla/1. – Kovácsoltvasból készült keskeny kengyelszár töredéke, a talpaló felé kiszélesedik. Szíjbefűző füle ívelt, előtte díszítetlen lemezből készített szíjvédő pánt.

Méretetek: h.: 124 mm, a szíjbefűző h.: 53 mm.

A 15. századra jellemző szíjvédő pántot már itt megtalálhatjuk, bár még keskeny és díszítetlen. Mindezek alapján, illetve a keskeny szárok alapján a 15. század első felére keltezhető lelet.

Kengyel töredéke (Ltsz. 53.1065.13) 4. tábla/3. – Kovácsoltvas. Vékony lapos szárai vége és a talpaló letörött. Ívelt szíjbefűzője keskeny négyszögátmetszetű, előtte szélesebb szíjvédő pánt fut, közepét domború borda díszíti. A pántot szegeccsel erősítették a szíjbefűzőhöz. Szárai elhajlottak.

Méretetek: h.: 138 mm, a fül sz.: 80 mm.

A 15. században, önálló fejlődés eredményeként megjelent a magyar gótikus kengyeleken egy szíjvédő pánt, mely a tartószíjat védte a ló és a lovas vértezetsége során megnövekedett súrlódástól.¹⁰³ Ezek kezdetben keskenyek voltak. A pántot díszítésre is használhatták,¹⁰⁴ itt azonban csak egy nagyon egyszerű formáját láthatjuk, amely valószínűleg korai eredetűre utal. A század folyamán a kengyelek szárai erőteljesen megvastagodott. Mivel jelen esetben még keskeny szárok figyelhetők meg, így ez alapján is legkésőbb a 15. század közepére helyezhető. Leletünk tehát valószínűleg egyik első darabja a magyar gótikus kengyeleknek.

Kengyel töredéke (Ltsz. 53.1065.16) 4. tábla/4. – Kovácsoltvas. Lapos szár és a hozzá kapcsolódó lapos fül kis töredéke. A szár és a fül találkozásánál csúcsba kiugró rész van. Töredékes.

Méretetek: h.: 95 mm.

Leletünk annyira töredékes darab, hogy tipologizálására, és pontosabb kormeghatározására nincs mód.

Kengyel szíjvédő pántja (Ltsz. 53.1065.71) 4. tábla/5. – Préselt vaslemez. Széles lemez, rajta két vízszintes préselt borda, illetve a két peremén egy-egy borda, köztük, a két szélén, rájuk merőlegesen hat-hat lyuk és középen egy lyuk. A lemez függőleges peremei szárnyyszerűen lehajlanak. Töredékes.

Méretetek: h.: 73 mm, sz.: 57 mm.

¹⁰² Holl I., 2000. 123, 56. ábra/1.

¹⁰³ Kalmár J., 1971. 347.

¹⁰⁴ Kalmár J., 1971. 346, 27. ábra.

A szakirodalom által magyar kengyelként tárgyalt¹⁰⁵ szíjvédő pántos típusokon a 15. század vége és a 16. század közepe közti időszakban a szíjvédő pánt kiszélesedett és áttört díszű lett.¹⁰⁶ E fejlődés eredménye lehetett csorbakői példányunk is, amely mérete alapján még a 15. századba helyezhető. Viszonylagos egyszerű kivitele szegényebb tulajdonosra utal.

Zablák

Négy zablatörredék került elő a csorbakői várból. Mindegyik darab az egész középkor folyamán az általánosan használt ún. csikózablák közé tartozik. A késő középkorban a csikózablák készítésekor a kovács két egyforma vaspálcát vágott le, egyik végüket laposra kovácsolta és karikába hajlította, ezek alkották a csuklót, míg a másik végükbe egy lyukat ütött, ebbe helyezte bele a zablakarikákat.¹⁰⁷ Csorbakőn azonban ennél archaikusabb módszerrel dolgoztak a kovácsok: Mindegyik leletünk zablakarika felőli végét a csuklóhoz hasonlóan ellapították és karikába hajlították, nem pedig átütötték. A kovács ide illesztette be a karikát.

Zabla (Ltsz. 53.1065.11) 4. tábla/6. – Kovácsoltvas. Csuklós szerkezetű csikózabla, lekerekített trapéz átmetszetű puha szájasai a karika irányába enyhén kiszélesednek. Egyik karikája ép, a másiknak csak kis, erősen korrodált töredéke van meg.

Méretek: 1. szájadzó h.: 81 mm, 2. szájadzó h.: 93 mm, a karika átm.: 59 mm.

Legépebben fennmaradt, puha szájasú zabláunkat jól nevelt vagy érzékeny szájú lovaknál használhatták. Hasonló szerkezetű darabot találtak Zsaluzsányban,¹⁰⁸ illetve Túrkeve–Móricson.¹⁰⁹

Zabla szájadzó része (Ltsz. 53.1065.12) 4. tábla/7. – Kovácsoltvas. Körhöz közelítő ovális átmetszetű, puha szájasú zabla szájasai, egyik vége laposra kalapálva és csuklónak visszahajlítva, másik vége töredékes, ellapított és karikába hajlított.

Méretek: h.: 72 mm.

Kis mérete alapján fiatalabb állatnál használhatták.

Zabla szájadzó része (Ltsz. 53.1066.7) 4. tábla/9. – Kovácsoltvas. Trapéz átmetszetű, éles szájas, egyik vége csuklónak visszahajlított, másik végét laposra kalapálták, karikába hajlították, itt volt a zablakarika.

Méretek: h.: 80 mm.

Hasonlóan trapéz átmetszetű szájasú zablát találtak Abaszéplakon.¹¹⁰ Az ilyen éles szájasakat a neveltebb, vagy pedig a fiatalabb lovaknál használták.

Zabla (Ltsz. 53.1068.26) 4. tábla/8. – Kovácsoltvasból készült csikózabla töredéke. Fél szájadzója éles, négyzetes átmetszetű, a csuklónál ellaposodik és karikába hajlik. A zablakarikánál nagy korrózió.

Méretek: a szájadzó h.: 81 mm, a karika átm.: 46 mm.

Patkók

Az ásatás során hat patkót, továbbá egy patkószöveget találtak. Patkóinkat is két csoportra oszthatjuk: egyikbe a széles, lapos szárú, sarok nélküliek tartoznak. Ezt a típust

¹⁰⁵ Holl I.–Parádi N., 1982/a. 84.

¹⁰⁶ Kalmár J., 1971. 347, 29. ábra, ill. Holl I.–Parádi N., 1982/a. 85, 35. ábra/2.

¹⁰⁷ Szabó, 1954, 138.

¹⁰⁸ Polla, B., 1962. 140, 109. ábra/1.

¹⁰⁹ Méri I., 1954. 147, XXIX. tábla/5.

¹¹⁰ Polla B., 1986. 262, 126. ábra/2.

Kalmár J. keleti fajtájú patkónak tartja.¹¹¹ A másik csoportot a keskeny, de vastagabb szárú sarkos példányok alkotják. Ez utóbbi típus a ma is használatos patkókhoz hasonló.

Patkó (Ltsz. 53.1067.10) 5. tábla/1. – Kovácsoltvas. Széles, lapos szárai a szárcsúcsok felé keskenyednek, itt a szárcsúcsokat enyhén felhajlították. A szárazon két szöglyuk. Szögcsatornája nincsen. Rossz megtartású, kopott, korrodált.

Méretek: h.: 120 mm, sz.: 115 mm.

Leletünk a legkorábbi darab a csorbakői várban, ugyanis még nincs a 14. század végén, illetve a 15. században általánossá váló szögcsatornája. Az enyhén felhajló szárvégek pedig a 14. század végére datálják.¹¹² A patkó erős kopottsága alapján azonban hosszú ideig használhatták.

Patkó (Ltsz. 53.1065.20) 5. tábla/6. – Kovácsoltvas. Széles szárai a szárcsúcsok felé keskenyednek, itt kissé felhajlanak. A külső éllel párhuzamosan szögcsatorna fut, benne hat hosszúkás szöglyuk. Jó megtartású.

Méretek: h.: 130 mm, sz.: 116 mm.

Patkó (Ltsz. 53.1065.21) 5. tábla/5. – Kovácsoltvas. Széles szárai a szárcsúcsok felé keskenyednek, itt kissé felhajlítva lapos sarkat képeznek. A külső éllel párhuzamosan szögcsatorna fut, benne hat hosszúkás szöglyuk. Jó megtartású.

Méretek: h.: 116 mm, sz.: 108 mm.

A fenti két patkónk nagyon hasonló, mindkettő a széles száraz és az enyhén felhajlított szárcsúcsok alapján 14. század végi, de már van szögcsatornájuk is, ami szintén a 14. század végére, 15. századra datálja őket. Feltűnő hasonlóságuk miatt ugyanazon kovács munkájának is tarthatók.

Patkó (Ltsz. 53.1065.19) 5. tábla/2. – Kovácsoltvas. Keskeny szárai végén ferdén felhajtott, már kopott sarkak. A külső éllel párhuzamosan futó szögcsatornában öt szöglyuk, az egyik kitörött. Közepes megtartású.

Méretek: h.: 129 mm, sz.: 115 mm.

Patkó (Ltsz. 53.1065.22) 5. tábla/4. – Kovácsoltvas. Keskeny szárai végét hosszan visszahajlították, így magas sarkat képeztek ki. A külső éllel párhuzamosan szögcsatorna fut, benne hat hosszúkás szöglyuk. Egyik szárvége letörött, jó megtartású.

Méretek: h.: 116 mm, sz.: 108 mm.

Patkó (Ltsz. 53.1065.23) 5. tábla/3. – Kovácsoltvas. Keskeny szárai végét hosszan visszahajlították, erős, magas sarkat képeztek ki. A szélllel párhuzamosan szögcsatorna, benne hat hosszúkás szöglyuk. Jó megtartású.

Méretek: h.: 123 mm, sz.: 105 mm.

Mindhárom keskeny szárú patkónk azonos típusú: sarkát úgy képezték ki, hogy szárvégeit visszahajlították. Ez a típus Magyarországon már a 14. század közepétől kimutatható,¹¹³ de általánosan a 15. században terjedt el. Használatáról jó képet nyújtanak a 15. századi lovagalakos kályhacsempék.¹¹⁴ Mivel a 16. századtól már rendszeres a tömör sarok, így ezen három leletünket a 15. századra datálhatjuk.

Patkószög (Ltsz. 53.1065.66) 7. tábla/7. – Kovácsoltvas. Négyyszögű feje a használat során erősen megkopott, széleit a kalapálás során leverték. Hegye a csúcs felé egyenletesen keskenyedik.

Méretek: h.: 20 mm, a fej: 10x8 mm.

---

¹¹¹ Kalmár J., 1959. 13.

¹¹² Kalmár J., 1971. 368.

¹¹³ Holl I.–Parádi N., 1982/a. 58.

¹¹⁴ Holl I., 1958. 259. 81. ábra.

Patkószögünk erősen kopott, hosszan használhatták, feltételezhető, hogy nem volt a kopástól óvó szögcsatornába helyezve. Így a 14/15. század fordulójára datálhatjuk.

Hevedercsatok

A lószerszámokat rögzítő hevedercsatokból öt került elő a várban. Ezek mindegyike nagyméretű, kovácsoltvas csat.

Hevedercsat (Ltsz. 53.1067.7) 6. tábla/7. – Kovácsoltvasból készített téglalap alakú csat, egyik hosszanti szára kör átmetszetű, a másik téglalap. Pecke hiányzik

Méretek: h.: 56 mm, sz.: 36 mm.

Pontos párhuzamát találhatjuk meg a nevickei várban, ahol az ásató rétegtani megfigyelései alapján a 15. század végére keletkezett ezt a csattípust.¹¹⁵

Hevedercsat (Ltsz. 53.1068.27) 6. tábla/8. – Kovácsoltvasból készült pálcika, amit D-alakban meghajlítottak. Háromszög átmetszete fokozatosan ellaposodik. Vége letörött.

Méretek: h.: 84 mm, sz.: 53 mm.

Hasonló D alakú csatot találtak Abaszéplakon,¹¹⁶ illetve Muhiban.¹¹⁷

Hevedercsat (Ltsz. 53.1065.17) 6. tábla/9. – Kovácsoltvasból készült téglalap alakú csat. Egyik hosszanti szára kör átmetszetű, másik rombusz átmetszetű. A kör átmetszetű száron kis törés, itt lehetett az elveszett pecek.

Méretek: h.: 65 mm, sz.: 36 mm.

Párhuzama a füleki várból került elő.¹¹⁸

Hevedercsat (Ltsz. 53.1065.18) 6. tábla/6. – Kovácsoltvasból készült trapéz alakú csat, hosszanti oldalai homorúak, egyik kör-, a másik négyszögátmetszetű. A négyszögátmetszetű közepén erős kopás. Pecke hiányzik.

Méretek: h.: 70 mm, sz.: 39 mm.

A csat közeli analógiáját találhatjuk Muhiban.¹¹⁹ A fenti négy nagyméretű, egyszerű kivitelű csat tehát a lószerszámhoz tartozott. Ilyenekkel erősítették fel a nyeret vagy a hevedert.

Csat (Ltsz. 53.1067.8) 6. tábla/4. – Kovácsoltvasból készült lapos téglalap átmetszetű háromrészes szíjelosztó csat. Jó megtartású.

Méretek: h.: 69 mm, sz.: 59 mm.

Ilyen jellegű szíjelosztókat alkalmaztak a középkori kantároknál. Használati módját egy díszesebb példánnyal mutatta be Holl I. és Parádi N.¹²⁰ Analógiáit megtalálhatjuk Muhiban¹²¹ és Füleken is.¹²²

Béklyóhoz tartozó tárgyak

Ebben a csoportban három különféle lelet tartozik a csorbakői várból.

Béklyó kengyele (Ltsz. 53.1067.50) 7. tábla/5. – Kovácsoltvas. Széles, négyszög-alakba hajlított kengyel, belső oldala enyhén domború, a két végén egy-egy nagy kör alakú lyuk.

Méretek: h.: 115 mm, sz.: 75 mm, a pánt sz.: 32 mm.

¹¹⁵ Dzembasz, O., V., 1999. 299, XIII. tábla/14, ill. 269.

¹¹⁶ Polla, B., 1986. 269, 133. ábra/13.

¹¹⁷ Michnai A., 1982. 126, 1. ábra/15.

¹¹⁸ Kalmár J., 1959. XXXIII. tábla.

¹¹⁹ Michnai A., 1982. 126, 1. ábra/9.

¹²⁰ Holl I.–Parádi N., 1982a. 59, 131. ábra/13.

¹²¹ Éri I.–Bálint A., 1959. 53, XVIII. tábla/11.

¹²² Kalmár J., 1959. XXXIV. tábla.

A legelni kihajtott lovak béklyói három részből álltak: a kengyelből, a zárból és a láncból. A kengyelt félkör, vagy ahhoz közelítő alakúra hajlították, és, hogy az állat lábát ne sértse fel, belül domborúra kovácsolták. A zár a nagy lyukakba kapcsolódott.¹²³ Leletünk analógiáját találhatjuk a muhi anyagban, amelynek segítségével rekonstruálhatjuk, hogyan záródhatott a csorbakői példány.¹²⁴

Béklyólatat csúszókulcsának töredéke (Ltsz. 53.1068.19) 9. tábla/7. – Kovácsoltvas testű és lemezből készített rugójú kulcs, erősen korrodált, töredékes.

Méretetek: h.: 67 mm, a rugós lemez sz.: 9 mm.

A 15. századi zárszerkezetek külön típusát képezik a hengeres testű béklyólatatok. Egyes példányain a reteszes szerkezeti rendszerét csúszókulcs nyitotta.¹²⁵ Darabunknak több párhuzamát találhatjuk Muhiban.¹²⁶

Béklyólánc-szem (Ltsz. 53.1065.75) 6. tábla/5. – Kovácsoltvasból készült, hosszúka ovális alakú, vastag láncszem, a hegesztésnél szétnyílt.

Méretetek: h.: 110 mm, a lánc vastagsága 11 mm.

A láncokat vaspálcákból hajlította a kovács. A nagyobb húzásnak kitett láncoknál ékhegesztéssel kötötték össze a szemet.¹²⁷ A béklyólánc analógiáját találjuk Túrkeve – Móricon.¹²⁸

Lóvakaró

Lóvakaró töredéke (Ltsz. 53.1068.15) 7. tábla/6. – Kovácsoltvas. Viszonylag széles, kissé homorú penge, egyik hosszanti oldala fogazott. Egyik keskeny oldaláról letört egy darab.

Méretetek: h.: 110 mm, sz.: 35 mm, a fogak h.: 2 mm.

Érdekes darab, hiszen a középkori leletekben előforduló vakarók általában mind félkör alakúra hajlítottak. Ez túl keskeny ahhoz, hogy meghajlítsák. Felmerülhet, hogy félkész termék és egy szegeccsel szerették volna egy nyélhez rögzíteni, de ennek sincs nyoma. Kopott fogai pedig használatról tanúskodnak. Holl I. Pilisszentkeresztről közölt egy ritka, széles, lapos vakarótípust,¹²⁹ amelynek esetleg egyik változata lehet a csorbakői lelet.

A fent bemutatott leletanyag alapján többször utaltunk a várban esetlegesen működő kovácsműhelyre. A 15. század elejének leletanyagából öt tárgyunk mutat erre. Két sarkantyúnk (53.1065.9 és 53.1065.8) nagyon hasonló technikával készült. Két széles szárú szögcsatornás patkónk (53.1065.20 és 53.1065.21) és a kijavított kengyel (53.1065.14) szintén ezt mutatja.

A műhely a század folyamán később is biztosan működött, amit a 15. század második feléből származó félkész sarkantyútaréj (53. 1065. 10) is bizonyít.

Szekérvasalások

Szekerekre utaló tárgy mindössze négy darab került elő a várból. Mindegyik egyegy tengely- vagy rúdalkatrésznek határozható meg. Datálásuk nehézkes, hiszen a tár-

¹²³ Szabó K., 1954. 138.

¹²⁴ Müller R., 1982. 144. 870, 591. ábra.

¹²⁵ Temesváry F., 1961. 165. Használatára: 159, 50. ábra/1.

¹²⁶ Éri I.–Bálint A., 1959. XX. tábla/6, ill. Michnai A., 1982. 127, 2. ábra/8, 9.

¹²⁷ Szabó K., 1954. 137.

¹²⁸ Méri I., 1954. XXIX. tábla/7.

¹²⁹ Holl I., 2000. 37. 123, 56. ábra/4. a–b.

gyak formája a mai napig változatlan, így azonban a néprajzi párhuzamok vizsgálata is segíthet a funkciójuk megismerésében.

Szekértengely kerétközője (Ltsz. 53.1067.52) 7. tábla/1. – Kovácsoltvasból készített széles karika. Jó megtartású.

Méretetek: átm.: 105 mm, a karika sz.: 40 mm.

Szekértengely kerétközője (Ltsz. 53.1067.51) 7. tábla/2. – Kovácsoltvasból készített széles karika. Jó megtartású.

Méretetek: átm.: 100 mm, sz.: 34 mm.

A hasonló átmérőjű pántkarikákat a szekerek fatengelyére húzták, mint ahogy erre Ikvai N. rámutatott a ceglédi késő középkori vaseszközlelet közlésében. Itt megtalálhatjuk a leleteink párhuzamát is.¹³⁰ A karikákat a 8–8,5 cm átmérőjű tengelyre tették, hogy a kerékagy belső fele ne koptasson vájatot a tengely tövébe és a felette levő vánkossal falába. A kerétköző másik feladata pedig, hogy ne lötyögjön a kerék a tengelyen. Emellett hasonló vaspántokat használhattak fel a megrepedt kocsiodalakat vasalásakor is.¹³¹

Tengelypuska (Ltsz. 53.1065.70) 7. tábla/4. – Kovácsoltvas. Széles, vastag falú rövid cső. Falai enyhén homorúak, végeik kihajlanak.

Méretetek: m.: 64 mm, átm.: 54 mm.

A tengelypuska a kerék része volt, falai mindig vastagok és edzetek, mert nagy súrlódásnak voltak kitéve. Darabunk 16. századi párhuzamát mutatta be Szabó György.¹³²

Szekérrúd vasalása (Ltsz. 53.1067.54) 7. tábla/3. – Kovácsoltvasból készült széles karika. Közepes megtartású, töredezett.

Méretetek: h.: 44 mm, átm.: 64 mm.

Hasonló karika került elő Sarvaly 21. házának 4. helyiségéből,¹³³ amelyről megjegyzendő, hogy a leletanyaga alapján istálló lehetett,¹³⁴ így itt nem meglepő a szekérvasalások előkerülése sem. Leletünk analógiája megtalálható Abaszéplakon is.¹³⁵ Az előkerült leletet mérete alapján a szekérrúd vasalásának tarthatjuk.

Itt kell még megemlíteni egy ösztökét, amely ugyan nem lószerszám, de használata kötődik hozzájuk.

Ösztöke (Ltsz. 53.1065.32) 9. ábra – Kovácsoltvas. Széles pengéjéhez lapos nyak kapcsolódik, ennek végén hosszú bő köpű. Köpűje töredékes.

Méretetek: h.: 223 mm, a penge h.: 64 mm.

Az ösztökével kaparták le a szántás közben az ekére ragadt sárt. A mezőgazdasági vaseszköz arra vall, hogy a vár lakói a környéken szántóvető

9. ábra. Ösztöke

¹³⁰ Ikvai N., 1972. 158, Ltsz. 68.8.11.

¹³¹ Müller R., 1976. 268.

¹³² Szabó K., 1954. XXXIII. tábla/15.

¹³³ Holl I.–Parádi N., 1982/a. 124. ábra/3.

¹³⁴ Uo., 34.

¹³⁵ Polla B., 1986. 265, 129. ábra/10.

munkát is végeztek. Ez nem olyan meglepő a várak leletanyagát vizsgálva, hiszen Bajcsa várából is ekevas és csoroszllya,¹³⁶ Füleken pedig sarlók kerültek elő.¹³⁷

3. A vár építkezéseinek leletei

Szögek

A csorbakői leletanyagban, a késő középkori ásatások anyagához hasonlóan, nagy számban kerültek elő szögek. Ez persze természetes, hiszen az építkezések nélkülözhetetlen elemei. Készítésüket bármely kovács el tudta végezni, gyártásuk rutinmunka volt számukra. Különböző méretű vaspálcákat vettek, melyek egyik végét hegyesre kalapálták, míg a másik végét tömörítették, és a félig kész fejet a szegfejezővel megfelelő formájúra alakíthatták.¹³⁸ Hasonló módon készítették a szögeket a középkortól egészen a 20. századig, így gyakorlatilag önmagukban nem korjelzők.

Anyagunkban négy, különbözőféle szögtípust mutatunk be, amelyek méretük és formájuk révén más-más funkciót tölthettek be.

Ácsszög (Ltsz. 53.1065.52) 8. tábla/5. – Kovácsoltvas. Lapos, téglalap átmetszetű, hosszú szára végén kúpos, keresztben álló fej. A szára elgörbült.

Méretük: h.: 265 mm, a fej h.: 36 mm.

Az ilyen nagyméretű szögek voltak az ún. ácsszögek, melyeket nevük alapján az ácsok használtak munkájuk során. Ezek hossza mindig meghaladta a 20 cm-t. Gyakorlatilag minden nagyobb építkezésen használták, így párhuzamai ismertek Fülekről,¹³⁹ vagy a pilisi ciszterci apátságából.¹⁴⁰

Hosszú szög (Ltsz. 53.1065.62) 8. tábla/2. – Kovácsoltvas. Széles lapos, téglalap átmetszetű szára végén lapos, kúpos fej.

Méretük: h.: 143 mm, a fej h.: 36 mm.

Hosszú szög (Ltsz. 53.1065.55) 8. tábla/3. – Az előző szöggel megegyező formájú.

Méretük: h.: 160 mm, a fej h.: 37 mm.

Hosszú szög (Ltsz. 53.1065.57) 8. tábla/4. – Az előzőekkel megegyező szög, szára elhajlott.

Méretük: h.: 155 mm, a fej h.: 31 mm.

A középkori leletanyagokban az ún. hosszú szögek a leggyakrabban előforduló formák. Minden bizonnyal a középkori építkezéseken ez a legáltalánosabban használt típus. Belo Polla nagy számban mutat be hosszú szögeket Abaszéplakról.¹⁴¹

Közepes szög (Ltsz. 53.1065.59) 8. tábla/13. – Kovácsoltvasból készült. Vékony szára téglalap átmetszetű. Végén lapos fej. A szára elgörbült.

Méretük: h.: 105 mm.

Ezen kisebb méretű szögekkel már nem a nagyobb építési szerkezeteket erősíthették meg, hanem a háztartásokban is előforduló kisebb munkáknál alkalmazhatták.

Szeg alátétellel (Ltsz. 53.1065.69) 8. tábla/12. – Kovácsoltvasból készült. Vékony négyszög átmetszetű szárán lapos, kerek fej. A szár vége lapított, rajta egy vékony kerek lemez.

Méretük: h.: 57 mm, a fej átm.: 21 mm.

¹³⁶ Kovács Gy., 2002. 238, 359–360. ábrák.

¹³⁷ Kalmár J., 1959. 15.

¹³⁸ Szabó K., 1954. 136.

¹³⁹ Kalmár J., 1959. XXXII. tábla.

¹⁴⁰ Holl I., 2000. 134, 70. ábra/3.

¹⁴¹ Polla, B., 1986. 273–274, 137–138. ábra.

Leletünk már nem a fába üthető szögek, hanem a szegek típusába tartozik, így valószínűleg valamilyen lemezszerkezetet erősítettek fel vele. Hasonló kerek fejű szeg került elő egy 15. század végén, 16. század elején leégett csepelyi házból,¹⁴² alátétes példánya pedig Túrkeve-Móricról ismert.¹⁴³

Szerszámok

Kőműveskanál (Ltsz. 53.1067.40) 10. tábla/6. – Kovácsoltvas. Széles kanálrésze töredékes, nyélnyúlványa letörött. Közepes megtartású, töredezett.

Méretetek: h.: 150 mm, sz.: 96 mm.

Vakolókanalakat több késő középkori ásatásról is ismerünk. Borsod megyéből két helyen is előkerültek analógiái. Mezőnyáradon az ott előkerült lelet alapján a 14. század első felére helyezhető darab került elő,¹⁴⁴ de hasonló találtak Muhiban is.¹⁴⁵ Ugyanakkor ismert a füleki vár 16–17. századi anyagából is.¹⁴⁶ Morvaországban Pfaffenschlag pusztafalvában találtak hasonló kőműveskanalat. Ennek korát ugyan nem adta meg a szerző, de mivel a falu a 13. század végétől a 15. század közepéig élt, így ezen időhatárok közé helyezhetjük.¹⁴⁷

A fenti párhuzamok alapján láthatjuk, hogy leletünk egy, az egész középkor folyamán élő forma, sőt a mai kőműveskanalak sem sokban különböznek tőle, így leletünk a vár 150 éves élete során bármikor készülhetett, illetve földbe kerülhetett.

Kalapács fele (Ltsz. 53.1067.93) 10. tábla/3. – Kovácsoltvasból készült, hegyes végű, lapos, téglalap átmetszetű kalapács fele. Nyéllyuka keskeny, hosszúkas, itt tört el a kalapács.

Méretetek: h.: 101 mm, sz.: 32 mm, m.: 19 mm.

Feltételezhetően kőműveskalapács töredéke. Az ilyen kalapácsok egyik fele hegyben, a másik vége négyszögű ütőtagban végződik. Sajnos mivel leletünk utóbbi fele letörött, így csak feltételezhetjük funkcióját. Azonban ezt erősíti meg, hogy a kőműveskalapácsok nyéllyuka téglalaphoz közelítő ovális, míg a mindkét végén hegyben végződő csákányoké mindig kerek vagy körhöz közelítő. Leletünk nyéllyuka pedig ovális. A hegyben végződő kalapácsokat egyébként lemezlyukasztásra is használták.¹⁴⁸

Mivel ezen szerszám az évszázadok folyamán nagyobb változást nem mutatott, ezért önmagában nem korhatározóak. 16. századi analógiákat ismerünk a budai várpalotából,¹⁴⁹ illetve Fülekről.¹⁵⁰

4. A háztartás leletanyaga a szuhogy-csorbakői várból

Lakatok, kulcsok, záralkatrészek, ajtóvasalások

A nyílászárók záralkatrészeihez sorolható tárgyak száma a korabeli feltárás nagyságrendjéhez képest jelentős, ami a várbeli élet mozgalmasságára utal. A zárakhoz nemcsak a múzeumba bekerült vasleletanyagot kell kapcsolnunk, hanem azt az ásatási

¹⁴² Kovalovszki J., 1969. 248, 37. ábra.

¹⁴³ Méri I., 1954. XXXII tábla/10.

¹⁴⁴ Wolf M., 1986. 148.

¹⁴⁵ HOM, Ltsz. 53.1013.31.

¹⁴⁶ Kalmár J., 1959. XXIII. tábla.

¹⁴⁷ Nekuda V., 1975. 145, 147, 140. ábra/1.

¹⁴⁸ Kalmár J., 1959. 14.

¹⁴⁹ Nagy E., 1964. 146, 20. ábra/2.

¹⁵⁰ Kalmár J., 1959. XX. tábla.

fotóanyagon megörökített ajtó-szárkövet is, amelyen látható a reteszvas számára kivájt mélyedés is.¹⁵¹

Az előkerült zár-leletanyagot több csoportba oszthatjuk: lakatok és kulcsok; ajtóvasalások és ajtópipák; láncok és hurkosfejű szögek; rácsok.

Lakatok és kulcsok

Lakat teste (Ltsz. 53.1065.43) 9. tábla/1. – Kovácsoltvasból készült. Lapos téglalap alakú testén elől aszimmetrikusan elhelyezkedő dülény (romboid) alakú kiemelkedő kulcsház, benne zárszerkezettel. Kengyele hiányzik. Közepes megtartású, töredezett.

Méretek: h.: 70 mm, sz.: 22 mm.

A hosszénegyszög alakú lakatok a 15. században tűntek fel, alakjuk évszázadokon keresztül hosszénegyszög, vagy szabályos téglalap volt. A 15. század folyamán megjelent a lakatok külső oldalán, a borítékon a kulcsház, amely ekkor még aszimmetrikusan a bal oldalon helyezkedett el. A 16. század közeledtével kezdett a kulcsház középre kerülni. Az ún. dülény, azaz romboid alakú kulcsház a 15. századra volt jellemző, a 16. század közepéig őrizte ezt a formát, akkor vált hengeres alakúvá.¹⁵² Formai jegyei alapján lakatunk tehát a 15. század második felére helyezhető, mivel még aszimmetrikus kulcsházú, de már közel van a lakattest közepéhez. Pontos párhuzamát közölte Temesváry F.¹⁵³

Lakat (53.1071.6) 9. tábla/2. – Kovácsoltvas. Téglalap alakú testén elől aszimmetrikusan elhelyezkedő lekerekített sarkú, háromszög alakú, kiemelkedő kulcsház. Tetején magas ívelődésű lapos kengyel. Közepes megtartású, a test töredezett.

Méretek: a test h.: 53 mm, m.: 34 mm, m. kengyellel együtt: 83 mm.

Az aszimmetrikusan elhelyezett kulcsház miatt darabunkat a 15. századba helyezhetjük, azonban az előzőhöz hasonlóan már itt is kezd a kulcsház középre „vándorolni”, így feltehetőleg a század második felében készülhetett. A lekerekített háromszög alakú kulcsházra eddig még nem találtam analógiát.

Lakatakatrész (Ltsz. 53.1068.20) 8. tábla/10. – Kovácsoltvas. A lapos test egyik oldalán három hegyes nyúlvány.

Méretek: a test h.: 33 mm, a test sz.: 20 mm, a nyúlvány h.: 35 mm.

Záralkatrész darabja lehetett, feltehetően egy lakat zárállványa volt.¹⁵⁴ Párhuzama 15–16. századi Nyársapát 15. házából került elő.¹⁵⁵

Kulcs (Ltsz. 53.1065.44) 9. tábla/4. – Kovácsoltvas. Vaskos szára végén hosszú toll. Kisméretű füle sematikus fordított szív alakú, tüskével kapcsolódik a szárhoz.

Méretek: h.: 68 mm, a fül átm.: 22 mm, a toll h.: 21 mm.

Leletünk egy tornyos lakat kulcsa lehetett. Ezen lakatok általában két kulccsal működtek, melyek füle gyakran szív alakú volt. Ezek a fülek tüskével csatlakoztak a szárhoz. Már a 15. században megjelent ez a típus, amit a nagyvázsonyi pálos kolostor pénzekkel datált rétege is bizonyít.¹⁵⁶ A csorbakői darab füle ugyan eléggé sematikus, a fordított szív alak mégis kivehető belőle. Hasonló darabot ismerünk még Muhiból.¹⁵⁷

Kulcs töredéke (Ltsz. 53.1071.5) 9. tábla/5. – Egy darab kovácsoltvasdrótból készített kulcs. Kerek füle a vékony négyszög átmetszetű szárában folytatódik. Tolla letört.

¹⁵¹ Szörényi G. A., 2003. 172, 8/b kép.

¹⁵² Temesváry F., 1961. 165–168.

¹⁵³ Uo., 166, 53. ábra/1.

¹⁵⁴ Uo., 170, 56. ábra/4.

¹⁵⁵ Bálint A., 1960–1962. 107, XXXVI. tábla/9.

¹⁵⁶ Temesváry F., 1961. 159, 50. ábra/10.

¹⁵⁷ Éry I.–Bálint A., 1959. XIX. tábla/5.

Méretek: h.: 59 mm, a fül átm.: 24 mm.

Hasonlóan egyszerű vasdrótból készített kulcs ismert Muhiból.¹⁵⁸

Kulcs töredéke (Ltsz. 53.1067.48) 9. tábla/6. – Kovácsoltvas lemezből készült. Szára hengeres, füle lapos, keskeny lemezből van hajtogatva, a fül tüskésen kapcsolódik a szárhoz. Tolla letörött.

Méretek: h.: 42 mm, a fül sz.: 24 mm.

Pontos és ép párhuzamát közölte Michnai A. Muhiból.¹⁵⁹ Feltételezhetően a csorbakői kulcs-töredék szára is ehhez hasonlóan rövid lehetett.

Béklyólakat zárszerkezete (Ltsz. 53.1067.49) 8. tábla/11. – Kovácsoltvas. Lapos kerek fejéből két vékony ág indul ki. Az ágakat széthajtották.

Méretek: h.: 60 mm, a fej h.: 14 mm, a fej m.: 7 mm.

Leletünk az ún. béklyólakatok nyitószerkezetéhez tartozott. Ép állapotú párhuzama ismert Muhiból.¹⁶⁰ Mivel ágai szétnyíltak, használhatatlanná vált, így tulajdonosa kidobhatta.

Tolókulcs (Ltsz. 53.1065.45) 9. tábla/15. – Kovácsoltvas. Keskeny lapos vasdarabból áll. Egyik vége derékszögben meghajlítva, másik vége karikába hajlítva.

Méretek: h.: 115 mm, a toll h.: 26 mm, a fül átm.: 27 mm.

Egy hasonló, Zsaluzsányból előkerült darabot Belo Polla 15. századi zárszerkezet rugójának tart,¹⁶¹ de valószínűbbnek tarthatjuk, hogy tolókulcs volt, hiszen merev anyaga miatt alkalmatlan lett volna rugónak. Tolókulcs funkcióját támasztja alá egy hasonló muhi darab is.¹⁶²

Ajtóvasalások és ajtópipák

Ajtózár vasalása (Ltsz. 53.1067.6) 9. tábla/3. – Kovácsoltvas. Hosszúkás keskeny keretű, egyik hosszanti oldalán kampó indul ki.

Méretek: h.: 44 mm, sz.: 18 mm, a kampó h.: 33 mm.

Formája és mérete alapján a retesszárok faajtóba vert vasalására kell gondolnunk. Nagyobb számú analógiája ismert a füleki várból.¹⁶³

Ajtópipa (Ltsz. 53.1065.47) 9. tábla/10. – Kovácsoltvas. Hosszú, szögletes átmetszetű, hegyes végű szárára merőlegesen áll a kerek átmetszetű hengeres fej.

Méretek: h.: 121 mm, a fej h.: 55 mm.

Ajtópipa (Ltsz. 53.1065.46) 9. tábla/11. – Az előzővel megegyező darab.

Méretek: h.: 128 mm, a fej h.: 48 mm.

A késő középkorban teljesen általános formájúak ezen ajtózszer pipák. A hegyes végét a fa ajtófélfába verték, és a kerek fejére akasztották a vasalt ajtót. Párhuzamait jóformán mindenütt megtalálhatjuk: Kőszeg várának palotájából a 15. század végéről, 16. század első harmadából származó darab ismert.¹⁶⁴ További analógiája található Muhiban,¹⁶⁵ Füleken,¹⁶⁶ a pilisi ciszter apátságban.¹⁶⁷

¹⁵⁸ Uo., XIX. tábla/2.

¹⁵⁹ Michnai A., 1982. 127, 2. ábra/11.

¹⁶⁰ Éry I.–Bálint A., 1959. XX. tábla/7.

¹⁶¹ Polla, B., 1962. 139, 205, IX. tábla/5.

¹⁶² Michnai A., 1982. 127, 2. ábra/15.

¹⁶³ Kalmár J., 1959. XXXIII. tábla.

¹⁶⁴ Holl I., 1992. 140, 79. ábra/10, 11.

¹⁶⁵ Éry I.–Bálint A., 1959. XXXIV. tábla/5–7.

¹⁶⁶ Kalmár J., 1959. XXXII. tábla.

¹⁶⁷ Holl I., 2000. 94, 22. ábra/1.

Az ajtóvasalásokhoz tartozhatott még egy ismeretlen rendeltetésű hegyben végződő darab is (Ltsz. 53.1065.68 – 9. tábla/8). Továbbá az ablakzárak vasalásához tartozhatott egy töredék (Ltsz. 53.1065.87 – 9. tábla/9).

Reteszvas (Ltsz. 53.1065. 51) 8. tábla/1. – Kovácsoltvasból készült hegyes végű, másik végén lapos, ferdén levágott ütköző fej.

Méretek: h.: 138 mm, a fej sz.: 28 mm.

Tipikus, hogy az egyszerűbb zárszerkezetek mellett (lánc, hurkos végű szög, lakat) előfordul a reteszvas is. Azonban leletünk nem a szokásos módon faajtóba záródott, hanem kökeretbe. Pontosan a fokvége különböztette meg a kökeretben használt reteszvasakat.¹⁶⁸ Érdekes, hogy a már említett 1935-ös csorbakői ásatási felvételeken látható egy kökeretű ajtó reteszvályúja. Párhuzamai ismertek az 1530-as években leégett Sarvaly 17. házának 3. helyiségéből,¹⁶⁹ valamint a pilisi ciszter kolostorból.¹⁷⁰

Láncok, hurkos fejű szögek

Láncszem karikás fejű szeggel (Ltsz. 53.1068.25) 9. tábla/13. – Kovácsoltvas. Hosszúkás piskóta alakú láncszem, végében karikás fejű szeggel, melynek szárvégeit széthajlították.

Méretek: h.: 115 mm, a szeg h.: 48 mm.

A legegyszerűbb zárasmódok egyike volt, hogy az ajtóhoz karikás fejű szeggel erősített lánc végét egy lakattal az ajtókeretbe vert hurkos fejű szöghöz erősítettek. Leletünk ilyen lánc darabja. Muhiban szintén karikás fejű szeggel került elő lánc-töredék,¹⁷¹ de ismert Sarvaly 7. házának 1. helyiségéből is.¹⁷²

Hurkos fejű szeg (Ltsz. 53.1065.48) 9. tábla/14. – Kovácsoltvas. A szögletes átmetszetű hegyes szár végén hosszúkás karika fej.

Méretek: h.: 145 mm, a fej h.: 55 mm.

Az ajtófélfába verték és a fent leírt módon rögzítették az ajtót. A Kecskemét környéki¹⁷³ és muhi lelőkörmények is tanúsítják, hogy ezen szögek az ajtók tartozékai lehettek.

Rácsok

Ablakrács darabja (Ltsz. 53.1065.49) 9. tábla/12. – Kovácsoltvas. Szögletes átmetszetű, egyik vége kiszélesedik, másik vége két ágban szétválik.

Méretek: h.: 169 mm, v.: 21x15 mm.

A rács készítésekor a kovács a megfelelő hosszúságú rúdvason a korábban már tömörített helyet előbb megjelölte, majd nyeles vágóval átvágta. Ezt követően a lyukat hosszúkasra tágította, és szögletes tágitóval alakította ki a végleges lyukformát, amelyen átvezette a rács ellentétes irányú szálát, ez az ún. bújtatott rácsszerkezet. Magát a kész rácsszerkezetet az ablakok keretébe erősítették bele. Ezen célból a rúdvasak keret felőli végét kiszélesítették és azt befalazták. Leletünk pontos párhuzamát közölték Muhiból,¹⁷⁴ melynek érdekessége, hogy az is a lyuknál tört el, így valószínű, hogy ezen a ponton a lyukasztó és a tágitó hatására az anyag könnyen elvékonyodhatott, és tipikusan itt törhetett.

¹⁶⁸ Uo., 19.

¹⁶⁹ Holl I.–Parádi N., 1982a. 112. ábra/4.

¹⁷⁰ Holl I., 2000. 94. 22. ábra/2.

¹⁷¹ Michnai A., 1982. 127. 2. ábra/13.

¹⁷² Holl I.–Parádi N., 1982a. 94. ábra/1.

¹⁷³ Szabó K., 1938. 85, 416. ábra.

¹⁷⁴ Szabó Gy., 1954. XXXIII. tábla/25.

Világítás eszközei

Két leletünket tarthatjuk világítóeszköznek. Érdekes, hogy míg egyik darab a legegyszerűbb forma, addig a másik igazi gótikus remekmű.

Mécses (Ltsz. 53.1071.21) 10. tábla/1. – Bronzlemezből csőr alakúra hajtogatott mécses. Elöl hegyes rész a kanóc számára, hátul a lapos részen két lyuk a felfüggesztő fül számára, egyikben vasszeg.

Méretetek: h.: 120 mm, sz.: 81 mm, m.: 24 mm.

Mécsesünk a legegyszerűbb formájú lemezről hajtogatott darab, amelynek egyedüli érdekessége az anyaga. Bronzlemezről készítették. Ez minden bizonnyal datálja is, hiszen bronz nyersanyagban csak akkor volt olyan gazdag a vár, hogy még ilyen hétköznapi tárgyat is ebből készítettek, amikor pénzhamisító műhely működött Csorbakőn. Tehát 1541 és 1553 között készülhetett. Feltételezhetően a hamisító mesterek egyike készítette saját maga számára, hiszen a nyersanyaghoz csak ők férhettek hozzá. Egyszerű, igénytelen formája alapján talán csak munkájához használta.

Leletünk párhuzamát a 14–15. századi morvaországi Konůvky Pusztafalvából ismerjük, ahol rombusz alakú lemezről hajtogatott tál alakú mécses. Sérült oldalán ennek is lehetett egy füle, amivel tartották, vagy amire felakasztották. Hasonló darab került még elő Ostravából, illetve Bolkov várából.¹⁷⁵

Gyertyatartó töredéke (Ltsz. 53.1065.90) 10. tábla/2. – Bronzból készült gótikus gyertyatartó töredéke. Hatszögletű foglalatán egymással szembeni két oldalán álló téglalap alakú áttörésszerű kör alakú, szintén áttört dísz. A tárgy alján gyűrű alakú tartónyúlvány indítástöredékei.

Méretetek: h.: 38 mm, sz.: 23 mm, belső átm.: 17 mm.

A gótikus gyertyatartók közül a hengeres, sima testű foglalat, alján gyűrűvel képzett forma a 15. század első harmadában volt divatos. Később a hat- vagy nyolcszögletű foglalatút kedvelték.¹⁷⁶ Ezeket a gyertyatartókat Közép-Európa vagy Dél-Németország bronzműhelyeiben készítették.¹⁷⁷ Leletünknek számos magyarországi analógiáját ismerjük. A Magyar Nemzeti Múzeumban ismeretlen lelőhelyű darabot őriznek.¹⁷⁸ A budai várpalotából előkerült darab, rétegtani adatai alapján a 15. század második felére datálható.¹⁷⁹ Az ozorai várkastélyban megtalált valamivel nyúlánkabb gyertyatartót stratigráfiai helyzete nyomán a 15. század végére, a 16. század elejére helyezték az ásatók.¹⁸⁰ Hasonló darab került elő a nevickei várból egy, a 16. század első feléből származó flamand ónplomba mellől, így ez legkorábban a század elejéről származhat.¹⁸¹ S bár a budai domonkos kolostorban lelt példány a törökkor legelső periódusában került földbe, természetesen középkori gyártmány.¹⁸²

A fenti párhuzamok alapján leletünk gyártási idejét a 15. század második felére helyezhetjük, készítésének helye pedig valamely közép-európai bronzműhely lehetett. Felmerülhet még a kérdés, hogy milyen lehetett gyertyatartónk ép állapotában. Ennek lehetséges variációit láthatjuk a Magyar Nemzeti Múzeum néhány, ismeretlen lelőhelyű

¹⁷⁵ Měchurová Z., 1997. 123, 217, LX. tábla/1.

¹⁷⁶ Holl I., 1987–1988. 189.

¹⁷⁷ Lovag Zs., 1999. 71.

¹⁷⁸ Uo., 197. 168. ábra.

¹⁷⁹ Holl I., 1987–1988. 190, 4. ábra/2.

¹⁸⁰ Feld I.–Gerelyes I.–Gyürky K.–Tamási J., 1989. 202, 200, 21. ábra/6.

¹⁸¹ Dzembasz, O. V., 1999. 271, 301, XV. tábla/43.

¹⁸² H. Gyürky K., 1981. 62–63, 18. tábla/1.

darabján. Állhatott egyszerű háromágú talpas rúdon,¹⁸³ lehetett egyszerű csepptányér alatta,¹⁸⁴ de elképzelhető, hogy áttört liliomos korona alakú csepptányérra helyezték.¹⁸⁵

Megjegyzendő, hogy gótikus gyertyatartónk nem egyedülálló Csorbakő közvetlen környékén. Valamivel korábbi, 15. század első feléből származó hengeres testű rokonát találták, emberalakos tartón a közeli Szendrőben.¹⁸⁶

A konyhai eszközök Csorbakő várából

Kések

A várból több különböző típusú kés került elő. Ezek többsége a háztartáshoz, az étkezéshez tartozott, de akadt köztük egy, a már említett harci-, parasztkés is (lásd a Fegyverleletek a szuhogy-csorbakői várból c. fejezetben). A kések között nem találunk nyéltüskéseket, de több olyan darabunk is van, amely a Holl I. és Parádi N. által készített tipológiai rendszerbe illeszthető.¹⁸⁷ Összesen négy háztartási használatú kés, illetve három késtörredék került elő. Késeink zöme nyéllapos típusú, ami szilárdabb tartást biztosított a nyél számára. Feltűnő, hogy egyik késen sincs mesterjegy, illetve hitelesítő jegy, ami arra utal, hogy késeink másodrendű, olcsó tömegárúk voltak, ezeknél ugyanis a késes mesterek nem engedélyezték a minőséget jelölő hitelesítő címer használatát.¹⁸⁸ Míg az első osztályú kések nyelét a legjobb minőségű fából, a puszpángfából kellett készíteni, addig az olcsó tömegárúnál megelégedtek másfajta fa- vagy marhacsont nyéllel.¹⁸⁹

Három késünk tartozik a B típushoz, ahol a penge és a nyél egyforma széles a kés teljes hosszában, esetleg a vége szélesedik ki valamennyire. Kiképzése tagolatlan, tehát meglehetősen egyszerű forma. A magyarországi kereskedelembe ez a típus volt leginkább elterjedve, ezt bizonyítja, hogy például Sarvaly késeinek 75%-a is ide tartozott, de megjegyzendő, hogy a Csorbakőn előkerült és kategorizálható négy késből három B-típusú.

Kés töredékes (Ltsz. 53.1065.34) *11. tábla/4.* – Kovácsoltvas. Széles, lapos nyéllapja egészben, pengéje töredékben maradt meg. A nyél elején bordázott és sraffozott díszítésű részgyűrű, középen egy szegeccsel felerősítve. A nyéllapon négy szeglyuk, kettőben rézszegecsek, a végén szilvamacsk alakú késnyél-vég.

Méretek: a tárgy h.: 162 mm, a nyél h.: 99 mm, a penge sz.: 14,5 mm, a nyél sz.: 16 mm, a szilvamacsk alakú késnyél-vég h.: 18 mm, sz.: 10,5 mm.

Késünk a B1 csoportba tartozik, ahol a teljes hossz 21 cm körüli, a nyél hossza pedig 8–10 cm. Mivel leletünk töredékben is több, mint 16 cm, így eredetileg 20 cm feletti hossza lehetett, emellett pedig majd 10 cm-es nyele is ide sorolja. A B1-típusra jellemző, hogy gyűrűvel díszítették a nyél elején, illetve verettel a végén, mint azt láthattuk leletünkön is. A nyélvég kialakítására érdemes kitérni. A nyéllapból egy keskeny és rövid tüske indul ki, amelyre ráhúzták a szilvamacsk alakú késnyél-véget. Ez a forma a B1 és B3 típusokra jellemző. Ez a díszítés és technológiai kivitelezés megegyezik az ausztriai Steyrben készített késekkel.¹⁹⁰ Késünk párhuzamát találták a középkori Nagykeszi falvá-

¹⁸³ Lovag Zs., 1999. 195, 165. ábra.

¹⁸⁴ Uo., 196, 166. ábra.

¹⁸⁵ Uo., 197, 177–178. ábra.

¹⁸⁶ Holl I., 1987–1988. 189.

¹⁸⁷ Holl I.–Parádi N., 1982a. 68–77.

¹⁸⁸ Uo., 75.

¹⁸⁹ Uo., 70.

¹⁹⁰ Holl I., 2000. 29.

ból,¹⁹¹ a pilisi ciszter apátságban, ahol azonos kivitelezésű kést láthatunk,¹⁹² és innen ismerjük a nyél elejére erősített rézgyűrű feltűnően pontos analógiáját is.¹⁹³ A B1 típusú késeket Sarvalyon a 15. században használták, de a 16. század elején is hoztak még ide ilyen kést, Nagykesziben pedig a 15. század második fele, 16. század elejei rétegből került elő.¹⁹⁴ Ezen tág időhatárok azt jelölik, hogy ez a típus sokáig igen kedvelt és keresett volt a magyar piacon. Késünket tehát hasonló korszakra datálhatjuk és minden bizonnyal steyri tömegárúnak tarthatjuk.

Kés töredéke (Ltsz. 53.1065.36) 11. tábla/7. – Kovácsoltvasból készült. Pengéje keskeny és hegyes, nyéllapjának töredéke egyenesen folytatódik, de kissé szélesedik, rajta két vasszegecs a nyél felerősítésére.

Méretek: a tárgy h.: 156 mm, a nyél h.: 55 mm, a penge sz.: 13 mm, a nyél sz.: 17 mm.

Késünk mérete alapján a B2-típushoz, azaz a közepes méretűekhez tartozhatott. Emellett szól, hogy ezen típus késeit nem szerelték fel veretekkel, ezért sem találhatunk gyűrűt a nyél elején. Párhuzamát ismerjük Sarvalyról.¹⁹⁵

Kés töredéke (Ltsz. 53.1065.38) 11. tábla/3. – Kovácsoltvas. Keskeny pengéjének hegye letörtött, szintén keskeny nyéllapjának egyik oldalán megvan a domború fa nyélborítás, amelyen látható, hogy spirálisan dróttal tekerték be. A nyél elején keskeny, szélein vékony bordával díszített rézgyűrű található. A nyelet vasszegecsekkel erősítették fel.

Méretek: a tárgy h.: 149 mm, a nyél h.: 90 mm, a penge sz.: 11 mm, a nyél sz.: 13 mm.

Leletünk a kiskések kategóriájába, a B3-típusba sorolandó, amelyek 15–17,5 cm-esek, nyelük pedig 7–9 cm. Minden bizonnyal ép állapotában sem haladta meg a 17,5 cm-t. Hasonló darab került elő Sarvalyon is.¹⁹⁶ Ezt a típust megtalálták Sarvaly pusztulási rétegeiben is, így a 16. század közepén biztosan használtak még ilyet. A hasonló kis méretű késeket női késeknek tarthatjuk.

A csorbakői vár ásatásán találtak egy, a D-típushoz tartozó kés töredékét is, amely érdekessége, hogy egyszer megsérülhetett, de kijavíthatták, és tovább használták.

Kés töredéke (Ltsz. 53.1065.41) 11. tábla/5. – Kovácsoltvasból készült, vaskos, kerek átmetszetű nyele van, pengéje a kiszélesedő nyélből indul, fokozatosan keskenyedik, vége letörtött. A penge foka vastag.

Méretek: a tárgy h.: 211 mm, a nyél h.: 89 mm, a penge sz.: 35 mm, a nyél átm.: 20 mm.

A D-típusú késeknél a penge mögött kerek átmetszetű vasnyél indul, amelyből hátrébb egy tüske áll ki, amelyre egymás mögé vékony réz-, csont- vagy szarulemezeket fűztek fel, majd a tüske utolsó harmadára fanyelet erősítettek, amit díszített rézlemezzel borítottak. Ezen típus igen elterjedt volt Magyarországon, minden bizonnyal a 16. század első harmadában vált divatossá, és a B1-típushoz hasonlóan steyri mesterek készítették. Leletünk nyeléről a vastüske és díszei letörhettek, de tulajdonosa valószínűleg nem akarta még ezért kidobni, így a töréscsonkot lereszelhette, és a megrövidített vasnyéllal a kést még tovább használhatta. A megrövidített nyelű kés még így is formai hasonlóságot

¹⁹¹ Holl I.–Parádi N., 1982b. 198, 21. ábra/7.

¹⁹² Holl I., 2000. 113, 45. ábra/4.

¹⁹³ Uo., 112, 44. ábra/12.

¹⁹⁴ Holl I.–Parádi N., 1982b. 195.

¹⁹⁵ Holl I.–Parádi N., 1982a. 72, 24. ábra/5.

¹⁹⁶ Uo., 72, 24. ábra/9.

mutat egy nálánál rövidebb ép, Kecskemét környéki darabbal.¹⁹⁷ Korát a 16. század első felére helyezhetjük. Nagy mérete alapján asztalnál valószínűleg nem használták, inkább csak a konyhai munkák eszköze lehetett.

Kés nyéltöredéke (Ltsz. 53.1065.35) 11. tábla/8. – Kovácsoltvas. Széles nyéllap, vége egyik oldalán kicsúcsosodik, rajta egy nagy kerek lyukkal.

Méretetek: h.: 65 mm, sz.: 16 mm.

A nyél végére gyakran fűrtak nagyobb lyukat, amelyen keresztül zsinórt húztak és így övre, vagy akár a konyha falára akaszthatták a kést. Ilyen lyukakat mindenféle méretű késen megfigyeltek, így egyaránt felakaszthatták a kis evőkést, és a nagyméretű konyhai késeket is.¹⁹⁸ Hasonló célt szolgált az Abaszéplakon talált lyukas nyelű kés.¹⁹⁹ Leletünkhöz hasonló csúcsos végű nyél került elő a sarvalyi 4. pincében.²⁰⁰

Szilvamága alakú késnyél-vég (Ltsz. 53.1067.44) 11. tábla/9. – Vékony rézlemezről domborúra préselt, közepén lyuk a késnyél tuskéja számára. Két vége töredékes.

Méretetek: h.: 19 mm, sz.: 13 mm.

Szilvamága alakú késnyél-vég (Ltsz. 53.1067.45) 11. tábla/10. – Vékony rézlemezről domborúra préselt, közepén kis szegeccsel, ami a nyél tuskéjéhez erősíthette. Jó megtartású.

Méretetek: h.: 16 mm, sz.: 11 mm.

Hasonló leletek viszonylag gyakran előkerülnek középkori ásatásokon. A már tárgyalta B1 és B3 típusú kések nyélvégét ilyen szilvamága, vagy más néven pajzs alakú verettel díszítették. Azonban nemcsak késeken találkozhatunk hasonló darabokkal, hanem ismertek árformájú villákról is.²⁰¹ Leleteink párhuzamát ismerjük a pilisi ciszterci apátságából, 15. századi steiri késen,²⁰² Nagykanizsa 16. század közepi rétegéből szintén steiri késről,²⁰³ továbbá a budai palotából.²⁰⁴

Bárd

Bárd (Ltsz. 53.1067.47) 11. tábla/1. – Kovácsoltvasból készült, pengéje nagy és széles, nyéltuskéja vékony. Bal alsó sarkában két hosszúka pajzs alakú mesterjegy, melyek egyikében elmosódott, a másikban jobban látható kehelyforma van. Bal felső sarkában virághoz hasonló bevágott dísz. Törött.

Méretetek: a tárgy h.: 319 mm, a pengéresz h.: 208 mm, sz.: 199 mm.

Párhuzamát ez idáig nem találtam. Az ilyen bárdokat minden bizonnyal hús- vagy bőrvágásra használhatták.

Teknőkaparó

Teknőkaparó (Ltsz. 53.1068.16) 11. tábla/11. – Kovácsoltvas. Hosszú, keskeny nyelén lekerekített sarkú háromszög alakú penge, melyet egy lapos fejű szeggel erősítettek a nyélhez. A nyél másik vége karikába hajtott. Jó megtartású.

Méretetek: a nyél h.: 101 mm, a penge sz.: 73 mm, a penge m.: 51 mm.

¹⁹⁷ Szabó K., 1938. 112, 533. ábra, ill. Holl I.–Parádi N., 1982/a. 77, 28. ábra/3.

¹⁹⁸ Holl I., 1992. 63.

¹⁹⁹ Polla, B., 1986. 267, 131. ábra/15.

²⁰⁰ Holl I.–Parádi N., 1982a. 106. ábra/4.

²⁰¹ Uo., 76, 27. ábra/4.

²⁰² Holl I., 2000. 111, 43. ábra/5.

²⁰³ Holl I., 1994–1995. 177, 14. ábra.

²⁰⁴ Holl I.–Parádi N., 1982a. 77, 29. ábra/1.

Sokat használt háztartási szerszám a teknő- vagy kovázcikaró, amellyel a letapadt tészát, élelmiszert vakarták le a fateknőkről. Két típusa ismert: a gyakoribb, ha egy darabból kovácsolták a nyelet és a pengét, ilyet találtak Kecskemét környékén, illetve Muhiban.²⁰⁵ A ritkább fajta, amely Csorbakőn is előkerült. Ennek analógiáját közli Szabó Gy.²⁰⁶ Mindkét típusra jellemző, hogy a nyél végét karikába hajtották, így egy zsinórral felakaszthatták a konyha falára.

Nyársak

Nyárs töredéke (Ltsz. 53.1067.46) 8. tábla/6, 7. – Kovácsoltvas. Szögletes átmetszetű vasrúd, két darabra törve. Közepes megtartású, törött.

Méretek: 1. rész h.: 422 mm, 2. rész h.: 115 mm.

A középkori Csepely falu egyik 15. század végén, 16. század elején leégett házában hasonló vasnyárs került elő, azon a csavart menete jobban látszik.²⁰⁷

Nyárs töredéke (Ltsz. 53.1067.72) 8. tábla/8. – Kovácsoltvas. Felső nyélrésze kerek átmetszetű, alatta kiszélesedő, laposra kovácsolt rész. Alsó része négyszög átmetszetű, hegye letört. Közepes megtartású, töredezett.

Méretek: h.: 190 mm, a középső lapos rész átm.: 30 mm.

Leletünkhöz hasonló kialakítású, középen kiszélesedő és ellaposodó vastárgyat találtak Sarvaly leégett 7. házának 1. helyiségében, amely a megmaradt menetes rész alapján vasnyársnak tartható.²⁰⁸

Leleteink bár töredékesek és rossz megtartásúak, ennek ellenére a fenti párhuzamok alapján sütéshez használt vasnyársnak tarthatjuk őket. Ezt a formát az egész középkor folyamán használták, így pontosabban korhoz nem tudjuk kötni őket.

5. A ruházathoz tartozó leletek

Gombok, ruhakapsok, övek

A középkori nyitott elejű felsőruházat összezárására többféle módszer is kialakult: zárhatták gombbal vagy gombokkal, ruhakapsokkal, ruhatűvel, illetve övekkel. Csorbakőn a ruhatű kivételével mindhárom módozathoz kerültek elő leletek.

A gombokhoz két különböző méretű, de ugyanolyan formájú és készítési technikájú darabot találtak, továbbá egy gombnak meghatározható töredéket.

Fülesgomb (Ltsz. 53.1065.1) 13. tábla/3. – Bronzlemezről préselték. Két félgömbös vékony lemezből van összeállítva, vékony, hosszúkas fület forrasztottak rá. Jó megtartású.

Méretek: átm.: 17 mm, a fül h.: 7 mm.

Fülesgomb fele (Ltsz. 53.1065.2) 13. tábla/4. – Bronzlemezről préselték, félgömb alakú, széles kerek fület forrasztottak rá.

Méretek: átm.: 25 mm, a fül h.: 6 mm.

Gomb fele (Ltsz. 53.1066.96) 13. tábla /6. – Bronzlemez. Enyhén domború, közepén nagy lyukkal, széle szabálytalan.

Méretek: átm.: 23 mm.

²⁰⁵ Szabó K., 1938. 111, 508–509. ábrák, ill. *Éri I.–Bálint A.*, 1959. XXVII. tábla/8.

²⁰⁶ Szabó Gy., 1954. XXXV. tábla/17.

²⁰⁷ Kovalovszki J., 1969. 245, 30. ábra.

²⁰⁸ Holl I.–Parádi N., 1982/a. 95. ábra/8.

A fülesgombokat gyakran nem öntötték, hanem két lemezt préseltek félgömb formára, majd ezeket összeillesztették, tetejükre pedig fület forrasztottak. Ezt a technikát láthatjuk gombjainkon is. Az ilyen gombokat a sírokban a nyak alatt vagy a mellcsonton szokták találni.²⁰⁹ Általában egy sorban, de néha előfordul, hogy több gombsort is felvarrtak a ruhára.²¹⁰ A gombok lehetnek gömb vagy félgömb alakúak. Leleteink a középkori anyagban gyakran előfordulnak, párhuzamait ismerjük a füleki várból,²¹¹ a Kaposvár melletti temetőből.²¹² A fülesgombokat gyakorta díszítették, azonban leleteink nem díszesek, értéküket egyedül anyaguk növelte, ugyanis mindhárom leletünk bronzból készült.

Ruhakapocs hím része (Ltsz. 53.1065.3) 13. tábla /7. – Bronzhuzalból hajtogatott, laposra kalapált, felét visszahajtották, másik felének végén két felvarró fület hajtottak.

Méretük: h.: 19 mm, sz.: 12 mm.

Ruhakapocs nőstény része (Ltsz. 53.1071.3) 13. tábla/8. – Bronzhuzalból nagy akasztókarikát, a szár két végére pedig egy-egy felvarró fület hajtottak. Laposra kalapálták.

Méretük: h.: 20 mm, sz.: 14 mm.

A ruhakapcsokat, más néven francia- vagy párizsi kapcsokat nagyon kedvelték az egész középkor folyamán. Temetőásatásokon igen gyakran kerülnek elő. Készítésük nagyon egyszerű, így mindenhol készítettek ilyeneket. Mivel az egész középkorban általános forma, így korát csak leletegyüttesben határozhatjuk meg. Kapocspárunk párhuzamait ismerjük a kaszaperi temetőből, ahol az áll alatt és a medencén kerültek elő.²¹³ Valószínűleg általában itt viselték, a felsőruházaton, amelyet a kapcsok elöl zártak. Emellett zárható hosszú kabátszerű ruhát is, hiszen Babócsa – Léránt-kertben is az alsó lábszár mellől került elő 23 db ruhakapocs.²¹⁴ Felsőruházaton túl párizsi kapocccsal zárhatták a pártákat is, mint ahogy a csúti temető 156. sírjában.²¹⁵

A ruházat leletanyagának nagyobb hányadát az övek és a hozzájuk tartozó veretek adják. Szuhogy-Csorbakőről nyolc ide tartozó tárgyat ismerünk.

Csattest (Ltsz. 53.1067.2) 13. tábla /9. – Öntött bronzból készült, D alakú csattest, kerete csontolt gallyat mintáz, a gallyakat vésett vonalak díszítik, a gallyak vége sima felületű. Pecektartó szára sima felületű és vékony, kerek átmetszetű. Pecke hiányzik. Jó megtartású.

Méretük: h.: 56 mm, sz.: 30 mm.

Leletünk igazi mestermunka. Hasonló kivitelezésű, ismeretlen lelőhelyű darabot ismerünk a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, amely nem félkör, hanem kör alakú. Annak a pecke is megvan, vége két gallycsont között mélyedésben fekszik. Ezen darab párhuzamát a firenzei Bargello Gyűjteményben őrzik.²¹⁶ Leletünk másik analógiája került elő a Kecskemét környéki ásatásokon, amely egy egész kört alkot, de két, a csorbakőiével azonos félkörből.²¹⁷ A kecskeméti darab alapján valószínűleg nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy leletünk eredetileg szintén teljes kört alkotott, de a fele

²⁰⁹ Szabó K., 1938. 46.

²¹⁰ Bárdos E., 1978. 197. A Kaposvár melletti temető 443. sírjában két sorban 22 félgömb alakú fülesgombot találtak.

²¹¹ Kalmár J., 1959. 17, XXII. tábla.

²¹² Bárdos E., 1978. 197.

²¹³ Bálint A., 1938. 160, XIX. tábla/7, 9.

²¹⁴ Magyar K., 1978. 146.

²¹⁵ Gerevich L., 1943. 132, 131, 19. ábra.

²¹⁶ Lovag Zs., 1999. 93, 246. ábra.

²¹⁷ Szabó K., 1938. 72, 358. ábra.

megsérülhetett, eltörhetett, és úgy javították ki a csatot, hogy a sérült félkört levágták. A pecektartó szár végénél látszik is, hogy a keret egykor folytatódott, de ezeket lereszelték. Leletünket a párhuzamok alapján 15. századi délnémet készítménynek tarthatjuk, amely gazdagabb személy tulajdona lehetett.

Övveret (Ltsz. 53.1068.3) 13. tábla /17. – Bronzlemezről préselt. Kerek, háromosztatú mintával, melyekben egy-egy örvénylő levélindákkal övezett makk-kupak van, ezt pontokkal és párhuzamos vonalakkal díszítették. Egyiken a felvarráshoz egy kis lyuk. Az indák a középső, pontokkal övezett körből indulnak ki. Két darabra tört.

Méret: átm.: 29 mm.

Leletünk pontos párhuzamait ismerjük a csehországi Hradec Kralovéből, amelyek egy öv veretei voltak. Az övön cseh nyelvű felirat hirdeti: „A világon nincs másik”.²¹⁸ A szöveg ellenére hasonló veretek kerültek elő a Mohács–Csele-pataki mentőásatáson szórványleletként,²¹⁹ és immár ismert Csorbakőről is. Készítési helyét nem tudjuk, de igényes kivitele miatt és a cseh párhuzam alapján délnémet vagy cseh gyártmánynak tarthatjuk, ami kereskedők útján, valószínűleg a Dunán jutott Mohácsra, illetve a távolabbi Csorbakőre. A készítési idejét szintén a cseh veretes öv alapján 1500 körülre tehetjük.

A gallymintás öv és a díszes veret érdekessége, hogy egyiken fát, míg a másikon egy fának a termését mintázták. A hasonló jellegű minták alapján felmerülhet, hogy egyazon öv részei voltak. Az viszont biztos, hogy leleteinket gazdag személy, talán valamely várúr családtagja viselte.

Övveret töredéke (Ltsz. 53.1071.2) 13. tábla /16. – Bronzlemezről préselték. Rozetta alakú, középen nagyobb körrel. A minta elmosódott levélmintákat ábrázol. Közepes megtartású.

Méret: átm.: 29 mm.

Leletünk készítője nem az eredeti préselőmintával dolgozott, hanem annak a többszörös utánzatával, vagy maga vette le a mintát egy veretről. Ezt figyelhetjük meg az indaminta elmosódott körvonalain. A veret házi gyártmány lehet, minden bizonnyal Csorbakőn, vagy valahol a közelben készítették ezt a rossz utánzatot, esetleg egy elvesztett darab pótlására. Feltűnő azonban az előbb tárgyalt veret és az e közötti méret- és formabeli hasonlóság. Így talán nem elképzelhetetlen, hogy az előzőekben tárgyalt övre készítették pótlásnak, egy kevésbé látványos, takart helyre.

Bronzcsat (Ltsz. 53.1071.1) 13. tábla /10. – Öntött bronzból készült, keskeny, téglalap átmetszetű, trapéz alakú csat, pecke hiányzik. Jó megtartású.

Méret: h.: 36 mm, sz.: 23 mm.

Bronz szíjszorító lemez (Ltsz. 53.1068.1) 13. tábla /11. – Bronzlemezről préselt lemez. Szélén keretezés, a lemezt két részre osztja egy vastag borda. Első részben gótikus minusculák, M és I betűk és egy lyuk a felerősítő szegnek, a másik rész töredékes, itt egy bordázott rozettadísz.

Méret: h.: 32 mm, sz.: 26 mm.

Két leletünket együtt kell tárgyalni, ugyanis egyazon jellegű pártaöv tartozékai voltak, felmerülhet az is, hogy egy öv részei. A magyarországi 15. századi leletanyagban gyakran fordulnak elő olyan pártaövek, amelyek szíjszorító lemezét gótikus betűkkel vagy rozettákkal, illetve mindkettővel díszítik. Az ilyen pártaövek csatjai általában trapéz alakú bronzcsatok. Gótikus rozettákkal díszített öv trapéz alakú bronzcsatját találták

²¹⁸ Fingerlin I., 1971. 353–355, 400. ábra.

²¹⁹ Ifj. Fehér G., 1955. XLI. tábla/5. a., b.

a Mohács–Csele-pataki 46. sírban,²²⁰ ugyanitt a 91. sírban a trapéz alakú bronzcsathoz szíjszorító lemez is tartozott.²²¹ Csúton gótikus I-betűsoros bronz szíjszorító lemezzel volt trapéz alakú csat.²²² Ugyanilyen csatot és szíjszorítót ismerünk a makó–mezőkopáncsi temetőből,²²³ valamint a tiszaujfalusi övön is.²²⁴ Mint láthatjuk, a betűkkel díszített szíjszorítók ilyen bronzcsatokhoz kapcsolódtak.

Érdekes megvizsgálunk az előkerült leletek betűit: általában I és M minusculákat ábrázoltak, ez a két betű látható a csorbakői szíjszorítón is. Az ábrázolt betűk szimbólumok voltak, aki viselte, az ismerte jelentésüket, akár tudott olvasni, akár nem. Az I betű Jézus nevét, míg az M betű Mária nevét jelölte.²²⁵ Külön-külön gyakran szerepel I, vagy M betű pártaövek szíjszorítóján: I betűk a már említett csúti, makó–mezőkopáncsi, tiszaujfalusi leleteken, M betű a kaszaperi temetőben²²⁶ és a Csorbakőhöz igen közeli edelény-csebi leleten szerepel.²²⁷ Egyazon vereten szereplő M és I maiusculák eddig csak Mohács–Csele-patakról kerültek elő.²²⁸

A betűk mögötti részen egy rozetta töredékei láthatók. A rózsa, illetve a rozetta a középkori ember számára Máriát jelképezte, ezért is tettek a salgótarjáni I-betűs veretek után rozettát.²²⁹

Leletünk tehát egy gótikus pártaöv csatja és szíjszorító lemeze, amely Máriát és Jézust jelöli betűkkel, továbbá ismételt Máriát egy rozettával. A pártaöv darabjait az analógiák alapján a 15. századra helyezhetjük.

Áttört csont szíjvég (Ltsz. 53.1067.90) 13. tábla /13. – Fehér csontból készült. Keskeny, hosszú, egyik vége hegyes, másik vége homorúan bevágott. A széles keretben áttört indadíszítés van. Három kis lyuk van rajta a felvarráásra.

Méretek: h.: 74 mm, sz.: 17 mm.

Leletünk eltér a 14–15. században Magyarországon divatos csont szíjvégektől.²³⁰ Minden bizonnyal azoknál későbbi, 16. századi gyártmány. Párhuzamát ez idáig nem találtam. A kis átmérőjű felvarró lyukak alapján textil pártaövet díszíthetett.

Csorbakőn előkerült egy viszonylag jól keltezhető, de a gyártáskor elrontott övveret is.

Övveret (Ltsz. 53.1066.130) 13. tábla /5. – Bronz. Kerek, lapos, hátán két aklaszeggel. Lapján hibásan ütött éremkép.

Méretek: átm.: 20 mm, v.: 1 mm.

A pénzhamisító műhely termékének tarthatjuk leletünket, amelyet félreütöttek, így a kép hibás lett. Felmerülhet, hogy egy rosszul ütött hamis pénz hátára forrasztottak aklaszegeket, és így készítettek belőle övveretet, de elképzelhető, hogy a hamisító mester szándékosan veretet akart készíteni, csak ennek az ütését elrontotta. Korát természetesen 1541–1553 közé helyezhetjük, a hamisítóműhely működése idejére.

Meg kell még említeni egy előkerült szíjvég bronzlemezből készült hátlapját is, amelyen három lyukat fúrtak az aklaszegek számára (13. tábla /14.), továbbá egy pon-

²²⁰ Ifj. Fehér G., 1955. 218, XXXVI. tábla/14. a.

²²¹ Uo., XLI. tábla/1. a.

²²² Gerevich L., 1943. 147, 26. ábra.

²²³ Bálint A., 1936. LXXIII. tábla/1.

²²⁴ Szabó K., 1938. 69, 351. ábra.

²²⁵ Szabó J. Gy., 1970–1971. 68.

²²⁶ Bálint A., 1938. XV. tábla/2.

²²⁷ Gádor J., 1973. 30, 29, 5. ábra.

²²⁸ Ifj. Fehér G., 1955. XXXIX. tábla/2. a., b., c.

²²⁹ Szabó J. Gy., 1970–1971. 69.

²³⁰ Kralovánszky A., 1955. 198, 7. ábra/5–11.

colt bronzlapocskát (13. tábla /12.), amelyet kettévágtak, valószínűleg a hamisítóműhely nyersanyagának. Eredetileg egy ruha vagy egy könyv verete lehetett.

Textilleletek

Vászondarabok (Ltsz. 53.1067.91 és 53.1068.33) 14. tábla /24. – Fehér színű, durva szövésű vastag vászondarabok.

Csorbakőn mindössze három textiltöredék került felszínre. Mindhárom anyag azonos színű és szövésű. A szálakat egymásra merőlegesen szőtték, viszonylag egyszerű technikával készültek. Fontos megjegyeznünk, hogy egyik töredéken sincs fém- vagy korróziónyom, tehát nem valamilyen fémtárgy védelmében őrződött meg máig, mint ahogyan ez a magyarországi leletek esetében leggyakrabban előfordul²³¹ (Bátmonostor,²³² Ópusztaszer²³³ temetői).

Leleteink fennmaradásukat tehát nem a különböző fém sóknak, hanem minden bizonnyal a száraz környezetnek köszönhetik. Ezt pedig feltehetően a csorbakői várhegy déli oldalát alkotó miocén kori mészkőtömb biztosíthatta. A tömböt mind a mai napig kőporfejtőként használják a környékbeliek. A meszes kőpor száríthatta és konzerválhatta az egyébként normál (azaz nedves) körülmények között elrohadó textileket.

Ékszerek

Ékszerek közé mindössze két, nem túl értékes leletünket sorolhatjuk, egy gyűrűt és egy gyöngyöt.

Gyűrű (Ltsz. 53.1071.22) 13. tábla /2. – Öntött bronz. Egyszerű pánt karikagyűrű, szélein egy-egy vékony árok fut körbe. Jó megtartású.

Méretek: átm.: 19 mm, sz.: 7 mm, v.: 1 mm.

A 14–15. századi gyűrűviselésben általánossá vált a karikagyűrű, amely ezüstből vagy bronzból készült. Ezeken gyakori volt az egy-két körvonalas díszítés. Leletünk analógiáját ismerjük Kecskemét környékéről,²³⁴ továbbá a Kaposvár melletti temető 550. sírjából.²³⁵

Üveggyöngy (Ltsz. 53.1067.81) 13. tábla /15. – Fehér üvegből készült, sokszög alakú, középen átfúrt. Jó megtartású.

Méretek: h.: 10 mm, sz.: 9 mm, m.: 9 mm.

Leletünk lehetett ékszer része, ruhadísz vagy gyöngyös pártá darabja. A 15. században jött divatba a gyöngyös pártá.²³⁶ A késő középkorban és a kora újkorban szerették a ruhákat gyöngyökkel díszíteni. Néha ezt már túlzásokba is vitték. Gyöngyöket varrattak mind a nők, mind a férfiak a kalapra,²³⁷ az ingvállra, a hajhálóra. Azonban ilyen üveggyöngy középkori párhuzamát még nem találtam. A sokszögű forma meg egyezik a szarmaták ilyen gyöngyeivel, de ők ezt a típust mindig karneolból készítették. Ilyen formájú üveggyöngyöt az avar leletanyagban találhatunk még.²³⁸ Mivel a gyöngy egyedi darab, több nem került elő belőle a várból, így elképzelhető, hogy a tulajdonos a földön találta és másodlagosan felhasználta ékszernek vagy ruhadísznek.

²³¹ T. Knotik M.–Kőhegyi M., 1995. 284.

²³² T. Knotik M. – Kőhegyi M., 1995. 283–290.

²³³ T. Knotik M., 1974–75. 375–378.

²³⁴ Szabó K., 1938. 55, 297–298. ábrák.

²³⁵ Bárdos E., 1978. 196, 215, X. tábla/44.

²³⁶ Gerevich L., 1943. 163.

²³⁷ Mária királyné 1525 körüli ábrázolása díszes kalapban. In: Varjú E., é. n. 501.

²³⁸ Pásztor A., 1997. 225. A X. főtípus 01. számú gyöngyei megegyeznek a csorbakői üveggyönggyel.

Lábbelileletek a szuhogy-csorbakői várból
Bőrmaradványok

Szerencsés körülmények folytán nyolc bőrdarab maradt fenn a csorbakői várban. Sajnos mind töredékek, formai jegyek és a varrásminta alapján azonban nagy valószínűséggel lábbelik darabjainak tarthatjuk leleteinket. Közöttük találhatunk orrot, sarkat, talpközeget és felsőrészeket is. A bőrdarabokon látható varrásminták egy típusba sorolhatók. A talpakat a felső részekkel ún. kifordításos technikával, összevarró öltésekkel állították össze. Az öltéslyukak a talp peremszerűen felmagasodó szélén helyezkednek el.²³⁹ Ezen varrástechnikánál egyszeres lyuksort alkalmaztak. Eltűnése a 15/16. századok fordulóján következett be, amikor a csizmával együtt megjelent az ún. risztvonalas varrás, amely a lyukakat egy előre meghúzott kis árokba helyezte és a lábbeli orrán már kettős lyuksor futott.²⁴⁰ Mivel a csorbakői bőrtalpakról hiányzik mind a risztvonal (azaz az árok), mind a kettős lyuksor, így leleteinket a 15. századba helyezhetjük.

A késő középkori lábbeliknek többféle csoportjuk volt. Eredetük tulajdonképpen a gótikus lábbelikhez nyúlik vissza, formailag a 14–15. században megegyezők voltak.

– Zárt felsőrészű, bokáig érő gótikus félcipő, a cipellős igen kedvelt volt. Ezek egy részét azonban gyakran kiegészítővel hordták: fatalppal, pántos bocskorral, vastag talpú bőrpapuccsal, de voltak olyan minőségű cipellősök is, amelyekhez már nem kellett ilyen kiegészítő.

– A késő középkori lábbelik nagy csoportját alkották a gótikus száras cipők, amelyek szár- és kéregrésze egy darabból készült.

– Saru: mindenki hordta, állandóan alkalmas, kényelmes viselet volt, kiegészítők nélkül hordhatták, de a tartósság érdekében szögecsket és vasalást vertek a talpára. Szárának magassága változó volt, a térd felé érőt delisarunak hívták, az ennél hosszabbat szekernyének. Ez utóbbit a csizma szorította ki később.²⁴¹

Bőr lábbeli sarokrésze (Ltsz. 53.1066.9) 14. tábla/1. – Két réteg vastag bőrből összevarrt sarokdarab. Rajta összevarró öltésnyomokkal.

Bőr lábbeli sarokrésze (Ltsz. 53.1066.9) 14. tábla/4. – Az előzőhöz hasonlóan két rétegű vastag bőrtalp nagyobb darabja.

Bőr lábbeli talp középrésze (Ltsz. 53.1066.9) 14. tábla/7. – Enyhén befelé ívelt vastag bőrtalp, peremén kétrét hajtották, rajta összevarró öltésnyomok.

Bőr lábbeli orr-része (Ltsz. 53.1066.9) 14. tábla/2. – Vastag bőrtalp hegyesedő orrának fele. Peremén összevarró öltésnyomok.

Bőr lábbeli felsőrész darabja (Ltsz. 53.1066.9) 14. tábla/6. – Az előzőektől vékonyabb bőr, rajta három öltésnyommal. Vékonyága miatt felsőrész darabja.

Bőr lábbeli oldalrész darabja (Ltsz. 53.1066.9) 14. tábla/5. – Vékony bőrdarab, amelyet középen meghajtottak és összeragasztottak.

Bőr lábbeli felsőrész darabjai (Ltsz. 53.1066.9) 14. tábla/3, 8. – Vékony bőrdarabok töredékei, nincs rajtuk varrásnak vagy ragasztásnak nyoma.

Leleteink valószínűleg a fent ismertetett gótikus lábbelik valamelyikének részei lehetnek a formai jegyek és a varrás alapján. A sarkak (1, 4) és az orr (2) párhuzamait megtalálhatjuk a budai anyagban,²⁴² a simontornyai vár bőrtalpainak I. csoportjában.²⁴³

²³⁹ Irásné Melis K., 1987. 157.

²⁴⁰ Gáborján A., 1957. 545–546.

²⁴¹ Irásné Melis K., 1987. 162–163.

²⁴² Irásné Melis K., 1973. 92, 5. ábra/1a.

²⁴³ Irásné Melis K., 1987. 162, 3. ábra.

7. bőroleletünkhöz hasonló varrástechnikát láthatunk a szentkirályi anyagban,²⁴⁴ ahol már 16. századi hegyes orrú csizmafélén van hasonló varrástechnika.

Megjegyzendő, hogy leleteinken nem volt fémnyom vagy korrózió, így ezeket nem vasalták, tehát elképzelhető, hogy a lábbeliket kiegészítővel viselték. Azonban biztos voltak vasalt lábbelik is a várban, amit a leletanyagban több sarupatkó és vasalás is bizonyít.

Lábbelivasalások és patkók

Az előkerült több lábbelivasalás és lábbeli patkó segítségével tovább árnyalhatjuk azt a képet, hogy milyen lábbelikben jártak Csorbakő lakói.

Sarokvasalás (Ltsz. 53.1065.4) 3. tábla/8. – Kovácsoltvas. Fél ovális alakú, lapos szárainak közepén egy kiálló, téglalap átmetszetű tüske, a szárak a végeiknél kiszélesednek, itt egy-egy visszahajlított tüske.

Méretük: h.: 41 mm, sz.: 80 mm.

Ezen sarokvasakat a szárak végén lévő tuskékkal erősítették fel, amelyeket a bőrbe vertek, majd a sarok belső oldalán a kiálló tuskékat visszahajtották. A sarokvasalások ezen típusának szárai csak a végeken szélesedtek ki, máshol egyenletes vastagságúak voltak. 16. századi leletanyagokban viszonylag gyakran számítanak a sarokvasak. Leletünk párhuzamai kerültek elő Budapest, Március 15. térről, a Belvárosi templom melletti temető anyagából,²⁴⁵ Nyársapátról,²⁴⁶ továbbá nagy számban ismertek a füleki vár 16–17. századi anyagából.²⁴⁷ Vácott pedig a 15. század második fele, 16. század első fele közti időszakra datálható leletek kerültek elő.²⁴⁸ Leletünket tehát a párhuzamok alapján a 16. század első felére helyezhetjük.

Lábbeli sarokpatkója (Ltsz. 53.1065.77) 10. tábla/4. – Kovácsoltvasból készült, széles, lapos, kisméretű patkó töredéke. Egyik végén kiszélesedő fülön kis lyuk, másik vége töredezett.

Méretük: h.: 56 mm, a tárgy sz.: 53 mm, a patkó szárának sz.: 9 mm.

Kis méretű lábbeli sarkának vasalása. A két végén található lyukaknál egy-egy szöggel erősítették fel. Leletünk a csizmapatkók egyik típusához tartozik, amelynek szárvégei kör alakban kiszélesednek, de csakis a belső irányba.²⁴⁹ 16. századi párhuzamai kerültek elő Nyársapáton,²⁵⁰ Füleken,²⁵¹ illetve Szentkirályon, ahol egy bőrszirma ép talpán maradt meg.²⁵²

Csizma orrpatkó töredéke (Ltsz. 53.1068.5) 3. tábla/7. – Kovácsoltvas. Széles, lapos, orrán enyhén csúcsosodik, itt egy kiszélesedő részen egy szöglyuk. A szár végén a belső oldalon erőteljes lekerekített kiszélesedés, itt a külső oldalon egy széles fejű szög. A másik szár letörött.

Méretük: h.: 64 mm, sz.: 68 mm.

Ezen típusú csizmapatkó a 16. századi magyar nemességre volt jellemző. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a fametszet, amely az I. Miksa császár elé érkező magyar

²⁴⁴ Pálóczi Horváth A., 1996. 53. Kat. 62, 64.

²⁴⁵ Iránsné Melis K., 1974. 285, 10. ábra/1.

²⁴⁶ Bálint A., 1960–1962. 103, XXXIV. tábla/17.

²⁴⁷ Kalmár J., 1959. XIX. tábla.

²⁴⁸ Miklós Zs., 1991. 104, 52. tábla/10.

²⁴⁹ Kalmár J., 1959. 13.

²⁵⁰ Bálint A., 1960–62. 103, XXXIV. tábla/18.

²⁵¹ Kalmár J., 1959. XIX. tábla.

²⁵² Pálóczi Horváth A., 1996. 53, Kat. 64.

urakat ábrázolja. (A nemesek II. Lajos számára jöttek megkérni Miksa unokahúgát, Máriát.) A letérdelő urak csizmáján a csorbakői lelettel megegyező orrpatkó van.²⁵³ Érdeemes megemlíteni, hogy az ugyanekkor érkező portugál és dán követeket megőrkítő másik két fametszeten nem láthatunk hasonló patkolt lábbelit.²⁵⁴ Ezek szerint az ilyen csizmapatkó már a 16. század első évtizedeiben is divat volt. Több analógiája került elő Abaszéplakról.²⁵⁵

Talpvasalás (Ltsz. 53.1065.5) 3. tábla/9. – Kovácsoltvasból készült. Széles, téglalap átmetszetű szárai az orrnál ellaposodnak és kihegyesednek, itt egy lapos, kiszélesedett részen egy nagy, lapos fejű szög. A szárak végei erőteljesen kiszélesednek, rajtuk egy-egy nagy, lapos fejű szöggel. Jó megtartású.

Méretetek: h.: 91 mm, sz.: 74 mm, a szárvégek sz.: 20 mm.

A patkóknak ez a típusa követte a talp vonalát, és mint látható, a talp orra felé kihegyesedtek. A három nagyméretű szöggel erősítették a lábbelihez. Párhuzamát megtalálhatjuk Vácott, 15. század második fele, 16. század első fele közti időszakból,²⁵⁶ továbbá Budán.²⁵⁷

A lábbelivasalásokat és patkókat tehát a 15–16. század fordulójától kedvelték meg. Szélesebb körben azonban inkább csak a 16. század későbbi évtizedeiben, a század második harmadától terjedt el. Minden bizonnyal ez lehet a magyarázata annak, hogy a 16. század közepén elpusztult csorbakői vár ásatásának leletanyagában mindössze négy vasalás, illetve patkódarab került elő. Hasonló helyzetet tapasztaltak a 16. század közepe előtti időben elpusztult Sarvalyon is, ahol szintén kevés lábbelivasalás került elő.²⁵⁸

6. Játék és szórakozás a csorbakői várban

A középkori élet vidám oldalát láthatjuk a következő részben. Leletanyagunkban ezt tükrözik azok a tárgyak, amelyeket két nagy csoportra oszthatunk: játékokra és a hangszerekhez tartozó leletekre.

Játékok

A középkori ásatások játék-leletanyagában legnagyobb számban golyók kerültek elő. Mindenhol megtalálhatóak, tehát feltehető, hogy a golyókkal folytatott játék általánosan elterjedt lehetett. Golyóleleteket a várakból (Hollókő), városokból (Buda, Esztergom), falvakból, sőt, még a temetők leletei közül is ismerünk. Már a 13/14. századi budai anyagból is előkerültek.²⁵⁹ A golyókkal sokféle játékot lehetett űzni: célba gurítás, dobás, pörgettyűjáték vagy elkapás. Magyarországon a leletanyag alapján általában kisebb átmérőjű golyókkal játszottak, ezek 1–2 cm-esek voltak, az ennél nagyobbak már ritkák. A játékokban általában nem is a méretbeli különbségek voltak fontosak, hanem a golyók anyaga (üveg, kő, agyag, csont, fa), színe és díszítése. Játékbeli értékük tehát ettől függött.

Golyókkal nemcsak gyerekek, hanem felnőttek is játszottak, amire több forrásunk is utal. 1531-ban Sylvester János a latin–magyar nyelvű párbeszédeiben így írt erről:

²⁵³ Holl I.–Parádi N., 1982a. 89, 40. ábra.

²⁵⁴ Uo., 90.

²⁵⁵ Polla, B., 1986. 290, 145. ábra/8, 9.

²⁵⁶ Miklós Zs., 1991. 104, 52. tábla/14.

²⁵⁷ Irásné Melis K., 1974. 285, 10. ábra/3.

²⁵⁸ Holl I.–Parádi N., 1982a. 88.

²⁵⁹ Petényi S., 1994. 108.

- „– Mit játszunk? – kérdi Ulysses.
 – Golyóbist játszunk. – feleli Xantippus.
 – Gyermeki játék az” – válaszolta ismét Ulysses.²⁶⁰

Hiába tartotta Sylvester János szavait hallató Ulysses gyermekeinek a golyózást, ennek ellenére felnőttek is szerették. II. Ulászló öccsének, Zsigmond herceg sáfárkönyvének 1500. február 15-i bejegyzése tanúskodik arról, hogy a herceg ludus cryzolki nevű játékot játszott. Ez a latin–lengyel keverék nyelven megnevezett játék pörgettyűjátékot jelentett, amelyet a mai ruletthez hasonlíthatunk.²⁶¹ Ezt kicsi kő- és üvegpasztka golyókkal játszották. 1502. szeptember 23-án pedig Zsigmond herceg 30 denárt vesztett el golyójátékon („ad ludum kulki”) Budán.²⁶² A pénzét maga II. Ulászló nyerte el tőle. A felnőttek tehát pénzben játszottak a golyókkal, aminek néha verekedés lett a vége, amint azt több ábrázolásról is ismerjük.²⁶³

A suhogycsorbakői várban különböző anyagú, színű és méretű játékgolyók kerültek elő viszonylag nagy számban. Ez arról tanúskodik, hogy a vár lakóinak kedvelt szórakozása volt a golyózás.

Agyaggolyók (Ltsz. 53.1067.85 és 53. 1067.86) 12. tábla/1–7. – Fehér, világosbarna, barna, szürke és sötétszürke színű agyaggolyók.

Méret: átm.: 13–16 mm.

Üveggolyó (Ltsz. 53.1067.87) 12. tábla/8. – Zöld üvegből készült kicsi üveggolyó, rajta kopott sárgásbarna ólomház.

Méret: átm.: 10 mm.

Kőgolyó (Ltsz. 53.1067.87) 12. tábla/9. – Puha, sárgásbarna üledékes kőzetből készült kicsi kőgolyó.

Méret: átm.: 10 mm.

Kőgolyók (Ltsz. 53.1067.88 és 53.1067.89) 12. tábla/10, 11. – Folyami kavicsból csiszolt világosbarna és barnás-rózsaszínes kőgolyók töredékei.

Méret: átm.: 21 és 20 mm.

Nagyméretű kőgolyó (Ltsz. 53.1068.32) 2. tábla/16. – Fehér üledékes kőzetből faragott, szabályos alakú kőgolyó.

Méret: átm.: 39 mm, súly: 78,1 g.

A játékgolyók analógiáit sok helyről ismerjük. Üveggolyó került elő a Mohács–Csele-patak mentőásatásán 15. századra datálható 43. sírból, amely egy gazdagabb gye-reksír volt.²⁶⁴ Szürke üveggolyó került elő Muhiból.²⁶⁵ Túrkeve–Móric 15–16. századi anyagában több üveg- és kőgolyó ismert.²⁶⁶ A folyami kavicsból csiszolt kőgolyók analógiáit találjuk a pozsonyi suburbium területén.²⁶⁷ Szürkésfehér és vöröses kerámiagolyókat találhatunk a 17. századi bécsi kerámia leletanyagban.²⁶⁸

Az utoljára említett nagyméretű kőgolyó minden bizonnyal egykor egy hajítógép-hez tartozott, mint ahogyan a kőszegi Árpád-kori lakótorony mellett talált darabok is.²⁶⁹ Mivel azonban ekkor már nem nagyon használtak kőhajító gépet, és a várból is csak ez

²⁶⁰ Endrei W.–Zolnay L., 1986. 103.

²⁶¹ Uo., 153.

²⁶² Uo.

²⁶³ Petényi S., 1994. 109, XXVII. ábra.

²⁶⁴ Ifj. Fehér G., 1955. 218, XXXVI. tábla/12.

²⁶⁵ HOM, Ltsz. 53.1011.135.

²⁶⁶ Méri I., 1954. 149.

²⁶⁷ Polla, B., 1979. XXXVI. tábla/10.

²⁶⁸ Keramische Bodenfunde aus Wien, é. n., 193, 363. ábra.

²⁶⁹ Bakay K., 1990. 73, 24. ábra.

az egy darab ilyen golyó került elő, így feltételezhetjük, hogy valaki valahol megtalált egy ilyen követ és ezt Csorbakőn másodlagosan már játéknak használta.

Hangszerek

A korszak hangszerei közül két darab, egy doromb és egy síp került elő a csorbakői várból, továbbá egy lant csontból faragott húrpengetője.

Doromb (Ltsz. 53.1068.21) 12. tábla/21. – Kovácsoltvas. A felső, kengyelszerűen meghajlított része szabálytalan keresztmetszetű, középen a rezgő nyelve hiányzik. Az enyhén összetartó, végeik felé vékonyodó száruk rombusz átmetszetűek.

Méretetek: h.: 77 mm, a fej sz.: 39 mm.

A doromb egész Európában kedvelt tábori hangszer volt. Ezt az is bizonyítja, hogy az is előfordult, egy új ágyút Dorombnak kereszteltek. A Berliini Hadszertárban pedig olyan ágyút őriznek, amelyen két dorombot ábrázoló domború kép van. A doromb már 14. századi leletanyagban is előfordul, az 1399-ben elpusztított tannenbergi vár anyagában felszínre került egy doromb.²⁷⁰ Hazai vár-leletanyagokban Fülekről²⁷¹ és Nevickéről ismert. Ez utóbbi helyen kettő a 14. század vége, 15. század hetvenes éve közötti rétegből került elő, egyet pedig a 16. század első felére keltezhetünk.²⁷² Bajcsa várából a 16. század harmadik harmadából került elő doromb.²⁷³

Azonban nemcsak katonák kedvelték a dorombot, hanem a városok lakói is. A pozsonyi suburbium 15–16. századi anyagából egy ép állapotú darab került elő,²⁷⁴ de több darab ismert Muhi középkori mezővárosából,²⁷⁵ Túrkeve–Móricról,²⁷⁶ továbbá a kaszaperi temető 15. századi, 162. sír leletanyagából is.²⁷⁷

Síp töredéke (Ltsz. 53.1067.79) 12. tábla/14. – Vékony csontból készített síp töredéke. Teste enyhén íves, szélesedő.

Méretetek: h.: 49 mm, átm. (fentről lefelé): 13, 10, 11 mm.

Síp vagy bőrduda fúvókája lehetett a várban lelt vékony csontból készült tárgy. A németországi Karlstein várának 14. századi ábrázolásán szerepel egy angyal, amely bőrdudát fúj, hasonló fúvóka segítségével.²⁷⁸ A források alapján tudjuk, hogy az Aachenbe tartó magyar zarándokokat népi zenészek kísérték, akik hegedűn, sípon és dudán játszottak,²⁷⁹ tehát a sípot, illetve a dudát népi hangszernek kell tekintenünk, amivel ugyanúgy szórakozhattak a várak lakói és katonái is. A csorbakői síp/fúvóka párhuzamát Sarvaly 5. pincéjében találták meg.²⁸⁰

A csorbakői zenei életet még egy csontból készített húr feszítő reprezentálja. Valószínűleg lantot pengettek vele. A lapos testet először kifaragták, majd pedig a díszítését esztergálták.

Húrfeszítő (Ltsz. 53.1065.91) – Lapos csontból faragott. Hosszú, keskeny nyele alján két nagy lyuk, a nyélen öt koncentrikus kör esztergályozva, közéjükön fúrt mélyedés. A nyél vége kiszélesedik, ennek közepén nagyobb koncentrikus körök, a közepén

²⁷⁰ Kalmár J., 1959. 18.

²⁷¹ Uo., XXIX. tábla.

²⁷² Dzembaš O. V., 1999. 269, 299, XIII. tábla/32, 33, ill. 271, 301, XV. tábla/20.

²⁷³ Kovács Gy., 2002. 175, 195. ábra.

²⁷⁴ Polla, B., 1979. XXXI tábla/11.

²⁷⁵ Michnai A., 1982. 138, 137, 10. ábra/12–14.

²⁷⁶ Méri I., 1954. XXXII. tábla/5–6.

²⁷⁷ Bálint A., 1938. XXI. tábla/3.

²⁷⁸ Buchner A., 1956. 113. ábra.

²⁷⁹ Zolnay L., 1975. 240.

²⁸⁰ Holl I.–Parádi N., 1982a. 132. ábra/8.

lévő fúrt mélyedésből hat ívelt vonal indul a belső körhöz. A hűrfeszítő peremén egy sorban öt kisebb fúrt lyuk.

Méretetek: h.: 120 mm, sz.: 33 mm.

7. Aprószerszámok Szuhogy-Csorbakőről

A várban négy darab olyan apró méretű szerszám került felszínre, amelyet finomabb mívű munkákhoz használtak. Felmerülhet, hogy a pénzhamisító műhely eszközei voltak, de a várban korábban is kellett olyan munkákat elvégezni, amelyeknél finom szerszámokkal dolgoztak.

Fúró nyele (Ltsz. 53.1130.1) 12. tábla/13. – Vékony agancsból készített hengeres nyél töredéke, rajta esztergályozott párhuzamos körök és egy lyuk a fúróhegy számára.

Méretetek: h.: 51 mm, átm.: 17 mm.

A Zsigmond-korban a budai várpalotában csontmegmunkáló műhely dolgozott. A sima felületűre lereszelt agancsot esztergán díszítették, amin különböző gyűrűs mintákat tudtak előállítani. Ezeket simító vésővel készítették, a gyűrűk mélysége, szélessége és domborúsága a véső tartásától függött. Az esztergályos íjjal kombinált, lábbal hajtott esztergán dolgozott, amit az ábrázolások alapján tudunk.²⁸¹ A diósgyőri vár Zsigmond- és Mátyás-kori rétegeiben szintén csontmegmunkáló műhely anyaga került elő, amely leleteinek jellege a budaihoz hasonló.²⁸² A csorbakői fúrónyél hasonló analógiáit ismerjük Budáról, a várpalotából,²⁸³ illetve a domonkos kolostor törökkori feltöltéséből,²⁸⁴ ezek a budai csontműhely termékei. Azonban közeli párhuzama ismert a diósgyőri várból is.²⁸⁵ Leletünk tehát egy agancsból esztergált fúró nyele, amely jellegét tekintve közel áll a budai anyaghoz, de mivel Diósgyőr földrajzilag igen közel van Csorbakőhöz, ezért felmerülhet, hogy ott gyártották. Készítési idejét, a fenti analógiák alapján a 15. század közepére helyezhetjük.

Fúró agancsnyéllel (Ltsz. 53.1067.39) 12. tábla/19. – Kovácsoltvasból készült, vékony kör átmetszetű fúró hegye, melynek vége letörött. Rövid, nyolcszögűre faragott, közepén lyukas agancsnyele van. Jó megtartású.

Méretetek: a tárgy h.: 56 mm, a nyél h.: 35 mm, a nyél átm.: 18 mm.

Majdnem épen megmaradt fúróleletünk az előzőhöz hasonló technikával készült, azaz a vízszintesen álló henger közepébe illesztették be a fúróhegyet. A budai várpalotában került elő egy hasonló és jó állapotban megmaradt fúró,²⁸⁶ szintén Budán került elő egy olyan agancselágazás, amelyet nyolcszögűre faragtak és így alakították ki a fúró nyelét.²⁸⁷ Ennek ellenére a budai anyagban viszonylag ritka a nyolcszög keresztmetszetű nyél. Itt elsősorban esztergált leletek kerültek elő, a nyolcszögű nyeleket pedig faragták. Diósgyőrből nem ismerünk ilyen faragott nyelet, így talán ott nem is gyártottak hasonló, bár ezt a típust a másikonál sokkal egyszerűbb volt elkészíteni. Leletünk túl egyszerű típus, ahhoz, hogy távolról idehozzák. Feltehetőleg helyben gyártották, talán a várban, ahol a 15. században is valószínűleg dolgoztak különféle mesterek, akiknek ilyen apró szerszámra volt szükségük.

²⁸¹ G. Sándor M., 1963. 112, 4. ábra.

²⁸² Czeglédy I., 1966. 229.

²⁸³ G. Sándor M., 1963. 116, 9. ábra/6.

²⁸⁴ H. Gyürky K., 1981. 62, 18. tábla/8.

²⁸⁵ Czeglédy I., 1966. 236, VII. ábra.

²⁸⁶ G. Sándor M., 1963. 115, 8. ábra.

²⁸⁷ Uo., 117, 10. ábra.

Csipesz (Ltsz. 53.1067.75) 12. tábla/22. – Kovácsoltvasból készített csipesz. Szárai laposak és rugalmasak.

Méretetek: h.: 63 mm, sz.: 7 mm.

Leletünk hétköznapi aprószerszám, esetleg pipereeszköz lehetett. A 15–17. századi alföldi, középkori Győja faluból került elő párhuzama,²⁸⁸ de ismert a pozsonyi suburbium területéről is.²⁸⁹

Vasár (Ltsz. 53.1067.63) 12. tábla/23. – Kovácsoltvas. Kerek, lapos fejének közepén vékony, hegyes szára van.

Méretetek: h.: 49 mm, a fej átm.: 23 mm, a fej v.: 5 mm.

Pontos párhuzamát ismerjük a nevickei vár 14. század végi, és a 15. század '70-es éveitől rétegéből. A két lelet még méretében is hasonló.²⁹⁰

8. Üvegleletek

A vár területén több üvegtöredék került napvilágra, de ezek közül csak két tárgyat tudunk rekonstruálni.

Üvegpalack talpa (Ltsz. 53.1067.80) 12. tábla/17. – Szürkés-zöldes üvegből készült gyűrűs talp, közepén kiemelkedő csúccsal, szélein a palack oldalfalainak indítása.

Méretetek: átm.: 39 mm, m.: 19 mm.

A leggyakrabban előforduló középkori üveglelet az ún. kettős-kónikus palack. Igen kedvelték és sokféle méretben készítették. A szakirodalom német eredetűnek tartja a formát, de a magyarországi darabok inkább velencei, illetve velencei hatású készítmények, amelyeket Velencében, vagy Magyarországra áttelepedve készítettek mestereik. A velencei palackok (angastare) többsége színtelen, áttetsző, tiszta üveg.²⁹¹ Az 1400-as évektől Zsigmond király Velence-ellenes politikája miatt lecsökkent a velencei üvegek mennyisége a magyarországi leletanyagokban.²⁹² Azonban ezen időszakban, azaz a 15. század közepén lendült fel Magyarországon az üvegyártás. Magyarország északi részén ekkor működhetett olyan mesterek, akik erdei hutákban dolgoztak. Ők nem tudtak olyan tiszta, áttetsző üveget készíteni, mint a velenceiek, ezek általában zöld színűek lettek, de termékeik, az ún. Waldglas-ok velencei mintákat utánóztak.²⁹³ Leletünk formai jegyei alapján tehát velencei jellegű kettős-kónikus palack, amelyet zöld színe miatt helyi, felvidéki készítménynek tarthatunk a 15. század közepe utáni időkből. Közeli párhuzama ismert Muhi középkori mezővárosából,²⁹⁴ de színes palacktalpak kerültek elő Kecskemét környékén is.²⁹⁵

Üvegserleg töredéke (Ltsz. 53.1070.1) 12. tábla/16. – Fehér, áttetsző anyagú tiszta üveg. Igen magas, lassan szétnyíló tölcser alakú serleg vékony szára, rajta egy nódusgyűrű helyezkedik el. Alacsony, lefelé fordított harang alakú talpának szélei letörtek.

Méretetek: h.: 102 mm, a talp sz.: 41 mm.

A másik töredékünk formailag a 16–17. századi velencei serlegtípusba tartozik, amelyet Európa sok területén hasonlóan jó minőségben gyártottak ugyanazon velencei

²⁸⁸ Horváth L. A.–H. Simon K., 1996. 548, 78. ábra/8.

²⁸⁹ Polla, B., 1979. XXXVI. tábla/11.

²⁹⁰ Dzembasz, O. V., 1999. 269, 299, XIII. tábla/52.

²⁹¹ H. Gyürky K., 1991. 25–26.

²⁹² Uo., 16.

²⁹³ H. Gyürky K., 1989. 216–217.

²⁹⁴ Michnai A., 1982. 140, 12. ábra/6.

²⁹⁵ Szabó K., 1938. 112, 540, 544. ábrák.

mintára. Csehország területén olyan hutát tártak fel, ahol ilyen serleget is készítettek, így nem elképzelhetetlen, hogy Magyarországon is gyártottak hasonlót.²⁹⁶ Fontos megjegyeznünk, hogy leletünknek ismerjük a várbeli előkerülési helyét. Ugyaninnen kerültek elő az 1541 és 1553 között működő pénzhamisító műhely leletei, így feltételezhetően serlegünk is a műhellyel egykorú. Analógiái kerültek elő Visegrádon,²⁹⁷ illetve Buda²⁹⁸ 16–17. századi rétegeiből. Csorbakői leletünket a magyarországi példányok egyik legkorábbi darabjának tarthatjuk.

Üveg pohár töredéke (Ltsz. 53.1068.34) 12. tábla/18. Fehér, áttetsző, tiszta üvegből készült vékonyfalú töredék, rajta hullámvonalas, domború díszítéssel.

Méretek: h.: 21 mm, m.: 17 mm, v.: 6 mm.

Következő tárgyunk 15. századi cseppdíszes pohár talpkarimája lehetett, ugyanis ezen típus talpkarimáját felolvasztották és cakkosra nyomkodták, mint azt egy kőszegi párhuzam mutatja.²⁹⁹ A 13–15. századok között Velencében gyártották ezt a típust, és egész Európában divatossá váltak, később közép-európai erdei huták is készítették őket.³⁰⁰ Leletünk azonban finomsága alapján 15. századi velencei darab lehet, amelyet a század első felében, tehát a Perényi-rezidencia korában használhattak.

Üveg pohár peremtöredéke (Ltsz. 53.1067.78) 12. tábla/15. – Zöldesszürke, vékony falú töredék, a peremet fekvő, laposan kiemelkedő oválisok díszítik, amelyek fehéres színűek. Megégett.

Méretek: h.: 32 mm, sz.: 21 mm.

Ez utóbbi tárgy párhuzamát eddig még nem találtam.

9. Késő középkori kerámialeletek Csorbakő várából

A fémanyag mellett a leletanyag kisebb hányadát teszik ki a kerámiák. Ennek a magyarázata, hogy a két világháború közötti ásatáson csak a szebb darabokat gyűjtötték össze, a többit valószínűleg otthagyták. A múzeumba bekerült kerámiákat rendeltetésük szerint asztali és háztartási edények, valamint kályhaszemekre és kályhacsempékre osztályozhatjuk. A leletek nagy része asztali kerámia, a háztartási kerámiáknak csekély a száma. Az edények mindegyike gyorsan forgó korongon készült. A vár kályháit négy kályhaszem, két kályhacsempe és egy kályha tetejét díszítő gomb reprezentálja.

Asztali kerámia

Dísz pohár töredéke (Ltsz. 53.1068.40) 17. tábla/1. – Fehér, homokkal soványított, finoman iszapolt, vékony falú. Széles talpa felfelé enyhén befelé ívelődik, az oldalán két domború ívben szélesedik a száj felé. Talpa alsó harmadát sűrű, ferdén haladó sorokban és az oldalának alsó ívét sűrű, vízszintes sorokban körömbenyomkodás díszíti. Az oldal felső letöredezett ívén sűrűn bekarcolt hullámvonal-köteg.

Méretek: m.: 81 mm, fenék átm.: 60 mm.

Dísz pohár töredéke (Ltsz. 53.1069.14) 17. tábla/3. – Fehér, homokkal soványított, finoman iszapolt, vékony falú. Széles talpa felfelé enyhén befelé ívelődik, az oldala a száj felé ívesen szélesedik. Az oldal alján egy vékony, vízszintes bekarcolás, felette ferdén haladó sorokban bepecsételt minták.

²⁹⁶ Mester E., 1997. 17.

²⁹⁷ Uo., 80, 159. ábra.

²⁹⁸ H. Gyürky K., 1981. XXXIX. tábla/1.

²⁹⁹ Holl I., 1992. 195, 162. ábra.

³⁰⁰ Mester E., 1997. 15.

Méretek: m.: 52 mm, fenék átm.: 55 mm.

Leleteink finom tapintásúak, gondosan szűrt homokos soványításuk kisebb mértékű lehetett. Iszapolásuk és felületük igen finom.

A budai fazekasság a 15. század második felében érte el azt a szintet, hogy az egyszerűbb háztartási edények mellett asztali díszkerámiát is készítsenek. Ezen budai díszkerámiák I. csoportját alkotják a fehér, jól iszapolt agyagból készült poharak és tálak. Ezek a gótikus díszpoharak formájukban a mai poharakhoz közelítenek, általában nem az összeszűkülő nyakú talpas poharak készültek ilyen finom agyagból. A leggyakoribb forma a szájuk felé ívesen kiszélesedő poharak, ferdén befelé álló peremmel. Az egész edénytest külső oldalát különböző formájú pecsételt dísz borítja. A minták vízszintes, vagy ferdén haladó sorokban vannak, egy edényen többféle pecsételt dísz is lehet.³⁰¹ A budai díszedények a vidéki fazekasságra is hatással voltak, a kihajló falú poharakat és az újszerű pecsételt díszítést szívesen alkalmazták ők is. A vidékiek azonban kevesebb pecsételt használtak, így a minták sem olyan változatosak. A vidéki díszkerámia megjelenését a budainál későbbre, a 15. század végére helyezhetjük.³⁰²

A helyi műhelyekre már Parádi N. rámutatott a Délnyugat-Dunántúlon, a nagykanizsai vár leletei kapcsán.³⁰³ Északkelet-Magyarországon hasonló helyi díszkerámia műhellyel számolhatunk, amelynek termékei lehetnek díszpohár leleteink. Minden bizonnyal ezen műhely látta el Csorbakő mellett Muhit is, ahol szintén hullámvonal-köteges díszkerámia került elő.³⁰⁴ A muhi anyag már 16. századi, így feltehetőleg a műhely a 15. század legvégén, 16. század elején kezdte meg működését a környéken. A minták részben egyeznek a budai anyaggal, amint azt a második töredékünk ferde soros pecsétlése mutatja.³⁰⁵ Azonban ezen formájú poharak szintén helyi termékek lehetnek, amit egy muhi darab is mutat.³⁰⁶

Díszkerámia peremtöredék (Ltsz. 53.1068.35) 17. tábla/7. – Fehér, homokkal soványított, finoman iszapolt kerámia töredéke. A perem tagolatlan, enyhén kihajló. Külső oldalát sűrűn, több sorban ráragasztott plasztikus számócaminták és bütykök díszítik, mindkét oldalát sötétzöld ólomház fedi.

Méretek: m.: 42 mm, sz.: 38 mm.

Az előbb említett budai, fehér, jól iszapolt díszkerámiát gyakran zöld mázzal borították. Díszpohár töredékünk anyaga és tagolatlan peremformája alapján azonban már más műhelyben készülhetett. A sűrűn felrakott számóca- és bütyökdísz közeli párhuzama került elő a nógrádi váról.³⁰⁷ Mivel Budán a hasonló díszkerámiák a 15/16. század fordulójának és a 16. század szemétködreinek anyagából kerültek elő, így vidéken készített leletünk a századfordulón készülhetett. Minden bizonnyal a fenti pohártöredékekkel együtt azonos műhely terméke.

A 15. század legvégétől tehát valószínűleg helyi díszkerámia műhely látta el Csorbakő várát és mint láthattuk Muhit is, amely a budaihoz hasonló színvonalas asztali edényeket készített valahol Északkelet-Magyarországon.

Kisméretű kancsó (Ltsz. 53.1072.1) 17. tábla/2. – Vörös, apró kavicsokkal soványított, jó iszapolású talpas kancsó. Talpa felett a teste kihasasodik, rövid, enyhén össze-

³⁰¹ Holl I., 1963. 355.

³⁰² Holl I., 1963. 364.

³⁰³ Parádi N., 1956. 160.

³⁰⁴ HOM, Ltsz. 97.1.2194.63.1, ill. 97.1.2194.63.2.

³⁰⁵ Holl I., 1963. 360, 54. ábra.

³⁰⁶ Parádi N., 1956. XXXI. tábla/1.

³⁰⁷ Holl I., 1963. 363, 61. ábra.

szűkülő nyaka felett szája kiszélesedik. Hasa felső harmadából egy fültörödék indul ki. Oldalán vörös festés nyomai. Szája kiegészített.

Méretek: m.: 133 mm, a talp átm.: 64 mm, a has átm.: 100 mm.

A budai anyagban jellegzetes a mázatlan vörös kerámia, amelyet vörös festéssel díszítettek. A minta 3–3 egymást keresztező ferde ecsetvonással kialakított többszörösen megismételt rács. A kancsók nyaka aránylag rövid, lapított hurkafülük van és szájuk bordázott. A vörös kerámiából készült anyag 1460 és 1480 között jelent meg Budán. A budai fazekasok ezzel akarták kiszorítani a vidéki fehér árut.³⁰⁸ Leletünket feltehetőleg azonban nem Budán készítették, mert ebben az időszakban, a 15. század végén országosan elterjedt a vörösre égett agyag használata. Északkelet-Magyarországon is gyakori lelet. Ilyen vörös agyagból készített tárgyak kerültek elő Szendrő, Muhi, Miskolc késő középkori anyagából.³⁰⁹

Pohár töredéke (Ltsz. 53.1065.93) 17. tábla/4. – Vörösre égett agyagból készített, homokkal soványított, finoman iszapolt, vékony falú kisméretű talpas pohár töredéke. Talpa felett nyaka enyhén összeszűkül, teste hengeres, sűrű, vízszintes bekarcolások díszítik.

Méretek: m.: 65 mm, talp átm.: 37 mm.

Hasonló darabot ismerünk a budai palotából.³¹⁰ A budai vörös kerámia színe azonban ennél sötétebb, így leletünket vidéki terméknek tarthatjuk, mivel vörös kerámiából készült edények általánosak voltak az egész országban.

Tál peremtöredék (Ltsz. 53.1068.39) 17. tábla/8. – Vörös, homokkal soványított, finom iszapolású, vékony falú. Pereme enyhén kihajló, oldalán hornyolt hullámvonal, alatta vízszintes hornyolás.

Méretek: m.: 35 mm, sz.: 54 mm, eredeti szájátm.: 120 mm.

Töredékünk az előző pohárhoz hasonló anyagú, az egész országban elterjedt típushoz tartozik. Muhiból több azonos színű és anyagú vörös kerámiából készült párhuzamát ismerjük, valószínű tehát használt tálfajta lehetett Északkelet-Magyarországon is.³¹¹

Pohár töredéke (Ltsz. 53.1068.41) 17. tábla/5. – Sárgásfehér agyagból égetett. Szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt. Belsejében jól látszanak a korongolás nyomai. Hangsúlyos talpkarimája van. Hasa hosszúkás gömb alakú.

Méretek: m.: 78 mm, talp átm.: 58 mm.

Hasonló, apró kavicsos anyagú, sárgásfehér, korongról levágott, összeszűkülő talpú, hangsúlyozott talpkarimás poharak kerültek elő Vác 15. századi anyagából.³¹² Muhi 15–16. századi anyagából is ismert.³¹³ Pohártöredékünket tehát a 15–16. századra datálhatjuk.

Korsó nyak- és szájtöredéke (Ltsz. 53.1069.3) 18. tábla/1. – Sárgásfehér, homokkal soványított, jól iszapolt. Nyaka gallérszerűen kiszélesedik, ide fut be a vastag fül. Innen a szája erőteljesen összeszűkül. Vörös festés díszíti.

Méretek: m.: 80 mm, szájátm.: 29 mm.

Korsó fültöredéke (Ltsz. 53.1069.4) 18. tábla/2. – Fehér, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, kézzel készített. A széles fül közepén homorú, vörös festés díszíti.

Méretek: h.: 97 mm, sz.: 78 mm.

³⁰⁸ Uo., 351–352.

³⁰⁹ Wolf Mária szíves közlése.

³¹⁰ Uo., 354, 43. ábra.

³¹¹ Köszönöm Tomka Gábor szíves szóbeli közlését.

³¹² Miklós Zs., 1991. 35, 79, 27. tábla/8; 82, 30. tábla/2; 87, 35. tábla/16.

³¹³ Michnai A., 1982. 143, 144, 15. ábra/6.

Korsó fültöredéke (Ltsz. 53.1069.5) 18. tábla/5. – Fehér, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, kézzel készített. A széles fül közepén homorú, itt kézzel nyomkodott, szalagszerű díszítés. A fül peremén vörös festés.

Méretek: h.: 70 mm, sz.: 50 mm.

Edény oldaltöredéke (Ltsz. 53.1068.43) 18. tábla/6. – Fehér, homokkal soványított, jól iszapolt. Vízszintesen futó párhuzamos hornyolások és vörösesbarna festés díszíti.

Méretek.: h.: 85 mm, sz.: 92 mm.

Muhi-Templomdomb leletmentésének 16. századi anyagában gyakori lelet volt a gyorskorongon felhúzott, homokkal soványított, jól iszapolt fehérkerámia. Ezeket vörös festés, sűrű hornyolások vagy fogaskerékminták díszítették. Ezen Északkelet-Magyarországon jellegzetes 16. századi csoportot „Muhi típusú kerámiának” nevezhetjük,³¹⁴ amely az észak-borsodi Csorbakő anyagában is jelentős számban előfordul.³¹⁵ Leleteinket tehát a 16. század első felére datálhatjuk.

Gyertyamártó peremtöredéke (Ltsz.53.1069.25) 18. tábla/7. – Fehér, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, vastag falú. Erősen profilált, vízszintesen levágott pereme alatt egy-egy vízszintesen futó, éles és lekerekített borda, ezek közt vörös festés.

Méretek: m.: 52 mm, sz.: 77 mm.

A „muhi típusú” anyaga alapján 16. századi északkelet-magyarországi készítésű darabunk szintén mázatlan, vörös festésű párhuzama került elő az ónodi várból.³¹⁶ Hasonló téglalap formájú, mély gyertyaöntőket, mázas kivitelben egészen a 19. századig használtak.

Nagyméretű kancsó (Ltsz. 53.1065.92) 10. ábra. – Sárgászöröses színűre égő kerámia. Homokkal soványított, jól iszapolt. Függőleges pereme kiöntőcsücskös, a perem alatt vízszintesen futó sűrű hornyolások, melyekből a legalsót függőleges vörös csíkok díszítik. A nyakon két vízszintes hornyolás, a középső bordán szintén függőleges vörös csíkok. A has felső része hornyolt, az egész hasat vízszintes vörös ecsetvonások és köztük rácsminta díszíti. A fenék szélét ferdén hornyolták. A vastag fül közepén homorú. Ide ujjbenyomkodásos szalagdísz helyeztek, amely egészen a hornyolt fenékszélig lefut. A fület ferde vörös festés díszíti. A has alsó fele a fül jobb oldalán a kiégetés előtt megrogyott. A kancsó felületét híg agyagmázzal fedték. Jó megtartású.

Muhiban a fehér és szürke kerámia mellett jellemző volt a vörös és sárgás anyag is.³¹⁷ Kancsónk formája és festése alapján megegyezik a Muhiban előkerült fehér kancsókkal, tehát a fenti „Muhi típusú” 16. századi kerámiák közé sorolható. A lelet érdekessége a fenékig futó szalagminta. A hasonló fülminta nem ritkaság, azonban azok csak a fül aljáig tartanak. A fenékig futó domború dísz jellege közel áll a reneszánsz sárkánytaréj-díszes edényekhez.³¹⁸ A kancsó készítőjére talán egy ilyen sárkánytaréjos díszítés hatott és ezt ötvözte egy „Muhi típusú” kancsó szalagmintáján.

Kancsó szájtöredéke kiöntővel (Ltsz. 53.1069.10) 18. tábla/3. – Világosvörösre égő agyagból készült, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, vékony falú. A peremen kissé homorú, csücskös kiöntő van, alatta keskeny bordán fogaskerékdísz. Roszszul kiégetett.

³¹⁴ Tomka Gábor szóbeli közlése.

³¹⁵ Leleteink muhi párhuzamai: Laszlovsky J.–Pusztai T.–Tomka G., 1997. 197, XX/9., 199, XXIII/7., ill. Veres L.–Viga Gy., 1999. 120, 56. ábra.

³¹⁶ Tomka G., 1996. 32.

³¹⁷ Laszlovsky J.–Pusztai T.–Tomka G., 1997. 147.

³¹⁸ Czeglédy I., 1988. XXIX. tábla/l.

Méretetek: m.: 70 mm, sz.: 78 mm.

Kancsó szájtöredéke (Ltsz. 53.1069.8)

18. tábla/4. – Világosvörösre égett agyagból készült, homokkal soványított, jól iszapolt, vékony falú. Függőleges, lekerekített, tagolatlan pereme alatt három vízszintes sorban fogaskerékminta.

Méretetek: m.: 75 mm, sz.: 88 mm, eredeti szájátm.: 80 mm.

Fenti leleteink pontos formai párhuzamai a muhi kancsók.³¹⁹ Mint már említettem, a 16. századi muhi anyagra jellemzők a homokkal soványított, jól iszapolt, vékony falú edények, amelyeket fogaskerékmintával díszítettek. A vörös kerámia ilyen díszítése országosan elterjedt, de legközelebbi párhuzamait Muhiban találjuk.³²⁰

Belül mázas edény oldaltöredéke (Ltsz. 53.1067.83) 19. tábla/3. – Sárgásfehér, homokkal soványított, jól iszapolt, finom tapintású kerámia, belső oldalán égetés közben a zöld máz megfolyt és kis területet kitöltött. Az így megvastagodott mázréteg kékesnek tűnik.

Méretetek: h.: 40 mm, sz.: 49 mm.

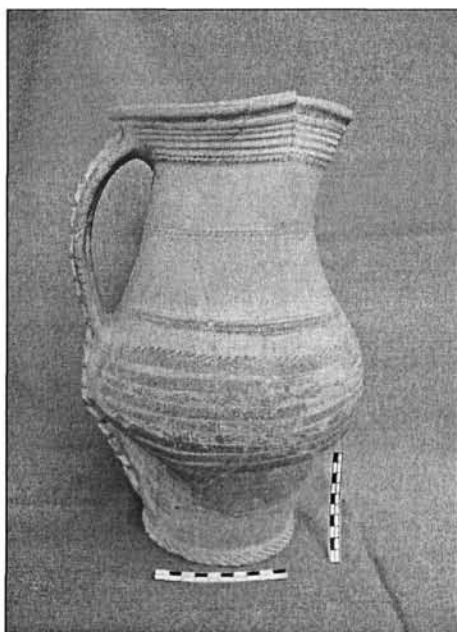
A fazekasok az égetőkemencében csak az első két sorba helyezték állítva az edényeket, a harmadik sortól felfelé koszorúsán, egyre szűkülő körökben oldalukra fektették a kiégetendő fazekakat. Ha túl magas hőfokon égettek a kemencében, akkor előfordulhatott, hogy az edényre felvitt máz megfolyt. Ez történhetett leletünkkel is, amelyet tehát oldalra fektetve égettek és a magas hőmérséklettől ezen, lenti oldalában összegyűlt a zöld máz.³²¹ Ezt az apró hibát a fazekas nem mindig vehette észre, ettől még nyugodtan használhatták az edényt. A belül zöld mázas kerámia 15. századi használatra utal.³²²

Háztartási kerámia

Grafitos fazék peremtöredéke (Ltsz. 53.1069.1) 19. tábla/4. – Sötétszürke, grafitallal kevert redukált égetésű kerámia. Befelé hajló pereme van, amely kívül erősen megvastagodik és lekerekített. A vállon vastagabb, de lapos bordán ferde párhuzamos és ellentétes irányú bekarcolt vonalak. A borda alatt három-három függőleges bekarcolt vonaldísz.

Méretetek: m.: 52 mm, sz.: 85 mm, eredeti szájátm.: 290 mm.

Nagyobb méretű főző- vagy tárolóedény lehetett, amely import termék. Osztrák készítésűnek kell tartanunk grafitos anyaga miatt, bár töredékünkön nincs mesterjegy, mint az a hasonló fazekakon gyakori. Leletünk tehát importáru, amelyet nagyon kedveltek tartóssága miatt Magyarországon. A 15. században még ritka az ország keleti felén,

10. ábra. Nagyméretű kancsó

³¹⁹ Uo., 197, XX/5, 8.

³²⁰ Uo., 147–148.

³²¹ Az azonosításért és a technikai információkért Csupor Istvánnak mondok köszönetet.

³²² Czeglédy I., 1988. 98.

de a század végén, a 16. században már ide is eljut. Érdekes, hogy grafitos fazekaink többsége díszítetlen. Leletünkhöz hasonló, vállán és oldalán díszített osztrák fazék került elő a Kecskemét környéki Koháriszentlőrincen.³²³

Főzőfazék fenék- és oldaltöredéke (Ltsz. 53.1069.21) 19. tábla/6. – Sárgásfehér agyagból készített. Szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt, vékony falú, díszítetlen.

Méretetek: m.: 83 mm, fenékátm: 96 mm.

Leletünk egyszerű, késő középkorban használt közepes űrtartalmú főzőfazék.

Kályhaszemek

A Csorbakőn előkerült kályhaszemek tál alakú típusúak voltak. A tál formájú kályhaszemek a pohár és hagyma alakúakhoz képest később jelentek meg, a 14. század végén tűntek fel Magyarországon. A 16. századtól kezdve azonban a szemeskályhákat általában tál alakú szemekből rakták, sőt még a népi anyagban is ez volt a leggyakoribb.³²⁴

Kályhaszem vályú alakú sarokeleme (Ltsz. 53.1071.24) 20. tábla/1, 2. – Vöröses sárga anyagú, szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt. Pereme egyenesen levágott. Kívül zöld máz fedí, ami a hőtől felhólyagosodott. Két darabra tört. Jó megtartású.

Méretetek: m.: 212 mm, sz.: 115 mm, mélység: 40 mm.

A négyzetes tál alakú kályhaszemekből rakott kályha sarkának kiképzéséhez vályú alakú kályhaszemeket használtak. Ezek lehettek a tál alakú kályhaszemmél egybeépítve, ilyenkor egy plasztikusan formált kötéldísszel takarták el az összeillesztés nyomait.³²⁵ Más esetekben a tál alakú darab és a vályú formájú sarokelem külön készült, a kályha építésénél külön illesztették ezeket be. A tál alakú kályhaszemek anyaga a 15. század folyamán általánosan szürke, a 16. században azonban már a vörös vagy vörössesárga terjedt el. A kályhaszemek sarokelemei a kályha többi darabjához hasonlóan lehettek mázatlanok, ilyen került elő Fülekről,³²⁶ Vácról.³²⁷ Csorbakőihez hasonló zöldmázas sarokelemeket ismerünk Füzérről, amelyek anyaga vörös, illetve sárgás árnyalatú.³²⁸ Leletünk formai analógiái tehát Fülek és Vác, de az anyagára és mázazására a legközelebbi párhuzam a Perényi tulajdonú Füzér.

Tál alakú kályhaszem saroktöredéke (Ltsz. 53.1069.24) 20. tábla/4. – Vörös anyagú, homokkal soványított, jól iszapolt. Pereme egyenesen levágott, kissé megvastagodó, belseje meredeken tart a közepe felé. Belső oldalán egy gallér fut körbe. Zöldmáz, amely a szélén kissé megkopott.

Méretetek: m.: 115 mm, sz.: 76 mm.

Leletünk párhuzamait ismerjük Füzérről, ahol ezt a típust a 15. század vége utánra és 1562 elé keltezik.³²⁹ Töredékünk és a vályú alakú sarokelem anyaga és mázazása olyan hasonló, hogy egy kályha darabjainak is tarthatjuk őket. Füzérhez hasonlóan a csorbakői két zöldmázas kályhaszem korát a 16. század első felére helyezhetjük.

Tál alakú kályhaszem saroktöredéke (Ltsz. 53.1069.26) 20. tábla/3. – Szürke, redukált égetésű, homokkal soványított, jól iszapolt. Pereme egyenesen levágott, belseje ívelten fut a közepe felé. Mázatlan, kívül-belül megégett.

³²³ Szabó K., 1938. 102, 103, 465–466. ábrák.

³²⁴ Feld I.–Gerelyes I.–Gere L.–Gyürky K.–Tamási J., 1989. 197.

³²⁵ Holl I., 1992. 47, 191, 158. ábra/2.

³²⁶ Kalmár J., 1959. 22, XXXVI. tábla.

³²⁷ Miklós Zs., 1991. 97, 45. tábla/5.

³²⁸ Simon Z., 2000. 106.

³²⁹ Uo., 108.

Méretük: m.: 82 mm, sz.: 70 mm.

Ezen szürke kályhaszemek fala egy árnyalattal vastagabb az előbb tárgyalt vörös és vöröses sárga darabokénál, peremük ezeknek is mindig egyenesen levágott, de nem vastagodik meg. A szürkék belsejében nem fut körbe gallér. Füzéren ezek használatát 1562 körülre datálják.³³⁰ A Vácott előkerült analógiákat azonban a 15. század második fele, 16. század elejére helyezik.³³¹ Úgy véljük, leletünk inkább a Perényi-vár, Füzér anyagához kapcsolódik, így korát a 16. század közepére, közvetlenül a vár elpusztítása elé helyezhetjük.

Kályhacsempék

Kályhacsempé peremtöredéke (Ltsz. 53.1068.3) 20. tábla/5. – Rózsaszínes anyagú, homokkal soványított, jól iszapolt perem töredéke. Pereme széle letörött, így eredeti formája nem ismert. A csempét bekarcolt palmetta díszíti, világoszöld ólomház fedí.

Méretük: h.: 39 mm, sz.: 26 mm.

Sajnos leletünk olyan kis töredék, hogy abból eredeti formája nem rekonstruálható. A díszítése azonban valamivel több információval szolgál. A 16. században vált kedvelté és uralkodóvá a kályhacsempéken a növényi ornamentika. Az új díszítés legjellegzetesebb elemei a palmetták, rozetták, tulipánok, indák, levelek, virágok lettek.³³² Töredékünket tehát ezen, 16. század első feléhez tartozó reneszánsz motívumkincshez köthetjük, melynek gazdag anyaga került elő a diósgyőri várból.

Kályhacsempé saroktöredéke (Ltsz. 53.1069.22) 20. tábla/6. – Vörösre égő kerámia, homokkal soványított, jól iszapolt. Enyhén mélyített tükrében, a sarokban domború, elmosódott turbános alak látható. Sárgászöld ólomház fedí.

Méretük: m.: 58 mm, sz.: 83 mm.

A korai reneszánsz alakos kályhacsempék már inkább laposak, nem fülkések. Ezek kedvelt ábrázolása a szentek, társasági jelenetek.³³³ Töredékünket is ezen csoporthoz köthetjük, azonban az alak elmosódott vonalai alapján másolatnak tarthatjuk.

Kályha gombdíz

Kályha gombdísz (Ltsz. 53.1067.82) 19. tábla/7. – Vörös, homokkal soványított, jól iszapolt, korongon készült. A tölcésesen szűkülő talp a keskeny nyaka felett hagyma alakúvá válik, melynek hegye letörött. Jó megtartású.

Méretük: h.: 138 mm, a talp átm.: 59 mm, a hagyma átm.: 68 mm.

A kupolával vagy takarólappal záródó kályhák tetejére a népi anyagban rendszerint gombot illesztettek. Ezek mindig korongon készültek, alakjuk pedig összetett. Az alsó részük nyitott, felső részük pedig zárt. A gömbtől a gyertyaalakig mindenféle forma ismert a néprajzi anyagban.³³⁴ Leletünk is hasonló kályhadíz lehetett, amely a kályha tetejét zárta. Kora újkori párhuzamát ismerjük Diósgyőr-Erdészház lelőhelyről.³³⁵

³³⁰ Uo., 105, 107.

³³¹ Miklós Zs., 1991. 37, 84, 32. tábla/8; 98, 46. tábla/9.

³³² Czeglédy I., 1988. 104.

³³³ Chovanec, J.–J. Dankó K.–Feld I.–Tamás E., 1996. 5, 6.

³³⁴ Sabján T., é. n. 47.

³³⁵ HOM, Ltsz. 80.2.20.

10. Kora újkori kerámia Szuhogy-Csorbakőről

Annak ellenére, hogy Csorbakő várát 1553-ban elpusztították, és többé nem építettek újjá, az ásatások néhány olyan kerámiatöredéket is felszínre hoztak, amelyet jelenlegi tudásunk alapján készítési módja és díszítése alapján csakis a vár pusztulása utáni, kora újkori idősakra keltezhetünk. Ez azért is meglepő, mert a vár viszonylag távol fekszik a lakott településektől, így később odahordott szemétnek nem tartható.

Három leletünket véljük kora újkorinak, ami abszolút értékben csekélynek tűnik, de a Csorbakőn összegyűjtött kerámiaanyag összmennyiségéhez képest relatíve jelentős szám. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a feltárók valószínűleg csak a szebb darabokat gyűjtötték be, így arányosan több színes kora újkori anyag maradhatott meg, mint középkori.

Felmerülhet a kérdés, hogyan kerültek ezen leleteink ide. A viszonylag bő kora újkori források 1553 után mindig mint elpusztított várról, romba dőlt várról, romról beszélnek.³³⁶ Így tehát nem beszélhetünk a vár újbóli „benépesedéséről”.

Mivel 1636 és 1648 között Csatóházi Mór István szendrői főkapitány volt Szuhogy és Csorbakő birtokosa,³³⁷ így felmerülhet, hogy Szendrő előretolt huszárváraként működött volna rövid ideig. A források azonban ezt sem említik.

A legvalószínűbb magyarázatnak a várrom refúgium szerepe tűnik. Minden bizonnyal jó védelmet nyújtottak az egykori várfalak száz évvel később is a török elől ide menekülőeknek. Megjegyzendő, hogy Csorbakő birtokosai 1636-ig Szuhogyon éltek, így az ő élet- és vagyónbiztonságukat is óvhatták ideiglenesen a romok. Feltehetőleg 17. századi portyák idejére helyezhetjük leleteinket, amit a környékeliek szórtak itt el.

Zöldmázás tál peremtöredéke (Ltsz. 53.1069.23) 19. tábla/5. – Szürkés, redukált égetésű agyagból készült. Homokkal soványított, jól iszapolt. Felületét kívül-belül sötétzöld ólomház fedi. Belsejében éles borda fut körbe, a perem külső oldala égetés közben egy másik edényhez ért, így két kis agyagdarab tapadt rá. Égetés előtt enyhén megcsavarodott, így alakja kissé deformálódott. Másodlagosan szürkére égett.

Méreték: h.: 73 mm, sz.: 74 mm, eredeti átm.: 450 mm körül.

Nagyméretű, homogén zöld színezésű táltöredékünk analógiái ismertek a diósgyőri vár 17. századi anyagában is.

Írókázott tányér töredéke (Ltsz. 53.1068.38) 19. tábla/1. – Rózsaszínre égő agyag, homokkal soványított, jól iszapolt. Belsején világos ólomház, rajta zöld, barna, fekete írókázott borsólevél motívum.

Méreték: h.: 39 mm, sz.: 70 mm.

Az ólomházas, írókázott díszű kerámiák magyarországi megjelenését a 17. század elejére tehetjük.³³⁸ Ízlésvilága a reneszánszból vezethető le. Elterjedési területe ekkor a hódoltság és a királyi Magyarország határvidéke, azaz a 17. századi végvárvonal, pontosabban ennek északkelet-magyarországi szakasza. Azonban e kerámiatípus elterjedésének határai sajnos ma még nem tisztázottak kellőképpen.

A Borsod megyei várak (Diósgyőr, Szendrő, Ónod) kora újkori kerámialeletanyagában gyakori az ún. borsólevél minta, amely egy száron párosan ülő, megtört ívű húsos leveleket ábrázol. Ez a stílus Északkelet-Magyarországon a 17. század és a 18. század közepe között volt olyan letisztult, amit leletünkön is láthatunk (ezt követően a

³³⁶ Szörényi G. A., 2003. 212–218.

³³⁷ Uo., 216–217.

³³⁸ Vida G., 1999. 34–36.

stílus „szétesése” figyelhető meg). Készítési helyüket az ekkor kialakuló megyei fazekasközpontokba helyezhetjük (Miskolc, Diósgyőr, Mezőkeresztes, Mezőcsát).³³⁹

Leletünk közeli párhuzamának tartható egy, a 17. század második feléből származó mezőcsáti tányér.³⁴⁰

Szürke korsó oldaltöredéke (Ltsz. 53.1069.7) 19. tábla/2. – Redukált égetésű, homokkal soványított, jól iszapolt, vékony falú. Külső oldalát vékonyan szürkésfekete grafitos bevonattal kenték be, majd kavicsal függőleges vonalakat políroztak bele. A bevonat alatt világosszürke.

Méreték: h.: 105 mm, sz.: 108 mm.

A redukált égetésű korsók balkáni eredetűek, amelyeknek készítési módját a magyar fazekasság átvette. Ezek mindig homokos soványítású, redukált égetésű kerámiák, amelyek felületét kisebb-nagyobb mértékben polírozták. Csillogó felületükkel valószínűleg a balkáni réz- és ezüstedényeket akarták utánozni. Feltehetőleg az Alföld felől érkezett Észak-Magyarország felé ez az áru. Gyakori lelet az ónodi várban, valamivel kevesebb ismert Szendrőből, de eddig nem találtak hasonlót Füzerén. Ez talán magyarázható az Alföldtől való távolságukkal is.³⁴¹ A korábbi darabokat vízszintesen polírozták, a 16. század végén elpusztuló Muhiban csak ilyenek kerültek elő.³⁴² A 17. században kezdték függőlegesen polírozni ezen korsók felületét.

Leletünk karéjos kiöntös, szűrőlemezes korsó töredéke lehetett, amelynek hornyolt füle volt. Ezt a típust függőleges, vagy ferde besimított csíkokkal díszítették. A Szendrőben, illetve Ónodon előkerült leletek többsége is ide tartozik, 1600 és 1700 közé helyezhetjük készítésüket.³⁴³ Datálásukat megerősíti két pénzleletes edény is Nyíribonyból és Nagyhalászlól, ahol II. Ferdinánd (1619–1637) és Bethlen Gábor (1613–1629) pénzeivel kerültek elő.³⁴⁴

Parádi N. készítési technikájukról úgy vélekedett, hogy a korongolt, bőrkeményre száradt edény felületét növényi olajos keverékkel bepamacsolták, majd annak átitatódása után posztóval jól ledörzsölték. Ebbe az olajban átitatódott felületbe kavicsal simították a díszítést. Szürkés-feketés színüket pedig úgy nyerték, hogy miután kiégték az edények, az égetőkemence nyílásait betömtek és az így keletkező füst, korom és kátrány átjárta az edény falát. A készítéstechnika párhuzamaként a népi feketekerámiát említette.³⁴⁵

Parádi Nándorral szemben úgy véljük, hogy ezeket a kerámiákat nem lehet összevetni a népi fekete áruval, illetve a kora újkori mohácsi anyaggal, mivel annak anyaga kívül-belül sötét-fekete, a kerámia belső magja is sötét. A népi kerámia valóban a füstöléstől lett fekete. A leletünkhöz hasonló darabok fekete felületüket azonban valószínűleg egy bevonattól nyerték, mivel csak a külső oldaluk sötét színű és ott is csak egy vékony, egyenletes rétegben. Ilyen vékony és egyenletes bevonatot nem lehet füstöléssel nyerni, mivel akkor az edény belsejének is sötétnek kéne lennie. Leletünk felületét valamilyen sötét, esetleg grafitos bevonattal fedték, majd kavicsal polírozták. A másik ellentmondás a népi feketekerámia és leletünk között az edény falának vastagsága. Míg az előbbi fala vastag, addig leletünk fala igen vékony.

³³⁹ Köszönöm Vida Gabriella szíves közlését.

³⁴⁰ Vida G., 1999. 27, 21. ábra.

³⁴¹ Tomka G., 2002. 301.

³⁴² Tomka Gábor szíves közlése.

³⁴³ Tomka G., 2002. 307.

³⁴⁴ Parádi N., 1963. 216, 215, 10. ábra/4, 6, ill. 238, 23. ábra/4–5.

³⁴⁵ Uo., 225.

Véleményünk szerint a Mohácson, Nádudvaron a kora újkorban kialakult fekete-kerámia tehát nem kapcsolható össze a 16–17. század folyamán megjelenő északkelet-magyarországi redukált égetésű szürkésfekete polírozott áruval.³⁴⁶ A régészeti anyagban ugyanis hamarabb megjelenik ez a típus, mint a népi fazekasságban, tehát abból semmi esetre sem vezethető le a korábbi polírozott szürke anyag.

Findzsa töredéke (Ltsz. 53.1068.36) 17. tábla/6. – Sárgásfehér színű kerámia, homokkal soványított, finom iszapolású. Alacsony talpon öblösen kiszélesedő vaskos, de alacsony falak. Felületén sárgászöld kopott ólommáz.

Méretetek: m.: 24 mm, fenék átm.: 35 mm, száj átm.: 60 mm.

A findzsa távolsági kereskedelmi áru, orientális forma, amely a török közvetítésével került Magyarországra. Ezek a fületlen talpas csészék a kávézás szokásával terjedtek el, eleinte a gazdagabbak körében. 17. századi kerámiából készült darab került elő Fülek-ről,³⁴⁷ illetve 17. század végi porcelán és fajansz findzsák ismertek Szendrőből.³⁴⁸

V. ÖSSZEGZÉS

A szuhogy-csorbakői vár két világháború közti ásatási anyagának feldolgozásával érdekes képet kaphattunk egy késő középkori vár életéről. A leletanyagot vizsgálva feltűnő, hogy annak jól keltezhető tárgyai a 15. század második feléből, illetve a 16. század első feléből származik. A vár gazdagabb mívű eszközei, tárgyai, valamint a díszkerámiák szintén erre a periódusra helyezhetőek. Ez azért is meglepő, mert a 15. század első harmadában Csorbakő főúri rezidencia volt, amely időszakból gazdag színvonalú leletanyaggal számolhatnánk. Erre a korra datálható anyagunk azonban gyakorlatilag hiányzik. Néhány tárgy ugyan előkerült, sőt a 14. századi Ládi várhoz köthető darabok is, de ezeknek csekély a száma. Ennek valószínűleg magyarázata lehet a korabeli feltárási módszer is, de elképzelhető, hogy a várat olykor „kitakarították”, és ezzel a korábbi rétegeket elpusztították.

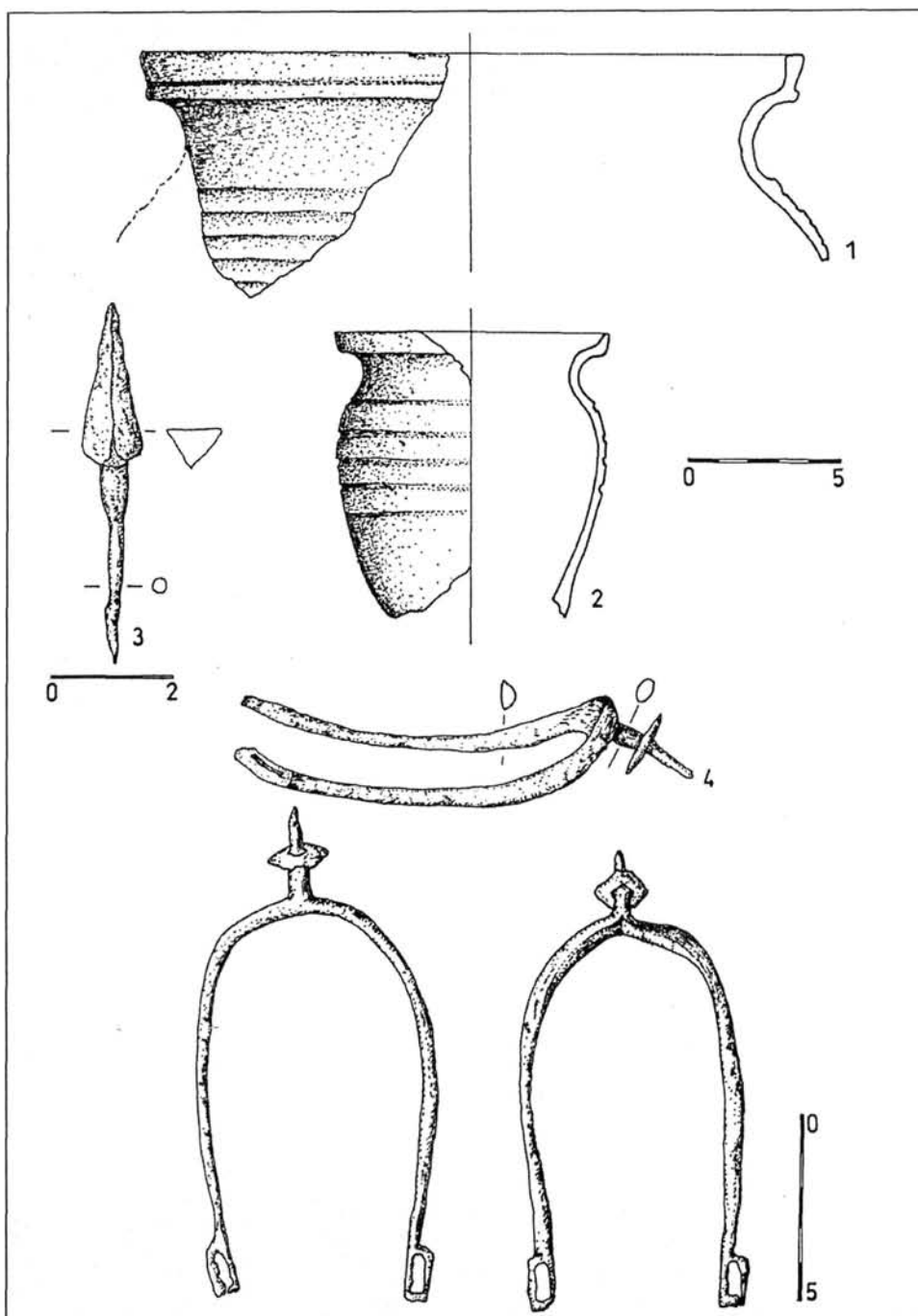
Egy hitelesítő ásatással tisztázhatnánk ezt a kérdést. További érdekes eredményeket hozhatna egy ásatás a vár egyéb területein is, amelyeket a korabeli feltárást nem érintett. Árnyalhatnánk Csorbakő építéstörténetét és talán jobban megismerhetnénk egy északkelet-magyarországi főúri rezidencia életét.

³⁴⁶ Köszönöm Csopor István szíves szakmai tanácsait. Leletünk párhuzamára lásd: Tomka G., 2002. 305, 5. ábra/3–4.

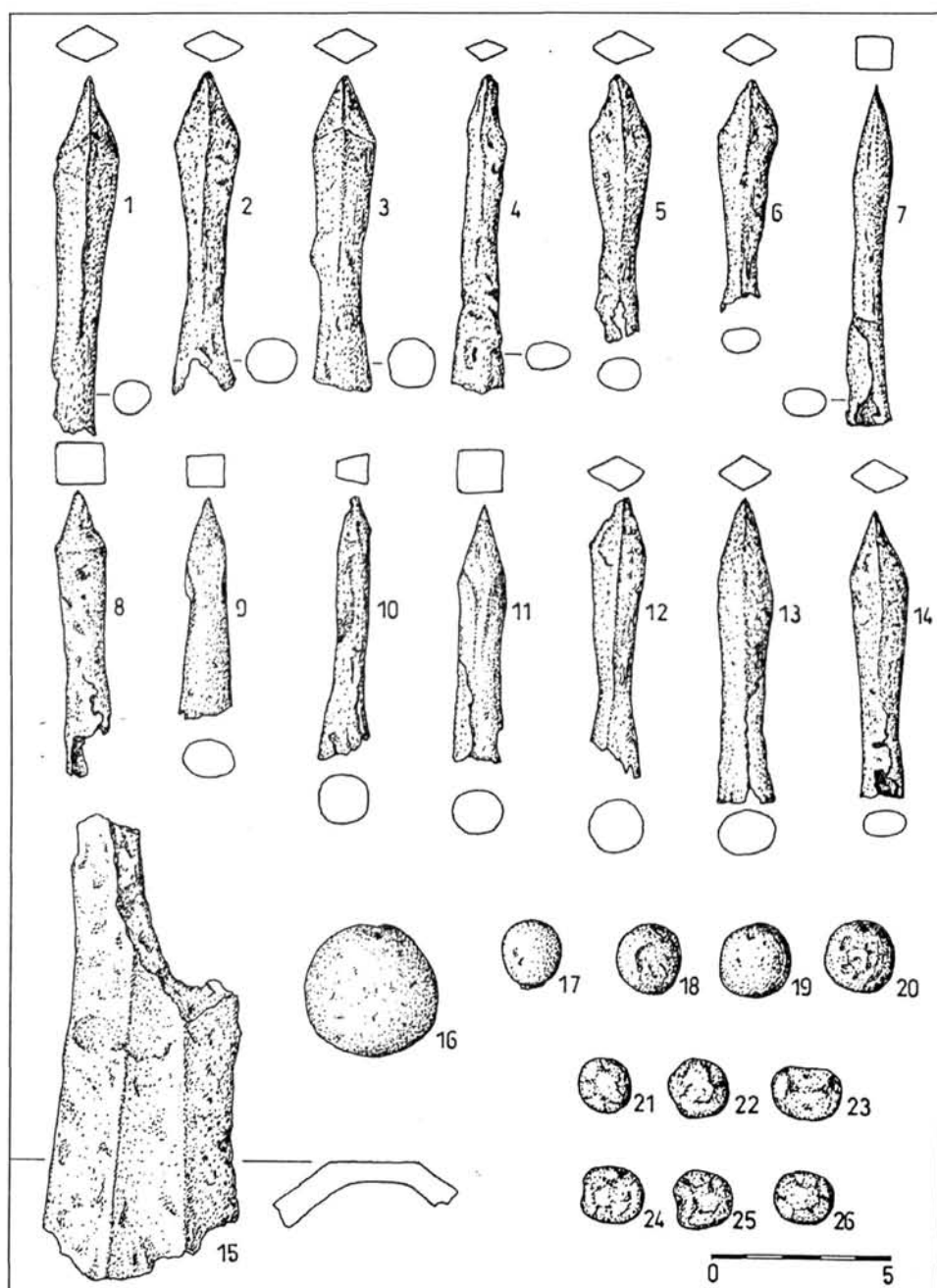
³⁴⁷ Kalmár J., 1959. 22.

³⁴⁸ Tomka G., 2002. 299.

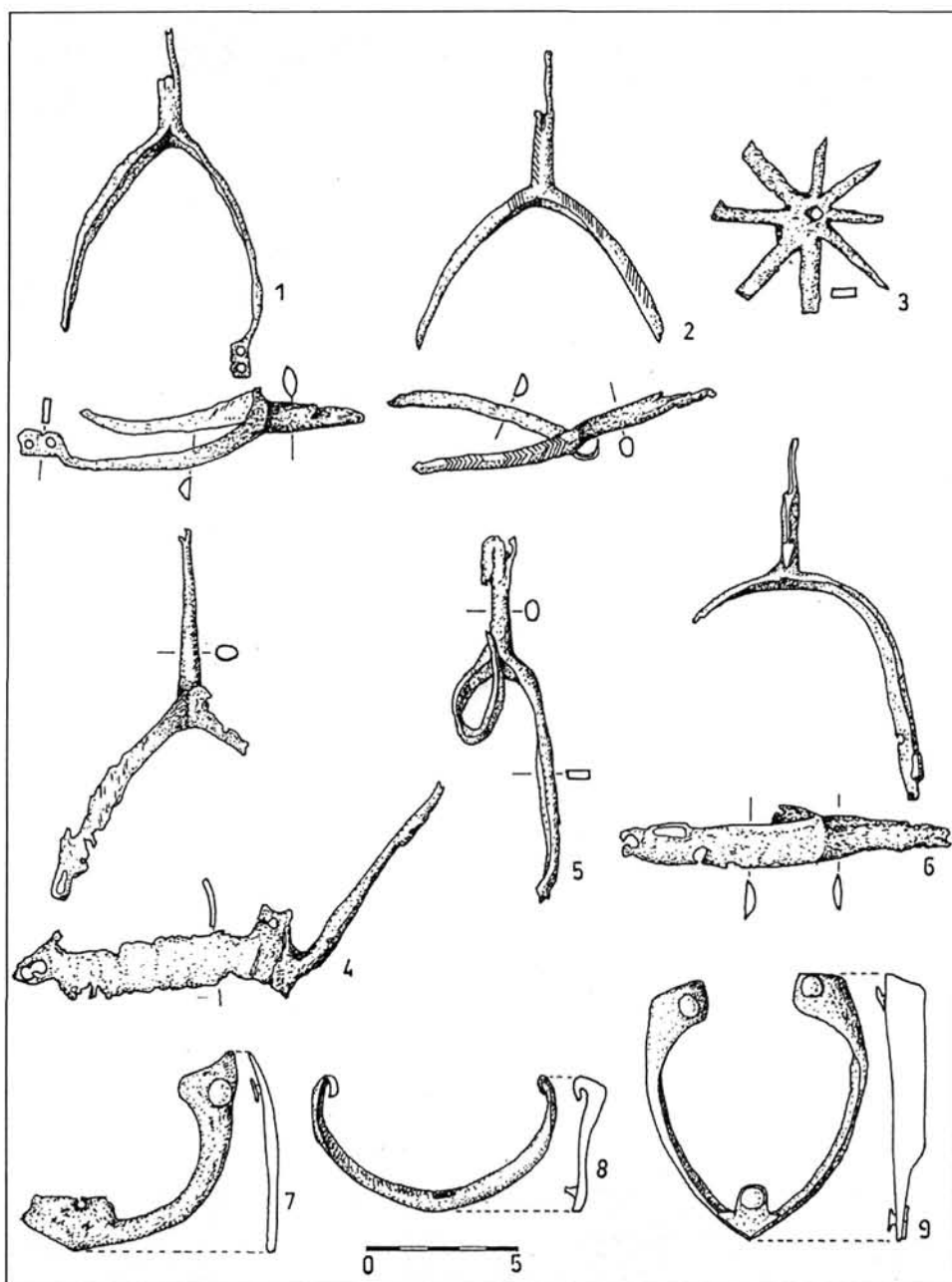

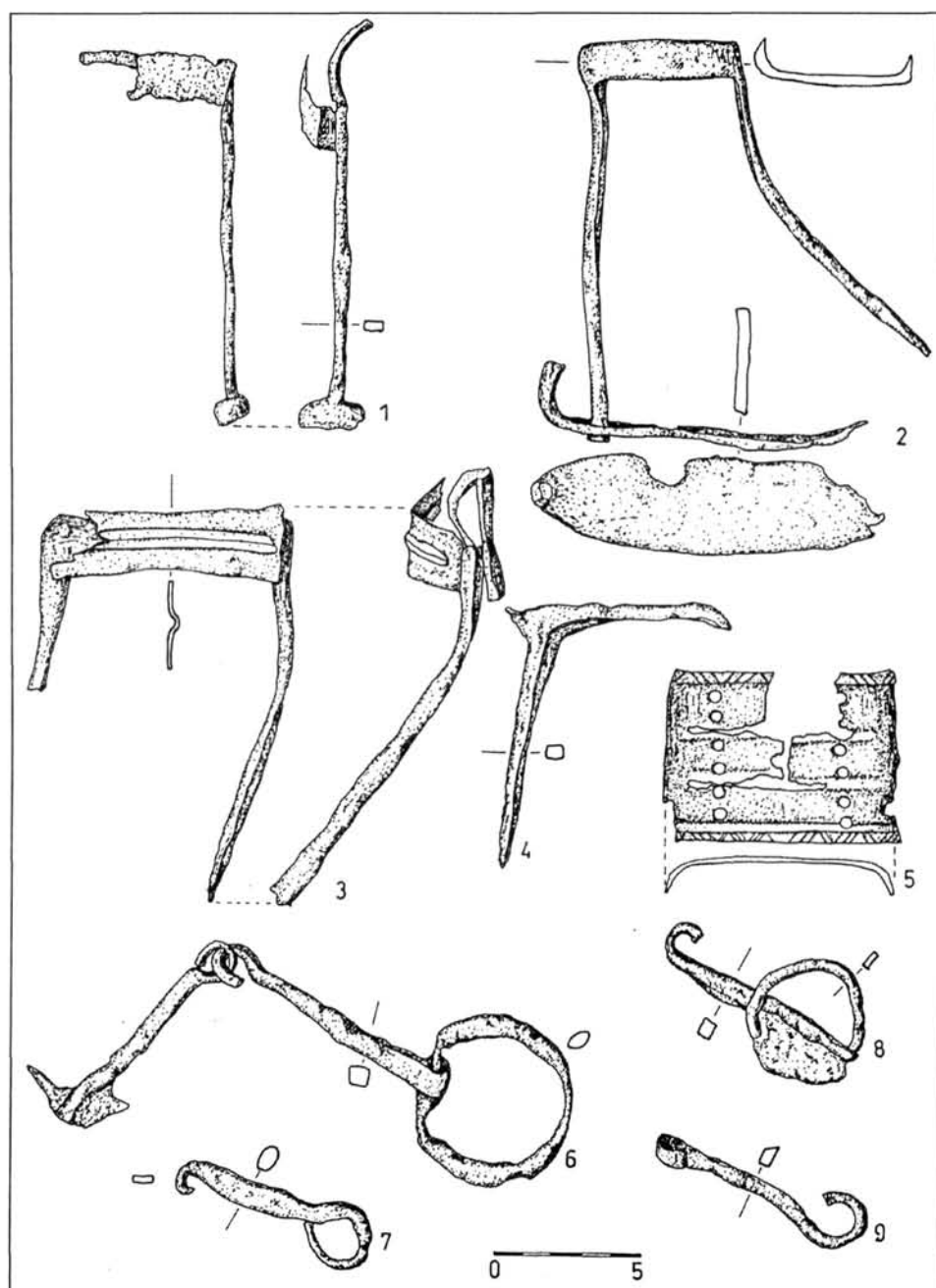
1. tábla

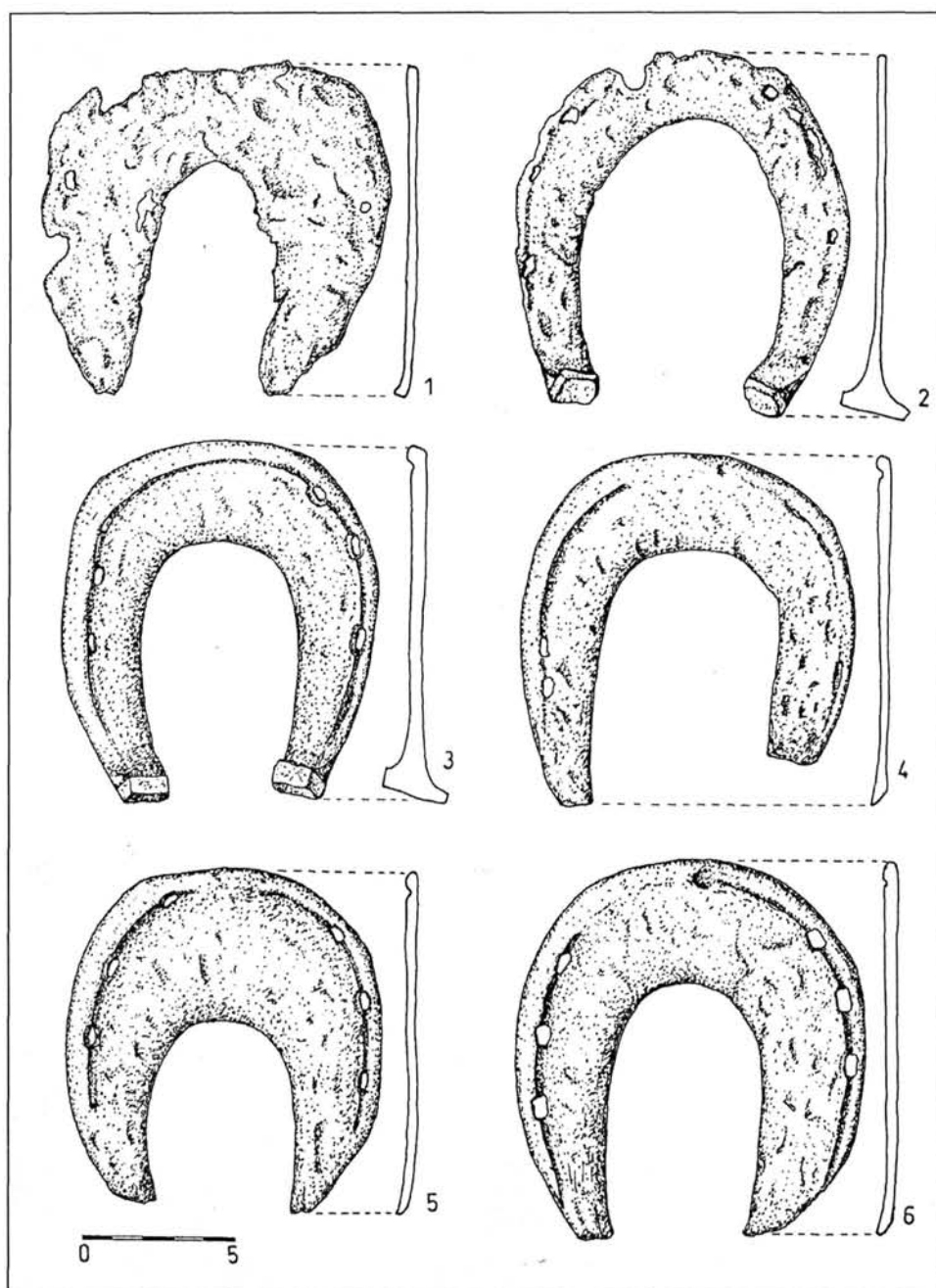
2. tábla

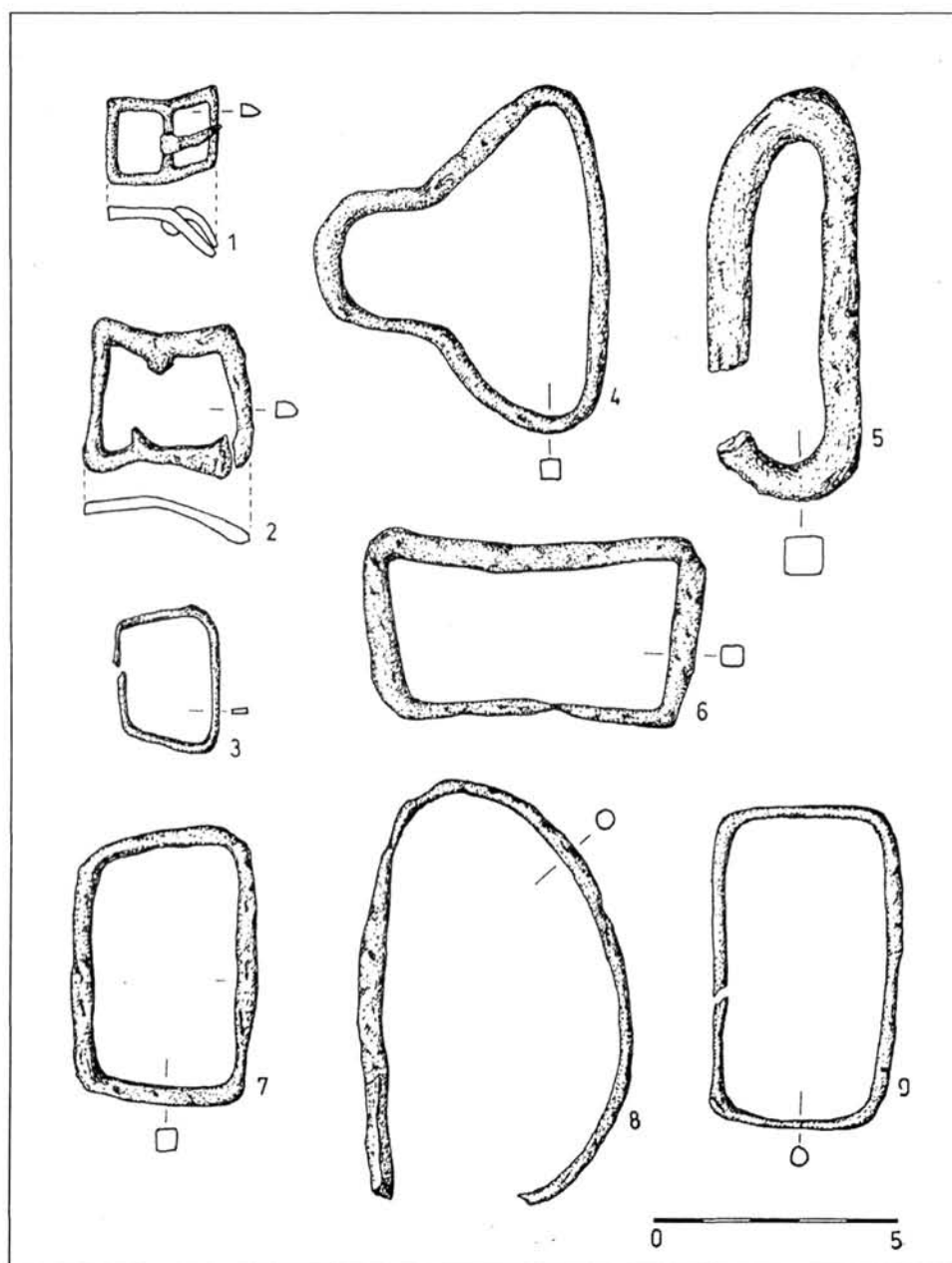
3. tábla

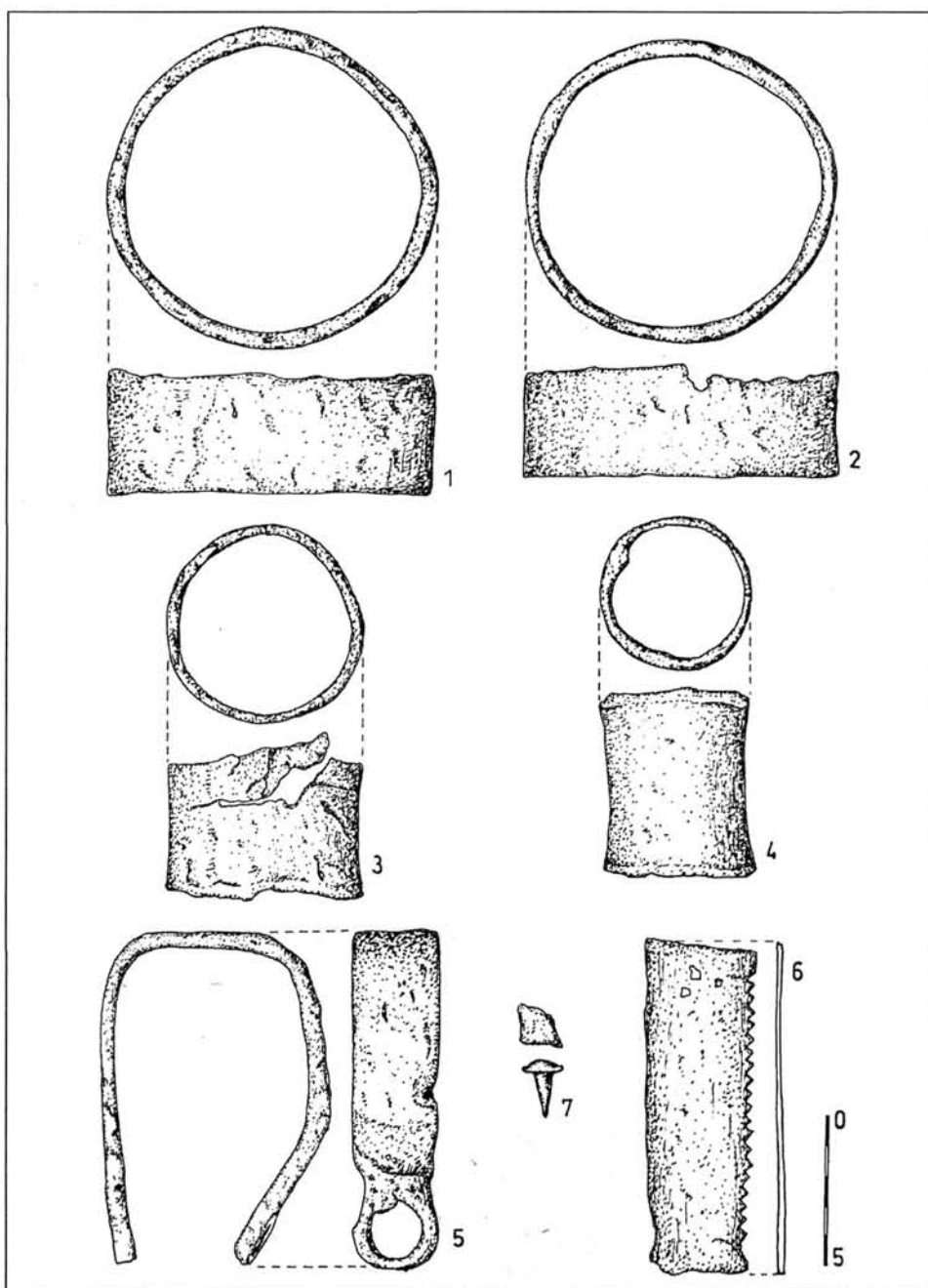
4. tábla

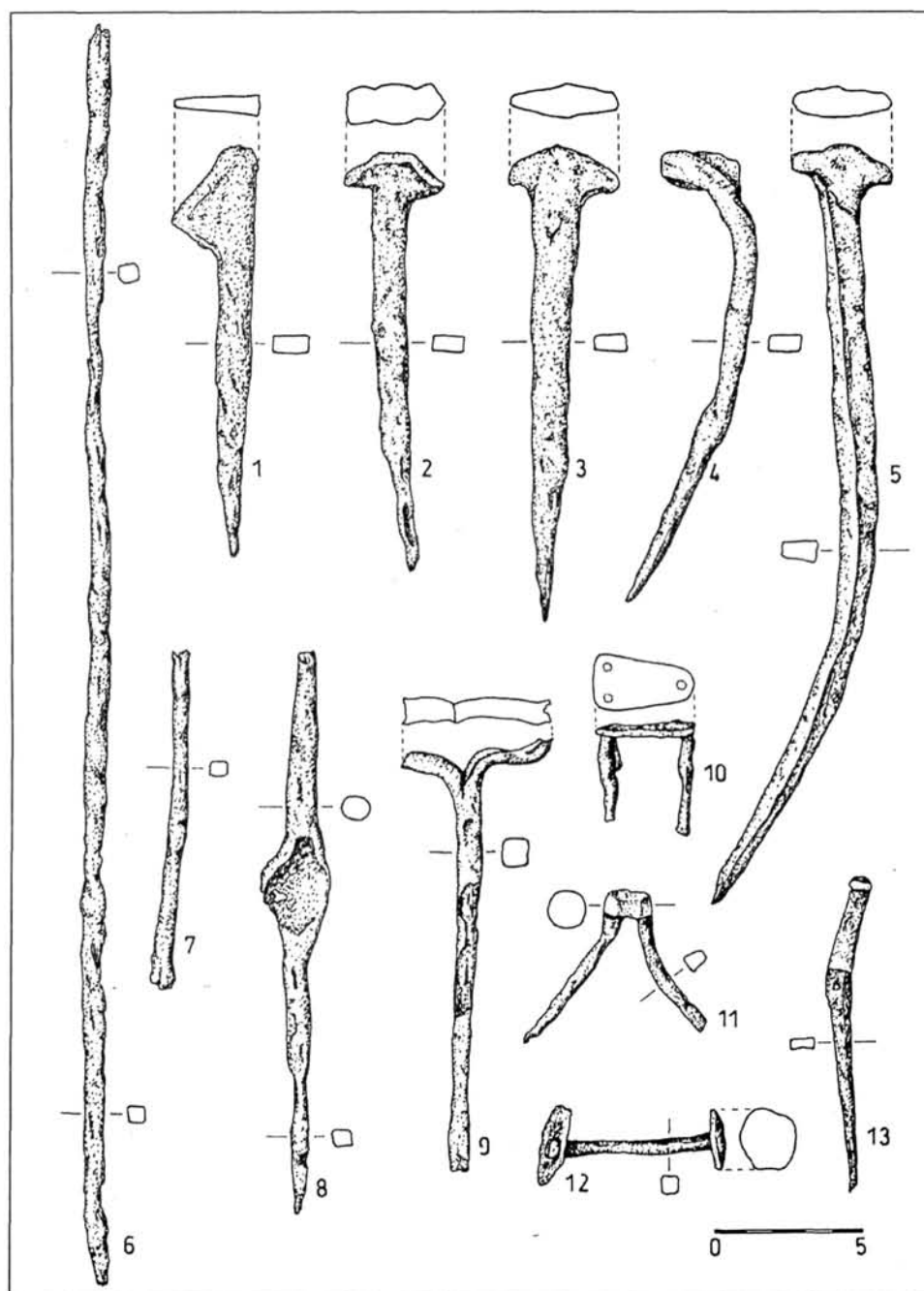
5. tábla

6. tábla

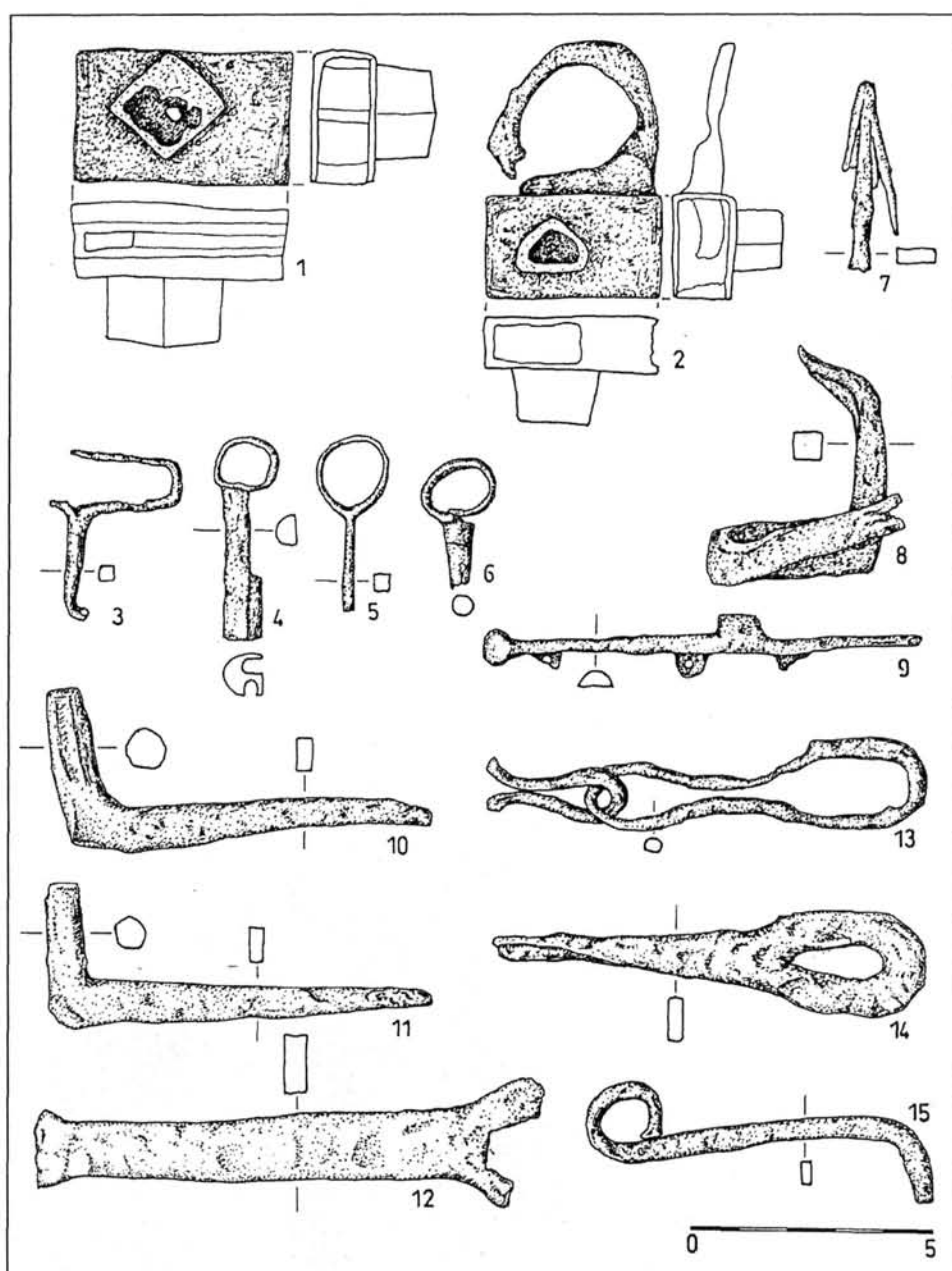

7. tábla

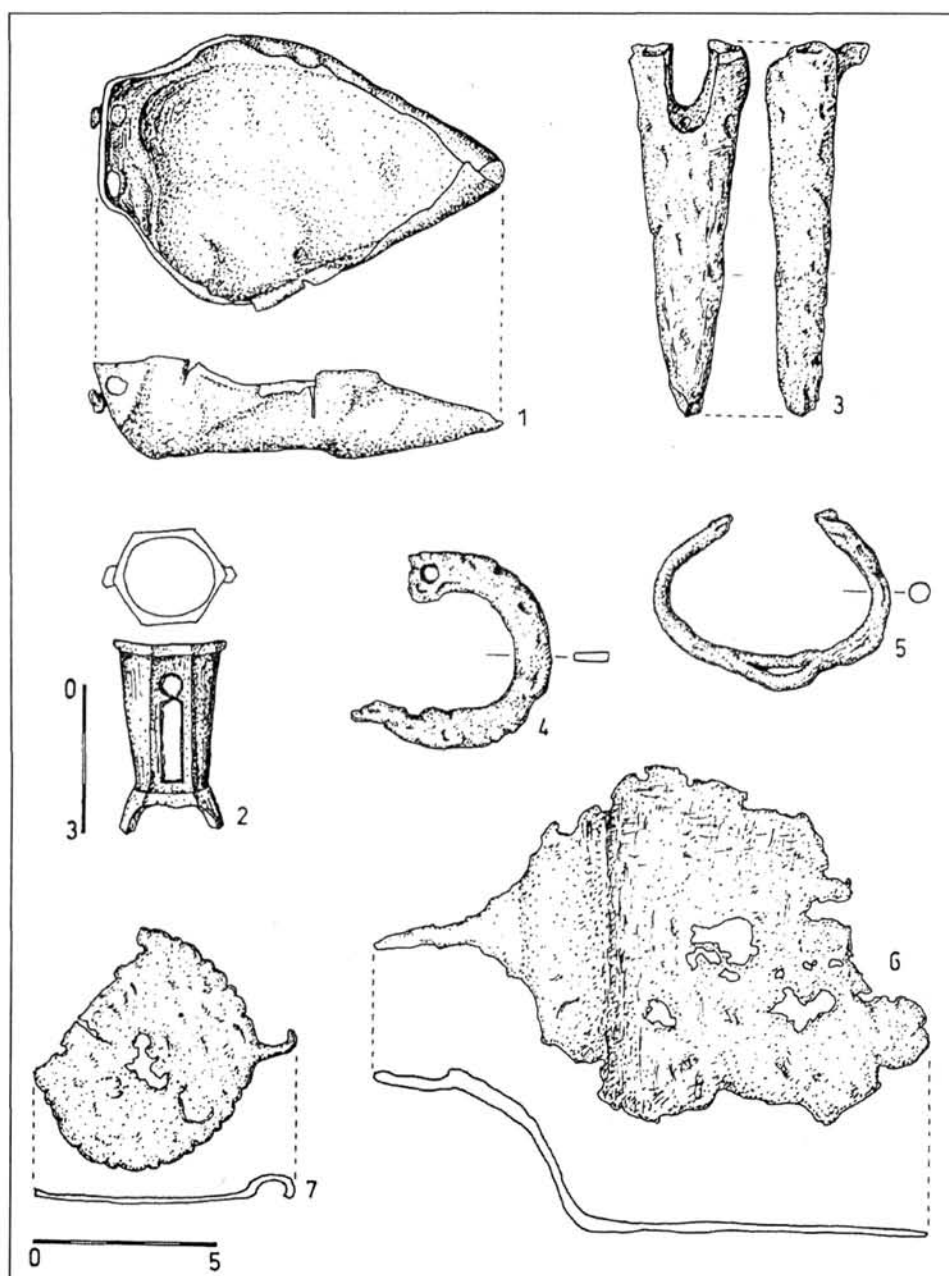

8. tábla

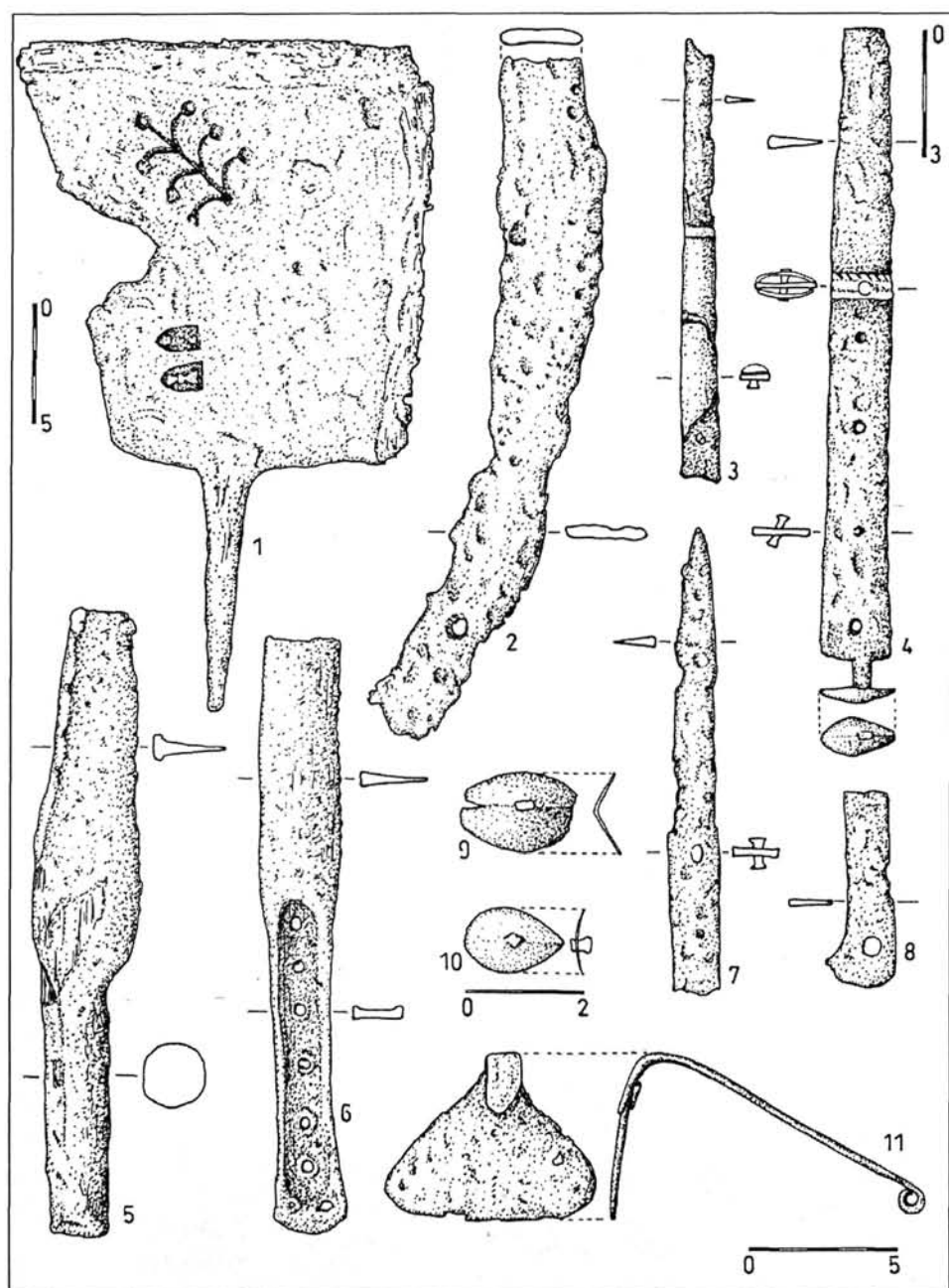

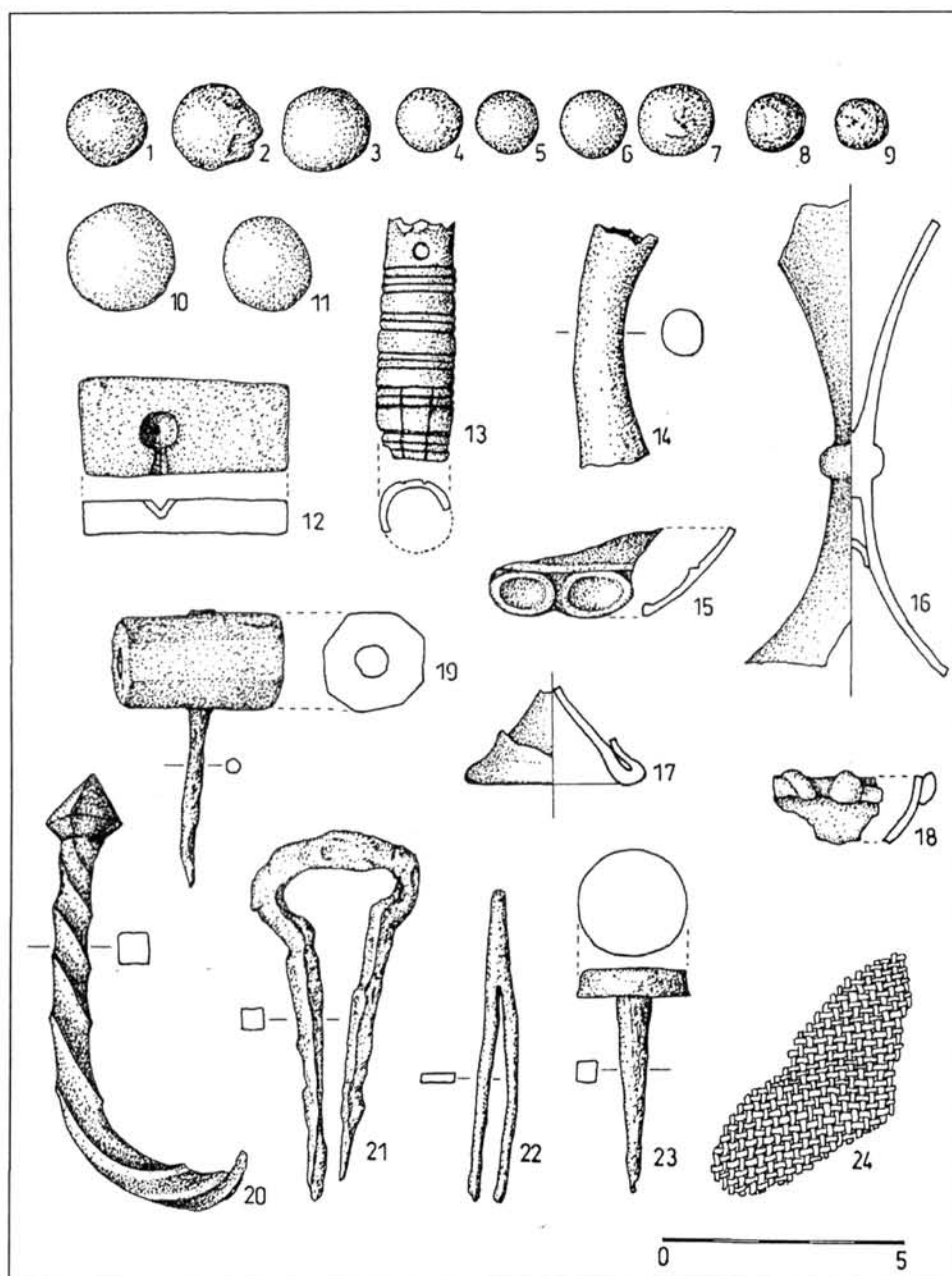
9. tábla

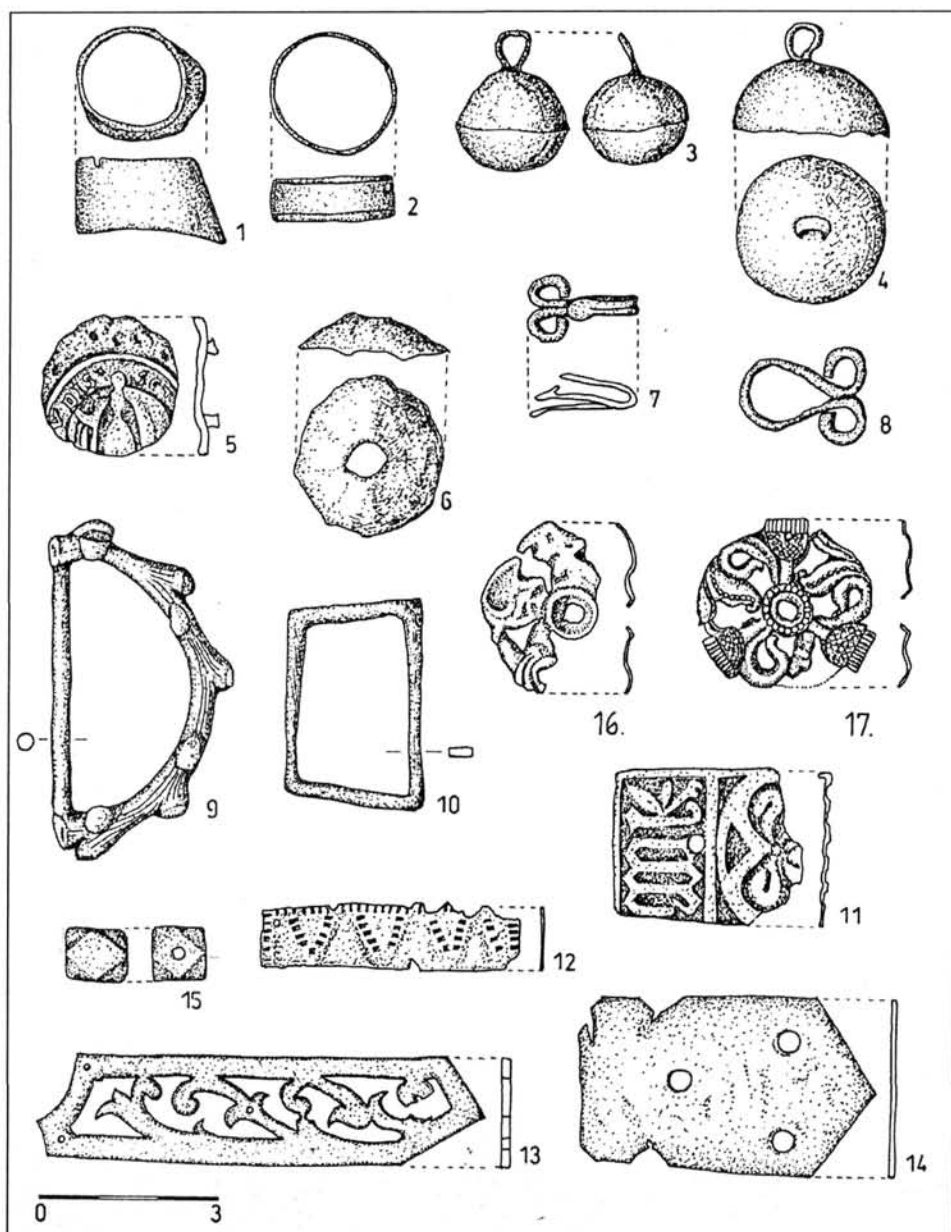
10. tábla

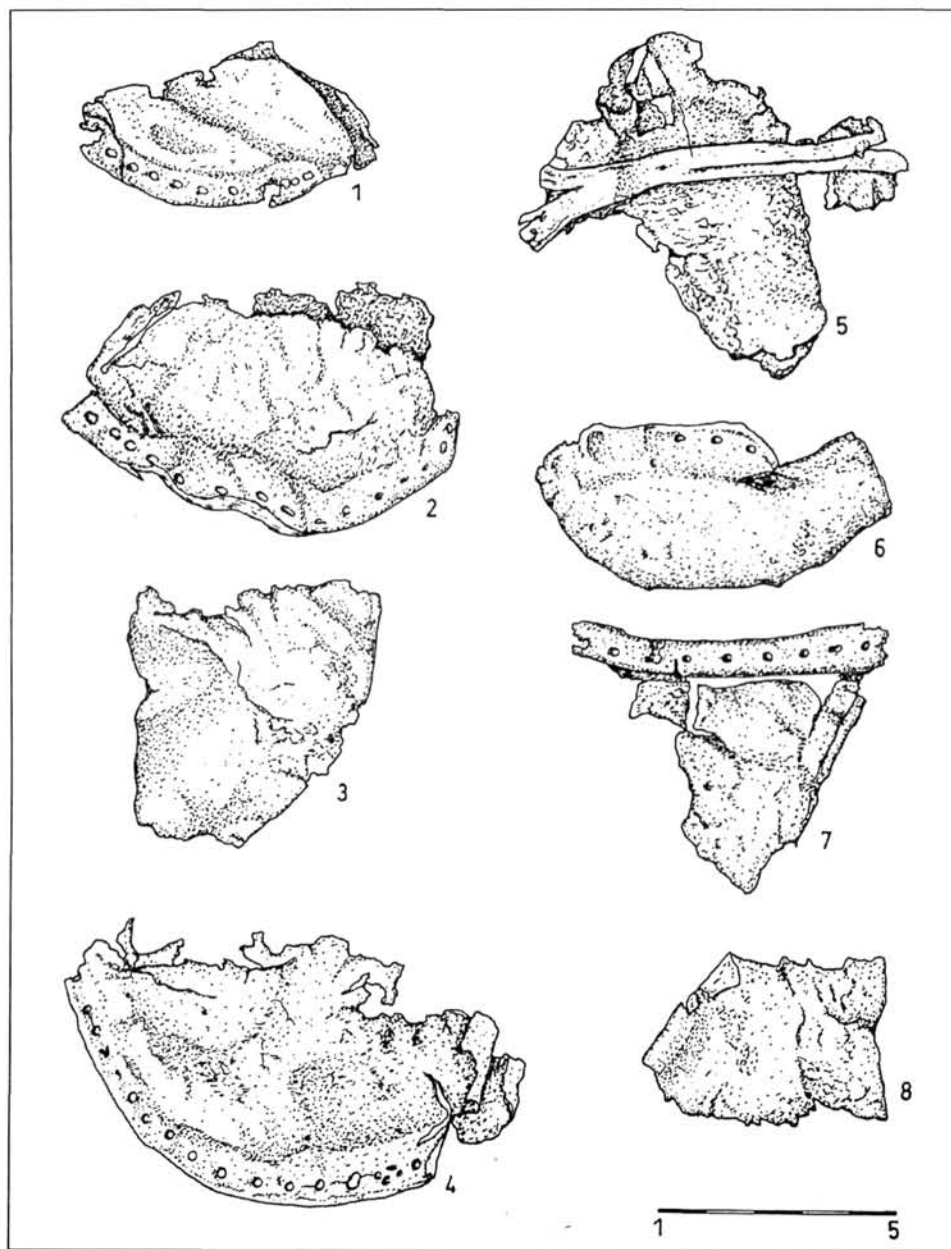
11. tábla

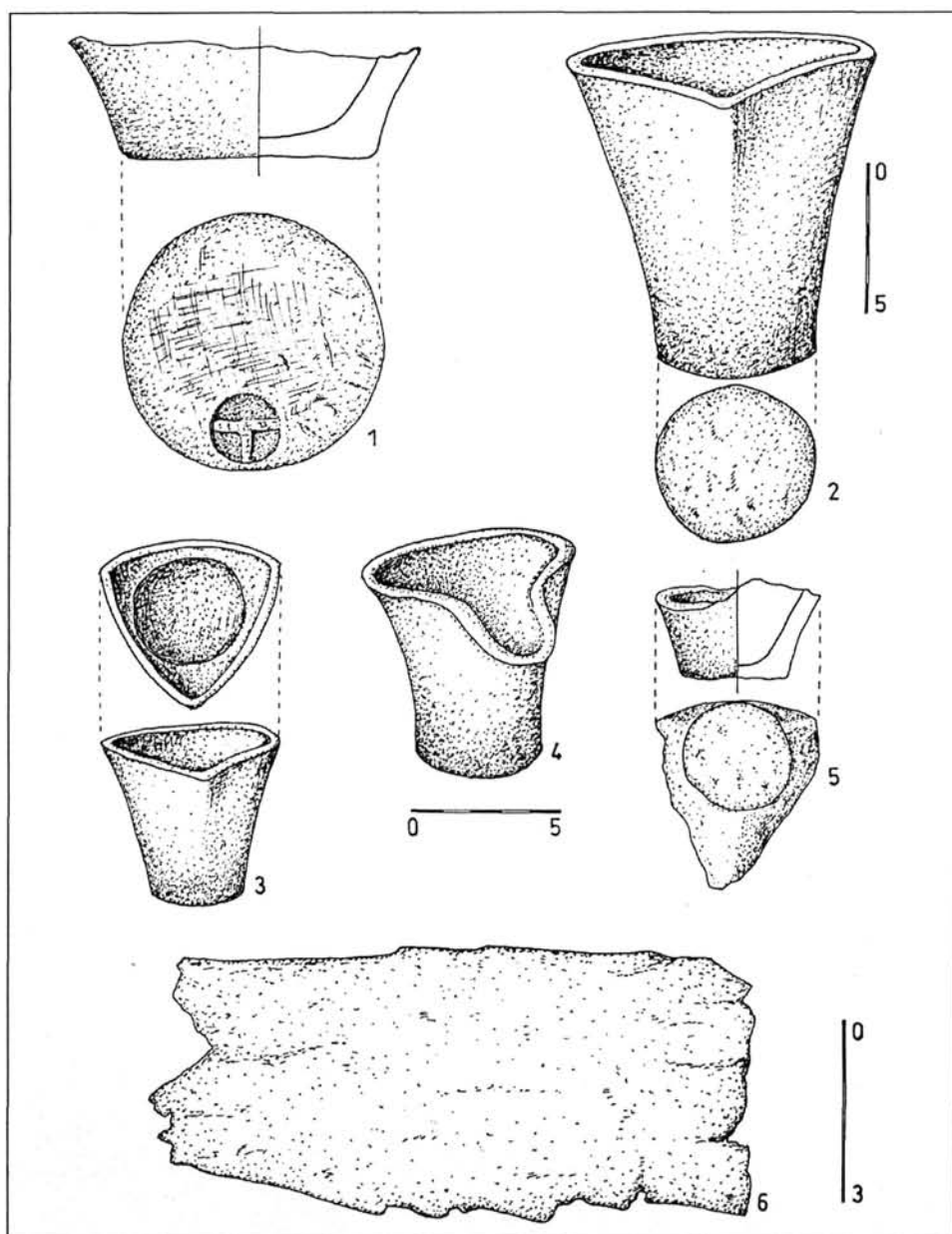
12. tábla

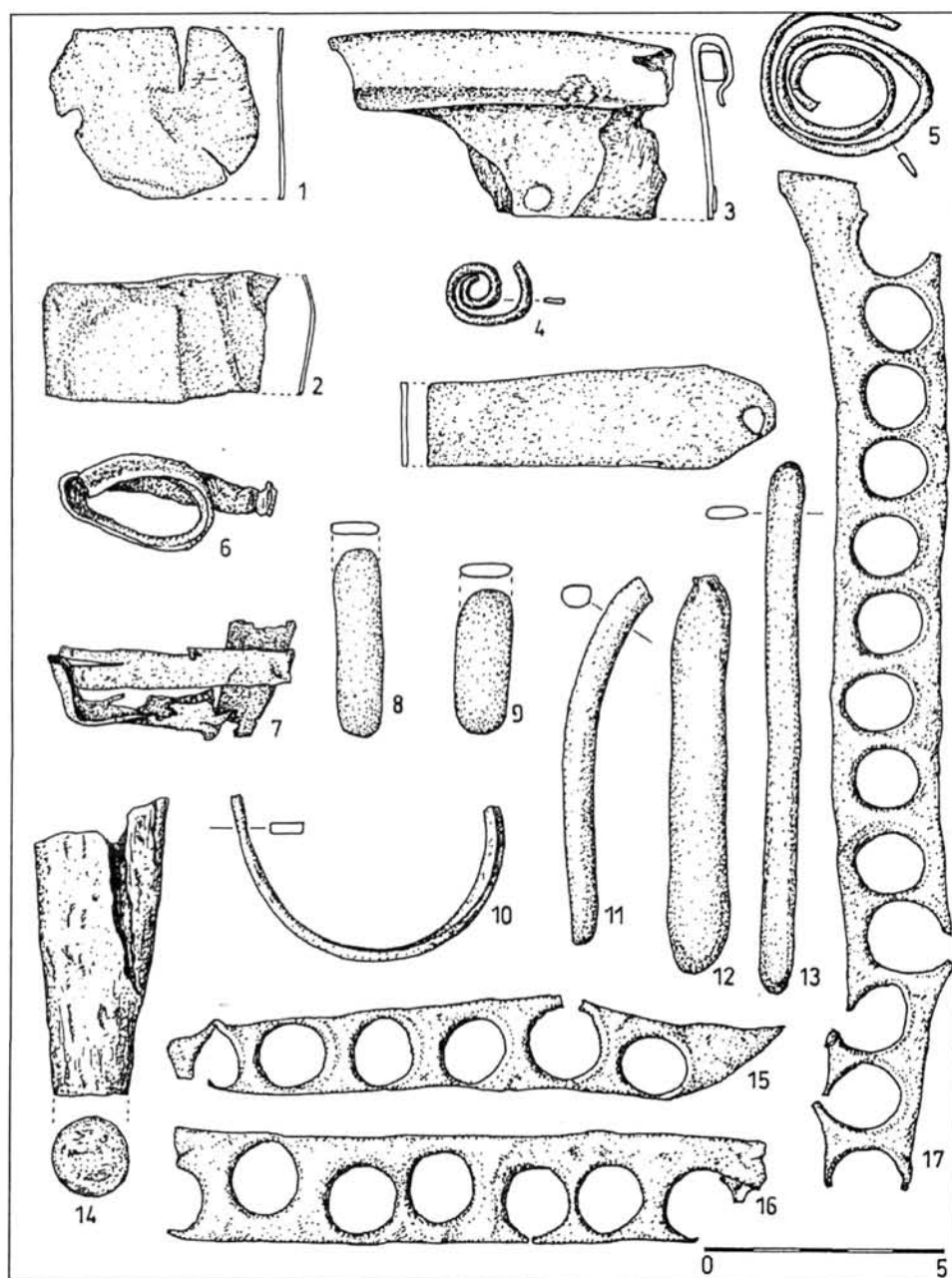
13. tábla

14. tábla

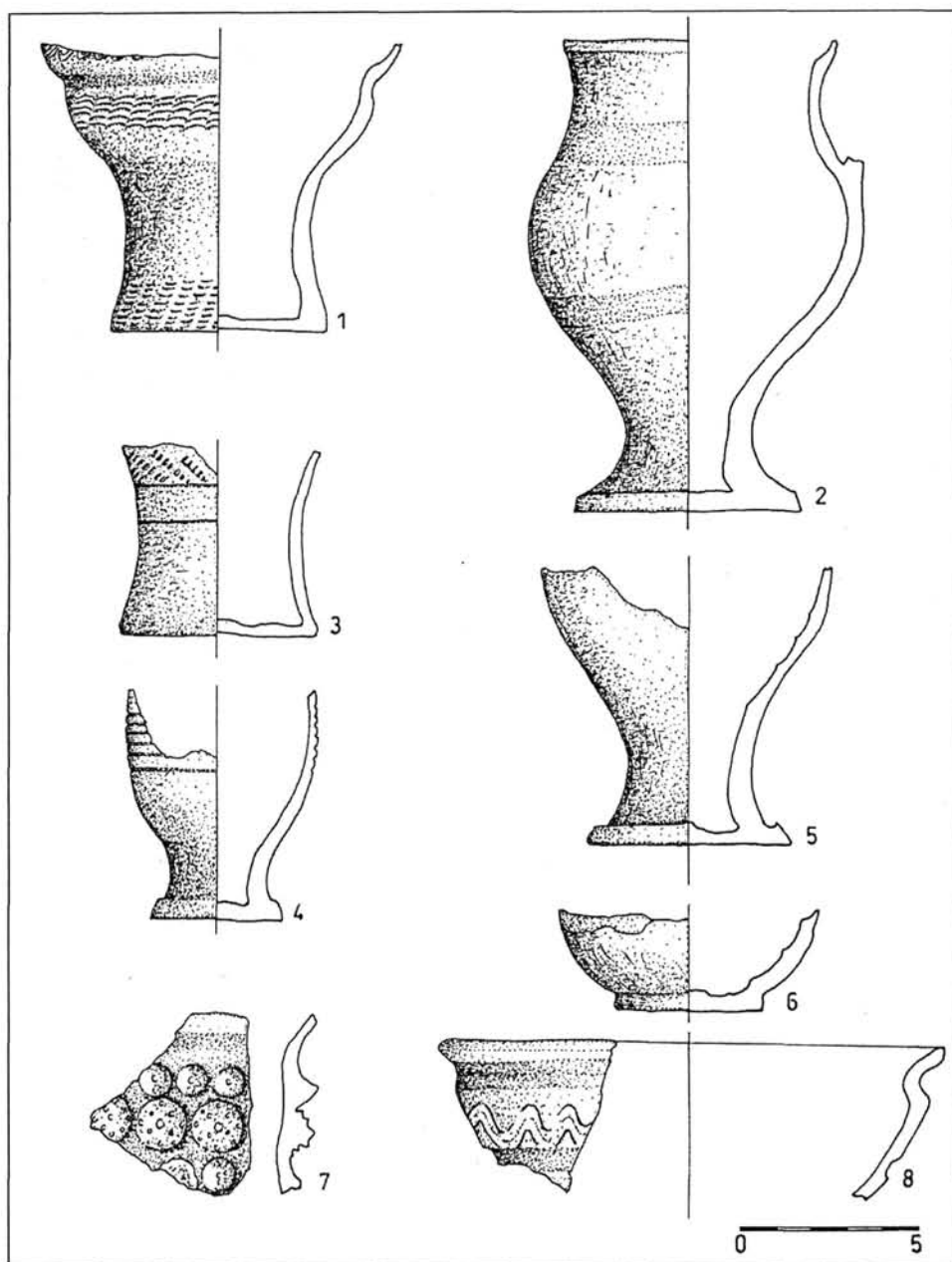

15. tábla

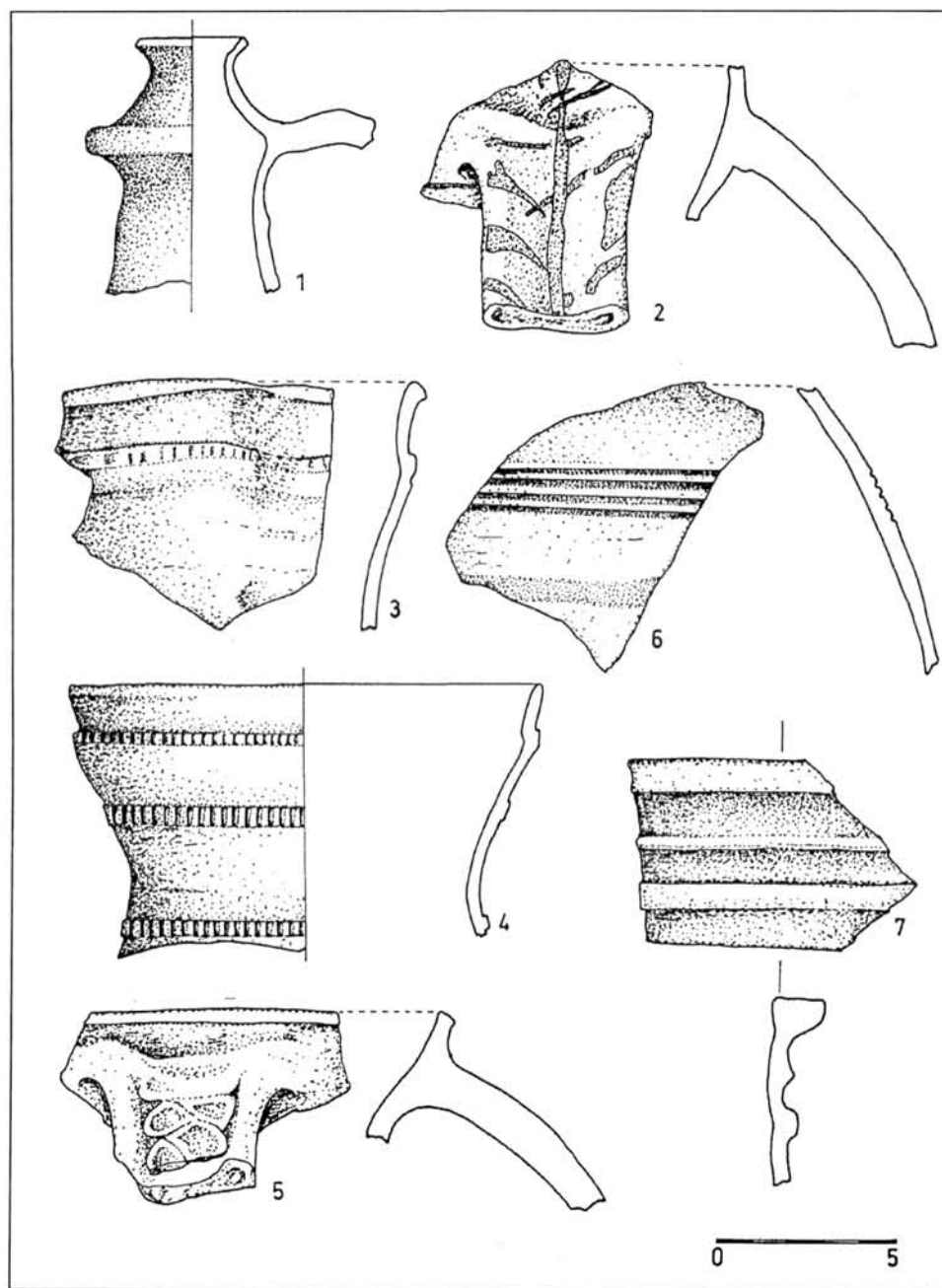

16. tábla

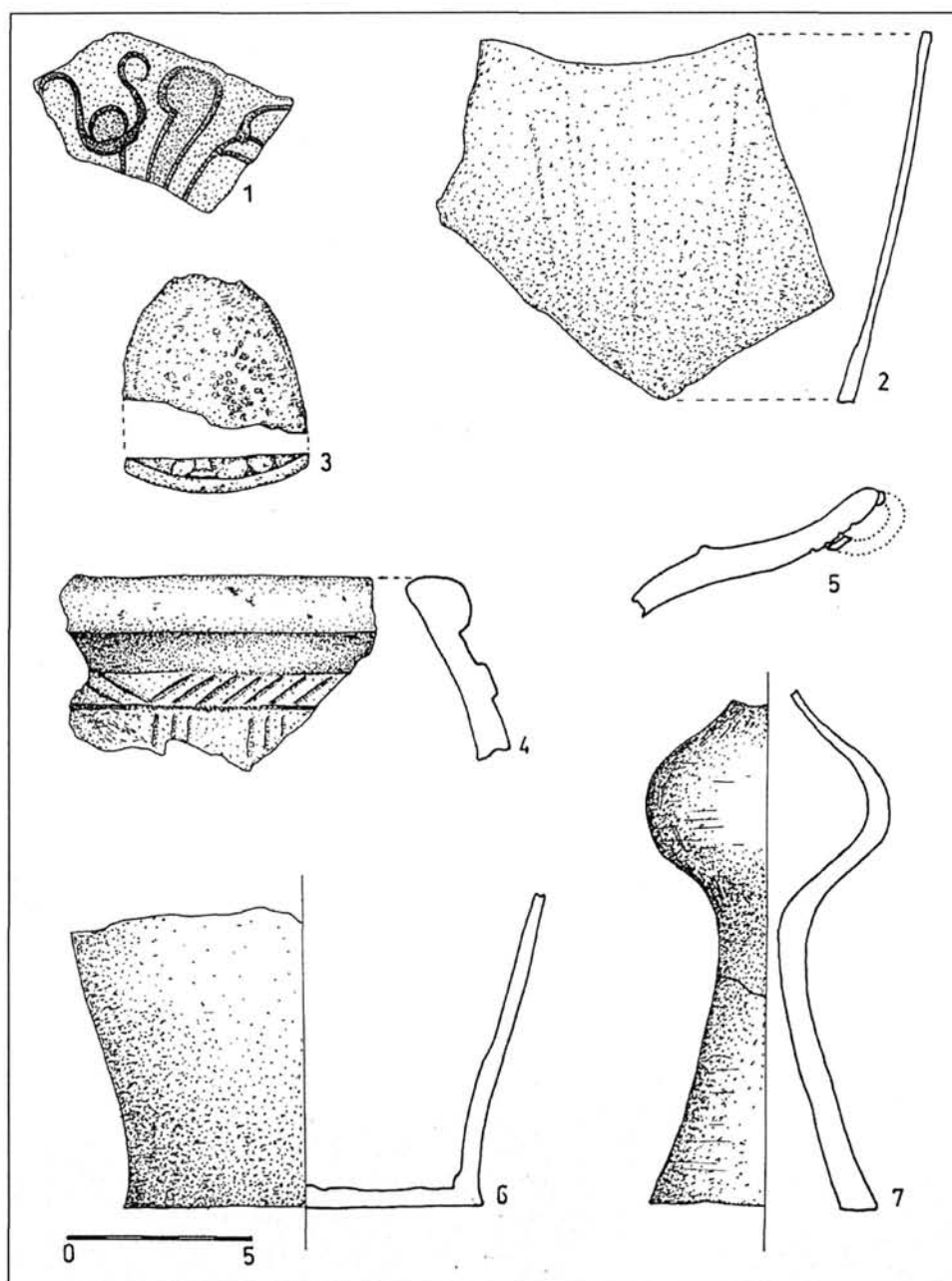

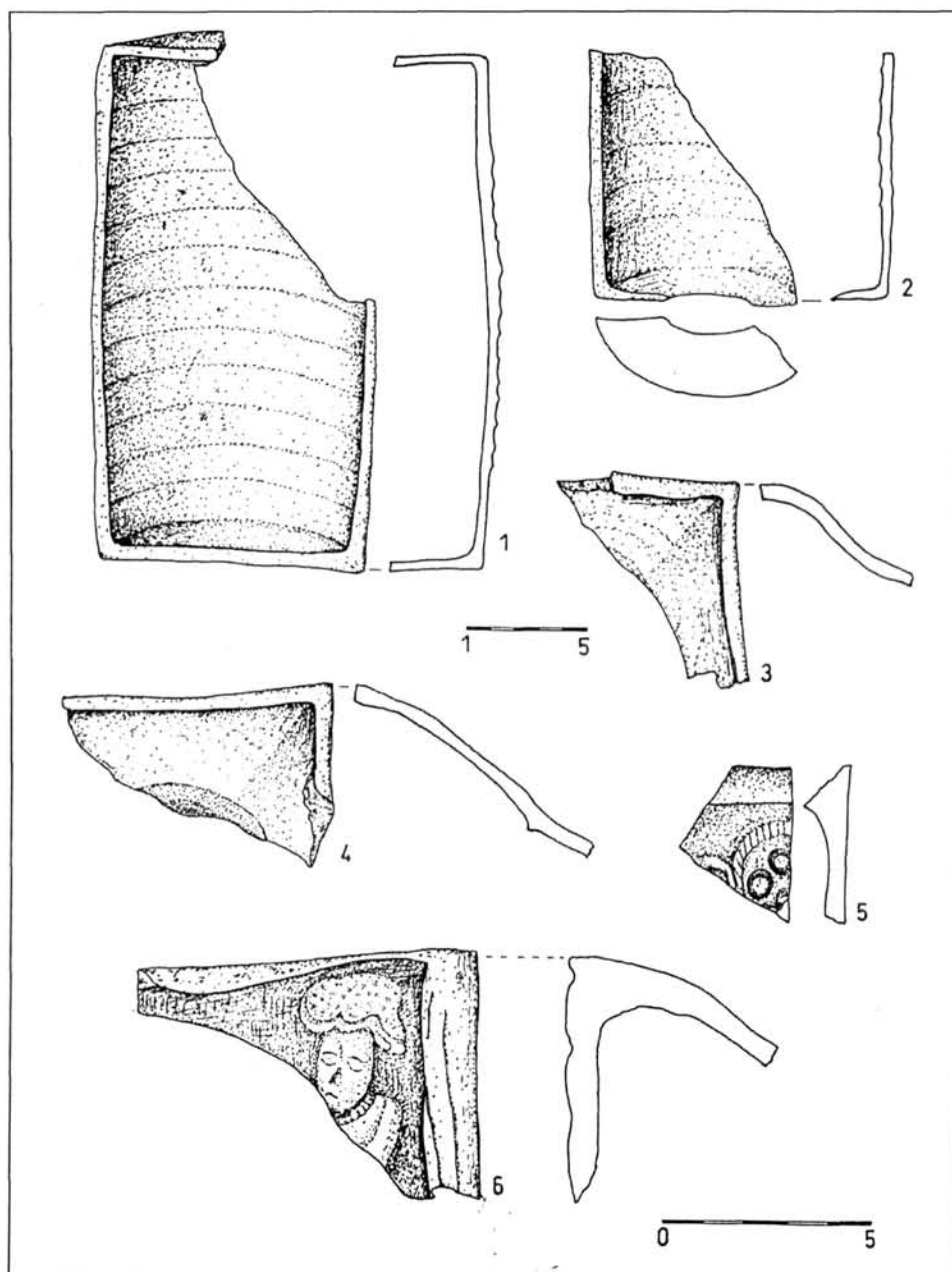
17. tábla

18. tábla

19. tábla

20. tábla

IRODALOM

Ambrusné Kozák É.

- 1972 A hollókői vár ásatása. [Ausgrabung in der Burg von Hollókő.] ArchÉrt, 99, 167–187.

Bakay K.

- 1990 Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. Savaria, 19/2, 57–86.

Bálint A.

- 1936 A makó-mezőköpáncsi középkori temető sírleletei. [Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőköpáncs.] Dolgozatok, XII, 222–241.
- 1938 A kaszaperi középkori templom és temető. [Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter.] Dolgozatok, XIV, 139–190.
- 1960–1962 A középkori Nyársapát lakóháza. [Kirche und Wochengebäude im Mittelalterlichen Nyársapát.] MFMÉ, 39–115.

Bárdos E.

- 1978 Középkori templom és temető Kaposvár határában. [A medieval church and a cemetery on the confines of Kaposvár.] SMK, III, 187–234.

Buchner, A.

- 1956 Musikinstrumente im Wandel der Zeiten. Prag

Chovanec, J.–J. Dankó K.–Feld I.–Tamás E.

- 1996 A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből. [Od gotiky po habánov. Kachlice z bývalej Abovskej, Šarisškej a Zemlínскеjžupy.] A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 31. Sárospatak

Czeglédy I.

- 1966 Középkori csontmegmunkáló műhely a diósgyőri várban. [Die mittelalterliche Knochenbearbeitungswerkstatt in der Burg Diósgyőr.] HOMÉ, VI, 227–237.
- 1988 A diósgyőri vár. Budapest

Dzembasz, O. V.

- 1999 Előzetes jelentés a nevickei vár feltárásáról. [Vorbericht über die Freilegung der Burg von Nevicke.] JAMÉ, XLI, 267–312.

Endrei W.–Zolnay L.

- 1986 Társasjáték és szórakozás a régi Európában. Budapest

Engel P.

- 1987 Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problémájáról. Műemlékvédelem, XXXI, (1987/1), 9–14.
- 1996 Magyarország világi archantológiája 1301–1457. I. Budapest
- 2001 Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. CD-ROM, Arcanum Digitéka. MTA Történettudományi Intézete

Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A.

- 1998 Magyarország története 1301 – 1526. Budapest

Éri I.–Bálint A.

- 1959 Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai). [Muhi] Régészeti Füzetek Ser.: II.–6. szám. Budapest

Ifj. Fehér G.

- 1955 Az 1949. évi Mohács–Csele-pataki mentőásatás. [Die Rettungsgrabung von Mohács–Csele-patak im Jahre 1949.] ArchÉrt, 82, 212–228.

Feld I.

- 1985 A gönci Amadé-vár. [Die Amadé-Burg in Gönc.] HOMÉ, XXII–XXIII, 59–73.
1987 Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárok kérdéséhez. Műemlékvédelem, XXXI, 1. 1–8.

Feld I.–Cabello, J.

- 1980 A füzéri vár. Borsodi Kismonográfiák 11. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

Feld I.–Gerelyes I.–Gere L.–Gyürky K.–Tamási J.

- 1989 Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. [A newly found 15–16 th century find unit from the castle of Ozora.] CommArchHung, 177–207.

Fingerlin, I.

- 1971 Gürtel des hohen und späten Mittelalters. München

Gaál A.

- 1981 Az ólommegmunkálás eszközei az újpálánki (Tolna megye) török palánkvár régészeti anyagában. [Tools of plumb processing in the archeological material of the Turkish palisade fortress Újpálánk.] In: *Gömöri J.* (szerk.), *Iparrégészeti kutatások Magyarországon (Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása).* Veszprém, 143–148.

Gáborján A.

- 1957 A szolnoki hódoltságkori ásatási lábbelianyag magyar viselettörténeti vonatkozásai. [Die Beziehungen des bei den Ausgrabungen in Szolnok gefundenen Fussbekleidungsmaterials zur ungarischen Trachtentwicklung.] Ethnographia, LXVIII/4, 543–574.

Gádor J.

- 1973 Középkori templom és temető az edelényi Csebi-dűlőben. HOMK, 12, (1973), 26–36.

Gerevich L.

- 1943 A csúti középkori sírmező. [Das mittelalterliche Gräberfeld von Csút.] BudRég, XIII, 103–166.

Györffy I.

- 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Borsod megye. Budapest

H. Gyürky K.

- 1981 Az üveg. Katalógus. BTM. Budapest
1989 A magyarországi üvegművesség fellendülése a XV. század közepén. [Aufschwung der Glasindustrie in Ungarn zur Mitte des 15. Jahrhunderts.] CommArchHung, 209–220.
1991 Üvegek a középkori Magyarországon. [Gläser in mittelalterlichen Ungarn.] BTM. Budapest

Holl I.

- 1956 Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. [Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Topferei des Mittelalters.] BudRég, XVII, 177–196.
1958 Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (XIV. század–XV. század közepe).

- [Mittelalterliche Ofenkachel in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz. (14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts.)] *BudRég*, XVIII, 211–300.
- 1963 Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). [Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13–15. Jahrhundert.)] *BudRég*, XX, 335–394.
- 1987–1988 A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. [Analyse einer mittelalterlichen Schichtenreihe des Burgpalastes von Buda.] *ArchÉrt*, 114–115, 183–198.
- 1992 Kőszeg vára a középkorban. (Az 1960–1962. évi ásatások eredménye). [Die Burg Kőszeg (Güns) in Mittelalter (Die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1960–1962).] *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest
- 1994–1995 A középkori késes mesterség. [Messerhandwerk in Mittelalter.] *ArchÉrt*, 121–122, 159–188.
- 2000 Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. *Varia Archaeologica Hungarica*. Budapest
- Holl I.–Parádi N.*
- 1982a Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest
- 1982b Nagykeszi középkori falu kutatása. [Erforschung des mittelalterliches Dorfes von Nagykeszi.] *VMMK*, 16, 181–202.
- 1983 Sály-Latorpuszta, Várhegy. *Régészeti Füzetek*, I., Ser. 1. No. 36.
- Horváth L. A.–H. Simon K.*
- 1996 Történeti és régészeti adatok egy közép-alföldi falu feudális kori történetéhez. [Historische und archäologische Angaben zur feudalzeitlichen Geschichte eines Dorfes in der Großen Ungarischen Tiefebene.] *StudArch*, II, 403–504.
- Ikvai N.*
- 1972 A ceglédi vaseszközlelet. [Der Eisengerätfund aus Cegléd.] *StudCom*, 1, 135–165.
- Írásné Melis K.*
- 1973 A budai középkori lábbeliviselet. XIII–XIV. század. [Les chaussures à Bude au moyen âge. XIII et XIV siècles.] *ArchÉrt*, 100, 88–102.
- 1974 Régészeti adatok a késő középkori lábbeliviselet kutatásához. [Sur les trouvailles archéologiques de la recherche des chaussures à la fin du moyen âge.] *ArchÉrt*, 101, 275–289.
- 1987 Késő középkori bőrtalpak a simontornyai várból. [Spätmittelalterliche Ledersohlen aus der Burg von Simontornya.] *CommArchHung*, 157–166.
- Kalmár J.*
- 1959 A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei. [Die Denkmäler der Burg Filakovo aus dem XV–XVII. Jahrh.] *Régészeti Füzetek*, Ser.: II – 4. szám. Budapest
- 1971 Régi magyar fegyverek. Budapest
- Kiss L.*
- 1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára I. kötet. A–K. Budapest
- T. Knotik M.*
- 1974–75 Táblácskás szövésű szalagtörödékek. [Tafelchenartig gewebte Textilreste.] *MFME*, 1974–75/1, 375–378.

T. Knotik M.–Kőhegyi M.

- 1995 A bátmonostori késő középkori temető vásznainak vizsgálata. [Untersuchung der bei der Freilegung des spätmittelalterlichen Gräberfeldes von Bátmonostor vorgekommenen Leinen.] *StudArch*, I, 283–290.

Kouřil, P.–Měřínský, Z.–Plaček, M.

- 1989 A 13. századi morva és sziléziai várépítészet közép-európai összefüggéseiben. In: *Horváth L.* (szerk.), *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. [Burgen im 13. Jahrhundert.] Gyöngyös, 1990. 236–246.

Kovalovszki J.

- 1969 Ásatások Csepelyen. [Ausgrabungen in Csepely.] *VMMK*, 8, 235–252.

Kovács Gy.

- 2002 Weitschawar / Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Zalaegerszeg

Kovács L.

- 1986 Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gy.* Az Árpád-kor háborúi. 216–281. Budapest

Kozák K.

- 1964 Az egri vár feltárása (1957–63) II. [La mise a jour de la forteresse d' Eger. II partie, 1957–1963.] *EMÉ*, II, 221–271.
1974 A magyarországi szakállaspuskák fejlődéstörténetéről. [Zur Entwicklungsgeschichte der Hakenbüchsen in Ungarn.] *ArchÉrt*, 101, 290–303.

Kőhegyi M.

- 1984 A középkori Muhi tárgyi emlékeinek feldolgozása 1952-ben. (Adatok Bálint Alajos munkásságához I.) *HOMK*, 22, 143–146.

Kralovánszky A.

- 1955 A kerepesi középkori ezüstkincs. [Un trésor en argent de la fin du moyen âge, trouvé à Kerepes.] *ArchÉrt*, 82, 190–201.

Kubinyi A.

- 1989 Árpád-kori váraink kérdése. (Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához.) [Zur Frage der Árpádenzeitlichen Burgen. Versuch einer interimitischen Forschungsbilanz.] In: *Horváth L.* (szerk.), *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. [Burgen im 13. Jahrhundert.] Gyöngyös, 290–301.
1992a Középkori váraink néhány kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, XXXVI, (1992/2), 117–121.
1992b Magyarország déli határvárai a középkor végén. [Die südlichen Grenzfestungen Ungarns am Ende des Mittelalters.] In: *Cabello, J.* (szerk.), *Castrum bene* 2/1990. Várak a késő középkorban. [Die burgen in Spätmittelalter.] 65–76. Budapest

Laszlovsky J.–Pusztai T.–Tomka G.

- 1997 Muhi-Templomdomb. In: *Raczky P.–Kovács–Anders A.* (szerk.), *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. [Paths into the past, Rescue excavations on the M3 motorway.]* 145–148. Budapest

Leszih A.

- 1941 A szuhogyi-csorbakői vár XVI. századbéli pénzhamisító műhelye. *Numizmatikai közlöny*, XL, 49–54.

Lovag Zs.

- 1999 Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Budapest

- Magyar K.*
1978 A babócsai nemzetségi központ kutatása I. [Recherches du centre généalogique de Babócsa.] SMK, III, 135–153.
- Magyar K.*
1984 Nagyecsed–Sárvár nemzetségi központ kutatása (1975–1977). [Forschung des Adelszentrums von Nagyecsed–Sárvár (1975–1977).] CommArchHung, 147–186.
- Mester E.*
1997 Középkori üvegek. Visegrád Régészeti Monográfiái 2. Visegrád
- Měchurová, Z.*
1997 Konůvky – zaniklá středověká ves ve Ždanickém lese. [Konůvky – eine mittelalterliche Ortswüstung in dem Hügelland Ždanický les.] Brno
- Méri I.*
1954 Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. ArchÉrt, 81, 138–154.
- Michnai A.*
1982 Középkori tárgyak a régi Muhiról. [Mittelalterliche Gegenstände aus dem alten Muhi.] CommArchHung, 125–152.
- Miklós Zs.*
1981 Árpád-kori földvár Mende-Lányváron. [Die Arpadenzeitliche Erdburg von Mende-Lányvár.] ArchÉrt, 108, 233–250.
1982 A Gödöllői dombvidék várai. Petőfi Múzeum, Aszód
1983 Ásatás Márianosztra-Biberváron. [Ausgrabung von Márianosztra-Bibervár.] ArchÉrt, 110, 10–23.
1987 Hozzászólás az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez. Műemlékvédelem, XXXI, (1987/1), 15.
1991 Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi utca 3–7.) [Rettungsgrabung in Gebiet der mittelalterlichen Vác (Széchenyi Strasse 3–7.).] Váci Könyvek 5. Vác
- MOL DL*
Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény.
- MRT 9*
1993 Gerevich L. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Budapest
- Müller R.*
1976 A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszköz lelet új keltezése. [Die neue Datierung der Eisengerätfunde von Rákoscsaba und Balatonalmádi.] ArchÉrt, 103, 263–278.
1982 A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig. Zalai Gyűjtemény, 19/I–II.
- Nagy E.*
1964 A középkori Buda és Pest építkezésének technikai és szervezeti kérdései I. [Les questions techniques et l'organisation du travail de l'architecture de Buda et de Pest au moyen âge I.] BudRég, XXI, 133–190.
- Nagy G.*
1898 A szabolcsmegyei múzeum középkori sarkantyúi. ArchÉrt, XVIII, 60–64.

Nekuda, V.

- 1975 Pfaffenschlag, Zaniklá středověká ves u Slavonic. [Pfaffenschlag, Mittelalterliche Ortswüstung bei Slavonice.] Brno

Parádi N.

- 1956 Ötvös- és üvegpoharak késő középkori cseréputánzatai. [Bicchieri di ceramica del tardo medioev, imitazioni di coppe di oreficeria e di vetro.] FolArch, VIII, 163–167.
- 1963 Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). [Münzfunde Hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11–17. Jh.).] ArchÉrt, 90, 205–251.
- 1982 A kácsi középkori lakótorony. [Der mittelalterliche Wohnturm in Kács.] HOMÉ, XXI, 9–30.

Pálóczi Horváth A.

- 1996 Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon. [Life in a medieval village. 25 years archaeological research in the 900 years old Szentkirály.] Budapest

Pásztor A.

- 1997 Typologische Untersuchung der früh- und mittel-awarenzeitlichen Perlen. [A typological analysis of beads of the early and middle Avar period from Hungary.] In: *Uta von Freedén-Alfried Wieczorek* (szerk.), Perlen. Archäologie, techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim. Bonn

Petényi S.

- 1994 Games and toys. In medieval and early modern Hungary. Krems

Polla, B.

- 1962 Stredoveká zaniknutá osada na Spisi (Zalužany). Bratislava
- 1979 Bratislava–Západné suburbium. Bratislava
- 1986 Košice–Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. [Košice–Krásna. (Zur mittelalterlichen Geschichte von Krásna nad Hornádom).] Košice–Bratislava

Ruttkay A.

- 1975–1976 Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. SlovArch, XXIII/1, (1975), 119–216, SlovArch, XXIV/2, 245–395.

Sabján T.

- é. n. Népi cserépkályhák

G. Sándor M.

- 1963 Középkori csontmegmunkáló műhely a budai várpalotában. BudRég, XX, 107–124.

Simon Z.

- 2000 A füzéri vár a 16–17. században. [Die Burg Füzér im 16–17. Jahrhundert.] Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Miskolc

Slivka, M.–Vallašek, A.

- 1991 Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice

Szabó Gy.

- 1954 A falusi kovács a XV–XVI. században. FolArch, VI, 123–145.

- Szabó J. Gy.*
1970–1971 Gótikus pártaövek a kishányai vár temetőjéből. [Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kishánya.] EMÉ, VIII–IX, 57–90.
- Szabó K.*
1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. [Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene.] Budapest
- Szörényi G. A.*
2003 A csorbakői vár története 1648-ig. [The history of the castle of Csorbakő until 1648.] HOMÉ, XLII. 165–226. Miskolc
- Temesváry F.*
1961 Kulcsstípusok és zár-mechanismusok a XV. században. [Entwicklung der Schlüsseltypen und Schloßmechanismen von XV. Jahrhundert an.] FolArch, XIII, 151–181.
1984 A váci Vak Bottyán Múzeum fegyvergyűjteménye. Váci Könyvek 2. Vác
- Tomka G.*
1996 Az ónodi vár kora újkori kerámiája. Szakdolgozat. Kézirat
2002 Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárok kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: *Gerelyes I.–Kovács Gy.* (szerk.), A Hódoltság régészeti kutatása. 299–308. Budapest
- Varjú E.*
é. n. A magyar viselet a középkor végén. In: *Domanovszky S.* (szerk.), Magyar művelődéstörténet 2. 485–508.
- Veres L.–Viga Gy.* (szerk.)
1999 A Herman Ottó Múzeum műkincsei. Miskolc
- Vida G.*
1999 A miskolci fazekasság a 16–19. században. [Volkstümliche Keramik aus Miskolc.] Miskolc
- Wolf M.*
1986 Középkori kerámialeletek Mezőnyáradon. [Mittelalterliche keramische Funde in Mezőnyárad.] CommArchHung, 147–159.
- Zichy Okmánytár IV*
1878 *Nagy I.–Nagy I.–Véghely D.* (szerk.), A Zichy és Vásonkeői Gróf Zichy család idősb ágának Okmánytára IV. Budapest
- Zolnay L.*
1975 Ünnepek és hétköznapiak a középkori Budán. Budapest
- Zsigmondkori oklevéltár II.*
1956 *Mályusz E.* (szerk.), Zsigmondkori oklevéltár II. Budapest
- Zsoldos A.*
1997 Kassa túszai. (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé családjáról.) [The hostages of Kassa. (A snapshot of Aba Amadé's family in 1311.)] Történelmi Szemle, XXXIX, (1997/3–4), 345–362.

THE RESEARCHING OF THE CASTLE OF SZUHOGY-CSORBAKŐ

In the Castle of Szuhogy-Csorbakő, there were excavation works made between 1928 and 1941. The recovered findings and excavation results were not processed by the excavators that time.

I published the historical processment of the castle in the 2003 yearbook of the Herman Ottó Museum, and now I'd like to present the principle reconstruction of the castle, and the processment of the findings.

In the first part of my essay I'd like to present the Principle reconstruction of the Castle of Szuhogy-Csorbakő. In this task the primary help for me was the geodesical measures, which were made in February 2002. This was expanded not just on the castle itself, but the close environment of the castle, so we got a picture of the medieval water and road system. We compared the results with the measures made in 1935, and with this, we could draw the picture of the inner castle, as it could look like. The earlier excavation were not affecting the outer parts of the castle, we compared other North Hungarian castles and their developments to it, and we tried to reconstruct this part of the castle with logical conclusions. I take this principal reconstruction as the pre studies of a later excavation in which we can make a more accurate picture of the castle.

In the second part of my essay I present the excavations made between 1928 and world war II, and their findings. These excavation were touching only the inner part of the castle, so we have findings only from there. Because of the excavations were lead by Andor Leszih, and mostly by a Szuhogy shoemaker András Szegő, we don't have any kind of stratum studies. The findings themselves got in the museum with labels only saying: 'The ruins of the castle of Szuhogy-Csorbakő'. So I cannot mention accurate dig sites and stratum in my finding processment. As we studied the findings, we saw that they are from the second half of the 15th, and the first half the 16th century. The most decorated objects, and decorative ceramics are also from that age. This fact is surprising, we should have much more high quality findings than we have now, because in the first third of the 15th century Csorbakő was an aristocratic residence. But findings related to this age are missing. A few findings were found however, and also some pieces from the castle of the 14th century, but their numbers are very little. Maybe the earlier archeological digging methods are responsible for this fact, but maybe the castle was 'cleaned up' by the diggers -destroying the older layers.

A characteristic of the earlier excavations was that there were almost no ceramic taken. They only took the most beautiful ones, others were left there or thrown away. As a result of this act, the most of the findings which took place in the museum are metallic.

We are in a lucky situation, because the castle was destroyed in 1553, so we have a relatively closed finding group. It seems that the most of the findings are from the 15th, and the first half of the 16th century.

András Gábor Szörényi

JELENTÉS A GÖNCI PÁLOS KOLOSTOR TORNÝÁNAK 2004. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL

BODÓ BALÁZS–PUSZTAI TAMÁS

Az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálos rend magyarországi kolostorainak száma a 14. század végén meghaladta a hatvanat.¹ A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye a rend építészetének tanulmányozása tekintetében kiemelkedő lehetőségeket rejt, hiszen olyan még álló pálos kolostorok találhatók itt, mint Dédes (Szentlélek), Kurtyán (Újház), Martonyi (Háromhegy) és Gönc. Közülük szerkezetileg az egyik legérdekesebb épület a gönci Szűz Mária pálos kolostor, ahol az igen jó állapotban megmaradt templom északi oldalán egy háromszintes torony áll.²

Dolgozatunkban a torony 2004. évi kutatásának eredményeit mutatjuk be. A miskolci Herman Ottó Múzeum e területen végzett régészeti feltárásának célja a napjainkra megromlott állapotú torony állagmegóvását szolgáló építészeti tervek szakmai, régészeti megalapozása volt.³ A régészeti kutatást a múzeum 2004. július 1. és július 15. között végezte, Pusztai Tamás vezetésével. Az ásatáson munkatársként részt vett Szörényi Gábor és Bodó Balázs régész.

A gönci Szűz Mária pálos kolostor Észak-Magyarországon, a Hernád-folyó mentén, a Zempléni-hegység nyugati peremén, Gönc várostól 3 kilométerre keletre található⁴ (1. kép). A kolostorra vonatkozó birtoklástörténeti adatokat Bándi Zsuzsanna ismertette 1985-ben.⁵ Történetének leírását legutóbb Belényesy Károly készítette el az Abaúji-Hegyalja pálos kolostorait leíró dolgozatában, 2004-ben.⁶ Ezen adatokból ki kell emelnünk, hogy Gönc mellett – feltehetően a mai kolostor helyén – már a 14. század végén élt egy szerzetesi közösség. 1371-ben Nagy Lajos engedélyezte, hogy a szerzetesek malmot építsenek Gönc felett. A kolostor építéstörténetéhez kapcsolódóan 1429-ből és 1464-ből rendelkezünk forrásokkal. Az építéstörténet vizsgálata során mindkét dátum meghatározó jelentőségű: 1429-ben Miklós püspök felszentelte a kolostor szentélyét, főoltárát, illetve a Mária-oltárt, és búcsúengedélyt adott a kolostornak; 1464-ben pedig János moldvai püspök megáldotta a Mária-templomot 7 oltárával együtt, s 40 napi búcsú tartását engedélyezte.

Ha a terepen megvizsgáljuk a még álló falakat, látható, hogy építészetiileg a szentély a toronnyal (és feltehetően a kolostorépülettel) összekapcsolódik, míg a hajó ezekhez képest jelentős stílus- és időbeli különbségeket mutat. A két felszentelési évszám minden bizonnyal e két építési szakaszhoz kapcsolható. A kolostor a 16. század közepén néptelenedik és pusztul el. 1540-ben a szerzetesek már szegények és szükségét szenvednek mindenben.⁷ 1558-ban Gönc bérbe vette birtokait.

¹ HERVAY 1994.

² A torony kutatás előtti állapotának leírása Bodó Balázs, a régészeti feltárás ismertetése Pusztai Tamás munkája.

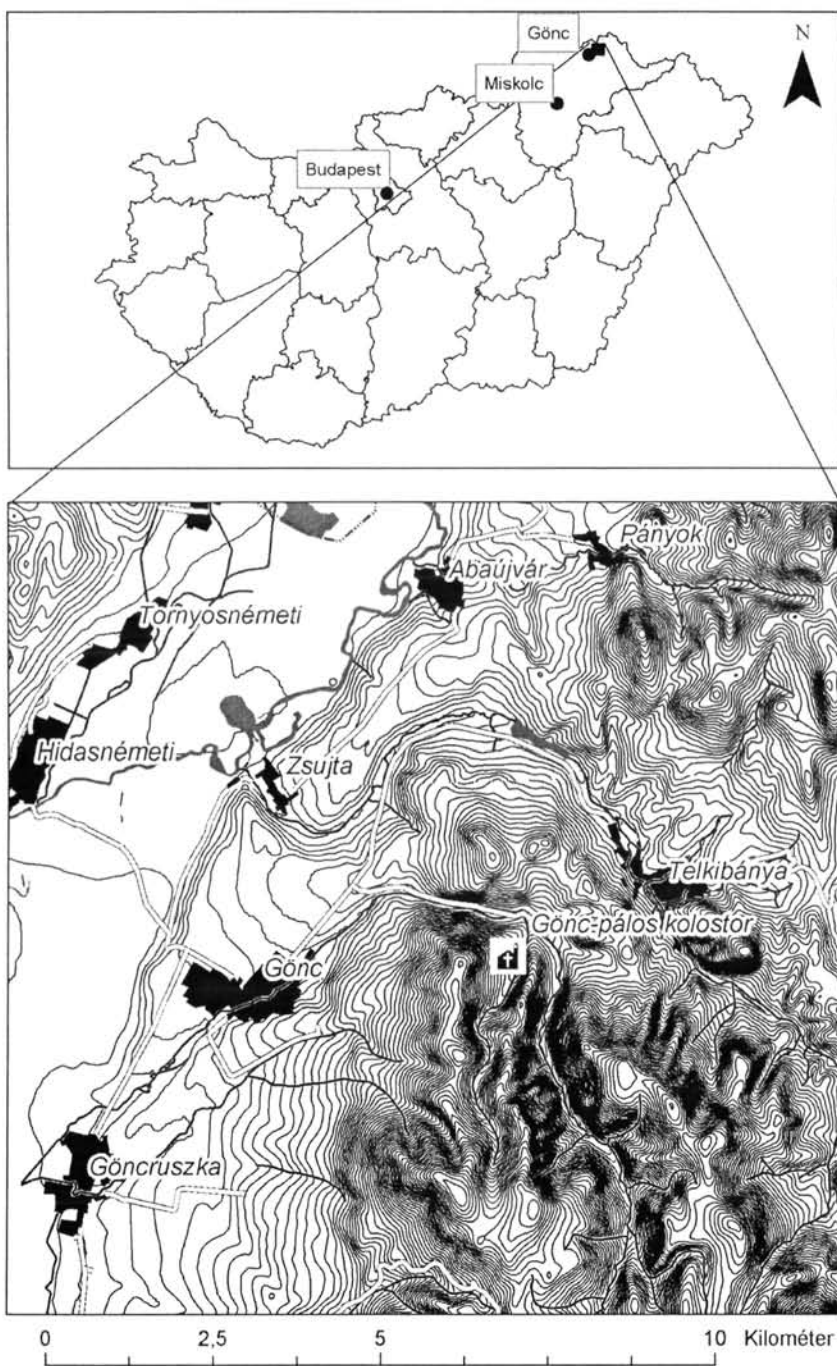
³ A munkának sajátos színezetet adott, hogy a torony állagmegóvását meghatározó építészeti tervek a kutatás előtt lényegében már elkészültek.

⁴ A kolostor elhelyezkedéséről, a tájban való helyéről részletesen ír BELÉNYESY 2004. 19–30.

⁵ BÁNDI 1985.

⁶ BELÉNYESY 2004.

⁷ IVÁNYI 1926. 20.

1. kép. A gönci pálos kolostor elhelyezkedése

A 2004. évet megelőzően a kolostor területén Tamási Judit végzett régészeti feltárásokat 1990-ben. Ekkor a kolostor templomának és szentélyének tengelyében egy K–Ny-i irányú kutatóárkot nyitott.⁸ A templom hossz tengelyében húzódó kutatóárkokban vizsgálta a középkori szinteket. A szentélyben legalább két építési periódushoz kapcsolódó járósínt tudott megfigyelni. A kolostor építéstörténetének részleteit Tamási Judit nem tudta tisztázni. Erre az egyetlen kutatóárkok nyilván nem is adhattak lehetőséget.

A ma is álló falak egy része – falkoronák, kiomlott nyílások környezetének felfalazása – a kolostor területén 1941-ben végzett állagmegóvás eredménye.⁹ A régészeti kutatás időpontjában a torony életveszélyes állapotban volt.¹⁰ A tornyon áthaladó kerengő boltívei a torony földszintjének nyugati és északi nyílásában kiomlottak, illetve a faragott köveket kibányászták. A keleti toronyfalban szintén egy nagyméretű kiomlás volt.

A torony kutatás előtti állapotának értékelése

A gönci kolostor épületeiről viszonylag sokat tudhatunk meg a templom északi falának és a toronynak a tanulmányozásával. Bár a kolostorszárnyak alaprajzát nem ismerjük, egyedülálló lehetőségként a keleti épületszárny esetében annak emeleti kialakításáról is viszonylag pontos képet alkothatunk.

A torony szentéllyel közös déli falánál elválás nem látható, így azt mindenképpen azzal egy idősnak kell tartanunk. Mivel a szentély építkezéseit az 1429-es felszentelési adat datálja, így a torony építését is ekkorra tehetjük.¹¹

A toronynak jelenleg három szintjét ismerjük. A földszinten mind a négy falon jól látszik a boltozat lenyomata. A falon látható fészkek alapján a boltsüveg falibordák nélkül metsződött rá a falakra, ahol a csúcsívzáradékok alatt ívesre faragott hátú kötömbök jelölik ki azok magasságát. A valószínűleg bordás boltozat a sarkokban egyszerű hasáb alakú konzolokról indult. A konzolok alját részübe metszett homorlat tagolja. Ez a műforma a szentély északi falának konzolán tűnik fel, de ott hengertagozat alsó lezárásaként. A földszinti helyiség alsóbb részeiről mindeddig semmit sem tudtunk.

A 2004. évi ásatás során kiderült, hogy a toronyalj észak és nyugat felé nyitott volt, vagyis (amennyiben volt) a kerengő délkeleti sarkát alkotta.¹² Ezek a nyílások – legalábbis lábázati szinten – különbözőképpen lettek kialakítva. Az északi árkádníylás keleti oldalán körbeforduló profilú lábázat fölött részüre metsződő élszedett szárkövek kerültek elő. A nyugati oldalon lábázat és élszedés nélküli, a keleti oldal szárközsélességével megegyező méretű, hasábos szárkö van. A szárkövek mindkét oldalon gondosan megmunkált kváderekből állnak. Sajnos a nyílások felső íves részéből jelenleg nem ismerünk kőfaragványt, de azok hátának lenyomatát megőrizte a törtkö falazat. Ez alapján az árkádív viszonylag pontosan rekonstruálható.

A nyugati fal esetében már korántsem tudjuk ilyen pontosan rekonstruálni az egykori állapotot. A déli oldalon a templomhajó északi falának vakolt falsíkja befut az árkádív

---

⁸ TAMÁSI 1990. 7.

⁹ A bejárat megerősítésének munkálataira lásd: Borsod-megyei Levéltár: Gönc község közgyűlési jegyzőkönyvei 5. kötet, V–151, 1941. év. Az adatokért Bodnár Tamás levéltárosnak tartozunk köszönettel.

¹⁰ Az életveszély miatt a torony belsejének csak az északi felét tudtuk feltárni (2. kép), a déli fele még kutatatlan maradt.

¹¹ A szentély és a hajó datálásához lásd: BODÓ, A dobrakutyai pálos kolostor. Adalékok a 15. századi pálos építészetéhez (megjelenés alatt).

¹² Hasonló megoldást láthatunk a sátoraljaújhegyi kolostornál: GÉCZY 2000. 4. oldal ábrája.

kiromlásának utólagos aláfalazása mögé, de rajta sajnos nem látszik ívindítás nyoma. Hasonlóan az északi oldalon sem ismerjük az árkád kialakítását.

A torony és a templom falai a környező épületrészekre nézve is számtalan információt hordoznak. A szentély északi oldalához keskeny folyosó simult, amelynek keleti záradéka a dongaboltozat fészkeivel ma is áll. A dongaboltozat vállvonala a szentély északi falán látható. A folyosó nyugati részének lenyomatát a torony keleti fala őrizte meg. Itt egyértelműen kivehető a folyosó északi falának csatlakozása. A folyosó tényére Gönc kapcsán Belényesi Károly hívta fel a figyelmet.¹³ A folyosó ezen falának maradványait az ásatás hozta felszínre. A folyosó nyugati végén egy lépcsőház nyomai látszanak, amelyről alább még lesz szó.

Más kolostorokhoz hasonlóan a helyiség keleti végében lehetett egykor a lavabofülke.¹⁴ Ennek kibányászása után keletkezhetett a keleti fal ablakfülkeszerű kiromlása. A folyosó közepe táján nyílt a szentély, valamint a sekrestye ajtaja. A sekrestye a folyosótól északra állt. Délkeleti sarka, a földszinti boltozat vállkövével, ma is látható. Nyugati oldalát részben a torony fala alkotta, amelyen jól látszik a helyiség boltozatlenyomata. Északi fala az ásatás során került elő. Boltválla alapján egykor bizonyosan bordás boltozattal bírt, de annak pontosabb kialakítására az erősen kopott kőfaragvány nem nyújt elég támpontot. A területen idén talált bordatöredékek sem feltétlenül innen származnak.¹⁵ A torony északi oldalához csatlakozó épületrész földszinti kialakítása sem ismert. Annyi bizonyos, hogy fedett térnek kellett itt húzódnia, hiszen az emeleten két ajtó is erre nyílik. Keleti, részben a sekrestye nyugati záródásával azonos fala közvetlenül a talajszint alatt került elő. Dél felé a toronyalj árkádníálásának faragott kvádereihez és lábadatahoz van hozzányomva. A helyiség nyugati és (ha volt) északi falát nem ismerjük. Esetleges boltozatára a torony északi falán látható bizonytalan, fészkeszerű lenyomat utal. A bevésés annyira szabálytalan, hogy utólagos kialakítása sem zárható ki. Arra, hogy a most ismertetett jelenségek egy kerengőfolyosó részei vagy más, egyelőre ismeretlen kiterjedésű helyiség maradványai-e, csak további feltárások adhatnak választ.

A torony nyugati falához is csatlakozott egykor épületrész. Ennek boltozatlenyomatai és félnyeregterejének nyomai egyértelműen látszanak a torony, valamint a hajó falán. A nyomok alapján itt sem zárható ki az utólagos beboltozás. Furcsa, hogy a boltozatnyomok kissé nyugatabbra megszűnnek és csak a hajó nyugati végénél láthatók újra. Ez a tény a határozott terepnyomok ellenére is óvatosságra int a kerengőfolyosók feltételezése tekintetében.

Mint láttuk, a földszinti helyiségekről viszonylag pontos képet alkothatunk. A torony falán megőrződött nyomoknak köszönhetően az emeleti helyiségek tekintetében is hasonló a helyzet. Az emeletre, amint már volt róla szó, a szentély északi falához csatlakozó folyosószerű közlekedőtérből vezetett lépcső, annak nyugati felében. A folyosóba nyíló szentély, illetve sekrestyeajtók miatt azonban a lépcsőnek már nem maradt elég hely a viszonylag nagy szintkülönbség áthidalására. A problémát úgy oldották meg, hogy a lépcső felső részét derékszögben befordítva a torony keleti falában vezették tovább.

¹³ BELÉNYESI 2004. 24–26.

¹⁴ Legközelebbi párhuzamként a kurtyáni kolostor hasonló elrendezését említhetjük, ahol a folyosó keleti végében viszonylag épen megmaradt a lavabo is, csupán medencéje törött le. Kurtyánban a lépcsőház a folyosó nyugati végéből indult észak felé. Martonyiban is hasonló elrendezés volt, bár itt a lépcsőház szerkezete egyelőre bizonytalan. CZEGLÉDY 1986–87. 222. 13. kép.

¹⁵ Noha mind ez idáig nem készült el a templom kőfaragványainak részletes és teljes körű felmérése, eddigi méréseink alapján a most talált töredékek valószínűleg a szentélyből származnak.

A lépcsőház és a torony falának csatlakozásánál egy félkörívű, élszedett, visszavágott indítású heveder déli oldalának töredéke látszik. Ettől nyugatra a torony falában egyértelműen kivehető a lépcsőház beforduló folytatásának 90 cm széles fülkeszerű kiképzése. A torony emeleti szintjén három irányba nyílt ajtó. Az északra nyíló ajtó küszöbét egy deszka alkotta, amelynek fészke ma is jól látszik. Hasonlóképpen alakították ki a nyugati falban látható nyílást, amelynek küszöbszintje kissé magasabban van, mint a padlósínt. Rendeltetésére nézve valószínűleg a toronyhoz nyugatról csatlakozó helyiség padlásbejárója volt. Bár nyílása nem maradt meg, bizonyosan volt egy harmadik ajtó is ezen a szinten, mégpedig a lépcsőház ajtaja. Ez minden bizonnyal a torony keleti falának északi végén helyezkedett el.¹⁶ A torony emeleti födémét a falak mentén kiképzett padka, valamint a sarkokba átlósan benyúló konzolok tartották. A konzol alsó hengertagja kisebb homorlattal kapcsolódik a konzol függőleges homlokfalához. A konzolok közül az északkeleti ma is viszonylag ép, a többinek csak a falban ülő letört csonkjai látszanak. Valamelyikükhöz tartozott az a töredék, amelyet a legújabb ásatás hozott felszínre.

A földszinti sekrestyéhez hasonlóan a fölötte elhelyezkedő perjeli szoba boltozatlenyomatát is megőrizte a torony fala.¹⁷ A szoba ajtaja északnyugat felől nyílt. Kissé furcsa elhelyezkedését a toronyfalban futó lépcsőház és a torony vastag északi fala magyarázza. Ezek ugyanis csak a szoba nyugati falának északi részén tették lehetővé egy ajtó elhelyezését. Az ajtónyílást így is kissé ferdén kellett kialakítani, amint azt déli megmaradt rézsűje mutatja. Az ajtót a torony emeletéről észak felé nyíló kijáraton át lehetett megközelíteni, ami itt egy újabb helyiséget feltételez. Az, hogy ez a tér az egész keleti kolostorszárny előtt végigfutó emeleti folyosó vagy csak egy, a toronyhoz északról csatlakozó, kisebb épületrész volt, avagy a keleti kolostorszárny emelete innentől kezdve nyugat felé a kerengőfolyosó fölé is kiterjeszkedett-e, további ásatások nélkül egyelőre eldönthetetlen.

Egy megfigyelés további lehetőséget kínál a keleti kolostorszárny részletesebb megismerésére. Úgy tűnik, hogy a torony északkeleti sarkához csatlakozó falcsonk felső része az eredeti ferde kiképzését őrzi és nem lepusztulás eredménye. A faltető nyugati fele kissé alacsonyabban van. Mindezek figyelembevételével feltételezhető, hogy ezen a részen a perjeli szoba oromfalának maradványai őrződtek meg, az oromzatra fektetett ferde gerenda fészkeivel.¹⁸

A torony következő szintjéről egyelőre nagyon keveset tudunk. Nyugati és északi oldalán párkány fut körbe. Padlóját a már ismertetett konzolok tartották. Miután külső ajtónyílása nincs, valószínűleg belső falépcsőn vagy létrán közelítették meg, a torony előző szintjéről. Egyetlen nyílása a keleti fal déli részén látható csúcsíves ablak. Az ablaknak csak a déli része maradt meg. Északi felére falkiromlás utal. Viszonylag egyszerű módon a törtkőfalban kökeret nélkül alakították ki. A fal egyenetlenségeit vakolatral fedték el.

¹⁶ A lépcsőház nyílhatott volna a sekrestye fölötti perjeli szobába is, de ennek ajtaja a szoba északnyugati sarkánál volt. Hacsak a többi emeleti helyiség megközelíthetőségét az alkalmasabb toronymenet helyett nem errefelé oldották meg, a lépcsőház ajtajának a toronyba kellett nyílnia. A lépcső felső végénél kétirányú ajtót statikai okokból aligha feltételezhetünk, ráadásul ez esetben nem lett volna szükség a perjeli szoba másik, amúgy sem túl szerencsés kialakítású ajtajára.

¹⁷ A helyiség funkciójának azonosítása Gyöngyösi Gergely munkája alapján lehetséges, aki egy Göncön történt esemény leírásánál említi, hogy: „...in cella prioratus, quae supra sacristiam satis alte situatur”. GYÖNGYÖSI 139.

¹⁸ A kérdést véglegesen csak a szóban forgó részletek közelebbi tanulmányozásával lehet eldönteni.

A torony szerkezeti csomópontjainál több helyen is felhasználtak – szemmel láthatóan nem ide készült – profilált kőfaragványokat. Amennyiben nem az építkezés során keletkezett fölösleges darabok felhasználásáról van szó, úgy ezek a korábbi templom-épület bontásából származhatnak.¹⁹

A régészeti feltárás és a kutatási területek meghatározása (2. kép)

A 2004. év során négy munkaterületen (G1–G4) végeztünk feltárásokat. A feltárási helyszínek mindegyike a toronyhoz, vagy annak környezetéhez kapcsolódott (2. kép).

G1-szelvény: az egykori sekrestye területe (2. kép)

A szentélyből a sekrestyébe vezető jelenkori nyílás tengelyében, É–D-i irányban 1 méter széles árkot húztunk. Az árok hossza 5,5 méter. Az itt tervezett kutatás célja a sekrestye kiterjedésének, északi falának meghatározása, a sekrestye és a feltételezett lépcsőház falának meghatározása, valamint a sekrestyebelső szint- és rétegviszonyainak tisztázása volt.

A sekrestye területén a korabeli járószinthez képest 1,5 méter vastag törmelékes feltöltés található (5. kép). Az épület pusztulási rétegét a későbbi kőbányászat teljesen átforgatta, a sekrestye általunk kutatott területén eredeti állapotában lévő omladék, vagy egyéb régészeti jelenség nem volt, csupán a járószinten lévő zöldesszürke színű finom fektetőhomok, ami – a sekrestye betöltésének alsó sávjában található, másodlagos helyzetben lévő téglákkal összekapcsolva – feltehetően a sekrestye padlóburkolatát képezhette. Egy padlótegla az eredeti helyén volt. A sekrestye törmelékes betöltésében több bordatöredéket találtunk,²⁰ mint azt fentebb leírtuk, feltehetően nem mindegyik töredék származik a sekrestye boltozatából. A kolostor kőanyagát a későbbi kőbányások többszörösen átforgatták.

A sekrestye északi fala a korabeli felszínhez képest 0,9 méter magasságig megmaradt. Vastagsága 60 cm (6. kép). A sekrestye déli fala 1,4 méter magasságig volt követhető, belső (északi) oldalán fehérre meszelt vakolatfoltokkal. A sekrestye szélessége 3,6 méter (4. kép).

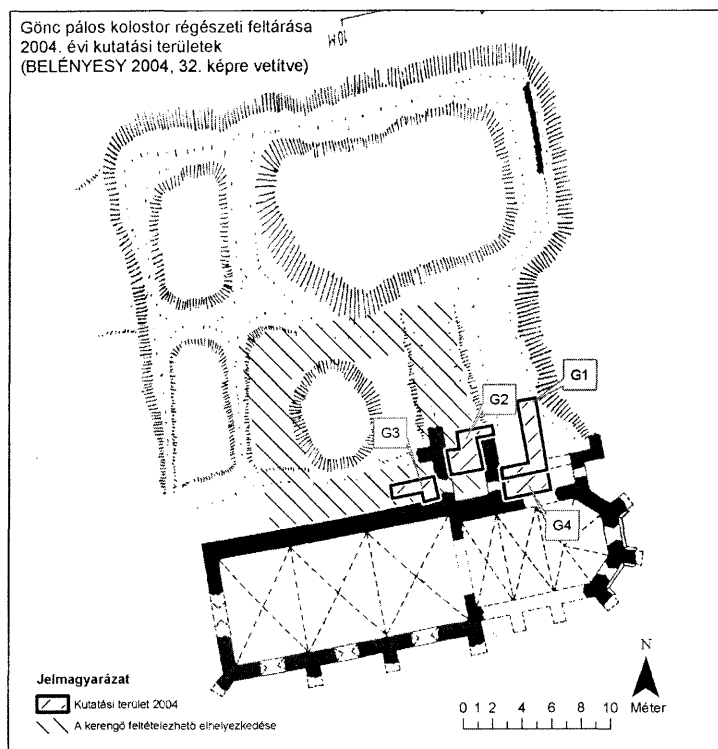
G4: a sekrestye és a szentély közötti lépcsőház (4–5., 7–8. kép)

A szentély északi oldala kapcsán már a korábbi kutatás feltételezte, hogy a szentélyből északra vezető ajtón át nem közvetlenül a sekrestyébe jutunk, hanem egy lépcsőházba.²¹ A ma is álló falakon, három helyen: a torony keleti oldalában az alsó szinten, az 1. emelet magasságában, valamint a torony keleti falával szemben magasodó falcsomkon olyan falazatindítások figyelhetők meg, melyek – összekapcsolva a szentély északi falával – egy folyosót alkotnak. E folyosó téglaboltozatának maradványai a szentély északi falának külső, északi oldalán, valamint az itt található keleti falcsomkon, a lavabo feltételezhető helye fölött, ma is megfigyelhetők. E folyosó déli oldalfalában (a szentély északi falának külső, északi oldala) a torony emeletére vezető lépcső lenyomatai is megmaradtak (7. kép).

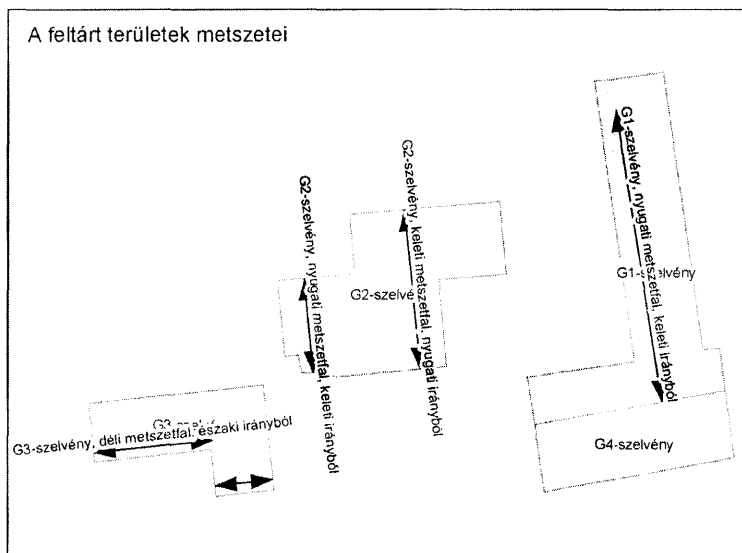
¹⁹ A faragványok rézsűvel induló homorlatos profiljuk alapján leginkább lábazati vagy zárópárkányként képzelhetők el. Közülük az egyik derékszögű külső sarokba illik.

²⁰ A feltárásról a múzeumba került kőanyagon feltüntetettük az adott kő származási helyét jelölő szelvényszámot (G1–G4).

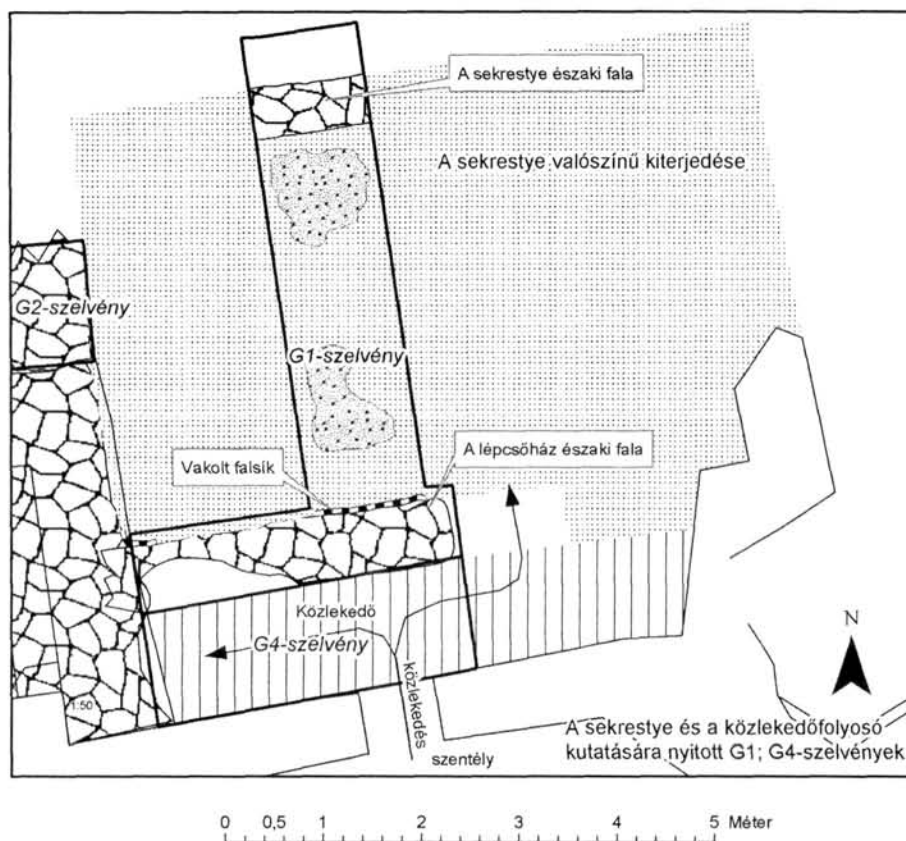
²¹ BELÉNYESY 2004. 24.

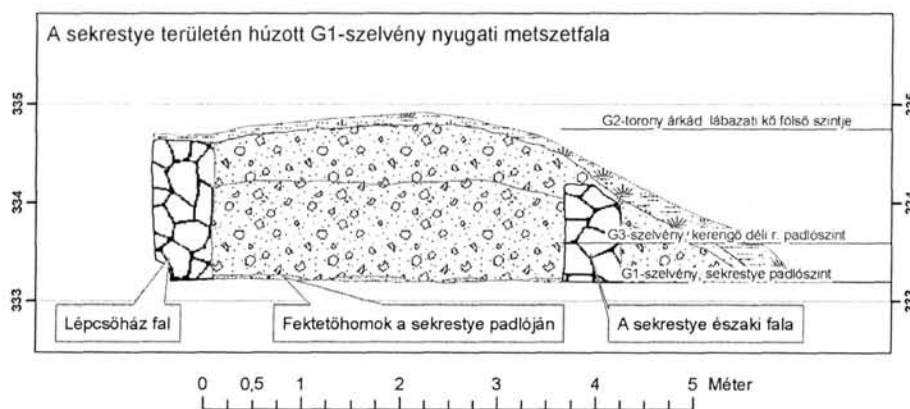
2. kép. A gönci pálos kolostor tornyánál a 2004. év során kutatott területek

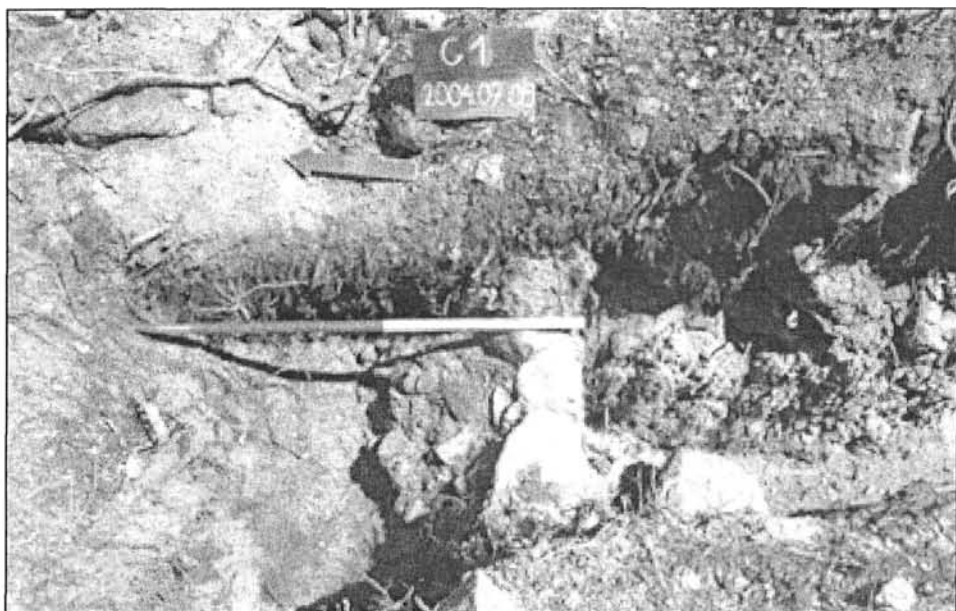
3. kép. A dolgozatban közölt metszetek elhelyezkedése

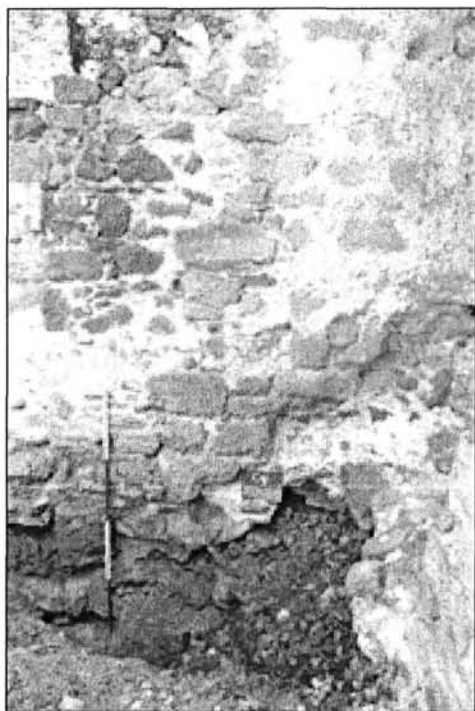
4. kép. A G1-szelvény – sekrestye felszíne

5. kép. A G1-szelvény nyugati metszetsfala

6. kép. A sekrestye északi fala a G1-szelvényben

7. kép. Lépcső lenyomatai a közlekedőfolyosó déli falán

8. kép. A közlekedőfolyosó északi fala és a torony kapcsolódása

9. kép. A közlekedőfolyosó északi fala

A G4 területen – a szentély északi falának külső oldala mellett húzódó 1,2 méter széles sávban, 3,3 méter hosszan – meg kívántuk keresni a lépcsőház sekrestyével közös északi falát. Ez a fal a kutatás során elő is került (4–5., 8–9. kép). Legnagyobb magasságát a G1 árokban, a sekrestye kutatása során 1,4 méterben határozhattuk meg. A fal 65 cm vastag, magassága, valamint vastagsága a torony felé haladva a kései bányászat következtében folyamatosan csökken. A torony keleti falában jól látható a fal bekötése. A G4 árokban tapasztaltuk, hogy az újkori bányászat a lépcsőház falát jelentős mértékben (a korabeli járószint alá is benyúlva!) elbányászta. A lépcsőház fala a toronytól keleti irányba haladva a G4 árok közepén falsíkban végződik. Itt volt a bejárat a sekrestyébe. A bejárat nyílás túlsó, keleti szélét a G4 árok már nem érintette, azt nem vizsgálhattuk. A közlekedőfolyosó északi falának toronyba való bekötésénél, a fal északi oldalánál, ami a sekrestyebelső DNY-i sarka – hasonlóan a G1 árokban tapasztaltakhoz – vakolt, fehérre meszelt felület volt.

G2: a torony alsó szintje, északi árkád (2., 10–11. kép)

A kutatás előtt (!) elkészült építészeti tervek alapján a torony alsó szintjét, a torony északi oldalán oly módon erősítették volna meg, hogy az alsó szint részben kiomlott nyílását befalazzák, és abban egy kisebb bejáratot képeznek ki. E helyen a kutatott terület 2,7 x 2,7 méter kiterjedésű volt. Az itt létesítendő befalazás körülményeinek vizsgálatára a torony északi nyílásában megkerestük a korabeli járószintet (11. kép). E járószint a mai felszín alatt 1,5 méter mélységben található. Az itt talált feltöltési rétegek a kolostor pusztulását követő kőbányászat során részben összekeveredtek. E kevert feltöltésben kevés 15. századi kerámiatöredék volt. A törtköves feltöltésben igen kevés faragott követ találtunk. A feltöltés alatt előkerült egy 17–20 cm vastag agyagos réteg, aminek felszíne az egykori járószintnek felelt meg. E réteg alatt a torony északi nyílásának keleti és nyugati lábázataát összekötő, egységes, jó állapotú sávalapozást figyeltünk meg (10., 18. kép) (feltehetően az egész torony alatt megtalálható ez az alapozás, kiterjedésének meghatározásához további ásatás szükséges). A G2 terület kutatása a torony földszinti, északi nyílását érintette. E területen előkerült az északi árkádív eredeti helyén lévő lábazata. Ez a lábazat a keleti oldalon a boltív indításáig megmaradt, azaz a korabeli járószinthez mérten 145 cm magasságig (11–16. kép). A boltív nyugati lábázatának felső szakaszát elbontották. Itt a lábazat mintegy 60 cm magas maradványát találtuk meg (11., 18–20. kép). A keleti lábázati kőhöz kapcsolódik a kerengő (ha volt kerengő) keleti,

vakolt fala, ami e területen igen jó állapotban, 1,5 méter magasságig megmaradt. E fal a kerengő és sekrestye közös fala (10., 21–22. kép).

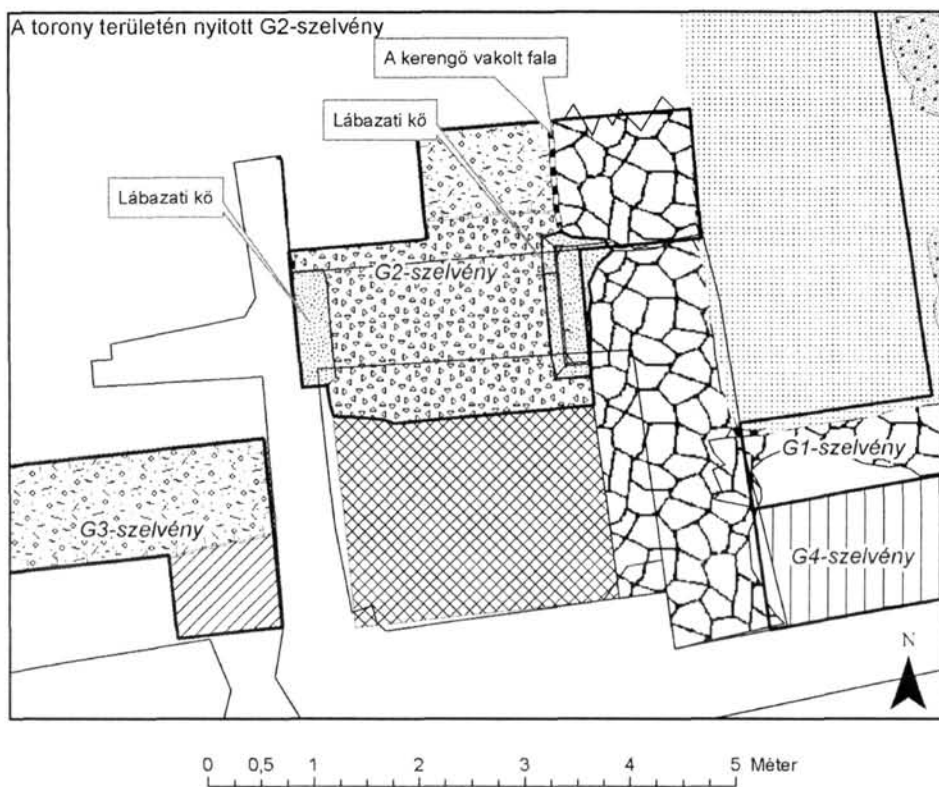
G3: a torony alsó szintje, nyugati árkád (2., 23–24. kép)

A kutatás előtt elkészült építészeti tervek alapján a torony alsó szintjének nyugati nyílását oly módon erősítik meg, hogy a nyílást ma részben elzáró, kiromlott falat egészítik ki, azaz a nyílást befalazzák. A G3-szelvény a hajó északi falával párhuzamosan húzott, a torony nyugati, földszinti nyílásának befalazásától induló, 1 x 3 méteres alapterületű árok volt. Ezt az árkot később DK-i irányba – a torony-hajófal találkozásának vizsgálata érdekében – kibővítettük. E területen meg kellett határozzuk, hogy az árkádív befalazása mikor készülhetett: középkori vagy esetleg későbbi befalazással számolhatunk-e? E célból vizsgáltuk a befalazáshoz kapcsolódó szinteket. Meghatározható volt, hogy a torony alsó szintjének nyugati nyílásában talált falat nem alapozták le a teherhordó talajra, még csak az itteni középkori járószintre sem, hanem a torony és kerengőfolyosó omladékára tették rá, a kolostor pusztulását követően (feltehetően az 1941-es állagmegóvás során) (24–26. kép). A kerengőfolyosó padlószintjén e területen 1,8 méter vastag feltöltés található. A padlót feltehetően egy alkalommal megújították. E megújítás alatt sírok kerültek elő. E sírok Ny–K-i tájolásúak. Közülük a legfelsőt (s8) feltártuk. A csontváz derekán, valamint deréktól kissé magasabban, a csontváz alatt egy apró, rézszegecsekkel kivert, valamint spirálisan meghajtott bronzszállal díszített öv volt (29. kép). A sír betöltéséből 16. századi mázas kerámiatöredék került elő.

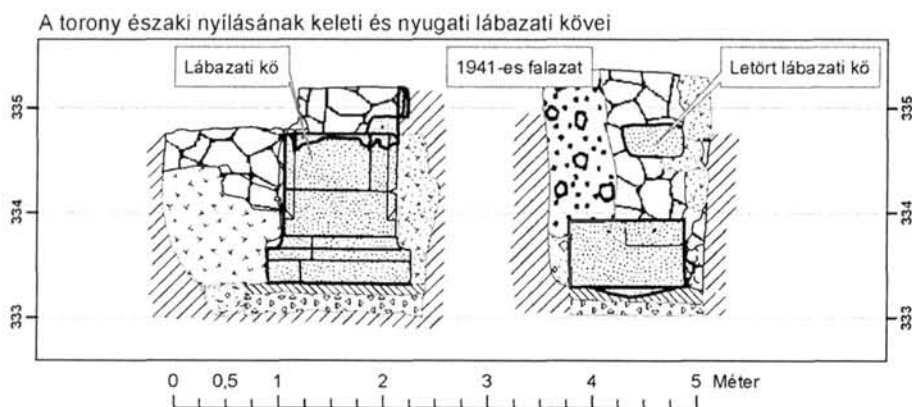
Az északi hajófal toronnyal való kapcsolatát vizsgálva meghatároztuk, hogy a hajófalon itt található betekintőnyílás alja a kerengő korabeli járószintjéhez mérten 1,3 méter magasságban van (24., 27–28. kép). E nyílás mellett, tőle nyugatra egy hasonló nyílás található. A toronyhoz közelebbi nyílás feltehetően az északi diadalív lábázatában elhelyezett oltárra való rálátást biztosította a kerengőből (23. kép). E két nyílás funkciójáról alább szólnunk. A keleti betekintőnyílás alatti falsíkon megmaradt a kerengő fehérre meszelt vakolata. E helyen – a hajó északi fala és a torony találkozásánál – szintén elő kellett volna kerülnének a torony északi nyílásához hasonló lábázati kövek. Ilyen szerkezetet azonban a kutatási területen nem találtunk. Ha megnézzük a 20. képet, ami a toronyalj északi nyílásának lábázati kövét mutatja, látható, hogy a torony nyugati oldalán lévő nyílás kutatása során megtalált 1941-es befalazás a lábázati köre támaszkodik. A nyugati nyílás boltövének tehát megvan a lábázati köve, ugyanaz, mint az északi nyílás keleti felében talált kő. A toronyalj nyugati nyílásában azonban e kövel szemközt, a hajófalhoz kapcsolódóan nem találtuk hasonló lábázat nyomát. E hiány azonban magyarázható azzal is, hogy a toronyaljnak éppen a déli fele maradt kutatatlan (10. kép). Feltételezzük, hogy itt is az északi oldalhoz hasonló nyíláskialakítással számolhatunk, de ezt a feltételezést további régészeti feltárással kell vizsgálni.

A sekrestye kiterjedésének meghatározásán túl fontos eleme a kutatásnak, hogy a Belényesy Károly által korábban valószínűsített közlekedőfolyosó északi falának vonulatát a sekrestye és a szentély között sikerült egyértelműen meghatározni.

A torony földszinti árkádjai a kutatás során szintén meghatározhatóvá váltak. Az itt található árkádív faragott köveit ugyan elbontották, de a kövek hátának lenyomata ma is dokumentálható. E lenyomat környezetéről (északi toronyfal síkja) az ásatás során fotogrammetriai felmérést készítettünk, ami lehetőséget adott az ívek kiszerkesztésére. Az ásatás eredményeként az itt található lábázati kövek méreteit szintén ismerjük. Ezen adatok birtokában a torony földszinti nyílásai északon (és talán a nyugati oldalon is)

10. kép. A G2-szelvény – toronybelső felszíne

11. kép. A torony földszinti, északi nyílásának lábazati kővei

meghatározhatóak, ami lehetőséget ad a szerkezet eredeti állapotokhoz közelítő bemutatására (30. kép).

Guzsik Tamás Gönc, Ruzska, valamint Telkibánya területén található egyházi intézmények kapcsán érdekes elméletet állított föl.²² Az alábbiakban az ő gondolatait idézzük: „A gönci kolostor romjainak vizsgálata viszont arra utal, mintha idővel az ispotály-funkció beköltözött volna a kolostorba. Az északi hajófal két – rendkívül keskeny, ferde rézsűvel kialakított – nyílása (50–55 cm széles) nem szokásos megoldás egy „normál” kolostori funkciónál. A nyílások nem is érnek le az egykori padlószintig, az egyik csak mintegy 60 cm magasságban kezdődik.”²³ A középkori ispotály analógiákra hivatkozva Guzsik *oculusnak*, betekintőnyílásnak határozta meg őket. Mindkét nyíláson keresztül a diadalív előtti két oltárra lehetett rálátni. Így a templomhoz északról csatlakozó folyosószakaszról be lehetett kapcsolódni az istentiszteletbe anélkül, hogy a templomban lévő „egészségesekkel” kellene egy térbe kerülnie. Az említett folyosószakasz keleti felénél, a „torony” és a sekrestye vonalában utólagos, de még középkori elfalazások láthatók (lásd a 2004. évi feltárás G3-szelvénye!). Mint írja, talán ezek is az időközben kialakult ispotály funkcióval függtek össze. Így ugyanis kialakult a templomhajó északi falához kapcsolódó, de a keleti, szerzetesi funkcióktól (sekrestye, káptalanterem) teljesen szeparált „beteg-folyosó”. Véleménye szerint e funkcióváltás azt követően történhetett meg, miután a telkibányai Szent Katalin ispotály kegyuraságát 1450-ben a gönci pálosok megkapták. E funkcionális változás előzetes kodifikálására utalhat Guzsik Tamás szerint a telkibányai ispotály 1450-es adományozásában az a kitétel, hogy a kolostor szerzetesei mind az alapítók, mind pedig Mátyás pap és szülei lelki üdvösségéért hetente, a Szent Katalin egyházban két misét kell mondjanak, ha pedig ott nem tudnák ezt elvégezni, akkor a Szűz Mária kolostorban.²⁴ Tovább idézve Guzsik Tamás gondolatmenetét: „Később [1450-után] az ispotályról több szó nem esett, csupán a »két gönci kolostor, Szűz Mária és Szent Katalin« elnevezés mögött sejtjük, hogy esetenként ez nem a gönci és ruszkai (egymástól jogilag független) »két kolostor«, hanem a gönci Szűz Mária-kolostort és az időközben pálos kezelésbe került telkibányai Szent Katalin-ispotályt jelenti”. „Több jel is utal arra, hogy a kolostori élet a XV. század 2. felében a telkibányai ispotály területére helyeződött át.” Véleménye szerint a gönci Boldogasszony kolostor templomára vonatkoztatott 1464-es felszentelési adat inkább a telkibányai ispotály 1450 utáni átépítését követő újbóli felszentelésére vonatkozhat, oly módon, hogy immár az a „Boldogasszony kolostor”.²⁵

Nézzük, mit tudunk a telkibányai ispotály 1450 utáni sorsáról!

1450-ben Palóczy László országbíró felkéri a jászói konventet, hogy a kijelölt királyi emberek egyike iktassa be a Gönc mezőváros közelében lévő Szűz Mária kolostor szerzeteseit az abaúj-megyei Telkibánya város határai között lévő Chechwz pusztá, a Telkibánya város végében lévő Szent Katalin ispotály kegyurasága, a Wagner nevű szőlő, a szőlőtől lejjebb lévő rét és a völgy végében fekvő malom és valamennyi más, eddig Mátyás papot, a néhai Kopprer György Telkibányán élő mostohafiát illető fekvőségek birtokába.²⁶ A későbbi (1459) oklevelek a pálos kézre jutott birtokok között még felsorolják Mátyás pap kúriáját, 4 telekkel, fürdővel.²⁷

²² GUZSIK 2003. 103–104.

²³ Ez az adat az ásátás eredményeképpen módosult. Lásd fentebb!

²⁴ BÁNDI 1985. 591.

²⁵ GUZSIK 2003. 103, 137, 139.

²⁶ BÁNDI 1985. 590–591.

²⁷ BÁNDI 1985. 591.

12. kép. A torony északkeleti lábazati köve és a kerengőfal kapcsolódása

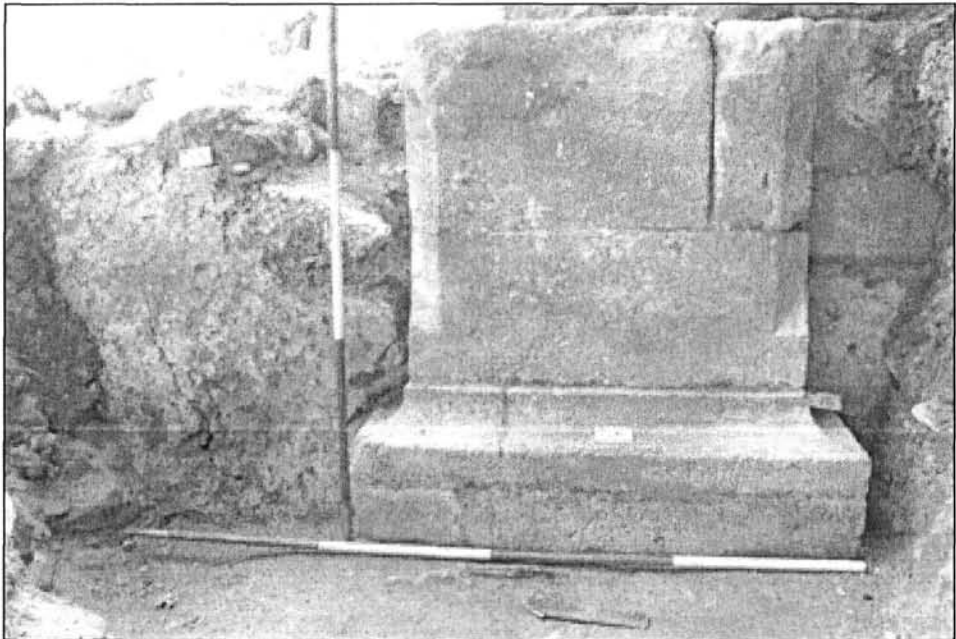
13. kép. A torony északkeleti lábazati kővének déli éle

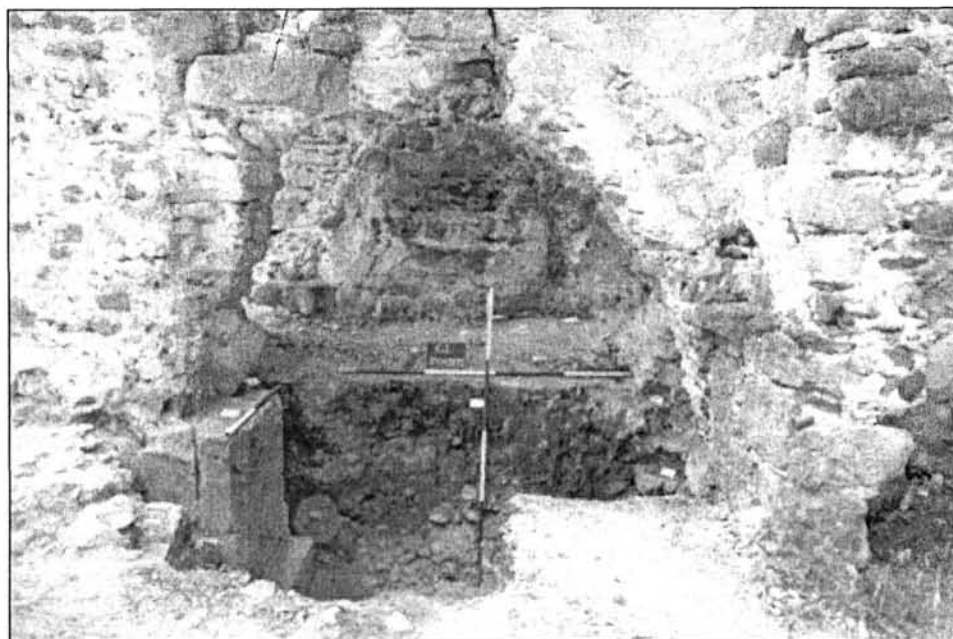
14. kép. A torony északkeleti lábazati köve és a kerengőfal kapcsolódása

15. kép.
A torony északkeleti lábazati köve

16. kép. A torony északkeleti lábazati köve és a kerengőfal kapcsolódása

17. kép. A torony északi fal földszinti nyílása

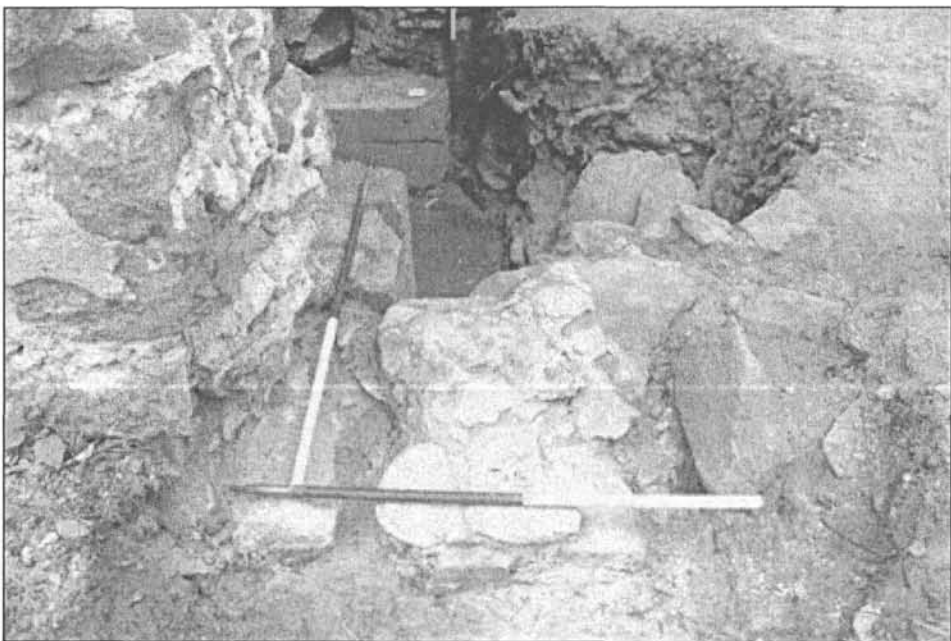
18. kép. A torony padlószintje alatti sávalapozás

19. kép. A torony északnyugati
lábazati köve

20. kép. A torony északnyugati lábazati
köve, bal oldalt rajta az 1941-es elfalazás

21. kép. A sekrestye-kerengő közös fal csatlakozása a torony északkeleti sarkához

22. kép. A sekrestye-kerengő közös fal csatlakozása a torony északkeleti sarkához

Az 1450-es adományozás feltétele, hogy a kolostor szerzetesei mind az alapítók, mind pedig Mátyás pap és szülei lelki üdvösségéért hetente a Szent Katalin egyházban két misét mondjanak, ha pedig ott nem tudnák ezt elvégezni, akkor a Szűz Mária kolostorban.²⁸ A telkibányai Szent Katalin ispotályra, a gönci Szűz Mária (Boldogasszony) és a ruszkai Szent Katalin ispotályra vonatkozó történeti források esetleges összekeveredését vizsgálva az alábbi mondható el: az 1410–20-as években az oklevelek a ruszkai kolostor kapcsán a „Gönc melletti Szent Katalin kolostorról” beszélnek.²⁹ Ekkor a telkibányai Szent Katalin ispotály még javában működik. Föl sem merül, hogy összekevernék a két intézményt. 1430-ban Ruszkai Izsép fia Péter földjei részben a Szent Katalin kolostor „felé” vannak.³⁰ Ez az adat is minden bizonnyal a ruszkai kolostorra vonatkozik, hiszen a telkibányai Szent Katalin ispotály mellett ekkor még egyik oldalról Telkibánya város belterülete, másik oldalról pedig szakadék helyezkedik el, Ruszkai Izsép fia Péter is feltehetően ruszkai volt, nem telkibányai.

1459-ben ugyanabban az oklevélben a Gönc mezőváros közelében lévő Szűz Máriáról nevezett pálos kolostor mellett külön említik a Telkibánya mezővárosban alapított Szent Katalin kápolnát.³¹

A telkibányai Szent Katalin ispotály gyakorlatilag Telkibányán van (a település-mag szélén), ezt a régészeti feltárás alapján nagy valószínűséggel kijelenthetjük. Anakronizmus lenne erről az oklevelekben úgy írni, mint a „Gönc mezőváros közelében” lévő épületről.

Topográfiaiilag a Gönc és Telkibánya településhatárokon, Gönc-höz tartozóan fölépített Boldogasszony kolostor területi hovatartozása több bizonytalanságra adhatna okot. E bizonytalanság azonban az oklevelekben nem, csak az újabb történeti munkákban jelentkezik.³² Amikor az oklevelek a Gönc mezőváros határában, vagy közelében lévő kolostorról beszélnek, az vagy a (gönci) Szűz Mária, illetve Boldogasszony, vagy a (ruszkai) Szent Katalin kolostor lehet.³³ 1484-ben hejcei jobbágyok a Gönc mezőváros közelében lévő Szent Katalin pálos kolostor Fewenyess nevű szőlőire rohannak. Hejce, Ruszka, Gönc és Telkibánya település elhelyezkedése alapján valószínű, hogy a Ruszka

²⁸ BÁNDI 1985. 591.

²⁹ BÁNDI 1985. 586–587.

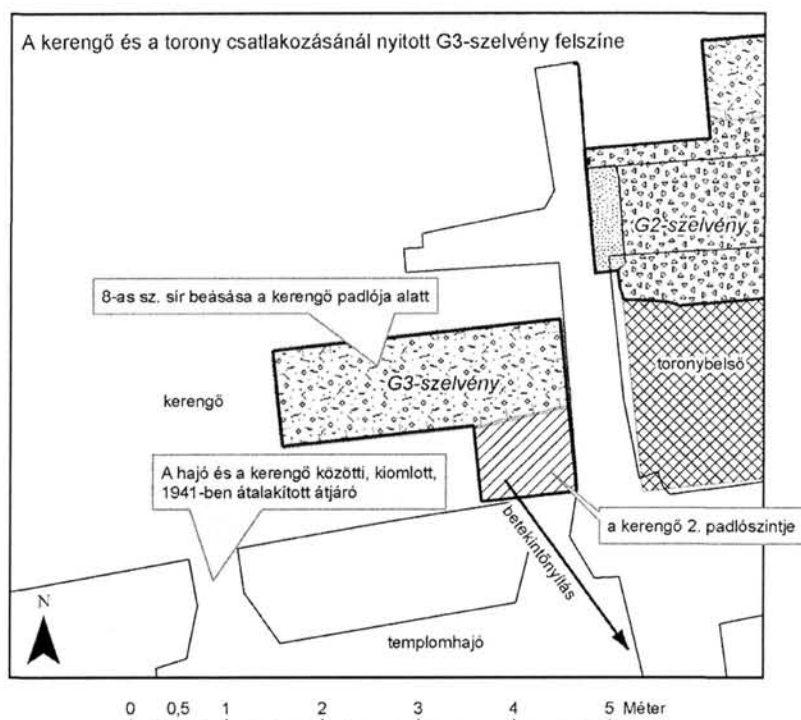
³⁰ BÁNDI 1985. 589.

³¹ BÁNDI 1985. 593.

³² L. „Gönc, Boldogasszony kolostor (Telkibánya, Borsod-Abaúj-Zemplén megye)”: GUZSIK 2003. 137.

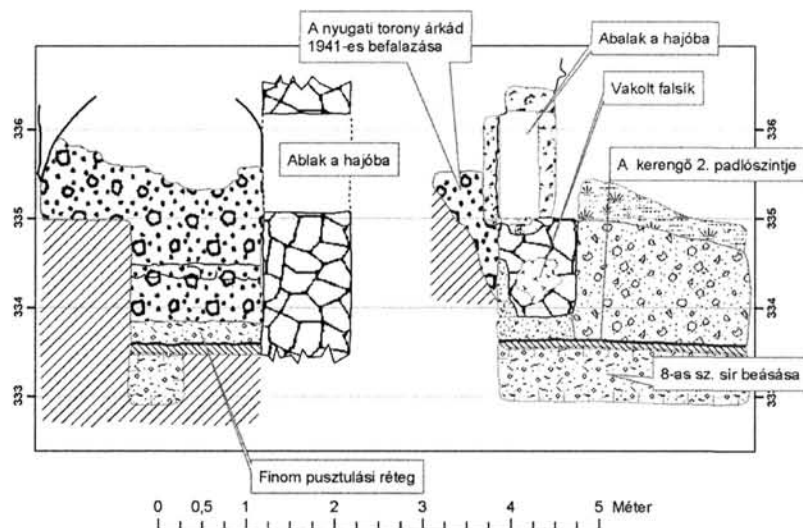
³³ 1461-es adat: BÁNDI 1985. 593.

23. kép. A G3-szelvény – kerengőbelső felszíne

A torony alsó szintjének nyugati árkádjai, valamint a hajófal-torony csatlakozásánál nyitott betekintőablak

24. kép. A torony nyugati földszinti nyílásának, valamint a torony-templomhajó csatlakozásának metszetei

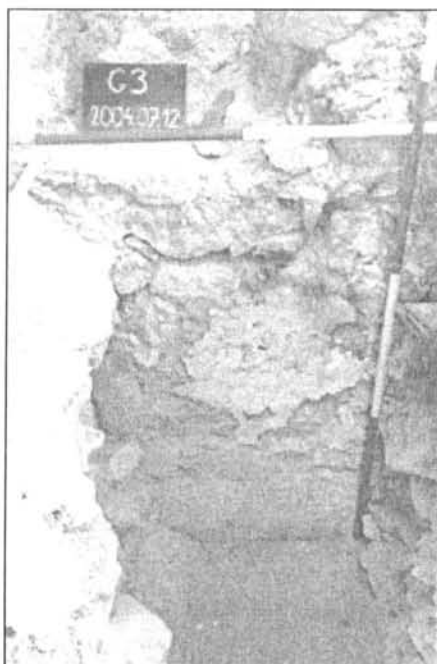
25. kép. A G3-szelvény, háttérben a torony nyugati nyílásának 1941-es befalazása

26. kép. A torony nyugati nyílásának 1941-es elfalazása és betekintőnyílás a hajóba

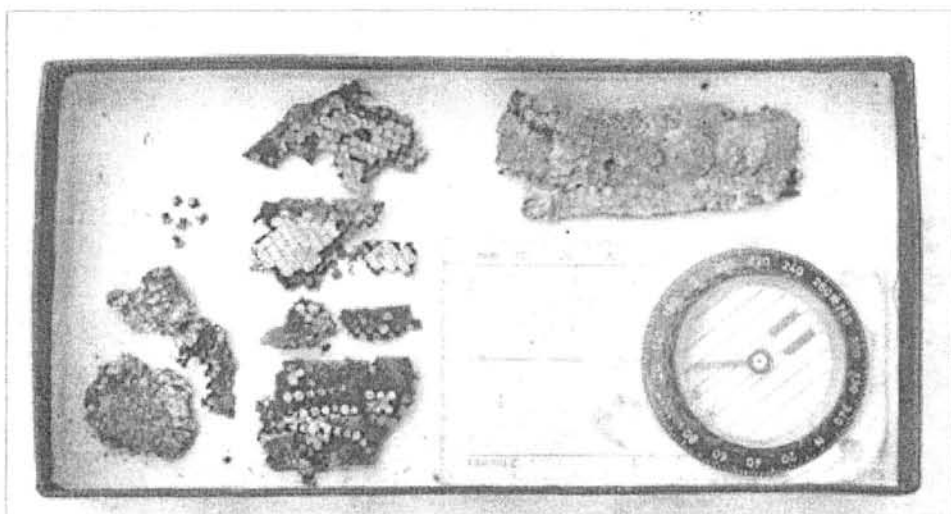

27. kép. A templomhajó és a kerengő közötti betekintőnyílás

28. kép. A templomhajó és a kerengő közötti betekintőnyílás párkánya

29. kép. A kerengőben feltárt 8-as sz. sír leletei

határában lévő Szent Katalin pálos kolostorról beszélnek.³⁴ 1486-os, 1487-es és 1495-ös adatok alapján a „Gönc melletti Szent Katalin kolostor” szintén Ruszkához köthető.³⁵

Véleményünk szerint az egykorú történeti források nem keverték össze a telkibányai és a ruszkai Szent Katalin titulusú intézményeket, a későbbi történeti kutatás esetenként igen. Miután a telkibányai ispotályt „Telkibánya szélén” a régészeti feltárásokkal sikerült lokalizálni,³⁶ a „Gönc melletti Szent Katalin kolostorról” elmondhatjuk, hogy azt nem a középkori Telkibánya városmag szélén kell keressük, hanem ott, ahol egyébként Guzsik Tamás és Belényesy Károly is megtalálta, Ruszkán.³⁷

Ami a gönci Boldogasszony kolostor templomára vonatkoztatott 1464-es felszen-
telési adat telkibányai vonatkoztatását illeti, 1471-ben Telkibányán még Szent Katalin
egyházról írnak.³⁸ Guzsik Tamás szerint zavaró, hogy a források a Banyapataka nevű
patakot hol a telkibányai Szent Katalin ispotály, hol a gönci Szűz Mária kolostor kapcsán
említik. Ezzel sok gond nincs. A Banyapataka Telkibánya határai között ered, majd
Gönc és Zsujta határán folytatja útját.

Guzsik Tamásnak a gönci és telkibányai kolostor–ispotály funkciók 1450 utáni
cseréjéhez kapcsolódó gondolatai nyomán elindulva Telkibányán lehetőségünk van
részletes régészeti feltárás eredményeire is támaszkodni. A régészeti adatok alapján
„*minthogy a kegyurak gondatlansága miatt tönkrement*”,³⁹ a 15. század közepén a pálos
kegyuraság alatt az ispotály templomától északra eső, nagyméretű épületet elbontják.
Az 1450-es évektől kezdődően (pénzleletes sírok) az elbontott északi épület helyén
„templom körüli” temető létesül.

³⁴ BÁNDI 1985. 594.

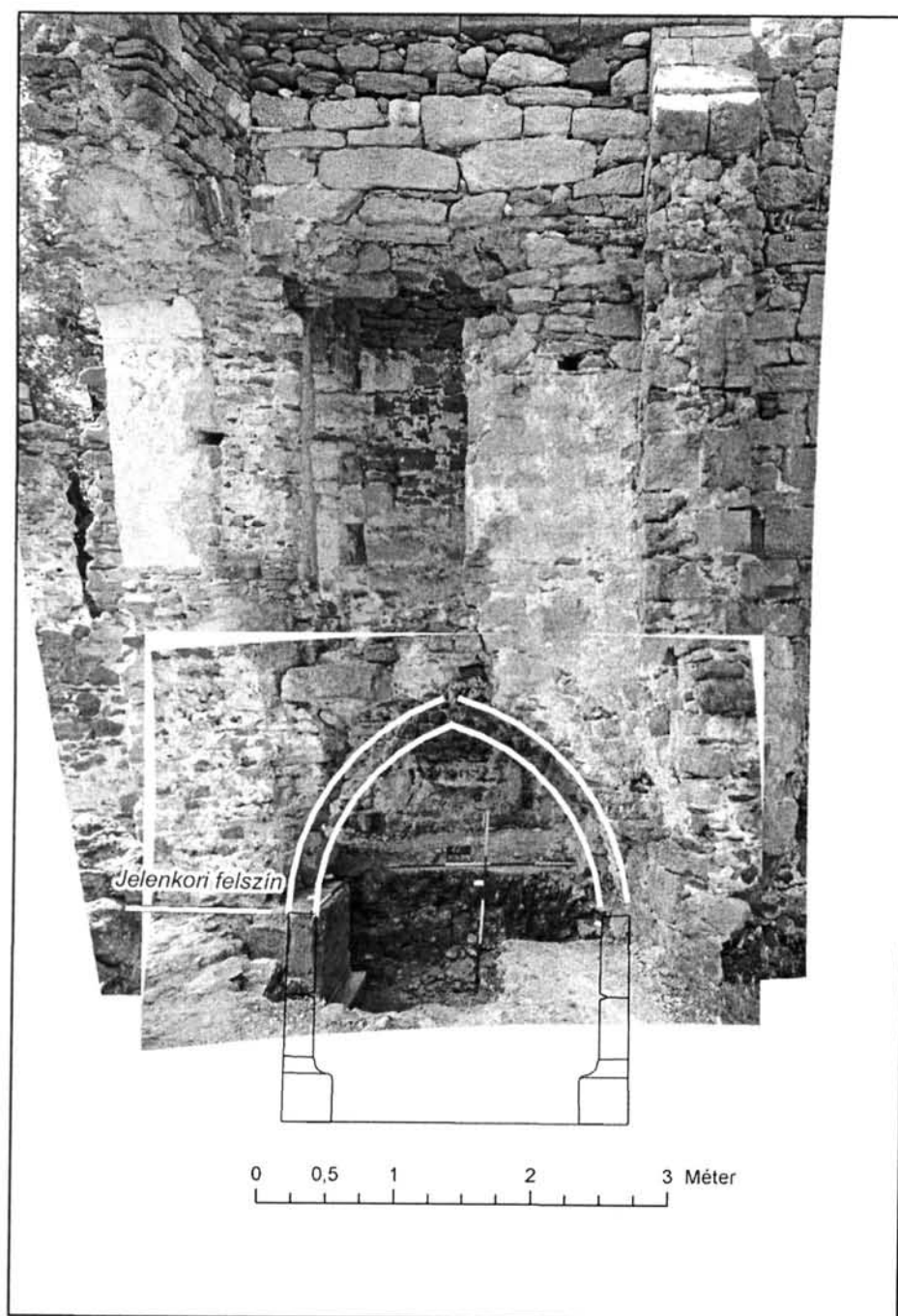
³⁵ BÁNDI 1985. 599–600.

³⁶ PUSZTAI 2000.; PUSZTAI 2004.

³⁷ GUZSIK 2003. 1001.; BELÉNYESY 2004. 17.

³⁸ BÁNDI 1985. 594.

³⁹ 1450-es adat: BÁNDI 1985. 590.

30. kép. A torony földszint északi árkádívének
rekonstrukciója

Az ispotálytemplom korábbi szentélyét a pálosok szintén elbontják, és egy hosszú, a gönci Boldogasszony kolostortemplom szentélyéhez hasonló méretű szentélyt építenek hozzá, a szentély északi oldalához kapcsolódó, két diagonális pillérrel megtámasztott épülettel.

A szentély északi fala mellett megtaláltuk a szerzetesi ülöpad alapozását (a déli oldalfal környezete sajnos az idők során teljesen elpusztult). Az ülöpad közvetlenül a diadalív pilléréhez kapcsolódott, amitől nyugatra, még a pálos toldás területén, az északi falhoz kapcsolódó alapozás (oltáralap?) került elő.⁴⁰ Az oltáralaptól nyugatra igen rossz minőségű, vékony, a szentély tengelyében ajtóval ellátott rekesztőfalat találtunk⁴¹ (kapcsolatát a szentélyfállal a későbbi kőbányászat elpusztította). Anyaga és hevenyészett összeállítása, valamint az alatta talált – a pálos kegyuraság idejéhez köthető – temetkezések alapján a pálos átépítés első korszakában még nem létezhetett. Ha a szintadatokat vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy az ispotály hajójához az 1450-es évek körül a pálosok által hozzáépített épületrészen belül – de nem a régi és az új építés határán! – szintbeli lépcsőt találunk. Ez a lépcső a pálos szentélyt választja el a korábbi templomnak a pálos építkezések által is kissé meghosszabbított hajójától. A már említett rekesztőfal viszont a korábbi ispotálytemplom-hajó és a pálos építések határán helyezkedik el. Az ispotálytemplom északi oldalán található, a 15. század közepén elbontott épület helyén létesült temető sírjai tiszteletben tartják az egykori hajó területét. Feltehetően a pálosok a hajót még tovább használták. Az egykori hajóban és a pálos hozzáépítés területén található ugyan néhány felnőtt ember sírja, de ezek elkülöníthetőek a „templom körüli” temető épületalapozásokat is vágó, felnőttek és gyermekek temetkezéseit egyaránt tartalmazó sírjaitól.

Mindezek alapján elmondható, hogy a 15. század közepétől kezdődően a pálosok a telkibányai ispotály épületét részben elbontva, a szentélyt a saját liturgiájuknak megfelelően átépítve használták. A telkibányai feltáráson kolostorépületnek nyomait (legalábbis kőépület nyomait) nem találtuk. Az egykori ispotály körül a 15. század közepétől temetkezni kezdtek. Hogy ezt a helyi plébános vagy a pálosok tették-e, nem tudjuk.

A gönci Szűz Mária kolostor esetleges ispotályként való 15. század végi továbbélésének kérdését vizsgálva a 2004. évi gönci régészeti feltárások még igen kevés információval szolgálnak. A toronyföldszint nyugati nyílásának elfalazását Guzsik Tamás az ispotálytér és a kolostortér elválasztásaként értelmezte. Ez az elfalazás azonban a középkori omladékon van rajta. Legalsó kőszora a 16. századi járószint fölött 0,5 méterrel található. Az elfalazáshoz nem kapcsolódik járószint, csak kevert törmelék. Az elfalazás alapja és lábazata közötti vastagságbeli váltás megegyezik a 20. századi felszínnel. Mindezek alapján az elfalazás valószínűleg nem középkori, feltehetően újkori eredetű. A templom északi oldalához kapcsolódó folyosóba – a Guzsik által feltételezett ispotálytérbe –, a 16. században temetkeztek. Ez az ispotályokban nem szokás.

A betekintőnyílások közül csupán a keletebbit vizsgálhattuk. A nyugati betekintőnyílás környezete szemmel láthatóan elüt a templom északi hajófalának falszövetétől. Guzsik Tamás szerint e helyen a falszövet éppen a kolostor ispotályjá alakítása során módosulhatott.⁴² További régészeti kutatás feladata annak eldöntése, hogy az ezen a területen Guzsik Tamás által is hiányolt templomhajó és kolostor közötti ajtót nem éppen ezen a helyen kell-e keressük, és a nyugati betekintőnyílás nem más, mint a kiomlott ajtó

⁴⁰ PUSZTAI 2000. 131. 10. kép s6.

⁴¹ PUSZTAI 2000. 131. 10. kép s4.

⁴² GUZSIK 2003. 140.

helyének az 1941-es állagmegóvás során a keleti betekintőnyílás mintájára történő kialakítása. A régészeti feltárással egybekötött falszövegvizsgálat erre bizonyosan választ fog adni.

Az ispotályok többnyire településszéleken helyezkedtek el.⁴³ Ennek oka a nyomorultak látványának a településközponttól való eltávolítása lehetett. A gönci Szűz Mária kolostor területére száműzni a nyomorultakat azonban talán túlzás lett volna. Telkibánya a 16. századra falusias jellegű település lett, ispotályra már feltehetően nem is volt igény. Gönc mezőváros területén a 16. században saját ispotály létesült.⁴⁴ A 15. század közepétől kezdődően van egy 100 éves időszak, amiből az ispotály–kolostor kérdésre vonatkozóan Telkibánya és Gönc kapcsán csak részleges adatokkal rendelkezünk.

Remélhetően, mielőtt teljesen felépítik a gönci Szűz Mária pálos kolostor templomát, a régészetnek is lehetősége lesz olyan megelőző kutatásokat végezni a területen, amittől az erről a világról alkotott képünk, ha nem is tisztább, de mindenképpen színe-
sebb lesz.

IRODALOM

Bándi Zsuzsanna

1985 Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv 5. 557–725.

Belényesy Károly

2004 Pálos kolostorok az Abaúji-Hegyalján. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 3.) Miskolc

Czeglédy Ilona

1986–87 A kurityáni pálos kolostor. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 211–228. Miskolc

Géczy Csaba

2000 Sátoraljaújhely, pálos-piarista templom. Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 674. Budapest

Guzsik Tamás

2003 A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Budapest

Gregorius Gyöngyösi

1988 Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Ed. *Franciscus L. Hervay*. Budapest

Hervay Ferenc Levente

1994 Pálosok. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. 524. Budapest

Iványi Béla

1926 Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag

Kubinyi András

1999 Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: *Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 22.) 253–267. Budapest

---

⁴³ KUBINYI 1999. 260–262.

⁴⁴ A gönci ispotály létre vonatkozó történeti adatokat Bodnár Tamás levéltáros kutatásaiból ismerjük.

Pusztai Tamás

2000 Előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997–98. évi feltárásáról. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIX. 117–134. Miskolc

2004 A telkibányai Szent Katalin ispotály. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. 429–436. Budapest

Tamási Judit

1990 A gönci pálos kolostor régészeti kutatása. Ásatási dokumentáció a miskolci Herman Ottó Múzeum régészeti adattárában. (HOM–RégAd. 2283–93.)

BERICHT ÜBER DIE ARCHÄOLOGISCHE ERFORSCHUNG DES PAULANER KLOSTERTURMES VON GÖNC IM JAHRE 2004

In unserer Arbeit stellen wir die Ergebnisse der archäologischen Erforschung des Turmes im Jahre 2004 vor.

Das Maria Paulaner Kloster von Gönc befindet sich in Nordungarn am Fluss Hernád, am westlichen Rand des Zemplén-Gebirges, drei km östlich von der Stadt Gönc (Bild 1).

Die archäologische Forschung hat das „Herman Ottó Museum“ in Miskolc zwischen dem 1. und 15. Juli 2004 durchgeführt.

Neben Gönc, vermutlich auf dem Platz des heutigen Klosters, hat schon Ende des 14. Jahrhunderts eine Mönchsgemeinschaft gelebt. 1371 hat Ludwig der Große den Mönchen erlaubt, eine Mühle bei Gönc zu bauen. Aus den Jahren 1429 und 1464 verfügen wir über Daten über die Einweihung des Klosters. Wenn wir an diesem Ort die noch stehenden Mauern untersuchen, kann man sehen, dass sich der Chor architektonisch mit dem Turm (und vermutlich mit dem Klostergebäude) verbindet, weil das Schiff bedeutende Stil- und Zeitunterschiede zeigt. Die zwei Jahreszahlen der Einweihung können sicherlich an die zwei Bauabschnitte geknüpft werden. Das Kloster wird in der Mitte des 16. Jahrhunderts entvölkert und vernichtet.

Im Laufe des Jahres 2004 haben wir in vier Arbeitsgebieten (G1–G4) Erschließungen durchgeführt. Die Orte der Erschließungen haben sich an den Turm oder dessen Umgebung geknüpft (Bild 2).

G1: Der Teil der einstigen Sakristei (Bild 2)

Während der Forschung haben wir die Ausdehnung der Sakristei, ihre nördliche Mauer, die Mauer der Sakristei und des vermuteten Treppenhauses bestimmt, und wir haben die Höhen- und Schichtverhältnisse des Sakristeiinneren geklärt. (Bild 5) Von der nördlichen Mauer der Sakristei blieb im Vergleich zu der damaligen Oberfläche eine Höhe von bis zu 90 cm übrig. Ihre Dicke beträgt 60 cm (Bild 6). Die südliche Mauer der Sakristei war bis zu einer Höhe von 1,4 m verfolgbar, in ihrer inneren (nördlichen) Wand befinden sich weiß gestrichene Verputzflecken. Die Breite der Sakristei beträgt 3,6 m (Bild 4).

G4: Das Treppenhaus zwischen der Sakristei und dem Chor (Bild 4, 5, 7 und 8)

Im Gebiet G4, neben der Außenseite der nördlichen Mauer der Sakristei, haben wir die gemeinsame nördliche Mauer der Sakristei und des Treppenhauses untersucht (Bild 4, 5, 8. und 9). In der östlichen Mauer des Turmes ist der Anschluss der Mauer gut zu sehen.

Die Mauer des Treppenhauses östlich vom Turm, in der Mitte des Grabens G4, endet in der Mauerflucht. Hier war der Eingang zur Sakristei.

G2: Die untere Fläche des Turmes, die nördliche Arkade (Bild 2, 10 und 11)

Mit Hilfe vom nördlichen Durchgang des Turmes haben wir die damalige Erdoberfläche gesucht (Bild 11). Diese Erdoberfläche liegt in 1,5 m Tiefe unter der heutigen Bodenhöhe. In der hier aufgetragenen Auffüllung gab es wenige Keramikfraktionen aus dem 15. Jahrhundert. Unter der untersten Schicht haben wir ein einheitliches Streifenfundament in einem guten Zustand gefunden, das den östlichen und westlichen Sockel des nördlichen Durchgangs des Turmes miteinander verbindet. (Bild 10 und 18) Im Gebiet G2 kam der ursprüngliche Platz vom Fundament des nördlichen Arkadenbogens zum Vorschein (Bild 11, 16, 18–20).

G3: Die untere Fläche des Turmes, die westliche Arkade (Bild 2, 23 und 24)

Zum Abschnitt G3 mussten wir bestimmen, wann die jetzt sichtbare Vermauerung des Arkadenbogens stattgefunden hat: im Mittelalter oder eventuell später. Mit diesem Ziel haben wir die Schichten, die sich an die Vermauerung knüpfen, untersucht. Es war auffallend, dass die in der unteren Turmfläche aufgefundene Mauer des westlichen Durchgangs nicht auf dem tragenden Boden und nicht einmal auf dem damaligen mittelalterlichen Erdboden angelegt wurde, sondern sie wurde (vermutlich während des Staatsschutzes im Jahre 1941) auf dem Schutt des Turm- und Kreuzgangkorridors angelegt, nachdem das Kloster vernichtet worden war (Bild 24–26). Auf dem Boden des Kreuzgangkorridors befindet sich eine 1,8 m dicke Auffüllung. Der Boden wurde vermutlich einmal ausgetauscht. Während dieser Renovierung kamen Gräber zum Vorschein. Diese Gräber haben eine westlich-östliche Lage. Das obere von ihnen (s8) haben wir offen gelegt. Am Kreuz des Knochengerüsts sowie unter dem Knochengerüst, ein wenig über dem Kreuz, gab es einen mit Kupfernieten und Bronzefäden geschmückten Gürtel (Bild 29). Aus dem Füllgut des Grabes kam eine mit Glasur überzogene Keramikfraktion aus dem 16. Jahrhundert zum Vorschein.

Die Beziehung der nördlichen Schiffsmauer zum Turm untersuchend haben wir herausgefunden, dass sich der untere Teil der Einblicksöffnung in der Schiffsmauer gemäß der damaligen Erdoberfläche des Kreuzganges in 1,3 m Höhe befindet (Bild 24, 27 und 28). Westlich von dieser Öffnung gibt es eine ähnliche Öffnung. Die Öffnung in der Nähe des Turmes hat vermutlich die Sicht auf den Altar, der im Fundament des nördlichen Triumphbogens platziert war, gesichert (Bild 23).

Außer der Ausdehnung der Sakristei ist für die Forschung wichtig, dass es gelang, den Zug der nördlichen Mauer des Korridors zwischen der Sakristei und dem Chor eindeutig zu bestimmen.

Die Arkaden des Turmes im Erdgeschoss wurden während der Forschung auch wichtig. Die hier anwesenden Quader des Arkadenbogens wurden zwar abgerissen, aber die Abdrücke vom Rücken der Steine kann auch heute dokumentiert werden. Von der Umgebung dieses Abdruckes, die Umgebung der nördlichen Turmmauer, haben wir während der Ausgrabung fotogrammetrische Messungen verrichtet, die eine Möglichkeit gaben, die Bögen zu veröffentlichen. Als Ergebnis der Ausgrabung kennen wir auch die Größe der hier aufgefundenen Fundamentsteine. Im Besitz dieser Angaben sind die Durchgänge im Erdgeschoss des Turmes im Norden (und vielleicht auch an der westlichen Seite) entscheidend. Dies gibt die Möglichkeit, die Rekonstruktion dem ursprünglichem Zustand weitgehend anzunähern (Bild 30).

Bildunterschriften:

Bild 1: Die Lage des Klosters von Gönc

Bild 2: Die im Jahre 2004 erforschten Gebiete am Turm des Klosters von Gönc

Bild 3: Die Lage der Arbeitsgebiete

Bild 4: Teil G1, die Oberfläche der Sakristei

Bild 5: Die westliche Ausgrabungswand des Teiles G1

Bild 6: Die nördliche Mauer der Sakristei im Teil G1

Bild 7: Die Abdrücke der Treppe auf der südlichen Mauer des Korridors

Bild 8: Die Verbindung der nördlichen Mauer des Korridors mit dem Turm

- Bild 9: Die nördliche Mauer des Korridors
- Bild 10: Teil G2, die innere Erdoberfläche des Turmes
- Bild 11: Die Fundamentsteine der nördlichen Öffnung im Erdgeschoss des Turmes
- Bild 12: Die Verbindung des nordöstlichen Fundamentsteines des Turmes mit der Kreuzgangmauer
- Bild 13: Die Verbindung des nordöstlichen Fundamentsteines des Turmes mit der Kreuzgangmauer
- Bild 14: Die südliche Spitze des nordöstlichen Fundamentsteines des Turmes
- Bild 15: Der nordöstliche Fundamentstein des Turmes
- Bild 16: Die Verbindung des nordöstlichen Fundamentsteines des Turmes mit der Kreuzgangmauer
- Bild 17: Die Öffnung der nördlichen Mauer des Turmes im Erdgeschoss
- Bild 18: Das Streifenfundament unter dem Boden des Turmes
- Bild 19: Der nordwestliche Fundamentstein des Turmes
- Bild 20: Der nordwestliche Fundamentstein des Turmes, an der linken Seite mit der Vermauerung im Jahre 1941
- Bild 21: Die Anschließung der gemeinsamen Mauer der Sakristei und des Kreuzganges an die nordöstliche Ecke des Turmes
- Bild 22: Die Anschließung der gemeinsamen Mauer der Sakristei und des Kreuzganges an die nordöstliche Ecke des Turmes
- Bild 23: Teil G3, die innere Oberfläche des Kreuzganges
- Bild 24: Die Einschnitte der Anschließungen von der östlichen Öffnung des Turmes im Erdgeschoss sowie vom Kirchenschiff des Turmes
- Bild 25: Teil G3, im Hintergrund die Vermauerung der westlichen Öffnung des Turmes im Jahre 1941
- Bild 26: Die Vermauerung der westlichen Öffnung des Turmes im Jahre 1941 und die Einblicksöffnung in das Schiff
- Bild 27: Die Einblicksöffnung zwischen dem Kirchenschiff und dem Kreuzgang
- Bild 28: Der Rand der Einblicksöffnung zwischen dem Kirchenschiff und dem Kreuzgang
- Bild 29: Die Funde aus dem Grab im Kreuzgang, die im 8. Jahrhundert offen gelegt wurden
- Bild 30: Die Rekonstruktion des nördlichen Arkadenbogens des Turmerdgeschosses

Balázs Bodó–Tamás Pusztai

GARADNA-ELKERÜLŐ ÚT 2. LELŐHELY KÖZÉPSŐ NEOLIT CSONTVÁZLELETEI

KÖVÁRI IVETT–SZATHMÁRY LÁSZLÓ

Bevezetés

A Kárpát-medencét először jelentős számban birtokba vevő népségek az újkőkor elején települtek meg. Vonatkozik ez a vonaldíszes kerámia kultúrájának népeire is, akiknek a kb. Kr. e. 4000 év körüli évszázadokban különböző fáciaseik alakultak ki az Északi-középhegység területén és az Alföldön. Ezen népségek egyik reprezentánsa az ún. bükki kultúra kialakulásához vezetett, míg egy ezzel összefüggő sajátos kulturális-civilizációs (talán kissé korábbi) fácies az Alföld északkeleti részére is kiterjedve a Tiszadob csoportot képezte (Kalicz és Makkay 1977). (Valószínűen minden alábbiakban bemutatott lelet a bükki kultúrát reprezentálja. Néhány esetben a besorolás teljes biztonsággal nem oldható meg.)

A jelenleg bemutatott garadnai csontvázleletek elemzésének célja kettős. Egyrészt az, hogy demográfiai adatokat nyújtson az említett időszakra vonatkozóan. Másrészt az, hogy az Alföld déli részén korábban megtelepült anatóliai, balkáni impulzusok alatt fejlődő népségeket kraniológiai szempontok alapján szembesítse a vélhetően lokális gyökereken fejlődött, vonaldíszes kerámiát készítő kultúrkörbe tartozó népségekkel. Újabb módosító meglátásokat, információkat nyújtson az eddig elért eredményeink további értelmezéséhez.

Korábbi feltételezésünk szerint az északi peremvidék korabeli népsége autochton genetikai alapokon fejlődött, míg az Alföld déli részén éltek (Körös-kultúra) elsősorban a Balkán felől érkezett migránsok jellemvonásait tükrözik (Szathmáry 1982, 1983, 1991, vö. Zoffmann 1993).

A jelenleg elemzett minta sajnos csak egyetlen felnőtt korú, anatómiailag értékelhető koponyaleleten keresztül nyújthat szempontot ezen infiltrációs folyamat megítéléséhez.

Módszer és anyag

A vizsgált újkőkori csontvázleletek elemzésének elsődleges célja volt a leletek elkülönítése, valamint az elhalálzási korok és nemek megítélése. Minden további elemzés ugyanis ezen adatok ismeretében történhet.

Másik célunk az volt, hogy az egyetlen mérvadó egyén (83. sír) mikroevolúciós pozícióját megítéljük, illetve a rekonstruált testmagasságot a korabeli mintákkal szembe-
sítsük.

Az elhalálzási kor meghatározására vonatkozóan 13–14 éves korig a fogazatfejlődést vettük alapul Schour és Massler (1941) szempontjai szerint. A 14 év fölötti korra vonatkozóan a posztkraniális váz elcsontosodási folyamatának Johnston (1961) által meghatározott jellemvonásai alapján ítéltük meg ezt a paramétert. Az oszteológiai
felnőtt korú egyének (23 év fölöttiek) esetében az elhalálzási kort a Nemeskéri,

Harsányi és Acsádi (1960) módszere szerint készült Sjøvold (1975)-féle táblázatok alapján becsültük.

A felnőtt korú egyének nemét az Éry, Kralovánszky és Nemeskéri (1963) által bemutatott jellegek alapján határoztuk meg (vö. Acsádi és Nemeskéri 1970). A testmagasságot Sjøvold (1990) eljárásával rekonstruáltuk. A végtagelemek hosszát, úgy mint a koponyadimenziót is (Martin 1928 = M) definíciói szerint mértük. A fogazat abrázíóját Körber (1957) fokozatai szerint minősítettük.

A vizsgált anyagot a Csengeri Piroska (Herman Ottó Múzeum) által 2003-ban, a Garadnát elkerülő útszakasz 2. lelőhelyén, a tereprendezés alkalmával feltárt csontvázletek képezték (HOM, Régészeti Adattár feldolgozás alatt).

Eredmények

A csontvázletek többsége a bükki kultúrát reprezentálja. Néhány lelet mérvadó melléklet híján nem sorolható konkrétan ehhez a kultúrához, de nagy valószínűséggel összefügg ezzel.

Az alábbiakban bemutatjuk az antropológiai vizsgálat eredményeit.

- 20. sír Kora: bükki kultúra. Néhány koponya- és végtagtöredék. Neme: nő. Elhalálózási kora: 30–60 év. Koponyadimenziói nem mérhetőek. A fogazat abrázíója 1–2. fokozatú. A posztkraniális váz dimenziói az alábbiak. Ulna 1d 236, ulna 1s 236, femur 1d 400, femur 2d 395. Testmagasság: 154,3.
- 38. sír Kora: bükki kultúra? Maszkulin jellegű egyén koponya- és végtagtöredékei. Neme: férfi. Elhalálózási kora: 40–80 év. A fogazat abrázíója 4. fokozatú. Mérhető dimenziói nincsenek.
- 57. sír Kora: bükki kultúra. Töredékes és hiányos koponyalelet, meglehetősen ép végtaggelemekkel. Neme: férfi. Elhalálózási kora: 30–60 év. A fogazat abrázíója 3–4. fokozatú. A koponyán nincsenek mérhető dimenziók. A végtaggelemek méretei a következők. Radius 1d 253, radius 1bd 250, femur 1s 474, femur 2s 471, tibia 1s 381, tibia 1bs 380. Testmagasság: 173, 0.
- 62. sír Kora: bükki kultúra. Nagyon kevés csonttöredék. Elhalálózási kora: 13–14 év. Nincs mérhető adata.
- 83. sír Kora: bükki kultúra? Meglehetősen ép koponya és posztkraniális váz. Neme: nő. Elhalálózási kora: 30–60 év. A fogazat abrázíója 2–3. fokozatú. A koponya méretei az alábbiak. M1 178, M8 129, M9 95, M17 151, M20 116, M48 68, M51 36, M52 28, M54 25, M55 46. A végtaggelemek méretei a következők: humerus 1d 309, humerus 2d 298, femur 1d 415, femur 2d 407, femur 1s 410, femur 2s 403, tibia 1s 340, tibia 1bs 334. Testmagasság: 160, 5. Megjegyzés: a bal oldali könyökízület összeesontosodva.
- 86. sír Kora: újkőkor. Koponya és váztagtöredékek a strat. 52-vel összefügg. Neme: férfi (erőteltjes). Elhalálózási kora: 23–40 év. Nincs mérhető adata.
- 109. sír Kora: újkőkor. Koponyarész. Neme: férfi. Elhalálózási kora: 23–40 év. A fogazat abrázíója 2. fokozatú. Nincs mérhető adata.
- 119. sír Kora: újkőkor. Koponyatöredékek. Elhalálózási kora: 5 év.
- 120. sír Kora: bükki kultúra. Koponya- és váztagtöredékek. Neme: nő. Elhalálózási kora: 23–40 év. A fogazat abrázíója 2–3. fokozatú. A koponya méretei az alábbiak. M9 93, M52 29, M66 95.

138. sír Kora: bükki kultúra? Koponya- és váztöredékek. Elhalálózási kora: 3–4 év.
 168. sír Kora: bükki kultúra. Koponya- és váztöredékek. Neme: férfi. Elhalálózási kora: 23–40 év. A fogazat abráziója I. fokozatú. Nincs mérhető adata.
 187. sír Kora: neolitikum. Töredékes koponya és váz. Elhalálózási kora: 11–13 év.

Kraniológiai összehasonlításra csak a 83. sír női lelete alkalmas. A besorolást Guba, Szathmáry és Almási (1997) rendszerébe illeszkedően végeztük. Ezen felosztás a nők esetében A-tól F-ig jelölve, a nők esetében hat anatómiai csoportot különített el Magyarország újkőkori koponyaleleteire vonatkozóan. Nos, a 83-as lelet az F csoportba tartozik. Ez nem meglepő, hiszen az eddig publikált és elemzett 7 női vonaldíszes kultúrkörű koponya közül 6 sorolható ide. Sőt, a kora újkőkori Körös-Starčevo kultúra 12 egyéne közül 9 hasonló jellegösszefüggéseket mutat. Ez a variáns az Alföldön az időrendben rákövetkező késő újkőkori tiszai kultúrában már nem ilyen jelentős; 13 leletből 6. A 83. sír lelete evolúciós szempontból átmenetet képvisel az Alföld északi és déli régiójának eltérő eredetű népségei között, talán a Tiszadob csoportba tartozó mezőcsáti férfi (Szathmáry, 2003) női komplementere lehet.

A 120. sír koponyaleetének három méretéből nagyon kockázatos a besorolás. Erről csak annyit állapíthatunk meg, hogy az F csoportba való tartozása a legnagyobb valószínűségű.

A rekonstruált testmagasság két nő és egy férfi esetében ítélt meg (20 = 154,3, 83 = 160,5, illetve 57 = 173,0), Éry (1998) hasonló módszerrel számított adatai csak a dunántúli lengyeli kultúra két lelőhelyére vonatkoznak (Mórágy és Zengővárkony). Mindkét nő ezen átlagoktól (152,81 és 151,28) jelentősen magasabb. Az 57. sír férfinája is ezen átlagos referenciaadatoktól (159,27 és 163,20) lényegesen magasabb, sőt, a variációterjedelem felső határát (167,03) is felülmúlja. Sajnos ezen összehasonlító adatok a jelenleg vizsgált leleteinkkel nem egykorúak, és a kultúratörténeti-népeségtörténeti folyamatok is eltérőek. Némi magyarázatot adhat erre a különbségre az a tény, hogy a kraniológiaiailag összehasonlított 83-as lelet F-típusa a dunántúli lengyeli kultúra 17 lelete közül csak 3 esetben azonosítható.

Úgy tűnik, hogy a korai és a középső újkőkorból létezett egy olyan, mikroevolúcióját tekintve többgyökerű néprész, amelynek szelekciós előnye a késői újkőkorra lecsökkent. Ennek egy reprezentánsa lehet a garadnai 83. sír lelete (feltételezhetően a 120. sír egyéne is), illetve ezen keresztül becsülve ez a népesség.

IRODALOM

Acsádi György–Nemeskéri János

1970 *History of Human Life Span and Mortality*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Éry Kinga

1998 *Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian Basin*. *Humanbiologia Budapestiensis*, 26.

Éry Kinga Kralóvánszkyné–Kralóvánszky Alán–Nemeskéri János

1963 *Történeti népségek rekonstrukciójának reprezentációja*. *Anthrop. Közl.*, 7:41–90.

Guba Zsuzsanna–Szathmáry László–Almási László

1997 *Craniology of Neolithic in Hungary*. *Papers of Anthropology (Tartu)*, 7:90–104.

Johnston F. E.

- 1961 Sequence of Epiphyseal Union in a Prehistoric Kentucky Population from Indian Knoll. *Hum. Biol.*, 33:66–81.

Kalicz Nándor–Makkay János

- 1977 Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Studia Archaeologica* 7, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Körber E.

- 1957 Abrasion und Artikulationsbewegung. *DZZ*, 12:117–129.

Martin, Rudolf

- 1928 Lehrbuch der Anthropologie. I–II. Band, 2. Aufl., Fischer, Jena.

Nemeskéri János–Harsányi László–Acsádi György

- 1960 Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthrop. Anz.*, 24:70–95.

Schour I.–Massler M.

- 1941 The Development of the Human Dentition. *J. Am. Dent. Ass.*, 28:1153–1160.

Sjøvold Torstein

- 1975 Tables of the Combined Method for Determination of Age at Death Given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. *Anthrop. Közl.*, 19:9–22.

- 1990 Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evol.*, 5:431–446.

Szathmáry László

- 1982 Quantitative Untersuchungen an den Skelettfunden der Linienbandkeramik-kultur der Ostregion des Karpatenbeckens (Autochthonität der Skelettfunde der Alföld Linienbandkeramik – AVK). *DMÉ (Debrecen)*, 23–51.

- 1983 Immigrant and autochthonous components during the transition period between the Mesolithic and the Early Neolithic in the Carpathian Basin and the Balkan. *Anthropos (Athens)*, 10:329–340.

- 1991 Boreal-Atlantic Change in the Carpathian Basin Populations. *Papers of the Scientific Session in Szeged (Hungary)*. Szeged–Ulm, 293–301.

- 2003 A Neolithic Skeleton from Mezőcsát–Csemetekert (NE Hungary). *JAMÉ, XLV*:235–243.

Zoffmann Zsuzsanna

- 1993 Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata. Kandidátusi értekezés, Budapest (kézirat).

MIDDLE NEOLITHIC SKELETON REMAINS FROM GARADNA-ELKERÜLŐ ÚT LOCALITY 2

The authors examined 12 Middle Neolithic skeleton remains dug up at the second locality of the excavations carried out during the construction of a new bypass around the village of Garadna. Most of the findings belonged to Bükk Culture. It is highly probable that the skeletons which couldn't be classified into this culture for lack of characteristic grave goods, in spite of being Neolithic ones, also represent this age and this culture.

There was only one skeletal find appropriate for craniological comparison: the female skeleton from grave 83. According to the taxonomy elaborated by Guba, Szathmáry and Almási (1997), this individual fell within group F. It is not surprising at all as 6 of the 7 female cranial finds of similar age analysed and published so far can be classified with this group. Moreover, 9 out of the 12 individuals from Early Neolithic Körös-Starčevo Culture are of similar character as

well. However, this variant is not so significant in Late Neolithic, Tisza Culture in the Hungarian Great Plain (only 6 out of 13 skeletons rank among them).

The reconstructed stature in this population was higher than in those known earlier. Estimated by Sjøvold's (1990) method, the measurements of the 2 females (grave 20: 154.3 cm; grave 83: 160.5 cm) and the male (grave 57: 173.0 cm) were longer than the Neolithic data counted by the same method and published so far (cf.: Éry 1998).

Summing up our results, it seems likely that, in Early and Middle Neolithic, there existed a population the selection advantage of which decreased by Late Neolithic. Grave 83 from Garadna and, estimated through this finding, the whole population are a representative of the above variant.

Ivett Kővári–László Szathmáry

BOR ÉS KENYÉR I. MISKOLC-TOPOSZOK AZ ÚJKORI ORSZÁGISMERETI IRODALOMBAN

GYULAI ÉVA

*...bort, amely megvidámítja a halandók szívét,
fényesebbé teszi az orcát az olajnál;
és kenyeret, amely megerősíti a halandók szívét.
(Zsolt. 104,15)*

Előzmények (Oláh Miklós és Istvánffy)

Az újkor két évszázadában, a 18–19. században a tudományos és szélesebb közvéleménynek a tágabb világ és a szűkebb környezet közvetlenül érzékelhető jelenségeire vonatkozó egyre fokozódó információs igényét – a kora újkor végéig általánosabb szóbeliség után – mind gyakrabban elégítették ki nyomtatott művekkel. Ezen információk alakításában, közvetítésében a modern polgári tömegtájékoztatás és véleményformálás, valamint tudományosság korszaka előtt – ha nem is kizárólagos, de – vezető szerepet vittek a tanulmány tárgyát képező ország- és útleírások. A két, önmagában is széles tartalmi, formai és minőségbeli spektrumot mutató irodalmi és szaktudományos műfaj külön-külön is számos megnevezést kapott már a kortársaktól is, de a „leírás” plasztikusan utal közös jellemzőjükre, hogy a vidékek, országok, helyek, helységek általános, legszembevetőbb formai és tartalmi jegyeit örökítik meg, kölcsön véve és követve a rajzoló–festő módszerét, pillanatfelvételt, sőt szinte leltárt készítve.

Mind a honismeret művelői, mind az utazók leírásai tág teret adnak akár a felszínes, akár a mélyebb benyomások közvetítésének, így még a szaktudományok eredményeivel, adataival kiegészítve is szerzőjük szemén, egyéniségének szűrőjén keresztül jut el az olvasóhoz és a közvéleményhez az információ. Ezért többet elárulnak egy hely, régió, ország egykori vonzerejéről, arculatáról, mint az újkor klasszikus történeti forrásai, az iratok, levéltári anyagok. Az adott táj, település korabeli arculatának formálásában szerepet játszottak mind a honismeret, mind az utazási irodalom nyomtatott és kéziratban terjedt művei, egyidejűleg megfogalmazva az előnyök, vonzás és taszítás momentumait.

A klasszikus újkor előtti időszakban Miskolcra alig vetül figyelem, hiszen a kora újkori európai közvéleményt leginkább a török háborúk, várak, hadi események, illetve a nagy középkori hagyományokkal rendelkező magyarországi bányászat érdekelte. Bár a hódoltság peremvidékén, a kettős adóztatás területén fekvő Miskolc mezővárosnál a 16–17. században sokkal többször említik a végvárrá nyilvánított Diósgyőrt, a korabeli közvélemény még Diósgyőrt is kevésbé ismerte, mint a hadi jelentésekben, hírekben állandóan szereplő végvárakat. Diósgyőrnek – kívül esvén a nagy hadjáratokon – valódi várostromot nem kellett kiállnia, török kézre soha nem került, hadászati jelentősége is csekélyebb volt például Szendrőénél, nem beszélve Egerről.

Ennél fogva nem csodálható, hogy az egyik legmakacsabb 16. századi keletkezésű Miskolc-toposz nem a város történeti, tájképi, hadászati jelentőségével kapcsolatos,

hanem egy véletlen természeti jelenséggel. Istvánffy Miklós Magyarország történetét összefoglaló munkájában az 1560. év számottevő eseményei között említi a mezőgazdaság katasztrofális terméketlenségét, amely az akkori tavasz szélsőséges, fagyos időjárását követte. A májusi fagyok idején különös természeti tünemény játszódott le Miskolcon, amikor öt emberfej nagyságú, kénszagú sárgás-barnás színű kő hullott alá az égből, miközben hirtelen villámlás, mennydörgés és szörnyű szélvihar reszkettette meg a derűs égboltot. A mennykövek egyikét a földesúri központba, Balassa Zsigmond diósgyőri várába vitték, míg a többit Bécsbe szállították Ferdinánd udvarába.¹ Ezeket az égből hullott köveket más korabeli forrás nem említi, s csak Istvánffy Miklós történeti munkájának népszerűsége mentette meg a mennykőhullást a feledéstől, sőt tette általa Miskolcot nevezetessé.

A Miskolccal és környékével kapcsolatos későbbi közhelyek másik 16. századi forrása, Oláh Miklós műve, a *Hungaria* 1536-ban született, s a 18. századi – Bél Mátyás általi – kiadásáig kéziratban terjedt. Oláh Miklós mint Diósgyőr birtokosának, Mária királynénak bizalmi embere, sőt Miskolc plébánosa és a tapolcai apáti cím és javadalom élvezője feltehetően személyesen is ismerte a vidéket, így tollából a legelső, de a további országleíró irodalomban megkerülhetetlen leírás született Diósgyőrrel és Miskolcrról. A *Sajó folyó alatt dél felé... Diósgyőr tűnik a szemünkbe, a királynő vára az azonos nevű mezővárossal, mely alatt fekszik, szép inkább, mintsem erős; Kassától dél felé terül el, szép fekvését és általános bőségét méltán említhetjük. Egy keletről és délről erdőkkel övezett hegy lejtőjén épült. Tavasz idején a szomszédos fák ágain zengő fülemilék és más piciny madarak éneke a várszobákban lakók fülének csodálatos gyönyörűséget szerez. A vár alatt egy hegyi patak folyik, rengeteg benne a pisztráng s más finomabb hal. Innen fél mérföldre van Miskolc mezőváros (néhány lakosainak egykori táncai miatt már akkoriban híre volt), a várhoz tartozik, kiváló borokban, és mindenféle élelemben bővelkedik.*² Oláh Miklós tájrajza már a vidék és népessége valós értékeit sorolja, s Miskolcrról készült rövid jellemzése, amelyben a város gazdasági előnyeit ecseteli, a Miskolc-toposzok archetípusa. Diósgyőr és a tájképi szépség összekapcsolása is ettől fogva közhely a honismeret irodalmában.

Topográfia

A Magyarországról készült gyér középkori útleírások az országot mint a török világ részét tekintették, illetve gazdag bányakincsei, híresen termékeny földje és folyói vonzották az utazókat. A 18. századi tudományosság azonban élénk érdeklődéssel fordult a török alól felszabadult, újra egységes országgá vált állam egyéb területei felé is. „Az egyházi keretek közül egy másik út – a történetírással párhuzamosan és vele érintkezésben – a honismeret, majd magasabb szinten az ún. államismeret irodalmán át vezetett a világi tudományosság és a felvilágosodás felé. Az irányvétel tulajdonképpen geográfiai jellegű volt, de széles mederben átfogott egy sor más, határos ismeretágit is.

¹ (1560) *Fuit hic annus alias etiam, rerum ad victum necessariorum exili proventu et sterilitate, sed maxime vini inopia notabilis; quum emergentes e vitibus gemmas et pampinos, frigidiores ad Nonas Majas anni superioris pruinae praeter solitum exussissent. Cecidere etiam ad Miskocium oppidum quinque praegrandes instar humani capitis lapides, luteo et ferrugineo colore, gravi pondere, sulphureoque odore, quum claru coelum subito fulgure et tonotribus, terribiliqae aeris commotione repente conturbatum fuisset, iis mox puncto temporis quiescentibus. Quorum unum in arce Diosgioriana hodieque asservatur, caeteros Sigismundus Balassius ad Ferdinandum misit. Istvánffy M. 1758. 243.*

² Oláh M. 1985. 50.

Ez részint az adott helyi viszonyokból érthető, az ország újjászületésre várt. Kormányzatnak, nemes földesúrnak, polgárnak elvileg mind érdekében állt, hogy az adottságokkal minél sokoldalúbban tisztába jöjjön. Nem meglepő tehát, hogy a földrajz-honismereti irodalom művelői közt jezsuitákat, protestáns tanárokat, sőt külföldi egyházi és világi szerzőket is találunk.³ Ennek az államismereti, honismereti érdeklődésnek leginkább – korabeli kifejezéssel – a chorográfia, illetve topográfia, vagyis országleírás és helyrajz műfaja felelt meg: az ország, vidék, helység jellemzőinek földrajzi, táji ihletésű, leíró jellegű összefoglalása. „A honismertető irodalom körébe elsősorban azok a forrásértékű munkák vehetők, melyeknek jellegét alapvetően a földrajzi, történelmi, esetleg néprajzi leírás, illetve ismertetés határozza meg, vagyis amelyek azért íródtak, hogy a tárgyat választott terület – ország, tartomány, kisebb vagy nagyobb tájegység – természeti, gazdasági, demográfiai, nemzetiségi, vallási, művelődési viszonyairól, történetéről, valamint politikai (kormányzati és közigazgatási) rendszeréről, ún. közállapotairól nyújtsanak tájékoztatást.”⁴

Az egyik legelső ilyen földrajzi–államismereti munka az osztrák jezsuita Michael Bonbardi műve is a *Topographia* címet viseli. Az országismereti irodalomban a közigazgatási határok és egyéb történetileg kialakult kategóriák érvényesülnek (országrészek, kistájak, járások, megyék, városok, bányavidékek, birtokok), s kevésbé a földrajzi értelemben vett tájegységek, így Bonbardinak a Magyarország helyrajzát tárgyaló – először 1718-ban, majd bővítve 1750-ben megjelent – műve is vármegyék szerint közli az országról tudni érdemes legfontosabb adatokat. Természetes, hogy a török háborúk és a Habsburg-hatalom háború utáni új berendezkedése szempontjából fontos helyeket és intézményeket taglalja leginkább, nemkülönben – jezsuitaként – elsősorban az egyházi intézmények miatt nevezetes helységekről emlékezik meg. Az 1718. évi első kiadásban Borsod vármegyénél a régi fényét már elveszített, romokban heverő diósgyőri várnak gyönyörű természeti környezetét dicséri: *Ez a vár egykor annak a hegynek keleti oldalán állt, melyet a legkiesebb erdők öveznek ma is.*⁵ A diósgyőri vár természeti szépségeinek ecseteléséhez Bonbardi is Oláh Miklós szavait hívja segítségül, tovább örökítve a diósgyőri madarak zengedezésének toposzát, az egykori várbeli életnek mintegy szimbólumát. Bonbardi művének 1750-ben megjelent átdolgozott kiadásában a Borsod vármegyéről szóló fejezet II. §-át a megye négy legfontosabb helységének szenteli (*De Dios-Györino, Edelyino, Laddo ac Miskolczino*), melyek között Sajólad kolostoráról, Edelény pedig a legszebb magyarországi épületekkel vetekedő kastélyáról nevezetes. A romos királyi váráról ismert Diósgyőr leírásánál Bonbardi 1750. évi kiadása is Oláh Miklós esztergomi érseknek a diósgyőri fülemülékről szóló szavait idézi, míg a másik nevezetességgént a pálos rendnek a 18. században újjáépült itteni kolostorát említi. A jezsuita szerző topográfiájában Miskolc népes, kiváló boráról ismert mezővárosként jelenik meg, amelynek legfőbb nevezetessége a minorita atyák (egyébként az 1720-as években létesített) kolostora, illetve a tapolcai apátságához tartozó, szintén a 18. század első felében épült „gyönyörű templom” (a Mindszenti templom).⁶ Bonbardi Miskolcnál még „emlékezetre érdemesnek” tartja a 16. századi mennykövek különös históriáját

³ Kosáry D. 1983. 150.

⁴ Kávássy S. 1979. 58.

⁵ [Bonbardi, M.] 1718. 143.

⁶ *Miskolczinum demum, populo frequens ac praestantia vini notum oppidum occurrit. Praeter factum, curionem, minores Seraphici Patris filios incolas et conjunctam Tapolcensem Sancti Petri Abbatiam, aetate nostra magnifico adornatam templo, habet.* [Bonbardi, M.] 1750. 508.

elmondani, természetesen – szó szerint – idézve Istvánffy.⁷ Bonbardinak a 18. században szinte orákulumnak tekintett topográfiája indítja el a halhatatlanság felé az Istvánffy Miklós által említett miskolci mennyköveket, de rövid jellemzésének többi eleme is – Miskolc népsűrűsége, nevezetes bora, jeles épületei – az országismeret közhelyévé válik.

Thuróczi László jezsuita szerző, kassai professzor, aki 1719-ben Felső-Magyarország vármegyéiről verses leírást jelentet meg,⁸ 1729-ben Nagyszombatban *Magyarország és vidékei (régioi)* címen latinul kiadott munkája – néhány kifejezést megváltoztatva ugyan – Borsod vármegye főbb nevezetességeinek felsorolásában Bonbardit követi. Miskolc, a régió–megye „feje” Thuróczinál terjedelmes, népes helység, míg Diósgyőrben már alig van nyoma a vár egykori kiemelkedő művészeti értékeinek.⁹

Országleírás – Bél Mátyás

A chorográfia magyarországi tudománytörténetében önálló és kiemelt fejezet illeti meg Bél Mátyást, az országismeret legnagyobb magyarországi tudósát, akinek „fő célja az volt, hogy egy hatalmas műben Magyarország egyetemes államismeretét foglalja össze, a múlt és jelen, a föld- és néprajz, a politika és gazdaság adatait egybegyűjtve.”¹⁰ A szintézis programját 1723-ban tárta a nagyközönség elé *Hungariae antiquae et novae prodromus* című mutatványkötetben, amelynek előszavában a vállalkozás célját abban látja, hogy választ adjon a magyarokat barbároknak tekintő bizonyos külföldieknek. Bél Mátyás *Prodromus*ában Magyarország leglátogatottabb fürdőinél felsorolja a miskolcit is,¹¹ természetesen a tapolcaira gondolva, míg a „Magyarország szőlői és bora” c. fejezetben az ország másodikként ismert (*notae secundae*) borai között a miskolcit és környékbeliakat (*Miskolcziensia cum proximis*) is megemlíti,¹² igazolva, hogy Miskolc neve alatt egy kis borvidék is megjelenik. Bél Mátyás tervezett szőlőmonográfiájában külön fejezetet szánt az általa méltán a legnevesebbek – a soproni, szentgyörgyi, budai, kőszegi, pozsonyi, tokaji – mellé sorolt miskolci bornak.¹³ A kézirat – igaz, hiányosan – fennmaradt, s benne Bél Mátyás Miskolc hírnevét a borral hozza kapcsolatba: *Bár sok viszontagságon estek keresztül a miskolci szőlők, se művelésük, s hírük sohasem szűnt meg. Mindig voltak és vannak, akik buzgó kereskedéssel a bornak is, városnak is jó nevet szereztek. Jó híre elterjedt a külföldön is... A lengyelek igen kedvelik, mint az itteniek állítják. Azután a szepesieket dicsérik, mint akik a kiváló termést elviszik. Nem kevés miskolci bor kel el a bányavárosokban, különösen a besztercebányaiak vásárolják és isszák szívesen. Sokfelé nagy a becsülete... azt véljük, a tokajival egy időben kezdett elhíresedni, amelyhez többé-kevésbé hasonlít.*¹⁴

Bél Mátyás tervezett szintézisében az országot vármegyéik szerint, egységes koncepció – természeti és történeti–közigazgatási aspektus – alapján kívánta tárgyalni, a kiegészítő helységsoros adattárban pedig minden városról és faluról külön is megemlékezett.

⁷ [Bonbardi, M.] 1750. 509.

⁸ Wellmann I. 1984. 133.

⁹ *Hodie caput regionis Miskolczinum est, longus, populique multi locus. Diós-Gyorgyinum deinde regia olim cum arce, adque omnes deliciarum leges ficta, facta: quarum modo vix tenue vestigium.* Thuróczi L. 1729. 182.

¹⁰ Kosáry D. 1983. 151.

¹¹ Bél M. 1723. 127.

¹² Uo. 154.

¹³ Bél M. [1730 k.]/c.. A kézirat magyar fordítása: H. Szabó B. é. n. [1964]. 10–25.

¹⁴ H. Szabó B. é. n. [1964]. 12.

Ez az óriási vállalkozás, amelynek csak töredéke jelent meg nyomtatásban a szerző *Notitia* című sorozatában, a magyarországi tudományos topográfia és országleírás műveinek legfontosabb műve lett, a kéziratokról a 18–19. században igen sok másolatot készítettek, könyvtárak, parókiák, levéltárak őrizték, így nyomtatás nélkül is ismert volt a művelt közvélemény, sőt a közigazgatás, politika döntéshozói körében. A Borsod vármegyéről készült összefoglalás kéziratban – több változatban – maradt fent, s ezek alapján jól követhető a szerző szerkesztési módszere: az általános, természeti fejezetek (vizek, domborzat, ásványok) után a vidék legfontosabb történeti objektumai, a várak következnek, majd az egyes helységek leírása járasonként követi egymást.

Az 1720-as években készült kézirat Szinva-szócikke Miskolc folyójának és jelképének első tudományos igényű leírása. A másfél mérföldnyi hosszú Szinva arról híres, hogy a borsodi régióban a legtöbb benne a rák és pisztráng. Miután a Bükkben, a „Szent István erőse” nevű hegy oldalában megered, a Garadna-patakkal bővülve jelentős víz lesz belőle, s már hegyek között fűrészmalmot hajt. A bő vizű patak zúgva és kristálytiszta érkezik a diósgyőri várhoz, ahol a lakosoknak ivóvízként szolgál, a váruradalom pedig innen szerzi be a rengeteg pisztrángot. Ekkor sokat veszít tisztaságából, hiszen vize keveredik a fürdőével, s többé már sem csík, sem pisztráng nincs bőséggel benne. Diósgyőrnél is felhasználják erejét, részint gabonaörlő, részint kender- és kallómalmok hajtásához. Miskolcig dombokkal övezett síkságon folyik végig, majd nyugat felől folyik be a városba, kettészelve azt, s a város közepén szép kis tavat képez. Itt is igen sok malmom van rajta, éppen ezért a tiszta patak igen szennyessé válik, s Miskolcra már piszkosan kavargó, a korábbira alig hasonlító vízként folyik el.¹⁵ A vidék fontos természeti jelenségei a bükki barlangok is, melyek közül a Szentlélek kolostorromtól nem messze fekvő „Szeleta-lyuk” nevű száz lépés hosszú és tizenhat lépés széles barlang kiválóan alkalmas nagyobb tömeg befogadására, ha háborús időkben rejtékhelyet keresnek az emberek. Bél Mátyás úgy tudja, a Rákóczi-szabadságharc alatt Miskolcra is sokan elbújtak itt, sőt Rabutin császári generális árulása folytán rajtaütött az ide menekült emberek.¹⁶

¹⁵ Szinva fluvius priori (= Hejő) ubertate aquarum suppar, sed gelidior puriorque et trutarum, fundulorumque et cancrorum foecunditate reliquis omnibus nobilior. Scatet is e latere montis, quem S. Stephani munimentum adpellavimus. [...] Postea rursus cum alio rivulo, Garadnam vocant, iungitur, maiorque iam uberitate et vi aquarum impulsus, inter montes molam impellit asseritiam. Est autem molae structura in sinu montis declini prope vallem Diosgyőriensem; itaque idem rivulus eo delatus, latius iam exspatiatur, crebriusque capillis insussurrans nitidissimus ad arcem Diósgyőriensem usque adducitur ibidemque non potum modo oppidanis, sed et dominio trutas copiosas eximique exhibet incrementi. Sed quamprimum arculam et oppidum praterfluxit, illico undis bajalibus, quae ab arce eidem manant, intermissus, frigus natricum cum trutarum foecunditate amittit, inservit tamen ibidem molis partim frumentariis, partim tudibus cannabeis, partim vero fullonicis. Ultra duo itinera velut dispensatis aquis aperit, tenetque cursum versus orientem pulchra collibus intermissa planitie, dum Miskolczinum adtingat. Inlabitur autem Miskolczinum ab occidente, et quum medium interluisset, exit orientali eius latere. Media fere parte oppidi eleganter in piscinam colligitur, molisque servit compluribus. Sed pro his beneficiis sordes recipit, sitque ex nitido sordus. Quapropter egressus ex oppido iam turbidus, et sui prorsus dissimilis in patentes campos diffunditur, tandemque in Sajonem cadit infra vicum Felső-Zsolcza. Cursus eius complectitur milliare unum cum dimidie. Bél M. [1730 k.]/a. 12–13.

¹⁶ In hujus montis (= Szentlélek) latere visuntur antra ex ea parte, qua in meridiem spectat. Unum subit montis verticem, orificio sat amplo, specu recta, huic diversi mode cavata. Centum plus minus passuum longitudine, latitudine circiter sedecim sese expandit, opportunoque est populis migrantibus suffugio. Bellicis maxime temporibus fugitivos saepe excepit hospitio. Sunt, qui ex ultimo bello Rakocziano illo sese Miskolczino et vicinis ex coloniis abdiderant, sed quos praefectus militiae Caesariae Rabbutinus, huc adlatus, nescio a quo proditos, exturbaverat. Bél M. [1730 k.]/a. 3.

Bél a Borsod-kézirat természeti adottságokról szóló fejezetében kimerítő leírásokat közöl a régió fürdőiről is, köztük a tapolcairól. A Tapolcán eredő Hejő két különleges forrásból vegyül össze egy patakká, a meleg forrás az itteni fürdő sziklájából fakad oly bőséggel, hogy rögtön malom hajtására is képes, a hideggel pedig a melegtől száz lépésre, a fürdő alatt egyesül, s ezért itt a termálvíz lehül.¹⁷ A tapolcai fürdőt nagy múltúnak tartja Bél Mátyás, s leírása a honismereti irodalom első megbízható tudósítása Magyarországon egyik nemzetközi hírnevet is kiérdemlő fürdőjéről: *A miskolci hegy mögött másfél mérföldnyire nyugatra egy kicsiny puztán (praediolo), amelyet a forrásról Tapolcának neveznek, van Borsod megye egyik ivásra és fürdésre alkalmas forrása. Semmi kétség, hogy ezen a helyen már régen is épülettel felszerelt fürdő lehetett, de ez idővel elenyészett, és sokáig csak egy kis tavacskában folyt a fürdés, amely egyszersmind mosásra is szolgált a helyi lakosoknak. E helyt már 1217-ben működött a Szent Benedek rend apátsága, templomának romjai még ma is [= 1730 körül] fennállnak. Amikor az apátság élén Althan gróf váci püspök állt – felismervén a fürdő hasznosságát – 1723-ban elrendelte, hogy a forrás helyén emeljenek megfelelő fürdőépületeket. Azelőtt egyetlen tó volt ott, amelybe a szemben lévő sziklából folyt a meleg víz. A püspök parancsára a vizet három tavacskába vezették, és ugyanannyi kamrácskát építettek hozzájuk, hogy ki-kinek státuszához és rangjához méltóan egyedül, vagy az övével külön medencében folytathassa és élvezhesse a fürdőzést. Később egy hatszobás fogadót is építtetett, a szobák elé oszloposort vagy tornácot is emeltetett a vendégek kényelmére. Az oszlopokkal teljesen körbevett építmény magasan kiemelkedik környezetéből, és minden oldala felől már messziről mutatja oldalait a vendégeknek, alul pedig kivezeti a vizet a fürdőből a közeli patakba. A fürdő vize sziklavajából tör elő és egy széles patakot hoz létre, amely a medencékben inkább lanyhul, mint melegedne, mivel itt a közelben felbuzgó igen hideg forrás hűvös vízáramaival keveredik. A víz színe áttetsző, nitrátos szagú, ereje a bőrt összehúzza és a lázat lehúzza, az étvágyat meghozza. A közelben van egy forrás, amely segít a szembajon. A fürdő kies környezetének egyetlen hátrányos jellemzője van, hogy igen sok a kígyó, s Bél Mátyás úgy hallotta, Tapolca (török kori) pusztasodása éppen az itteni kígyók nagy száma és veszélyessége miatt következett be.¹⁸ A fürdők annyira érdekelték Bél Mátyást, hogy egy másik – az előbb idézett munkától eltérő – ortográf kéziratan a lapszélre a tapolcai fürdő vázlatos alaprajzát is feljegyezte, rajta a sziklából előtörő víz, a három tónak nevezett négyszögletes medence, valamint a Hejő partján a fürdővendégek kényelmére szolgáló hathelyiséges épület, a patak másik oldalán pedig egy kocsmá.¹⁹*

Miskolc környékének másik neves fürdője a diósgyőri, a várkastély alatti „Királyné fürdője”, amely Bél Mátyás szerint méltóságban, előkelőségben messze megelőzi a tapolcaikat, mivel királyi költségen az itt időző királynék gyönyörűségére építették. Bél Mátyás korában azonban a fürdőnek már csak nyomai vannak meg: egy faragott kövekből álló nagy kőrákás, amely egykor a medence alapját képezte. A kicsiny négyszögletes medencét valamikor ahhoz a sziklához építették, amelyből – mint egy csatornából – a fürdő vize ma is előtör. A szikla alsó részének vájata ugyanis sejteti, hogy belül egy

¹⁷ *Hejő non torrentis, sed fluvii utilis nomen meruit. Egreditur is a Baiis Tapolcensibus, fonte gemino, quorum unus est calidus, frigidus alter. Calidus e Baiis emanat, sive ex petra Baiarum, tam copiose effluit, ut molae possit sufficere, alter nempe frigidus, se iungitur passibus plus minus centum a calido corrivatusque sub ipsis baiis post passus fere XII. Inde fit, ut thermae subinde refrigerantur, atue huic incipit Hejő nominari. Bél M. [1730 k.]/a. 11.*

¹⁸ *Bél M. [1730 k.]/a. 15.*

¹⁹ *Bél M. [1730 k.]/b. 239 (22).*

üregnek kell lennie, amelyből nagy erővel szinte kifakad a víz.²⁰ Vize átlátszó, nitrát-szagú, langyos, a gyengébb testalkatúak csak felmelegítve fürödhetnek benne. A fürdőtől 60 lépésnyire található, s évente csak egyszer, tavasszal felbuzgó Szent György forrás különös természeti tüneményét Bél Mátyás a tudóssal levelező miskolci nemes, Aszalay Ferenc rajza és leírása alapján vette fel kéziratába.²¹

Ugyancsak Aszalay Ferenc 1719-ben Bél Mátyásnak elküldött levele szolgáltatta részben az alapját a Borsod-leírás diósgyőri várról szóló fejezetéhez.²² Miskolc és a Bükk vidékének honismereti irodalmában Bél Mátyás munkássága előtt a legismertebb nevezetesség a diósgyőri vár volt – mint királyi kastély és végvár, s a várról készült történeti–topográfiai leírás a Bél-kéziratban is kitüntetett helyet foglal el. Az a közhely, hogy az egykor fényes és elegáns vár már az enyészeté, itt sem hiányzik, de a leírás visszaidézi a vár valamikori építészeti bravúrait: a vár belső része egykor kétemeletes volt, és körben a szárnyakra és a tornyokra is fatornácot vagy pergolát építettek, így az egész vár felülről körbejárható volt, csodálatos kilátással mindenfelé. A nyugati oldalon volt a királynéi lakosztály, délen pedig a kétszintes várkapolna, amelynek felső padozata megtört, hogy a misézést alul is hallhassák. Bél korában a kápolna egyik oldala még állt, mellette hat szobával, de a vár többi része már akkor is romokban hevert.²³ A vár leírásába Bél Mátyás is átveszi Oláh Miklós szavait a kies környezetről, a fülemülék csatogásáról. A romos vár alatt Diósgyőr mezővárosban már csak alacsony házak húzódtak Bél Mátyás korában, lakosai szabad költözésű jobbágyok, valamint libertinusok és nemesek, református vallású magyarok. Egykor királyi város (*civitatem*) volt, fallal körülvéve, melynek nyomai még Bél idejében is megvoltak, a vár alatt csodás kertrendszer és halastó létesült, melyet a fürdőtől idefolyt víz táplált. A városka középkori temploma ekkorra már pusztán állt, s az egész város (a török kort követő) pusztaság képét mutatta, de a Szinva-part felső részét éppen Bél korában telepítették be szász, frankföldi és würzburgi németekkel, akik új lakóhelyüket szép gyümölcsösökkel, főleg szilvával ültették tele. A diósgyőri hegy tulsó, nyugati oldalán a völgyben üveghuta állt, szlovák és német munkásai igen nehéz életkörülmények között éltek kunyhóikban.²⁴

A Hejő-parti Szirma falu a Szirma család hona, de mocsaras határában alig terem más, mint nád, írja Bél Mátyás a Borsod-kéziratban. Lehet, hogy valamikor jelentősebb hely volt, de Bél Mátyás korában alig tíz kunyhó van benne. A Miskolc mögötti Görömböly szőlős és erdős dombok között, szép vidéken fekszik, szőlészetéről híres, lakói szlovákok és ruszinok. Csaba az országút menti kis falu a Hejő partján, a víz itt megfeneklik és mocsarat képez, ezért a helység sáros, kátyúval teli. A leírás idején népe-sül be éppen újra, magyar, szlovák és német lakosokkal.²⁵

²⁰ Bél M. [1730 k.]/a. 16.

²¹ Gyulai É. 1991. passim

²² Uo. passim

²³ *In medio ei erat praetorium formae quadratae quatuor turribus in totidem angulis eminentibus, contignationum duarum. Quae ubi finiebantur, in summitate circumdatae erant porticibus seu pergolis, non modo circa praetorii summa cacumina, sed etiam superius circa turres singulas. Itaque non tantum domicilium, sed etiam turriculae, quae eminabant, circumambulari potuerint laeto prospectu. In latere occidentali reginae erant cubicula, in meridionali sacellum infra et supra duplicatum pro utraque contignatione, pavimento uno perrupto, ideo, ut superne sacrificantis vox et sonus et inferne quoque exaudiri potuerit. Id unicum latius nunc restat, cum sacello eodem et sex cubiculis, reliqua arcis latera diruta iam sunt.*

Bél M. [1730 k.]/a. 28.

²⁴ Bél M. [1730 k.]/a. 37.

²⁵ Uo. 40.

A Miskolc környéki helységek szinte mindegyike a 17. századi pusztulás utáni képet, vagy az ebből való újjáéledés első jeleit mutatja a 18. század első harmadában. Annál nagyobb a kontraszt a környékbeli települések és Miskolc között, amelynek leírása az ország egyik legdinamikusabban fejlődő, jelentős, vitális mezővárosát mutatja. A kora újkorban külön községgé vált Mindszentet Bél Mátyás önálló helyiségként tárgyalja: *a tapolcai apátság faluja, Miskolctól kelet felé csak egy árok választja el, nem is tudják, csak az idevalósiak, hogy külön település, mivel Miskolccal egynek látszik. Papja katolikus, s nemrégén emelték templomát.*²⁶ Miskolc természeti környezetére jellemző, hogy szőlőhegyek közötti völgyben fekszik, s a hegyek pajzsként védelmezik a várost délről és északról, míg nyugati irányban egy másik völgyre, keleten pedig síkságra tárul ki a völgy. A völgyeken csörgedez végig a Szinva. A város épített környezetét így jellemzi Bél Mátyás: *Miskolcnak nagy a kiterjedése és több városrészre, utcára oszlik. A közepén van a piactér, a város legszélesebb utcája, amely a patak folyását követi. Ezt az utcát nagyobb házak is ékesítik, amelyek egyfajta jellegzetességet kölcsönöznek – az épületek többsége azonban igénytelen építésű, szalmával fedett, bár ezek között is találni szebbeket. Igen sok szabad és nemes embernek van itt ugyanis kúriája és háza, amelyek a többi épülettől nemesebb formájukkal is elütnek. Istennek szentelt temploma a helvét hitvallást szolgálja, és mivel magas helyen épült, messzire látszik, s fehéren ragyogó színével a város egész látképét uralja és ékesíti.*²⁷ A város nevezetessége még az említett Mindszenti templom és az 1720-as évek végén elkezdett minorita rendház, de Bél kéziratában leírja az 1730-ban még épülő egyemeletes vármegyeházát, sőt azokat a latin nyelvű chronosztichonokat – az építés dátumát rejtő feliratokat – is, amelyekkel a megyeháza bejáratait díszítették.²⁸ Bél Mátyás a városképi nevezetességek mellett nagy teret szentel a város gazdasági, társadalmi, sőt mentalitásbeli arculatának is, leírásában nemcsak az elegáns kúriák járulnak hozzá Miskolc hírnevéhez, hanem a benne lakó neves – Borsy, Döry, Szepessy, Mocsáry, Bük és Aszalay – családok is. *A város lakosainak többsége a szőlő- és földművelésből, továbbá a táplálkozásra és öltözködésre megkívántató dolgokkal való kereskedésből él. Elég sokan űzik ugyan az ipart is, de ezeknek nincs elegendő munkájuk, s csak az segíthet rajtuk, ha a környező városokban tartani szokott vásárokat látogatják. Ilyenek elsősorban a szűrt és más parasztruhát készítő szabók – a szűrszabók –, akik otthon csinálják meg a ruhákat, aztán a vásárok idején elviszik a mezővárosokba és a szabad királyi városokba [...] Ezt teszik a vargák, csizmadiák és mások is. Vannak olyanok is, akik az állatokkal, ruhafélékkel... sóval, mézzel, hájjal, szalonnával, gyümölccsel, kenyérrel, fűszerszámokkal és más efféle dolgokkal való kereskedésből élnek.* Bél Mátyás elsőként említi a híres miskolci kenyeret is: *a kenyér, amit itt sűtnek, messze földön híres, mert illatára és küllemére nézve valóban kiváló. Szépen megkel ugyanis a kovástól, amivel dagasztják, belseje foslós és hófehér.* De híresek a szerdai és szombati piacok valamint az országos vásárok (melyek közül a leírás csak hármat említ, a híres áldozónapit kifejezti). A miskolciak életmódjában azonban a szőlő viszi a legnagyobb szerepet, nincs olyan, aki ne foglalkozna itt a szőlővel. *Jófajta és nemes az itteni bor, zamatára nézve a tokajihoz hasonlít. S bár korán megsavasodik, mégsem utolsó dolog a vele való kereskedés. Amit eladni nem tudnak, kénytelenek maguk meginni, innen van a mondás: Miskolci törvény, aki megtöltött[e], igya meg!*²⁹ Bél Mátyás említett, a miskolci

²⁶ Uo.

²⁷ Bél M. 1984. 66.

²⁸ Bél M. [1730 k.]/b. 45.

²⁹ Bél M. 1984. 67.

borról szóló munkájában egy másik – szintén gúnyos – közmondást is idéz a miskolci borról, hiszen rossz termésű években a miskolci hitvány bort igen alacsony áron próbálják eladni, alig 8 forintért mérve hordóját: *Vinum de Miskolc, kinek ára forint nyolc.*³⁰ A Borsod-leírásban Miskolcnál Bél Mátyás sem hagyhatja Istvánffy Miskolc-történetét említetlenül. Nála azonban szervesen illeszkedik a gondolatmenetbe a mennykövekről szóló történet, hiszen a szőlőművelés időjárás okozta bizonytalan kimeneteléről értekezik, amikor idézi az 1560. évi hirtelen támadt vihar során a városra hullott kénsszagú köveket.³¹

A város mentalitásáról szólva a miskolciak toleráns attitűdjét is a gazdasági szükségességgel magyarázza: *Mivel a mi miskolciaink ilyen nagyban űzik a kereskedést a környékbeliekkel, s mert az idegenek is emberségesen fogadják őket: csakis ebből következhet, hogy ők is megszokták a nyájasságot, s nagyban törekednek arra, hogy vendégszeretőknek tartsák őket. Bármiként készséges lélekkel befogadnak, s nem csak mímelik a vendégszeretetet, hanem valóban segítenek is mindenben mindenkinek, semmit sem tartva szentebb dolognak annál, hogy mindazt ellenszolgáltatás nélkül tegyék. Inkább akarják ugyanis a megbecsülést, mint a pénzt, s mindenüket megosztják a vendégekkel, amijük csak van.* Bél Mátyásnak a város szokásairól, erkölcséről, viseletéről szóló fejtegetései is Miskolc alapos, sokirányú ismeretéről tanúskodnak: *Táplálkozásuk egyébként sem nem szegényes, sem nem mértéktelen, egyfajta mértéktartó szükséglet határozza meg azt. Mindannyian magyaros ruhát hordanak, általában sötét színűt, az ilyet kedvelik a nők is, akik szép alakúak, nagyon bájosak és különös törekvés él bennük az erkölcsösségre – ami a szigorú és fegyelmezett életszemlélet következménye. A leányok sietnek törvényes házasságot kötni, ahogy az szokása is a magyaroknak, de a fiatalságot nem akadályozzák a hasznos tudományok elsajátításában. Az egész várost valami megkapó és nemes dísszel ékesíti az, ami nagyon jellemző rá: a közösségi gondolkodás. A város nagy része ekkor még református vallású, s az evangélikus Bél Mátyás elismerően szól azokról a miskolciakról, akik a 18. század elején inkább vállalták, hogy nem kerülnek magassabb hivatalba, mint hogy elhagyják vallásukat: Sokan laknak itt ugyanis olyanok, akik származásukra és erkölcsükre nézve egyaránt nemesek, s annak, hogy még jelesebb kiváltságokra és nagyobb elismerésre tegyenek szert, csak egy akadálya van: a vallásuk. Ezzel kapcsolatban azonban – amint azt ők maguk is mondják – azt tartják, hogy inkább veszítsék el sorsuk jobbra fordulását a lehetőségét, mintsem a vallásukat.*³²

Bél Mátyás műve mind terjedelmét, mind szellemiségét tekintve a chorográfiai irodalom legelső s legigényesebb Miskolc-leírása. A munka külön érdeme, hogy a várost és környékét nemcsak a szűkebb és tágabb régió helységei között és tájképén helyezi el, hanem az ország térképén is. Miskolc arculatára vonatkozó megállapításai – kedvező természeti adottságai, nevezetességei, lakóinak egyszerűsége, nyitottsága, vallási intranzigenciája, vendégszeretete, ugyanakkor a külváros elhanyagoltsága, a vizeket és környezetet szennyező malmok – kitörölhetetlenül beleivódtak a későbbi honismereti irodalom, sőt a statisztika, földrajz munkáiba, nem egyszer úgy, hogy az ősforrás már feledésbe ment, de a Bél-leírás elemei megingathatatlan toposzokká váltak.

A Bél Mátyás műve alapján készült *Compendium*, amely földrajz tankönyvként is szolgált első, 1753. évi megjelenésétől fogva, a megyék ismertetésénél a Borsod vármegei Miskolc mezővárosról rövid, de igen jellemző, a városról közkézen forgó jellemzőket

³⁰ H. Szabó B. é. n. [1964]. 25.

³¹ Bél M. 1984. 67.

³² Uo. 68.

tartalmazó összefoglalást ad. A nagy kiterjedésű és népes város nagy része sík területen fekszik, de szőlőhegyek tövében, közepén a kies folyású Szinva szeli ketté. Lakói kereskednek, különösen a borral. Nevezetessége és díszüel szolgál a szép vármegyeház az ítéltáblával, valamint a minorita rendház és a református templom az iskolával.³³

Orvosi topográfiai: Domby Sámuel és Benkő Sámuel

A 18. századi magyar topográfia-irodalom művelői a klasszikus országleírások mellett sokszor csak egy-egy helyszínt, régiót, helységet választottak ki tudományos vizsgálatukhoz, sőt a domborzat, természeti kincsek egyes elemeit is, így írtott monográfiát a Sajóról Bartholomaeides László evangélikus lelkész, kora tudományos életének egyik ismert alakja. Miskolc ősi határfolyójának monográfiája, amint címe is elárulja – *A Sajó, mint természettől hajózható, a haza javára őseink hajózta és újra hajózhatóvá tehető folyó* – a Sajó gazdasági hasznát kívánta feléleszteni. A Gömörben eredő Sajó Miskolc mellett fogadja magába a Bódvát és több, a Mátra felől érkező vízfolyást. A folyó gazdasági hasznát fokozhatná, ha a Borsod megyei kincstári javak, mint a diósgyőri és Dédes melletti vashámorok termékeit Gömörbe szállíthatná, de a borsodi erdők fájára is nagy szükség lenne a gömöri vasolvasztó officinákban, nemkülönben a Bükkben égetett faszénre is. Így a Sajón való szállítás előmozdíthatná a magyarországi vasművelést.³⁴ Timon Sámuel jezsuita tudós a kanyargós Tiszáról 1735-ben írt vízrajzi monográfiát. Ennek XIV. fejezetében Borsod vármegye vizeiről értekezve a Szinvát is említi, amely kelet felől folyik a várkastélyáról nevezetes Diósgyőrön át Miskolcra. Timon Sámuel a Tapolcán eredő Hejő patakot forrásának helyéről Tapolcának nevezi, nagyobb tévedése azonban, hogy nála a Hejő a Miskolccal egybeépült Mindszent községen át folyik, és Miskolcon egyesül a Szinvával. Miskolcot fekvéséről híres kisvárosnak írja le, ahol a Borsod vármegyei közgyűléseket tartják. A városban van a ferences rend konventuális ágának kolostora. Timon Sámuel megemlíti ugyan a tapolcai meleg vizes fürdőt, de a 18. század elején még kevéssé látogatják.³⁵

Hasonló speciális leíró munka az az 1766. évi latin nyelvű jelentés, amelyet a miskolci orvos-polihisztor Domby Sámuel, Borsod vármegye főorvosa készített Borsod vármegye ásványvizeiről, melyek orvosi szempontból is jelentős fürdőket táplálnak.³⁶ Ezt a munkát nemcsak az uralkodónak nyújtotta be szerzője, hanem Bécsben nyomtatásban is megjelentette. Domby szerint Borsod megye sok más vármegyét túl fölül meleg vizeivel és azok népszerűségével, de ezek között is első helyre a kincstári tulajdonban

³³ *Miskoltzinum Hungaris Miskoltz, vastum copiosumque oppidum in processu cognomine, colli vinifero subiacet, in orientem ita tamen, ut maxima sui parte in planum exeat. Medium oppidum Szynva amnis amoeno aquarum lapsu, interfluit. Excellit praeterea curia prouinciali, aedificio solido instructa in qua simul tabularium est prouinciae. Accolae mercatibus viuunt, vini potissimum quaestu, quod nobile, collibus circumpositis, gignitur. Nobiles quorum multi hic sedem elegere, locum eo reddunt nobiliorem; quo magis hodierno splendori, sua confirmant aedificia. Habet oppidum hoc, suo in gremio, minores Seraphici patris filios. Helueticae confessioni addicti hic scholam et oratorium gaudent. Ad oppidum hoc quaeres S. Petri abbatiam. Compendium 1777. 234.*

³⁴ *Neque hic anne Boldva apud Tornenses orto, aquis iten ex monte Matra versus Miskolczinum prorumpentibus, submissis. Bartholomaeides, L. é. n. [1808]. 7.*

³⁵ *Sinva (Szinva) rivulus oriens in territorio Dioschgeoriensi (Diósgyőr), aut Silvaschiensi (Szilvás), aut in utroque, perfundit, primum majores Diosgeorienses, castello notos, deinde Mischcolcienses (Miskoltz) receptoque minore rivulo OO. Sanctorum (Mind Szent) Mischcolcio adjunctum fluente, insert se in Schajonem. Provinciales Borschodienses quondam concilia habebant Borschodi, hodie Mischcolcii. Oppidulum hoc situ nobile colunt Conventuales Franciscani. Tapolciae thermae parum celebratae. Timon S. 1735. 111–112.*

³⁶ *Domby S. 1766.*

lévő Miskolc városához közeli tapolcai fürdőt teszi. Domby így írja le a fürdő és a Hejő folyó keletkezését: *A langyos, néhány helyen melegebb víz egy sziklás, üreges hegy keletre eső tövéből több nyíláson át buzog fel, s egyre szélesebben ömlik ki egy gerendákból ácsolt, két részből álló épület mellett, amely a fürdővendégek fogadója. A víz az épület alatt már pataként folyik el, majd elhagyva, összefolyik a közelben eredő hideg vízzel, s ezzel együtt már a Hejő folyónevet veszi fel.*³⁷ A fogadó mellé köből emeltek egy háromrészes fürdőházat, két fürdőbe felülről ömlik be a víz, ezt használják fürdésre, a harmadik részbe fából készült csatorna vezeti be a vizet, ez mosásra való.³⁸ A tapolcai fürdő természeti környezete igen szép, észak és nyugat felé a bükkfáiról elnevezett hegység húzódik, ennek egyik hegyéből tör elő a víz, míg kelet és dél felé szőlőhegyekkel övezett, több helységgel – Diósgyőr, Miskolc, Csaba, Görömböly – ékes völgy vezet. Domby Sámuel a fürdő vizét kiválónak találja, de környezetét már kevésbé. A tapolcai fürdőt sok beteg keresi fel, írja, de nemcsak azok, többen lelki felüdülést keresnek itt. Különösen májusban és szeptemberben kellemes a fürdőzés, amikor a levegő mérsékelt hőmérsékletű, de több örömet lelnének benn a vendégek, ha a fürdőre nagyobb gondot viselnének.³⁹

A megye másik neves fürdője, a diósgyőri langyos vizű fürdő Domby leírásában hasonlóan fakad, mint a tapolcai. *A bükkfáról elnevezett hegység északi oldalából Diósgyőr mezővároson kívül lép ki a hideggel kevert langyos víz, részint egy természet vájta sziklák közötti medren át ereszkedik alá kellemes csobogással, részint az oldalsó nyílásokon lövell ki, illetve felülről nyomul ki, s mindez kis tavacskát képez, ahol még a mai napig látni lehet a régi királyi fürdő maradványait.*⁴⁰ A fürdőt Domby bár elhagyatva, de még mindig kiesnek találja, s megemlékezik arról is, hogy alatta feküdt a híres királyi kert, s a város s az igen ősi várkastély lakója volt Magyarország első királynője, Mária. A tudós orvos sem hagyja említetlenül gyógyvizéről szóló értékezésében a diósgyőri táj szépségeit sem. Dicséri az igen magas hegyek, szőlődombok kísérete csodálatos völgy tájképét. A Szinvát igen hasznos folyónak nevezi, völgyének felső részén Diósgyőr fekszik, míg alsó részén Miskolc, ahonnan szabadon ellátni egészen a híres tokaji hegyig.⁴¹ Domby Sámuel említi Diósgyőr közepén, a Szinva mellett két másik meleg vizű forrást is. Itt a leghidegebb télen is fázás nélkül moshatnak a helybéli asszonyok, másra azonban nem használják.

Domby Sámuel, bár Miskolc gyógyvizéről nem írhat, a város centrális helyét mégis hangsúlyozza művében, hiszen nemcsak a tapolcai és a diósgyőri fürdő fekszik a város közelében, hanem a többi Borsod megyei gyógyvizes helyet is a Miskolctól mért távolsággal jellemzi. A kácsi langyos fürdő két mérföldre délre fekszik Miskolctól, a szendrői majdnem három mérföldnyire északra, a cserneli savanyúvizes forrás szintén három mérföld távolságra északnyugat irányában, míg a (dédes)tapolcsányi vasas víz Miskolctól két mérföldre található.

³⁷ Uo. 4–5.

³⁸ *In vicina aedificii illius est erectum balneum, in tres partes divisum, e lapidibus exstructum: in haec partim sursum prosilit aqua, partim per ligneum ducitur canalem, duo superiora hominum corporibus, tertium nonnisi vestibus adcomodantur, lavandis.*

³⁹ *Mensibus imprimis Maio et Septembri, dum externus in teperiem se dirigit aer, corpus hic lauare, est nescio qua voluptas maior eseet, si thermarum cura haberetur maior.* Domby S. 1766. 8–9.

⁴⁰ Uo. 9.

⁴¹ *Hinc altissimi montes, qui a fago nomen gerunt, illinc declivior collium vitiferorum tractus longissimam amoenissimamque vallem utilissimo fluvio Szinyva divisam aperiant, in cujus suprema parte, prope balneum oppidum Dios-Győr in infima oppidum Miskolcz cum libero ad celeberrimum montem Tokaiensem usque prospectu visum, non mediocriter delectantur.* Domby S. 1766. 9.

A 18. századi speciális tudományos leírások egyik kiemelkedő műve Borsod vármegye híres orvosának, Benkő Sámuelnek – először 1782-ben Kassán, majd 1818-ban Miskolcon is megjelent (majd 1976-ban magyarul is napvilágot látott) – Miskolcra szóló történeti–orvosi topográfiája. A könyv egyben Miskolc első monográfiája is, amely az általános helyrajzon kívül történeti fejezeteket, meteorológiai feljegyzéseket és Miskolc orvostörténetére vonatkozó adatokat tartalmaz. Benkő könyve 1818. évi második, átdolgozott kiadásakor a Tudományos Gyűjteményben terjedelmes könyvkritika látott napvilágot, amelyben az 1782. évi kiadásról azt állítja a kritikus, hogy a miskolci topográfia harminc évvel előzte meg a közvélemény által elsőnek tartott bécsi orvosemeteorológiai művet, vagyis Miskolcnak jóval előbb volt orvosi topográfiája, mint a birodalom fővárosának.⁴²

Benkő Sámuel művének első fejezete a klasszikus államismereti munkákat követve a város fekvését írja le, hangsúlyozva a legfontosabb jellemzőt, a hegyvidék és síkság találkozását. Az a sajátosság, hogy két hegy pajzsként védi a várost a káros szelektől, szóról szóra került át ide Bél Mátyás munkájából, de a Lakosok c. fejezetben (1780-ban 13 ezer fő) felsorolt családok is szerepeltek már Bél-kéziratban, igaz, Benkő Sámuel a híres nemesi családok történetéről is szól. A 12. fejezetben a Szinva leírását olvassuk, amely szinte szó szerint követi Bél Mátyás igényes Szinva-szócikkét. A vizek leírását azonban Benkő a Pecével, Miskolc különös kis vizével egészíti ki, amely hegyi patak-ként két ágra oszlik, nyáron kiszárad, de esős, olvadásos időben nagyon megduzzad. A város területén kanyarog, amíg a Szinvába nem ömlik. Természetes, hogy a tudós orvos használta előde közkézen forgó híres kéziratát, hiszen így tett a korban minden tudós. Szó szerint átveszi Bél Mátyásnak a híres miskolci kenyérről szóló passzusát is, igaz, Benkő Sámuel a női foglalkozásoknál sorolja fel a kenyérsütést.⁴³ Az általános fejezetek között kiemelkednek a város gazdasági életéről szólók. A jól ismert miskolci foglalkozások – földművelés, szőlészet, kereskedelem – mellett Benkő Sámuel megemlíti az itteni híres és nagyszámú ügyvédi társadalmat is. A piacról és vásárokról szólva kiemeli a főzelékfélék, gyümölcsök, élő halak, hüvelyesek és gabonaneműk, valamint a dinnye és méz bőségét, és a főutcai boltok eleganciáját. Benkő Sámuel a miskolci mezőgazdaságban említi a gabonatermesztést, de a város egyik fogyatkozását is, jelesen, hogy a határ szűkössége miatt gabona illetve legelő nincs elegendő. *A síkságon gabona terem, és Pán legelteti nyáját, azonban Ceres istennő sosem olyan bőkezű, hogy a termés elég legyen a város minden lakosának, Pán sem tud gereblyéjével annyi szénát összehordani, hogy az istállókat télen megtöltse.*⁴⁴

Akárcsak Bél Mátyásnál, Benkőnél is fontos a miskolciak habitusára, erkölcsére vonatkozó leírás – a miskolciak istenfélő emberek –, sőt a miskolci orvos jobban ismeri polgártársait: Miskolcon az idegenek könnyen levetkőzik elűtő tulajdonságaikat, és azzal, hogy a városba kerülnek, átveszik az itteni lakosok szokásait is... itt még megvan a szegénység és takarékoság tisztelete, és nem költözött be a kapzsiság, sem a fényűzés. Né-

⁴² ...a szerző harminc esztendővel előbb ajándékozta meg azzal lakhelyét, mint Bécsset dr. Wertheim, ki-
éről azonban a bécsi Annalen der Litt. und Kunst des In- und Auslandes 1811-dik esztendőnek novemberi
darabja azt mondja, hogy az a legelső orvosi topographiája azon fővárosnak. Tudományos Gyűjtemény 1819.
I. köt. 66–67.

⁴³ Benkő Sámuel művének 1818. évi miskolci kiadásában a szerkesztő külön fejezetet szentel a miskolci
fehér kenyérnek: A miskolci piacnak különleges díszül szolgálnak az itteni kenyerek, nem csak finom illa-
tuk, hanem fehérségük és szép formájuk miatt is a Magyarországon süített és árult kenyerek között a
legkelendőbbek. Benkő S. 1818. 62.

⁴⁴ Benkő S. 1976. 27.

*hányszor megpróbálkoztak ugyan azzal, hogy öltözködésükben, táplálkozásukban, szórakozásukban, külföldi ékszerekkel hozzák a fényűzést, az élvezethajhászást, a kicsapongást, de kinevették és nem utánozták őket. Bárkit szívesen fogadnak be. Ha valaki a másikat lekötelezni igyekszik magának, gyakran rendez neki lakomát és felvidítja őt. Kevesebben élnek vissza az étellel, mint az itallal, a bor olcsósága ugyanis néha tönkreteszi őket.*⁴⁵ A mértéktelen borfogyasztást említve Benkő is leírja a Bél Mátyás által már említett miskolci mondást.

A város egészségi állapotáról szóló általános fejtegetéseket viszont már Benkő Sámuel orvosi gyakorlata indukálta. Nem említ különös tájbetegséget, de elítélően jegyzi meg: a miskolciak általában borral vagy tudatlan borbéllyal és javasasszonnyal gyógyítatják magukat, pedig a városban három orvos működik és két megyei sebész is van. A város nevezetes épületeiről szólva sokkal inkább azok történetét, semmint városképi jellemzőiket tárgyalja, de pontos számmal szolgál az ingatlanokat illetően: 2400 ház és 1414 pince. Most sem maradhat el a vármegyeház feliratainak közlése, s a nemesi kúriák mellett említi a kamara miskolci építkezéseit is.

Benkő Sámuel topográfiájában önálló fejezetek tárgyalják a miskolci szőlőt és bort, sőt a borkészítés technikáját, a korabeli természettudományok magas szintjét képviselve. Miskolcon 90-nél is több fehér szőlőfajtát ismernek, a város körül sok jeles szőlőhegy van, melyeken egykor bujtásos szaporítással telepítették be a növényt, amely a negyedik évben fordult termőre. Benkő ismerteti a többi szőlőmunkát, valamint a borkészítés folyamatát is. Miskolcon is ismerik az aszúbort, sőt a másást is, de sok különbség van a hegyaljai és a miskolci bor között. A miskolci borok vizelethajtók, eredményesek székrekedés és epebaj esetén, savas ízükkal, üde színükkel az osztrák borokhoz állnak közel. Miskolc levegőjét egészségesnek mondja a természettudós, a Szinva közelében azonban egészségtelen a mocsaras kigőzölgés miatt, míg a magasabb részekben a szél is tisztítja a levegőt. Miskolcon általában is jó a széljárás, ez nyáron frissíti a levegőt, a többi évszakban pedig mozgásba hozza a lassú levegőt.

Benkő Sámuel helyrajza a szerző rapszodikus, a városról szerzett összes információt egyszerre közölni akaró szerkesztési módja miatt furcsa, de a korban egyáltalán nem szokatlan keveréke a különböző műfajoknak. Egyrészt általános topográfiai leírás a város természeti és gazdasági, társadalmi viszonyairól, másrészt meteorológiai, orvos-meteorológiai, orvostörténeti adatok krónikaszerű felsorolása, s hasonló módszerrel közli a szerző a város történetére vonatkozó források gyűjteményét is. Benkő, aki elismert tudós a korban, sokszor kritikátlanul átveszi a Bél-kézirat bekezdéseit, ugyanakkor szinte érzéketlen marad nagy elődje példás szerkesztési módszere, áttekintő értékelése tekintében. Munkájuk közös érdeme, hogy a természeti, gazdasági jellemzők mellett a miskolciak pozitív mentalitását is felveszik az államismereti toposzok közé, nemcsak a hegyek, vizek, klíma, szántók adományait, hanem a lakosok toleranciáját, befogadó attitűdjét is a város vonzerői közé sorolják.

Országleírás és monográfiák

A 19. század elejének honismertető irodalmában több átfogó munka jelent meg, ezek között Dóczy József cisztercita szerzetes *Magyarország tekintete* vagyis az ország áttekintése, leírása című munkája magyar nyelven, Bécsben jelent meg 1830-ban. A munka természeti, „műveleti” (= termelési) és „kormányi” (= államigazgatási) szem-

---

⁴⁵ Benkő S. 1976. 15–16.

pontból vizsgálja a Dunántúl és Tiszántúl megyéit. Az általános áttekintés Borsod megye híres borait említi, kivált a miskolcit, szentpéterit, kazait és harsányit. Ásványkincsek közül Miskolc körül karneol, Diósgyőrnél tengeri csiga található. A Miskolcra készült leírás mindannak összefoglalása, amit a reformkor átlagosan művelt polgárának tudni illett a mezővárosról: *Miskolc nagy, szép, eleven és víg város a diósgyőri kies völgy szélén, 22 310 lakossal. Több szép épületekkel jeleskedik, olyanok a katholika szentegyházak: a két plébániatemplom, a minoriták temploma és klastroma a gimnáziummal, melyet ezek tanítanak; a többi négy vallású templomok, a protestánsok gimnáziuma, a szép vármegyeháza. A Sajóhoz közel fekszik, lakosi magyarok, németek és tótok. Sok szőlőhegyein jó asztali borok teremnek (ezer pincénél többet találni), melyekkel jó kereskedés esik, vásárjai híresek. Búzája a legjobbak közé tartozik, melyből igen derék kenyér sül. Dinnyéje és méze számos és kedves.*⁴⁶ Diósgyőr nevezetessége a völgy végén keletkezett 3–4 öl mélységű tó, valamint gyümölcse, szőleje, pisztrángja. A völgyben vashámorok, papírmalom, üvegghuta működik, barlangja is híres.⁴⁷

A chorográfia és topográfia jellegzetesen felvilágosodás kori jelenség, a 18. század végétől és a reformkorban egyéb tudományos és népszerűsítő műfajok kerülnek előtérbe a honismeretben. Bár címében országleírást ígér Vahot Imre és Kubinyi Ferenc vállalkozása, az 1853–54-ben négy kötetet megélt *Magyar- és Erdélyország képekben* című sorozat, szerkesztését és cikkeit tekintve inkább a reformkori divatlapok folytatásaként értékelhetjük, az egyes fejezetekben ugyanis a divatlapok, folyóiratok modorában mutatják be az ország különböző tájegységeit az odautazó szerzők. A *Miskolc és Diósgyőr* cím alatt megjelenő cikk megírásában a helyszíni tudósítást készített Vahot Imrének Dálnoki Barna és Kis Gábor helyi levéltárosok segítettek. Ez utóbbiak munkája leginkább a két-részes tanulmány – „I. Jelen állapotuk” és „II. Miskolc és Diósgyőr történelmi múltja” – utóbbi fejezetében érhető tetten, míg a város leírásában Vahot Imrét helyszíni benyomásai vezérelték. A város fekvését ebben a leírásban is a rónaság és a hegyvidék utolérhetetlen találkozása jellemzi: *A város éjszakról az úgynevezett Tetemvár, délről az Avas hegy két oldalról emelkedő halmai, viruló szőlőhegyei közt fekszik... számos jól épült pincéi, mint valami fehér gyöngyfűzér a két halmon foglalnak helyet, mi az egésznek sajátos tekintet ad, mintha két emelkedő szárnya volnának e hegyi városnak, mely egy óriási nyereg vagy egy lánchíd alakjához hasonlít. E gyönyörű fekvést még inkább emelik nyugatról a háttérben feltűnő diósgyőri hegyek, völgyek, a rengeteg erdővel koszorúzott Bükk sötét csoportozata, s keletről az előtérben messze elterjedő szép rónaság.*⁴⁸ A leírás szerint Miskolcnak remek fekete földje van, amely az ország egyik legjobb búzáját termi, de a határ nem terem annyi gabonát, amennyire a lakosságnak szüksége lenne. Vahot említi azt a tévedést, hogy a Pece, akárcsak a Szinva, malmokat hajt, megnevezi a leghíresebb malmokat is (Király-Vágó, Papmalma és a város malma), de a vizek hasznán felül azok káráról sem feledkezik meg: *Ez előny mellett azonban az említett két folyamnak rendetlen járása és vezetése tömérdek kárt okoz a városnak. Azon kívül ugyanis, hogy rendetlen vonalakban futja át a várost, s még rendetlenebb állású medreivel a legszebb utcákat díszteleníti el, gyakori áradásai, melyek erősb esőzések alkalmával egy pont alatt következnek be, a város egy részét sokszor veszéllyel árasztják el. Csak a múlt tavaszon is több mint hét ízben történt áradás, az épületek-, kertek- és vetésekben ezerekre menő kárt okozott.* Vahot Imre tudósításában a bel- és külváros éles

⁴⁶ Dóczy J. 1830. 287.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Kubinyi F.–Vahot I. (szerk.) 1853/54. II. köt. 111.

kontrasztja, az utóbbiak elhanyagoltsága is feltűnik: *A város utcái tágasak, nagyobb részt kövezettek, a külvárosokban szűkek, rendetlenek, azon kívül sárosak, különösen a Szinva és Pece folyam medrei körül. Házainak száma 4000-re megy. Ezek a város belrészében csinosak, egyrészt emeletősek, cseréppel födvék, a külső részeken rendetlenül építvék, többnyire nádfödölűek, mi miatt a tűzvész gyakori.*⁴⁹

A város hírnevét leginkább szőleinek köszönheti, s Vahot Imre a szőlőhegyek mellett az itt termelt fehér fajtákat is felsorolja, ezek között a hárslevelű az első. Nevezetes az itteni aszú is, a hegyaljaival is felveszi a versenyt. „Fekete” szőlőt kis mennyiségben s csak házi használatra, rácürmösnek természetnek Miskolcon. Az itteni bor tiszta, nem vegyített, kivéve a szintén maguknak készült főtt ürmöst. A város nevezetességei még nagyszerű intézményei és épületei, a templomok mellett a város iskolái is. Miskolc mint református egyházkerületi székhely az ország egyik legrégebbi templomával is büszkélkedhet: *az Avasi nagy templom, hazánkban a legrégiebbek közt foglal helyet, mely valószínűleg a XIII. század vége felé alapított. A műépítészeti tekintetben is figyelemre méltó templom környezete is a város díszére válik: A temetőkerttel övezett s regényes fekvésű avasi templom mellett áll egy régi őrtorony, honnan minden negyedóra ütésekor kürtölni szoktak.* A középkori templom mellett a város hírnevéhez nem kevésbé járul hozzá a 18. században virágzott miskolci görögség temploma is: *Még alig fél százada, hogy Miskolc legnagyobb épületeit előbbkelő kereskedését a görög nem egyesültek néhány gazdag családja bírta. Az úgynevezett Közép-Piac utca legszebb épületei ezek birtokában voltak, ezek által építettek. Azonban a rendkívüli fényűzés, pazarlás az egykori gazdagságnak most már csak emlékét hagyta fenn... Ily gazdag felekezeti egyházának is gazdagon kellett kiállítatnia annak idején. Innét az, hogy az óhitűeknek a Posta utcára helyezett temploma szép sugár tornyával..... mind gazdag kiállítás, mind művészeti ízlés tekintetében kitűnőnek, hazánkban egyetlennek mondható. Különösen márványoszlopai s a falak és képek pazaron hintett aranyozásai meglepő benyomással vannak a nézőre.*⁵⁰ Miskolc vármegyei székhelyként régióközpont is, korlátozott önkormányzat irányítása alatt, s Vahot Imre az első, aki a „legnagyobb jövő” toposzát említi Miskolccal kapcsolatban: *mind természeti helyzete-, mind kiterjedt kereskedésénél fogva egyik legnagyobb jövőjű város,* de ez a város rangban a kisebb helységek szintjén áll még 1853-ban is. Vahot Imre a miskolci jellemzők között megemlíti az élénk kereskedelmet, különösen Felső-Magyarország legnagyobb búzavásárát, s a török bazárookra emlékeztető híres csizmadia- és vargaszint. A leírás is dicséri az itteni szép magyar beszédet: *uralkodó nyelv a magyar a lehető legszebb, legtisztább kiejtéssel. Különösen a rövid, közép «e» helyesen accentuált kiejtése figyelemre méltó.* Országos híré az asszonyok által sültött szép miskolci fehér kenyér is.⁵¹

A miskolci ember Vahot Imrénél feljegyzett pszichográfiai tulajdonságai is követik Bél Mátyás és Benkő Sámuel korábbi leírásait: *A miskolci nép általán véve jó jellemű, becsületes, nyílt szívű, céljának elérésére alattomos utakat sem keres. Az eleven, vidám kedélyt ismertető sajátossága, mely eredeti rugékonyságát a sors csapásai közt sem veszti el. Ha keblének nyitját gyöngéd, emberi bánásmód által eltalálta, odaengedő, csöndes, békétűrő. Ellenben büszke, dacos és hajthatatlan, mint a vas, ha emberi érzületét csak egy szóval is sértened, vagy címét csak egy fokkal is alább helyezéd. Szíve, akaratára lehető legjobb, mely a felebarátját önfeláldozással is segíteni mindenkor kész,*

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 113.

⁵¹ Uo. 115.

anélkül, hogy ezért viszonzásra számítana. A cikk először említi az irodalomban a miskolciak egyik nagy hírű mesterségét: *Rendkívüli ügyességre vitt sajátása a miskolci népnek a tűzoltás, mely bámulatra méltó. S jellemére nem kis fényt derít, hogy ezen tehetségeket gyakran életök feláldozásával is, bárki irányában teljesíteni képesek.* A miskolciak jellegzetes viselete az ismert sújtásos magyaros posztóruha és karimás kalap, guba. *A népviselet a férfiaknál: csizmába húzott kék nadrág, fekete sújtással, kék vállra vetett dolmány nagy ólomgombokkal, kerek középkarimájú kalap, lefüggő szalaggal. A nőknél nagysarkú csizma, kék ruha, magyaros dolmány. A vagyonosabb résznél taréjos fejkötő. A szegényebb rész ünnepek alkalmával fejét kékes színre keményített fehér nagykendővel leplezi, mi a főnek dísztelen nagyságot ad. Nyár alkalmával használatni szokott sajátásos lábbeli a papucs, 3–4 ujjnyi hosszú sarokkal, mely különös kopogást hallat. Az alsóbb osztályú nép szereti a fürtös gubát, az egyfogatos taligát és a lacikonyhát. A népelet leírása nem lehet teljes a szórakozás miskolci helyszínei, a pincék nélkül: Legkedveltebb társalgási gyűldéje, mulatóhelye a miskolci népnek a jó borokkal telt pincéje. Itt issza meg a komapoharat, ha gyermeke született, ha nőült, sőt temetések bevégeztével is ide jó fel egy-két jó embere kíséretében halottját siratni, bánatát feledni. Őszi, téli esték alkalmával a pincesorok valóságos utcákat képeznek. Ilyenkor csaknem minden ablak kivilágítva van a becsületes gazdák és mulatozók fejeivel együtt.*⁵²

A népelet leírásához szorosan hozzátartoznak a rekreáció, szórakozás módjai és helyszínei is. A tapolcai fürdőt Vahot a felsőbb osztály szórakozóhelyeként említi, de elborzad elhanyagoltságán: *a 3/4 órányira eső tapolcai fürdő gyönyörű szép vidékkel, azonban útja rossz, s maga a fürdő rend, csinosság és kényelem dolgában átalakításra vár. A mostani hanyag kezelés a fürdő becsét évenként alább szállítja. A tapolcainál is regényesebb kirándulási helye a miskolciaknak Diósgyőr, ahol a vasas fürdő hasonlóan rossz állapotban van: Csodálni lehet, hogy tisztaság, kényelem és élvezet dolgában oly kevés gondot fordítanak e helyre. Az egészet egy szegény zsidó tartja haszonbérben és rondaságban.*⁵³

Vahot Imre leírásában Miskolc és Diósgyőr „ikerváros”-ként szerepel, hiszen történelmük és az 1854. évi jelenük is szorosan összeköti őket. Diósgyőr legfőbb nevezetessége a gótikus stílusban épült középkori vár, amely egykori fényét, nagyszerűségét a 19. század közepére teljesen elvesztette. Vahot Imre már nem fülemüléket hall a várban, hanem az enyészet madárhangjait: *Most már a régi zaj elmúlt, a fény kialudt e vár körül, melynek elhagyatott dűledékeit moha, bozót és repkény nőtte be, míg a magas bástyatornyok gyászos romjai közt gúnyosan rikácsoló vércsefiúk s halálmadarak röpkednek. Most már az egész vár nem más, mint egy nagy sírkő a dicső múltnak temetője fölött.*⁵⁴ Bár a város is veszített középkori fényéből, a kamarai építkezések hasznára váltak: *Diósgyőr a kincstár tulajdona lévén, több tiszt lak emeli a különben is eléggé rendősen épült városcát, mely úgy néz ki, mintha csak egy nagy kiterjedésű kertnek mulatóházait képezné. Boldog, ki ily szép helyen és ily barátságos jó emberek közt lakhatik.*⁵⁵ A két ikerváros történetét Benkő Sámuel és a miskolci Kun Miklós 1842-ben megjelent⁵⁶ történeti munkái alapján ismerteti Vahot Imre, igaz, a kútfőket elhallgatja.

Az első, a teljes történelmi Magyarországot bemutató képeskönyv csak 1860-ban jelenik meg Hunfalvy János polihisztor tudós szövegével és Rohbock Lajos metszeteivel.

⁵² Uo. 115.

⁵³ Uo. 116–117.

⁵⁴ Uo. 116.

⁵⁵ Uo. 117.

⁵⁶ Kun M. 1842.

Ez a háromkötetes mű – *Magyarország és Erdély eredeti képekben* – egyben az országismertető és leíró földrajz utolsó nagy monografikus vállalkozása lett. „Ez a mű elsőként ad teljes képet szövegben és rajzban a történeti Magyarországról, történeti, földrajzi, néprajzi szempontból egyszerre. Baedeker jellegű szövegével a hazánkról készült első, teljes áttekintést nyújtó útikönyvként is felfogható.”⁵⁷ Az ország topográfiájában tájegységenként haladó munka „Miskolc és környéke” c. fejezetében feltűnő a szöveg egyezése Vahot Imre és Kubinyi Ferenc 1854-ben megjelent képeskönyvének „Miskolc és Diósgyőr” c. részével.⁵⁸ Hunfalvy Miskolc kies fekvését szinte költői képekkel festi le: *Nyugat felé a rengeteg lombos erdővel koszorúzott Bükk hegység sötétlik, melly alatt a diósgyőri várnak tornyai fehérlenek, keletre a Sajó által átharászdált nagy kiterjedésű síkság dús szántóföldei és rétjei zöldellenek, túl rajtuk a tokaji hegy könyököl.*⁵⁹ Miskolc városképét meghatározzák középületei, főként a templomok, de Hunfalvy már nevezetességeként beszélhet a nemrég épült színházról is. A mellékutcák, zsellérsorok lehangelő látványa szintén jellemző a városra. *A város főbb utcái úgy ahogy ki vannak burkolva, de a piactól távolabb eső utcák szemetes, s kivált ősszel és tavasszal felette sárosak. A Temetvár alatt terülő, felette terjedelmes gabonapiac s az erre nyíló utcák esős időben roppant sártenger képét mutatják. Általában Miskolc azon részei, mellyek a város közepétől távolabb vannak, faluhoz hasonlítanak, s többnyire gyümölcsös kertekkel körüvezett, nádfedélű gunyhókból állanak.*⁶⁰ A város a felföldi megyék kereskedelmi központja, főként gabonából, de egykor borkereskedése is virágzott.

Hunfalvy Miskolc környékének legjelentősebb helyeként Diósgyőrt nevezi meg, amelynek romladozó várkastélya egykor Nagy Lajos leányának és II. Lajos feleségének lakhelye volt. Az egykori várárokból a 19. század közepén már csak mocsár maradt: *A vár alatt most nagy terjedelmű mocsaras hely van, mellyből a víz soha ki nem apad; közel hozzá a királynék fürdője volt, mellynek némi maradványai most is láthatók.*⁶¹ Miskolc környékén másik fürdő is van, mely a „miskolciak fő mulatóhelye”. *A tapolcai melegforrások roppant mészkősziklák alján fakadnak ki; a fürdőház előtt kis tó van, mellynek fenekén szintén meleg források bugyognak. Tapolca a munkácsi görög püspök birtoka, környezete igen kies, de a fürdő nagyon elhanyagolt állapotban van.*⁶²

Az országleírás a 19. század második felére idejétmúlt műfajjá vált, de a század végén a Magyar Millennium körüli ünnepségek felélesztették a klasszikus honismeretet, de már propagandisztikus céllal, az ezeréves Magyarország táji szépségeit, társadalmi vívmányait és sokszínűségét bizonyítandó. A millenniumra megjelentetett *Magyarország vármegyei és városai* című monográfia-sorozat ugyan megyénként halad az ország tájegységeinek történeti és földrajzi leírásával, szemléletében mégis egységes, az országismereti irodalom leíró jellegét, tájszemléletét tükrözi. Sajnos, a sorozat Borsod vármegyét taglaló kötete nem jelent meg, de egy másik vállalkozásból megismerhetjük a századforduló honismereti irodalmának Miskolc-képét. Hunfalvy János még részt vett annak a könyvsorozatban megjelent országismertető monográfiának az előkészítésében, amely a vármegyei monográfiákkal közel egy időben – 1887 és 1897 között, Magyarországot 8 kötetben bemutatva – készült el. Ez az egész Osztrák–Magyar Monarchiát a vármegyei monográfiák szellemében és stílusában írja le, s mint ilyen, a legutolsó

⁵⁷ Véber K. 1986. 10.

⁵⁸ Kubinyi F.–Vahot I. 1854/54. II. köt. 11–124.

⁵⁹ Hunfalvy J.–Rohbock L. 1860. II. köt. 193.

⁶⁰ Uo. 194.

⁶¹ Uo. 197.

⁶² Uo. 199–200.

országismereti munka, amely a királyi Magyarországot még integritásában mutatja meg. Az *Osztérák–Magyar Monarchia írásban és képen* c. monográfia V. és VI. kötetét Felső-Magyarország természeti, gazdasági és népismereti leírásának szánták, ami még inkább visszaüt a klasszikus országleírások korára, hiszen Felső-Magyarország történeti, még inkább hadászati szempontú fogalom, amely főként a török kor geopolitikai szemléletét tükrözi, hiszen Pozsonyból, később Bécsből nézve tekinthető felsőnek a Dunától keletre eső, Erdélyig terjedő országrész. A 19. század végén, a polgári tulajdonviszonyok, intézmények kiépülésével, Budapest mint főváros és régióközpont kiépülésével ez a földrajzi fogalom már anakronizmusnak tűnhetett. A Monarchia-monográfia a vármegyei sorozat hiányzó Borsod-kötetét is kénytelen-kelletlen pótolta, ezért a Miskolcra és környékéről szóló leírása egyedülként tükrözi a millenáris történet- és tájszemlélet Miskolc-képét. A monográfia köteteiben szintén vármegyék szerint következnek a leírások, így a vármegyei sorozatból hiányzó Borsod megye leírását a Monarchia kötetének megfelelő fejezete egyben pótolja is. *Borsodnak szépen fejlődő székvárosa, Miskolc a megyének csaknem a közepén s a legszebb részén, a diósgyőri kies völgy torkolatában s az alföldi róna szélén kezdődik. Festői háttére a félkörben emelkedő Bükk hegység. Különösen emeli a város szépségét a déli oldalán végighúzódó Avas hegy.*⁶³ A leírásból kitűnik, hogy a klasszikus choroográfiai szellemében Miskolc legfőbb értéke táji szépsége, az alföldi és felföldi vidékek előnyeit egyaránt magában foglaló földrajzi fekvése. A városkép értéke között is fontos helyet foglal el a természeti környezet, főként az Avas város felé eső lejtője, amely ekkorra nemcsak pincéivel, hanem a polgári rekreáció modern intézményeivel – sétautak, nyaralók – szolgálja a lakosokat. *Közel 40 000 lakosa van, kik mind magyarok. Utcáit szép épületek díszítik, a helyi közlekedést pedig a két vasúti állomástól kiinduló utcai villamosvasút élénkíti. Középületei közül – tíz templomán kívül, melyek közül a legnevezetesebb a régi csúcsíves avasi református templom – különösen kiemelkedik a nagyszabású új igazságszolgáltatási palota, a református új főgymnasium, a kiváló csinnal épült kereskedelmi kamarai palota, a jól berendezett Erzsébet fürdő, továbbá a színház és a mintaszerű új megyei közkórház. [...] A városnak legszebb közttere az Erzsébet-fürdő tér a Széchenyi utca nyugati végén, a város kellős közepén. Három oldalon palotasorok zárják, negyedik oldalát a Szinva s az ennek partjánál emelkedő Avasnak azon része zárja, ahol az ódon ref. templom áll komor méltósággal a hegy oldalán levő temető közepén, lombos fák és fenyőligetek által övezve. [...] Különösen kedvelt üdülőhelye a közönségnek a város délkeleti szélén nagy területet elfoglaló Népkert és az Avas... Az Avas lejtői és fennsíkja szőlővel vannak beültetve, a város felőli meredek oldalát dús lombos fák és cserjék borítják, melyek között jól gondozott sétautak, pihenőhelyek, lugasok, homokkőbe vájt borospincék, nyaralók és mulatóhelyek vannak. Az Avas, valamint a város éjszakai részén levő Tetemvár, Bábonyi bérc, Bedegvölgy halmos oldalain hosszú pincesorok húzódnak végig.*⁶⁴ A leírásban azonban feltűnik Miskolc mint kereskedelmi központ és a századforduló modern városa is. *Öt különböző irányból idefutó vasútnak találkozó pontja lévén, kereskedelme és ipara kedvező fejlődésnek indult. Terménykereskedése, ló- és gyapjúvásárai igen látogatottak. A Széchenyi utcán, mely a város fő utcája, gazdag, csillogó kirakatok láthatók. Miskolcot régebben csizmadiavárosnak gúnyolták, mivel a hajdani nemes csizmadia céhnek állítólag 999 tagja volt. Jelenleg*

⁶³ OMM 1900. VI. köt. 220.

⁶⁴ Uo. 220–222.

ez a szám egyharmadára olvadt le s hasonlóképpen hanyatlóban van a gubás ipar is, amit a népviselet változása okoz. Az ipar többi ága azonban emelkedőben van.⁶⁵

Miskolc környéke szintén természeti kincseivel szolgálja a várost: a Görömböly község határában fekvő Tapolca nevű fürdő... kedvelt kirándulóhelyök a miskolciaknak. Gazdagon buzogó hőforrásokból itt ered a Hejő, melynek vize a forrásoktól több mérföldnyire is olyan meleg, hogy kemény télen sem fagy be. A források egy hegykatlanban fakadnak s 23–24 C hőfokúak. A dúsabb források fölött fürdőépület áll tágas medencéikkel. Körül hatalmas cser- és bükkerdő sűrűjébe hatolhatunk a gondozott sétautakon.⁶⁶

*

A klasszikus honismertető munkáktól a millenáris monográfiáig terjedő két évszázad alatt a Miskolc-toposzok nemigen változtak, s leginkább Bél Mátyás korszakos munkája határozta meg őket. Miskolc a jó bor és jó kenyér, a hegység és síkság találkozásának, a természeti szépségnek, a vizeknek és malmoknak városa. Mind a városban, mind közvetlen környékén feltűnnek a dicső történelmi múlt emlékei (az Avasi templom és a Diósgyőri vár), de a 18–19. századi építkezések is számos jeles épülettel gazdagították. Igaz, a legszebbnek ítélt templom a görögök pazarló, fényűző jellemének tükré, ellentétben a miskolciak általában egyszerűbb életmódjával. Miskolc mint régióközpont és kereskedelmi centrum is nevezetes, s a város környékén két híres, de elhanyagolt fürdő is található. Az itt élők híresei jó erkölcsükről és az idegenekkel barátságos, vendégszerető modorukról. Egyre nagyobb hátrányt jelentenek azonban a piszkos, sáros mellékutak, s a város határa is szűk, kevés a legelő, szántó, és az áradások is gyakran fenyegetik.

Statisztikai lexikonok (Korabinszky és Vályi)

A chorográfia, országismeret műfaja a szaktudományok felvilágosodás kori fejlődésével újabb tudományos eredményekkel gazdagodott. A 18. századi államismeretnek másik formáját meghatározta „a német iskola, amelynek fő kezdeményezője a helmstedti német jogtörténész és közgazdász Hermann Sonring (1601–1681) volt, és amely azután – a felvilágosodás időszakában – a leíró statisztikával bővült államtudományban folytatódtott, tulajdonképpen a feudális államhatalom korszerűsítésének volt elméleti segédeszköze. A központi igazgatás fejlesztéséhez, a gazdaságpolitikai intézkedésekhez szükséges tájékozódást könnyítette meg az államok politikai, földrajzi, gazdasági, történeti vonatkozású adatainak együttes, rendszeres feltárásával.”⁶⁷ A hazai statisztikai jellegű földrajzi–történeti munkáknak a német tudományosság volt a mintája. „Egyrészt azért, mert a német felvilágosodás volt általában véve közvetítő és példa értékű Magyarország számára. Másrészt a 18. században Németország volt a leíró statisztika művelésének központja, s így jelentős hatást gyakorolt az ilyen irányú magyar tudományos tevékenységre is. Ezt az irányzatot a nevezetességek, a politikai, földrajzi és közjogi helyzet viszonylag kevés adattal való leírása jellemezte.”⁶⁸ A 18. század második felétől a magyarországi honismertető munkákra is egyre jellemzőbb a statisztikai jelleg, érdeklődés, de sok munkánál nem dönthető el, hogy országleírás vagy statisztikai munka, sok mű „tetszés szerint sorolható akár ide vagy oda”.⁶⁹

⁶⁵ Uo. 221–222.

⁶⁶ Uo. 222–223.

⁶⁷ Kosáry D. 1983. 151.

⁶⁸ Horváth T. 1993. 48.

⁶⁹ Kávássy S. 1979. 58.

Ezek a statisztikai munkák a használat megkönnyítése és a tudományosság szabályai szerint többnyire már szócikkek segítségével, lexikonok formájában jelentek meg. Az a hatalmas, átfogó munka, amelyet Bél Mátyás és a körülötte kialakuló pozsonyi iskola tudósai kezdtek el, a statisztikai könyvek megjelenéséhez vezetett. „A pozsonyi törekvések betetőzője és legfontosabb produktuma időszakunkban az a földrajzi-gazdasági lexikon volt, amelyet az eperjesi születésű és hányatott életű evangélikus tanító, majd lapszerkesztő, Korabinszky János Mátyás (1740–1811) tett közzé Magyarországról. E nagy munka, mely gr. Széchényi Ferenc segítségével látott napvilágot, betűrendben hozta egymás után a főbb helységek ismertetését, sok érdekes adattal, megemlékezve a helyi gazdasági viszonyokról, esetleges manufaktúrákról, valamint a kulturális intézményekről, fontosabb könyvtárakról és üzletekről. A századforduló körül utóbb megszorodó, hasonló típusú helyismereti lexikonoknak... egyik előkészítője és egyik forrása lett, s egyben azt is jelezte, hogy az államismereti-földrajzi irányzatból már kezd kiágazni egy gyakorlati célú gazdasági irodalom, másrészt leíró statisztika.”⁷⁰ Ennek a leíró jellegű, sokban a chorográfiákat idéző statisztikai irodalomnak célját Vályi András 1798-ban – statisztikai munkáját előkészítő – körlevelében így fogalmazta meg: *Magyarországnak külömbféle szép tulajdonságai, termései, történetei és viszontagságai, s külömbféle nevezetességei világosságra hozattatván, a Nemzet a maga hazáját jól esmérje, a pénznek nagy fogyatkozása a kereskedelem által enyhíttessék, azok, akiknek módjok nincsen, hogy az országot bétutazzassák, e munka által kívánságjok teljesíttessék... akik kereskedni kívánnak, s tudhassák hol? mi? és micsodás nemű terem? hol árulhatják el vagyonaikat? és mennyi messzeségre esik. [...] Minden tárgyak között a legszükségesebb és leghasznosabb Magyarországnak leírása, mert ez a kereskedésnek a kulcsa, ez a haza ismeretének ösvénye és a nemzeti előmenetelnek is eszközlője.*⁷¹ A körlevélből kitűnik, hogy a statisztikai irodalom a gazdaság és kommunikáció lehetőségeinek kiteljesítését szolgálta, s gyakorlati haszna elsősorban a piacozás, kereskedelem elősegítésében állott.

Korabinszky János Mátyás *Geographisch–Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* (Magyarország földrajzi–történeti és terméklexikona) című, még II. József uralkodása alatt megjelent háromkötetes munkája lett az alapja szinte minden további statisztikai munkának Magyarországon. Bár német nyelve az ország kisebbségét alkotó magyarság jó részének idegen lehetett, a művelt közvélemény, a tudóstársak, a németajkú kereskedő, iparos és honorációr polgárság haszonnal forgathatta, s nem utolsósorban a Magyarország iránt érdeklődő külföldi közvélemény bibliája lehetett.

Korabinszky terjedelmes szócikket szentel a jelentős, bár csak városkának (*Städtchen*) minősített Miskolcnak, amely nemzetiségét tekintve magyar. Fekvése szép, nyugatról kies völgy és sok kőbánya, északon szép erdők és nagy szőlők, keleten a Sajó és termékeny mezők övezik, délről pedig az Avas (*Havasch*), Tapolca, Mindszent szőlőtermő hegyei koszorúzzák. Alacsony, hegyek közé szorított fekvése miatt a keleti és északi szelektől védve van, de a déli és nyugati szelek szabadon átfújnak a völgyön. Bár többnyire magyarok lakják, vannak itt szlovákok, ruszinok és rácok is, valamint néhány német, görög, zsidó, török (!) és cigány lakos is. Korabinszky is említi a nevezetes nemesi famíliákat, köztük a báró Döry, gróf Borsí, Büky, Fáy, Szepessy, Szathmáry, Mocsáry családokat. A 13 ezres város 1780. évi demográfiai adatait is közli, a születési, halálozási és házassági számok mellett a vallási megoszlást is: 8433 református, 3980

⁷⁰ Kosáry D. 1983. 585.

⁷¹ Idézi: Ágoston I. 1990. 44.

katolikus, 508 lutheránus, 157 ortodox (*Schismatiker*), 70 zsidó. A fő jövedelmet a szőlészet adja, de sok a városban – minden bizonnyal Benkő Sámuel nyomán – az ügyvéd foglalkozású is. Az asszonyok ízletes kenyeret sütnek, szőnek-fonnak.

A miskolciak szívélyesek az idegennel és meglehetősen távolságot tartanak a nagyvilági fényűzéstől. Boruk jó és jutányos árú, az éghajlat egészséges, de a mértéktelen borfogyasztás miatt sokan szenvednek különféle tudományavalyában. Ha az emberek megbetegszenek, általában borral kúrálják magukat, vagy javasasszonyhoz fordulnak, pedig vannak itt orvosok és patikák is.⁷² Miskolcon két köztér van, az óvárosin vannak a heti-piacok, a négy országos vásárt pedig az újjvárosi téren tartják. A piacokon a bárány- és a borjúhús drága, de dinnye, méz, só fölös mennyiségben van. A városban 2400 ház és 1424 pince található (szintén Benkő adatai!), a legszebb épületek a templomok, valamint az Almásy- és Büky-kúriák (*Palais*), a városháza, az alispán háza, a megyeháza és az Újjvárosban a Fáy-féle ház. A szócikk a megyeháza bejáratai fölé vésett latin *chronosztichonok*at is közli. Miskolc utcái szélesek, a házak szorosan egymás mellé épültek, jórészt kőből. Miskolc határának igazi kincse és nevezetessége azonban a szőlőkultúra, hiszen Korabinszky szerint is 90-féle szőlőfajtát termesztene itt, a legjobb dűlők nevét fel is sorolja (Sarodala, Kőkötő, Kisköves, Magashegy, Nádistó, Nagy- és Kiscsermőke, Szentgyörgy, Forgó, Erenyő). A Miskolc környéki borok vízhajtó hatásukkal tűnnek ki, és székrekedésnél is jobban használhatók, mint a külhoni borok. Kellemesen savasak, és az osztrák borokhoz hasonló zöldes színük van.

Édesvizet a folyókból nyernek a miskolciak. Földjük nem terem elég gabonát és szénát, így sokan venni kényszerülnek. Sok ház mellett van szép gyümölcsöskert. Korabinszky földrajzi-történeti leírásában megemlékezik az Avas nevezetességéről is, hiszen itt sok kövületet, fossziliát, sőt óriáscsontokat találtak. A város történetéhez hozzátartozik számos szerzett kiváltsága, valamint nem sokkal Korabinszky művének megjelenése előtt, 1781-ben pusztított óriási tűzvész is, amelyben 204 ház, 257 pince hamvadt el, és 27 ember égett meg. Leírás sem hagyhatja el Istvánffy toposzát, az 1560. évi természeti ritkaság (*Naturseltenheiten*) megemlézését, de a mennykövek Korabinszky-nél zöldes vasszínben játszanak. Fontosabb azonban, hogy Korabinszky megnevezi, sőt ajánlja a korabeli Miskolc-leírások elengedhetetlen forrását, a híres vármegyei orvosnak, Benkő Sámuelnek 1782-ben Kassán megjelent gazdag munkáját, amelyben szép orvosi és egyéb feljegyzések vannak a városról.⁷³

Korabinszky nem véletlenül ajánlja a Miskolc-szócikkben Benkő munkáját, hiszen a legtöbb leíró adatot az orvosi topográfiából veszi át, így a város arculatára vonatkozó megállapításai egyeznek Bél Mátyás és Benkő doktor hasonló argumentumaival. Korabinszky-nél is túlsúlyban vannak az előnyök, s az ismert hátrányokhoz felsorakoztathatja az 1781. évi nagy miskolci tűzvészt, amely a város jó részét elhamvasztotta. Újdonság Korabinszky statisztikai munkájában a demográfiai adatok iránti fokozott

⁷² *Die Einwohner sind gefällig gegen dem Fremde, und vom Luxus der großen Welt noch ziemlich entfernt. Der Wein ist gut und wohlfeil, das Klima gesund, doch bringet auch hier der Mißbrauch der Nektars verschiedene Lungenüchtige hervor. Wenn der gemeine Mann krank is, so sucht er sich entweder mit Wein zu kurieren, oder nimmt seine Zuflucht zu unweißen Quaksalbern und alten Weibern, ob es hier gleich an ordentlichen und geschikten Aerzten un Apotheken nicht fehlen.* Korabinszky J. M. 1786. 417.

⁷³ *In dem Berge Avasch findet man Versteinerungen, Riesengebeine und andere Foßilien. Diese Gegend bringt gegen 90 Arten weißer Weinbeere hervor.[...] Dies hiesigen Weine sind diuretisch und bey Verstopfungen gesünder, als die Ausländischen, sie haben eine angenehme Säure, ein fast den Oesterreichischen ähnliche grünliche Farbe. [...] Eine umständlichere Beschreibung von Mischkolz hat der berühmte Komitatsphysikus Samuel Benkő 1782 zu Kaschau aus Licht treten lassen, welche zugleich mit schönen medicinischen und andern Bemerkungen reichlich versehen ist.* Korabinszky J. M. 1786. 417.

érdeklődés. A lexikon a Miskolc környéki helységek legfontosabb adatait is tartalmazza, Szirma káposztaföldjeiről híres, Görömböly pedig szlovák falu a munkácsi görög püspök joghatósága alatt.⁷⁴ A Miskolctól egy óra távolságra fekvő Diósgyőr pusztá váráról, gyönyörű vidékéről, gyümölcsfáiról nevezetes, de Korabinszky megemlíti az 1538-as országos gyűlést, melyet a vár falai között tartottak az ország vezetői. A Szinva piszt-rángjairól és egyéb nemes halairól híres, s a Produktenlexikon az egyik első hely, ahol a Diósgyőrött gyártott Vörösgyurka nevű jeles kulacsot említik, melyet a vidék vásárain árulnak. Korabinszky érdemesnek tartja megjegyezni, hogy 1773-ban az itteni fürdő vizében aranyban és ezüstben gazdag bányaért találtak.⁷⁵

A statisztikai, gazdasági irodalomban többen is Korabinszky „köpenyéből bújtak ki”, német nyelve miatt külföldi utazók, tudósok is gyakran forgatták. Az ő műve képezte az alapját Vályi András egyetemi professzor magyar nyelvű honismereti–statisztikai munkájának, országleírásának is, mely szintén szócikkekből álló lexikon, de – ellentétben Korabinszky szótárával – már magyar nyelven. Vályi K. András 1764-ben született Miskolcon, s 1792-ben a pesti egyetemen a magyar stílus professzora.⁷⁶ A szótár szerkesztését Vályi András alapos kutatómunkával alapozta meg, kérdőívet küldött szét az országban, melyek az alábbi kérdéseket tartalmazták: A helység neve, a lakosok nemzetisége, a földesúr neve, a lakosság vallása, a szomszédos helységek neve és a távolság mértéke, a határ felosztása (nyomás vagy forduló), a föld jellemző termései, piaci lehetőségek.⁷⁷

Vályi művében – *mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fordőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyóvizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollétek, földesurok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságok a betűknek rengyek szerint feltaláltatnak* – nagyobb hangsúlyt kap a földrajzi aspektus, mint elődjének lexikonában, a vármegyékről valamint a folyókról, hegyekről külön címszavakban is megemlékezik. Vályi szülővárosának, Miskolcnak határfolyóját, a Sajót tárgyaló szócikkében a fontos adatok mellett megemlékezik a folyó káros áradásairól, sőt híres hídjairól is.⁷⁸ A Miskolc környéki helységek közül a Korabinszky által alig tárgyalt Csaba gazdasági jellemzőiről kimerítő leírást ad. A falu nevezetes sok kocsmájáról, olcsó boráról, melyet az itt letelepedett nagyszámú zsidóság árul. Szőlőiben jó borok teremnek, malma egész évben jár, de a Hejő kiöntései miatt szántói és rétjei veszélyeztetettek.⁷⁹ A Miskolchoz közel lokalizált Görömbölyt tót falunak nevezi a Vályi-lexikon (valójában ruszinok és szlovákok lakták), lakói „óhitűek” (görög katolikusok), földesura a munkácsi püspök. Terjedelmes szőlőhegyeinek bora „középszerűnek” ítéltetik. Közelsége a miskolci piachoz és a csabai malmokhoz szintén előnyös, kedvezőtlen viszont, hogy a záporok gyakran kárt tesznek a hegyoldalak sovány földjeiben.⁸⁰ Korabinszky nem említi külön Tapolcát, Vályi viszont

⁷⁴ Korabinszky J. M. 1786. 209., 709. pp.

⁷⁵ *Allhier werden de bekannten Weöröeschgyurk oder die sogenannten Kulatsch in Menge vorfertigt, und auf die unliegenden Märkte gebracht. 1773 hat sich hier bey Untersuchung des mineralischen Gesundheitsbades eine Gold und silberreiche Bergader gezeigt.* Korabinszky J. M. 1786. 119.

⁷⁶ Csorba Z. 1942. 64–65. pp.

⁷⁷ Ágoston I. 1990. 44.

⁷⁸ *Sajó: folyóvíz Gömör és Borsod vármegyében. Ered Radova felett, s minekutánna Csetnek vizét, a Murányi patakot, Rima és Balog vizét s más apróbb patakokat öblébe fogadott, Alsózsoltánál egyesül a Hernád vizével. Áradásai károsak, s töltésekkel gátolhatik; jeles hidak is vagynak rajta.* Vályi A. 1796–1799. 3. köt. 222.

⁷⁹ Vályi A. 1796–1799. 1. köt. 355.

⁸⁰ Uo. 2. köt. 61.

igen, melynek szintén a munkácsi püspök a földesura, s *meleg fürdője nevezetes, vidékje szép*. A Miskolc melletti Szirma, mely egyháziilag is Miskolchoz tartozik, lévén annak filiája, magyar lakosainak termékeny földjei vannak, s piacra is Miskolcra járhatnak.⁸¹

Korabinszky hatása leginkább a Miskolc-szócikkben érhető tetten, hiszen Vályi is hivatkozik Benkő Sámuel „becses munkájának” Miskolc-leírására, idézi a vármegyeháza chronosztichonját, és az 1781-ben kitört tűzvészt is felidézi, melynek pusztítása után Miskolc hamar feltámadt, *néhány esztendők óta az egész hazában más mezővárosokhoz hasonlítva, szembetűnőképen szaporodik, és az egész város jelesen díszesíttetik*. A miskolci épületek legszebbjeit a Piac körül látni, s ezek között sok a görögöké. Vályi a legszebb kúriákat az Almásy, Pataky (helyesen: Patay) család és dr. Rátz Sámuel tulajdonaként sorolja fel, ez utóbbi különösen kitűnik fényűzésével, *márványköformára kisimított belső készülékével*. A leírás a katolikus templomok és iskolák mellett a Mindszenti templom közelében álló pestisemlékművet, az 1728-ban felállított Mária-oszlopot is megemlíti: *Második szentegyháza Mindszenten van, melly hasonlóképpen jeles épület, s mellette a plébánia, előtte pedig a Boldogságos Szűznek képe*. Az Avasi református templom, szinte a város szimbóluma is hozzájárul a városkép szépségéhez is: *a régi nagy templom a parton... az egész városnak szép tekintetet okoz*. Miskolcon a 18. század végén épült Czíkó utcai református templom már a harmadik, hiszen Vályi lexikona is megemlíti – a kora újkori alapítású – Deszkatemplomot és temetőt is.⁸² A nevezetes épületek, mint Miskolc díszei között különleges hely illeti meg az ortodox templomot: *a templomjok... a görögöknek pedig pompás, és szép harangokkal hívja feleiket öszve*. A város nevezetessége a reformátusok particula-rangú oskolája is, ahol idegenek is tanulnak, s innen mennek tovább a pataki kollégiumba *nagyobb tudományi előmenetel végett*.

Vályi gazdasági lexikona Miskolc híres piacát a pesti hetivásároknál jóval jelentősebbnek tartja, s legjelentősebb gazdasági előnynek a lengyelek által különösképpen kedvelt borát, valamint gyümölcstermesztését és híres kenyerét nevezi meg. A föld termékenysége mellett az emberi tényező is kedvez a gazdaságnak, hiszen a miskolciak szorgalmasak és van hajlamuk a kereskedéshez.⁸³ A városnak azonban csekély a határa, rétje különösképpen kevés, s erdei sincsenek. A lexikon külön szócikkben emlékezik meg Miskolc hegyéről, az Avasról, amely vigalmai negyed minőségében a tudományos közvélemény előtt is a város legfőbb nevezetessége, szimbóluma lett: *Avas: Miskolc város felett lévő hegy, melly rakva van külömbféle pincékkel és jó miskolci borokkal, s kedves menedékhelye sok borárosoknak és bort szeretőeknek*.⁸⁴

Földrajz és statisztika

A statisztikai, földrajzi leírások között speciális helyet foglal el a II. József által elrendelt katonai leírások sorozata. Bár ez kézirat, s nem is szánták nyomtatott kiadásra, sőt a katonai és közigazgatási adatok bizonyos titkossága zárta el a szélesebb nyilvános-

⁸¹ Uo. 3. köt. 414.

⁸² *harmadik templomjok pedig a városon kívül, az úgy nevezett külső temetőnél, deszkából épülve*. Vályi A. 1796–1799. 2. köt. 617.

⁸³ *Vásárjai nevezetese, s gyakorta olly héti vásárok esnek itten, mellyek a pesti héti vásárt messze felülhaladgyák. Borai hírese, kivált némelly helyeken, s a lengyelek által különösen kedveltetik; gyümölcsök jó időben sok terem és szépek; a kenyérsütésben is híresek a miskolciak. Lakosai szorgalmasak s a kereskedésre hajlandók*. Vályi A. 1796–1799. 2. köt. 617.

⁸⁴ Uo. 1. köt. 74.

ság előtt, illetve nyitotta meg egy speciális publicitás, a hadsereg nyilvánossága előtt – leírásaiban a kor szemléletét tükrözi. A vizekben gazdag miskolci régió leírásainál azért is számíthat külön érdeklődésre a katonai leírás, mert a hadi szempontok felértékeltek a tájban a folyókat, hidakat, természeti környezetet mint a hadászat, a hadsereg mozgása szempontjából kulcsfontosságú objektumokat. Igaz, a folyók itt csak a had vonulását gátló tényezők, s a várak szép kilátása a vidék eredményes ágyúzását szolgálja.

A Csabánál leírt Hejő patak, a Miskolc környéki helységeknek jellemzett Sajó alapján a város környékének 18. század végi tájképéhez szorosan hozzátartoztak az áradások, majd a víz visszahúzódása után a mocsarak.⁸⁵ Miskolc vizét, a Szinvát így jellemzik a hadmérnökök: *Bár a Diósgyőr felől lefelé folyó Szinva patak jelentéktelen, mégsem lehet rajta a bejelölt helyeken kívül máshol átkelni magas partja és részben mocsaras mezői miatt. [...] A mezőkön sok mocsaras hely van, és nem lehet mindenhol lóval átkelni.*⁸⁶ A város magaslatai közül a Szent György-hegy a legjelentősebb, melyről Diósgyőrre el lehet látni, és jól belátható az Ónod és Kelecsény közötti széles völgy is. Hadi szempontból a város topográfiájának legfontosabb elemei az utak. Országút halad innen Kassára, Tokajba, Debrecenbe, Ónodra, Pestre, Egerbe, Rozsnyóra. A katonai összeírás lajstromba veszi Miskolc – lehetséges erősítés szempontjából releváns – kőépületeit is: a Minorita kolostort, a református templomot, a városházát, valamint a Mindszenti templomot és mellette két fogadót. A városnak a szirmai és sajópetri út melletti vendégfogadó azonban fából épültek.⁸⁷

A tudományos igényű hazai leíró statisztika megalapítójának a kortársak és a szakirodalom is Schwartner Mártont tekinti. Magyarország statisztikáját tárgyaló fő művében (1798) szakít a történeti jellegű leírásokkal, sőt módszerében sem követi a lexikonok, enciklopédiák szócikkait, így műve valóban az országról ad átfogó képet, az egyes tájegységekről, városokról azonban nem értekezik külön. „A hazai statisztikai irodalom Schwartner után legnagyobb alakja Magda Pál (1770–1841) *Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geográfiai leírása* (Pest, 1819) c. hírneves kötetében az ország összefoglaló ismertetésén kívül a megyékről és egyéb közterületekről is részletesen szól. Munkáját *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn* címmel 1832-ben Lipcsében német nyelven is kiadták.”⁸⁸ Magda Pált főként földrajzi érdeklődés vezérli, műve valódi országleírás (megyéenként), s nem lexikon, mint az előző munkák. Leírásainál jórészt Vályi könyvét használja, gyakran név szerint is hivatkozik elődjére. De Magda Pál statisztikai leírása élt a 18. század és kora friss tudományos eredményeivel is. A Borsod megyei Szalonna és Szendrő meleg fürdőinél éppen a miskolci orvos, Domby Sámuel gyógyvizekről szóló munkájára hivatkozik.⁸⁹ Magda Pál Borsod-leírásában Bárány Péternek a Tudományos

⁸⁵ (Szirmabesenyő) A Sajó folyó szélessége egyenetlen, 8–14 ölet tesz ki, partja ideiglenes, mélysége 4–6 láb. [...] A folyók tavasszal, de különösen ősszel annyira ki szoktak önteni, hogy az egész völgy egy tóhoz hasonlít, és az ezen való átkelés sok időt vesz igénybe. Amikor ezek a vizek ismét levonulnak, nagyon sok mocsaras hely marad vissza, amik csak nagyon ritkán száradnak ki. (Csaba) A Hejő patakon sehol sem lehet átkelni a hidakon kívül a mocsaras meder miatt. Heves esőzésekkor kiönt, és a Pestre menő út és a partján lévő falu, Szirma és Kistokaj között, az egész vidéket elönti. Csorba Cs.–Bársi J. (szerk.) 1990. 35., 74.

⁸⁶ Csorba Cs.–Bársi J. (szerk.) 1990. 72.

⁸⁷ Uo. 73.

⁸⁸ Kávássy S. 1979. 61.

⁸⁹ ...a lágy meleg ferdőkben Domby Sámuel orvos meszes földet talált, közönséges sót és bányász alkálit, a szendreiben kénköves spirítuszt is. Magda P. 1819. 399. Idézi: Gyulai É. 1999.

Gyűjteményben megjelent munkáját is idézi,⁹⁰ amely tartalmazza a megye legfontosabb statisztikai adatsorát (terület: 62 négyszögmérőföld, lakosság – 10 városban, 167 faluban és 57 puszta: 166 321 fő, ebből római katolikus: 65 947, görög katolikus 9430, református: 81 167, evangélikus: 4126, ortodox görög: 359, zsidó: 5132 fő).⁹¹ Magda Pál földrajzi–statisztikai munkája 63. §-ában (Borsod vármegye) fölmerül az a toposz, amely a vármegyére (és Miskolcra) nézve még a 20. században is tartja magát, jelesen a vidék természeti adottságok indukálta önálló képessége, amely lehetővé tenné, hogy ne szoruljon más régiók gazdasági támogatására: *Akár a természeti állapotjára, akár a terméseire nézel, Borsod vármegyében mind a felföldet mind az alföldet összev húzva együtt találod. Úgy látszik, hogy a természet itt egy kis képen összefoglalva az egész Magyarországot akarta megmutatni. Búza és bor, vas, acél, számtalan szép marha, ló, juh, sertés; becses kövek, érces vizek, nagy hegyek, nagy térség, mind egy vármegyében.*⁹² A könyv a megye „Természeti állapotját” és „Terméseit” vizsgálva Miskolcot előbb a megye fő folyójának, a Sajónak leírásánál említi,⁹³ s dicséri a miskolci búza minőségét: *Miskolc vidékén csaknem egész hazánkban legjobb búza terem és ugyan nagy bőséggel.*⁹⁴ A szentpéteri, harsányi, kazai borok mellett a miskolci bor is nevezetes, *de ásványaival is dicsekedhet Borsod vármegye*, Miskolc körül szép karneol és tengeri csigák találhatók, míg Diósgyőr mellett palakő. Magda leírásában Miskolc, amely járásnak is nevet és székhelyet ad, jelentős hely, ezért nem lehet csodálni, hogy az északkeleti vármegyék szinte teljes borkereskedését spekulatív módon kezükben tartó görögök éppen Miskolc eleganciáját növelik: *a legszebb házakat, a legjobb szőlőket, szántóföldeket és réteket bírják Miskolcon, a legnagyobb fényt űzik.*⁹⁵ De a város jelentőségét mutatja az is, hogy 5 vallásnak van itt iskolája.

Bár Miskolc nem emelkedhetett a helységeknek a rendi társadalom rangsorában legmagasabb fokára, soha nem nyervén el a szabad királyi város privilégiumot, mégis rangot szerzett magának az ország városai között. Magda Pál is mozgalmasságával, demográfiai értékeivel, vitalitásával, természeti környezetének szépségével jellemzi a késő feudalizmus korszakának városát: *Miskolc csak mezőváros ugyan, de nagy, szép, eleven s víg helység, a diósgyőri kies völgynek végén, közel a Sajóhoz, 19 730 lakossal.* A leírásban megjelenik az államismereti irodalom Miskolc imázsát alakító szinte minden eleme: a szép épületek, köztük templomok, neves iskolák, szőlőhegyek, jó asztali bor és másfél ezer pince, vásárok és élénk kereskedelmi élet, de ismert dinnyéjéről, a vidéken termett mézről, s legfőképpen az ország legjobb búzájáról: *termeszt sok búzát, mely az egész országban legjobbnak tartatik... híres búzakenyeret süt.*⁹⁶ A kies fekvésű Diósgyőr völgye pedig egyaránt híres szépségéről és az itteni vashámorokról, melyekben az egész ország legjobb minőségű vas- és acélárúját készítik, de van itt két üveghuta, sőt egy papírmalom is. Magda Pál munkájában keverednek a klasszikus országismereti munkák leírásait idéző képek a statisztikai irodalom adatszempontú vizsgálatával, sőt az utazási irodalom leíró jellegével, így a nemrégén keletkezett, ma Hámori-tó néven ismert tüne-

⁹⁰ Borsod vármegye némelly statistikai tekintetekben. Debreczeni Bárány Péter által. Tudományos Gyűjtemény IX. köt. [1817]. 49–50. pp.

⁹¹ Magda P. 1819. 384–385. pp. jegyzet

⁹² Magda P. 1819. 384.

⁹³ A Sajó dél felé folyván a kazai gyönyörű völgyet, azután a Szentpéter alatt a Bódva folyóját magához vévén, Miskolcnak termékeny búzaföldjeit s vidékét mossa, végtére Ónod mellett előbb a Kis-, aztán a Nagy-Hernáddal egyesülvén, azzal Sajóörös alatt a Tiszába szakad. Magda P. 1819. 383.

⁹⁴ Uo. 384.

⁹⁵ Uo. 385.

⁹⁶ Uo. 386–387.

ményt a következőképpen idézi fel: *Ezen völgynek végső szegletében láthatsz egy órányi hosszúságú, 3–4 ölni mélységű szép tavat, melynek vizeit egy igen magas kőfallal felfogták. Szépet mutatnak a hámosoknak s más munkásoknak és tisztéknek a magas hegy oldalán épült lakhelyeik.*⁹⁷ A Miskolc környéki falvak közül Szirmát érinti Magda Pál megye-leírása, az itt termett híres káposztát említve. Miskolc postautak találkozási pontja is, Pest (illetve Eger) felé a legközelebbi stáció Harsány majd Mezőkövesd, Kassa felé pedig Szikszó.

Puky Károlynak Magda Pál statisztikai munkájához hasonló, de kevésbé részletes, ugyanakkor formailag a klasszikus statisztikai művek adatkezeléséhez közelebb álló műve, *A magyar haza* forrását tekintve a megelőző statisztikai irodalomra, nem kevésbé Magda könyvére megy vissza. Puky is említi, hogy a legjobb magyarországi vas a diósgyőri hámorokból származik, s a megyében termő búza is legelső a hazában. Itt is szerepel a megye népsűrűsége (2900 négyszögölmérföld), ami a népesebb megyék között helyezi el Borsodot. Az általános megyei adatok mellett a rövid szócikk csak Miskolc jellemzőit tartalmazza. A nevezetességek sorában többek között búzapiacát említik, illetve azt, hogy nemcsak a vármegye székhelye, hanem a református egyházkerületé is. A város hírnevét formáló legfontosabb jellemző azonban, hogy Miskolc területi és népességi adatait tekintve Magyarország harmadik mezővárosi jogállású helysége.⁹⁸

A 19. század legnagyobb hatású statisztikai műveit Fényes Eleknek köszönheti a tudományos és művelt közvélemény. Már a reformkorban több munkája megjelent, művei a honismeret és a statisztika tárgykörében egyaránt kiválóak. Legtöbbet hivatkozott munkája az 1851-ben megjelent *Magyarország geographiai szótára* Erdély és a Részek szócikkeit nem tartalmazza. Miskolcot azonban feltűnően kimerítő, 28 (!) hasábos szócikk képviseli, a leghosszabb az egész magyar chorográfiai és statisztikai irodalomban. A statisztikai adatokkal jellemzett város határa 13 ezer hold (ebből 2040 hold szőlő), lakott területe 861 hold. Miskolc földjét is dicséri Fényes Elek, igaz, ő már jobbnak tartja a bácskai–bánáti talajt: *A föld a sík részeken kevés agyaggal vegyített, s gazdag termékenységgel fekete föld, szántóföldei általában első osztálybeliek, s József császár alatt tett vizsgálat szerint legszebb, legsikeresebb búzát termik [az] egész országban, mit ugyan ma már a bánátiak és bácskaiak nehezen engednek meg.*⁹⁹ Az előző lexikonok s Benkő Sámuel alapján Fényes Elek is megnevezi a jó bort termő miskolci szőlőhegyeket. A városkép jellemzése is hasonlít az elődökéire: *A város főbb utcái, kivált az új részen tágasak és rendesek, nagyobb részt ki is vannak kövezve, s éjelenként több lámpák által világítottak; ellenben az ó részen szűkek, rendetlenek; e felett sárosak, különösen a minoriták zárdája körül, hol a Pece folyása az utcát több helyt egészen elmosta, gyakran kocsival járhatatlanok is.*¹⁰⁰ A leírás az addigi irodalom minden toposzát tartalmaz-

⁹⁷ Uo. 386.

⁹⁸ *Ezen nemes megyének fő városa Miskolc, mely a magyar szent koronának birtokaihoz tartozik, kiterjedésére és népességére tekintve az országban lévő mezővárosok között 3dik helyen áll. Keresztülfoly rajta a Szinya vize, sok és jó borokat termő szőlőhegyekkel bővelkedik. A piaca a gabonára nézve Felső-Magyarországa legelső, a kereskedés is nagy virágzásban vagyon benne, mindenféle mesteremberei igen számosak, a tekintetes nemes vármegye itten tartja gyűléseit. Vagyon benne a deák szertartásúaknak 3, a görögöknek egy, reformátusoknak két, az ágostai vallást tartóknak egy templomaik és egy zsidó synagoga. A római katolikusoknak gymnasiumjok, mustra iskolájuk, a reformátusoknak szintén gymnasiumjok. Ső- és postahivatalok és a Tiszaemlyéki Helvéciai vallást követők superintendensének lakóhelye. 2291 házban laknak 22 910 lelkek, katolikusok: 5709, görögök: 317-en, protestánsok 16 517-en, zsidók pedig 367-en. Puky K. 1833. 138.*

⁹⁹ Fényes E. 1851. 3. köt. 93.

¹⁰⁰ Uo.

za, a jeles vármegyeházát (felirataival együtt), az ortodox templom „sudár” tornyát, a fő foglalkozásokat – kereskedés, szőlőművelés, kézművesség –, a jó kenyeret sütő nőket, a híres gabonapiacokat. A kézműipari szakmák üzöit szám szerint is felsorolja, a tímármesterek 150-en vannak, de csak 70-en gyakorolják mesterségüket, míg a csizmadiák száma 250 fő, valóban a legnépesebb ipar. Miskolc regionális centrum szerepe is kitűnik a leírásból, ezt a – országotak mentén fekvő – város földrajzi helyzete is segíti: *E város megyének székhelye, egyszersmind Borsod, Abaúj alsó része, Torna, Gömör, Zemplén vármegyéknek középpontja lévén, meglehetősen élénkséget mutat.*¹⁰¹ Ez a szerep mutatkozik meg a vallások sokféleségében, valamint abban, hogy a felekezetek iskolákkal és tanítóképzőkkel is rendelkeznek itt.

A hosszú Miskolc-szócikk legnagyobb részét azonban a hagyományos, kompilációval létrehozott történeti leírás teszi ki. A híres, líceum rangot nyert református iskola intézményei, könyvtára, története mellett a város történetének főbb eseményeit sorolja fel Fényes Elek, szinte szó szerint kölcsön véve Benkő Sámuel és a miskolci főbíró, Kun Miklós 1842. évi történeti monográfiájának¹⁰² fejezeteit. Természetesen felemlítődnek az 1560. évi jeges vihar menynykövei is.¹⁰³ Fényes Elek földrajzi szótárában igen terjedelmes a Diósgyőr-szócikk is. A Miskolctól 1 órányira fekvő kies völgyben fekvő városkát a megelőző irodalom alapján egyenesen „*magyar Tempének*” nevezi a hegységek és völgyek szemet gyönyörködtető változatossága miatt. Diósgyőr határát az egybeépült telepek – Felső-Győr, Alsó- és Felső-Hámmor, Ó- és Új-Huta – megnövelték, de Miskolc-hoz hasonlóan Diósgyőr hátrányát is szántóföldjeinek szűkössege okozza: *A határ szántás alá művelt része, szűk volta miatt, a lakosokat természetével korántsem elégíti ki; hanem azok kénytelenek élelmüket mésszel, gyümölcscsel, kereskedés és fuvarozás által keresni. [...] Az állattenyésztés silány karban van.*¹⁰⁴ A manufaktúrális ipar azonban egyik fellegvárát tudhatja itt, a környéken vasgyárak, üveghuta, papírgyár települt. A hámorokat, gyárakat a Diósgyőr mezővároson keresztül folyó Szinva mozgatja. A városka leírása említi az itteni Tapolca nevű meleg fürdőt, *hol és a számtalan nevezetű hegyek kies völgyein levő mulatóhelyeken a szomszéd miskolciak sok víg napokat töltenek.* Leírja a váromladékot, a vár körül ki nem apadó, források táplálta mocsarat, sőt a Bél Mátyás által is leírt különös tulajdonságú Szent György-forrást, valamint az erdőket, s környező barlangokat is. A város történetének ismertetésénél Fényes Elek hivatkozik is Bél Mátyásra: *Diósgyőr hajdan kerített város volt, s még a múlt század elején 1730-ról Bél Mátyás azt írja, hogy saját szemével látta a falak romait, s a régi templom nagyszerű maradványait.*¹⁰⁵

*

A statisztikai irodalom leírásaiban Miskolc arculata csak adatokkal módosult, a város jellegzetességei ugyanazok, mint a klasszikus országleírásokban, igaz, a gazdaság jellemzői előtérbe kerülnek, míg a lakosok jelleme, a pszichográfiai tényezők kevésbé játszanak szerepet. Bizonyos, még 18. századi felméréseken alapuló toposzok, mint az országos hírvű miskolci búza újabb eredmények alapján módosulni kényszerülnek. A statisztikai leírások sokszor azonban számokkal, adatokkal, felmérésekkel, tudományos eredményekkel is bizonyítják a vidékek, helységek közhelyként emlegetett előnyeit.

¹⁰¹ Uo. 95.

¹⁰² Kun M. 1842.

¹⁰³ Fényes E. 1851. 3. köt. 95–104.

¹⁰⁴ Uo. 1. köt. 261.

¹⁰⁵ Uo. 263.

A statisztika főként a természeti adottságokon alapuló gazdasági előnyök alapján rangsorolja a vidékeket, helységeket az újkorban, különösen nagy szerepet tulajdonítanak a városok népességszámának. A Tudományos Gyűjteményben a demográfiai adatok alapján (*nemzeti kultúránk grádicsának, mely a népesebbüléstől függ*) Miskolcot a második helyre, a 15–23 ezer fős városok csoportjába tették Hódmezővásárhely, Túrkeve, Eger, Karcag mellett (1817).¹⁰⁶ Csaplovics János 1829-ben statisztikai monográfiájában a mezővárosok között Miskolcot 21 393 fős lakosságával a harmadik helyre sorolta Kecskemét és Hódmezővásárhely után, Egert, Nagyváradot is megelőzve.¹⁰⁷ Az a gazdasági ág azonban, amelynek a város hírnevét köszönhetette, a reformkorban hanyatlásnak indult, hiszen éppen Csaplovics az, aki a miskolci bor minőségét már jóval a tokaji mögé helyezi: *A borsodi borok, köztük a miskolci, csak forró nyarakon kiváló minőségűek, csak ekkor olyan tiszták és eltarthatóak, mint a hegyaljai borok. Esős és hideg nyarak alkalmával elvesztik színüket és megromlanak.*¹⁰⁸ A mezőgazdasági termelés, a termőterület és a népesség viszonya, a házak, pincék száma, a lakosság száma és felekezeti megoszlása, az oktatási, vallási, kulturális intézmények száma és működése, a kézműipar szerepe a város gazdaságában – mind adatokkal jellemezhető, s ezekből plasztikusan kitűnik az újkori, polgárosodás útján megindult mezőváros számos előnye és bizonyos hátrányai. A szőlőkultúra végig megmaradó elsőbbsége, a gabonatermesztés fontossága (Miskolc nem vált monokultúrássá gazdasággá), a magas és egyre emelkedő népességszám és népsűrűség – a legfontosabb előnyöket jelentette, ez összefüggött a város legfőbb értékének elismert földrajzi fekvésével. Ugyanakkor a város határának szűkösége, főként a takarmánynövényekben és legelőkben megmutatkozó hiány a legnagyobb gond volt a gazdasági életben. Miskolc kereskedelmi centrum szerepét elsősorban két hetipiaca és 4–5 országos vására támogatta gabonakereskedelmével, kevésbé az állandó üzletek luxusáruikkal. A város vizei a malomiparnak kedveztek, de az áradások a mindennapi életet is veszélyeztették. Mentalitásban a vallási sokféleség és türelem, a gazdaság kommunikációját elősegítő befogadó hajlam jellemezte a miskolciakat, s az egyházi és igazgatási intézmények növelték a város regionális vonzóerejét. A toleranciát mutatja, hogy éppen egy balkáni népcsoport vitte be a fényűzést a város falai közé. A polgárosodás, népeseedés a kontrasztok elmélyülését indukálta, a Piac utca környékének viszonylagos eleganciájával szemben feltűnő a vásárterület, külvárosi sorok elhanyagoltsága, sáros, piszkos utcaképe. A város előnye a rekreáció lehetősége, közelsége a környékbeli fürdőkhöz, sőt a 19. század közepén már a bükkí kirándulóhelyekhez is.

IRODALOM

[Bonbardi, Michael]

1718 Topographia magni regni Hungariae. Viennae

1750 Topographia magni regni Hungariae, olim a quodam Societatis Jesu Sacerdote conscripta, nunc studio cujusdam ex eadem Societate Sacerdotis emandata et aucta. Viennae Austriae

¹⁰⁶ Tudományos Gyűjtemény 1817. év III. köt. 32.

¹⁰⁷ CSAPLOVICS J. 1829. I. köt. 182.

¹⁰⁸ Uo. I. köt. 34–35.

Ágoston István

- 1990 Vályi András, az első magyar honismereti lexikon írója = Honismeret XVIII. évf. 5–6. sz. 42–44.

Bartholomaeides, Ladislaus

- é. n. [1808]. De Sajone, amne natura navigero, classibus veterum navigato, magno patriae commodo, iterum navigabili reddendo. Leutschoviae

Bél Mátyás

- [1730 körül]/a. Descriptio comitatus Borsodiensis. Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Batthyány-gyűjtemény Hist. I. r. 17. Kézirat. A mű egyik kéziratot másolata Descriptio comitatus Borsodiensis per Matthiam Belum adornata címen megtalálható: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, száma: Fol. Lat. 3369.
- [1730 körül]/b. Descriptio comitatus Borsodiensis manu propria Matthiae Belii. Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Batthyány-gyűjtemény Hitor. I. KKKK 7. Kézirat
- [1730 körül]/c. De vino Miskolcziensi. Membrum historico-chorographicum. (Másolatok) Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye 620. K.O. 8. 30–50. ff. Kézirat
- 1723 Hungariae antiquae et novae Prodromus. Norimbergae
- 1984 Miskolc-leírása. Fordította: Tóth Péter. In: *Bekes Dezső–Veres László* (szerk.): Fejezetek Miskolc történetéből. Miskolc. 65–69.

Benkő Sámuel

- 1782 Topographia oppidi Miskoltz historico-medica. Cassoviae
- 1818 Topographia oppidi Miskoltz historico-medica. Denuo edita cura Josephi Szathmáry medicinae doctoris. Miskolczini
- 1976 Miskolc város történeti–orvosi helyrajza. Latin eredetiből fordította: *M. Kiss Júlia*. Sajtó alá rendezte: *Szabadfalvi József*. Borsodi Kismonográfiák 2. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

Compendium

- 1777 Compendium Hungariae Geographicum ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geographicae Matthiae Bel in partes IV. Posonii et Cassoviae

Csaplovics János

- 1829 Gemälde von Ungarn. I–II. köt. Pest

Csorba Csaba–Barsi János (szerk.)

- 1990 Borsod vármegye katonai leírása (1780-as évek) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 31. Miskolc

Csorba Zoltán

- 1942 Borsod és Miskolc az irodalomban. Miskolc

Dóczy József

- 1830 Magyarország tekintete jelenvaló természeti, művelési és kormányi állapotjában. Bécsben

Domby Sámuel

- 1766 Relatio de mineralibus inclyti comitatus Borsodiensis aquis facta ad excelsum Consilium Regium Locumtenentiale per Samuelem Dombj de Galfalva medicinae doctorem, inclyti comitatus Borsodiensis physicum ordinarium. Vindobonae

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára I–IV. Budapest (Reprint kiadás)

Gyulai Éva

1991 A diósgyőri vár és környékének ábrázolása 1719-ből Bél Mátyás kézíratos hagyatékában. Aszalay Ferenc – Adatok a nemesi értelmiség művelődéstörténetéhez = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. [1991] 139–150.

Horváth Terézia

1993 Korabinszky János Mátyás és fő műve: a Geographisch–historisches und Produkten Lexikon von Ungarn = Magyar Könyvszemle 1993/1. sz. 37–53.

Hunfalvy János–Rohbock Lajos

1860 Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta Rohbock Lajos történelmi és helyirati szöveggel írta Hunfalvy János. I–III. köt. Darmstadt

Istvánffy Miklós

1758 Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis libris XXXIV. Viennae, Pragae et Tergesti

Kávássy Sándor

1979 A magyar honismertető és statisztikai irodalomról = Hevesi Szemle 1979/3. sz. 5–61.

Korabinszky, Johann Matthias

1786 Geographisches–historisches und Produkten Lexikon von Ungarn I–II. Preßburg

Kosáry Domokos

1996 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest

Kubinyi Ferenc–Vahot Imre (szerk.)

1853/54 Magyar- és Erdélyország képekben I–IV. köt. Pest

Kun Miklós

1842 Miskolcz múltja, jelenje tekintettel jövőjére. Miskolczon

Magda Pál

1819 Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírása. Pesten

Oláh Miklós

1985 Hungária. Fordította Németh Béla. Budapest

OMM

1900 Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Magyarország IV. kötete. Felső-Magyarország (II. rész). Budapest

Puky Károly, Bizáki

1833 A magyar haza. Pesten

H. Szabó Béla

é. n. [1964] Miskolc város szőlőmonográfiája 1313–1963 és a felújítás lehetőségei. Miskolc

Timon Sámuel

1735 Tibisci Ungariae fluvii notio vagique ex parte breviter perscripta. Cassoviae

Vályi András

1796–1799 Magyar Országnak leírása 1–3. köt. Budán

Véber Károly

1986 Hunfalvy János–Rohbock Lajos: Magyarország és Erdély eredeti képekben – kísérőfüzet a hasonmás kiadáshoz. Hunfalvy szövegéről. Budapest

Wellmann Imre

- 1984 A magyar nép életének tudományos kutatása a XVIII. század első harmadáig. In: Zombori István (szerk.): A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. A Csongrád m. Múzeumok Igazgatósága által 1984. március 5–6-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadások. Szeged. 127–136.

WEIN UND BROT I. DIE MISKOLCER TOPOI IN DER LANDESKUNDLICHEN LITERATUR DER NEUZEIT

Vor dem 18. Jahrhundert spielte Miskolc in der Topographie und Literatur selten eine Rolle, obwohl Miklós Oláh (Nikolaus Olahus) in seinem aus dem Jahre 1536 stammenden Werk „*Hungaria*“ über die Diósgyőrer Burg und die zur Herrschaft der Burg gehörenden Marktflecken Miskolc berichtet. Die Siedlung war für ihre berühmten Tänze, die hier erzeugten Weine sowie die Lebensmittel bekannt. Der im 16. Jahrhundert lebende Miklós Istvánffy schrieb in seinem Werk „*Historia regni Hungariae*“, dass im Jahre 1560 in Miskolc menschenkopfgroße Steine vom Himmel fielen, die nachher zum Hof von Wien gebracht wurden. Die Chorographie (Länderbeschreibung) beziehungsweise die Wissenschaft der Topographie nahm im 18. Jahrhundert einen Aufschwung; sie wurden vor allem von den Jesuiten studiert. So erwähnten Anfang des 18. Jahrhunderts sowohl Michael Bonbardi als auch Professor László Thúróczi aus Kassa (Kosice) Miskolc in ihren topographischen Werken. Das bis heute größte Schaffen in der Chorographie ist das größtenteils handschriftliche Werk über Ungarn von Mátyás (Matthias) Bél geblieben. Unter seinen Handschriften beschreibt eine Sonderstudie die Miskolcer Weine und bei der Beschreibung von dem Komitat Borsod auch den bedeutenden Marktflecken Miskolc, dessen Handel, Weine, Brot und die Genügsamkeit der Einwohner bedeutend ist. Bél beschrieb auch die Hydrographie der Stadt und seine Umgebung sowie das Mineralbad von Tapolca. Ende des 18. Jahrhunderts und Anfang des 19. Jahrhunderts lebten in Miskolc zwei ausgezeichnete Forscher, die über die Stadt und das Komitat Borsod die so genannte ärztliche Topographie veröffentlicht haben. In der statistischen Literatur dieser Zeit spielt auch Miskolc eine Rolle, so im Werk von J. M. Korabinszky: „*Geographisches-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn (Pressburg, 1786)*“ Das Werk von Pál Magda: „*Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Leipzig 1832*“ wurde auch im Ausland veröffentlicht. Der bedeutendste Wissenschaftler der Statistik, András Vályi, wurde 1764 in Miskolc geboren. Sein Lexikon „*Artikel über Miskolc*“ ist eine der besten zeitgenössischen Beschreibungen der Stadt. Sowohl die neuzeitliche Chorographie als auch die geographisch-statistischen Werke haben dazu beigetragen, dass die ungarische und auch die breitere öffentliche Meinung Miskolc möglichst gut kennen gelernt haben.

Éva Gyulai

MISKOLC POLITIKAI ARCULATÁNAK ALAKULÁSA AZ 1920–1939 KÖZÖTTI ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐ-VÁLASZTÁSOK TÜKRÉBEN

DOBROSSY ISTVÁN

A trianoni békeszerződés 1920. június 4-én történt aláírásával jogi értelemben megszűnt a történelmi Magyarország, s új politikai határok között kellett hozzákezdni egy más minőségű társadalmi, gazdasági és politikai államrend kiépítéséhez, megszilárdításához és nemzetközi elfogadtatásához. Teleki Pál kormánya (1920. augusztus 19.–1921. április 14.) úgy hozta meg intézkedéseit, hogy a konszolidációt újkonzervatív mentalitással, egyben a szociális kérdések iránti fogékonysággal igyekezett megvalósítani. Az országot általánosan jellemző társadalmi feszültségek gyors és hatékony reformokat kívántak, s ennek színteréül a gazdaságot és a szociálpolitikát jelölték meg. 1920-ban így született meg a felsőoktatás reformjának gondolt „*numerus clausus*” törvény, amelyet a földtörvény követett. (Ez volt az ún. Nagyatádi-féle földreform, az 1920. XXXVI. tc.) A Teleki-kormány 1921. elején fogadta el az ún. rendtörvényt, amely az izgatást, a felforgató szervezkedést és cselekvést akár halálbüntetéssel is sújthatta. (1921. III. tc. Az állam és a társadalom rendjének hatályosabb védelméről.) A törvények érvényesülése és hatása is igen eltérő volt. A földreform nem eredményezett lényeges változást, a rendtörvényt kezdetben a szélsőjobboldali különítmények, csoportok felszámolására használták, később a kommunistákkal és a nyilasokkal szemben egyformán alkalmazták.¹ A *numerus clausus* megítélése a hazai és nemzetközi politikában is éles vitát, szélsőséges véleményeket váltott ki. Egyik megközelítés szerint az értelmiség újratermelődését kívánta csökkenteni a zsidóság rovására, másik vélekedés szerint bármennyire is az emberi szabadságjogok sérelmét jelentette, nem volt kollektív diszkrimináció, így nem is tekinthető a későbbi zsidótörvények tudatos előkészítésének. Ismét más értelmezésben a törvény nemzetgyűlési vitájában megfogalmazódtak mindazok a korlátozások, amelyek 1938-ban és 1939-ben törvényerőre emelkedtek. A törvény elfogadására, majd megszüntetésére (1922), később módosítására (1928) tett kísérletek jól mutatják a társadalom, a politikai pártok és a nemzetgyűlés tagjai véleményének megosztottságát. (Ami akkor még csupán éles vitákban elhangzott, később egységes képpé állt össze. A két évtizeddel későbbi történések igazolták, hogy érvrendszerében a *numerus clausus* előkészítője lett a holocaustba torkolló zsidótörvények megszületésének és drasztikus közigazgatási végrehajtásának.)

Az 1920. február 16.–április 28 között ülésező nemzetgyűlésben az alábbi képviselői indítvány volt a kezdete, nyitánya a későbbi kultuszminiszteri előterjesztésnek. „Tekintettel a közelmúlt tapasztalataira – a nemzet katasztrófájának előidéző okaira, valamint jövőnk egzisztenciális szempontjára – a nemzetgyűlés szólítsa fel a kormányt a polgári szabadságjogok egyik legfontosabbikának – a tanszabadságnak – úgy a törvényekben, mint miniszteri rendeletekben foglalt tételei oly átrevideálására, melyek preventive képesek megakadályozni az ország alapjaira, a valláserkölcsei és hazafias szellemre irányuló káros befolyásokat.” A kért, illetve javasolt törvénynek három fontos

---

¹ Gergely J.–Printz P., 1998. 48–50.

tételt kellett megfogalmazni: 1. „A kommunizmus alatt kompromittált tanítók és tanárok tanításra nem alkalmazhatók”, 2. „A numerus clausus törvényhozásilag rendeztessék”, és 3. „A zsidó nemzetiségű tanerőkre ezenfelül a numerus clausus oly megszorítással való-sítandó meg, hogy azok a nemzeti és keresztény szellem kialakítására közvetlenül alkal-mas tantárgyak tanítására ne alkalmaztassanak.”²

Jóllehet a képviselőházban Zákány Gyula egységes kereszténypárti képviselő szá-jából 1920. április végén hangzott el először a numerus clausus fogalom, az a zsidókér-déssel összefüggésben már egy évvel korábban Szegeden felvetődött. Az 1919. május végén Aradról Szegedre települt nemzeti kormány külügyminisztere június 6-tól Teleki Pál volt, aki egy beszédében a „tudományos antiszemitizmus” hívének vallotta magát. „Ez volt az első hivatalos megnyilatkozása Magyarországon annak a gondolatnak, amelyből a bolsevizmus leverését követő korszak egész politikai, gazdasági és társadal-mi struktúrája kialakult.”³ Az ankétról megjelent hivatalos jelentés szerint az egyetemi reform célja az, hogy megakadályozzák a „szellemi proletáriátus” számának növekedé-sét. A túlképzés elsősorban a jogi és az orvosi pályákon jelentkezett. A terv az illetékes egyetemek hatáskörébe kívánta utalni annak elbírálását, hogy „a felvételre jelentkező nemzeti és erkölcsi szempontból megbízható-e”. A megfelelést előkészítendő, már a gimnáziumok feladata lett azoknak a kiválogatása, akik magasabb tudományos tovább-képzésre alkalmasak.

A kezdetben csak egyetemekre (akadémiákra), az előkészítésben a gimnáziumokra kiterjedő oktatási numerus clausus a nemzetgyűlésben már egy új elemmel bővült. Kép-viselői indítványként hangzott el, hogy az „elsőfokú iparhatóság akármelyik zsidó üzle-tét kisajátíthassa az érte jelentkező tisztességes keresztény ember számára. Ugyanez a képviselő a zsidó kataszter felállításának szükségességét is hangsúlyozta. (Ez az össze-írásokon túl kiterjedt volna az ingatlan-összeíráásra, illetve azok nagyságának, értékének korlátozására is.)⁴

1920. július 23-án mutatkozott be Teleki Pál új kormánya, amikor is a miniszterel-nök hitet tett a keresztény társadalom védelmének szükségessége mellett. S bár ő maga említést sem tett róla, vallás- és közoktatási minisztere (Haller István) betérjesztette „a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” szóló törvényjavaslatot. Ebből lett a numerus clausus törvény, amely indoklásában olvashatjuk, hogy az „1918. év óta felet-tünk elviharzott forradalmak arra intenek, hogy ... eddigi egyetemi politikánkat is reví-zió alá vegyük... Óvakodnunk kell attól, hogy a Magyarországon már most is nagyszámú szellemi proletariátust ezzel is szaporítsuk... A legutóbbi időben láttuk, hogy azok, akiket egyetemeink diplomás emberekké képeztek ki, de akik a társadalomban nem tudtak kellőképpen elhelyezkedni, alkották a legveszedelmesebb turbulens elemet. Ha így volt ez a múltban, annál inkább így lenne ez a megkisebbedett Magyarországon, ha minden korlátozás nélkül nyitva maradnának az egyetem kapui.” Az egyetemek és főiskolák „hivatásokra képesítő intézmények” is (a tudomány tanítása mellett), ezért elvárható, hogy csak annyi hallgatót vegyenek fel, amennyit alaposan ki lehet képezni. A hallgatók számát ezért a hivatástudatra apellálva is lehet kontingentálni.

A törvény megszületésekor négy tudományegyetem, egy műegyetem, egy nyíló közgazdaságtudományi kar, s öt felekezeti jogakadémia volt Magyarországon. Az összes

---

² Bethlen P., 1925. 91.

³ Bethlen P., 1925. 95.

⁴ Bethlen P., 1925. 100–101.

egyetemi és akadémiai hallgatók száma 1894/1895-ben 6687 fő, 1913/1914-ben, az utolsó békeévben pedig 14 751 fő volt, tehát két évtized alatt megduplázódott a diplomát szerezni kívánók száma a történelmi Magyarország területén. A trianoni határokon belül (az egyetemek előterjesztése alapján a létszám-megállapítás miniszeri hatáskör volt) 1920/1921-re a következő felvehető „zárt számokat”, vagy keretszámot tervezték: budapesti jog- és államtudományi karon (évfolyamonként) 500 fő, orvosi karon 600 orvos és 100 gyógyszerész, a hittudományi karon 50 fő, a bölcsészeti karon 300 fő, az egri, a kecskeméti, a sárospataki és a miskolci jogakadémiákon 60–60 elsőéves hallgató vehető föl. A budapesti műegyetem mérnöki szakára 300, az építészetire 100, a gépészmérnöki-re 450, a vegyészmérnöki-re 100 és közgazdászként is 100 hallgatót lehetett felvenni. Az egyetemi felvételik Budapestre, az akadémiai (jogi) felvételik négy városra, illetve vonzáskörzetére terjedtek ki. Debrecen egyetemi város szerepe megmaradt, a hittudományi kar 50, a jogakadémia 200, a filozófia pedig 200 hallgatót vehetett fel. A törvény végrehajtása még foglalkozott a pozsonyi és a kolozsvári egyetemekre felvehető keretszámaival is. A kolozsvári egyetem 200 joghallgatót, 100 orvostanhallgatót és 30 fő gyógyszerészt vehetett volna fel. A pozsonyi egyetemre 200 jogász, 100 orvos és 100 filozófus kerülhetett volna az első évfolyamra.⁵

Az új törvény égisze alatti beiratkozások 1920. október 1-jén kezdődtek el, s a fenti számokból következően 3900–4000 főben határozták meg a felvehető hallgatók számát. Mivel a törvény felvételi kritériumként állította az erkölcsi feddhetetlenséget és a nemzethűség szempontjából való megbízhatóságot, szabad utat engedett a politikailag nem kívánatos elemek kirekesztésére a felsőoktatásból. A zsidó lakosság részvétele az első világháború harcaiban és áldozatvállalása nem volt megkérdőjelezhető (ezt még az első és második zsidótörvény is tiszteletben tartotta). Egy részük csatlakozása az 1918-as polgári demokratikus forradalomhoz, majd más részük részvétele az 1919-es tanácsköztársaság történeteiben viszont lehetőséget adott arra, hogy jobb- és szélsőjobboldali csoportok, de országgyűlési képviselők is a trianoni országcsönkítés kiváltotta társadalmi hangulatot fajvédő és antiszemita irányba tereljék, illetve egyetemi atrocitásokban is megnyilvánulóan terelték is. A törvény vitájában el is hangzott, hogy „az októberi forradalmat a magyar zsidóság nyakába varrni nem lehet. A vádat, hogy a zsidóság a megszálló románokat pénzelte és a fővárosban akarta tartani (ti. 1919. augusztus 4-től), csak általánosságban hangoztatják... Erre vonatkozóan adatokat sem a rendőrségen, sem a bíróságon nem találtam...”⁶

Ennél is komolyabb parlamenti konfrontációt jelentett a törvénynek az a paragrafusa, amely kimondta, hogy az országban élő népfajokhoz, vagy nemzetiségekhez tartozók csak számarányuknak megfelelő mértékben iratkozhatnak be egyetemekre. Az országos 6%-os számarány-előírást ez nyilvánvalóan az ő esetükben haladta meg. Ez ellen tiltakozva fogalmazták meg, hogy „a magyar zsidóság nem cionista és nem engedi, hogy külön nemzetiségnek tekintsék. Mi zsidó vallású magyarok sohasem fogjuk elfogadni, hogy mi nemzetiség vagy zsidó nemzet legyünk. Mi és a mi apáink, és öregapáink száz évekre visszamenően itt születünk, itt dolgoztunk, s nekünk jogunk a törvény alapján egyenlő honpolgároknak lennünk, ettől minket senki nem foszthat meg.”⁷ Amikor a törvény élénk nemzetközi visszhangot váltott ki, s a zsidó egyesületek előterjesztésére azzal a Népszövetség is foglalkozott, csupán annyit konstatáltak, hogy az a trianoni

⁵ Országos Törvénytár, 1920. 17. szám, *Bethlen P.*, 1925. 112–114.

⁶ Sándor Pál parlamenti hozzászólása, 1920. szept. 2. *Bethlen P.*, 1925. 107–112.

⁷ *Bethlen P.*, 1925. 110–111.

szereződés néhány szakaszába (56., 57. és 59.) ütközik. Érzékelték azt, hogy a törvény a magyar zsidóságot faji és nemzetiségi kisebbségként kezeli, pedig a zsidóság a magyar alkotmány szerint felekezet. (Az 1894. évi XXXI. tc. a bevett vallások között először ismerte el a zsidó vallásfelekezetet.)

A numerus clausus törvénybe iktatása súlyos sérelmét jelentette az alapvető emberi szabadságjogoknak és állampolgári jogoknak, amelyet mind Bethlen István miniszterelnök (1921–1931), mind pedig Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter (1922–1930) megpróbált „békekísérletekkel” kezelni, ill. oldani. 1922. újévi beszédében Bethlen határozott formában jelentette ki, hogy kívánja a „békekötést” a zsidósággal, s ezért utasította egyik (volt) államtitkárát, hogy „a kormány számára dolgozzon ki emlékiratot, amely a magyar zsidóság sérelmeit és kívánságait tüzetesen megvilágítja”. Klebelsberg ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy „tárgyalni kell a zsidósággal, keresni kell egy modus vivendit, mert nem Ázsiában, hanem Európában vagyunk.”⁸

Az 1922. évi tavaszi országgyűlési képviselő-választások (másképp a nyugvópont-ra térni nem akaró közhangulat) kikényszerítették az első kísérleteket a törvény megbuktatására, ill. eltörlésére. Ekkor már a magyarországi szociáldemokrata párt képviselői is jelen voltak a nemzetgyűlésben, s mivel programjukban szerepelt a numerus clausus eltörlése – bár legnagyobb esélye az előterjesztés leszavazásának volt –, feltételezni lehetett a téma mélyreható elemzésen alapuló vizsgálatát, s a törvény esetleges korrekcióját.

A törvény hatálybalépése és a megbuktatására tett kísérlet között (1920–1922) Miskolcon nagy érdeklődést kiváltó sajtóvisszhangja nem volt a numerus claususnak. Bár közéleti emberek, politikusok és az egyházak képviselői is minősítették azt, Miskolc nehezen tudott kilábalni a trianoni traumából. Nemcsak az ipart, az áruszállítást, a kereskedelmet sújtó kapcsolatok szakadtak meg, hanem fogadni kellett a Felvidékről elvándorolni kényszerült, vagy kitelepített – elsősorban értelmiségi – családok tömegét. Az elhelyezés, de főleg az értelmiségiek elhelyezkedése a városban nagyobb probléma volt, mint az ország belsejében. Kassa határon túlra kerülésével Miskolcnak be kellett tölteni a régió igazgatási, pénzügyi, kulturális és más területekre is kiterjedő központi szerepét. Az új feladatokra úgy kellett reagálni, hogy itt élt a térség zsidó lakosságának többsége, a kereskedelem és bankélet meghatározó képviselő csoportjaival.

Miskolcnak, mint a felső-magyarországi zsidóság meghatározó településének súlyát az 1920. évi népszámlálási adatok egyértelműen érzékeltetik. A városnak 1920-ban 56 982 fő lakosa volt. 44,3%-uk (25 230 fő) volt katolikus, 26,8%-uk református (15 278) és a 11 300 fős zsidó lakosság az össznépesség 19,8%-át tette ki. A törvényhatósági jogú városok között Miskolc Budapest (23,2%) után a második, megelőzve Győrt (11,8%), Debrecen (9,8%), Baját (9,2%), Pécs (9%), Székesfehérvárt (7,3%) és Szeged (5,8%). Zsedényi Béla hívja fel a figyelmet arra, hogy az arányszámok valójában mit takarnak. A trianoni Magyarország 470 ezer főnyi zsidóságából több mint 200 ezer fő lakik Budapesten. A városi zsidóság száma 48 996 fő, a többi kisebb településeken vagy falvakban él. A közel 50 000 fős városi zsidóság több mint 1/5-e települt Miskolcra, s ha hozzátesszük, hogy Miskolc szomszéd települései közül (amelyekből 1945. január 1-től létrejön Nagymiskolc) Hejőcsaba lakosságának többsége zsidó, akkor Miskolc „a magyar vidék legerősebben elzsidósodott városa. Megemlítendő e tekintetben még az a körülmény is, hogy a zsidóság legnagyobbrészt a város I. és II. kerületében, tehát belső

---

⁸ Bethlen P., 1925. 116.

kerületeiben helyezkedik el, s ezáltal a város zsidó karaktervonásai még a tényleges állapotnál is erősebb kidomborodást nyernek.”⁹

A lakosság foglalkozási összetételéből következik a város politikai arculata is. A kis- és kézműiparos, az erős piaci és bolti kiskereskedő réteg erejét csökkentették az 1920 után beözönlő menekültek, akik vagy a közszolgálati alkalmazottak vagy a munkanélküliek számát növelték. Nagymértékben növekedett viszont a munkásság száma és főleg a politikai közhangulatot meghatározó súlya.¹⁰

A miskolci sajtó 1921 elejétől jelzi, hogy „az antiszemita hullám elérte Miskolcot is.” A miskolci zsidó hitközség ülésein Halmos Géza elnök – az országgyűlésről kikerült vitákra és a zsidó egyetemi hallgatókat ért atrocitásokra utalva – hangsúlyozta, hogy „magyarok vagyunk, azok is maradunk még a legbrutálisabb és legképtelenebb gyanúsítások ellenére is.”¹¹ 1921 októberében megalakult az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) miskolci csoportja, amelynek ülésein nyílt uszítások hangzottak el a zsidók ellen. Annak hangoztatása és hangsúlyozása, hogy a zsidók miatt veszítettük el a háborút, bomlasztotta a város hangulatát. Thurzó Nagy László, a korszak sajtójának egyik meghatározó képviselője és kutatója írja, hogy ekkortól a keresztény felekezetek sem tudtak megenni egymás mellett, súrlódások és zaj jellemezte a várost.¹² Ebben a képben szinte kirívó az az írás, amely a numerus claususról készült magyar zsidó almanachban jelent meg Duszik Lajos (1883–1963) evangélikus lelkész tollából. A „Tökmécses és rádió” címmel is arra utal, hogy „a névtelen nyavalyák” korszakát éljük, amikor nem mondjuk meg, hogy mi mit takar, s így van ez a numerus clausussal is. Példaként írja, hogy „Csehszlovákia (és ez bűvös szó) ott kezdődött, mikor az egyik kiülőzött tót teológust a párizsi Sorbonneon avatták a teológia doktorává, s Nagyrománia is ott kezdődött, amikor az erdélyi pópa nem tartotta szükségesnek, hogy magyarul beszéljen, de franciául perfektül tudott. A mi fiainknak érezniük kellene, hogy egy lehetőség maradt számukra veszített tekintélyük visszaszerzésére, s ez a kultúra. Ezt pedig beteges, köhögős kabátbegombolással nem fogjuk elérni. De vigasztalódjunk: a puska visszafelé sül. Az ártani, a beszorítani akarásból, a maradiságból új fejlődés születik. Hisz a kiűzött, külföldi egyetemekre kényszerített magyar, érettségit tett zsidó ifjak tanulnak. Hiába fenyegeti itt őket a boxos ököl és gumibot, egyszer csak visszajönnek. A versenyképességet megszerezték. Márpedig ez a fő. Ha orvos kell, nem fogja azt kérdeni még a numerus clausus atyja, Haller István sem, hogy fajmagyar és fajkeresztény-e a csodahírű gyógyító professzor, hanem elmegy hozzá alázattal, bizalommal, még ha zsidó is, mert az tud. A tudás világhatalom: egy szál hegedűvel, egy mérnöki körzővel, egy tintaceruzával megnyithatja maga előtt a hírnév, a vagyon, a hatalom ajtaját, aki tud. S e szerszámokkal feszíthetjük a mi sírbörtönünk reánk szorított vasajtáját. Csak dolgozni. Az élet nem tűr mesterséges belekontárkodást a maga logikájába. Kis papírmásé-sziklát hiába állítunk a patak útjába: csak addig lesz ott, míg sekély a patak. De ha eljön az áradás, ha láthatatlan ereken felgyülemlik a víz, víz-zsilipeket is szétép, cement-alapzatokat is szétfeszít, mert – él. Az élet lesz a numerus clausus halála.”¹³

Duszik Lajossal egy időben fejtette ki gondolatait a numerus claususról Rákosi Jenő (1842–1929) újságíró, szerkesztő, akinek oly erős kötődése volt Miskolchoz, hogy

⁹ Zsedényi B. 1929. 58–59.

¹⁰ Zsedényi B. 1929. 62–63.

¹¹ Thurzó Nagy L. 1965. XIV. k. 39.

¹² Thurzó Nagy L. 1965. XIV. k. 47.

¹³ Bethlen P., 1925. 24–25.

halála után utcát neveztek el róla városunkban.¹⁴ „Nekem a numerus clausus kérdéséről az a véleményem – írja Rákosi Jenő –, hogy akkor küzdünk a leghatásosabban ellene, ha nem beszélünk róla. Ha csendes negligálással megyünk el mellette, akkor a törvény hamarabb lesz a múlté, mintha állandóan napirenden tartjuk. Hogy fáj? Hogy súlyos? Tudom. De az egyiptomi hét csapás sokkal súlyosabb, sokkal fájdalmasabb volt, mégsem pusztult bele a zsidóság. A mai kort az jellemzi a legjobban, hogy nem a magyar história szellemében kormányozzák, nem a magyar hagyományok szerint. Azért rögtönöztek ilyen törvényeket a pillanat hangulata alatt. Az emberiség haladásával ellenkezik az ilyen törvény. Én azt hiszem, hogy közeledik az az idő, mikor éppen azok, akiknek végre kellene hajtaniok, hallgatagon mellőzik majd a törvényt, amely így szépen, csendben kimúlik. Hisz volt már törvény, melyet nem alkalmaztak. Az utókor előtt azonban ez a törvény lesz a mi korunkban az a sárga folt, amelyet a zsidóknak kellett viselniök, mielőtt az emberiség történetében a szabadabb fejlődés érvényesült.”¹⁵

Miskolcon a tanácsköztársaság utáni első nemzetgyűlésbe, 1920-ban a város választói a belső kerületben gróf Andrássy Gyulát, a külső kerületben pedig Róbert Emilt, – mindkettőjüket a nemzeti keresztény párt képviselőjében – választották meg. „A keresztény nemzeti ellenforradalom” korszakaként jegyzett 1919–1921 közötti időszaknak ők voltak azok a városi képviselői, akik e törvények támogatói lettek.¹⁶ A konszolidáció, vagy a nyugalom évtizede (1921–1931) két országgyűlési képviselő-választást is jelentett. 1922-ben a belső választókerületben a város polgármestere, Szentpáli István indult, s bár középpárti programot képviselt, szüksége volt a teljes jobboldali szavazóbázisra, hogy a demokrata párti Huska Vilmost legyőzze. A külső kerületben a szociáldemokrata párt képviselőjében Miskolc volt forradalmi kormánybiztosa, Reisinger Ferenc „simán” győzött a korábbi keresztény-jobboldali képviselővel, Róbert Emillel szemben. 1926 decemberében újra országgyűlési képviselő-választásra került sor, amely a szavazók politikai arculatának változását jól érzékelteti. A belső kerületben – Szentpáli 1924-ben történt halála után – a demokrata párti, s főleg az iparosok, ipartestület által támogatott Huska Vilmos még győzni tudott a fajvédő programmal fellépő Borbély-Maczký Emilrel szemben. Az 1926-os választásokon azonban alulmaradt, s a fajvédők által szervezett helyi koalíció Borbély Maczkýt juttatta mandátumhoz. A kortárs tudós, Zsedényi Béla írja Miskolc politikai életéről, hogy „a fajvédőpárt az időközi (1924-es) választási sikertelenségén és eredménye fölött elkeseredve, sajtóorgánumában erős támadásokat indít a baloldal és különösen a zsidóság ellen, s igyekszik az elbukott fajvédő jelölt (Borbély-Maczký Emil) személye körül egy antiszemita alapon álló keresztény koalíciót létrehozni, emellett azonban a kormánypolitikát is állandóan éles kritika tárgyává teszi. Ez a koalíció röviddel a választás után meg is alakul «A nemzeti alapon álló keresztény polgárok és munkások szövetsége» cím alatt, s magába foglalja a párt zömét képező fajvédő táboron kívül a keresztény szocialistákat, a keresztény gazdasági pártot, az egységes párt jobboldali, s kisebb részben középen álló elemeit is. Ebbe a tömörülésbe a tisztviselői kar, a vasutasok és a postások nagy része, a keresztény szocialista alapon álló munkásság

¹⁴ Ez volt az egykori Szirma utca, majd 1949-ig viselte a Pesti Napló alapítószerkesztője nevét, s miután irredenta és reakciós „minősítést” kapott, névtáblája lekerült az utcáról. Visinszkij lett az új elnevezés az 1950-es években, majd – mivel folytatásában volt – a Munkácsi utca nevet kapta az Arany J. u. déli oldalán. Az utca bontásokkal egy időben, az új lakótelep építése előtt, az 1970-es évek közepén szűnt meg.

¹⁵ Bethlen P., 1925. 38.

¹⁶ A korszak elnevezéséhez l. Gergely J.–Printz P. 1998. 35–52.

és a mezőgazdák olvadnak bele. A szövetség valóban élő szervezetté válik, s nagy és megfeszített munkával készíti elő a talajt az eljövendő politikai küzdelemre.”¹⁷ Ez a koalíció mutatja a fajvédő, zsidóellenes politika széles társadalmi alapját, a jobboldal felé „eltolódó” szavazóbázist. A fajvédő Borbély-Maczkó Emil abszolút győzelmet ért el, s mint országgyűlési képviselő a fajvédő párt felbomlása után belépett a kormányzó egységes pártba. (A helyi szövetség, amely az ő és politikája támogatására jött létre, az 1931. évi választásig megmaradt, nem olvadt be az egységes pártba.) A másik miskolci képviselő – szavazatai alapján – Reisinger Ferenc lett. (Az 1926. évi választás már más választási rendszer szerint, listák alapján történt. Miskolcon közel 20 000 ember adta le voksát a képviselőkre, illetve a pártokra. A jobboldal 6745 szavazatot, a baloldal 4142 szavazatot szerzett. Az egységes párt 2625 szavazatot ért el, s ez volt a kormánypárti lista.)¹⁸

Ilyen miskolci pártviszonyok között és politikai hangulatban 1925-től az 1928. XIV. tc. megjelenéséig (amely módosította a numerus clausus 3. paragrafusát), Klebelsberg Kunó kultuszminiszter parlamenti megnyilvánulásai jelentették a „hírt” a zsidóság megítélésével, annak kiteljesedésével kapcsolatban. Peyer Károly (1881–1956) szociáldemokrata képviselőként fogalmazta meg a törvény elleni tiltakozás alaptézisét, hogy ti. „a törvény furcsa indoklásában szó sincs a zsidóságról, hanem csak egyes népfajokról és kisebbségekről. Nem tudtam, hogy a zsidóság faj, mert törvényeink szerint felekezetnek van minősítve, a numerusz klauzusz törvénye pedig fajokról és nemzetiségekről szól.” Később arra az anomáliára hívta fel a figyelmet, miszerint a kultuszminiszter kijelentette „szó sem lehet a numerusz klauzuszról rövid időn belül való megváltoztatásáról, mert ez a keresztény társadalom felháborodását vonná maga után.”¹⁹ Ebben a megfogalmazásban – s ez az előző gondolatból egyértelműen és félreérthetetlenül következik – a numerus clausus törvénybe iktatása a magyar keresztény társadalom igényének és elvárásának kielégítését szolgálta.

A miskolci sajtó szerint Klebelsberg az interpellációkra adott válaszában a következők szerint védte a numerus clausust. A nemzetközi zsidó szervezetek beadványt küldtek a Népszövetség Tanácsához, hogy a törvény összhangban van-e a trianoni szerződéssel (?) „A magyar kormány nézete az volt – fogalmazott a miniszter –, hogy tiltakozni a zsidó szervezetek beadványa ellen nem lenne helyes, ezért nem is tette meg ezt a kormány”... hiszen a numerus clausus ügye csak csekély részben kultúrpolitika. A numerus clausussal azt akartuk megakadályozni, hogy ebben az országban ne fejlődjék túltengő szellemi proletáriátus. Ha azt termelünk, az a forradalom melegágya lesz. A törvény fő okának a miniszter Trianont tartotta: „Két oldalról kerültünk a mai helyzetbe. Egyik a trianoni szerződés volt. A megszállott területekről sokan özönlöttek vissza csonka hazánkba, s most a 21 milliós állam adminisztrációja látja el a nyolcmilliós magyarság adminisztrációját, tehát szociális szempontból volt szükség a numerus claususra.”²⁰

Bár a hivatalos politika szintjére nem emelkedett, a közhangulatban benne volt, hogy ha a bukott háborúért a zsidók a felelősek, akkor ennek következményeiért, így Trianonért, azért a súlyos társadalmi helyzetért, amely az 1920-as évek jellemzője, szintén ők a felelősek. A megfogalmazott törvény ennek ellenére elsősorban szociálpolitikai

¹⁷ Zsedényi B., 1929. 64.

¹⁸ Zsedényi B., 1929. 65.

¹⁹ Reggeli Hírlap, 1925. december 17.

²⁰ Reggeli Hírlap, 1925. december 17.

megoldást keres, tehát nem kultúrpolitikai, még kevésbé „faji” vagy kisebbségi, népcsoportokat érintő problémát igyekezik megoldani.

Az 1926-ban felfedezett frankhamisítási botrányt, amelynek a nyilvánosság előtti főszereplője Windischgraetz Lajos herceg, célja pedig a francia gazdaság megrendítése volt, kalandor akciónak minősíti a történetírást. Az előkészítés és megvalósítás érintett kormányzati köröket, s a baloldal az alkalmat a kormány megbuktatására (legalábbis hitelvesztésére) igyekezett felhasználni. Az ötlet szélsőjobboldali német katonatisztekől származott, de a kivitelezést a magyar fajvédők vállalták magukra. A korhangulatra jellemző módon mégis közel két éven át az eset úgy foglalkoztatta a sajtót, mint zsidó újságírók kormányellenes provokációja. Prohászka Ottokár (1858–1927) megyéspüspök, országgyűlési képviselő Székesfehérváron kifejtette, hogy „az egész frankhamisítás kánkántánc, amelyet a zsidó sajtó provokált, a zsidó sajtó, a magyar sorsnak ez a különkiadása... Hangsúlyozom, hogy Magyarországot nem a küllellenség, hanem a belső ellenség teszi tönkre... A zsidó sajtó szégyenletes helyzetére nem akarok sok szót fecsegni, csak megállapítom, hogy szégyen, gyalázat amit ír, amivel Magyarországot nem leplezi, hanem leleplezi.”²¹ (Csupán megemlíti, hogy a mai „hivatalos” és oktatott történetírás szerint ebben az akcióban magyar fajvédők vettek részt, s nyilván motiválta őket a franciák iránt érzett nemzeti gyűlölet. A technikai kivitelezésben állami intézmény szakemberei is szerepet vállaltak, s az akció nem volt titok néhány politikus előtt sem. Az angoloknak nem volt érdekük Bethlen megbuktatása, hiszen ők segítették Magyarország pénzügyi stabilizációját.²² Ez volt az 1924-ben kibocsátott kölcsön, az ún. Speyer-kölcsön, amely megszüntette az inflációt, s eredménye volt az 1927. január 1-től bevezetett új pénznem, a pengő. E valóban kalandornak minősíthető pénzhamisítási botrány sajtóban való közzététele volt a „zsidó provokáció”, tehát a magyar sajtó egyenlő volt a zsidó újságírással, mint akik a magyar sajtót uralják.)

Az 1925. decemberi nemzetgyűlési ülésen nemcsak fontos kérdés volt a numerus clausus (támadása és védelme), hanem a hozzászólók személyét illetően is a legmagasabb szintű az 1928-as módosításig. Igaz, hogy Bethlen István miniszterelnök nem foglalt állást a kérdésben, de Peyer Károly képviselő az eltörlését sürgette, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter pedig éppúgy védelmébe vette, mint Eckhardt Tibor képviselő. (Ekkor még nem Miskolc országgyűlési képviselőjeként.) Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ekkor mondta el utolsó nagy beszédét az ún. zsidókérdésről. A két alkalommal is igazságügyi miniszteri tárcát képviselő, majd választójogügyi miniszteri tisztelet is betöltött politikus a Polgári Demokrata Párt vezetője volt, s a következő évben hunyt el. Mint az 1920-as törvény megszületésétől szinte mindenki, ő sem tudott elszakadni attól a „közvélekedés”-től, amely a trianoni tragédiát a zsidóság nyakába akasztani. Másrészt viszont reagálnia kellett arra is, hogy a trianoni szerződés nemzetiségi és vallási kitételei nem alkalmasak a zsidóság státusának megítélésére. „A trianoni szerződésnek ismeretes pontja azt követeli – mondja Vázsonyi –, hogy nemzetiség és vallás szerint különbséget polgárok között ne tegyenek. Soha a trianoni szerződésnek erre a pontjára hivatkozni nem fog (ti. Ő), mert a trianoni szerződés, amely megcsonkította Magyarországot, amely tehát a nemzet gyásza, nem lehet a zsidó vallású magyarok jogainak erőforrása.”²³ A nemcsak itthoni, hanem a külföldi zsidóság részéről is elhangzott bírálatokkal szemben a „magyar nemzet tradicionális szabadelvűségére és demokráciájá-

²¹ Reggeli Hírlap, 1928. február 2.

²² Gergely J.–Printz P. 1998. 63–79.

²³ Vázsonyi V. 1927. II. k. 445.

ra”, annak olyan képviselőire hivatkozott, mint Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Szemere Bertalan és báró Eötvös József. A külhoni zsidóság „asszimilisták”-nak nevezi az itt élőket, s új nemzetiséget kreálnának belőlük akkor, amikor törvény is szól arról, hogy a zsidóság Magyarországon „csak” vallásfelekezet, nem pedig népfaj vagy nemzetiség. A faj vagy vallás kérdésében – a törvényt citálva – a következőket fogalmazta meg: „a törvényben az van: ügyelni kell arra, hogy az országban lakó népfajok és nemzetiségek aránya megfelelő legyen az egyetemeken. A numerus clausus szerint tehát a zsidó vallású állampolgárok népfajt, vagy nemzetiséget képeznek. Mert a vallásfelekezetről a törvény nem beszél! Én azonban nem vettem észre azt, hogy az egyetemeken más népfajjal szemben a numerus clausus valaha is érvényesült volna. Például nem vettem észre, hogy a németiséget is mint népfajt kezeltek volna, hogy azután a név alapján esetleg egyesek bekerülhettek volna a numerus claususba. Nem tudom, lehet-e egy népfajból kilépni, mert törvényeink csak a felekezetből való kilépést szabályozzák és kötik formalitásokhoz, ellenben a népfajból való kilépést nem ismerik és nem tudom, milyen íznél (ti. „ízizlen”-nél) kezdődik már a népfajból való kilépés hatályossága. A numerus claususról szóló törvény tehát, ha így akart berendezkedni, mindenesetre nyitva hagyta a kérdést, hogy a népfajból való kilépés hányadik fokon érvényesülhet már sikerrel.”²⁴

Már a parlamenti vitában érvként vetődött fel a zsidók gazdagsága (amely a későbbi zsidótörvények végrehajtása során rendszeresen elhangzik a sajtóban is, táplálva és fokozva a zsidóellenes hangulatot, másokat pedig a családok kifosztására inspirálva a több, mint másfél évtizeddel későbbi gettósítás idején). Egy másik érdekes, de ki nem fejtett gondolat (amely a történelem későbbi szakaszában, évtizedek múlva visszatér) a fajvédők ellen szólt. Ez pedig – szövegkörnyezetéből ki nem ragadva – így szólt: „nem fogjuk megcsinálni soha sem az üldözöttek nemzetközi szövetségét, ha erre van is kiváltsága és privilégiuma Magyarországon a fajvédelemnek.”²⁵

Figyelmet érdemel Eckhardt Tibor (1888–1972), a későbbi időkben miskolci képviselő (1931–1932, 1935–1939) többszöri megjegyzése. A könnyebb érthetőség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a kiscgazda párti képviselő a numerus clausus nemzetgyűlési vitájának idején, 1923–1927 között az Ébredő Magyarok Egyesületének alapító elnöke, később, 1928-tól pedig a Revíziós Liga elnöke volt. Eckhardt, aki támogatója volt a törvénynek, közbeveti Vázsonyinak, hogy vezesse a zsidóságot az egyetem falai közé, ha eltörlik a numerus clausust, „mert mi vezetni fogjuk a többieket”. Mire Vázsonyi: – úgy képzeli ezt a találkozást, hogy önök fel lesznek fegyverezve, mi pedig nem, ami mindenesetre a kockázat igen erőteljes elvállalását mutatja. Eckhardt: Éppen erről van szó! Polgárháborút előidézhetnek, de egyetemi oktatás nem lesz. Majd alább: „az ön beszéde a legsúlyosabb vád minden keresztény és magyar felfogás ellen!”²⁶

A nemzetgyűlési vita társadalmi vitatémává is vált, véleményalkotásra készítette a szakmai és civil, vagy „érdekvédelmi” szervezeteket is. A miskolci ügyvédi kamara titkára – a törvény kapcsán – a magyar ügyvédi kar válságát emelte ki. „Az ügyvédi kar válsága nem újkeletű, hiszen már évtizedekkel ezelőtt a kor legkiválóbbjai dobták bele a közélet vitaanyagába a numerus clausus gondolatát. ...Az ügyvédi kar válságának első – de nem leglényegesebb – oka a túlszűfolttság: 1926 év végén 3 892 ügyvéd volt bejegyezve, alig valamivel kevesebb, mint a háború előtti Nagy-Magyarországon. 1926. év 317 bejegyzésével szemben a törlés csak 189 volt, tehát a növekedés 68 százalékot tett

²⁴ Vázsonyi V., 1927. V. k. 449.

²⁵ Vázsonyi V., 1927. II. k. 452.

²⁶ Vázsonyi V., 1927. II. k. 449.

ki.”²⁷ A magyarországi kamaráknak véleményt kellett formálni a zárt szám bevezetéséről, s kettő kivételével minden megyei kamara – ekkor még szolidaritásból – visszautasította azt. A „magyar középosztály egyik legértékesebb részé”-nek nevezett ügyvédi kar, ill. vezetői amikor a zárt szám bevezetését elvetik, – mintha nem is érzékelnék a törvény lényegét – arra tesznek javaslatot, hogy a megkívánt országos arány kialakítható, elérhető, ha a jogi pályáról kizárják a közigazgatásból átözönlő nem szakképzett jogászokat (jegyzőket, közjegyzőket), s minden olyan hivatali köztisztviselőt, aki nyugdíjasként vállal jogi tevékenységet.

Az említett középosztályba – a közigazgatási apparátuson és az ügyvédi karon kívül – beletartozott az orvosi, a művészi, a pedagógusi kar, vagy „társadalom” is nem kis létszámával. 1928 elején a numerus clausus parlamenti vitáján ezért fogalmazta meg Klebelsberg Kunó, hogy az 1920-ban elfogadott törvény a „trianoni Magyarország középosztályát sújtja”. (A numerus clausus vitájára már a törvényhozás átszervezése után került sor. Bethlen István miniszterelnök „korlátozott parlamentarizmus”-ként is értelmezhető kormányzati rendszerét folyamatosan alakítva jutott el odáig, hogy az egykamarás nemzetgyűlés helyett 1927-től a kétkamarás országgyűlés rendszerét alakította ki, ill. fogadtatta el. A második kamara, vagy felsőház azonban nem rendelkezett számottevő súllyal és politikai befolyással.)

Klebelsberg Kuno (1875–1932) a vallás- és közoktatás területére átfogóan kiterjedő programját 1922-ben hirdette meg, s ezt ő maga is „neonacionalizmus”-nak nevezte. Ellenezte a kiegyezést, következésképpen Trianonért is Ausztriát tette felelőssé. A forradalmak után bekövetkezett veszteségekért a kárpótlást a magyarság művelődésbeli fölényének megteremtésében látta. Ezért – bár a középosztály egységesítése foglalkoztatta – határozottan a magas kultúrát segítette és támogatta.²⁸ Ebbe a gondolatkörbe kell helyeznünk mindazt, amit a numerus clausus törvény módosításakor (módosításáról) megfogalmazott: „Mióta elfoglaltam a kultuszminiszteri széket, teljesen távoltartottam magam mindenféle pártpolitikai állásfoglalástól. Egyetlen politika volt, amely behatolt a kultuszminiszteri tárca körébe és ez a numerusz klauzusz.” A felelősség alól nem kibújva javasolta a törvényből törölni a zsidóságra vonatkozó faji és felekezeti utalást, s visszatérni a probléma szociálpolitikai kérdésként való felfogásához, valamint ennek megfelelő kezeléséhez, megoldásához. „A vita során külpolitikai szempontokat is emlegettek – olvasható vitázáró összegezésében. Hangsúlyozni kívánom azt, hogy minket tisztára belpolitikai megfontolások vezettek a javaslatnál. Meg akarjuk tartani a régi törvény szociálpolitikai fázisát, de annak minden bántó ele nélkül. ...A baloldalon úgy igyekeznek feltüntetni a numerus clausust, mint pedagógiai abszurdumot. ...A jobboldalon túlságosan látják a negatívumot. Ebben az országban elég volt a negatívumból. Nekünk pozitív emberekre van szükségünk. ...Tudom, hogy a hazai zsidóság a javaslattal nincsen megelégedve. Körülbelül félmillió magyar zsidó tartozik a középosztályhoz. Ezek jegyezzék meg maguknak azt, hogy akkor (ti. Trianon előtt) szenvedtek azért mert zsidók voltak; most szenvednek azért, mint magyarok, mert a megszorítás a trianoni Magyarországot középosztályát sújtja.”²⁹

Az 1920. XXV. tc.-et, annak a 3. paragrafusát módosították, s így született meg az 1928. évi XIV. tc., amely a „nemzetiségekhez és népfajokhoz tartozó ifjak arányszáma” helyett, ezeket kihagyva, árnyaltabban fogalmazott: „a nemzethűség és erkölcsi megbíz-

²⁷ Reggeli Hírlap, 1927. december 25.

²⁸ Szegedy-Maszák M., 1998. 430–432.

²⁹ Parlamenti tudósítás. Reggeli Hírlap, 1928. február 24.

hatóság követelményei mellett ...elsősorban a hadiárvák és a harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének arányában jussanak a főiskolákra, és a felvehető száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel.”³⁰ A módosítás nemcsak a parlamentben, hanem a közéletben is széles körű értelmezésre adott lehetőséget. A „nemzethűség” fogalma, az „erkölcsi megbízhatóság” kritériumai az adott egyetem megítélésének hatáskörébe tartoztak. A szülők harctéri szolgálata és érdemei egy ideig valóban jelentettek – ha nem is előnyt, de – mentességet az atrocitások alól. A háborús érdemek kiemelése 1939-től, de főleg 1941-től a bekért „önéletrajzok”-nak fontos kellékeivé vált. A „közalkalmazottak” köre egyértelműen behatárolható volt, de hiába fogalmazott a törvénymódosítás a törvényhatóságok viszonylagos függetlenségéről, ez a valóságban nem létezett.

1930-ban megjelent – de nem a numerus clausussal közvetlen összefüggésben – egy tudományos igényű feldolgozás Miskolc lakosságának összetételéről.³¹ A munka a város négy kerületét hitfelekezeti hovatartozás szerint is „minősítette”. A római katolikusok a Széchenyi utcától délre, a reformátusok a Kazinczy utcától nyugatra, az izraeliták pedig a Kazinczy utcától keletre voltak többségben. Számuk a Széchenyi utcától északra meghaladta az összlakosság egyharmadát, a főutcától délre pedig 20–30% között mozgott. (Ennek egyértelmű oka a városhatár keleti irányba történő kitolódásában – előbb a Kisújváros, majd a Király, később a Baross G. u. nyomvonalának kialakulásában lelhető fel.) Ezzel nincsen okozati összefüggésben, mégis megemlítenéd, hogy 1931 nyarán voltak az országgyűlési képviselő-választások. A „belvárosban” a kiskgazda Eckhardt Tibort, míg a „külvárosban” (a Zsolcai kapu éppúgy ide tartozott, mint a vasgyár és környéke) a szociáldemokrata Reisinger Ferencet választották meg. A választások előtt megszületett Miskolc város szabályrendelete „a törvényhatósági bizottsági tagságból kizáró okok”-ról. (Ez a közigazgatás rendezéséről alkotott 1929. évi XXX. tc. végrehajtása volt, s nem tartalmazott olyan kitélt, amely a zsidó vallású közgyűlési tagokra vonatkozott volna.)

A korábban említett „népességelemzés” az 1925. évi létszámadatokra épült, s ekkor Miskolcnak 58 085 fő volt a lakosa. Kovács Alajos táblázataiból figyelmet érdemel az, amelyből kitűnik, hogy városunk nagy vonzerőt gyakorolt a felvidéki vármegyékre. Igaz, minden esetben 1000 fő alatti létszámról van szó, s ennek ismeretében legtöbbször jöttek Szepesből, Máramarosból, Zólyomból, Ungból, Sárosból és Beregből. Egyre több a városban a Kassáról érkezettek, s megtelepültek száma. Nem volt viszont egyértelműen kimutatható, hogy ez a vonzás a zsidó iparos- és kereskedőréteget érintette volna. De a feltételezést igazolni látszik, hogy a Borsod megyei születésűek között magas az izraeliták aránya: minden hatodik Borsod megyei zsidó lakos Miskolcon élt. A vonzáskörzetet, Miskolc kereskedelmi szerepkörét figyelve helytálló az a megállapítás, hogy a Felvidék legnagyobb létszámú zsidó lakossága Miskolcra koncentrált. Bár lélekszámuk 1869-től folyamatosan növekedett, a városi lakosságnak 20% körüli arányát jelentették. (Lélekszámuk mindenkor, minden népszámláláskor csak a fővárosban volt magasabb, mint Miskolcon.)³²

A népesség felekezeti megoszlását az iskolázottság fokával összevetve is fontos megállapítást tehetünk. „Legműveltebbnek mutatkoznak az ágostaiak (evangélikusok) és

³⁰ Magyar Történelmi Fogalomtár, 1989. II. k. 67–68.

³¹ Kovács A., 1930. 1–28.

³² Kovács A., 1930. 10–12.

az izraeliták – állapítja meg a szerző hozzátéve, hogy: az utóbbiaknál azonban az arányszám javulása sokkal nagyobb volt. ...Ha Miskolc város adatait a többi városokéval összehasonlítjuk, kiderül, hogy Budapestet és Sopront kivéve egy város sincs, amely a magasabb műveltség tekintetében kedvezőbb helyzetben lenne, mint Miskolc. Sopronban is az a helyzet, hogy a középiskola négy osztályát végzetek kisebb arányban vannak, mint Miskolcon. Ami pedig a főiskolai végzettséget illeti, a fővároson kívül csak Sopronnak és némileg Győrnek van kedvezőbb arányszáma. A három egyetemmel bíró vidéki város: Pécs, Szeged és Debrecen kulturális nivója sem a főiskolai, sem a középiskolai végzettség tekintetében nem éri el Miskolcét. Mindenesetre része van ebben annak a körülménynek, hogy Budapest után Miskolcon van aránylag a legtöbb izraelita lakos, kik között tudvalevőleg a középiskolai és főiskolai végzettség sokkal gyakoribb, mint a keresztényeknél. Aminek az a magyarázata, hogy a zsidók már foglalkozásuk természetéből kifolyólag nagyobb kulturális hajlandósággal és főképpen kedvezőbb anyagi viszonyokkal bírnak. A miskolci adatok is mutatják, hogy a zsidók között jóval több a főiskolát és középiskolát végzetek száma.”³³

A zsidóság általános szintre emelt „gazdagsága”, a „természetükből következő kulturális igényük és művelődés iránti hajlandóságuk” része a magyar történelem XX. századi legendáriumának, tévhiteinek. Ahogy a vesztes háborút, a forradalmakat és az országcsonkító trianoni szerződést is – elsősorban – a zsidóság nyakába varrta a jobboldali, fajvédő politika, ugyanez vonatkozott a gazdagságra és az iskolázottságra is. Alábbiakban a zsidó népesség foglalkozási struktúrájának vizsgálata fogja láttatni, hogy a „magyar zsidók” társadalma jóval nagyobb szélsőségeket mutatott, mint a „magyar keresztények” társadalma. Kisebb létszámú, de gazdagabb volt a zsidó társadalmi elit, nagy létszámú volt, de átlagos körülmények között élt a középosztály, míg a kiskereskedők és kisiparosok száma nagyon magas, foglalkozásuk és megélhetésük nagyon széles palettán mozgó, általában a városi átlag alatti volt, tehát a szegények kategóriájába tartozók számát növelték. Ez az erőteljesen differenciált közösség a felső szinten iskolázott volt, az alsó szinten iskolázatlan, közülük kerültek ki a hagyományaikhoz ragaszkodó északról, északkeleti térségekből bevándorolt családok, csoportok. Még ma is él a köztudatban, hogy a galíciai bevándorlókkal szemben, illetve azokkal (egy településen) élt együtt egy nagyon művelt, több nyelvet beszélő, a miskolci értelmiség arculatára hatást gyakorló másik közösség, akik őseiket spanyol területekről származottaknak tartották. Franciaországon, német nyelvterületeken keresztül érkeztek, s telepedtek meg ebben a nagy zsidóközpontban, de nem tartották magukat askenázeknek (askenázi = a középkorban Németországból elszármazott jiddis nyelvű zsidók).

Ami a zsidóság „kulturáltság” iránti igényére vonatkozik, szintén más talajból táplálkozik. Az a tény, hogy XVIII. századi történelmük során letelepedési és birtokszerzési tilalom sújtotta őket, hogy uradalmi településeken bérlőként (kereskedőként, kisebb számban iparosként) telepedhettek le, a társadalmi mozgásterüket szinte kizárólag a kereskedelemre, kereskedelemre szűkítette. A kereskedelem viszont ha képesítéshez nem is kötött, iskolázottságot, szakmai tudást annál inkább feltételező és megkívánó tevékenység volt. Egy prosperáló kereskedelmi vállalkozó számára természetes volt, hogy gyerekeit iskoláztassa, külföldi szakmai utakra küldje. A másod, de főleg a harmadik generációs leszármazottak már a pénzügyi, közigazgatási, politikai életben találtak kibontakozást, s ez (egy-egy miskolci esetében is) éppúgy vonatkozott a helyi, mint az országos színterekre, önmegvalósítási, karrier pályákra. Erre példa, hogy az ún. szabad-

---

³³ Kovács A., 1930. 16–17.

foglalkozást űzők körében Miskolc ügyvédségének 60%-a, az orvosok 71,2%-a volt zsidó. A gyógyszerész pálya hasonlóan a kedvelt szakterületek közé tartozott, de a mérnökök és főleg a tanárok között kevés volt a zsidó. (Miskolcon a középiskolai tanároknak mindössze 2%-a.) A városi tisztviselők közötti arányszámról nincsen pontos felmérés, hiszen a zsidótörvények előtt nem volt erre kényszerítő közgyűlési határozat, de társadalmi igény sem. Kovács Alajos is inkább tendenciát, a múltban gyökerező arányokat sejtet: „a városi tisztviselők túlnyomólag a régi törzssökös lakosságból valók, amely még inkább református volt, a vármegyei tisztviselők pedig leginkább a régi borsodi nemesség soraiból kerültek ki, akik nagy többségükben szintén reformátusok voltak.”³⁴ A város képviselő-testületében az 1929. évi XXX. tc. megjelenéséig igazán senkit nem foglalkoztatott a képviselők felekezeti hovatartozása. Az 1870-ben porosz mintára bevezetett virilizmus lényege az volt, hogy a települési önkormányzatok létszámának fele választható volt, a másik fele a legtöbb adót fizetők közül került ki. Ez az 50–50%-os arány érvényes volt és működött Miskolcon is 1870–1928 között. A Bethlen István nevével fémjelzett évtizedes éra korlátozott jellegű közigazgatási reformjainak egyike volt a törvényhatósági bizottságok összetételének megváltoztatása. A módosítás lényege abban állt, hogy a korábbi 50–50%-os arányt 40–40%-osra szűkítette, a megmaradó 20%-ot pedig társadalmi szervezetek, intézmények képviselői, illetve életfogytiglan megválasztott örökös tagok tölthették be. Miskolcon e törvény végrehajtásának eredményeként a helyi sajtó (is) hirdetményben közölte a legtöbb adót fizetők névjegyzékét.

„A közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. tc. 9. szakasza értelmében és ezen törvény egyes szakaszainak végrehajtása tárgyában kiadott 3000/1929. B. M. rendeletnek megfelelően Miskolc thjf. város igazoló választmánya 1929. évi július hó 18-án tartott ülésében a legtöbb adófizetők névjegyzékét a következőképpen állította össze.”³⁵ A lista a 317 legtöbb adófizetőt tünteti fel, s a közöttük lévő különbség harmincszoros (20 570 P., ill. 688 P.). Az első 100 adófizető közül 62 fő a zsidó vallású magyar, adójuk 20 570 és 1655 pengő között mozgott. Közöttük több mint 1/3 (35 fő) kereskedő, s Weidlich Pál személyében fűszernagykereskedő vezeti a listát is. (Ő egyébként nem volt zsidó.) A földbirtokosok, egyben háztulajdonosok száma is magas (12 fő), ebben a minőségében tüntetik fel, mint második legnagyobb adófizetőt, Lichteinstein Lászlót, aki 1920–1922, majd 1932–1935 és 1938–1944 között is főispánja volt Miskolcnak.³⁶ A szabadfoglalkozásúak közül kiemelkednek az ügyvédek (12 fő), a mérnökök és a „magánzók” (6–6). A gyáriparosok száma annyi, mint az ügyvédeké, tanár, orvos és bankár (1–2–3) csak véletlenszerűen fordul elő. A város polgármestere a 90–100 legtöbb adófizető között található. A város képviselő-testületében, így a városi társadalom összetételében sem történik lényegi változás az elkövetkező évtizedben (1929–1938), változást az első zsidótörvény megjelenése eredményez.

Az 1931. évi országgyűlési képviselő-választások és a zsidóság

A Horthy-korszak hat képviselő-választási ciklus történetét is jelenti. Az 1920 és 1922-es választásoktól eltekintve, a többit – 1926-ban, 1931-ben, 1935-ben és 1939-ben – az 1925-ben elfogadott, s Bethlen István miniszterelnökségéhez kötődő választójogi

³⁴ Kovács A., 1930. 27.

³⁵ Reggeli Hírlap, 1929. július 29.

³⁶ Dobrossy I., 1997. 55–58., 73–76., 81–86.

törvény alapján tartották.³⁷ Ez egyben azt is jelentette, hogy a kormány 1922-től minden esetben biztosítani tudta önmaga számára a törvényhozási többséget. A teljesen titkos választásokra először 1939-ben került sor, s az a tény, hogy 1935-től töretlen volt a szélsőjobboldali erők előretörése, jól mutatja a magyar társadalom egészének politikai színváltozását. 1939-re olyan mértékű jobbrtolódás következett be, hogy azt politikai reformokkal már nem lehetett megváltoztatni. A háborús viszonyok pedig eleve kedveztek annak, hogy korlátozni lehessen a politikai szabadságjogokat, a pártok és a parlament tevékenységét. Ez az 1939. évi II. tc.-ben, a honvédelmi törvény életbeléptetésében csúcsosodott ki, amely a zsidókat és a politikai ellenzék képviselőit munkaszolgálatra rendelhette. (A „totális” megvalósításra a második zsidótörvény végrehajtása során került sor. A Szovjetunió ellen harcoló II. magyar hadsereget 1942-ben pl. 40 000 munkaszolgálatossal kiegészítve vezényelték a frontra.)

Az 1931. június 28–30.-ai választásokat előkészítendő Miskolcon aktivizálódott a Nemzeti Alapon álló Keresztény Polgárok és Munkások Szövetsége. Meghívásukra a kiskazda Eckhardt Tibor négy előadást is tartott a városban. (A Keresztény Polgárok és Munkások Szövetsége 1927-ben alakult, s a miskolci keresztény szavazóbázist tömörítette). Ugyancsak ez a szövetség hívta meg Gömbös Gyulát (akkor még hadügyminiszterként) a Korona-szállóba. Gömbös ittléte – bár beszédében a revíziót nem tartotta aktuális problémának – sokban hozzájárult ahhoz, hogy az év őszén szervezett formát öltött a revízió eszméje, s augusztusban megalakult a Revíziós Liga miskolci csoportja. A választásokon három párt állított listát. A kormányzó egységes párt jelöltjeként felvetődött „külsőként” Haller István neve, aki 1920-ban a numerus clausus megfogalmazója és előterjesztője volt a nemzetgyűlésben. De hasonlóan a kormányzati politikát képviselte Lichteinstein László főispán, Halmay Béla polgármester-helyettes és Szilágyi Miklós gépgyáros. Végül Görgey László lett a listavezető, aki Miskolc első kerületének volt országgyűlési képviselője a Nemzeti Függetlenségi Párt színeiben. Az egyesült keresztény ellenzék (Keresztény Polgárok és Munkások Szövetsége) listavezetőjének Eckardt Tibort kérte fel. A lista második helyére is fővárosi jelöltet választottak Milotay István, a Magyarság című lap főszerkesztőjének személyében. Oka a szociáldemokraták nagy támogatottságában vélhető. A szociáldemokrata elveket vallóknál, a szervezett munkások körében az ellenzéki szavazóbázisnál listavezető Reisinger Ferenc lett, aki már két ciklusban is képviselte Miskolc II. választókerületét.

A választások előkészítése nyílt ajánlással, szavazatgyűjtéssel történt. Eszerint Görgey László 5071, Reisinger Ferenc 2738, még Eckhardt Tibor 2627 ajánlást kapott. S hogy valójában mennyire volt kétarcú a szavazási rendszer, a titkos választások során, annak eredményeként derült ki. A Szociáldemokrata Pártra 6970, a Keresztény Polgárok és Munkások Szövetségére 5318, míg az Egységes pártra 4393 szavazatot adtak le. Reisinger Ferenc és Eckhardt Tibor képviselővé választásában természetesen szerepet kaptak programbeszédek is. Reisinger nagyon egyértelműen foglalkozott a kereskedelmi élet nehézségeivel, a kereskedők sérelmeivel kapcsolatban, azok képviseletét az ország házában felvállalva. Miskolcon nagyszámú kereskedő élt, s a liberálisnak mondott, de főleg a jobb módú zsidó polgársága – félelme vagy sérelmei miatt – azon hezitált, hogy melyik jobboldali pártra szavazzon a Miskolcon bázist kiépített kettő közül. Reisinger Ferenc a város zsidó polgárait a szociáldemokraták támogatására igyekezett megnyerni, s a szavazati arányokból következően ezt sikeresen tette. (1931-ben Miskolcon 20 911 lakosnak volt szavazati joga, a három párt első emberére 16 671-en szavaz-

---

³⁷ Hubai L., 1998. 105–117.

tak.)³⁸ Az 1931. évi választások Bethlen István miniszterelnökségének végét is jelentették. A Károlyi Gyula által képviselt kormány rövid életű volt (1931. augusztus 24-től 1932. október 1-ig.)

Gömbös Gyula „bátorság, bölcsesség, becsület” jelszavakkal hirdette meg programját, s amikor 1932. október 11-én a képviselőházban megtartotta „kormányelnöki” bemutatkozó beszédét, abban külön gondolatokat szentelt a felekezeti békének és a nemzeti kisebbségeknek. A felekezetekkel kapcsolatban visszaidézte a Miskolcon elmondott gondolatait. „A keresztény felekezetek közötti békét, én, mint protestáns ember mélyszélesen kívánom – mondta programbeszédében. De kívánom a zsidókkal szemben is. ...Elvárhatja tőlem a magyar zsidóság, hogy nyíltan és őszintén beszéljek vele erről a helyről. Ezelőtt néhány évvel megintelláltattam Miskolcon a katolikusok és protestánsok közötti viszony kérdésében. Azt mondtam: annyira maguknak érzem magamat, annyira sorsközösségben élek minden magyarral, hogy ha korbáccsal ütne egy katolikus, azt is eltűrném a testvériség érdekében. A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet. Én láttam a háborúban zsidó hősokeket, ismerek olyanokat, akiknek arany vitézségi érmük van és tudom, hogy bátran és vitézül verekedtek. Én ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért és tudom, hogy a zsidóságnak azt a részét, amely nem akar, vagy nem tud beleilleszkedni a nemzeti társadalmi közösségbe, elsősorban ők fogják elítélni. ...A nemzetiségi kérdésben pedig az az álláspontom, hogy azt a toleranciát, amelyet a magyar nemzet egy évezreden keresztül gyakorolt, továbbra is gyakorolni akarja, de egy feltétel mellett: ha az a tolerancia centripetális erőket fejleszt, akceptálom, helyeslem és kiművelendőnek tartom, de amennyiben centrifugális tünetek mutatkoznak, elébbük álllok, mert a szomszéd népeknek sem érdeke, hogy itt olyan tendenciák jelentkezzenek, amelyek a magyar közösséget megbontják.”³⁹

1932. október 25-én Gömbös meghirdette 95 pontba foglalt állampolitikai koncepcióját, majd a következő hónapban az 1927. április 5-én megkötött olasz–magyar szerződés „ápolása” és megerősítése jegyében látogatást tett Mussolininél. Az 1933-as év első hónapja azzal ért véget, hogy Németországban hatalomra jutott a fasizmus, Hitlert kancellárrá választották. Miközben a magyar sajtó folyamatosan tájékoztatott a „német birodalom zsidó alattvalóit” ért atrocitásokról, a magyar miniszterelnök fontosnak vélte látogatást tenni 1933. június 17–18-án Németországban Hitlerrel.

A német és lengyel zsidókat ért bántalmazások, a plakátokon és kiáltványok formájában megjelenő, gyorsan terjedő nyílt zsidóellenesség „átszűrődött” a magyar sajtóba, s természetesen a miskolci napilapok hírányába is, nem egyszer címdoldal kívánva magának. Történeti (egyben sajtótörténeti) jelentősége volt annak, hogy 1933. április 2-án a Reggeli Hírlap címdoldalán két fontos hír is megjelent. A lap új tulajdonosa is főszerkesztője ekkortól Fehér Ödön (1880–1944) lett, aki „Új zászló a régi házon” című vezércikkében bejelentette, hogy új korszakába lépett a lap. (A lap tulajdonosa eddig a Miskolci Villamos Tröszt volt.) A Bethlen-éra bukása után nem vállalt sorsközösséget a Gömbös-féle erőteljes jobbratolódással, sőt elzárkózva attól, kezdetben a kisgazdák felfogásával rokonszenvező, de a baloldali-szociáldemokrata gondolkodástól és politizálástól sem elzárkózó lap átformálódott, hangsúlyozva, hogy alapállásából és programjából „egy hajszálnyit sem enged, sem nyomásra, sem pártpolitikai szolgálatok céljából,

³⁸ Thurzó Nagy L., 1965. XIX. k. 9–18.

³⁹ Gömbös Gy., 1932. 40–41.

sem megfélemlítésre, sem semmiféle érdek kedvéért.”⁴⁰ A címloldal másik fő híre Berlinből adott tájékoztatást, ahol a nemzeti szocialisták szervezésében egész napos zsidóellenes tüntető felvonulások voltak. Az első hírek között szerepelt, hogy lefoglalták Einstein mindenféle vagyonát, s a rendőrség megakadályozta, hogy a zsidók illegális útleveleket szerezve elhagyhassák Németországot. „A rendőrfőnökség elhatározta – szól a tájékoztató –, hogy zsidó birodalmi alattvalók részére külföldi útleveleket egyelőre nem állít ki.” (Ez volt az első olyan lapszám és írás, amely felébreszthette és ráirányíthatta [volna] a figyelmet a zsidóellenes hangulat erősödésére, a zsidóságra leselkedő végveszélyre. S hogy ezt mennyire nem érezte, vagy feltételezte maga a főszerkesztő sem, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ő maga is Auschwitzban fejezte be életét.)

Az 1935. évi országgyűlési képviselő-választások és előzményei Miskolcon

A választás évét különleges politikai csatározások jellemezték, a nyílt és titkos szavazás egymásmellettsége kaotikus állapotokat szült, a választások eredménye „miskolci földcsuszamlás” címkézéssel jelent meg a helyi és az országos sajtóban. S bár néhány visszaélési perre sor került, a sajtó nem jelzett zsidóellenes hangulatot. Az 1920-as zárt szám törvénynek a végrehajtása, ill. az előírások betartása nem volt megkerülhető. A Miskolci Jogakadémia ennek értelmében 1935 őszén 97 hallgató felvételét volt kénytelen visszautasítani. A politikai küzdelmek érzékeltetése mégis fontos, hiszen a miskolci földcsuszamlás azt jelentette, hogy az országgyűlésben a város ellenzéki lett, a városi képviselő-testület többsége pedig kormánypárti maradt.

A „hagyományos” kormánypárt (Egységes párt) és az ellenzék (Szociáldemokrata Párt) mellett új párt bontott zászlót 1935 elején Miskolcon. A Nemzeti Legitimista Párt „Griger-féle” pártként is ismertté vált, de választási indulása inkább a félreértelmezett múltnak volt köszönhető, mint a tényleges támogatottságnak. Annak idején Andrássy Gyula, Miskolc díszpolgára fontos szerepet vállalt az 1920. évi királypuccsban. A másfél évtizeddel későbbi politikai gondolkodás azt már nem vette figyelembe, hogy Miskolc azt az érdemi munkát köszönte meg ezzel a volt belügyminiszternek, amelyet a város önálló törvényhatósági jogának megszerzése érdekében végzett, s ezért állt ki mellette haláláig, nem pedig azért, mert a városban a legitimizmus gondolata pártfogó bázisra lett volna.⁴¹ Griger Miklós és Pallavicini György a revízió helyett az országos politizálás középpontjába a restaurációt kívánta helyezni, vagyis mindenáron vissza akarták hozni a királyt. Az április 6-án kihirdetett szavazás szerint a párt 3525 voksot kapott, amiből az derült ki, hogy támogatói az Egységes párt régi tagja, a legitimista meggyőződésű idős emberek, s leginkább azok a vallásos nők voltak, akik Grigerben a papot látták.⁴²

A „miskolci földcsuszamlás”-t a kormányzó Egységes párt és a Keresztény Munkások és Polgárok Szövetsége paktuma, majd annak felrúgása okozta. Eckhardt Tibor és Gömbös Gyula között a választások előtt született egy sokat vitatott egyezség. Eszerint a kormány elnöke és a Kisgazdapárt vezetője közös nevezőre jutott és megállapodott abban, hogy a megyei közigazgatás (élén a kormányt képviselő főispánokkal) nem avatkozik a választások menetébe. Ez egy leendő kormánykoalíció képét vetítette előre, hiszen a kisgazdáknak nagy volt a támogatottsága, Eckhardt Tibornak pedig megkérdőjelezhetetlen az elismertsége. Eckhardt, amikor 1935. május 11-én kijelentette Miskolcon, hogy

⁴⁰ Reggeli Hírlap, 1933. április 2.

⁴¹ Dobrossy I., 1996. 35–40.

⁴² Thurzó Nagy L., 1965. XXI. k. 26.

fenntartás nélkül elfogadja Gömbös programját, ezt annak ismeretében tette, hogy meg volt győződve Gömbös minden körülmények közötti egypártiságáról. A megállapodás ezért született, amely szerint Eckhardt megfogalmazásában: „mindenki – ti. a két párt képviselői – külön agitál, nyilvános együttműködés nincs, a miniszterelnök felelősséget vállal érte, hogy azoknak a kisgazdapárti jelölteknek a mozgását, akiknek beválasztására súlyt helyez Eckhardt, a közigazgatás nem gátolja, hanem óvatosan támogatja, s az ilyenekkel szemben Gömbösök nem állítanak komoly jelöltet. Eckhardt a saját listáját átadta Gömbösnek.”⁴³ Lukács Béla, Miskolc későbbi – választások utáni – főispánja erre úgy emlékezett vissza, hogy a kisgazdák listáját valóban megkapták a megyék, de azzal, hogy ezek a jelöltek semmiképpen sem lehetnek képviselők. (Ezt igazolni látszik Kompolt és Debrecen példája, ahol a kisgazdákat váratlan, előre megtervezettnek tűnő atrocitások érték. Pl. Soltész János miskolci ügyvédet, aki Eckhardt választási győzelme esetén helyére lépett volna az ottani választási kerületben, a csendőrök már Miskolcon letartóztatták.) A paktummal kapcsolatban Borbély-Maczky Emil, Borsod vármegye főispánja – Gömbös feltétel nélküli híve és barátja – úgy nyilatkozott, hogy annak megszületéséről valóban kaptak távirati üzenetet a miniszterelnöktől. Amikor a paktum felbomlása a sajtóban megjelent, az ellen a megyei főispán sem tiltakozott.

Miskolc példája azért volt különleges, mert itt részben Eckhardtnak volt nagy a támogatottsága, részben pedig a Keresztény Munkások és Polgárok Szövetségének. Így megválasztása kormánypárti segítség nélkül is biztosnak látszott. A paktum viszont azt jelentette, hogy a Kisgazdapárt és a Nemzeti Egység Pártja választási frontban tömörült Miskolci Egyesült Keresztény Nemzeti Front néven. A kortárs politikus-újságíró szerint „a párthívek zúgtak mind a két oldalon. A Nemzeti Egység Pártjának miskolci tagjai presztízsvesztést láttak a második és negyedik helyben, bár tudták, hogy Eckhardt népszerűségével szemben Miskolc a párt egy tagja – még a miniszter – sem vehetné fel a harcot. A Keresztény Munkások és Polgárok oldalán meg azért zúgtak, mert tudták, hogy a kormánypárt segítsége nélkül is megválasztották volna Eckhardt Tibort.”⁴⁴ Eckhardt Tibor mögött másodikként jelölték Görgey Lászlót (aki 1926–1930 között is pótképviselő volt), majd még egy-egy képviselőjét a pártoknak (akik nem voltak ismeretek Miskolcon). A Keresztény Nemzeti Front 8526 szavazattal első lett a választásokon. Görgey a kormánypártot is mentegetve fogalmazta meg, hogy „együtt vagyunk egy eszme, a keresztény nemzeti eszme szolgálatában... A párt szeme előtt egy cél lebegett, hogy Miskolc keresztény társadalmának megbonthatatlan egységét ismét töretlen valóssággá kovácsolják össze a baloldaltól jövő kísérletekkel szemben.”⁴⁵ A vasutasok és részben a gyári munkásság által támogatott Keresztény Front a választások után fel is bomlott, s az országházban Eckhardt a kezdetektől Gömbös heves támadásába kezdett. A Ház 1935. november 29-ei ülésén Eckhardt módot talált arra, hogy visszatérjen a miskolci választási paktumra. Elmondta, hogy Miskolcon nem volt tekintettel arra, hogy kik fognak még mellette (ill. vele szemben) fellépni, bár úgy volt, hogy a kormánypárt külön listát indít Miskolcon is. „Ehhez nekem semmi közöm nem volt, erről a magam részéről én nem is tárgyaltam – mondta. Lichteinstein László főispán javaslatára a miniszterelnök elejtette a külön lista szándékát, ami velem szemben a miniszterelnök úr gavallériája volt. Mivel gavallériában nem engedem magam senki által legyőzni, javasoltam pártomnak, hogy miután a kormánypárt nem indul külön listán, csináljunk vele közös listát. Én

⁴³ Thurzó Nagy L., 1965. XXXI. köt. 31–32.

⁴⁴ Thurzó Nagy L., 1965. XXXI. k. 13.

⁴⁵ Thurzó Nagy L., 1965. XXXI. k. 16–20.

mentem el ebben az ügyben Lichteinstein Lászlóhoz és dr. Görgey Lászlóhoz és kértem őket, fogadják el ezt a megoldást és dr. Görgey László foglalja el a listán a második helyet. Nem előzetes pakliról, hanem kölcsönös gavallériáról volt tehát szó.”⁴⁶

A „lavina-választás”-hoz hozzátartozik még, hogy Eckhardt – korábbi sérelmeit félretéve – kibékült Bethlen Istvánnal, amennyiben levelében kifejtette, hogy „a normális politika kritikai mértékét túllépő és személyedet érintő igen éles kitételeket használtam, amelyeket utólag sajnálok és nem helyeslek.”⁴⁷ A kibékítést Mikszáth Kálmán, Miskolc főispánja (1926–1932) és Bethlen jó barátja kezdeményezte, ami a napi sajtóban is megjelent, s Bethlen válasza után az ügyet a „lovagiasság szabályai szerint” lezárták. Az egykori miskolci kisgazda szimpatizáns lapkiadó és újságíró visszaemlékezései szerint a kibékülés elsődleges oka az volt, hogy Eckhardt kísérletet tett Gömbös ellenzékének egy frontban való tömörítésére. Ezért „vonzotta magához” Bajcsy-Zsilinszky Endrét és egykori legitimista ellenfelét, Griger Miklóst is.⁴⁸

Az 1935-ös miskolci események után a Keresztény Nemzeti Front feloszlott, de a „búcsúbeszédben” egyebek mellett – Eckhardt Tibor fontosnak tartotta kijelenteni a Korona erkélyéről, hogy „el akarom oszlatni azoknak az aggályát is, akik azt képzelik, hogy ez a Keresztény Nemzeti Front valami antiszemitizmust, valamilyen üldözési és gyűlölködési politikát akar követni. Nem fogjuk ezt megtenni, és nem is fogjuk engedni”.⁴⁹ (Hogy miért tartotta fontosnak ennek megfogalmazását, a Magyarországon töltött éveiből nem derül ki. Horthy Miklós és Teleki Pál megbízásából ugyanis 1941 márciusában az angolszász kapcsolatok kiépítésére az Egyesült Államokba utazott. Már 1942-ben megfosztották állampolgárságától, a nyilas uralom idején, 1944-ben pedig halálra ítélték. A második világháború után nem tért haza, az emigráció egyik legtekintélyesebb politikusaként 1972-ben New Yorkban hunyt el.)⁵⁰

A választási harcban a harmadik pártot a Reisinger Ferenc vezette szociáldemokraták képviselték. Választási kampányuk márciusban kezdődött azzal a ténymegállapítással, hogy a magyar parlament feloszlata után a német lapokban (is) megjelent a hír, miszerint Hitler és Gömbös végre egymásra találtak. A párt vezetője ebből vonta le a következtetést, hogy a belpolitikában ekkortól két út közül lehetséges a választás: vagy a fasizmus, vagy nemzeti összefogással megmaradni az alkotmányos demokrácia útján. Reisinger a népgyűlésen évtizedekre és a miskolciak támogatására gondolva kijelentette: „ebben a városban kísérleteztek már sokan (ti. az országgyűlési képviselőséggel) és ha megválasztották őket, választás után bepakoltak és Budapestre utaztak; a munka pedig mindig az én nyakamban maradt.” (Ezzel arra célzott, hogy 1919-től a miskolci politikai élet első vonalában dolgozott, de eszébe nem jutott elhagyni a várost.) Reisinger Ferenc erősen támatta Bethlent, még határozottabban Gömböst. Utóbbi szegedi beszéde kapcsán felemlítette, hogy „Gömbös beszédében nehéz komoly konkrétumokat találni, ha csak nem nevezzük konkrétumoknak a szociáldemokrata párt likvidálására vonatkozó kijelentéseit. A magyar nép már átvészelt egy vörös és egy fehér diktatúrát, és ez a nép, amely már ismeri a diktatúra áldásait, nem kér a Gömbös-féle diktatúrából sem.”⁵¹

⁴⁶ *Thurzó Nagy L.*, 1965. XXXI. k. 33/a.

⁴⁷ *Thurzó Nagy L.*, 1965. XXXI. k. 83.

⁴⁸ *Thurzó Nagy L.*, 1965. XXXI. k. 84.

⁴⁹ *Thurzó Nagy L.*, 1965. XXXI. k. 27.

⁵⁰ Révai Új Lexikona, 2000. VI. k. 19–20.

⁵¹ *Thurzó Nagy L.*, 1965. XXXI. 18.

A szociáldemokratáknak hagyományos szavazóbázisuk volt, s ez 1922-től biztos mandátumot jelentett Reisingernek. (1920-ban csak azért nem lett Reisinger képviselő, mert a szociáldemokraták nem kívántak részt venni a nemzetgyűlés munkájában, vagyis a választásokon sem indították el képviselőiket.) A szociáldemokratákra elsősorban a város liberális gondolkodású lakói, kis- és kézműiparosok, kereskedők, a gyáripari munkásság számottevő része adta le voksát. A párt listáján – éppúgy, mint 1926-ban – második helyen szerepelt Rónai Sándor. A 7480 szavazat ugyan kevesebb volt, mint amennyit a Keresztény Nemzeti Front kapott (8526), de elég ahhoz, hogy baloldali képviselője (is) legyen Miskolcnak. (Reisinger és Eckhardt abban viszont egyeztek, hogy a Gömbös által megtestesített kormányzati politikának mindketten heves ellenzői és folyamatos támadói voltak.)

Az országos választási eredmények más arányokat mutattak. A Gömbös Gyula által képviselt Nemzeti Egység Pártja 171 képviselőt, a kisközségek 24, a keresztények 14, a szociáldemokraták és a pártonkívüliek 11–11 képviselőt küldhettek a parlamentbe. További hét párt 1–7 mandátumot szerzett (a nyilaskeresztesek 2 képviselőt küldhettek.) A parlamentbe összesen 12 párt került, de a mandátumok 69,4%-át a kormányzó Nemzeti Egység Pártja szerezte meg. (A választás rendszere, s a választójogi küzdelmek a két háború közötti időszak jellemző motívumává, meghatározó részévé váltak. 1935-ben az országban 243 választókerület volt, 199-ben nyílt szavazással, 46-ban titkos szavazással választottak. A kormányzati nyomást jól mutatja, hogy a 199 nyílt szavazóköreztől 154-ben kormánypárti, 21-ben pedig kisközsédpárti képviselőt választottak. Baloldali képviselő egyetlen mandátumot sem szerzett. A 46 titkos szavazókerületben viszont 14 mandátumot kormánypárti, 11 mandátumot szociáldemokrata képviselő kapott.)

Az országgyűlési választásokat a városi törvényhatósági, tehát a helyi választások követték, annak az 1929. évi XXX. tc.-nek megfelelően, amely még az ún. bethleni közigazgatási reform részeként született meg (40–40%-a a virilisek és a választottak száma, míg 20% a társadalmi szervek és intézmények képviselői). A város képviselő-testülete is párt-képviselőkből állt össze. Így a kormányzó Nemzeti Egység Pártjának 55 tagja volt a városházán, elnökük pedig Görgey László lett (vagy inkább maradt). A Liberális Pártot Ferenczi Károly, a Keresztény Munkások és Polgárok Pártját Csík József, a Független Demokrata Pártot Kellner Miklós és a Szociáldemokrata Pártot, ill. képviselőit Reisinger Ferenc vezette.

Az 1935–1939 közötti országgyűlési választási ciklusban született meg az első és a második zsidótörvény. Az 1938. XV. tc. „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szolt, s az Országos Törvénytár 1938. évi 6. számában (május 29.) jelent meg. Ezt az 1939. évi IV. tc. követte „A zsidók közéleti és társadalmi térfoglalásának korlátozásáról”, s az Országos Törvénytár 1939. évi 4. számában (május 5.) tették közzé. Az első zsidótörvény Imrédy Béla, a második zsidótörvény Teleki Pál miniszterelnökségének „terméke”. A második zsidótörvény hatálybalépését követően 1939. május 28–29-re írták ki a Horthy-korszak (akkor még nem sejtett) utolsó országgyűlési választását. A választásokon már csak a Magyar Élet Pártja képviselői vehettek részt.

Az 1938. évi XV. törvénycikk (az első zsidótörvény)

Az első zsidótörvény (akkor még „zsidójavaslat”) parlamenti benyújtására 1938. április 8-án került sor. Június 26-án már megjelent az elfogadott törvény végrehajtási rendelete, amely július 31-i határidővel bejelentési (számszerű összeírára is kiterjedő)

kötelezettséget írt elő. A „javaslatot”, s annak vitáját érdemes nyomon követni, hiszen az nemcsak a politikusok megítélésében alakított ki szélsőségek között mozgó véleményeket, hanem a társadalmi közhangulatban is.

„A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló törvényjavaslat előterjesztője a miniszterelnök, Darányi Kálmán (1936. október 12.–1938. május 4.) volt. A tervezetet előtte megtárgyalta és véleményezte a közjogi, a közgazdasági, a közlekedési, a közoktatási és az igazságügyi szakbizottság is. Mikecz Ödön igazságügyi miniszter (1938. március 9. és november 15-e között) ezzel egy időben és összhangban adta elő azt a törvényjavaslatot, amely „az állami rend megővése érdekében szükséges sajtórendészeti intézkedések”-ről szólt.

A „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának” a sajtó és színház, az ügyvédek, orvosok és mérnökök, valamint a vállalatok (gazdálkodó egységek, szervezetek) numerus claususa volt. A sajtóval és színházzal kapcsolatos paragrafusok előírták a lapkiadók, lapszerkesztők és állandó munkatársak számára (függetlenül attól, hogy állandó vagy időszakos kiadványt képviseltek) a kamarai szervezet kötelező megalakítását. Tehát létre kellett hozni a sajtókamarát. A film- és színművészek, rendezők, a színházi és filmipari alkalmazottak a színművészeti kamara felállításáról kellett, hogy gondoskodjanak. A két szférában csak magyar állampolgárságú kamarai tagokat lehetett foglalkoztatni. A kamarákban az összlétszám 20%-át a zsidók száma nem haladhatta meg (a numerus clausus 1928-as módosítása értelmében). A törvény előírásait érvényesíteni kellett 1938. december 31-ig. A törvény hatálya alá nem tartoztak, pontosabban a 20%-ba nem lehetett besorolni azokat a zsidó személyeket, akik tűzharcosok, vagy az első világháború hadirokkantjai voltak. A harci érdemekkel hasonló elbírálásban részesült az, aki 1919. augusztus 1-e előtt áttért más felekezetre, s vallását azóta gyakorolta, vagy ilyen család leszármazottja.

Az ügyvédekre, orvosokra, mérnökökre ugyanígy vonatkozott a törvény, ameddig a 80–20%-os arány be nem állt. (Az újonnan felvett tagok száma az összlétszám 5%-át nem haladhatta meg.)

A vállalatok fogalmáról, társadalmi kategorizálásáról az 1937. évi XXI. tc. rendelkezett. Ez meghatározta, hogy adott vállalatokon belül kik azok, akik értelmiségi munkakörbe sorolhatók, ill. sorolandók. A zsidó alkalmazottak aránya a 20%-ot itt sem haladhatta meg, de az alkalmazottaknak bármilyen jogcímen kifizetett illetmény évi összege sem léphette túl ezt az arányt. A gazdasági élet sokoldalúságára és differenciáltságára tekintettel a végrehajtás ideje itt 1943. június 30-a volt, de rendkívüli esetekben és miniszteri engedéllyel meghosszabbíthatónak vélték 1948. június 30-ig! A vállalati kötelező adatszolgáltatást összekapcsolták az értelmiségi munkanélküliség leküzdésével, tehát az üzemek, vállalatok teljes személyi átvilágításával. Ahol ezt nem hajtották végre, vagy nem valós adatokat közöltek, a törvény lehetőséget adott (büntetésként) új vállalati vezető kinevezésére. (A harmadik zsidótörvény ezt már minden vállalat esetében kötelezően előírta.)

A törvényjavaslatához társult „új sajtórendszabályok” a végrehajtást kívánták nyíltan segíteni, támogatni. Hatályon kívül helyezték az 1914. évi sajtótörvényt, ill. annak néhány fontos paragrafusát, s a királyi ügyészség részére a köteles példány beszolgáltatását szabályozták. Ha a sajtótermék a 16 oldalt nem haladta meg, az ügyészségnek 48 órán belül kellett állást foglalnia a forgalmazhatóságról. Az egy nyomdai ívet (16 oldalt) meghaladó sajtótermékeket az ügyészség 8 napon belül lefoglalhatta, tehát addig nem voltak terjeszthetők. Ha a kiadó itt vétséget követett el, első esetben 1 évig terjedő börtönnel volt sújtható, második esetben igazolványának bevonására ítélték. (Itt

fogalmazódott meg először, hogy a rágalmozási és becsületsértési eljárásokról, tárgyalásokról miként lehet tájékoztatni a közvéleményt.)

Az új sajtórendszabályok egyik legsúlyosabb kitétele az volt, hogy időszaki lap alapításához, vagy a lap jellegének megváltoztatásához miniszterelnöki engedély szükséges.⁵²

1938. április közepétől az év végéig a miskolci napilapok folyamatosan hírt adtak a törvény vitájáról, majd elfogadásáról, de emellett a helyi szervezetek, intézmények reagálásáról, a közhangulat alakulásáról. (A városi közgyűlés napirendjén a téma nem szerepelt a törvény elfogadásáig.) A miskolci zsidóság így értesülhetett arról, hogy az első világháború „határkő” jellege továbbra is megmaradt. Főleg kormánypárti vélemények a bevándorlás ideje szerint különböztették volna meg a zsidóságot. Más megítélés alá kerültek volna azok, akik több generáción keresztül itt éltek, de legalább 1914 előtt telepedtek le Magyarországon. A galíciai bevándorlásnak szabott volna gátat az a vélemény, amely másképpen ítélte, minősítette volna az 1914-től bevándorolt és megtelepedett zsidóságot. Az ellenzéki, szociáldemokrata vélemény szerint „ezt a javaslatot valósággal új Trianonnak tartjuk”.⁵³ A törvényjavaslat veszélyezteti a civilizált világ magyarság iránt érzett szimpátiáját – emlékeztetett a vitában Rassay Károly képviselő, majd a határon belüli és kívüli kisebbségi léttel kapcsolatban a következőket fogalmazta meg: „Ez a javaslat négyszázezer magyar állampolgártól tagadja meg az állampolgári egyenjogúságot és kelti fel bennük a megalázás keserű érzését. Kisebbségeket teremt ebben az országban, ugyanakkor amikor kifelé, a megszállott területeken hárommillió magyar egyenjogúsításáért kell harcolni. ... „zsidó” összefogó elnevezéssel kilöki az állampolgári egyenjogúságból az összes izraelita vallású magyar állampolgárokat, hogy az erkölcsi megalázás után kisegítő jogcímet keressen egyesek számára, hogy visszacsomolyoghassanak a magyarság fogalmi körébe.”

1938 áprilisától 1944 júniusáig, a gettósításig cikkek, érvek, kérvények sokaságát ismerjük, amelyek arról szólnak, hogy a zsidó hősi halottak és szabadsághősök utódai ne legyenek másodosztályú állampolgárok (s amikor már kitaszítottak lettek, érdemeikre, egy-egy család hősi kitüntetéseire tekintettel, legalább életüket megtarthassák. Részben felmentő, többségében elutasító levelek még akkor is érkeztek, amikor a gettót felszámolták, s az érintetteket már Auschwitz felé vitte a halálvonat). 1938-ban mint félelmet sejtető kérdés hangzik el a képviselőházban, hogy „mi lesz azzal a zsidó vallású magyar állampolgárral, akinek ősei, vagy a nagyapja az 1848-as szabadságharcban életét áldozta, vagy kitüntetéssel teljesítette a haza iránti kötelességét?” Érdekes a múlttal való példálózás, amely sok más vonatkozásban, de mindig, illetve azóta is jellemzője a magyar politikai elit egy része gondolkodásának. „Gyermekei, ha vallásukhoz hűek maradtak, másodosztályú állampolgárokká lesznek, ugyanakkor azoknak az utódai, akik az abszolútizmus alatt mint a nemzet sanyargatói vagy hóhérai özlönlöttek el az országot, elsőosztályú állampolgárok és a hangzatos magyar nevekké a magyarság védelme címén követelik a törvény meghozatalát.”⁵⁴

Bethlen István, volt miniszterelnök törvényellenes beszédét, történeti visszatekintését és érvrendszerét teljes terjedelemben leköszölte a miskolci ellenzéki sajtó, külön is kiemelve a beszéd fő mondanivalóját, mely szerint: „a legnagyobb aggálllyal kell fogadnom ezt a javaslatot”. Érdekes az ő minősítésének változása a „zsidóság” kérdésében.

⁵² Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. április 9.

⁵³ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. április 23.

⁵⁴ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. április 23.

Zsidókérdés volt és van, de ennek felvetése és a megoldás keresése nem történhet sem a keresztény–zsidó szembeállítással, legfőképpen pedig nem az alapvető emberi jogok sérelmére. Saját szerepét e törvényjavaslat kapcsán a következőképpen látta: „A múltban több ízben foglalkoztam a nyilvánosság előtt ezzel a kérdéssel. Legtöbbször akkor, amikor a numerus clausus kérdésekben kellett döntést provokálni akkori Ház részéről a Népszövetség közbelépése folytán, és azoknak a tárgyalásoknak az eredményeképpen, amelyeket én akkor Genfben folytattam. Akkor azt jelentettem ki – éspedig a tárgyalások eredményeképpen, és a külföldi tényezőkkel való megegyezés alapján –, hogy a numerus claususból eliminálni fogjuk mindazokat a különleges intézkedéseket, amelyek diszkriminációt tartalmaznak a zsidósággal szemben (és arra fogunk törekedni, hogy ezt az intézményt, mihamarabb feleslegessé váljék, és mihamarabb a szociális helyzet Magyarországon konszolidálódjék, meg fogjuk szüntetni.) ... Foglalkoztam ezután ezzel a kérdéssel 1937-ben a költségvetés tárgyalásakor és kijelentettem, hogy Magyarországon zsidókérdés van, amit meg kell oldani, de ugyanakkor azt is megmondtam, hogy ezt a jogegyenlőség sérelme nélkül kell tenni. ... A választójog vitájában szintén rámutattam arra, hogy van zsidókérdés és kértem a kormányt, hogy dolgozzon ki egy programot, de a jogegyenlőséget bántani nem szabad. Emelkedő korszakban éltünk tíz éven keresztül, amikor magyar ipart kellett teremteni, amely magyar ipar ennek az országnak védőbástyája és ezt az ipart azokkal az erővel lehetett csak megteremteni, amelyek ennek az országnak rendelkezésére állottak. 1920 és 1930 között a zsidóság számaránya mindenütt csökkent azokban a foglalkozási ágakban, amelyekben e téren most erőszakos lépésekre törekszünk. 1930-tól kezdve a zsidók számaránya újból emelkedett... Azon a véleményen vagyok ebben a kérdésben, hogy a kormánynak megfelelő lépéseket kell tenni. De a legnagyobb aggállyal kell mégis fogadnom azt a javaslatot, amelyet a kormány a zsidókérdés rendezése céljából a Ház elé terjesztett.”⁵⁵

Bethlen István tehát a numerus clausus elfogadásától érezte, hogy van zsidókérdés, s ezt meg kell oldani. Bármennyire is úgy tűnik, hogy ezt erőszakmentesen, jogsérelem nélkül kívánta megoldani, erre vonatkozó elképzeléseit nem ismerjük. Megmaradt az aggályok szintjén, a törvényt elvetette, de a saját maga által felvetett kérdésre, hogy ti. „hogyan lehet a magyar keresztény társadalmat az önálló vállalkozások terére bevenni”, sem teoretikusan nem adott választ, sem gyakorlati elképzelései nem voltak.

A törvényjavaslat vitája a miskolci Kereskedelmi Testületben teljes zavart váltott ki. A kereskedelem szakemberei a törvényt a gazdaság kezelésére tett egyfajta kísérletnek, rossz és elhibázott kísérletnek látták, s a hozzászólásokból kitetszően nem is akartak ezen a megállapításon túl is nézni. Ferenczi Károly (1879–1944) volt a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, aki a Kereskedelmi Testület ülésén arról beszélt, hogy egy rossz törvény soha rosszabb időben nem jöhetett volna. Elképzelhetetlen, hogy a szakmai szervezetek és érdekképviselői szervek megkérdése nélkül „ilyen hihetetlen módon avatkoznak be a gazdasági élet rendes menetébe”. S hogy a törvényt mennyire csak gazdasági kérdésnek tekintette, kitűnik abból, hogy a felvetődött bojkottal kapcsolatban megfogalmazta „mindenféle bojkottmozgalom ellen a kereskedelem a leghangosabban tiltakozik, mert a kereskedelem éltető ereje a forgalom.” Más hozzászólók arra utaltak, hogy a zsidók számának korlátozása a gazdaság és a kereskedelem területén azért is érthetetlen, mert hiány van a kereskedelmi alkalmazottakban, „a kereskedők nem kapnak alkalmazottakat és így az a helyzet, hogy ha a már meglévő zsidóvallású kereskedősege-

⁵⁵ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. április 24.

det is el kellene küldeni, helyükre másokat nem tudnak kapni. Ilyen állapotok bekövetkezését a gazdasági élet pedig nem kívánta”.⁵⁶

A tapasztalható értetlenség és a folytatódó társadalmi viták közben megjelent a törvény végrehajtási utasítása. Ez volt az 1938. évi XV. tc., amely az ügyvédi, orvosi és mérnöki kamarákra, valamint a vállalatokra vonatkozott, s végrehajtását a 4350/1938. sz. rendelet írta elő. Ez négy pontban rögzítette, hogy ki tekintendő zsidónak. Eszerint zsidó volt a hitfelekezet tagja, az, aki 1919. július 31-e után tért át másik bevett hitfelekezetbe; az, aki ekkortól úgy lépett ki, hogy nem lépett be más felekezetbe, s végül az, aki a jelzett időpont után született, s vagy anyja, vagy apja (tehát csak egyik szülője) izraelita hitfelekezet tagja volt. A mérnöki kamarákra vonatkozóan az iparügyi miniszter, az orvosi kamarákra a belügyminiszter, az ügyvédi kamarákra nézve pedig az igazságügy-miniszter állapította meg – a személyi adatok beszolgáltatása után –, hogy kit kell zsidónak tekinteni. A vállalatoknál az üzletvezetőnek kellett hasonló adatokat szolgáltatni (a közszolgáltatón kívül eső minden vállalat, üzem, mezőgazdasági és kerti vállalkozás, szőlőgazdasági üzem tartozott ide) akkor, ha legalább öt alkalmazottat foglalkoztatott értelmiségi munkakörben. (A végrehajtási utasítás erőteljesen hangsúlyozta, hogy a rendeletet kijátszók helyére – az üzem költségére – új vállalatvezetőt neveznek ki.)

1938. november 2-án megszületett az első bécsi döntés, amely a Felvidék egy részét visszacsatolta Magyarországhoz. A döntést megelőzően egy hónappal a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája kibocsátott egy felhívást, amelyben megfogalmazta, hogy „...a magyar zsidóság – híven apáitól örökölt hagyományaihoz – minden erkölcsi és anyagi erejét felajánlja a magyar nemzetnek. ... A magyar zsidóság kész minden áldozatra, hogy a magyar igazságot diadalra segítse, és őszinte hittel fordul a határon túl élő hittestvéreihez... Ne tántorítsanak meg senkit azok a korlátok, amelyeket bizonyos tereken elének állítottak, e válságos órákban feledjünk el mindent, csak egyet nem, hogy hazafiságunkat korlátok közé szorítani nem lehet...”⁵⁷ Ezzel mintegy deklarálni kívánták, hogy a határon inneni és a túli zsidóság egyformán magyarnak érzi magát, s a magyar zsidóság egységes hazafiságában, áldozatvállalásában, osztozik a trianoni tragédiában, amely az országot sújtotta. (Vélhetnénk ezt akár a védekezési reflex megnyilvánulásának is azzal szemben, hogy a jobboldal a közvélemény előtt elsősorban őket tette felelőssé az ország csonkításért.)

A miskolci Kereskedelmi Testület tagjainak többsége zsidó ember volt. Ezért „hazafiasságukat” úgy is fontosnak tartották kinyilvánítani, hogy 1938. december közepén mintegy ötszáz fős képvisellel Kassára utaztak, üdvözölve Kassa visszatérését. Hímzett címeres zászlót ajándékoztak a társkamarának, s emlékbeszédek hangzottak el a háború történetéről, majd az azt követő két évtizedről. Az együvé tartozást, a közös történelem vállalását fejezte ki, hogy első aktusként II. Rákóczi Ferenc emléktábláját koszorúzták meg a Dóm falán.⁵⁸ Ugyanabban a lapszámban, amely a kassai ünnepségről beszámolt, arról olvashatunk, hogy a képviselőház előtt Csáky István külügyminiszter letette a hivatali esküt, másrészt a zsidótörvény kapcsán egyrészt a kivándorlás megkönnyebbítése, másrészt a szabad költözködés megnehezítése is felvetődött, amelyhez a képviselők politikai mentalitásuknak megfelelően viszonyultak. Eszerint a törvény nem korlátozta

⁵⁶ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. május 7.

⁵⁷ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. október 5.

⁵⁸ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. december 13.

volna a zsidóság kivándorlását Magyarország területéről, ugyanakkor gátat kívánt szabni a határon kívül rekedt zsidóság „anyaországbeli” bevándorlásának.⁵⁹

A miskolci napilapok 1938 karácsonya előtti száma címlapon tájékoztatta az olvasókat az „új zsidójavaslat” fontosabb pontjairól. Már az 1939. évi országgyűlési képviselői és helyhatósági választások előkészítéseként fogalmazódott meg, hogy „a zsidók képviselői és törvényhatósági választójogukat elkülönítve gyakorolhatják.” Az általános választásokat követően 30 napon belül egy országos zsidó listára szavazhatott volna a zsidóság. A listáról csak annyi zsidó kerülhetett volna a képviselőházba, amely az összes képviselők 6%-a lett volna. Eszerint külön választás vonatkozott a nem zsidókra és külön kellett volna szavazni a zsidóknak. A felsőháznak nem lehetett tagja zsidó, de ezen túl „közalkalmazott, vagy bármely közintézet, vagy közüzem alkalmazottja zsidó nem lehet.” (Így zsidó ember nem lehetett hites tolmács, bíró vagy közjegyző.) Hasonlóan nem lehetett zsidó felelős szerkesztő, főszerkesztő, kiadó, színház- és filmszínház-igazgató. Az „új zsidójavaslat” a korábbiaktól eltérően, attól árnyaltabban határozta meg, hogy kit kell zsidónak tekinteni. „Zsidónak kell tekinteni minden telivér és féltelivér zsidót; nem zsidónak tekintendő aki csak egynegyed arányban zsidó és a félvér zsidók közül az, aki olyan házasságból született, amelyet 1938. január 1. előtt kötöttek.” A világháború hősi kitüntetettjeire és rokkantjaira ez nem vonatkozott, vagyis a következőképp fogalmazták meg: „a hadikitüntetett és hadirokkant zsidókra 3 százalékig nem vonatkozik a törvény”. Ekkor még csak lehetőségként fogalmazódott meg, hogy a zsidók 1914. június 1-e után szerzett állampolgárságát a belügyminiszter visszavonhatja. A 300 holdnál nagyobb zsidóbirtok „kisbérlet” céljára kiosztható (de a bérlet és a tulajdonjog között még nincsen különbségtétel). A kormánypárt és a kormány szerint elő kell mozdítani (készíteni) a mozdulni akaró zsidók kivándorlását, de ezzel egy időben szabályozni kell, hogy mi az a mobilizálható vagyon, amit a zsidók magukkal vihetnek.⁶⁰

Az első zsidótörvény 1938. május végén nyomtatásban is megjelent. Ennek ellenére az országos, de főleg a miskolci sajtó egyszerűen kerülte a fogalom használatát, következetesen javaslatról írt, s különböző gyakorlati intézkedések előkészítéséről tájékoztatott. Az érintettek, hogy mennyire nem érzékelték a törvényi megfogalmazás súlyát, jól mutatja az a tény is, hogy 1938 szeptemberében új zsidó lap jelent meg Miskolcon. A törvény szerint kiadó és lapszerkesztő nem lehetett zsidó, mégis Schwarcz Soma szerkesztésében megjelent a Miskolci Zsidó Szemle első száma. A lap, ill. szerkesztője és támogatói elképzelése az volt, hogy Miskolc nagyszámú zsidóságával megismerteti a kulturális, szociális, karitatív célú intézményrendszert, a miskolci származású jeles személyiségeket, s folyamatosan közli a hitközség fontosabb történéseit. Akár próbaszámnak is nevezhetnének az első példányt, amely az 1939-es évet igyekezett előkészíteni. A terv szerint a lap évente tíz alkalommal jelent volna meg. Természetesen ez nem történt meg, s az sem dönthető el, hogy az első számot követte-e a második, avagy a cenzúra miatt, ill. az ügyészességi törvényességi felügyelet miatt már erre sem volt lehetőség.⁶¹ 1938 végén ugyanis elkezdődött a lapengedélyek megvonása. A miniszterelnökségi sajtóosztály november 19-én a zsidótörvényre hivatkozással megvonta a Miskolc hetilap engedélyét. (A magát függetlennek feltüntető lap felelős szerkesztője Lócsei Elemér volt. 1936–1938 között minden lapszáma megjelent. Először a Nemzeti Egység

⁵⁹ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. december 13.

⁶⁰ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. december 23.

⁶¹ Fülöp A., 1964. 92. Thurzó Nagy L., 1965. XXIV. k. 52.

Pártját, ill. a pártot képviselő Eckhardt Ferencet támogatta, később „átállt” a Reisinger Ferenc által képviselt gondolkodás támogatására.)⁶²

Az első zsidótörvényben megfogalmazottak elleni tiltakozás nem jellemző formáját választotta Ferenczi Károly, aki a miskolci központú Kereskedelmi és Iparkamara elnöki tisztségét töltötte be. Elődje (Fodor Dezső) 1936-ban történt halála után őt választották a kamara elnökévé.⁶³ Mint kamarai elnök kormányfőtanácsosi címet is kapott, s szakmájának országos híru képviselője volt. A zsidótörvény elleni tiltakozásul lemondott elnöki tiszteréről úgy, hogy két felettes miniszterének sem volt hajlandó indokolni elhatározását. A főtitkáron keresztül a minisztériumba eljuttatott üzenet a kamara történetében példa nélkül álló határozottságra utal. A törvény elleni tiltakozás, a megmásíthatatlan döntés Miskolcon elgondolkodásra készítette a „szakmabelieket”, Budapesten a politika képviselői pedig egyszerűen tudomásul vették. Ferenczi Károly mintha megsejtette volna az elkövetkező évek eseményeit, történéseit. Visszavonult, de nem élt a külföldre távozás lehetőségével. Megvárta sorsa beteljesülését, amely 1944 júniusában Auschwitzba vitte, ahonnan nem tért vissza.⁶⁴

A második zsidótörvény és az 1939. évi országgyűlési képviselő-választások

A magyar belpolitika „fajvédelem” és „harcos katonai szellem” felé való erőteljes fordulása a Magyar Élet Mozgalom országos, majd vidéki zászlóbontásával, s 1939 januárjában kezdődött. Imrédy Béla miniszterelnök (1938. május 14.–1939. február 16.) a nemzet átszervezését helyezte a program középpontjába. „Védelemre szorulunk azzal a népelemmel szemben – fogalmazta meg – amely a magyar nemzetből erős fajiságánál, évezredes elzárkózásánál és zártkörűségénél fogva állandó és öntudatlan elkülönítésben maradt”, s ez a népelem a zsidóság. „Meg kell találnunk azt a formát, amelyben a zsidóság problémáját, a zsidóságnak a föld többi népeivel való legjobb együttműködését meg kell valósítani.”⁶⁵ Ebből kitűnik, hogy a zsidóságnak van problémája, mert nem tudott beilleszkedni, a magyarság védelemre szorul ellenük, s ebben a problémában, vagy feloldásában „a föld többi népei” is érintettek. A védelem – most még a szövegbe formált, törvénybe iktatott fajvédelem. „A fajvédelem – rögzíti a miniszterelnök – tehát az a vezérlő elv, amely a nacionalista szellemből szinte szükségszerű logikával következik.”⁶⁶ A főváros példáját követve, még ebben a hónapban Miskolcon is megalakult a Magyar Élet Mozgalom csoportja. Élére Rátz Jenő tábornok állt, aki 1936–1938 között a honvéd vezérkar főnöke, majd rövid időre honvédelmi miniszter is volt.⁶⁷ A zászlóbontáson jelen volt a városi politikai, közigazgatási, tudományos és egyházi elit magas szintű képviselője. A miskolciakon kívül az ózdi, a diósgyőri vasgyárak képviselői, Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Mezőcsát, Sajószentpéter és Edelény küldöttei. A Korona (Avas) szállóban tartott rendezvényen erőteljes nacionalista, jobboldali szöveg, s a mozgalom

⁶² Fülöp A., 1964. 83.

⁶³ Korábban a kereskedelmi szakosztály vezetője volt. Egyben utódja a Fraenkel Bernát által 1851-ben megnyitott könyv- és papírkereskedésnek.

⁶⁴ Dobrossy I., szerk. 1997. 157–159.

⁶⁵ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. január 5.

⁶⁶ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. január 8.

⁶⁷ 1944. november 8-án – törvénytelen módon – felsőházi elnök lett. Az 1882–1952 között élt Rátz Jenőt mint a Nemzetiszocialista Pártszövetség elnökét háborús bűnösneként kötél általi halálra ítélték, de ezt – kegyelemből – életfogytiglani kényszermunkára változtatták. Így börtönben is halt meg. Vö. Bölöny J., 1992. 374–375.

követendő emblémája fogadta az érdeklődőket. (Az embléma: arany körben a Csodaszarvas a hármas halommal és kettős kereszttel.) Imrédy Béla gondolatai Miskolcon tovább „érlelődtek”. Így – akár politikai panelnek is nevezhetően – az alábbi sarkalatos megfogalmazások hangzottak el: „Magyar földön magyar életet akarunk élni, ősi magyar földön új magyar életet”, „A társadalomtól nacionalista öntudatot, faji öntudatot és fegyelmet, tettekésséget követelünk”, „Erős nacionalista öntudatot csak a tiszta fajára büszke nemzedék teremthet. Ezért akarjuk fajtánkat minden más behatástól, idegen szellemtől, szokástól és gondolattól megtisztítani.”, „Öntudatos fajvédelemre van szükség, ezt nemcsak a tiszta vér vonalában, hanem a magyar szellem vonalában is végre akarjuk hajtani.”⁶⁸

A zsidósággal kapcsolatban itt már olyan megfogalmazások hangzottak el, amire Miskolcon még nem volt példa. (A MÉM magyarországi zászlóbontása 1939 elején végigsöpört a városokon, s egy új jellegű kampányt jelentve bénítólag hatott és csatlakozásra kényszerített. A köznapi élet embere aligha tudott mit kezdeni azzal a határozottan provokatív szöveggel, amit Miskolccal egy időben Jaross Andor miniszter Kecskeméten megfogalmazott: „a magyar politika élvonalában csak olyan férfiak foglalhatnak helyet, akik az általunk vallott programot nemcsak hirdetik, hanem meg is valósítják”, vagy „a zsidóság problémájához hidegen és öntudatosan kell nyúlni”.) Rátz Jenő amikor a zsidóságról szólt, kiegészítette a Szegeden ebben a témában elmondott beszédét, ami az első zsidótörvény után, a második zsidótörvény előtt akár kormányzati programnak is tűnhet. „A zsidóság faj, amely sokezer éves elkülönülésben élte a maga népi életét és élte a maga vallását. Éppen ezért tudott mindenkitől elkülönülni, mert ezt az elkülönülést a vallási szabályok határozzák meg és parancsolják. Nem tartott soha a történelmi időkben és nem tart ma sem szorosabb lelki kapcsolatot azzal a néppel, amelynek körében él, mert a kereszttség a fajtát megváltoztatni nem tudja. Ezért lesz előbb vagy utóbb minden népnek terhére a zsidóság, mert saját külön útján jár. – Hozzáteesszük ehhez azt, hogy a gazdasági életben gátlás nélkül terjeszkedik minden más fajtaival szemben. Nem a kereszténység és a magyarok az okai az antiszemitizmusnak. Ennek az antiszemitizmusnak maguk a zsidók az okai. Miért csodálkozik a zsidóság és miért haragszanak a velük tartó keresztények azért, ha mi saját magunk fajtáját jobban szeretjük náluk?”⁶⁹

A német néppel és „nagy vezérével” történő azonosulását a szónoknak Hitler élte-tése erősítette a tömegben. Görgy László felsőházi tag, majd Borbély-Maczkó Emil főispán köszöntője – ma már – nem hagy kétséget afelől, hogy ez a miskolci „összetalálkozás” előrevetítette a választások senki által nem várt eredményét. Görgy arról szóno-kolt, hogy a Magyar Élet Mozgalom célja a zsidó erkölcsi, szellemi, gazdasági és politikai „nyomás” megszüntetése. S ez Miskolcon azért lesz eredményes, mert „ennek a városnak a keresztény és nemzeti érzésű lakossága két évtizeden át (1919–1939) nehéz és küzdelmes harcot folytatott a zsidósággal, a liberálisokkal és az akkor még erős szociáldemokrata párttal szemben.”⁷⁰ Borbély-Maczkó főispán pedig arra tett ígéretet, hogy a

⁶⁸ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. január 31.

⁶⁹ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. január 31.

⁷⁰ Rátz Jenőt mint régi ismerőst köszöntött, aki Szegedről indult Horthy Miklóssal, csak ő „a forradalmak szennyes hulláma után” Miskolcon teljesített szolgálatot, mint fiatal vezérkari tiszt. Feladata – vélhetően – a tanácsköztársaság alatt magukat exponáltak „megbüntetése”, a rendcsinálás volt.

városhoz hasonlóan garantálja, hogy a megye egész területén érvényesüljenek a fajvédő, a magyar és keresztény mozgalom eszméi.⁷¹

A Korona nagygyűlésen részt vevők természetesen nem jelentették Miskolc szavazóképes polgárainak komoly számát. Nem tudni pontosan, hogy a szavazók száma miért lett 19 786 fő, amely pontosan 8273 fővel volt kevesebb, mint az előző, 1938-as évben. (A szavazati jog megvonásának okára magyarázatot, dokumentumot mindmáig nem találunk. Annyi azonban bizonyos, hogy az 1940-re összeállított választói névjegyzékben még kevesebben voltak, összesen 19 489 fő szerepelt.) A választójogi törvény szerint a szavazás kötelező volt. Ennek ellenére a májusi választáson sokan meg sem jelentek. (A városbíróság 823 fő ellen indított eljárást és szabott ki pénzbüntetést.)⁷²

A kormánypárt, a Magyar Élet Pártja (mögötte a Magyar Élet Mozgalommal, s Miskolcon a februárban, kormányzati támogatással indított új napilappal, a Magyar Élettel) a Borsod-Gömör-Kishont vármegyei és a miskolci listán is első helyen Lukács Bélát indította.⁷³ A „keresztény” jelszó alatt a lista második helyére Szász Lajos – Miskolcon nem ismert – pénzügyi államtitkár került, míg őt Szelényi Imre minorita pap követte, a negyedik jelölt pedig egy közismert miskolci személy, Minnich Miklós lett. (Kelme- és tisztítóüzeme, mosodája volt Miskolcon, politikusként nem, nevét inkább a sajtóreklámokból ismerték.)

A négy képviselőjelölt 1939. május 14-én mondta el programbeszédét. A kortárs és az eseményről tudósító minősítése szerint „a hallgatóság vegyes érzelmekkel távozott a programot adó gyűlésről. Most azt hallották, amit az ellenzéki képviselők korábban támadtak, s amivel ők a város szavazóit az ellenzéki oldalra állították.”⁷⁴ Thurzó Nagy László szerint a „keresztény” jelszó alatt most a szavazók az ellenkezőjére szavaztak, mint korábban.

Az ellenzék vezéregyénisége továbbra is Reisinger Ferenc volt. A párt vezetője Rónai Sándor, s a választási programbeszédre a Korona Fehér termében került sor. Élesen támadta a zsidótörvényt, a párt értékelése szerint ún. „zsidókérdés” nincsen, gazdasági problémák vannak, amelyeket úgy is le lehet fordítani, hogy a keresztény diplomás fiatalok elhelyezkedése nehéz. S bár a törvényt elfogadták, a szociáldemokrata párt nem zárt ki és nem is fog kizárni felekezeti hovatartozása miatt soraiból senkit. Az SzDP megyei listáját, s egyben a miskolci is Reisinger vezette, s az ő mandátumának sorsát mindenki biztosra vette. A városi listán Rónai Sándor, Fekete Mór tisztviselő és Juhász István szabó szerepelt még.

Érdekes volt a Kisgazdapárt és Eckhardt Tibor szerepe, helyzete. A kisgazdák Miskolcon nem állítottak listát, amely elvileg azt jelentette, hogy a támogatóik szavazatának jelentős részére a baloldali ellenzék számíthatott. (A két párt között erre vonatkozó megállapodás nem született.) A párt hivatalos állásfoglalásától mi sem állt távolabb, mint a baloldal támogatása. Így a keresztény ellenzék a kormánypártot erősítette, vagy legalábbis annak pozícióját támogatta. A Magyar Jövő című napilap, amely a Kisgazdapártot erőteljesen támogatta, „lelkes hangú írásokban üdvözölte, hogy Lukács Bélával

⁷¹ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. január 31.

⁷² Thurzó Nagy L., 1965. XXV. k. 5–10.

⁷³ Az 1892–1958 között élt, rimaszombati születésű politikus katonatiszti pályáról lépett át, s lett a Tisza jobb parti Mezőgazdasági Kamara elnöke. 1935–1938 között főispán Miskolcon, 1940–1944 között a Magyar Élet Pártja elnöke, 1942–1944 között tárcanélküli miniszter, akit háborús bűnösneként elítéltek. Vö. Böllöny J., 1992. 343.

⁷⁴ Thurzó Nagy L., 1965. XXV. k. 9.

szemben nem indul keresztény ellenzék, s azt jósolta, hogy a kormánypárt megszerzi Miskolc mindkét mandátumát.”⁷⁵

A szavazás eredménye ennek az előrejelzésnek felelt meg. A leadott 16 138 szavazatból 11 807-et (72,22%) a Magyar Élet Pártja, míg 3685-öt (23,78%) a Szociáldemokrata Párt képviselői kaptak. (646 szavazatot érvénytelennek minősítettek.) Ez azért volt komoly és súlyos változás, mert 1922-től Miskolcnak mindig volt szociáldemokrata képviselője. 1931-től a kisgazdapárti képviselő is ellenzékben volt, tehát a két háború közötti időszak túlnyomó többségében Miskolc ellenzéki városnak számított. A két városi mandátum 1939-ben kormánypárti, a jobboldali kormányzást erősítő lett. A város „kifelé irányuló politizálását” nem segítette, hogy a Lukács Béla mellett megválasztott Szász Lajos visszaadta mandátumát, s azt Molnár Dezső (a listán harmadik jelölt) kapta meg.⁷⁶ Korábban nem volt közismert a politikában, s ez a választási ciklus sem tette az-
zá.

Az 1939. évi választások a kormánypárt fölényes győzelmét jelentették Miskolcon, a megyében, de az országban is. Miskolcon nem, de a megyében (mezőkövesdi választókerület) is, országosan is komoly volt a szélsőjobboldal támogatása. A kormánypárt abszolút győzelmet szerzett, a 260 mandátumból 191 képviselői helyet mondhatott magáénak. A kisgazda, szociáldemokrata és liberális pártoknak 23 képviselője lett, a Nyilaskeresztes Párt pedig 31 mandátumhoz jutott. (A szélsőjobboldalt 1939-től 43-an képviselték az új országgyűlésben). A választások után a jobboldali és szélsőjobboldali támogatottságú kormány hatékonyan tudta megvalósítani választási programját. Hiszen nemcsak legitim alapja volt, hanem a megvalósításhoz – a háború kitöréséig – a nemzetközi politikai történések is kedveztek.

Az országgyűlési választások előkészítése és lebonyolítása között, 1939. május 5-én (a felsőház és képviselőház vitája, majd jóváhagyó szavazása után) kihirdették a második zsidótörvényt. Teleki Pál miniszterelnök (1939. február 16.–1941. április 3.) néhány nap múlva egy választási kortesbeszédében leszögezte, hogy a „dolog törvényes részét lezártuk”, vagyis a zsidótörvény végrehajtási utasításában minden benne foglaltatik, a „zsidóügy” megoldódott, tehát egy esetleges harmadik zsidótörvénynek még a lehetőségét is kizárta.⁷⁷ Rövidesen sajátos, önálló kötet látott napvilágot, amely első részében pontosan közli a törvény szövegét, majd második részében annak végrehajtási utasítását.⁷⁸ A törvény indoklása és a zsidókra nézve megszorító, korlátozó, összességében jogfosztó intézkedései az Országgyűlés nyomtatványaiban is napvilágot láttak.⁷⁹ Ebben természetesen tetten érhető Teleki gondolkodása, ha úgy tetszik a probléma tudományos megközelítése, amely őt – saját maga által is megfogalmazottan – az 1910-es évektől érdekelte. Egy 1928-ban tartott előadása a zsidóság fajként való meghatározásáról előkészítése volt – ha nem is tudatos módon – a házasságot tiltó, harmadik zsidótörvénynek. A „zsidó” fogalom kétféle értelmezést is kap, s megkülönbözteti az „izraelita” fogalomtól, amennyiben ez utóbbit sokkal szűkebb körűen értelmezi. Az „izraelita” fogalom a hitfelekezet megjelölésére szolgál. A „zsidó” fogalom tágabb értelemben azt a kört jelenti (vagy azok körét), akikről a törvény szól. A zsidók köre tágabb, mint az izraelitáké (a különböző időkben kikeresztelkedettekről, más felekezetekhez tartozókról

⁷⁵ Beránné Nemes É., 1976. 153–155.

⁷⁶ Beránné Nemes É., 1976. 166.

⁷⁷ Ablonczy B., 2004. 62–64.

⁷⁸ Pongrácz J., 1939. 1–87.

⁷⁹ Országgyűlési nyomtatványok, 1935–1940. Felsőházi Irományok, IX. sz. Bp. 1939.

szól). A zsidók – noha természetben egy faj – két kategóriába sorolhatók. A tágabb csoportra a törvény minden rendelkezése érvényes, a szűkebb csoportra csak bizonyos rendelkezések vonatkoznak (megkülönböztetett zsidók).

A második zsidótörvény az elsőől különbözik a százalékos arány megfogalmazásában és az eltiltásokban is. A törvényhatósági bizottságokba a virilista lista alapján nem kerülhetnek be, de választhatóságuk is korlátozott. Közhivatal-viselési jogukat megvonja, tehát köztisztviselő, közalkalmazott zsidó nem lehet. A szabadfoglalkozások körében (ügyvéd, mérnök, orvos, gyógyszerész, színész) a kamarai tagoknak csak 6%-át tehetik ki. Közhatalósági feladatot nem láthatnak el (jegyző, közjegyző). A szállítás, kisipar területén 6–6%, a gazdasági vállalkozások értelmiségi tisztviselői között 12% lehet a zsidók aránya. A törvény még szól a kivándorlást elősegítő intézkedések meghozataláról, de ezekről később nem esik szó, sőt a különböző jogcímű összeírások, kimutatások a helyhez kötést szolgálják. A második zsidótörvény nem szól a munkaszolgálatról, azt tágabban, tehát nemcsak a zsidókra vonatkoztatja. A munkaszolgálat „a fegyverfogastra megbízhatatlannak tartott elemek katonai célú felhasználása.” Ez pedig 1920-tól éppúgy vonatkozott a más politikai gondolkodókra, mint a nemzetiségekre, mindazokra, akikre nézve a kormány fontosnak tartotta a katonai terror alatt tartását. Kényszer munkatáborok ugyan voltak (zalaegerszegi internálótábor), de munkaszolgálatra 1939. júliusáig nem került sor. Ekkor bejelentik – s elsősorban zsidókról van szó –, hogy 5000 embert készítenek fel munkaszolgálatra. Ősszel, de főleg 1940 elején már Teleki Pál miniszterelnök is arról beszélt, ha külön zsidó cserkészszövetség létrejönne, azt úgy kéne kezelni, mint a zsidó fiúk munkaszolgálatra történő felkészítését.

1939. július 15-én Budapesten bevonultak az első kötelező munkaszolgálatosok. A törvény „magyarázata” a következőképpen hangzott: „a katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak minősített minden magyar állampolgár”, aki a 24. életévét betöltötte egy ízben, s három hónapot meg nem haladó időtartamra közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető. A törvényjavaslat kidolgozója Fábry Dániel tábornok volt, aki egyben meg is szervezte az első ötezer ember „magyar állampolgár” munkaszolgálatát. Magyarázata, indoklása szerint: „a magyar életben teljesen újszerű intézmény a kötelező munkaszolgálat, amelynek az a célja, hogy mindenkit kiképezzenek a nemzetvédelem érdekében. Mert a jövőben a totális háborúban mindenkinek szolgálatot kell teljesítenie. A munkaszolgálatnak óriási a gazdasági jelentősége a nemzeti vagyon értéknövelése szempontjából, mert olyan munkát végeznek el, amelyek évtizedek, sőt évszázadok óta megoldásra várnak és amelyek eddig pénzhiány miatt nem voltak elvégezhetőek.”⁸⁰ A terv elkészítője szerint a nemzeti nevelésen kívül nagy gondot fordítanak a sportra és az egészségnevelésre, s nem minden cinizmustól mentesen arra, hogy „a végzett fizikai munka senki egészségének ne legyen ártalmára”. Azt orvosi vizsgálatnak kellett megállapítani, hogy ki milyen százalékban, s munkaképességgel alkalmas a szolgálatra.

Miskolc város választott polgármestere 1938–1943 között Fekete Bertalan volt. A második zsidótörvény végrehajtási utasításának azt a részét, amely a törvényhatósági bizottságból a zsidó képviselőket kizárja, az ő elnökségével működő igazolóbizottságnak kellett végrehajtani. 1939. szeptember elején ötfős bizottság meghozta azt a döntését, amelyet Zsedényi Béla jogakadémiai tanár egyértelműen elutasított, de végül is a polgármester döntését tudomásul vette. A város vezetőjének az volt a véleménye, hogy „a választmánynak az a dolga, hogy a törvényt végrehajtsa, illetve a végrehajtási utasításhoz tartsa magát. Itt nem bírálni és magyarázni kell a törvényt, hanem végrehajtani”.

⁸⁰ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. július 16.

Amikor konkrét nevekről és állásviselőkről döntöttek, akkor derült ki – Zsedényi Béla megfogalmazása szerint –, hogy a végrehajtási utasítás készítői nem gondoltak arra, hogy milyen „kirívó abszurdítások” fognak bekövetkezni. Miskolc város közgyűléséből 25 fő rendes tagot kellett kizárni, s mert csak 8 fő kooptálható póttag volt, így ha nem is határozatképtelen, de csonka maradt Miskolc város közgyűlése. Úgy döntöttek, hogy az 1943-ban esedékes általános választásokig a bizottság csonkán fog működni. (Ekkor még senki sem gondolta, hogy a háború miatt sem országgyűlési képviselő, sem helyhatósági választásokra nem kerül sor.)

Az a tény, hogy a második zsidótörvény rendelkezéseit először a közigazgatásban hajtották végre, mutatja az államgépezet működési mechanizmusát. Végrehajtott és végrehajtott minden rendelkezést, utasítást, fel sem vetődött a mérlegelés lehetősége. A város, ill. polgármestere inkább vállalta a működésképtelen közgyűlést, mint érdemeik, viselt munkájuk alapján a közgyűlési tagok törvénnyel szembeni védelmét, megtartását. A város a teljes kiszolgáltatottság állapotára került. Az 1939. évi IV. tc. egyes rendelkezéseinek végrehajtása – innétől kezdve – csak idő kérdése volt.

IRODALOM

Ablonczy Balázs

2004 Teleki Pálról feketén-fehéren. Sötét árnyék. A numerus clausus. Rubicon 2. sz. 27–32.

Beránné Nemes Éva

1976 Az 1939. évi országgyűlési választások Borsodban. Történelmi Évk. V. k. Miskolc, 147–174.

Bethlen Pál

1925 A magyar zsidóság almanachja. Numerus clausus. Budapest

Böölöny József

1992 Magyarország kormánya 1848–1992. Budapest

Dobrossy István

1996 Miskolc írásban és képekben, 3. köt. Miskolc

1997 Miskolc írásban és képekben, 4. köt. Miskolc

1997 A Kereskedelmi és Iparkamara Miskolcon 1880–1997. Miskolc

Fülöp Attila

1964 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842–1963. Könyvtári Füzetek, 1. Miskolc

Gergely Jenő–Pritz Pál

1998 A trianoni Magyarország 1918–1945. Budapest

Gömbös Gyula

1932 A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde. Miskolc

Hubai László

1998 Választások és választói jog Magyarországon 1920–1947. Társadalmi Szemle 7. sz. Budapest

Kovács Alajos

1930 Miskolc lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, V. évf. Budapest

Pongrácz Jenő

1939 A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. tc. és végrehajtási rendeletek

Thurzó Nagy László

1965 Miskolci lexikon, XIX–XXXII. köt. Budapest (kézirat)

Vázsonyi Vilmos

1927 Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai, II. köt. 1914–1926. Budapest

Zsedényi Béla

1929 Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc

DAS POLITISCHE GESICHT VON MISKOLC, DAS SICH IN DEN PARLAMENTSWAHLEN ZWISCHEN 1920-1939 WIDERSPIEGELT

Mit der Unterzeichnung des Friedensvertrags von Trianon wurde Ungarn im juristischen Sinn aufgelöst. In neuen politischen Grenzen musste mit dem Aufbau einer neuen gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Staatsordnung begonnen werden. Die Regierung von Pál Teleki kündigte an, dass sie die Konsolidation mit neukonservativem Geist und in einem mit Aufgeschlossenheit den sozialen Fragen gegenüber zur Ausführung bringen wollte. Die für das Land allgemein typischen gesellschaftlichen Spannungen erforderten schnelle und wirksame Reformen. Infolgedessen wurde die Wirtschaft und die Sozialpolitik ausgewählt. 1920 kam das Gesetz des „*numerus clausus*“ in die angedachten Hochschulreform, der vom Landgesetz gefolgt wurde. Die Regierung nahm Anfang 1921 das so genannte Ordnungsgesetz an, das für die Agitation und Umsturzorganisation und -aktion sogar die Todesstrafe auferlegen konnte. Die Einführung und die Wirkung der Gesetze waren aber sehr verschieden. Die Landreform hatte keine erheblichen Veränderungen hervorgebracht. Anfangs wurde das Ordnungsgesetz benutzt, um die rechtsextremistischen Gruppen abzubauen, später wurden es den Kommunisten und den ungarischen Nazis (*nyilasok*), gegenüber einheitlich eingesetzt. Die Beurteilung des „*numerus clausus*“ löste in der heimischen und internationalen Politik auch scharfe Debatten und extreme Meinungen aus. Laut einer Aussage zielte der „*numerus clausus*“ auf eine Verkleinerung der Reproduktion der Intelligenz auf Kosten der Juden ab. Laut einer anderen Annahme bedeutete er vielleicht eine Verletzung der Menschenrechte, aber es war keine kollektive Diskriminierung. So darf die bewusste Aufbereitung der späteren Judengesetze auch nicht betrachtet werden. Wieder eine andere Interpretation besagt, dass die Beschränkungen des Gesetzes, die 1938 und 1939 rechtskräftig wurden, in den Debatten der Nationalversammlung verfasst wurden. Die gemachten Versuche, die Gesetze anzunehmen, sie später aufzulösen (1922) und zu modifizieren (1928), zeigten deutlich die gesplante Meinung der Angehörigen der Gesellschaft, der politischen Parteien und der Nationalversammlung.

Die für das Land allgemein typische Unsicherheit ging mit den Wahlen und der dadurch entstandenen Verschiebung nach rechts in der örtlichen Politik zusammen. Die Studie analysiert nicht den „*numerus clausus*“, sondern das erste und zweite Judengesetz. Sie will auch nicht die örtlichen Exekutionen zeigen. Sie will aufdecken, wie sich in den sechs Parlamentswahlen zwischen 1920 und 1939 das politische Gesicht von Miskolc änderte und wie sich die Ortswahlen in der Landespolitik widerspiegeln. Miskolc hat während der sechs Wahlzyklen 2-2 Vertreter ins Abgeordnetenhaus geschickt. Es gab also zwischen 1922 und 1935, vier mal einen Regierungsabgeordneten und ein mal einen oppositionellen Vertreter für die Stadt. Zwischen 1936 und 1939 verschoben sich auch in Miskolc die Wähler nach rechts und die beiden Abgeordneten haben ohne Rückhalt das Regierungsprogramm unterstützt und damit auch die verabschiedeten Judengesetze. 1943 fielen die Parlamentswahlen aus, später nach dem Krieg, im Dezember 1944, fing die neue Nationalversammlung in einer grundlegend anderen politischen Atmosphäre mit ihrer Arbeit an. Zwischen den beiden Wahlen kam die in den früheren Jahren geahnte nationale Katastrophe zur vollen Entfaltung.

István Dobrossy

ADATOK GÖMÖR ÉS TORNA VÁRMEGYE CIGÁNYSÁGÁNAK ÉLETÉRŐL, AZ 1768. ÉVI CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK TÜKRÉBEN

HAZAG ÁDÁM

A cigányság magyarországi megjelenésével kapcsolatban eltérő álláspontokat találunk a szakirodalomban. Legkorábbi feltételezett megjelenésük alapjául szolgáló Ottokár cseh király által 1260-ban a pápához írott leveléről, amely a morvamezei csatát írja le, megemlítve a magyar seregben szolgáló népeket, mára kiderült, hogy a forrásban nem szerepel a cigány népnév, jobb olvasatban a Cinganorum helyét a Bulgarorum veszi át.¹ Az Anjou-kor, főleg Nagy Lajos király balkáni háborúira utalva is megemlítik a cigányok lehetséges megjelenését, de azon a tényen kívül, hogy a magyar seregek találkozhattak cigányokkal semmi sem utal arra, hogy a hazatérő sereggel együtt jöttek volna az országba első csoportjaik. A 14. századra már biztosra vehetjük e népcsoport megjelenését a Magyarországgal határos területeken, erről számos szomszédos állam forrása megemlékezik.² Magyarországon is találkozunk ebben a korban a cigányságra utaló személy- és helységnevekkel. Ezek a nevek ugyan nem utalnak egyértelműen a cigányság jelenlétére, de érdekes adalékot nyújtanak a cigányság megjelenésével kapcsolatban. Több, a 14. században már említett helységnév esetében találkozhatunk a népcsoport nevével, ezek sorában a legérdekesebb az Egyházas-Czigány nevű település 1377-es említése. A településsel kapcsolatban két jellegzetesség is található, egyfelől a történetírás azt tartotta, hogy a települést cigányok alapították és kizárólag ők lakták, másfelől pedig jelentős településnek kellett lennie, hiszen templommal rendelkezett.³ Ám amit a cigányság szokásairól, életmódjáról tudunk, ellentmond ennek az elképzelésnek, valószínűtlen, hogy első megjelenő csoportjaik településeket hoztak volna létre. Korai megjelenésüket a jelentős mennyiségű személynév is alátámaszthatná, ám ezek a nevek általában peres eljárások iratanyagában bukkannak fel,⁴ amely a későbbiekben nem jellemző a cigányságra, valamint ezeknek a személyeknek cigány mivolta történelmileg nem igazolható.

A legtöbb személy- és helységnév együttesen sűrűn fordul elő Szabolcs, valamint Zemplén vármegyében, ezért, ha nem is jelentenek bizonyítékot a cigányság 15. század előtti tömeges megjelenésére, de korai betelepedésük igen valószínűnek tűnik. Ezen jelek alapján nem kizárható, hogy kisebb cigánycsoportok, esetleg személyek megjelentek a 14. században Magyarországon, a források tekintetében azonban biztosra vehetjük, hogy „betelepedésük” nagyobb arányban nem ekkor történik. A legbiztosabb források csak a 15. századi oklevelekben és városi jegyzőkönyvekben jelennek meg. Brassó városának 1416-os számadáskönyvében találhatjuk azt a bejegyzést, mely szerint a város élelemmel és pénzzel látta el „az egyiptomi Emaus urat és 120 kísérőjét”.⁵ Ettől az időponttól kezdve egyre sűrűsödnek a cigányság megjelenésével kapcsolatos források.

¹ Gyergyói S., (I. köt.), 1990. 12.

² Fraser Angus, *Sir*, 2000. 62–64.

³ Mezey B., (szerk.), 1986. 6–7.

⁴ Hegedűs S., 2000. 4.

⁵ Mezey B., (szerk.), 1986. 7.

Az újonnan megjelenő népcsoport gyorsan rájött, hogy szabadon és biztonságosan tudnak közlekedni, ha zarándokoknak tüntetik fel magukat. Hatósági menlevelek birtokában könnyen és gyorsan juthattak élelemhez és pénzhez, kihasználva a feléjük irányuló sajnálatot és együttérzést. Ez a taktika igazán jól bevált esetükben, hisz Garai Miklós nádor ajánlatára Zsigmond, magyar király és német-római császár 1417-ben menlevelet ad számukra, majd ugyanezt teszi 1423-ban László vajda és cigányai esetében is.⁶

A cigánysággal kapcsolatban elmondható, hogy minden érintett országban megjelenésük pillanatától nagy feltűnést keltettek. Sajátos kultúrájuk, viselkedésük és szokásaik csodálkozást és kíváncsiságot váltottak ki a lakosságból, amely a legtöbb esetben gyorsan átadta helyét a gyűlöletnek és megvetésnek. A velük kapcsolatos források igen nagy számban keletkeztek Magyarországtól nyugatra, ezért jól dokumentálható mozgásuk. Az 1416-os évet követően jelennek meg az ilyen témájú feljegyzések a német tartományokban, Franciaországban, sőt Spanyolországban is. Szinte minden esetben a Zsigmond által kiadott menlevélre hivatkoznak és a zarándoklat leple alatt látogatják végig Nyugat-Európa nagyobb városait, élelmet és pénzt koldulva. Európa legtöbb országában igen hamar rájöttek, hogy a cigányság sokszor hamisítja, sokszorosítja ezeket a menleveleket, egyre elszaporodó tolvajlásaik és csalásaik miatt az 1440-es évektől először csak elutasítóan, majd rendkívül agresszíven lépnek fel velük szemben. Ebben az időszakban Magyarország még nem cél, inkább csak átutazó terület volt, ahol esetleg megpihentek, illetve kisebb csoportok megtelepedtek. A magyarországi forrásokban találkozhatunk olyan feljegyzésekkel, amelyek a cigányságot, mint hasznos munkát végző csoportot említik meg, 1455-ben Hunyadi János engedélyével Barcsay Péter és Barcsay Tamás cigányokat telepít le karachi birtokán, melyet 1501-ben II. Ulászló is megerősít. Mátyás két privilégiumlevelet is kiad, először 1476-ban a szebeni cigányok részére, másodszer pedig 1487-ben a sebesszéki cigányoknak, mindkét esetben a nagyszebeni erődítésnél végzett munkájukért, és a védelemben való esetleges részvételükért.⁷ II. Ulászló 1496-ban menlevéllel látja el Bolgár Tamás cigányvajdát és csapatát, akik a pécsi püspök számára készítenek puskaolyókat és egyéb hadi szerszámokat.⁸

De találunk arra is utalásokat, hogy a cigányság köréből kerültek ki sokszor a hőhérok, többek között a leírások szerint Szapolyai János 1514-ben cigányokkal kínoztatja, majd végezteti ki Dózsa Györgyöt.⁹

A nyugat-európai országoktól eltérően Magyarországon ebben a korszakban nem lépnek fel központilag a cigánysággal szemben, ennek több oka is lehetett. A 15–16. század fordulója – a cigányság elterjedésével – egy időben a nyugat-európai államok gazdasága hirtelen fellendülést mutatott, ezzel párhuzamosan megkezdődött a centralizált hatalom kiépítése. A polgárosodó társadalom nem tűrte meg az állandóan vándorló cigányság sajátos, életmódjából és magántulajdonról való elképzeléseit. Intézkedéseikkel ha megszüntetni nem is tudták a problémát, számukat sikerült annyira szabályozni,¹⁰ hogy a későbbiekben már nem jelentett kordában tartásuk annyi erőfeszítést, mint Közép- és Kelet-Európában. Magyarországon azonban a fent említett folyamatok még vártak magukra, illetve a cigányság és a társadalom többi része között nem volt olyan nagy szakadék, mint a nyugat-európai államok esetében.

---

⁶ Gyergyói S., (I. köt.), 1990. 13.

⁷ Hegedűs S., 2000. 6–7.

⁸ Hegedűs S., 2000. 7.

⁹ Hegedűs S., 2000. 8.

¹⁰ Legfőképpen azzal, hogy kitoloncolták, illetve nem engedték be őket az országba.

A cigányság tömeges megjelenése a 16. században következett be, az egyre északabbra terjeszkedő Török Birodalom elől menekülve, vagy éppen velük együtt érkeztek a Magyar Királyság területére. Magyarország a cigányság szempontjából ekkor vált egyfajta csapdává. Vándorlásuk útja nyugat felé már nem volt lehetséges, a legtöbb szomszédos állam már nem engedett be cigányokat országa területére, így az érkezők 15. századi elődeikhez hasonlóan már nem tudták nyugat felé elhagyni az országot.

A mohácsi vereség után három részre szakadt országban az itt élő cigányság egymástól eltérő körülmények között élt, de erről a korszakról is elmondható, hogy korábbi életvitelüket, szokásaikat a kaotikus viszonyok ellenére sem adták fel.

A királyi Magyarország területén ekkor szaporodnak meg a vármegyei és városi rendeletek és statútumok a cigánysággal szemben, ilyenekkel találkozhatunk Szepes és Nyitra vármegye, illetve Debrecen esetében is. Ezek az intézkedések azonban nem a cigányság egészére terjedtek ki, csak a városok védelmét szolgálták a kóborló csapatokkal szemben. Ezzel ellentétes képet mutat, hogy ebből a korszakból több menlevél és vajdai kinevezés is fennmaradt, mutatva a hatalom kettős értékrendszerét. A cigánysággal ebben a korszakban várak és erődítések környékén találkozhatunk, ahol kisebb munkákat végeztek. Ebben az időben keletkezik az első eddig publikált összeírás, amely az ónodi várhoz tartozó cigányok neveit tartalmazza 1676-ból és 1681-ből.

Az Erdélyi Fejedelemség területén találjuk legnagyobb számban a cigány lakosságot, mégis azt kell látnunk, hogy velük szemben éltek a legkevesebb korlátozással. Ennek oka többek közt az lehetett, hogy az önálló Erdélyi Fejedelemség területén egyébként is igen színes etnikai viszonyokkal találkozhatunk, ezért a másságot inkább be tudták itt fogadni. A fejedelemség területére folyamatosan érkeztek újabb vándorló csoportok keletről, ahol szinte rabszolgai szinten éltek. Jelenlétük a Fejedelemségnek is hasznára vált, 1558-ban a gyulafehérvári országgyűlésen a cigányság adóját évi 1 forintban állapították meg, ebből megállapítható, hogy számuk igencsak jelentős lehetett, ha a Fejedelemség, mint potenciális bevételi forrásra tekintett rájuk.¹¹ A fejadón kívül sok erdélyi városban szolgáltak hagyományos foglalkozásaik termékeivel, illetve köztisztviselési munkákat végeztek. Itt alakul ki és szilárdul meg a cigányság egyik hagyományosnak mondható, mégis speciális munkaterülete: az állam által irányított és felügyelt aranymosás. Erdélyben betöltött szerepüket jelzi, hogy Báthory Zsigmond három alkalommal is megerősítette a Mátyás király által kiadott privilégiumlevelet.

A hódoltsági területen előkről sajnos már nem rendelkezünk túl sok adattal. Már az 1540-es években találkozhatunk olyan fejadó-jegyzékekben található nevekkal, amelyek arra utalnak, hogy éltek a török által megszállt területen. Sokuk mentesült azonban az adók alól, hisz kincstári szolgálatokat végeztek, ilyenek voltak például zenélés, hóhéri feladatok ellátása, kovácsolás, egyesek pedig katonaként szolgáltak. Legtöbbször a szultáni háusz-városokban telepedtek meg rövidebb-hosszabb ideig, legnagyobb számban a török által elfoglalt Budán éltek cigányok. Itt a főleg kereskedésből élő cigányok száma olyan jelentős volt, hogy külön városrészt kaptak, amely Buda visszafoglalásáig fennmaradt. Itt sem tapasztalhatjuk, hogy letelepedett életmódot folytattak volna, hisz feltűnően magas arányú a cigánycsaládok cserélődése.¹² Az adóösszeírásokból az is kiderül, hogy sokan áttértek a mohamedán hitre, egy összeírás szerint 1546-ban 56 cigány férfi élt

---

¹¹ Mezey B., (szerk.), 1986. 78–79.

¹² Tóth P., 1994. 8.

Budán, ebből háromnegyedük keresztény, harminc év múlva számuk 90-re nő, és szinte kivétel nélkül muszlimok.¹³

Látható, hogy a cigányság ebben a korszakban is gyorsan tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, és a kor zűrzavaros körülményeit kihasználva viszonylagos nyugalomban élt.

A török kiűzése, és a Rákóczi-szabadságharc leverése után új korszak kezdődött a cigányság életében. Egyfelől ekkor kezdődik meg a tudatos betelepítés az ország területére, melynek következtében sok új cigány lakos is érkezik az országba. Betelepedésük azonban nem volt összetűzésektől mentes, ebből az időből rengeteg, a cigánysággal szemben fellépő, őket bepanaszoló forrással állunk szemben, amelyek azt mutatják, hogy a cigányság gyorsan szembekerült a lakosság más részeivel. Az eddigi, szinte korlátlan szabadságukat fel kellett adniuk, és a kiépülő új hatalmi rendszer már nem tűrte tovább életmódjukból adódó, a társadalom nagy része számára elfogadhatatlan életmódjukat. Az államigazgatás modernizációjával a Magyar Királyi Helytartótanács veszi át az ország irányítását (1723), és a rendteremtés egyik fő célpontjává hamarosan a cigányság válik.

III. Károly volt az első uralkodó, aki komolyabban foglalkozott a cigányság kérdésével, az 1724-es pozsonyi rendelete rögtön rá is mutat a Habsburg cigánypolitika egyik lényeges pontjára. A rendelkezés sarkalatos pontja, hogy a cigányokat vándorló életmódjuk miatt a főbenjáró büntettek miatt sem tudják felelősségre vonni, lehetetlen eljárni velük szemben. Kihangsúlyozza azt is, hogy nem csak Magyarország, de az osztrák főhercegség és a stájer hercegség területén is feltűntek, ezzel veszélyeztetve az örökös tartományok nyugalomát. Ezért elrendeli a cigányság és a kóborlók összeírását, azokról, akikről bebizonyosodik, hogy nem követtek el bűncselekményt, azokat a földesurak uradalmukon letelepíthetik, de kötelesek arról gondoskodni, hogy tisztességesen éljenek. Azokat a cigányokat, akik továbbra is vándorló életmódot folytatnak, azokat kötelesek vármegyénként összegyűjteni és csupán számuk megállapítása végett összeírni. Az összeírásnak ellenállókat azonnal és büntetlenül megölni rendeli, valamint a már meghozott ítélettel elítélt személyek esetében, tizenhat éves kortól fejvesztés általi kivégzést rendel el. Az asszonyok esetében előírják, függetlenül eddigi viselkedésüktől, hogy amennyiben nem telepednek le, süssenek rájuk bélyeget, másodszori feltalálásukkor pedig pallos által végeztessenek ki. A rendelet türelmi időt ad az intézkedés hatálybalépésének idejéig azoknak, akik letelepedni és dolgozni kívánnak, hogy a városok magisztrátusánál jelentkezzenek, ahol lejegyzik nevüket, korukat és leírásukat, és ezen összeírást megküldik az udvar illetékes szervének.¹⁴ Ilyen összeírások maradtak fenn Nógrád megyéből, valamint egy 15 családot felölelő részlet a losonci járásból, mely tartalmazza azt is, hogy a megkérdezettek melyik földesúr szolgálatába kívánnak állni. A rendelet szövegéből kiderül, hogy az uralkodó ekkor még nem a cigányság egészét érintő intézkedést hoz, célja inkább a vándorló cigányság távoltartása az örökös tartományoktól. A cigányságnak az erőszakos letelepítésére törekvő intézkedése nem egyedülálló, ennek előzményét megtalálhatjuk Spanyolországban, ahol IV. Fülöp 1633-ban, az addigi igen kegyetlen és erőszakos intézkedések kudarcát látva,¹⁵ új eszközökhöz nyúlt. A cigányság jellegzetes, őket a társadalom többi részétől elkülönítő vonásait, nyelvüket, elnevezésüket, öltözködésüket eltiltotta, és a továbbra is vándorlókat gályarabságra ítélte.¹⁶ A két

¹³ Fraser Angus, *Sir*, 2000. 111.

¹⁴ Mezey B., (szerk.), 1986. 81–82.

¹⁵ Ez kitoloncolást, száműzetést, gályarabságot, kényszermunkát jelentett.

¹⁶ Fraser Angus, *Sir*, 2000. 153–154.

rendelet összehasonlításából kitűnik, hogy IV. Fülöp az engedelmességet megtagadókkal szemben kisebb büntetést helyez kilátásba, de ennek inkább gazdasági oka volt, hisz Spanyolország esetében a cigányok, mint gályarabok jól hasznosítható munkaerőt jelentettek.

A rendszeres és egységesebb cigánypolitika Mária Terézia uralkodásától veszi kezdetét. Ő volt az az uralkodó, aki következetesen IV. Fülöp politikáját követve a cigányság teljes beolvasztását tűzte ki célul, eltörölve minden különbséget a cigány és nem cigány lakosság között. Ezért a Mária Terézia által kiadott rendeletek már a cigányság egyéni jellegét akarták alapjaiban megváltoztatni, hogy beilleszkedésük a társadalomba könnyebben mehessen végbe. De e kóborló népcsoportnak sajátos életmódjában rejlett „veszélyessége” és bűncselekményeik fő okai is, ezért letelepítésük megoldásként szolgálhatott volna a problémára. Mária Terézia első intézkedése azonban csak apja rendelete megerősítésének tekinthető, melyben engedélyezi a cigányok uradalmakon történő letelepítését és a kóborlók elűzését a földekről.¹⁷ Ezt követően szinte minden évben jelennek meg a cigányságot érintő szabályozások, amelyek már a társadalomba való beolvasztásukat célozzák. Az 1760-ban előírja a törvényhatóságoknak, hogy a kóborló cigányokat kötelesek letelepíteni, erkölcsös életre nevelni, valamint tudatlanságukból kiemelni őket.¹⁸ Az 1761. december 10-én kelt rendelet már döntően befolyásolta a cigányság életét. Itt megerősítik az eddig keletkezett intézkedéseket, de egy sor új szabályozás is megjelenik.¹⁹ A cigányságot mesterségek gyakorlására szorítják, ezzel párhuzamosan előírják a céhek számára tagságuk soraiba való felvételt. Megtiltja a törvényhatóságoknak, hogy útleveleket adjanak ki cigányok számára, ezzel akadályozva közlekedésüket az országon belül. A cigányokat befogadó földesurak számára előírja, hogy kötelesek földet és házhelyet biztosítani számukra. Eltiltja a cigányságtól a lótaraszt, amely alapjaiban rengette meg a hagyományos vándorló cigány létformát. Számukra a lovak nem csak gyors és biztos közlekedési módot jelentettek, hanem egyik fő értéktárgyuk is volt. A legradikálisabb intézkedés mégis a népcsoport nevének eltörlése és használatának büntetése volt. Ezzel a rendelkezéssel találkozhatunk IV. Fülöp 1633-as rendeletében is. Mária Terézia ezzel a lépéssel a cigánysággal szemben kialakult ellen-szenvnek akart gátat szabni azzal, hogy új nevet kreált számukra, azonban az „új telepes”, „új magyar” megnevezés sohasem terjedt el. Egy évvel később megerősíti az eddig született intézkedéseket, kiegészítésként engedélyezi cigányok besorozását.²⁰ Az 1763. évi szabályozás tovább próbálja szűkíteni a fennálló különbségeket, a cigányság számára előírja, hogy öltözködésében a jobbágyság viseletét kövessék, valamint tartózkodjanak a meztelenségtől.²¹ Egy, az eddigieket megerősítő intézkedés után, melyben új útlevelek kiadására kötelezi a hatóságokat, 1797. december 10-én kiadja a letelepedett cigányok összeírására vonatkozó rendeletet. Az összeírás megtétele mellett, eltörli a vajdai hivatal, a cigányok feletti bíraskodást a falubíró hatáskörébe helyezi, valamint a türelmi idő után még mindig kóborlókat összefogdosni, sátraikat, kunyhóikat lerombolni, és őket későbbi intézkedésig közmunkára kényszeríteni rendeli.²²

¹⁷ Herizinger J., 1978. 175–176.

¹⁸ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 56.

¹⁹ Heiczinger J., 1978. 178–179.

²⁰ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 60.

²¹ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 62.

²² Mezey B., (szerk.), 1986. 84–85.

Torna, illetve Gömör megye cigányösszeírásának elemzése

A letelepedett cigányság összeírásának oka az volt, hogy ellenőrizhessék az eddigi szabályozások hatékonyságát és következményeit, ezért ez az összeírás nem érintette a vándorló csoportokat. Ez elvezet az összeírás megtételének másik motivációjához is, amely a fejadó beszedése volt. Ilyen összeírások már az 1740-es évek végén is keletkeztek, de ezekben csak a felnőtt férfiak és fiúgyermekek adatait tartalmazzák. Ezek az összeírások a családi kereteket és pontosabb lélekszámot is megmutató 1768-as összeírásokkal összevetve adhatnak jó képet a cigányságról, ilyen munka készült Miskolc cigánylakosságával kapcsolatban.²³ Az összeírásokkal kapcsolatban azonban felmerül néhány probléma is, amelyekre érdemes kitérni az elemzés előtt. A cigányság életmódjából adódóan felesleges lenne azt állítani, hogy az összeírást végző szervek egy adott területen minden cigánylakosról adatot tudtak volna szolgáltatni, ezért az összeírás hiányos. Az összeírások megtétele szigorú volt, azon adatoknak kellett benne szerepelniük, amelyeket a rendelet előre meghatározott, a hiányos összeírásokat nem fogadták el, újra kellett azokat készíteni, ezért érthető, hogy az összeírással megbízottak az adatok hiányában olykor saját véleményükre támaszkodtak. A felvett adatok értékelésénél szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az összeírást végzők gyakran húzódoztak a „megtisztelő” feladattól, hisz a cigányságról alkotott kép nem volt hízelgő a társadalmon belül. A pontatlanságok és hiányosságok másik oka a cigányság volt, hiszen sokszor saját érdekeik figyelembe tartása miatt hamis adatokat adtak meg, vagy éppen tudatlanságuk, sajátos szokásaik miatt adtak pontatlan információt. Ezenkívül figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy ebben az időszakban még számos kisebb cigánycsoport folytat vándorló életmódot, néha földesúri jóváhagyással, általában azonban e jóváhagyás nélkül. Az is előfordult, hogy éppen az összeírás előtt menekültek a szomszédos vármegyébe,²⁴ az ilyen vándorló csoportok összeírásban való szerepeltetése szinte lehetetlen volt és a hatóságok általában nem törekedtek erre. Másik felmerülő probléma az oláh cigányok magyarországi megjelenése, akik még nem tudtak beilleszkedni az új környezetbe, a vándorló csoportok nagy részét ők alkották, ezért számukat nem ismerjük. Úgy tűnhet, hogy a 18. század második felében a cigányság nagy része vándorló életmódot folytatott, ennek oka az, hogy a felbukkanó források zöme a vándorló csoportokról vagy személyekről szól, míg a letelepedett életmódot folytató cigányságról egy-két rendhagyó eset kivételével nem emlékeznek meg.

Az elemzés célja kettős, egyfelől természetesen megközelítőleg képet kaphatunk a Magyarországon a 18. században élő cigányság számarányáról az érintett területen, másfelől pedig, mivel az összeírások nem pusztá számadatokat tartalmaznak, egyéb fontos statisztikai adatok megállapításához is segítséget nyújtanak. Az országos szintű összeírást a rendelet szerint mindenhol azonos formátumban végezték, így feldolgozásuk könnyebb volt. Ezek az összeírásban fellelhető kérdések sorrendben: a megkérdezett vezetékneve, keresztnéve, életkora, foglalkozása, vallása. Ezt követően jegyezték fel a családra vonatkozó adatokat, mint feleség vezeték- illetve keresztnéve, gyermekeik keresztnéve, külön fiúk és lányoké, életkoruk és végül az, hogy mely településen lettek összeírva. Az elemzést ebben a sorrendben tartom fontosnak elvégezni, szem előtt tartva egy már korábban Pest megyével kapcsolatos összeírás elemzésének módszereit.²⁵

²³ Tóth P., 1993.

²⁴ Tóth P., 1994. 15.

²⁵ Magyarországi cigány összeírás a 18. században. 1992. 15–20.

Az említett elemzés kitér az előforduló vezetéknevek férfiaknál és nőknél megjelenő gyakoriságára, és ezekből a házasodásra vonatkozóan von le érdekes következtetéseket. A Gömör és Torna megyei adatoknál nem végeztem hasonló vizsgálatot, de a vezetéknevek egyes településeken való gyakorisága rávilágít a cigányság életmódjára. Ahogy arra ma is példák utalnak, a cigányság szerveződésének alapja a nagycsalád volt, ahol esetlegesen három-négy generáció is együtt élt. Ez a nagycsalád egészült ki a rokonsággal, amely szükség esetén együtt is vándorolt. Erre mutatnak rá azok a példák, ahol egy-egy településen szinte, vagy kizárólagosan csak egyetlen családnévvel találkozunk, több család esetében is. Ilyen példák Gömör megyéből a Kesziben élő négy családból hármat, illetve Alsó Szuhában kizárólagosan öt családot számláló Szajkó család, de ilyen a Torna megyében gyakran előforduló Ruszó, Ruszu család is. A vezetéknevek értékelésénél probléma az, hogy a cigányság sokszor bizonyos jellegzetességről nevez el egy-egy családot, és a későbbiekben ez a megnevezés ragad rájuk, így eredeti nevük megváltozik. Ezeknek a jellegzetes vezetékneveknek az első csoportja a foglalkozással hozható kapcsolatba, ezek jellegzetes cigány vezetéknevek, mint például a Lakatos, Kolompár vagy Rézmíves. A második csoportba olyan nevek tartoznak, amelyek sokszor negatív jellemző által kapcsolódnak a családhoz, ilyen az Alsó Sajóban élő Tolvaj, a Kesziben található Rongyos, de olyan meghökkentő vezetéknevvvel is találkozhatunk, mint a Lukovistyében élő Halál család.

A keresztnévek vizsgálatánál egyetlen igazán érdekes momentumot találtam, ez pedig az apa keresztnévének öröklődése gyermekeinél. Sok családban az első fiúgyermek öröklí apja keresztnévét, de jellemzőbb az, hogy csak a harmadik, vagy a negyedik gyermek kapja meg apja nevét. Ennek oka lehet valamilyen szokás, bár ilyenről nem találkoztam a szakirodalomban, esetlegesen összefügghet a cigányság körében igen gyakori gyermekhalandósággal is. Az is előfordulhatott, hogy a gyermekként feltüntetett személy nem a férj gyermeke volt, hisz a cigányság szokásait figyelembe véve nem volt ritka más gyermekeinek felnevelése, bár ilyen arányban ez elképzelhetetlen. Az összeírást végzők a csupán együtt élő párokat hivatalos irat hiányában is házastársaknak tekintették, ez arra utal, hogy ezeket a kapcsolatokat stabilnak ítélték. Azokat a férfiakat, akik külön háztartásban éltek, azokat külön családként írták össze, életkortól függetlenül.²⁶ A fentebbi lehetőségeket kizáró fiatal családok adatait néztem meg, ahol még a szülőtől való elköltözés nem valószínűsíthető, a huszonöt évnél fiatalabb apák esetében csak elvétve találkoztam olyan esettel, ahol az első fiúgyermek örökölte volna apja nevét.

Az összeírásokban megtalálhatjuk a családfő foglalkozását is, ennek elemzése azonban egy sor problémát vet fel. Mária Terézia rendeletei hátrányosan érintették mindazokat a cigánycsaládokat, akik nem folytattak letelepedett életmódot, valamint nem végeztek valamilyen munkát. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy minden családnak az volt az érdeke, hogy valamilyen szakma megnevezésével bizonyítani tudja megélhetése legitim módját. Ugyanez volt az érdeke annak a településnek is, ahová cigánycsaládok költöztek, hisz biztosítaniuk kellett a megélhetési lehetőséget, és vigyázni kellett, hogy a területén élő cigányok a rendeletekben előírt módon éljenek. Ennek következménye az lett, hogy az összeírások adatai szerint egyes településeken kirívóan nagy számban éltek egyazon foglalkozást űző emberek. Bizonyosságot akkor nyerünk, amikor összehasonlítjuk egy-egy ilyen település egyazon szakmát folytató embereinek számát az összlakosság számával. Gömör megye esetében egy 1785-ből származó népszámlálási adatsor áll rendelkezésre, melynek alapján ez az összehasonlítás elvégezhető. Az össze-

²⁶ Ilyen példa akad Gömör megyében, ahol Alsó Szuhán a 13 éves Váradi Georgiust külön jegyezték fel.

vetés eredményeképpen igencsak kétségesse válik, hogy az adatközlők minden esetben valóságnak megfelelő foglalkozást adtak volna meg, hiszen több esetben is megkérdőjelezhető, hogy egyes települések képesek lettek volna eltartani annyi egyazon foglalkozást űző embert. Ezt leginkább a legelterjedtebb foglalkozás, a kovács mesterég alapján lehet bizonyítani, azért is, mert a kovácsmesterség bizonyos kézzel fogható felvásárló réteget tud kiszolgálni, nem úgy, mint például a zenészek. Ehhez elengedhetetlen hozzátenni azt is, hogy itt csak a cigány lakosságról van szó, de nem kizárható, hogy mellettük nem cigány lakosok is foglalkoztak ezzel a szakmával. Ezek alapján több településen is kirívó számarányokat tapasztalunk, ilyen például Oláhpataka, Felső-Sajó vagy Szkáros esete, ahol 15–20 családra jut egy-egy kovács. Igaz a cigánykovácsok nem voltak mesteriségük kiválóságai, általában lovak patkolásával, kisebb javítási munkákkal, illetve alaptermékek előállításával foglalkoztak, de ilyen körülmények között is kétséges, hogy tucatnyi megrendelő el tudott volna látni egy-egy kovácsot és családját a megélhetéshez elegendő munkával. Ilyen arányszámok alapján elképzelhetetlennek tűnik, hogy a cigánylakosság valóban azokból a foglalkozásokból tartotta fenn magát, amelyek rögzítésre kerültek. Valószínűleg sokan voltak olyanok, akik nem állandó, hanem csak időszakos, alkalmi munkát végeztek, időről időre továbbálltak, így csak időszakosan megtelepedőnek számítottak, vagy éppen értettek valamit a mesteriséghez, de megélhetésüket nem ebből biztosították. Nem találkozunk az összeírásokban a Mária Terézia által elrendelt céhekbe való felvétel bizonyítékaival sem.

Ezeket a problémákat szem előtt tartva mégis fontos foglalkozni az itt található adatokkal, hisz nem csak az derül ki belőlük, hogy melyek voltak a cigányság számára előnyben részesített foglalkozások, hanem az is, hogy letelepedésük után a hagyományosnak tekinthető cigány foglalkozásokat milyen más foglalkozások váltották fel. Természetesen a cigányság nem hagyott fel minden hagyományos foglalkozással, sok ilyen, mint például a kovácsmesterség, vagy a zenélés, letelepedésük után a helybeli igények szerint továbbra is fennmaradt, míg más „mesterségeket” a hatalom háta mögött továbbra is folytattak. Több hagyományosnak mondható „munkakör” Mária Terézia rendelkezései miatt indul hanyatlásnak, mint például a lovakkal való kereskedés, jóslás vagy koldulás, ezeket váltják fel az új, már a letelepedéshez köthető foglalkozások. Az összeírásokat elemezve a táblázatban bemutatott foglalkozási arányszámokat kapjuk.

Ahogy a táblázatból is láthatjuk, két hagyományosnak tekinthető cigány foglalkozás a legelterjedtebb, ezek közül is a kovácsmesterség az, amely jelentős hányadát képezi a dolgozóknak. Ha a két megye esetében összehasonlítjuk a számarányokat, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy a hagyományos cigány foglalkozások a teljes foglalkoztatottság 85–90%-át teszik ki. Ugyan míg Gömör megyében kevesebb a zenélésből élők száma, addig a kovácsok száma jóval meghaladja a Torna megyében élőkét. Ezt magyarázhatjuk az igényeknek való megfeleléssel, de elképzelhető az is, hogy különböző cigánycsoportok telepedtek meg a két területen. Erre a következtetésre az is okot ad, hogy a zenélés szinte kizárólagosan a romungro cigányok által folytatott foglalkozás. Mindkét foglalkozás azonban feltételezi, hogy a vándorló életmódot még nem váltotta fel véglegesen a letelepedés. A kovácsolás, mint hagyományos foglalkozás, az egyszerűbb kovácsmunkák elvégzését jelentette, szállítható üllőiket egyik településről a másikra szállítva végeztek el kisebb, főleg javítási feladatokat, vagy állítottak elő számarányokat. A zenélés is hagyományosan a vándor életmódhoz kötődött, a zenészeket jelentősebb eseményekre, ünnepekre hívták meg, vagy azokat maguk a zenészek keresték fel. Az is szembevetendő, hogy milyen arányban folytatnak ipari, illetve mezőgazdasági jellegű munkát a két megye cigányai. Gömör megyében ez az arány 75%, illetve 11%,

Torna megyében pedig 64% és 7%. Ennek az eredménynek az oka maga a letelepítés lehet. A cigányság körében sohasem volt népszerű megélhetési mód a földművelés és az állattartás. Ugyan lovakat mindig is tartottak, de ezeknek tartása nem követelt helyben maradást, sőt éppen ellenkezőleg, az állandó, gyors helyváltoztatás egyik elengedhetetlen feltétele volt. Ha megnézzük, hogy a csekély számú mezőgazdasági munkát végző mivel is foglalkozott, megint csak arra találunk bizonyítékot, hogy a nem igazán területhez kötött munkákat részesítették előnyben. A mezőgazdasági munkát végzők döntő része pásztorkodással foglalkozott, míg csak igen elhanyagolható számban találunk közöttük napszámosokat. Ennek a nem helyhez kötött mezőgazdasági munkának több oka is lehet. Egyfelől a cigányság valószínűleg nem tudott olyan gyorsan alkalmazkodni a letelepedett életmódhoz, ezért inkább a szabadabban végezhető munkákat keresték, másfelől pedig nem is volt alkalmuk földművelés folytatására, mert a rendeletekkel ellentétben földet csak elvétele kaptak.

	Torna megye	Gömör megye
Kovács	55 fő – 57%	240 fő – 69%
Lakatos	7 fő – 7%	
Borjúpásztor	2 fő – 2%	6 fő – 1%
Napszámos	2 fő – 2%	3 fő
Csordás	1 fő – 1%	2 fő
Kereskedő	1 fő – 1%	
Lópásztor	1 fő – 1%	10 fő – 2%
Rézműves		2 fő
Pásztor		8 fő
Muzsikus	28 fő – 28%	21 fő – 5%
Asztalos		2 fő
Libapásztor		1 fő
Szolga		3 fő
Marhapásztor		2 fő
Kézimunkás		1 fő
Ipari jellegű munkát végzők	62 fő – 64%	256 fő – 75%
Mezőgazdasági jellegű munkát végzők	7 fő – 7%	38 fő – 11%
Muzsikálásból élők	28 fő – 28%	32 fő – 8%
Foglalkozása nincs megjelölve		30 fő – 8%
Egyszerre több foglalkozást üznek		14 fő – 4%

Az összeírás adatait követve a vallási megoszlás a következő témakör. Az ide vonatkozó bejegyzések csak igen ritka esetben hiányosak, ezért ezekből jó arányszámok nyerhetők. A vallást érintő kérdésekben bejegyzés csak a férfiaknál található, családjukra ugyanezt tartották érvényesnek, ha voltak is eltérések, nem lehetett ez jellemző. Bódi Zsuzsa a Pest megyét érintő összeírásban csak egyetlen ilyen példát talált.²⁷ A cigányság

²⁷ Magyarországi cigány összeírás a 18. században. 1992. 16.

vallásgyakorlására jellemző, hogy általában környezete vallását gyakorolja,²⁸ és gyorsan alkalmazkodik a változásokhoz, ezért amellett, hogy sokat megtudhatunk a cigányság vallási megoszlásáról, az összeírás vizsgálata a nem cigány lakosság vallási hovatartozásáról is képet ad. Torna megye esetében csak két felekezetet, a katolikus és a reformátust jegyezték fel, míg Gömör megyében kálvinistákkal is találkozunk, mégpedig elég jelentős, 29%-os arányban.

	Torna megye	Gömör megye
Katolikus	53 fő 67%	170 fő 48%
Református	27 fő 33%	64 fő 18%
Kálvinista		103 fő 29%
Vallásuk nem került bejegyzésre		17 fő 5%

A cigányság vallási megoszlása a területen élő lakosság vallási megoszlását követi, ezzel is bizonyítva, hogy a cigányság általában környezetéhez alkalmazkodik a vallás tekintetében.

Újra csak vissza kell térnünk arra a momentumra, hogy az összeírások adatai nem teljes bizonyossággal fedik a valóságot. Az életkorral kapcsolatos probléma többszörös és mind az adatfelvevő, mind az adatszolgáltató hibája az, hogy ezek az adatok nem eléggé megbízhatóak. A probléma fő oka az itt, hogy az adatszolgáltató nem tud pontos adatokkal szolgálni. Több cigánysággal foglalkozó szakkönyv is megemlíti, hogy a cigányság esetében az idő fogalma teljesen más, mint környezete esetében. A cigány társadalomban nem tulajdonítottak túlzottan nagy jelentőséget az életkornak, ezt tapasztalhatjuk a cigányok körében szokásos korai házasság, illetve gyermekvállalás esetében is. Ezért valószínűleg sok esetben a hatóságok kénytelenek voltak egy megközelítő szám adatot beírni, ezt bizonyítja az adatok között található nagy mennyiségű kerekített életkor is. Esetlegesen, mint Gömör megye, Putnok járás esetében nem töltötték ki az ide vonatkozó részeket, illetve Serkei járás esetében a feleség neve és életkora sem szerepel, bejegyzést csak arra vonatkozóan találunk, hogy az illető férfi házas. A gyermekek esetében viszont már másképpen jártak el, itt az említett Putnok járási összeírásban hiánytalanul megtalálhatjuk a gyermekek életkorára vonatkozó adatokat. Ennek oka az lehet, hogy az összeíró nem tartotta túl fontosnak a gyermekek valós életkorát, hisz az összeírás lényege a családok, azon belül pedig a felnőtt személyek regisztrálása. Mindezek ellenére fontos, hogy foglalkozunk ezzel a témakörrel is, hisz a pontatlanságok ellenére bizonyos következtetéseket levonhatunk a rendelkezésre álló adatokból.

Az összeírás adatai szerint a családdal rendelkező férfiak átlagéletkora mindkét megyében valamivel meghaladja a 36 évet. A családdal rendelkező nők esetében már eltérést találhatunk a két megye esetében. Torna megyében a családok asszonyok átlagéletkora meghaladja a 31 évet, míg ugyanez a szám Gömör megye esetében csak 27 fölött van. A férfiak és nők átlagéletkorának összevetéséből kitűnik, hogy a házasságokban általában a férj jóval idősebb volt, a Gömör megyei adatok tükrében ez majdnem 10

²⁸ Példa erre Buda cigánylakosságának vallására vonatkozó adatok a török hódoltság idején.

év korkülönbséget jelent. A cigányság esetében nem ritka jelenség a gyermekházasság, sőt találkozhatunk még a leányrablás szokásával is,²⁹ tudjuk, hogy sokszor nem kötöttet közöttük törvényes házasság, sokszor éppen a fiatalkor miatt, de a párok egy háztartásban, a cigány közösség által elfogadott házastársi viszonyban éltek. A nagy korkülönbség oka is az lehet, hogy a cigány férfiaknak biztosítaniuk kellett a család megélhetését, és a cigányság körében nem volt ritka, hogy a lányokat megvették családjuktól. A korai házasság velejárója volt, hogy egészen fiatalon, sokszor még gyermekkorban már megszülték első gyermeküket, erre jó példák akadnak mindkét megyében. Gömör megyében az Alsó Szuhai 24 éves Kovács Elizabethának 12 éves lánya van, a Torna megyei Udvarnokon, Nanu Katalin 30 éves asszonynak már egy 17 éves fia van. Sokszor ezek az adatok túlzásnak tűnhetnek, de az összeírások bizonytalan volta miatt kénytelenek vagyunk ezeket az adatokat elfogadni. A korai „házasság” szokása az összeírás két másik területén is tetten érhető. Ez a két terület azért is fontos, mert egyik esetben nem állhat fent a tévedés lehetősége, míg a másik esetben ugyan előfordulhat pontatlanság, de a többi eredménnyel összevetve alátámasztja a korai együttélés és gyermekvállalás teóriáját. Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy az összeírások elkészítésekor a feladattal megbízottak minden külön háztartásban élőt elkülönült családként írtak össze, tekintet nélkül életkorára, vagy hivatalos házasságkötésre. Ha feltételezzük, hogy a cigánylányok korán házasodtak, akkor a összeírások elemzésekor ennek nyomára kellene bukkannunk. Ezek a nyomok meg is találhatóak, mégpedig két esetben is. Az egyik ilyen nyom a lány- és fiúgyermekek átlagéletkora a családokban, Torna megye esetében az eltérés majdnem egy, míg Gömör megyében másfél év átlagéletkor-különbség mutatkozik meg. A másik arányszám, amely alátámasztani látszik a cigánylány közösségben történő korai házasságot, az a családokban jelenlévő fiú- és lánygyermekek számaránya között tapasztalható különbség. Természetesen Mária Terézia korában a lányok fiatalkori házasodása nem egyedülállóan a cigányságnál megfigyelhető jelenség, a nem cigány lakosság körében végzett elemzések valószínűleg hasonló eredményeket hoznának.

A családi kereteket vizsgálándó, már csak egyetlen témakör maradt, vajon a cigány családokban a korai együttélés és a korai gyermekvállalás együttjárója volt-e az egy családon belüli sok gyerek. Az elemzés első ránézésre nem ezt mutatja. Az egy cigány-családra jutó gyermekek száma Torna megyében 2,86, míg Gömör megyében 2,3. Népe-sebb családoknál általában 5–8 gyermeket jegyeztek fel, ennél nagyobb gyermekszám nem fordul elő. Ez az eredmény azonban félrevezető lehet, hisz tudjuk, hogy a cigányság lélekszáma folyamatosan nőtt Magyarországon, amit nem lehet teljes egészében a folyamatos bevándorlással magyarázni. Ahhoz, hogy egy adott népréteg demográfiailag gyarapodó tendenciát mutasson, minimálisan 3 gyermeknek kell születnie egy családban, de az összeírás eredményeiből nem ez tűnik ki. A probléma a már említett együttélés és ennek regisztrációja az összeírásban. Ezt támasztja alá Bódi Zsuzsa munkája is,³⁰ ott Pest megye esetében a négy vizsgált járásból kettőben csak a gyermekkel rendelkező párokat vették külön családnak, kettőben pedig minden együtt élő párt. Itt minden esetben az a személy, aki valakivel együtt élt, nem szüleihez került bejegyzésre, hanem különálló családként írták össze, ezért nem számolhatunk velük, mint gyermekekkel, hanem felnőttként kell számításba vennünk őket. A vizsgált két összeírás azonban nem ad lehetőséget arra, hogy ezt a problémát kiküszöböljük, ezért adódik különbség a statisztika és a tapasztaltak között.

---

²⁹ Fraser Angus, *Sir* 2000. 217–218.

³⁰ Magyarországi cigány összeírás a 18. században. 1992. 16.

	Torna megye	Gömör megye
Családos férfiak átlagéletkora	36,8	36,5
Családos nők átlagéletkora	31,5	27,5
Leánygyermek átlag- életkora	6,8	6,6
Fiúgyermek átlag- életkora	7,6	8,03
Leánygyermek számá- nak átlaga a családokban	1,17	1,04
Fiúgyermek számának átlaga a családokban	1,56	1,26
Gyermekek aránya a csalá- dok számához viszonyítva	2,86	2,30

Az elemzés egyik leglényegesebb kérdése, hogy milyen volt a cigányság aránya a lakosság többi részéhez képest Mária Terézia idejében. Ehhez csatlakozik az a kérdéskör is, hogy egy-egy megye esetében az összes településből hányban éltek cigánycsaládok, és milyen mértékben koncentráálódtak egy adott területre. Itt újból találkozunk a cigányság sajátos életmódjából következő nehézségekkel. A cigányság ebben az időben csak részben folytatott állandó, vagy időlegesen letelepedett életmódot, erre utalnak azok a későbbi rendelkezések, amelyek megerősítik, sőt megszigorítják a cigányság letelepítésével kapcsolatos intézkedéseket. Ebből adódóan az összeírt cigány lakosság nem fedi le az országban valójában élő teljes népességet, így pontos számuk nem ismert. Csak megközelítő adatokkal lehetne szolgálni azt illetőleg, hogy mennyien voltak a még mindig vándorló, esetlegesen félreeső helyeken megbújó cigánycsaládok. A meglévő adatokat számba véve az összevetést az 1785-ös II. József korabeli népszámlálás adatait felhasználva tudjuk elvégezni. Sajnos az 1785-ös Torna megyét érintő népszámlálási adatok nem állnak rendelkezésre, de a Gömör megyeiek igen. Ezt egészítik ki a Pest megyei népszámlálás adatai, melynek birtokában a Bódi Zsuzsa munkájában szereplő adatokat is fel tudjuk használni. A tanulmányban 1494 cigány személy adatai szerepelnek, az 1785-ös adatok szerint Pest megyében 263 629 fő élt, ebből kiszámítható, hogy a megyében a cigányság számaránya az összlakosság 1%-át sem tette ki (0,5%). Viszont területi megoszlásuk igen szórt létszámukhoz képest, a vizsgált terület településeinek 73%-ban éltek cigány lakosok. Ugyanez az a szám Gömör megyében 59%, amely jócskán elmarad a Pest megyei adatoktól, és arra enged következtetni, hogy a megyében élő cigányság nem olyan szórtan jelenik meg, mint az előző esetben. Gömör megyében a 250 településen összesen 1524 cigány lakost regisztráltak, a megye lakossága az 1785-ös népszámlálás alapján 110 253 fő volt, ez alapján a cigányság számaránya az összlakosság több mint 1%-át (1,3%) tette ki. A népszámlálási adatoknak köszönhetően az is megállapítható, hogy a megyében élő családok 1,7%-át alkották cigányok. Ha megnézzük a cigányság arányszámát azokon a településeken, ahol éltek, akkor sem tapasztalunk túlzott jelenlétet, ebben az esetben a cigányság a lakosság 2,3%-át tette ki. Igaz, voltak olyan települések, ahol sokkal jelentősebb számban képviseltették magukat, ilyen például Zsór (12%), Susa (10%), Alsóvály (9%). Az elemzésből kiderül, hogy Gömör megyében a 10% feletti szám inkább rendhagyó, 15% fölötti részarány pedig sehol sem mutatkozik, tehát a letelepült cigányság száma nem volt mérvadó. Ha a

letelepült cigányság száma nem volt mérvadó. Ha a cigányság csak ilyen kis mértékben volt jelen, akkor miért lehetséges az, hogy a társadalom ennyire elítélő magatartást tulajdonított velük szemben. Először is itt nem a cigányság teljes létszámáról van szó, hanem csak a településeken regisztráltakról. Róluk tudjuk, hogy általában megpróbálták beilleszkedni a települések életébe, és gyakran fontos szerepet játszottak annak életében. Az ellenszenv inkább a még mindig vándorló közösségekkel szemben nyilvánult meg, akiket az összeírások nem érintettek. Őket a hatóságok nem tudták, nem is tudhatták felmérni, viszont a rendeletek és intézkedések nagyrészt ennek a csoportnak az életét próbálták rendezni.

Itt találkozhatunk az abszolutizmus cigányságot érintő intézkedéseinek problémájával. A jogalkotók úgy gondolták, hogy évszázadok alatt megszilárdult életmódot néhány év alatt felszámolva sikeresen beilleszkedésre szorítják a magyarországi cigányságot. Ha megnézzük az 1768. és az azt követő évek intézkedéseit – beleértve II. József uralkodását is – sok esetben csak az előzőekben tárgyalt rendelkezések ismétlésével találkozhatunk. Ez azt jelenti, hogy a szabályozások nem érték el a kívánt hatást, ezért azokat újból és újból elrendelték. A jogszabályok betartásának hiánya nem csak a cigányságon múlt, hanem az azt betartatni hivatott helyi szerveken is. Mária Terézia és II. József abszolutisztikus törekvései szemben álltak a vármegyék és városok törekvéseivel, így nem csoda, ha a rendeletben foglaltakat nem, vagy csak hiányosan vitték végbe, vagy az intézkedések szó szerinti betartásával többet ártottak, mint használtak. Ilyen példával találkozhatunk többek közt a lótarással kapcsolatban. Mária Terézia 1761. évi rendelkezése megtiltotta a cigányok számára lovak tartását, ezt a rendelkezést 1769-ben úgy módosítják, hogy azon személyek, akik magukat földesurak alá adták és földjük műveléséhez szükséges, tarthassanak lovat. Egy korabeli forrás viszont éppen arról tanúskodik, hogy a gyakorlatban ez nem így történt. Buri Miklós itt elpanaszolja, hogy hiába él egy helyen, fizeti az adót, és minden kötelességének eleget tesz, a hatóságok mégis elvették tőle lovát.³¹ Ez nem volt példa nélküli eset, mivel a hatóságok nem igen törődtek azzal, hogy ki a letelepedett és ki a vándorló cigány, a rendelkezéseket sokszor következetesen próbálták mindannyiukkal betartatni. Az ilyen és hasonló esetek természetesen a már letelepedett cigányság körében ellenérzéseket váltottak ki a hatalmon lévőkkel szemben, és ez gátolta beilleszkedésüket. Újabb problémát jelentett, hogy Erdély felől egyre növekvő számban érkezik egy új cigány csoport, akiket oláhoknak neveznek. Ez az új cigány csoport a már Magyarországon megtelepedett népességhez képest is igen elmaradott volt, nem ismerte az itteni szokásokat, számukra még nehezebb volt a beilleszkedés, az összetűzések nagy részéért valószínűleg ők tehetőek felelőssé.

A cigányság asszimilációs problémája összetett a korszakban, nem tehetőek egyértelműen felelőssé a jogalkotók, a rendeletek végrehajtói, de a cigányság sem. Mária Terézia, majd II. József cigánypolitikája igaz, nem rendezte végleg a népcsoport helyzetét, de központi irányítással megkezdte annak beillesztését a társadalomba. E törekvések „melléktermékei” azok az összeírások, melyek birtokában képet kaphatunk a 18. század cigányságának életéről.

---

³¹ B.-A.-Z. Megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 125.

IRODALOM

Bódi Zsuzsa

1992 Magyarországi cigány összeírás a 18. században. Pharalipe, III. évf. 15–20.

Fraser Angus, Sir

2000 Cigányok. Osiris Kiadó

Gyergyói Sándor

1990 Kirekesztéstől a beilleszkedésig. I–II. kötet. Debrecen

Hegedűs Sándor

2000 Cigány kronológia. Konsept-H Kiadó

Heiczinger János

1978 Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér megyei történelmi évkönyv, XII. 153–251. Székesfehérvár

József főherceg

1895 Az ónodi várhoz tartozó cigány jobbágyság összeírása. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 121–123.

Mezey Barna (szerk.)

1986 A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985. Budapest

Petheő Lászlóné

2001 Cigányság. Válogatás a téma irodalmából. Miskolc

Tóth Péter

1993 Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXX–XXXI. 205–215.

1994 Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudalizmus kori történetéhez) In: Különnyomat a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Évkönyvéből. VII.

Levéltári források

Š.O.K.A. Kassai területi Levéltár, Salamon Pál Gyűjteménye.

Š.O.B.A. Besztercebányai területi Levéltár: Gömör vármegye Levéltár, szám nélküli iratok.

B.-A.-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b.: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai: Acta Politica.

B.-A.-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f.: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai: Mandata et intimata.

AUSFÜHRUNGEN ÜBER DAS LEBEN DER ZIGEUNER IN DEN KOMITATEN GÖMÖR UND TORNA, DIE SICH IN DEN ZIGEUNERREGISTRIERUNGEN DES JAHRES 1768 WIDERSPIEGELN

Mit der Erscheinung, dem Leben und der Geschichte des Zigeunertums in Ungarn beschäftigen sich mehrere Fachbücher und Studien. Ihr Hauptansatz ist im Allgemeinen die Sammlung der epischen Quellen, ihre Publikation und Auswertung. Aus diesen Werken können die ungarische Geschichte des Zigeunertums und die bestimmenden Regeln erkannt werden, mit denen die herrschende Macht ihr alltägliches Leben ordnen wollte. Einer ausführlichen Analyse von den Lebensumständen der Zigeuner wird wenig Aufmerksamkeit gewidmet, bearbeitete statistische Angaben stehen den Forschern nur selten zur Verfügung. Die Ursache dafür ist

einerseits, dass bei der Erscheinung der Volksgruppe keine auswertbaren Registrierungen zur Verfügung standen, aus denen man in Bezug auf die Lebensweise der Zigeuner Konsequenzen ziehen könnte. Die frühen Aufnahmen, die sich mit den Zigeunern beschäftigen, wie z.B. die der registrierten Zigeunergruppe in dem von den Türken besetzten Buda oder die Registrierung des zur Burg von Ónod gehörende Zigeunervolkes, sind fehlerhaft, beziehungsweise wegen ihrer territorialen Grenzen zum Konsequenzen-Ziehen nicht geeignet.

Nach der Türkenherrschaft forderte die zentralisierte Staatsmacht die Lösung der auftauchenden Fragen in Beziehung zu dieser Volksgruppe. Dazu musste die Zahl der Zigeuner landesweit bestimmt und nach den Eigenarten ihrer Lebensweise geforscht werden. Dadurch konnten die Maßnahmen ausgearbeitet, beziehungsweise die Wirksamkeit der Verordnungen kontrolliert werden. Der Grund für die erste Registrierung war die Besteuerung der Zigeuner. Die Behörden beschäftigten sich aber nicht mit der ausführlichen Aufnahme der Familienangaben, denn nur die Angaben der erwachsenen Männer und der Jungen wurden gebraucht. Deshalb ist die in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts ausgeführte Registrierung nicht vollständig, aber sie bietet schon ausführliche statistische Angaben über die Zigeuner. Aus dieser Registrierung gehen die Familienverhältnisse, die Beschäftigung und die religiöse Verteilung der in Ungarn lebenden Zigeuner hervor. Der größte Vorzug dieser Registrierung ist, dass sie landesweit stattgefunden hat. Dies kann als Grundlage für die Forschung der Zigeuner im Land oder in einer Region des Landes dienen. Die Forschung kann von hier an in zwei Richtungen fortgesetzt werden und kann sowohl räumlich als auch zeitlich ausgebreitet werden. Wenn man die Angaben über die Zigeuner mit denen über die in anderen Gebieten lebenden Zigeuner vergleicht, kann man Unterschiede und Übereinstimmungen feststellen und dadurch neue Fragen untersuchen. Diese Angaben können nach der Verarbeitung mit dem epischen Quellenmaterial der Periode verglichen werden. So kann man zu ausführlicheren, präziseren Angaben kommen. Die andere Richtung der Forschung ist, dass man vom 17-18. Jahrhundert an bis heute mit der Analyse aller Zusammenschreibungen, die sich auf ein Gebiet beziehen, eine Reihe von Daten aufstellen kann, mit dem man die Geschichte vom Leben der dortigen Zigeuner durch verschiedene Perioden verfolgen kann.

Für Maria Theresia und ihre Nachkommen waren die Zusammenschreibungen an sich kein Ziel, sondern sie waren Mittel zur Aufnahme der herrschenden Situation und zur Einhaltung und Wirksamkeitsuntersuchung der Verordnungen. Trotzdem sind diese Zusammenschreibungen die ersten in der Geschichte Ungarns, die das Zigeunertum des Landes betreffen. Deshalb sind sie ein guter Ausgangspunkt für alle, die sich mit der statistischen Untersuchung des Zigeunertums beschäftigen.

Ádám Hazag

A TOKAJI EVANGÉLIKUS TEMPLOM BAROKK ORGONÁJA

KORMOS GYULA

A tokaji evangélikusok a reformáció és ellenreformáció korában

A tokaji lutheránusok gyülekezetének keletkezése a reformáció kezdeti időszakára esik.¹ Drágffy Gáspár főúr udvari papja, a nagy híró Batizi András volt az első prédikátor, aki Luther Márton szellemében munkálkodott. A tokaji gyülekezet korai történetének fénykora az ő működésének idejére tehető, ezért ő a gyülekezet egyik büszkesége. Batizi András Gálszécsi István² tanítványa volt. Kiváló érdemeket szerzett úgy is, mint író és énekköltő.³ Már az 1530-as években is írt énekeket, állítólag némelynek a dallamát is ő szerezte.⁴ Tokaji működése idején fordította le Luther „Jövel Szentlélek, Úristen lelkünknek vígassága” című énekét. Énekei – amelyeket már mintegy 450 év óta énekelnek – megszakítás nélkül gazdagítják az evangélikusok és a reformátusok énekverskincsét.⁵ Mint tokaji lelkész, 1545-ben nyolc lelkészársával együtt részt vett a Drágffy Gáspár védelme alatt tartott erdői zsinaton. A lutheránusok többsége azonban később Kálvin tanai felé hajolt, így az evangélikus gyülekezet hosszabb időre meg is szűnt.⁶ Az ellenreformációt követően lassan emelkedni kezdett a lutheránus hívek száma, akik a

¹ A Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 39. évf. (2004.) 3. sz. 264–278. oldalain megjelent hasonló című tanulmány e helyen történő másodközléséhez a Szemle szerkesztősége hozzájárult. Köszönettel tartozom Nagyváti Pálnak, aki előzetes kutatásával jelentősen hozzájárult az orgonára vonatkozó adatok feltárásához. Külön köszönet illeti Vadnay Katalint, a Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltárának levéltárosát, aki a tokaji gyülekezet levéltári iratait előkészítette, és segítségével lehetővé tette számomra az intenzív kutatást, hétközi és hétvégi szabad idejének feláldozásával pedig biztosította a szokásosnál lényegesen hosszabb, rendkívüli kutatási időt.

² Gálszécsi István (*~1500, †~1543) 1524-ben Bécsben, 1527-ben Krakkóban tanult, 1528-ban baccalaureus fokozatot ért el. 1532-ben Wittenbergben tanult, majd 1534-ben magisteri fokozatot szerzett. Abaújszántón, Gálszécsen, Kassán, Gyulán volt rektor, illetve prédikátor. 1536-ban és 1538-ban „kegyes ynekekrwl ees keresztyen hewtrwl” [kegyes énekekről és keresztyén hitről], valamint a keresztyéni tudományról két rövid „könyvecské”-je jelent meg, amelyek ma már sajnos csak töredékesen ismertek. Mintegy 10 beazonosítható énekét tartjuk számon. (Dr. Fekete Csaba debreceni lelkész-könyvtárostól kapott adatok alapján.)

³ Evangélikus Levéltár, Nyíregyháza (a továbbiakban: Evlt.): [Chovan Sándor:] A tokaji evangélikus egyházközség története: múltja és jelene. Tokaj, 1947. – kézirat (továbbiakban: Chovan 1947). Bár az írógéppel írt kéziratban a szerző neve nincs feltüntetve, a Tokaj I/10. doboz 59. jelz. Lelkeszi szolgálati napló (1943–1950) alapján bizonyítást nyert, hogy azt Chovan Sándor, a helyi evangélikus lelkész írta. Az 1947-ben megfogalmazott történeti összefoglaló Batizi zeneszerzői tevékenységét is megemlíti. Zeneszerzői mivoltát azonban nem tartjuk hitelesnek, ugyanis az énekszerzői tevékenységet – ami többnyire csak az énekversek megírását vagy fordítását jelenti – gyakran félreértelmezik (ld. még 4. lábjegyzet). Batizi † 1546 után.; *Evangélikus Énekeskönyv* Budapest, 1987., 778, 784. p.

⁴ Batizi állítólagos dallamszerzői mivoltát Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest, 1950., 396. említi, de Batizi neve sem az evangélikus, sem a református énekeskönyvekben nem szerepel a dallamszerzők listáján. Ld. *Evangélikus Énekeskönyv* Budapest, 1987., 778, 784. p.; *Énekeskönyv reformátusok használatára* Kálvin Kiadó Budapest, 1948. 701, 709. p.

⁵ Az evangélikus énekeskönyvben 2, a reformátusokéban még mai is 4 éneke található. *Evangélikus Énekeskönyv*, 1911.; *Evangélikus Énekeskönyv* Budapest, 1987., 323, 453, 778. p.; *Énekeskönyv reformátusok használatára* Kálvin Kiadó Budapest, 1948. és változatlan utánnyomásai, 421, 501, 525, 701.

⁶ Evlt: Chovan 1947.

18. század közepén már nagyobb számmal az Abaújszántó megye cekeházai⁷ artikuláris gyülekezetekhez tartoztak, s ide jártak át istentiszteletekre is.⁸

A tokaji evangélikus gyülekezet újjáalakulása a felvilágosodást követően

Az időközben kissé megerősödött gyülekezet II. József türelmi rendeletét követően – amelyben megengedte a protestánsoknak, hogy templomot építsenek – önálló egyházközség megalakítására határozta el magát, s 1782-ben engedélyt kértek újjáalakulásukhoz. Az engedély kézhezvétele után az újjáalakult gyülekezet 1783. július havában választotta meg első lelkészét Fábry Pál személyében. Csakhamar pecsétnyomót is készíttettek (1. kép). Mivel istentiszteleti célra alkalmas helyiségük még nem volt, egyik buzgó hívük, Desewffy András két szobát engedett át, melyben első istentiszteleti alkalomuk augusztus 24-én volt.⁹

1. kép. A tokaji evangélikus gyülekezet pecsétlenyomata

színnel és díszítéssel alakította ki a nyáron,¹⁵ mint amilyen az oltár volt.

Gyűjtésbe kezdtek, s 1784-ben a megyétől megvették az ún. „generális” épületet, ahol 1785. szeptember 25-én tartották először istentiszteletüket.¹⁰ Ekkor ugyan még orgonájuk nem volt, de volt az éneklés vezetésére alkalmas kántortanítójuk Tollasy Pál személyében,¹¹ aki a hívásban feltüntetett 100 ft-os évi fizetés és öt öl tűzifa javadalom mellett 1785 augusztusától két szobát kapott beköltözéséhez.¹²

Közben a generális épületben kialakított imaház berendezése oltárral és a szószékkel gazdagodott. A fehérre lakkozott és arany díszítésekkel ellátott oltárt az 1786. május 17-i jegyzőkönyv szerint Phanschmidt¹³ Dániel helyi kereskedő ajándékozta a templomnak,¹⁴ míg a szószéket az asztalos és a festő ugyanolyan

⁷ Cekeháza ma Abaújszántó része (egykor Abaúj-Torna vármegye). Lelkes György: *Magyar helység-név-azonosító szótár* Talma Könyvkiadó, Baja 1998. (továbbiakban: Lelkes 1998) 62, 143.

⁸ Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban: EOL): Hegyaljai-Tiszahegyvidéki Egyházmegye canonica visitációs – egyházlátogatási – jkv-ei (továbbiakban: C. V.) 1877, Tokaj, 1877. jún. 12., 3.)

⁹ Evtl: Chovan 1947.

¹⁰ Evtl: Chovan 1947.; 1877. C. V. jkv., 3.

¹¹ Evtl: Tokaj I/2 doboz 38. j. Protocoll (1783–1870, 1893–1914), 9.p. Tollasy Pál 1785-ben lépett Belánszky József kántor örökébe, aki 1784-ben lelkésznek Cekeházára távozott. (EOL: Hegyaljai-Tiszahegyvidéki Egyházmegye C. V. jkv-ei 1877, Tokaj, 1877. jún. 12.)

¹² Evtl: Tokaj I/2 doboz, 38. j. Protocoll (1783–1870, 1893–1914), 11. p., 1785. aug. jkv.

¹³ A Phanschmidt család jómódú nagy evangélikus löcsei família volt a 18. században. E család az evangélikus egyháznak superintendenst is adott 1729–38. között Phanschmidt Keresztély személyében. Később a család Zsedényi-re magyarosította a nevét. (Dr. Kovács Dánielnek 2004. ápr. 7-én Czenthe Miklóshoz, az EOL igazgatójának írt e-mailje alapján).

¹⁴ Evtl: Tokaj I/2 doboz, 38. j. Protocoll (1783–1870, 1893–1914) 13. p., 1786. máj. 17-i jkv.

¹⁵ Uo. 13. p., 1786. júl. 30-i jkv.

A gyülekezet történetének másik emlékezetes büszkesége, hogy a „*Hagyomány szerint II. József császár Tokajt meglátogatván, e házban volt szállva 's azon teremben melyben az isteni tisztelet tartatik, kihallgatást adott.*”¹⁶

A tokaji evangélikus gyülekezet az újjáalakulástól az egykori Hegyaljai Egyházmegye¹⁷ önálló anyagyülekezete volt. Az egyházközség a szórványokkal együtt még a második világháború környékén is negyven településből és azok tanyavilágából állt. A világháború után az anyagyülekezet teljesen elszegényedett, mivel az egyházat addig rendszeresen támogató földbirtokosok és jómódúak nincstelenné váltak. Tokaj evangélikusainak létszáma ekkor már csak alig száz főből állt, míg a szórványokban 380 fő lutheránus élt.¹⁸ Lassan a gyülekezet létszáma még tovább zsugorodott. Az 1964-es évektől már nem volt önálló lelkésze, így pl. 1976–84 között a sátoraljaújhelyi lelkész látta el a szolgálatokat.¹⁹ Ma a Nyíregyháza-Kertvárosi Evangélikus Egyházközséghez tartozik.

Az orgona beszerzése

Miután a gyülekezet 1784-ben megvásárolta, majd imaháznak berendezte a „generális” házat, csakhamar orgona beszerzésére is gondolt. Bár csak egy írásos anyag maradt fenn hangszerük megrendelésének és beszerzésének körülményeiről, ez a gyülekezet vélhetően szűkös anyagi helyzetét igazolja. A protocollum 1790. május 23-i bejegyzéséből megtudjuk, hogy az imaház orgonáját a bártfai²⁰ telephelyen működő *Franz Eduard Petznik*²¹ jó nevű felvidéki mester építette 1790-ben (2. kép). A hangszer Phanschmidt Dániel kereskedő ajándéka volt, azzal a feltétellel, hogy ha esetleg a gyülekezet megszűnne, vagy felsőbb hatalom miatt felszámolódna, az orgona és tulajdonjoga a gyülekezettől Phanschmidt úr örököseire szálljon. A hangszer 1790. május 23-ára készült el teljesen, s ugyanezen a napon szálalhatott meg először. A feljegyzésből megtudjuk, hogy az orgonaépítő „... arra is kötelezettséget vállalt, hogy az orgonát még egyszer díjtalanul áthangolja, viszont a gyülekezetnek a saját költségén kell állnia az oda és visszautaztatását.”²² (Az orgona építési dátumát az egyik fasípon²³ talált „1790” felirat is

¹⁶ 1877. évi egyházlátogatási jkv. 3.

¹⁷ Később *Hegyaljai esperesség*, majd *Hegyaljai-Tiszahegyvidéki egyházmegye*, stb. néven. (EOL: C. V. 1804, 1824, 1861, 1877.) Az Egyetemes Névtár (*Schematismus Ecclesiarum et Scholarum Evangelicorum Augustanae Confessionis* ... Viennae 1820) 107–111. szerint a Hegyaljai Egyházmegyéhez „*Arnóth, Sajó Kaza, Miskolcz, Fancsal, Vécse, Tállya, Tokaj, Szántó, Nyíregyháza, Nagy Károly, Nagy Bánya, Magno Varadinum és Sváb Olasz*” önálló gyülekezetek tartoztak, vagyis az egyházmegye több mai közigazgatási terület lutheránus gyülekezeteit foglalta magába.

¹⁸ Evtl: Chovan 1947.

¹⁹ Tarjáni Gyula (Miskolc) ny. ev. lelkésszel (egykori tokaji, majd sátoraljaújhelyi lelkész) folytatott beszélgetés alapján.

²⁰ Egykori német neve Bartfeldt, ma Bardejov Szlovákiában. (Lelkes 1998. 103, 689.)

²¹ *F. E. Petznik* (1748–1815) németországi, amsterdami, párizsi és londoni tanulóévei után tért haza. Közben 1770-ben a soproni Johann Roth orgonaépítőnél is járt. Önálló működését 1787-ben kezdte el a felvidéki Lőcse (egykori német neve Leutschau, ma Levoča) és Bártfa településeken, majd 1792-ben áttelepült Tiszolcra (Tisovec). (Ld. Lelkes: 1998. 370, 596, 708.) Petzniknek mintegy 17 orgonája ismeretes. (Karol Wurm und Otmar Gergelyi: *Historische Orgeln und Gehäuse in der Mittelslowakei. Acta Organologica* Band 9, 1975. 113–175.) (Az orgonaépítő nevét „Petznik”-nek kell ejteni, mivel a szlovák nyelv szabályai szerint az „i” lágyítja az előtte lévő mássalhangzót.)

²² Evtl: A tokaji egyházközség jegyzőkönyvei 1783–1870. Tokaj I/2 doboz 38. kötet 20. old. 1790. május 23-i bejegyzés szerint: „*Anno 1790. den 23er Maj. wurde die Orgel ganz fertig, und auch am diesen Tag das erste mahl gespielt. Sie wurde von Franz Eduard Petznik in Bartfeld verfertigt, welcher auch sich verbindlich*

megerősíti.) E jegyzőkönyvből azonban sem a hangszer nagyságára, sem felállítási helyére és külső megjelenésére vonatkozóan nem tudható meg bővebb információ.

Az egyedülálló orgona életútja a 19. század végéig

A barokk hangszer hazai jelentősége abban rejlik, hogy a mai Magyarország területén ez az egyedüli bizonyítottan Petznik-orgona (3. kép). E hangszer – amely kora alapján ma az Evangélikus Egyház egyik legrégebbi²⁴ orgonája – 2005-ben lesz 215 éves. Életútja azonban nem volt teljesen zökkenőmentes. Ebbe kísérlünk meg betekintést nyújtani a fennmaradt levéltári iratok, adatok segítségével.

Az építés utáni első érdemleges feljegyzés az 1804. évi superintendensi egyházlátogatási jegyzőkönyv, amely az oltár mellett jobb oldalon álló, jó állapotú, tévesen 9 regiszteres orgonáról számol be.²⁵ E jegyzőkönyvből megtudhatjuk azt is, hogy – a környék evangélikusságának hasonló településeit is beleértve – itt épült a legnagyobb hangszer.²⁶ (Az orgona nagyságát csak a jóval későbbi, 1861. május 12–13-i superintendensi látogatás pontosítja „8 változatú”-ként.²⁷)

Az orgona egy darabig minden bizonnyal kiválóan működhetett, mert a gyülekezeti számadások több, mint 50 éven keresztül csak a fújtatásnál elhasználandó húzószíjak cseréjéről adnak tudósítást.²⁸ Ez idő alatt a húzószíjak említésén kívül orgonával kapcsolatosan csak egyetlen információ található, miszerint 1818-ban 1 ft 30 kr-ért vásárolt két bádóg gyertyatartóval szerelték fel az orgonát.²⁹ E gyertyatartó 90 évig szolgáltatta a világítást.

A hangszer – amelyre újszerű mivolta miatt a szükségesnél feltehetően kevesebb gondot fordítottak – időközben sajnos fokozatosan elhangolódott és megrongálódott. 1846-ban már az „Orgona igen el stimolva lévén, sött több sípok abban el némultak”.

---

gemacht, solche unentgeltlich noch einmal zu überstimmen, jedoch muß ihm die Gemeinde auf einige Unkosten bringen und auch zurück führen lassen. Diese Orgel wurde der Gemeinde, von Herrn Daniel Phanschmidt hiefigen Handelsman geschenkt. Doch unter der Bedingung, daß in Fall die Gemeinde (!) wovon uns Gott behütten wolle [ ] aufhörte, oder selbige, durch eine höhere Macht gezwungen wurde auf zuhören, die Orgel, des Herrn Daniel Phanschmidt seinen Erben wieder zurück fallen soll. Und das in benannten Fall, das Eigenthums recht, von der Gemeinde weg, und denen Erben des Herrn Phanschmidt zurück fallen soll.”

²³ A Flauta 4' legnagyobb sípján.

²⁴ Csak Barlahida (romos), Kőszeg, Nemescső (restaurált), Tamási és Zsibrik (romos) hangszerei idősebbek.

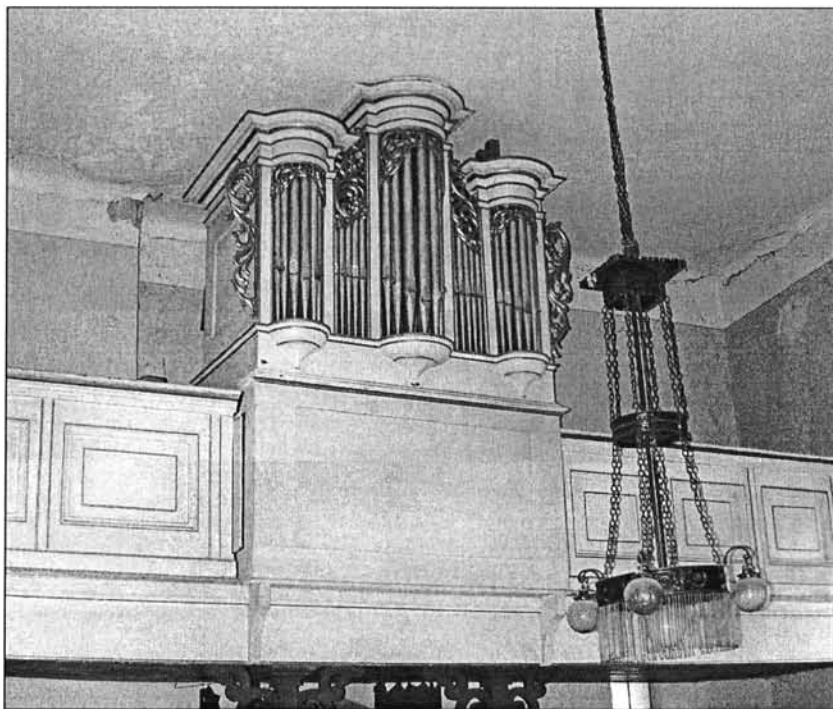
²⁵ Evtl: Ecclesia Tokayensis p. 100–111/B.: „A dextris altaris positum est Organum opus bonum 9. Mutationum”. A téves regiszterszám tekintetében a helyszíni szemle és a későbbi vizitációs jegyzőkönyvek is bizonyítékul szolgálnak. Minden bizonnyal az orgona regiszterkarjait számolták le, s ezek között volt a regiszternek nem számító Tremulant is (ld. 84. l.j. ill. szöveggörnyezete).

²⁶ EOL: 1804. évi C.V. jkv.-ei Arnóton egy 3 regiszteres, Fancsal, Hernádvecse, Nagybánya templomában 4 regiszteres, míg Abaújszántón és Tállyán egy-egy 6 regiszteres orgonáról számolnak be. Még Miskolcon is csak egy 8 regiszteres orgona volt. Egyedül a nyíregyházi evangélikus nagytemplomban volt egy 25 regiszteres, kétmanuális pedálos nagyorgona. Még a 19. szd. közepén is csak Tállyán volt nagyobb, 16 változatú orgona. (EOL: 1861. évi C.V. jkv. Tállya, 1861. május 10.)

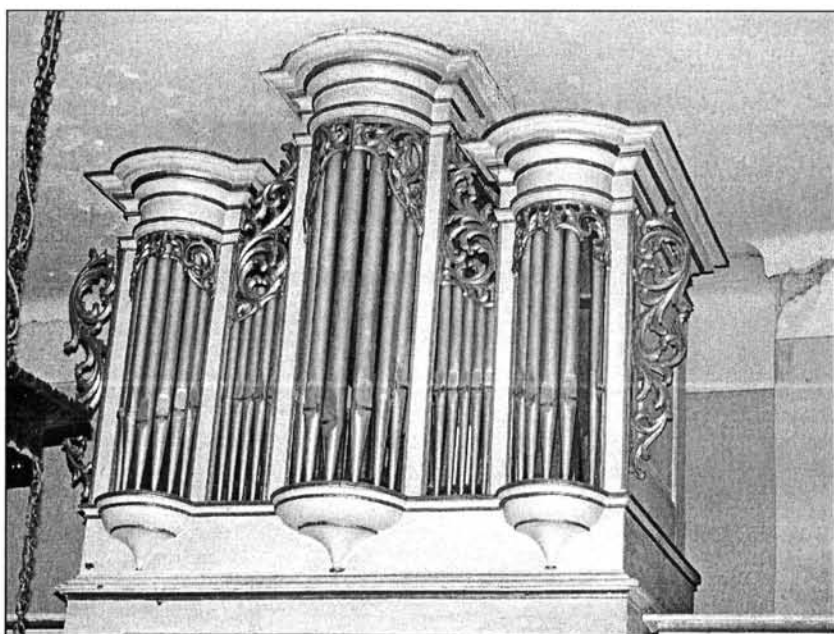
²⁷ Evtl: A tokaji egyházközség jegyzőkönyvei 1783–1870. Tokaj 1/4 doboz 37. jelz. kötetben elhelyezett 1861. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv. EOL: 1861. évi C.V. jkv.-ei 77.

²⁸ Evtl: Tokaj 1/7 doboz, Számadások (Kirchen-Rechnung, a továbbiakban KR) 44. jelezet KR (1810–1838) 96. (Nr. 24.) és 124. (Nr. 18.) szerint 1824. aug. 13-án az egyik fúvóhoz 45 krajcárért vettek egy szíjat, míg 1829. dec. 18-án 3 db szíjért fizettek ki 2 ft 30 kr-t („...für 3 Stück ... Orgelröhmen”); ld. még uo. 45. jelz. KR (1820–1877) 19, 45. és 1849/14. Ez utóbbi alapján „Nagy Sándor szíjártónak az orgona szíjér 6” ft-ot fizettek ki.

²⁹ Evtl: Tokaj 1/7 doboz 44. jelz. KR (1810–1838) 58. old. 1818. október 3. (Nr. 79.)

2. kép. Petznik orgonája a tokaji evangélikus templomban

3. kép. A barokk orgona homlokzati képe

Ezért Lazáry Pál lelkész elengedhetetlennek tartotta, „*hogy addig is, míg tökéletesen helyre igazítottatna, ... míg tökéletesen a' hijján[zó] sípok is a' tisztelt Orgona Művész Mester Úr által meg készíteték és akkor ujjabban meg stimolatna*”, ideiglenesen behangoltassa, amelyért az orgonaépítőnek 7 ft 30 kr-t fizetett ki a saját pénzéből.³⁰ Ezt a tűzoltószzerű hangolást az augusztus 15-i jegyzőkönyvi határozat szerint ki is fizették a lelkésznek.³¹ A számadásokból azonban úgy látszik, hogy mégsem került sor a hangszer teljes rendbetételére. Még 5 évvel később, 1861-ben is sikerült kisebb igazítással elodáznuk a javítást.³² S hogy a következő években sem került a nagyjavításra sor, nyilván közrejátszott benne lelkészüik, Lazáry Pál 1864-ben bekövetkezett halála is.³³ Sajnos az orgonaépítő kiléte sem a jegyzőkönyvből, sem a számadásból nem derül ki, csak arra lehet következtetni, hogy a közelben lakó lehetett, vagy éppen ott tartózkodott.³⁴

Az 1861. május 12–13. között megtartott egyházlátogatás jegyzőkönyve a liturgikus térben a következőképpen mutatja be az orgonát: „*Az imaház 39 □ öll térmértékű, van raita 6 ablak, benne 20 pad, egy fejéren lakírozott szószék, és ugyan olyan oltár aranyozással és feszülettel ábrázoló képpel, és 8 változatú orgona.*”³⁵ Miután ekkor még az imaháznak nem volt karzata, így az orgona még továbbra is az oltártérben állt, s ugyanolyan „*fejéren lakírozott*” és aranyozással díszített lehetett, mint a szószék és az oltár.³⁶

Az orgona rendbetételére végül csak az új lelkész hivatalba lépése után került sor, amikor Rudassy Mátyás egykori miskolci kántor és orgonaépítő³⁷ 45 ft-ért elvégezte a szükséges javításokat és bizonyára a síppótlásokat is. Az „*orgona kijavításáért Rudasy úrnak 45,-*” ft-ot fizettek ki, s ekkor kicserélték a két húzószíjat is.³⁸ Bár bizonyítékunk nincs rá, feltehetően az 1846-os ideiglenes hangolást és az 1861-es igazítást is ő végezhette, ugyanis ismereteink szerint ez idő tájt orgonaépítőként csak ő működött a környéken.

1874-ben a kézi működtetésű szíjhúzásos ékfűvóknak feltehetően az összes húzó- és belső szíját kicserélték, amikor az „*Orgonához új szíjjak*”-at vettek 6 ft-ért.³⁹ A számviteli főkönyv 1877-es évre vonatkozó adatai szerint három évvel később a szószék, az oltár és az orgona kisebb javításaira 19 ft 30 krajcárt fizettek ki.⁴⁰ A számadás szükséza-

³⁰ Evtl: Tokaj I/2 doboz 38. jelz. Protocoll (1783–1870, 1893–1914) 205–206. 1846. aug. 15-én kelt 405. sz. határozat.

³¹ Uo. 45. jelz. KR 1846. Rendkívüli kiadások „*Az orgona stimolásáért fizettem tisztelendő úrnak 7 ft 30 kr.*”

³² Uo. KR 1861/8: *Az orgona igazításáért 3 ft.*

³³ Evtl: Tokaj I/2 doboz 38. jelz. Protocoll (1783–1870, 1893–1914) 290. p.

³⁴ Uo. 205. p.: „*és mint egy Orgona Művész itten létezett...*”

³⁵ Evtl: Tokaj I/4 doboz 37. jelzetű kötetben elhelyezett 1861. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv III. pontja.

³⁶ Az orgona mai festése is ezt igazolja, bár az alsószekrény a padok mintájára barnára festett.

³⁷ Bár az orgonaépítő teljes neve nincs feljegyezve, Rudassy László egri orgonaépítő mégsem lehetett, ugyanis ő még 1849-ben meghalt. Rudassy Mátyás 1814-ben született Rudassy József pétervári kántor és Bocsa Éva gyermekeként. Mátyást még ifjúkorában Miskolcra hívták meg kántornak a Mindszenti templomba. Első házasságkötésekor Rudassy László volt az egyik tanú. Rudassy Mátyás 1851. évet követően valamikor elhagyta Miskolcot. Tevékenysége is csak eddig követhető. (Szigeti Kilián: *Régi magyar orgonák. Eger. Zeneműkiadó, Budapest 1980., 95–100.*); Evtl: Tokaj I/7. doboz, 45. jelz. KR (1820–1877) 1865–66/3. tétel. Miskolci működése után valószínű Sóstokajban telepedett le. 1861-ben ő építette Nyírtass rk. templomának 6 regiszteres pedál nélküli orgonáját (Solymosi Ferenc organológus kutatásaira alapozott nyilvánosság szerint).

³⁸ Evtl: Tokaj I/7. doboz, 45. jelz. KR (1820–1877) 1865–66/4. tétel: „*Prüs Károly úrnak két orgona szíjért 2,-*”

³⁹ Uo. KR (1820–1877) 1874. évi jelzés és dátum nélküli bejegyzés.

⁴⁰ Evtl: I/7 doboz 46. jelz. Számviteli főkönyv (1877–1888) 2., 1877/19. tétel.

vúsága azonban semmi bővebbet nem árul el a történeteiről⁴¹ csakúgy, mint az 1882. évi nagyjavításról. Ekkor ugyanis 100 ft-ot fizettek ki az „Orgona művészeknek”,⁴² valamint 20 ft-ot az orgonakészítők élelmezésére.⁴³ Bár a feljegyzésekből nem derül ki, mégis jó eséllyel erre az alkalomra tehető a kézi működtetésű szíjhúzásos ékfúvók eltávolítása és egy új, merülőfúvóból és paralell-légtárolóból álló fújtató beépítése is,⁴⁴ ugyanis ettől a felújítási időponttól kezdődően a gyülekezet kiadásaiiban már nem találkozunk húzószíj vásárlásával. Azt, hogy a fúvót ma is működtető visszahajtható karos emelőt (4. kép) ki készítette, nem sikerült beazonosítani.

A „generális épület”-ben imaházként használt terem a megnövekedett gyülekezet részére kicsinek bizonyult, ezért 1890-ben felkérték Csorba Endre építést az imaház bővítésére. A tervek elkészültek, hamarosan az imaház bővítési munkálatai is elkezdődtek,⁴⁵ s még ugyanebben az évben be is fejeződtek.⁴⁶ Ekkor a templomban karzatot is építettek. A templombővítés alkalmával sor került az orgona rendbetételére is. A munkát Bakos János miskolci orgonaépítő⁴⁷ végezte el, s az újonnan épült karzaton állította fel a hangszeret, aki ezért 60 ft-ot kapott a gyülekezettől.⁴⁸

A gyülekezet fennmaradt iratanyagában az 1800-as évek végéig az orgona történetével kapcsolatos további adatot már nem sikerült fellelni.

Az orgona további sorsa napjainkig

Az orgonához 1818-ban vásárolt gyertyatartó ugyancsak elhasználódhatott az elmúlt 90 év alatt, mivel 1908 karácsonya előtt „Káposzta József ifju hitsors az orgonára a hangjegytartó mellé és a falra a papszék mellé egy-egy aranyozott, háromkaru fémggyertyatartót készített csinos kivitelben, és azokat gyertyákkal is ellátta.”⁴⁹ E gyertyatartók közül az orgonára szerelt még ma is megtalálható (5. kép), a másiknak azonban nyoma veszett.⁵⁰

Csakhamar kirobbant az első világháború, ez azonban az első időkben Tokajt nem érintette. A háború vége felé az 1918-as nevezetes síprekvirálás ismereteink szerint éppen elkerülte a tokaji evangélikus templomot. A jegyzőkönyvek nem említik meg sem azt, hogy felmentést kértek volna az orgona homlokzati sípjainak beszolgáltatása alól, sem azt, hogy valóban sor került volna a hadi célú rekvirálásra. Mindenesetre a katonaság kiszedte azokat a helyükről.⁵¹ Az 1919-es harcokban a templom két gránátlovés

⁴¹ Evtl: 1877-es Egyházlátogatási jkv. 5. szerint „az orgona 8 változatú”, a szószéket, az oltárt és az orgonát „kegyes adakozásból” festették be. Nagyon valószínű tehát, hogy a 19 ft 30 kr kiadás az egymás mellett elhelyezett szószék, oltár és orgona átfestését szolgálta.

⁴² Vagyis az orgonaépítőnek (korabeli gyakorlat szerint az orgonaépítőt ugyanis gyakran nevezték „orgona művészek”).

⁴³ Evtl: I/7 doboz 46. jelz. Számviteli főkönyv (1877–1888) 1882/10, 17.

⁴⁴ A helyszíni szemle és a tokaji levéltári anyag áttanulmányozása alapján.

⁴⁵ Evtl: I/7 doboz 47/a. jelz. Pénztárnapló (1887–1898) 23., 47/b. jelz. 7. 1890/22, 9. 1890/57.

⁴⁶ Evtl: Chovan 1947.

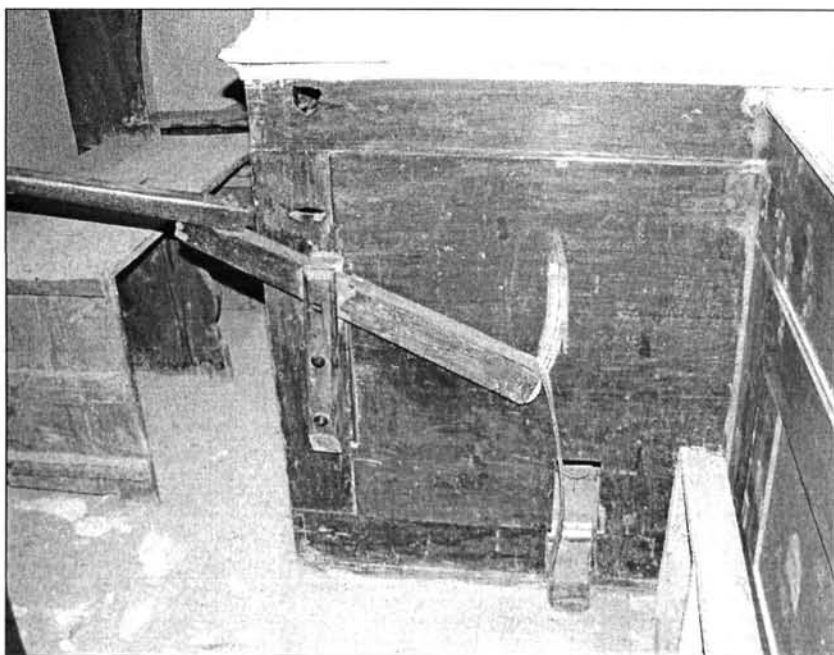
⁴⁷ Bakos János (1823–1893) miskolci orgonaépítő. Munkái: Alsózsolca, Putnok, Tállya, Arnót, Petrőc, Polonka és Olaszliszka települések orgonái. Több orgonát Bárány Lajossal együtt készített (Solymosi Ferenc organológustól kapott információk alapján).

⁴⁸ Evtl: I/7 doboz 47/a. jelz. Pénztárnapló (1887–1898) 23., 47/b. jelz. 9. 1890/67.

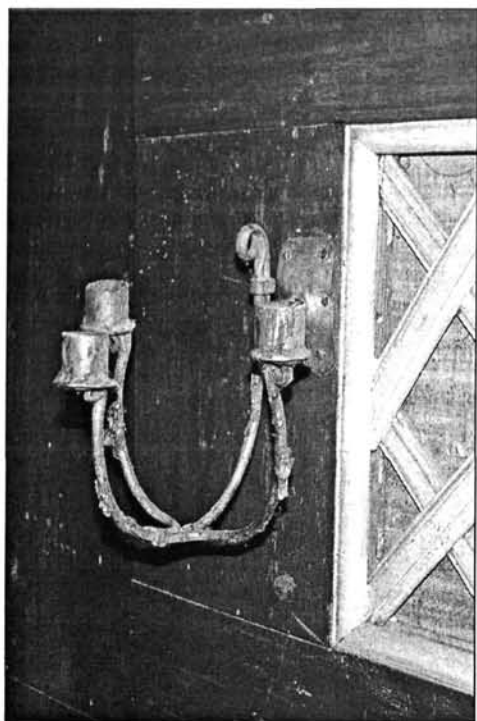
⁴⁹ Evtl: I/2 doboz 38. jelz. Protocoll (1783–1870 és 1893–1914) 441. 1908. dec. 20-án kelt egyházközségi közgyűlés jkv. 5. pontja.

⁵⁰ A helyszíni szemle alapján a háromkarú gyertyatartó beazonosítható volt.

⁵¹ Ld. 57. l.j. szövegkörnyezete!

4. kép. Az egykori szíjhúzásos fűvő szíjainak nyílásai és a mai fűvőt működtető visszacsukható emelőkar

5. kép. Az 1908-ban készült háromkarú aranyozott gyertyatartó

folytán használhatatlanná vált. A tokaji evangélikusok ekkor az elnéptelenedés miatt már régóta üresen álló régi görögkeleti templomba jártak istentiszteletre.⁵² 1920-ban az orgonát is átszállították Tepper asztalos segítségével.⁵³

Miután az iratok alapján az elmúlt 30 évben nem hívtak orgonaépítőt hangszerük karbantartására, javítására, elkerülhetetlenné vált, hogy az átszállítástól is megviselt orgonát megfelelő kezek állítsák fel új helyén. Szabó Géza nyíregyházi állami tanító⁵⁴ a május 20-i egyháztanács-gyűlésen ismertetett ajánlata szerint „*az orgona összeállítását, javítását, hangolását és a cirádák festését*” 14 000 koronáért vállalta június 19-i befejezési határidővel úgy, hogy az ő 12 napi, tanító társának pedig 6 napi szállását és ételmezését az egyházközség biztosítja, és „*az átadás szakértők közbenjöttével fog történni.*” A munka megkezdésekor 2000 K, az átadáskor 8000 K, majd a hátralévő 4000 K szeptember 19-i kifizetésében állapodtak meg.⁵⁵ Ezzel szemben 1921. június 4-én „*Szabó orgonahangolónak*” előlegképpen 5000 K-t utalványoztak, a második 5000 K-s részletet június 17-én kapta kézhez, s a fennmaradó harmadik részt 3 hónap múlva tervezték kifizetni.⁵⁶ A munka során a gyülekezetnek többletköltséget jelentett az, hogy a „*katonaság által kiszedett, és összerongált 25 drb. principál sípot Szabó Géza szintén kijavította, mely javítások eszközölhetése végett egy bádogos műhelyt kellett igénybe venni, amiért a bádogosnak 1000 K-t fizetett.*” Szabó és társa végül 18 napi szállása és ellátása 2880 K költséget jelentett a gyülekezet részére, ehhez jött még a festéshez megvásárolt „*linóleum festék*” és „*2 db orgona fűzet*” 100–100 K-s ára, valamint a javításkor közreműködő fűjtató 80 Koronás díjazása is.⁵⁷

„*Az orgona átvétele szakértők közbenjöttével megtörtént*” és a tanácsgyűlés 1921. június 25-én megbízta az elnökséget, hogy Szabó Géza részére a kifogástalan teljesítésről bizonyítványt állítsanak ki. Ugyanekkor határoztak arról is, hogy az egyház tetemes kiadásainak enyhítése érdekében augusztus 7-én népiünnepellyel egybekötött templomi hangversenyt rendezzenek.⁵⁸

Kissé talán elhamarkodott volt a bizonyítvány kiállítása, ugyanis az orgona nagyon hamar elhangolódott. S mivel a gyülekezet ezért szeptember 19-ig még nem fizette ki tartozását, az orgonahangoló táviratot küldött, amelyben az 5000 K hátralék sürgős megfizetését kérte. Az egyháztanács azonban szeptember 24-én úgy határozott, hogy a hátralékot csak az utánhangolás után fogják kifizetni. Ezért erre csak október 4-én kerülhetett sor.⁵⁹ Miután az orgona felállítása és javítása még 1921-ben megtörtént, a november 19-én megtartott tanácsgyűlésen a következő évre előirányzott orgonajavítási tételt törölték.⁶⁰

⁵² A tokaji evangélikusok szerették volna, hogy a görögkeleti templom „*örök tulajdonává váljék*,” de ezt „*bizonyos oldalról elgáncsolták.*” (Chovan 1947.)

⁵³ Evtl: Tokaj I/8 doboz 49. jelz. Pénztárkönyv (1911–1922) 1920/46, 48. szerint december 31-én 100 koronát fizettek Tepper asztalosnak, 50 koronát pedig a segítséget nyújtó napszámosnak (1 liter bor = 50 korona).

⁵⁴ Állami tanítói mivolta először az 1921. máj. 20-i egyháztanácsí jkv.-ból derül ki. (Evtl: I/3 doboz, Jegyzőkönyvek különféle időkből) (1910, 1918–21.)

⁵⁵ Evtl: I/3 doboz, Jegyzőkönyvek különféle időkből (1910, 1918–21.) 1921. máj. 20-i egyháztanácsí jkv.

⁵⁶ Uo. 1921/54 (jún. 4.) szerint az előleg, a portó és az utalványozás költsége 5040,20 korona volt. (Ekkor a lelkész éves fizetése 5000 korona volt a természetbeni javadalmazások nélkül.); Uo. 1921/63 (jún. 17.).

⁵⁷ Evtl: I/8 doboz 49. jelz. Pénztárkönyv (1911–1922) 1921/ 62–66, 72, 74.; I/3 doboz 41. jelz. jegyzőkönyvek (1921–1927) 11–12. p. 1921. jún. 25-i jkv. 7–8. pontjai.

⁵⁸ Uo. 9. pont.

⁵⁹ Uo. 35–36., 1921. szept. 24-i jkv. 3. pont.; I/8 doboz 49. jelz. Pénztárkönyv (1911–1922) 1921/110 (okt. 4.). Hogy az eredetileg 4000 K hátralék helyett miért 5000 K-t említenek, nem tudjuk. Mindenesetre a gyülekezet kiadása 4018 K volt az átutalási költséggel együtt.

⁶⁰ Evtl: Tokaj I/3 doboz 41. jelz. jkv. 45–46. 1921. nov. 19/2. d. pont.

A gyülekezet 1924-re felújította a sérült imaházat és visszaköltözött oda a görög-keleti templomból.⁶¹ Nyilván közrejátszott az orgona költöztetése is abban, hogy Marcell Endre⁶² orgonaépítőt felkérjék a hangszer javítására. Ekkor a gyülekezet már rendelkezett orgona- és templomalappal is.⁶³ A templomalapból fizették ki Marcell Endrét július 3-án és 17-én összesen 3 500 000 koronával,⁶⁴ miközben az „*orgonaszerelő ellátása*” 300 000 K-t, a fűtatófiú és a lakkozás költsége pedig 30 000 K-t tett ki.⁶⁵ A felújított imaház avatására szeptember 21-én került sor.⁶⁶

A következő évben, vagyis 1925-ben az 1800-as évek második felének romantikus ízlése szerint az orgona hangképét az egyik regiszter cseréjével teljesen megváltoztatták. A Mixtur sípsorait – amelyek a hangszer fényét, koronáját adják – Marcell Endre elbontotta, s egy Gamba 8' vonós regisztert épített a helyükre. A Gamba beépítéséért és az orgona hangolásáért két részletben összesen 4 000 000 K-t kapott, s munkájáért egyévi felelősséget vállalt.⁶⁷ A bővítés során e sípsor legnagyobb 6 sípja már nem fért el az orgonában, ezért azokat az orgonaépítő a hangszer szekrényének tetején helyezte el (6. kép) – az egész orgona mechanikus rendszerétől eltérő idegen módon – pneumatikus vezérléssel (7. kép).

Alig két év után, 1927-ben azonban újra szükségesnek látszott az orgona javítása. Júliusban Marcell Endrét egy ebéd erejéig vendégül látta a gyülekezet,⁶⁸ az orgonaépítő nyilván ekkor mérte fel az elvégzendő munkákat. A soron következő augusztus 7-i presbiteri ülésen már el is határozták, hogy a ruhákon festékfoltot hagyó padok cseréjéhez és az orgona kijavításához szükséges 1000 pengő pénzösszeget a Tokajvidéki Hitelbanktól bankkölcsön útján szerzik meg.⁶⁹ Ebből az összegből Marcell Endrének augusztusban 120 P előleget adtak, majd a munkáért még 189 pengő 89 fillért fizettek ki.⁷⁰ Hogy ezért az orgonaépítő mit végzett az orgonán, nem derült ki az iratokból. Mindenesetre 1928 februárjában az orgona javításáért és hangolásáért további 36 P-t vett fel a gyülekezet pénztárából. A munka elkészültét a márc. 6-i presbiteri ülésen bejelentették.⁷¹

⁶¹ Evt: Chovan 1947

⁶² *Marcell Endre* (1896–1971) szász származású evangélikus orgonaépítő. (Nevével gyakran *Marcelli* és *Marcell* alakban is találkozunk.) Az orgonaépítést Brassóban tanulta. Az iparjogot 1925-ben Bp. IX. kerületben váltotta ki. 1955-től a budapesti Zeneművészeti Szakközépiskola orgona- és zongorahangolója (Solymosi Ferenc organológus kutatásaira alapozott nyilvántartás szerint).

⁶³ Evt: Tokaj I/8 doboz 50. jelz. Pénztárkönyv (1923–1925) 1924/180.

⁶⁴ Uo. Pénztárkönyv hátsó részében Templomalap kifizetései 1924/34 (júl. 3.) 1 800 000 K, 1924/57 (júl. 14.) 1 700 000 K.

⁶⁵ Uo. 1924/56 (júl. 13.), 1924/58 (júl. 14.)

⁶⁶ Uo. 1924/113 ; Chovan 1947.

⁶⁷ Evt: Tokaj I/8 doboz 50. jelz. Pénztárkönyv (1923–1925) 1925/162 (máj. 29.), 181 (jún. 18); Tokaj II/22 doboz (Pénztári mellékletek) 1925/162 és 181. nyugta 3 200 000 ill. 800 000 K kifizetést igazol. (Az inflálódott pénz értékének összehasonlításul: a lelkész egyhavi fizetése ekkor 1 700 000 K volt a természetbeni javadalmak nélkül); A helyszíni szemle alkalmával nyert megállapítást, hogy a Gamba regiszter a Mixtur helyére került beépítésre.

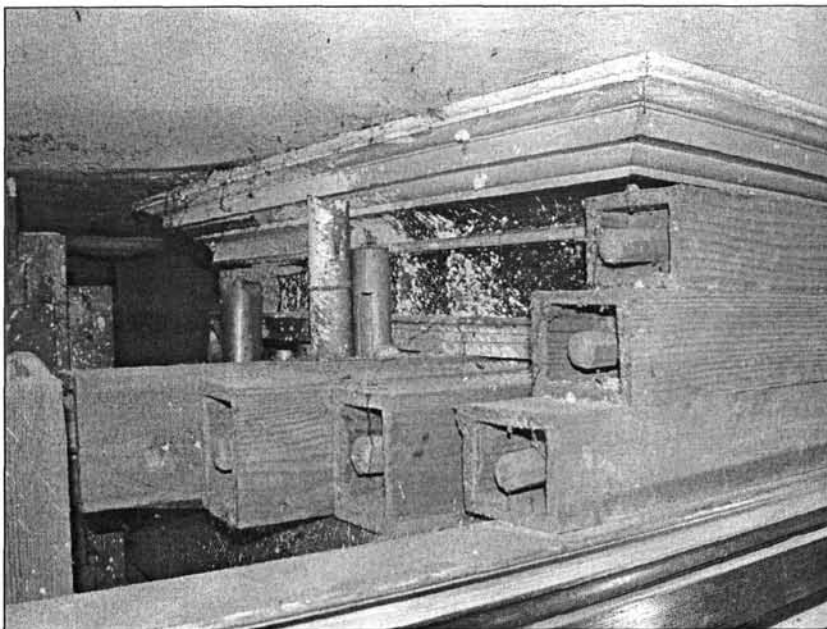
⁶⁸ Evt: Tokaj I/8 doboz 50. jelz. Pénztárkönyv (1923–1940) 1927/186. (júl. 21.) szerint 4 pengő volt az ebéd.

⁶⁹ Evt: Tokaj I/3 doboz 41. jelz. Protocollum 1927. aug. 7-i jkv. 13. pontja.

⁷⁰ Evt: Tokaj I/8 doboz 50. jelz. Pénztárkönyv (1923–1940) 1927/186. (júl. 21.), 1927/226, 249. (aug. 20., szept. 20.); Tokaj I/9 doboz 75. jelz. Pénztári főkönyvnapló (1922–47) 1927/226, 249. (A lelkész egy havi illetménye ekkor 80 P-t tett ki, míg 1 liter bor 1,60 P-be került.)

⁷¹ Evt: Tokaj I/8 doboz 50. jelz. Pénztárkönyv (1923–1940); I/3 doboz 42. jelz. jkv. (1927–1935) 1928. márc. 6. presb. ülés jkv. 5. pontja.

6. kép. Az orgona tetején elhelyezett legnagyobb Gamba-sípok

7. kép. A Marcell Endre által
beépített Gamba-sípok
(előtérben) és az orgona
tetején elhelyezett sípok
pneumatikus vezérlésének
ólomcsövei (átlósan)

A tokaji evangélikusok a második világháborúig még kétszer javították hangszerüket. 1936-ban a fúvó csuklópántjáért 80 fillért, az 1938-i javításért, amelyet Birnstingl orgona- és harmóniumépítő végzett a harmóniumon valamint az orgonán, 30 P-t fizettek ki.⁷² Azt, hogy a rekvirálást megúszó homlokzati ónsípkat mikor cserélték horganysípkra (3. kép), nem sikerült kideríteni. Mindenesetre e horganysípkok az eredeténél bővebb menzúrával készültek el.⁷³

A templom a második világháború során erősen megrepedezett, ezt a Tisza-hidak 1944-i felrobbantása következtében fellépett rázkódtatásnak tulajdonították. Mindenesetre a templom mellett lévő egyházi épületek sérülések nélkül megúszták a háborút,⁷⁴ de renoválásuk szükségsszerűvé vált.

A második világháborút követő jegyzőkönyvek olyan súlyos anyagi gondokról számoltak be, hogy az egyházi épületek legszükségesebb renoválására is alig tudták az anyagi fedezetet segélyek híján előteremteni. Egy 1948-ban érkezett 3000 Ft-os amerikai támogatás azonban sokat könnyített a helyzeten, így 1949. április 3-án a közgyűlés már a megrepedezett templom renoválásáról is beszámolhatott.⁷⁵

Bár az 1941–1968 közötti időszakot többé-kevésbé folyamatosan lefedő, fennmaradt pénztári vagy számadási főkönyvek, valamint a pénztárnaplók további orgonajavításról nem számolnak be, s az 1964-es éveket követően – Tokajnak saját lelkésze nem lévén – már nem állnak írásos dokumentumok rendelkezésünkre, mégis megállapítható, hogy ezen időszak alatt is végeztek az orgonán javítást. Bizonyos jelek arra is mutatnak, hogy a barkácsoló, szakszerűtlen beavatkozások mellett Kelemen Árpád tályai orgona-építő⁷⁶ is javíttatta, nem sok sikerrel.

Az 1976–1984 közötti időszakban már csak a havonkénti egy alkalommal megtartott istentiszteleteken szolgált több-kevesebb rendszerességgel az orgona, többnyire Balczó Andrásné kezei alatt.⁷⁷

A hangszer a 80-as évek elején még működött, de állapota tovább romlott, s a 90-es években végleg elnémult.⁷⁸ A fenti helyzetet súlyosbította, hogy a templom alapozása időközben megcsúszott, az egykori bővítés csatlakozó falainál tenyérnyi rések keletkeztek, s a megsüllyedt mennyezet ráult az orgona szekrényére. A templom életveszélyessé vált, az erősen veszélyeztetett orgonát le kellett bontani (8. kép).

⁷² Evlt: Tokaj I/8 doboz 50. jelz. Pénztárkönyv (1923–1940) 1936/328 (okt. 1.), 1938/163 (júl. 1.) kiadásai.; Tokaj II. 24. doboz 1938/163 (június 24.) számlamelléklet bélyegzője szerint Birnstingl M. orgona- és harmóniumépítő Budapest IX. ker. Márton u. 85/c telephelyen működött. Orgonaépítő tevékenységéről semmit nem tudunk.

⁷³ A helyszíni szemle megállapításai alapján.

⁷⁴ Evlt: Chovan 1947.

⁷⁵ Evlt: Tokaj I/3 doboz 43. jelz. jkv. (1936–1949) 1949. ápr. 3. jkv. I. pont.

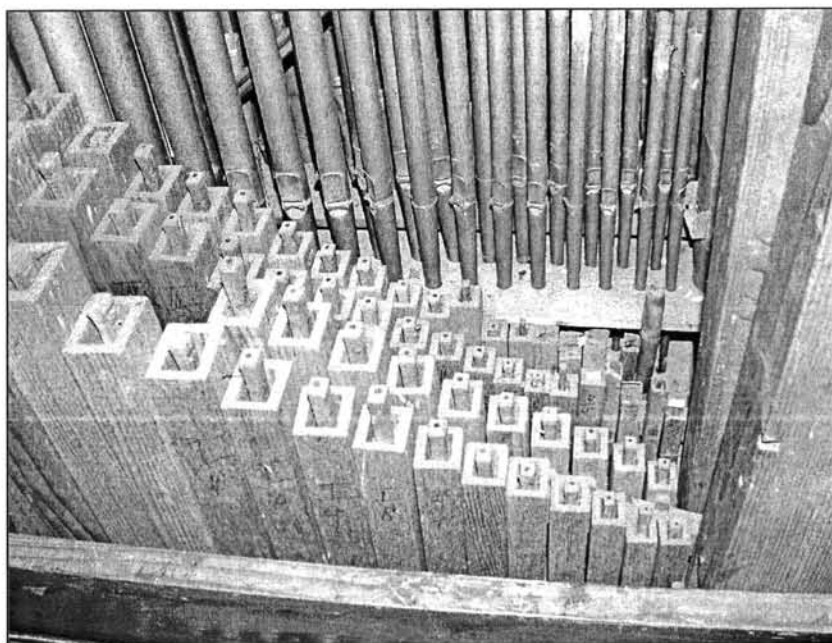
⁷⁶ Kelemen Árpád (1912–1988) a rákospalotai Barakovits János műhelyében tanulta szakmáját 1935–38 között. A Rieger Orgonagyárnál 1939–44 között, majd ezután rövid ideig Angsteréknél dolgozott. 1944-től Tályán kezdte önálló tevékenységét, majd 1948-ban mestervizsgát tett a miskolci Ipartestületnél. 1986-tól Bp. és környéki orgonák javításaival foglalkozott. (Solymosi Ferenc organológus kutatásai alapján)

⁷⁷ Balczó Andrásné, a közszeretnek és megbecsülésnek örvendő, hosszú időn át Nyíregyházán szolgáló evangélikus lelkész felesége, az olimpiai bajnok Balczó András édesanyja a nyíregyháziak és a tokajiak körében ismert orgonista volt. Ha tehette, 1976–1984 között az evangélikusoknál ellátta a kántori teendőket. (Tarjáni Gyula – az egykor itt szolgáló – ny. ev. lelkésztől és Nagyváti Páltól kapott információk alapján).

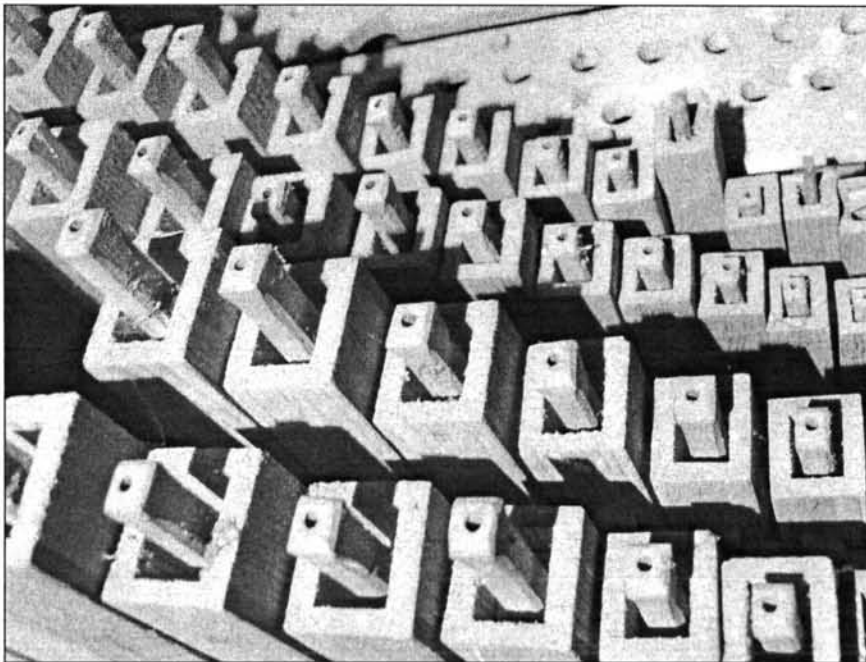
⁷⁸ A helyszíni felméréskor tapasztaltak, valamint a hangszer körül összesöpört vedernyi vakolathulladék és az orgonát körbefogó sűrű pókháló is bizonyította, hogy az orgonát az elmúlt évtizedekben már nem használták, de orgonaépítő sem látta, hiszen mind az orgonában, mind annak tetején az egerek által összegyűjtött dióhéjak sokasága halmozódott fel.

8. kép. A lebontott orgona szekrénye

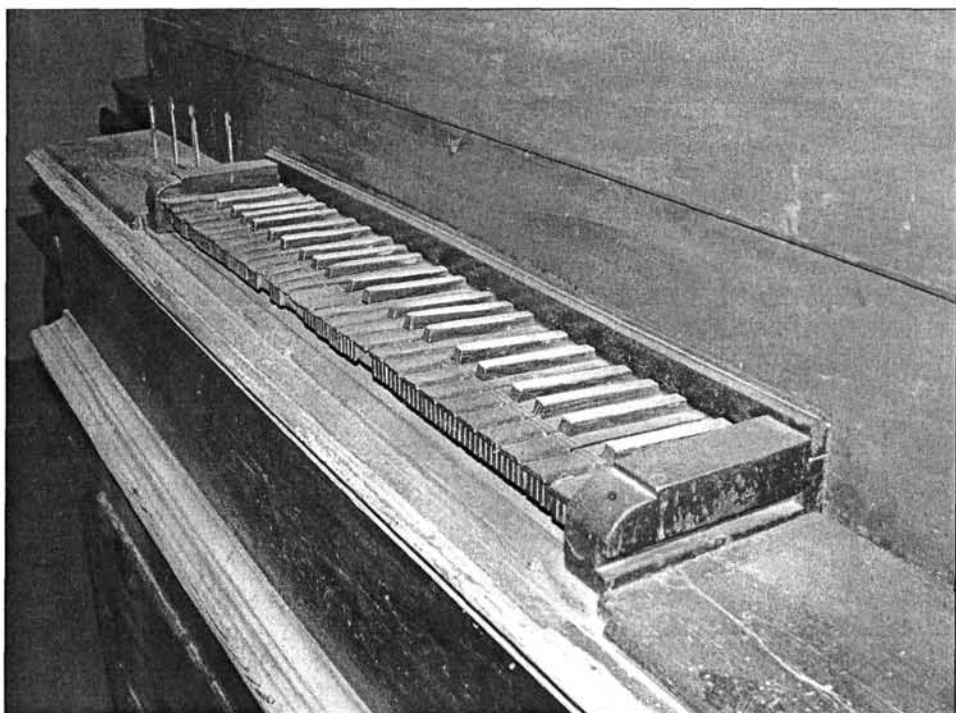
9. kép. Az orgona fasípjai a vegyes pótlásokkal
(jobb oldalon)

10. kép. A fasípok átfúrt dugónyelei

11. kép. A megrongált ónsípok

12. kép. Az orgona eredeti billentyűzete

13. kép. A legkopottabb billentyűk

Az elbontás alkalmával megtörtént a teljes sípanyag felmérése, amelynek során kiderült, hogy az orgonában az idők folyamán nagyon sok síp tönkrement, azokat idegen, teljesen vegyes összetételű sípokkal pótolták. Fasípjai a heterogén pótlások kivételével elég jó állapotúak (9. kép). E fasípok érdekessége, hogy dugónyeleiket hosszában átfúrták (10. kép), így azok a csövesfuvola csövecskéihez hasonlóan funkcionálnak. A sok szakszerűtlen beavatkozás eredményeképpen legtöbb ónsípja azonban helyrehozhatatlan károsodást szenvedett. Gyakorlatilag egyik ónsíp sem a saját sípsorában volt megtalálható, olykor több félhanggal megcsonkított síphosszal lett odébbhelyezve, de sok síp papírral, szigetelőszalaggal, horganylemezzel, spárgával, madzaggal volt megtoldva, ezüst festékekkel álcázva, összenyomorítva (11. kép). Szerencsére az orgona eredeti klaviatúrája⁷⁹ megmaradt (12. kép), azt nem alakították át. Bár billentyűi erősen megkoptak, azok restaurálhatók (13. kép).

Az orgona rekonstruált hangképe

A súlyosan sérült templom pedál nélküli, stechermechanikás (14. kép)⁸⁰ orgonájának megmentésére 2003 augusztusában részletes restaurálási terv készült.⁸¹ A hangszer eredeti diszpozíciójának⁸² helyreállításához általában sok segítséget nyújthatnak a regiszterfeliratok, amelyek a tokaji orgonánál a kovácsoltvas regiszterkarok (15. kép) mellett találhatók. E feliratok azonban már nem az eredetiek, ezért csak fenntartással, kiindulásként lehetett elfogadni azokat. Ilyen esetben az eredeti sípokon talált feliratok, illetve rövidítések tekinthetők a leghitelesebbnek, valamint a mester más – hasonló nagyságú – hangszereinek diszpozíciói. Mindezek alapján a tokaji evangélikus templom orgonájának rekonstruált hangképe⁸³ a következő:

Principal (c ¹ -től)	8'
Flauta major	8'
Salicional	8'
Octava	4'
Flauta minor	4'
Quinta	2 2/3'
Superoctava	2'
Mixtur 3fach	1 1/3'
(Tremulant) ⁸⁴	

⁷⁹ Klaviatúra = billentyűzet.

⁸⁰ A billentyűk közvetlenül nyomópálcikák (stecherek) segítségével nyitják a szelepeket, amelyek levegőt engednek a sípok megszólaltatásához.

⁸¹ Dr. Kormos Gyula: A tokaji evangélikus templom Petznik-orgonájának restaurálási terve. Budapest, 2003. aug. 14.

⁸² Diszpozíció = az orgona sípsorainak (regisztereinek) összessége. Az egyes – különböző hangmagaságú – sípsorok az orgona hangképét alkotják.

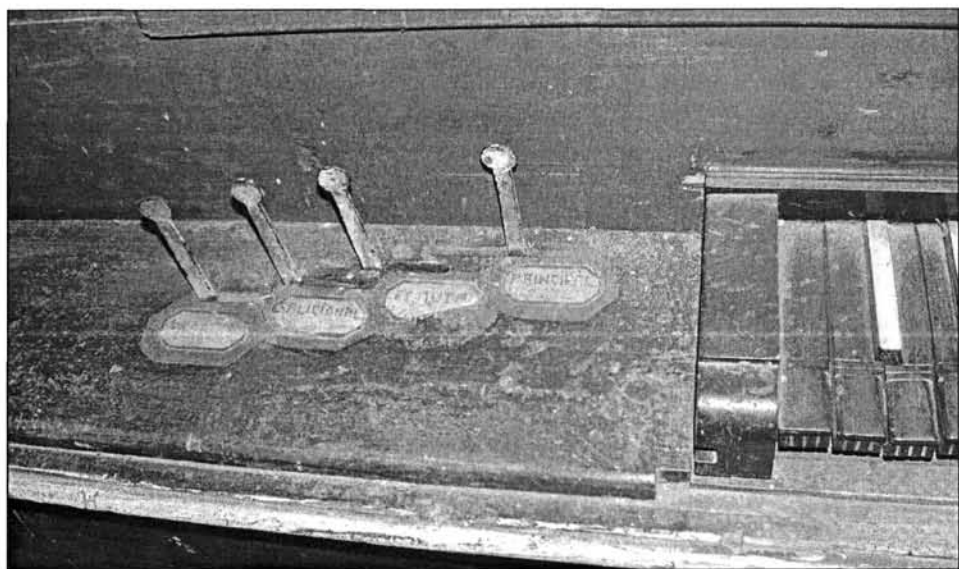
⁸³ Az egyes eredeti regiszternevek rekonstruálásához kikértük dr. Marian Mayer (Pozsony) organológus szakértői véleményét is.

⁸⁴ A Tremulant (tremoló) nem regiszter, hanem a légnyomás sűrű változtatásával a megszólaló hangot remegővé tevő szerkezet.

14. kép.
A szelepeket közvetlenül nyitó
stechermechanika

15. kép. A bal oldali regiszterkapcsoló karok és felirataik

Az orgona jövője

A gyülekezetet gondozó Nyíregyháza-Kertvárosi Evangélikus Egyházközség 2003-ban pályázatot nyújtott be a Nemzeti Kulturális Alapprogram Zenei Kollégiumához az orgona restaurálásának támogatására. A sikeres pályázat segítségével az idén talán elkezdődhet a hangszer restaurálása, s reménység szerint építésének 215. évfordulójára a restaurálás befejeződhet. A munkák során rekonstruálják a szíjhúzásos ékfúvókat és az orgona eredeti hangképét is a hiányzó vagy használhatatlan sípokkal együtt. Mivel az életveszélyessé vált templom helyrehozatala még évekbe telik,⁸⁵ ezért az orgona a restaurálás után átmenetileg – a templom felújításáig – az egykori görögkeleti templomban, a mai Tokaji Múzeumban kerülhet felállításra, ahol annak idején 1920–1924 között is menedéket kapott. Ebben az átmeneti időben a felújított orgona inkább kulturális célt szolgál majd, hiszen az egykori ortodox templom ma kiállítások helyszíne. Az itt tartandó hangversenyeken az orgona közreműködésével öregbíthetik a környék jó hírét.

DIE BAROCKORGEL DER LUTHERISCH-EVANGELISCHEN KIRCHE ZU TOKAJ

Die Vergangenheit der lutherisch-evangelischen Gemeinde von Tokaj reicht in die Reformationszeit zurück. Bis zur Zeit der Gegenreformation verschwand die Gemeinde völlig, erst nach dem Toleranzpatent von Joseph II. wurde sie wiedergegründet. Im gekauften Gebäude wurde ein Gebetsaal eingerichtet, hierher baute der in Bartfeld tätiger berühmter oberungarischer Orgelbaumeister *Franz Eduard Petznik* ein Orgelpositiv mit 8 Registern. Das Instrument wurde von dem Händler Dániel Phanschmidt gespendet. Die Bedeutung der im Jahre 2005 215-jährigen alten Barockorgel steht darin, dass sie die einzige bestätigte Petznik-Orgel in heutigen Ungarn ist. Nach den erhaltenen Dokumenten kann man im Artikel die Laufbahn und manchmal auch die Untergang des Instrumentes mit hervorragender Bedeutung gut nachfolgen. Der Artikel über die in den letzten zwei Jahrhunderten angefertigten Reparaturen, Renovierungen und Umbauarbeiten leistete Beiträge über die Tätigkeiten der Orgelbauer von der Gegend. Der immer schlechtere Zustand der Orgel bis zu den 90er Jahren führte zur Verstummung des Instrumentes. Im Zusammenhang der Beschädigung der Tokajer Kirche warf sich die Renovierung der Orgel mit Wiederherstellung des Originalzustands auf. Mit der Unterstützung der gewonnenen Bewerbung bei dem Musikalisches Fachkollegium von Nationale Kulturelle Grundprogramm wird das Instrument voraussichtlich im Jahre 2005 restauriert, und mit seiner Beihilfe wird im Rahmen von Konzerten der gute Ruhm des Gebiets vermehrt.

Gyula Kormos

---

⁸⁵ Az egyházközség a templom teljes felújítására pályázatot nyújtott be a SAPARD Észak-Magyarországi Regionális Irodájához.

EGY REFORMKORI LEVELEZÉS MARGÓJÁRA Kassay István levelei a pozsonyi diétáról

RÓZSA GYÖRGY

A XIX. század első felének legjelentősebb politikai és társadalmi változását hozó időszakát, melyet történettudományunk reformkornak nevez, leginkább az 1825/27-es pozsonyi országgyűléstől számítják. A Szent Szövetség Európájában a metternichi politikát követő bécsi törekvések egyre erősebben szemben találták magukat a rendi dualizmus talaján álló magyar nemesi hagyományokkal. A kontinens nyugati felének társadalmi és politikai közgondolkodását meghatározó francia forradalom hatását nagyban fékezte az udvar központosító, abszolutisztikus magatartása. A magát a magyar nemzettel azonosító magyar nemesség törvényes jogainak védelmében nemzeti jelszavakat hangoztatott, valamint sérelmezte az országgyűlés összehívásának elmaradását, miután az 1812-től nem ülésezett. Az itáliai forradalmak letörésére 1823-ban küldött császári csapatok pótlására az udvar erőszakos katonaiállítást kezdett, egyben országgyűlési felhatalmazás nélkül vetett ki adót. A nagy felháborodást kiváltó eseményekre a vármegyék is reagálnak, melynek eredményeként Nyitra vármegye közgyűlését felosztatják, Bars feliratban tiltakozik a királyi rendeletek ellen, míg Zemplén megye közgyűlésén a rendek nem engedik felszólalni a királyi biztost, Lónyay Gábort. Az udvar és a megyék közötti nyílt erőszak, a katonai hatalommal megtört ellenállás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért 1824-től az udvar új módszerekhez folyamodott, barátságot erősítő lépésekre szánta el magát. Először visszacsatolta az országhoz a napóleoni háborúk alatt leválasztott Fiumét, majd csökkentette a magyar birtokosok érdekeivel ellentétes vámokat, ezt követően 1825 szeptemberére új országgyűlést hirdetett meg Pozsonyba.

Értékes levelezést őriz a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár a Gyűjtemények fondfőcsoportban.¹ Az egykori jurátus, majd pesti ügyvéd ifjabb Kassay István 1825 februárjától tudósította mentorát és családi barátját, márkusfalvi Máriássy László sajkókazinci birtokos nemest a pesti, majd az országgyűlés ideje alatt a pozsonyi politikai és közéleti eseményekről. A mintegy 37 levelet tartalmazó levelezés a híressé vált országgyűlés mindennapjairól ad rendkívül érdekes és adatgazdag tájékoztatást. A több mint százoldalnyí iratanyag 1825. szeptember 22-től 1827. augusztus 4-ig követi nyomon a pozsonyi diétai eseményeket, betekintést adva egy fiatal jogászember pozsonyi mindennapjaiba, a vármegyei követek működésébe, a kétkamarás országgyűlés munkájába. Az iratanyag Máriássy László birtokából ismeretlen időben került a Borsod-Miskolci Múzeum Egyesület gyűjteményébe, ahonnan bizonyára a múzeum és a megyei levéltár közti iratcserék egyik példajaként adták át a levéltárnak. A levelek mellett gyakran megtalálhatók a hozzá tartozó borítékok is, melyekről a feladás és az érkezés dátumai olvashatók le. Jelen tanulmány – terjedelmi korlátok miatt – a levelezés, illetve ezen keresztül a diétai évek első felének bemutatását vállalja, 1826 tavaszáig nyomon követve a pozsonyi eseményeket.

¹ Az iratok levéltári jelzete: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (a későbbiekben: B.-A.-Z. m. lt.) XV.15.1.d.21.

Kassay István egyike volt azon reformkori fiatal jurátusoknak, akik nemesi család sarjaként folytattak jogi tanulmányokat, majd annak befejezése után a vármegyén kerestek állást, vagy az ügyvédi pályát választották. A sajókazinci birtokos, id. Kassay István gyermekeként nevével már 1823-ban találkozunk a Borsod vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben, ahol az adott évben a szentpéteri járásban megüresedett főesküdti hivatal állására ad be kérelmet.² Rövid vármegyei szolgálat után a fiatal Kassay 1825 elején Pestre kerül, ahonnan rendszeres kapcsolatot tart nemcsak Máriássy Lászlóval, de a megye más személyeivel egyaránt.³ A pozsonyi országgyűlés megnyitása már Pozsonyban találja Kassayt, aki egyike volt a diéta mellett dolgozó, annak munkáját segítő fiatal jogászoknak. Az országgyűlés munkájában a követek mellett fontos szerepet töltöttek be azon főként jogot végzett fiatal értelmiségiek, akik leginkább három csoportba voltak oszthatók. A jogi végzettségű jurátusok azon fiatalok voltak, akik vizsgáik letételéhez szereztek gyakorlatot. A kancellisták, vagy kiskövetek ügyvédi vizsgájuk után vállaltak egy-egy követ melletti hivatalnoki feladatokat, míg az ablegati absentium néven említett fiatalok távol lévő mánásokat, özvegyeket, főpapokat képviseltek.⁴ Kassay leginkább kancellistaként működött Pozsonyban, aki napközben az országgyűlés különféle dokumentumait másolta, egyben a két borsodi követ mellett végzett titkári feladatokat, talán külön is kiemelve a Ragályi Tamáshoz fűződő szoros személyi kötődését, akit atyai barátjaként is tisztelt. Az országgyűlés berekesztése után Pesten keres munkát, ahonnan rendszeres kapcsolatot ápol Borsod megye közgyűlésével és az itteni nemességgel. Mint az országgyűlés munkáját ismerő fiatal volt jelen a rövid 1830. évi diétán, ahol ablegatus absentiumként a Klobusicky család egyik távol lévő tagjának képviselését látta el.⁵ A 30-as években számos dokumentumot találunk a borsodi közgyűlés iratai között, melyek Kassay működését mutatják be. Mint pesti táblai ügyvéd lát el képviselést több perben, borsodi megbízóktól munkát kapva.⁶ A Pesten dolgozó Kassayt az 1840-es években a Pest megyei nemesek sorában találjuk, majd a szabadságharc utáni élettörténetéről nincsenek adataink.

A márkus- és batizfalvi Máriássy család egyike Felső-Magyarország legrégebbi nemesi családainak, melynek története a családi legendáriumot leszámítva is – ez Lehel vezértől vezeti le a család történetét – a XIII. századig vezethető vissza. Az ősi birtokok Szepes és Gömör megyékben voltak, majd később Sáros, Borsod, Heves, Nógrád és Pest megyében is jegyeztek birtokokat. A jelentősebb összefoglaló genealógiai munkákban (Nagy Iván, Kempelen Béla) mintegy négy táblában mutatják be a Máriássy családot, melynek harmadik tábláján találjuk a sajókazinci birtokkal is bíró, illetve ott élő Máriássy Lászlót (1797–1857).⁷ A leszármazási táblán a VII. Lászlóként jegyzett személy édesapja Máriássy Boldizsár (1759–1811), édesanyja Losonczy Klára (1771–1820) volt. A család ezen ágának Borsodon kívül Gömörben, valamint Szepesben voltak birtokaik, melyet megerősít az a dokumentum, melyet 1821-ben állít ki Borsod vármegye. Ebben Máriássy László és árva öccse, Máriássy Menyhért (1810–1874) szepesi birtokainak árendába adásáról döntenek, támogatva ezzel a kiskorú Menyhértet.⁸ Máriássy László

² B.-A.-Z. m. lt. IV.501.

³ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. l.d.21. 1825.02.15. Pest

⁴ Csorba S., 2000. 84.

⁵ Pálmány Béla levéltáros szíves közlése.

⁶ Kassay működését az alábbi dokumentumok mutatják be: B.-A.-Z. m. lt. IV.501.2884/1831. 4173/1831, 1128/1834, 1343/1836, 12963/1839.

⁷ Nagy I., 1860 20.; Kempelen B., 1913.

⁸ B.-A.-Z. m. lt. IV.501. 868/1821.

köztisztviselőben álló személy volt a vármegyében, akit a főispán a szentpéteri járás konskriptori állása mellett 1824. november 25-én neveznek ki táblabírónak.⁹ Az ezt megelőző években több ügyben is a megyéhez fordul, így a Sajókazinc és Barcika közötti határúti ügyében.¹⁰ A 30-as, 40-es években számos levéltári forrás található, melyek Máriássy László vármegyei működésével, peres és egyéb ügyeivel kapcsolatosak. A szabadságharc hónapjaiban az önkéntes honvéd sereg összeírásával bízta meg a megye a szirmabesenyői választási kerületben.¹¹ 1848 októberében a megyei honvéd választmány mellett működő rögtönítélő bíróság élére választják, mely a bujtogatási, lázítási ügyekben, a nagyobb vétségek esetén dönt.¹²

A sajókazinci Kassay és Máriássy családok jó kapcsolatának volt köszönhető, hogy a korban egymáshoz viszonylag közel álló István és László rendszeres levelezést folytatott egymással.

Diétai évek Pozsonyban

I. Ferenc 1825. július 3-án Bergamóban (Olaszország) keltezte azt a királyi levelet, melyben a magyar országgyűlés összehívásáról értesíti a vármegyéket. Ezzel tizenhárom év elteltével ismét lehetőség mutatkozott a megsértett magyar alkotmányosság helyreállítására. A törvényhozó hatalom gyakorlása a királynak és az országgyűlésen törvényesen képviselt országnak közös joga volt. A királyi jogkörbe tartozott az országgyűlés kihirdetési, egybehívási, elnapolási, főlösztatási és bezárási joga, a törvény kezdeményezésének joga, a törvényszentesítés joga, valamint a törvények kihirdetésének a joga. A törvényhozó hatalom másik tényezőjét a karok és rendek alkották, melyek az alábbiak szerint oszlottak meg: 1. egyházi főpapok, 2. világi főurak, 3. nemesek, 4. királyi városok rendjei. A négy rend két táblára oszlott, felső és alsó táblára. A korszak országgyűlésein az ülések mindkét táblán nyilvánosak voltak, a karzatra az üres helyek számához képest bárki bemehetett, a földszinti teremben – ahol az érdemi tanácskozás folyt – magyar ruhában és kardosan öltözködve szintén megjelenhettek az érdeklődők. Az országgyűlési ifjúság legtöbbje jogot végzett, vagy az iránt érdeklődő fiatal volt, kiknek kiváló gyakorlati lehetőséget jelentett az ülésekre való bejárás, vagy az országgyűlés mellett vállalt írnoki és egyéb feladatok elvégzése.¹³

Kassay István 1825 januárjában került fel Borsodból Pestre, ahol mint jogvégeztő ember keresett munkát. A ránk maradt első levelét február 8-án keltezte Máriássy Lászlónak Sajókazincra.¹⁴ A táblabírónak frissen kinevezett Máriássynak gratulál, majd tudósítja a pesti eseményekről. Hazahívását elutasítja, mondván: „a vármegyére hazamenni teljességgel nem szándékozom, mert az ott való szolgálat nem szegény legénynek való. Pesten majd szerencsét próbálok, ha találok jó, he nem megtanít a szükség mitévő legyenek.”¹⁵ A pesti ítélőtáblán folyó pereket tanulmányozza, s emellett megbízójának,

⁹ B.-A.-Z. m. lt. IV.501.3685/1821.

¹⁰ B.-A.-Z. m. lt. IV.501.363/1823.

¹¹ B.-A.-Z. m. lt. IV.601/a.2405/1848.

¹² B.-A.-Z. m. lt. IV.601/a.3818/1848.

¹³ Az 1825/27-es országgyűlés részletes leírását adja Vasváry K., 1883. A kötet a Guzmics és a Tar naplók alapján mutatja be az országgyűlésen történeteket. További értékes adalékokkal szolgál Széchenyi István is Naplóiban, ennek kiadása: Budapest 1926. szerkesztette: dr. Vízota Gyula.

¹⁴ B.-A.-Z. m. lt. XV.15.1.21. 1825. február 8.

¹⁵ B.-A.-Z. m. lt. XV.15.1.21. 1825. február 8.

Máriássynak vásárol és rendel könyveket, így a Corpus Juris beszerezhető köteteit, Fáy meséit és egyházi tárgyú köteteket.

Csupán feltételezni lehet, hogy az új országgyűlés híre Pesten éri. Pozsonyi tartózkodásának kezdete 1825 szeptembere, első innen írott levelét szeptember 22-én datálja.¹⁶ Pozsonyba utazását több dolog is motiválhatta. Egyrészt érdeklődése a ritka esemény iránt, másrészt a borsodi közgyűlés tagjaival való személyes kapcsolata, melybe Máriássy Lászlón kívül beleértendő a két borsodi követ, Vay Ábrahám és Ragályi Tamás is. Kassay kancellistaként dolgozott Pozsonyban, melyetapidíj ellenében végzett. Borsod megyének 1825 előtt nem volt számottevő konfliktusa az udvarral. A törvénytelen adó és újoncozás, a papírpénz bevezetése, valamint a királyi kinevezettek ellen szóló tiltakozó feliratait elküldte Bécsbe, remélve, hogy azokat a soron következő országgyűlés orvosolni fogja. Borsod közgyűlésének 42 pontba foglalt utasítása a rendek és a megye sérelmeivel foglalkozik.

A rendek 1825. szeptember 11-én gyűltek össze Pozsonyban, hogy megkezdjék munkájukat. Az udvar által elküldött előterjesztések között találjuk a királyné, Karolina Augusztia koronázását, mely kiváló diplomáciai fogásnak számított az országgyűlés kezdetén. Kassay levelében részletesen ír a koronázásról.¹⁷ Karolina Augusztia, Miksa József bajor király lánya, I. Ferenc negyedik felesége ekkor harminchárom éves, míg a király ötvenhét. A király fogadására Bécsbe küldött országos küldöttség – melynek tagja volt Vay Ábrahám borsodi követ is –, szeptember 15-én érkezik az udvar előkelőségeivel Pozsonyba. Kassay az alábbiakban tudósít az eseményről: „Ő Felségek egy leeresztett és nyolc szürke lovak által húzott hintóba jöttek, jobbra a király, balra a felesége, s temérdek sok nép vivát és éljen kiáltással fejek hajtogatásával és mosolygással fogadták, mindketten magyar öltözetbe voltak, s királyné igen mosolygó tekintetet mutatott s mutat azóta is mindenkor. A kísérő s a szemfényvesztésig cifra hintók között volt herceg Batthyánnak egy, mely amint mondják 16 ezer ezüst forintba került, ezen kívül herceg Eszterháznak, Kohárynak, Pállynak, s a Prímásnak oly gazdag hintóik voltak, hogy azoknál a királyei sem voltak különbek. Lóháton cifra köntösökbe, s gazdag készületű szerszámokba tündöklő paripákon sok mágnások kísérték a felségeket, úgy mint Eszterházy, Hunyady, Károly, Vitzay, Keglevits, Wesselényi s Isten tudja mindeniket, hogy ki, kik között senki oly sok néző szemét magára nem húzta mint Wesselényi, mert úgy néz ki mint egy Herkules, s hangja is van hozzá való. Azt beszélik róla, hogy Párizsban jártában nem kapott a kezére való kesztyűt, hanem mondva kellett csináltatnia, de van is olyan markolatja, amilyenél tán sose láttam nagyobbat.”¹⁸ A király és kíséretének szállása a prímásnak a pozsonyi belső várban lévő palotájában volt, ahol szeptember 16-án fogadta a rendek követeit. Herceg Koháry Ferenc főkancellár a rendekhez magyarul, míg a király latinul szólt. A propozícióknak a nádornak való átadása után az előkelőségek az országházához igyekeztek, hogy felolvassák azokat. Az azok átadásakor mondott királyi beszédre válaszul a rendek „köszönő feleletet” fogalmaztak meg, melyet németesen „Dank Adresnek” neveztek. Az első kerületi ülések – circularis sessio – ennek megfogalmazására ültek össze, majd nekikezdték az érdemi tanácskozáshoz, melynek kapcsán „elsődlegesen a sérelmeket határozták tanácskozásuk tárgyává tenni, bizony remélve, hogy ő felsége azokat a trónbeszédben kifejezett atyai indulata szerint orvosolni

¹⁶ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1825. szeptember 22.

¹⁷ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1825. szeptember 22.

¹⁸ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1825. szeptember 22.

fogja.¹⁹ Kassay István Máriaassynak küldött levele mellé csatolja a királyi proposíciókat, melyek ebben a formában nem maradtak ránk. Az országgyűlés induló napjait leíró levélben tizenkét oldalon számol be az eseményekről, melyek között kiemelendő a királyné koronázásának leírása.

Pozsonyban ekkor tizenkilencedik alkalommal tartottak koronázást (az utolsó ilyen eseményre 1830-ban került sor). A magyar szent korona szeptember 17-én indult el Buda várából, hogy két nap múlva Pozsonyba érkezzen. Az egyes megyék területén megyei bandériumok kísérték az aranyozott hatfogatú császári postakocsit. A koronát szeptember 22-én vitték át a székesegyházból a királyi lakosztályra. A nagyszámú küldöttség által átvitt koronázási ládát 24-én bontották fel, majd a királynéi koronát a szükséges mértékben igazították. Pozsonyban mintegy 15 ezer vendég nézte végig a ceremóniát, melyről Kassay így ír levelében: „25.én a koronázás fényes pompával véghez ment, este a város, a prímás, a Koháry, a Grassalkovics házai és a mi utcánkba emelt triumphaus kapu fényesen ki volt világítva, nem különben a zsinagóga. A prímás háza előtt egy obeliskus, mely némelyek szerint húsz öl magas, emeltetett fából és deszkából, mely lámpákkal telerakatott...”²⁰ „Egy ablakban magyar írás is volt, – nem is volt egyebütt sehol magyar nyelven semmi – ily jeles: Éljen a király és a királyné a magyar hazával!”²¹ A koronázást követően több mint kétszázan vettek részt a hivatalos díszében, melyet másnap este bál követett.

A koronázást követően a rendek kerületi üléseket tartottak és az országgyűlés napirendjeiről tanácskoztak. „Természetes, hogy ami legjobban fáj, annak gyógyítását kellett volna mindeneknek kívánni, s ezt is kívánta az okosabb rész, de fájdalom találkoztak olyanok is, akik mellesleg való tekintetek által megszakíttatván oly dolgokat tettek volna elsőnek, melyek mások előtt utolsónak láttattak” – írja Kassay október 13-án kelt levelében.²² A haladék nélkül való orvoslást kívánó bajoknak tartatván a legközelebbi időbe a katonaállítás és adó kivetése dolgába tett törvénytelenések, ezek húzták a jobb rész figyelmét egészen magukra, s ámbár a királyi proposíciók is az ország boldogságára célzának, mindaz által ezekbe beleereszkedni, sőt a beléjük való beleereszkedést megígérni vagy említeni sem akarták a Rendek, míg a constitúción esett sérelmek meg nem orvosoltattak.”²³ Az alkotmányon esett sérelmek orvoslására nunciumot, üzenetet fogalmaztak meg, melyet a négy kerületi jegyző mellett kerületenként két-két kiküldött segített írásba foglalni.

A megyékbe kiküldött kormánybiztosok megbüntetése „tüzesen vitatott a Kerületekben”, s ezt, valamint az alkotmány egyéb sérelmeit nem mellőzhették a nunciumból. Az esetet a híres Sopron megyei követ, Nagy Pál így foglalta össze Kassay tolmácsolásában: „ez éppen olyan tanács volna, mintha hazámat a földindulás összerázná, s megroksasztván, ennek helyrehozása módjáról építőivel tanácskoznék, s azt javallaná, hogy először a szobákat kell kifesteni.”²⁴ A borsodi követe, Vay Ábrahám és Ragályi Tamás is hozzászóltak a vitához, melyet a personalis, Szögyény Zsigmond is támogatott, mondván: „meg lévén győzve, hogy a tekintetes karokba és rendekbe ezt az értelem és nem az indulat akarja, nem bánom, maradjon. A personalis még eddig nagyon a mi követeink

¹⁹ Horváth M., 1868. 146.

²⁰ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. szeptember 25.

²¹ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. szeptember 25.

²² B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 13.

²³ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 13.

²⁴ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 13.

s az ezekkel egyértelmű jó hazafiak kedve szerint viselte magát, s dicsérik hogy jó s derék professus.”²⁵

A karok és rendek nunciama október 12-én került a főrendek táblája elé. Heves vitát váltott ki az a kérdés, vajon a felsőház a királyi propositiókat vagy az alsóház előterjesztését tűzze napirendjére. Kassay sajnálkozással ír az itt történekről: „Sír az igaz magyar szív vagy méreg hatja el mindenét, mikor látja, hogy azok, kiknek oszlopoknak kellene lenni, a haza mellett vagy hidegek, vagy még ami több az ellene való törekedésbe melegek. Megcsalta a többi közt várakozásába a hazát Illésházy is, ki még a többinél magyarabbnak tetszett, mert nem volt minden részbe a haza jó fiai értelmén. Azt úgy ő, mint a szepesi püspök oltalmazták, hogy propositiók előtt ezen rendkívül esett sérelmek orvoslása kértessen, de többekkel együtt a commissariusoknak megengedni s büntetések kérését kihagyni javasolta. Leghazafibb módon beszélt báró Mednyánszky, gróf Széchenyi kapitány, még hozzá ez egyedül magyar nyelven, jól beszélt a mi főispánunk, s arra fakasztott sokakat, hogy a mágnások szólásába is első Borsod megye.” „Az ifjú mágnások is előre conferentiát tartván készültek a haza mellett beszélni, de gróf Széchenyin kívül egy se szól közülük”.²⁶ Széchenyi első országgyűlési felszólalását mindkét korabeli napló, a Guzmics és a Tar napló is megerősíti. A latin nyelvű főrendi táblán ezért volt feltűnő esemény Széchenyi beszéde, aki magyarul szólalt fel. Október 13-án a felsőház ülésén már több mágnás is magyarul szólalt fel: „A mai ülésbe a mágnások szólásába már több ifjú mágnások is beszéltek magyarul a nuncium mellett, jelesen két Eszterházy, Károlyi, Perényi, Haller.”²⁷ Kassay napi munkája mellett írta leveleit, melyekbe legtöbbször az első oldalra kerülő dátum utáni események is belekerültek. A kiterjedt levelezést folytató fiatal jogász Máriássy László mellett sok más személlyel levelet váltott, s ezért gyakran utal arra, hogy nem is tudja, előző levelében hol fejezte be az események elsorolását.

Csaknem egy hónapi tárgyalás után sikerült lezárni a kormánybiztosok – commissariusok – büntetésének ügyét. A nagy vitát kiváltó téma lezárásaként október 15-én Nagy Pál tartott nagy ívű beszédet az országgyűlésben. Kassay részletesen idézi az ott elhangzottakat, ezzel a megjegyzéssel kiegészítve: „Nagy Pált leginkább ma ismertem meg olyan embernek, aminő 8–9 millió lélekből álló országba amilyen Magyarország talán egynél több nem is lehet.” „Olyan vagy két, de különösen egy beszédet tartott ma Nagy Pál az országos ülésbe a commissariusok ellen, amelyet nem mertem volna, hogy elmerjen ott valaki mondani.”²⁸ A diétai életet 1825 őszén lázas munka jellemezte. Az ülések sokszor még hétvégeken is zajlottak, s a kerületi üléseken kívül a különféle „deputationalis” munkák is lefoglalták a követeket. Reggel 7 vagy 8 órától kezdődtek az ülések, melyek késő délutánig is eltarhattak. „Ma 8 órakor Circulus volt, 10 órára pedig a deputationalis munkák körülnézése végett kinevezett küldöttségnek volt összeülés rendelve. Ebbe igen sok vármegyék követi ki lévén nevezve, bajba vannak, mert a preferentiális sérelmeket is akarván egyúttal kidolgozni, s reprezentálni, s minde követek jelenléte végett megkívántatván, nem tudom hogy lesz hogy deputatio és circulus is lehessen, némelyek déli 12 óráig circulus, azután deputációt, mások azt délig, amazi délután, mások megfordítva, némelyek a Nagy Pál előterjesztése folytatában ma circulus,

²⁵ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 13.

²⁶ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 13.

²⁷ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 13.

²⁸ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 13. Kassay leveleinek nagyobb részét folytatólagosan, több napon keresztül írta, ezért lehetséges, hogy egy-egy levélben a címzés melletti keltezés utáni események is belekerültek.

holnap deputatiot akarnak, talán hétfőn eldől, hogy hát hogy legyen.”²⁹ Az október 22-én a királyhoz elküldött sérelmi felirat a megsértett alkotmány védelmében fogant. A nemzet jogain sérelmek estek, s miután az ország a törvények támaszától megfosztott, „már nemzeti veszedelmétől kellett rettegnie”. A rendek a feliratban sérelmezik, hogy a kormányzás a német–szláv örökös tartományok módjára történt, több esetben nyílt levelek módján, önkényes rendeletekkel, katonai erő bevetésével, a kiküldött királyi biztosok a megyeházákat ostrom alá helyezték, a tisztviselőket elzárták, a tanácskozások szabadságát elfojtották, a levéltárakat megsértették, a jegyzőkönyveket megcsonkították, a pecséteket lefoglalták, az országgyűlés összehívását tizenhárom évig elmulasztották. Hivataluktól számos hazafit megfosztottak, jogaik gyakorlásában akadályoztak. A felirat a sérelmek miatt nem a királyt, hanem „a századok óta folytatott kényuralmi rendszert” okolta. Ezért a karok és rendek követelték, hogy a megsértett törvényeket újra fogadja el az udvar, az adónak ezüstben történő behajtását, az erőszakos újoncozást, valamint a megyékbe kiküldött bizottságokat haladéktalanul szüntessék meg. A megyék egymás közötti levelezését és az országos bizottságok munkálatait az uralkodó engedélyezze.

A királyi válasz, mely november 9-én kelt – bár komoly reményeket nem fűzhettek annak tartalmához – még a várakozástól is elmaradt. Az okokat keresve az udvarban uralkodó személyi ellentéteket vélték felfedezni. „Azt hallani, hogy a resolúció nagyon rossz lesz, ennek pedig okának Zichy Károly, miszerint kedves hazánk édes fiát állítja a szárnyaló hír, s úgy beszél, hogy a Metternich jobb resolúciót akart küldeni, de Zichy állt ellent, akivel amint mondják a palatinus e tárgyban egy keveset keményen is beszélt, s értésére adta, hogy tudja meg, hogy nem csak palatinus, de a király testvérével is beszélt.”³⁰ – írja Kassay november 10-én kelt levelében. „Ha az alkalmatosság holnap reggel pedig nem indulna ... jobb szerettem volna holnap írni, talán már a resolúcióról is tudtam volna valami bizonyosat közleni. Ezt előre is azért írom, hogy a Zichyt addig is átkozhassa a tekintetes úr, s akikkel ezen rossz hírt közli, azok is kérjék fejére a magyarok Istene méltó bosszúállását, mert ha a resolúció jó lesz is, ő kárhozatot érdemel, annyi bizonyos lévén, hogy ő azon volt, hogy rossz legyen. Az ifjúság ellene méreg által elfojtott szívvel kiált átkot, csak az a kár, hogy haragok súlyát vele nem éreztetik.”³¹

A királyi resolúciót a november 12-i együttes ülésen olvasták fel. Ebben az uralkodó nehezményezi, hogy a proposíciók tárgyalását a rendek elhalasztották. A feliratban foglalt sérelmeket, melyet inkább „feledni illett volna” összességében elutasítja, s részletesen ír azon körülményekről, melyek döntéseit megalapozták. E szerint: „midőn egyrészről az engesztelhetetlen ellenség, más részről az újírtani vágyók, vakmerő szándékkal, eleink minden intézményét felforgatni törekedtek, rendkívüli eszközökhöz kellett vala nyúlnia, kivált, midőn országgyűlés összehívására sem idő nem volt, sem a körülmények nem kedveztek. Csak Ő Felsége a kormány élén láthatá a veszélyeket egész rettentő nagyságukban, csak ő választhatta meg ennél fogva az alkalmas eszközöket, melyek által Magyarországot is megmentse, mi sikerült is neki.”³² A pozsonyi közállapotokat jellemzi, hogy a resolúció megfogalmazásával vádolt Zichy Károly ablakait éjszaka bedobálták. A városban és az országgyűlés tagjai közt elterjedtek a gúnyiratok – paszvilusok – melyek egy-egy személyről fogalmazódtak latin nyelven. Ezek minden bizonnyal Pestről vagy vidékről jutottak el Pozsonyba, ahol kézzel kézre jártak, vigyázva, nehogy a titkos-

²⁹ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. október 23.

³⁰ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. november 10.

³¹ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. november 10.

³² Vaszary i. m. 119.

rendőrség kezébe kerüljenek. A két borsodi követről is készültek pasqvilusok, melyek dicsérték azok eddigi munkáját.

Az 1825/27-es pozsonyi országgyűlés egyik legjelentősebb, s máig ható döntése a Magyar Tudós Társaság megalapítása. A követek az 1825. november 3-i ülésen tárgyalták a magyar nyelv ügyét. Előbb kerületi üléseken kívántak a nyelv ügyével foglalkozni, ahol számos követ, így Vay Ábrahám és Ragályi Tamás is hozzászóltak a témához, s „hazafiúi lélekkel beszéltek a magyar nyelv közönségessé való tételének szükséges voltáról”. Majd felsőbüki Nagy Pál beszédében egy korabeli dokumentumra hivatkozott, melyben Mária Terézia idejében a primásnak kötelességévé tette, hogy egyházi méltóságot ne viselhessen olyan személy, aki a német nyelvet nem beszéli. A királyi városok német és magyar polgársága, valamint a magyar arisztokrácia csaknem teljes egészében német nyelvű gazdatisztjei mind indokai voltak annak, hogy az országgyűlés segítse a magyar nyelv elterjedését. Nagy Pál nevezetes beszédére állt fel a kerületi tanácskozáson részt vevő Széchenyi István, aki jószágainak egy esztendei jövedelmét ajánlotta fel a Magyar Tudós Társaság megalapítására. A jelen lévők éljenzése mellett Vay Ábrahám is felkelt, s ezen szavakkal szólt hozzá: „Egy magyart sem hallunk ma már szöllani, ki a magyar nyelv által terjedő nemzetiség minél erősebb megfundálását ne óhajtaná”.³³ Vay 20 000 forintot váltóban ajánlott fel a fenti célra, melyhez csatlakozott gróf Andrássy és gróf Károlyi György is. A Tudós Társaság megalapításáról Kassay ugyan novemberi leveleiben nem szól, de később visszatér erre a témára – 1827 május 3-i levelében –, s miután az akadémia létrejött 1827-ben törvénybe is bekerül, nem elszigetelt kezdeményezésről volt ekkor szó, hanem sokkal inkább egy tudományos intézmény megalapításáról, valamint a nemzeti nyelv és kultúra megőrzésének jelentős mérföldkövéről.

A királyi resolútióra adandó választ a karok és rendek kerületi üléseken és „elegyes üléseken” vitatták meg, pontról pontra elemezve az uralkodótól kapott választ. A többség azok ellen volt, „akik azt állították, hogy míg a resolútióra – nem koldulva – hanem egy szabad nemzethez illő módon nem felelnek, az abban világosan kijelentett abszolutizmus principiumainak ellent nem mondanak, s míg azt visszahúzáván a felség jobb resolútiót nem ad, addig odébb egy lépést sem kell menni, ... hogy ha így határozza el magát az ország, a diéta el fog bocsátani.”³⁴ A rendek és a király közötti egyre feszültebb helyzetet József nádor oldotta meg, aki tanácskozást kezdeményezett a rendekkel, azokat magához hívatta és felajánlotta közbenjárását az ügyben. Vitéz János abaúji követ javaslata, aki „javallta, hogy meg kéne kérni a palatinust, a végett mint közbenjáró vesse közbe magát a király és nemzet közt, s igyekezzen azon sérelmes resolúcio visszahúztatása után jobbat eszközölni, melyet a palatinus egész készséggel láttatott elfogadni”.³⁵ A nádori teendőket ellátó József főherceg november 20-án kapta kézhez a főrendek által is elfogadott nunciumot és másnap Bécsbe ment. A nagy várakozással várt válasz körüli állapotot így írja le Kassay Máriássy Lászlóhoz küldött levelében: „Azt mondják, hogy a király megbánta volna hogy oly rossz resolútiót adott és hogy ő nem is akart volna oly rosszat adni, mert mikor beszéltek neki hogy a magyarok igen nagyon meg vagynak illetődve, azt mondják azt mondta volna: no das war nicht so schlecht gemeint”.³⁶ A Kassay által elküldött nunciumok és resolúciók nem maradtak fenn a levelek mellett,

³³ Vaszary i. m. 115.

³⁴ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. november 20.

³⁵ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. november 23.

³⁶ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. november 23.

melynek bizonyára az volt az oka, hogy azokat a címzett Máriássy Lászlón kívül mások is olvasták és azért nem osztottak a levelek későbbi sorsával.

A nádor közbenjárásával elküldött resolútióra november 26-án kelt és Pozsonyba 28-án érkezett az uralkodó újabb leirata. Ez jóval engedékenyebb hangneme és a benne foglaltak miatt is megnyugtatta a rendeket. Az alkotmány és az igazgatás törvényszerűségének megtartása mellett lehetőséget teremt arra, hogy a megyék egymás közti levelezését külön törvényben szabályozzák és a következő országgyűlés hatánapját még az előző diétán kitűzzék. Kassay leveléhez csatolja a királyi leirat másolatát – mely sok hasonló dokumentummal együtt nem maradt ránk – ezen megjegyzéssel: „... most van szerencsém ide zárni a tisztelt közbenjáróság által eszközölt királyi választ. Ez jobb mint sokak reménylették, s jobb mint az elébbi, de mégse olyan, amire Tamás úr azt mondhatná, hogy no e bizony jó! De sokan azt mondják, hogy tekintetbe vévén az elébbit, melyet ez csakugyan agyba főbe pofoz, még tűrhet.”³⁷ Az 1825-ös év december hónapja a felküldendő törvényjavaslatok vitáival telt el. A rendek és a főrendek közötti fő nézetkülönbség két téma köré csoportosult, jelesen az adó és a korábbi években beszedett adók beszámításán, illetve a következő országgyűlés hatánapjának megállapításán. A rendek ragaszkodtak a törvénytelenül beszedett adók beszámításába, s az országgyűlés kezdő napjának a király által való kijelölésébe. A főrendek mindezeket ellenezvén csak olyan törvényjavaslatok felküldéséhez kívántak hozzájárulni, melyet mindkét ház elfogadott. „Ezen két kérdésbe annyira vetélkedtek már, két héttől óta egymással, hogy ámbár mind a két tábla a másikhoz küldözött üzeneteibe minden okait kimerítette, mindazáltal sem azt hinni nem akarja, hogy okai a másik fél által kiforgattattak volna, s a másik kívánságára állni nem akar, s a dolog további vitatása még ma is a jövő hétre elhalasztatott. Ezen articulusokat a hozzájuk mindkét részről járult észrevételekkel le fogván írni, azokat tekintetes úrnak adandó alkalmatosságtól megküldöm, hogy az egész vitatás folyamatát azokból által láthassa” – írja Kassay István 1825. december 31-én kelt levelében.³⁸

A januári üléseken szinte alig haladtak előre a törvényjavaslatok tárgyalásában. Már-már úgy tűnt, hogy az 1542. évi 36. és az 1550. évi 64. törvényekre hivatkozva az alsóház külön javaslatot terjeszt az uralkodó elé, mely egyúttal azt is jelentette volna, hogy nincs egyetértés a két ház között, s jogában áll a főrendeknek is külön javaslattal az uralkodó elé járulni. Mintegy hatheti tanácskozás után az újabb felirat 1826. január 17-én készült el. Az ezt követő hetek és hónapok a két ház közötti szakadatlan vitákkal jellemezhetők, melyekből a megegyezés nehezen látszott körvonalazódni. „Az ország gyűlése a sürgetőbb kívánságok iránt készített üzenetekkel foglalatostkodik, mely már a főrendek által is megvizsgáltatván, a rendek most az elsők által tett észrevételekre adandó felelettel bajoskodnak” – olvashatjuk az 1826. február 19-i levélben.³⁹ „Az ország rendei mind addig a preferenciákkal, s jelesen most a főrendek által tett észrevételekkel foglalatostkodnak. Lassan megy a munka, mert sok az elhárítani való akadály, ugyanis azoknak kiket csupán a haza szeretete lelkesít, most a magukat hazájuknál sokkal jobban szerető követekkel, majd többnyire minden jónak ellent álló papsággal, majd a főrendekkel kell tusakodniuk, akik mintha nem is azon haza gyermekei volnának s megfeledkezvén hogy éppen nekik volna több okuk legbuzgóbban vívni a haza java mellett, a

³⁷ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. november 29.

³⁸ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. december 31.

³⁹ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. február 19.

királyi jussokat nem csak legtűzeesebben védelmezik, (amelyeket az első is épségbe kívánnak maradni) de azokat tulajdon nemzetek karával is szélesíteni törekednek.”⁴⁰

Az ülések témái között ismét megtalálhatjuk a magyar nyelvet, melynek a közhivataloknál való terjesztését szorgalmazták sokan. Zólyom, Túróc, Liptó követei, valamint a horvát követek a magyar nyelvnek csupán hosszabb idő alatti elfogadtatását javasolták a hivatalokban. Szepes, Sáros, Trencsén és a királyi városok követi mértéktesebbnek mutatkoztak, míg a zólyomi követ, Radvánszky Antal a magyar nyelv alkalmatlanságáról szólt beszédében, javasolva a latinnak a további használatát, felzúdulást okozva ezzel a diétán.

A Széchenyi által elindított Tudós Társaság ügye a tavasz folyamán többször is napirendre került. Az újabb ajánlásoknak köszönhetően egyre nőtt azon pénzalap, mely biztosítékaul szolgált a későbbi akadémiának. Gróf Eszterházy Mihály és Károly és gróf Batthyány János fejenként 10–10 ezer ezüstforintot ajánlottak fel, gróf Telekiék a könyvtárukat értékes kéziratokkal. Az országgyűlés végére 250 ezer forint gyűlt össze.

Az uralkodó 1826. április 9-én kelt válaszában főbb pontjában is kielégítette az ország rendjeit, de az egyik fő sérelemben nem enged. Az előző években beszédett adó többletének beszámításához nem járult hozzá, mondván: a kincstár körülményei nem engedik. Az 1826-os esztendő országgyűlési munkái elhúzódó, hosszú vitákat hoztak, hogy egy évre rá, 1827 augusztusában mintegy 45 törvényt szentesítsen az uralkodó, melyek összességében a megsértett magyar alkotmány visszaállítását eredményezzék, egyben utat engedve azon reformtörekvéseknek, melyeknek legfőbb kezdeményezője maga Széchenyi István.

Hétköznapiak az egykori Pozsonyban

A terjedelmes levelezés forrásértékét egyrészt a diétai élet bemutatása, az ottani szereplők fellépéseinek és beszédeinek ismertetése adja, másrészt Kassay számtalan adatot közöl az egykori pozsonyi viszonyokról, a borsodi követek hétköznapijairól, a városban zajló fontosabb társadalmi és közéleti eseményekről, melybe beletartoznak a lóversenyek vagy a főúri fogadások egyaránt. A levelezés kiegészíti az eddigi kutatásokat, többek között Kumlich Emil vagy Sas Andor Pozsonyról szóló köteteit, írásait.⁴¹

A XIX. század első felében Pozsony Pest és Debrecen mellett a harmadik legnagyobb lélekszámú városa az országnak, a maga több mint 30 ezernyi lakosságával.⁴² Bár az országgyűlések 1848-ig Pozsonyban voltak, de Pest fejlesztése, politikai, gazdasági és kulturális kiemelkedése a szabadságharc előtti évtizedekben már javában zajlik. Az akadémia gondolata Pozsonyban fogan, de már Pesten valósul meg, Kossuth Pesti Hírlapja ugyancsak ezt a tendenciát erősíti, hiszen előzménye a Pozsonyban elindított Országgyűlési Tudósítások. Az 1848 előtti évtizedek Pozsony életében a biedermeier időszakának nevezhetők. Csönd, visszafojtottság, a hatalom előtt való meghajlás, rezignáció, ez a biedermeier világa.⁴³ Kassay háromhetente, havonta küldte leveleit Sajókazincra. A korabeli viszonyokat ismerve két módja volt a levelek célba juttatásának. Egyrészt a menetrendszerinti postakocsival, mely keleti irányban a Csallóközön át Pesten, valamint Eger érintésével, Miskolcon keresztül szállította a leveleket. A levelek kézhez vételének

⁴⁰ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1. 21. 1825. február 28.

⁴¹ Kumlich E., 1908.; Sas A., 1995.

⁴² Sas i. m. 12.

⁴³ Sas i. m. 9.

ideje általában 10–12 nap volt, melyet befolyásolt az a tény is – amiről Kassay is gyakran szól –, hogy a levelek gyakran elvesztek a postán, mások felbontottan jutottak el a címzetthez, Máriássy Lászlóhoz, ami a korszakban jól működő titkosszolgálatoknak – akkori szóhasználattal titkos policájoknak – volt köszönhető. A levélküldés másik módja az ún. alkalmatosság volt, melyen a követekhez Borsodból feljött hajdúkat, családtagokat vagy egyéb személyeket, így például borkereskedőket kell érteni, akik sokszor Szászországból vagy Tübingiából hazautazva vettek magukhoz leveleket. Ezen esetekben a levelek célba jutása biztosabb volt, de a megérkezésük időpontja bizonytalanabb, mint a postajáráttal küldötteké.

A diéta megnyitása után megtartott királyné koronázás tekintetében érdekes közléseket tartalmaznak a levelek. A koronázás napjaiban az egykori Pozsonyban mintegy tizenötezer vendég lehetett jelen. A karok és rendek koronázási ajándéka 50 ezer arany volt, melyet a maga körében teremtett elő a fő- és köznemesség. A néhány nap alatt összegyűjtött összeget ébenfa ládába tették, és október 2-án nyújtották át a már megkoronázott királynénak.⁴⁴ A koronázásra a városba érkeztek a magyar nemesi testőrök, akik új „gála ruhákkal” és a gazdagon feldíszített lovaikkal emelték a pompás ünnepséget.⁴⁵

A koronázás után szűkebb körű udvari díszebédet tartottak a prímási palotában, amit a városi Vigadó nagytermében megrendezett koronázási lakoma követett, az uralkodó költségén. Ezen csaknem valamennyi mágnás és követ részt vett. A hat asztalnál helyet foglaló mintegy hétszáz vendéget a királyi pár is megisztelte jelenlétével, többekkel személyesen is szót váltva. Este ingyenes magyar nyelvű színi előadás volt a színházban. Másnap, szeptember 26-án bált rendeztek a koronázás tiszteletére.⁴⁶

Karolina Augusztina koronázásának tiszteletére a vendégek Pozsonyba való megérkezése előtt új hidat vertek a Dunán, amely huszonhárom csónakon állt. A hajók átjutása miatt közepén szétnyitható volt, s csak télen szedték szét. A híd közepén Nepomuki Szent János szobrával díszített kápolna állt.⁴⁷ A királynő tiszteletére állított hidat Karolina Augusztina hídnak nevezték el, majd később azt az uralkodó Pozsony városának adományozta. A koronázás emlékére díszkutat is emeltek az irgalmasok kolostora előtti téren, az egykori koronázási eskütétel helyén.

Szólni kell a különféle ebédekről, fogadásokról, ünnepségekről, melyek meghatározták az országgyűlés alatti pozsonyi életet. A követek pozsonyi jelenléte nem kevés kiadással járt együtt. Vay Ábrahám mint tehetős személy családtagjaival, cselédeivel, szakácsával együtt utazott Pozsonyba, ahol, mint azt Kassay megjegyzi rendszeresen hívta magához ismerőseit, vendégeit. „Mi rendesen Vay önagyságához járunk ebédre, s mikor vendég nincsen is 26-an eszünk, de vendég nélkül soha sincs az asztal.”⁴⁸ Sokszor ezen ebédek a diétai munkák miatt egészen későn kezdődtek: „Mióta ezen unalmas vitatás folyik, három négy nap is ülünk ebédhez egymás után délutáni öt, s hatodfél órakor.”⁴⁹ A borsodi követek rendszeresen jártak ebédekre felsőházi személyekhez, így József nádorhoz, Koháry Ferenc főkancellárhoz, Cziráky Antal tárnokmesterhez, Illésházy István főasztalnok főispánhoz, Eszterházy Miklós testőrkapitány, Sopron megye főispánjához, valamint Rudnay Sándor prímás, esztergomi érsek rezidenciájára.⁵⁰

⁴⁴ Kumlik i. m. 25.

⁴⁵ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1825. szeptember 22.

⁴⁶ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1825. szeptember 22.

⁴⁷ Stefan, H. 1986. 48.

⁴⁸ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1825. szeptember 22.

⁴⁹ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1826. január 26.

⁵⁰ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1826. november 10.

Kassay közlése szerint Borsodból tizenheten tartózkodtak a diéta alatt Pozsonyban. A követek mellett ott találjuk családtagjaikat, a titkárokat, a velük élő személyzetet és a vármegyéről csupán néhány napra felutazó hajdúkat is.

Rendszeresek voltak az újévi és a királyt valamint a királynét névnapjukon köszöntő fogadások. A rendek a palatinus, József nádor feleségét küldöttségileg köszöntötték 1826 januárjában. A hercegasszony magyarul szólt a küldöttség tagjaihoz, melyet saját maga által leírva át is adott a vendégeknek. A királyt és királynét névnapjaikon – Karolina napja február 2. – is köszöntötték, mely alkalomból 50 fős küldöttség utazott Bécsbe. A küldöttség tagjai személyes audienciát is kaptak az uralkodótól. Ezen küldöttség tagja volt Széchenyi és Szegedy Ferenc zalai követ is, akik nem jelentek meg az audiencián. Ennek okát a „felküldendő kívánságok” elutasításában látja Kassay.⁵¹

Nagy társadalmi jelentősége volt a diéta ideje alatt, 1826. április 9-én megtartott első pozsonyi lóversenynek. Gróf Széchenyi István, gróf Eszterházy Mihály és Károly mellett herceg Odeskolky, gróf Klam és gróf Kollowrat szervezték a versenyt. Utóbbi két katonatiszt maga ült a lovára, míg a többi lovon a két Eszterházy lovászmesterei ültek. Az újszerű társadalmi eseménynek a korabeli lapok tudósítása alapján mintegy 5-6000 látogatója volt.⁵² A verseny bírása báró Wesselényi Miklós volt, aki néhány karácsony környéki hét kivételével végig Pozsonyban tartózkodott a diéta alatt. A futtatások közül csaknem mindegyiket Eszterházy Mihály lovásza nyerte. Egy lovasz a verseny alatt történt súlyos balesetben másnap meg is halt.⁵³ Wesselényi Miklós rendszeresen látogatta az üléseket, személyiségével nagy hatást gyakorolva a fiatal mágnásokra. „Ezen mind testi alkotásra, mind lelki erejére nézve Hercules igen liberális gondolkodású, s a társaságba mulatságos ifjú bárónak mennydörgő hangja elmés tréfája beszédével szép contrastba van, igen gyakran ebédel Vay önagyságánál, egymást nagyon szeretik, hanem most csak kenyérral és vízzel él – csak önként –, hihető hízása akadályozása kedvére, melyre különben hajlandó, arra határozván magát, hogy hat hetekig csak kenyérral és vízzel fog élni. Már egyszer két holnapokig próbált minden ital nélkül ellenni, ezt erősebbnek tartja a kenyéren s vízen való böjtnél, de azért ő kiállotta, s az alatt levest sem evett. Nem tudom más képes volna-e ezt megtenni? De ki merészkedne az erős Wesselényivel?”⁵⁴

A két borsodi követ nem tartózkodott folyamatosan Pozsonyban, családi és gazdasági ügyeik intézése céljából többször is hazautaztak, mely a távolság miatt több heti távollétet jelentett a diétáról. Ragályi Tamás 1825 decemberében mintegy hat hétre volt távol, míg Vay Ábrahám a palatinus engedélyével 1826. május 9-én hagyta el Pozsonyt, majd követi hivataláról júliusban le is mondott, hogy helyét szeptembertől Palóczy Lászlónak adja át. Csak érdekességnek említhető meg, hogy Vay Pestig hajót fogadott, amit „előpénzelt”.⁵⁵

A leveleket küldő Kassay István számos személyes kérést is teljesített Máriássy Lászlónak. A levelekhez mellékelte, a diéta munkájához kapcsolódó irományok mellett újságokat, könyveket is küldött, utóbbiakat áruk miatt Máriássy külön megrendelésére szerezte be. A hazai könyv- és újságkiadás egyik bölcsőjének tekinthető Pozsonyban 1764-től működött a német nyelvű Pressburger Zeitung, mint morális-ismeretterjesztő

⁵¹ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1826. február 26.

⁵² Sas i. m. 76.

⁵³ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1826. április 21.

⁵⁴ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1826. április 21.

⁵⁵ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1826. július 27.

folyóirat.⁵⁶ A Máriássy által megrendelt könyveket Kassay általában a Landes-féle könyvkereskedésben vásárolta, vagy ezen keresztül hozatta német nyelvterületről, főként Lipcséből. Több utalást is tesz a városi antikváriumok felkeresésére is, ahol szintén megbízásból keresett könyveket. Máriássy László mint protestáns vallású személy egyházi, dogmatikai könyveket, politikai, filozófiai köteteket (pl. Rousseaut), a Corpus Jurist, verseket, klasszikusokat és többek között Fáy meséit kérte beszerezni Kassaytól.

Az 1825/27-es országgyűlés csaknem két teljes évig tartott, hosszú hónapok csaknem meddő tanácskozásai után. Az uralkodó 1827. március 27-én kelt királyi leiratában közölte, hogy május 18-án berekeszti a diétát, majd később augusztus 18-ig meghosszabbította azt. Kassay utolsó levelét 1827. augusztus 4-én keltezi Pozsonyból, melyet az akkor már Sajósenyén élő Máriássynak címez. „A kancellária részéről vice cancellarius Revitzky öexcellenciája tegnap előtt a hozzátartozókkal együtt itten megérkezett, innen ki lehet húzni, hogy nem sokára haza megyünk, ám bár a végső nap még kimondva nincsen.”⁵⁷ Az országgyűlésen elfogadott törvények közül – mintegy negyven törvény került elfogadásra – leginkább az ország alkotmányát megerősítő III. tv., (Az alaptörvénynek érvényben való megtartásukról), az országgyűlés adó- és újoncmegállapító jogát elismerő IV. tv., (Az 1790/91. 19. cikkely rendelkezésének mindenkor pontos megtartásáról), a háromévenkénti országgyűlés megerősítéséről szóló V. tv. (Hogy országgyűlések minden három évben okvetlenül tartassanak) és az akadémia létrejöttéről szóló 11. tv. (A hazai nyelv művelésére föllálitandó tudós társaságról vagy magyar akadémiairól) a legjelentősebbek.⁵⁸ Az országgyűlésen valójában az alkotmány megerősítését vitték sikerre a rendek, mely után megindulhattak az igazi reformmunkálatok az országban. Kassay István az országgyűlés mellett szerzett ismereteit és tudását később pesti ügyvédként kamatoztatva, számos ügyben segítve Borsod megyét és az itteni megbízóit egyaránt. A jurátus Kassay egyike volt azon kevésbé ismert, vagy ismeretlen reformkori jogászoknak, akik munkájukkal hozzájárultak a reformkori változásokhoz, melyet már a forradalom és szabadságarc dicsőséges hónapjai követtek.

IRODALOM

Csorba Sándor

2000 Reformkori egyesületek Patakon és a társalkodási egyesület Pozsonyban. Budapest

Horváth Mihály

1868 Huszonöt év Magyarország történelméből. Pest

Kempelen Béla

1913 Magyar nemes családok. Budapest

Kumlik Emil

1908 Adalékok a pozsonyi országgyűlések történetéhez. Pozsony

Nagy Iván

1860 Magyarország családai címerekkel és nemzedéki táblákkal. Pest

---

⁵⁶ *Sas* i. m. 126.

⁵⁷ B.-A.-Z. m. lt. XV.15. 1.21. 1826. augusztus 4.

⁵⁸ Magyar Törvénytar 1741–1835. évi törvénycikkek Budapest, 1901. 430–489.

Vaszary Kolos

1883 Adatok a pozsonyi 1825.-dik országgyűlés történetéhez. Győr

Sas Andor

1995 Pozsony, az egykori koronázási város. Pozsony

Stefan, Holcik

1986 Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830. Budapest

RANDBEMERKUNGEN ZU EINEM BRIEFWECHSEL AUS DER REFORMZEIT

DIE BRIEFE VON ISTVÁN KASSAY ÜBER DEN PRESSBURGSCHEN LANDTAG

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts fanden politische und öffentliche Veränderungen statt. Die Reformzeit ist hauptsächlich an die pressburgschen Landtage sowie an den Namen von István Széchenyi zu knüpfen. Da man über den pressburgschen Landtag von 1825/27 kein ausführliches parlamentarisches Protokoll hat, kann man die Geschehnisse hauptsächlich aus verschiedenen Tagebüchern, Briefwechseln und Erinnerungen rekonstruieren.

In der Arbeit des Landtages spielte neben den Boten die junge Intelligenz eine große Rolle, die meistens Jura studiert hatte. Diese konnte in drei Gruppen geteilt werden. Die Gerichtsreferendare, die Jura studiert hatten, waren die Jugendlichen, die zum Ablegen ihrer Prüfungen Übung erwarben. Die Kanzlisten oder Kleinboten übernahmen nach ihrer Rechtsanwaltsprüfung neben einem Boten Amtsaufgaben, solange die mit dem Namen *ablegati absentium* erwähnten Jugendlichen abwesende Magnaten, Witwen und Oberpriester vertraten.

István Kassay, der aus einer adeligen Familie in Sajókazinc stammt, geriet im September 1825 als Kanzlist nach Pressburg, von woher er dem Grundbesitzer von Sajókazinc und Komitatstafelrichter László Máriássy regelmäßig Briefe schickte. Die uns erhaltenen Briefe von Kassay stellen nicht nur die Ereignisse des pressburgschen Landestages vor, sondern sie bringen den Alltag im Landtag und die Tätigkeit der Borsoder Boten Ábrahám Vay und Tamás Ragályi näher, sie ergänzen das geschaffene Bild über den Landtag mit wertvollen Angaben und berichten uns über die oft langen Monate voller Debatten der Gesetzgebung. Der Briefwechsel folgt den Geschehnissen von der Eröffnung des Landtages bis zu seiner Schließung im August 1827 auf Schritt und Tritt. Die vorliegende Studie stellt die Ereignisse der ersten acht Monate vor.

Außer den Ereignissen im Landtag erhalten wir auch über den Alltag in der Krönungsstadt Pressburg, über die Krönung von Karolina Augusztá, über das Gesellschaftsleben, über den Alltag der Boten und über die durch István Kassay verrichtete Arbeit ein Bild. Obwohl die Antworten des Empfängers der Briefe, László Máriássy, uns nicht erhalten sind, gibt es in den Briefen von István Kassay zahlreiche Hinweise auf die Borsoder Ereignisse dieser Zeit sowie auf die Komitats- und Familiengeschichte.

Die Studie stellt die Briefe reich mit Zitaten vor, die ausgezeichnete Quellen der Ereignisse des berühmt gewordenen Landtages und der pressburgschen Landtage sind.

* *György Rózsa*

EGY BÜKKALJAI TELEPÜLÉS GAZDASÁGA ÉS TÁRSADALMA A 16–20. SZÁZADBAN

PAPP JÁNOS

Bevezető

Kisgyőr község Miskolctól délnyugatra, a Bükk hegység egyik völgykatlanában fekszik. A Miskolc–Kisgyőr távolság műúton ma 20 km, de mielőtt az megépült volna, a falusiak a hegyen keresztül közelítették meg gyalogszerrel a várost. A községet észak és nyugat felől a Bükk 600–700 m magas nyúlványai, dél és kelet felől alacsonyabb csúcsok és dombok határolják. A hegyoldalakat mindenfelé erdő borítja.

A községet övező hegyek déli lejtőin szőlőskertek vannak sokféle gyümölcsfával keveredve. A levegő tiszta, köd csak ritkán üli meg a tájat itt-ott a fagyugos mélyedésekben. A csapadék több mint az Alföldön, sajnos az ivóvíz a közelmúltig kevés volt. Szinte zavartalan a magaslati zöldövezet ősi, természetes állapota.

Kisgyőr vidéke az őskor óta lakható volt. Ezt jól bizonyítják a térség barlangjaiban talált őskori leletek, valamint a térségben végighúzódó sáncvár-rendszer, ahol az ókori és kora középkori vándorló nomád törzsek meghúzódhattak. Természetesen a magyar honfoglalással egy korszak zárult le az éppen itt élők életében, s egy új korszak vette kezdetét: a letelepült életmódot folytató gazdálkodás. Ekkortól jönnek létre a térségben a különböző kisebb-nagyobb települések.

A középkori Kisgyőr

Kisgyőr község a tatárjárás után alapozódhatott meg, miután megkezdődött az ország újjáépítése. Neve először egy 1261-ben kiadott oklevélben szerepelt. Az elnevezése Diósgyőrhöz hasonlatos, vagy azzal megfelelő alakulást mutat: *Knysgewr*, *Kisgywr*, *Kysger*, *Kysgeor*, *Kisgyewr*. A diósgyőri uradalom birtoktestébe olvadt település lett a későbbiekben. Emiatt története szerves részét képezi a diósgyőri uradalom történetének. Vita tárgyát képezheti az a tényállás, hogy ebben az időszakban ki lehetett a valós úr a község felett. Ugyanis egyes források¹ szerint Kisgyőr az egri püspökség birtokai között szerepelt. Más források az Ákosok birtokának mondják.² Én a két forrás alapján azt mondanám, hogy a világi ura Diósgyőr mindenkori ura, míg az egyházi tizedet az egri káptalannak volt köteles fizetni.

Ernye fia, István, hű maradt a mindenkori királyokhoz, és így birtokait szépen gyarapíthatta. De a tartományúri vetélkedésben is kivette a részét szemben a Miskócokkal. Az interregnum időszakában István eredetileg Vencel, cseh trónkövetelőt támogatta a hatalmi harcokban. De miután ő kudarcot vallott, István visszavonult a bükki fészkebe, s nem törődött a továbbiakban az ország sorsával. Később megbékélt az Anjou-királyal, s így 1315-ben bekövetkezett haláláig Károly Róbert nem háborgatta őt. 1312-ben a Miskócok csillaga leáldozott a rozgonyi csatában. Helyüket és birtokaikat a Szécsiek

¹ Borovszky S., 1909. 5–15.

² Csikvári A., 1939. IV. rész 76–77.

vették át. István nádor halála után fiai érthetetlen módon szembefordultak a királlyal, s így a Rozgonyi Győző az Ákos nemzetség birtokát is elkobozta (1316). Ettől kezdve a diósgyőri uradalom királyi birtokként szerepelt, amit a király a hozzá hű embereknek adományozhatott. Elsőként az Ákosok után Debreceni Dousa (Dózsa), erdélyi vajda kapja meg, majd őt a Szécsiek követik, mint a térség feltörekvő nagybirtokos családja.

A 13. század végére és a 14. században már világos képet kaphatunk magáról az uradalomról és azokról a szolgáltató falvakról, melyek hozzá tartoztak. Ezek: Diósgyőr község, Felső-Barcika, Ludna, Varbó, Paraszna, Kondó, Ecseg, Arnót, Alsó- és Felső-Zsolcza, Kisgyewr, Aranyos, Mohi, Poga, Emőd, Szalonta, Nagycsécs, Örs, Szederkény, Kisfalud, Radistyán, Kápolna, Nyék, *Tuulvosd*, *Isztring*, *Odolmány*, *Zelpeste*.³ Ez utóbbi négy falu a török idejére teljesen elnéptelenedett. Itt megemlítenék még két későbbi mezővárost, Mezőkövesdet és Kereszttest, melyek az uradalom déli határát képezték, s melyek 1365-től mezővárosi rangot kaptak.

A 14. század békés századnak bizonyult e településekre nézve. Nagy Lajos idején még egy kisebb virágkorszak is beköszöntött, miután a király fontosabb székhellyé emelte ki Diósgyőrt. A későbbiekben királynéi jegyajándékká vált, és ez így is maradt a török kor beköszöntéig, amikor az uradalomból zálogbirtok lett.

Ezt a békés átmeneti fejlődést akasztották meg a 15. században a térségben megjelenő husziták. A cseh földről menekült husziták a térségben nem éppen jó szándékkal tevékenykedtek. Inkább rablók módjára vetették magukat a békés falvakra, s raboltak, fosztogattak. A legnehezebb időszak akkor köszöntött a vidékre, mikor V. László (1440–1458) anyja, Erzsébet anyakirályné Jan Giskrát, a cseh huszita vezért nevezte ki Felső-Magyarország főkapitányává. Giskra igyekezett a térség földesurává válni, ezért 1440-ben feleségül vette Rozgonyi Annát. Borsod megyében az időszak legjelentősebb hatalmassága Bebek Imre. Erzsébettől megkapta Diósgyőr várát, s ez Borsod hatalmi központjává vált. Giskra 1445-ben – Bebek Imrével és Rozgonyi Györggyel együtt – egyike lett az országos főkapitányoknak.⁴ A huszita rablóbandák ellen Hunyadi János lép fel először a térségben. 1451-ben eredmények nélkül egy árulás miatt kénytelen visszavonulni a törökverő. De az ország határainak külső védelme elszólítja a további harcoktól. Helyét a későbbiekben fia, I. Mátyás (1458–1490) veszi át. A király személyesen indul a csehek ellen. Előbb Egernél gyűjti össze híveit, majd a Sajó völgyébe ment, és sorra elfoglalta az ottani várakat. Giskra a végső pusztulást elkerülve behódolt Mátyásnak (1472), s megbékélt vele. Giskra a békéért cserébe megkapta Lippa és Solymos várát. Így ért véget a huszita mozgalom a Felvidéken. Persze a huszita emlékek nem tűntek el nyomtalanul. Több településben, köztük Kisgyőr népében is mély nyomokat hagytak. Ezek leginkább a helynevek gyűjtéséből derülnek ki. Ilyen helyek Kisgyőrben a Csehbérc és Cseh-völgy, ez utóbbi szép lapályos völgy, nevét a régi időben a csehektől nyerhette. De rablófészeknek használható volt még ekkoriban a Halomvár, Kisgyőr és Harsány határvonalán, valamint az Alsó-Kecskevár.⁵

Kisgyőr és térsége gazdaságilag ekkoriban főként az erdőre támaszkodott. Mezőgazdasága nagyon minimális, viszont ekkoriban terjedt el a szőlőművelés. A kisgyőri „hegyek” szőlősegeiről legkorábban egy 1497-ben kelt okiratból tudunk. Tehát nagyon valószínű, hogy már a törökök megjelenése előtt jelentős lehetett errefelé a szőlő- és

³ Borovszky S., 1909. 5–15.

⁴ Lehoczy A., 1997. 93–94.

⁵ Lehoczy A., 1997. 97–99.

borgazdaság.⁶ Későbbi adóösszeírásokban is gyakorta szerepelnek a szőlővel kapcsolatos adatok.

A 16. század nagy változások előszelét hozta magával. A gyenge kezű uralkodók, a Jagellók nem tudták már úgy kézben tartani a hatalmat. Ennek az egyik legkézenfekvőbb oka az 1514-ben bekövetkezett parasztlázadás, majd a mohácsi katasztrófa 1526-ban. Az 1514-ben kiadott Werbőczy-törvénykönyv 2. és 3. törvénycikkében említés esik arról, hogy Diósgyőrt koronauradalommá nyilvánítják. Ez azt jelentette, hogy az uradalommal ettől kezdve a király rendelkezett, kincstári birtokká lett. Viszont a királynak leginkább pénzre volt szüksége s így 1540-től kezdve I. Ferdinánd (1526–1564) jóvoltából zálogbirtokká lett Diósgyőr.

A mohácsi vész közvetlenül nem érintette a Bükk-vidéket. A települések továbbra is éltek mindennapi életüket. Az igazi vész csak az 1540-es évektől ért el ide is, mikor a török befészkelte magát Budára (1541), s megkezdte az ország középső és északkeleti végeinek hódoltatását.

A török kortól a 18. századig

Az 1540-es években a térségünket is elérte a török. Legelőször 1544-ben sarcolják meg és égetik fel Kisgyőrt más településekkel együtt. Ugyanez évben foglalták el Hatvant a törökök, s így válhatott Dél-Borsod is hódoltsági területté. Bár ezt sem Ferdinánd, sem a Szapolyait képviselő „barát” nem helyezte. Az Eger első ostromára 1552-ben került sor. Vidékünk felvonulási területté vált, és egy ilyen nagy tömegű hadsereg hadtáptérületévé is. A vár sikertelen ostroma után egy ideig nyugodt volt a légkör, de 1554-ben elesett Fülek vára. Észak-Borsod mellett a bég behajtói Dél-Borsodig lemerészkedtek.⁷ Az 1568-as Drinápolyi béke rögzítette a török előrenyomulás határát. Szinte teljesen bekerítették Szarvaskő, Cserépvár és Diósgyőr várait. A török adózás kihatott Kisgyőrré is. A török 1555-ben felgyújtotta, majd ezt követően hódoltsággá tette. A török adót kezdetben Hatvanba fizette a község, s ez az adó többszöri emelés után 200 forintot tett ki. Fülek visszafoglalása után nem fizetett. Eger 1596-os elestével sem adózott, de látva a szomszédos helységek pusztulását, újra meghódolt. Az új adó 16 forint lett, de hamarosan emelkedni kezdett. Ezenkívül különféle szolgáltatások is terhelték a községet.⁸ Az 1552–1596 közötti időszak a térségnek a „békés hódoltság” állapotát hozta. Ha nem számítjuk a pusztítások éveit, lényegében tovább működött a települések gazdasága. A népesség viszont csökkent. Erre utalnak azon települések, melyek a korszakban szinte teljesen elnéptelenednek.

Gazdaság

A 16. század közepén került térségünk abba a helyzetbe, hogy meg tudjuk rajzolni gazdasági állapotát. Ugyanakkor bonyolult ez a korszak: a jobbágyság gazdaságilag egyre fejlettebb, jogilag egyre kötöttebb. De érdemes megemlíteni, hogy az egész megyénk különböző kistájain évszázadokon át meghatározó gazdasági ágazat volt az állattartás és az erdőhasznosítás. A korszak fontosabb gazdasági forrásai:

–1546-ból származik az a portális jegyzék, amely az adott év állami adóját tartalmazza. Az adó előbb 1 forint, majd 1549-ben 1 forint 30 dénár. 1558-ban már másfél

⁶ MOL E156 92/1.

⁷ Lehoczky A., 1997. 120–128.

⁸ Csikvári A., 1939. I. rész: 34–35., IV. rész: 76–77.

forint.⁹ –1548-ból származnak az első török adóösszeírások, melyek arról adnak képet, hogy milyen terhet jelentett a népesség számára a török hódoltságból következő állapot.¹⁰ –1549-ből származnak az első ismert dézsmajegyzékek, amelyek az egyházi tized leírását tartalmazzák. Ez a legrészletesebb, az egyes jobbágyságok, zsellérek személyes állapotára is adatokat kapunk.¹¹

Saját kutatás alapján találtam meg egy 1563-ban készült összeírást:

„Kisgyőr pagus

Habet sessiones simul cum iudie integras: – 12

Sessiones medias similiter: –12

Inquilinus: –13

Desertas: –3

(...) *Item una vinca ad plebanum eius Pagi Petri(...).*¹²

Ezt a diósgyőri uradalom falvairól készítették (már amelyek túléltek a korábbi török pusztításokat). Készült egy Kisgyőrrel is, mely betekintést nyújt az 1560-as évek állapotába. Benne megbecsülték a jobbágyságok, zsellérek számát, házhelyek alapján. Számadatot taglalva az elpusztult házhelyekről is.

A század során a vármegye birtokszerkezete szinte teljesen átalakult. Míg országszerte a középnemes a jellemző birtoktípus, addig térségünkben a több faluval rendelkező nagybirtokos. Számos község továbbra is kismesek kezén maradt. Ezek többsége kuriális nemes, de megjelentek az armalisták is. Armalista nemesekről Kisgyőr esetében is lesz szó. Ott azonban majd csak a 18. században jelennek meg. Ennek oka: a török kiűzésben részt vevők vitézségükért kapják nemesi levelüket, az „arma-t”.

Korábban a familiáris kötődés még a földbirtokon alapult, most a servitorok közvetlen díjazásában, legtöbbször pénzbeli juttatásokban részesültek. Ekkoriban a diósgyőri uradalom zálogbirtokosa, egyben a térség legnagyobb birtokosa Gyarmati Balassa Zsigmond. 1540-ben vette zálogba a diósgyőri vár uradalmát:

Település	Porta	Zsellér
Mezőkövesd	25	22
Keresztes	27	20
Mohi	31	20
Aranyos	8	8
Valk	3	2
Kisgyőr	6	6

Ez voltaképpen kb. 400 jobbágytelket jelentett.¹³ Diósgyőr Balassa Zsigmond át-pártolása folytán Ferdinánd birtokába került. Ő 20 000 aranyforintért átírta Balassa és felesége, Fánicsy Borbála, valamint örököseik részére, azzal a kikötéssel, hogy hasonló értékű javak ellenében bármikor visszaválthatók. Balassa halála után Fánicsy Borbála végrendeletében a királyra hagyta az uradalmat. Miksa király azonban 1564-ben 60 000 forintért elzálogosította Perényi Gábornak. Perényitől felesége, Gúthy Ország Ilona öröklő. Ő továbbadja húgának, Enyingi Török Ferencnének. Majd Törökné két leányára

⁹ Lehoczky A., 1997. 111–112.

¹⁰ Vö. 29-es jegyzet.

¹¹ Vö. 29-es jegyzet.

¹² MOL E156 5/1.

¹³ Lehoczky A., 1997. 113–114.

száll az örökség, kik hozomány gyanánt továbbörökítik a Bedegi Nyáry családra és a Homonnay családra. Végül a Heller és Török család birtokolta. Ahány család, annyi várkapitány. A vár és az uradalom mindezt érthetően megsínylette.

Dél-Borsodban jelentős birtokos volt még az egyház, főleg az egri káptalan. A 16. század elején mintegy 80 portával rendelkezett. Kisgyőr az egri káptalannal szerződésbe lépett, s ennek értelmében 300 forintot fizetett. Valamint 25 öl fát hordott és minden gazda 3 napot szolgált. A község bortizedet fizetett, de mikor a házi kezelésbe került, 500 forint lett a census. A marhával bíró gazdák 83 öl, a gyalogos emberek 96 öl fát vágta a megnőtt census miatt.¹⁴

A „békés hódoltság” időszakában a községek kisebb mértékben csökkentek. A gabonatermelés kisebb növekedése mellett jelentősen nőtt a szántógazdaságok száma. Mindez a szőlőgazdaság rendkívül erőteljes növekedésében testesül meg, illetve a bortermelés ettől is nagyobb mérvű növekedésében. Említésre méltó dolog Kisgyőr esetében is, hogy a térségben megnövekszik a juhtartás fontossága. A juhtartók egy része szántóművelő volt, de megjelentek az önálló juhászgazdaságok is. Az 1570-es években a következő helyzet: egyedül Csát rendelkezett külön juhtartó gazdasággal is, a 7 szántóművelő gazdaságban 322 juh volt + a 2 juhtartó gazdaságában még 230 juhval rendelkezett. A többi települések, beleértve Kisgyőrt is, csak a szántóművelő gazdaságon belül tartottak néhány juhot. Így Dél-Borsod a megye legjelentősebb juhtenyésztő területévé lett, s ez a térség gazdasági értékét jelentősen növelte.¹⁵ Az 1590-es években változás állt be a juhtartó községekben. 22 községben tartanak juhot. 86 gazdaságban 19 önálló juhászgazdaság van. Ezek között továbbra is jelentős Csát, Montaj, Tard és Kisgyőr. Kisgyőrben nő a juhok száma (1570 körül még csak 151 juhval gazdálkodnak, 1590-ben már 174 juh), és elterjedt a kecske is a gazdaságban (80 kecske).¹⁶

A feudális gazdaság és társadalom szolgáló népességének összefoglaló egysége és neve a jobbágyság volt. Ezen népesség része volt a házzal rendelkező jobbágy és a földdel egyáltalán, vagy csak részlegesen rendelkező zsellér. Ez Magyarország és a régió valamennyi kisebb vagy nagyobb települését jellemezte. A jobbágy földje a földbirtokos tulajdonában volt, annak a jobbágy csak használója. Saját tulajdonát képezte a maga építette ház, a munkaeszközök és az állatállomány. A földesúri szolgáltatások közül kiemelkedik a kilenced, mely bizonyos termékek egy-kilenced része, ami voltaképpen a termés tizede volt, másfelől az élőmunka-szolgáltatás (robot), amit ugyancsak a teleknagyság függvényében a jobbágy a földesúr földjén (majorság) teljesített.¹⁷

A 15 éves háború már átvezetett a 17. századba, melyben a vidéknek változatlanul a hódoltsággal járó terhet kellett cipelnie. A 17. században Borsod vármegye (így térségünk is) többször került Erdély látókörébe. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) idején a 30 éves háború egyik békekötésekor (1621) Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Ugocsa, Szabolcs és Szatmár vármegyéket Erdélyhez csatolják hivatalosan. Ettől kezdve hol a Királyi Magyarország része, hol pedig a fejedelem birtokolja őket. De fontos személyekké váltak a térség életében a Rákócziak is, valamint Thököly Imre, aki egy időre Felső-Magyarország fejedelmévé vált. A harcok szünetében folytatódott az a fejlődés, mely korábban a „békés hódoltság” időszakában is érvényesülhetett.

¹⁴ Csíkvári A., 1939. IV. rész 76–77.

¹⁵ Lehoczky A., 1997. 136–137.

¹⁶ Lehoczky A., 1997. 140.

¹⁷ Lehoczky A., 1997. 118.

Nagy változás kezdődött el az 1683-as esztendővel, mikor is kezdetét veszi a török kiűzése. Ezekben a viharos esztendőkből sem kerülték el az adóösszeírók a falvak népét. Ilyen összeírók látogatták meg Kisgyőrt is 1682-ben: „*Kisgyőr pagus Praterca sunt ubiquot praekia eg quibus nulla utilitate. (...)*”¹⁸

Az összeírást egy táblázatba rakták. Függőlegesen a családok neveit, míg vízszintesen, hogy mely állatból mennyit tartottak (*boves; vacca; porci; equi*). Ebből sok érdekes adat szűrhető le a községre vonatkozóan. Ez az első olyan okirat, melyben a családok neveik alapján vannak felsorolva. Ez alapján 24 ott élő családot számoltam össze. Összeírták a családok által tartott állatokat s azok számát. A község jellegzetes háziállatai ekkoriban az ökrök, tehenek, disznók és lovak. A Bükk-vidék 1688-ban szabadult meg végleg a török iga alól. Megkezdődhetett a térség újjáépítése, s lassan megindult a migráció is, mely felfrissíti a haldokló településeket és igyekszik azokat újra virágzóvá, gazdálkodásra alkalmassá tenni.

A török helyett most viszont a német fosztogat, ahol lehet. A miskolci járásból például ekkortájt 17 220 forint értékben raboltak a szegény népektől.¹⁹ A császári katonaság ellátása újabb teher volt a falvak népeinek. Az 1697-es hegyaljai felkelés okán Borsod 1000 köből gabonával és 70 szekérnyi élelemmel tartozott a császáriaknak.²⁰ A 18. század békésnek ígérkezett. Kisebb kizökkenést csak a század eleji Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) okozott. Emiatt 1711 után Borsod csak 200 arany árán válthatta meg az udvar jóindulatát. Megkezdődhetett a térség lassú, de biztos fejlődése is. 1702-től a diósgyőri uradalmat a hozzá tartozó településekkel együtt már nem zálogosították el többé. Az udvari kamara kezelésébe került és ez az állapot 1858-ig, az uradalom felszámolásáig így maradt.

A 18. század eleji fokozatos belső migrációs hullám Kisgyőrt is érintette. Ekkoriban a paraszti családokon kívül megjelentek a már korábban említett armalista kisnemesi elemek. A bevándorlók a felvidékről, Bihar vármegyéből és Erdély területéről érkeztek. Azt, hogy a kisnemesi rétegből származtak, ma leginkább az egyházi anyakönyvekből olvashatjuk ki. A térségben ugyanis ekkoriban kezdték vezetni az egyházi anyakönyveket: Bogácson 1724-től; Cserépfalun 1746-től; Tardon 1706-től; Borsodgeszten 1764-től.²¹ Kisgyőrből az 1735. évtől kezdve vezették, s a kisnemesi családok nevei előtt szerepelt a *Ns* (nobilis) rövidítés, mint *Ns Bihary*, *Ns Horváth*, *Ns Csenge* családoknál. Valószínű, hogy valamikor fegyveres szolgálataikért kaphatták meg a majorsági földekből kihalított telket és jogot a megkülönböztető előnévre.²² A 18. századi adóösszeírásokban is szerepeltek neveik, viszont a paraszti rétegtől elkülönülve alkottak egy-egy csoportot. A legelső ilyen összeírás, ahol elkülönítve és név szerint tüntették fel az egyes családokat 1722-ben készült el. Ebben a 7 jobbágycsalád mellett 10 úgynevezett „fizetős nemes” (*nobiles taxautes*) család és 12 „kivételezett úri” (*domus exemptae*) család volt feltüntetve.²³ Egy 1720-ban készült összeírásból képet kaphatunk a gazdaságról, az adózókról:

„*Possessio Kisgyőr*
Sessiones taxales integra habentui –70
Solventes L. 40 capit –666,66 %

¹⁸ MOL E156 5/3

¹⁹ Csíkvari A., 1939. I. rész 45–47.

²⁰ Csíkvari A., 1939. I. rész 46–47.

²¹ Kápolnai I., 2002. 361., 385., 432., 545.

²² HOMNA6127 12.

²³ MOL E156 83/11.

Coloni carditary in integris sessionibus residentes elantus –7

*Habentus hic vinesla (...) Subditorum in drum terrestrem devoluta qua per extraness, in medietate excolontua et pro una medietate intulerunt (...).*²⁴

Az 1720-as, '30-as években készült összeírásokban ezek a különbségtételek továbbra is kivehetők. Csupán az utóbbi „úri” családokról nem közöl adatokat. Az 1715-ös országgyűlésen megszavazzák a megyénkénti adózásokat. A volt hódoltsági területekre nézve úgy határoztak – és ez Borsodra is vonatkozott –, hogy az új telepítésű lakosok és szolgák feleannyi adót fizesse, mint a jobbágyok. Továbbá a törvény idevonatkozó oldala azt is kimondta, hogy a paraszttelken lakó nemesek (armalisták vagy kuriálisok) a községnek fizessek be adójukat. Jellemző volt még az országra, hogy az idegen katonaságot el kellett látni porcióval (orális porció: 2 font kenyér, 1 font marhahús, 1 icce sör vagy bor naponta; equinális porció: 6 font széna és abrak valamint 1 font szalma).

A térség gazdaságában új jelenség az üveghuták, majd a vaskohászat megjelenése. E két manufaktúris gazdaság kötődött az erdőgazdasághoz is. De minderről egy külön fejezetben szólnék. A felvilágosodás évszázadában újtásként hat Mária Terézia úrbérrendelkezésre vonatkozó urbárium. Ezt az 1764-es országgyűlésen kezdi megtárgyalni. Célja a földesúr és a jobbágy közti viszony elrendezése. Térségünkben az urbárium bevezetése előtt a községek urbárium-ügyeit az úriszéken tárgyalták meg. Névery Ignác diósgyőri prefektus nevéhez fűződik többek közt a kisgyőri urbárium megalkotása is. Kisgyőr 1771-ben kapott urbáriumot több környékbeli településsel együtt. Ebben részletezik leginkább a jobbágy haszonvételeit, az adózást, valamint a bűncselekményekért kapható büntetéseket. A haszonvételekből leginkább kiemelendő a bor árusítása, melyet egy 1550-ben keletkezett törvény alapján került az urbáriumba (ezek szerint a bort Szent Mihály-naptól Szent György-napig szabadott árulni).²⁵ A kisgyőriek a földesúrnak kötelesek voltak fizetni fejenként 1 forint adót valamint 2 csirkét, 2 kappant, 12 tojást, 1 icce főzött vaját. A telkes gazdák ezen kívül évente 1 borjút vagy 1 forint 30 krajcárt voltak kötelesek fizetni. Ezen kívül tartoztak évente 1 hosszúfuvarral, minimum 1 napi járóföldnyi távra. A házas zselléreknek 18, a házatlan zselléreknek 12 nap kézi robotot kellett évente ledolgozniuk. A kézi robotot pénzben megválthatták, ám ez nem volt kötelező. A falu a földesúr jóváhagyásával, az ő általa ajánlott 3 személyből választhatta meg a bírót. A bíró a falu ügyeinek felelőse volt. Nótáriust és jegyzőket viszont a falu önállóan választhatott.²⁶ Ez csupán csak egy kis részlet az urbáriumból, de mindez jól körvonalazza a falu életének, gazdaságának képét. Az urbárium nem maradt visszhang nélkül. Ezt egy 1776-ban, magyarul íródott levél (melyet a kisgyőri elöljárók írtak) bizonyítja:

„Alább irattal egy részről Tekéntetes Diós-Győri *Dominiummal Caalis Prefectussa*, más részről azon dominiumhoz tartozandó Kis-Győr nevezetű helységnek hites bírái és lakossai ez levelünk által jelentjük: hogy minekutánna több rendbéli alázas *Instantiankal* az felséges földesurainktul kinyertük volna, hogy a mi határunknak mivoltához képest, melyből mindennapi adózásunkat és élelmünket vesszük, hogy az által az köztehernek viselésére is inkább alkalmasabbakká tétetessünk robotyainkat, és más adózásainkat bizonyos mértékletes kész pénz fizetéssel felváltatnánk. (...)”²⁷

²⁴ MOL E156 5/4.

²⁵ B-A-ZmLt IV.501/b XXII.1.295.

²⁶ B-A-ZmLt IV.501/b XXII.1.295.

²⁷ MOL E156 168/36.

Ebben a levélben 7 fő pontba szedve ismerik el mindazt, melyet korábban már az urbárium is tartalmazott. „7 – Valamint tehát a *specificált* munkáknak végbe vitelére magunkat ígéztük és ajánlottuk, úgy a fenn itt és itten summásan ki tett 9 (...) kész pénzül (...) szerint való le fizetésére magunkat kötelezzük. Melynek nagyobb bizonyosságára és erősségére adgyuk Helységünk élő pecséttyével megerősített levelünket. *Datum in Regno-Coronalí Oppido Miskolcz* 30. 9. hó 1776”²⁸

Gondolom e levéllel igyekeznek a földesúr tudtára adni, hogy „megértettük és elfogadjuk az urbáriumot, cserébe az uraság is megtartja a rá vonatkozó pontokat.”

Az 1760-as években megjelentek a megyében az első zsidó családok. Ez a zsidó migráció Galícia térsége felől érkezett, s ettől kezdve a térség kereskedőiként tartják számon őket. Ezek a zsidó családok eljutottak a legkisebb falvakba is, ahol hamarosan egy részük megtelepedett.

II. József korában (1780–1790) elkezdték a megyék katonai felmérését. Borsodban ez 1782–1785 között zajlott, s a térképen jellel nem jelölt vagy nem jelölhető, de mégis fontos katonai, gazdasági, hadseregellátási adatokat tartalmazza. 1736-ban ugyan készült egy ehhez hasonló megyeleírás Bél Mátyásnak köszönhetően, de az akkor inkább történeti jellegű munka volt. Az 1782–85-ös leírásban a statisztikai adatok domináltak. A leírást végző tisztt vagy tisztek kényelemszeretetéről árulkodik az, hogy minden településen szóról szóra ugyanazokkal kerültek leírásra egyes helyek, épületek. A leírás értékét növeli, hogy a leírók szubjektív szempontjai kevésbé érvényesülhettek, mivel a leírást előre megadott egységes szempontok alapján kellett elvégezni. Kisgyőrről a következőket írják: van egy temploma, jelentéktelen hegyről eredő patakok, az erdőt bükk- és tölgyfák sűrűn benövik. Az utakon kívül a meredek hegyek, és a fák sűrűsége miatt nem lehet az erdőben közlekedni. A mezők szárazak, közlekedésre alkalmasak. Az utak nagyon kövesek, a meredek hegyi utak alkalmatlannak a szekérrel való közlekedésre. A hegyekről a kilátás az erdők sűrűsége miatt csekély.²⁹

Reformáció Kisgyőrben: templom és iskola

A reformáció korszaka egyetemesen 1517-ben a wittenbergi 95 ponttal vette kezdetét. A lutheri reformáció már a Mohács előtti években megjelent Magyarországon, a királyi udvarban, valamint a német lakosságú szabad királyi és szász városokban talált követőkre. A korai magyar reformátorok egy része korábban katolikus pap vagy szerzetes volt, mások humanista tudásból váltak az új hit terjesztőivé. Az 1530-as évek végén a lutheri tanok mellett már Kálvin tanításai is elterjedtek, elsősorban a mezővárosokban, a falvakban és a végvári katonák között. Az 1560-as évekre kialakult a protestáns egyház-szervezet, létrejöttek az egyházkerületek, azokon belül az egyházmegyéek, sőt zsinatokat is tartottak.

Mint már korábban említettem, Kisgyőr 1576-ig a katolikus egyház plébániái közé tartozott. A török portyáktól zaklatott, s az adóktól terhes község 1576-ban tért meg a református (kálvinista) hitre. Az 1595. évi összeírás templomáról ad hírt, mely a falu keleti határában állhatott. 1746-ban ezt a templomot már romként említi egy összeírás, mely szerint akkoriban 400 református és 10 katolikus élt a faluban. A török kiűzése után illetve azzal párhuzamosan az egri püspökség megkezdte a térség rekatolizációját.

---

²⁸ MOL E156 168/36

²⁹ Csorba Cs., (szerk.): 1990. 66.

Hogy mennyire volt sikeres, vagy épp sikertelen e folyamat, jól mutatja ezt egy 1746-os népességösszeírás, mely kiemelte azt is, hogy az egyes családok milyen vallási felekezethez tartoztak. Így Bogácson a katolikus családok, Cserépfalun a reformátusok, Tardon és Kácson a katolikusok, Borsodgeszten a reformátusok voltak többségben, míg Tibolddaróc esetében nincs nagy eltérés a katolikus és református hívők között.³⁰ Ennek oka részben a törökdúlás okozta károk (települések pusztulása), valamint a reformáció elterjedése és emiatt a katolikusok háttérbe kerülése. Kisgyőrt nem sikerült rekatolizálni, ám néhány környékbeli településen sikeres volt a katolikus restauráció, mint például Harsány esetében is. A felvilágosult abszolutizmus időszakában a szabad vallásgyakorlatot engedélyezték, így Kisgyőr esetében is megerősödhetett a református egyház.

A templom: Méghozzá annyira, hogy bátran fordulhattak Mária Teréziához az új templomépítés ügyében. Tehát a jelenlegi templom építése 1776-ban kezdődhetett. A templom északnyugati záródása félköríves, mennyezete pilléreken álló csehsüveg boltozatos. A templombelsőben szépen díszített barokk szószék található, valamint 545 férőhely készült. 1788-ban épült a délkeleti homlokzat elé a 30 m magas torony. A szószék alatt őrzik azt a gótikus harangot, melyből sejteni lehet a korábban már említett ótemplom meglétét.³¹

Az iskola: Mint tudjuk az egyházak általában nagy gondot fordítottak nemcsak az úri, hanem a paraszti népek oktatására is. Ez utóbbi elv leginkább a protestánsoknál valósult meg, akiknek célja volt a biblia anyanyelven történő tanítása. A kisgyőri eklézsia szinte már a megalakulásától fogva gondoskodott a gyerekek oktatásáról. Kezdetben az eklézsia prédikátora tanította őket, de az 1700-as évektől már itt is jelen vannak a református tanítók. Az első iskolaépületről kevés adat áll rendelkezésre, ezek is többnyire az egyházi jegyzőkönyvekből kerülnek elő. De tény, hogy a 18. század második felében már állt külön épület az iskolai célokra. Maga az épület többnyire lakóházként is szolgált, melyben rendszerint a tanító lakott. 1888-ban Farkas Pál tanító úr jegyezte fel tanító elődeit név szerint, s egy-egy hosszabb-rövidebb megjegyzést téve velük kapcsolatban. Ezek szerint 1751 előtt 6 tanító tanított az iskolában, de ezek dolgairól nem sok maradt fenn. 1751-től már fel vannak sorolva a tanítók tanítási idejük sorrendjében. Például Boros György tanító úr idejében (1782–1793) épült fel az iskolaudvaron az istálló. De ennél is fontosabb személy volt Fekete István rektor (sz. 1766–/1795–1835/–1836†), aki közel 40 éven át munkálkodott az iskolában az egész közösség nagy megalégedésére. A helyi református parókián talált jegyzőkönyvek egyikében a következő bejegyzés van vele kapcsolatban: „1811-ik esztendőben a nagy drágaság miatt a papíros is felettébb megdrágodván, és a szegény szülők papíros vételre tehetetlenek lévén, már az írás csökkenéséről lehetett hallani. Ezen hijánosságon szerencsésen segített az akkori Rector Fekete István uram elmés találmánya, a határban termő bizonyos réteges fekete kövekből készített apróbb és nagyobb táblácskák, melyek által, minthogy azt minden gyermek megszerezheti, az írás és számvetés mestersége hitel felett felsegítették, melyre nézve ezt a nevezetes, az egyéb iskolára nézve jóltevő és minden iskolában méltán használható történetet feljegyezni kötelességemnek tartottam. Emödi István akkori iskola látogatója.”³²

³⁰ Kápolnai I., 2002. 374., 400., 445., 481., 508., 556.

³¹ Várady J., 1989. 153.

³² <http://free.x3.hu/kisgyor>: Juhász B.-né: Kisgyőr 19., valamint a kisgyőri parókián talált egyházi vegyes jegyzőkönyvek.

Tény, hogy később a fakeretbe foglalt palatábla, a hozzá tartozó palavesszővel országosan elterjedt oktatási segédeszköz lett. A helyi iskolában még az 1930-as években is használták.

Hogy mennyire fontosnak tartották már ekkoriban az oktatást, azt szintén jól bizonyítja egy jegyzőkönyvi bejegyzés 1750-ből. Ez egy egyházi rendtartásról szól, s ennek IX. punctum-a szerint: akik nem hajlandók templomba járni és ezenfelül a gyermekeiket nem engedik az iskolába pénz büntetésben részesülnek.³³ A református egyház protokollumában 11 pontban szedték össze az iskolára vonatkozó fontosabb feljegyzéseket. Ezekben szerepelt az iskola ingó és ingatlan jószágai, az iskolában tanuló „férjfi- és leány-gyermekeknek” neveik, az iskolát látogató urak látogatásának ideje, valamint a Nevezetes iskolai történetek.³⁴

A tanító járandóságát természetben állapították meg. 1800-ban ez a következő volt: „Minden házaspártól vagy minden ágytól, amint szokták mondani, 1 véka búza vagy gabona (rozs). Az özvegytől félvéka. Minden gyermektől, akár férfi, akár lány gyermek fizettek: 6 itsze mustot, 1 véka zabot vagy 4 garast, 1 csirkét, 4 tojást. Míg a fűtésnek ideje vagyon, egy-egy darab fát minden reggel, mind délután vinni kell, s azzal melegítették az iskola belsejét.”³⁵

A természetbeni járandóság, ha részleteiben változott is valamit, de alapjában véve fennmaradt 1949-ig, az iskola államosításáig.

A következő jelentős tanítója a falunak Liskay Papp Imre volt (sz. 1799–/1835–1854 †/). A reformkor jellegzetes szellemét hozta magával a faluba, ahol letelepedvén haláláig tanított itt, mint jeles elődje. Bár az irodalom egyáltalán nem foglalkozik ezzel, de én érdemesnek tartottam megemlíteni, hogy e jeles tanító barátja volt Tompa Mihály is, aki gyakorta járt erre a vidékre. Ezt bizonyítja egy levél is melyet Tompa Mihály írt Liskay Papp Imrének 1846 januárjában.

1846 januárjának egyik hideg havas délelőttjén ugyancsak meglepődhetett Liskay Papp Imre tanító, amikor bekopogtatott hozzá a postás. Az erdős, hegyektől körülvett Kisgyőrben a levélhordó nagyon ritka vendég volt, s más idegen sem nagyon járt akkoriban erre. A levél írója régi kedves vendég és jó barát, Tompa Mihály költő volt. A levél megszólítása: „Édes kedves bátyám!” – is ezt bizonyítja. A levélben ír a költő arról, hogy hogysmint van Pesten. Majd így folytatja: „Napjainkban a politica miatt a szépirodalom igen nagy figyelmet fordít a népre és annak életére. Összeszedetnek a népdalok, népmondák stb. Kéréssem ez: legyen szíves kedves bátyám azon játékokat leírni nekem, melyet a lányok vasárnap a pusztn vagy páston énekelni szoktak. (...) Tegye meg kéréssem édes bátyám! Meggondolván azt, hogyha feldolgozása sikerül, ez a boldogság egy pár száz forintot adhat szükölködő öccsének. Pest, 10-ik jan. 1846.”³⁶

Ennek a levélnek nem tudott Liskay Papp Imre ellenállni, s gyűjtésével kezdődött meg ennek a falunak a néprajzi tanulmányozása. A falu és az iskola életét néha tragédiák dúlták fel. Ezt több bejegyzés is alátámasztotta: „1817. november elején eljött a veres himlő, és a helyiségbeli 2–10 esztendő gyermekek közül eltemetett 28-at, akik közül 9-en iskolások voltak. 1836. esztendőben 6 hónap alatt 6 iskolás gyermek halt meg csaknem egymás után görcs és főfájás nyavalyában. Az 1842. esztendőben beütött helységünkbe a fehér és veres himlős pecsét, amely nyavalyába egy hónap alatt 8 iskolás

³³ Kisgyőri parókián talált egyházi vegyes jegyzőkönyvek részlete (1750–1800).

³⁴ HOMNA565 1–2.

³⁵ <http://free.x3.hu/kisgyor>: *Juhász B. -né*: Kisgyőr 20.

³⁶ HOMNA461 ill. NA703.

gyermek hala meg egymás után, ezeken kívül pedig 18 nem iskolás 6–7 éves.”³⁷ Az iskolát már a 18. század óta tanfelügyelők látogatták. Ezek általában évente egyszer meglátogatták az iskolát és felmérték annak állapotát.

Iskolai felújításról először egy 1794-es számadási jegyzőkönyvben olvashatunk. Ezek szerint 200 rhénes forintba került a felújítás költsége.³⁸ Az első részletes jelentések az iskoláról már a dualizmus korából származnak. Leginkább Farkas Pál tanító időszakában született több bejegyzés. Ő az a tanító, aki megemlékezett az elődeiről. 1888-tól kezdett el tanítani Kisgyőrben. Egy ebben az évben keletkezett jegyzőkönyvben meghatározták, hogy a nem református családok is fizessenek az egyház pénztárába, ugyanis az ő gyermekeik is ugyanazon juttatásban részesülnek. Mivel a tankerületi felügyelők a „gyermekek érzelmes feleletiből” meggyőződhetnek, hogy Farkas Pál „a tanítás körül szorgalmat fejt ki”, ezért 1890-től már az alsó és felső iskolában is kinevezték oktatónak. Egy 1891. január 20-i jegyzőkönyv betekintést nyújt az iskola mindennapjaiba. Ennek segítségével rekonstruálhatjuk az iskolát.

„Az épület: az iskola talaja földes, padlása deszkázott, belőlről fűthető vaskályhával van ellátva. Az ablakok kicsinyek nyugati és déli irányban 2–2 ablakkal ellátva. Az ajtó az udvarra nyílik. *Felszerelés:* a teremben mozgatható padok vannak két oldalról egyenként 9–9, összesen 18 db. Minden padban elfér 6 gyermek. Az egyik oldalon a fiú, a másik oldalon a lánygyermekek ülnek. Az iskolában van a Gönczy Gál-féle fali olvasó táblák, 6 db. Kisebb fali térkép, természettani ábrák- természetrajzi ábrák, métermérték táblázat, földgömb, 1 db. Biblia, 1 db. vezérkönyv a történettanításhoz, 1 db. az írva olvasáshoz, 1 db. a földrajz tanításhoz, 1 db. iskolai anyakönyv, 1 db. felvételi napló, 2 db. mulasztási napló –az iskola meszeletlennek találtatott. Tekintettel a zord időszakra azon köztudomású körülményre, hogy számos szüle képtelen gyermekét kellő ruházattal ellátni, az iskolát elég rendszeren látogatják. Egyébként a mulasztók mindkét hétben kimutattnak – a könyvekkel kevés kivétellel el vannak látva.”³⁹ Az Alsó iskoláról is készült leírás, bár arról kevesebb. Ott tanított a segédtanító, bár ez év elején (1891) betöltetlen volt. Ezt a gondot hamar áthidalták, mert 1891 decemberétől betöltötték.

1892. szeptember 30-án készült jegyzőkönyv hasonlóan nyilatkozik az iskoláról, ám megjegyzi: „szükségeltetik az Osztrák–Magyar Monarchia és Borsod vármegye térképe.” Október 29-én ezt kiegészítve: „Az oktatás szorgalmasan folyt, rend, tisztaság, fegyelem az iskolában.”

1893. december 2-i jegyzőkönyv megemlékezik a higiéniai helyzetről: „Árnyékszék nincs.” Az 1894-es jegyzőkönyv szerint ez évben megtörtént az iskola fapadlóztatása. De érdekes az 1896-os év kimutatása is: „a tanító úr bár szorgalmasan oktat, a tantervet a tanítványok túlságos száma miatt nem képes keresztülvinni.” Illetve: „főképp Sárospatakból, származó tankönyvekből lehetett oktatni, másból nem.”⁴⁰

A jegyzőkönyvek legtöbbje pozitívan nyilatkozik a kisgyőri iskoláról. Az is kiderül belőlük, hogy az oktatás két épületben folyt. 1900-ban 3 osztály az egyik, 3 a másikban volt. Ha minden igaz, akkor az előbbi alsó, az utóbbi felső osztályok voltak.

Az I. világháború idején a „két iskolát” újra csak egy oktató vezette. 1918-tól a faluban is megjelent az első tanítónő.⁴¹

³⁷ <http://free.x3.hu/kisgyor>: Juhász B.-né: Kisgyőr 20.

³⁸ A kisgyőri parókián talált vegyes jegyzőkönyvek.

³⁹ A kisgyőri parókián talált vegyes jegyzőkönyvek.

⁴⁰ A kisgyőri parókián talált vegyes jegyzőkönyvek.

⁴¹ A kisgyőri parókián talált vegyes jegyzőkönyvek.

Már 1910-ben felmerült egy új, korszerűbb iskola építésének gondolata. De akkor elmaradt a pénz szűke miatt. Az I. világháború után kerülhetett csak erre sor. 1928. szeptember 1-jére készült el az iskola jelenlegi épülete. Az állam 20 000 pengővel járult hozzá az építéshez. A község lakói igen sok közmunkát végeztek az iskola építésénél. A két világháború között kevés család engedhette meg magának gyermekei továbbtanulását. Csupán csak a legtehetősebbek. Az 1930-as években az iskola fenntartása igen nagy tehernek bizonyult az egyház számára. Ez az állapot indította el az iskola és az egyház szétválasztásának folyamatát. Az erről szóló javaslatokat 1940 márciusában az egyházközségi közgyűlésen is megvitatták. Gyökeres változást viszont csak az államosítás (1950) hozott, mikor az iskola az állam tulajdonába került, és létrejött a 8 osztályos állami általános iskola.⁴² Az iskola tehát az elmúlt évszázadokban az alapvető tudás és néha a hagyományok közvetítője is volt. A 19. század végi nagy írók népi iskolaképe elevenedett meg a szemem előtt, mikor a kisgyőri iskolát próbáltam bemutatni.

A gazdálkodási formák

Az erdővel kapcsolatos gazdálkodás

Erdei munkák: A középkorban részben azért végeztek fakitermelést, hogy mezőgazdaságilag alkalmas területet kapjanak. Az ismételt beerdősödés legeltetésre alkalmasá tette a területet. A hegyvidéken a talaj termőerejének gyors hanyatlása miatt a mezőgazdasági termeléssel néhány év múlva fel kellett hagyni. Mivel a középkorban Magyarország legnagyobb részén bőven volt erdő, illetve faanyag, a fakitermelést is általában a rendszertelenség is jellemezte. Tervszerű beosztása csak később, az egyes helyeken fellépő fahiány következtében került sor.⁴³

Kisgyőr erdőgazdaságilag az évszázadok folyamán szorosan kapcsolódott a diósgyőri uradalomhoz, ezért gazdaságát az uradalom szabályozta. A diósgyőri koronauradalom, mint láthattuk, hosszas viszontagságok után, 1702-ben került az udvari kamara kezelésébe. Az idők folyamán az uradalom területe egyre apadt, majd az uradalmi rendszer 1858-ban történt felszámolása után a „diósgyőri uradalom” nevet a szájhagyomány csak a Bükk hegységi állami erdőbirtokra alkalmazta. A rendszeres gazdálkodás a 18. században kezdődött, a vaskohászat kifejlődésével kapcsolatban. De a térségben az első üzemszerű egységek a 18. század elejétől az *üveghuták* voltak. Művelői Sáros megyéből jött szlovákok, akik Bükkszentlászló és Bükkszentkereszt környékén hoztak létre üveghutákat. Ezekből formálódott ki a Kisgyőrtől nem messze levő márkusvölgyi és gyertyánvölgyi üveggyártás, mely viszonylag sokáig folyt. A diósgyőri kincstári uradalom a gyertyánvölgyi üveggyárat majd csak 1898-ban árverezi el.⁴⁴

Az uradalom kezelésében 1867-ig az osztrák gazdasági politikai érvek érvényesültek. Ezután az önállóvá vált magyar államapparátus juttatta érvényre gazdasági célkitűzéseit. Az erdőség a XVIII. század második felétől túlnyomórészt tűzfát szolgáltatott.

Fatermékek: A Bükk-vidék fája jelentős volumenű árucseré tárgyát képezte. A tűzifa, épületfa kétféle módon juthatott a bükki ember birtokába: vagy saját erdeje volt, ill. saját résszel, nyíllal bírt a közösen birtokolt erdőkből, vagy aránylag jutányos áron váltott fát az állami erdőségből. Ugyanakkor a falvak népe illegálisan is hozzájuthatott. A bükki hutatelepülések lakói az erdészettől váltották meg a fát. A fa részben a telkes gaz-

⁴² <http://free.x3.hu/kisgyor>: Juhász B.-né: Kisgyőr 20–21.

⁴³ Kolossváry Sz.-né: 1975. 105–106.

⁴⁴ Kolossváry Sz.-né: 1975. 141–142.

dák saját erdejéből került ki, részben az erdészettől váltották, mert juttatás a felszabadulás előtt nem volt. A fa fuvarozása főképp télen zajlott. Ez kisebb volumenű volt a mezei munkák rövid szüneteiben. A háború alatt az asszonyok vitték a fát az Alföldre árulni. Jelentős mennyiségű fát fuvaroztak az Alföld felé a kisgyőriek is.⁴⁵

1910-ig az erdőmunkáért két szekér fát kaptak járandósággént, főleg tűzifát. Ezt szállították el Mezőkeresztesre, s máshová az Alföld felé, ahol pénzért adták, vagy takarmányra, kukoricára cserélték. Különösen sokat megfordultak a dél-borsodi síkságon, valamint a Hejő menti falvakban. Eljutottak a Tiszántúlra: megfordultak Görbeházán, Hajdúnánáson is. Tiszafürednél keltek át a folyón. A pénz és a takarmány mellett volt, hogy 1 szekér dinnyére cseréltek 1 szekér fát, és a gyümölcsöt a falujukban adták el.⁴⁶ A fával való fuvarozás jelentős hasznot biztosított a Bükk-vidéki falvak számára. Ez különösen a fuvarosokat hozta előnyös helyzetbe, akik nem bajlódtak a kitermeléssel, csak a fuvarral. Korábban a földesúri fuvarból is haszon származott. Például a kisgyőri urbárium meghatározta, hogyha a fuvaros útja 1 hét vagy annál több, akkor a szállás és ellátás költségeit az uraság köteles állni. Valamint az egyhetes út levonható volt a kézi robotból.⁴⁷ A fakereskedelem is tanulságos a néprajzi vizsgálatok számára, de ennél érdekesebb a fából készített termékek körének, típusainak, elterjedésének vizsgálata. A Bükk-vidék falvaiban magas szintű volt a famegmunkálás. Termékeik távolabbi tájakra is eljutottak. A Bükk falvainak népe az erdészet számára is nagy mennyiségű faárut gyártott, s a fatermékekkel való közvetlen termékcseré csupán az egyik módja volt az ez irányú tevékenységeknek. Az állami erdészet számára készített eszközök, fatermékek különböző csatornákon ugyancsak bekerültek a tájak közti termékcseré rendszerébe. Az erdővidék népe szinte mindent meg tudott faragni a fából, ám csak egy szűkebb termék-skála volt az, amely szerepet kapott az alföldi árucserében. Ennek elsődleges oka az, hogy csak azokra az eszközökre tartott igényt az Alföld népessége, amelyeket önmaga nem tudott előállítani.⁴⁸

A fából készített gazdasági eszközök között kiemelkedő jelentőséggel bírt a járom. Különösen Cserépfalu, Nagyvisnyó, Répáshuta és Kisgyőr járomfaragói voltak híresek, bár nem kizárt, hogy hírnevüket elsősorban a faragott, cifra járomoknak köszönhetik. Míg a többi településen nem volt szokás a járom faragással történő díszítése. Feltűnő azonban, hogy falvaink nemegyszer nem önmagukat, hanem a szomszédos településeket tartják járomfaragó falunak. Például a Bükkszentlászlóiak Kisgyőrt nevezik meg járomkészítő faluként.⁴⁹ A bükki falvak díszes jármái nagy távolságra eljutottak az Alföldre is. A Bükk-vidék falvaiban gyakran felbukkan a kisgyőriek leveles ággal, tulipánnal, hornyolt növényi motívumokkal díszített faragott járma. Kiterjedt kereskedelem folyt a Bükk-vidék falvaiban készített favillákkal is. Nagy jelentőséggel bírtak a kenderfeldolgozás eszközkészletének készítésében, alakításában. Különösen fontos volt e vonatkozásban Balaton és Cserépfalu, Kisgyőr és Varbó szerepe.⁵⁰ Kisgyőrből tehát főleg jármot, szekértalpat vittek árulni, de készítettek kaszanyeleket és gereblyéket is. A II. világháború után rövid ideig hátikosarakat is fontak. Az anyagot Bükkszentkereszten és Bükkszentlászlón szerezték be, a kész kosarakat pedig a Bükkalja falvaiban és Miskolcon árusították. A fafaragás elsősorban a szegényebb, kisközségi vagy zsellér emberek

⁴⁵ Viga Gy., 1986. 85–86.

⁴⁶ Viga Gy., 1986. 88–89.

⁴⁷ B-A-ZmLt IV.501/b XXII.1.295.

⁴⁸ Viga Gy., 1986. 89–92.

⁴⁹ Viga Gy., 1986. 93.

⁵⁰ Viga Gy., 1986. 94–95.

tevékenységéhez kötődött, akik a mezőgazdaságból nem tudtak megélni. A fentebb említett faeszközökön kívül gyártottak még: tarlógeréblyét, kocsikereket, faboronát, csörgős guzsalyokat, fakanalakat, csigacsínálókat, mángorlót, vályúkat, egérfogót, tekenőt, sütőlapátot, stb.. tavasszal szerszámnyeleket, aztán aratásig jármokat, petrencéket, kasza- és gereblyenyeleket, aratás után pedig seprőféléket készítettek. A Bükk-vidék famunkára specializálódott háziipara lényegesen hatott az érintkező területek, s nemegyszer a távolabbi alföldi régiók tárgyi kultúrájára is.⁵¹

Fahamut is vittek alkalmanként árulni. Kisgyőrből vannak adatok arra, hogy télen összegyűjtötték a tűzhelyből a hamut, amit ezután tavasszal átszitáltak, zsákokba raktak, s az alföldi tanyákra vittek eladni, ahol ezt a ruhanemű lúgozásához használták fel. A 18. század közepétől a 19. század közepéig jelentős erdei ipar volt a Bükkben a hamuzsír készítése. Ezt bükkfából égették, üveggyártásra, és más vegyi folyamatok végzésére használták fel.

Bár a század közepén a fa a Habsburg-monarchiában is egyre inkább kereskedelmi jelentőségre tett szert, az osztrák gazdaságpolitika változatlanul elsősorban a bányák belföldi faellátását szorgalmazta.⁵² Az 1772–1779. évekből rendelkezésre állt térképek azt mutatták, hogy az egész diósgyőri uradalomnak ekkor már megvolt az erdészeti szervezete. Az uradalom területét pagonyokra tagolták. Ilyen pagonyok a szentléleki, újhutai (Bükkszentkereszt), diósgyőri, mocsolyási és a parasznyi pagony. Kisgyőr esetében Mocsolyáson lakott a számvivő (Rechnungsführer) és egy erdőőr (waldhütter). A szénégetők és a fuvarosok is a bányászat, később a vasgyár munkatársai voltak. Erdészeti üzemtervek 1815/18-ban készültek német nyelven a fentebb megnevezett pagonyok számára. Ez az üzemterv elvileg 1877-ig volt érvényben. Gyakorlatilag a vágássorozati térképre csak 1837/38-ig vezették rá az évi vágásokat. Az erdőmesternek gondoskodnia kellett az erdei méhészkedésről, a szesz és az ecet előállítására alkalmas erdei termések, gyümölcsök begyűjtéséről, kő-, agyag- és kőszénbányászatról.⁵³ 1858-ban, a Magyar Királyságban és Erdélyben megszüntették a főerdő-felügyelőségeket. A kincstári erdők ügyeinek intézésére erdészeti osztályokat állítottak fel. A kiegyezés után felvirágzott faértékesítési rendszerben a diósgyőri kincstár az erdő kitermelését, az erdei választékok előállítását és értékesítését az úgynevezett favállalkozóknak adta el.⁵⁴ Kisgyőrben ekkortájt alakultak ki az erdőtársulatok. Külön volt a közbirtokossági erdőtársulat, az úrbéres telkesek legelőtársulata és a zsellérek legelőtársulata. Az elkülönítésnél megállapították az egyteleknyi illetőséget. Az erdőbirtokosság az önmaguk közül választott elnökség igazgatásával, közigazgatási felügyelet mellett közösen használta az erdőt. Bevételek jelentett a falunak a fával való gazdálkodás. A legeltetési társulatok is osztottak fajutalékokat a jogosultak között arányosan. Az adót is a közpénztárból fizették. A tarvágásból származó bevétel egy részét erdőtelepítésre fordították. A kidöntött szálfákat lóval, ökörral kellett lehúzgálni a meredek hegyoldalról egy rakodótérre. Majd a fafaragó emberek helyben faragták a vasúti talpfákat és bányafákat a vastag szálfából. A Kisgyőr környéki faszénégetéshez csak néhány család munkájára volt szükség. A faszenet a fuvarosok lovasszekérrel szállították az emődi állomásra vagy Miskolcra. A mészégetéshez helyben volt a mésző és a fa is. Bár ezt a munkát többnyire a bükkszentkereszti szlovákok végezték, fuvarozását inkább a kisgyőriek.⁵⁵

⁵¹ Viga Gy., 1986. 96–104.

⁵² Kolossváry Sz.-né: 1975. 142.

⁵³ Kolossváry Sz.-né: 1975. 148–151.

⁵⁴ Kolossváry Sz.-né: 1975. 145–153.

⁵⁵ HOMNA461 9–11.

Makkoltatás: Nagy szerep jutott a kisgyőriek életében a makkoltatásnak is, mivel az a közpénztár bevételi forrása volt. Voltak korábbi előzményei is ennek a tevékenységnek. Az első hivatalos erről szóló rendelkezés az 1771-es urbáriumban is megtalálható. A pásztormigráció, az állatállománnyal való vándorlás jelentős gyűjtőmedrei voltak a Bükk hegység makkos erdei is. Bár a makkoltatás a középkorban földesúri kiváltság, mégis úgy tűnik, hogy megváltás ellenében jobbágyok is makkoltathattak az erdőkben. Bár a 18. századi adatok is tanúsítják, hogy a makkos erdőkre más falvak határaiból is hajtottak sertéseket. Jelentős hasznót jelentett a kincstári erdőbirtok számára is. Az udvari kamara többször is szabályozta a kincstári erdők mellékhasznait. Ezek értelmében a főerdészek kötelessége volt az évi makktermés felmérése, s annak kiszámítása, hogy a termés hány jószág legeltetésére ad lehetőséget. A 19. században a Bükk kincstári erdősegeiben még általános gyakorlat volt a sertések makkoltatása, s az őszi legelők zömét a makkos erdők tették ki. Jelentős szerepet kaptak a jószágértartásban a falvak saját makkos erdei is. Több bükki település makkos erdejéről ill. annak legeltetéssel való hasznosításáról Fényes Elek is ír. A makkos erdők felkeresése nagy hagyományú pásztormigrációval fonódott egybe, amely ha változó intenzitással is, de állandóan jelen lehetett a Bükkvidék falvainak állattartásában.⁵⁶ A jobbágyfelszabadítás, a községi erdőbirtokok bizonyára sokat nyitottak ezen a rendszeren, de úgy tűnik, hogy bérért az uradalmak is erdekbe fogadták a jobbágyok állatállományát. Kisgyőr erdeje egészen az 1950-es évek végéig fogadta makkra más falvak sertésállományát is. Még az 1970-es években a tsz idején is volt egy-két év, amikor a közös sertésnyáját kihajtották a makkra. A 20. századfordulón az erdészet megtiltotta az állami erdőkben való makkoltatást. Ezért Kisgyőrbe Harsány, Borsodgeszt, Bükkaranyos, stb. (a környék) gazdái hajtották sertéseiket. Egy-egy ősszel 300–400 sertés is legelt a makkon. A makkos nyáját a falu állandóan kijáró sertésnyája mellett szervezték. A legeltetési társulat minden nyár végén (augusztusban) felmérte a makktermést, s megállapították, hogy a kisgyőriek jószágá mellett hány állatot tudnak fogadni a szomszédos falvakból. A falu határában főleg Bekény felé voltak nagy makkos erdők. Főleg a mangalica sertéseket makkoltatták, a többi fajtát nem szívesen. A mangalica szerette inkább a makkot, az hízott tőle a legjobban. A legeltetési társulat kalkulálta ki évente a legelőbért. Ez változó összeg volt, de egy-egy sertésért általában 1,5–2 q terményt, vagy annak megfelelő összeget kellett fizetni.⁵⁷ A társulat általában 3 pásztort fogadott a makkos nyáj mellé. Ezek közül az egyik ténylegesen pásztor volt, a másik kettőnek nem feltétlenül ez volt a tevékenysége az esztendő többi részében. A nyáj pásztoraikat jól megfizették. A pásztor a jószágért nem tartozott kártérítéssel, csak akkor, ha az elveszett. Az emlékezet szerint a makkos nyájba kihajtott sertésekre néha jegyet raktak. A kisgyőriek ősszel makkon legeltették a juhaikat is. Juhot azonban nem hoztak más faluból makkoltatni. A juhnyáj nem hált kinn a legelőn. A hó leeséséig reggelente kihajtották, este pedig hazaterelték a jószágot. Az asszonyok gyűjtötték is a makkot, s otthon is etették vele a sertéseiket.⁵⁸

Gyűjtögetés: A gyűjtögetés, s az ahhoz kapcsolódó kereskedelem elsősorban a falusi szegénység és az asszonyok tevékenységi formája volt. A táji adottságok ezen módon történő kihasználása mindig is szerepet kapott egy-egy régió népeletében, s az ezzel kapcsolatos jogszabályok elsősorban ennek tényét hangsúlyozzák. A gyűjtögetésből származó jövedelem jelentős hasznót jelentett a népesség számára. A gyűjtögető tevé-

⁵⁶ Viga Gy., 1986. 41–42. Vö. HOMNA4719.

⁵⁷ Viga Gy., 1986. 39–44. Vö. HOMNA4719.

⁵⁸ HOMNA6127 17.

kenység lényegében a nők munkáját jelenti, pontosabban azt a területét a családi munkamegosztásnak, ahol az asszonyok belefolytak a gazdasági tevékenységbe. Termékcserére, árucserre elsősorban eltérő gazdasági struktúrájú tájak, ill. települések között képzelhető el, ott valósulhat meg. A Bükkalja területén azonban lényegében minden településről ugyanazokat a termékeket vitték árusítani, s feltűnő, hogy ugyanazt a terméket az egyik falu piacra szállítja, ugyanakkor ugyanaz a település vásárlóként, felvevőként is jelentkezik. Figyelembe kell vennünk, hogy az egyes településen belül más társadalmi rétegből kerül ki az „eladó” és a „vásárló”. Maga az árusítás, a termékcserre „idegeneket”, „be nem avatottakat” vonz, s az esetleges igények ellenére sem „szokás” falun belül eladni. Ehelyett inkább megveszik ugyanazt a terméket más falubelitől, elfogadván ezzel egyszersmind a másfajta termékkínálatot, amely talán nem is „más”, csak máshonnan érkezett.⁵⁹ A gyűjtögetett termékek erőteljesen tájhoz, vegetációhoz kötöttek, amiből talán az következne, hogy különösen fontos szerepet játszanak a szomszédos tájak felé irányuló árucserében. Valójában erről szó sincs. Úgy tűnik, hogy a gyűjtögetett termékek nem igen „lépik” át a kistáj határait. Az állami erdőhivatal szigorú felügyelete sok vonatkozása korlátozta az asszonyok ez irányú tevékenységét, így a gyűjtögetés szinte mindig tilalmakon, korlátozásokon átlépő, azokról tudomást nem vevő tevékenységi forma volt. A gyűjtögetés az erdei vegetáció éves rendjéhez igazodott. Legtöbb lehetőség a gombaszedésre nyílt. Ezt az erdőszet sem tiltotta. Sokféle gombát ismertek, de csak néhány fajtaival kereskedtek. Legkorábban a Szentgyörgy gombát lehetett szedni. Szárítani nem lehetett, így frissen fogyasztották és értékesítették. Ezen kívül főleg a gílya és a petrec gombát gyűjtötték eladásra. A gombát hátikosárba tették, s azt kendőbe kötötték a hátukra. Gombával hetente 3 alkalommal mentek a miskolci és a diósgyőri piacra. Az összeggyűjtött taplógombát megszártva a mészárosok vitték magukkal: alföldi parasztoknak adták el tűzkövel (békasó) együtt.⁶⁰ A vadon termő gyümölcsök közül legkorábban – május–június – a szamócát (jahodi) szedték értékesítésre. A málnát (malini) július–augusztus folyamán szedték. Két vödörrel tettek a hátikosarukba, elől a kendő végére kötötték egy harmadik vödört, s úgy vitték eladni Miskolcra.

Gyűjtöttek még somot, gyógynövényeket (helybeli gyógynövény-kereskedőknek), vadalmát, vadkörtét, melyet általában maguk használtak fel. Mindenszentekkor alkalmanként koszorút vittek eladni Diósgyőrbre, mely fenyőgallyakból és tobozból készült. Az asszonyok tehát részben ellátták a családot az évszaknak megfelelő gombával és gyümölccsel, s emellett közvetlen szerepet vállaltak piacozásukkal a családok gazdálkodásában. A kisgyőri asszonyok sok gyógynövényt (pemetefű, ezerjófű, stb.) gyűjtöttek, s azt a miskolci piacon csomókba kötve árusították. Februárban a hóvirág gyűjtésével kezdtek, majd tavasszal ibolyát, kankalint, aztán sóskát vittek a piacra eladni. Egy kisgyőri lakos elmondása alapján, termett az erdőben: „csirkegomba, gévagomba bikkfán (...) ehető”, (...) gyűjtöttek még „mannát. Gubicsot, makkot a sertésnek. (...) A Gubicsot festékeknek használják.”⁶¹ Az ismertetett adatok jelzik azt, hogy a nők szerepe a termékcserében a táji feltételekhez való alkalmazkodás egyik speciális formája.

Gyümölcs- és szőlőtermesztés, borászat: A Bükk lábának lankás dombvidéke, különösen a hegység déli előtere nagy múltú bor- és gyümölcsstermő vidék. Úgy tűnik, hogy a gyümölccsel való kereskedelem jelentős, nagy volumenű része az Alföld és a hegyvidék árucseréjének. Már a 18. századi adatok is sejtetik, hogy a gyümölcs értékesí-

⁵⁹ Viga Gy., 1986. 64–65.

⁶⁰ Viga Gy., 1986. 66.

⁶¹ HOMNA461 10.

tése számottevő jövedelem-kiegészítést jelenthetett egyes falvaink népe számára. A Bükk-vidék meglehetősen gyenge gyümölcsfa-állománnyal tehetett szert jelentős haszonra az alföldi termékcseréjén. A táj gyümölcsstermesztésének jelentőségére és jellemzőire már Fényes Elek felhívta a figyelmet: „A meleg és szelíd éghajlat igen kedvező a gyümölcsfáknak. (...) Különösen szép és sok gyümölcsöt adnak el Diósgyőr és Kisgyőr helységei, hol egyszersmind legnemesebb barack és mandolafák lepik el a szőlőhegyeket.” Egy másik, Kisgyőrről alkotott Fényes-féle idézet szerint: „Igen sok és híres gyümölcsöt termeszt. (...) A gyümölcsstermesztésben a nép különös szorgalmat fejt ki, mindazonáltal jövedelemgátát a szőlőművelés teszi.”⁶² A gyümölcsből származó pénz, ill. cseretermék fontos kiegészítő jövedelem volt, gyakran a megélhetés egyik alapja. A gyümölcs révén egyes családok több jövedelemre tehetek szert, mint az összes többi gazdasági tevékenységükkel. A gyümölcs számottevő terméke volt az északi hegyvidék és az Alföld közötti árucserének, még az elmúlt évtizedekben is jelentős volumenű termékmennyiséget mozgatott, s erőteljes kereskedelmi migráció forrása volt. A gyümölcs-kereskedelem legfontosabb terméke a szilva volt. Azzal jártak el az árusok a legmesszebbre, s ezt árulták a legnagyobb tételben. A szilva elsősorban az Alföldön talált gazdára. A bükki tájon belül nem kereskedtek vele, mert itt minden faluban megtermett. A Bükk-vidék gyümölcskereskedelmének ill. a gyümölcs tárolásának és szállításának legfontosabb eszköze az egyfűlű kézikosár (kaska), amelyet nyugat felé haladva (Noszvaj környékén) fokozatosan felvált a háti kosár. Elsősorban a hátalás eszköze a karos kosár is, mivel szinte mindig batyuzó ruhába (batusruha stb.) kötve háton viszik benne a terhet. A törékeny leveses gyümölcsöt (málna, ribizli) gyakran vödörbe tették, amiből kettőt állítottak egy kosárba, s úgy kötötték be a hátaló ruhába. Az árusítás igen gyakran csak „szemre” történt. Apró szemű gyümölcsöt literes vagy félliteres bögrével is mértek, a korai gyümölcsöt pedig főleg csomóra árulták. Gyümölcscipelésben a gyermekek is kivették a részüket. A gyümölcsöt főleg gabonáért cserélték 1:1 arányban. A II. világháború után már pénzért árulták a gyümölcsöt, megszűnt a közvetlen termékcseréje.⁶³ Mivel Miskolcon és Diósgyőrben általában nagy volt a piaci gyümölcskínálat, ezért a kisgyőriek kereskedőútjai elsősorban a bükki hutatelepüléseket célozták. A falu „felső vége” főleg Bükkszentkeresztre és Répáshutára ment, az „alsó vége” pedig Harsányon át Vatta felé indult s Csincsetanyára, Szentistvánra, Nemesbikkre ment tovább. Általában háton vitték a gyümölcsöt, s elsősorban 1–1 tál lisztre, 1–1 kötő vagy kosár kukoricára cserélték azt. Ha szekérrel fuvarozták a gyümölcsöt, akkor Emődön túlmentek az Alföld felé. Elsősorban körteféléket, almát, zöld büszkét és ribizlit vittek árulni. A fekete cseresznyéjüket egy miskolci kofa vásárolta fel. A faluban főleg a szegényebb családok foglalkoztak gyümölcskereskedelemmel. A kistelepülések, akiknek kiegészítő jövedelmet jelentett ez a tevékenység.⁶⁴ A család egy része summásmunkára járt, de a gyümölcsből lehetett pénzelné. Gyümölcsből egyedül az alföldi klímát igénylő dinnye nem termett a Dél-Bükk falvaiban. A vadon termő gyümölcsökből a kisgyőriek vadkörte-tet vittek a miskolci piacra, a mocsolyásiak sok csipkebogyót gyűjtöttek, amit Sályban és Kisgyőrben értékesítettek. Árulták a gyümölcsből készült aszalványokat és a lekvárféléket, főleg a szilvalekvárt. A gyümölccsel való kereskedelem tehát periodikus, de rendszeres volt a Bükk-vidéki falvak népének életmódjában.

⁶² Fényes E., 1851. 72.

⁶³ Viga Gy., 1986. 19.

⁶⁴ Viga Gy., 1986. 23–25.

Szőlő és bor: A Bükkalja falvainak életmódjában régen igen nagy szerepet játszott a szőlő- és bortermelés. A tájegység ma is az Eger környéki borvidék keleti szélé, ám a filoxéravész utáni szőlőkultúrája nem vetekedhet az azt megelőzővel. A térségi szőlő hagyománya a 14–15. századra nyúlik vissza. Ezt azok az oklevelek is bizonyíthatják, melyek a szőlőalapításra, adásvételre utalhatnak. Kisgyőr esetében a már korábban emlegetett 1497-es oklevél, a *Specificatio Vinearum*: „*In promontorio Kis Győriensi per subditos eiusdem loci ante comptures annos in Peste demortuos possessorum, et per ipsos ab alienatarum, actuque apud diversos in pignore exi Aentium. In orig sed ab (...) subscriptione. Anno Praemissa specificatio quarenda est Neo Registratorum actorum fasciculi 1497*”⁶⁵

A 18. századi urbáriumok arról tanúskodnak, hogy egyrészt nagy mennyiségű szőlő terem, s a szőlőkből 2–3 kapás terület kiad egy hordóra való bort, másfelől kiemelkedő a bor minősége is. Kisgyőr urbáriuma említi, hogy: „... az aszú szőlőből pedig akkor – ti. az 1755-ös contractust megelőzően – dézsmát nem adtunk.”⁶⁶ Nincsen arra vonatkozó adatunk, hogy a bort akkoriban hol árusították, elvitték-e más tájra eladni, de aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy középkori gyökerei lehetnek a bükkaljai bor alföldi árusításának. A recens néprajzi adatok azt bizonyítják, hogy a Bükkalja történelmi borvidékének terméséből jelentős mennyiséget szállítottak a hegység belső, magasabb részeinek településeire, valamint az Alföldre is. A táj egykor híres borán jelentős volumenű termékcseré alakult ki, amely egészen az elmúlt évtizedekig nyomon követhető. Az 1853-as császári pátenst segítette és siettetette a paraszti tulajdon kialakulását és rögzítését a szőlőkben is. Majd 1867 után elkezdődött a szőlők statisztikai felmérése. Az adatok feldolgozását Magyarországon Keleti Károly kezdte el. A statisztikák a szőlők tényleges területét rögzítő megyei összesítések a községektől és a törvényhatósági jogú városoktól begyűjtött adatok alapján készültek el. A táblázatok először rögzítették a községekben levő szőlőbirtokosok számát, majd a szőlő nagyságát kataszteri holdban és négyszögölben.⁶⁷

Karácsony körül volt nagy keletje a borkereskedelemnek. Felvitték a bort a Bükkaljáról Ózd környékére az ipari ill. a bányásztelepülésekre is. Kis tételben az asszonyok is kereskedtek borral. A kisgyőri asszonyok Geszten, Kácson, Tibolddarócon vásárolták meg a bort, és úgy vitték azt árulni a hutákba. A hutatelepülésekről, ahol nem termelt meg a szőlő, lejártak borért a Bükkaljára. A bükkszentkereszti Geszten, Sályban és Kisgyőrben vették meg a bort.⁶⁸ Kisgyőrt, fekvése alapján alkalmassá tette a szőlőtermesztésre, ill. ennek alapján a bortermelésre. Persze a kisgyőri bor híre messze nem volt azonos az egri vagy a tokaji hegyvidék híres boraival. Viszont a filoxéra 19. századvégi pusztításáig sok szőlőt termeltek. Bortizedet fizettek az uradalomba, de még az egyházi adókba, tanító és nótárius bérbe is szerepel a bor fizetési eszközként. Jó borára már az 1713-ban készült pecsétje is felhívja a figyelmet. Ez került fel a későbbi falucímmerre is: egy kar szőlőfürtöt emel.⁶⁹ De jól mutatja ezt Bihari György számadási füzeté is. Ebben lejegyezte az évenkénti fizetnivalóját az egyház számára: „1877-re fizetett 1 véka gabonát, 16 icce mustot, 1888-ra 2 véka gabonát és 16 icce mustot.”⁷⁰ Kisgyőr vízszegénységére és borgazdaságára utal a környéken régen ismert mondásnak

⁶⁵ MOL E156 92/1.

⁶⁶ B-A-ZmLt IV.501/b XXII.1.295.

⁶⁷ Rácz Á. (főszerk): 2003. 62–64.

⁶⁸ Viga Gy., 1986. 26–27.

⁶⁹ HOMNA565 4.

⁷⁰ HOMNA1531.

számító szólás, hogy: „itt a vándor könnyebben kaphat egy pohár bort, mint egy pohár vizet.”⁷¹ A kisgyőri szőlősgazdáknak féléves kocsmáztatási joguk volt a feudális viszonyok idején. Ezt rögzítette az 1771-es urbárium is. „1550. esztendőnek 36-ik *articulusa* szerint szabad légyen a jobbágnak bort árulni Szent Mihály naptól fogva Szent György napjáig.”⁷² Az 1884-es birtokrendezési per ítéletében ezt a Miskolci Királyi Törvényszék elismerte és továbbra is meghagyta.

Fuvarozás: Bár már korábban esett erről szó, ám mégis érdemes egy kicsit részletesebben is szólni róla. A javak cseréjének nem alakult ki állandó közvetítő rétege, csupán egy-egy család specializálódott bizonyos termékek közvetítő szerepére. A javak cseréjében azonban településeinken legaktívabban, a legtöbb lehetőséget birtokolva a fogattal rendelkezők vettek részt. A fuvarozást az erdős határu falvakban általában sajátos kettősség jellemezte. Tavasztól őszig a földet művelték vagy fuvaroztak. Ősztől tavaszig pedig az erdőben végeztek fogatos munkát, főleg faközéltést. A fogatos ember számára mindig volt munkalehetőség, akár helyben, akár távolabb. Nem volt kiszolgáltatva a helybeli munkalehetőségeknek. Ha másutt nem, az erdőben mindig akadt munka, amelyet akár távoli tájakon is felvállalhattak. Ők voltak a legmobilibbak. Mindez persze viszonylagos jólétet jelentett, mert a hegyi falvak népe általában szegény volt, s a fuvarosok számítottak itt inkább tehetősnak. A fuvarosok már 10–12 éves fiaikat igyekeztek belenevelni a munkába. 13–14 éves korában a fiú már nemegyszer önálló fuvarba ment. A fentebb említett forma mellett a Bükkalján a ledolgozásért való fuvarok általánosabb módja is fellelhető volt, egészen a közelmúltig. Jól tükrözik falvainkban az ígás állatok nagy jelentőségét a statisztikai adatok is, bár nem adhatnak egyértelmű választ a szállítással kapcsolatos minden kérdésre. Azt mégis jelzik, hogy a jelentős fuvaros hagyománnyal rendelkező falvakban az ígás ökrök mellett állandóan magas, gyakran növekvő számot mutat a lovak száma is.⁷³ Ez Kisgyőr esetében így nézhetett ki:

Évek	Szarvasmarha	Ebből ígás ökör	Ló
1895	640	186	198
1911	640	165	148
1935	576	186	128
1942	783	211	78

Mezőgazdaság, állattenyésztés: Kisgyőr bírói testülete 1874-ben egy kérvénnyel fordult a Miskolci Királyi Törvényszékhez. Ez a kérvény azért született, mert hivatkozva a föld szegénységére, nagyobb legelőterületet, mezőgazdaságra hasznosítható földet szerettek volna az uradalomból kicsikarni. Szükség volt ezekre a területekre, mert egy parasztnak így is minimális telke lehetett. Továbbá útépitéshez, temetőbővítéshez, faiskolának, vályogvetéshez is szükség volt kijelölni új földeket.⁷⁴ A tagosításnál 1883-ban 3 nyomásban osztották fel a szántóföldet. A kivételesekét (pap, tanító, jegyző) egy tagban mérték ki a faluhoz közel a várerdő dűlőben. A 20. századfordulón jómódúnak számított az, akinek nyolcadrész (5 hold) földje volt. A volt zsellérek a kicsi földön minden tenyérnyi helyet kihasználva termeltek. A termőföld minőségét a holdankénti aranykorona értéke fejezte ki. A kisgyőri földek esetében ez az érték 7 aranykorona.

⁷¹ HOMNA6127 22–23.

⁷² B-A-ZmLt IV.501/b XXII.1.295.

⁷³ Viga Gy., 1986. 131–134. Vö. Varga G.-né: 1970. 312.

⁷⁴ B-A-ZmLt VII.1/c.

A szőlős területű és gyenge minőségű (II. osztályú) szántóföldeken a parasztság elsősorban önellátásra törekedett. A szántóföldet lóval, ökörrel, esetleg 4 ökörrel szántották. Vasélű faekét használtak. A munka egész nap tartott. A cséplést kalákában végezték, vagy kézi cséppel, vagy nyomtatással. A külső legelő felosztásánál az uradalomtól 16 holdat kértek, hivatkozván a legelők gyenge minőségére, vízkáros és sziklás voltára. A koronauradalom képviselője (Valny Vilmos, akkori uradalmi ügyész), indokaikat elismerte és a korábbi 8 hold helyett 14 holdat ajánlott fel, amit a kisgyőriek elfogadhattak.⁷⁵ Kisgyőrben mindig nagy szerepe volt az állattartásnak. Néhány adat szerint 1895-ben pl. 640 szarvasmarha, 520 sertés és 198 ló volt a faluban.⁷⁶ Ugyanez évben Cserépfaluban 380 szarvasmarhát, 1068 sertést és 450 lovat; Tibolddarócon 725 szarvasmarhát, 913 sertést és 270 lovat; Kácson 738 szarvasmarhát, 390 sertést és 58 lovat; végül Borsodgeszten 405 szarvasmarhát, 706 sertést és 132 lovat számláltak.⁷⁷ Falvaink zömében az erdei legeltetés dominált. A diósgyőri erdőhivatal irataiban jól nyomon követhető, hogy a bükki erdőkben való nyári legeltetés már a 19. század közepén is nagy hagyományú rendszerként működött. Számos adat utal arra, hogy a Bükk erdősegeinek fűvén kiterjedt legeltető és kaszáló állattartás folyt. A 19. század közepétől a diósgyőri erdőhivatal irataiban már rendszeresen nyomon követhető az erdők legelőként való hasznosításának foka is. Feltűnő, hogy az adatok lényegében az egész naptári év folyamán jelzik az erdei legeltetést. Az erdészeti évente kétszer felmérték a kiadható legelőterületeket. Erről a pagonygondnokságok mindig részletes jelentést adtak. Tavasz folyamán a nyárra, 3 hónapra kiadható legelőterületeket vették lajstromba, augusztusban vagy szeptember elején pedig az őszi legelőket.⁷⁸ Kisgyőrben a legelő ápolását közmunkában végezték a csordára hajtott jószágok arányában a gazdák. Aki nem hajtott jószágot a legelőre, az a joga után kártérítési jutalékot kapott a közpénztárból. (A jog azt jelentette, hogy a telke után ki mennyi állatot hajthatott a legelőre. Ez zselléreknel 1 jog után 1 tehenet vagy 2 borjút jelentett. A telkeknél 1/8-ad telek után járt 1 jog. A jogot örökölni és eladni is lehetett, így volt, akinek 2–3 joga is volt.) A csordást közgyűlésen választották a jelentkezők közül. A csordások bérét régebben természetben fizették az őrizendő állatok arányában. Az igavonó ökröket, lovakat csak akkor hajtották ki a legelőre, ha éppen nem fogták igába a rossz idő miatt, vagy ünnepnapokon. Ezek a jószágok az erdőkincstártól bérelt legelőn voltak a Bodnár kút környékén. A tilosban legelő jószág gazdáját az erdőkincstár szigorúan megbírságozta. A sok jószágnak sok víz kellett, ezért a legelőn található kutakat gondozni kellett. Ezek gémeskutak voltak. Az általában fából készült itatók javítását az ügyes kezű, faragáshoz értő gazdák ott helyben elvégezték. Munkájukért többnyire a kút javításához kivágott fa maradékát kapták.⁷⁹ A kisgyőri gazdálkodás tehát főképp, mint láthattuk az erdőgazdálkodásra, legelőgazdálkodásra, szőlőművelésre és borászatra specializálódó gazdaság. S ezt az évszázadok folyamán kialakult rendszert a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sem törte meg. Drasztikus változások csak a 20. század közepén megjelenő tsz-esítés folyamán zajlanak le, mikor megszűnik az úrbéres telkes birtokosság és helyébe az állam által irányzott tsz lép.

⁷⁵ HOMNA6127 17.

⁷⁶ HOMNA6127 18.

⁷⁷ Kápolnai I., 2002. 403., 484., 511., 559.

⁷⁸ Viga Gy., 1986. 28–31.

⁷⁹ HOMNA6127 18–20.

A 19. század kisebb zökkenőktől eltekintve, a térségben a békés fejlődést hozta el. Nagy hatással volt rá a reformkor is, hisz a megyénkből kikerülő országgyűlési követek mindig is hangadói voltak a magyarságot érintő reformoknak. Ekkoriban inkább csak a nagyobb természeti csapások, kolerajárvány, Kisgyőr esetében, az iskola c. fejezetben emlegetett himlőjárványok a jellemzőek, ha bajról kellett beszélni. Különösen nehéznek bizonyult az 1841-es esztendő a szűk termés miatt. Az 1848/49-es szabadságharcban a térség is részt vett. Katonát adott a magyar honvédseregbe. Jelentősebb csata a Bükk-vidéken nem volt, ám azért említésre méltónak tartom az 1849. július 24-én vívott bükkaranyosi csatát. Itt Pböltenberg Ernő honvéd tábornok csapatai csaptak össze Cseodajeff orosz tábornok csapataival. Valószínűleg ez is egy elterelő, lelassító hadművelet része volt, mely megkönnyítette Görgey hadseregének délkelet felé nyomulását, Temesvár–Arad irányába.⁸⁰ A szabadságharc leverése után a falvakba császári katonákat szállásolnak be. Az 1850-es években megindult a tagosítás folyamata. A jobbágyfelszabadítás, melyet a '48-as kormány is tervbe vett, a neoabszolutizmus józanul gondolkodó császári politikusai is folytattak. Így a parasztság önálló földterületekhez jutott. A falu határkiterjedése az évszázadok folyamán hol nőtt, hol csökkent. 1851-ben 5936 hektár volt, melyből 1879 hektárt tett ki a szántóföld, 345 hektárt a kaszáló, 800 hektárt a legelő, 412 hektárt a szőlő és 2500 hektárt az erdő.⁸¹ A korszak igazi fejlődését azonban csak az 1867-es kiegyezés hozta el. A dualista időszakban beköszöntő jólét visszatükröződik a népesség növekedésben is. Egy statisztikai adat szerint 1851-ben 1239 fő (ebből 1150 református, 50 római katolikus, 9 görögkeleti és 30 zsidó vallású),⁸² míg 1869-ben 1422 fő élt Kisgyőrben. 1900-ban már 1601 fő, 1930-ban 1699 fő, és 1941-ben 1684 fő.⁸³ Érdemes ezeket az adatokat összevetni más településekével is:⁸⁴

Település	1850	1869	1900	1930	1941
Cserépfalu	1919 fő	1995 fő	2003 fő	2077 fő	2204 fő
Tibolddaróc	–	1735 fő	1805 fő	2439 fő	2338 fő
Kács	578 fő	538 fő	596 fő	818 fő	905 fő
Borsodgeszt	–	881 fő	732 fő	842 fő	807 fő

Láthatjuk tehát Kisgyőrben és a környező településekben ezt az ugrásszerű növekedést, mely átnyúlik a 20. századra, s csökkenést csak a II. világháború idején mutat. A gazdálkodás korábbi fejezeteiben már utaltam arra, hogy a korszakban milyen gazdálkodási formák voltak uralkodók ekkortájt. Inkább csak egy-két érdekességre hívnám fel a figyelmet, mely Kisgyőrben történt a 19. század végén. Például az egyházi vegyes jegyzőkönyvekben 1879-ben feljegyzik azt, hogy a szegedi árvízkárosultak részére adományokat gyűjtenének a falu lakóitól. A módosabb gazdák adakoztak is. Ugyanez évben az akkori néptanító feljegyzése: „1879. június 30. éjjeli 11 és hajnali 5 között földrengés rázta meg a falut. Ebből 6 nagyobb rengést lehetett észlelni.”⁸⁵

⁸⁰ Csikvári A., 1939. I. rész: 54–57.

⁸¹ Fényes E., 1851. 72.

⁸² Fényes E., 1851. 72.

⁸³ Varga G.-né: 1970. 311.

⁸⁴ Kápolnai I., 2002. 400., 481., 508., 556.

⁸⁵ A kisgyőri parókián talált vegyes jegyzőkönyvek.

Közigazgatás: A község Borsod megye Miskolci járásához tartozott szinte mindig. Bár egy forrás szerint 1544-ben a vattai járás részeként emlegették.⁸⁶ Tény viszont, hogy a XVIII. század óta mindig is a miskolci járás része volt. A tanácsok megalakulása előtt a község élén a bíró és a jegyző (nótárius) állt. A 36 tagú képviselő-testület közreműködésével irányították a falut. Érdekes emlékirat került elő 1979-ben az egyik tanácsi épület romjainak eltakarítása közben. A 12 oldalas emlékiratot még 1909-ben helyezte az alap alá az akkori jegyző, Nagy Sámuel. Az emlékirat egyfajta életrajz is. Szerzője a saját húszéves jegyzősködéséről írt, amit a faluban töltött el. 1888-ban került a faluba. Ekkor még nem volt Tanácsháza és a jelenlegi csak 1895-ben vásárolták meg 2000 koronáért. A tetejét faszindely fedte, amit 1909-ben, egy hirtelen jött záporban, tyúktojásnyi jégeső vert le a jegyzői lakás tetejével együtt. A tetőjavítással egy időben építették azt a kamrát a jegyzői lakáshoz, aminek alapja alá helyezte az utódoknak szánt üzenetét. A jegyző akkori évi fizetése 2000 korona volt. Tervezte a vízvezeték építését is, de nem sikerült megoldani. Pontos kimutatást közöl a község pénzalapjairól.⁸⁷ A községben létrehozott munkássegélyző pénztár Borsod megyében egyedülálló volt, amiből 100 korona erejéig 6%-os kamattal lehetett kölcsönözni a helyi lakosoknak. A bírói és jegyzői státusz 1950-ben szűnt meg a tanácsok megalakulásával.⁸⁸

Az 1890-es évek végén létrejövő diósgyőri vasgyár nemcsak Kisgyőr, hanem a térség gazdaságára is nyomós hatást gyakorolt. Sok kisgyőri lakos költözött Miskolcra, illetve a diósgyőri vasgyár környékére. Így részben ők is részeseivé váltak a diósgyőri munkásság kialakulásának. Az I. világháború előestéjén tehát láthattuk, hogy Kisgyőr egy dinamikusan fejlődő község képét mutatta, ahol az iskolázottság is magas szintet ért el. A faluban nem akadt analfabéta. Ezt igen jól mutatta a háborús évek alatt hazaküldözgetett levelek száma. A levelekből megismerhetjük, hogy hogyan telt a fronton levő katonák ideje. A levelek többsége elsősorban a nagyfokú szeretetről árulkodik, mely a családok és a fronton levő hozzátartozók között megvolt. Egy-egy hosszabb levélben, melyet a katonák küldtek haza, érdeklődnek az otthoni gazdaságról. Pl.: „Hogy megy otthon, a csalánádétt lekaszáltad e mán vagy a koprit kiástad e mán...”⁸⁹ A levelezés folytatódott akkor is mikor az illető orosz hadifogságba esett. Mindebből kiderülhetett, hogy a kisgyőri katonák az orosz frontokon harcoltak. Egy 1939-ben készült összeírás szerint Kisgyőr 1914–1918 között 120 katonával vett részt a világháborúban.⁹⁰ Közülük 32-en hősi halált haltak, 8-an hadirokkanttá lettek és 2-öt vitézzé avattak később. Az 1918/19-es forradalmi időszakban csehszlovák és román csapatok szállták meg egy rövid időre. Mikor 1919 szeptemberében csillapodni látszott a vihar, egy érdekes emlékirat került be a kisgyőri egyházi jegyzőkönyvbe.

„Egyházi tanácsülés jegyzéke, 1919. szeptember 28. (...) 1919. március 21-én (...) az ún. kommunisták szervezete ragadta magához az ország kormányzásának gyeplőjét (...). ...rávetették magukat a magántulajdonra, a földbirtokra, iparra, kereskedelemre, egyházra, iskolára. Fogságba vetették, legyilkolták, kirabolták a becsületes és jó hazafiak egész tömegét. (...) Elbolondították a hiszékeny szocialista munkástömegeket, az országot olyan súlyos pénzügyi, gazdasági és politikai veszedelembe sodorták (...). Mindent felforgató cselekedeteik következménye volt az is, hogy a (...) oláh (...) ellepte szeren-

⁸⁶ HOMNÉA1848.

⁸⁷ HOMNA6127 24.

⁸⁸ HOMNA6127 25.

⁸⁹ HOMNA1528.

⁹⁰ Csikvári A., 1939. IV. rész: 76–77.

csétlen országunk nagy részét, kimondhatatlan szenvedést, kárt és csapást okozván azoknak, akiknek lakóhelyére betörték.”⁹¹

Hát így vélekedett a Tanácsköztársaság hónapjairól a kisgyőri vezetőség. Keményen bírálták, s nem tudták azt elfogadni. Gondolom nem csak a kisgyőriek vélekedtek hasonlóan erről. Eme nehéz időszaknak a Horthy-korszak vetett véget, amely megpróbálta a '20-as években konszolidálni az országot. Az 1920-as, '30-as évek Kisgyőréről szintén csak egy 1939-es forrásból lehet következtetni. „A falunak csupán születésnöje volt. Ha orvosra volt szüksége, Harsányba kellett menniük a falusiaknak. A községnek van továbbá református iskolája, mely 3 tantermes, 3 tanerős volt ekkor. 50 hold feletti nagybirtok nem volt a községben. Inkább volt jellemző a 20–50 hold közötti kisbirtok. Ebből összesen 9 db volt. A község határában található még 27 hold szőlő, mely az egyes birtokosok között 2–3 holdas parcellákban oszlik meg.”⁹² 1939-ben, a községben már 4 kereskedés, 5 italmérés és 24 önálló iparos ember állt a lakosság szolgálatára. A településnek önálló szeszfőzdéje, bérlő által vezetett kőbányája, darálómalma és palabányája volt.⁹³

A II. világháború Magyarország szempontjából újabb katasztrófát, az 1938–1941-ben visszacsatolt területek végleges elvesztését jelentette. Ezt a háborút sokkalta jobban megsínylette az ország, mint az előzőt. Mivel a háború egyik következménye a zsidók tömeges deportálása, német megszállás, majd az ország „felszabadítása” a szovjet csapatok által, ami egy újabb, több mint 40 éves megszállás kezdetét jelentette. A háború viharos éveiről és a „felszabadulásról” egy kisgyőri szemtanú így emlékezik:

„Nyolcéves voltam akkor, 1944/45 telén. Gyakran menekültünk pincébe, bújtunk bokor mögé, ha fölöttünk a levegőben megjelentek a 3, 5, vagy 11-es csoportokban repülő bombázók, a szövetségesek gépei. (...) Miskolcot és a közeli mészkőbányát bombázták. A sötét ég alatt (egy nyári éjszakán) mint óriási lángoló lepedők világítottak a „Sztálin-gyertyák”. (...) A faluban két zsidó család lakott Klein Béla és Fecher Jenő családja. A lakosság döbbenten nézte elhurcolásukat, s szájról szájra adták a rémtörténeteket, ami a szerencsétlenekre vár. Ellenállás nem volt, legfőljebb imádkoztak értük és önmagukért, hogy nem őket viszik. (...) Októberben (1944.) összeszedték a levantekező fiatalokat, és nyugat felé hurcolták őket. A 14 éven felüli lakosságot hadi szolgálatra vezényelték a falu keleti bejáratához futóárkot ásni a németeknek. Előfordult, hogy a német katonák a falu legjobb házaiba szállásolták magukat. Igaz, csak rövid időre, mert november 16.-án este már kiszorították őket a házakból a szovjet csapatok. Ezekben a hetekben a lakosság már pincékben lakott. Egy-egy pincében 40–50 ember volt beszállásolva. (...) November 16.-án borongós, esős délután úgy 3–4 óra tájban a szögedi domb magaslatáról néztük amint a Szappanos és Melegbérc oldalon mozgó barna foltok közelednek a falu felé Harsány és Bükkaranyos irányából. (...) Úgy este 5 óra tájban jött be az apám a pincébe és bejelentette, hogy itt vannak az oroszok és átfésülik a falut, germánt keresnek. (...) Mocsolyás felől a németekkel együtt magyar tüzérek lötték a falut. A faluból kiszorított németek a környező hegyoldalakon beásták magukat a kőrakások, sziklák és fák mögé. Innen tartották tűz alatt a füves lejtőkön fölfelé kapaszkodó szovjet katonákat. A mély pincékbe húzódott lakosság aránylag biztonságban volt, de az éppen kint levők közül több embert ért halálos lövés. (...) Kétheti pincelakás után az ostromvonal a falutól távolabb levő hegyekbe tevődött át. Csak a lakásokba szállásolt katonák

⁹¹ A kisgyőri parókián talált vegyes jegyzőkönyvek.

⁹² Csíkvári A., 1939. IV. rész: 76–77.

⁹³ Kasza S. (szerk.): 1998. 306–307.

időnkénti váltásán és a faluba visszaszállított holttestek láttán éreztük, hogy még mindig nincs vége a szörnyűségeknek. Sok katona kötött barátságot a velük együtt lakó családokkal, különösen a gyerekeket szerették.”⁹⁴

A község felszabadítása közben kb. 250–300 szovjet katona áldozta életét. Az el-esett katonákat a református templom körül ill. a katolikus kápolna kertjében ástott tömegsírokba temették.

Az 1945/46-os évek az újjáépítés évei voltak. Ám ezek voltak az utolsó még demokratikusnak nevezett évek. 1949-ben megtörtént a szocialista hatalomváltás, s ahogy Churchill már korábban kimondta ezt egy beszédében, legördült a vasfüggöny Nyugat-és Kelet-Európa között. Ahogy már korábban szó esett róla, 1950-ben létrejött Kisgyőrben is a tanácsrendszer. A sokat panaszolt víztelenség ugyancsak ez évben enyhült valamelyest, mikor megépítik az első törpe vízművet. Ezek után folyamatosan mintegy 130 udvarra lett bekötve a víz. 1950-ben megindult az első rendszeres buszjárat Miskolc és Kisgyőr között. Miskolc az ipari fejlődésével fokozatosan vonzotta magához a föld nélküli lakosokat. A kisgyőri termelőszövetkezet 1961. január 1-jén alakult. Majd később a kis kapacitás miatt egyesült a harsányi tsz-szel. A tsz gépesítése folytán csökkent a munkaerő-szükséglet. A villanyt s egyúttal az elektromos áramot 1962-ben vezették be a községbe. 1976-tól van Kisgyőrnek önálló orvosi körzete. A munkaképes lakosság nagy része Miskolcra jár dolgozni, az állattenyésztés mára minimálissá vált. Az 1989-es rendszerváltással a falu is a változás útjára lépett. A '90-es években látványos fejlődésen ment keresztül. Mára jól fejlett művi infrastruktúrával és intézményhálózattal rendelkezik. Újfént megalakultak a helyi hagyományok megőrzésére (fafaragás, néptánc) egyesületek és kulturális táborok. S korunk legmodernebb informatikai eszköze, az Internet is kezd elterjedni. Kisgyőr tehát ma egy lassan fejlődő magyar falu képét mutatja, s a kulturális hagyományaival igyekszik vonzani a térségünkbe látogatókat.

Hagyományok

Tárgyi kultúra

Az iskolatörténeti fejezetnél szóltam arról, hogy az iskola a kultúra centruma volt. Ez részben még a mára is igaz, de akkor kérdezhetnénk, hogy mi van a hagyományokkal? Nos a hagyomány képezi a tárgyi kultúrát, míg az iskola közvetíti az általános műveltséget. A hagyomány itt olyan dolog, melyben nagy változás az évszázadok alatt sem történt. Mégis a hagyományörzésről leginkább csak a 19. század óta beszélünk. Ennek egyik oka az ipari forradalmakhoz köthető. Az akkoriban született ipari találmányok, s majd a kialakuló gyáripár kezdte átformálni az egész társadalmat. A gyár megteremtette azt a lehetőséget, hogy pl. a lehető legolcsóbban és leggyorsabban elárassza a piacokat, háttérbe szorítva az eddig céhes iparon belül előállított jó minőségű termékeket. A mesterekből készített tárgyak így váltak hamarosan a népművészet részeivé. S közben a különböző tájegységek is magukra öltötték jellegzetességeiket. Ebben a fejezetben igyekeztem Kisgyőrről és a térség hagyományaira, annak fajtáira, s a hagyományörzésre koncentrálni.

Népi építészet: A népi építkezés egyik fontos nyersanyaga a kő. A kő igen fontos részét képezte a termékcserének is. A Bükk-vidék változatos kőanyaga fontos szerepet játszott az itt élők életében az emberi megtelepedés legkorábbi korszakától kezdve. A középkortól kezdve a riolittufa, dácittufa és a világosszürke mészkő, agyagpala használá-

---

⁹⁴ Juhász B.-né: Kisgyőr 22–23.

ta hódított tért. A 19–20. század fordulóján még igen sok kőbánya működött. A teljesség igénye nélkül elegendő itt Bogács, Diósgyőr, Görömböly, Kisgyőr, Harsány, stb. bányáira utalnom. Az egyes településeken általában több kőfejtő is működött egy időben, amelyek gyakran eltérő minőségű kőanyagot szolgáltatottak. A Bükkalja területét terjedelmes, fehér vagy halványvörös riolittufa és dácittufa fedi, de a Tarna és a Laskó völgyétől Kisgyőrig jelentős riolit-lávamezők is képződtek. Ehhez alkalmazkodva, a Bükkalja településein sajátos „kő-kultúra” jött létre, amelynek legszembetűnőbb produktumai a pincék és barlanglakások. A kő mint geográfiai, tájilag leginkább „kötött”, lokálisan előforduló anyag, mégis jelentős szerepet kapott az árucserében, különösen a 19. század utolsó harmadától, amikor a Bükk-vidék építőköve fokozatosan benyomult az Alföld északi sávjának építőgyakorlatába. A parasztság polgárosodásával párhuzamosan, a 19. század közepétől fokozatosan terjednek az Alföldön a kőből faragott sírjelek is. Lénárt Andor kutatásaiból tudjuk, hogy a 18. századi egri püspöki építkezések anyagszükséglete fokozatosan vont be a nyersanyagtermelésbe az egri, majd a távolabbi, köztük a bükkaljai falvak kőbányáit.⁹⁵ A recens gyűjtések hangsúlyozzák a kisgyőri bányák jelentőségét, ahonnan az építőkövet és főleg a palakövet az Alföldre is elhordták az építkezésekhez. A követ főleg pénzért értékesítették, ám háborús időkben, mikor kevés volt az élelem, ill. ha a pénz értéktelenebb volt, akkor közvetlenül cserélték terményre, élelemre, borra. A követ a kőfaragók fuvarozták a megrendelőhöz. A faragatlan építőkö és a kváderkő elsősorban a Bükkalja és a dél-borsodi Mezőség falvaiban talált gazdára, az ablak-könyöklők, kapuoszlopok, kaputérfejek, vályúk, kerítéskarók távolabbra is eljutottak. Legnagyobb távolságra a sírkövet és az útszéli keresztet vitték el. A faragott kőtárgyak mellett árucseré tárgyát képezte még a kőpor.⁹⁶

Építészet: igen sok archaikumot, néprajzi érdekességet őriz még napjainkban is. Kisgyőrben bőven volt építőanyag: elsősorban kő, fa, sár és patics. Fényes Elek így emlékezik meg a faluról és a körülötte levő tájról: „A helység a Bükk aljában, tiszta kősziklán épült, s a felette emelkedő magas hegy messze az Alföldre kitekintvén az Alföld a hegyről itéli a tél, tavasz, nyár közeledését, s időváltozatokat. (...) A szántóföldek sovány, kövesek, s a javítást nagyon kívánják. (...) A helység határában semmi tó, s folyóvíz nincs, sőt száraz télben és nyárban, ivóvízben szükségét lát.” Az 1851-ben leírt állapotok nem sokat változtak az idők folyamán.⁹⁷

Az intézményes kőbányászaton kívül is minden gazda talált építkezésre alkalmas követ a falu határában. A kőbányából is termelhette a család vagy a rokonság együtt nagy vastangákkal a követ. A bányajog, a kőértékesítés terén nincs igazán tiszta képünk. A falunak az utóbbi másfél évszázadban több bányája is volt, de ezeknek soha sem alakult ki igazán szervezett működése. Az építésekhez az ún. szürke kő (riolittufa) volt a legmegfelelőbb, az 1950-es évektől fejtenek terméskövet is, amit az újabb házak talpazatához alkalmaznak. A kő mellett a fa volt a legfontosabb építőanyag. Falazatnak csak a legritkább esetben használták Kisgyőrben, főleg kapukhoz, földem- és tetőszerkezetekhez, disznóólhoz volt rá szükség. A 20. század elején a Meszes-tetőről származó hársfát alkalmazták gerendának, addig a '20-as évektől a tölgy vette át ezt a szerepet. A patics, a fonás könnyen beszerezhető volt, az erdőben mindenhol találni vékony vesszőket, ágakat, de sokszor megtette a kukorica- vagy a napraforgószár és a venyige is. Kerítést, esetleg tűzfalat készíthettek paticsból. A tapasztásra és a falak kötőanyagául szolgáló sár

⁹⁵ Viga Gy., 1986. 54–56.

⁹⁶ Viga Gy., 1986. 57–63.

⁹⁷ Viga Gy.–Szabadfalvi J., 1983. 113. ill. Fényes E., 1851. 72.

és pelyva beszerzése senkinek nem okozott gondot. Igen érdekes, hogy házépítésnél szakképzett, mesterlevéllel rendelkező mester, kőműves fogadása nem volt jellemző. A faluban volt 4–5 ún. „ügyes ember”, aki valamikor elleste a mesterségbeli fogásokat, és aztán a faluban felvállaltak minden ilyen munkát. A segédmunkát minden esetben a háznép vagy a rokonság adta. Az alapanyagok beszerzése és a munkaerő megszerzése után, késő tavasszal kezdődött a tényleges munka. Először az alapot (fundamentum) rakták le. Kötőanyagként sarat alkalmaztak. Az épületek falazata is hasonló technikával készült. A 20. század elején épült házakon még jellegzetes kisméretű, szűk ajtók, ablakok voltak. Egy-két hetes száradás után felrakták a födémszerkezetet. Felkerült a sárgerenda vagy folyógerenda, majd ezekre a keresztgerenda. A nagyobb fesztávolságú épületeknél mestergerendát is tettek, amely vastagabb volt, mint a többi, hogy tehermentesítse a födémét. A padlást először ledeszkázták, majd fölülről 5–8 cm vastagon letapasztották pelyvás sárral. Kisgyőrben az uralkodó tetőtípus a nyeregtető volt. Tetőfedő anyagnak a 20. század elején még zsúpot alkalmaztak.⁹⁸ A felvert zsúptető akár 15 évig is kitartott és gyorsabban is elkészült. Néhány ház nádtetős fedéllel is bírt. Ezekhez a nádat a harsányi halastó mellől szerezték be. A 20. század elején kezd elterjedni a cserepes, valamint a palás tető. A cserepet a görömbölyi téglagyárból szerezték be, míg a pala a falu határában fekvő palabányából került ki. A kisgyőri pala a déli Bükk-vidék egyik legjobb minőségű, legjobban hasadó kőanyaga volt. A leírásokból tudjuk, hogy a bánya 1929-ig működött, de akkor sem a legjobb kihasználással. Az építés utolsó munkafázisa a ház „bepucolása” volt. A kőfalakat kívül-belül kb. 5 cm vastagságban bevakolták pelyvás sárral. A padlót is sárral tapasztották be, majd következett a meszelés. Kétszer rendes mésszel kenték be a falakat, míg harmadszorra köport is keverték a mészbe. Az udvarbéli építmények, ólak, kamrák, istállók, stb. a legtöbb esetben szintén kőből, hasonló technikával készültek. Az egyes portákat elválasztó kerítések kőből készültek, saját súlyuk tartotta össze őket. A nem főhelyen lévő kerítéseket sövényből, paticsból készítették. A kis- és nagykaput fából faragták. Alaprajzi tekintetben általánosnak tekinthető a szoba-pitar-komora elrendeződés, amihez külön bejárattal, de általában közös tetővel csatlakozott az istálló. Az építőanyagok, technikák, munkaszervezeti formák esetében nem nagyon találunk eltéréseket a módosabb és a szellérsorsú népesség építkezése között. Viszont a gazdák azok, akik a leghamarabb fedték cseréppel az új házaikat, a hagyományos elrendeződést is kibővítették.⁹⁹ A pitar mögé még egy helyiség, egy hátsó szoba került. Ennél a rétegnél figyelhető meg a kőmellvédes, kőoszlopos tornác, a gang megjelenése is. A tetőt ilyenkor „kiengedték” még kb. másfél méterre és kőből, téglából vagy fából készült oszlopokkal támasztották alá. A szellérházakon ezzel szemben csak egy sárpadka, esetleg 60–80 cm széles, faoszlopos, mellvéd nélküli ereszalja jelzi a tornácot.

A kemencét házilag készítették el. Alapja minden esetben kő volt. A kemence búbos részét vagy boltívesre rakott kőből, vagy fonott és kiégetett paticsból készítették. Aztán kívül-belül kitapasztották, és véglegesre kiégették. A kemence alján kb. 30–50 cm széles padka, ún. kocik futott körbe. Erre lehetett ülni, feküdni. A kemence felső, gömbölyded részét búbnak nevezték, míg a búb és a fal közötti hézag neve lett a sut.¹⁰⁰ A füstelvezetésre a szabadkémény szolgált. Az alul palástszerűen szétterülő, hasáb alakú

⁹⁸ Viga Gy.–Szabadfalvi J., 1983. 116–117.

⁹⁹ Viga Gy.–Szabadfalvi J., 1983. 118–120.

¹⁰⁰ Viga Gy.–Szabadfalvi J., 1983. 120–121.

szabadkéményt kőből vagy paticsból készítették, és sárral betapasztották. A régi szabadkémények még ma is állnak, csak már zárt kéményként funkcionálnak.

Kisgyőrben kifejezetten a kőépítkezés dominált. 1910-ben 413 házból 403; 1949-ben 408 házból 404 épült kőből vagy téglából. Az okok közül egyértelműen első helyen áll a természetföldrajzi tényezők kedvező mivolta. Végül is érvényesült a népi építéset egyik általános érvényű törvényszerűsége, mely szerint mindig a közvetlen környezetben lévő, legkönnyebben és legolcsóbban megszerezhető építőanyagokat és technikákat használják fel.¹⁰¹

A lakásbelső, ahogy egy szemtanú láthatta a 20. századelőn: „Az ablakok alatti sarokban derékszőgre a karosláda és karoslóca, előtte asztal. Középen a két ablak között komód, mellette a sarokban sifon, a szoba hosszában kétoldalt egy-egy ágy. A sifon melletti magasra vetett ún. elsőágyat kiemelték, szinte csak betegség vagy szülés esetén használták. Az ágyak előtt 2–2 szék állt. Ha volt még egy kis üres hely, oda a nagymama-féle sötét színű, tulipános ládát tették, vagy esetleg egy dikót. Alvásra igénybe vették a kocikot, lócát is.”¹⁰²

Fafaragás: A kisgyőriek között sokan voltak, akik értettek a fából faragott szerszámok, használati tárgyak készítéséhez. A fafaragás kizárólag a férfiak munkája volt. Csináltak: csépet, favillát, jármot, sulykot, mángorlót, guzsalyt, asztalt, lócát, gyermekjátékokat.

Legtöbben summásnak jártak tavasztól ősziig, s ősztől tavaszig faragtak csupán, a mezőgazdasági munkák szünetében. Voltak olyan családok, akik famunkákból éltek. Maguk készítették a kapuikat, az újszülöttnak bölcsőt, az elhunynak koporsót és fejfát. Helyben készültek a szőlőtermeléssel kapcsolatos hordók, kádak, prések is. Lakóházaik építésénél a tornácoszlopokat és a mestergerendát is általában díszítették. E tárgyak díszítése ékrovással történt. Jellemzőek a hosszú leveles indák és tulipános minták. A nagyobb tartós faeszközökre a dátumot, esetleg a gazdája nevét is bevészték. A kapufélfák különlegessége a kalapos emberfej formában végződő oszlopfelek. Az utóbbi évtizedekben ezek elpusztultak, mutatóban is alig van egy-kettő belőlük.¹⁰³

A faragás tudománya és a szerszámok apáról fiúra szálltak. Aki nem tudta maga elkészíteni a kívánt tárgyakat, az vagy kifizette a csináltatás árát, vagy ledolgozta azt. Mivel minden gazdának rengeteg fából készült szerszáma, eszköze volt és ezek javítását, pótlását többnyire maga végezte, szinte minden portán volt egy kicsi faragóműhely. Elegendő és kívánt mennyiségű faanyag állt rendelkezésre. A 20. századforduló táján, de még az első világháború után is szinte minden kisgyőri férfi értett a fafaragáshoz. De legalább 15–20 fő volt olyan, aki régi munkák alapján formálta jól funkcionáló tárgyait és szépen díszítette azokat. Egy idős kisgyőri elmondása alapján: „Régen nem mentek el a faluból a tehetséges emberek, jól érezték magukat itthon. (...) Volt idejük, tehetségük és igényük, hogy az őket körülvevő tárgyakat, eszközöket a régi mintájára és a maguk elgondolásával megtoldva elkészítsék.”¹⁰⁴

A legismertebb fafaragó család Kisgyőrben a „Bader”-Pap család volt az 1900-as évek elején. A falu lakosai szinte kizárólag csak a „Bader” család által juhar-jávorfából készített fakanalakat használták. De ezen kívül gyártottak még nyoszolyát, székeket és asztalt is. A szájhagyomány szerint a régi világban pénzhamisítási ügybe is keveredtek.

¹⁰¹ Viga Gy.–Szabadfalvi J., 1983. 122.

¹⁰² Juhász B.-né: Kisgyőr 14.

¹⁰³ HOMNA6127 36.

¹⁰⁴ HOMNA6127 37.

Egy másik ismert család, a Csenge család főképp hordókat, csobolyókat készített, de foglalkoztak még káposztagyalyuk, gyalupadok, kapuk és fejfák készítésével is. Id. Csenge János tehát kádármesterséget folytatott. A legkisebb fia, ifj. Csenge János másfél éves korában elvesztette a szeme világát. Vakon készített citerát, székeket, képkereteket, ablakrámát és egy hegedűt is. Kiemelkedő szellemi képességekkel rendelkezett. Gyorsan és felejtés nélkül tanult.¹⁰⁵

Szerszámok: Faragásra használhattak vonószéket, mely a gyalupad elődje volt. Ahol fával foglalkoztak, minden háznál megtalálható volt. Dió-, tölgy-, körte- vagy juharfából készítik. De kézi szerszámként számba jött a félkézbalta, a régi és új faragóbárd, bicska, motoszkakés, vonalvágó, mélyelő, levélvágó, kétnyelű kés, kaparó, tolvajfűrő, bakolófa, valamint a népnyelv által emlegetett „szarkaláb”(görbe levélvágó), kopacska, melynek éle félkörívben meghajló kapaélhez hasonlatos, véső és citling. Ez utóbbi szerszám kaszaélből készült.¹⁰⁶

Díszítés, díszítmény: Az elkészített tárgyak formáját minden esetben az évszázadokon keresztül betöltött funkciójuk határozta meg. Ehhez harmonikusan illeszkedett a díszítmény. A faanyagba belelálták a kívánt tárgy formáját: baltával „kiegyelték”, majd vonószéken vésőkkel és kétnyelű késsel formálták véglegesre. A formára ceruzával rajzolták rá a mintát, majd vonalvágóval kivágták a rajzolatot. A tárgyak díszítésére a legutóbbi időkig a folyólevél és tulipánmintát, és ehhez alkalmazkodó betű- és számformát alkalmaztak. Általánosak az egymást metsző, levélformákból kiinduló stilizált tulipánok. A tulipánt, mint díszítő motívumot különösen kedvelték errefelé és jól ismerték, mit szimbolizált.¹⁰⁷

Fából készült játékok: „A munka, mind a kezdetleges műveltségű népeknél, mind a gyermekek körében: játék. A primitív ember játszva készítette el eszközeit, fegyvereit, hajlékát, ruházatát, a gyűjtögetés és vadászat, halászat is játék volt, s kezdetleges körülmények között ma is az.” – írta Lajos Árpád. Úgy gondolom, egyetérthetünk ezen idézetel, hisz ma már a pedagógia is foglalkozik ezzel a gondolattal. A munka és a játék fogalma a rabszolgatartó társadalmak kialakulásával, egymással térben és időben eltávolodott. A ma emberének egyre kevesebb ideje és türelme marad arra, hogy gyermekével játékot készítsen, játsszon vele. Ezt a „tudat alatti hiányt” igyekszik pótolni a boltból vásárolt mindenféle drága holmikkal. Mai játékkultúránk egyik legnagyobb baja, hogy a játék egyszerű tárggyá minősül vissza. Tagadva ezáltal a kultúrán belül további céljait és feladva a teljesség megidézésének lehetőségét. Már elmúlt az az idő, mikor a gyermekek játékszerei otthon, felnőttek segítségével készültek, az egész tárgyi és szellemi kultúrát tükrözve, a kicsinyek nyelvén, játékos formában. Segítették a szerepjátszást, mely felkészítette őket az életre, a munkavégzésre, a közösségben való helyes mozgásra. Valóságos, rájuk váró szituációkat játszottak el, s ha nem sikerült, mosolyogva mondhatták ki: csak játszottam.

Ennek hiányát mutatja a gátlásos, félszeg, magukat kifejezni és helyüket megtalálni nem tudó felnőttek magas száma.¹⁰⁸ Kisgyőrben sajnos ugyanez a helyzet, mint az országban bárhol. A felnőttek már ritkán játszanak együtt a gyermekekkel, s már soha nem jut eszükbe, hogy játékot készítsenek nekik, vagy esetleg megtanítsák őket készítésükre. Volt idő Kisgyőrben, amikor a felnőtteknek (általában nagyobb fiúk) akadt idejük

¹⁰⁵ HOMNA6127 39–40.

¹⁰⁶ HOMNA461 9–10.

¹⁰⁷ HOMNA6127 50.

¹⁰⁸ HOMNA6127 68.

segíteni a gyermekeknek egy kereplő, egy bodzapuska, egy fűzfa síp, fakorcsolya, kóréhegedű, kiskocsi, szánkó elkészítéséhez. Saját élményként szeretném megemlíteni, hogy mikor kisfiúként nyaraltam nagymamám házában, Kisgyőrben, előfordult, hogy unokanővéreim vagy anyám készített orgonavesszőből sípot nekem. A most következő fajátékokról érdemes tudni, hogy ezeket kifejezetten a régi, századelőn élhetett emberek készíthették gyermekeiknek Kisgyőrben. Akad majd köztük olyan játék is, mely előfordulhat országunk más tájain is. Ilyen gyermekjáték volt a *kereplő*. Ennek a zajkeltő eszköznek többféle formája ismeretes. Használták a szőlő és gyümölcs érésekor a szőlődombon, seregélyek, kányák és egyéb kártékony állatok távoltartására. Farsangkor a gonosz szellem elűzése miatt lármáztak vele.

A kisgyőri gyermekek, főleg a fiúk szívesen játszottak a katonákról, vadászokról hallott mesék után *bodzapuskával*. Elkészítése igen egyszerű és különösebb szerszám sem kell hozzá: kerestek egy 18–20 cm hosszú egyenes bodzafát, kergét lehántották, középső laza belét pedig egy vékony rúddal kitölték. Szabtak bele egy tolófát és már mehetett is bele a kenderkóc golyóbis.¹⁰⁹

Kapu, bejárat, kerítés: A néprajzi irodalom kapukkal, kerítésekkel nem sokat törődik. Ami feljegyzés ránk maradt, nagy részük Székelyfölddel kapcsolatos. Szinte Gábor szerint a fedeleskapu elődje a székely falu cinterem kapuja. Györffy István, neves néprajzkutató, s Karcag szülötte arra gondolt, hogy: „a gyepűkapuból lettek a község-, város-, huszárvár kapuk, s innen kerültek a házak elé. Valószínű, így lett a gyepűből is a ház közvetlen környékét oltalmazó kerítés.”¹¹⁰

Leírások vannak arról, hogy az 1900-as évek táján is a Balkán-félszigettől az Alföldön, Felvidéken keresztül Németalföldre, sőt a Skandináv-félszigeten is előfordultak fedeles kapuk. Csupán Székelyföld népének hagyománytisztelete, s szeretete őrizte meg ezt a kincset a legtovább. Valószínű, hogy a székely kapu a fedeleskapu egyik formája, minthogy Székelyföldön is több kaputípust ismernek. Feltételezhető, hogy a fában gazdag és faragótechnikában szintén járatos bükki ember is fedeles zsindellyel borított kaput is állított a háza elé. Deák Geyza a Tiszahát népi építészetéről című dolgozatában ugyan nem esik szó Kisgyőrről, ugyanakkor fontos és érdekes adatokat közöl a Bükk-vidék faragott kapuairól, melyek szinte teljesen megegyeznek a kisgyőrieikkel. „A palánknak kis és nagy kapuja van, igen csinosan és arányosan formált, faragott kapufélfákkal. A kapufélfák (sok helyen bálványfáknak is hívják) fejei a mák fejére emlékeztetnek. A kapufélfák utca felől eső teste domború virágreliéfekkel vannak kifaragva, néhol be is festik két-, háromszínűre. (...) A tulipánt a kapufélfa tövében, a liliumot az egész félfa testén faragják ki. A nagykapun jár be a szekér vagy a jószág, az utóbbi egyébként is. A kiskapu szemöldökfája olyan alacsony, hogy küszöbét meghajolva kell átlépni embernek, suhancnak egyaránt. A kiskapu szemöldökfájára búzakalászt szoktak kifaragni, mely a bőség szimbóluma.”¹¹¹

Kisgyőrben az utolsó fakaput 1953-ban készítették, egykori gazdagságot, folyamatosságot, a múlt és az elődök tiszteletét jelentette. Az itt lakók ezeket a nagyon szép tájba, környezetbe és kultúrába jól beilleszkedő, arányos építményeket csak kalapos kapuként említik, mely a ház urát és gazdaasszonyát szimbolizálja. Ugyan az 1950-es évektől a '90-es évekig a fafaragások és fafaragók száma drasztikusan lecsökkent, a rendszerváltás után e hagyományokat az itt lakók fafaragó szaktáborok segítségével

¹⁰⁹ HOMNA6127 71–72.

¹¹⁰ HOMNA6127 76.

¹¹¹ HOMNA6127 77–78.

elevenítik fel. Ez adta a lehetőséget, hogy részben régi épületek, köztük a templom, kaptak faragott kapukat újra. Sőt legutóbbi gyűjtőutam során fedeztem fel, hogy a gazdagabb családoknál újra divat kezd lenni a székely kapu vagy fedeles kapuforma.

A fejfa: A kegyelet, az elhalt sírja fölé a megemlékezés jelét állítja. A kultikus eredettől a kegyeletes érzésen át a divatig, sok tényező hatott síremlékeinkre, míg a mai formáik kialakultak. Még mielőtt egészen belenőttünk az egységes nyugati, keresztény szellemi közösségbe, az a reformációban maga is két eléggé ellentétes irányzatra szakadt szét. Ez a tény síremlékeink alakulásában is megmutatkozik. A magyarság nagyobbik fele a katolikus vallást követte. A katolikus sírokon szinte kizárólagos a szimbolikus kereszt alkalmazása, bár kisebb-nagyobb változatok itt is előfordulnak. A magyarság másik fele a sokkal szabadabb szellemű református vallás mellett tartott ki. A református temetők fejfái sokkal változatosabb formákban jelentkeznek. Jobban érvényesülnek az ősi hagyományok, az egyéni ízlés, és esetleg az idegen hatások is. A Bükkalja egyik leggyakoribb „ipari nyersanyaga” a fa volt. Ez elkíséri a bükki embert a bölcsőtől a sírig. Sőt azon túl is, hisz a sírra állított fejfa a halál után még évtizedekig köti össze a meghalt emléket az élőkkel.¹¹² A fejfák állításának ősi eredete vitathatatlan. Egyes feltételezések szerint a reformáció után a reformátusok és unitáriusok sírjelzője. Mások szerint a honfoglalás korából örítettük meg, de az is lehet, hogy a katolikusok különültek el kereszt alakú sírjelükkel.

A fejfa: fej + fa mindkét tagja finnugor eredetű (főbb fa, fáj-fa, fütül való fa). A sírjel 3 részből áll. Ezek a láb, a törzs és a fej. A „láb” általában megmunkálatlan, mivel ez a föld alatti rész. A „törzs” négyzetes hasáb formájú. Előlapja a felirat, ill. a sírdíszítmények hordozója. A „fej” a törzstől határozottan jelzetten elkülönített egység, mely dús tér- és síkdíszítmények hordozója. A fejfák anyaga a környező tölgyesekből került ki. Nem okozott gondot a megfelelő anyag biztosítása.

Az I. világháborúig szokásban volt, hogy a fejfát az elhunyt komája, vagy jó barátja faragta ki. A fejfák feliratainak nagyon egyhangúak. A fejfák és a termésköböl faragott sírjelek helyét ma már a műkő, a márványutánpótló síremlék veszi át. Ezek a városok sírkőfaragóinak műhelyeiből kerülnek ki. A vallási szimbólumok tartalma elmosódik, jelképeik értelmetlenné válnak.¹¹³ A régi fejfákat, azoknak egy részét, mely az idők folyamán megkopott, eltüzelik. Mára szinte teljesen eltűntek a temetőkből. Csúpn két fejfa áll még megkopva, megrepedezve, mutatva az idő vasfogát. Az újonnan emelt fejfákra is vonatkozik a kapuknál említett divathóbort. A gazdagság egyik kifejezőeszköze lett, s a mai laikus embere csúpn csak a szépet látja benne, és nem nagyon ismeri fel a hagyományok egyfajta szimbólumát.

Kovácsmesterség: Bár ennek a mesterségnek nincsenek olyan mély gyökerei, mint a fadaragásnak, mégis érdemesnek tartottam megemlíteni. Manapság ugyanis legalább olyan ritkák a kovácsmesterséget űzők, mint a fadaragók. Ugyanakkor országosan évszázadokra visszanyúló mesterségnek számít. Hogy mennyire nincsenek mély gyökerei a falusi hagyományban a kovácsságnak, ezt egy életrajzi forrásrészlet is jól mutatja: „Kisgyőrben tanultam 1910 körül az apámnál. Nagypám cseh kovács volt, a vasútnál volt Miskolcon. Apám 1882-ben jött Kisgyőrbe, Vattán tanult, ide nősült. Lópatkolás, ökörvasalás, igáskocsi javítás volt. (...) Mink fölkeltünk éjjel két órakor és dolgoztunk estig. (...) Ekevasalás ment búzáért is. Kinek mennyi földje volt, fizetett búzáért. 1/8-ad földért félvéka búzáért. Felírtam a nevet és egy vonalat húztam, hogy mennyi vasat élez-

¹¹² HOMNA6127 89.

¹¹³ HOMNA6127 93.

tem. (...) Egy vonás 1 kg búza volt, ha úgy volt egyezve.”¹¹⁴ Látható tehát, hogy a kovács és a családja később letelepedett a faluban. Bár korábban is voltak kovácsok a faluban, nem volt mindegyikre jellemző, hogy generációkra egy helyben maradjanak. Ezen csak a XIX. század változtatott, s ezt láthattuk a fenti forrásból is.

Egyéb népszokások

A lakodalom mindig nagy esemény volt nemcsak a család, de szinte az egész falu életében. Érdekes megemlíteni, hogy a kisgyőriekeket régen híres bicskásoknak tartották. Az öregek elbeszélése szerint lakodalom, búcsú nem eshetett meg haláleset nélkül. 1805-ben Borsod vármegye főszolgabírája rendeletet ad ki, mely szerint: „A lakodalmaknak alkalmatosságával útszakon és Helységekben, szokásban vett lövöldözések, minthogy az által gyakorta ízben sok károk veszedelmek esni szoktak, tiltassanak el. A nemtelenek 50 kemény pálca, a nemesek 24 Rhénesforint büntetést kapnak, és fegyvereiket is elszedik.”¹¹⁵ Persze az idők folyamán azért szelídültek a viszonyok, s balesetek csak elvétve fordulhatnak elő a lakodalmon. Az sem fegyverek által. A vőlegény barátai voltak a vőfélyek. Lakodalom előtt 3 nappal hívogattak. A lakodalom napja általában szerdára esett, ritkábban hétfőre. A szerdai napon általában minden fiatal férfi otthon volt, ezért esett szerdára a nagy nap. Egy-egy lagziba 100–150 vendéget hívtak. A vendégek ellátása fejedelmi, de az ajándék is az, amit összehordanak. Két napig tartott a lakodalom. Reggel a szakácsnők már elkezdték a sütést, főzést. A nyoszolyólányok is besegítettek a munkálatokba. Egy üveg bort kalácsal vittek a tisztelendő úrnak, néha a kántornak, jegyzőnek is. Lakodalom előtt a legények fenyőfából „zászlót” készítettek. Ez egy 120 cm-es rúd volt, rajta kendők, pántlikák. A legények „alatta” táncoltak az utcán. Két kérő kérte meg a leendő menyasszonyt. A kérő kendőt („kalotás” kendőt) tett hajtogatva, keresztbe a mellére. Később hosszú kendőt a karjára. Amikor megesküdött a leány és a legény az Isten házában, elvégezték, ami rájuk volt bízva, hazamentek a lányos házhoz és asztalhoz ültek. Másnap, aki a menyecskével táncolt, megláncolták. Pénzért kiválthatta magát. (Ezt ma a menyecsketánc váltotta ki.) A menyasszony hozományként kapott egy ládát, kihúzható komódot. Ebbe 4 lepedőt, batyuruhát, hamvast, 2 törülközőt, 3 szakajtókendőt, 3 teljes öltözetet, szoknyát, ingeket, pendölyt, stb. adtak a lánynak.¹¹⁶ A híresebb vőfélyverseket és rigmusokat lejegyezték. Így maradhattak fenn mostanáig.

A temető: A kisgyőri temető a református templom leégéséig (1746-ig) a falu közepén, a templomkertben volt. Csak ezután került a falu szélére, a mai helyre. Régen a temetőt részekre osztották egymás között a vallási felekezetek. Ma ez a felosztás már nincs meg. Egymás mellett található a református fejfa és a katolikus kereszt. A temetőket szinte kivétel nélkül orgonasövény övezi, gyakori az akác és a szomorúfűz is. A sírok a temetőben mindig kelet–nyugati tájolásúak. A halottak arccal kelet felé fekszenek. A fejfát általában a sír nyugati végére, az elhunyt fejéhez állítják.

Temetkezés: Régen Kisgyőrben az elhunytat a ház tiszta szobájában ravatalozták fel. A gyerekek még aznap végigjárták a falut, és mindenkit elhívtak estére virrasztani, ahol halottas énekeket énekeltek a falu kántora vagy a „diktáló” irányításával. A sírt a temetés napjának reggelén az elhunyt rokonai ásták meg. A kisgyőri temető talaja rendkívül kemény, kötött, agyagos, így alkalmas a padlanos temetkezésre. Egy sírba általá-

¹¹⁴ HOMNA1109 1.

¹¹⁵ HOMNA1461 2–3.

¹¹⁶ HOMNA580 ill. NA461.

ban 2 embert (házaspárt) temettek. A régi temetőben egymás mellé került a nagyszülők, unokák és a közvetlen rokonok sírja. A sír megásása után a férfiak visszatértek a halottasházhoz, ahol pálinkával, sült kolbásszal kínálták meg őket. Ezek után elmentek a papért, ki reverendát öltve eljött s elbúcsúztatta a halottat. Ha mindez megtörtént, elindulhatott a gyászmenet. Útközben halottas énekeket énekeltek. A menetet a pap vezette a férfiak kíséretében. Középen a halott, utána a hozzátartozói, a menet végén pedig a nők haladtak. A halottat utolsó útjára harangszó kísérte. A sírhoz érve a lelkipásztor vigasztaló szavakat mondott a családnak. A sírásók leeresztették kötélén a koporsót. A pap és a gyülekezet imádkozott a halott lelki üdvéért. A hant készítése közben a gyülekezet zsolnárt énekelt. A hant elkészülte után rákerültek a koszorúk is, majd a pap vigaszt nyújtott a hozzátartozóknak. Végezetül a közeli rokonokat és a sírásókat meghívták a halotti torra. „Régen a lányok staffirungjukkal együtt megkapták a halálra való ruhájukat is, amely állt egy fekete szoknyából, blúzból, fodros sapkaszerű fejkötőből, amelyet „kotyfitynak” hívtak. A ruhához nyakbavaló selyemkendő, selyemkötény, fekete harisnya és zsebkendő is tartozott. (...) Az öregebb emberek, ha volt rá pénzük, koporsójukat már előre megcsináltatták, s berakták a kamrába.”¹¹⁷

Manapság már nem divat háztól temetni. Különösen attól kezdve, mióta felépítették a ravatalozó épületét. Hát röviden ennyit a temetkezés hagyományáról, s most evez-zünk vidámabb vizekre.

A nagy gazdasági és társadalmi átalakulással a régi hagyományok, népszokások elhalványodtak. Ma csupán a hagyományörző táboroknak köszönhetjük, hogy egyik-másik szokás mára sem szűnt meg. Régi szokás volt a fonóba járás. A lányok, asszonyok fontak, a legények itt szemelték ki az eladó lányok közül a jövőendő párjukat. A fonóházban időnként daloltak, muzsikáltak és táncoltak is. A református eklézsia 1735-ös rendtartása szigorú bírságot ír elő azon gazdára, aki házában a hangoskodást, táncot, muzsikát és borozást megengedi. Nem sok foganatja volt a tiltó rendszabályoknak, mert a fonóhá-zi találka általános szokás volt egészen 1945-ig.

Karácsonykor szokás volt betlehemezni. Ebben általában a fiatal legények játszották a szerepet és úgy járták körbe a falut. Egy kis „templommal”, a betlehemi jászol makettjével járták a házakat. A jó szereplésért ajándékokat, süteményt, esetleg pénzt kaptak. Ez a szokás egy darabig még 1945 után is jelen volt a népi kultúrában.¹¹⁸

A *húsvét*, mint fontosabb egyházi ünnep sem maradhatott el hagyományok nélkül. Hiszen a húsvét volt a fonóházhoz hasonló alkalom a legényeknek a leánynézésre. Csoportostul járták az utcákat, és bögrével vagy vederrel locsolták a lányokat friss kútvízzel. A rózsavíz vagy kölni csak 1945 után terjedt el. A locsoló legényeket a lányos háznál megvendégelték, kalapjukhoz vagy kabátjuk gomblyukába virágot, rozsmaringot tűztek. A lányok hímezett zsebkendőt ajándékoztak a legényeknek. Nagy sértés volt a lánynak, ha a fiú a csizmáját törölte az ő zsebkendőjébe.¹¹⁹

Népdalok, népi költők: A népdalok, népi költők „bölcsője” a vidék. De a hagyományokat szintén egy falusi zárt közösség tudja legtovább megőrizni. Ennek oka a falu előbb említett zártságában keresendő. A nagyvilág zajától, a változások szelétől régebben is, de talán még ma is igencsak el vannak szigetelve e települések. De gondoljunk csak a település méreteire: ahol mindenki ismerheti egymás s idegen aligha tudna behatolni ebbe a zárt „családias” légkörbe. Most vagyunk abban a korban, amit az informatika

¹¹⁷ HOMNA6127 91–92.

¹¹⁸ HOMNA461 7–8.

¹¹⁹ *Juhász B.-né:* Kisgyőr 18–19.

forradalmának is nevezünk, mikor eme zárt közösségek elkezdtek felbomlani. A népdalok, s a költészet már nem érdekli a fiatalságot úgy, s csupán azon embereknek, kik ragaszkodtak és ragaszkodnak a hagyományokhoz, köszönhetjük, hogy megmaradtak kultúránk eme gyöngyszemei.

Egy korábbi fejezetben említettem Liszkay Papp Imre tanító nevét. Nem csoda, hisz egyszerre volt a reformkorszak kisgyőri tanítója, s egyben elindítója a falu néprajzi tanulmányozásának. Az azóta eltelt több mint másfél század alatt a falu sokat változott, de hagyományainak jelentős részét őrizte és őrzi ma is. Meg kell jegyeznem, hogy iskola nélkül nem igazán születhettek volna versek, vagy leírott formájukban a népdalok sem. Bár a falu nem adott eddig olyan híres költőket, mint pl. Nagyszalonta Arany Jánosa, vagy Miskolc Szabó Lőrince. De azért érdemes pár sort áldozni rájuk is, hisz ők is a falu történelmének részei. Mert sok ügyes kezű parasztember nemcsak a faragószerszámokat veszi a kezébe, hanem a tollat is. Lengyel Károly, Horváth István, Csenge József lakodalmi verseket, rigmusokat is írtak gazdasági feljegyzéseket tartalmazó füzetekbe. De értékes vőfélyverseket őriztek a Bihariak is, akiket tréfás kedvű barátjuk is megverselt: „*Valamennyi Bihari, / Többnyire mind atyafi. / Írta ezt jókedvében, / Gellér János Kisgyőrben.*”

A népdalokat, balladákat, meséket és verseket 1913/14-ben Klein Károly, egri VII. osztályos főreáliskolai tanuló gyűjtötte össze, és küldte be a Néprajzi Múzeumnak, alapjait vetve meg a későbbi népköltészeti kutatásnak. 1929-ben 10 tagú néprajzos csoport utazott Kisgyőrbe lefényképezni az építészet és a viselet emlékeit, fonográfval gyűjtve a népdalokat. 1938-ban két diák ugyancsak népdalokat gyűjtött. Majd az 1960-as években folytak nagyobb néprajzi gyűjtések a Néprajzi Múzeum és a Miskolci Múzeum (HOM) munkatársai által.¹²⁰ Ezeknek a gyűjtőutaknak nagy hasznuk lett, hisz több oldalnyi vers és népdal került be feldolgozásra várva a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárába.

Babonák: Befejezésképpen szólnék még a kisgyőri babonákról. Mert ha már ennyire belementem a folklórba, akkor vétek lenne kihagyni ezt. A *babonák* rövid kis történetek, melyek a népi hiedelemvilágot tükrözik. Abból a korból származnak e történetek, mikor még a világban több volt az írástudatlan, ebből kifolyólag tartottak az ismeretlentől, a természetfeletti erőktől. Az iskolák fokozatos térhódításával, az analfabétizmus és a „tudatlanság” felszámolásával csökkent a tudatlanságból fakadó félelem is. De azért ha összegyűlt a falu népe a fonóban téli esténként, néhányan szívesen anekdotáztak ilyen történeteket. E történetek szereplői általában boszorkányok, kuruzslók, szellemek. Persze az ilyen történetek nemcsak Kisgyőrré jellemzőek. Talán érdekesnek tűnhet a kisgyőri babonagyűjteményben: a boszorkányok béka- vagy macskaalakot öltve ijesztgették a kisgyőrieiket. De előfordulnak olyan történetek is melyben a főszereplő halálközeli élménye miatt vált a falu halottlátó emberévé, akihez a falu lakói úgy jártak, mint egy bölcshez. Sok babonás történetet gyűjtött össze a HOM munkatársa, Szoboszlainé az 1950-es években. Neki köszönhetően a HOM néprajzi adattárában várnak feldolgozásra ezek a történetek, hasonlóan a versekhez.¹²¹

---

¹²⁰ HOMNA1461 2.

¹²¹ HOMNA20.

IRODALOM

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története. Budapest

Csikvári Antal

1939 Borsod vármegyei szociográfia I.–IV. rész. Budapest

Csorba Csaba (szerk.)

1990 Borsod vármegye katonai leírása 1783–1786. Miskolc

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára. Pest

Hevesi Attila

1977 Bükk útikalauz. Budapest

Juhász Barnáné

<http://free.x3.hu/kisgyor>

Kasza Sándor (szerk.)

1998 Borsod-Abaúj-Zemplén megye kézikönyve. Budapest

Kápolnai Iván

2002 Mezőkövesd és környéke I.–II. Budapest

Kolossváry Szabolcsné

1975 Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Budapest

Lehoczky Alfréd

1997 Bükkalja és Dél-Borsod a honfoglalás idején és a középkorban. Miskolc

Nováky Gyula–Sándorffi György

1992 A történeti Borsod vármegye várai. Budapest–Miskolc

Rácz Árpád (főszerk.)

2003/1–2, Rubicon, Budapest

Révész László (szerk.)

1994 „Mit ránk hagytak a századok...” Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Varga Gáborné (szerk.)

1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. Miskolc

Váradai József

1989 Tiszáninnen református templomai. Borsodi református egyházmegye, Debrecen

Viga Gyula

1986 Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Miskolc

Viga Gyula–Szabadfalvi József

1983 A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. Miskolc

RÖVIDÍTÉSEK

HOM – Herman Ottó Múzeum

NA – Néprajzi Adattár

NÉA – Népi Építészeti Adattár

B-A-ZmLt – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

B-A-ZmLt IV.501/b XXII.I.295 Kisgyőr urbáriuma

VII.1/c Tagosítási periratok Kisgyőrrre vonatkozó részei

B-A-ZmLt BmT.13/3 Kéziratos katonai térképek, Kisgyőr XVIII. századvégi térképe
 IV.501 – Borsod vármegye nemesi közgyűlési iratai
 b – Közgyűlési iratok (1607–1785)
 XXII. (materia) I. (fasciculus) 295 (numerus)
 VII.1 – A Miskolci Királyi Törvényszék iratai
 c – Urbéri törvényszéki iratok (1756–1881)
 BmT – Borsod vármegye katonai térképe (XVIII. század)
 MOL – Magyar Országos Levéltár
 MOL E156 5/1 Kisgyőr Pagus 1563
 MOL E156 5/3 adó és állatösszeírás 1682
 MOL E156 5/4 Posessio Kisgyőr 1720
 MOL E156 83/11 uradalmi összeírás 1722
 MOL E156 92/1 Specificatio Vinearum 1497
 MOL E156 167/28 Szőlődézsma összeírás 1720
 MOL E156 168/36 Kis Győr birája a Dios-Győri Dominiumhoz 1776
 E156: Magyar Kamara Urbaria et Conscriptiones diósgyőri uradalomra vonatkozó iratai
 5 (fasciculus) / 1 (numerus)

DIE WIRTSCHAFT UND GESELLSCHAFT EINER SIEDLUNG IN BÜKKALJA IM 16–20. JAHRHUNDERT

Das Werk beschreibt die Geschichte von Kisgyőr aufgrund historischer Quellen. Es beschäftigt sich ausführlich mit der ersten urkundlichen Erwähnung vom Jahre 1261 bis zum heutigen Kisgyőr. Ein eigenes Kapitel bekam der wirtschafts- und schulhistorische Teil der Siedlung.

Natürlich war die Umgebung von Kisgyőr seit der Urzeit bewohnt. Im Altertum und im frühen Mittelalter haben sich hier mehrere wandernde Volksgruppen vorläufig niedergelassen. Diese vorübergehende Situation löste sich mit der ungarischen Landnahme auf. In der Region verbreitete sich die angesiedelte Wirtschaftsweise und es entstanden die mittelalterlichen Dörfer und Städte. So entstand im Laufe des 18. Jahrhunderts auch Kisgyőr. Doch der Hauptgrund für die Entstehung der Siedlung könnte der Tatarenzug sein. Man kann behaupten, dass sie als „Hospes-Siedlung“ entstand.

Von da an hat sich die Geschichte der Siedlung an die Geschichte der Kronenherrschaft von Diósgyőr geknüpft. Sie wurde Besitz der entstandenen Herrschaft. Dieser Status dauerte bis zur letztendlichen Liquidierung der Herrschaft (1858). Die Siedlung hat sich im Laufe der Jahrhunderte langsam entwickelt. Ihre Bevölkerungszahl hat sich kaum geändert. Erst zu der Zeit der anderthalb Jahrhunderte lang dauernden Türkenherrschaft fand eine abnehmende Tendenz statt. Vom 18. Jahrhundert an wuchs sie dank der inneren Migration allmählich.

Die Siedlung ist anfangs der katholischen Religion gefolgt und hat die Kirchensteuer dem Domkapitel von Erlau gezahlt. In den chaotischen Jahrzehnten der Türkenzeit ging sie zur reformierten Religion über. Das hat auch die Rekatholisierung nach der Vertreibung der Türken nicht geändert. Daran knüpft sich, dass das Funktionieren der reformierten Schule ab dem Ende des 18. Jahrhunderts bewiesen werden kann. Als eine positive Verordnung des aufgeklärten Absolutismus begann man, die Schulung in einem weiten Kreis zu verbreiten. So kann man beweisen, dass die Schule von Kisgyőr im Laufe des 19. Jahrhunderts mehrere ausgezeichnete Lehrer hatte.

Die Wirtschaft der Siedlung war auf Grund der natürlichen Gegebenheiten mit dem Wald verbunden. Das Brennholz und das Holz zum Bauen wurde aus dem Wald besorgt. Vieles aus dem Wald (Obst) wurde zum Markt gebracht. Ihre Tiere, hauptsächlich Schweine, wurden auch im Wald mit Eicheln gemästet.

Außer Holz und Obst haben sie die Märkte der nahe liegenden Städte auch mit Holzkohle beliefert. Sie waren auch hervorragende Holzschnitzer, da sie nicht nur Schmuckgegenstände, sondern auch Gebrauchsgegenstände und Ersatzteile für landwirtschaftliche Geräte schnitzten. Dies geschah hauptsächlich im Winter, wenn keine landwirtschaftlichen Arbeiten verrichtet wurden. Die Holzschnitzerei wurde zu einer Tradition, die die Menschen im Dorf bis heute bewahrt haben.

Ihr zweitwichtigster Wirtschaftszweig war der Weinbau. Der Wein hat lange Zeit den Wassermangel kompensiert, da die Region an Wasserfundorten sehr arm ist. Die Weinkultur war in der Region immer sehr wichtig. Denken wir nur an die Erlauer oder Tokajer Weine.

Letztens geht es auch noch darum, welche Auswirkungen das Ende des 19. Jahrhunderts und das 20. Jahrhundert auf die Siedlung ausübten. Die zwei Weltkriege und ihr Grauen haben die Siedlung seelisch stärker belastet als die „Stürme“ der früheren Jahrhunderte. Das zwanzigste Jahrhundert war auch deswegen die Zeit der Veränderungen, wo die Isolation der Siedlung von der Welt aufgehoben wurde. Die familiäre Geschlossenheit, die das Dorf Jahrhunderte lang vom sprudelnden Leben der Stadt unterschied, wurde auch allmählich aufgehoben.

János Papp

60 ÉVE TÖRTÉNT: A II. VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI DÉL-ABAÚJBAN

SZABÓ NÁNDOR–SZALIPSZKI PÉTER

Hadi krónikánk terét – mint a címből kitűnik – egy közigazgatási fogalommal jelöltük ki. Le kell szögezni, a hadmozdulatok során semmi jelentősége nincsen a megyehatároknak, annál inkább a geográfiai képződményeknek, tereptárgyaknak, magaslati pontoknak, hegyeknek, folyóknak. Mégis lehetségesnek és indokoltnak tartottuk tanulmányunk címét így megfogalmazni, hiszen az eseményeket ezúttal addig (1944. december 17-ig) taglaljuk, amikor a szovjet és román csapatok északi, északnyugati offenzívája nyomán a német és magyar haderők elfoglalták a Rózsaállásnak nevezett védelmi vonalat, mely nagyjából-egészéből megegyezett a trianoni magyar–(cseh)szlovák országhatárral. Ismeretes, hogy a trianoni békeszerződés történelmi vármegyénket – Abaújt – kelet–nyugat irányban kettészelte. Ez alkalommal az ettől a határtól délre eső területen, a magyarországi Abaújbán történt hadi eseményeket tárjuk fel a magyar, német és (szovjet)orosz szakirodalom eredményeinek elemző felhasználásával, illetve eddig még nem publikált források közlésével. Természetesen, mivel a Bódva és Hernád folyó közötti térségben, illetve az Eperjes-Tokaji hegységben történt hadi események összefüggenek, tanulmányunkban megemlíttetnek borsodi és zempléni helységek is, de – harcászati terminust használva – a súlypont mindenképpen Dél-Abaúj. Regionális historigráfiai előzményként szólni kell Borus József *Felszabadító hadműveletek Borsod-Abaúj-Zemplénben (1944. november 6. – december 24.)* című, 1965-ben megjelent tanulmányáról. Mostani vállalkozásunk indokoltságát a tanulmány megjelenése óta eltelt 40 év eredményein kívül alátámasztja maga a szerző is, amikor saját akkori lehetőségeit jellemzi: „Kevesebbet tudunk viszont (Borsod megye és Miskolc »felszabadulásának« körülményeihez képest) a megye északi része, továbbá a volt Zemplén és Abaúj megye felszabadulásáról.”¹

Megemlíjtük, hogy Észak-Abaúj II. világháborús eseményeit már egy korábbi tanulmányunkban² ismertettük, és szemléletünk azóta egy jöttányit sem változott. Amint akkor, most is „Elsődleges törekvésünk, hogy az eseményeket *sine ira et studio*, azaz minden részrehajlás nélkül taglaljuk. Mi nem akarjuk hadtörténeti elemzésünket sem az előzményekből, sem a következményekből levezetett szubjektívizmussal színezní. Nem tartjuk feladatunknak az egymással szemben álló hadseregek hátországainak rendszereit értékelni és minősíteni. Nem vállalkozunk arra, hogy a fasiszta és a kommunista diktatúrát összevegyük, hogy e rendszerek amorálisának mértékében állást foglaljunk. Tanulmányunk során mindennekfelett a hadászati tények tárgyilagos elemzésére és ismertetésére törekszünk.”³

Az a meglátásunk sem változott, hogy „A II. világháború eseményeit elemző hadtörténeti irodalom jelentős részére jellemző az a felfogás, hogy a harcok esetenként egy-egy település elfoglalásáért vagy megvédéséért folytak, pedig ezek a hadi események

¹ Borus J., 1956. 186.

² Szabó N.–Szalipszki P., 1997.

³ Szabó N.–Szalipszki P., 1997. 178.

egymással összefüggő részét alkották a globális háborúnak, Sztálin és Hitler terveinek. Gazdasági és politikai tekintetben nagy jelentőségű településekért folytatott ütközetek harci értelemben gyakran jelentéktelenebbek voltak a hadi eseményeket távlatokban meghatározó momentumoknál. Így van ez a Kárpát-medence és ezen belül a Felvidék (Dél- és Észak-Abaúj) harcai tekintetében is. Különösen a szovjet hadtörténet egyes művelőit jellemzi az, hogy bizonyos települések elfoglalásáért vívott harci eseményeket kiemelnek összefüggésükből, mert így megkerülhető az a kellemetlen tény, hogy esetenként a támadó szovjet alakulatoktól jóval jelentéktelenebb erősségű német alakulatok eredményesen tartóztatták fel a nagy számbeli fölénnel rendelkező szovjet erőket.”⁴

Ezt a hét esztendeje megfogalmazott véleményünket a mostani tanulmányunkban ismertett, elemzett hadi történelem is megerősíti. Mint látni fogjuk, a két egymásnak feszülő haderő tevékenysége, eredményessége illetve eredménytelensége szempontjából jóval nagyobb szerepe volt a Homrogd (néhány száz lelkes kis falu) térségében folytatott harcoknak, mint akár Kassa harc nélkül való elfoglalásának. Persze látjuk annak is jelentőségét, hogy egy elfoglalt iparváros, iparvidék a harcoló hadsereg bázisaként, annak további tevékenységében jelentős szerepet játszik.

„A magyarországi hadművelet megvívására készülő 2. Ukrán Front... állományába összesen 40 lövészhadosztály, két megerősített körlet,⁵ három harcokcsihadtest, egy harcokcsidandár, két gépesített hadtest és három lovashadtest tartozott. A frontparancsnok (Malinovszkij marsall) 750 harcokcsival és rohamlöveggel, 10 200 löveggel és aknavetővel (nem számítva a 76 mm-nél kisebb lőméretű lövegeket, a légvédelmi ágyúkat és a sorozatvetőket), valamint 1100 repülőgéppel (az 5 légi hadsereg állományában) rendelkezett.

A 2. Ukrán Fronttal szemben védő „Dél” hadseregcsoport Hans Friessner vezérezredes parancsnoksága alatt a 6. német hadseregből (pk.: Fretter-Pico tüzérségi tábornok), a 8. német hadseregből (pk.: Otto Wöhler gyalogsági tábornok), a 2. magyar hadseregből (pk.: Dálnoki Veress Lajos vezérezredes) és a 3. magyar hadseregből (pk.: Heszlényi József vezérezredes) állt. Hadrendjébe 29 hadosztály és 5 dandár, valamint az »F« hadseregcsoportból átcsoportosított három hadosztály, összesen 300 harcokcsi és rohamlöveg, 3500 löveg és aknavető, valamint 550 repülőgép (a 4 légi flotta alárendeltségében) tartozott.

Mint a felsorolásból kitűnik, az erőviszonyok a 2. Ukrán Frontnak kedveztek. A szovjet csapatok élő erőben és harcokcsikban több mint kétszeres, repülőgépekben kétszeres, a lövegek és aknavetők számát tekintve pedig csaknem háromszoros túlerőt képviseltek.”⁶ A támadó hadműveleteket folytató szovjet és román csapatok fölénye térségünkben még ennél is nagyobb arányú volt, hiszen a kárpát-medencei harcok történetében ezen a frontszakaszon történt a legnagyobb mértékű erőkoncentráció.

Moszkvában már 1944 októberében kidolgozták a szovjet Vörös Hadsereg 1945. januári nagy támadásának tervét. A szovjet-orosz hadtörténeti munkák mégoly alapos áttanulmányozása után sincs mód Sztálin motívumainak a feltárására. Pusztán az országát 1941. június 22-én hadüzenet nélkül megtámadó ellenség üldözése, és a szövetségesekkel való együttműködés keretében történő végső megsemmisítése volt-e a fő cél, vagy pedig akár új háborús konfliktus árán is a szovjet befolyási övezet minél nyugat-

⁴ Szabó N. – Szalipszki P., 1997. Uo.

⁵ Ezek a csapatok a háború korábbi szakaszában megerősített körleteket védtek. Innen származik elnevezésük, amelyet feladatuk megváltozása után is megtartottak.

⁶ Tóth S., 1965. 72–73. A szovjet szárazföldi haderő szerkezetére, értékelésére, fegyverzetére vonatkozólag legújabbban: Lippai P., 2004. 66–70.

tabbra való kitolása? Az mindenesetre tény, hogy a Szovjet Főparancsnokság Főhadi-szállása, a SZTAVKA, mind az egész keleti frontra vonatkozó globális célokat illetően, mind pedig az egyes frontszakaszokon működő egységek számára kijelölt feladatokat illetően olyan terveket fogalmazott meg, amelyek a seregtestek erejét, állapotát, helyzetét, illetve az ellenfél potenciálját, lehetőségeit tekintve, teljesíthetetlenek voltak, illetve megvalósításuk, vagy legalábbis a megvalósításukra való törekvés csak a szükségesnél jóval nagyobb mérvű áldozat árán volt lehetséges. Ez pedig a fentebb említett második motívum erőteljesebb voltára utal, hiszen ha az ellenség legyőzése, megsemmisítése lett volna a hadvezetés primér szempontja, akkor ezt a célt igyekezett volna a kedvező lokális lehetőségek maximális kihasználásával, a lehető legkevesebb áldozattal elérni, még ha így az előrenyomulás tempója valamilyen mértékben lassult volna is.

Az 1944 októberében megfogalmazott moszkvai tervek szerint a Kárpát-medencében harcoló 2., 3. és 4. Ukrán Front azt a feladatot kapta, hogy az év végére érjék el a Brünn (Brno)–Olmütz (Olumuc)–Troppau–Tesschen–Morava Ostrava–Krakkó vonalat, és ezzel dél felől fedezzék a Kárpátoktól északra lévő területen nyugati irányban előrenyomuló 1. Ukrán Front déli, azaz bal szárnyát.⁷ A területünket is érintő tervezett előrenyomulás feltartóztatása a német „Dél” hadseregcsoport kötelékébe tartozó alakulatok feladata volt, ezért az események ismertetése során legfőbb forrásunk e hadseregcsoport Hadműveleti Naplójának napi bejegyzései,⁸ melyek a reggeli és nappali jelentéseket illetve különböző parancsnokok telefonbeszélgetéseit is tartalmazzák.

A területünket illető kezdeti szovjet–román harcselekmények egyik legfontosabb célja Miskolc átkarolása, bekerítése és elfoglalása volt, melynek a szovjet hadvezetés óriási jelentőséget tulajdonított a város ipari, hadiipari potenciálja és közlekedési csomópont volta miatt. Ugyanezen szempontok miatt a védő német és magyar erők számára is hasonlóan fontos volt a város megtartása. A szovjet hadvezetés – mint a későbbiekben részletesen kitérünk rá – a Miskolc bevételét is magában foglaló offenzíva megindítását november 29-ére tervezte, de ezt megelőzőleg is történtek területünkön a védő erők részéről különféle hadászati cselekmények, hadmozdulatok és lokális összecsapások.

A későbbi aktív védelmi harcokban alapvető szerepet játszó német Wöhler seregcsoport – melynek alárendeltségébe a 8. német és a László Dezső vezérezredes vezette 1. magyar hadsereg tartozott – parancsnoki központja 1944. október 22-től november 10-ig Encsen rendezkedett be. A csoport vezetési törzse – a parancsnok, a hadműveleti osztály, az anyagi osztály (hadtáp) és a felderítő osztály – Abaújdevecserben működött. Itt lakott Otto Wöhler hadseregtábornok, hadseregarancsnok a Nyulászi-kúriában, Helmuth Reinhard tábornok, a hadsereg hadműveleti osztályának vezérkari főnöke pedig a Csoma család kúriájában szállásolt. A törzsvezetési központ ugyancsak Abaújdevecserben Elek Antalné kúriájában volt felállítva telefonvonallal, hadműveleti térképekkel és a hadvezetéshez szükséges eszközökkel. A hadvezetési törzs további parancsnokai voltak még a hadműveleti osztály első vezérkari tisztje, Estor vezérkari ezredes és a felderítő osztály parancsnoka, Kasimir Lüdgendorf vezérkari őrnagy, sajnos az ő beszállásolási helyüket emlékező „adatközlőink” már nem tudták rekonstruálni.

Fancsal község a hadsereg ellátásában, logisztikájában látott el jelentékeny szerepet. Az uradalmi raktárakba óriási mennyiségű gabonát gyűjtöttek össze, s innen „szekérkonvojokkal” szállították örletni a miskolci István Malomba. Egy visszaemlékező⁹

⁷ Styemenko, Sz. M., 1965. 56–72.

⁸ Hadtörténeti Intézet Levéltára, 896. számú mikrofilmtekercs.

⁹ Szalipszki Elemér, született: Fancsal, 1931.

arról számolt be, hogy ugyancsak Fancsalban egy nagy gumijavító egység is munkálkodott, melynek kötelékébe szinte kizárólag ukrán nemzetiségűek tartoztak, akik nem lehettek hadifoglyok, hanem csakis a németekhez átalált „nacionalisták”, hiszen senki nem őrizte őket. Hadvezetési központként kell említeni még Boldogkőváralját és Göncöt. 1944. november 22-től Váralján volt a német XVII. hadtest parancsnoksága Hans Kreinsing hegyi csapat tábornok vezetése alatt, Göncön pedig, ahová már korábban leköltöztették az egyik katonai akadémia néhány évfolyamát, a magyar 5. hadtest parancsnoksága rendezkedett be Nagyőrszi Miklós altábornagy vezetésével. Gönc még a tekintetben is említést érdemel, hogy két hadbíróság is betelepedett a községbe. Az egyik itt ítélte el és végeztetett ki egy 41 éves katonaszökevény tiszthelyettest, a másik pedig két szidó munkaszolgálatost ítélte el és végeztetett ki a Pálffy-kastély udvarán.¹⁰

Az Abaújt, de tegyük hozzá, hogy Miskolcot is délkelet felől közelítő frontvonal a Hadművelési Napló¹¹ november 19-i bejegyzésének tanúsága szerint Felsőzsolcától és Ongától délre húzódott. Ezen a napon a Wöhler seregcsoport első vezérkari tisztje, Estor ezredes a „Dél” hadseregcsoport első vezérkari tisztjéhez leadott esti helyzetismertetésében javasolja, hogy (a 20-ára virradó) éjjel az arcvonal Hejőcsaba déli szélére eső szakaszát vonják vissza a Felsőzsolca–Onga vonalon húzódó reteszállásba,¹² hogy a 3. hegyivadász hadosztály számára egy további zászlóalj felszabaduljon. Valószínű – bár erre konkrét adat nincs – a „Dél” hadseregcsoport vezérkara elfogadta Estor javaslatát, mert Hejőcsaba térségében történt harccselekményekről november 20–21-én sem a német, sem az orosz források nem tesznek említést, mégis november 22-én a frontvonal már Hejőcsabától északra (tehát közvetlenül Miskolc határában) van megjelölve. A Hernád jobb partján védő 3. hegyivadász-hadosztály vélhető megerősítése sem tudta azonban megakadályozni a szovjet 40. hadsereg alárendeltségébe tartozó balszárnnyi román egységek (4 román hadosztály) és a 38. gárdalövész-hadosztály november 20-i betörését a Hernádon keresztül, melynek éle Ongától északkeletre, Újcsanástól északra volt,¹³ bár a támadó egységek óriási veszteségeket szenvedtek.

A betörést követő napokban, november 21-én, 22-én és 23-án is súlyos harcok folytak a kicsiny, mindössze 3 km széles és 4 km mély hernádi hídfő visszafoglalásáért illetve megtartásáért, de a támadó alakulatoknak veszteségeik folyamatos pótlásával sikerült megtartani a terepszakaszt. A német hadvezetőség is érzékeli az átcsoportosítást, hiszen Helmuth Reinhard tábornok, a Wöhler-csoport vezérkari főnöke és a „Dél” hadseregcsoport vezérkari főnöke között november 22-én 9 óra 55 perckor történt telefonbeszélgetés során megállapítást nyer, hogy „Az ellenség a tiszai front gyengítésével gyalogsági erőt von össze a Sajó és Hernád háromszögben.”¹⁴ Estor vezérkari ezredes kitűnő helyzetértékelését már november 19-i javaslata kapcsán is méltattuk, de azt mondhatni döbbenetes, hogy november 24-én 18 óra 30 perckor a hadseregcsoport első vezérkari tisztjének telefonon tett jelentésében szinte szó szerint előrevetíti Malinovszkij marsallnak az e frontszakaszra vonatkozólag majd még csak másnap, november 25-én kiadott parancsát: „Az ellenség erős gyalogsági erőkkkel, további tüzéség idevonásával a Sajó és Hernád között támadásra készen áll. Úgy tűnik, hogy az ellenség Miskolcot kelet felől akarja átkarolni.”¹⁵

¹⁰ Szalipszki P., 2000. 116.

¹¹ Hadtörténeti Intézet Levéltára. (Továbbiakban HIL), 896. számú mikrofilmtekercs.

¹² HIL. uo.

¹³ HIL. uo.

¹⁴ HIL. uo.

¹⁵ HIL. uo.

Bár tanulmányunknak nem célja a szovjet hadvezetés működési mechanizmusának elemzése, mégis nem állhatjuk meg, hogy az általunk vizsgált terület hadi eseményeinek háttéréként látó körünkbe került vezérkari megnyilvánulásokról kialakult véleményünket közzé ne tegyük. „A főhadiszállás képviselője, Tyimosenko marsall, aki állandóan a csapatoknál tartózkodott, 1944. november 24-én ezt jelentette a főhadiszállásnak: A 2. Ukrán Frontnak – amely többek között az egyik erős front – hatalmas erői vannak. Képes a szemben lévő ellenséget megsemmisíteni, mégis az utóbbi időben nem ér el sikereket. Az okokat a következőkben látom: 1. A viszonylagos erőfölény birtokában a front parancsnoksága arra törekszik, hogy három irányban (Miskolc, Eger, Hatvan) verje szét az ellenség csoportosítását. 2. A mindhárom irányban egyszerre történő támadásra való törekvés az erők szétforgácsolásához vezet és kizárja a szükséges erőfölény létrehozását.”¹⁶

A II. világháborúra visszaemlékező Styemenko tábornok első könyve Moszkvában 1968-ban jelent meg „Генеральный штаб в годы войны” (A vezérkar a háború éveiben) címmel. A szovjet tábornok könyvét magyarul először 1969-ben jelentették meg „Ahol a győzelmet kovácsolták” címmel. A cím „műfordítása” kifejezi egyrészt a magyarországi közzétévközvetítés szervilizmusát, másrészt a szerző úgy összegezhető, helyzetéből adódóan érthető alapállását, hogy a Vörös Hadsereg vezérkarában csupa jó képességű hadvezér egyengette a győzelem útját. Nos, voltak persze kiváló hadvezetők is a Vörös Hadseregben, akik meglehetősen sínylődtek a rettenetesen bürokratizált, hierarchizált és a Sztálin főparancsnok tévedhetetlenségén alapuló hadvezetéstől, az önálló kezdeményezés, konstruktivitás háttérbe szorításától, ellehetetlenítésétől, a hadviselésben járatlan, képzetlen, de megbízható politikai biztosok okvetetlenkedéseitől, okoskodásaitól, nem egyszer káros, olykor tragikus következményekkel járó beavatkozásaitól, de ők voltak kevesebben. Mindezeket a tényezőket azonban annulálta a Vörös Hadsereg élőerőbéli, hadieszközbéli óriási mennyiségi fölénye. Hivatkozásunk, idézetünk Styemenko tábornok azonos címen 1973-ban megjelent „második könyv”-éből származik, melynek magyar címfordítása már megegyezik az eredeti orosz művel: „A vezérkar a háború éveiben”. Visszatérve Tyimosenko marsall vélekedéséhez: a főhadiszállás képviselője a 2. Ukrán Front „viszonylagos” erőfölényéről tesz említést, holott mint ezt a korábbiakban konkrét adatokkal alátámasztottuk, ez az erőfölény minden frontszakaszon, minden tekintetben 2–3-szoros volt. Tyimosenko marsall az eredményességhez még nagyobb erőkoncentráció létrehozását tartja szükségesnek. Ez térségünkben – mint látni fogjuk – szerény becsléssel is legalább 5:1 arányban be is következett, s az eredmény nem is maradt el. Tyimosenko javaslata alapján a 2. Ukrán Front a három támadási irányból (Miskolc, Eger, Hatvan) kettőt emel ki: „a) a hatvanbalassagyarmati irányban, amelyet tekintsen (a 2. Ukrán Front parancsnoksága) főiránynak; b) a miskolci irányban, mint kisegítő irányban...”¹⁷ ahol – megjegyezzük – már a javaslat megtételekor is 50 km-es arcvonalszakaszon a 27. hadsereg állományában nyolc lövészhadoszály tartózkodott.¹⁸

Lássuk ezután, Malinovszkij marsall frontparancsnok a november 25-én kiadott ukázban hogyan határozta meg a 2. Ukrán Front jobbszárny-seregtesteinek feladatait!

¹⁶ Styemenko Sz. M., 1975. (1973.) 284.

¹⁷ Styemenko Sz. M., 1975. 285.

¹⁸ A Vörös Hadsereg időszakunkban való szárazföldi hadszervezetére és fegyverzetére vonatkozólag legújabbán I. Lippai P., 2004. 66–70.

„– a 40. hadsereg négy román hadosztállal és az 50. lövészhadtesttel november 29-én reggel törje át az ellenség védelmét a Majos(?)–Hernádkak arcvonalszakaszon és a főcsapást Aszaló–Monaj-kelet irányba mérve, november 30-án estig jusson ki Csekeháza (Valójában az Abaújszántó melletti, ma már a várossal összeépült Cekeházáról van szó. Sz. N.–Sz. P.) – Csobád–Hangács–Borsodszirák terepszakasza;

– a 27. hadsereg az 51. lövészhadtesttel együtt, legalább öt lövészadosztály erővel, november 29-én reggel törje át az ellenség védelmét az Onga–Miskolc arcvonalszakaszon. A főcsapást Boldva általános irányában mérje, Miskolc keletről történő átkarolása céljából, és november 29-én estig vegye birtokba a várost. November 30-án estig érje el Kopaszföld–Alacska–Varbó terepszakaszt.”¹⁹ De hiábavaló Estor ezredes jó helyzetértékelése, a német parancsnokok jó hadvezetése, a védők elkeseredett ellenállása, ha az erők elégtelenek, hiszen a vezérkari tiszt korábban már idézett telefonos jelentésében még azt is megemlíti, hogy „Ott, a Sajó és a Hernád között négy ellenséges hadosztály áll szemben két saját zászlóaljunkkal.”²⁰ A Malinovszkij marsall parancsában megfogalmazott tervek a német csapatok nagyon szívós ellenállása miatt csak jóval később valósultak meg. „Két héten át rendkívül heves harc folyt a városért... A szovjet csapatok kemény küzdelemben, lépésről lépésre egyre összébb szorították a gyűrűt a miskolci ellenséges csoportosítás körül és december 2-án este behatoltak a városba. Az ott rekedt hitlerista csapatok felszámolása reggelig tartott. Miskolc 1944. december 3-án felszabadult. A szovjet hadsereg főparancsnoksága nagyra értékelte Északkelet-Magyarország legjelentősebb városának felszabadítását, s a 27. hadsereg leghősiesebben harcoló csapatait »Miskolci« elnevezéssel tüntette ki, egyben elrendelte, hogy Moszkvában tüzérségi tűz köszöntse a nagyszerű győzelmet.”²¹ De lássuk az eseményeket részletesebben – vállalásunknak megfelelően – elsősorban a dél-abaúji térségre való figyelemmel!

Estor ezredes november 25-én a „Dél” hadseregcsoport 5. vezérkari tisztjéhez 18 órakor intézett jelentésében megerősíti előző napi vélekedését: „Az ellenség támadásának súlypontja továbbra is a Sajó és Hernád között van. Úgy tűnik, az ellenség azt tervezi, hogy a Miskolctól délnyugatra eső, erdős vidékről és a Miskolctól keletre lévő készenléti állásból a várost átkarolólag megtámadja.”²² A „Dél” hadseregcsoport Hadművelési Naplójának november 27-ei bejegyzése – nyilván felderítési adatokra támaszkodva – arról tudósít, hogy a támadó erők koncentrációja tovább fokozódott a Sajó és a Hernád között, hiszen az említett határok közti rövid frontszakaszon „hat szovjet hadosztály és két sorozatvető alakulat van”.²³ Estor ezredesnek a november 28-án 18 órakor a „Dél” hadseregcsoport 1. vezérkari tisztjéhez intézett jelentése azt tartalmazza, hogy „Úgy látszik, az ellenség befejezte előkészületeit a támadás megindítására Miskolc térségében. Kémjelentéseink alapján az orosz tüzérségi állásokat löszrel feltöltötték. Az előkészületek alapján a támadás Miskolctól délnyugatra a Megyaszóig eső területen várható”. Ebben a helyzetben a Wöhler-csoport arra kényszerül, hogy a 4. hegyi hadosztály két zászlóalját Miskolc térségébe irányítsa.”²⁴

¹⁹ Tóth S., 1975. 56–57. Archív Minyisztersztva Oborni SZSZSZR fond 240 opisz 2779. gyelo 1196. 120–121.

²⁰ HIL. 896. mikrofilmtékercs.

²¹ Tóth Sándor, 1965. 139.

²² HIL. 896. mikrofilmtékercs.

²³ HIL. uo.

²⁴ HIL. uo. Az átcsoportosításra az nyújtott lehetőséget, hogy a 4. hegyi hadosztály északi részét leváltotta az „A” hadseregcsoporthoz tartozó 1. páncélos hadsereg.

A térségünket illető hadi események krónikájában 1944. november 29. az első (de nem az utolsó) olyan nap, amikor a szakirodalom és a források egymásnak ellentmondó vagy legalábbis eltérő adatai alapján vagyunk kénytelenek megkísérelni a történesek rekonstruálását. Az ellentmondásokra természetes magyarázatul szolgál, hogy a források egy része „fronthelyzetben” keletkezett, másrészt az események részeseinek utólagos visszaemlékezéseit is sok tényező befolyásolhatta. A nagy jelentőségű nap megidézése során azonban a legnagyobb értetlenséggel a Hans Friessner emlékiratában november 29-i dátummal felidézett hadijelentés szövege előtt állunk: „Közép-Magyarországon a Budapest és Miskolc közötti harcok lecsillapodásával megghiúsult az ellenfél azon szándéka, hogy délkelet felől elfoglalja Budapestet és áttörjön a nyugat-magyarországi–szlovákiai határvidékre.”²⁵ Annál is inkább érthetetlen a Friessner vezérezredes által visszaidézett hadijelentés, mert rendelkezésünkre áll a területünkön védekező Wöhler-csoport 1. vezérkari tisztjének, Estor ezredesnek a Friessner parancsnokolta „Dél” hadseregcsoport 1. vezérkari tisztjéhez 17 óra 40 perckor intézett telefonos jelentése: „Az ellenség 8 órakor 50 percig tartó tüzérségi előkészítés után Miskolctól délre megindította a támadást. Elfoglalta Felsőzsolcát, és Onga mindkét oldalán mély betöréseket ért el. A kiélezett helyzet arra kényszeríti a Wöhler csoportot, hogy az északi szárnyon leváltás alatt lévő 4. hegyi hadosztály szabaddá vált részeit a Miskolctól keletre lévő területekre irányítsa.”²⁶ Estor ezredes imént idézett jelentését megelőzőleg a „Dél” hadseregcsoport Hadművelési Naplójában olyan jelentések is fennmaradtak, amelyek a valóságos helyzet súlyosságát megkísérelték némileg palástolni: „Az ellenség Miskolctól keletre súlyponttal a Sajó és Hernád között erős gyalogsággal megindította a már várt támadást. Az áttörés a német alakulatok példás harcának köszönhetően ismét megghiúsult. Az ellenséges támadás a Hernádtól nyugatra a harcfront mélységében »fel lett fogva«, és a folyótól keletre már a védelmi vonalak előtt »széjjel lett verve«”.²⁷ Nyilvánvalóan tűnik, hogy a fenti helyzetelemzés inkább a német vágyaknak, mintsem a valóságnak felelt meg. A valósághoz sokkal közelebbiek a szovjet(orsz) forrásokban található adatok: „A 40. hadsereg balszárnyán harcoló 50. lövészhadtest (38., 42. gárdalövész-, 240. lövészhadosztály) ezen a napon kiverte az ellenséget Onga községből (Estor ezredes jelentése alapján ez a nap késő esti, éjszakai óráiban történt – Sz. N. – Sz. P.), majd a 2. és a 6. román hadtest csapataival együtt a Megyaszó–Alsódobosza–Aszaló–Szikszó vonalig tört előre, és harcot kezdett e helységek birtokbavételéért.”²⁸ Kutatási eredményeink alapján Ongát valójában november 29–30-a éjjelén a későbbiek során Borsod megyében, a Sajó bal partján előrenyomuló szovjet 51. hadtest alakulatai foglalták el. A román hadtörténeti irodalom tanulmányozása alapján pontosításra szorul a román haderők szereplése is. Megyasztót valójában a román 6. hadtest kötelékébe tartozó 6., Aszalót pedig a Hernádon átkelt 3. hadosztály alakulatai foglalták el.²⁹

A Miskolc térségében kialakult helyzet súlyosságát érzékelték a hadseregcsoport vezérkarában és a legfelső német hadvezetésben is. Estor ezredes november 30-án 10

²⁵ Friessner, H., 1956., 179–180.

²⁶ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

²⁷ Tudjuk, hogy a német nyelvű források szövegű fordításával nagy erőszakot követtünk el a magyar nyelv ellen, mentségünkre szolgáljon a tárgyyszerűsége való törekvésünk, hiszen nem egészen ugyanazt jelenti az idézett kontextusban a magyaros felfogtuk, széjjelvertük, mint a „fel lett fogva” illetve „széjjel lett verve” kifejezés.

²⁸ Архив Министерства Обороны СССР д. 1027. In: Tóth S., 1975. 58. A Tóth Sándor által felsorolt alakulaton kívül még az 50. lövészhadtest állományába tartozott az 54. megerősített körlet is.□

²⁹ România în anii celui de-al doilea război mondial. Bukarest, 1989. 1–3. kötet 3. kötet. 195–204. 23. számú térkép.

órákor azt jelentette Grolmann altábornagynak, a „Dél” hadseregcsoporthoz vezérkari főnökének, hogy „Az ellenség Megyaszót és Szikszót elfoglalta.”³⁰ A térségünkben súlyos helyzetbe került harcoló egységek megsegítését a 24. páncélos hadosztály ideirányításával akarták elérni. „Guderian Miskolcot egy olyan fontos csomópontnak tartja, hogy a vezérkar megparancsolja a város megtartását. Hogy a helyzetet ott ismét helyreállítsák a 24. páncélos hadosztály ne a Dunántúlra legyen szállítva, hanem Miskolc térségében legyen bevetve.”³¹ Mindez a Boninn ezredesnek, a Szárazföldi Hadsereg vezérkara hadműveleti osztálya vezetőjének a „Dél” hadseregcsoporthoz hadműveleti osztálya vezetőjével, Grolmann altábornaggal november 30-án 14 óra 45 perckor folytatott telefonbeszélgetéséből derül ki. Az ellenlépés megtételének fontosságát jelzi, hogy mikor Grolmann altábornagy a 20 órákor kezdődött telefonbeszélgetésben a vezérkarnak jelzi, hogy „a 24. páncélos hadosztálynak az arcvonalból kivont alakulatai már útban vannak a kijelölt berakodó állomások felé a Dunántúlra szállítás céljából”,³² erre Wench altábornagy úgy reagál, hogy „Akkor ezeket az alakulatokat meg kell fordítani és Miskolc térségébe kell irányítani.”³³ A 24. páncélos hadosztály parancsnoka, Gróf Walvitz-Nostiz tábornok kis törzsével gépkocsin egyébként már az előző nap megérkezett hadosztályának bevetési területére, Selyebre, de a parancsnokságot veszélyeztető súlyos harci helyzet miatt december 1-jétől már Gagyvendégiben rendezkedett be a hadosztály-parancsnokság. Paul Klatt altábornagy visszaemlékezésében a nap harcainak súlyosságát úgy jellemzi, hogy a 3. hegyihadosztály ütegei a tüzelőállásokban vívtak közelharcot. Állást csak éjjel tudtak változtatni a rohamlővegek segítségével.³⁴

December 1-jén már megérkeztek a 24. páncélos hadosztály egyes alakulatai, de harcbevetésük sem hozott fordulatot a küzdelemben, pedig kísérő gyalogságukat jelentősen megerősítették, hiszen a hadosztály alá rendelték a magyar 1. hegyi dandárt és a német 8. vadászadosztály három zászlóalját. A németek részéről a kialakult helyzet súlyosságát jól jellemzi Estor ezredes december 1-jén 17 óra 57 perckor a hadseregcsoporthoz 5. vezérkari tisztjéhez intézett jelentése, mely összefoglalja a nap során addig történt legfontosabb eseményeket. „Az ellenségnek Szikszótól északnyugatra egy *üres térségen* (kiemelés Sz. N.–Sz. P) keresztül 6 km-re északnyugati irányban sikerült előrenyomulni. Mint eddig is, itt mutatkozik, hogy az ellenség áttörő támadásának az északnyugati irány a fő iránya, miközben a 3. és a 6. román hadosztály által a Hernád mindkét oldalán folytatott támadások csak a szárny biztosítását szolgálják. Szikszóról az ellenség ezred erősségben északi irányban nyomult előre, elfoglalta Alsóvadászt, és megkísérelt átnyomulni Homrodon, de a 24. páncélosadosztálynak egy felvonulóban lévő alakulata oldalba támadta és déli irányban visszavetette, ettől nyugatra az ellenség ismeretlen erővel a sötétség beálltaig áttört északnyugati irányban és az éleivel elérte Hangácsot. Gyengébb előretörések a Hernád völgyében lévő biztosítóvonal ellen Halmajtól délre »vissza lettek verve.«”³⁵

Az első vonalak (német szempontból) Szikszótól 3 km-re nyugatra – *üres térség* (Sz. N.–Sz. P) a Homrodtól délnyugatra 3 km-re és 2 km-re délre lévő biztosító vonalakig – Kázmárktól 3 km-re nyugatra – támpontok Halmajtól nyugatra és Halmajtól 2 km-re délnyugatra helyezkedtek el.

³⁰ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

³¹ HIL. uo.

³² HIL. uo.

³³ HIL. uo.

³⁴ Klatt P., 1958. 313.

³⁵ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

December 2-án sem csökkentek a védő német és magyar alakulatok nehézségei. Az áttörési kísérlet súlypontja ismét Szikszótól északnyugatra volt, ahol a szovjet 50. hadtest csapatainak *nagy üres térségeknek* a kihasználásával sikerült előrenyomulni egészen a Miskolctól 20 km-re északra lévő területig. „Az Alsóvadásznál lévő betörési térségből az ellenség előrenyomult Hangácson és Nyomáron keresztül egészen az Edelénytől keletre levő erdőig. Az ellenség kísérletei, hogy zászlóalj-ezred erősségben Homrodon és az attól nyugatra lévő dombokon keresztül Tomorra áttörjön, megghiúsult. A helyzet Halmaj mindkét oldalán és a Hernád völgyében változatlan.”³⁶ – összegzi a helyzetet a „Dél” hadseregcsoport Hadműveleti Naplója.

A „Dél” hadseregcsoport 1. vezérkari tisztje a Szárazföldi Hadsereg vezérkara hadműveleti osztályán Boninn ezredesnek telefonon december 3-án 0 óra 40 perckor azt jelenti, hogy „Az ellenség Miskolctól elért betörése során a nap folyamán a betörést még Homrogd, Hangács, Nyomáron keresztül észak és északnyugat felé ki tudta terjeszteni. Nem lehet a front összefüggő vonalát fenntartani...”³⁷

Az események és a frontvonal ismertetésekor kiemeltük az *üres térség* megjelöléseket, ezzel is a védő erők elégtelenségét akartuk hangsúlyozni. A német hadvezetés lehetősége időszakunkban már nem volt több, mint hogy egy sok helyen lyukas kádból kifolyó vizet egy tenyérrel próbáljon eldugaszolni, s ennek során volt, hogy hibát is követett el. Ilyen hibának tekinthető, hogy a 24. páncélosadosztály 15 harcokcsiját – kellő gyalogsági támogatás nélkül – december 2-án Edelény térségéből Homrodra irányították a község visszafoglalása céljából. A harcokcsik be is törtek Homrodba, és sikerült előrenyomulniuk a község közepéig. Támadásukat azonban a szovjet páncéltörők megállították. A harcokcsik ekkor a szovjet állások megkerülésével próbálkoztak, e kísérletüket azonban a járhatatlan terep megghiúsította. Egy részüket a páncéltörők lőtték ki, a többi technikai hiba folytán kiesett, úgyhogy a németek ebből a 15 harcokcsiból egyetlen nap 13-at vesztek.³⁸ A nap végére a német csapatok első vonalát a következő viszonyítási pontokkal jelölhetjük ki: Szikszótól északnyugatra 4 km-re helyezkedik el a 3. hegyihadosztály egyik dél felől támadó csoportja, a másik támadó csoport pedig Alsóvadásztól 750 m-re nyugatra illetve 3 km-re északnyugatra foglal állást. A 24. páncélosadosztály északról támadó csoportjainak elhelyezkedési körlete a Hangácstól 1 km-re északnyugatra lévő domb illetve egy Homrogdtól 2 km-re délnyugatra lévő névtelen helység (Dicháza).³⁹

A Hadműveleti Napló a december 3-ára vonatkozó bejegyzésekben nem tesz említést ezekről a 24. páncélosadosztály által elszenvedett súlyos veszteségekről: „A német 3. hegyihadosztály támadó csoportja, két hegyivadász-zászlóalj délben az Alsóvadásztól nyugatra lévő területről támadást indított, és ennek során elérte az Alsóvadásztól 1 km-re nyugatra és 3 km-re északnyugatra lévő dombokat, majd kemény harcokat folytatott a falu elfoglalásáért. A 24. páncélosadosztály támadó csoportja a Tomortól nyugatra lévő területről előrenyomult a Hangácstól 4 km-re keletre lévő dombokig, és ott este még harcban állt. Erős ellenséges erőkkel szemben még este is folytak a harcok Homrogd visszafoglalásáért. A 24. páncélosadosztály más részei megtisztították az ellenségtől az Edelénytől keletre lévő erdőket és Hangács helységet. Előrenyomultak egészen egy Hangácstól közvetlen délkeletre lévő dombig.”⁴⁰

³⁶ HIL. uo.

³⁷ HIL. uo.

³⁸ Senger und Etterlin F.v., 1962. 277. Borus J., 1965. 193.

³⁹ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁴⁰ HIL. uo.

A nagy áldozatokat követelő támadás célja az volt, hogy a 24. páncélos hadosztály déli irányba előrenyomulva a betörési térségben, Alsóvadástól északnyugatra a 3. hegyi hadosztály déli támadó csoportjával a kapcsolatot ismét helyreállítsa. Ez a szándék azonban – mint ez Estor ezredes fentebb idézett 17 óra 30 perckor leadott jelentéséből is kiderül – nem valósult meg, mert a 24. páncélos hadosztály bár elfoglalta Homrogd északi részét, de itt elakadt, csakúgy, mint a 3. hegyi hadosztály déli támadó csoportja, amely az Alsóvadástól északnyugatra lévő dombok elfoglalása után fulladt ki.

Az ezt követő napok harcsemenyei röviden úgy foglalhatók össze, hogy a támadó egységek legfőbb célja elért pozíciójuk megszilárdítása, míg német részről további elkeseredett kísérletek a frontvonal összefüggő voltának helyreállítására. December 4-én a 24. páncélos hadosztály egységei helység harcban elfoglalták Homrogd déli részét is, de a Homrogd-tól délnyugatra lévő házcsoporthoz (Dicháza) „a túlerőben lévő ellenség következtében” ismét elveszett számukra. Helmuth Reinhard, a 8. hadsereg vezérkari főnöke a hadseregcsoport 1. vezérkari tisztjének 17 óra 10 perckor azt jelenti, hogy „A 24. páncélos hadosztály támadása Homrogd-tól délre, valamint a 3. hegyi hadosztály támadó csoportjának támadása Alsóvadász ellen a heves ellenséges ellentámadások következtében nem érték el céljukat.”⁴¹ Homrogd térségében az 54. megerősített körlet, Hangács–Nyomár–Damak térségében pedig a 240. lövész hadosztály alakulatai védtek sikeresen pozícióikat. Reinhard tábornok azt is előre vetíti, hogy a fenti térségekben folytatott harcok sikertelensége miatt a 24. páncélos hadosztályt a betörési térség román részére, Halmaj térségébe csoportosítják át, hogy az ezen a vélhetően gyengébben védett frontszakaszon délkeleti irányban támadást intézzon. Ebből a tervből azonban semmi sem lesz, mert az átcsoportosítást nehezíti a felázott talaj, a rossz útviszonyok. Sőt másnap, december 5-én olyan parancs érkezik a Wöhler-csoport parancsnokságához, hogy a 24. páncélos hadosztályt a harcból azonnal ki kell vonni, mert a Fretter-Pico-csoportnál azonnal szükség van rá. 20 óra 10 perckor a „Dél” hadseregcsoport 1. vezérkari tisztje kiadta a parancsot a Wöhler-csoport vezérkari főnökének a 24. páncélos hadosztály azonnali útnak indítására Pásztóra, a még nehezebb helyzetben lévő Fretter-Pico-csoporthoz.⁴² Ezzel befejeződtek a 24. páncélos hadosztály harcai Abaújban.

December 6-án a német erők térségbeli gyengülése ellenére sem változott a frontvonal: Alsóvadástól nyugatra 3 km-re – Boldvától északkeletre 5 km-re – üres térség – Nyomártól 1,5 km-re északkeletre – támpontok a Hangácstól 3 km-re délkeletre lévő dombokig – ezután változatlan Homrogd-tól 1,5 km-re. A 24. páncélos hadosztály eddigi területén maradt német és magyar alakulatokat alárendelték a 110. tüzérségi osztály parancsnokságának, Schopper altábornagynak.⁴³ A továbbiakban ezeket az alakulatokat összefoglalóan Schopper-csoportként említjük. A nap folyamán a 24. páncélos hadosztály helyén meglévő alkalmi alakulatokat a németek összevonták, és Hetzerek (rohamlövegek) bevetésével egy támadást intéztek Alsóvadástól északnyugatra Nyomár irányában.⁴⁴ Másnap, december 7-én „A zászlóalj erősségű támadások az Alsóvadástól 3 km-re délnyugatra lévő arcvonalív ellen »vissza lettek verve«. A Nyomártól délkeletre lévő magaslatok többszöri gazdacserélés után végül is saját kézben maradtak. Előretörések Homrogd-tól nyugatra, valamint zászlóalj erősségű támadások Alsókázmárk ellen »vissza lettek verve«. Homrogd-tól mindkét oldalra az arcvonalat nagyon élénk ellenséges

⁴¹ HIL. uo.

⁴² HIL. 897. mikrofilmtekercs, a napra vonatkozó Anlágék között.

⁴³ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁴⁴ HIL. uo.

zavaró tűz érte. A Nyomártól 2 km-re délkeletre és a 2 km-re északkeletre lévő dombok »vissza lettek foglalva.«⁴⁵

Malinovszkij marsall ezen a napon a következő direktívát adta ki a térségünkben harcoló szovjet alakulatoknak: „A 40. hadseregnek Szendrő, a 27. hadseregnek Sajószentpéter–Ragály általános irányban, december 9-én mért főcsapással, 11-én estig el kell érnie Encs–Szendrő–Szuhogy, illetve Felsőnyárád–Putnok terepszakaszát.”⁴⁶ A parancs értelmében kezdeményezett erőteljes harcászati cselekmények megindulása azonban megint késlekedett. December 8–9-én csupán helyi jellegű összecsapások voltak, amelyekről ismét a „Dél” hadseregcsoport Hadműveleti Naplójából szerezhetünk tudomást. Egy zászlóalj erősségű, Alsókázmárk ellen intézett orosz támadást a németeknek sikerült visszaverniük. „Hangácstól délre és Alsókázmárknál élénk jellegű harctevékenység volt. A támpontok a döntő jelentőségű magaslatokon ezekben a harcokban saját (német) kézen maradtak.”⁴⁷

A december 10-étől meginduló erőteljes szovjet–román offenzíva előtt a védő alakulatok első vonala a következő pontokkal jelölhető meg: Nyomártól 2 km-re délkeletre – Hangácstól keletre – üres térség egészen Homrogdhoz 3,5 km-ig – Homrogdhoz nyugatra – Homrogd – azután támpontszerűen 500 m-re északra és 1,5 km-re Homrogdtól északkeletre – Alsókázmárktól 3,5 km-re északnyugatra. A támadás részleteiről ismét csak a „Dél” hadseregcsoport Hadműveleti Naplójából szerezhetünk tudomást: „Erős támadás az Alsókázmárktól nyugatra lévő dombok és a község déli része ellen még folyamatban van. Az első vonal Homrogdtól 500 m-re északra támpontszerűen és 1,5 km-re északkeletre, Alsókázmárktól 3 km-re északnyugatra van. Ellenséges betörés Alsókázmárktól 2 km-re nyugatra. Alsókázmárktól a halmaji vasútállomásig változatlan az első vonal helyzete. Miskolc térségében az ellenség a Sajó mindkét oldalán az időközben feltöltött gyalogságával, erős súlypontképzéssel ismét nagy támadást intézett északnyugati irányban, és Miskolctól északra, valamint Homrogd térségében több mély betörést tudott elérni. A XVII. hadtestnél az ellenség egyórás pergőtűz után összpontosított támadást intézett a 3. hegyihadosztály és a Schopper-csoport állásai ellen. A Sajósenyétől és Nyomártól keletre lévő magaslatok, a Hangácstól délkeletre lévő magaslatok, Homrogd község és a helység mindkét oldalán levő magaslatok elvesztek. Erős támadás az Alsókázmárktól nyugatra lévő dombok és a helység déli része ellen folyamatban van. A betörés Homrogdnál észak felé gyengén »el lett reteszelve.«⁴⁸

Orosz részről mindössze annyi áll a nap krónikájában, hogy „Ezen a napon a szovjet 54. megerődített körlet csapatai harc árán elfoglalták Homrogd térségét és magát a községet.”⁴⁹ Tóth Sándor a következőképpen foglalja össze a nap térségünkre vonatkozó eseményeit: „December 10-én a 40. hadsereg 50. lövészhadteste két román hadosztállyal mintegy 3 km-t küzdötte magát előre a Hernád völgyében. Elfoglalta Halmaj vasútállomást és Homrogd községet, s az esti órákban Halmaj, Kázmárk és Nyomár birtokbavételéért vívott súlyos harcokat.”⁵⁰ Hasonlóan szűkszavú tudósítás áll rendelkezésünkre a támadók részéről a következő nap eseményeit illetően is: „Ezen a napon (december 11-én) a román 11. gyalogoshadosztály kisebb harc árán elfoglalta Tomor térségét. A 18. vagy a 3. román gyalogoshadosztály elfoglalta kisebb harcok árán Alsókázmárk térsé-

⁴⁵ HIL. uo.

⁴⁶ Tóth S., 1975. 61.

⁴⁷ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁴⁸ HIL. uo.

⁴⁹ Архив Министерство Обороны СССР д. 1027.

⁵⁰ Tóth S., 1975. 62.

gét. Ugyanezen a napon a 3. román gyalogoshadosztály csapatai kisebb harc árán elfoglalták Halmaj vasútállomást.”⁵¹ Tóth Sándor orosz forrásokra hivatkozva térségünkre vonatkozólag megemlíti, hogy „...a 40. hadsereg 50. lövészhadteste szívós harcok árán elfoglalta Hegymeg, Hangács és Nyomár községet.”⁵²

A „Dél” hadseregcsoport Hadművelési Naplója részletesebben szól az eseményekről. „Miskolc térségében az ellenség tovább folytatta áttörési kísérleteit északnyugati irányban súlyponttal a Sajó mindkét oldalán, és néhány km-nyi területet tudott nyerni. Az 1. magyar hadsereg a XVII. hadtest sávjában egy támpontszerűen megszállt ellenállási vonalat készült felépíteni a Sajótól keletre, az északa Hangács elveszett. Az ellenség előrenyomul a Tomortól 3 km-re délre és délnyugatra lévő dombokig. Ellenséges támadás következtében a Ziliztől 3 km-re keletre lévő erdővel borított dombok elvesztek.

Hangács térségéből az ellenség 2–3 zászlóaljjal a Damaknál levő dombokon keresztül előrenyomult északi irányban Tomor–Hegymeg felé. Mindkét helységben kis ellenállási csoportok küzdenek a nagy számbeli fölényben lévő ellenség (a román 11. hadosztály csapatai) ellen. A Homrogtól északi és északkeleti irányban intézett ellenséges támadások koncentrált tüzérségi tüzrel »meg lettek állítva«. (A tüzérségi feltartóztatásban közreműködő magyar alakulatok: a 104. soproni tüzérosztály 3 ütege 6 db 210 mm-es tarackkal, a budapesti I. tüzérosztály 150 mm-es tarackokkal, az 5. fogatolt tüzérosztály 3 üteggel, vegyes lövegekkel, az aszódi 3. tüzérosztály 3 üteggel [Sz. N.–Sz. P.]). A Kupánál harcoló biztosító alakulatok és az Alsókázmárktól északnyugatra lévő dombok közötti üres térség egy magyar zászlóalj betolásával megszűnt. A Hernád völgyében Halmaj vasútállomás elveszett. A helység több zászlóalj erejű ellenséges támadással szemben »lett megtartva«.”⁵³

A „Dél” hadseregcsoport 1. vezérkari tisztje a német Szárazföldi Hadsereg vezérkarában lévő Mehner vezérkari őrnaggyal 19 óra 10 perckor folytatott telefonbeszélgetésében – akceptálva a Wöhler-csoporttól a nap során beérkezett többszöri kérést – javasolta, hogy a 4. hegyihadosztály 91. hegyivadász ezredének állományába tartozó maradék két zászlóaljat, amelyek még az északi szárnyon harcolnak, vonják ki onnan és szállítsák a betörési térségbe. Előadta, hogy Wöhler véleménye szerint a Miskolctól északra lévő, és állandóan szélesedő betörési térségben további német erők odaszállítása nélkül nem lehet a helyzetet visszaállítani.⁵⁴ Boninn vezérkari ezredes 21 órakor közölte a hadseregcsoport vezérkari főnökével, hogy a vezérkar a 4. hegyihadosztály 1. és 3. zászlóaljának az arcvonal északi részéről való kivonását engedélyezte. Grolmann altábornagy, a hadseregcsoport vezérkari főnöke 21 óra 50 perckor közölte a Wöhler-csoporttal megerősítésük engedélyezését.

A német erők gyengülését jelzi román forrásunk megfogalmazása december 12-e eseményeiről: „A román 18. gyalogoshadosztály csapatai kisebb harc árán elfoglalták Felsőkázmárk és Léh térségét. A román 3. gyalogoshadosztály csapatai pedig kisebb harc árán elfoglalták Halmaj térségét.”⁵⁵ A csekély erőkkal is kétségbeesett német próbálkozások történtek a helyzet mentése érdekében. Homrogtól északkeletre létrehoztak

⁵¹ România în anii celui de-al doilea război mondial. Bukarest, 1989. 1–3. kötet 3. kötet. 195–204. 23. számú térkép. Bizonytalanságunk Alsókázmárk elfoglalását illetően abból adódik, hogy forrásunk a hadművelési térségeket nem túlságosan precízen jelöli ki.

⁵² Tóth S., 1975. 62.

⁵³ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁵⁴ HIL. uo.

⁵⁵ România în anii celui de-al doilea război mondial. Bukarest, 1989. 1–3. kötet 3. kötet. 195–204. 23. számú térkép.

egy támpontszerű biztosítóvonalat Monaj–Alsókázmárk magasságában, itt került bevetésre a 3. hegyivadász zászlóalj. A román csapatok Hegymeg térségéből indított zászlóalj erősségű támadásai Lak, majd később Szakácsi elveszéséhez vezettek. A Monaj–Léh biztosítóvonal ellen intézett gyengébb támadásokat a 3. hegyivadász zászlóalj visszaver- te, de a jóval erősebb támadások következtében Alsókázmárkot és Halmajt elvesztették a védő német és magyar alakulatok.

A december 12-i offenzívának a keretében Borsod megyében a szovjet 40. hadse- reg 50. lövészhadtestének állományába tartozó alakulatok elfoglalták Tomor, Lak, Ládbesenyő, Balajt, Damak, Ziliz és Borsodszirák községeket,⁵⁶ de még így is óriási távolságra voltak a Malinovszkij marsall direktívájában december 11-ére elérni megsza- bított Encs–Szendrő–Szuhogya illetve Felsőnyárád–Putnok terepszakaszról. Íme, a térsé- günkben történtek is mennyire igazolják, hogy a szovjet hadvezetés – engedve Sztálin örökös sürgetésének – teljesíthetetlen feladatok elé állította a támadó csapatokat. Termé- szetesen a védő erők hősiességének is óriási szerepe volt a támadók vontatott térnyerésében. Mindezek azonban már térségünkben sem befolyásolhatták alapvetően az események irányát. 18 óra 30 perckor Estor ezredes, a Wöhler-csoport 1. vezérkari tiszt- je telefonon jelenti a hadseregcsoport 1. vezérkari tisztjének: „A Wöhler-csoport pa- rancsnoksága azzal a gondolattal foglalkozik, hogy az arcvonalat visszavonja a Rózsaállásba, mert az így szabadabbá váló a Schulz-csoport nyugat felé való eltolásával fel lehetne fogni egy, a Bódva völgyében északi irányban történő ellenséges előrenyo- mulást.”⁵⁷

A Wöhler-csoport helyzete a következő napon, december 13-án sem válik könny- nyebbé. A betörési térség északkeleti része elleni erős támadások több helyen áttörték a Hernádtól északnyugatra lévő német biztosítási vonalakat. A hadvezetés célja, hogy erőket nyerjen a frontáttörés veszélye miatt a betörés támadólagos elhárításához, ezért felmerül egy, a Hernádtól keletre kialakított reteszállásba való visszavonulás gondolata. December 13-a reggelén német szempontból az első vonalak: „Szendrő – üres térség az Irotától északnyugatra lévő felderítésig – ellenséges betörések: Felsővadász, Monaj, Selyeb, a Monajtól keletre lévő dombok, Rásony, Rásonytól keletre lévő dombok, a helyzet Csobádnál és Kiskinizsnél még nincs felderítve.”⁵⁸ A nap folyamán „A Szend- rőtől keletre lévő üres térségben az ellenség előretört egészen Galvácsig. A Schopper- csoport ellen széles fronton támadott és számtalan helyen áttörte a biztosítóvonalakat. Az ellenség élei délután Felsővadásznál, Selyebnél, Rásonynál és az attól keletre lévő dom- bokon vannak.”⁵⁹

A tárgyyszerű helyzetismertetésnél jobban érzékeltetik a védő német alakulatok drámai helyzetét a nap során lefolytatott telefonbeszélgetések. A Wöhler-csoport 1. vezérkari tisztje, Estor ezredes 12 órakor jelenti a hadseregcsoport 5. vezérkari tisztjé- nek: „Azzal kell számolni, hogy a Schulz-csoport vissza lesz szorítva a Szendrő–Irota– Alsógagy–Hernádvécse reteszállásba. (Ilyen körülmények között) a Wöhler-csoport arra kényszerül, hogy a Schulz-csoportot (még tovább) a Szakácsi – Abaújszántó dél – 531. magassági pont – Bodrog vonalra visszavonja, hogy az a bal szomszédjával (a magyar 2. póthadosztállyal) minden kapcsolatát el ne vessze.”⁶⁰ Estor ezredes 13 óra 45 perckor telefonon Mehner vezérkari őrnaggyal beszélve előreterjesztette kérelmét a Schulz-

⁵⁶ Tóth S., 1975. 62.

⁵⁷ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁵⁸ HIL. uo.

⁵⁹ HIL. uo.

⁶⁰ HIL. uo.

csoport visszavonására vonatkozólag, és döntési szabadságot kért. Ezt azzal indokolta, hogy így a Schulz-csoport kikerül az átkarolás veszélyéből, és így a későbbiek során fel lehet majd használni az észak felé előrenyomuló ellenség nyugat felől történő elreteszeléséhez. A német Szárazföldi Hadsereg vezérkara, a felhozott érvek alapján engedélyezi a Schulz-csoport visszavonulását, és ezt Buttlehr vezérkari alezredes 15 óra 10 perckor telefonon közli is a hadseregcsoport 1. vezérkari tisztjével, mely rendelkezést ő 15 óra 30 perckor ad tovább a Wöhler-csoport vezérkari főnökének. A Wöhler-csoport 1. vezérkari tisztjének, Estor ezredesnek a „Dél” hadseregcsoport 5. vezérkari tisztjéhez 17 óra 50 perckor intézett jelentése „csupán” ennyiből állt: „Nincs tovább!”⁶¹ 19 óra 25 perckor a Wöhler-csoport vezérkari főnöke a hadseregcsoport vezérkari főnökével folytatott telefonbeszélgetésében közli, hogy „Szendrőtől keletre az ellenség több üres térséget talált, és ennek következtében tovább nyomul előre észak felé. Nem bízhatna eredménnyel a Schulz-csoport német és magyar zászlóaljainak elreteszelésre való bevetése sem.”⁶²

Érdekes, hogy a szovjet hadvezetés nem értékelte különösképpen seregeinek a térségünkben elért eredményeit, hiszen szemléletét alapvetően az előrejutás során megtett kilométerek száma határozta meg. Márpedig „A 40. hadsereg a nap során (csak – Sz. N.–Sz. P.) 4–6 km-nyomult előre és december 13-án este Detek, Selyeb, Szendrő és Szendrőlád birtokbavételéért küzdött.”⁶³ Román forrásunk is szükséztűan ad hírt a nap során történt román vonatkozású eseményekről: „A román 11. gyalogos hadosztály csapatai Irota felől kisebb harc árán elfoglalták Gagybátor térségét, a román 18. gyalogos hadosztály csapatai pedig Rásonysápberencs térségét foglalták el.”⁶⁴

Malinovszkij marsall – nyilván nem volt megelégedve az előző nap megtett kilométerek számával (Sz. N.–Sz. P.) – december 14-én Zmacsenko vezérezredest, a 40. és Trofimenko vezérezredest, a 27. összefegyvernemi hadsereg parancsnokát arra utasította, „...hogy energikusan támadjanak tovább és december 18-án estig ériék el Szlovákia területén a Genč-Salkovce, illetve Uzovská Panica-Rimaszombat (Rimavská Sobota) terepszakaszt.”⁶⁵ Malinovszkij térségünkben harcoló 50. hadtestének, mely mint már említettük, a 38., 42. gárdalövész-, a 240. lövészadosztályból, az 54. megerődített körlet csapataiból, valamint a román 3., 6., 11. és 18. gyalogshadosztályból állott, az előző nap eredményei alapján jó esélye volt az előrejutásra. „A román 18. gyalogshadosztály csapatai kisebb harcok után elfoglalták Detek és Beret községek térségét.”⁶⁶ A német „Dél” hadseregcsoport Hadműveleti Naplójából a reggeli és nappali jelentések (Morgen und Tages Meldungen) adataiból, de az eddig publikált orosz forrásokból sem lehet megtudni, hogy a december 11–13-a közötti időszakban Kupa, Felsővadász, Garadna, Abaújlak, Szanticska, Nyésta, Monaj, Selyeb, Abaújszolnok községeket mikor foglalták el a szovjet 54. megerődített körlet egységei, de valószínű, hogy Kupát már december 11-én, a többi községet pedig 12-én és 13-án szállták meg a szovjet csapatok.

⁶¹ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁶² HIL. uo.

⁶³ Tóth S., 1975. 63.

⁶⁴ România în anii celui de-al doilea război mondial. Bukarest, 1989. 1–3. kötet 3. kötet. 195–204. 23. számú térkép.

⁶⁵ Tóth S., 1975. 63., 64.

⁶⁶ România în anii celui de-al doilea război mondial. Bukarest, 1989. 1–3. kötet 3. kötet. 195–204. 23. számú térkép. Megjegyezzük, hogy a német források tanúsága szerint ezek a harcok valójában nem voltak jelentéktelenek, hiszen a nap során a Berettel szomszédos Bakta község a nap folyamán többször is gazdát cserélt.

A német hadvezetőség a Szentistvánbaksától Bodrogkisfaludig húzódó arcvonalat feladta és december 13–14-e éjjelén visszavonta az itt elhelyezkedő alakulatokat az úgynevezett abaújszántói reteszállásba, az Abaújszántó–Abaújszántó déli része és Pere közötti terepszakasza. Így foglalhatták el jelentősebb harcok nélkül a román alakulatok Szentistvánbaksa, Hernádkércs, Nagykinizs, Kiskinizs, Felsődobsza és Csobád községeket. Hogy a feladott frontszakaszon hátramaradt egységek és a térfoglaló román alakulatok között voltak utóvédharcok, azt a „Dél” hadseregcsoport Hadművelési Naplójának december 15-i, de az előző napra vonatkozó bejegyzése bizonyítja: „Az 5. magyar hadtestnél 14-én este Felsődobsza elveszett. A kelet felől indított ellenséges támadás áttört egészen Hernádbüdig.”⁶⁷ Ezek szerint Perét is elfoglalták (Sz. N.–Sz. P.). De lássuk, hogyan összegzi a Hadművelési Napló a térség napi eseményeit! „Ellenséges gyalogsági erő délután elfoglalta Szendrőt. A saját ellentámadás este észak felől betört Galvácsra. Az ellenség betört a Galvácsról keletre lévő üres térségbe egészen a Rakacától délre lévő erdőig. Az előretörések a saját biztosító vonalak ellen a gagybátor–baktai országúttól nyugatra »vissza lettek verve«. Az ellenség nagy erővel felzárkózott Oroszgradna térségében. A Schulz-csoport előre vetett erővel gyenge ellenállással szemben Baktát visszafoglalta, és tartotta zászlóalj erejű támadásokkal szemben. (Csak ebből az adatból derül ki, hogy Bakta korábban már valószínűleg a román 18. gyalogoshadosztály csapatainak birtokába került. Sz. N.–Sz. P.). A 13. hegyivadászezred 1. zászlóaljának támadása a Baktától délkeletre lévő korábban elvesztett magaslat visszafoglalása folyamatban van (ez a domb a Fancsáltól nyugatra lévő 292. geodéziai pont, az úgynevezett Hidegoldal [Sz. P.–Sz. N.]). A csoport többi része 18 óra hosszat tartó menet után gyülekezőben van Baktától keletre. Az abaújszántói reteszállást a 2. pót- és a 24. gyalogoshadosztály nyugati szárnya tervszerűen megszállta. Az ellenség eddig nem követte a visszavonult egységeket.”⁶⁸

December 14-e reggelén a német első vonalak a következő vonatkozási pontokkal és jelenségekkel vannak megjelölve: „Ellenséges betörés Szendrőnél, a helyzet részleteiben még felderítetlen – támpontszerűen Galvácsig – üres térség a Gagybátortól 2 km-re keletre levő dombig – a Gagyvendégitől 2 km-re lévő országút-keresztződéséig – üres térség egészen az Oroszgradnához 4 km-re északkeletre lévő országútcsomópontig – üres térség egészen a Bakta déli és nyugati szélén lévő biztosítókig – üres térség a Forrótól 2 km-re északnyugatra lévő dombig (ez a forrói erdő). Ellentámadás innen északnyugati irányban folyamatban van. Támadási pont Forrótól 3 km-re nyugatra és 2 km-re délnyugatra (Forró és Csobád között) – Ináncs – azután változatlan.”⁶⁹ A védő erők gyengeségét mutatják a kiterjedt üres (nem védett) térségek, és a „támpontszerű” kifejezés is a védelem nem összefüggő voltára utal. Mindezek ellenére a német hadvezetés ellenlökést tervez.

A nap folyamán lefolytatott telefonbeszélgetések érdekes részleteket tárnak fel a történekekről, a szorult helyzetű német hadvezetés ellentámadási tervéről, amelynek megvalósításához Baktakék visszafoglalása elengedhetetlen volt. 10 óra 50 perckor a Wöhler-csoport vezérkari főnöke közli a hadseregcsoport vezérkari főnökével: „Szendrő térségében még van egy hídfőszerű saját biztosítóvonal. Ettől keletre az ellenség előrenyomulóban van észak felé, az északról idehozott 4. hegyihadosztály csapatai Szendrőtől keletre lesznek bevetve az északról dél felé irányuló támadásban. Miután az abaújszántói

⁶⁷ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁶⁸ HIL. uo.

⁶⁹ HIL. uo.

reteszállítás »el lett foglalva«, most a Schulz-csoport Abaújszántótól északnyugatra átmegy a Hernádon (nyilván Gibátnál – Sz. N.–Sz. P.), hogy Bakta térségéből nyugati irányban az ellentámadást megindítsa. A 4. hegyihadosztálynak és a Schulz csoportnak az egyesülése egy közös támadásra nem valósulhat meg mert a 4. hegyihadosztály csapatai észak felől vasúton vannak szállítva.”⁷⁰ Estor ezredesnek, a Wöhler-csoport 1. vezérkari tisztjének a hadseregcsoport 5. vezérkari tisztjéhez 18 órakor intézett jelentéséből kiderül, hogy a dolgok Baktakék környékén a vártnál nehezebben alakultak: „Miközben az ellenség Szendrőre betört, a 4. hegyi hadosztály részei a Galváctól északra levő dombokról az ellenséget visszaszorították. Bakta térségét a Schulz-csoportnak a gépkocsival előrevetett részei szabaddá harcolták. Baktát több ellenséges támadással szemben meg kellett védeni. A Schulz-csoport Baktától keletre gyülekezőben van. A gyülekezésben erős ellenséges tűz akadályozza.”⁷¹ A 8. hadsereg parancsnoka, Wöhler gyalogsági tábornok 20 óra 15 perckor a hadseregcsoport vezérkari főnökéhez intézett jelentésében a nap eseményeinek ismeretében reálisan értékeli seregeinek lehetőségeit, távlatait. „A betörési térségben 12 pihent, teljes létszámra feltöltött ellenséges hadosztály van. Saját ellenintézkedésként a 4. hegyihadosztály kettő zászlóaljának az ellentámadása Szendrőtől keletre megkezdődött. A Schulz-csoport támadása a következő reggelen (december 15-én) fog megkezdődni. Azonban nem gondolom azt, hogy ezáltal az ellenséget, ha még a támadás teret is fog nyerni, északi és északnyugati előrenyomulásában fel fogja tartóztatni. A helyzet szükségessé teszi, ezért javasolja, hogy a 4. hegyihadosztály utolsó zászlóalja is át legyen tolva az északi szárnyról a miskolci betörési térségbe. Ügyszintén szükségesnek tartja a jelenlegi helyzetben a visszavonulást a Rózsaállásba. A hadseregcsoport ezáltal hozzájut a magyar 2. póthadosztályhoz és egy tűzérezredhez. A Rózsaállásba való visszavonulást aligha lehet elkerülni.”⁷² Wöhler tábornok szavait a másnap történtek teljes mértékben igazolták.

A Hadművelleti Napló német részről a következőkben összegzi december 15-e eseményeit. „Miskolc térségében, ahol az ellenség széles fronton az eddigi irányokban a támadást tovább folytatta, a helyzet tovább rosszabbodott. Az üres térség lezárásához szükséges erők nyerése céljából arcvonál-rövidítéseket kell végrehajtani. Az ellenség (a szovjet 240. lövészadosztály és a Gagybátor térségéből előzőleg idecsoportosított román 11. hadosztály egyes részei – Sz. N.–Sz. P.) a 4. hegyihadosztály déli szárnya ellen széles fronton támadva áttört, és (a Bódva jobb oldalán) elfoglalta Rudabányát és Alsótelkest. Az ellenséges támadásokat Szendrőtől északnyugatra sikerült visszaverni. A Galváctól északra levő dombvidék és egy Galváctól északkeletre levő névtelen helység (Meszes) elveszett. Ettől keletre az ellenség Rakacaszendet megszállta. A helyzet Rakacán és Szászfán, ahol a saját gyenge részek a délután még védekeztek, felderítetlen. Gagyvendéginél és az ettől délnyugatra lévő magaslatokon egy gyenge zászlóaljcsoporthoz a délnyugati irányból intézett ellenséges zászlóalj erősségű támadásokat (melyeket Gadna térségéből a szovjet 54. megerődített körlet egységei intéztek [Sz. N.–Sz. P.]) visszaverte, később azonban Gagybátor felől „át lett karolva”. A harcok itt még folyamatban vannak, a délelőtt Baktától délkeletre lévő térségből délnyugati irányban megindított támadás eleinte jól nyert teret (a forrói erdőben és környékén folyó harcokról van szó), elfoglalta a Berettől közvetlenül keletre levő dombokat, és mintegy 50 foglyot ejtett, később azonban az ellenséges támadás következtében védelembe kényszerült (itt

⁷⁰ HIL. uo.

⁷¹ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁷² HIL. uo.

valószínűleg a román 6. hadosztály részei támadtak) és északkelet felé vissza lett vetve.”⁷³

A forrói erdőben és környékén folyt harcok eseményeibe bekapcsolódott a szülőfalunkban, Fancsal északi végén, a temető alatt tüzelőállást foglalt egyik magyar fogatolt tüzérségi üteg három 105 mm-es tarackjával. A község alsó részén korábban egy másik magyar üteg is működött három 150 mm-es ágyúval, mely a budapesti I. gépvontatású tüzérosztályhoz tartozott. (A lövegeket hangosan pöfögő Hoffer traktorok vontatták, ezért viccesen „hazaárulóknak” is nevezték az ilyen alakulatokat.) Ezt az alakulatot már december 13-án Szászfa térségébe irányították. Forró belterületén november 30-a és december 12-e között a 104. soproni tüzérosztály egyik ütegeinek két 210 mm-es lövege foglalt tüzelőállást, tehát ez az üteg a község határában folyó harcokban már csak valamely más (általunk nem ismert) helyről vehetett részt.⁷⁴

A Forró és Bakta közötti súlyos harcok részleteiről a nap során történt telefonbeszélgetésekből szerezhetünk tudomást. A Wöhler-csoport vezérkari főnöke, Helmuth Reinhard tábornok reggeli jelentésében közli, hogy „A Schopper-csoportot az északi irányban előrenyomuló ellenség mindkét oldalon túlszárnyalta. A Schulz-csoport Baktától nyugati irányban tervezett támadása nem jött mozgásba, mert először a Baktától délkeletre levő dombokat kellett szabaddá harcolnia (harcok a forrói erdőben és környékén), hogy levegőhöz jusson, hogy aztán Baktáról délnyugati irányban Beret felé a támadást megindítsa.”⁷⁵ Estor ezredes 15 óra 50 perckor már azt közli a hadseregcsoport 1. vezérkari tisztjével, hogy „A Schulz-csoport támadása nyugat felé nem tudott áttörni. A román csapatok a magyar arcvonalat Abaújszántótól nyugatra áttörték (ennek során elfoglalták Süveggestanyát [Sz. N. – Sz. P.]), ezért szükségessé vált a Rózsaállításba való visszavonulás.”⁷⁶ Estor 18 óra 10 perckor benyújtott jelentése már arról számol be, hogy „Az ellenségnek az abaújszántói reteszállás ellen intézett támadásával sikerült térnyerését még kimélyíteni, és ennek során előrenyomult Hernádbüdig.”⁷⁷ 19 órakor Estor ezredes a Szárazföldi Hadsereg vezérkara hadművelleti osztályán lévő Buttlehr vezérkari alezredessel folytatott telefonbeszélgetésében cselekvési szabadságot kér az északi szárnynak Rózsaállításba történő visszavonására. A vezérkar megadott engedélyét 20 óra 40 perckor közli a hadseregcsoport vezérkari főnökével, aki 22 óra 50 perckor értesítette az érintett Wöhler-csoport 1. vezérkari tisztjét, Estor ezredest a visszavonulás engedélyezéséről.⁷⁸

A következő napok (december 16–17.) térségünkben történt hadieseményei egyrészről a Rózsaállításba való visszavonulás körülményeit, a feladott területeken a követő szovjet és román alakulatok mozgását, térnyerését jelentik. Utóvédharcok csak a visszavonulás biztosítása érdekében történtek, ezért a dél-abaúji községek legtöbbször minden különösebb harci cselekmény nélkül került egy másik nagyhatalom, a Szovjetunió megszállási övezetébe. A visszavonulás eseményeit a „Dél” hadseregcsoport Hadművelési Naplója így örökítette meg: „Az ellenség biztosan megszállta a Szalonnától és Martonyitól északra eső területet és az ettől északra levő dombvidéket. A Schopper-csoport elhárított erősebb támadásokat Rakaca és Büttös között. Az ellenségnek azonban sikerült a Büttös–Szászfa vonalon keresztül továbbnyomulni észak felé, és a saját erőket

⁷³ HIL. uo.

⁷⁴ Ezek az adatok közvetlenül a háború után a helybeli lakosok közléseiből származnak.

⁷⁵ HIL. 896. mikrofilmtekercs.

⁷⁶ HIL. uo.

⁷⁷ HIL. uo.

⁷⁸ HIL. uo.

a Jánok–Buzita vonalra visszavetnie. A Schulz csoportnál az este Szemere elveszett. A magyar V. hadtestnél a Hernád völgyében az utóvédek Alsóécénél és Boldogkőváraljánál zászlóalj erősségű ellenséges támadásokat vertek vissza. Ezzel szemben az ettől keletre levő erdővidéken az utóvédek nem állnak érintkezésben az ellenséggel. A magyar 2. póthadosztálynak, a 24. gyalogshadosztálynak a mozgását a hóesés és a rossz utak erősen akadályozták. A magyar 16. hadosztály tervszerűen elérte a Rózsaállást. A hadosztály utóvédei Pálházánál és Füzérkomlósnál zászlóalj erősségű ellenséges támadásokat vertek vissza, ennek során Füzérkomlósnál három ellenséges harcokcsit megsemmisítettek.”⁷⁹

A december 16-i nap bejegyzései között az első vonalra vonatkozó adatok nyilván a nap korán reggeli időszakára vonatkoznak, hiszen a visszavonuló német és magyar alakulatokat követő orosz és román csapatok estére Hernádszurdoktól nyugatra mindenütt elérték Magyarország jelenlegi határát, sőt Jánok és Buzita között Szlovákia jelenlegi területére is benyomultak. „Az első vonalak (december 16-a reggelén): Szendrőtől 3 km-re északnyugatra lévő erdő déli része – ellenséges betörés Szalonnára és Martonyiba, ellenséges felderítés Barakonyban – üres térség egészen a Rakacától északra levő biztosítókig – ezután következik a kiszemelt védelmi vonal Rakacától keletre – Szászfa mindkét oldalán és Büttös mindkét oldalán (ebben a térségben a helyzet részletesen még nincs felderítve) – támaszpontok a Litkától 2,5 km-re északkeletre levő dombokon – Szemerétől délnyugatra és Hernádvécsétől délre – utóvédek még Vizsolyban és Korlátton – további biztosítók az Abaújszántó–Erdőbénye és az erdőbénye-baskói műúttól északra – továbbá utóvédek harcolnak még az Erdőhorvátiból észak felé vivő műútnál a Sinkagerincen–Pálháza kelet–Füzérradvány délkelet.”⁸⁰

Helmuth Grolmann altábornagynak a Wöhler-csoport vezérkari főnökével 10 óra 10 perckor folytatott telefonbeszélgetéséből kiderül, hogy a visszavonulás még mindig nem a mindennek való feladása, hanem egyszersmind immár az észak-abaúji, Kassa környéki védelmi tevékenység előkészítése. „Az ellenség északi irányban történő folyamatos előrenyomulása következtében a hadsereg levegőben lógó balszárnya az 1. magyar hadsereg alakulataival, melynek a Hernád völgyében nyugati irányban indított támadása nem vezetett az arcvonala összefüggő voltának a helyreállításához, engedélyt kapott arra, hogy a Rózsaállásba visszaküzdje magát. Előre látható az, hogy a magyar erők ebben a védelmi vonalban is a kassai hídfő délkeleti szárnyát legfeljebb átmenetileg fogják tudni tartani, ezért elhatározta a Szárazföldi Hadsereg vezérkara, hogy az 1. magyar hadsereget az „A” hadseregcsoportnak átadja azzal a feladattal, hogy a saját és a hozzácsatolt német erőkkel elsősorban az észak felé, a kassai iparvidék megszerzésére irányuló ellenséges áttörést akadályozza meg.”⁸¹

A Wöhler-csoportra ez a döntés azért van hátrányos hatással, mert az 1. magyar hadsereget többé nem tudja bevonni balszárnyának a védelmére. Márpedig az ellenség előrenyomulásának a súlypontja a Sajó völgyében van, az itt védekező 19. hadtestnek az 1. magyar hadsereg támogatása nélkül még inkább kilátástalanná válik a helyzete. 18 óra 10 perckor a Wöhler-csoport 1. vezérkari tisztje, Estor vezérkari ezredes jelenti a hadseregcsoport 1. vezérkari tisztjének: „Súlyosabb a helyzet a hegyi arcvonala keleti oldalán, mint a nyugatin. Miskolctól nyugatra és északnyugatra, Szendrőtől északkeletre az ellenség betörést ért el Szalonnáig, Barakonyig és az ettől északra levő dombvidéken. Az

⁷⁹ HIL. uo.

⁸⁰ HIL. 897. mikrofilmtekercs.

⁸¹ HIL. uo.

ellenség Szászfa–Büttös térségében áttört a saját vonalakon, és eljutott Jánok–Buzita térségéig. A Rózsaállásba folyamatban lévő visszavonulás során a magyar 2. póthadosztály nem válik szabaddá, mert Alsónovaj vonalánál »le lesz kötve«, de a magyar 24. gyalogoshadosztály részei szabaddá válnak.” Erre a hadseregcsoport 1. vezérkari tisztje megjegyezte: „A hadseregcsoport parancsnokának a Wöhler-csoport parancsnokával tegnap este folytatott telefonbeszélgetése alapján nem hiszi, hogy a Rózsaállásba visszavonuló erők az ellenséget északi irányú előrenyomulásában fel fogják tudni tartóztatni. A mai nap eseményei alapján az egyik helység a másik után esik el. Az a benyomása, hogy az 1. magyar hadsereg nincsen abban a helyzetben, hogy az ellenséget megállítsa. Mégis ettől függnék a további döntések.”

A Wöhler-csoport 1. vezérkari tisztje megjegyzi: „A kivont erőknek a zöme egy nehéz menetben van, ezért még nem használható fel további harci feladatokra. Hogy az ellenség a szabaddá váló erőkkel feltartóztatható lesz-e, csak a visszamozgás befejezése után dől el.”⁸²

A hadseregcsoport vezérkari főnöke a Wöhler-csoport vezérkari főnökével 20 óra 40 perckor folytatott hosszas telefonbeszélgetést, melynek tartalmát a következőkben lehet összefoglalni: Helmuth Reinhard kifejtette, hogy a mai napon az 1. magyar hadsereg-nél tett látogatása során arra a meggyőződésre jutott, hogy a csapatok ténylegesen harcolnak. Az arcvonálnak azonban olyan nagy a kiterjedése, hogy a hadsereg a területet egyszerűen nem tudja betölteni. Az ellenség mindenütt üres térségeket talál, melyeket egyszerűen nem lehet kitölteni. A hadseregcsoport vezérkari főnöke szerint azonban mégis érthetetlen, hogy az ellenség mindenhol rögtön áttör, ámbár nincs abban a helyzetben, hogy a nehéz fegyvereit ilyen gyorsan előre tudja vonni. A ma esti helyzet-tájékoztatásból az látszik, hogy az ellenség tűzértsége lassabb tempóban mozog előre, mint ahogyan a gyalogság előrejut. Mégis feltétlenül szükséges legalábbis szigeteket tartani, súlypontoszerű védelmet kialakítani, és ott a tűzértség bevetésével ismét egy összefüggő védelemhez jutni. A hadseregcsoport parancsnoka a Wöhler-csoportnál az előző nap tett látogatása során arra a megállapításra jutott, hogy az engedélyezett visszavonulás befejezése után tartani lehet a vonalakat. Ez a benyomása ma nem igazolódtott be. A további döntések meghozatala előtt szükségesnek látszik a Wöhler-csoport parancsnoka által tegnap benyújtott helyzetértékelés felülvizsgálata.⁸³

A Friessner vezérezered és Wöhler tábornok között 21 óra 55 perckor történt telefonbeszélgetés során a csoportosítás parancsnoka a következőképpen jellemzi a még véget sem ért nehéz napot: „A mai nap lefolyása nagyon kedvezőtlen volt. Az északi szárnyon a csapatok vonulása, mely arra irányult, hogy erők szabaduljanak fel az ellenség előrenyomulásának megállítására, nem felelt meg a várakozásnak. A csapatok mozgása a hegységben és az átvonulás a Hernádon hosszadalmas volt. A magyar 2. póthadosztály kettő zászlóalja eltűnt.”⁸⁴ A telefonbeszélgetésben emlegetett eltűnt két magyar zászlóalj további sorsát nem ismerjük. Nem tudjuk, hogy megsemmisültek, átálltak, vagy tagjaik egyszerűen szétszéledtek.

A Rózsaállásba való visszavonulás kapcsán külön meg kell említenünk a nap egyik magyar vonatkozású, rendkívül kedvezőtlen momentumát. Az 1. magyar hadsereg parancsnoksága nem tervezte meg, és kellőképpen nem készítette elő az alakulatok Rózsaállásba való visszavonását. Így történhetett meg, hogy egy időben kezdte meg a

---

⁸² HIL. uo.

⁸³ HIL. 897. mikrofilmtekercs.

⁸⁴ HIL. uo.

visszavonulást a magyar 2. póthadosztály illetve a Bodrognál és Tokaj-Hegyaljánál harcoló 24. gyalogshadosztály. Ennek az lett a következménye, hogy a visszavonuló 2. póthadosztályt követő román csapatok (az 1. lovas- valamint a 21. gyalogshadosztály) előbb érte el Abaújkért, mint az Erdőbénye felől visszavonuló 24. gyalogshadosztály, ezért azok az alakulatok kénytelenek voltak a Boldogkőújfalú–Boldogkőváralja–Arka–Fony, majd tovább behavazott, hegyi utakon Mogyoróska irányába folytatni menetüket. Más részeik Tolcsva–Erdőhorváti–Háromhuta–Regéc–Fony–Hejce érintésével szintén úttalan utakon jutottak el Göncre. A legnehezebb helyzetbe a 24. gyalogshadosztály azon csapatai kerültek, amelyek a harmadik visszavonulási útvonalon Regéc felől, a Nagypatak völgyén keresztül jutottak el Göncre. A visszavonulás nehézségei miatt a 24. gyalogshadosztály csekély embervesztéssel, de annál jelentősebb anyagi veszteséget szenvedett. A kassai 21. gyalogezredbe beosztott légvédelmi gépágyús üteg például elvesztette valamennyi lövegét.

Területünkön december 17-én a Rózsaállásba visszavonuló védő alakulatok harc nélkül feladták Telkibánya, Gönc, Zsujta, Abaújvár, Pányok, Alsó- és Felsőkéked községeket, amelyeket a Sátorlajújhely felől vonuló Homics gyorscsoporthoz és a Vinogradov altábornagy által vezetett 159. megerődített körlet egységei szálltak meg. Hidasnémeti és Tornyosnémeti községek pedig december 17–18-án éjjelén jutottak a bevonuló román 1. lovas hadosztály birtokába. Ezt követően a hadiesemények már Észak-Abaújban, Kassa környékén történtek, melyekről egy korábbi tanulmányunkban már beszámoltunk.⁸⁵

IRODALOM

Archív Minyisztyersztva Oborni SZSZSZR, Moszkva. Fond 240. opisz 2779.

Borus József

1965 Felszabadító hadműveletek Borsod-Abaúj-Zemplénben. (1944. november 6.– december 24.) In: Történelmi Évkönyv. I. Miskolc, 1965. 185–196.

Friessner, H.

1956 Verratene Schlachten. Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn. (Holsten Verlag, Hamburg)

Grecsko, A. A.

1971 Bítva za Kavkaz. (Vojenizdat, Moszkva)

1977 A Kárpátokon át. (Zrínyi Kiadó, Budapest)

Isztoria Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni Szovjetszkava Szajuza 1941–45. IV. kötet. (Moszkva, 1962.)

Hadtörténeti Intézet Levéltára, Budapest. Mikrofilmtár: 896–897. mikrofilmtekercs. (A német „Dél” hadseregcsoporthoz Hadműveleti Naplója. Reggeli és nappali jelentések, táviratok, telefonbeszélgetések.)

Kilig, W.

é. n. Das Deutsche Heer 1939–45.

Kissel, H.

1960 Die Panzerschlachten in der Puszta im Oktober 1944 c. (Neckargemünd)

Klatt, P.

1957 Die 3. Gebirgs-Division. (Podzun Verlag, Bad Neuheim)

⁸⁵ Szabó N.–Szalipszki P., 1997.

Lippai Péter

2004 Csillagosok, katonák. A szovjet gyalogság 1944–45-ben. In: Aranyas. 10. szám. 66–70.

Schmitz P.–Thies K. J.–Wegmann G.–Zweng C.

1993 Die Deutschen Divisionen 1939–45. 1. kötet (Biblio Verlag, Osnabrück)

2000 Die Deutschen Divisionen 1939–45. 4. kötet (Biblio Verlag, Osnabrück)

Senger und Etterlin, F. v.

1962 Die 24. Panzer-Division, vormals 1. Kavallerie-Division 1939–1945. (Neckargemünd)

Styemenko, Sz. M.

1975 A vezérkar a háború éveiben. (Második könyv) (Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest)

1976 Ahol a győzelmet kovácsolták. (Második kiadás) (Kossuth Könyv Kiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest)

Szabó Nándor–Szalipszki Péter

1997 A második világháború harcai Kassa térségében 1944. december 3.– 1945. január 18. In: Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából. Historické Zvesti z Minulosti Abovsko-Turnianskej Župy a Košíc. Újfolym 1. szám. 178–219.

Szalipszki Péter

é. n. (2000) Gönc. (A Száz Magyar Falu Könyvesháza sorozatban.)

Tóth Sándor

1965 A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. (Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest)

1975 A 2. Ukrán Front jobbszárnyának felszabadító harcai Észak-Magyarországon. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1975. 1. szám 46–72.

Vinogradov V. N.

1960 Igaz ügyért. (emlékek, feljegyzések) „Tizenöt esztendővel ezelőtt történt”. In: Hadtörténelmi Közlemények. 1960. 2. szám.

Zaloga S.–Ness L.

é. n. Red army handbook. 1939–1945.

ES GESCHAH VOR 60 JAHREN: DIE GESCHEHNISSE DES ZWEITEN WELTKRIEGES IN SÜD-ABAÚJ

Den Platz unserer armeehistorischen Studie haben wir mit dem südlichen Teil einer historischen Einheit und einer Verwaltungseinheit – des Komitats Abaúj – bestimmt. Dies war uns möglich durch die Tatsache, dass die von uns untersuchten Ereignisse, was ihre ost-westliche Ausdehnung betrifft, auf den südlichen Teil dieses historischen Komitats fielen. Andererseits untersucht unsere Studie die Geschehnisse des Zeitraumes bis zum 17. Dezember 1944, als die schützenden deutschen und ungarischen Truppen die Schutzlinie Rózsáallás, die der heutigen ungarisch-slowakischen Landesgrenze entspricht, besetzt haben.

Das Hauptziel der Kriegshandlung am Anfang, in Bezug auf unser Gebiet, war die Umgehung, Einnahme und Besetzung von Miskolc von der Seite der angreifenden sowjetisch-rumänischen Einheiten. Von deutsch-ungarischer Seite war das Ziel, die wichtige Industriestadt und den Verkehrsknotenpunkt zu behalten. Der Schutz unseres Gebietes war die Aufgabe der so genannten Wöhler Gruppe, die zur Unterordnung der deutschen „Südlichen” Armeegruppe gehörte und vom Generaloberst Friessner geführt wurde. Die Wöhler Gruppe bestand aus der 8. deutschen

Armee des Infanteriegenerals Otto Wöhler und aus der 1. ungarischen Armee, geleitet von Dezső László. Die sowjetisch-rumänischen angreifenden Kräfte, die in einem bedeutenden Übergewicht waren, nahmen auf dem rechten Flügel der zweiten ukrainischen Front, die vom Marshall Malinovskij geführt wurde, ihren Platz ein. Im westlichen Teil unseres Gebietes kämpfte die 27. Armee, zu der acht Schützendivisionen gehörten. Im mittleren (Hernád-Tal) und östlichen Teil von Süd-Abaúj griffen die zur 40. Armee gehörenden 38. und 42. Gardeschützendivision, die 240. Schützendivision, das 54. befestigte Revier und die rumänische 3., 6., 11. und 18. Infanteriedivision an.

Aus strategischem Gesichtspunkt war der 20. November 1944 der erste sehr wichtige Tag, als es den Truppen der 38. Gardeschützendivision nordöstlich von Onga und den Truppen der vier rumänischen Divisionen gelang, durch den Fluss Hernád durchzustoßen und auf dessen rechten Ufer schufen sie einen Brückenkopf. Danach gab es tagelang sehr schwere Kämpfe um die Zurückerobung des Brückenkopfes, aber den Angreifern gelang es, durch das kontinuierliche Ersetzen ihrer Verluste, ihn zu behalten.

Durch das Studium der Ereignisse können wir aus den Befehlen des Marshalls Malinovskij, die die Tätigkeiten der Truppen in unserem Gebiet bestimmt haben, zitieren. Dadurch können wir feststellen, dass die sowjetische Kriegsleitung – der ständigen Drängerei und Bedrohung Stalins folgend – den Einheiten während dieser Zeit unverwirklichte Aufgaben gegeben hat und dass sie sich nicht um die Verluste kümmerte. Die Lagebeurteilung und Reaktion der deutschen Kriegsführung können wir jetzt besser beurteilen. Besonders der Oberst Estor, der erste Generaloffizier der Wöhler Gruppe, ragt in dieser Hinsicht hervor, aber weder dies noch der heldenhafte Widerstand der Verteidiger waren fähig, der riesengroßen Kraftüberlegenheit der Angreifer Gegenwehr zu leisten, die laut unserer Einschätzung in unserem Gebiet 5:1 gewesen sein könnte.

Der kraftvolle sowjetisch-rumänische Angriff, der die Umgehung von Miskolc zum Ziel gesetzt hatte, begann am 29. November. Die Angreifer haben an diesem Tag Onga besetzt und gerieten bis zur Megyaszó–Alsódobosza–Aszaló–Szikszó Linie. Die deutsche Kriegsführung hat zur Rettung der Lage die Truppen der 24. Panzerdivision zu unserem Gebiet geschickt, aber das hat im Ablauf der Ereignisse keinen Wendepunkt gebracht. Am 3. Dezember geriet Miskolc in den Besitz der Angreifer, aber schwere Kämpfe fanden nicht hier statt, sondern bis zum 10. Dezember in der Region Homrogd–Kázmárk–Alsóvadász.

Im darauf folgenden Zeitraum fielen die Angreifer häufig in die leeren Gegenden der deutsch-ungarischen Front ein und haben mehrere Dörfer ohne besondere Kriegstätigkeit oder nur den schwachen Widerstand besiegend, besetzt. Die deutsche und ungarische Kriegsführung hat mit der Aufgabe der Frontlinie Szentistvánbaksa-Bodrogkisfalud in der Region Abaújszántó am 13. und 14. Dezember eine starke Konzentration, die so genannte Riegelstellung von Abaújszántó, geschaffen. Ein Teil der hier angesiedelten Kräfte wurden auch im letzten großen Krieg unserer Gegend, in der Schlacht im Waldgebiet am 15. Dezember zwischen Baktakék und Forró, eingenommen, der nach dem Anfangserfolg mit dem Rückzug der deutsch-ungarischen Kräfte beendet wurde.

Nach dem Krieg von Forró haben nur die Ereignisse des Rückzugs nach Rózsáallás am 16. und 17. Dezember, die der heutigen Landesgrenze größtenteils entspricht, beziehungsweise die Bewegungen der den sich zurückziehenden Gruppen folgenden sowjetisch-rumänischen Einheiten armeerhistorische Bezüge. Nachkämpfe fanden nur im Interesse der Sicherung des Rückzugs an einigen Orten statt. So können wir behaupten, dass die Mehrheit der Kleingemeinden von Süd-Abaúj ohne Kämpfe in die Besatzungszone einer anderen Großmacht, der Sowjetunion, geriet.

Nándor Szabó–Péter Szalipszki

A NÉPRAJZ- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY KAPCSOLATÁNAK PROBLÉMÁI A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN ÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

CSÍKI TAMÁS

A néprajz- és történettudomány vagy még inkább a társadalomnéprajz és a társadalomtörténet dualizmus kori és két világháború közötti kapcsolatának, e kapcsolat lehetőségeinek számbavétele számos nehézségbe ütközik. Egyrészt mert a társadalomnéprajz fogalmát a mai napig tartalmi-tematikai bizonytalanság lengi körül, ami tág teret enged az eltérő értelmezések, illetőleg a kutatói gyakorlat számára.¹ Emellett bár az etnográfián belül a két világháború között a társadalmi látásmód vagy a társadalomvizsgálatok megjelenéséről vannak adataink, ennek módszertani megalapozása csupán szórványosan történt meg. Végül a hazai néprajz tudományos fejlődésében hosszú ideig háttérbe szorult az etnológiai és antropológiai szemlélet, ami az említett elméleti-metodológiai kereteket is kijelölhette volna.²

Másfelől azért nehéz e kapcsolatról beszélni, mivel a két világháború közötti magyar történetírásban ugyancsak kevesen voltak, akik programszerűen eljutottak a társadalomtörténet definiálásához és eszerinti műveléséhez. Ez jószerivel önálló stúdiumnak sem minősült, ráadásul az interdiszciplinaritás lehetőségével a szakmások eltérő fázisaiban járó néprajz- és történettudomány is csupán szórványosan élt. A továbbiakban mégis azt igyekszünk vázolni, melyek voltak azok az eszmei-ideológiai célkitűzések, valamint tudánypolitikai elvárások, amire a dualizmus időszakában, majd az első világháború után mindkét tudományágunk reflektálnia kellett, s ami a kezdeti merev határokat valamelyest feloldva, a közeledés lehetőségét is felvethette. Ezt követően e kapcsolat intézményes feltételeinek megjelenéséről szólnunk, ami pl. az egyetemi oktatásban, folyóiratok alapításában vagy a szakmai-tudományos közéletben realizálódhatott. Végül – mindezzel összefüggésben – néhány szerző és munka említésével, a tematikai, illetve a szemléleti-módszertani inspirációk lehetőségét s ennek néhány ellentmondását kívánjuk illusztrálni.

A kultúr- és államnemzeti alternatíva ütközése

Az aligha kétséges, hogy mind a néprajz, mind a történetírás állandó kölcsönhatásban állt, folytonosan reflektálta az egyes történeti periódusok tudánypolitikai törekvéseit. A hazai néprajz alapjai a reformkorban alakultak ki, amikor a szellemi életben a nyelv, az etnicitás és a kultúra problematikája került előtérbe. Azaz a néprajzi gondolkodást – miként Közép-Kelet-Európa más területein – a romantika ösztönözte, aminek számos következménye lett. Elsőként, az etnográfiának meghatározó szerepe volt a népköltészet, tágabb értelemben a néphagyomány, a népi kultúra felfedezésében, sőt abban is, hogy kísérlet történt a népi műveltség beemelésére a nemzeti kultúra meglehetősen szűk és exkluzív terrénumába.³ Ugyanakkor ez nyomban a nyelv, etnikum, kultúra,

---

¹ Niedermüller P., 1992. 362–363.

² Keményfi R., 2003. 575.

³ Kósa L., 2001. 37–48, 71.

valamint a „kitalált” hagyomány szilárd egységének képzetével egészült ki, ami majd a kutatások szemléletét és módszertanát is alapvetően determinálta.⁴ Vagyis a néprajz kialakulásától a nemzeti fejlődés közép-kelet-európai: kultúrnemzeti típusához, illetve a népi nemzettudat formálásához kínált tudományos argumentációt, ami időről időre egyértelműen (s majd látjuk, eltérő módon) jelölte ki tudománypolitikai státusát, s ami intézményesülésének lehetőségeit is meghatározta.

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a néphagyomány, továbbá a nyelv, etnikum és kultúra vizsgálata a multietnikus történeti Magyarországon kettős, bár felettebb egyenlőtlen alternatívát kínált a néprajz számára: egy hungarocentrikus, valamint egy egyetemesebb látószög érvényesülését. Az előbbi – a romantikus nemzetkarakterológia jegyében – a népi-nemzeti karakter meghatározására tett kísérletet, s képviselői közül Guzmics Izidort, Vedres Istvánt, Mokry Benjamint, Edvi Illés Pált említhetjük, akik a nyelvet tartották a népi jelleg fő hordozójának.⁵ Az ezzel szembeforduló irányzathoz pedig (a teljesség igénye nélkül) a történeti Magyarország valamennyi nemzetiségének etnikus történetét kutató Hunfalvy Pált, vagy a mitológiai kutatásaihoz a közép-kelet-európai népek hagyományát ugyancsak felhasználó Ipolyi Arnoldot sorolhatjuk. A széppességi német parasztsaládból származó Hunfalvy programszerűen is eljutott e stúdium tudománypolitikai szerepének kijelöléséig. 1876-ban ugyanis úgy fogalmaz, hogy „Magyarország ethnographiaja, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, melyek a területén laknak. A nép tágabb jelentésű a nemzetnél. Magyarország népe magába foglalja az ország összes lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, ahány nyelv uralkodik az országban... A nép fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető.”⁶ A szerző tehát a Volkstumskunde 19. századi előzményeinek ismeretében utasítja el az államnemzet eszméjét, ami etnológiai, illetve társadalomelméleti érdeklődéssel, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek vizsgálatával kapcsolódik össze. Ily módon a nyelv és a kultúra által meghatározott nemzetfelfogás a társadalmi nézőponttal egészül ki,⁷ ami az egyetemes etnológia egy sajátos közép-európai adaptációját: a nemzetiségek etnikus történetét előtérbe helyező változatát, valamint egy etnoszociológiai nemzetkép megteremtését biztosíthatta (vagy biztosíthatta volna).

Miként viszonyult mindehhez a dualizmus kori történetírás? Az utóbbi időben igazolást nyert, hogy a kultúrnemzeti modellel szemben az államnemzeti modellt követve, az állam történeti egysége és kontinuitása vált számára prioritássá. A soknemzetiségű Magyarországon ez szolgálhatta ugyanis a nemzetállam megteremtésének politikai programját, s biztosíthatta a történeti-politikai nemzet hegemoniáját.⁸

Ebből következően éles ideológiai szakadék választotta el a dualizmus kori néprajz- és történettudományt. Az utóbbi közömbös maradt azokkal az ádáz küzdelmekkel szemben, amit a magyar és a nemzetiségi etnográfusok vívtak a néphagyomány némely elemének (pl. a népballadák) etnikai eredetéről, míg az előbbi természetesen figyelmen kívül hagyta az állam történeti kontinuitásának politikai argumentációját. Vagy Hunfalvy és Ipolyi legfeljebb durva kritikákra számíthatott a köznemesi-nacionalista történet szemlélet részéről, míg őstörténeti kutatásaik reflektálatlanok maradtak. (Talán

⁴ Bátky Zsigmond már 1906-ban egyértelművé tette, hogy az etnográfának a „társadalomtannal” szemben, az anyagi és szellemi kultúrvagyont magába foglaló „kultúrta” kell összpontosítania. *Bátky Zs.*, 1906. 4., Vö. *Gyáni G.*, 2002. 30–32.

⁵ Róluk bővebben *Kósa i. m.* 51–53.

⁶ *Idézi Kósa i. m.* 97.

⁷ *R. Várkonyi Á.*, 1973. II. 372–373, *Sárkány M.*, 2000. 34–35.

⁸ *Gyáni G.*, 2003. 65–67.

csak Domanovszky Sándor utal egyetemi előadásjegyzeteiben Hunfalvy, valamint Budenz József nyelvrokonság-kutatásaira.⁹⁾

A két tudományág közötti opposíció az ugyancsak feloldhatatlannak tűnő ismeret-elméleti, valamint módszertani különbségekben manifesztálódott és nyert megerősítést, illetőleg a történészek részéről az etnológiai irányzat kritikájában fejeződött ki – miként azt pl. Hóman Bálint tette egyértelművé Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda c. munkájának ismertetésében.¹⁰ Hóman ugyanis kifejti, hogy a „magyar néprajzi tudomány művelői... csak a leíró etnographiai anyaggyűjtésig jutottak el..., az összehasonlító ethnológiában meg éppenséggel a kezdet kezdetén állunk.” Majd, bár elismeri az utóbbi irányzat „segédeszközként” való használatát az őstörténeti kutatásokban, a historikusokat azon nyomban óvatosságra inti. Ugyanazon argumentáció alapján, amely a 19. század végén zajló német Historikerstreit hazai visszhangjában: a Szentpétery Imre és Madzsar Imre között a Századok hasábjain zajló polémián végigvont.¹¹ Hóman szerint ugyanis Róheimet ugyanaz „a hiba jellemzi, mely az ethnológusok és a socialpsychologus történészek (pl. Fraser, Morgan, Vierkandt, Breysig, Lamprecht) módszerének közös tulajdonsága: figyelmen kívül hagyja a részletfejlődési folyamatok individuális sajátosságait, fejlődési törvényeket állapít meg, s e törvényeket nem a történeti forrásadatokból vont inductióra alapítja, hanem a forrásadatokat állítja e törvény szolgálataiba.”¹² Hóman tehát az államközpontú, a honfoglalás kori magyarság történetének individuális karakterjegyeit eltérbe helyező, illetőleg a politikai élet eseményeit elbeszélő történetírás apológiáját nyújtja, melyben a társadalmi jelenségek, miként a történeti nemzetről leválasztott és azzal szembeállított nép vizsgálatának aligha lehet létjogosultsága.

Miként változott a két tudományág státusa és kapcsolata az I. világháború, illetve a történeti Magyarország felbomlása után? A néprajz tudománypolitikai szerepe felértékelődött, sőt a nemzeti tudomány rangjára aspirált. Mindenekelőtt azért, mert továbbra is a kultúrnemzeti hagyományokat követve, a különböző államokba került magyarság múltjának, kulturális egységének és folytonosságának legalizálójává válhatott. Az államnemzeti egység helyett a határokon túlélő kulturális népi egység programja pedig nem csupán a népi kultúra felértékelődését jelentette, s a nemzeti műveltség megújítására való alkalmasságát igazolta, de a klebelsbergi kultúrpolitikával is természetes összhangban volt.

E változásokkal összhangban, a hungarocentrikus szemlélet további erősödése, míg az etnológiai irány marginalizálódása következett be. Szemléletes példa, hogy Györffy István az 1925-ben megjelent Milyen elemekből áll a magyar nép? című munkája csupán a magyar nyelvterületet vizsgálta; vagy a Bátky Zsigmond–Györffy István–Viski Károly által írt A magyarság néprajza – mely a magyar népi kultúra fölényét hivatott reprezentálni – az Egyetemi Nyomda hungarológiai sorozatában, a Hóman–Szekfü-féle Magyar Történet „testvérkiadványaként” látott napvilágot.¹³

S ezen az eszmei alapon találhatott rokonságra a néprajztudomány a világháborút követően az államnemzeti narratívával ugyancsak szembeforduló, Mályusz Elemér nevével fémjelzett népiségtörténettel. Ez Trianon után az államnemzet fogalmát maga is a

⁹ A kézirat szöveg Vita a magyar nép eredetéről címmel megjelent Domanovszky S., 1979. 203–211.

¹⁰ Róheim kötete 1917-ben jelent meg.

¹¹ Vö. Szentpétery I., 1906. 585–619, Uő: 1908. 193–216, Madzsar I., 1908. 481–539, Uő: 1909. 1–15, 97–114.

¹² Hóman B., 1918. 288–291.

¹³ Kósa i. m. 129, 155.

népi nemzet fogalmával helyettesítette, s a politikai életből kirekesztett nép mindennapi életének átfogó: települési, demográfiai, etnikai és felekezeti sajátosságait kívánta vizsgálni.¹⁴ Miként Mályusz fogalmazta a Népiség története c. programadó írásában: „a föld, a lakosság és a kultúra az állam hatalmas boltozatú építménye alatt szorosan összefonódó életet élt, vagyis az emberek nemcsak állampolgárok voltak, hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is... Az elszakított magyarság százazrei valamennyien hordozói egy sajátos, népivé lett kultúrának, amely egyrészt helyenként rokon vonásokat, kölcsönhatásokat tüntethet fel a szomszédos, más nemzeti-ségű népekkel, de amely másrészt maga is szerves, el nem választható része az egész magyar kultúrának. Bizonyos lelki sajátosságok, etnikai alapvonások határozzák meg ezt a népi műveltséget, amelynek megnyilvánulását eddig a nyelvben, főképpen pedig »etnográfiai« leírható szokásokban vettük észre.”¹⁵

A tudománypolitikai, illetve a szakmai-módszertani kapcsolatok további kimunkálásához azonban szükséges lett volna a nép fogalmának pontosabb meghatározása, a nemzeti tudomány pozíciójához pedig tartalmának kibővítése. Mert a két világháború között a széleskörűen elterjedt *vulgus in populo* elvének megfelelően, s nem függetlenül az 1920-as, '30-as évek társadalmi valóságától, a hazai etnográfia a falusi népesség vizsgálatára koncentrált, s a domináns paraszti népfogalmat – a feltételezett ősi műveltség-egység jegyében – legfeljebb a falusi iparosokkal és egyéb átmeneti rétegekkel egészítette ki, míg a gyári munkásságot s általában a városi népességet figyelmen kívül hagyta (amit Mályusz az etnográfiról tartott egyetemi előadásaiban maga is kifogásolt).¹⁶

Ráadásul ez a szűkre szabott népfogalom, továbbá a népi kultúra önállóságának tézise a társadalmi kontextusaitól megfosztott, homogenizált népi világ megkonstruálásához járult hozzá. Akkor is, ha utóbb, a '30-as években felerősödtek azok az eszmei-politikai törekvések, melyek a néprajztól a „történeti” és a „népi” kultúra kapcsolatának, sőt a két műveltség-reteg egységének igazolását várták el, miként azt pl. az Eckhardt Sándor szerkesztette, 1941-ben megjelent *Úr és paraszt a magyar élet egységében* c. tanulmánykötet címében is kifejezte.¹⁷

Látható tehát, ha a népiségtörténet és a néprajztudomány a magyar kultúra és etnicitás autonómiájának, illetőleg kontinuitásának tézisével talált eszmei rokonságra, ezt a nép fogalmának némiképp eltérő értelmezése tette bizonytalanná. Hasonló ellentmondásra bukkanunk, ha a szemléleti-módszertani közeledés lehetőségét vizsgáljuk, aminek csupán egyetlen összetevőjét emeljük ki.

Igaz, a néprajzi látásmód meghatározó vonása: a megfigyelt elemi vagy partikuláris egységek részletes analízise, korántsem összeegyeztethetetlen a népiségtörténet lokális közösségeket előterbe helyező szekcionális szemléletével.¹⁸ Mályusz úgy fogalmaz, hogy a politikai történettel szemben „a gazdaság- és a társadalomtörténet olyan feldolgozható problémák százait nyújtja, amelyek tipikusan helyi jellegűek, csak az illető területen végzett kutatások révén oldhatók meg, s amelyek nem adalékszerűek, hanem – noha az egész fejlődés kis részét képezik – kerek, egységbe foglalható, önálló részle-

¹⁴ Gyáni i. m. 2003. 72–75.

¹⁵ Mályusz E., 1932. 238–239.

¹⁶ Mályusz E., 1994. 114–115.

¹⁷ A Magyarságtudományi Intézet által szervezett előadássorozat, amely pl. a nép- és műköltészet, a nép- és műzene, a liturgia és a néphit kapcsolatát, illetőleg a népiesség vagy a népi és úri műveltség tárgyi néprajzban való megjelenését vizsgálta, maga is a népi kultúra és hagyomány ideológiai konstrukcióját erősítette.

¹⁸ Gyáni i. m. 2002. 36–37.

tek.”¹⁹ (Egyébként ezt a kortársak közül többen, pl. Váczy Péter, a 19. századi pozitívizmus módszertani hagyományaként jelölték meg.²⁰)

Ugyanakkor – miként említettük – az etnográfia tudománypolitikai szerepének felértékelődésével, a népi kultúra és hagyomány voltaképp a kulturális nemzeti egység kontinuumának legalizációját töltötte be. Ami nemcsak egy homogenizált, hanem térben és időben változatlan, statikus népi műveltség és hagyomány megteremtéséhez vezetett, s ami ily módon szüntelen módosulásának vizsgálatát, azaz a történeti látásmód érvényesülését akadályozta. Sőt, az utalt tudománypolitikai funkció minden bizonnyal hozzájárult a kultúra és társadalom további kettéhasadásához, valamint ahhoz, hogy a saját hagyományába kényszerített nép társadalmi entitásként elkerülje az etnográfusi érdeklődést. (Jellemző, hogy Viski Károly a két világháború közötti időszak legreprezentatívabb vállalkozásában, A magyarság néprajzában, ahol a társadalomról egyébként egy szó sem esik, e stúdiumot „történeti módszerű” tudománynak tekinti, ennek funkciója azonban nem más, mint amit Eric Hobsbawm a „feltalált hagyományról” megállapít: „folytonosságot teremtsen egy erre megfelelő történeti múlttal.”²¹). Azaz ismét megerősíthető, ha a néprajz ideológiai-tudománypolitikai szerepének világháború utáni változása közeledést tett lehetővé a népiségtörténet felé, azon nyomban annak korlátait is kijelölte, s a társadalomábrázolások közös szemléleti elemeinek meghatározását akadályozta.

Az intézményi kapcsolatok lehetőségei

Az eddigiek alapján azonban mégsem meglepő, hogy a két tudományterület közötti intézményes kapcsolatok a népiségtörténet talaján formálódhattak. Miközben Hóman Bálint pl. a Magyar Néprajzi Társaság elnökeként is sietett deklarálni, hogy „kevés szál fűz a néptudományhoz”, Mályusz Elemér az egyik legfontosabb rokontudománynak tekintette, s az 1936-ban meghirdetett egyetemi előadásában részletesen szólt róla (úgy fogalmazva, hogy a „néprajz művelőitől azt kívánni, hogy a történeti adatokkal ne törődjenek, a történettudomány elszegényedését jelentené”).²²

Ehhez azonban szükséges volt mindkét diszciplína intézményesülésének felgyorsulása. Ami a néprajzot illeti, a fővárosban és vidéken is egyetemi tanszékek alakultak, a Néprajzi Múzeum is egyre több szállal kapcsolódott a tudományszervezetbe.²³ Vagy még egy intézményt említhetünk, mely a néprajz I. világháború utáni megnövekedett szerepét jelzi. A Trianon utáni évek szociális-társadalmi változásai (és válságai), az etnikai-nemzetiségi, valamint a „faji és népi” problémákkal kiegészülve a társadalom vizsgálatát ösztönözték, amire – a tudománypolitika szerint – a szociológia, az etnológia és a politikatudomány elveit és módszereit ötvöző „kulcsdiszciplína”, intézményének pedig egy új tudományos társaság lehet alkalmas. Ennek egyik kezdeményezője a szegedi egyetemi könyvtárat vezető id. Bibó István volt, és „miután a Magyar Néprajzi Társaság a

¹⁹ Mályusz E., 1924. 538, 543–544.

²⁰ Váczy P., 1931. 53–82.

²¹ Ahogy Viski fogalmaz: „A kutatóknak attól kell tartania, hogy a régi egységesebb, zártabb, kerekesebb népi világ képe teljesen elmerül a mind kuszább, mind zavarosabb jelenben. Ez a meggondolás szabja meg a néprajzi vizsgálatás menetét és természetét, ez jelzi egyben területét is. A régi van veszendőben, elsősorban annak kell tehát érdekelnie bennünket, ami még a múltban gyökerezik, ami az őseink ma is élő mása, változata, leszármazottja. Aminek a múlthoz köze nincs, az számunkra másod- vagy harmadrendű, sőt többnyire teljességgel elmulasztandó jelenség.” Viski K., 1933. 15, 25, Kósa i. m. 124, 158, Sárkány i. m. 30, Hofer T., 1987. 10., Gyáni i. m. 2002. 30–31, 38.

²² Hóman Bálint elnöki megnyitó beszéde. Ethnographia, 1930. 133–135, Mályusz i. m. 1994. 116.

²³ Kósa i. m. 129–130.

néphagyomány, a leíró néprajz, az ember-földrajz és a demográfia tudománya szempontjából már úgy is behatóan foglalkozik a magyar népre, a magyar nemzetre és az egész Magyarország területére vonatkozó szociális és politikai kérdésekkel, a társadalomtudományok magyar művelői úgy vélték, hogy sajátos céljaikat legjobban a Magyar Néprajzi Társaság keretében, az illető tudományágak képviselőivel folyton összeműködve érhetik el.”²⁴

Az új szervezet tehát a Néprajzi Társaság társadalomtudományi (etnológiai, szociológiai és szociálpolitikai) szakosztályaként alakult meg (vezetőségében a történészeket Hóman Bálint, Angyal Dávid, Domanovszky Sándor és Tagányi Károly képviselte), amely néhány éves önálló működést követően, 1925-ben adta át helyét a Magyar Társadalomtudományi Egyesület jogutódjaként létrejövő Magyar Társadalomtudományi Társaságnak.

Ami a népiségtörténetet illeti, az 1930-as években ugyancsak az egyetemi oktatás részévé vált, sőt Mályusz vezetésével megalakult a Magyar Népiség és Településtörténeti Intézet, mely a lokális-regionális kutatások szervezését és módszertani korszerűsítését tűzte célul. Több kötetet adott ki, programjában pedig pl. az asszimiláció anyakönyvek alapján való vizsgálata, valamint a magyarországi családnevek, a hely- és dűlőnevek gyűjtése is szerepelt.²⁵ (Györffy István Heves megyei térképekről vagy Juhász Jenő levéltári forrásokat is felhasználva a Magyar Nyelv c. folyóiratban ugyancsak közöltek dűlőneveket, ami Mályusz szerint, egyéb gyűjtésekkel, illetve a kartográfiai módszerrel kiegészülve, az etnográfia, a nyelvtudomány, az archeológia és a történettudomány számára közös módszertani kiindulópontként szolgálhat a település-, valamint a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára.²⁶)

Végül, az intézményi kapcsolatok további bővüléseként, az 1938-ban megalakult Táj- és Népkutató Központot, a vidéki regionális (az erdélyi, a dunántúli és az alföldi) tudományos intézeteket, valamint a Magyarságtudományi Intézetet említhetjük, amely a hungarológiai kutatások központja lett, s ahol az etnográfia ugyancsak kulcspozícióra tehetett szert (elég csak a Magyar Néprajzi Atlasz meginduló munkálataira utalni).²⁷

A tematikai-módszertani közeledések problémái

A tanulmány befejező részében néhány szerző említésével a szemléleti és módszertani kapcsolatok lehetőségét s ennek ellentmondásait kívánjuk illusztrálni. Elsőként Tagányi Károlyt emeljük ki (akit utóbb a néprajz- és történettudomány is magáénak tekintett), s aki a 19. századi pozitívista történet szemlélet néhány elemének hazai adaptációjára tett kísérletet. Legismertebb, 1894-ben megjelent munkája a hazai földközösség történetéről készült, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy folytonosságát az ókortól kezdve a legújabb korig bizonyítsa, miközben a bizonyítási eljárás módszerét is kifejti: „A kultúrtörténet legtöbb kérdésénél, úgy ennél is a mai állapotokból kell kiindulnunk, s úgy menni visszafelé mindig régiebb és régiebb korba, hogy a még szemmel látható jelenségekhez fűzve a korunkhoz közelebb eső, bővebb, világosabb adatokat, hogy azután a mentül régiebb, annál homályosabb és szűkebb szavú emlékeket könnyebben megérthessük.”²⁸ A pozitívista fejlődéstan, a választott téma genetikus és egyetemes törvényszerűségek szerinti vizsgálata tehát (ami a germán Mark, a délszláv zadruga vagy az orosz mir

²⁴ Saád J., 1989. 7–8.

²⁵ Mályusz E., 1942. 83–84.

²⁶ Györffy I., 1928. 361–364, 1929. 70–73, Juhász J., 1929. 382–385, Mályusz i. m. 1932. 260–262.

²⁷ Kósa L., 1991. 32–34.

²⁸ Tagányi K., 1950.² 13–15.

kutatását célul tűző európai etnológiai irodalmat szintén jellemezte) a történetírói narratívát is egyértelműen meghatározta, mivel Tagányi előbb a 17–18. századi, majd a középkori s végül a honfoglalást megelőző időszak (egyre kevésbé meggyőző) adatait sorakoztatja.

Ám mégis interdiszciplináris: etnográfiai, etnoszociológiai és antropológiai ismereteit hasznosítva, az egyénből, illetve a lokális közösségekből kiinduló, ezáltal a mindennapi kapcsolatokat, továbbá a helyi-regionális vonásokat tükröző társadalomábrázolást valósíthatott meg. Ami az állam és a nemzet egységének, egyáltalán a nemzet honfoglalás korába helyezésének megkérdőjelezéséhez vezethetett el²⁹: „A föld semmi sem volt, az ember volt minden, de nem az egyén, hanem az egy őstől leszármazóknak kompakt testületei. Hiszen maga a magyar király is sokáig csak a magyarok királyának címezi magát, és nem Magyarország királyának... az ország nem volt más, mint az úrnak: a királynak a kísérete... S hol volt a nemzet? Maga e szó eredete mutatja, hogy akkor még csak nemzetségek voltak: a honfoglalók utódai, kik a közös leszármazás szerint kisebb-nagyobb zárt csoportokra voltak tagolva.”³⁰ S mindez az államnemzeti narratíva, illetve – pl. a földesúr és jobbágysága alkotta vagy a nemesi földközösségek bemutatásával – a rendi-közneemesi történetfelfogás kritikáját jelentette, ami a szerző közéleti-tudományos elszigetelődéséhez járult hozzá.

Hogy az európai szellemi-tudományos áramlatok követése, illetve a jog- és szokásviszonyok forrásként való hasznosítása Tagányi számára hosszú távú történetírói célkitűzéssé vált, azt a hazai élő jogszokások gyűjtéséről c., az Ethnographiában közölt tanulmánya jelzi. Ebben a különböző európai és Európán kívüli népek jogszokásainak további feltárását szorgalmazta, melyek az „ősi magyar jogi, társadalmi és gazdasági élet földerítéséhez, illetőleg az erre vonatkozó történeti adatok magyarázatához, megértéséhez” járulhatnak hozzá. (Ugyanakkor az írott „szokásjogi” források, pl. az urbáriumok, összeírások, falutörvények, soltész- és kenézlevelek kiadását is fontosnak tartja.)³¹ Tagányi tehát a jelenből indul ki, ám a hazai jogtörténeti irodalomban teljesen elhanyagolt magánjog egyes területeinek (családjog, vagyoni jog, kötelmi jog) európai összehasonlító vizsgálatával ezúttal is olyan témákhoz jutott (endogámia-exogámia, háztartás vagy házközösségi szervezet, szülők és gyermekek közötti viszony, örökösödési szokások, gyámság és gondnokság), melyek a nemzeti történetírás, valamint a néprajz figyelmét is elkerülték.³²

A néprajz és népiségtörténet két világháború közötti kapcsolatát Györffy István több tanulmánya szemlélte. Földrajzi ismeretei, a táji-regionális vagy a népszigetekre irányuló kutatásai, illetőleg pl. a kataszteri térképek településtörténeti, néprajzi és nyelvészeti felhasználásának már az 1910-es években megfogalmazódó szándéka, valamint dűlönév-gyűjtései is ezt alapozhatták meg. Ráadásul a Fekete-Körös-völgyről, majd a Nagykunságról, a Jászságról és a hajdúk eredetéről írt munkáiban a gyűjtőutak etnográfusi és geográfusi tapasztalatai a történeti forráskutatással, 18–19. századi jobbágy- és egyéb összeírások, továbbá a családnevek vizsgálatával egészültek ki.³³ (Igaz, számára a népi-néprajzi tudás kizárólagos alapja a széles körű adatfeltárás volt, etnikumtörténeti kutatásait pedig – miként a dél-bihari falvakban végzett gyűjtéseket követően kifejti – a „magyarság térnyerésének és térvesztésének, mint a magyarság létkérdésének állandó

²⁹ Gyáni i. m. 2003. 78.

³⁰ Tagányi i. m. 66–67.

³¹ Tagányi K., 1917. 42–44.

³² Tagányi i. m. 1917. 196–199, 211–223, 1918. 193–198, 202–206, Sárkány i. m. 38–40.

³³ Pl. Györffy I., 1914, uő: 1915, uő: 1922, uő. 1927.

napirenden” tartása motiválta.³⁴) Ám ennek révén nem csupán az említett régiók vagy települések földrajzi fekvését, hanem a különböző etnikumok és népelemek megtelepedésének, belső migrációjának, demográfiai viszonyainak, valamint gazdasági és társadalmi kapcsolatainak hosszú folyamatát tárta fel.³⁵ Ami alapján nem meglepő, hogy eredményeit a népiségtörténet hazai képviselői közül pl. Szabó István A magyarság életrajzában vagy Mályusz Elemér és Ila Bálint, továbbá a Domanovszky-tanítványok révén korszerűsödő agrártörténet-írás ugyancsak felhasználta.

Az 1930-as években az európai társadalomtudományos teóriák, a strukturalista-funkcionalista szemlélet felbukkanása a hazai néprajzban a társadalomvizsgálatok korszerűsödésének lehetőségét teremtette meg, illetőleg az etnográfia ezek módszertani ismerveit közvetíthette (vagy közvetíthette volna) a történettudomány számára. Milyen példákat említhetünk? Györffy István munkái ösztönözték Fél Edit pályakezdését, aki- nek Harta német lakosságáról 1935-ben készült tanulmánya még az etnikum-, illetve népiségtörténeti orientációt jelzi. (A szegedi egyetem német professzora, Schmidt Henrik külön is szorgalmazta a helyi nyelvjárás, valamint a telepesek származásának kutatását.)³⁶ A továbbiakban azonban a gyűjtőutak tapasztalatait az európai szociológiai irodalom ismeretében rendszerezte. A pesti egyetem Magyarságtudományi Intézete adta ki Kocs 1936-ban című kötetét, mely a falu népességének demográfiai adatait (a születések és a házasságkötések számát, felekezeti és foglalkozási megoszlását), gazdálkodását, sőt antropológiai összetételét, település- és lakásviszonyait, családszervezetét, öltözködését, táplálkozását, szokásait és konvencióit, valamint a helyi közigazgatás sajátosságait is vizsgálta. Tehát az anyagi, a szellemi és a társadalmi élet egységét valósítja meg, melynek alkotóelemei ökonómiai és szociológiai összefüggéseikben értelmezhetők. (A szerző pl. nemcsak átveszi Vierkandt és Thurnwald családtipológiáját, hanem a családok összetételét a munkaszervezettel, a vagyoni helyzettel és az örökösödéssel kapcsolja össze. Vagy jól szemlélteti funkcionalista felfogását a német Adolf Bach azon gondolatának átvétele, ha „a házat, annak építőanyagát és berendezését kutatjuk, [akkor] a hagyománnyá vált építőgondolatot keressük.”)³⁷

A különböző társadalmi rétegek és osztályok helyett a lokális közösség vizsgálata a rendi és osztálykategorizálás meghaladását is biztosítja (ami a néprajztudományt többnyire nem korlátozta). Igaz, a tanulmány kultúrafelvevő és -közvetítő „nemesi rendről”, az ennek funkcióját átvevő „gazda rendről” és „zselléri rendről” beszél, ám e fogalmak a foglalkozás, a társadalmi helyzet, az életmód, a mentalitás és a hagyományok, azaz a kultúra egészét fejezik ki. Ez ismét a német orientációra, a műveltségi elemek vertikális terjedésének és a népi műveltség egymásra ható rétegeinek népszerű teóriája pedig Hans Naumann követésére utal. Ám ezt a fiatal kutató – miként utaltunk rá – a gyűjtőutak tapasztalatával (munkája függelékében az inventáriumok forrásértékére hívja fel a figyelmet) és szintén a lokális sajátosságok feltárását segítő összehasonlítás módszerével konkretizálja. (Hasonló célkitűzés fogalmazódik meg a kisalföldi család- és munkaszervezet, valamint a jogszokásokat bemutató írásaiban, melyek a hazai tipológia kialakításához a germán, szláv és finnugor párhuzamokat is felhasználták.)³⁸

Fél Edit tehát a társadalomnéprajz új értelmezésére tesz kísérletet: a társadalmat szemléleti egységnek, a kultúra megjelenítőjének tekinti, ami a hagyományok változásának

³⁴ Györffy I., i. m. 1915. 2.

³⁵ Szabó L., 1993. 25, 43–44.

³⁶ Fél E., 1935, Hofer T., 2001. 9–13, Sárkány i. m. 52.

³⁷ Fél E., 1941. 1–2, Kósa i. m. 2001. 184–185.

³⁸ Fél i. m. 224–226, uő: 1944, uő: 1944, Szabó i. m. 30–31.

nyomon követésével és a kultúrhatások időbeli érzékeltetésével a történetiséget sem nélkülözi.

Még egy szerzőt, az agrársettlemment és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjaként induló Tomori Violát kell kiemelnünk, aki a szegedi egyetem pedagógiai-lélektani intézetében, ám osztrák és tengerentúli tanulmányutak követően készítette el *A parasztság szemléletének alakulása* című disszertációját. (Külföldön Wundt-tal és az amerikai pszichológiai iskolával ismerkedett meg.) Az 1935-ben megjelent kötet e társadalmi csoport életfelfogásának, esztétikai „érzékének”, erkölcsi és szellemi életének több évszázados történetét, ennek mélylélektani tényezőit vizsgálja, valamint a fejlődéslélektan elméletét foglalja össze. Azaz a paraszti mentalitás, a népszokások, illetve a megfigyelt jelenségek: pl. az étkezésben, a ruházkozásban és a lakóház használatában jellemző polaritás, vagy a kedvezőtlen természeti és talajadottságok (történetileg pontosítható) elfogadásának pszichológiai okait keresi, ami a korszakban szokatlanul új volt, és a szerző „elfeledését” indokolhatja.³⁹ (Mályusz Elemér viszont a '30-as években tartott egyetemi előadásaiiban elismerően, a történetiséget hiányolva némi szigorral szól Tomori munkájáról, ami azonban saját tudományágának kritikája volt: „Kiindulópontja, ahonnan a parasztság lelki életének megértéséhez eljutott, a pszichológiai stúdium, felfogása ilyen lélektani művek tanulmányozása alapján alakult ki, érdeklődése nem történeti. Persze innen adódnak a nagy egyoldalúságok, pl. a vallási tényezők figyelmen kívül hagyása... [De ez] nem csökkenti Tomori kezdeményezésének értékét. Arról van ugyanis szó, hogy a ma megfigyelhető jelenségeket többféleképpen lehet magyarázni. Másként látja eredetüket a pszichológus, másként az, aki a történeti előzményeket is figyelembe veszi. Nem kétséges, hogy az okok feltárásában az igazságot és pontosságot jobban megközelíti az, aki a történeti módszert követi. Egy társadalmi jelenség ugyanis történeti is, mivel a társadalom él, fejlődik, tehát múltja, története van; ha valahol, úgy a társadalom életében a *ma* nem érthető meg a *tegnap* nélkül. Ennek a múltnak, a tegnapnak a megértése hiányzik Tomori értekezéséből, ez azonban nem az ő hibája, mert hiszen előtanulmányok alig álltak rendelkezésére. Nem kétséges, ha történeti stúdiumokat is folytatott volna, bizonyára még többet vett volna észre... Bizony nagy mulasztás terheli történettudományunkat, ha ilyesféle tárgyakra, témákra nem tudja a figyelmet tartósan ráirányítani, s ha a természettudományok mellett lemarad. Ezen az állapoton okvetlenül segíteni kell.”⁴⁰)

Tegyük hozzá, Tomori kérdéseit és következtetéseit mindig a terepmunkára építette. Ezt a néplélektani kutatás beregi falvakban című tanulmánya erősíti meg, mely úgy véli, a „társadalmat vizsgáló tudományokhoz az utóbbi évtizedekben a lélektan csatlakozott, előbb néplélektan, majd közösséglélektan név alatt”, amit Magyarországon ugyancsak alkalmazni kell. A legfontosabb, az anyaggyűjtés módszerét is meghatározó funkciója pedig annak eldöntése, a parasztság, mint foglalkozási és társadalmi kategória jelent-e önálló lélektani kategóriát: van-e olyan immanens lelki tulajdonság, mely másoktól elkülöníti, s ezzel a „paraszt-típust” lélektanilag igazolja.⁴¹ A szerző válasza nemleges, mivel szerinte a vagyon- és birtokkülönbség, az eltérő településforma, a földrajzi fekvés és a vallás „különböző lelkületű csoportokat alakít” ki. Tehát pontosan látja azokat a tényezőket, melyek alapján a falusi közösségek differenciálhatók és összehasonlíthatók.⁴²

³⁹ Tomori V., 1935, *Szabó* i. m. 35–36, *Némedi D.*, 1985. 154–157.

* Mályusz Elemér kiemelése.

⁴⁰ Mályusz i. m. 1994. 153–155.

⁴¹ Tomori V., 1936. 92–100.

⁴² Tomori V., 1938. 28–29.

Mályusz idézett figyelmeztetése ellenére, az európai társadalomtudományos irányzatokról s ezek hazai néprajzi adaptációs kísérleteiről a korabeli történetírás alig vett tudomást. Kivételképpen Hajnal Istvánt említhetjük, aki maga is jól ismerte az európai szociológia különböző irányzatait s annak képviselőit, bár velük kapcsolatban a társadalmi struktúráképződés történeti dinamikájának vizsgálatát hiányolta: „[amit Vierkandt] a történelemben valóban jelentkező egyszerű közösségről, a családról, a helyi csoportról, a törzsről, a Sippéről mond, az már csak etnográfiai tények némi lélektani analízise a társadalmasodás objektív struktúrájának módszeres vizsgálata nélkül. Fejlettebb, bonyolultabb társadalomképletekig alig jut el..., ez a szociológia tehát semmiképpen sem alkalmas a történeti-társadalmi tényekben való tájékozódásra.”⁴³

További kivételként az 1930-as évek fiatal történészgenerációjának néhány tagját emelhetjük ki, akik számára a falukutató népi mozgalom, a világháború utáni magyar parasztság szociális és társadalmi helyzetének vizsgálata jelölt ki közvetítő csatornát nem csupán a szociológia, hanem az etnográfia felé is, s biztosított egyúttal személyes kapcsolatot a néprajzosokkal. Az erdélyi Imreh István pl. az 1940-es évek elején egyetemistaként vett részt a bálványosváraljai falukutató táborban, ahol – emlékezete szerint – néprajzot, statisztikát és szociológiát tanult, de itt olvasta Hajnal „elvi iránymutatását”: a *Történelem és szociológia* c. tanulmányt is. S ez tette lehetővé számára, hogy Dimitrie Gusti rendszerelméleti tézisé (a falvak „életmegnyilvánulásai” nem elszigetelten, hanem gazdasági és szociális kapcsolataiban magyarázhatóak – ami Hajnal nézetével rokonítható) a gyakorlatban alkalmazva, egy falu társadalmának morfológiai rekonstrukcióját kísérelje meg.⁴⁴ Ennek eredménye az 1941 és ’43 közötti sepsibodoki „terepmunkát” követően megjelent *A jelenben élő múlt* c. tanulmánya, melynek alaptézise, hogy az egykori eltérő életformák és szemléletmódok a „feudalizmus elmúltával, a kötöttségek pántjainak meglazultával, sőt lehulltával is tovább élnek és alakulnak.” Ennek megfelelően a település egykori határőrkatonaságának és jobbágynépességének: a „katonas- és a jobbágyrend” életmódjában (a viseletben, a lakáskultúrában, a fogyasztásban, a mentalitásban), valamint a mobilitási stratégiákban (pl. a földszerzésben, a vagyonosodásban, az iskoláztatásban) a két világháború között is fennmaradó különbségekre utal, ami alapján a polgárosodás vagy a „középosztályosodás” eltérő ütemére (a katonarendnél ez gyorsabban zajlott) és más-más lehetőségére következtet.⁴⁵ Vagyis Imreh István e korai tanulmánya nem csupán azt szemlélteti, hogy az egyes életmódelemek a csoportképződés, illetve a csoportidentitás hosszú távú fenntartásához járulhattak hozzá, hanem azt is, hogy a történeti-történetiszociológiai szemlélet a recens néprajzi-szociográfiai anyagot a múlt: társadalmi folyamatok megismerésére dinamizálhatta.

Végül, Györffy István és Hajnal István egyetemi előadásait egyaránt látogató Márkus István a ’30-as években ugyancsak kapcsolódott a szociográfiához, illetve a falukutató mozgalomhoz. S majd néprajzi-településtörténeti kutatásai: a nagykőrösi kertekről és tanyákról írt munkája vezetett el a település 18. századi társadalmának szociológiai szemléletű vizsgálatához, ami révén – Majlát Jolánnal – a nagy hagyományú mezőváros-kutatás megújítójává válhatott.⁴⁶

Ezek a példák jeleztek, hogy a két világháború között mindenekelőtt az agrártörténet-írás kínált kapcsolódási pontokat a néprajz- és a történettudomány között, illetőleg

⁴³ Hajnal I., 1993. 169.

⁴⁴ Imreh I., 1999. 101.

⁴⁵ Imreh I., 1979. 123–133.

⁴⁶ Márkus I., 1943, Majlát J.–Márkus I., 1943. 307–370, Szabó i. m. 33, 44.

lehetőséget a különböző szemléletű társadalomvizsgálatok közeledésére. Nem véletlen, hogy a fiatal agrártörténész, Wellmann Imre ír módszertani tanulmányt a két stúdiumról, melyben a népi műveltség történeti változásának vizsgálatát szorgalmazza.⁴⁷ S majd a következő, II. világháború utáni évtizedekben ugyancsak az agrártörténet nyújtja az együttműködés mind szélesebb kereteit.

IRODALOM

Bátky Zsigmond

1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest

Domanovszky Sándor

1979 Gazdaság és társadalom a középkorban. Szerk. *Glatz Ferenc*. 203–211. Budapest

Fél Edit

1935 Harta néprajza. Karcag

1941 Kocs 1936-ban. Budapest

1944 A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Érsekújvár

1944 Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. Érsekújvár

Gyáni Gábor

2002 A nép a maga valójában. 30–32. Buksz

2003 Nacionalizmus és a történetírói diskurzus. In: Posztmodern kánon. Budapest

Györffy István

1914 A Fekete-Körös völgyi magyarság települése. Budapest

1915 Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Budapest

1922 Nagykunsági krónika. Karcag

1927 A hajdúk eredete. Budapest

1928 Heves megyei helynevek. Magyar Nyelv

Hajnal István

1993 Technika, művelődés. Tanulmányok. Válogatta és sajtó alá rendezte *Glatz Ferenc*. Budapest

Hofer Tamás

1987 Előszó. In: Hagyomány és hagyományalkotás. Szerk. *Hofer Tamás–Niedermüller Péter*. Budapest

2001 Bevezetés. Fél Edit és a magyar falusi társadalmak kutatása. In: Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. 9–13. Szerk. *Hofer Tamás*. Pozsony

Hóman Bálint

1918 Róheim Géza. A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. 288–291. Századok

Imreh István

1979 Erdélyi hétköznapiak 1750–1850. Bukarest

1999 Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Budapest

Juhász Jenő

1929 A Zemplén megyei Tolcsva régi határrész-elnevezései. Magyar Nyelv

---

⁴⁷ *Wellmann I.*, 1947. 1–11, *Gyáni i.* m. 2002. 31.

Keményfi Róbert

- 2003 Társadalomtörténet és néprajz. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. 575. Budapest

Kósa László

- 2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest

Kósa László (szerk.)

- 1991 Hungarológia–magyarságtudomány–országismeret. In: A magyarságtudomány kézikönyve. 32–34. Budapest

Madzsar Imre

- 1908 Lamprecht Károly történetelmélete. 481–539. Századok

Mályusz Elemér

- 1924 A helytörténeti kutatás feladata. 538, 543–544. Századok
1932 A népiség története. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. 238–239. Budapest
1942 A magyar történettudomány. Budapest
1994 Népiségtörténet. Szerk. Soós István. 114–115. Budapest

Majlát Jolán–Márkus István

- 1943 Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. 307–370. Századok

Márkus István

- 1943 Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét

Némedi Dénes

- 1985 A népi szociográfia 1930–1938. Budapest

Niedermüller Péter

- 1992 Új törekvések a magyar néprajzban (1988). In: Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Szerk. Mohay Tamás. 362–363. Debrecen

Saad József

- 1989 Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Budapest

Sárkány Mihály

- 2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Szerk. Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós. Budapest

Szabó László

- 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen

Szentpétery Imre

- 1906 A történettudomány objectivitásának kritikája. 585–619. Századok
1908 Individuális és collectív történetírás. 193–216. Századok

Tagányi Károly

- 1917 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. 42–44. Ethnographia
1950 A földközösség története Magyarországon. Budapest

Tomori Viola

- 1935 A parasztság szemléletének alakulása. Szeged
1936 Néplélektani kutatás beregi falvakban. 92–100. Társadalomtudomány
1938 A magyar parasztság lélektana. 28–29. Társadalomtudomány

Váczy Péter

- 1909 Egyének és tömegek a történelemben. I–II. 1–15, 97–114. Századok
1931 A helytörténeti kutatás problémái. 53–82. Budapesti Szemle

R. Várkonyi Ágnes

1973 A pozitivista történetiszemlélet a magyar történetírásban. Budapest

Viski Károly

1933 Tájékoztató. In: *Bátky Zsigmond–Györffy István–Viski Károly: A magyarság néprajza* I. 15, 25, Budapest

Wellmann Imre

1947 Néprajz és gazdaságtörténet. *Etnographia-Népélet*, 1–11.

DAS VERHÄLTNIS ZWISCHEN DER VOLKSKUNDE UND DER GESCHICHTSSCHREIBUNG IN DER ZEIT DES DUALISMUS UND NACH DEM ERSTEN WELTKRIEG

Es ist sehr schwer, in den Rahmen einer wissenschaftlichen Studie über das Verhältnis zwischen der Volkskunde und der Gesellschaftsgeschichte zu schreiben. Einerseits, weil in der Volkskunde die auf die Gesellschaft gerichteten Fragen lange in den Hintergrund getreten wurden, beziehungsweise dominierten die auf die Kultur gerichteten Forschungen. Daneben blieb die ethnologische und antropologische Anschauung aus der wissenschaftlichen Entwicklung der ungarischen Volkskunde aus.

Andererseits ist es darum schwer, über das Verhältnis zu schreiben, weil es in der ungarischen Geschichtsschreibung besonders wenige gab, die bevußt zu der Definierung der Gesellschaftsgeschichte gerieten. Wichtig ist dennoch darauf hinzuweisen, welche diejenige theoretisch-ideologischen Ziele und wissenschaftspolitischen Erwartungen es gaben, auf die beide Wissenschaftsgebiete reflektieren mußte. Dann erforscht die Studie die Möglichkeiten der institutionellen Verhältnisse, die sich im Universitätsunterricht oder in der Stiftung der Zeitschriften realisieren konnten. Schließlich illustriere ich mit der Erwähnung einiger Verfasser die thematischen und methodischen Beziehungen.

Die Gründe der heimischen Volkskunde bildeten sich in dem Reformzeitalter aus, als in dem geistlichen Leben von Ungarn die Sprache, die Kultur und die Volkstradition in den Mittelpunkt gerieten. Das bedeutete, daß die Ethnographie adäquat theoretisch-wissenschaftlichen Argumente zu dem Typ der mittel- und osteuropäischen kulturnationalen Entwicklung bot. Gegenüber dem Modell der Kulturnation hat die Geschichtsschreibung des Dualismus dem Modell der Staatsnation gefolgt, wofür die historische-politische Einheit und Kontinuität des Staates am wichtigsten war. Infolgedessen hat in der Epoche des Dualismus ein scharfer-ideologischer Unterschied die Ethnographie und die Geschichtswissenschaft getrennt, was zur Langsamkeit der Institutionierung der Volkskunde führte, und was zu verständlich macht, warum die prähistorischen Forschungen von Arnold Polyi oder Pál Hunfalvy in der zeitgenössischen Geschichtsschreibung ganz unbekannt blieben.

Wie hat sich die Lage nach dem Zerfall des historischen Ungarns verändert? Die wissenschaftspolitische Rolle der Volkskunde hat sich aufgewertet, sogar aspirierte sie auf den Titel der nationalen Wissenschaft. Vor allem deshalb, weil sie im weiteren auch den kulturnationalen Traditionen folgte, und dadurch die kulturelle Einheit und Kontinuität des Ungarntums des ganzen Karpatenbeckens legalisieren konnte.

Auf diesem Grund konnte die Ethnographie mit der Volkstumskunde eine geistigen Verwandtschaft finden. Die in dem neunzehnten Jahrhundert ausbildende Richtung hat in der neuen Situation nach Trianon den Begriff der Staatnation mit der Volksnation ersetzt, und hat die geographische, ethnische, beziehungsweise Siedlung- und Religionsverhältnisse des Ungarntums geforscht.

Tamás Csíki

AZ ÜVEGMŰVESSÉG TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA

VERES LÁSZLÓ

Eredmények és feladatok

A magyar üvegipar története alig ismert a külföldi szakemberek előtt. Mint ahogyan a régi nagy jelentőségű üvegmonográfiák szerzői, pl. *Schmidt, Rademacher, Vávra*, ugyanúgy az újabban napvilágot látott, egyetemes üvegművészet bemutatására vállalkozó külföldi feldolgozások készítői sem vesznek tudomást üveggyártásunk történetéről.¹ A magyar üvegipar külföld előtti ismeretlensége már csak azért is rendkívül sajnálatos, mert az európai üvegművesség történetéről alkotott kép szegényebb lett néhány olyan magyar vonatkozású adalékkal, amely módosíthatta, alakíthatta volna az üvegművészet általános fejlődéséről vallott nézeteket.

A magyar üvegipar külvilág előtti ismeretlensége az üvegtörténeti kutatásunk általános helyzetéből is következik. Az ismeretlenség oka követve visszavezethető a muzeológiai tevékenység sajátosságára és az ismereteik feldolgozási szintjére, a publikáltság fokára.

A magyarországi múzeumok első üvegtárgyai a keleti eredetű és római üvegek mellett egykori uralkodók, fejedelmek és gazdag nemesi családok háztartásai kincsének számító velencei, cseh és német darabok voltak. Az ezredéves ünnepségsorozat kiállításai és a 19. század végi jelentős üvegtechnikai újításai irányították először a figyelmet a Kárpát-medence területén előállított üvegtárgyak felé. A Magyar Nemzeti Múzeum első katalógusa, az 1825-ben megjelent *Cimeliotheka* magyar régiségeket felsorakoztató egységében még csak néhány üvegtárgy szerepelt. Így a Baky család címerével ékesített feliratos és 1695-ös évszámmal ellátott nagy palack, vagy II. Rákóczi Ferenc hadszertári főbiztosának, Lányi Pálnak és feleségének 1708-ból való címeres, metszett talpas pohara. Az 1870-es évektől meginduló tudatos gyűjtés eredményeként a századfordulóra számottevő magyar kollekcióval rendelkezett a nemzet múzeuma. A régi magyar üvegek mellett a kortárs üvegművészet kiemelkedő emlékei is a gyűjteménybe kerültek. Így a századforduló neves üvegművészeinek, Sovánka Istvánnak a különleges üveg keresztelõmedencéje is, amelynek felirata: „A Magyar Nemzeti Múzeumnak a Millenniumi kiállítás alkalmából ajánlja Göpfert Miklós üveggyáros Zay-Ugrócról, készítette Sovánka István”.²

Az 1879-ben megalakult Iparművészeti Múzeum törzsanyaga a Nemzeti Múzeumból került ki. Több mint 100 régi üveget, majd a keresztelõmedencét is átadták az új közgyűjteménynek, amelynek többek között az egyik jövőbeni feladata az üvegművészet hazai és külföldi emlékanyagának a gyűjtése lett. A Nemzeti Múzeum a továbbiakban elsősorban történeti jelentőségű, relikviaszámba menő üvegtárgyak gyűjtésére szakosodott. Az Iparművészeti Múzeum az I. világháború előtti évekre már nemzetközi viszonylatban is számottevő üveggyűjteménnyel rendelkezett. Az ezredéves ünnepségsorozat

¹ Schmidt, R. 1912.; Rademacher, F. 1933.; Vávra, J. R. 1952.

² Rudovics A., 2002. 464–471.

kiállításai és a 19. század végi jelentős üvegtechnikai újítások egyre inkább az üvegművészet felé irányították a közvélemény figyelmét. Ennek köszönhetően a még fennmaradt 18–19. századi magyar üvegek vagy magyarnak vélt üvegek kiemelkedő darabjai múzeumi gyűjteményekbe kerültek a külföldi, ezen belül is elsősorban a velencei, cseh és német üvegekkel együtt. Az így begyűjtött üveganyag szinte teljes mértékben *úri üveg* volt, vagyis üvegművészetünk „napfényes” szegmentjét reprezentáló művészeti alkotásokból állt össze. A régészeti feltárások ekkor még alig hoztak felszínre a korai magyar üvegtől tanúskodó emlékeket, vagy pedig az ásatásokból származó üvegtöredékek ismeretlenek voltak a szakemberek előtt. A mindennapos használatra szánt, főként a kis erdei üveghutákban gyártott üvegek ritkaságszámba mentek a múzeumok gyűjteményi raktárainak polcain. Ezeket az üvegeket az általános közfelfogás alacsony művészi értékűnek tekintette, amelyek a társadalom szegényebb rétegei igényének kielégítésére készültek. Csupán néhány jó szemű gyűjtő figyelt fel arra, hogy a magyar üvegművészetben az ún. *parasztüvegek* nyújtják a legötletesebb, legváltozatosabb és az általános európai formakincstől leginkább függetlenül formákat. „Itt találják nemzeti sajátosságunk legtokéletesebb kifejeződését.” A parasztüvegek első gyűjtője *Samuel Brukenthal*, a szepesi múzeum megalapítója volt, aki a dél-erdélyi, Olt menti üveghuták emlékegyűjtőjét gyűjtötte össze. Az ország különböző tájait járva tudatosan gyűjtötte a paraszti, mezővárosi, polgári háztartások legszebb üvegeit Déry György is. A debreceni múzeum egyik alapítója, *Telkes Simon* 1895-ben megjelent *Üvegiparunk* című monográfiája borítójának belső oldalán adott számot gyűjtéseinek eredményéről.³ „Ezen könyv a már régente nem létező magyar erdei üveghutákról ad tanúságot és a Déry György ezredes Néprajzi Múzeumban levő, körülbelül 125 darabból álló népies üveggyűjtemény tartozéka. Budapest, 1941. október 15. Déry György ezredes.” A gyűjtő a belső borító alsó részén ekképpen ír a tárgyakról:

„A 125 példány három csoportba osztható:

1. Körülbelül 45 darab Bakonyerdei csoport.
2. Körülbelül 36 darab Magyar Északi dombvidéki, úgy mint a régi Felvidéki csoport.
3. Körülbelül 44 darab Nagymagyarország részeiről származó és kisebb mennyiségben a régi Monarchiában készült, de a magyar földön használatban volt csoport.”

Samuel Brukenthal és Déry György hosszú ideig nem talált követőkre. Ennek oka alapvetően a művészettörténet és a néprajz sajátos, *parasztüvegeket*, *népi üvegeket* kirekesztő felfogásából származott. A művészettörténészek a *finom üvegeket*, az *úri üvegeket* tartotta műfajába illőnek, mert felfogása szerint ezek a tárgyak képviselnek „magasabb művészi értékeket”. Ezeken az alkotásokon figyelhetők meg a történelmi stílusok változásai és az üvegművészetben nagy technikai tudást igénylő díszítőeljárások alkalmazásai. A népművészeti kutatás a 20. század elején – amikor még szép számmal lehetett volna üvegtárgyakat gyűjteni –, a sajátosan paraszti, autochton műfajokat kereste. Ez a nézet gátat emelt a parasztüvegek felfedezése elé. A paraszti használatban lévő üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta az is, hogy ezek az üvegek ugyanúgy lehettek a nemesség és a polgárság mindennapi életéhez szorosan kötődő tárgyak, mint a parasztságéhoz. Továbbá az is növelte a kétségeket, hogy az üvegek előállítását minden tekintetben komoly előkészületeket, nagyobb ipari berendezéseket igényelve több ember szervezett együttműködését feltételezte. Jogosan vetődhetett fel az a kérdés, hogy az

³ A könyv bejegyzésével együtt a Déry Múzeum Könyvtárában található. Ltsz. 7197.

üvegművészet természete lehetővé teszi-e azt, hogy népművészetté váljon? Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a *Magyarság néprajza* a parasztság tárgyi környezetének bemutatásakor mindössze egyetlen üvegtárgyról, egy üvegből készült gyertyakészítő formáról tett említést.⁴

A parasztüvegek múzeumi gyűjtése csak az 1950-es években kezdődött el. Erdélyben Szócs Károly és Lázár Jenő gyűjtött össze nagy mennyiségű üveget a paraszti és kisnemesi háztartásokból. A nagyszebeni *Brukenthal Múzeum* mellett kialakult a *Kolozsvári Történeti Múzeum* hatalmas üveggyűjteménye is.⁵ Magyarország északi részén a Zempléni-hegységben, majd Parád környékén Balassa Iván útmutatása alapján Takács Béla gyűjtötte össze a paraszti háztartások hutákban készült üvegeit. A kialakult módszerek és nem utolsósorban a nem várt eredmények például szolgáltak más múzeumok számára is.⁶ A miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa, Megay Géza a Bükkben, Vajkai Aurél és Éri István pedig a veszprémi múzeumnak a Bakonyban gyűjtött csodálatos üvegtárgyakat. Vajkai Aurél publikációinak köszönhetően ma már az üvegművészet is befogadja azokat az egyszerű technikával készült, de bámulatos szépségű produktumokat, amelyek a Bakony falvaiban, különösen Szentgál kisnemeseseinek otthonában mindennaposak voltak. Az erdélyi, bakonyi és észak-magyarországi kutatások inspirálóan hatottak a Kárpát-medence üveges vidékei történetének feltárására, és az egykori üvegputák emlékanyagának összegyűjtésére. Zala, Baranya, a Délvidék és a Felvidék muzeológusai mára már nagyszámú népi üveget is felsorakoztattak gyűjteményeikben az úri üvegek mellett.⁷

A Kárpát-medencében található múzeumok az utóbbi évtizedekig döntő részben antik és 17–19. századból származó üvegeket felvonultató üveggyűjteményekkel rendelkeztek. A középkori üvegek ritkaságnak számítottak. Ezek többsége is külföldi, elsősorban velencei termék volt. A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi az ún. *Mátyás-billikomot*, a velencei üvegművesség remekét, amely szokatlanul nagy mérete (42,8 cm magasságú) és történeti vonatkozása miatt kiemelkedő jelentőségű.⁸ A tölcsér formájú, díszítetlen, vastag üvegfalú edény kupáját keskeny gyűrűtag fogja össze, nodusát pedig belül vékony, fehér fonalas díszítmény ékesíti. Hiányzó üvegtalpát apró türkizekkel ékesített aranyozott ezüsttalppal pótolták. A nemesfém talpazaton a 16–17. század fordulóján vésett versezet foglalja össze a nagyméretű kehely történetét. A leírás szerint az edény Mátyás király „velencesektől vett régi ajándéka”, amelyből az ellenség legyőzésekor ittak áldomást. Később II. Lajoshoz került a billikom, aki azt 1524-ben főpohárnokának, Batthyány Ferencnek adományozta. A becses ereklyét a Batthyányak rohonci várában őrizték. 1852-ben – miután a szabadságharc külügyminiszterének, Batthyány Kázmérnak a vagyonát elkobozták – idegen kézre került. A 19. század végén az Erdődy család egy müncheni kereskedőtől vásárolta vissza, majd 1929-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. A kiemelkedő velencei származású üvegek közé sorolható még az a 15. századi eredetű talpas pohár, amely a somogyvári ásatásokból került elő. A gótikus formájú, körte idomú, bordázott kupájának peremén színes zománcfestéssel, aranyozással és pikkelyes díszítésű szalaggal ékesített üveg szintén a Magyar Nemzeti Múzeum féltve

⁴ Viski K., é. n. 274–395.

⁵ Veres L., 1983. 21–22.

⁶ Takács B., 1966., 1970.

⁷ Éri I., 1966. 143–180.; Vajkai A., 1944. 124–130.; Vajkai A., 1959.; Molnár L., 1980–81. 77–99.; 1984. 209–225.

⁸ Vö. Rudovics A., 2002. 465.

őrzött kincse.⁹ Ugyancsak a velencei üvegművészet kimagasló termékei az ún. *Bártfai kelyhek*, amelyekből 5 példányt a bártfai *Sárosi Múzeum* és egy-egy példányt a *Kassai Kelet-szláv Múzeum* és a *Magyar Nemzeti Múzeum* őriz. A szintelen, áttetsző üvegből készült, körte idomra emlékeztető kupájú kelyheken a kupa elő- és hátoldalán Bártfa város címerét magasba emelő angyalok színes zománccal festett képei láthatók.¹⁰ A múzeumi gyűjteményekben őrzött középkori magyar üvegek első példányának talán az a két üvegcsé tekinthető, amelyeket 1885-ben Schatz Róbert ajándékozott a Magyar Nemzeti Múzeumnak.¹¹ A kis üvegek a budavári bécsi szerzetesek házában kerültek felszínre. A 20. század elejétől öröndetes módon egyre gyarapodott a múzeumok középkori üveganyaga. Köszönhető ez az egykori királyi városokban folyó régészeti feltárásoknak és az egykori királyi várak (Buda, Visegrád, Diósgyőr), nemesi kastélyok, udvarházak helyszínén elindult kutatásoknak. Igaz, hogy az üvegleletek többsége töredék, de mindenképpen alkalmasak arra, hogy a középkori üvegtípusokat meghatározhassuk, rekonstruálhassuk. A leletek segítségével következtethetünk a korszak üvegművességének színvonalára, az európai művészi áramlatok befolyására vagy attól való függetlenségére.

Az üvegművesség történetét kutató és feldolgozó tudományos munka a múzeumok mindenkor gyűjteménygyarapító tevékenységének tükörképe. Ez természetes, hiszen az üvegtörténet egy olyan tudományágat képvisel, amelyben az írott források feltárása és a termelés végeredménye, a tárgy vizsgálata egymástól elválaszthatatlanok. A magyar üvegművesség történetét bemutató monografikus feldolgozások pillanatnyi állapotot rögzítenek abban az értelemben, hogy az írott források egy adott korszakban létező tárgycsoporttal kapcsolódnak össze. A magyar üvegművesség útkezdésének időszakában, a nagy kísérletezés *Giergl Henrik*, *Pontotsek Leo Valentin* és *Sovánka István* nevével fémjelzett periódusában születtek meg az első üvegiparunk történetével foglalkozó monografikus feldolgozások, *Bárdos József* és *Telkes Simon* munkái.¹² Ezek úttörő jellegűek, hiszen nem támaszkodhattak jelentős előtanulmányokra. Bárdos inkább az emlékezetben élő közelmúlt és a jelen forrásaira támaszkodott és a rohamosan gazdagodó Iparművészeti Múzeum üvegkollekciójára építve tehetett kísérletet a 19. századi iparművészeti tendenciák meghatározására. Telkes Simon pedig a magyar üvegipar helyzetét mutatta be iparstatisztikai adatok felhasználásával. Pillanatnyi állapotot tükrözött *Wartha Vince* munkája is, amely a millenniumi kiállításokon felvonultatott kortárs iparművészeti alkotások bemutatásának szentelt különös figyelmet. Az üveg történetének vázlatos ismertetése és a magyar emléktárhelyek reprezentánsainak felsorakoztatása csupán szemléltető eszközül, keretül szolgált a lényegi mondanivalóhoz. Az első szakszerű és igazán értékes feldolgozás készítője *Divald Kornél* volt.¹³ Az első világháború előtt *Az iparművészet* könyvében megjelent tanulmánya az egyetemes üvegművészetbe ágyazottan taglalja a magyar üvegipar történetét. Ennek megfelelően sorakoztatja elő a létező művészi alkotások legszebb példányait, formai és díszítménybeli sajátosságait elemezve és összehasonlítva az európai rokon vonásokat mutató emléktárhelyekkel. A munkában már megjelennek előttünk a legjelentősebbnek vélt üveghuták, köszönhetően, hogy a szerző építhetett *Takáts Sándor*, *Kárffy Ödön*, *Kemény Lajos* és *Tagányi Károly* levéltári kutatásokon alapuló feldolgozásaira is.¹⁴ Az ő részletkutatási eredményeiből, adatközlése-

⁹ *Ipolyi A.*, 1876. 486.

¹⁰ *Myszkoski V.*, 1879–80. II. 89.

¹¹ *Rudovics A.*, 2002. 465.

¹² *Bárdos J.*, 1886.; *Telkes S.*, 1895.

¹³ *Divald K.*, 1912. 329–378.

¹⁴ *Takáts S.*, 1900.; *Kárffy Ö.*, 1902. 276–284.; *Kemény J.*, 1906. 188–189.; *Tagányi K.*, 1900.

ikből lehetett arra következtetni, hogy a Kárpát-medence területén nagyon sok üveghuta működhetett, melyek történetének részletes megismerése alapvetően megváltoztathatja az üvegművesség 20. század elejéig ismert arculatát. Már Divald Kornél is felvetette az egyes huták részletes kutatásának fontosságát és azt is, hogy az iparművészeti alkotásoknak minősített üvegtárgyak mellett fontos a régészeti emlékek számbavétele, megszólaltatása, valamint az egyszerű *rusztikus üvegek* gyűjtése. Vélhetően Divald régészeti anyag számbavételére utaló gondolata sarkalhatta Höllrigl Józsefet, a Magyar Nemzeti Múzeum üveggyűjteményének kezelőjét a *Magyar művészet* hasábjain 1934-ben megjelent *Régi magyar üvegek* című tanulmánya megírására.¹⁵ Azonban ez a munka arról tanúskodik, hogy az igen kevés tárgyi emléktárhely nem szolgálhatott az írott források és a korai üvegek kapcsolatának megteremtésére, még nem jött el az ideje a középkori üveggyártás produktumokkal alátámasztott képe megrajzolásának.

Az üvegtörténeti kutatások újabb monográfiákat eredményező korszaka Divald Kornél munkájának megjelenését követően csak egy hosszabb szünet után következett be. A sort *Sághelyi Lajos* 1938-ban napvilágot látott *A magyar üvegesipar története* című műve nyitotta meg, amelyet 1940-ben *Hivert Dezső* *Üvegipar és üveggyártás* és 1943-ban *Gurmai Mihály* *Az üveg* című alkotása követett.¹⁶ Sajnos ezek a munkák sem módszerükben, sem adataikban, kutatási eredményeikben nem hoztak felszínre új ismereteket. Forrásaik, adataik, végkövetkeztetések tekintetében lényegében egy kivételtől, Sághelyi Lajos művétől eltekintve azonosak Telkes Simon és Divald Kornél munkájával. Sághelyi Lajos monográfiája is alapvetően korábbi kutatási eredményeket összegez, reprodukáló alkotás. Új elemnek minősíthető viszont az üvegescéhekről, üveges mesterségről szóló fejezete.

Amíg az 1940-es éveket, a második monográfiákat eredményező korszakot alapvetően a reprodukálás jellemezte, addig az 1960-as évektől kezdődő harmadik üvegmonográfia időszakot már ismét a tárgyak vizsgálata és az írott forrásokban rejlő lehetőségek kiaknázása. E harmadik üvegmonográfiákat felvonultató korszak *Borsos Béla* tevékenységével vette kezdetét. Borsos döntően magánszemélyek, kisebbrészt múzeumok birtokában lévő tárgyak megszólaltatásával, döntően publikált és csekély mértékben addig ismeretlen levéltári források felhasználásával készítette el munkáját, amely először 1965-ben, majd másodszor jelentősen átdolgozva és továbbfejlesztve 1974-ben jelent meg.¹⁷ A korpusz legértékesebb részét a 19. századi üvegművességgel foglalkozó fejezetek képezik, ami nem véletlen, mert a szerző leginkább a reformkor és a szabadságharcot követő fél évszázad forrásaiban mélyedt el igazán, és jelentős előtanulmányait is e korszakból merített témakörökről készítette. Elsőrangú a stílustörténeti vizsgálódása és máig érvényesek megállapításai, amelyeket az úri üvegek formai és díszítménybeli sajátosságai alapján vont le. A megrajzolt kép sokkal árnyaltabb és ugyanakkor teljesebb lehetett volna, ha a szerző kimerítette volna az Iparművészeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és több jelentős vidéki múzeum üvegkollekciója adta lehetőséget. Rendkívüli tájékozottságra, jó meglátásra és a szakirodalomban való jártasságra utal Borsos korszakmeghatározása is, amely szerint a 18–19. századot a *főúri uradalmak középpontjaiban emelt üvegcsűrők időszakaként* határozza meg, az ezt megelőzőt pedig az ún. *bányaváros huták* tevékenysége által fémjelzettként. Az utóbbi korszak meghatározásánál ismét fény derül a monográfia újabb hiányosságára. A középkor régészeti emlékei a szerző tézisének,

¹⁵ Höllrigl J., 1934. 176–187.

¹⁶ Sághelyi L., 1938., 1948.; Hivert D., 1940.; Gurmai M., 1943.

¹⁷ Borsos B., 1965., 1974.

vagy ha úgy tetszik prekonceptiójának bizonyítékául szolgálnak önkényes válogatással. Holott már az 1960-as években bőséges tárgyi leletanyag támasztotta alá a kolostorok által alapított és piacra is termelő üzemcskéik létét. A *Magyar üvegművesség* című összegző mű nagy hibája még az is, hogy írója átvett, kritikai elemzés híján téves irodalmi adatokból próbált képet alkotni az egyes üvegkészítő üzemek történetéről, s mindezt igen nagy hibaszázalékkal, hiányosságokkal téve. A Kárpát-medence területén működő üveg-huták termékeit nem tanulmányozta, csupán csak mazsolázgatott köztük a *magas művészet* szempontjainak megfelelően. Következésképpen nem sikerült megteremteni az úri üvegek és a rusztikus vagy parasztüvegek összhangját még elégséges szinten sem.

Borsos Béla A *magyar üvegművesség* című monográfiájának alapvető érdeme az, hogy újból az érdeklődés középpontjába állította művészetünk ezen ágát és ipartörténetét. Felkeltette a külföld érdeklődését is, és a szakemberek számára kijelölte az új kutatási feladatokat. Újabb és újabb monográfiák megszületését segítette elő. Ezek azonban – helyesen – már nem a magyar üvegművesség átfogó bemutatását tűzték célul, hanem behatárolt témakörök, részletkérdések sokirányú körbejárását, beható vizsgálatát.

Az 1970-es évektől napjainkig terjedő időszak lényegében Borsos ihletésére született nagy mennyiségű publikációi részletes áttekintése után az eredmények, a kutatások tendenciái jól megragadhatóak. Borsos tárgyközléseinek hiányossága több múzeumi szakembert késztetett arra, hogy az üveggyűjteményük kiemelkedő darabjait szakszerű leírásokkal, kormeghatározásokkal közreadják. Az Iparművészeti Múzeum üveggyűjteményét szolgáltatta meg Katona Imre és Varga Vera.¹⁸ Debrecen, Miskolc és Sárospatak múzeológusai ismertették gyűjteményeiket egy több mint 1500 műtárgyat felvonultató közös kiállításuk kapcsán.¹⁹ Hasznos ismertetések készültek szlovákiai és erdélyi üveggyűjteményekről is. A tárgyi emléktárhelyek egyre szélesebb körű megismertetését szolgálta a különböző kárpát-medencei üveg-huták történetét bemutató feldolgozások is.²⁰

Takács Béla A *Zempléni-hegység üveg-hutái és a Parádi üvegművészet* című kismonográfiája, valamint Éri István *Adatok a bakonyi üveg-huták történetéhez* című közleménye Borsos Béla átdolgozott műve megjelenése előtt születtek meg.²¹ Az eredmények ismertek voltak a kiemelkedő monográfiaíró előtt és részleteiket hasznosította is. Amikor az egyes tájegységek üvegművességét bemutató kismonográfiák megszülettek, nyilvánvalóvá vált az a megállapítás, hogy „...alig van ipartörténetünknek olyan ága, ami jobban hiányolja a részletkutatás eredményeit, mint a magyar üveggyártás története”. Takács Béla és Éri István példáját és módszereit követve kutatók tucatjai kezdtek tárgyi gyűjtésbe, az üvegtárgyak elemzésén alapuló és addig nem ismert levéltári kutatásokból származó adatok feldolgozásába. Így többek között a Bükk, Nógrád megye, Zala, Kelet-Magyarország, Székelyföld, Dél-Erdély, Északnyugat-Felvidék, Temesköz vidékének üvegiparáról és művészetéről születtek feldolgozások. Egy nagyobb tájegység üvegművességének összegzését jelentette Bunta Magda és Katona Imre *Az erdélyi üvegművesség* című könyve.²² Ez utóbbi igen jelentős alkotás lényegében Borsos Béla monográfiája hibáinak is leképzése. Ez viszont érthető, hiszen a szerzők nem férhettek a szükséges levéltári forrásokhoz, megállapításaik egy részét politikai akarathoz kellett igazítani, és a tárgyi emlékek összegyűjtése sem történhetett akadálymentesen.

¹⁸ Katona I., 1974., 1978.; Varga V., 2000., 2002.

¹⁹ Dabóczy D.–P. Szalay E.–Veres L., 1988.

²⁰ Pl. Strelec, J. K. 1992.

²¹ Takács B., 1966., 1970.; Éri I., 1966. 143–180.

²² Bunta M.–Katona I., 1983.; Bunta M., 1980. 219–240.

Az 1970-es évektől felhalmozódott új kutatási eredmények lehetővé tették a kárpát-medencei rusztikus vagy parasztüvegek formai, díszítési sajátosságainak meghatározását, az üvegművességben betöltött szerepének kijelölését. E problémakör összegzését jelentették *Veres László Magyar népi üvegek és Magyarország 17–19. századi paraszt-üvegei* című kismonográfiái.²³ E összefoglaló feldolgozásokból egyértelművé vált, hogy a Kárpát-medence területén több mint 110 kisebb-nagyobb üvegekészítő üzem, más néven üveghuta működött, amelyek döntően a társadalmi szerkezetből adódó elvárásokhoz igazodva egyszerű, de ugyanakkor változatosan díszített közhasználati üvegeket állítottak elő. Ezen feldolgozások érdeme az is, hogy a parasztüvegek népművészetben belüli helyének, szerepének tisztázására is sor került. Az 1975-ben kiadott *Magyar népművészet* című, rendkívül értékes és reprezentatív anyagot felvonultató, a magyar népművészetet bemutató kötetben még mindig csak egy szenteltvíztartó képviselte a paraszti, mezővárosi, polgári használatban levő üveget.²⁴

Borsos Béla üvegművészetet bemutató monográfiája harmadik lényeges hiányosságát elsősorban a régészet számolhatja fel, mivel a középkor emlékeinek döntő része elpusztult, vagy a felszín alól hozható napvilágra. Borsos munkássága idején már számos helyen történt, vagy folyt régészeti kutatómunka. A régészet munkamódszeréből következően – ami a feltárást és a publikálást jellemzi –, Borsos csak Höllrigl József publikációjára és feltáró régészek szóbeli közléseire támaszkodva rögzíthette véleményét. Az elmúlt évtizedekben lezajlott ásatások eredményeinek egy részét már a szakirodalomból is megismerhetjük. Az ásatások jelentős számban hoztak felszínre középkori üveghutákat és döntően üvegtöredékeket. Ezek segítségével ma már bemutatható a Kárpát-medencében folytatott termék-előállítás technológiai és művészi színvonala egyaránt. A Buda, Diósgyőr és Visegrád királyi várak feltárásaiból származó üveganyag sokrétű vizsgálatát ismerhetjük meg *H. Gyürky Katalin* és *Mester Edit* munkáiból.²⁵ A középkori várak, kastélyok üveganyagának feldolgozására pedig bőséges irodalom szolgáltat adalékot: Balácsa, Eger, Pácin, Ozora stb. E régészeti közlemények tényekkel támasztják alá azt a korábbi hipotetikus feltevést, hogy a magyar üvegművesség korai fejlődése sokirányú hatásnak volt kitéve, de a külföldi termékek mellett mindig jelen volt a magyar áru, amelynek sajátossága csak bonyolult kémiai, vegyelemzési módszerekkel rekonstruálható. A velencei üvegművészet mellett a bizánci és a német hatás is mutatja, hogy az iparművészet ezen ágában is a Kárpát-medence területén a formakincs, a stílusirányzat, a technológia sokrétűen keveredve önálló, egyedi tulajdonságokat eredményezett.

Közel másfél évszázad kutatásai, de különösképpen az elmúlt közel fél évszázad eredményei alapján újból megkísérelhető a magyar üvegművesség történetének átfogó bemutatása.

---

²³ *Veres L.*, 1989., 1997.

²⁴ *Fél E.–Hofer T.*, 1975.

²⁵ *H. Gyürky K. é. n.*; 1971.; *Mester E.*, 1997.

IRODALOM

Bárdos József

1886 Az üvegipar. Hivatalos jelentés a budapesti 1885. évi országos általános kiállításról. Budapest

Borsos Béla

1965 Régi magyar üvegművészet. Budapest

Bunta, Magdalena

1980 Contributii la studiul produselor artistice ale glajeriei de la Porumbacu de sus (sec. XVII–XVIII) In: Acta Musei Napocensis 219–240. Napoca

Bunta Magda–Katona Imre

1983 Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig. Bukarest

Dabóczy Dénes–P. Szalay Emőke–Veres László

1988 Az üveg művészete. (Kiállításvezető) Miskolc

Divald Kornél

1912 Az üveg. In: Az iparművészet könyve III. 329–378. Szerk. Ráth György. Budapest

Éri István

1966 Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez. In: Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5. 143–180.

Fél Edit–Hofer Tamás

1975 Magyar népművészet. Budapest

H. Gyürki Katalin

é. n. Az üveg. Katalógus. Monumenta Historica Budapestiensia V. Budapest

Höllrigl József

1934 Régi magyar üvegek. Magyar Művészet X. 176–187. Budapest

Katona Imre

1974 A habán kerámia Magyarországon. Budapest

1974 Habaner Gläser. Ars Decorativa 2. 61–73. Budapest

Kárffy Ödön

1902 Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284. Budapest

Kemény Lajos

1906 Üveggyártás és fegyvergyártás a XVI. században. Archaeológiai Értesítő XVI. 188–189. Budapest

Rademacher, Franz

1928–1929 Die Kuttrolf, eine antike Glasform und ihre Fortbildung im Mittelalter und in der Renaissance. In: Zeitschrift für Bildene Kunst 62. 32–47. Berlin

Rudovics Anna

2002 Az üveggyűjtemény. In: Pintér János szerk.: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményei. 464–471. Budapest

Sághelyi Lajos

1938 A magyar üvegipar története. Budapest

Schmidt, Robert

1912 Das Glas. Berlin

Strelec J. Karol

1992 Historické flašové sklo. Martin

Tagányi Károly

1900 A Rákócziak regéci üveghutája. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. Budapest

Takács Béla

1966a A parádi üveghuta parasztedényei az egri múzeumban. Az Egri Dobó István Múzeum Évkönyve IV. 235–255. Eger

1966b A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest

Takáts Sándor

1900 A legrégebbi magyar üveghuták. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII. 478. Budapest

Telkes Simon

1895 Üvegiparunk. Ipari monographia. Budapest

Vajkai Aurél

1944 Somhegyi üvegek Szentgálon. Ethnographia LV. 124–130. Budapest

1959 Szentgál. Budapest

Varga Vera

2000 Az üveg jelentése. Budapest

2002 Üveg és ragyogás. Budapest

Vára, Jaroslav, Robert

1954 Das Glas und die Jahrtausende. Praha

Veres László

1983 Az üvegtörténeti kutatások helyzete Magyarországon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 21–25. Miskolc

1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. Debrecen

Viski Károly

é. n. Díszítőművészet. In: Magyarság Néprajza II. 274–395. Budapest

DIE ERFORSCHUNG DER GLASKUNST-GESCHICHTE

Laut schriftlichen Quellen blühte die ungarische Glasherstellung rund 1330 in der Nachbarschaft der oberungarischen Bergstädte auf. Ungarn verfügte im 15. Jahrhundert schon über eine entwickelte Glasindustrie, die unter italischem Einfluss stand. Im 16. Jahrhundert, während der Zeit der Türkenherrschaft, wurde die ungarische Glasindustrie vernichtet. Anfang des 18. Jahrhunderts wurde sie in den Zentren der aristokratischen Herrschaft neu organisiert. Im 18.–19. Jahrhundert waren im Gebiet des Ungarischen Königreichs etwa 130 Glashütten in Betrieb. Aus diesen Hütten entstanden nur 10–15 Glasfabriken, die restlichen stellten Ende des 19. Jahrhunderts ihre Produktion ein.

Diese Studie betrachtet die Forschungsergebnisse, die sich mit der Geschichte der ungarischen Glasindustrie beschäftigen. Die ab dem Ende des 19. Jahrhunderts erschienenen Verarbeitungen sind größtenteils auf die Übernahme von Daten aufgebaut; oft fußen sie auf falschen Daten. Ohne notwendige Objekt- und Quellenkenntnisse kann nur ein Bruchteil der Glasherstellung dargestellt werden. Die Werke analysierend kann der Verfasser konstatieren, dass dringend eine zeitgemäße Monografie geschrieben werden muss. In dieser Monografie müssen die neuesten Forschungsergebnisse der Archäologie, der Geschichtswissenschaft, der Ethnographie und der Kunstgeschichte mit einander vermischt werden.

Veres László

A DIGITÁLIS FILOLÓGIA PROBLÉMÁI

JÁNOS ISTVÁN

Hétköznapi reflexiók

A huszadik század végére már bizonyossá vált a kultúra, a tudomány vagy akár a hétköznapi élet kommunikációs paradigmaváltása. Ilyen paradigmaváltások, információs forradalmak jócskán voltak az emberiség történetében az írás, majd a papír feltalálásától kezdve a könyvnyomtatás feltalálásáig. Gutenberg találmánya, mely a kezdetektől napjainkig hosszú evolúción ment keresztül, teljesen átalakította az informális csatornákat, ugyanakkor a minőségről fokozatosan a mennyiség felé tolódott el a fejlődés iránya, hiszen az egyetlen példányban létező kézirattal szemben állt a sokszorosítás szinte végtelen példányszámú lehetősége. A könyvkiadás legfőbb mozgatója mind a mai napig ez a mennyiségi szemlélet, egyszerű gazdasági okok miatt: a kis példányszámban előállított könyv, újság stb. hosszabb távon nem rentábilis, a könyvnyomtatásra épülő könyvkiadás pedig már az első percben ráértett az információban rejlő fantasztikus üzleti lehetőségekre.

A Gutenberg technikai forradalma után a legmerészebb utópiákat is felülmúlva megérkezett a digitális forradalom, jóllehet az alapját képező találmány még alig ötven esztendő. Tíz-húsz esztendővel ezelőtt, az alig több, mint játékszer Commodore-ok jelentették a hétköznapi ember számára a még elérhető és felfogható számítástechnikát, a nagy, sokszobás számítóközpontokba pedig stratégiai és politikai okokból csak a legkiváltságosabbak kaphattak betekintést. Számítógép és számítástechnika a társadalmi tudat perifériáján élő misztikus fogalmak voltak, vajmi kevés kapcsolatot tartván a mindennapi élettel. A hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországnak kevés számítóközpontjában zajló munka teljesen rejtve maradt, nem kapcsolódott be az információáramlásba, legalábbis ezt az átlagember egyáltalán nem tudta érzékelni. Az információáramlás a modern technika által felturbózott sajtón bonyolódott, kiegészülve olyan analóg hírközlő eszközökkel, mint a televízió és a rádió, valamint a távközlés csigalassúsággal fejlődő vonalaival. Ezzel szembesítve a jelent nem jogtalan tehát digitális forradalomról, vagy még inkább digitális robbanásról beszélni, melynek konzekvenciái igen rövid idő, alig egy évtized alatt totálisan átalakították mind a tudományos szféra, mind pedig a mindennapi élet kommunikációs stratégiáit, munkamódszereit, s szemléletváltoztatásra készítettek (olykor kényszerítették) a legkülönbébb szakmák művelőit. Úgy látszott egy pillanatra, hogy szétrobbant a Gutenberg-galaxis, a számítástechnika adta lehetőségek nem alternatívaként, hanem kizárólagosan értelmeződnek. Sőt: kérdőjelessé vált maga az immanens világ is. Az Internet megjelenésével és elterjedésével a digitális eszközrendszer virtuális valósággá vált, melynek a mai napra gyakorlatilag nemre, korra, nemzeti-ségre, foglalkozásra való tekintet nélkül lakója lehet, kiléphet partikularitásának szűk keretei közül az egyetemesség határtalan dimenziói közé.

Erről is szó van, mikor a szöveg, a betű és a könyv létezési formáját és sorsát firtatjuk a Gutenberg-galaxis utáni korban, s szembesülünk azon erőkkal, melyek erre kényszerítik a könyvtárost, filológust, történészt és az egyéb tudománysszakok beláthatatlan hosszú lajstromot kitevő művelőit. Adott egy technikai lehetőség, mely alapvetően

megváltoztatott minden eddigi módszert, s szembesíti a világot önnön fejlődéstörténetével. A digitális korszak joggal tekinthető tehát egy új „virtuális törzsfejlődés” kezdetének. És nem csupán a szaktudományokban, de lassanként a hétköznapi lét legsőbb szintjein is.

A digitális szöveg kihívása

Ami most már a textust és a könyvvé materializált hagyományos szöveg sorsát illeti: A digitális galaxis alapvető paradigmája nem csupán az adathordozók digitális voltában rejlik: az objektum nem létezik a maga empirikus valóságában, ellenben létformája időben és térben határtalan, példányszáma pedig korlátlan. A digitális dokumentumot elegendő egyetlen példányban létrehozni ahhoz, hogy elméletileg végtelen számú példányban (és olvasatban) realizálódhasson, így immár nem egy szöveg, hanem szövegek végtelen hosszú olvasatában kel életre a digitális alaptextus. Az olvasó helyébe is egy más filozófiával bíró személy, a felhasználó lép, s az olvasás sem a klasszikus értelemben vett lineáris, A–Z-ig terjedő vonalon fut, a felhasználó-olvasó elsősorban információkat, adatokat gyűjt, ezért elvárja, hogy a textus túlmutasson önmagán, s a linkek révén újabb és újabb megnyitható szintjeit kínálja fel a közeli és távolabbi összefüggések felderítésének. A probléma itt már inkább abban van, hogy hol az a határ, amelyen túl az egyetlen szöveg ürügyén elérhető (elméletileg végtelen számú) linkek sora már információk káoszhoz vezet: a századik link után a felhasználó már alig tud, s olykor nem is akar visszatérni ahhoz a szöveghez, amelytől elindult, s mely eredetileg érdeklődése fókuszában állott. A neten a szöveg önálló létformával bír, s legfeljebb annyiban azonos nyomtatott rokonaival, hogy jobbra (de nem kizárólagosan) betűként jelenik meg a képernyőn. Elég mindössze egyetlen példányban létrehozni, viszont gyakorlatilag végtelen számban lehívható, klónozható, szerkeszthető és újraszerkeszthető. A szöveg a virtuális játéktérben bizonyos értelemben maga is játékszerré válik, ki van téve a felhasználó kénye-kedvének, permanens metamorfózison megy keresztül – meghazudtolva minden eddigi filológiai beidegződésünket. A szöveg sokszorozódik, s jogosabb talán valamiféle szövegvilágról beszélni inkább, mintsem a textus klasszikus szentségéről. Míg a hagyományos könyv nyomtatott szövegét igen nehéz manipulálni, addig az elektronikus kiadások esetében ez minden gondosság ellenére is bekövetkezhet, a felhasználó-olvasó a felmerült gyanúját viszont csak fáradtságos munkával tudja igazolni oly módon, hogy a legjobb hagyományos kiadásokkal szembesíti az Interneten avagy CD-ROM-on talált szöveget. Ez a gyanú felettébb indokolt, annál is inkább, mivel tapasztalatunk szerint a legtöbb elektronikus kiadvány finansziális okból (pl. a szerzői jogdíjak megspórolása miatt) olyan szövegeket forgalmaz, melyeket már nem terhel copyright. Ez a világszerte alkalmazott módszer könnyen alkalmas a laikus olvasó félretájékoztatására. Konkrét példák és cégek említése nélkül mindössze arra a terjedő gyakorlatra utalnék, mikor is pl. a szövegközlés lehet hogy kifogástalan, mert a kritikai kiadáson alapul, viszont a CD a fent említett okok miatt már mellőzi a kiadás jogdíjas jegyzetapparátusát. Magyarországi elektronikus kiadványainkban nem ritka ez a módszer, s mondanom sem kell, hogy filológiailag is elfogadhatatlan. Csak egy röpké példát hoznék fel arra nézve, hogy pl. egy apró elnézés is mennyire megnehezíti a kutató dolgát. Kétségtelen, hogy úttörő jelentőségű vállalkozás volt a Nyugat CD-változatának kiadása, így az egyébként unikum sorozat egy csapásra publikussá és könnyen kutathatóvá vált. Az egyébként igen precíz kiadásnak mindössze egyetlen szépséghibája van: elfelejtették feltüntetni az eredeti ol-

dalszámozást – visszautasítván ezzel a feledékenységgel a precizításra törekvő kutatót a nehezen hozzáférhető eredeti exemplumokhoz.

Ha a hagyományos filológia gyakorlati oldaláról közelítünk az elektronikus szövegekhez, akkor egyrészt azt állapíthatjuk meg, hogy Magyarországon még mindig kevés a klasszikus értelemben kritikainak nevezhető, mindenki számára publikus elektronikus szövegkiadás, másrészt pedig azzal a megjegyzéssel kellene tovább folytatni a gondolatot, hogy talán nem is ez elsősorban a digitális könyvkiadás feladata. A digitális könyv legnagyobb vonzereje az olcsóságában rejlik – szemben a hagyományos papíralapú őisével –, míg a multimédiás lehetőségeket is kiaknázni tudó CD-ROM pedig túltekint a pusztá textus síkján. Ez már nem szöveg – új paradigmája a valóságnak, ahol a textus fölé emelkednek a vizuális és audiális effektusok, ugyanakkor megsokszorozzák, sokkal hatékonyabbá teszik a szöveg befogadásának lehetőségeit.

Mindez az utólag digitalizált szöveg sorsa, s ebbe bele van kódolva az is, hogy elvész a multimédiás módszerek útvesztőiben, s már ez is a szövegtörténet egyik fejezete. És mivel a digitalizált könyv minden eddiginél könnyebben másolható, sokszorosítható és terjeszthető – a szándékolt szövegromlásokkal éppen úgy számolnunk kell, mint a véletlen szövegromlások (elektronikus sajtóhibák, kódolási defektusok stb.) lehetőségeivel.

Az utólag digitalizált szövegek esetében azonban mégiscsak van egyféle kontroll: létezik a kézirat, a manuscriptum, vagy az editio princeps, szerencsés esetben a kritikai kiadás – mind olyan etalon, melynek birtokában bizton megítélhető, és ha kell, korrigálható bármely digitális kiadás. Ilyen stabil, hagyományos szövegháttere van pl. a Magyar Elektronikus Könyvtárnak (<http://www.mek.iif.hu/>), vagy a Neumann-Ház projectjeinek (<http://www.neumann-haz.hu/>), illetve a legtöbb nagy nyugati digitális projectnek, mint amilyen pl. a Gutenberg-project, Bibliotheca Augustana, Mannheim Texts on Line, Carneige Mellon Egyetem Informedia Digital Video Library projektje (<http://www.informedia.cs.cmu.edu/>), a Berkeley Egyetem Electronic Environmental Library projektje (<http://elib.cs.berkeley.edu>), a Santa Barbara Egyetem Alexandria, a Stanford Egyetem Infobus, a Michigan Egyetem Digital Library projektjei (<http://www.si.umich.edu/UMDL>), de a teljesség igénye nélkül csupán utalni tudunk itt olyan fontos szövegarchívumokra, mint pl. a British Library Digitális Könyvtári programja (<http://www.bl.uk/services/ric/digilib/digilib.html>), vagy az Oxford.Text Archive (OTA).

Legpuritánabb, ám legmegbízhatóbbnak látszó módszer a régi dokumentumok fakszimilében való közzététele – a dolog minden nyilvánvaló hátránya ellenére. A könyv ilyenkor képként jelenik meg, megőrizve a maga eredeti vizualitását, tipográfiáját, s a jobb digitális felvételeken még a papír textúrája is jól látható (jobban, mint az eredeti példányon). Az ilyen digitális fakszimile valóban digitális tükörképe az eredetinek, kiváltja azt az olvasás folyamatából, s a könyvtárosnak pedig nem kell rettegnie, hogy a pótolhatatlan példányok sérülnek, kopnak, vagy elvesznek (esetleg ellopják azokat).

A digitális fakszimile a szövegek publikálásának egyik legkorrektebb, legmegbízhatóbb módja, ugyanakkor számos hátránya is van. Mivel a szöveg képként jelenik meg, sok helyet foglal, a legnagyobb baj viszont az, hogy elvész ez esetben a textus sokoldalú lekérdezésének lehetősége, az olvasónak meg kell elégednie az egyszerű lapozgatással. Sok esetben azonban ez tökéletesen elég: ritkán és kevesek által vagy kizárólag kutatók szűk köre által használt régi nyomtatványok tanulmányozásához megbízható és elsőrangú segítség.

Más problémák jelentkeznek azonban azoknál a szövegeknél, melyek eleve digitális formában készülnek. Napjainkban a szöveg keletkezésének, alkotásának folyamata is

erősen, sőt kizárólagosan kötődik a számítógépes szövegszerkesztők valamelyikéhez. Ez az egyszerű tény hagyományos filológiai fogalomkészletünket ha nem is forgatja fel gyökerestül, mindenesetre alapjaiban rengeti meg.

Először is nincs kézirat, nem csupán a manuscriptum klasszikus értelmében, de a szöveg auctoritásának értelmében sem. A szöveg alkotója a kézirat-variánsok tömegét törli számítógépéről, míg elérkezik egy pillanatnyilag neki tetsző szövegállapothoz, ám ezt is bármikor megváltoztathatja, törölve a régit, s így, újra és újra felülírva az előző textusokat érkezik el a szöveg további átalakításának, abbahagyásának pillanatáig. És ez sem végleges állapot, mert az újra elővett szöveg bármikor nyom nélkül felülírható. Ez az elektronikus palimpszeszt egyik formája. A szövegformálás ennél összetettebb, hiszen a szövegformáló – nevezzük talán hagyományos fogalommal szerzőnek, vagy auctornak – saját szövegén túl az elektronikus textusok elméletileg végtelen sokaságával képes korrespondeálni, mely további palimpszesztek alapját képezi.

A kézirat fogalma megszűnőben van, miként a kézzel írás mestersége is eltűnőben: a XXI. század embere radikálisan szakít az analóg technikákkal, s alighanem egy új alkotáslélektani struktúra is kialakulóban van (ha ugyan már ki nem alakult). Az viszont szinte bizonyos, hogy az új technika gyökeresen megváltoztatta a szövegformálás klasszikus módszereit. A régekte véglegesnek tekintett szöveg a nyomtatással mintegy kanonizálódott, s radikális változtatásokat csak igen ritkán vitt véghez rajta szerzője. Az emígyen nyomtatásban manifesztálódott mű individuális értékeket hordozott, s mint ilyet tisztelte, csodálta, vagy éppen ellenkezőleg: szidta vagy bírálta az éppen aktuális olvasója. Az elektronikus szöveg létformája más: bizonyos értelemben kollektív, nem csupán azért, mert az Interneten végtelen számú olvasóra tekinthet, hanem olyan értelemben is, hogy bármikor, bárki által felülírhatóvá válik – palimpszeszt lesz belőle. Nem elképzelhetetlen, hogy már mostanság is genetikusan szorosan összefüggő szövegek élnek a neten. A cyber-irodalom tipikusan ilyen, de valószínűleg a manapság még konzervatív és individuális jellegű szövegeknek is ez lesz a sorsuk, hiszen alakításukba, formálódásukba a szerző szándéka és akarata ellenére is beleszólhatnak (és bele is szólnak) olyan erők és tényezők, melyeknek kiküszöbölésére a háló természete miatt senkinek sincs hatalma. Az auctoritás megszűnésének lehetősége tehát nem rémálom, hanem akár tetszik, akár nem, egy létező, érzékelhető és egyre erősödő tendencia.

Másrészt a szöveg a régi lezártágával szemben nyitott marad, és rögvest feltételezi, ha nem éppen provokálja a kollektív, mások általi továbbírás lehetőségét. Ki tudná megmondani, hogy az elektronikus szövegrészek mikor, hol és kinek éppen alakuló textusaihoz nyújtanak segítséget, melyeket egy másik „auctor” már szintén a saját tulajdonának érez. S alighanem innen eredeztethető a tüzzel-vassal védett copyright hatalmának látványos megrendülése is: a net etikája más dimenziókra tekint, s alighanem nem sok idő múltán a szöveg tulajdonjogának definiálása is bizonyos meghaladott és konzervatív fogalmak múzeumába utalandóvá válik.

Ha nem is fedi el anonymítás a szerzőt, az bizonyos, hogy már manapság is más-ként kell értelmezni ezt a fogalmat. Minden filológus rémálma, ha egy műben több szerzőt vél felfedezni, ám azokat nem tudja egymástól markánsan elkülöníteni. Ez a bizonytalanság a jövőben az elektronikus szövegek jelentős részénél a létezés feltételévé válik.

Átalakulóban van a hagyományos szöveg, s hogy mivé, azt legfeljebb óvatosan sejtetni lehet. A fenti sejtés egy már létező trend, emellett azonban természetesen megvan a klasszikus szövegalkotás szándéka is. Annak viszont tudatában kell lenni, hogy aki egyszer így vagy úgy, akarva vagy akaratlan kilépett a világhálóra, az már nem ura saját

textusainak: azok önálló életre kelnek, függetlenednek alkotójuktól, építőelemeivé válnak egy örökké változó, alakuló, formálódó virtuális intertextualitásnak.

Szerzői szerep módosulása

Mindez új szerzői attitűdöt is eredményez: az auctor fogalma így filológiailag nehezen definiálhatóvá válik, hiszen a mű, az opus, egyre inkább kollektív munka gyümölcse, ráadásul olyan teamről van szó, melynek tagjai jószerivel ismeretlenek. Joggal beszélhetünk már most is net-folklórról, de a mégoly szigorú tudományos publikációk sorsába is beleszól az a kollektív bölcsesség, melynek nyomait még a legszürkébb filozomunkás is nap mint nap kénytelen érzékelni elektronikus postafiókjában. Ezek a kérétnül jött reflexiók építik tovább a kis és nagy opusokat egyaránt, újra meg újra megtépázván a szerzői individualitást avagy büszkeséget. De a felismert szükségszerűség tudomásulvétele hatalmas segítség: kérétnül jött információk özöne segít minket az igazsághoz. Lehet, hogy a filosz szegényebb lesz egy illúzióval, a tudomány viszont gyorsabb ütemben haladhat előre, mint valaha bármikor is, s bárkinek megadatik az a lehetőség, hogy rajta hagyja – ha láthatatlanul is – a maga keze nyomát a textusok szövedékén. Bármennyire is védi a jog a szerzői tulajdont, a világháló gyorsan levásztja a művet alkotójáról és közkinccsé avatja azt. Mellesleg az alkotó így sokkal nagyobb ismertségre tehet szert, éppen ezért igen sokan már eleve lemondanak a szerzői jog érvényesítése által remélhető (esetleg nem is olyan jelentős) előnyökről a minél szélesebb publicitás érdekében. Aki egy kicsit is járatos a világhálón, jól tudja, hogy szinte kötelező (íratlan etikai imperatívus) valós vagy vélt szellemi értékeink, eredményeink, művészi produktumaink egy részét (javarészét) közkinccsé tenni. A szerzői honlap egyre kevésbé az önreprezentáció eszköze, sokkal inkább ezt a kollektív tudást szolgálja. Kissé hasonlatos ez egyrészt a középkor univerzalizmusához és szolgálat-eszményéhez, másrészt pedig egy olyan új reneszánsz értékrendhez, mely egy más dimenzióban ugyan, de végső soron az egyetemes emberi (humán) értékek felmutatását tűzi ki célul.

A szerző mint *homo virtualis* elszakad immanens világától, sőt már olyan esetek is vannak, mikor is kizárólagosan csak virtuálisan létezik. Ilyen lehet pl. a szöveggenerátorral (speciális számítógépes program) konstruált versek vagy egyéb textusok „szülőatyja”, „akit” csupán a programkódok és az azokat realizáló számítógépes hardverek kötnek a prózai valósághoz. Ez esetben viszont valóban feloldhatatlan dilemmával találja magát szemben a filológus, s a dolog annál is inkább sürgető, mert e lehetőség már jelenleg sem pusztán elméleti avagy kísérleti jellegű, hanem lassanként mint új irodalmi *genus* követel magának helyet az elektronikus alkotások világában.

Eltéktelve mindennek bizonyos abszurd felhangjaitól, a szöveg objektíve létezővé válik, így egyben filológiai kihívást is jelent. Éppen úgy, mint az idővel szerző nélkül maradt szövegekkel is szembe kell nézni, melyek a hálón már most is tetemes mennyiségben jelen. Mégsem tekinthetők egyszerűen Internet-szemétnek, különösen nem akkor, ha még bizonyos szigorú értékkritériumoknak is megfelelnek. Alighanem hamarosan ki kell munkálni az internet-filológia speciális módszereit és eszközrendszerét, hogy immár egy humán tudomány által is leírhatóvá váljanak azon jelenségek, melyekkel eddig „csupán” a számítástechnikusok népes gárdája foglalkozott. Jóllehet, világsszerte van erre törekvés, a magyar tudomány még kissé lassan mozdul rá erre a problémára.

Szöveg és szerző – a két markáns filológiai fogalom szerepváltását szerettem volna röviden érzékeltetni, utalva arra, hogy ezzel együtt filológiánk is új feladatok előtt áll.

Netán új tudományágra lesz majd szükség, az viszont bizonyos, hogy a régi módszereket adaptálni kell a virtuális szövegvilágok által felvetett kérdések megoldására. És alighanem nincs messze az idő, mikor már ezek a problémák lesznek túlsúlyban, s eljön az is, mikor kizárólag csak ilyen problémák lesznek. Marginális emberként, két galaxis határmezsgyéjén állván tudásunk van a régiről, s némi sejtésünk az újról. S ezzel a tudással – szemben minden pesszimista nézettel – igenis formálható eme, még csak markáns körvonalaiiban létező, virtuális galaxis minősége.

IRODALOM

- Az alábbi dokumentumok lelőhelye a magyar Elektronikus Könyvtár (MEK):
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/ekonyvt/> különös tekintettel:
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/ekonyvt/orokke/html/index.htm>
Bakonyi Géza: Elektronikus könyvtár – számítógépes szövegelemzés
Priscilla Caplan: Az Internet információforrások katalogizálása
Joel A. Cohen: Az elektronikus könyvtár a felsőoktatásban: áttekintés és helyzetjelentés
Domokos László: Az SGML és az információforradalom
Golden Dániel–Tóth Tünde–Turi László: Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban
Domokos László: Dokumentumkezelés SigmaLinkkel
Ian Feldman: A Xanaduról
Stevan Harnad/Hernád István [*] A Gutenberg utáni galaxis: A negyedik forradalom a tudáselőállítás eszközeiben
Horváth Iván: Bábeli könyvtár
     Bölcsészet a bábeli könyvtárban
     Szöveg
Kokas Károly: Az elektronikus könyvtáros textológiai gondjai
Dr. Mader Bél: Könyvtár és network, tradíció és modernség
Dana Rooks: „A virtuális könyvtár: csapdák, ígéretetek, lehetőségek.”
Prókai Margit: Digitális forma és tartalom
Dr. Sebestyén György: A Gutenberg-galaxis és a digitális kultúra szintézise: Az elektronikus-virtuális könyvtár
Tapolci Ágnes: A hálózati dokumentumok bibliográfiai leírása (meta adatok) és a Dublin Core

THE PROBLEMS OF DIGITAL-FILOLOGY

At the end of the twentieth century the new methods of filology radically changed the old structures of human studies. The digital filology resulted new challenges: the conception of the text, the author and the reader got a totally new meaning. The present study is dealing with the transformation of the traditional rules, for instance: on the internet there are immense number of texts which can be transformed freely by the readers. In this way the text became a common product of the reader and the author. The study is also dealing with how it is possible to balance the traditional methods of filology with the new electronic challenges. More over it mentions some critical aspects of electronic text-editions, like CD-ROM, electronic date base, electronic library.

István János

HELYNÉVMAGYARÁZATOK – 1248

MIZSER LAJOS

A Heves Megyei Levéltár ME. 852. szám alatt őriz egy IV. Béla korabeli oklevelet. Nem az eredeti maradt ránk, hanem I. Károly (Róbert) 1326. évi megerősítő levelében. Az oklevélben 55 magyar szórvány (helynevek) maradt ránk. Ezeket igen precízen írták le. Nyelvtörténeti tények alapján bizonyítható, hogy az elnevezések a XIII. század közepének a nyelvéllapotát tükrözik, és nem az Anjou-korét. Bubek Detre nádor tartalmilag átírta 1399-ben (pl. nem szerepel benne a várépítési engedély), s ezt az átírást a későbbiekben egészen a XVIII. század végéig több mint tízszer idézték, sőt még németre is lefordították. Nyomtatásban először Fejér György jelentette meg Codex diplomaticusában (Buda, 1829–1844) a szórványokra vonatkozóan több olvasati hibával (pl. a *fyuzerku*-t *Tizenku*-nek olvasta). A német fordításokban megjelenő olvasatok pedig egyenesen katasztrofálisak. Így kénytelen voltam magam nekilátni. Az ME. 832. regesztáit közölte Sugár István (Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. 1245–1521. Miskolc, 1908. 134–5). Az oklevelet eredetiben a rövidítések feloldásával és magyar fordításban is megjelentette Kondorné Látkóczki Erzsébet (Eger, 1997. 13–15). Mindkettő megerősített abban, hogy helyesen olvastam el a szórványokat.

A leírásban összesen 55 földrajzi nevet (helységnév, víznév, hegynév és egyéb külterületi név, tájékozási pont) találhatunk hat megyéből. A neveket megyék szerint alfabetikus sorrendben magyarázom. [ ]-ben megadom az egykori – az általam megfelelőnek ítélt – kiejtési formákat is. Az idegen nyelvi megfelelőket csak akkor adom meg, ha az illető helység nem a Magyar Köztársaság területén fekszik. A lábjegyzetektől kénytelen voltam eltekinteni, mert ezek száma elérte volna a kétszázat. Az irodalomjegyzékben a nevek is ABC-sorrendben következnek, így anyagomat könnyű ellenőrizni. Az adatokat a helyszíneken magam is ellenőriztem. Ez Borsod megye vonatkozásában nem is esett nehézségemre, mivel éppen a környéken nőttem fel.

Hadd ne mulasszak el egy érdekes néprajzi adalékot! Igaz, hogy ez a tudományoságtól messze áll, de ne menjünk el mellette szó nélkül. Néprajzi gyűjtésem során hallottam az alábbi mondát. Ahol most a Bogács–Bükkzsérc felé vezető út van, ment egykor egy ember. Kezében egy szélke, abban pogácsa, zsír, avas vaj volt. Az ember elbotlott, a szélke eltört, tartalma szertegurult. Amerre a szélke cserepei estek lett Cserépfalu, amerre a pogácsa (helyi ejtéssel: bogácsa) Bogács, amerre az avas vaj („rossz vaj”) Noszvaj, amerre a zsír pedig (Bükk)Zsérc. Népi magyarázatok ugyan, de semmivel sem rosszabbak, mint a később említett „tudományos” magyarázatok (l. Miklós-lyuka).

Belső-Szolnok megye

Deeskana [déskana]: Későbbi nevén: Désakna. Ez a helységnév már 1236-ban előfordul *Deesakana* formában. Így a leírásunkban szereplő forma nem tollhiba, hanem szabályos hangfejlődéssel (az ún. két nyílt szótagos tendencia, vagy ha jobban tetszik: a Horger-törvény alapján) jött létre a mai alak. A mi formánk éppen a köztes állapotot mutatja. Jelentése: Dés nevű ember sóaknája. Mai román neve: Ocna Dejului, a magyar név tükörfordítása.

a) Katapán végrendelete alapján az egri püspökségnek ítélt helynevek:

Bagach [bagács]: Ekkor fordul elő először. Nevének eredetét illetően két feltevés van: 1. Szláv eredetű személynév. Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyarban igen gyakori a pusztá személynévi eredetű helységnév. A szláv nyelvekben kizárólag képzős alakokban fordulhat elő személynévből származó helységnév. Tehát Bogács esetében a névadás formája csakis magyar. 2. A bogáncs növénynev bogács~bagács alakváltozatból származik a falu neve, azaz jellegzetes növényzete alapján nevezték el. Ez a valószínűbb, hiszen a személynév Bagács alakja nem mutatható ki. Még két Bogács helynév fordul elő: 1. A Doboka (1876 után Kolozs) megyei Kisbogács, román nevén: Băgaciu, 2. Szászbogács: Meggyesszék, 1876 után Kisküküllő megye, németül: Bogeschdorf, románul: Băgaciu. Valamennyi változat a magyarból való, a németben utótaggal ellátva.

Balauelge [bálavelgye]: Az előtag eredetileg a Tárnokbála felé vezető völgyet jelölte. Ma is ismerik: Tard határában lévő Bála-völgy őrzi az emlékét. Nem tévesztendő össze a Répáshuta határában lévő Balla-völgygel.

Bozjasheg [bozjáshegy]: Olyan hegy, amelyen feltűnően sok bodza termett. A bozjából szabályos hangfejlődéssel lett bodza. Ma is ismert Cserépfalu (Bodzás-tető, Bodzás-rét) és Kács külterületén (Bodzás-lápa. Bodzás-rét, Kis- és Nagy-bodzás).

Borsod~Borsad: A Borsod forma a megyét, a Borsad pedig a névadó várat jelöli. Finom megkülönböztetés. Mindkettő pusztá személynévre megy vissza, nyilván az első ispán nevére.

Cherep [cserép]: Ez is első adatolás. Pusztá személynévi eredetű községnév. Sajnos Cserépfalu monográfiájának francia, lengyel és német rezüméiben – nem tudom, hogy ki fogalmazta meg magyarul – nem ez szerepel, hanem megismétli Borovszky naiv elképzelését, hogy „nevét a környéken található cserepektől vette”. Hulladékból, szemétből nem válhat helységnév. A megfogalmazónak tehát sem nyelvtörténeti, sem történelmi ismeretei nem voltak, sem nem olvasta el a község nevét megmagyarázó részt. Egykor Zaránd megyében volt egy Cserép~Cserépegyház nevű helység, ma csak egy tanya a romániai Arad megyében.

Forkosku [forkoskű]: A farkas köznév vagy a Farkas személynév + kö 'szikla, sziklás kiemelkedés' összetételből keletkezett. A környéken több helyen is előfordul elnevezés (pl. Noszvaj), de a leírás alapján könnyen lokalizálható. Ma Cserépfalu (Farkas-kő, Farkas-kő-völgy, Kis-Farkas-kő), illetve Cserépváralja (Kis- és Nagy-Farkas-kő) határához tartozik.

Fyuzerku [füzérkű]: Általában a füzér 'felfűzött tárgyak sora' + kö összetételből szokásos magyarázni. Első helyszíni látásra valószínűnek is látszik. Csakhogy más helyütt is vannak hasonló alakulatok, mégsem nevezik sehol sem Füzér-kőnek. Inkább valószínűbb, hogy a Hosszú-völgy felől (közvetlenül a Füzér-kő alatt) folyó, a Hór-patakba torkolló Füz ere nevű ma már csak kis vízfolyás volt a névadó, azaz: a *Füz-ér* fölött magasodó szikla. E feltevésnek csak az a hibája, hogy a Füz-ér a régiségből nem mutatható ki (igaz, a Hór-patak is csak a XVI. századból), de ettől függetlenül nevezheték így.

Hegus [hegyüs], azaz hegyes. Ma: Hegyes-halom, Cserépfalu és Cserépváralját elválasztó kiemelkedés, még ma is igaz az 1248-as leírás: „ad rotundum montem”, hiszen ez az alakja nem változott meg.

Kach [kács]: A környék legrégebbi helységeinek egyike. Megemlíti Anonymus is Casu [kasu] formában. Ebből vált szabályos hangváltozásokkal IV. Béla korára a ma is

használatos Kács modern alak. Az elnevezés alapja pusztá személynév. Rokon helység: Kácsfalu (Baranya megye, ma Horvátországhoz tartozik Jagodjak néven).

Kerekkü [kerekkü]: azaz kerek kő. Az oklevélben az is szerepel, hogy a király megengedte Lambert egri püspöknek, hogy a püspökség területéhez tartozó *fyuzerku*-n vagy a *kerekkü*-n várat építhet. A lokalizálással az a legnagyobb probléma, hogy 1248 után a Kerekkő objektum már nem fordul elő, elvesztette nevét, mivel vár épült rá. Györffy György a Heves megyei Szarvaskőre gondolt, mivel 1295-ben név nélkül csak vár szerepel. Elképzelhető, hiszen Szarvaskő is a püspökséghez tartozott. A várépítési engedélyben a fentebb említett két *kő* szerepel, igen valószínűnek tartom, hogy a Füzér-kő szomszédságában levő Odor-várról van szó, ráadásul a formája is kerek. A Füzér-kőn nem, de itt volt vár, bár okleveles említéséről csak egyetlenegy tudok 1337-ből. A kérdés adatok híján nyitott marad.

Myklousluga [míklousluga]: azaz egy Miklós nevű ember rétje. Az elnevezés a 11. században történhetett, mivel IV. Béla korában a szlávban ez a szó már *luh*-nak hangzott. Ma is imert név: Cserépfalu (Miklós-lyuk-tető, Miklós-lyuk-verő, Miklós-lyuk-oldal), Kács (Miklós-lyuk-tető) és Kisgyőr (Miklós-lyuk-tető). Ám mindhárom helységben a lakosság Miklós-lugának vagy Miklós-lúgának ismeri. A hivatalos *lyuk* elnevezés tudákos etimológiával jött létre, mivel az eredeti szót – a nyelvtörténet semmibevételével – megpróbálták értelmesíteni.

Noggerurh [nogygyeür]: Ez volt az eredeti név, mivel a környéken volt egy másik Győr is (Kisgyőr), a jelző megkülönböztető jellegű. Csak 1304-ben bukkan fel a Gyos Geur [Gyios Gyeür] azaz a mai Diósgyőr elnevezés. Győr nevű helység több is van az országban, sőt még megye is.

Nozuey [noszvej]: Első említés. Valószínűleg szláv eredetű személynévből származik magyar névadással. Más Noszvaj nevű helységről nem tudok.

Panithordia [panyittorgya]: Tard községet a Váradi Regestrum már 1220-ban említi Tord formában. Amikor a Miskolc nembeli Panyit ispán birtokolta, kapta meg a Panyit Tardja nevet. Többször ez a forma nem fordul elő.

Serch [sérc, és nem zsérc!]: Első említés. Szláv eredetűnek látszik, így a jelentése 'makk', illetve 'erdőégetéssel nyert tisztás', inkább az utóbbi lehet a valószínű. Bár magam másra gondolok: Mezőzombor határában is volt Zsérc nevű rész, amely a vizenyősségre utalt, és a vizenyősség éppenséggel nagyon is jellemző volt Zsércre, főként a Cserépfalu és Noszvaj felé eső részekre. Ezzel csak a jelentést tudom igazolni, a származását nyelvtörténeti adatokkal éppúgy nem tudom alátámasztani, miként a fentebb említett szláv feltételezéseket. A Sopron megyei Sérc (Schützen am Gebirge, Ausztria) község csak hangalakilag hasonló, és a határőrizetre utal. A mai Bükkzsérc nevet 1905-ben kapta.

Tarnukbala [tárnukbála]: A Tard melletti Bála helységet királyi tárnokok lakták. Maga a helység Tard társközsége lehetett. Ez ebben a korban nem volt szokatlan, hiszen pl. Szomolyából is kettő volt egy darabig. Tard határába olvadt, már csak a Bála-völgy utal egykori meglétére.

Thebe [tebe]: pusztá személynévből származik magyar névadással. A 20. században erdészház volt ott. Jelentősebb szerepe a közeli Susselka-féle üveghuta meglétekor volt, hiszen itt ágazik el az út Cserépfalu–Répáshuta–Hollóstenő (innen Eger és Miskolc) felé. Mai hivatalos neve: Tebepusztá.

Zylag [szilág]: azaz szilfákkal benőtt terület. Magyarország történeti adataiban a Szilág elnevezés általában nagyobb területeket jelöl (vö. Szilág–Szilágység), de a mi adatunk azt mutatja, hogy ez nem egészen így van. Ez a terület kicsi volt akkor is, ma is

az, inkább a leírás alapján ritkás, ligetes szilfás volt. A XIX. századra már csak egyetlen maradt meg, hiszen a Pesty Frigyes-féle leírásban (1864) már csak Szilfa szerepel. Ma is így ismerik, pedig az utolsó szilfa is elpusztult a múlt század elején.

Zuduskafeye [szuduszkafeje]: Az összetett szó első eleme szláv eredetű, jelentése: 'hegyszoros, szurdok'. Úgy látszik, hogy erre a fogalomra ekkor még nem volt megfelelő magyar szó. A fej szónak a földrajzi jelentése: 'valaminek a kezdete, bejárata'. Ma is élő megnevezés Cserépváralja határában (Szaduszka-tető). Szóban az idősebb nemzedék még ma is Szuduszkának mondja.

b) Egyéb borsodi helynevek:

Echeg [ecseg]: Első említés: személynévből származó helységnév magyar névadással. 1882-től mindmáig Sajóecseg néven ismeretes.

Sayouvyze [sajouvyze]: A folyót már Anonymus is említi Souyou formában. Ez nem más mint a só + jó 'folyó' szó összetétele. Ám nem a sós (ízű) vizéről kapta a nevét, hanem ezen a vonalon szállították a Sóváron (Sáros megye) termelt sót. A *vize* utótagot a régiségben igen gyakran használták a patak, folyó helyett.

Heves megye

Eger: az oklevél adataiban csak a latin(osított) alakjaiban szerepel: Agriensi, Agriensis. Maga Eger városa csak 1317-től adatolható (Egur, ejtve: egür), a névadó patak pedig 1267-ből ugyanúgy. Úgy látszik, hogy tudákos etimológiával keletkezett az Agria. Vannak, akik fordítva gondolják: az Agriát értelmesítették Egerre. Meggyőző magyarázat még várat magára.

Heueswyuar [hevesujvár]: oklevelünkben a megyének a neve. A névadó vár nyilván a XIII. század elején épült, erre utal az *új* jelző. Az alapszó (Heves) valószínűleg a könnyen felmelegedő talajra utal, de a személynévi eredetet sem lehet kizárni.

Kyskampnath [kiskampnát]: a jelző a kis területre is utal („parva terra”), továbbá ezzel különböztették meg Komjáttól. Az utótag szláv eredetű szó, jelentése: 'lakó-, háló-helység'. 1359-ben: Komyati. Komját helynévre a környéken nem bukkantam. Tiszavíznyélről keletre fektetett.

Mohagtheo [mohágytő]: mohával benőtt területnek az eleje. Tiszafüred környékén létezhetett.

Eurem [eürem], azaz örvény, halászhely. A régi Eurem-ből szabályos hangfejlődéssel vált Örvény. 1951-ben megkapta a Tisza- előtagot, majd 1966-ban Tiszafüredhez csatolták. Jelenleg Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez tartozik.

Poruzlou [poruszlou]: a helységet Anonymus is említi Purozlou formában. Az elnevezés személynévre megy vissza, melynek alapja a 'törvényszolga' jelentésű szláv közszó.

Sáros megye

Ardou [ardou] azaz királyi erdőővők települése. Még a Mohács előtti időkben egyesült Nyárssal előbb Ardónyárs, majd Nyársardó néven.

Eperyes [eperjes]: nem ez az első előfordulása, 1233-ban Epuryes [epürjes] formában fordul elő. Mindkettő eperrel, számocával benőtt területet jelölt. Rövidesen Sáros megye székvárosa lett. Idegen nyelvi változatai az Eperjes névre mennek vissza. Latinul:

Eperies, németül: Preschau, ruszinul: Пряшів, szlovákul: Prešov. A német és a ruszin nevet a szlovák közvetítette.

Gregorfolua [gregorfolva]: friss alapítású községnek látszik: Gregor nevezetű ember faluja, 1332–7-ben már Geregrurlaka [geregürlaka], aztán Gergelylaka formában állapotodott meg. Mai szlovák neve: Gregorovce, tudatos fordítás: 'Gergelyék (ti. települése)'.

Kayutha [kajuta], később Kajáta, pusztai személynévből keletkezett magyar névadással. A mai szlovák neve Kojatice (képzett alak!) a magyarral párhuzamosan keletkezett.

Kapy [kapi]: jelentése 'gyepűkapu', mai szlovák neve: Kapušany a magyarból való képzővel megtoldva: 'Kapiban lakók'.

Kyussarus [küssárus]: a jelző megkülönböztető jellegű az ekkor még jelző nélküli (Nagy)Sárostól. Mai szlovák neve Malý Šariš az előtag lefordításával is a magyarból való.

Megepotok [megyepotok]: később előfordul Megyepataka formában is, míg a Megye alakban állapotodott meg. A Tarca mellékvízéről kapta nevét a falu, egykori jelentése: 'a határ, a szélső rész patakja'. Mai szlovák neve magyar mintát tükröz: Medzany: 'Medza (= Megye) lakói'.

Naas [nyás]: az -rs kapcsolatból gyakran kieshet az -r-, vö. bis 'birs', hás 'hárs'. A nyárs szónak egykor volt 'széna- és gabonaszárításra lecsontolt ágaskaró' jelentése is, azaz eredetileg alkalmi szállás lehetett. Egyesült Ardóval (lásd ott). Mai szlovák neve: Ražňany (többes szám) a magyarból való tudatos fordítás.

Sarus [sárus] nem a megyét jelöli, hanem a helységet. Azonos formában 1217-ben szerepel a Várad Regestrumban is. 1351-től jelzőt kapott Naag Sarus [nágysárus]. A sár szó jelentése itt: 'ingovány, mocsár', a helységek és az egész megye a talaj minőségéről kapta nevét. Szlovákul: Vel'ký Šariš, az előtag lefordításával a magyarból való (vö. Kyussarus).

Sebefolua [sebefolva]: Sebe (a Sebestyén egyházi személynév rövidülése) nevű ember faluja. Később zöngésedéssel a Zsebefalva alakban véglegesedett. Szlovákul: Župčany, a magyarral párhuzamos névadással keletkezett.

Sceben [szeben]: viszonylag hamar (1629-ben) megkapta a Kis- jelzőt, hogy az erdélyi Nagyszebentől megkülönböztessék. Kissé kétes hírnévre tett szert a XVII. században: ugyanis itt székelte Felső-Magyarország hóhéra. Részletesebben ír róla Jókai Mór a Szép Mikhál című regényében. A Szeben helységnév személynévi eredetű, ezt mutatja a képzett szlovák alak is: Sabinov.

Scentmyhal [szentmihál vagy szentmihály]: temploma védőszentjéről kapta a nevét. Hívták Szentmihályfalvának is, de inkább Sárosszentmihálynak ismerték, hiszen az előtag pontosan lokalizál, s megkülönbözteti a számos Szentmihály nevű helységtől. Magyar mintát tükröző szlovák neve: Šarišské Michalany, azaz 'Sárosmihály népe'.

Stroupotaka [sztoupotaka]: friss alapítású helység, hiszen az előtagban a mássalhangzó-torlódást még nem oldották fel, ennek jelentése: '(fél)sziget', az utótagon levő birtokos személyrag viszont azt mutatja, hogy a nevet csakis magyarok adhatták. A patak szó ekkor kezd meghonosodni, hiszen előfordul potok (Megepotok) és potak alakban, 1390-ben már Ostropatak. 1905-ben Osztopatakra magyarosították a nevét. Szlovákul: Ostrovany, azaz 'szigetlakók'.

Teuchy [teüik]: kissé érthetetlennek érezzük, de 1394-ben *Kystelghzeek*nek és *Nogtelghzeek*nek nevezték, így már világos a névadás alapja: tölgy + szék 'cserjék, bok-

rok, fák sűrű szövedéke'. Tudákos etimológiával Töltszékre módosították a nevét. A szlovák Tulčík a magyarból való.

Wyfolu [ujfolu]: mivel Sáros megyében hat Újfalu is volt, nem lehet tudni, hogy ez az adatunk melyikre is vonatkozik. Lokalizálhatatlan.

Wyzilua [ujszilva]: az előtag ismételt betelepülésre utal, az utótag pedig szilvával benőtt területre. Később egészen az elcsatolásig a Nagyszilva nevet viselte. A szlovák Vel'ký Slivník a magyarral egyenértékű.

Wrkutha [urkuta]: azaz az úr 'herceg' kútja. Későbbi neve szabályos hangváltással Orkuta lett. A magyar mintára keletkezett szlovák Orkucany jelentése: 'Orkuta lakói'.

Szabolcs megye

Chege [csege]: Pusztaszemélynévből alakult helységnévvé magyar névadással. 1901-ben a Tisza-előtagot kapta. Ma Hajdú-Bihar megyében fekszik.

Hortubag [hortubágy]: Nagyon koránról (1009) adatolható: Hortubaguize [hortubágyvize]. Eredetileg víznév volt (ezt a mi oklevelünk is bizonyítja). Valószínűleg elhomályosult összetétel: hort + bágy. Az utótag jelentése: 'széles felszíni mélyedés, morotva'. Erről nevezték el a pusztát, majd később a falut is. Ma Hajdú-Bihar megye része. Az erdélyi Szászföldön is van egy Hortobágy nevű folyó (németül Harbach, románul Hirtibaciu), de ez csak homonima, mivel német eredetű. Az ebből eredő magyar forma hozzáigazítás a szabolcsi Hortobágyhoz.

Kethkechkes [kétkecskés]: kettős falu lehetett. Pesty Frigyesnél: Kecskési pusztaszemélynévi eredetű. Ma a Hármaskécskes-halom és a Kecskés-fenek őrzi emlékét a tiszacsegei határban.

Mortua [mortva], azaz morotva, jelzőjét (magna) latinul adták meg. Nem dönthető el egyértelműen, hogy 1248-ban földrajzi név volt-e vagy csak helymeghatározás. Továbbá az sem bizonyos, hogy a Tiszacsege határában levő mai Morotva, Nagy-morotva az 1248-as holtágra vonatkozik-e.

Nogbezermen [nogybeszermén(y)]: az utótag népnév. A megelőző adatok egyértelműen izmaelitáknak nevezik őket. 1747-től igazolható a mai Hajdúböszörmény (ma: Hajdú-Bihar megye) elnevezés.

Ohot [ohot]: mai formája Ohat. Már Anonymus is említi Huhot formában. Pusztaszemélynévből származik, és nem az Ó + hát összetételből (soha nem ejtették így, és a nyelvtörténeti tényeknek is ellentmondana). A Hajdú-Bihar megyei Egyekhez tartozik.

Teulgescherethye [teülgyescserettye]: mai nyelvre lefordítva: tölgyes nádas vagy vízenyos területen fekvő tölgyes. 1864-ben Pesty tiszacsegei informátora ezt írja: „Tölgyere – míg a tiszta bal partján véd gát nem létezett, a tiszta áradásból nyervén tápot, a tölgyerdőt keresztül folya, jelenleg kiszáradt fenek”. Mai neve Tölgyerdő, szántóterület Tiszacsege határában.

Welges [velgyes]: a mai szóval Völgyes. Ma is ismerik, régen is, ma is halászó hely a tiszacsegei határban.

Tycia [ticja]: A Tisza folyót a régiségben Tisciának és Ticiának is írták. A név a későbbiekben szóhasadással kettévált: az sz-es forma (Tisza) a folyó nevét jelölte, a c-s forma (Tice~Ticce) a folyó holtágát. Ez utóbbi mai élő név a szabolcsi Dombrádon és Beszterecen, továbbá a szlovákiai Zemplén megyében a Felső-Bodroghozban Lelesz és környékén.

Gurgeu [gürgeü]: későbbi nevén Görög. Itt keltezték és írták az oklevelünket. A helységnév vagy a *görög* ige származéka vagy a *Gergő* személynév alakváltozata. A szlovák Spišský Hrhov (azaz: Szepesgörgő) mindkét eleme a magyarból való – az utótag tudatos archaizálással.

IRODALOM

Csánki Dezső

- 1890 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. Heves megye 53–86, Borsod megye: 161–194, Szepes megye: 245–277, Sáros megye: 278–329, Szabolcs megye: 503–544. Budapest

Dankó Imre

- 1970 Adattár a Bodrogköz és közvetlen környéke régi vízrajzához. HOMÉvk. IX, 375–409. Miskolc

Fényes Elek

- 1851 Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik I–IV. Pest

Györffy György

- 1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest: Borsod megye: 735–818.
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Heves megye 39–146. Budapest

Kiss Lajos

- 1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest

Magyarország földrajzinév-tára II.

- 1980 Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Budapest
1980 Heves megye. Budapest
1981 Hajdú-Bihar megye. Budapest
1981 Szabolcs-Szatmár megye. Budapest

Mizser Lajos

- 1998a Cserépfalu története. In: Cserépfalu hét és fél évszázada. Összeállította és szerkesztette: Nagy Károly. 14–41. Cserépfalu
1998b Cserépfalu földrajzi nevei. Uo. 117–127.
1998c Cserépfalui mondák. Uo. 197–203.
2000 Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. A Jósa András Múzeum Évkönyve XLII, 227–272. Nyíregyháza
2002 Tic(c)e. Magyar Nyelv XCVIII, 216. Budapest

Németh Péter

- 1997 A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza

Papp József

- 1967 Tiszacsege földrajzi nevei. Magyar Nyelvjárások XIII, 135–144. Debrecen

KOMMENTARE DER ORTSNAMEN AUS DEM JAHRE 1248

Das Diplom des Königs Bela IV. enthält 55 Ortsnamen (Ortschaftsnamen, Gewässernamen, Bergsnamen, Wäldernamen usw.) aus den Inneren Solnoker (Siebenbürgen), Borsoder, Heveser, Sároser (heute: Slowakei), Szabolcser und Zipser Gespannschaften. Es ist interessant, daß sie die vorwiegende Mehrheit auch heute leben. Aus der Hinsicht der Ungarischen Sprachgeschichte entsprechen diese Ortsnamen dem sprachlichen Zustand der zweiten Phase des altungarischen Zeitalters. Die Namen analysiere ich nach der Gespannschaften in alphabetischer Ordnung. Ich erweise die sicheren, wahrscheinlichen Erklärungen oder Hypothesen.

Lajos Mizser

EGY ELFELEDETT IRODALMI EMLÉKHELY ZEMPLÉNBEN: AZ ALSÓKÖRTVÉLYESI KÚRIA

FAZEKASNÉ MAJOROS JUDIT

Valahol a régi Zemplénben, a kanyargó Ondava és a Tapoly völgyében volt egy gyönyörű kert, s annak közepén állt egy ódon kúria. Abban élt egy leány, aki gyermekként tündérnek hitte magát, s felnőtt korában pedig tündérként szerették őt az emberek. Számára ez a világ, s főként a kert maga volt az éden. Ebben gyökerezett, és ebből táplálkozott művészete: versei, meséi, festményei, hímezései, s erről szól nagyregénye is. Bár hivatalosan a falut előbb Alsókörtvélyesnek, majd Hrusovnak hívták, a költő ezt a tündérkertet a szomszédos kis falucska nevével Lesznának írta műveiben, s ő maga is innen választotta művészi nevét: Lesznai Anna.

A falu és a ház

Alsókörtvélyes Zemplén vármegye középső részén, Varannó és Nagymihály között, az Ondava és a Tapoly összefolyásánál fekvő, többségében szlovákok lakta kis falu, a történelmi nevű Rákóc tőszomszédja. Bár a táj képét meghatározza a Lesznai által is oly sokat emlegetett Vihorlát, de e hegyek viszonylag távol esnek, sík területe jól művelhető. A falu a Bogáth–Radvány nemzetség egyik ősi fészke volt, majd az évszázadok során számos neves felvidéki család birtokolt itt földeket, mint pl. Rákóczi János, a Szirmayak, az Okolicsányi és a Wiczmándy család. A kúriát Szirmay András építtette 1760–1770 körül. Az épület rokokó–klasszicista stílusban épült: egyszintű, alaprajza egyszerű téglalakú, mindkét homlokzatából egy-egy enyhe középső rizalit emelkedett ki, amely az ablakok ritmusát választotta el (6–3–6). A homlokzati falakat ablakközi pilaszterekkel díszítették, melyek ión oszlopfőket imitáltak. Az épületnek magas, manzárdos tetőszerkezete volt. Legfőbb ékessége a hatalmas terasz és a parkba vezető lépcső, melyet a 19. század második felében átalakítottak, „barokkosra” formáltak. A kúria egy 16 holdas, hatalmas ősparkban állt, mely hosszan felnyúlt az épület mögötti lankára. Ebben először „Rákóczi-stílusú” rózsaparkot alakítottak ki, de a 19. században ezt is jelentősen átformálták. A kor divatja szerint fasorokkal, ritka növényekkel, egzotikus fákkal, színpompás virágokkal díszítették. A kúria egy 4000 holdas uradalom központja volt, melyet 1872-ben vásárolt meg a Moskovitz család.

A család

A család első ismert tagja Moskovitz Mór, a híres orvos volt. Maga is felvidéki származású, a családi legenda szerint szülei egy Kassa környéki kis faluban voltak kocsmárosok. Ő nagybátyja anyagi támogatásával azonban már orvosnak tanulhatott. Iskolái végeztével visszakerült szülőföldjére, és az 1831-es kolerajárvány idején hírnevet szerzett. Ekkor ismerkedett meg Kossuth Lajossal, akivel Sátorlajújhelyen közösen béreltek egy szobát, amelyben a nap egyik részében a fiatal ügyvéd fogadta klienseit, a másikon az orvos a betegeit. Ekkor került kapcsolatba Andrássy Gyulával is. Később az Andrássy család orvosa lett, ezáltal nagy tekintélyre és kiterjedt praxisra tett szert, így

jelentősen meggazdagodott. 1867-ben Andrásstól nemességet és címeres levelet kapott, és ehhez szülőföldjén birtokot is vásárolt. Így került 1872-ben az alsókörtvélyesi uradalom és a kúria a Moskovitz család tulajdonába. A nagypapa legendás alakjának emlékét és a tőle származó ereklyéket büszkeséggel őrizte a család. Ennek az unoka, Lesznai Anna is emléket állított regényében:

„György¹ egy kötet Petőfit szorongatott a markában... Első kiadás, a költő saját kezűleg dedikálta Kazinczy Gábornak.

– Családi ereklye – dicsekedett István. – Édesapám Kazinczy Gábortól kapta, aki páciense volt. Nézd meg jól ezt a karszéket, amelyen ülsz meg ezt a díványt. Kossuth Lajos ült rajtuk. Édesapám kezdő orvos korában közös lakást bérelt Kossuthnal, aki akkor még névtelen ügyvéd volt Sátoraljaújhelyen. Mielőtt útjaik szétváltak, megfizették lakásuk bútorzatát. Édesapám hamarosan Pestre került. Széchenyit is kezelte egy ideig. A nagy Andrassy megbeszélte vele minden baját és tervét. Holtig leveleztek. Mutatok majd neked néhány érdekes levelet.”²

Bár Lesznai Anna családregegyében időnként keveredik a valóság és a fikció, az imént említett családi ereklyék ténylegesen a Moskovitzék birtokában voltak.

Ennek bizonyítékát a Borovszky Samu-féle Zemplén vármegye című kötetben is megtalálhatjuk:

„Említésre méltó a kb. 7000 kötetből álló érdekes könyvtár és Kossuth Lajosnak több bútorarabja, melyeket a jelenlegi tulajdonos atyja, kivel a Kossuth család baráti összeköttetést tartott fenn, e családtól kapott és ereklyeként őriz. Ezek közé tartozik többek között a fekete bőrrel bevont hinta-zsöllyeszék.”³

Moskovitz Mór ugyan megvásárolta a birtokot, de nem élt huzamosabban Alsókörtvélyesen. Fia, Moskovitz Geyza viszont itt rendezkedett be, és a vidéki dzsentrik életmódját folytatta. Részt vett a vármegyei politikában, tagja volt a Felsőbodrogi Vízsabályozó Társulat választmányának, gazdálkodott, vadászott, kártyázott, s háza örökké telve volt vendégekkel. Tehette, hiszen édesapja nemesi címet, kastélyt, földet és pénzt hagyott rá, s felesége, Deutsch Hermína is a dúsgazdag Hatvany-Deutsch familia tagjaként jelentős hozománnyal gyarapította a vagyont. Moskovitz Geyza élvezte ezt a frissen megszerzett, tehát családi hagyományból ugyan nem gyökerező, de számára nagyon szimpatikus társadalmi helyzetet. Bár nem tagadta meg ősei vallását, de ő első-sorban magyar földesúrnak tekintette magát. Bőkezűen támogatta a helyi római katolikus templomot: megjavíttatta az épület tetejét és különböző kegytárgyakat vásárolt a templom számára,⁴ s a mindenkor plébános állandó tagja volt asztaltársaságának. Még abban is hasonult a magyar dzsentrihez, hogy birtokának jövedelme nem érte el az életmódja fenntartásához szükséges nagyságot, s néhány év alatt nehéz anyagi helyzetbe került. Egy ideig még a feleség családjától kaptak némi támogatást, de utóbb Zempléni Moskovitz Geyza kénytelen volt földjeinek nagy részét bérbe adni, csak a birtok mintegy egynegyedét kitevő erdőt és a szőlőket tartotta meg saját kezelésben.⁵

¹ A regénybeli Vedres György alakját az író egyik legjobb barátjáról, Balázs Béláról mintázta meg.

² Lesznai A., 1966.

³ Borovszky S., 1905. 18.

⁴ „Jozeph Marcinek pap idejében a hrusovi nagybirtokot egy gazdag budapesti zsidó orvos fia, Moskovits Géza vette meg. Nem volt a helyi templom adakozója, de mindenben segítette. Ő az egyháznak arany és ezüst ajándékokat adott, és ha a helyi pap valamilyen tárgyat nagyon megdicsért nála, másnap már a parókiára került. Egyszer éjszaka eltűntek a pap lovai, valaki ellopta. Moskovits a saját ménjéből ajándékozott neki lovat. Törődött a helyi iskolával is, amiért 1883-ban köszönő oklevelet kapott. (PhDr. Jozef Mazár: Nás Nizny Hrusov, Bratislava, 1996. Magyarra fordította: Eva Tomanyova).

⁵ Borovszky S., 1905. 18.

Családjában két gyermek született: 1876-ban fia, Iván,⁶ és kilenc évvel később 1885-ben leánya, Amália, akit mindenki – családtag, barát és ismerős – élete végéig Málinak nevezett.⁷ A gyerekek a család óvó biztonságában, jólétben, úri módon nevelkedtek. A teleket Budapesten egy Bálvány utcai házban töltötték, de tavasztól őszig a körtvélyesi kényelmes lak adott otthont nekik. Máli különösképpen kötődött e helyhez: a házhoz, mely számára igazi kastély volt, de még inkább a kerthez, melynek varázsát egész életében lelkében őrizte.

A műveltség megszerzése egyik feltétele a művésszé válásnak. Máli élete e téren is eltért a megszokottól. Nem járt elemi vagy középiskolába, tudását otthon szüleitől és a falusi paptól, majd a könyvekből szerezte. Édesapja híresen gazdag könyvtára rendelkezésére állt, s a fiatal leány nyitott is volt minden iránt. Érdeklődéssel hallgatta apja, majd bátyja barátainak beszélgetéseit, de nemcsak a „szavak” érdekelték, vonzotta az is, amit kézzel lehetett létrehozni. Rajzolgatott és hímzett, már nyolcéves korától érdeklődve figyelte az uradalomban summásként dolgozó mezőkövesdi asszonyok munkáit, melyek eltértek az anyja által hímzett terítőktől.

Ez a sokirányú érdeklődés egész életében jellemezte. Irodalmárként verseket írt, nagyon kedvelt műfaja volt a mese, később kritikusként is tevékenykedett, és egy életen át dolgozott egy regényfolyamon. Képzőművészként rajzolt, festett, könyvborítót tervezett, illusztrált, de a hímzés is végigkísérte életét, tervezte és egyéni technikával el is készítette alkotásait. Ő volt az első emancipált asszonyok egyike, akitől bár a feminizmus távol állt, de női mivoltára, asszonyiságára igen is nagy hangsúlyt tett:

„Egész életemben nem akartam mást, mint nem férfiművészetet adni. Az asszony ne akarjon jobbat csinálni, hanem mást.”

Lesznai Anna világa

Pályájának kezdetén Lesznai Anna a képzőművészettel foglalkozott intenzívebben. Művészi látásmódját olyan mesterek iskolái alakították, mint Ferenczy Károlyé vagy Bihari Sándoré. 1907-ben Lucien Hervé festőiskolájában tanult Párizsban. A képzőművészet mellett viszonylag korán próbálkozott az írással is. Első versei 1908. március 1-jén jelentek meg a Nyugatban, ahová unokatestvére, Hatvany Lajos útján kerültek. Ugyancsak a lap kiadásában jelent meg első kötete *Hazajáró versek* címmel, amely kedvező fogadtatásban részesült. A Nyugatban Kaffka Margit méltatta, és Adytól is elismerő szavakat kapott érte.

Lesznai Anna 1908-ban felfigyelt egy írásra a Nyugatban, Balázs Béla „Csend” című meséjére. Azonnal tudta, hogy ő ezzel az emberrel rokonlélek. Hatvany Lajos ismertette össze őket, s a két fiatal művész egy életre szóló barátságot kötött.

1911 áprilisában rendezték a Nyolcak nevű művészcsoport második tárlatát, ahová vendégkiállítóként Lesznai Annát is meghívták. Így emlékezett erre: „A *Nyolcak*

---

⁶ Zempléni Moskovitz Iván (1876–1916) jogász, szociológus. A Huszadik Század szerzője és szervezője, ifjabb Andrássy Gyula pártjának vezető politikusja volt. Katonai szolgálatteljesítés közben halt hősi halált 1916 novemberében Erdélyben. Ady így emlékezett rá Hatvany Lajosnak 1916. november 30-án írott levelében: „túl derék nagyszerű ember, a szerencsétlen Iván” – In: Ady Endre levelei. III. kötet, Szépirodalmi, Budapest 1983. Szerk.: *Belia György* 173. Lesznai Anna Adyhoz írt képeslapján az ő üzenetét is közvetíti a költőnek. Lesznai Anna hamvait az Amerikából való hazahozatal után az ő sírjában helyezték el.

⁷ Lesznai Anna születési helyére ellentmondó adatokat találunk. Néhány életrajz Alsókörtvélyest jelöli meg születési helyként (pl. A képzőművészet Magyarországon c. kiadvány). A Magyar Életrajzi Lexikon és Vezér Erzsébet kismonográfiája szerint viszont Budapesten született.

1. kép. Ady Endre: *Ki látott engem?* című kötetének borítója.
Tervezte: Lesznai Anna, 1914.

kiállításán találkoztam Adyval. A kiállításra meghívtak engem is. Csupa kedves, régi barátaim voltak köztük. Kérték, hogy én is állítsak ki. Nem festményeket, mert a festményeim nem találták elég jónak. Minden joggal. Szép kézimunkákat csináltam abban az időben. Hímzéseket. Népiesből átalakítottakat. Nahát ezeket kiállítottam és a terveket is.”

A hímzéseken, festményeken kívül ebben az időszakban Lesznai borítóterveket is készített művészbáratai számára. 1912-ben Balázs Béla *Misztériumok* című kötetének, és Bartók Béla *Négy siratóének zongorára* című kottájának tervét készítette. 1913-ban Ady *Magunk szerelme* és 1914-ben *Ki látott engem?* című kötetéhez tervezett címlapot. Ennek motívumait egy korábban készült párnáról vette, így ez az alkotás utóbb az Ady-párna elnevezést kapta. Írásművészetének új jelensége, hogy megjelenik első meséskönyve, *A kis pillangó utazása Lesznán és a szomszédos Tündérországból* címmel.

Moskovitz Amália korán, 17 évesen ment először férjhez, de Garai Károllyal kötött házassága rövid ideig tartott, fiuk születése után elváltak. 1913-tól 1918-ig Jászi Oszkár felesége volt, két gyermekük született: György 1915-ben és András

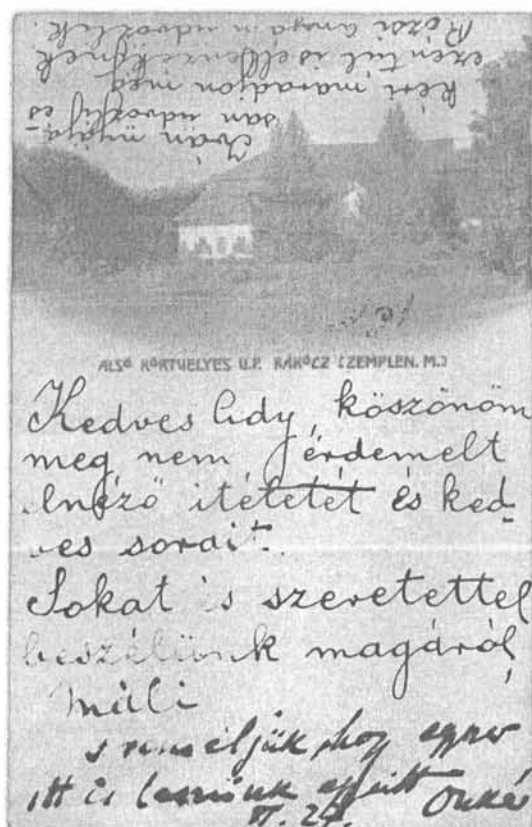
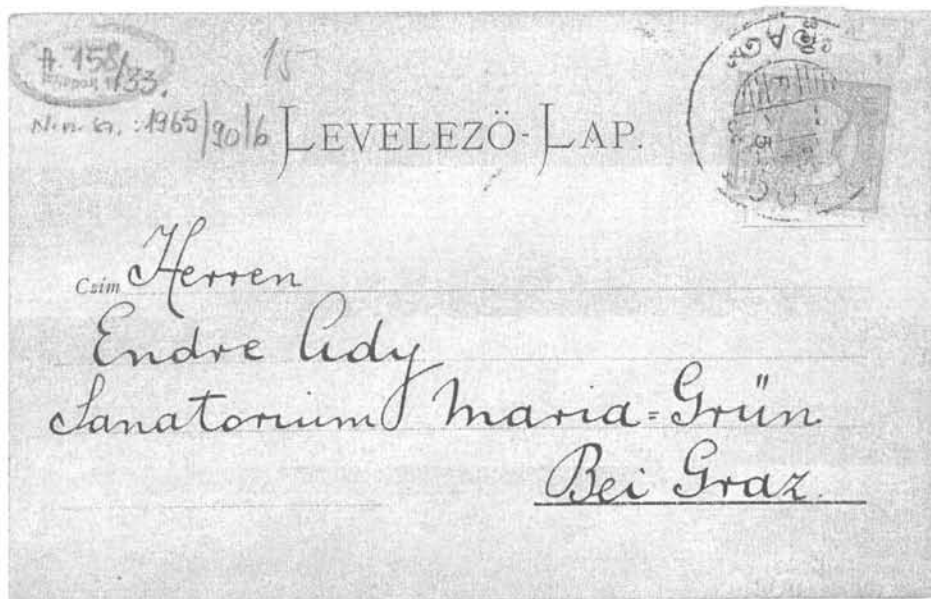
1917-ben. Jászi révén szoros kapcsolatba került a magyar progresszió legjelesebb képviselőivel: Ady Endréhez, Lukács Györgyhez, a Nyugat és a Huszadik Század körének több más tagjához barátság fűzte.

1915 őszétől egy vasárnaponként rendszeresen ismétlődő találkozássorozat helyszíne volt Balázs Béla lakása, amely részvevőinek gondolkodásmódját, világszemléletét erőteljesen formálta. E beszélgetések rendszeres résztvevője, tehát a Vasárnapi kör tagja volt Balázs Béla, Lesznai Anna, Mannheim Károly, Fogarasi Béla, Lukács György, Ritoók Emma, Fülep Lajos, Hauser Arnold, Lorsy Ernő, Tolnay Károly, Gyömrői Edit és Antal Frigyes.

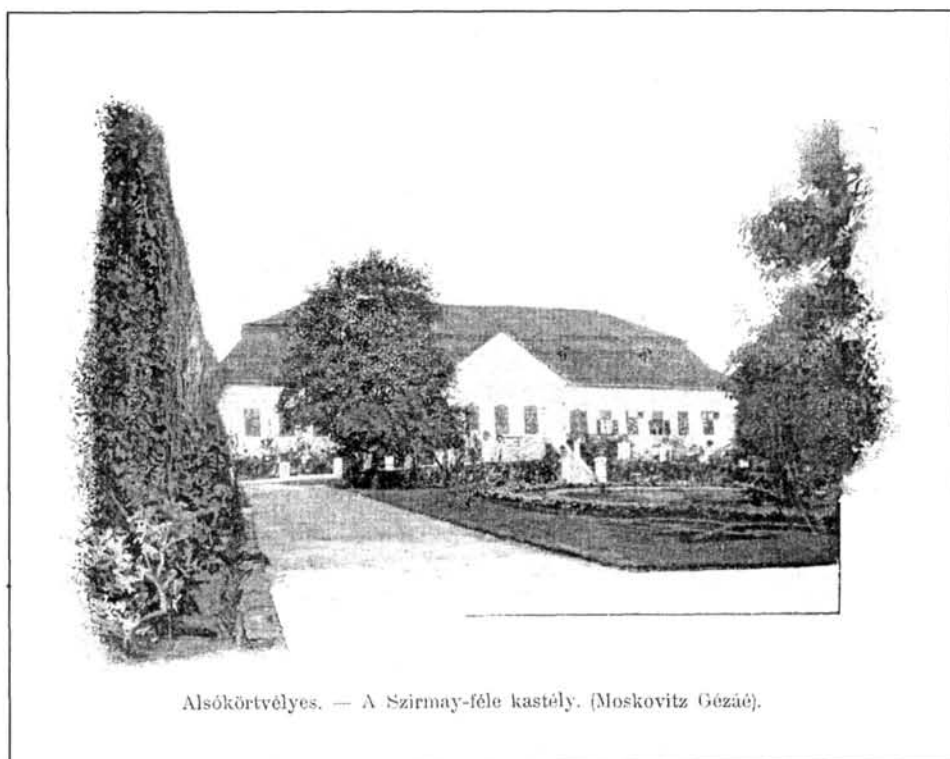
1918-ban Lesznai újabb verseskötettel jelentkezett, amely az *Édenkert* címet kapta. Bár barátai, ismerősei lelkesen fogadták és nagyra értékelték a kötet teljesítményét, az íróknak mégsem hozta meg a remélt sikert.

„Érthetetlen teljesen nekem, hogy az *Édenkertnek* nincsen sikere. Érthetetlen.” – írja naplójába Balázs Béla. Ebben az évben jelent meg a Mese bútorokról meg a kisfiúról című könyve is.

1918–19-ben – ha nem is a kívánt módon – bekövetkeztek azok a társadalmi változások, amelyekről a hazai progresszió képviselői korábban oly sokat vitatkoztak. Jászi fontos szereplője volt e történéseknek, s baráti körükből többen mind a polgári, mind a tanácskormány idején fontos funkciókat láttak el. Lesznai azt a feladatot kapta, hogy dolgozza ki az alapiskola és a középiskola rajztanításának tantervét. A Tanácsköztársaság bukása után Lesznai Anna is az emigráció mellett döntött.

2. kép. Lesznai Anna és
 Jászi Oszkár képeslapja Ady Endrének.
 1903. III. 27. (Petőfi Irodalmi Múzeum
 tulajdona)

Alsókörtvélyes. — A Szirmay-féle kastély. (Moskovitz Gézáé).

3. kép. Az alsókörtvélyesi kastély a 19. század első évtizedében. Képeslap
(Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona)

Ez az időszak több szempontból is válságos volt életében. Felbomlott Jászi Oszkárral kötött házassága, ekkor már a Vasárnapi Körből ismert, nála jóval fiatalabb grafikkussal, Gergely Tiborral élt. Birtokát, Alsókörtvélyest Csehszlovákiához csatolta a trianoni döntés. 1919 novemberétől kezdetét vette több, mint egy évtizeden át tartó emigrációja. A megpróbáltatások művészileg és emberileg egyaránt megviselték. Ennek lenyomata 1921-ben Bécsben megjelent verseskötete, az *Eltévedt litániák*.

Ezt az időszakot a bécsi emigráció éveinek nevezik Lesznai életében, bár sokat tartózkodott ez idő tájt a Hrusovvá vált Körtvélyesen is. Bécsben aktív tagja az emigránsok köreinek, továbbra is sokat találkozott a „vasárnapiakkal”, de megismerkedett Kassákkal is, és itt találkozott először József Attilával. Ekkor kezdett el foglalkozni egy önéletrajzi regény megírásának, s egy meseantológia összeállításának tervével. Mégsem az irodalom terén ért el átütő sikert, hanem festészetében talált rá egyéni stílusára. Új alkotói periódusát „bruegheli” korszaknak nevezték, mert ekkor keletkeztek furcsa, mesevilágot idéző alkotásai. E képeken összezsúfolódik minden: a falu világa, emberek, növények, állatok, kastélyok. Készültek meseillusztrációk, hímzés- és szőnyegtervek ebben a periódusban is. 1926-os bécsi kiállítása nagy szakmai sikert aratott.

1931-ben Lesznai Anna és Gergely Tibor visszatértek Budapestre, s 1939-ig Magyarországon éltek. Ebben az időszakban nem annyira az alkotói, mint inkább az irodomszervezői-kritikusi tevékenysége vált jelentőssé Lesznainak.

Volt férje, Jászi Oszkár már 1925-től az Egyesült Államokban élt. Az ő sürgetésének is hatása volt, de egyre több jelből érzékelték is, a fasizálódó Európában nincs többé maradás. Az utazásra jó alkalmat adott egy meghívás Ohio államba, egy nyári kurzus megtartására. Tudta, hogy amíg a helyzet nem változik gyökeresen, nem térhet vissza. Ezt az újabb emigrációt azonban sokkal nehezebben viselte:

„...itt művészileg elsorvadok, emberileg nagyon szenvedek.” – panaszkolta egy levelében Jászinak. 1939 nyarán egy művészeti kurzust és öt nyilvános előadást tartott a magyar népművészetről. Ez jelentette pedagógiai munkájának kezdetét. Később Bostonban és Cambridge-ben tanított, de megviselte, hogy eközben távol kellett élnie férjétől. Ezért inkább magántanítványokat vállalt, majd festőiskolát működtetett.

A háború éveit állandó rettegésben élte, várta otthonról a híreket. Az otthonról érkező hírek pedig borzalmasak voltak, elveszített mindent és mindenkit: otthon maradt fiát megölték, házát kirabolták majd kisajátították, rokonai, barátai, művésztársai meghaltak. Az európai háború befejeződés után feléledt a remény, hogy talán hazatérhet, majd rá kellett jönnie, nem térhet vissza. Nincs hová, és nincs kihez. Az amerikai évtizedekben fő tevékenysége a tanítás, az oktatás lett. Az ekkor keletkezett előadások egy sorozata fennmaradt angol nyelven, amelyet a hagyatékát gondozó Hatvany Lajos Múzeum A tervezés művészete című kiadványában megjelentetett. Emellett újra hímezésekkel is foglalkozott, s kialakított egy új, egyéni hímezéstechnikát.

Verset már ritkán írt – elapadt a forrás. Viszont megvalósította élete legnagyobb vállalkozását: befejezte a még a 20-as években elkezdett, s több évtizeden át írt nagy családregejét, amely *Kezdetben volt a kert* címmel jelent meg. Önéletrajzi ihletésű műve egy nagy terjedelmű, szélesen hömpölygő regény. Két felvidéki család történetét meséli el, az egyik egy tősgyökeres magyar mágnás, a másik a betelepült zsidó földbirtokos famíliája. A cselekmény az 1860-as években kezdődik és 1920-ig tart, a helyszínek pedig a „mozdulatlan” Zemplén vármegye és a fejlődő, majd forrongó Budapest. Lesznai Anna sokat tud e letűnt világról, s mindent el is akar mondani róla. Talán ez okozta a legnagyobb nehézséget is önmaga számára.

„Ezer éve kezdtem egy regényt, nincs kész, megpróbáltam mindent beletenni, ez a baja. Szétfolyik. Én vagyok egyetlen egysége – írta Balázs Bélának még 1945-ben.

De végül elérte a kitűzött célt, s sikerült hitelesen ábrázolnia ezt a már pusztulásra ítélt világot. Épp ez a regény fő erénye: a felvonultatott alakok életszerűsége, és a kor atmoszférájának remek érzékeltetése. A regényben megjelenik a magyar társadalom minden rétege: a falu sokféle nagyúri, dzsentri, zsidó és paraszt alakkal, s a város a cselelődtől a bankigazgatóig, majd a századelő polgári társas életének és a művészvilágnak számos képviselője. És természetesen megörökítődik a regény által az író saját családjának története, s azzal szerves összefüggésben felidéződik a körtvélyesi idill.

Körtvélyes mint művészeti szalon

Az 1920–30-as évek művészvilágában Körtvélyes neve fogalom volt, szinte mindenki ismerte. Tudták, hogy van egy sziget ebben a zaklatott világban, ahol szabadság, béke és nyugalom, és nem utolsósorban Máli baráti szeretete várja őket. S jöttek is, Magyarországon élők és emigránsok, írók, költők, festők és barátai.

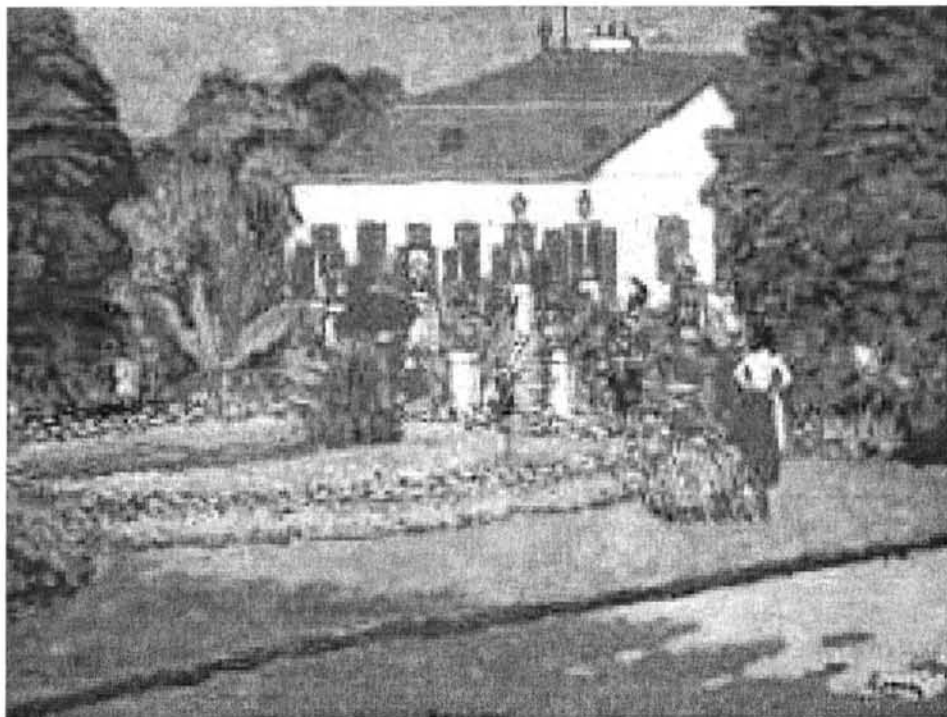
Körtvélyes ekkor immár sokadik virágkorát élte. Annak idején Máli édesapja is rengeteg vendéget hívott, s rokonok, a környékbeli magyar nemesség, a Körtvélyesen és a környéken szolgáló papok mind-mind az asztaltársasághoz tartoztak. A Budapesten

töltött teleken azonban más társaság is összegyűlt a Moskovitz-házban. Jászi Oszkár így ír erről naplójában:

„Zempléni Moskovitz Geyza, ifjabb Andrássy Gyula bizalmas tanácsadója, nagy műveltségű úri gavallér, gazdag és szeretetre méltó ember (...) nyílt házat tartott Pesten, s bárki barátaink közül⁸ meghívás nélkül felmehetett hozzájuk vacsorára. Örömet leltek benne, hogy házában legkülönbözőbb pártállású és világnézetű emberek találkoztak, és ott éjjelig elvitatkoztak irodalmi és politikai kérdésekről. .... Szellemes, briliáns, bőkezű háziurunk ezeket az informális társas estéit valószínűleg a Kipling akkor nagyon divatos könyve mintájára nevezte el, a dzsunglival azt akarta kifejezni, hogy egy csomó össze nem tartozó, különös és eredeti emberpéldány verődött ott össze.”

A ház gyakori vendége volt Ady Endre is. Erre Lesznai Anna így emlékezett vissza:

„Adyval, akinek versei már rég elkápráztattak, apám házában találkoztam először szemtől szembe. Apám nem szerette a legújabb irodalmat. Rögtön összevesztek; a vita folyamán mérgezett nyilak és irodalmi teóriák helyett Ady- és Petőfi-sorok ütköztek össze a sűrű dohányfüstben. Ady Adyért, apám Petőfiért harcolt; remekül mulattak, és egyikük sem kételkedett abban, hogy ki a győztes.”

4. kép. Rippl Rónai József: A körtevényesi kastély. 1907.
(Magyar Nemzeti Galéria, olaj-karton, 52x70)

A pesti szalon vendégeit Moskovitz Geyza szívesen látta körtevényesi birtokán is, és szokásos társasága mellett nyaranta feltűntek a pesti művészek is. Lányának emlékei

⁸ Itt Jászi elsősorban a Huszadik Század című folyóirat fiatal munkatársaira gondol, e lapnál dolgozott Moskovitz Iván is.

szerint inkább festők jöttek hozzá, kevesebb író volt közöttük. A legnevesebb közülük Rippl-Rónai József volt, aki kétszer is vendégeskedett és festett Körtvélyesen. Tőle maradt fenn a kastély legszebb ábrázolása: egy 52x70 cm nagyságú olaj-karton festmény, amely az épület hátsó frontját ábrázolja: a teraszt a barokkos lépcsővel, a kertben néhány alakkal, de a fő hangsúly itt is a színpompás kerten van. Az 1907-ben készült alkotáson még érződik a francia impresszionizmus hatása (a fény-árnyék hatás, a folyamatos körvonalak feloldása), de már néhány vonásában felismerhető a kialakulóban lévő rippl-rónais stílus: a tiszta, keveretlen, erős színek (a kert zöldjei, a szoknya és a napernyő lángvöröse), az azonos nagyságú és azonos színű ecsetvonások (az ún. „pötyögtetett” festésmód). Lesznai visszaemlékezései szerint a környékbeliek kinevették apját, s nem sokra értékelték a pesti festők képeit, de annál inkább tetszettek ezek a képek a falu egyszerű lakóinak, különösképpen az egyik kastélyban szolgáló leánynak, aki ha csak tehette, ott ácsorgott a festő háta mögött, s álmélkodva csodálta a kép elkészültét. És gyakran ott állt és tanult e festőktől maga Lesznai is.

Az 1910-es években – még apjuk életében – már a gyerekek, Iván és Máli barátai töltötték meg étellel nyaranta Körtvélyest. Ezt így idézi fel az író a regényében:

„Sorra érkeztek Liszkára⁹ Lizó¹⁰ egyéb barátai is. Úgy jöttek, mint a népvándorlás ifjúságtól duzzadó törzsei, melyek a régi fáradt nemzetek területére hatolva új isteneket, új mórest, új nyelvet hoztak magukkal. Klára még szelíden küzdött a régi rend fenntartásáért, de lassanként meghátrált. A cselédek zsörtölődve hordták délidőben a reggeli-tálcákat a későn kelő vendégeknek. A piktorok a faluban állították fel állványukat, az írófélék pedig a legdicsőbb nyári napon is a szobájukba zárkóztak, s csak estefelé bújtak elő szellőzködni. Ez István és Klára¹¹ szemében a helyi szépség hálátlan semmibevevése. Az új vendégek jóba voltak mindenkivel, Istvánt és Klárát tisztelték, de kis körük mégis idegen test maradt a liszkai világban. Éjszaka mind felébredtek, akár a bagoly, és a legváratlanabb helyeken gyülekeztek hosszú, hajnalig tartó dumákra. A liszkai falak csodálkozva hallgatták vitáikat, melyekben szó sem volt kertről, természről vagy a vármege dolgairól...”

S kik voltak ezek az ifjú barátok? Festők a Nyolcak közül: Berény Róbert, Orbán Dezső, Tihanyi Lajos, íróársak: Kaffka Margit, Lukács György, Jászi Oszkár és az egyik leggyakoribb vendég, a jó barát: Balázs Béla. Ritoók Emma így idézi fel a körtvélyesi hangulatot:

„Különben nagyon jól töltöttem azt a pár hetet. A nappalok az őszi napsütésben, a fenyők vagy virágok között, reggelizés a terrasson, az esték be az éjszakába 1–2 óráig petróleum lámpa mellett, régies intim bútorok közt és a sok-sok asszony probléma, mely

⁹ A regényben Lesznai Anna mind a szereplők, mind a helyszínek nevét megváltoztatta. Liszka Körtvélyes megfelelője. Nevét az író valószínűleg Leszna, a szomszédos falu nevéből képezte. Más települések esetében pedig olyan neveket alkalmazott, amelyek léteztek valóságosan is, de más települést takartak. Pl. a regénybeli Legenye az Nagymihály, Szöllöske Sátoraljajúhely megfelelője. Mindkét helynév előfordult valóságosan is Zemplén vármegyében, de nem a járás, illetve a megye székhelyeként.

¹⁰ Berkovics Lizó alakját Lesznai Anna önmagáról formázta, bár az élettörténet és a főhős regénybeli sorsa szándékosan és észrevehetően eltér néhány dologban, így a valóság és a fikció keveredik a regényben. Pl. Lizó „csak” költő, nem foglalkozik képzőművészettel, vagy Lizó „csak” szerelme Faludy Ákosnak, akit Jászi Oszkáról mintázott, a valóságban pedig házasok voltak. Lesznai csak néhány történelmi egyéniséget és korabeli politikus nevét „tartja meg” regényében, így Kossuth, mindkét Andrássy, Ady Endre, Tisza eredeti nevén szerepel, de barátai, ismerősei nevét – akik pedig szintén fontos szerepet vittek a magyar történelemben – megváltoztatta. Alakjuk mégis egyértelműen felismerhető: Jászi Oszkár–Faludy Ákos, Kaffka Margit–Leóna, Balázs Béla–Vedres György, Lukács György–Aranyossy László néven szerepel a regényben.

¹¹ Berkovics István és Klára, az író szüleinek, Moskovitz Geyzának és Deutsch Herminának megfelelői a regényben.

felvetődött... A levegőváltás, a háziasszonyok szívessége – anyja is finom, kedves asszony volt – sok könyv és sok intellektuális beszélgetés, asszonyi dolgokban nyílt és okos felfogása – minden vonzó volt, amire emlékszem. Egyetlen egyszer keveredtünk nagyobb vitába a nemzetiségi kérdés felett, de ez sem ment túl a teoretikus vita keretén.”¹²

A körtvélyesi világ érdekes dokumentumai az ebből az időszakból fennmaradt képes levelezőlapok.¹³ Fontosak, hiszen a képzőművészeti alkotásokon kívül csak néhány fénykép maradt meg az épületről, így csak általuk idézhető fel a kastély eredeti kinélete.¹⁴ Rendkívül érdekes az a két képeslap, amelyeket a Petőfi Irodalmi Múzeumban őriznek, mert ezek esetében a képnél sokkal lényegesebb a feladó és a címzett, valamint az elküldött üzenet. Az egyiket Lesznai Anna és Jászi Oszkár küldte Adynak, a másikat Lesznai Márffy Ödönnek.¹⁵ Különösen az Adyhoz írt képeslap szövege sokatmondó:

„Kedves Ady, köszönöm meg nem érdemelt ítéletét és kedves sorait. Sokat és szeretettel beszélünk magáról. Máli

S reméljük, hogy egyszer itt is leszünk együtt. Oszkár

Iván¹⁶ nyájasan üdvözlí és kéri, hogy maradjon meg ellenzékének.”

Moskovitz Geyza halála (1913) és a világháború kitörése azonban véget vetett ennek az idillnek. Balázs Béla 1918. augusztus 4-én ezt írta naplójába:

„Aztán Körtvélyesre mentünk. ... Körtvélyes gyönyörű volt. Geyza bácsi (Máli apjának) halála óta csöndesebb. Rajtunk kívül nem is volt ott senki.”¹⁷

A háború alatt több súlyos tragédia érte Lesznai Anna családját. Az erdélyi harcokban meghalt bátyja, Iván, akiről Jászi így emlékezett:

„... jeles jogász és humanizmussal átitatott, konzervatív igazságkereső, aki az első világháborúban esett el, mert nem akarta azokat a kiváltságokat élvezni, melyeket kaptányi rangjánál és koránál fogva, azon kívül összeköttetései révén kaphatott volna.”¹⁸

Ráadásul a család megélhetését jelentő birtok sorsa is bizonytalanná vált. Az oroszok a Zemplénbe való betöréskor elfoglalták a területet, majd az elcsatolás és a tagosítások nehezítették sorsát. 1920-tól Alsókörtvélyes Csehszlovákiához került, s ekkortól Hrusovnak hívták.¹⁹ A család egy része, különösen az író nő édesanyja szerette volna, ha Lesznai Anna Jászi „érdemeire tekintettel” Masarykhoz fordul a birtok egyben tartása érdekében, de ez nem járt eredménnyel. Elvesztették birtokuk ¾ részét, s így mintegy 1000 hold maradt az ő, s Iván három gyermekének tulajdonában. A tanácskormány idején betöltött szerepe miatt ugyan Magyarországot el kellett hagynia, de Körtvélyesre visszatérhetett. Lassan helyreállt a régi rend, a nyarakat újra a birtokon töltötte, a telet

¹² Ritoók Emma Évek és emberek című visszaemlékezése (Kézirat).

¹³ A szerencsi Zempléni Múzeum képeslapgyűjteményében 3 db Alsókörtvélyest ábrázoló képes levelezőlap található.

¹⁴ Érdekes, hogy a képeslapokat még regényében is megemlíti az író nő. „Az asztal lapján két afféle újdívatú képeslap. Az egyiket édesanyja címezte, képes oldala a lizskai kastélyt ábrázolja. Lám, az otthoniak ilyen újításokba bocsátkoznak! Édesapját biztos valami éhes vándorfényképész beszélt rá erre a luxusra, aki ebből eszik majd kigulyást három hétig. Jól esik a hosszú, alacsony kastély képét látni. Erre a nagy juhar, itt a teraszon pici alakok...”

¹⁵ Rendkívül érdekes, hogy mindkét lap köthető Boncza Bertához, azaz Csinszkaéhoz, hisz az egyik lap első férjének, míg a másik a második férjének szól, de ez teljesen a véletlen műve, hiszen a lapokat 1913-ban adták postára.

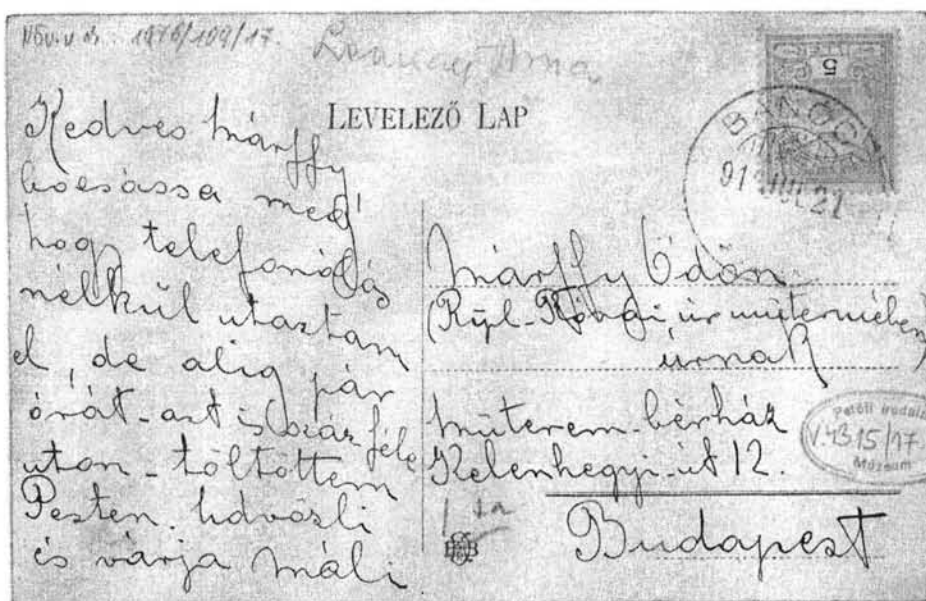
¹⁶ Lesznai Anna bátyja, Moskovitz Iván.

¹⁷ Balázs B., 1982. 326.

¹⁸ Bátyjáról Lesznai a regényben Berkovics János alakját formázta meg, egyéniségéről hű képet alkotva. Halálának körülményeiről és holttestének hazahozataláról is ír a művében.

¹⁹ Mai elnevezése Nizny Hrusov.

5. kép. Lesznai Anna képeslapja Márffy Ödön festőművésznek, 1913. VII. 21.
(Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona)

6. kép. A kastély az 1910-es években. Képeslap
(Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona)

pedig a városban, csak nem Budapesten, hanem Bécsben. A barátok azonban még csak elvétve jöhetnek, s az olyannyira szeretett éden a „magányos Körtvélyes” elnevezést kapta ebben az időben Balázs Béla naplójában.²⁰

Az 1920-as években gyakori vendége a körtvélyesi háznak Jászi Oszkár annak ellenére, hogy Lesznai már évek óta Gergely Tiborral élt, s Jászitól 1920-ban hivatalosan is elvált. A válás ellenére kapcsolatuk baráti maradt, s életük végéig – az amerikai években is – leveleztek egymással. Jászi örömmel találkozott itt közös gyermekeikkel, bár a nevelési elveket néha azért kritizálta, ő létszerűbb körülményeket szeretett volna fiainak.

Miután Lesznai Anna és Gergely Tibor 1931-ben hazaköltözött Budapestre, Körtvélyes is új életre kelt. S míg az apa idején az utolsó uradalmi szalon, majd a háború előtt az ifjú nemzedék irodalmi szalonja volt, ekkortól új értelmet, új funkciót kapott: művészeti alkotóházzá lett, mely a fasiszálódó Európában a béke és nyugalom egy ritka szigetét jelentette vendégei számára. S vendégek voltak ismét szép számmal. Lesznai szerette utánozni apja néhány számára szimpatikus vonását. Éppoly nagylelkűséggel pártolta az ifjú, bontakozó tehetségeket, amilyen szeretettel apja fogadta házában a századelő ifjúságát. Falk Miksa utcai, majd Csaba utcai lakása állandóan telve volt művész-barátokkal. Vészi Endre így emlékszik vissza erre:

„...a kezdő költőt és gyakorló vésnököt már pártfogó ajánlásokkal küldték egymáshoz: költő a költőhöz, szerkesztő a szerkesztőhöz, egyetlen érvényes varázsmondattal, hogy a szigorral és szeretettel gyámolítandó ifjú tehetségesnek találtatott.

Ilyen üzenettel kerültem egy lélekben, testben, segítő szándékban dús asszonyi óriáshoz, Lesznai Annához, akinek annak idején maga Ady is verset ajánlott. Így léptem át a Csaba utca 7/b. egyik lakásának küszöbét, egy népmesei színekben és fényekben ragyogó manzárd-műtermet, a meredek tető alatt.

Lesznai oszlopos jelenség volt, középen kettéválasztott, fényesre kefélt hajával, néhány évvel a negyvenen túl; bokáig érő sötét ruhát viselt, lapos sarkú, pántos cipőt, s ahogy visszaemlékszem arcának gyümölcspírjára, bizalommal vizsgálódó meleg szemére, ifjúkori mitológiámban ott látom őt a mesebeli alakok között. Csakugyan: áradt belőle a sokirányú, szeretetteljes érdeklődés, sőt féltés, hogy vajon ez a tizenkilenc éves fiatalember, akit verseinek megismerése után habozás nélkül költőnek fogadott el, s akit – később így írt rólam a Nyugatban – a vésnöki formák szigorú tiszteletére neveltek; ez a fiú mire is viheti az életben ilyen soványan, szegényen, kevésbé edzetten. Útközben nem fújja-e messzire a szél, nem hal-e éhen egy utcasarkon? (...)

A műteremszobában, ahol a falakat stilizált, folklorisztikus festményei díszítették, nagy uzsonnatálat tett elem; rózsaszínű sonkát, vörösbarnára érett kolbászt, fokhagymától illatos főtt szalonnát, paprikát, paradicsomot, majd körtét, almát, diót – nemes szíve és körtvélyesi birtoka ajándékait.

Jöttek hozzá sorra költők, írók, festők, eszmét cserélni és áldozni a gyomor örömeinek. Itt találkoztam a kopaszodó, sápadt, fanyarul ironikus Fenyő Lászlóval, az őszi Pest költőjével, Jékelyvel, akit Toldalagi Pállal szinte egy időben közölt Kárpáti Aurél, majdnem kolumnás terjedelemben a Pesti Naplóban; Berény Róberttel; a katolikus Jelenkor antifasiszta szerkesztőjével, Katona Jenővel, Szegi Pállal; és Hajnal Annával, aki menyasszonyi mosollyal és modern sapphói dalokkal járt-kelt a világban, s akinek készülő házasságát Lesznai annyira támogatta. Külön bekezdést igényelne a földi jók élvezé-

---

²⁰ Balázs B., 1982. 432.

*tében, ártatlanul harsogó, boldogan trombitáló Berda József, akiben a tisztelet legalább akkora volt a ház asszonya iránt, mint örökké csillapíthatatlan étvágya.*²¹

Itt látta vendégül Lesznai Anna a Bécsben megismert József Attilát is, s közösen szerkesztették a Virágos szerelem című antológiát, amelybe a magyar irodalom legszebb szerelmes verseit gyűjtötték össze. De rajta kívül gyakori vendég volt a műteremlakásban Balla Frigyes, Bálint György, Radnóti Miklós, Ortutay Gyula, Vas István, Zelk Zoltán, a festők közül Dési Huber István, Gráber Margit, Bernáth Aurél, Ferenczy István, Kassák Lajos, Kner Imre és Albert, tehát kortársak és fiatalabbak egyaránt. Lesznai Anna lakása hasonló légkörű találkozóhelye volt a művészeknek, mint unokatestvére, Hatvany Lajos Bécsi kapu téri háza, csak talán nyitottabb, fesztelenebb hangulatú annál.

S ezek a művészbárók meghívást kaptak a körtvélyesi házba is, ahol így nyaranta népes vendégsereg gyűlt össze. Pestről gyakori vendég volt Berény Róbert, Csécsy Imre, Fenyő László, Gráber Margit, Gyömrői Edit, Hatvany Lajos és Ferenc, Hatvany Viola, Kassák Lajos, Káldor György, Kmetty János, Majoros István, Ortutay Gyula, Vilt Tibor és természetesen házastársaik. De nemcsak Pestről érkeztek ide vendégek. Az emigránsok közül Dániel Arnold, Dienes Pál, Hock János, Jeszenszky Imre, Mannheim Károly, Szende Pál, Szlovákiából Boross Géza, Fazekas Sándor, Fábry Zoltán, Mihály Ödön, Madzsar Lili, Palotai Boris, Bécsből Richard Goetz újságíró, Frieda Salvendy festőnő, Hedwig Schaxel pszichoanalitikus, Mocsányi Pál töltött itt hosszabb-rövidebb időt. Természetesen a művészvendégeken kívül a családtagok: Gergely Tibor, Máli fiai: Garai Károly, Jászi György és András és a család ismerősei, barátai is gyakran tartózkodtak Körtvélyesen.

Gráber Margit festőművész Emlékezések könyve című írásában így emlékezik e helyről:

„Lesznai Anna – Máli – körtvélyesi birtokán sokunkat vendégül látott. Rippl-Rónai József nagyon szépen megfestette a kastély hátsó teraszát és előtte a virágokat, de számomra a kastély és kertje nem ilyen volt. Elvarázsolt kastély volt egy óriási park közepén. Sok mindenki megfordult ott. Ady, Kaffka Margit, Lukács György, költők, festők, feleségek, szerelmek. Ha telt ház volt, huszonketten ültünk az asztalnál. Máli szívében mindenki elfért. Óriási búbos kemencéhez hasonlítanám, aminek padkáján mindnyájan meg tudtunk melegedni. Legerősebb a szeretet volt benne. (...)

Körtvélyes. Sokan említik a magyar irodalomban. Legtöbbet maga Lesznai Anna, mégis megírom önmagamnak saját emlékeimet, számomra milyen volt.

A leírást hátulról kezdem, a konyhán. Ott sokat tartózkodtam, festettem is benne. Vastag falaival, bolthajtásos, tágas terével és a hozzá tartozó zugokkal, sürgölődő figuráival szebb volt, mint egy németalföldi festmény. Ebédnél tízen ültek az asztalnál cselédek, de én már csak Mariskára emlékszem személy szerint. Ő volt a fő szobalány, aki Málinak segített az öltözködésnél, és egyben-másban bizalmasa is volt. Meg Jakubnyára, aki a kenyeret sütötte. Ez az időse asszony némán dolgozott egész nap, és a kemencepadkán aludt. Bár Jancsi és Juliska nem került a lapátra, egész valója mégis árnyékot vetett a fenti tündérvilágra.

Kísértetek nem voltak a konyhán, ám a kastély hajdan volt lakói olyan elevenen jelentek meg Máli meséiben, mintha mindjárt átjönnének a szomszéd szobából.

Máli édesanyja vagy száz évvel ezelőtt rendezte be a házat. Aztán a szalon sárga selyemhuzata elvászott, és búsan csüngtek a kerevet rojtjai. Egy kis íróasztal alatt egy

---

²¹ Vészi Endre: Káprázatok éve. Múlhatatlan arcok. Vésziről Lesznai Anna kritikát írt a Nyugatban 1935-ben.

nagy kutya ült, amittől mindig megijedtem, nem látszott, hogy gipszből van. Vacsora után inkább a könyvtárszobában üldögéltünk. Máli hímezett, (...), mi meg játszottunk mindenféle, általunk kitalált játékot.”

Mousson Tivadar francia származású, Nagymihályon élő festőművész szintén gyakran volt a körtvélyesi ház vendége. Egyik levelében a következőket írta:

„Máli nagyon jól van (...) három hétig voltam náluk; naponta együtt festegettünk a legvidámabb hangulatban, az estét pedig néha egész zajos jó kedvvel töltöttük 1, 2 óráig éjfél után. (...) Ha visszaemlékszem, az aranysárga lesznei nedű mellett komoly diskurzus nem is volt – pillangó gondolatok, hangos vígság (...)”²²

Körtvélyest számos képzőművészeti alkotás megörökítette a házigazdák (Lesznai és Gergely Tibor) és vendégeik által. De az irodalomba sem csak a költőnő által vonult be. E helyhez kötődő élményeit, gondolatait így szólaltatja meg a tragikus sorsú költő, Fenyő László Körtvélyes című versében:

*Szelíd Körtvélyes, gyönyörű Körtvélyes –
ily közel élni a földhöz be édes
lehet, jó biztonság, megnyugtató.
Én döccenek, kóválygok, mint a részeg,
hosszú útról partra szállt tengerészek,
kiknek a föld is még kicsit hajó.*

*Nézek... Nézem darázs-izgatta kelyhét
egy dáhliának... Fatönkön a fejszét...
Félig-hasadt diók csendéletét...
Nézem a hullt almák nehéz avarját:
az élő-fűvet körben eltakarják,
halvány a zöldjük, pirosuk sötét.*

*Mélázva, lassan járom be a parkot,
tízféle zöld rezeg rám, egy se harsog,
suttog a kavics is lábom alatt.
Fáraszt e csönd, e hervadt kerti bőség –
de már az alkonyat izeni hűsét
a holdkeltének. Zizzenés szalad.*

*A szellő duhajnak szánt nótaszót hoz:
egy pálinkás rutén lakodalom rossz
vásári vígassága kurjogat.
Legyen boldog a leány és a párja,
sorsuk állati, vad szomorúsága
tép büntudattal s könnyel fojtogat...*

*Asztalomon kis petróleum-lámpa:
tágabb udvarú, szívesebb a lángja
mint gyermekkorom éjszakáinak.*

---

²² Mousson Tivadar levele Fülep Lajoshoz. (Högyész, 1922., VIII.12.) Közölve: Fülep Lajos levelezése II. 1920–1930. Budapest, 1992. 137–138. Szerk.: F. Csanak Dóra.

*A falról – olajnyomaton – Petőfi
bajúsa, szemöldöke ellenőrzi
lassan készülő kéziratomat.*

*Sándor, Sándor... Te már az én koromban...
Fogadj költőnek, lenn, haló porodban...
Maholnap harminchárom leszek én,
mint Krisztus egykor, hogy megfeszítették...
Részletekben viszem sorsom keresztjét
e sík földön: a Gyötrelmek Hegyén...*

*Vendég vagyok, szerény mosolyú vendég,
szeretet tart itt, mennék, mégis mennék,
fáj ez a béke, nyugtot nem lelek.
Lomb, levegő, lelkem, mind olyan őszi –
Ki tudja, a hold mért szeret időzni
ha felkel, a templomtorony felett.*²³

Lesznai Anna is egyre jobban kötődött ehhez a világhoz. Sokáig ő is vendégként járt haza Körtvélyesre, de ekkoriban úgy élt itt, mint gyermekkorában: Körtvélyes volt az igazi otthon. Bármennyire is szerette azonban ezt a helyet, lehetetlen volt itt maradnia, mint ahogy Magyarországon, sőt Európában sem maradhatott. A legfájdalmasabb mégis az innen való búcsúzás volt:

„Körtvélyesről elmenni nehéz volt. Éreztem, hogy a falu azt várja, hogy identifikáljam magam sorsával, és maradjak. Azt, hogy mégis elmentem, és hogy sorsom olyan ambivalens, hogy el kellett mennem, megtanított rá, hogy nem vagyok úr. Úr az, aki vállalja birtokával szemben a felelősséget.”

Hogy minden önvád jogtalan, s hogy nem maradhatott, ezt a történelem és a család újabb tragédiája igazolta. Néhány hónappal távozása után a németek bevonultak Csehszlovákiába. Első házasságából született legidősebb fiát, Garai Károlyt – aki nem ment velük Amerikába – a németek agyonlőtték, mert angol útlevelet találtak nála.

A háború ismét véget vetett egy békés, derűs életnek, csakúgy, mint az első világegyes idején. Körtvélyes abban az időben is csöndessé, kihalttá vált, de akkor túlélte. Utána jött még újjáéledés, felvirágzás. A második világháború azonban nagyobb pusztítást hozott, a virágzó művészi fészek, a nyugalom, a béke és a szeretet édeni szigete végérvényesen elpusztult. Lassan már emléke is feledésbe merül.

***

1965-ben Lesznai Anna és férje, Gergely Tibor hazalátogatott Magyarországra. Az író nő magával hozta a több évtizeden át írt kétkötetes regényét, melyben megörökítette családjának történetét, s melynek így egyik központi helyszíne Körtvélyes lett. Itthon nagy-nagy szeretettel fogadta a hazai művészvilág. Annyira jól sikerült a látogatás, hogy az akkor már nyolcvan évén felül járó művész a következő nyáron újra vállalkozott a hosszú útra.

---

²³ Fenyő László: Körtvélyes. Nyugat, 1935. 11. szám

Kétszer utazta át az óceánt, de a közelben lévő, oly igen szeretett Körtvélyesre nem látogatott el. Valószínűleg ő is hírt kapott az ott történetekről. A II. világháború alatt a kastélyban katonakórház működött. A háború után szétlopták a kastély berendezését, tönkretették a könyvtárát és a mellette lévő kertet fölosztották, szétparcellázták. Ezután egy ideig a kastélyt magtárként használták – ide gyűjtötték az ún. kontingenseket (a kötelezően beszolgáltatott terményt) a magántermelőktől. Az ötvenes években, kollektivizáció idején a helyi Nemzeti Bizottság működött benne. A kúriát kívül, belül átalakították: az ablakok egy részét befalazták, a teraszra vezető lépcső díszkorlátját elbontották, s a manzárdos tető helyett lapos, szürke hullámpalás tető került az épületre. Pincéit a termelőszövetkezet használta.

Lesznai Anna nem akarta látni ilyen állapotában Körtvélyest, hiszen mindaz, ami a szépséget jelentette, a 16 holdas őspark, a fenyő- és platánsorok és az általa oly sokszor megörökített virágok elenyésztek. S annak az embernek, aki azért rajzolja le a virágot, mert fáj neki a szépség elhervadása, gyötrelmem lett volna látni az éden elpusztulását. Így legalább tudatában: emlékeiben és képzeletében olyannak maradt meg, amilyen hajdan volt.

Lesznai hazalátogatásáról Gráber Margit a következőt írta:

„Az üldöztetések idején, mint egy hajótörött a puszta szigetre, úgy hajózott át az övével Amerikába. 1965-ben tért haza egy kétkötetes családrege-nnyel, egy verseskötet és egy kiállítás anyagával. Visszajött még a következő tavaszon is. Azt hiszem, agyonszerrettük, mert nem sokkal azután, hogy visszament Amerikába, meg is halt.”

Lesznai Anna 1966. október 2-án halt meg New Yorkban. Élete, melynek folyamán számos próbát kellett kiállnia, az utolsó esztendőiben mesei fordulatot vett. Hazautazhatott és megélhette, hogy az általa megörökített szépség: nagyregénye és verseskötete megjelent Magyarországon.

Hagyatékát a Hatvany Lajos Múzeum és a Petőfi Irodalmi Múzeum gondozza.

Mostanában Körtvélyesről is lehet néhány biztató információt hallani. Az ottani önkormányzat beadott az európai strukturális alapokhoz egy pályázatot²⁴ a kastély rekonstrukciójára, amely az épület teljes, tehát a külső és belső felújítását, valamint közvetlen környékének rendbe hozását eredményezné – régi fényképek alapján és a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal²⁵ elvárásai szerint. Az épületben most óvoda működik, s jelenlegi állapotában csak hosszas megfigyelés után lehet ráismerni benne a hajdan volt kúriára. Annak ellenére, hogy környékét olyannyira beépítették, hogy csak néhány négyzetméternyi udvar maradt meg a több holdas kertből, s az elé emelt többszintes épület különösen rontja a terület összképét, mégis érdemes lenne az épület megmentésére áldozni. Legalább ennyi maradjon meg az utókornak a körtvélyesi édenből. Ha ez megvalósul, talán az sem lehetetlen, hogy a felújított épületben berendeznek majd egy emlékszobát, amely felidézi azt, hogy valaha itt az európai és magyar művészvilág számos jeles képviselője vendégeskedett és alkotott. Vagy ha erre nincs mód, akkor legalább az épület falán elhelyezett emléktábla²⁶ jelezhetné a helyiek és az idelátogatók

²⁴ Az információkat Ján Jusko, Nizny Hrusov polgármestere adta.

²⁵ A kastély a Műemléki jegyzékben 1241-es szám alatt szerepel, tehát még ma is műemlék.

²⁶ Jelenleg az épületen egyetlen emléktábla van, amely arról tanúskodik, benne működött egykor a Szlovák Nemzeti Bizottság. Pedig A mi Nizny Hrusovunk c. könyvecske is tanúsítja (*PhDr. Jozef Mazár*: Nás Nizny Hrusov, Bratislava, 1996. Magyarra fordította: Eva Tomanyova), a helyiek is tisztában vannak azzal, hogy mit jelentett a falu számára Lesznai tevékenysége: „Az összes hrusovi pap igyekezett segíteni Nizny Hrusov szellemi növekedését. De egyikük sem ért el ebben olyan sikereket, mint Lesznai Anna...” – írja a könyv a 17. oldalon.

számára, hogy ebben a házban élt és tevékenykedett Lesznai Anna, író, költő, képzőművész, aki alkotásaival megörökítette, fogalommá tette Körtvélyes–Hrusov nevét.

IRODALOM

Balázs Béla

1982 Napló. I–II. Szerk: *Fábri Anna*. Bp.

Borovszky Samu (szerk.)

1905 Zemplén vármegye. Bp.

Formába kerekedett világ – Lesznai Anna művészete

(<http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/ai/0/3083/nszlesznai.htm>)

Lesznai Anna

1909 Hazajáró versek. Bp., Nyugat kiadása

1918 Édenkert. Gyoma. Kner

1918 Mese a bútorokról és a kisfiúról. Gyoma. Kner Izidor

1919 Mese az eperszemnyi szívről. In: *Új Világ*, I. évfolyam. 2. szám. 89–103.

1921 Eltévedt litániák. Bécs

1932 Virágos szerelem. Magyar szerelmes versek gyűjteménye. Bp. Pantheon.
Rajzolta és összeállította: Lesznai Anna (József Attila segítségével)

1966 Kezdetben volt a kert... Bp.

1967 Köd előttem, köd utánam – válogatott versek. Szépirodalmi Könyvkiadó

1976 A tervezés művészete. Bp., Hatvany Lajos Múzeum Füzetek. Hatvan Város
Tanácsa és Népművelési Intézet közös kiadványa

1978 Lesznai Képeskönyv. *Szabadi Judit* és *Vezér Erzsébet* utószavával. Bp., Corvina Kiadó

1978 A kis pillangó utazása Lesznán és a szomszédos Tündérországból. Bp.

Lesznai Anna naplója. Kézirat. PIM V. 3670. (1–43.)

1985 A dolgok öröme – Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. Válogatta: *Vezér Erzsébet*

Simonovics Ildikó

1997 Lesznai Anna mesevilága. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XXVI.
Szerk: *Szoboda Gabriella*. Bp.

Vezér Erzsébet

1979 Lesznai Anna élete. Bp.

EINE VERGESSENE LITERARISCHE GEDENKSTÄTTE IM ZEMPLÉN

Anna Lesznai (1885–1966) war eine herausragende Figur in der ungarischen Kunst im 20. Jahrhundert: sie war Schriftstellerin, Dichterin und Bildkünstlerin. Die Zeitschrift „*Nyugat*“ war der Vertreter der ersten Generation. Anna Lesznai schrieb Gedichtbände, Märchen für Kinder und Erwachsene, Literaturkritiken und Essays, die von der zeitgenössischen Kunstgesellschaft anerkannt wurden. Sie hatte Freundschaftsbeziehungen zu bedeutenden Künstlern aus ihrer Zeit: Endre Ady, Attila József, Béla Balázs, György Lukács und Margit Kaffka.

Als Bildkünstlerin benutzte sie Schätze der ungarischen bildenden Kunst als Quelle. Anfangs wurde sie durch ihre Stickerei bekannt, später auch durch ihre Deckblattentwürfe und Illustrationen für Gedichtbände berühmter Dichter und Künstler. Später in den 1920-ern schuf sie auch Bedeutendes in der Malkunst: volkstümliche, die Welt der Bauern märchenhaft

beschreibende Bilder führten zu einem großen Erfolg. Als erfolgreiche Künstlerin unterstützte sie in den 1930-ern Einsteigerkünstler mit ihrer Freundlichkeit und ihren aufbauenden Kritiken.

Anna Lesznai stammte aus dem nördlichen Teil Ungarns, aus Alsókörtvélyes im Komitat Zemplén. Die Familie der Künstlerin lebte hier in einem im 18. Jahrhundert gebauten Schloss. Es war von einem riesigen und wunderschönen Park umgeben. Das Haus war immer voller Gäste: Schon in ihren Kindesjahren bekam Lesznai von berühmten Künstlern Besuch, wie z.B. von József Rippl-Rónai.

Später verbrachten auch die Kunstfreunde der Schriftstellerin hier öfters ihre Zeit. Nach 1920 wurde das Dorf ein Teil der Tschecho-Slowakei, aber das Schloss blieb auch weiter im Besitz der Familie. In den 1930-ern entstand im Sommer jeweils eine Künstlerkolonie, wo Autoren, Dichter und Maler die Gastfreundschaft von Anna Lesznai genossen.

Lesznai, die nach 1919 schon mal ausgewandert war, war wegen der Judenverfolgung wieder gezwungen, Ungarn zu verlassen. Sie zog nach Amerika, wo sie zuerst an verschiedenen Universitäten und später in ihrer Privatschule Kunst unterrichtete. Weiterhin war sie noch als Kunstgewerblerin, als Stickerin, tätig. Sie fertigte ihr größtes literarisches Werk, einen zweibändigen, 1 300-seitigen Familienroman. Die zwei letzten Jahre ihres Lebens verbrachte sie in Ungarn, wo sie von der hiesigen Kunstwelt herzlichst aufgenommen wurde. Ihr Roman und ihr Sammelband mit Gedichten wurden herausgegeben. Sie starb 1966 in New-York.

Ihr Zuhause in der Siedlung Körtvélyes, die heutzutage zur Slowakei gehört, ist verfallen und ihr Garten wurde parzelliert. Die Restauration des ruinösen Gebäudes wird geplant.

Judit Fazekasné Majoros

**EUROPER MŰREMEKKEL
EGY MISKOLCI LEGENDA NYOMÁBA
(Elisabeth Vigée-Lebrun- és Latkóczy Lajos-kutatás
az Internet segítségével)**

GODA GERTRÚD

Latkóci Latkóczy Lajos (1821–1875) arcképfestő volt az első olyan művésze városunknak, aki huzamosan itt élt, s kimagasló színvonalú portrékat készített a város előjáróiról, tehetős polgáraitól, de kiterjedt rokonságának tagjairól is.¹ Amikor az 1860-as évek elején Miskolcon letelepedett, túl volt bécsi tanulmányain, amit Karl Rahl mesternél folytatott,² megjárta Münchent, Itáliát és eljutott Párizsba is. Pesten kora magyar művésztszadalmát megörökítő arcképeivel hamar jó nevet szerzett magának, olyannyira, hogy azok köztulajdonba is kerültek. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnokának 1907-es műtárgyleíró lajstroma Boka Sámuel zeneszerző (1858), Kiss Bálint festőművész portréját (1860 körülre datálva), valamint Tóth József és Bartha Magyar János színművészeket megörökítő festményeket említi vele kapcsolatban, de első feleségéről, a neves színésznőről alkotott ismert portré is az ő, jelzetlen műve lehet (Lendvay-Latkóczyné Hivatal Anikó).³

Leszih Andor először 1929-ben a Miskolc monográfiában, majd önálló kiadványként 1941-ben gyűjtötte egybe és jelentette meg Latkóczy Lajos életéről és munkásságáról a még utolérhető adatokat. A széles látókörű múzeumigazgató ezúttal is filológusi alapos-sággal dolgozta fel a miskolci otthonokban meglévő portrékat, s utalást tett a művész oldalági leszármazottaira, akik az ország különböző városaiban őriztek tőle való munkát. Leszih figyelme természetesen kiterjedt azokra a képekre is, melyek éppen neki köszönhetően múzeumunk tulajdonában vannak.⁴ Most, amikor egyre inkább időszerűnek érezzük a Latkóczy Lajos emlékkiállítás megrendezését, annál is inkább, mivel sem életében – az idő tájt nem is volt szokásban –, de halála után sem rendeztek műveiből gyűjteményes tárlatot, a vele kapcsolatos életrajzi vonatkozások új hangsúlyt nyertek. Ezek közé tartozik a kimagasló művészi karriert befutó dédanyja köré szövődött legenda. Latkóczy jellemalkotó képességét, mint örökölt tehetséget a francia művészcsaládból való származásával szokás magyarázni. Leszih Andor is hitelt ad a családtörténeti hagyománynak, amire Terray Gyula erdőfőtanácsos akadt rá. Az izgalmas adatot szolgáltató családi levéltár azonban nem maradt fenn. Minden bizonnyal akkor semmisült meg, amikor a művész egész hagyatéka, az 1878-as katasztrofális árvíz idején. A város lakóit meglepetésszerűen ért pusztítás sok emberáldozatot követelt. Ekkor halt meg a már özvegy, de még mindig fiatal és igen szép Latkóczy Rédl Róza és a három árva Latkóczy kislány közül kettő. (A megmenekült gyerekekről csak annyi információ maradt, hogy Aradra került, valószínű az anyai rokonság pártfogásába, akikről úgy hírlett, oda valók

¹ Szendrei János: Miskolcz város történetéhez V. kötet. Miskolc, 1911. 191–192.

² Lyka Károly: Nemzeti romantika. Magyar Művészet 1850–1867. Corvina, 1982. 67.

³ Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok műtárgyleíró lajstroma Bp. 1907. Ua. Ismeretlen művész: Latkóczy Lajosné Hivatal Anikó térképe – Jelzés nélkül. Ltsz. 1021.

⁴ Leszih Andor: Latkóczy Lajos miskolci arcképfestő. Ludvig I. Könyvnyomdája. Miskolc, 1941. 5.

voltak.) Mindezek ismeretében a további kutatás ebbe az irányba lehetetlennek látszik, hiszen maga a művészi hagyaték és a levelezés is a természeti katasztrófa idején megsemmisült.⁵

Latkóczy Lajos születése helyéül, vagy talán illetékességi helyszíneként a Borsod megyei Tapolcsányt nevezte meg, amikor a bécsi művészeti akadémiára beiratkozott. A rozsnyói evangélikus egyház anyakönyve szerint viszont Rózsnyón 1821. március 29-én látta meg a napvilágot. Apja után, mint elsőszülöttet János Lajos névre keresztelték – s máris érdemes odafigyelni, hogy mint művész a Lajos nevet fogja használni. A tehetős kereskedőcsalád 1825 táján költözött át a Bükk északi lábánál lévő Tapolcsány községbe. (Jelenleg Dédestapolcsány.) Latkóczy tehát egészen kisgyermekkorra óta ott élt, és ezért tarthatta eszmélésének helyszínét egyúttal születési helyének is.

A hagyomány szerint anyja Rezely Teréz, kinek az édesanyja, tehát a Latkóczy nagyanyja Lebrun Lujza, a híres Vigée Lebrun Erzsébet francia festőművésznő lánya volt. (A nevet ezúttal abban a „magyarosított” formában közlöm, ahogy azt az írott történet említi!) A család úgy tudta, az ősök a francia forradalom idején menekültek egy olyan országba, ahol „rend van, de nincs rendőrség”. A történet így szól: „Vigée Lebrun Erzsébet Párizsból Lujza leányával hosszas európai bolyongás közepette Pozsonyba vetődött. Rezely Péter, Latkóczynak anyai ágon való nagyapja pedig egy ízben Pozsonyban járván az előtt a ház előtt, melyben Lebrunék laktak, elesett és lábát törte. Bevitték a házba, ott ápták, s akkor és így ismerkedett meg a híres festőnő leányával, Lujzával, akit feleségül is vett. Így anyai ágon Latkóczy Lajos dédanyja a híres francia festőművésznő volt.”⁶

Ez a legenda él tehát Miskolcon, s most, amikor a múzeum látókörében felbukkant egy minden bizonnyal Elisabeth Vigée-Lebrunnek (Párizs, 1755 – Párizs, 1842) tulajdonítható festmény – nevezetesen a híres, firenzei Uffizi Képtárban lévő Önarcképének redukciós változata⁷ –, megpróbáltam az izgalmas legenda nyomába eredni! Már régtől foglalkoztatott a téma, s a mű felbukkanásának körülményeit reméltem, hogy kapcsolhatom a történethez. De nem így történt, s már most, előljáróban be kell vallanom, még mindig nem jutottam hitelt érdemlően a dolog végére! Ennek egyrészt az az oka, hogy a kis remekmű oly lebilincselő erővel bír, hogy az nemcsak rabul ejtett, hanem valóságát vizsgálándó hosszasan fogva is tartott! – Mentségemre szolgáljon, hogy a vele kapcsolatos rejtély valamennyi kollégám érdeklődő figyelmét elnyerte: a művészettörténészeken kívül a történészekét, a restaurátorokét, és a könyvtárosokét is, akiknek ezúton mondok köszönetet a kutatást segítő észrevételeikért és hasznos tanácsaikért.

Azt a magamban már régtől dajkált célt, hogy egyszer tisztázom a két festő közös múltját, egy másik, igen érdekes dolog is „hátráltatta”. Nevezetesen az, hogy míg a késő

---

⁵ Latkóczy Ágoston (szül. Rózsnyó, 1823) kapitány a festő egyetlen testvéröccse volt. Leszármazottai közül jelenleg is Miskolcon él Tornallyay Árpád családja. Az ő visszaemlékezésük a tragikus eseményre további részletre világít rá: A megözvegyült Latkóczy Lajosné szegény sorban élt gyermekeivel a Gyöngyvirág, most Avasalja utca Szinvához közeli, egyik alagsori lakásában. Az árvíz idején a bőráztatásra szolgáló szennyes cserlő öntötte el otthonukat. Valamennyien ebbe a bűzös, iszapos lébe fulladtak. Egyetlen kislány élte túl a szörnyűséget, aki az ablak vasrácsába kapaszkodva menekült meg. (Szóbeli közlés 2004. okt.) Ez a sehol másutt nem olvasható, mégis hitelesen megőrződött családi emlékezet abból a szempontból is fontos, hogy a már közös felmenők történetét elmesélő múltnak is merjünk hitelt adni.

⁶ *Leszli* i. m. 6–7.

⁷ Vigée-Lebrunnek tulajdonítva: Önarckép (1790 után), olaj, vászon, (54x37) cm. Magántulajdon – valamint *Sergio Negri* szerk. Uffizi – Corvina 1992. 77. fotó, 98. adat „E Vigée-Le Brun: Önarckép olaj, vászon. (100x81) cm”. *Gombosi Gy.*, 1940. 826–827. – *Gombosi György*: A XVIII. század francia művészete – A szépművészetek könyve – Pesti Hírlap RT. Kiadás, Bp. 1940.

rokokó, kicsit pejoratívan megítélve royalistának tartott E. Vigée-Lebrunt a magyar művészettörténeti szakirodalomban 1940-ben említik utoljára, addig a nagyvilágban munkásságának új tisztelői vannak. – Lásd Internet: (Google Vigée Le Brun's Paint) – ahol az angolszász kultúrában elterjedt neve alatt található meg. A világháló segítségével viszont annyira bőséges információhoz és műtárgy-reprodukcióhoz jutottam, hogy szinte új alkotóként kellett foglalkoznom a művésszel és a kalandokban is bővelkedő életúttal, – ami önmagában is igen izgalmas feladatot jelentett!

A képzőművészetet népszerűsítő egykori kiadványban a 18. századi francia festészetéről Gombosi György megfogalmazásában a következő olvasható: „...egy bizonyos leplezetlen erotikum nyilvánul meg abban, ami fokozódik Flagonárd-nál. Flagonárd fiatalon kiforrt tehetség, aki pompás vázlataival bámulatba ejtette mestereit éppen úgy, mint az utókort, s bizonyos értelemben ellenlábasa neki Greuze, szentimentális életképek festője, aki a kor pikantériájával egy bizonyos szenvelgő naivitást helyezett szembe. A naiv, édeskés hang tisztább megszólaltatóra talált tanítványában, Elisabeth Vigée-Lebrunben, XVI. Lajos udvarának kedvenc arcképfestőjében.” (Műtárgymellékletként a művésznőnek az Uffizi-gyűjteményben lévő önarcképrészlete került a kötetbe, ami az egyik legnépszerűbb alkotása E. Vigée-Lebrunnek, s amiről ma már tudjuk, több, hiteles másolatot is készített a művész maga. A beazonosításhoz ez az emlékkép segített hozzá, bár a fekete–fehér reprodukció csupán a festőművész arcképét ábrázolja!)⁸

A korszak festőművészeti alkotásait értékelő rangsorban azért elgondolkodtató, hogy E. Vigée-Lebrun 1940-ben egyáltalán helyt kapott, sőt mi több, legnépszerűbb önarcképének részlete is közlésre került ugyanakkor, amikor neves kortársa és egyetlen, hozzá mérhető riválisa, Angelika Kauffmann (1741–1807) festőművésznő, aki kitűnő alkotásával szerepel is egyik legfőbb kultúrhistorikus büszkeségünkben, az Esterházy Gyűjteményben, nem érdemesült a szerző figyelmére! E tény arra enged következtetni, amit végül is alátámasztott E. Vigée-Lebrun emlékirata. Kapcsolatban állt a külföldön tartózkodó, diplomáciai szolgálatot betöltő, de akár a Rákóczi-szabadságharc bukását követően Franciaországban élő magyar arisztokratákkal, akiket megörökítő szép arcképei, mint tiszteletre méltó eredmények benne lehettek a régebbi szakma köztudatában.⁹ (E feltevésemet azután hamarosan művekkel sikerült alátámasztani.¹⁰) Ezek a nagyon komolyra vehető adalékok egyfajta olyan orientációval biztattak, aminek bár elfelejtett, de valami tradicionális vagy életrajzi háttér szolgáltathatta az alapját. Figyelemre érdemes, hogy férje, mint a festészettel felhagyó műkereskedő, műértő is helyt kapott az 1882-es kiadású Magyar Lexikonban, ami ugyancsak egy egykor jól prosperáló, élő magyar kapcsolatra enged következtetni. Érdekes, hogy ez a lexikon a festőművésznőt nem mutatja be, ellenben a férje jelentőségét rajta keresztül érzékelteti, mégpedig így: „Lebrun (fr. ejted: lebrön) Jean Baptiste Pierre, szül. Párizsban 1748., megh. 1813-ban nevezetes műkritikus. – Neje Mária Lujza Erzsébet (szül. 1755. ápr. 16., megh. 1842. március 30-án) ismert festőnő”.

---

⁸ Mme. Vigée 1869. II. köt. 368–369. – Souvenirs de Mme Vigée Le Brun „Emlékeim” Párizs, 1869. – 1792-ben Bécsben a számadáskönyv szerint elkészítette az alábbi portrékat: „La comtesse Palfi, La princesse Lichtenstein, La comtesse Lichtenstein en Iris, La princesse d' Esterházy en pied, revant au bord de la mer.” E képek sem az Esterházy-, sem a Pálffy-gyűjteménnyel nem kerültek hazánkba.

⁹ Internet – GOOGLE Vigée Le Brun's Paint Art Page 50. alatt a fent közölt alkotások reprodukciói is megtalálhatók. (Lichtenstein Gyűjt.)

¹⁰ Mme. VIGÉE 1869. II. kötet 249–250. Eugene Fasquelle kiadó jegyzetei alapján.

1. kép. E. Vigée-Lebrun: Önarckép-variáció
(1790 után) Magántulajdon

2. kép. Latkóczy Lajos: Önarckép
(1870 körül) HOM Ltsz. 53.32.1.

3. kép. M. V. Lemoine: Egy festőművész nő
műterme (1796)
Metropolitan Múzeum, New York (Google Vigée
Le Bruns' Paint – Special Galleries)

4. kép. J. L. David: E. Vigée Lebrun
(Google Vigée Le Bruns'
Paint – Special Galleries)

A világhálón böngészve gyorsan revideálnom kellett a művésznőről idáig kialakult, s ma már tudom, nagyon hiányos és egyoldalú nézetemet. Hamar igazat adtam a vele kapcsolatos reneszánsznak, még akkor is, ha annak egyik jelentős felhajtó erejét az igényes kivitelű művek iránt mutatkozó műtárgykereslet ösztönözheti. Ezek után már nem korlátozódhatott figyelmem csupán egy életrajzi adatra! Arra a kérdésre próbáltam választ adni: ki is volt Mme Vigée-Lebrun, mekkora jelentősége volt kora művészetében, Európa uralkodóházain kívül volt-e kapcsolata a magyar arisztokráciával, készített-e számukra portrét, s a francia nyelven még életében megjelent, önmagáról írt karriertörténetben tesz-e utalást egyetlen leszármazottjának magyar rokonságára, ahogyan az a latkóci Latkóczyak emlékezetében él?

A szakirodalom többféle módon írja nevét (E. Vigée Le Brun) (Mme. Vigée-Le Brun), de mindig pontosan megadja az életrajzi fogódzókat. Marie Louise Elisabeth Vigée-Lebrun 1755. április 16-án, Párizsban született, nevezetesen a Coquillière utcában és 1842. május 29-én ugyancsak Párizsban, de a Saint Lazare utcában hunyt el. Louveciennes-ben, szeretett nyári tartózkodásának helyszínén helyezték örök nyugalomra.¹¹ Sírján a festői attribútumok mellett a következő mondat áll: „Végre pihenhetek”. És ez a neki tulajdonítható, sokszor ismételt sóhajnak tűnő felirat jól érzékelteti: nem csupán hallatlan tehetséggel, hanem rendkívüli szorgalommal és munkabírással megáldott alkotó volt, akinek hátramaradt életműve hihetetlen gazdag, csupán a szépen kivitelezett portréit sok százra becsülik! Ezen felül alkotott fiatalon történelmi-mitologikus tablókat (a Párizsi Királyi Akadémián 1783-tól így tartották számon), s idős korában pedig tájképeket festett.

Származását tekintve polgárlány volt. Apja, Louis Vigée maga is művész volt, aki az idő tájt népszerű pasztell-technikának hódolt, s mint arcképfestő helyettes tanár címet szerzett a Saint-Luc Akadémián. (Érdemes figyelni arra a családi szokásra, hogy az általunk ismert utódok nemtől függetlenül „örökölték” valamennyien a Lajos (Lujza) nevet, s talán nem véletlen, hogy a mi festő Latkóczyknak is ezt a második keresztnévét használta mint művész!)

A jámbor és vallásosnak bemutatott mama pedig a rokokó kor oly fontos divatjához kapcsolódó mesterként frizurákkal és parókákkal foglalkozott. A családfő fiatalon, élete teljében hunyt el, majd az édesanya teljes figyelmét a szép jövővel biztató lányának és jó képességű kisebb fiúgyermekének nevelésére fordította.

Az a közel kilenc évtized, ami a festőművésznő számára adatott, a franciaországi történelem legmozgalmasabb periódusa volt. Születésekor kezdett elterjedni a felvilágosodás új korszakot bevezető gondolkodásmódja az enciklopedistáknak és magának az Enciklopédiának köszönhetően. A széles körű ismeretterjesztést szolgáló lexikon újabb és újabb kötetein keresztül a köznép nem csak a világról szerezhetett átfogó ismeretet, hanem Diderot-nak a jóba vetett bizalmának igaza is – mint nagyon időszerű nézet – társadalmi szinten elfogadottá vált.¹² Rousseau – pedig regény formában terjesztette a családi kötelék fontosságát hangsúlyozó nézeteit. A kor filozófusai örökérvényű, morális igazságokra figyelmeztettek, s fontos hangsúlyozni, hogy az óriási társadalmi különbségek ellenére azokat az ancien regime szinte minden társadalmi osztálya és rétege magáévá tette. És E. Vigée-Lebrun működése kapcsán erre külön ki kell térni! A forradalmat kirobbantó nincstelenek is öntudatra ébredtek általa, és az egyre nagyobb hatalommal

¹¹ Mme. Vigée 1869. I. kötet. 10. (Apja Louis Vigée festő 1768-ban hunyt el.)

¹² Jean-Baptiste Greuze festőművész Diderot köréhez tartozott. „Anyai átok vagy a Megbűntetett ifjú” (1865) című alkotása a kor moralizáló műveinek jellegzetes darabja.

bíró, szűk uralkodói réteg is – bár tétlen következetlenséggel – igazat adott nagy gondolkodóinak. Ez, mint tudott a történelemből, már kevésnek bizonyult a felhalmozódott gazdasági és társadalmi feszültség lecsendesítéséhez, kiváltképp az éhínségre. XVI. Lajos király határozatlansága és az idegen, osztrák királynő mértéktelen luxusa – kinek versailles-i rezidenciájában egyre otthonosabban mozgott E. Vigée-Lebrun – tovább fokozta a nép gyűlöletét. Mindez a nagyon bonyolult és véres forradalomhoz vezetett, ami elől elvesztve menekült, aki csak kompromittálva érezhette magát.

Marie Louise Elisabeth, a kis csodagyermek az első rajzi útmutatásokat nyilván apjától kapta, de mivel 12 évesen már elvesztette őt, az apa egykori kollegái vették pártfogásukba, gyakorolván mindazt az erényt, amit munkásságukkal, festészetükkel is hirdettek.¹³ Az ő korrektúráik alapján szerezte meg az elengedhetetlenül fontos szakmai ismereteket. Úgy tudni, 15 éves, amikor már önálló művészként működött, igény mutatkozott arcképeire, s kisebb vagyonnal felérő honoráriumokat kapott. Számadáskönyve mutatja: az udvarhoz közelálló arisztokraták tartottak igényt munkáira, portréfeladattal látták el, régi szóhasználat szerint: neves családok pártfogását élvezte.¹⁴ A franciákon kívül igen keresett volt a lengyelek, de az oroszok körében is, aminek később jelentősége lesz, hisz nem csupán a Habsburgok által regnált Itáliában és Ausztriában, hanem Berlinben, Moszkvában, Szentpétervárott, de Londonban is otthonosan mozgott – hogy csak a legjelentősebbeket említsük – sőt mi több – töretlen maradt, vagy talán tovább is nőtt népszerűsége.¹⁵

G. F. Doyen-t, C. J. Vernet-et, de legfőképpen J. B. Greuze-t szokás emlegetni mesterei közül. Azért hangsúlyozzák Jean-Baptiste Greuze (1725–1805) meghatározó szerepét, mivel világképe ugyanúgy Diderot nézetein alapult, ahogyan Greuze-é is. Mint már korábban volt róla szó, tulajdonképpen a frivol életmódot tükröző, sok akttal dolgozó felfogással ellentétes, a polgári morált hangsúlyozó festészetet művelték, azt, ami majd a francia festészetben J. L. David klasszicizmusában csúcsosodik ki, Kelet Európában pedig a biedermeier érzésbe torkollik, ha nem is a társadalmi mondandót felvállalva, hanem a hangvétel és a természetű előadásmód okán. (E bájos gyöngédség reneszánsza a 20. század utolsó évtizedeinek szinte brutális expresszív-naturalizmusára felelő, ellentétes reakció lehet!)

Elisabeth Vigée-Lebrun, az ifjú hölgyet 1774-től a Saint-Luc Akadémia a bemutatott munkái alapján tagjai közé fogadta.¹⁶ A megbecsülés szempontjából ez egy fontos állomás. A pályán lévő férfiak egyenrangú alkotótársnak tekintik, a kiállításokon ő is közönség elé léphetett és megmérettethette magát. (Továbbá e tagság jelentette az ismert céhrendszeri módon azt is, hogy a hatóságok nem vádolhatják testületen kívül tevékenykedő „kontárkodással”.) Megbízásai és pártfogói ellenére később felvételt kellett nyernie az éppen aktuális akadémiákba, így a párizsi Királyi, a Roueni, a Római, a Pármai, Bolognai, Szentpétervári, Berliini, Genfi és Avignoni Akadémiára.

1776-ban házasságot köt J. B. Pierre Lebrun (1748–1813) régi francia festőcsalád műkritikus, műkereskedő tagjával, – s nem sokkal ezek után az alig 20–22 éves fiatalasz-

¹³ Mme. Vigée 1869. II. kötet 353–358.

¹⁴ J. Sz. Nyemilova: Régi képek titkai – Gondolat, 1979. 96. Anna Sztroganova fiával karján című kép az ismertetett kompozíciós beállítást mutatja.

¹⁵ Mme. Vigée 1869. I. kötet címlapja a következő akadémiai tagságokat sorolta fel, egyúttal működésének tartósabb helyszíneit érzékeltetendő: Párizs Királyi Akadémia, Roueni, Szent Luc Akadémia Róma, Pármai, Bolognai, Szentpétervári, Berliini, Genfi, és az Avignoni Akadémiák.

¹⁶ Mme Vigée 1869. II. kötet 354. Fiatalon számos fejtanulmányt másol Raffaello, Van Dyck, Rembrandt után, de később Firenzében (368.) Raffaello és Tizian-művek másolatait tünteti fel számadáskönyvében.

szonyt már a királynő szolgálatában találjuk! Két leánya született. A felnőttkort azonban csak Jeanne-Julie-Louise Le Brun – (szül. Párizs 1780 – megh. Párizs 1819. dec. 8.) nevű gyermeke élte meg – aki a legenda szerint Latkóczy Lajos nagyanyja volt.

Közben pedig – minden bizonnyal belső indíttatásból – sokat foglalkozott az előző korok festészetével. A Luxemburg palotában másolja Rubens műveit, s férjével utazást tesz a flamand művészet megismerésére. Egy-egy festő modorában, mintegy stílusgámkorlatként arcképeket készít önmagáról.¹⁷ Ezek a parafrázisok azután a megrendelők számára mintakollekcióul szolgáltak. Aprócska gyermekeit is rendre megörökítette, hol önmagukat mutatva játszadozva, hol mitologikus szerepkörnyezetbe illesztve őket. Nyilván e bájos arcképekkel, és saját magát minden fenntartás nélkül, szabadon bemutatható festményeivel egyre népszerűbb lett. Érdemes odafigyelni arra a E. Vigée-Lebrun-t különösen jellemző dologra, hogy családjáról alkotott portréinak van egy kimondottan a hétköznapi életre történő úgynevezett „sáner” utalása. Ezek közül számunkra most a legizgalmasabbak a műteremben munkálkodó művészt megörökítő képek. A rajzolgatva cseperedő kislánya társaságában az anya állványa előtt dolgozik. (E téma nem annyira a fantázia szüleménye lehetett, hiszen festőbarátait, de a szobrász Agustin Pajou-t is megihlette a reprezentatív, szép, modorában választékos és kellemes művésznő¹⁸ csakúgy, mint bájos, sokszor Brunette-nek, Barnácskának becézett kislánya az egyébként szőke mama társaságában.) A szakmán belüli kedveskedő társasjátékot sejtethünk a festők egymást megörökítő, ekkor különösen kedvelt szokásában. E gesztus ugyanakkor az egymás iránti figyelemről, de a megbecsülésről is árulkodik nem kisebb személyiséget is beleértve, mint a mértékadó J. L. Davidot, a nagy klasszicista művészt.

Két ilyen, meghitt anya-gyermek kapcsolatot árasztó nagyon szép alkotása lett E. Vigée-Lebrun talán máig legnépszerűbb műve, ami a Párizsi Louvre-ban látható. (Önarckép a hatéves Julie-vel – 1786, Önarckép Julie kislányával – 1789) Ezeket a gyöngéd, női érzéseket kifejező képeket Latkóczy Lajos láthatta az 1850 körüli párizsi útja során, hiszen azok a művész 1842-ben bekövetkezett halála után hamarosan a nyilvános közgyűjteménybe kerültek a hagyatékot gondozó oldalági leszármazottainak adományaként¹⁹. Vagy ismerhette a korabeli műtárgy-sokszorosítás valamilyen eljárásának (rézkarc) köszönhetően is, ha a másodfokú unokatestvérekre nem is talált rá! (A Louvre történetét leíró kiadványok a 19. század másolási szokását illusztrálандó éppen ezt az oly jellegzetes korabeli főművet szokták közölni.)²⁰

És most essen szó egy érdekes Latkóczy Lajos-képről. A Herman Ottó Múzeumba 1979-ben Latkóczy fivérének leszármazottaitól egy olyan nagyon rossz állapotban lévő alkotás került be, melyet hitem szerint a nagy előd szelleme ihletett. Latkóczy családja a címe. (Jelzés nélkül, vászon, olaj, 125 cm x 87 cm – Tornallyay Árpád ajándéka. Ltsz. 1979.32.) A mű talán az árvízkor sérült meg ennyire, s lett élvezhetetlenné – az mégis elárulja, hogy egykor igen gondos munka volt. Egy reprezentatív, bájos fiatal nőt ábrázol – a gaullnak nevezett, fehér muszlin öltözékre emlékeztetve, s azzal az elmaradhatatlan vörös sálövvel díszítve, ami oly hasonlatos az előképekre. A csaknem profilban bemutatott feleség egy magasra ültetett kislány felé fordul, akit a másik oldalról nagyanyja

¹⁷ K. Russo 1996. 1–6. – Kathlen, Russo Phd.: E. V. Le Brun önarcképei c. előadás 1996 Amsterdam frott változata – Internet Google – Vigée Le Brun's Paint.

¹⁸ Internet Google – Vigée Le Brun's Paint – Spécial Galleries: J. L. David: E. L. Vigée Le Brun című alkotás, valamint Maria Victore Lemoine: Egy festőnő műterme (1796) című kép.

¹⁹ Geneviève Bresc: Mémoires du Louvre (1989 Gullimard) 194. A közölt grafika bal szélén konkrét műként Vigée-Lebrun Önarcképe látszik a hatéves Julie-vel.

²⁰ Internet Google – Vigée Le Brun's Paint – Art Page 3.

5. kép. E. Vigée-Lebrun: Önarckép a hatéves Julie-vel (1789) Louvre, Párizs
(Google Vigée Le Bruns' Paint Art Page 1.)

6. kép. Latkóczy Lajos: Művész családja (1863 körül) Herman Ottó Múzeum, Miskolc
Ltsz. 1979.32.

7. kép. E. Vigée-Lebrun: Mária Antoinette gyermekeivel (1787–1788)
Versailles (Google Vigée Le Bruns' Paint Art Page: 5.)

vigyáz. Szinte egy 19. századi Szent Anna harmadmagával (Mettercia) ikonográfiának megfelelően, amit igencsak nagy előszeretettel emlegettek E. Vigée-Lebrun családi csoportképeivel kapcsolatban is!²¹

E mű jelentőségét abban látom, hogy Latkóczy a nagy, családi tradíciót festői módon e képen belül próbálta továbbéltetni.

Vigée-Lebrun képei úgy tükrözik a rousseau-i családmódel létkörét, ahogyan az a francia uralkodóház magánéletére is hatással volt. Mária Antoinette-et először minden bizonnyal emlékezetből festett arcképével kereste fel, amivel azután XVI. Lajos francia király vitathatatlanul fényűző életet élő, de jóhiszemű feleségének elnyerte rokonszenvét, s megbízást kap további számos munka elkészítéséhez. (Több ötletes kompozíció, hiteles másolat, vagy más néven másodpéldány született, azok számát mintegy 30-ra szokás tenni.) Mária Terézia családkoncepcióját Antónia lánya, mint Mária Antoinette királynő eleve átviszi a francia udvarba, s E. Vigée-Lebrunnél már nem csak a luxust túlhajszoló divatdiktátor jelenik meg az egész alakos portrékon, hanem mint gyermekei nevelésére nagy gondot fordító dinasztikus anya is.²² Az a közvetlen hangvétel, ami e művekből árad, egy eredendő rokonszenvet feltételez a királyi modell és a festő között. Antoinette-t időnként még át is „öltöztetheti” a művészi hatás érdekében, s a jó viszony több további jelben is megnyilvánul a különben egymással egyidős, gyermekeiknek is azonos időben örvendő fiatalasszonyok között. Van még egy fontos mozzanat, ami összekapcsolja őket. Ez maga a festőművészet szeretete! Mária Antoinette a bécsi udvarban igen jó színvonalon sajátította el a portréfestészetet,²³ bár azt később nem művelte olyan magas szinten, mint nővére, Mária Krisztina nápolyi királyné, de a művészetek iránti hódolata őszintének bizonyult. (Arisztokrata modelljei közül különös előszeretettel vonzódott E. Vigée-Lebrun azokhoz, akik maguk is foglalkoztak az ő szépmesterségével, s ezek közé tartozott a magyar Esterházy Miklós herceg is.²⁴)

E. Vigée-Lebrunnek a fent vázolt kapcsolata a francia uralkodói házzal bőségesen elegendő volt ahhoz, hogy a fékezhetetlen népharag elől férjét és minden vagyonát hátrahagyva egyetlen kislányával fejvesztve meneküljön. Ez 1789. október 5-ről 6-ra virradóan történt az emlékirat szerint.²⁵

A Miskolcra került emblematikus alkotás, ha akarjuk egy művész bravúrosan ele-gáns önarcképe, de ha tüzetesebben megnézzük, egy egész korszakot lezáró hitvallás, amiben a művész vállalja Mária Antoinette-hez fűződő – talán azt is mondhatjuk – emberközeli kapcsolatát. Az alapl mű az, ami Firenzében az Uffizi-képtár nevezetes Önarckép Gyűjteményében található, és 1790-re datálódik. Ekkor már első emigrációs állomásán, Bolognán, Rómán, Nápolyon túljutott, éppen a pártfogó királyné Habsburg-Lotharingiai családjának portréin dolgozván. Ugyanakkor olyan önarcképekkel foglalkozik, amiben szabadon mutathatja be tehetségét és művészi leleményét. Nem véletlen, hogy maga is ezeket tartja a legjobbaknak, s ezekkel nyer felvételt az itáliai városok akadémiáira.²⁶

²¹ Internet Google – Vigée-Le Brun's 'Paint' – Art Page 5.

²² Lengyel L. 1999. – Lengyel László: Uralkodók, szentek és amatőrök. XVIII. sz.-i portré-miniatűrök a Habsburg-Lotharingiai Házból – Kiáll. kat. 1999. Pécs.

²³ Búzasi Enikő: Az Esterházyak családi arcképe (A tatai Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei III.) 32–33.

²⁴ Mme Vigée 1869. I. kötet 24.

²⁵ Sergio Negri: Uffizi – Corvina, 1992. 98., 77.

²⁶ Internet Google – Vigée Le Brun's 'Paint' – Art Page 6.

8. kép. E. Vigée-Lebrun: Önarckép (1790)
Uffizi Képtár, Firenze (Google Vigée Le
Bruns' Paint Art – Page: 6.)

9. kép. E. Vigée-Lebrun: Önarckép variáció
(1790) Ickworth, Suffolk (Google Vigée Le
Bruns' Paint Art – Page: 6.)

10. kép. E. Vigée-Lebrun: Önarckép (1800)
Ermitázs, Szentpétervár (Google Vigée Le
Bruns' Paint – Art Page: 13.)

11. kép. E. Vigée-Lebrun: Julie mint Flóra
(1799) Szentpétervár (Google Vigée Le
Bruns's Paint – Art Page: 56)

Firenzében a nagyherceg Antoinette fivére volt, s az ő tulajdonát képezte az Uffizi-gyűjtemény. Amikor III. Ferdinand Vigée-Lebrunnel tárgyalhatott, nagyon kézenfekvőnek látszik, hogy olyan műalkotásra gondolt, ami a királyi család iránti elkötelezettséget is ki fogja fejezni. Ez az elvárás egyáltalán nem jelenthetett idegen dolgot a művész szándékától! Sőt, talán maga vetette fel annak lehetőségét, hogy mintegy „kép a képben” elv szerint Mária Antoinette-tel tulajdonképpen kettős arcképét festi meg az Önarcképgyűjtemény számára! Érdeemes megfigyelni, hogy az itt alkalmazott kompozíciós elrendezést – amitől nem idegen a legnagyobb felületek elve sem – már sikeresen alkalmazta 1781-ben egy nagyon megnyerő, de Mária Teréziáról már posztumusz festett arcképen is!

Ezúttal a művésznő magát egyszerű, otthoni, vékony bársony (a fésülködő köntöstől alig különböző) öltözetben ábrázolja, amit a kézelőnél és a nyakánál gazdag fodordísszel dekorál. (Valószínű, hogy e kimódolt viselet a művészi hatás fokozására érdekében történik.) A csaknem feketébe hajló, zöld öltözethez a sokszor megörökített cseresznyeszínű, könnyed sálöv járul. Haja még enyhén rizsporos, de már szabadon keretezi a szőke göndör haj a nyílt tekintetű kedves arcot, jól mutatván: a nehézkes parókák ideje a forradalommal lejárt. A romantikusan felillesztett, világos főkötő tovább segíti a kiemelést az egyébként közömbös környezetből. Az ifjú hölgy magabiztos, elragadó női bájjal néz ki ránk. Azután a figyelmet munkálkodó jobb kezére tereli, amivel a vázlatyszerűen felvetett Mária Antoinette-portrén dolgozik.

Az étellel teli arcnak mintegy ellenpontja a már csak emléknéki tűnő királynéi képmás. Még ekkor nem vették fejét Mária Antoinette-nek, de már eltemette trónörökös kisfiát, aki a forradalom évében, még betegségben hunyt el, s előre vetette árnyékát ezer jelével a tragikus jövő. Minden oka megvolt arra a festőnek, hogy a még ezek után is méltóságos arckifejezés mögött a már átélt fájdalmat és a kilátástalanságot megmutassa, ami független az ember társadalmi helyzetétől. A büszke, de hűséges alattvaló magától sokkal puritánabban, – de lényegesen magasabbra helyezve – szinte csak jelzésszerű öltözkében, az egykor oly fontos paróka nélkül (betegségében előbb megkopaszodott, majd gyermekei elszakításakor egy csapásra megöszült), ékszertelenül, talán a nyakláncpernek nevezett rágalmakra utalva búcsúzik e képpel nagylelkű patrónusától. Hogy a műnek sikere volt az európai forradalmi hullámtól reszkető arisztokrácia körében – magától értetődik. De mégis azt kell mondanunk, maradandó sikerét nem ennek köszönheti, hanem annak a tiszta hanghordozásnak, amivel a tehetséges alkotó a drámával teli közlendőt is képes kifejezni az önarckép ürügyén.

Az emlékirat alapján tudott, hogy többször megfesti e művét.²⁷ A 2004-es év nyarán Miskolcon látott kép e firenzei „prototípus” csaknem feles méretű, kicsinyített verziója. S ezt tudatosan írom, hogy verzió, mert nem csak az indokolja az eredetiséget, hogy főműnek beillő kvalitást mutat, hanem azok a változtatások, amit megejt a festő, olyanok, amik a másolót köteleznék a hűségre. A látszatra azonos testhelyzet, arckifejezés, gazdag vetett árnyékhasználat mikéntje éppen arra példa számomra, hogy az invenciókkal teli művész nem cópiát fest, hanem művet alkot! Figyelemre érdemes az is, hogy E. Vigée-Lebrun csak kevés kivétellel írja alá munkáját. Ezen sincs szignó, de ahogyan azt a másolás etikettje megkívánná, a másoló személyére sem történik utalás. – Így hát ezt a feltevést elvethetjük, ugyanúgy, mint a hamisításét is, amihez az eredetiség alátámasztása érdekében a képen nem történik utalás!)

---

²⁷ Internet Google – Vigée Le Brun's' Paint – Art Page 6.

A kedves Önarckép egy másik változatát még ugyanebben az évben megrendeli Lord Bristol saját arcképével együtt. Ez a kép viszont Mária Antoinette portréja nélkül készül el, helyére Julie jól kidolgozott arcára kerül! Azt a merész változtatást, amit megejt, hogy a királyné arcképét kislánya arcára cseréli ki, azzal szokták magyarázni: Franciaországba készült hazatérni. Én sokkal inkább magánemberi okot érzek emögött, mint politikai számítást. A Lord Bristolról festett portré párdarabja lett e kettős arcképnek, s így a három személy együttes látványa egy a férjétől külön élő, magányos művésznőnek és gyermekének, abban a megrendelő hódolatát viszonzó gesztusa nyilvánul meg. (További érdekesség: látván Lord Bristol, s majdan Latkóczy Lajos szép ünnepélyességgel előadott Önarcképét, ami merőben más, mint az életmű ismert valamennyi portréjának kompozíciós beállítása – ismét az az érzésem támadt, ez a párizsi utazás hatására született alkotás!)²⁸

E. Vigée-Lebrun szépen serdülő és igényesen nevelt leánya, akit oly sokat látni a képeken Flóraként, gitározó nőként, egy csapásra megszűnik létezni a mama számára! A tizenkilenc éves, viruló gyermekre nem hogy képi, de szóbeli utalás is alig történik a művész emlékirataiban, vagy a kiadó által tett kiegészítő jegyzetekben. Az inkább karriertörténetnek, mint családrajznak beillő emlékirat a minket érintő részletekhez így kevés támpontot nyújt. Abból a mély hallgatásból, ami ekkor veszi kezdetét, a mama számára nem kívánatos házasság körvonalazódik ki. (Vigée-Lebrun a szentpétervári intrikát okolja azért, s a helyszínt Oroszországba teszi.) A kiadó megjegyzései is csak annyira segítenek bennünket, amennyire magának is lehetősége volt követni a családi eseményeket a két kötet második kiadásakor, mikor már nem élt a festőnő.

Jeanne-Julie-Louise Le Brun kisasszony Párizsban 1780-ban született, asszony néven Madame Nigrisnek hívták. (A magyar legenda szerint ő lenne Lebrun Lujza!) Párizsba hazakerülvén még fiatalon, 1819. december 8-án hunyt el. Férjéről, Nigrisről annyi derül ki, hogy Czernicheff (?) gróf titkára volt. Ezek után az emlékirat csak a tudatos felejtést segíti. (Hasonlóképpen szükséztűn szól a memoár a művésznőt emigrációjába nem követő férjről is, aki Párizsban – mint már volt róla szó – jeles műtárgykereskedő volt.)²⁹

Elisabeth Vigée-Lebrun először 1802-ben tért vissza Párizsba. Művészi ereje teljében volt még ekkor, de igazán már nem érezte jól magát a megváltozott körülmények közepette. Még ebben az évben átköltözött Londonba, ahol 1805-ig működött, s ahol tovább mutatkozott igény az általa művelt arisztokratikus arcképfestészetre, s mint ilyen egyik vezető egyénisége lett az angol portréfestészetnek. Franciaországi visszatelepédése után is tovább hódolt a már életformát jelentő utazásoknak. Idős korában hosszasan időzött Svájcban, de akkor már a „tájportrék” érdekelték. Mivel jóval túlélte gyermekeit, unokahúgaival élt családi kötelékben, ők voltak, akik segíthették a „Memoirs” 1834–1837-es megjelenését, és legjobb műveinek közgyűjteményi elhelyezését.

A családi szálak nagyon úgy tűnik, ebben az irányban is megszakadni látszanak. Mégsem volt hiábavaló a kutatás. A remekmű kapcsán, a legenda ürügyén sikerült megismerni egy nagyon gazdag művészi pályát, s elgondolkodni arról, kire, miért és mekkora figyelem kerül az egyes szakirodalmakban. A bonyolult időszak művészi magatartásáról az egymásnak ellentmondó, kettőszakadt európaiság miatt magyarul nagyon keveset olvashattunk, s az utóbbi 60 esztendőben E. Vigée-Lebrunról pedig egyáltalán semmit! Napjainkra, nem is annyira a társadalmi közeledésnek, mint a technika

²⁸ Internet Google – Vigée Le Brun's Paint – Art Page 45. Julie Le Brun gitárral (1795)

²⁹ Mme VIGÉE 1869. II. kötet 48., 240.

adta lehetőségeknek köszönhetően az Interneten elképesztően bőséges információ és műalkotás áll rendelkezésünkre.

A kiemelkedő talentumú E. Vigée-Lebrun munkásságának részletesebb megismerése tovább késztet arra, hogy Latkóczy Lajos életművét is egy emlékkiállítás erejéig együtt lássuk. Portréinak, kiváltképpen önarcképeinek mély lélektani ereje, s azok a szemléletbeli hasonlatosságok, amik szemlátomást jelzik, hogy odafigyelt tanulmányai és utazásai során a családban tudott művészi tradícióra – a további kutatás iránt remény-nyel tölt el!

Hiszem, hogy stíluskritikailag már beazonosíthatók lesznek az ismeretlen mesterként számon tartott művek között (hiszen ő sem jelezte képeit!) a Színháztörténeti Intézetben, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokban, esetleg Kassán, Kolozsvárt olyan képek, melyet Latkóczy Lajoshoz köthetők.

Talán eközben egy elfeledett szekreter zárja is felpattan, s a régi legendából hiteles művészettörténeti adat válik!

MIT EINEM EUROPÄISCHEN KUNSTWERK AUF DIE SPUR EINER MISKOLCER LEGENDE

Die ungarische Kunstgeschichte der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts hat sich mit den Malern, die in einer herrschenden Umgebung arbeiteten, wenig beschäftigt. Besonders war das mit Maria Louise Elisabeth Vigée-Lebrun der Fall, die vor der großen französischen Revolution geflohen war, die am Hof von Ludwig XVI. in Versailles gearbeitet hatte und die Porträtmalerin von Maria Antoinette war.

Im Umkreis unseres Museums ist eine Variante eines der bekanntesten Selbstporträts der Künstlerin aufgetaucht, dessen Urbild seit 1890 in Florenz als schönes Stück der berühmten Selbstporträtsammlung der Uffizier Gemäldegalerie zu finden ist.

In Miskolc gibt es eine Legende, nach der Lajos Latkóczy (Rozsnyó, 1821–Miskolc, 1875) – ein berühmter Selbstporträtmaler seines Zeitalters, der auch in unserer Stadt gearbeitet hat – seine Begabung von seiner Urgroßmutter Elisabeth Vigée-Lebrun geerbt hat. Die Arbeit von ausgezeichneter Qualität als eigenhändiges Werk des Künstlers betrachtend hätte ich eine Art von Beweis für die Wahrheit der Legende gewonnen, falls es als ein wohlbehütetes Erbe der Familie veröffentlicht worden wäre. Aber leider ist das nicht passiert. Ich versuchte, die zu meiner Verfügung stehenden Daten über Latkóczy bis zu den französischen Wurzeln zurückzuführen. Der Faden der Forschung schien in diese Richtung definitiv zu reißen. Mit voller Energie habe ich versucht, von der Seite des Lebens und der Arbeit von E. Vigée-Lebrun die gemeinsame Vergangenheit zu finden. Das Internet stellt die sehr begabte und leistungsfähige Porträtmalerin mit ihren Werken vor (Google – Vigée Le Brun's Paint) und mit dieser Hilfe habe ich meine Meinung über die wenigen mir bekannten Werke nicht nur für mich selbst revidiert, sondern ich habe mich auch um die Renaissance, die mit der Künstlerin in Bezug steht, gekümmert. Es wurde klar, dass sie öfters aufgefordert wurde, das emblematische Werk neu zu schaffen, wo sie offen sagte, dass sie die Porträtmalerin von Maria Antoinette sei. Während der Emigrationsjahre malte die treue Untertanin ein doppeltes Porträt: ein Bild im Bild. Auf ihrer Staffelei ist das für die Königin Mitleid erweckende Porträt gut zu sehen.

E. Vigée-Lebrun, eine aufgeklärte und selbstbewusste Künstlerin, die aus ihren eigenen Verdiensten ein großes Vermögen erwarb, hat mit ihrer Tochter ganz Europa bereist und hat mit ausgezeichneten Werken der Nachzeit bewiesen, dass ihre Popularität kein Zufall war. Sie war viel mehr als eine offizielle Dekorateurin am Hof. In ihren populären Werken im Louvre spiegelt sich das Vertrauen im Guten der großen Denker der französischen Aufklärung, Diderot und Rousseau,

wider. Auf diesen Bildern sehen wir sie mit ihrer bezaubernden Tochter, die die Großmutter der Latkóczys sein soll. Es ist noch nicht gelungen, mit offiziellen Dokumenten die familiären Fäden von Vigée-Lebrun mit Ungarn zu verbinden. Aber die Forschung war nicht umsonst, weil für uns eine wirklich neue Elisabeth Vigée-Lebrun in der heimischen Kunstgeschichte erscheint. Dazu trug die Technik der neuen Zeit und der reiche bildhafte Stoff, den man im Internet finden kann, in großem Maße bei!

Gertrúd Goda

NAGY SÁNDOR EDDIG ISMERETLEN ÜVEGABLAKTERVE A PETRÓ-GYŰJTEMÉNYBEN

PIRINT ANDREA

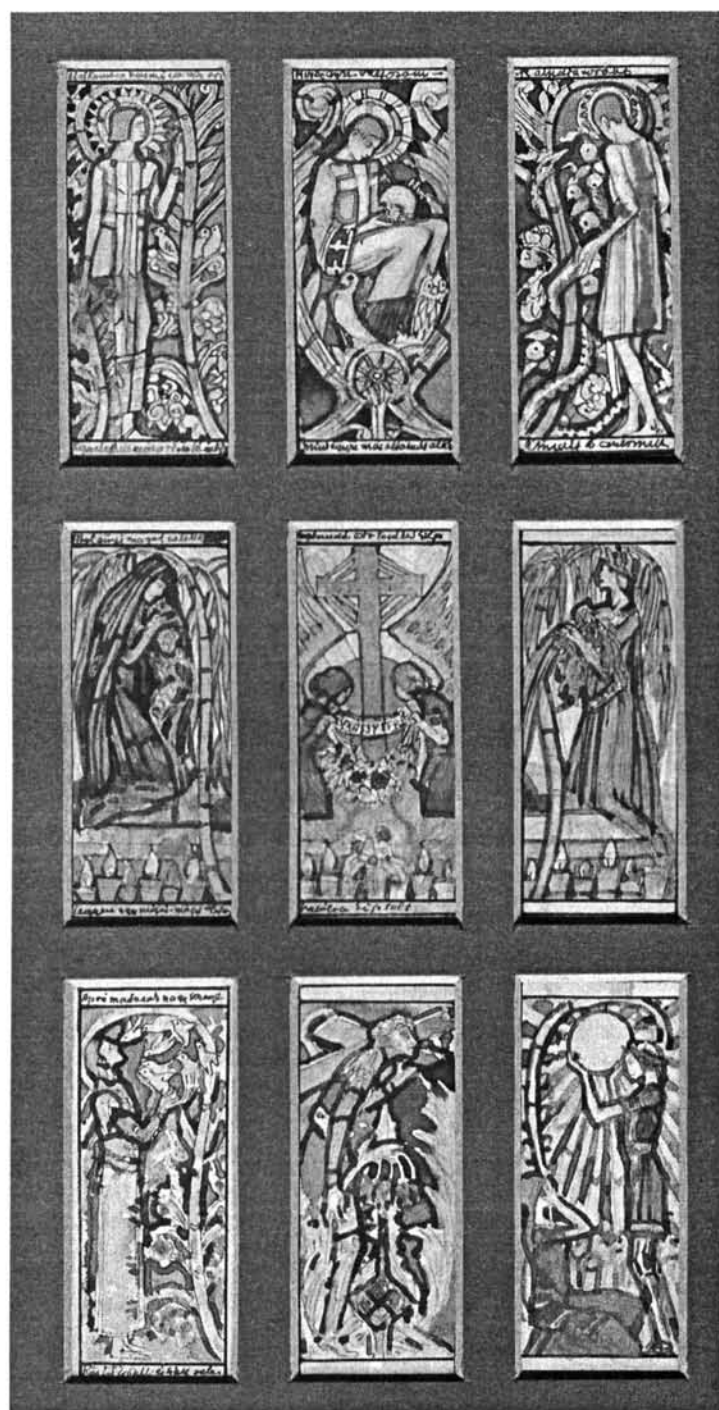
1977-ben, Petró Sándor miskolci műgyűjtő halálával a felbecsülhetetlen értékű képző- és iparművészeti magángyűjtemény jelentős része a Herman Ottó Múzeum kezelésébe került. A többségükben névhez köthető alkotások gazdag kollekciója mellett, egy kisebb számú tárgycsoport mestereinek kilétét bizonytalanság övezi. Ismeretlen festő munkájaként került nyilvántartásba az az üveglakterv is, amely jelen tanulmány tárgyát képezi,¹ és amelynek alkotójaként Rippl-Rónai József neve éppúgy felmerült, mint a magyar szecessziós formanyelv másik – üveglakokat is tervező – képviselőjéé, Nagy Sándoré (1868–1950). Mára minden kétséget kizáróan bizonyossá vált, hogy a kilenc, alul-felül szövegtükrökkel kísért képecskéből álló kompozíció a gödöllői művésztelep mértékadó egyéniségének életművébe tartozik (1. kép). A fekete – a napfény hatására ma már inkább szürkénél ható – kartonnal paszpartuzott tábla hátoldalán figyelmes vizsgálathoz kivethető a jellegzetes szignó nyoma (2. kép). Az „N” betű egyik szárán ívelő „S” és az ellenkező oldalon tekeredő „L” Nagy Sándor és a munkában, magánéletben egyaránt hű társ, feleség, Nagy Sándorné Kriesch Laura 1904-től használt közös szignója. Üveglaktervünk Nagy Sándor nevéhez köthető, minthogy a közösen használt szignónak mindig a bal oldalra rajzolt betűje – jelen esetben „S”, azaz Sándor – jelöli a házaspárnak az adott munkában fő- vagy éppen kizárólagos szerepet játszó tagját.² A szövegtükrök kézírásos feliratai – összehasonlítva azokat Nagy Sándortól származó, kézzel írt levelekkel – ugyancsak a férfitől származnak.

Arra nézve, hogy a miskolci színvázlat bizonyosan üveglakhoz készült, nemcsak a kompozíció felismerhető műfaji sajátosságai szolgálnak bizonyítékkul, de a minden kétséget kizáróan üveglakokhoz készített vázlatokkal való rokonsága is. Nagy Sándor életművének egyik csúcspontját jelölik a marosvásárhelyi Kultúrpalota külső és belső díszítésére tervezett monumentális munkái. E vállalkozás során születtek üvegfestészetének talán legkiérleltebb remekei: Budai Ilona, Salamon Sára, Kádár Kata, Júlia szép leány történetét elbeszélő hármasszoros ablakai (1912–1913). Az ezekhez készített színvázlatok mind stílus szempontból, mind az anyag, a technika, a szövegtükrös megoldás, de a paszpartu metszésének tekintetében is „édestestvérként” fogadják maguk közé a miskolci vázlatot.³ Üveglaktervünk azonban egészen más ösztönzésből született, mint a magyar népművészeti értékeket, balladai örökséget továbbélítő munkák. A kompozíció gyűjtőpontjában elhelyezkedő képmező sírhelyet asszociál. A keresztfán – ma már csak alig – olvasható évszámok („1893–1915”), az előtér kegyeletteljesen égő gyertyasora, s a középtérben a gyász fájdalmával térdre boruló figurák között ívelő feliratos szalag („BÉKÁSSY FERI”) – a képsorozat sajátos emlékmű-jellegét tükrözik.

¹ Tempera, akvarell, tus, papír, 307x185 mm, a képmezők mérete egyenként 70x30 mm, Ltsz. P.77.198.

² Gellér K., 2003. 27.

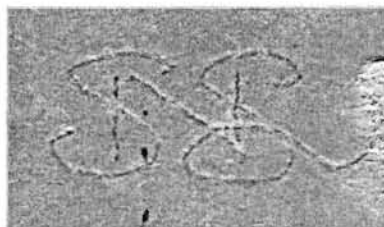
³ Budai Ilona, színvázlat, 1912., Kádár Kata, színvázlat, 1912. – mindkettő: tempera, tus, toll, akvarell, papír, 280x250 mm, Gödöllő, Nagy Sándor-ház. Ezúton mondok köszönetet Öríné Nagy Cecíliának, a Gödöllői Városi Múzeum munkatársának a tanulmány megírásához nyújtott önzetlen segítségéért.

1. kép. Nagy Sándor: Békássy Ferenc-emlékterv (HOM)

Békássy Ferenc a 20. század eleji magyar és angol nyelvű szépirodalom ígéretes tehetsége volt.⁴ Az ősi nemesi család sarja 1893-ban született a Vas vármegyei (mai) Zsennyeén. Apja Békássy István főispán, anyja Bezerédy Emma. A haladó gondolkodású, nagy műveltségű szülők közül minden jel szerint az édesanya irányította az ifjú Békássy és testvérei szellemi fejlődését. A több nyelven is olvasó, angolul fordító (majd az 1920-as évektől a *Nyugat* című folyóiratban verseket, műfordításokat, kritikákat is publikáló) Békássyné akarata érvényesült azzal, hogy az európai irodalmi és tudományos műveket egybegyűjtő családi könyvtár hangulatával „megfertőzött” csemeték angliai iskolákban csiszolták tovább elméjüket. Békássy Ferenc középiskolai tanulmányait 1905-től végezte a dél-angliai Bedales Schoolban, majd 1911-től a cambridge-i King's College történettudomány szakos hallgatója lett. Az angolul és magyarul egyaránt verselő, műfordítóként és tanulmányíróként is megmutatkozó fiatalember – Cs. Szabó László kifejezésével élve – „nem volt akárki”;⁵ Anglia eleven szellemi életének akkori formálói közé tartozott. Tagja volt a cambridge-i egyetem legkiválóbb diákjait tömörítő zártkörű irodalmi klubnak, az „Apostolok” társaságának, ahol olyan – később híressé vált – gondolkodókkal állt kapcsolatban, mint Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein filozófusok, Virginia és Leonard Woolf, a korszak angol irodalmának kiemelkedő alakjai, vagy John Maynard Keynes közgazdász. Ez utóbbi egyéniséghez, a Világbank majdani alapítójához Békássyt szoros barátság fűzte. Rendszeres vendég volt Keynes szellemi gócpontként működő londoni lakásán, ahol a meghívottak saját műveikből tartottak felolvasást. „A magyar költő ... nemcsak egyenrangú, hanem kedvelt és ünnevelt tagja lett az összejöveteleknek” – írja Éder Zoltán.⁶ Ilyen ígéretes pályakezdés közepette érte az ifjút a világháború kitörésének híre. Hazája iránti elkötelezettségből, azzal az eltökélt szándékkal, hogy Magyarországot fegyverrel is védelmezni fogja – Békássy mindenáron haza akart térni. Az utazásra épp a legutolsó napon került sor, amikor ezt még megtehetette. Másnap Nagy-Britannia hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, és a kinn maradt, ellenséggé vált magyarok internálás kényszere alatt távol maradtak a harcoktól, és túléltek a vérzivatatart.⁷ Békássy azonban hazaérkezvén önkéntes huszárnak állt, Pápára, majd onnan a galíciai frontra vezényelték. 1915. június 25-én Bukovinában, Dobronoutznál, 22 éves korában hősi halált halt. Testét a zsennyei családi birtok sírkertjében helyezték örök nyugalomra.⁸

2. kép. Nagy Sándor szignója a Békássy-emlékterv hátoldalán

⁴ Békássy Ferenc neve kevésbé él a köztudatban. Családi háttérének, pályájának, költészetének legteljesebb bemutatását – ismereteink szerint – Éder Zoltán adja. Az életrajzi vonatkozásokat e tanulmány szerzője is elsősorban Éder Zoltán munkájából merítette.

⁵ Szabó L., Cs., 1985. 554.

⁶ Éder Z., 1989. 59.

⁷ Békássy hazautazására csak Keynes segítségével kerülhetett sor. A bankok moratóriuma miatt a magyar fiú legjobb barátjától kért és kapott pénzt az útiköltségre. Keynes nehezen tudta feldolgozni, hogy közvetve ő okozta Békássy halálát. – Ezt az epizódot többen is elmesélik Békássyról szólva, és legalább lábjegyzetként e tanulmányban is helyet kap, színesítendő az életrajzot.

⁸ Egyszerű, vaskereszttel jelölt sírján a Zsennyeiért Alapítvány a községi önkormányzat támogatásával 2001-ben fedlapot cserélt. A sír közelében hantolták el lovának tetemét is (Cser Lászlóné, a Zsennyeiért Alapítvány igazgatójának szíves szóbeli közlése).

Békássy költői tehetségét itthon elsőként Babits Mihálynak volt alkalma megismerni. A Babits-rajongó ifjú 1914-ben, még Cambridge-ből küldte el neki néhány versét véleményezésre.⁹ Babits a levélre tudomásunk szerint nem válaszolt, és később előszóiban sem állt módjában jó tanácsokkal ellátni rajongóját, mert a meghívásnak – amelyet Békássy nagynénjétől kapott, s amelynek célja épp a harctérre készülő fiatalember és Babits összeismerkedtetése lett volna – nem tudott eleget tenni.¹⁰ Békássy halála után nem egészen két hónappal a Nyugat hasábjain Babits emelkedett hangú, terjedelmes esszéiben emlékezett meg a fiatal költőről, mint „minden lehető és valószínű és nem ismert és fel nem ismert csiravesztésünknek” jelképéről.¹¹ Verseit, prózai munkáit és műfordításait a kegyeletes család 1915 és 1917 között több kötetben adta ki – ezek révén történt meg a rövidre szabott életmű valódi megismerése és értékeinek felfedezése. Az első kötet, amely 1915-ben, Babits írása után, épp a babitsi „gyászbeszéd” utolsó mondatának költői képét idéző címmel („Elmerült sziget”) jelent meg, Tóth Árpád elismerését is kivívta. „Mivé fejlődhetett volna a nagyrahivatott ifjú, ki tudja?” – teszi fel a kérdést a Nyugatban megjelent kritikájában.¹² Békássy hátrahagyott írásait közreadó következő, dupla kötet 1916-ban „Fantáziák és gondolatok” címmel látott napvilágot, első kötetében verseket, másodikban prózai műveket egybegyűjtve. Ez utóbbi, prózai gyűjtemény kvalitásai Kosztolányi Dezsőt is elismerő szavak írására ösztönözték.¹³ 1917-ben került sor a következő, egyben utolsó Békássy-kötet megjelentetésére, a hátrahagyott írásoknak magyar és angol írókról, irodalmi művekről szóló tanulmány- és jegyzetgyűjteményét közreadva.¹⁴

Ugyancsak 1917-ben jelent meg a Nyugat folyóirat kiadásában Babits Mihály „Irodalmi problémák” című kötete, amely a magyar irodalomról írt, korábban már publikált tanulmányainak adja válogatását. A többek között Vörösmartyról, Petőfiről, Aranyról érkező írások között helyet kapott a Békássyt elsirató 1915-ös esszé is, amelynek újraközlését minden bizonnyal Babitsnak Békássy megítélésében időközben beálló véleménymódosulása indukálta.¹⁵ A „B. F. huszáronkéntes: elesett az északi harctéren, 1915 június” című publikációban a B. F. monogram az 1915-ös megjelenéskor még nem került feloldásra. A csak nevének kezdőbetűivel jelölt, anonimitásban tartott háborús áldozat – mint ahogy arról már szó volt – az értelmetlen háborúban elpusztult ígéretes fiatalok emblémájává vált. Békássy költészetét illetően – az addig ismert versek alapján – Babits óvatosan fogalmaz: „A versek nem voltak teljesen érettek...”, „Kissé ködös még ez a páthosz...”, mindazonáltal sokra becsüli a versek lendületét, finom ízlését, nemes konzervativizmusát. Az esszé két évvel későbbi újraközlésekor, a hozzá írt jegyzetben a monogram rejtélye immár megoldódik, s Babits – hivatkozva is az időközben megjelentetett Békássy-kötetekre – így fogalmaz: „Mondhatom ma már, amit e cikk írásakor még nem mertem: Békássy, ha élve marad, a legnagyobb magyar költők egyike lehet”.¹⁶

⁹ A verseket kísérő levél: OSzK Fond III/258. Közli: *Gál I.*, 1976. 943.; részleteiben közli: *Sipos L.* (szerk.), 1999. 253.

¹⁰ Békássy Elemérné levele Babits Mihálynak, 1915. február 10. OSzK Bh. Fond III/254. Közli: *Gál I.*, 1976. 942.

¹¹ *Babits M.*, 1915.

¹² *Tóth Á.*, 1916. 377.

¹³ *Kosztolányi D.*, 1917.

¹⁴ *Békássy F.*, 1917.

¹⁵ *Babits M.*, 1917. 269–277.

¹⁶ Uo. 285.

Békássy Ferenc neve – köszönhetően a posztumusz-köteteknek és az általuk kiváltott visszhangnak – az 1910-es évek második felében ismerősen csengett a magyar közönség előtt.¹⁷ Az irodalmi érdeklődésű Nagy Sándor – a Békássy családdal való ismeretség nélkül is – érdeklődéssel fordulhatott az ifjú költő tragédiája felé. A Békássy emléket idéző korabeli írások hangvételét – még akkor is, ha azok a szépirodalmi értékek aspektusából törekedtek bemutatni a szellemi hagyatékot – az a korszakra nehező általános gyász jellemzi, amely az értelmetlen háború pusztításai nyomán szükségszerűen töltötte meg szubjektivitással a tárgyilagosságra törő előadásmódot is. Kosztolányi egy halálképet idéző Békássy-versidézet után így ír: „Gyakran szomorúan lapozok erre az oldalra, és elolvastván, erőt vesz rajtam az elérzékenyülés”.¹⁸ Tóth Árpádnak 1918-ban kelt levele kordokumentumként érzékelteti a finom lelkületű művészemberek hangulatát: „Nehéz idők ülnek rajtunk... Csak túl kell élni a mostani nehéz időket! De hát, ha azt a szörnyű négy esztendőt át tudtuk kínlódni, még ezt a pár keserves hónapot is csak kibírhajjuk! Persze, az ember hangulatai változnak, a remény »szürkéjébe« még belebelefegetit egy-egy baljós esemény, egy-egy megrázó haláleset. Engem mostanában Békássy Ferenc tragikus sorsa foglalkoztat. ... Most a tanulmány kötete került a kezembe, ragyogó dolgok vannak benne... Megrendül az ember minden nemesebb hitében, mikor egy-egy ilyen lélek szörnyű, buta és vak pusztulásáról kell tudnia!”¹⁹ Békássy alakja – ahogy azt már a Babits által írt nekrológ is az olvasó elé állította – a világháborúban elesett kimagasló tehetségek jelképeként élt az emlékezetben.

A pacifista gondolkodású, szeretetvallást gyakorló Nagy Sándort több alkalommal is foglalkoztatta az értelmetlen világháború áldozatainak emléket állító mű koncepciója. 1916-ban Várnai Zseni „Gracchusok anyja” című verseskötetéhez rajzolt címlapot, ahhoz a kötethez, amely a költőnőnek a háborús halottakat elsirató verseit gyűjti egybe. 1918-ban a háború áldozatainak emlékére készített hatdarabos mozaik-frízsortozatot állított ki a Nemzeti Szalonban,²⁰ s mint ahogy azt Gellér Katalintól, a művész monográfusától megtudjuk: „később is foglalkoztatta az emlékállítás gondolata”.²¹ A Békássy-emlékterv tehát „tartalmát” tekintve nem áll idegenül az életműben.

A képzőművész azonban nem csupán az olvasmányélmények ösztönzésére foglalkozhatott a fiatal költő – mint áldozati szimbólum – „emlékművének” koncepciójával. Nagy Sándor unokájának szóbeli közlése szerint Nagy Sándorék jó kapcsolatban voltak a Békássyakkal, és többször is megfordultak a család óbaroki kúriájában.²² Óbarokban tulajdonképpen a költő nagynénje, Békássy Elemérné élt, s házában rendszeresen tartott összejöveteleket. A meghívottak egy azonos társadalmi nézetet valló értelmiségi körbe tartoztak, amely körnek irányultságát leginkább Szabó Ervinnek, a szocialista mozgalom

¹⁷ Békássy alakjáról és irodalmi munkásságáról az említett közírókon kívül mások is (Schöpflin Aladár, Pekár Gyula, Boros Ferenc, Farkas Zoltán, Mándy Gyula) megemlékeztek a legkülönbébb népszerű sajtótermékekben (pl. Vasárnapi Újság, Budapesti Hírlap). A Békássy Ferencről és műveiről szóló írások legteljesebb listáját közreadja: Éder Z., 1989. 64–66. Megjegyzendő továbbá, hogy Békássy emlékezete Angliában is elevenen élt. Számos angol kortárs írt róla, s bár a szigetországról nézve a magyar fiatalember háborús ellenség volt, barátainak közbenjárására nevét felvésték a cambridge-i King's College hősi halottai emlékének szentelt kápolna kapupilléreire. 1925-ben Békássy Istvánné válogatásában kiadták angol nyelvű verseinek kötetét (Adriatica and other poems. Published by Leonard and Virginia Woolf at the Hogarth Press. London, 1925.)

¹⁸ Kosztolányi i. m. 507.

¹⁹ Tóth Árpád 1918. november 28-án kelt levele.

²⁰ A Céhbeliek második kiállítása, Nemzeti Szalon, kat. sz.: 97/a–f. A frízsortozat az „Ideális emlékervezet”-hez készült.

²¹ Gellér K., 2003. 173. 177. jegyzet

²² Yvette Bower szóbeli közlését Őriné Nagy Cecília, a Gödöllői Városi Múzeum munkatársa továbbította felénk.

vezető egyéniségének neve fémjelzi. Békássyné barátai közé tartozott Madzsar József, a munkásmozgalom harcosa és Bedy-Schwimmer Rózsa, a feministák egyesületének alapítója is.

Békássy Elemérné és a főképp a század eleji években radikális gondolkodású Nagy Sándor között a közvetlen összekötő láncszem talán épp Szabó Ervin lehetett, akivel Nagy – mint ahogy azt kettejük levélváltásai és számos, Szabó Ervin felkérésére készült munka is mutatja – jó ismeretségben állt.²³ Az pedig már következménye volt a Gödöllő–Óbarok összeköttetésnek, hogy Békássyné barátnője, Schwimmer Rózsa a gödöllőiek reforméletmódját kiadványaiban népszerűsítette.²⁴

Több mint valószínű, hogy Nagy Sándor és Békássy Ferenc legalább egyszer személyesen is találkoztak egymással. Békássy Elemérné Babitsnak írt, már említett levelének tanúsága szerint a baráti összejövetelekre, amelyen Babits és a frontra készülő ifjú költő találkozhatott volna egymással, mások is meghívást kaptak. „Vasárnap, 14-én 5 órai teára Nagy Sándorék, Krieschék, Madzsarék s néhány kiegészítő és összekötő kedves emberünk lesz nálunk. ... Várjuk, kérjük, óhajtjuk ebbe az egyszerű meleg körbe” – írja Békássyné.²⁵ Noha Babits nem tudott eleget tenni a meghívásnak, a többi meghívott 1915. február 14-én valószínűsíthetően együtt teázott.

Nagy Sándor üveglaklakterve talán kifejezetten a gyászoló család felkérésére készült, de tekintetbe véve a művész „háborús emlékhely”-törekvéseit és a finom modorú, mindenkiben rokonszenvet ébresztő Békássy Ferencel való személyes ismeretség valószínű tényét – Nagy Sándort felkérés nélkül is emlékterv készítésére ösztönözhetette az ifjú tehetség halálhíre. A költő tragédiája azért is tölthette el különös fájdalommal a művészt, mert – ahogy arról a posztumusz kiadott művek vallanak – Békássy írói világa sok érintkezési pontot mutat Nagy Sándor élet- és művészetfilozófiájával. Ahogy Nagy műveit a szeretetvallás kisugárzásaként beindázzák a virágokkal és madarakkal díszített leveles ágak, úgy szövök át Békássy költészetét a fákon, virágokon, madarakban gazdag természeti képek. A költő – bölcseledő elmélyülésre való hajlama szerint – a figyelmet a belső történetekre irányítja, önmagát vizsgálja; gondolkodik halálról, boldogságról, vallásról, s olyan etikai fogalmakról, mint jószág, igazság. Súlyát és lényegét keresi az életnek, összhangban Nagy Sándor kutató magatartásával. Kettejük gondolatvilágának rokonságát olyan motívumok is jelzik, mint a vándor kedvelt nietzschei alakja, a művész–Jézus párhuzam, a szántás-vetés tolsztoji életvitelre utaló motívuma, vagy a fénynek a misztikum irányába mutató értelmezése.²⁶

Hogy Nagy Sándor jól ismerte Békássy költészetét, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az emlékterv képmezőit alul-felül közrefogó szövegtükrökben a költőtől származó verssorok olvashatók. A mű vázlat voltából következően a kézírás meglehetősen hanyaveti, jó néhány szó olvashatatlan. A felismerhető szavak alapján mindazonáltal az idézett sorok pontosan azonosíthatók.

A 3x3 képmezőből álló emléktervezet gyűjtőpontjában helyezkedik el a nyughelyet idéző, szimmetrikusan felépülő kompozíció (4. kép). Ez a „jelenet” adja meg a tábla

²³ Nagy Sándor és Szabó Ervin kapcsolatáról a legbővebben ír: Gellér Katalin: A közélet helyszínei: Nagy Sándor társadalmi és esztétikai nézetei. In: *Gellér K.*, 2003. 44–54.

²⁴ *Gellér K.*, 2003. 46.

²⁵ Lásd 10. jegyzet.

²⁶ E tanulmányunk nem célja Békássy Ferenc irodalmi műveinek beható elemzése; csak azok a vonatkozások kerülnek említésre, melyek szembeszökő hasonlatosságot mutatnak Nagy Sándor gondolatvilágával. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a Békássy-életmű feltétlenül érdemes volna az alapos feldolgozásra, mint olyan kordokumentum, amely magán viseli a 20. század elején sokakra ható eszmék nyomait.

programját, megnevezve az elhunytat, akinek alakja és gondolatai köré szövődnek a további ábrázolások, s tudatosítva a képsorozat emlékmű jellegét, megteremtve a gyász hangulatát. E képmezővel mind kompozicionálisan, mind tartamilag szorosan összetartoznak a tőle jobbra és balra elhelyezkedő képek (3., 5. kép). A mindhárom mező előterében egységesen végigfutó gyertyasor a ravatal képzetét kelti. Míg az additív módon összeálló jelenetnek a kereszt tövében térdeplő alakjai angyalokra emlékeztetnek, a szélső mezők leboruló gyászolói nagyon is földiek. Az emlékezés virágait karjukban tartva jelképezik sokaknak az ifjú tehetség halála fölött érzett fájdalmát.²⁷

A középső vízszintes képsort kísérő szavak a jelenettel összhangban, búcsúbeszédként hangzanak. A középső mező „Halandó, üdv tenéked szép / halálra kijelölt” felirata Békássy „Üdv te néked, szép halandó, szép halálra kijelölt!” verssorának szabadon történő idézése.²⁸ A jobb szélső tükrök – akárcsak az alsó sor balról második és harmadik mezőinek esetében – a terv befejezetlenségéből adódóan üresen maradtak. A bal oldali képet azonban felirat kíséri, ám a mondat csak részben olvasható: „Ahol annyi magot vetett[él] / Legyen egy [...]”. A felirat konkrét forrására Békássy verseskötetiben nem sikerült rátalálni, de a mondat így is felfogható tartalma összhangban van a költői hagyaték gyakori magvetés-motívumával. A magvetést Békássy a költői hivatás szinonimájaként használja: „Költő akartam lenni, / Lantot kezembe venni, / ... A merre járok, vetni / Arany szín-magvakat, / És lelkem vágy-hevével / Színes költő tűzével / Fakasztani, növelni / Varázs-virágokat” – írja egy helyen,²⁹ s egy másik költeményben így szól: „Itt annyi gondolat és mindegyik enyém. / Dús földbe itt szívem erős magot vetett. / Magához vont a szív mindent, s önön terén / Virágot hajt nekem, tartós kikeletet”.³⁰ A képmezőt kísérő felirat tehát a költői óhaj teljesülését ígéri.

Mielőtt a további képmezőkről szó esne, előre kell bocsátani, hogy a Békássy-emlékterv Nagy Sándor műveinek azon csoportjába tartozik, amelyet Németh Lajos „allegorikus-metaforikus” típusnak nevez. A mester fogékonysága a filozófiai kérdések iránt már igen korán megmutatkozott, s az elvont eszmék képi megfogalmazása, az erkölcsi és szellemi megtisztulás útkeresésének leképezése egész pályáját végigkísérte. Szavakkal is nehezen körülírható hitvallása vizuális eszközökkel kifejezve még komplikáltabb és még nehezebben értelmezhető allegóriákban ölt testet. Jó példa erre a Nemzeti Szalonba 1906-ban Körösfőivel együtt tervezett hatrészes üvegfestmény, melynek stilizált virág mellett álló nőfigurái – ahogyan arra Gellér Katalin és Keserű Katalin is rámutatnak – csak a feliratok segítségével értelmezhetők világosan.³¹ Az 1960-ban lebontott Nemzeti Szalon elpusztult üveglakairól e helyen különös hangsúllyal kell szólnunk. Ahogy azt a műhöz készült vázlattörredék is mutatja,³² az ablakok mindegyike egy-egy nőalakot ábrázolt, földből kinövő, „S” vonalban magasra ívelő stilizált növényvel (6. kép). Az alakok féltő gonddal fordulnak a virág felé. Lent az alábbi szöveg volt olvasható: „Művészet virága / ismerjük, szeressük / gonddal megápoljuk / erejét növeljük / nemessé neveljük / lelkünkkel fogadjuk”. A virág tehát a művészet szimbóluma, s az

²⁷ Nagy Sándor „in memoriam”-művei közül a Körösfői-Kriesch Aladár emlékére készített 1922-es grafikán a gyászolók fájdalmát arcát tenyerével eltakaró, lehajtott fejű meztelen nő szimbolizálja. A Ráth György emlékére rajzolt allegóriát (1905) e helyen azért is fontos megemlíteni, mert hasonlóságot mutat a miskolci kompozícióval a tekintetben, hogy ott is a sírhely körül gyülekező figurák ábrázolásával találkozunk.

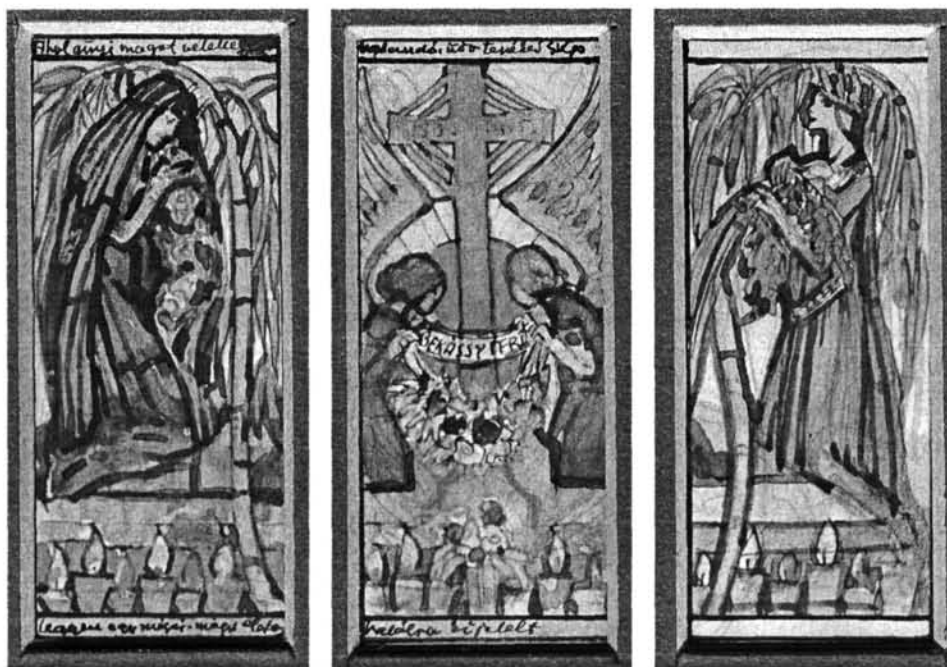
²⁸ Békássy F., 1916. I. 23.

²⁹ Cím nélkül, Békássy F., 1915. 86.

³⁰ „Hazám: az otthonom”, Uo. 48.

³¹ Gellér K.–Keserű K., 1981. 427.

³² Vázlattörredék a Nemzeti Szalon üveglakához, 1906. tus, toll, akvarell, papír, 240x80 mm, Gödöllő, Nagy Sándor-ház.

3–5. kép

ablaksorozat a művészet fontosságát, művelésének követelményét fogalmazta meg. A virágot ápoló, jelképes tartalomra utaló nőalakokkal – amely az emberi és a növényi élet közötti szecessziós párhuzamon alapul, és számos, mind hazai, mind külföldi művész munkásságában felbukkan – Nagy Sándor más művein is találkozunk, s véleményünk szerint ez a „művészet-virág”- , művészetápolás-gondolat ismétlődik a Békássy emlékére tervezett képsorozaton is. A tábla két szélső függőleges sora kompozicionálisan is a Nemzeti Szalon egykori ablakait idézi. Az alakok fölé hajló stilizált virág ápolói jelen esetben csak részben nőalakok; az allegóriát a „magvető” Békássyra vonatkoztatva módosul a szecessziós motívum.

A „művészet virágát” őrző bal felső férfialak körül ugyan csak néhány szó olvasható ki tisztán a kíséző szövegből, de ezek alapján – kulcsszavak lévén – biztonsággal azonosítható a virágápolás-gondolattal összevágó, idézett verssor: „S lelkemben bár ezer virág / Még virul, / Képzeletben már a rózsa / Szirma hull”³³ (7. kép). E strofa éppúgy az 1916-ban kiadott verseskötet „Vívódások” című ciklusából való, mint a következő (a felső sorban a középső) képhez tartozó sorok: „Örökké változom, / Mindegyre más oltárnál áldozom”.³⁴ A „Változom” című vers kezdő soraira nagyon is érthetően esett Nagy Sándor választása. A költeményben megfogalmazódó „vándorlok és közben változom”-, „örökké kutatok”-gondolat közel áll ahhoz a Nagy Sándor-i mentalitáshoz, amely már 1902-ben, a „Tovább...” című négydarabos rajzsorozatban is megnyilvánult.³⁵ Békássy

³³ „Ez a világ”, Békássy F., 1916. I. 9.

³⁴ „Változom”, Uo. 5. Nagy Sándor az első szó tekintetében – bizonyára figyelmetlenségből – eltért a szöveghűségétől („Mindegyre változom...”).

³⁵ MNG Ltsz.: 1902-734/a-c.

versének töprengő-vívódó hangvételével összhangban a képmező ifjú emberalakja is gondolataiba mélyed. Kezében Hamlethez hasonlóan koponyát tartva elmélkedik – talán a mulandóságról³⁶ (8. kép). A koponya nem tartozik Nagy Sándor leggyakrabban használt motívumai közé, de előfordulására azért találunk az életműben példát,³⁷ melyek közül a temesvári papnevelde kápolnájába 1914-ben tervezett (azóta megsemmisült) Szalézi Szent Ferenc-kompozíció mindenképpen érdemes az említésre, mint olyan mű, amely készítési idejét tekintve is közel áll a Békássy- emléktervhez.³⁸ Másrészről a miskolci terv elmélkedő figurája „keresztes” öltözké- ben, szenteknek kijáró glóriájával szakra- lis tekintetben is párhuzamba állítható az egyházi megrendelésre készült Szent Fe- renc-ábrázolással.

Az emlékterv jeleneteinek értelme- zésbeli komplikáltságát mi sem illusztrálja jobban, mint a felső sor harmadik képme- zője (9. kép). A hozzá tartozó szöveg Békássy „Gondolat vagy érzés?” című verséből való: „Ne aludja tovább álmait a gyermek”.³⁹ A kulcsszó itt az „álom”, amely a költőt – úgy is mint magatartási forma – hangsúlyosan foglalkoztatta. A versekből már címeik alapján („Álmok”, „A víziók”, „Az álom”, „Amit álmodtam”) is kitetszik e fogalom dominanciája. „Az álom” című költeményből 1915-ben Ba- bits is idézett szabadon néhány sort: „Ó jaj, hajóm de messze száll, de messze! / Őrjít az álom, elbódít a dal: / utunk az űr zavart terébe veszve / örök, s elérhetetlen, létre vall. / Hangom zavarhatatlan csendbe hal, / ahonnan visszatérni nem lehet: / a kóros álom lakja lelkemet”.⁴⁰ E sorok kapcsán Babits burkoltan Madách Tragédiájával von

6. kép. Vázlattöredék a Nemzeti Szalon üvegablakához (Gödöllő, Nagy Sándor-ház)

³⁶ Bár a Nagy Sándorra nagy hatást gyakorló preraffaeliták szívesen dolgozták fel Shakespeare alakjai- nak történetét, nincs tudomásunk arról, hogy a magyar mester érdeklődést tanúsított volna a shakespeare-i hősök iránt.

³⁷ Illusztráció Diego (Ludvig Kálmán) „Tépett lapok. Versek” című művéhez, 1910.; Ady-illusztráció: Az én koporsó-paripám, 1928. Gödöllői Városi Múzeum Ltsz.: 86.40.

³⁸ A temesvári papnevelde kápolnájának üvegfestményéhez készült vázlatok (Nyolc boldogság), 1914. Gödöllő, Nagy Sándor-ház.

³⁹ Békássy F., 1916. I. 16.

⁴⁰ Babits M., 1915. 827.

7–9. kép

párhuzamot, miközben Békássy költői hangját itt „már teljesen egyéninek” találja. „Ez a fanyar hang ... a földhöz tapadt magyarnak a hangja: a szárnyalásban az ürességet is érzi mint Ádám, mikor az űrbe száll Luciferrel, s a magasban keserű nosztalgiával rántja meg a száját” – írja. S mit látunk Nagy Sándor emléktervén? Az álom tilalmát megfogalmazó verssor azt a képmezőt kíséri, melyben Ádám alakját ismerhetjük fel az almafává alakult „művészet-virágon” tekergőző kígyó-Lucifer társaságában.

Nagy Sándor életművében a paradicsomi almafa tövében játszódozó jelenet ábrázolására több példát is találunk. Az Ádám és Éva alakjával díszített bőr fényképkeret,⁴¹ Bibliához készült bőrkötés,⁴² a lipótmezei kápolna üvegfestményéhez készített vázlatok,⁴³ vagy a csábító Évát megjelenítő „Vágyódás” című krétarajz⁴⁴ közös vonása, hogy Éva alakja valamennyin szerepel. A Békássy-emlékterv vonatkozó jelenete a témának most éppúgy az elhunyt személyre aktualizált variációja, mint ahogy azt a virágápolás-allegória esetében is láttuk. A hangsúly jelen esetben Békássyn van, azaz Ádámon, s az ő rövidke életében Évának nem volt alkalma túl nagy szerepet játszani. Nagy Sándornak Békássy és Ádám közt vont párhuzamában sejthetően köze lehetett Babits interpretációjának.

⁴¹ 1903. Kivitelező: Belmonte Leó, Iparművészeti Múzeum Ltsz.: 51.1304.

⁴² 1904. Kivitelező: Belmonte Leó, Iparművészeti Múzeum Ltsz.: 6968.

⁴³ Pl. Ádám és Éva, vázlat, 1913. Gödöllő, Nagy Sándor-ház; Ádám és Éva a paradicsomban, a lipótmezei kápolna üveglakának kartonja, 1913. Gödöllő, Nagy Sándor-ház.

⁴⁴ MNG Ltsz.: 1926–1238.

Az alsó sor versidézete – „Apró madarak nagy serege / Röpköd körülte, és száll vele”⁴⁵ – tálcán kínálja a madaraknak prédikáló Assisi Szent Ferenc alakját (10. kép). A verseiben folyton természeti képeket rajzoló, hasonlatait a növény- és állatvilágból merítő Békássy természetrajongása, szelídsége ténylegesen párhuzamot idéz a szenttel, aki minden élőlényt testvérének tekintett, s aki mellékesen a keresztségben a Ferenc nevet kapó költőnek akár védőszentje is lehetett.

Keresztény témakörből merítkeznek az alsó sor középső képe is a keresztet cipelő, bűneinket megváltó Krisztus alakjával (11. kép). Tudvalevő, hogy a gödöllőiek eszmekörében és témavilágában Krisztus alakja meghatározó szerepet játszott; legjobban épp Nagy Sándor életfilozófiájának állt középpontjában. A mester – aki külsőségeiben (hosszú haj, szakáll, saru) is a tanító Jézus képzetét keltette a kortársakban – számos munkájában járta körül a krisztusi szeretet, Jézus Krisztus tanításainak témáját, és a művészet erkölcsi nevelőerejébe vetett szinte vallásos hite a művész–próféta, művész–apostol párhuzamok felállításához vitte el. Békássy – akiről e helyen újra megemlítenéd, hogy Cambridge-ben a magukat „Apostolok”-nak nevező társasághoz tartozott – hasonló gondolatokat fogalmazott meg. „Rajongók” című verse mintha az angol irodalmi kör indulója lenne: „Rajongók vagytok: és minden rajongó / Apostol is: új Krisztus követője”⁴⁶ – írja a költemény végén, s előtte: „Érzem, hogy jó egy új Jézus közéték, / Az új világnak művész-alkotója”.⁴⁷ E sorok arra mutatnak, hogy az 1910-es évek elején a cambridge-i szellemi körben Békássy ugyanúgy a művész–messiás azonossághoz jutott el, mint itthon – a gödöllőiek közül kizárólagosan – Nagy Sándor. Az emlékterv Krisztus-képét kísérő szövegtükrök üresen maradtak. Hogy mely sorok kerültek volna ide, nem tudni, ám csupán hangulatkeltő céllal hagy idézzünk még egy igencsak idevágó részletet: „Lásd, életemből koszorút kötök / S tövissel koronázva, im fejem”.⁴⁸

A Krisztus-kép mint leginkább szakrális ábrázolás kapcsán szólunk Nagy Sándornak a keresztény művészet kanonizált előírásaitól való elrugaszkodásáról. „Az eredeti tartalmuktól megfosztott vallási szimbólumok alkalmazása”⁴⁹ éppúgy előfordul életművében, mint a kifejezetten keresztény témának profanizált előadása. A szakállas Krisztusból jelen esetben így lesz csupasz arcú keresztvivő, az előírás szerint csuhában, fején tonzúrával ábrázolandó Assisi Szent Ferencből világi öltözékbe bújtatott hosszú hajú prédikátor. S miközben az említett esetekben elmarad az egyébként szokásos dicsfény, a felső sor alakjainak fejét – köztük az Ádámként azonosított figuráét is, aki pedig biztosan nem tartozik a glóriában részesíthető apostolok, vértanúk és szentek közé – nimbusz övezi.

Ádám és a felső sor bal első figurájának feje körül ragyogó fényesség – összhangban a Nagy Sándor eszmévilágát jellemző napkultusszal – maga a sugarait ontó napkorong. A fény, a nap önmagán túlmutató misztikus jelentése Nietzsche, Komjáthy Jenő, Schmitt Jenő Henrik és valamelyest Kriesch Laura egymást felerősítő hatására alakulhatott ki a művész gondolatvilágában. A fény nemcsak életadó elemként játszik szerepet, hanem sajátos mértékegységként jelzi a tökéletesség felé törő ember szellemi érettségének fokát. Nagy Sándor fény mítoszáat legkarakteresebben talán a Komjáthy „Homályból” című verséhez készített illusztráció tükrözi.⁵⁰ E munkában a költői és a képzőművészi

⁴⁵ Békássy F., 1915. 9–10.

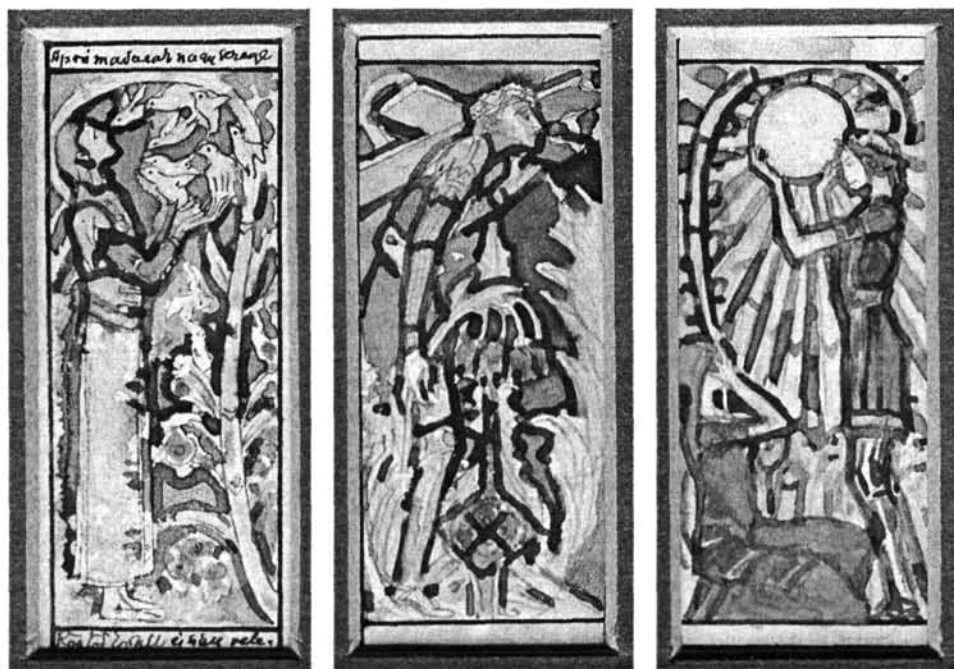
⁴⁶ Békássy F., 1916. I. 12.

⁴⁷ Uo. 11.

⁴⁸ „Templomod”, Békássy F., 1915. 54.

⁴⁹ Gellér K., 2003. 16.

⁵⁰ Komjáthy-illusztráció VII. 1905 körül, Gödöllő, Nagy Sándor-ház.

10–12. kép

eszme bravúrosan forr egybe. A vers az emberi szellem fejlődését a homályban rejtőzködéstől az ember fényre válásáig tartó folyamatként ábrázolja a költészet eszközeivel; a képzőművész a sötétben alvó, alig eszmélő, majd fényt tartó és végül „napba öltözött” figurák egymásra épülő rétegeivel illusztrálja ugyanezt a fejlődési sort. „A fény, a fény nyel átítatott vagy fényt hordozó emberalakok a szellemi ember, a misztikus megvilágosodás szimbólumai” – írja Gellér Katalin.⁵¹

A fényben fürdőző és fényt hozó emberalakokkal vissza is kanyarodtunk a Békássy- emléktervhez, az alsó sor utolsó képmezőjéhez (12. kép). A napkorongból kisugárzó fény megtisztít, felold mindent; ember és világ panteisztikus módon eggyé válik. A kép napkorongot tartó figurája a szerepét betöltő költő allegóriája, a művésze, aki világosság felé terelte embertársait. A mezőhöz tartozó szövegtükör megint csak üresen maradt, de hogy az emlékterv bemutatását ne fejezzük be költői idézet nélkül, álljon itt egy Nagy Sándor napkultuszával összevágó gondolat: „Uj eszmét imádó, szenvedélyes lelkek, / Hogy értelek, hogy érzek veletek! / ... Betört közétek a fény, régi oszlopok közé”.⁵²

A terv készítési idejét illetően mindenképpen az 1915 és 1919 közötti intervallum valószínűsíthető. Közvetlenül a gyász hír hallatán éppúgy készülhetett, mint a következő évek során, amikor is a posztumusz kiadott kötetek újra és újra felidéztek a tragikus sorsú ifjú emlékét. Annak magyarázatával, hogy miért az 1919-es évszám adódik a legkésőbbi dátumnak, már arra a kérdésre is választ keresünk, hogy amennyiben ténylegesen megvalósításra szánt tervről van szó, hová szánta az alkotó.

⁵¹ Gellér K., 1977/b 22.

⁵² „Rajongók”, Békássy F., 1916. I. 10.

1919-ben a költő édesanyja, Békássy Istvánné a család zsenyiei kastélyát és birtokát – azt a helyet, ahol Ferenc fia is született, nevelkedett, ahová a szünidőkre hazajárt, s ahol végső nyughelyre talált – közösségi használatra, írói és művészi alkotóház céljaira ajánlotta fel. A Babitsnak felvázolt tervből a Tanácsköztársaság bukását követően természetesen nem lett semmi. A levélben, amelyben a „tolsztoji döntésről” tudósít, felvázolja szándékának hátterét is. Egyebek közt így ír: „Emögött van még egy idea – ami Feri missiója volt, s ő tudott volna megvalósítani – de erről csak akkor lehet beszélni, ha már mind a többi megvalósult”.⁵³ Hogy „Feri missiója” mi volt, azt csak találgathatjuk. Mint ahogy azt is csak feltételezhetjük, hogy Nagy Sándor üvegablakterve esetleg a Békássy Ferenc misszióját is beteljesítő zsenyiei kastélyban valósult volna meg.⁵⁴ Az üvegablakterv rendeltetési helyét illetően természetesen Békássy Elemérné óbaroki kúriája is felmerül, de festett üvegablak megvalósulásáról egyik helysín esetében sincs tudomásunk.

IRODALOM

Babits Mihály

1915 B. F. huszárönkéntes: elesett az északi harctéren, 1915 június. Nyugat VIII. évf. 15. szám

1917 Irodalmi problémák. Budapest

Békássy Ferenc

1915 Elmerült sziget. Versek. Budapest

1916 Fantáziák és gondolatok. I. Versek. II. Próza. Budapest

1917 Tanulmányok és jegyzetek. I. Írókról és irodalomról. Budapest

Éder Zoltán

1989 Egy angol–magyar műveltségközvetítő. Válogatás Békássy Ferenc hátrahagyott írásaiából. Hungarológiai ismerettár 4. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest

Gál István

1976 „Rosti Magdolna”, a Nyugat rejtélyes angol szakértője. Irodalomtörténet LVII. évf. 4. szám 942–951.

Gellér Katalin

1977a Nagy Sándor üvegablak-művészete és történeti előzményei. *Ars Hungarica* 1977/2. 251–265.

1977b Nagy Sándor versillusztrációiról. *Művészettörténeti Értesítő* XXVI. évf. 1. sz.

2003 Mester, hol lakol? Nagy Sándor művészete. Budapest

Gellér Katalin–G. Merva Mária–Öriné Nagy Cecília (szerk.)

2003 A gödöllői művésztelep 1901–1920. Gödöllő, 2003.

Gellér Katalin–Keserű Katalin

1981 A szecesszió magyar művésztelepe: a gödöllőiek. In: *Magyar művészet 1890–1919*. Szerk.: *Németh Lajos*. Budapest 419–442.

⁵³ Békássy Istvánné levele Babits Mihálynak, 1919. április 2. OSzK Bh. Fond III/255/10. Közli: *Gál I.*, 1976. 947.; *Sipos L.*, 1999. 20.

⁵⁴ A kastély a II. világháborúban súlyosan megsérült; könyvtára, családi levéltára és berendezése elpusztult. Békássyné akarata – bár csak halála után – végül mégis teljesült: a kastélyt 1953-ban a Magyar Képzőművészek Országos Szövetsége kapta meg; ma is alkotóházként működik.

Kosztolányi Dezső

1917 Békássy Ferenc „Fantáziák és gondolatok” című prózai kötetéről. Nyugat X. évf. 506–507. Újraközlése: *Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. Tanulmányok magyar kortársokról*. II. Budapest, 1958. 52–54.

Sipos Lajos

1999 Babits és a Békássyak. Irodalomismeret X. évf. 1–2. szám 20–26.

Sipos Lajos (szerk.)

1999 „Engem nem látott senki még.” Babits-olvasókönyv. I. Budapest

Szabó László, Cs.

1985 Egy kísértet föltámadása. B. F. In: Cs. Szabó László: *Örzök*. Budapest 551–558.

Tóth Árpád

1916 Elmerült sziget. Békássy Ferenc versei. Nyugat IX. évf. 6. szám

DER BIS JETZT UNBEKANNTE GLASFENSTER-PLAN VON SÁNDOR NAGY IN DER PETRÓ-SAMMLUNG

Nach dem Tod des namhaften Miskolcer Kunstliebhabers geriet 1977 der Glasfenster-Plan in die Hände des „Herman Ottó“ Museums. Der Plan wurde als das Werk eines unbekannten Künstlers erfasst, aber ebenfalls tauchte sowohl der Name József Rippl-Rónai als auch der Vertreter des ungarischen sezeßionistischen Stils, Sándor Nagy (1868–1950), der auch Glasfenster plante, als sein Schöpfer auf. Heute ist es aber eindeutig, dass die neun Kompositionen, die aus kleinen Bildern mit einem Wortspiegel bestehen, zu den Lebenswerken der maßgebenden Persönlichkeiten der Gödöllőer Künstlerkolonie gehören. Verglichen mit den von dem Künstler geschriebenen Briefen stammt die auf der Bildfläche aufgefundene Schrift von Sándor Nagy, und auf der Rückseite des Schildes ist der Abdruck von der gemeinsam benutzten Signatur des Künstlerehepaars Sándor Nagy-Laura Kriesch noch erkennbar.

Laut den Beweisen im Bildfokus der Komposition wurde der Glasfenster-Plan zum Andenken an den früh gestorbenen Autor, Dichter und Übersetzer Ferenc Békássy (1893–1915) ausgearbeitet. Der Name des Literaten, der nur 22 Jahre lebte, lebt nur wenig im allgemeinen Bewusstsein. Bevor sein Können richtig entdeckt werden konnte, starb er als Held im 1. Weltkrieg. Seine Gedichte und prosaischen Werke wurden von der trauernden Familie postum herausgegeben. (1915, 1916, 1917)

Schriftliche Angaben besagen, dass Sándor Nagy freundschaftliche Beziehungen zu der Tante von Ferenc Békassy, Frau Békassy Elemérné, hatte. So ist es möglich, dass der Glasfenster-Plan auf Wunsch der trauernden Familie ausgearbeitet wurde. Aber das Interesse des Natur anbetenden Bildkünstlers, der wie Tolstoi dachte, für den Dichter mit dem tragischen Schicksal konnte sich auf Grund der Verwandtschaft in der Betrachtungsweise zwischen den beiden entwickeln. Die Grundprinzipien der sich in den Gedichten von Békássy spiegelnden Lebensauffassung stimmen in vielen Hinsichten mit den Gedanken von Sándor Nagy überein. Nagy kannte die Dichtkunst von Békassy ganz genau, denn der Dichter versah die Bildflächen hier und da mit einem auffallenden Vers.

Die neun kleinen Bilder setzen dem Gefallenen mit allegorischer Annäherung ein Denkmal. Sowohl die Figur von Krisztus als auch von dem Heiligen Franz von Assisi können wir erkennen; die von ihnen vertretenen ethisch-moralischen Werte sind charakteristisch für Békássy.

Laut unseren Kenntnissen wurde der Glasfenster-Plan nicht verwirklicht. Von gemalten Glasfenstern an dem in Betracht kommenden Ort, im spätbarocken Schloss von den Békássys in Zsenye, wissen wir nichts.

Andrea Pirint

„IDEJE MÁR MÁSKÉNT ÉREZNI ÉS GONDOLKODNI” Levelek Lükő Gábornak 2. (1932–33, 1937, 1947)

SÜMEGI GYÖRGY

Lükő Gábornak (1909–2000) a *Romániai tanulm. 1931–1933. Levelezés* fölíratú dossziében fennmaradt leveleiből a Györffy Istvántól (bukaresti tanulmányainak s legfőképpen moldvai gyűjtőútjának elsőszámú mentorától) származókat önálló közleményben publikáltam.¹ E mostani levelek – a dosszié levéltartalmának a második fele – tovább árnyalják, bővítik és differenciálják azt a kapcsolatrendszert, amelyben a fiatal kutató a munkáját végezte. Míg Györffy István levelei elsősorban szakmai útmutatásul, a fiatal gyűjtőt segítő vezérfonalként szolgáltak, addig e másik csoportban a baráti-kortársi hang (Horváth Tibor, Gunda Béla) mellett a segítséget kérő (Lajtha László, Veress Sándor) és támogató, effektíven segítséget nyújtó szándékok (Roska Márton, Csutak Vilmos, Balogh Jenő) is pregnánsan megjelennek. Elsődlegesen a finom évdődést sem nélkülöző Csutak Vilmos-levelek rajzolják föl réalisan az 1930-as évek elejének moldvai/romániai gyűjtési lehetőségeit, adottságait, az intézményi (múzeumi) segíthetési módozatait, áthágathatatlan akadályait is. E levél-téka időhatárait két későbbi évből (1937 és 1947) származókkal azért bővíthette ki a címzett, mert a román levelezőktől (Harry Brauner, Constantin Brăiloiu) később érkezőket is e gyűjteményhez sorolta. Egyebekben pedig éppen Harry Brauner és Constantin Brăiloiu levelei adnak az egésznek erős kultúrtörténeti nyomatékot, jelentékenységet, szép példa ez a magyar–román kutatói kapcsolatok tartalmaira, az egybekapcsolódó, egymást segítő és egymás munkáját elfogulatlanul ismerő, megbecsülő attitűdre, a ritka tudósi, baráti egyetértésre. Talán túlzás nélkül kijelenthető és valós tartalmú azon állításunk, hogy a trianoni határok s a revizionista külpolitika megszabta/befolyásolta tudományos közéletben Lükő Gábor gyűjtése, kapcsolódása a Dimitrie Gusti-féle szociológiai iskolához, s egyáltalán, romániai tanulmányútja: elfogulatlan kapcsolatrendszer Lükő és a román tudományosság néhány meghatározó kutatója között. Ezt a fajta elfogulatlanságot, a román kultúra és hagyományok iránti előítéletmentes érdeklődést s mindennek román tudósok részéről történő tisztelettel visonzását korábban Bartók Béla képviselte és jelentette a román tudományosság számára. A magyar–román tudományos és kulturális kapcsolatok szegmensében tehát Lükő Gábor is példamutatóan jelentős munkásságot fejtett ki.

Az utolsó levél-közlemény, amit Constantin Brăiloiu 1947-ben Svájcban keltezett, Lükő Gábort a debreceni Tisza István Tudományegyetem Társaslélektani Tanszékének tanáraként, a debreceni Magyar–Román Társaság vezetőjeként, folyóiratuk, a *Keleti Kapu* szerkesztőjeként, *A nap lakodalma*, román népballadák című bilingvis kötet kiadójaként éri el. Lükő ekkor még tele volt reménységgel és tenni akarással a magyar–román kulturális/tudományos és művészeti kapcsolatok terén. Ám a fordulat éve s a rákövetkező évtizedek már alig-alig hagytak reményt Lükő Gábor számára az 1930-as évek elején kialakított kapcsolataira, a két nép, a két kultúra szolgálatára.

¹ Sümegi György: „Az etnográfus mindenütt talál tanulmányozni valót.” (Györffy István levelei Lükő Gábornak, 1931–33). In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. Szerk.: Veres László–Viga Gyula, Miskolc, 2002. 379–387.

Romániai gyűjtőúton, balról: Constantin Brăiloiu, Henry H. Stahl, Harry Brauner és Lükő Gábor, Drăguș, 1932. május 9.

Fotó: Henry H. Stahl (A Tűzcsiholó. Szerk.: Pozsgai Péter. Bp. 1999. I. Tábla I. alapján).

Lükő Gábor egyik utolsó nyilvános szereplésekor, a tiszteletére kiadott tanulmánykötet² bemutatásakor mintegy életműve summájaként fogalmazta meg: legfontosabb volt életében a magyar és a szomszéd népek kultúrájának megismerése és szolgálata. Valóban, gazdag életműve, teljes szellemi hagyatéka ezt példázza. Az említett tanulmánykötet (mely bemutatja Lükő Gábor sokágú tevékenységi területeit) megjelenése után a Táton Kiadó elkezdte önálló, tematikus kötetekbe rendezve kiadni Lükő Gábor életművét.³

A levelek szervesen tartoznak az életmű egészéhez, Lükő szellemi teljességéhez. Teljes levelezéséből az itt közreadottak⁴ valószínűleg fontos összefüggéseket, kutatástörténeti elemeket villantanak föl, s talán ráirányítják a figyelmet Lükő Gábor teljes levelezése föltárására és kiadására.

² Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Szerk.: Pozsgai Péter, Bp., 1999–2000.

³ A magyar levelek formái. 4. jav. és bőv. kiadás, Bp., 2001., A moldvai csángók. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. 3., jav. és bőv. kiadás, Bp. 2002., Zenei anyanyelvünk. Válogatott zenei tanulmányok I. 1. kiadás, Bp., 2003., Hímfi és a szarvas. Finnugor mítoszok és magyar emlékeik. 1. kiadás, Bp., 2003–2004.

⁴ Harry Brauner leveleit fordította: Táneczos Vilmos és Boros Judit.

1. Lajtha László Lükő Gábornak
Budapest, 1932. március 31.

Kedves Lükő Úr!

Nagy örömmel olvasom levelét. Ma írtam Brăiloiunak⁵, és ismételten melegen figyelmébe ajánlottam Önt. A küldött dallamok igen érdekesek, és több van olyan, amely a magyar és a román népzene eddig nem ismert kapcsolataira igen értékes adalékot szolgáltat. Régen hiszem, hogy a kunok, besenyők stb. nyomait világosabban meg kell találni a román népzeneben, és mentől több ilyen talál és gyűjt, annál nagyobb jelentőségű lesz munkája. Nagyon jól teszi, ha a csángókhoz megy gyűjteni, de gyűjtsön ott is magyart és románt egyaránt. Keresse a pentaton dallamokat vagy az ilyenből alakítottakat a románok között is.

A gyűjtés módszerére a következőket ajánlom. Próbáljon meg Brăiloiuval úgy megalkudni, hogy ő adja a fonográf hengereket. Maga pedig ezeket a hengereket felküldené nekünk. A zenét pontosan lejegyezném és Brăiloiunak küldenénk egy pontos másolatot a lejegyzésről. A hengerek ez esetben nálunk maradnának. Ha Brăiloiu ebbe nem egyezne bele, a hengereket lejegyzés után Brăiloiunak adnánk át megőrzés végett. De nekünk is volna egy jó lejegyzésünk s így ebbe is nyugodtan beleegyezhet. Fontos csak az, hogy a gyűjtés megtörténhessék. Természetesen nekem kedvesebb volna, ha a hengerek Budapestre kerülnének, de inkább legyenek Bukarestben, mint sehol. Minden rubato és díszített dallamot okvetlenül vegyen fonográfra, úgyszintén a magyaros román és romános magyar giusto melódiákat is. Csak a már ismert dallamvariánsokat írja hallás után. Ha nem kapnak (így!) Brăiloiutól hengereket – amit nem hiszek – akkor jegyezze úgy le őket, ahogy tudja. Munkájának teljes tudományos értékét csak a fonográfon való gyűjtés adná meg, tehát ezt kell elérni. Mellekelek egy ajánló levelet Tzigara Samurcaşhoz⁶, amit ha kell, használjon fel.

Legyen híradással ezentúl is és küldjön megint ízelítőt népzenei gyűjtéséből. A küldött lejegyzését jónak tartom. A Györffy⁷ úrnak írt egyik rubato dallamból mintha hiányoznának az ornamensek. Ha akár útközben vagy egyébkor kérdezni valója volna, forduljon csak bizalommal hozzám, mindenkor szívesen segítségére leszek.

Sok sikert kíván őszinte üdvözetekkel híve

Lajtha László

2. dr. Balogh Jenő Lükő Gábornak
Budapest, 1932. május 19.

Tisztelt Tekintetes Úr!

Györffy István egyet. magántanár úr ajánlata alapján a M. Tud. Akadémia Tekintetes Úrnak P 400 azaz Négy száz pengő segílyt utalt ki a moldvai csángók között folytatott néprajzi tanulmányainak befejezhetése végett.

Az Akadémia kéri, szíveskedjék e kutatások közben a Néptudományi Bizottság utasításai és irányítása szerint eljárni s hazaérkezte után számoljon be a gyűjtött anyagról Györffy István úrnak, az említett bizottság előadójának.

Szívélyes üdvözettel tisztelő híve

Balogh s. k. főtitkár

⁵ Constantin Brăiloiu (1893–1958 igen jelentős román zenetudós, folklorista. A bukaresti konzervatórium zenetörténet- és népzene-tanára (1923–1946), a Népzenei Archívum megalapítója (1928). A Gusti-féle szociológiai kutatás során ismerkedett meg s kötött barátságot Henri H. Stahlal és Harry Braunerrel. 1947-től a genfi *Musée et Institut d'Ethnographie* archívumának vezetője volt.

⁶ Tzigara Samurcaş, A. – népművészetkutató, műve: *Tapis roumains*. Paris, év nélkül.

⁷ Györffy István (1884–1939) etnográfus, geográfus, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya gyűjteményeinek igazgató-őre (1919–1934), megszervezte a Néprajzi Tanszék (Pázmány Péter Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 1934–39). Lükő moldvai tanulmányútjának legfőbb segítője, baráti mentora.

3. Csutak Vilmos⁸ Lükő Gábornak
Sepsiszentgyörgy, 1932. június 24.

Kedves Öcsém!

Hetek óta mindennap, egyre növe türelmetlenséggel vártam a levelét. Köszönöm, hogy most írt és végre megnyugtatót. Nálam van egy kis pénze, amiből most 5000 Leut küldök és dr. Balogh Jenő főtitkár úrnak az eredeti levele, minek másolatát idemellékelem, hogy az eredetije esetleg el ne vesszen, de a másolatból teljes lument vehessen.

Amikor most 21-én kelt szíves levelét megköszönöm, egyúttal arra kérem, hogy tekintettel a közelgő parlamenti választásokra, igyekezzék dolgában körültekintéssel és óvatosan eljárni, mert a belső rend fenntartására hivatott szervek ilyenkor tréfát különösen nem ismernek és nem szeretném, hogy néprajzi tanulmányait bordatöréssel végezze. Főleg a választások napjai alatt ajánlom a különös óvatosságot és félrehúzódot, mert ha nem, az ajánló levelei mellett is keservesen reáírat-hat a bátorságára és veszélyeztetheti a feladata sikeres elvégzését.

Kérem, írjon gyakrabban és jelezze idejében, hogy milyen részletekben és hová, milyen címre küldjem a pénzét.

Tudomásom és az Ellenzék szerint Szabófalva táján végez szintén néprajzi kutatásokat Vita Zsigmond⁹ nagyenyedi kollégiumi helyettes tanár és Domokos Pál Péter¹⁰, volt csiksomlyói, jelenleg kézdivásárhelyi róm. kath. képezdei zene-tanár. Értesítsen, tudott-e erről és találkozott-e velük? Az Akadémiával és Györfy tanár úrral levelet váltottam a dolgában és szükség esetén szívesen támogatom minden tekintetben, ha idejében jelzi. Mostanában még nem megyek el hazulról.

Szívesen üdvözlöm és szeretettel ölelem

Csutak Vilmos

igazgató

P. S. csomagot ma épen és sértetlenül szintén megkaptam és helyesnek tartom, hogy ilyen kisebb csomagokban állandóan küldözgesse haza az összegyűjtött és gyűjtendő anyagát. Ha Jugánba megy, mit a választások alatt jól tenne, csináljon számomra is bibliográfiát Moldva régészetről és történetéről, ha módot és alkalmat tud keríteni rá. És arról is értesítsen, hogy meddig és milyen program szerint akar Moldvában tartózkodni. Csutak

4. Harry Brauner¹¹ Lükő Gábornak
Bukarest, 1932. szeptember 14.

Szeretett Gavrilă Luca,

Hogy semmit nem kaptál tőlem, azért van, mert természetemnél fogva nagyon hanyag vagyok. Köszönöm a fényképeket és a levelet, amit Drăgușra küldtél, nagyon megörvendeztetett. Kevés ideje vagyok Bukarestben, mert dolgom volt és különösen érdekes dolgokat találtam Drăgușon. Hosszas kutatás után sikerült bebizonyítanom, hogy a vidék zenéjének legrégebbi rétege a „Doina”, amit most kevesen énekelnek, főleg a nagyon öregek. Örülök, hogy az időt hasznosan töltöttem.

Olvastam Brăiloiu úrhoz írt leveledet, aki egyelőre Konsztancára utazott. Mindenképpen a teker-csekkkel belátásod szerint cselekedj. Ha valami kellemetlenség adódna a szállítással, írd, hogy innen beavatkozassunk. Elkéserít, hogy Bukarestbe helyezték ki tanárnak, sokat veszíték a

⁸ Csutak Vilmos (1878–1936) történész, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgató öre, Lükő Gábor segítő-közvetítője (Budapest ill. Magyarország és Lükő moldvai tartózkodási helyei között).

⁹ Vita Zsigmond (1906–1998) irodalomtörténész, könyvtáros.

¹⁰ Domokos Pál Péter (1901–1992) etnográfus, népzene-kutatóként elsőként gyűjtött a moldvai csángó településeken. Könyve: *Moldvai magyarság*. Csiksomlyó, 1931.

¹¹ Harry Brauner (1908–1989) Victor Braunernek, a Párizsban ismertté vált szürrealista festőnek a testvére. Folklorista, egyetemi tanár Bukarestben. Ő létesítette (1946, Bukarest) és vezette a Román Folklor Intézetet. 1949-től 12 évig börtönben volt, a Patrescanu-perben ítélték el.

függetlenségéből. Csodálatos cigányzenészek vannak most Bukarestben, akikkel hangos filmet készítettünk. Sajnálom, hogy nem vagy itt te is, hogy halld őket. A Bákó megyei ajánlatod elragadó. Írd meg, mikor. Aztán gyere vissza.

Sok szeretettel vár,

Harry Brauner

Kérlek, ha találkozol Veress¹² úrral, add át neki üdvözetem.

5. Harry Brauner Lükő Gábornak

Bukarest, 1932. szeptember 26.

Szeretett Gavrilă,

Gondolom, hogy az én személyes leveletem megkaptad. Most Brăiloiu úr, aki tegnapról Bukarestben van, bízott meg, hogy a következőket megírd neked.

1. A tekercseket, amikre a felvételeket akarod csinálni, küldd nyugodtan a Zeneszerzők Társaságának címére, Lipscani utca 110, ahonnan Brăiloiu úr nehézségek nélkül kiveheti.

2. Arra kér, hogy menj el az „Eternola”-ba, ahonnan vedd ki a fonográf megjavított diafragmáját és valami apróságokat, amik még ott maradtak, és hozd el neki Bukarestbe, amikor jössz. A pénzt, amit még kapnia kell, Liedl¹³ úr el fogja küldeni.

Én személyesen arról értesítelek, hogy rengeteget dolgozom, állandóan foglalt vagyok, üdvözöllek és várlak

Harry Brauner

6. Harry Brauner Lükő Gábornak

Bukarest, 1932. október 7.

Kedves Lukő,

Brăiloiu tanár úr kér, hogy az előző levélben szereplő megbízásokon kívül kérj el az „Eternola”-ból két tekercset, amikre énekeket vett fel és otthagytá őket.

Mikor akarsz visszatérni? Nem adtál semmi hírt magadról.

Brăiloiu úr nevében előre is megköszönve, a viszontlátást várva,

üdvözöl,

Harry Brauner

7. Roska Márton¹⁴ Lükő Gábornak

1932. XII. 19.

Kedves Gábor! Örömmel olvastam kedves leveledet, terveidet. Adjon a jó Isten Neked erőt, kitartást, hogy úgy valósíthasd meg, mint azt [...] lelked óhajtja. [...] Tarts be bizonyos tempót, nehogy túlerőltessd Magad, mert sok-sok feladat vár rád s ezek száma, ahogy előrehaladsz a munkákban, csak nőni fog. Sok tekintetben csak a kereteket fogod tudni felállítani. De hát ez is nagy eredmény lesz. Mindig nagy lelki gyönyörűséggel olvasom újabb híradásaidat. Ünnepelj a körülményekhez

---

¹² Veress Sándor (1907–) zeneszerző, népzenekutató, zenepedagógus. Népzenekutatói tevékenysége kezdetben (1927–34) főként a Néprajzi Múzeumhoz és Lajtha Lászlóhoz kapcsolódott. Gyűjtései közül legjelentősebb az 1930-as moldvai útja. 1950-től Bernben élt s dolgozott.

¹³ Liedl – a Román Zeneszerzők Társaságának gazdasági alkalmazottja.

¹⁴ Roska Márton (1880–1960) régész, etnográfus. 1937-ig az Erdélyi Kárpát Egyesület Néprajzi Múzeumának igazgató-öre.

képest kellemesen és az új esztendő is hozza meg Neked minden jó reménységed valóra válását.
Szeretettel üdvözlöl öreg barátod
Roska Márton

8. Horváth Tibor¹⁵ Lükő Gábornak
Budapest, 1932. december 27.

Kedves Gábor!

Levelednek igen megörültem, ha teheted, írd gyakrabban. Jól esik az embernek, bátorítására jön, hogy a munkájában nincs egyedül.

A mai postával küldök Fettich¹⁶ tanulmányából 3 különlenyomatot, ehhez a levélhez pedig mellékelek egy teljes lócsontváz-fényképet, avar sírmezőn került elő, Tiszaderzsén, mi ástuk ki. Ennek a sírmezőnek egész speciális jelleget adtak az eltemetett lovak, a kiásott 98 sír közül 11-ben találunk. Ezeket felkantározva, nyereggel a hátukon vezették a sírba, ahol aztán leszúrták őket: mind-egyik szügyében megtaláltuk a lándzsavéget. Móra¹⁷ is ástott hasonlókat, az Ethnográfiában írt róluk, abban a számban, amelyben a Te cikked is megjelent a székely házakról.

Ezekről az ú.n. steppe lovakról, amelyeknek igen jó ábrázolásukat kapjuk a szkita edényeken, írt egyik dolgozatában M. V. Farmakovszkij. Goryt iz kyrgana Colochi, Izvestija rossijekoj akademii ictorii materialnoj kылтыry, Tom II. 1922. 23- A közölt képek egyike a mai steppe ló, az Equus Przewalskii.

A következő félévre alighanem csak a munkámmal fogok foglalkozni, mert egy félév alatt meg szeretném csinálni. A címe: Avar-germán-szláv kapcsolatok, igen sokatigérő és én a várakozásnak szeretnék megfelelni. Ebben foglalkozni fogok Románia akkori történetével is, ha tudsz bibliográfiát, a III-X. századra Kr.u. úgy szedd össze és küld meg. Valószínűleg ott is foglalkoznak ilyen kérdésekkel, de mi nem tudunk róla. Ez nem lenne sürgős, majd ha ráérsz, Bucarest-be visszatérve. Munkás új esztendőt kívánva

ölel Horváth Tibor

Ha bármi kell Pestről, küldöm.

9. Csutak Vilmos Lükő Gábornak
Sepsiszentgyörgy, 1933. I. 23.

Kedves Barátom!

A Fadgyas Annának¹⁸ küldött lapokból örömmel olvasom, hogy élsz és dolgozol, mert megérkezett már régen és szerencsésen Jugani-ba – a kis barnád szoknyája mellé.

Bár az az érzésem, hogy a Te esetedben nem frázis, ha beláthatatlan idejű lejáratra kérsz most pótköltséget, mégis igen szívesen „reszkírozom” máskor is a postaköltséget csupán csak azért is, hogy néha-néha tudjak valamit rólad vagy ha szabad így kifejeznem magamat: hogy nem aggódjam sokáig a Te „konok” fejed miatt.

¹⁵ Horváth Tibor (1910–1972) régész, orientalista, művészettörténész. A levélben emlegetett régészeti kutatását összefoglaló cikke: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető*. Archeologia Hungarica, XIX. Bp., 1934.

¹⁶ Fettich Nándor (1900–1971) régész, a Kárpát-medence lovas nomád népeinek (hunok, szkíták, avarok, honfoglaló magyarok) és az ötvösművészetnek a kutatója.

¹⁷ Móra Ferenc: *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlás kori és korai magyar leletekben*. Ethnographia. 1932.

¹⁸ Fadgyas Anna (1906–1983) a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum titkárja, Csutak Vilmos igazgató (és utódai) fő segítője, aki Lükőnek is segítségére volt.

Légy olyan jó azért, használd fel a mellékelt borítékokat és írd minél részletesebben magadról és dolgaiddról. Amióta Bukarestbe mentél, emlékezetem szerint csak egy levelet kaptam tőled, de arra nem kértél választ.

Aztán, kérek, ne terheltesd azt sem megírni, hogy milyen viszonyban állasz jelenleg a kedves szüleiddel, a néprajzi múzeummal és az akadémiával? Aztán azt is szeretném tudni, hol akarsz megjelentetni a Jugani-ról készülő monográfiádat. Aztán szeretném már látni a kis barnád fotográfiáját is, ha már régen el nem felejtetted, illetve nem cseréltél másikat fiatalság-bolondság jellege alatt. De nem folytatom a kérdéseimet, mert bizonyára kitalálsz magadtól is, hogy a fentiek kívül még mik érdekelnek engem.

Meleg érzéssel ölellek, s jó egészséget és boldog új esztendőt kívánok a viszontlátásig

Csutak Vilmos

10. Csutak Vilmos Lükő Gábornak

1933. február-április (?)

Kedves Gábor,

most vettem az ápr. 21-én Bogdánfalván kelt szíves leveledet. Ugyanez a mai posta hozta a Veress Sándor „csángó” barátod levelét is, melyben arra kér, hogy továbbítsam hozzád a neked szóló levelét. Ime mellékelem is, hogy legyen „szórakozásod”, amíg összeegyezteted a Te terveiddel, amikről szíves voltál tájékoztatni. Veress zenetanár úr megadván a pontos címét, szíveskedj neki válaszolni, mert az apja, dr. Veress Endre miniszteri tanácsos, régi barátom, a nyárra hozzám készül és megöl, ha nem válaszolsz azonnal a csángó zenetudós fia levelére, melyben kalauzolását kéri. Addig pedig iparkodj minél több csángó leányt, akarom mondani, csángó-dalt csokorba kötni és a kalapodba tűzni, mert ha nem Domokos Pál Péter és Veress Sándor barátaid azokat is meg ezeket is elhorgásszák előled. T.i. ennek bizonyosan bőven van pénze, annak pedig maholnap bőven lesz ideje s ha ezt hozzáadja az igénytelenségéhez, miben versenyre tud kelni veled, akkor olyan konkurensre akadsz benne, ami még Györfffinél és az akadémiánál hathatósabban fogja sürgetni a múlt évi jelentésed megírását és mielőbbi elküldését.

Tehát siess az úttal és Fortuna szekerén okosan ülj! Főleg az akadémia segélyét sürgessed és el ne szalaszsd, mert a pénz olyan természetű „vadállat”, hogy akkor kell fogni, amíg meleg. Rendkívül sajnálható nagy veszteségünk, hogy a hengereket itt kell hagynod és nem viheted ki Györffyéknek. Idáig különben senkitől sem kaptam egy garast sem a Te számodra. Ha jön, azonnal értesíteni foglak. Szívesen látlak majd hazafelé és amit nem tudsz magaddal vinni bármikor megkapod nálunk a múzeumban. Emberi számítás szerint május közepén itthon leszek. Most május elején szeretnék én is felmenni Pestre a mintavásárra, de nem tudom, lesz-e valami belőle. Nincs pénzem és pénz nélkül csak – Moldvában, és ott is csak a csángó-atyafiak közt lehet „hitelben” utazgatni – olyan jóképű, házasulandó fiatalembernek, amilyen Te vagy, de nem Nyugat felé magamfajta öreg legénynek. Meleg érzéssel ölellek

Csutak Vilmos

F. Anna mellékeli a meleg üdvözlését s azon kívül egy Toldit, egy Embertrag.-t, egy Újszövetségi Szentírást, s 4 db Verses Magyar Krónikát. Több nincs sem Toldiból, sem az Ember trag.-ból, azt mondja.

Mellékelem ide a Veress Sándor úr levelét.

Csutak Vilmos

11. Gunda Béla¹⁹ Lükő Gábornak
1933. március 30.

Kedves Gábor! – Azt hiszem már hallottál a Szegedi Egyetemi Hallg. Agrársettlemment mozgalmáról. Néhány szegedi fiú már évek óta rendszeres néprajzi, szociográfiai stb. tanulmányt végez az Alföldön s tanulmányaik eredményét ki is adják. Eddig kb. 16 kiadványuk jelent meg. Arról van szó, hogy a te moldvai népdal gyűjtésedet kottákkal kiadnák. Mit szólsz ehhez? Van-e elég anyagod s mi a célod vele? A kiadás néked egy fillérbe sem kerülne. Ha a kiadásba beleegyezel a részleteket is lelevelezhetnénk. Utoljára egy nyírségi népballada gyűjteményt²⁰ adtak ki. Sőt arról is lehetne szó, hogy román népdalaidat adnák ki.

Arra kérlek, hogy nézz utána a csángóknál és románoknál a köles termesztésére. Hogyan vetik, termelik, csépelik, nyúvik-e stb. Ha részletes kérdőívre volna szükségem küldök.

Írjál minél előbb a nóták ügyében.

Sok szeretettel üdvözöl

Gunda Béla

12. Lajtha László Lükő Gábornak
Budapest, 1933. IV. 3.

Kedves Lükő – minthogy sem Györffy kollegám, sem én nem tudjuk a címét, arra kérjük, hogy írja meg nekünk azt a tartózkodási helyét, ahol levelünk eléri. Györffy kollegám is, én is szívesen írnánk részletesebben levélben, de miután legutóbbi írásában állandóan arról beszél, hogy költöz-ködni készül, nem tudjuk, hová adresszálni.

Válaszát várva vagyok sok őszinte üdvözléssel

igaz híve

Lajtha László

13. Lajtha László Lükő Gábornak
Budapest, 1933. ápr. 8.

Kedves Lükő!

Elsősorban is arra kérem meg, hogy írjon és referáljon eddigi népzenei munkájáról Brăiloiunak is. Nagyon melegen érdeklődött Maga után és tölem kérdezősködött hogyléte felől, s arról, hogy mit csinál, nem voltak-e nehézségei a gyűjtés körül.

A beküldött minták igen érdekesek és jó volna utánajárni, vajon a menyasszony siratásának ismerik-e más dallamait is. Egyáltalán hasznos volna összeállítani mindazokat az énekes szokásokat, dallamokat, amelyek akár a házassággal, akár a temetéssel függenek össze.

Általában használja a fonográfot és küldje be nekem a fonográf-felvételeket. A felvételekkel egyidőben azonban jegyezze le hallás után is a dallamokat, hogy így a variánsok előbb képét mutassák nekem a dallamok. (Ezeket jó volna a fonográf-felvételhez mellékelni.)

Ha megkaptam a hengereket és azt írta, hogy kifogytak, úgy igyekeznék újakat küldeni. Az adatai érdekesek és most már csak intenzív gyűjtésre biztatom.

Néprajzi szempontból ugyan minden egyformán érdekes, tehát nem kell figyelmen kívül hagyni azokat az újabb népdalokat és műdalokat, melyeket a csángó már átalakított a maga gusztusa

¹⁹ Gunda Béla (1911–1994) etnográfus, a Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén (1934–39) tanársegéd Györffy István mellett.

²⁰ Ortutay Gyula: *Mondotta: Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény*. Nyíri, rétközi balladák, betyár- és juhásznóták. Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma V. Szeged, 1933.

szerint. De azért mégis figyeljen azokra az ősi instrumentális és énekelt dallamokra, amelyekre ittlétekor figyelmeztettem.

Mindég örömmel várom híradását és bármikor segítségére leszek problémáinak megoldásában. Forduljon csak hozzám bizalommal mentül gyakrabban.

Őszinte üdvözzellettel vagyok

igaz híve

Lajtha László

U. i. Veress Sándor csak júniusban készül Moldvába.

14. Veress Sándor Lükő Gábornak
Budapest, 1933. IV. 18.

Kedves Barátom!

Ősszel írt kártyáját megkaptam. Sajnálom, hogy nem bírt felkeresni, pedig nagyon vártam. Mivel utam most már nemsokára aktuálissá válik, megbeszélésünkhöz képest felkeresem levelemmel és kérem rá mielőbbi szíves válaszát.

Sajnos eredeti tervemet itteni dolgaim miatt nem bírtam betartani s így csak máj. végére, ill. jún. elejére számíthatom utazásom megkezdését. Ez ugyan a gyűjtésnek megint elég rossz időszak, de most már nem akarom össze halasztani, mert a munka befejezése mind égetőbbé válik.

Nagyon szeretném s örülnék neki, ha idejét úgy bírná beosztani, hogy velem tarthatna. Bevallom, ez nekem nagy könnyebbséget jelentene és a gyűjtés sikerét is biztosítaná, mint olyan, aki a helyszínnél nálamnál még jobban ismerős, meg főleg román nyelvtudása miatt. Bizonyára saját nyelvészeti meg egyéb etnográfiai tanulmányait is folytathatná azokon a helyeken, hova én most ellátogatni szándékozom. Tudtommal most Valea-Seacan tartózkodik. Én ezekbe a fálvakba már nemigen akarok menni, mert ezeket aránylag elég alaposan felgyűjtöttem. Itt tehát talán 5-6 hét alatt befejezhetné munkálkodását és akkor együtt folytathatnánk a Trotus vidékén, fel egészen Gimes-ig, meg a Szeret balpartján el egészen Tecuça. Esetleg – ez időtől, anyagiaktól, meg a viszonyoktól függ – Szabófalvára és környékére is elmehetnénk, mert ennek zenéje igen nagyon izgat.

Ami az utazás technikai részét illeti, ez nagyban függ attól, hogy a bukarestiekkel hogy fogok megegyezni. Azonban ennél jobban aggaszt az a sok ellenőrizhetetlen hír, mit itt az ember az ottani zilaált közállapotokról szélteében hall. Főleg erről kérem majd értesítését, hogy elég nyugodt-e Moldvában a levegő arra, hogy én mint idevaló ember, legalább viszonylag biztonságban végezhessem munkámat. Természetes, hogy igazoló írásokkal a bukaresti belügyminisztériumtól, meg csendőr főparancsnokságtól el leszek látva és így remélem is, hogy nem lesz akadálya a gyűjtésnek.

Mielőbbi válaszát várva, baráti kézszorítással üdvözli igaz híve

Veress Sándor

15. Constantin M. Brăiloiu Lükő Gábornak
1933. április

Kedves Lükő: örülök, hogy nyomodra találtam! Írtam volna már neked, de nem tudtam hová. Most megköszönöm leveled és a dallamokat és remélem, hogy még itt találsz Bukarestben, mikor idejössz, ami egyáltalán nem biztos, mert úgy tervezem, hogy május elején elutazom.

A hengerekről egyelőre ne tárgyalj Lajthával. Hozd el nekünk őket. A román(dalok) nem is érdeklik őt, a magyarokat pedig majd odaadjuk, vagy lemásoljuk a számára.

Sajnálom, hogy elmentél Román(megye)ből. Rettenetesen szerettem volna, ha tanulmányt készítettél volna számomra az ottani szokásokról. A haláleset és sirató. Állítanak-e fenyőt? Van-e ott fenyő-ének? Hány dallama van? Csak a rokonok éneklík (siratják?). Állandó formulák? A másvilágról? Az oda vezető útról? A házasságról? A földről? A sírról? Stb., stb. Vagy talán jegyeztél is fel ilyesmit? Nagyon hálás volnék, ha gyűjtenél. A menyasszony búcsúztató(cântecul mireșii)t,

nagyon érdekes, különösen 2. része, melynek szövege hasonlít egy siratóhoz. Erdélyi hatások volnának ott? Vagy magyarok? Ma küldök neked tíz hengert, hogy még csinálhass felvételeket. Most jókívánsággal búcsúzom tőled és kérlek, írd.

Sok jó egészséggel

Const M. Brăiloiu²¹

16. Csutak Vilmos Lükő Gábornak
Sepsiszentgyörgy, 1933. május 26.

Kedves Barátom!

Én is nagyon sajnálom, hogy személyesen nem találkozhattunk az időm rövideje és sok dolgom miatt és kérlek, hogy a pénz átutalása érdekében tett intézkedéseidet azonnal vond vissza, mert azt én már illetékes helyen fölvettem, amint erről a főtitkári hivatalban Te is meggyőződhetsz.

A Zelenin: Russische Volkskunde c. művét pedig, Anna állítása szerint, Te magaddal vitted most, amikor hazafelé mentél. Még világosan emlékszik rá, amikor Te azt mondtad, hogy átengedné a múzeumnak, de amikor megmondtad az árát, azt mondta, hogy az egy kicsit drága dolog s Te minden további nélkül betetted a csomagodba. Keresd csak meg a könyveid között, mert itt nálunk nincs és szíveskedj kutatásod eredményéről, valamint jövő terveidről alkalmmal értesíteni.

Szeretettel ölellek

Csutak Vilmos

igazgató

17. Harry Brauner Lükő Gábornak
Bukarest, 1937. II. 18.

Kedves Lükő,

Rége nem írtam neked, most mégis, figyelembe véve, hogy megjelent a csángókról szóló könyved²², szükségesnek érzem, hogy gratuláljak neked. Nem akadt még senki, aki lefordította volna, úgyhogy nem igazán tudom, hogy mit írtál, de amennyit megértettem, az volt a benyomásom, hogy különös komolysággal és tudományossággal van kidolgozva. Láttam, hogy gazdag a bibliográfia, hogy rengeteg problémával foglalkozol és örömet szerzett, hogy egy fiatal, a mi generációhoz tartozó ember ilyen szépen dolgozik. Megkértem egy barátomat, hogy fordítsa le a munkádat, hogy utána megbeszélhessük veled. Mindig szándékomban állt elmenni Budapestre, ahol rajtad kívül még sok barátom van, fiatal szociológusok, akik meglátogatták országunkat és meghívtak. Még inkább kívánnám meghallgatni Bartók háború előtt szalagra vett román népdalgyűjtését. Viszont mostanáig nem volt sem elegendő időm, sem elegendő pénzem. Mióta elmentél kétszer voltam Londonban és egyszer Isztambulban, különböző nép táncokat jól tudó falusi csoportokkal. Hatalmas sikerünk volt, parasztjaink igen jó benyomást tettek. Egyik alkalommal egy „călușari” (gyógyító célú, ősrégi rituális tánc) csoportot választottam, másodszor egy Gorj megyei csoportot kísértem, legutóbb pedig, januárban egy bukovinai parasztcsoporttal mentem, akik egy havasi kürtöt és egy csomó falusi szokást hoztak magukkal.

Miután elmentél, megpróbáltam tisztázni egy kérdést, amely már nagyon régóta foglalkoztat: a kortárs népballada születését. Annyira nehéz, bár kezdetben egyszerűnek tűnik, hogy attól tartok abba fog kelleni hagynom. Most éppen elhatároztuk Golopențival, akinek Rockefeller-ösztöndíja

²¹ *Romániai tanulm. 1931–1933. Levelezés* föliratú dossziében Brăiloiu autográf levele mellett megtalálható annak Lükő készítette gépirata és ugyancsak Lükő fordítása. Ezt és a második Brăiloiu levelet Lükő Gábor fordításában közlöm.

²² Lükő Gábor: *A moldvai csángók*. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsághoz. Bp., 1936.

volt Berlinben, és egy filológus barátommal, hogy elkezdjünk egy monográfia sorozatot Bukarest külvárosairól. Elég nehéz munka lesz, hiszen magad is tudod, hogy városban sokkal nehezebben lehet dolgozni, mint falun.

Kedves Lükő, „mastica kisasszony”²³ üdvözl, én pedig szeretnék jó híreket kapni felőled.

Minden jót kíván „folklóros” barátod,

Harry Brauner

Lipscani 110. 5. em. Bukarest

18. Harry Brauner Lükő Gábornak

Bukarest, 1937. március 23.

Kedves Lükő,

Ma kaptam meg a brebu-i viseletről²⁴ írt tanulmányodat. Bravo! Kezdesz többet írni rólunk, mint a románok. A munkád azért is annyira fontos, mert ahogy én tudom, ez az első monografikus mű a viseletről. Mennyire sajnálom, hogy nem tudtál többet maradni Romániában, még nagyon sok látni- és dolgoznivalód lett volna. Reméljük, hogy egyszer majd jobb lesz!... Küldök egy pár kiadványt a mi Folklór Archívumunkból. Azt hiszem, neked is tetszeni fog, mint munkamódszer, Brăiloiu és Stahl²⁵ úr tanulmánya a „Tg.Jiu-i betlehemes játék”. Dokumentumként kevésbé érdekes kimondottan művészi szempontból, de különösen érdekes, ha azt figyeljük, hogyan tárgyalja a falu széthullásának jelenségét és hogyan vezeti be a neologizmusokat és szuburbánus kifejezéseket. Kérlek, olvasd el még Bartók Béla műveinek román fordítását.²⁶ Különösképpen Brăiloiu úr bevezetőjét, amiből látszik, hogy derék ember és egyedüli a mi tudósaink közül, aki megvédelmezte, minden kockázatával együtt, Bartókot, az ő bámulatos tudományos munkásságáért. Híreket kérsz tőlem a román szociológiai mozgalomról. Szomorúan közlöm veled, hogy én rákényszerültem megszakítani az együttműködésemet a Román Szociológiai Intézettel (Institutul Social Român), Gusti²⁷ professzorral közbejött személyes ellentmondások miatt. Azok a híres szociológiai monográfiák ma átalakultak „Királyi Egyetemi Csoportokká”, akik kimennek, hogy „kulturalizálják” és „civilizálják” a parasztokat. Elképzelheted, hogy ha, például elmész, hogy a parasztokat megtanítsd négyzölamú kórusműveket énekelni, akkor Harry Brauner úrnak ott nincs mit keresnie. Nem hiszek a parasztok civilizálásának a módszereiben és minden erőmmel ellenzem. Csakhogy az én ellenkezésem nem számít semmit, mert az egykori objektív kutató Gusti professzorból egy állandó kulturalizáló lett. Drăguș monográfiája, amelyről te érdeklődsz, dossziéba eltemetett anyag. Nem hiszem, hogy valaha ki fogják adni. Az emberek szétváltak és egyebekkel foglalkoznak most... Azt kérdezed, „mi a neve és postacíme a mi generációnk folyóiratának maguknál”. Mivel nem értem, miről van szó, kérlek, ismételd meg a kérdést aprólékosabban. Pár nap múlva, ha majd szabadabb leszek, érdeklődni fogok az új, most megjelent könyvek felől, amelyek neked is hasznosak lehetnek, és el fogom küldeni a bibliográfiát. Megkapod a Sociologia Românească című folyóiratot. Ha nem, írd, hogy küldjem el gyorsan. Nagyon szeretném megszerezni „Az autonóm Erdély”²⁸ című könyvet. Hogy csináljam? Te megkönnyíted²⁹,

²³ A „mastica” a magyar „kevert” megfelelője (az „amestec”-keverék szóból).

²⁴ Lükő Gábor: *Egy havaselvei oláh falu viselete*. In: Néprajzi Értesítő XXVIII. 124-130.

²⁵ Brăiloiu és Stahl közös tanulmánya a „Tr. Jui betlehemes játék” korabeli román folyóiratban jelenített meg.

²⁶ Bartók Béla műveinek román fordítása: *Scieri mărunte despre muzica populara românească*. Bukarest, 1937.

²⁷ Gusti, Dimitrie (1880–1955) szociológus, a monografikus szociológiai iskola megalapítója, 1920-tól a bukaresti egyetem tanára. Monografikus szociológiai kutatásán Cîmpulungban és Drăguș-ban Lükő Gábor is részt vett. Könyve magyarul: Gusti, Dimitrie: *A szociológiai monográfia*. Vál., bev., ford.: Balázs Sándor. Bukarest, 1976.

²⁸ *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863-64. évi nagyszabasi országgyűlésen*. Szerk. Mester Miklós. 1936.

kedves Lükő, én még mindig agglegény maradtam, mert nincs bátorságom lekötni magam, vagy jobban mondva, hogy magamhoz kössek valakit. Gratulálok és szerencsét! Várom híreidet.

Szeretettel

Harry

19. Constantin M. Brăiloiu

Genf, 1947. VII. 2.

Kedves Lükő,

képzeld, hogy megindított leveled, melyből látom, hogy annyi év elteltével sem felejtettél el engem, sem minket valamennyiünket románokat. Én megőriztem jóbaráti emlékedet s boldog volnék, ha mihamarább láthatnánk.

Mondhatom neked, hogy annyi más bajom közt sokat szenvedtem itt Genfben, látva, hogy örültek egyes fejtűvesztett magyarok Bukarest szétrombolásának és egyes ostoba románok Budapest szétrombolásának. Adná az Úristen, hogy ennyi sok szerencsétlenség után legalább megértenék mindkét félről, hogy ideje már másként érezni és gondolkozni!

Ebből bizonyosan megértetted, hogy örömmel veszem, akárminek is akarsz megtenni magyar-román társaságodban. Megkaptam a folyóiratot²⁹ és a köteteket, s igen köszönöm őket. Talán egyszer én is adok valamit a „kétnyelvű” gyűjteményedbe. Sok sikert kívánok munkádhoz és örülök, hogy nem vesztetted el a román folklór iránti szeretetedet.

Ami engem illet, nem kell aggódnod az én „hivatalos” helyzetem miatt. Nem tudom, mit mondhatt volna neked egy és más, de megnyugtathatlak, hogy tanulmányi szabadságon vagyok itt külföldön és a minisztérium teljes jóváhagyásával, miután követségi tanácsos voltam a múlt év nyaráig. Éppen most értesülök, hogy Bukarestben levelező tagjává választott a (Tudományos) Akadémia és azóta is állandóan foglalkoznak velem.

A doiná-ról szóló előadásomat nem publikáltam és nem is tudom kinyomatni, amíg távol leszek a gyűjteménytől (Arhivat) és a (gramafon)lemezekről.

Ami hazatérésemet illeti, sajnálom, hogy nagy vágyakozásom ellenére, amely állandóan gyötör, még nem indulhatok haza. Sok dolgom van még itt, (ahol, talán, tudod, megalapítottam a Népzene Nemzetközi Archívumot) és be kell fejeznem őket, mielőtt hazatérek. Egyébként most nem is tudnék ott úgy dolgozni, ahogy kell, nem készíthetve felvételeket anyag és felszerelés hiányában.

Nagyon sajnálom, hogy Magyarország egyike azon kevés országoknak, melyek semmit sem küldtek a Népzene Nemzetközi Archívumának, pedig milyen sok értékes anyaguk van! Láttam Lajthát és Kodályt és beszéltem is mindkettejükkel, de mindeddig nem érkezett semmi sem.

Kodállal beszéltem Bartók gyűjteményeiről is. Azt mondta, minden épségben maradt. Itt Genfben pedig van egy Dincsér³¹ nevű úr, aki azt mondta nekem, hogy az egész anyagnak egyik másolata az ő őrizetében van Budapesten.

Remélem, hogy hamarosan frsz nekem. Addig is teljes szeretettel maradok régi barátod

Conts. M. Brăiloiu

²⁹ Lükő Gábor 1936 decemberében a Pázmány Péter Tudományegyetemen tett doktori szigorlatot (fő tárgy: etnográfia, melléktárgyak: Kelet-Európa története és román nyelv), és ezidőt házasodott össze Gulyás Jolánnal. Így került sógorságba Németh László barátjával, a kitűnő költő, műfordító Gulyás Pállal.

³⁰ Lükő a debreceni Magyar-Román Társaságnak a szerkesztésében megjelenő *Keleti kapu* című folyóirat számo(ka)t, valamint *A Nap lakodalmá*. Román népballadák. [The wedding feast of the Sun. Romanian folk ballads. Kétnyelvű. Válogatta, nyersfordításait készítette, szerkesztette és *Mag hó alatt* címen kísérő tanulmányát írta: Lükő Gábor. Ford.: Komjáthy István. Debrecen, 1947.] című könyvet küldhette. Esetleg még a *Magyar lélek formái* című (Bp., 1942) könyvét.

³¹ Dincsér Oszkár (1911–1977) népzenekutató, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának vezetője. A második világháború végén Svájcba került, ahol könyvtárosként dolgozott (1944–1977).

„ES IST ZEIT, ANDERS ZU FÜHLEN UND ZU DENKEN“ – BRIEFE AN GÁBOR LÜKŐ 2

Zusammenfassung der „Romänischen Studie (1930–1933) von Gábor Lükő (1909–2000). Das Dossier mit dem Namen „Korrespondenz“ enthält originale Briefe von István Györffy (Briefe von István Györffy an Gábor Lükő, 1931–1933). Während der Bukarester Studien und der moldauischen Studienreisen von Gábor Lükő war István Györffy sein wichtigster Mentor. Diese persönlichen Briefe habe ich veröffentlicht. (György Sümegi: Der Ethnograf findet immer etwas, was wert ist zu studieren. (In: Das Jahrbuch XLI des „Herman Ottó Múzeum“ in Miskolc. Red: László Veres–Gyula Viga, Miskolc, 2002, Seiten 379–387). Diese Publikation enthält die zweite Hälfte von den Briefen des Dossiers. In diesen Briefen kommen neben dem hilfsbereiten, freundschaftlich-zeitgenössischen Ton (Tibor Horváth, Béla Gunda) sowie die um Hilfe Betenden (László Lajtha, Sándor Veress) als auch die Unterstützenden, effektiv Helfenden (Márton Roska, Vilmos Csutak, Jenő Balogh) prägnant zum Vorschein. Allerdings geben die Briefe von Harry Brauner und Constantin Brăiloiu dem Ganzen dieser Briefsammlung eine starke kulturhistorische Bedeutung, die sich in der Darlegung der ungarisch-rumänischen Forschungsbeziehungen, in der gegenseitigen Achtung für die Arbeit aufgrund reeller Werte und in der freundschaftlichen Hilfsbereitschaft für einander äußert. Im Bereich der ungarisch-rumänischen, akademischen und Kultur- und Kunstbeziehungen zeigte Gábor Lükő nach dem Zweiten Weltkrieg ein musterhaft wichtiges Schaffen. Dies gilt auch für die Koalitionsperiode, als er erneut Beziehungen zu dem schon in der Schweiz lebenden Constantin Brăiloiu knüpfte. Lükő war damals der Vorsitzende der „Ungarisch–Rumänischen Gesellschaft“ in Debrecen, der Redakteur der von der Gesellschaft herausgegebenen Zeitschrift „Keleti kapu“ (Östliches Tor), die der Annäherung der zwei Völker, der zwei Kulturen dient und er war derjenige, der den ungarisch–rumänischen, zweisprachigen Band „Die Hochzeit des Tages“ (rumänische Volksballaden) ins Leben rief. Trotz seines Sachverstandes und seiner Begeisterung seit dem frühesten Anfang der Dreißiger konnte Gábor Lükő nach 1956, in den Jahrzehnten des Sozialismus, die ungarisch–rumänischen kulturellen und akademischen Beziehungen nicht wirksam verstärken, wie die von ihm empfangenen und schon erwähnten Briefe bestätigen.

György Sümegi

A SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUM FELFÖLDI MEZŐVÁROS TÁJEGYSÉGE

CSERI MIKLÓS–KEMECSI LAJOS

Az 1967-ben alapított, majd 1972-ben önálló nemzeti közgyűjteménnyé és országos múzeummá vált Szabadtéri Néprajzi Múzeum Magyarország központi népi építészei és életmód gyűjteménye, a néprajzi muzeológia második legnagyobb intézménye. Megalapítása óta alapfeladata a népi építészet és lakáskultúra, életmód és gazdálkodás kutatása, tárgyi és szellemi emlékeinek összegyűjtése. A hagyományos kultúra tárgyi emlékeit a múzeum az eredeti helyükön lebontott, a múzeum területére áttelepített épületekben állandó és időszakos kiállítások (döntő többségükben enteriőr) formájában mutatja be. A megvalósuló koncepció szerint Magyarország jellemző építészeti zónái a múzeum kilenc tájegységében, települési egységekbe rendezve lesznek megismerhetőek. Elkészült és látogatható a Felső-Tiszavidék (megnyílt 1974-ben), a Kisalföld (1987), a Nyugat-Dunántúl (1993), a Bakony, Balaton-felvidék (2000) tájegység, és folyamatosan épül az Alföldi mezőváros (1992–) épületegyüttese. 2001 végétől zajlik a Dél-Dunántúl tájegység építése, melynek megnyitása 2005 júniusában várható.¹

Az elmúlt több, mint 30 év alatt kialakult a tudományos kutatások módszertana, létrejöttek a rajzos, felmérési és szóbeli gyűjtéseken alapuló archívumok, elismertek lettek itthon és külföldön a múzeum tudományos kiadványai és szakmai tanácskozásai, nőtt hazai és külföldi elismertsége. A mai kor szellemének megfelelően az intézmény bátran felvállalja a múzeumi nevelés, a múzeumpedagógia, a közönségfogadás legkorszerűbb módszereinek és eszközeinek használatát. Népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a 7 hónapos nyitva tartás során a látogatóközönség száma tartósan meghaladja a 200 000-es létszámot.²

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos kutatási és telepítési terve már 1970-től tartalmazta a középhegységi felföldi mezővárosi kultúra bemutatásának igényét. Az ekkor módosított Barabás Jenő–Szolnoky Lajos-féle első telepítési koncepció, a Hoffmann Tamás nevével fémjelzett tájegységi lista is kiemelt, karakteres, feltétlenül bemutatandó épületegységként kezelte a Felvidéki mezővárost, s nem változtatott ezen a Balassa M. Iván és Kecskés Péter által összeállított 1978-as épületjegyzék, és annak folyamatos módosításai sem.³ Mind a történeti kutatás, mind a tárgyi kultúra megőrzése szempontjából kevésbé ismert, illetve méltatlan ez a kultúra, mely nemzeti örökségünk fontos része. A régió átfogó kultúrtörténeti és történeti néprajzi szemléletű kutatására,

---

¹ Cseri Miklós–Füzes Endre (szerk.) Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 2002. 240. Szentendre; és még: Kurucz Albert–Balassa M. Iván–Kecskés Péter szerk.: Szabadtéri Néprajzi Múzeumok Magyarországon 1987. Corvina.

² Cseri Miklós 1999. A harmincéves Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendrén. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 1251–1271. Miskolc.

³ Kecskés Péter szerk.: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos előkészítése és telepítési terve. Ház és Ember 1. 35–47. 1980. Szentendre; Barabás Jenő–Szolnoky Lajos: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tervének vázlata. Sokszorosított kézirat. 1967. Budapest 31 oldal + 1 térkép; Hoffmann Tamás: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Szentendre) telepítési terve és épületjegyzéke. Sokszorosított kézirat. 1970. Budapest; Kecskés Péter (összeáll.): A Szabadtéri Néprajzi Múzeum telepítési terve és építményjegyzéke (III.) Kézirat. 1978. Szentendre.

egyben bemutatására elsőként a Szabadtéri Néprajzi Múzeum vállalkozott. Az épület-csoport felépítését szolgálják az elmúlt harminc évben történt néprajzi gyűjtések, történeti levéltári kutatások, műszaki felmérések és épületbontások.

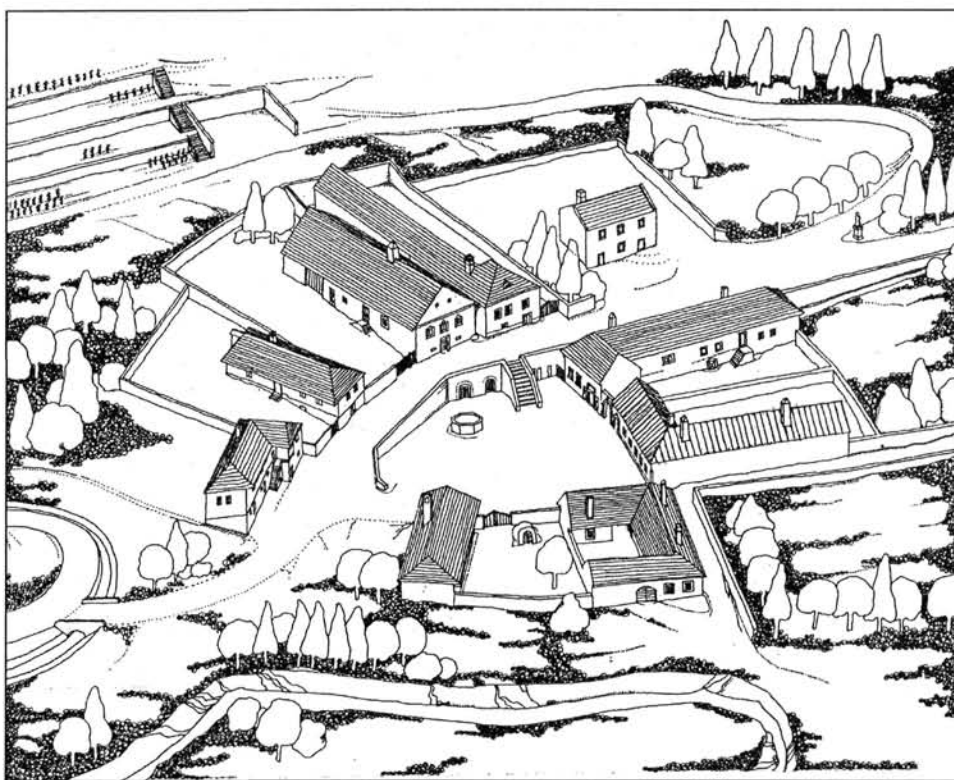
A jellegzetes felföldi köépítkezések kultúra a 17–19. században elsősorban a bor-előállítás, borkereskedelem és céhes kisipar tevékenységeivel jellemezhető. A szőlő és bor monokultúra, mint városképző tényező a régióra egyedülállóan jellemző. A hungarikumnak számító tokaji fehérbor-, illetve a gyöngyösi jellegzetes vörösbor-kultúra produktumai nem csupán hazai viszonylatban, hanem a távolsági kereskedelem révén Európa távoli országaiban is közkedveltek voltak évszázadokon keresztül. Ez az áruteremelő tevékenység határozta meg az itt élő lakosság életét a múzeumi bemutatásra kiválasztott, 18–19. századi időszakaszban is.⁴

A Felvidéki mezőváros tájegység megálmodója, s az előkészítő munkálatok leg-hosszabban gondozója Kecskés Péter volt. Kiválasztotta az épületek többségét, néhányat le is bontott, analógiákat keresett, elkészítette és publikálta a tájegység telepítési koncepcióját, tárgyakat gyűjtött, levéltári és történeti kutatásokat végzett. Jelentős tudományos közleményekben és tanulmányokban ismertette a monokultúrás szőlő- és bortermelésre alapozódott mezővárosi építészet kialakulását, jellemző ismérveit, alaptípusait, társadalmi-gazdasági hátterét, anyag- és eszközkészletét.⁵ Sajnálatos módon a Szabadtéri Néprajzi Múzeum építési ütemének majd két évtizedes lelassulása és stagnálása – oly sok munkatársához hasonlóan –, neki sem adta meg azt az örömet, hogy közel 30 éves munkásságának gyümölcse beérjen, s a tájegység felépítése kézzelfoghatóvá váljon. Egészségi állapota és nyugdíjaztatása következtében csak alapkutatásaiban, felhasznált eredményeiben tud az építési munkálatokban jelen lenni. A múzeum vezetése és tudományos tanácsa döntésének értelmében, a tájegységet alapvetően azért az ő koncepciójának a legmesszebbmenő figyelembevételével kell megépíteni. Balassa M. Iván, Batári Zsuzsa, Bíró Friderika, Bereczki Ibolya, Cseri Miklós, Kemecsi Lajos, Sabján Tibor, Sári Zsolt néprajzos muzeológus kollégák vették át az egyes építmények, illetve a koncepció megvalósításának a feladatát. Természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a néprajzi újraépítési javaslatok végső megformálásánál nem kevés pótlólagos gyűjtésre, kisebb-nagyobb módosításra is szükség volt, melyet az említett kollégák legjobb tudásuk alapján végre is hajtottak.

A Felvidéki mezőváros tájegység, múzeumi belső kódjaként II. tájegység felépítésére először 1972–74 között gondoltak, amikor a VÁTI által el is készültek az első kiviteli tervek, sőt egyfajta durva, nagyolt tereprendezés is megtörtént. Sajnos a pénzügyi

⁴ Lásd például: *Bácskai Vera*: Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. 1988. Budapest; *Bencsik János*: Mád társadalma. HOM Néprajzi Kiadványai XXII. 1988. 94–114.; *Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula* (szerk.): Mezővárosok. 1974. Szolnok; *Fügedi Erik*: Középkori mezővárosok. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században IV. Hozzászólások (szerk.: *Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula*) 1979. 25–33. Szolnok; *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században (különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira). Agrártörténeti tanulmányok (szerk.: *Szabó István*). 1960. 3–70. Budapest; *Orosz István*: Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII–XVIII. században. *Ethnographia* XCV. 1984. 520–540.; *Orosz István*: A mezővárosok északmagyarországi típusai. Mezővárosi kultúra Heves megyében (szerk.: *Petercsák Tivadar*). 1985. 3–14. Budapest–Eger; *Szakály Ferenc*: Tanulmányok Gyöngyösről (szerk.: *Havassy Péter–Kecskés Péter*) 1984. 147–178. Gyöngyös; *Szilágyi Miklós*: A mezővárosok paraszti kultúrájának tagolódásáról. Előmunkálatok a Magyarorsági Néprajzhoz (szerk.: *Paládi-Kovács Attila*) 7. 1980. 171–175. Budapest.

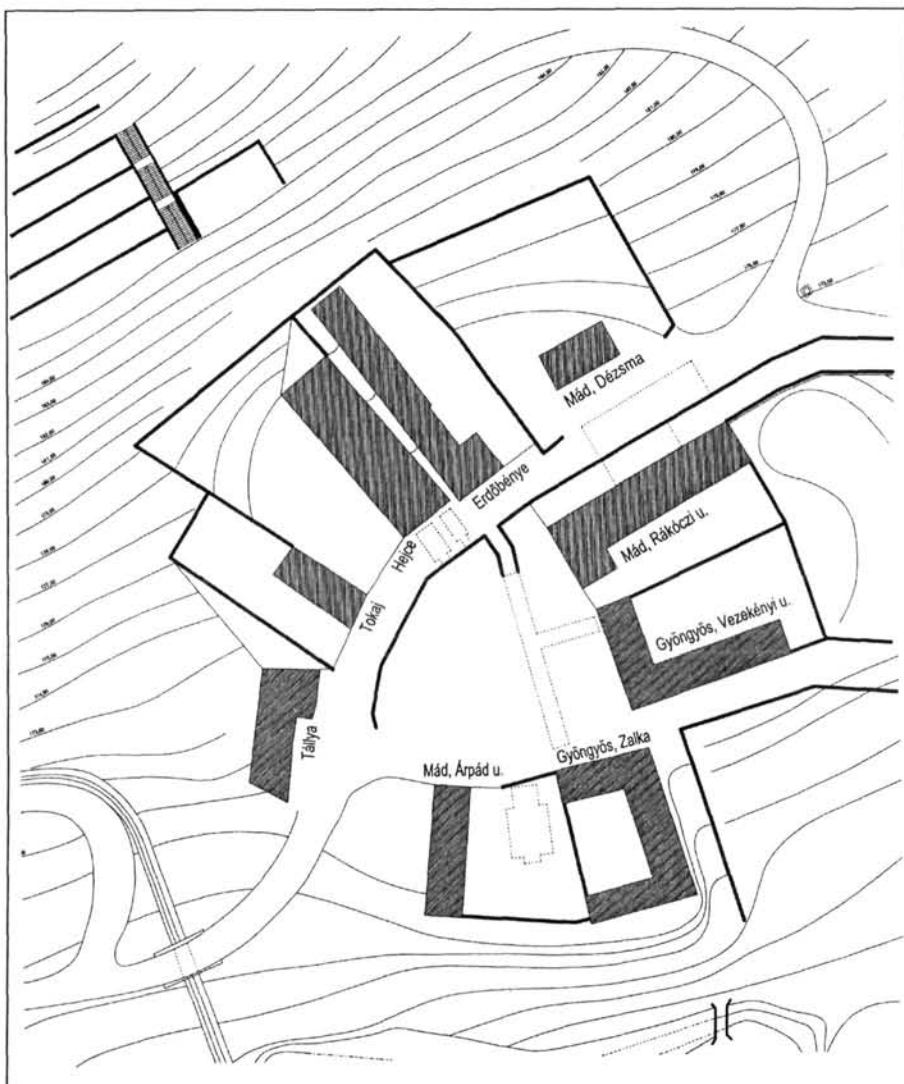
⁵ *Kecskés Péter*: A felföldi mezőváros. Szabadtéri Néprajzi Múzeumok Magyarországon (szerk.: *Kurucz Albert–Balassa M. Iván–Kecskés Péter*) 1987. 97–105. Budapest; *Kecskés Péter*: A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon (szerk.: *Cseri Miklós–Balassa M. Iván–Viga Gyula*). Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. 1989. 231–267. Miskolc–Szentendre.

1. kép. A tájegység telepítési terve
(A cikkben szereplő fotók és rajzok a Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárából származnak)

feltételek végül is nem tették megvalósíthatóvá ezt a tervet. 2003 novemberében, fenntartói kezdeményezésre és ösztönzésre megindulhatott az előkészítő munka. A megváltozott, fentebb ismertetett személyi okok miatt az egyes épületek kutatási-adattári anyagait átvették az arra kijelölt muzeológusok, s egy rendkívül intenzív tanulási, pótlólagos kutatási tevékenység után rekordgyorsasággal elkészítették a néprajzi újraépítési terveket. 2004 januárra a múzeum tudományos tanácsa megvitatta a beterjesztett újraépítési javaslatokat. Egy jelentős változás történt a Kecskés Péter által jegyzett eredeti koncepcióhoz képest: a tokaji II/1 lakóház a tér bejáratánál, bal oldalon a II/2-es pozícióba került, kiszorítva az eredetileg II/2-es jelölésű másik tokaji házat. Helyére II/1-es jelzéssel, a tér bejáratához egy tállyai, kétszintes lakóház került. Maga az épület nem volt ismeretlen Kecskés Péter előtt sem, csak más szempontok által vezérelve, korábban nem szerepeltette ezt az igen impozáns méretű építményt a tájegység épületeinek sorában.

A néprajzi újraépítési javaslatokkal párhuzamosan folyt a kivitelezésre alkalmas, ún. tendertervek és kiviteli tervek elkészítése. Buzás Miklós műteremvezető mérnök irányításával Bálint János, Borbás Péter és Karádi Zoltán építésmérnökök munkáját dicséri a gyors és pontos munka. Ahol kellett még bontottak, levéltári kutatásokat végeztek, felmérték, analógiákat készítettek, pontosították az építési időpontokat, átalakításokat. Ők végezték a teljes tájegység alépítményeinek, vonalas létesítményeinek (infrastruktúra) és közönségszolgálati létesítményeinek tervezését is.

2. kép. A tájegység alaprajza

A felvidéki mezővárosi épületek múzeumi megjelenítéséhez telepítési tervként olyan településszerkezeti egységet választottunk, amelyre nyolc szalagtelkes porta elhelyezhető. Ez a városszerkezeti egység a háromszögletű térre bővülő villás útélágazás, amire a telkek merőlegesen fekszenek. Ez a tér- és utcakép a fejlett köépitkezés kiegészítő elemeivel gazdagodik: térburkolatok, támfalak, kerítések, kutak, pincék, szobrok, és uradalmi épületek megépítésével. Az épületek közül kivezető út felett, kőből épített teraszrendszer kialakításával a filoxéravész előtti művelési módokat és szőlőfajtákat mutatjuk be (1. kép). A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban újra felépítendő porták rangos kőépületeiben a 18. század végétől a 20. század elejéig átnyúló periódusokban kívánunk enteriőröket bemutatni.

A telepítési tervben szereplő eredeti, illetve másolatban megépülő tokaji, mádi, tállyai, hejcei, gyöngyösi és erdőbényei épületeket úgy választottuk ki, hogy a 18–19. századi kőépítkezés fontosabb alaprajzi és funkcionális változatait képviseljék. Ezek a lakóházak szűk beltelkekre épültek borházzal, pincével esetleg műhellyel. Az objektumok berendezéseiben a tulajdonos családok gazdasági és ipari tevékenységét hangsúlyozzuk. A múzeumi állandó kiállításban az építészet-, gazdaság-, társadalom- és ipartörténeti emlékeket a különböző életmódok és életformák együttesében kívánjuk megőrizni és bemutatni. A jellegzetes épületekben berendezendő állandó kiállítások igazolják a régió településein élők polgári öntudatát és igényességét, valamint a falusítól eltérő tárgyi felszereltségét (2. kép).

A tállyai ház (II/1)

– másolat –

Néprajzos: Balassa M. Iván

Építész: Karádi Zoltán

A Tállya község – korábban mezőváros – központjában elhelyezkedő, szűk városi telken álló, a 18. század végén már álló épület másolatát építjük fel a tájegység első portájaként, a mezővárosi tér indításaként (3. kép). A kőfalazatos épület földszintjén a kamra, a borház és a dongaboltozatos pince található, ez utóbbi mellett indul az épület alá kanyarodó, részben boltozott, részben vajt mélypince. A második szintre meredek lépcső vezet fel. A csehsüveg-boltozatos mennyezetű konyha eredetileg szabadkéményes volt. A konyha előteréből nyílik a hátsó kisebb és az első nagyméretű szoba. A nagyméretű helyiség eredeti gerendafödeme is megmaradt (4. kép).

A 12. században betelepített észak-franciák, vallonok által lakott település (neve a taillies: irtvány, bozót szóból ered) etnikai képe a 19. századra teljesen átalakult. A múzeumunk által kiválasztott épület, jellege alapján alkalmas a mezővárosi szőlőtermesztő – borkereskedő mezővárosi polgár életmódjának bemutatására. A berendezés a 19. század közepének – második felének megfelelő minőségű igényes bútorok és textilek segítségével fejezi ki a más régiókban élőkhez viszonyítottan magasabb nivójú életmódot. Az épülethez nem tartoztak ólak, istállók, hiszen a tállyai mezővárosi polgári életmód alapjait a kézművesség, a borkereskedelem és a szőlőtermesztés biztosította. A rendkívül szerteágazó családtörténeti kutatások alapján egy több generációs csizmadiacsalád életkörülményeit, s kézműves tevékenységét fogjuk bemutatni.

Az épület mellett a mezővárosi települési rendre jellemző, szűk kőlépcsős feljárat indul majd a térről a szőlőhegy irányába.

A tokaji iparosház (II/2)

– másolat –

Néprajzos: Balassa M. Iván

Építész: Bálint János

A 19. század közepén épült ház, mely eredeti helyén az egykori Pap utcában állt, hiteles másolatként a történeti rekonstrukció elvei szerint épül fel, a kisméretű szalagtelken, bodrokeresztúri kőanyagból (5. kép). Ezen az utcasoron, a település változatos birtoklástörténetének megfelelően egyaránt laktak kereskedők, iparosok, de akár extraneus szőlőbirtokosok is birtokoltak vagy béreltek itt házat. Az épületet 1849-ben már bognármester lakta, s a későbbiekben szinte emberöltőnként változtak a tulajdonosok.

A kőfalazatos ház köburkolatos udvara megfelel a korabeli állapotoknak, tetőformája már a 19. század közepétől fenyőfa zsindelyes nyeregtető. Földszintjén eredetileg szoba, szabadkéményes, dongaboltozatos pitvar-konyha és inasszoba, míg a pincészinthen műhely volt található. Építése idején a nagyszobában Sárospatakon készített jellegzetes belülfűtős zöld cserépkályha áll, a

3. kép.
Tállyai lakóház fotója

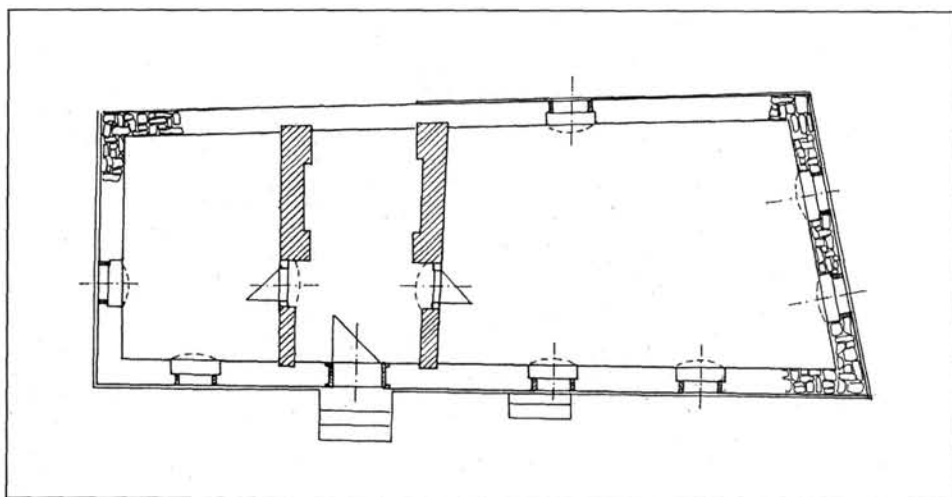

4. kép. Tállyai lakóház utcai homlokzatának rajza

5. kép.
Tokaji lakóház fotója

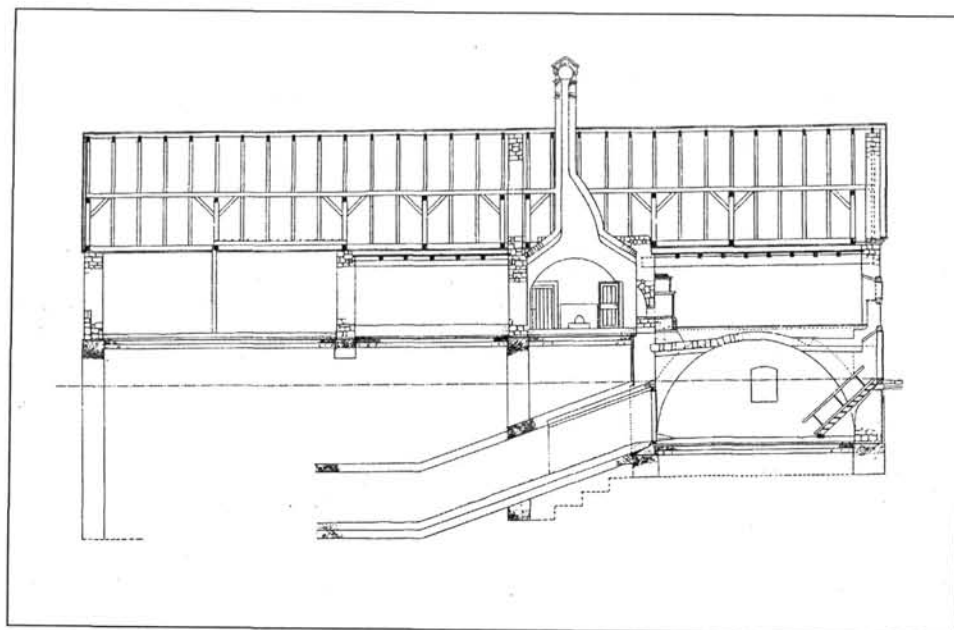
6. kép. Tokaji lakóház alaprajza

konyhában lapos, kívülfűtős, ún. „négykenyeres” kemence működött, míg a földpadlós inasszobát takaréktűzhely fűtötte (6. kép).

Az 1974-ben Kecskés Péter által készített eredeti újraépítési javaslatot némileg módosítva Balassa M. Iván a 19. század utolsó két évtizede (1879–1901) közötti időszakot célozta meg mind a berendezés, mind pedig az épület szerkezeteinek tekintetében. Tehát a döngölt földpadlójú pince-szinten bemutatja a kádármesterséget és annak speciális eszközkészletét, mely a borkultúrájáról

7. kép. Hejcei lakóház fotója

8. kép. Hejcei lakóház hosszmetsetének rajza

világhírű településen kiemelt fontossággal bírt. Sziklai János kádármester a jelzett időszakban élt és működött ebben az épületben. A felső szinten az építészeti keretek változatlanul hagyása mellett, a szobában egy kívülfűtős táblaskályha biztosítja a meleget. A konyha már leboltozott szabadkéményes melegkonyha mozgatható takaréktűzhellyel, míg az egykori inasszoba alkalmi szálláshelyet biztosító kamra funkcióval lesz kialakítva.

A hejcei kocsmaház (II/3)

– másolat –

Néprajzos: Kemecsi Lajos

Építész: Buzás Miklós és Karádi Zoltán

A tájegységben másolatban felépítendő épület eredetije a 18. században épült. Az egyenes oromfalas homlokzatú, nyeregtetős, hagyományos cseréppel fedett ház alatt hosszú és mély vájt pince húzódik. Az épület felső szintjén nagyméretű szoba, boltozott szabadkéményes konyha, s innen a borházba vezető belső lépcső, valamint tágas pajta (elkerített istállóval) követik egymást (7. kép). A lakóház szobáját kívülfűtős zöld cserépkályha fűti, a konyhában hagyományos középpadkás kemence áll, előtte szabadtűzhelyű padkával. Az utolsó helyiségben tárolták a szekeret, a szénát, és ott is csépeltek. Az épület utcai oldaláról nyíló, dongaboltozatos prэшház eredetileg időszakos borkimérésként is üzemelt az elmúlt századok során. A prэшházból induló boltozott pincetorkon keresztül lépcsőkön lehet lejutni a vájt, hosszú bortároló pincébe.

A hejcei lakóház a Felföldi mezőváros tájegység berendezési koncepciójának megfelelően borkiméréssel, borkereskedelemmel, fuvarozással foglalkozó mezővárosi gazda házaként lesz berendezve. A háznak 5 képzeletbeli lakója van: a gazda és felesége, a háznál maradt kisebbik fiuk, annak felesége és az ő csecsemőkorú gyermekük. A bemutatásra kiválasztott időszak: 1865 tavasza. A gazda fia borszállítmánnyal indul fuvarba. A házban az indulás előtti készülődés látszik, a hordókkal felszerelt jellegzetes hosszú kocsi indulásra készen áll a pajtában.

A mives keményfa bútorok és a korszakra jellemző kerámia illetve textília segítségével lesznek érzékeltethetőek a korabeli mezővárosi gazdacsalád életkörülményei. Az épület jellegzetessége, hogy korabeli borozót rendezünk be benne, melyet bizonyos korlátozásokkal a látogatók használhatnak is.

Az épület egyértelműen igazolja, hogy a 18. században a Felvidéken újjáéledt és kivirágzott az ács- és kőművescéhek segítségével, korabeli pallér-tervrajzok mintái alapján a kőépítkezés. Ezt igazolják a korábbi paraszti kőépítkezés tapasztalatait is felhasználó, a történeti stílusok ornamentális jegyeinek (kőkeretek, kőfaragások) megmaradása (8. kép).

Az erdőbényei ház (II/4)

– másolat –

Néprajzos: Sári Zsolt

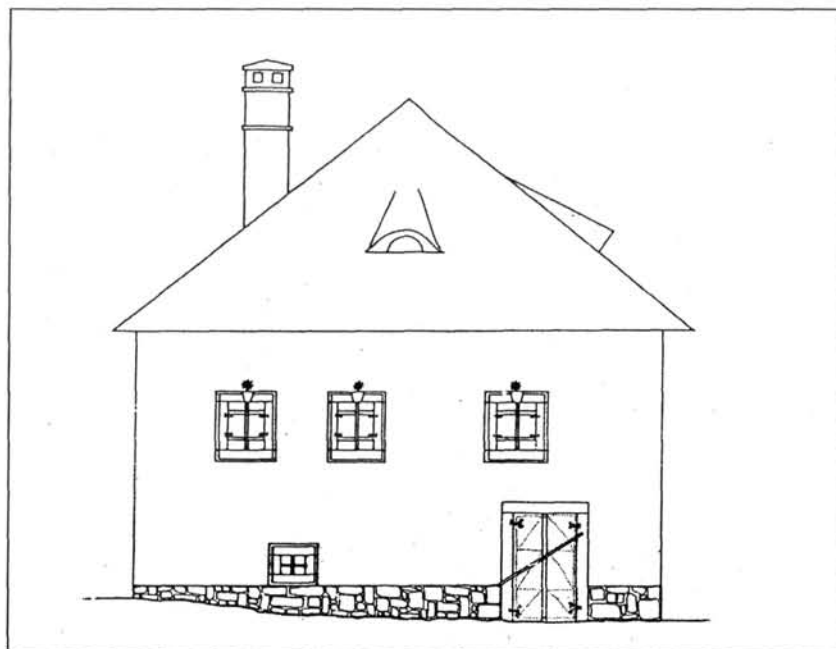
Építész: Bálint János

A múzeumi tér bal oldalát az Erdőbényéről származó, L alakú, másolatban készülő épület zárja le. Az eredeti ház lakrésze 1770 körül, míg a további részek 1860 után épültek. A helyi kőből épülő ház lejtős szalagtelken helyezkedik el. A kőkeretes ajtókkal és ablakokkal rendelkező nyeregtetős épületet cseréppel fedték (9. kép). Az épület felső szintjén az utcai oldalon lakószoba és vendégszoba, majd a szabadkéményes konyha található. A hátsó szoba után a toldott helyiségek sorrendje: kamra, borház, istálló, kocsiszín. A lakóház alsó szintjén dongaboltozatos prэшház és kocsmá van, amiből többágú boltozott bortároló pince nyílik. A konyhában boltozott téglakemence, az első szobában kívülfűtős kőpadkás zöld táblás cserépkályha, a hátsóban középpárkányos barna táblás kályha a tüzelő.

Az épület nemcsak a szőlőkultúrára épülő mezővárosi fejlődés filoxeravész előtti utolsó időszakát mutatja be, hanem egy erdőbényei gazdag paraszt családját, amely kocsmatartással és kőművekkel is foglalkozik. A Kecskés Péter által készített család- és épületekonstrukció szerint 1869. szeptemberét írjuk, amikor is Miklóssy Alajos és felesége lakják a házat, 6 gyermekükkel

9. kép. Erdőbényei lakóház fotója

10. kép. Erdőbényei lakóház utcai homlokzatának rajza

egyetemben. Velük lakik Gál Miklós helvét vallású, évi bérrel rendelkező kocsis is. Az alsó szinten kocsmát üzemeltettek, emellett fuvarozással, szőlőműveléssel és borkészítéssel foglalkoztak. Erdőbénye társadalmának jellegzetes alakjai voltak azok a gazdák, akik a szőlőművelés mellett fuvarozással és kézművesiparral foglalkoztak. A két legjellegzetesebb foglalkozási ág, a kádár és kőfaragó tevékenységből az erdőbényei portán az utóbbi eszközanyagát, munkafolyamatait és termékeit mutatjuk be (10. kép).

A megjelenített szituáció az, amikor a legidősebb fiú katona, távol van, s a következő fiú éppen készül vissza az újhelyi gimnáziumba és kollégiumba. Az apa a kocsis bérlővel közösen a színben lévő kocsit készíti elő, rajta az újhelyi vásárba szánt köitatókkal. Az erdőbényei kőfaragók munkái távoli településeken is igen kedveltek voltak.

A bútörök (főleg újhelyi asztalos munka) és az eszközök a paraszti és mezővárosi polgári tárgykultúra sajátos ötvözetét mutatják be.

A mádi kereskedőház (II/5)

– eredeti –

Néprajzos: Sabján Tibor

Építész: Karádi Zoltán

Az 1770 körül épült szarufás-torokgerendás, nyeregtetős, cserépfedésű, kő oromfalas lakóház hátsó része 1860 körül épült. Az épület kőkeretes ablakai és ajtajai, valamint jellegzetes vaslemez borítású szárnyai igényes mezővárosi iparismunkáról vallanak. A telek tartozéka a présházlejárattal szemben ázott kőbéléses, boronakávás kút (11. kép).

Az L alakú épület utcai oldalán csehsüveg-boltozatos bolt, szoba, konyha helyiségek követik egymást. A további két deszkafödémes szoba után a dongaboltozatos hátsó konyha és kamra áll. Az alsó szinten középen falpillérrel megosztott présház, jobbra keresztboltozatos raktárak, balra dongaboltozatos bortároló pince található. Eredetileg a két konyha szabadkéményei alatt két középkenyence volt, a szobákban kívülfűtős zöld és barna cserépkályhák álltak. A 19. század közepe táján, az épület második építési periódusában az első szabadkéményes konyhát leburkolták, melegkonyhává alakították át. A középkenyencét elbontották, de a két szomszédos szoba táblás kályhái, illetve a második konyha tüzelőberendezése megmaradt. Ez a melegkonyhas időszak az 1880–90-es időszakban alakult ki, így a berendezés is ezt a korszakot idézi.

A történeti adatoknak megfelelően a ház első részét egy zsidó kereskedőcsalád bérlte, akik a boltot is működtették. Lakáskultúrájuk a módosabb mezővárosi polgárok életvitelét tükrözi. A hátsó traktusban szerényebb életvitel zajlik. Tulajdonképpen itt laknak a ház tulajdonosai – egy mádi iparoscsalád –, akik a hagyományokhoz erősebben köthető életmódot élnek.

A búza-, bor- és hordókereskedelemből élő család életmódját bemutató enteriőr (az első traktus) berendezésekor 1850 körül készült bútörökből (ágy, bölcso, szekrények, asztal és székek) hiteles szobabelsőt tárunk a látogatók elé. A konjunktúrális időszakokat kihasználó vállalkozó szellemiségű mezővárosi polgár otthonában a bútordivat alakulását is bemutatjuk. A keményfa bútörök mellett már megjelennek a városias tárló, tárlóbútörök is. A hátsó lakás berendezése még közelebbi hasonlóságot mutat a falusias berendezésekkel (12. kép).

A nagyszámú látogatóközönség kiszolgálása érdekében a pinceszinten állandó melegkonyha étterem működik majd. A bolt a 19. század második fele vegyes-szatócsboltját igyekszik hitelesen rekonstruálni.

A gyöngyösi polgárház (II/6)

– eredeti –

Néprajzos: Bíró Friderika

Építész: Buzás Miklós

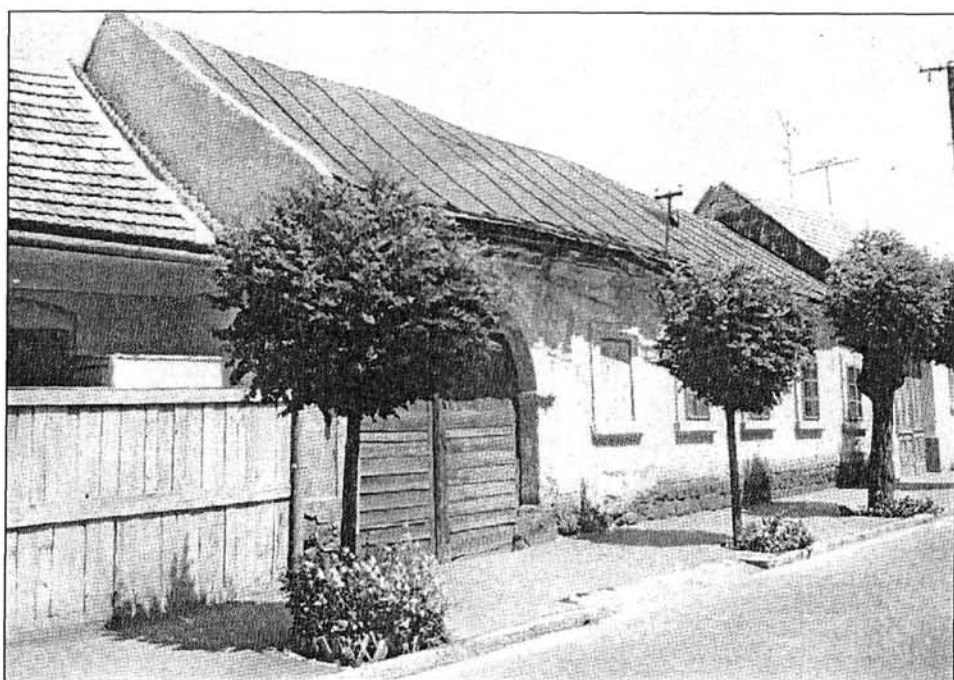
A teljes szélességében és hosszában beépített szalagtelken L alaprajzzal épül meg az 1981-ben lebontott eredeti gyöngyösi épület. A földszintes ház utcai része alapincézett. A pince bejárata

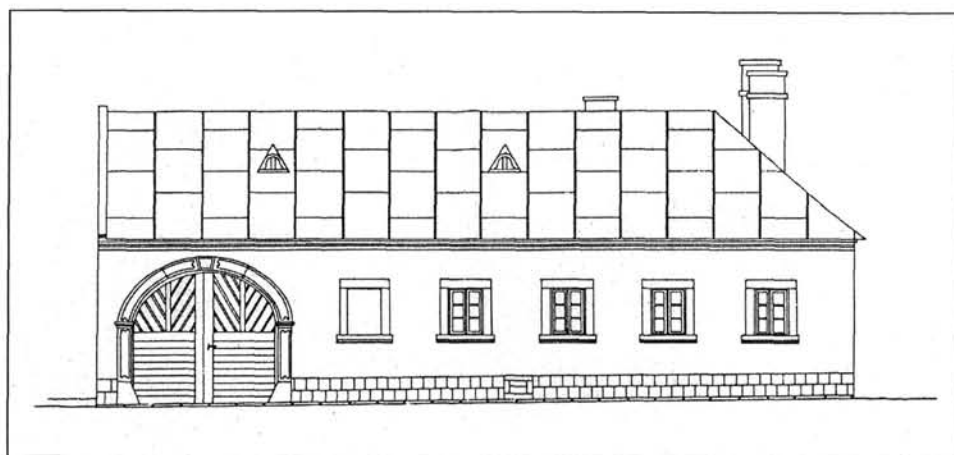
11. kép. Mádi kereskedőház fotója

12. kép. Mádi kereskedőház utcai homlokzatának rajza

13. kép. Gyöngyösi kereskedőház fotója

14. kép. Gyöngyösi kereskedőház homlokzatának rajza

az íves kökeretes, záróköves kapu alól nyílik. A helyi kőből a 18. század végén épült ház hátsó udvari szárnyát csak 1850 körül toldották hozzá (13. kép).

Az ablakok és ajtók kökeretezésűek, az udvari homlokzaton szoborfülke található. A három lakóhelyiséges épületben kívülfűtős kemencék vannak, az utcai szárny szobáit kívülről fűtött táblás cserépkályhák melegítették. A deszkafödémes, szarufás-torokgerendás lakóház nyeregtetejét bádoggal fedték. A második és harmadik lakóegység között árnyékszék, szín és lóistálló kapott helyet.

Az épület többszöri átalakítása után a kétlakásos ház múzeumi bemutatása az 1870–1915 közötti építési korszakot tükrözi, berendezése is ennek az időszaknak kisvárosi tárgyi kultúráját reprezentálja. Egy elképzelt gyöngyösi szőlősgazda lakása és 20. század eleji paraszti szintű életmódja látható majd a kiállításban. A második szobában az egyik legrégebbi gyöngyösi vallási társulat, nevezetesen a Szent Kereszt Társulat ünnepi, választási gyűlését is megjelöltük.

A bemutatás ideje 1914. január 1. délelőtt.

A lakóház első lakásában egy módos, kb. 10 holdas, szőlő- és bortermeléssel foglalkozó, kétgyermekes család lakik, akik már talpra álltak a filoxéravész után, részben boreladásból, részben szőlőoltványok árusításából gazdagodtak meg. A városhoz közel állattartó tanyájuk is van. A hátsó lakás konyhájában és szobájában az idős szülők laknak, míg az utolsó szobát lezártan, kamraként használják (14. kép).

A gyöngyösi iparos és kapásház

– eredeti –

Néprajzos: Bíró Friderika

Építész: Bálint János

Az eredeti gyöngyösi ház 1820 körül épült, többször átépítették, bővítették. A múzeum által lebontott hiteles épület megépítésével az 1860–1880 közötti állapotokat tükrözi. Az épület zárt beépítésű, U alaprajzú. Két lakóegységes ház. Faragott kőből épült, a szarufás, torokgerendás nyeregtetőt faszindely fedi. A bejárati oldalon a mezővárosi utcaképet meghatározó íves kökeretes kapu áll. Beosztása: szoba (műhely)-kapualj-szoba-konyha-szoba/kamra-kamra-konyha-szoba-átjáró és szín-borház-WC. Az épület alatt kétfelé ágazó pince húzódik. Az udvari homlokzat előtt téglából rakott járda fut végig. A telket kőből rakott hosszú kerítés zárja, az udvaron öntöttvas kút áll. Az első konyha szabadkéménye alól fűtik az első utcai szoba zöld szemeskályháját és a hátsó szoba boglyakemencéjét is (15. kép).

A múzeumi lakóházban két család lakik az 1860–1870-es évek fordulóján. A kiválasztott dátum nem véletlen, hiszen részben a filoxéravész előtti utolsó pillanatok, részben pedig a céhes tevékenység felbomlásának pillanatait idézi meg. Az első lakásban egy csapómester lakik, inásával együtt, aki szőlőtermesztéssel és bortermeléssel is foglalkozik. A másik, hátsó lakrészben a híres gyöngyösi kapások közé tartozó, jól képzett szőlőmunkás egyszerű lakása lesz majd látható. A műhely úgy lesz kialakítva a kapualjból jobbra nyíló helyiségben, hogy múzeumi bemutatóknak is helyet tudjon adni (16. kép).

A mádi kapásház (II/8)

– eredeti –

Néprajzos: Sabján Tibor

Építész: Borbás Péter

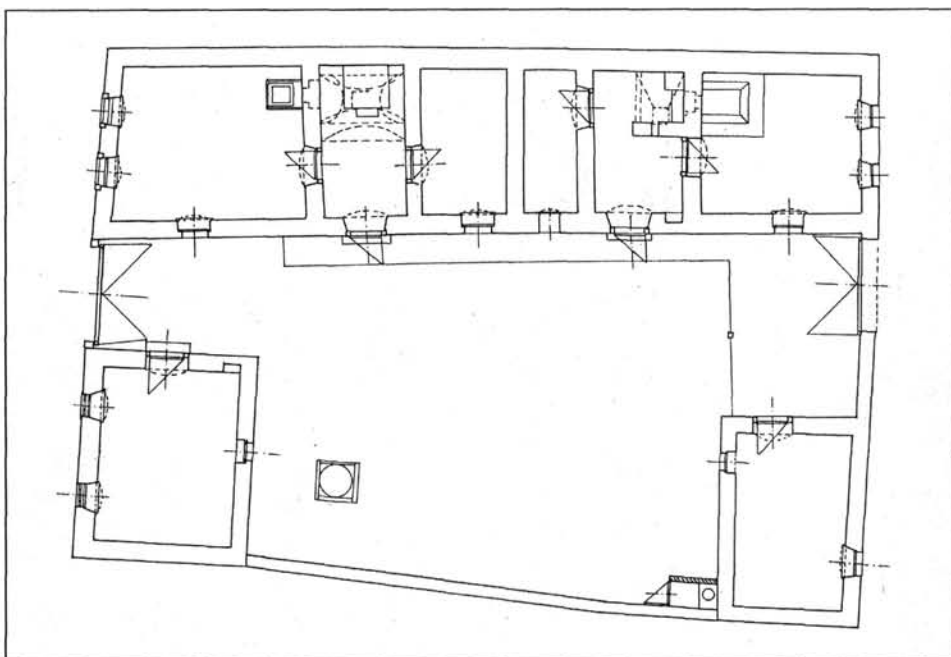
A múzeumi teret záró utolsó ház a közepes méretű szalagtelken álló soros beépítésű mádi épület. A 19. század elején helyi kőből épült házat a múzeum lebontotta és többszöri építési periódusaiból a második építési periódust rekonstruálva építjük újra fel. A kettős zsindelyfedésű, torokgerendás, fedélszékes, lekontyolt nyeregtetűjű épület szoba, konyha, szoba, kamra beosztással épül meg. A szobákban falifülkék teszik teljessé a jellegzetes lakásbelsőt. Az első szobában kemence állt, fölötte táblás kályha, a kályha mellett nyitott kis kandalló látható. A keskeny szabadkéményes konyhában már nem volt kemence, a szobai kemence ide nyíló szája előtt egy szitakerettel bélelt beállítható gödör helyezkedett el. A hátsó szobát táblás kályhával fűtötték. Ezek a tüzelőberendezések más felföldi mezővárosi épületben meg nem található érdekességek. A lakóház minden helyisége döngölt földpadlós. A telekhez tartozik az 1870 körül épült különálló boltozott lyukpince is (17. kép).

A házzal együtt megvásárolt archaikus tárgye gyűttes lehetővé teszi az 1910-es évek hiteles berendezés-rekonstrukcióját. Ekkor egy mezővárosi zsellércsalád, a Klemencz és Kollár család lakja a házat. A fontosabb bútorokat mádi és szerencsi asztalosok készítették. A szobák

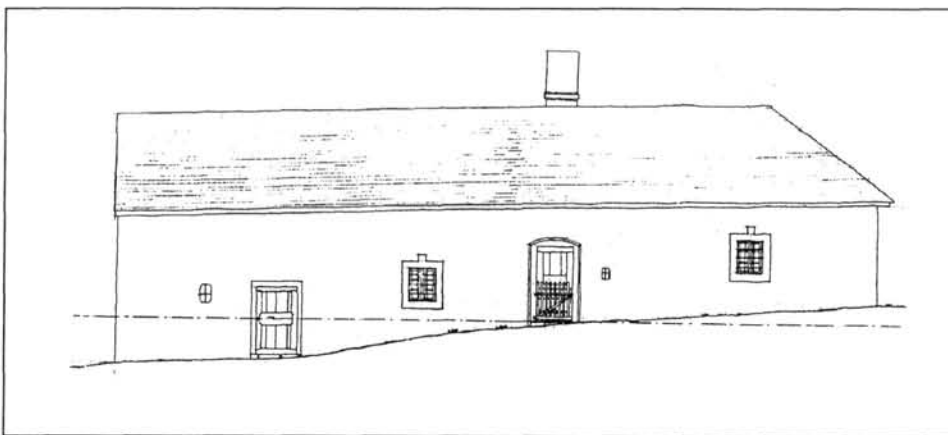
15. kép. Gyöngyösi iparosház fotója

16. kép. Gyöngyösi iparosház alaprajza

17. kép. Mádi káposztás ház fotója

18. kép. Mádi káposztás ház udvari homlokzatának rajza

párhuzamos elrendezésűek, a falakat szentképek sokasága díszíti. A szűk konyhában kevés bútor található, a főzőedények összerakása régies megoldást mutat.

A bér munkából élő zsellércsalád életmódja összevetve a korabeli más vidékeken élő azonos társadalmi helyzetűekkel egyértelműen magasabb. A szőlőmunkából származó jövedelem eredményeképpen a mezővárosi hierarchiában ugyan alacsonyan álló porta, mégis a tűzelőberendezést, a bútorokat tekintve egy, az országos átlagnál magasabbat képviselhet az enteriőr (18. kép).

A mádi dézsmaház

– másolat –

Néprajzos: Sári Zsolt

Építész: Bálint János–Karádi Zoltán

A teraszos szőlőhegyre vezető út melletti kiszélesedő kőburkolatos részen – a telepítési tervnek megfelelően – a mádi dézsmaház eredeti épületét szerettük volna megszerezni, de az áldatlan tulajdoni viszonyok és a helyi hatóságok nehézsége miatt kénytelenek vagyunk ezt is másolatban elkészíteni (19. kép).

A mádi „Hóhérház” vagy más nevén „Akasztóház” 1720 előtt épült, és elsősorban az urasági természetbeni járadékok (bor, gabona) tárolására szolgált. A kétszintes kőépület a római katolikus temetőkápolna oldalánál, a volt mezőváros északkeleti részében található, a temető közvetlen szomszédságában.

Az épület a földszinten szoba-konyha-kamra beosztású, az emeleten eredetileg egyterű gabonarakár volt. A konyhai szabadkémény előtt látható egy hasáb alakú pince veremmel. Az épület vastag rönkfából készített gerendafödém, torokgerendás nyeregtetejét faszindely fedte. Rövidebb oldalán szénafelhányó nyílás látható.

A dézsmaház helyiségeiben a tájegység társadalom- és gazdaságtörténetével foglalkozó állandó kiállítás lesz látható. Itt kap helyet a görög, zsidó borkereskedők működését bemutató tárlat és a nemesi származású külső szőlőbirtokosok emlékanyaga is. Külön kiállítási egységben lesz látható az eredeti mádi épületek bontása során feltárt korabeli restaurált kerámiaanyag (20. kép).

A gyöngyösi Szent Donát-szobor (II/13)

– másolat –

A Felföldi mezőváros épületcsoport háromszögletű teréről kivezető, a szőlőhegyi teraszok felé vivő út mellé tervezett védőszent szobra eredeti helyén is külterületen, Gyöngyös-Szurdokparton állt. A szobor a szőlőhegyek 18. századi védőszentkultuszában kiemelkedő szerepet játszó Szent Donátot jeleníti meg (21. kép).

Az 1759-ben állított szobor négyzet alaprajzú talapzatán dombormű és vésett felirat látható. A dombormű a vihar és jégeső elhárításáért könyörgő Donátot ábrázolja. A talapzaton hengeres, sima törzsű ión oszlop áll. Az oszlopfő fölé Donát álló alakos, római legionárius ruhájú szobra került.

A római katolikusok számára a szobor kultuszhely volt. Az időjárási viszontagságok (fagy, jégeső, vihar) és szőlőbetegségek elkerülése, megelőzése érdekében itt imádkoztak.

Az objektum típusában és megformálásában a 18. század közepi mezővárosi emlékoszlopok, kőszobrok kvalitásos, „népies barokk” sorába tartozik.

A tájegységben a jelenleg Gyöngyösön álló szobor hiteles műtárgymásolatát helyezzük el.

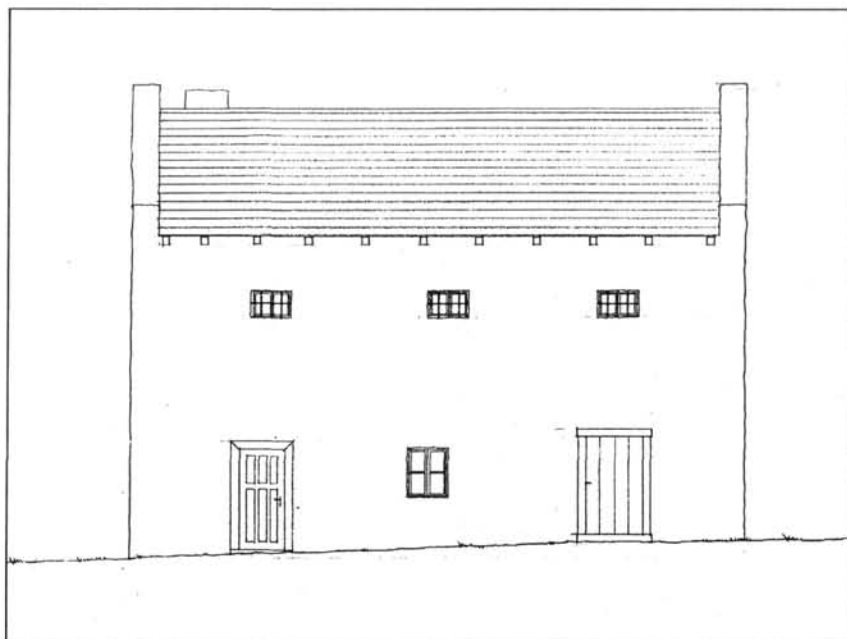
A mezővárosi hegyi szőlőkultúra épített környezete és termőhelye

A tájegységből kivezető felső út felett kőből szárazon rakott teraszrendszer segítségével a filoxéravész előtti művelési módokat és szőlőfajtákat kívánjuk bemutatni.

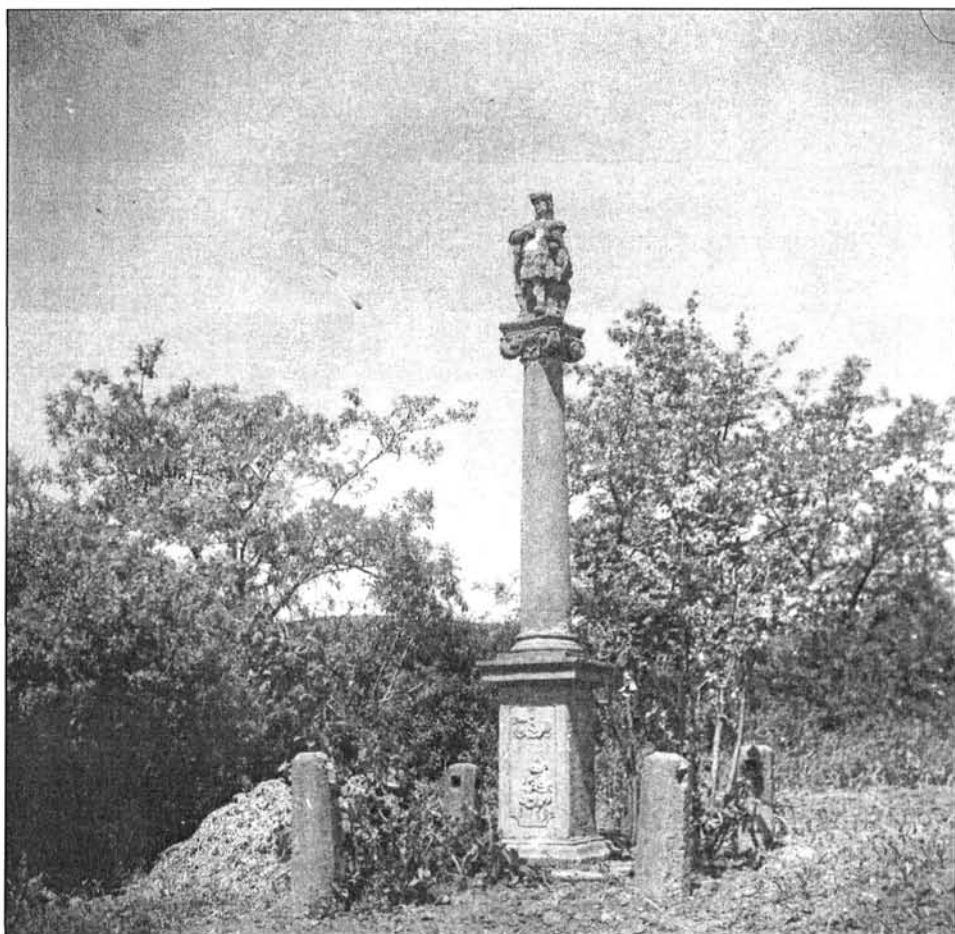
A földgátak, mikroteraszok egy méter magasságban, két méter padkaszélességgel, többnyire csak egy szőlőssorral épültek. Ezeknek vizét a rétegvonalakra merőleges kőgátak vagy mezsgyesorok vezették el. A kőgátak, kőteraszok építése nagyobb összefüggő szőlőhegyek jellemzője. A felmért és a mai terephez igazodóan öt terasz kialakításával számolunk. Helyi bányakőből, kitermelt görgetegkőből, patakkőből „szárazon”, „összefaragva” (egy oldalán levésve) szárazon, ritkábban agyagtömítéssel összeillesztve építjük meg a teraszokat.

19. kép. Mádi dézsmaház fotója

20. kép. Mádi dézsmaház utcai homlokzatának rajza

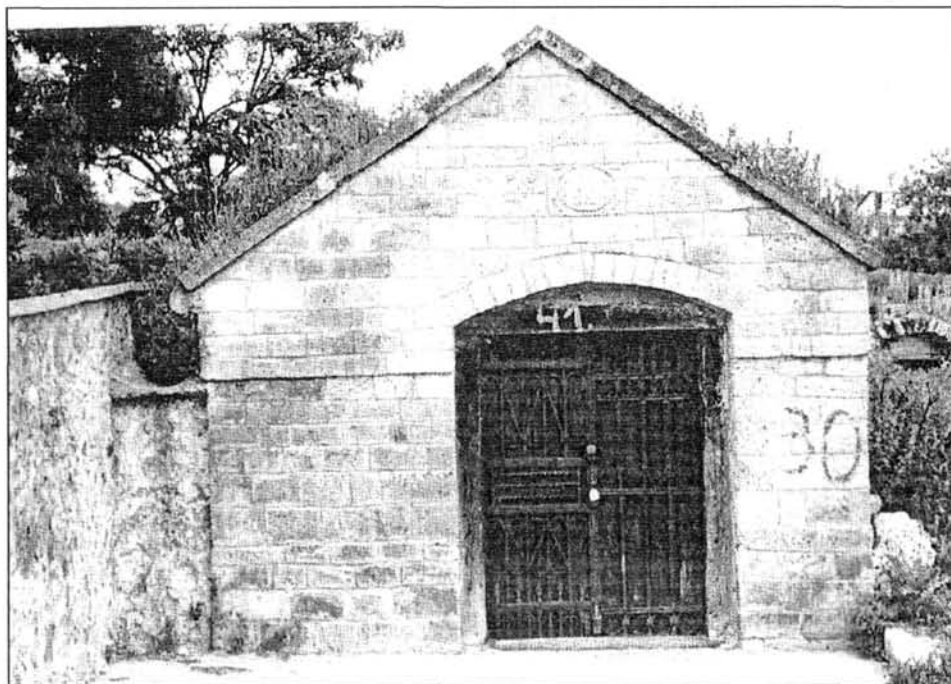
21. kép. Szent Donát-szobor fotója

5 méter szélességben, réteges vagy bányászott *laposkő*ből kirakott kőút vezet fel a dézsmaháztól a szőlőhegyi teraszokhoz. A szekérút északi, támfalas oldalán szőlőtaposó-hely és szekérbeálló szereppel lekövezett felületet alakítunk ki. Ilyen beállók, „láz”-ak a 18–19. században egyben dézsmaledő helyek is voltak. Itt folyt a lábbal taposó mustnyerés/dézsmálás, és innen szállították a belterületi pincékbe a mustot.

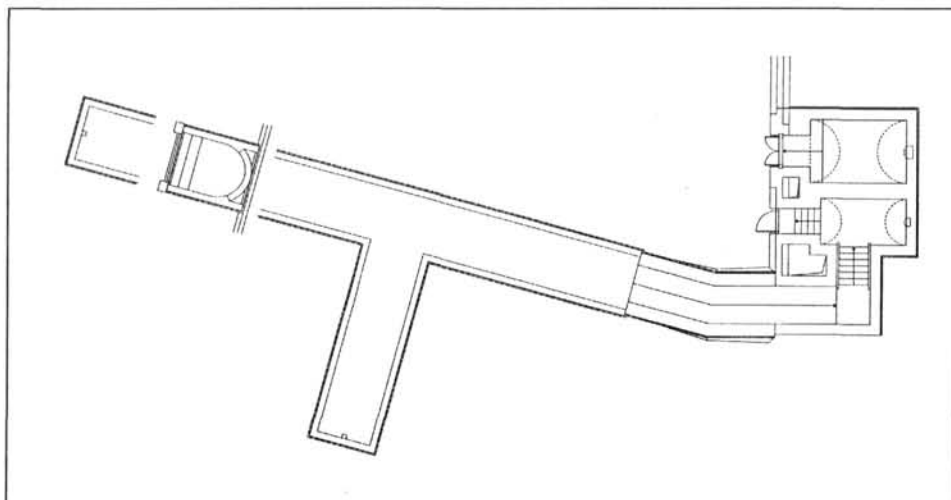
A köteraszos szőlőhegyek jelentős építménye a „*grádics*”, a kb. egy méter széles kőlépcsők terepszinthez 50–80 méterenként alkalmazkodó sora. E lépcsőket „*kőbástya*” (két kötőfal) közé építjük. Nagy szerepük van a teraszok, kőgátak és lépcsők menti iszap- és vízfelfogó létesítményeknek, a *sankgödrök*nek vagy *liktorvermek*nek is.

A mezővárosi tér

A háromszög alakú tér járószintjeként amorf, vastag „bányaköves” agyagba rakott burkolat valósul meg. A házak előtti utcai homlokzat előtt terméskő útburkolat készül.

22. kép. Köztéri pince fotója

23. kép. Köztéri pince alaprajza

A mezővárosi anyagban egyrészt a „házi pincés”, másrészt a pincedombokon, pinceszereken a belterületet övező régiókban a „lyukpincés” bortárolást dokumentálta a kutatás. A déli oldali támfalba építendő, két boltozott pinceajtó közül az egyikben borbemutató illetve árusítóhely kerül kialakításra, egy boltozott pince első traktusában. A 19. század közepéről származó mádi eredeti másolataként készülő pinceajtó kváder-

köves, egyenes homlokzattal, kőlapos lezárással, az ácsstokos ajtón andráskeresztes vas-ajtóval készül (22. kép).

A másik – eredetileg szintén mádi, falazott elejű, timpanonos lezárásu homlokzatú, ácsstokos, farácsos ajtószárnyakkal szerelt pinceajtó mögött a tájegységben több településen ismeretes és felmért, önmaga alá kanyarodó, többszintes vájt pince indul el, amelyben a Tokaj-Hegyaljára jellemző borkezelés és bortárolás módozatait mutatjuk be.

A tervezett kőkávás, vastraverzes csigás kút eredetije egy tokaji kőkút, amelynek másolata épül fel a mezővárosi téren.

A megvalósítás

A rendkívül dinamikus és feszített tempójú előkészítő tudományos és műszaki tervezői előkészítő munka után 2004 áprilisában előminősítéses tenderfelhívást írtunk ki a kivitelezésre, melyre 10 kivitelező cég jegyezte be magát. Az előminősítés után 8 cég volt alkalmas a tenderdokumentáció kiváltására, de csak 6-an éltek vele, s végül csak 4 kivitelező cég adta be ajánlatát. Időközben az országosan is megtapasztalt pénzügyi restriktió miatt komoly nehézségei támadtak a kulturális tárcának a projekt finanszírozásával kapcsolatosan. Hosszas és komoly mérlegelések, szakmai viták után végül is 2004. augusztus 17-én megszületett az a miniszeri garanciavállalási nyilatkozat, mely biztosította a pénzügyi keretet a program megvalósításához. Ennek alapján 2004. augusztus 19-én kihirdettük a tender győztesét a Harcon Rt. személyében. A közel 750 M Ft-os projectet 2004. szeptember 1-i kezdéssel 2006 februárjára vállalták teljesíteni.

Sajnálatosan az eltelt mintegy 30 év alatt a szükségesnek tervezett műtárgyállománynak (kb. 6000–8000 db tárgy) csak töredéke került be a múzeumba, s azok sem lettek restaurálva. Kénytelenek vagyunk rendkívül hatékony, célratörő tárgykutatókat, tárgyvásárlási akciókat szervezni a hiányok pótlására. A nagy tömegben beérkező tárgyegyütteseket pedig külső és belső kapacitások hatványozott igénybevételével kell majd konzerválni, állagukat megővni, illetve restaurálni. Szerencsénkre nagy és igen nehezen elérhető céljaink megvalósítása során nem maradtunk segítség nélkül. A NKÖM műtárgyvásárlásra és restaurálásra, valamint külső szakértők bevonására és terveztetésre 150 M Ft támogatást biztosított, mely országos szinten is egyedülálló biztosítékot jelent. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és a Heves megyei Múzeumi Igazgatóságok néprajzos munkatársai, történészei, restaurátorai pedig segítségül jelentkeztek a muzeológiai munkák végrehajtásában, tárgyak gyűjtésében, kölcsönzésében.

Végezetül meg kell említenünk azt a hatalmas társadalmi összefogást is, mely a kezdetektől végigkíséri programunkat. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és a Heves megyei közgyűlések vezetői, az épületek származási helyeinek képviselő-testületei, polgármesterei, jegyzői és önkéntesei folyamatosan támogatnak bennünket, hol tanács-csal, hol tárgyakkal, információkkal, bontott kővel, mesterségbeli tudással. Mindezek olyan ösztönző tényezők, melyek minden nehézség ellenére garantálhatják erőfeszíté-seink sikerét.

THE UPLAND MARKET TOWN REGIONAL UNIT IN THE HUNGARIAN OPEN AIR MUSEUM OF SZENTENDRE

The culture of the Upland market town – situated in the hills – is part of both the scientific research concept and the exhibition – organising program of the Hungarian Open Air Museum in Szentendre. Although this topic is less known and respected from the aspect of research and the preservation of tangible heritage it is a significant part of our national heritage. The overall introduction of the region is a unique attempt – made by the Hungarian Open Air Museum first - to show this part of the country from the viewpoint of cultural history and ethnography. The construction of the building complex is facilitated by the ethnographical research work, the study of authentic documents in archives and the architectural survey.

The culture of the typical uplander stone architecture of the 17–19th centuries can be characterised by the activities of winemaking, wine trade and different guilds. The influence of viniculture, shaping the settlements, turning them into towns is characteristic in the whole region. Besides the white wine of Tokaj – being a hungaricum – the red wines of Gyöngyös were widespread and popular for centuries, not only in Hungary, but – as the part of a long-distance European trade – in faraway European countries too. This productional activity determined the life of the inhabitants at the turn of the 18 – 19th centuries, which is the target period of the exhibitions concerning representation.

The concept's original and copy buildings from Mád, Tállya, Hejce, Erdőbénye, Tokaj and Gyöngyös were chosen to represent the more significant functional versions of the region's stone architecture. Besides, they are also characteristic from the point of view of ground plans. These buildings were erected on narrow sites with a wine-house, a cellar and in some cases with a workshop. Concerning the furnishings of the edifices we emphasise the economical activities of the owner families and their craft. In the permanent exhibitions of the Museum the monuments (of social history, economic history, architectural history) are preserved and presented in accordance with the lifestyle and the ways of life. The permanent exhibitions of the characteristic buildings justify both the middle-class identity and demands of the region's inhabitants and their difference from the rural tangible culture.

Miklós Cseri–Lajos Kemecsi

PARASZTI GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM DOMAHÁZÁN A DUALIZMUS IDEJÉN ÉS A HORTHY-KORSZAKBAN

ALABÁN PÉTER

A történeti táj és népe

A második világháborút követően a történettudományon belül érezhetően megnőtt a helytörténetírás jelentősége, ezzel együtt pedig nőtt a más tudományágakkal (pl. néprajz, szociológia) érintkező, mikroszinten vizsgálódó, egy-egy települést vagy kistérséget elemző művek száma is.¹ Utóbbi vállalkozások közül is kiemelkedett az egri Dobó István Múzeum által kezdeményezett „Palóckutatás”, melynek egyik legfontosabb eredménye a Nógrád megyei Varsány történeti–néprajzi felvétele volt az 1970-es években. A közel három évig tartó kutatás során az alkalmazott módszerek részben az irányadó átányi gyűjtőmunkára² vezethetők vissza, mely nagymértékben hozzájárult a községmonográfia műfajának felértékelődéséhez. Az addigi etnográfiai gyakorlattól eltérően ugyanis immár történeti, régészeti, nyelvészeti és antropológiai források bevonásával a helyi kultúra elemei közötti összefüggésekre, azok társadalomformáló hatására, illetve a társadalom szerkezetének és működésének elemeire helyezte a hangsúlyt. A Palócföld legnagyobb kutatói közül leginkább Istvánffy Gyula, Manga János és Bakó Ferenc munkásságát lehet kiemelni; utóbbi érdeme volt a négykötetes „Palócok” című monográfia szerkesztése (1989).

A térség délkeleti részén elterülő, három megyét (Borsod, Gömör és Nógrád) is érintő Barkóság a Palócföld egyik legvitatottabb része. Bizonytalan a pontos földrajzi körülhatárolása, az itt élők eredete és magának a „barkó” kifejezésnek, mint megjelölésnek a használata is. Paládi-Kovács Attila az 1960-as és 1970-es években végzett gyűjtései alapján a nép által barkónak nevezett területet térképen is ábrázolta: eszerint a Barkóság északi határa a Gortva patak és a Rima által körbezárt rész, egyik fő központja a Hangony és a Hódos völgye, míg délen a Zagyva patak és az Eger patak határolta települések övezik.³ Lakói két nagy csoportba oszthatók. Az elsőbe sorolt gömöri barkók a szlovákiai Dél-Gömör falvaiban élnek a Gortva és a Tarna patak forrásvidékén (pl.: Gömörpéterfala, Egyházbástra, Medveshidegkút), illetve a Macskás-völgyben (pl.: Jeszte, Gesztete, Détér). A második népcsoportba tartozók a történeti Gömör megye Magyarországon maradt településein (pl.: Hangony, Szentsimon, Uraj) és Borsodban (pl.: Hódoscsépány, Kissikátor, Domaháza) laknak. Utóbbiak kutatástörténetében nem kis jelentőséggel bírnak a Domaházáról és környékéről gyűjtött adatok, melyek hozzájárulnak az északkelet-magyarországi palóc népélet pontosabb megismeréséhez. Miközben

¹ A közölt tanulmány része a szerző „Gazdálkodás és társadalom Domaházán a XIX–XX. században” című művének, mely a 2001–2002. évi XXXVIII. Istvánffy Gyula megyei honismereti gyűjtőpályázaton első, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Honismereti Szövetség 2004. évi országos pályázatán pedig 2. helyezést ért el felnőtt kategóriában.

² A Heves megyei településen a Néprajzi Múzeum tudományos tervébe illeszkedve 1951-ben kezdődtek el a kutatások Fél Edit és Hofer Tamás irányításával, melynek eredményeit több kiállítás mellett három kötetben tették közzé (1969–1974). A monográfia külföldön több nyelven is megjelent, Magyarországon az 1992-ben kiadott „Arányok és mértékek” című kötet foglalta össze az „Átány – vállalkozás” ismeretanyagát.

³ Vö. Paládi-Kovács A., 1982. 12.

a palócok leírása a 19. század elején vette kezdetét, a domaháziakról már említést tesznek Reguly Antal 1857. évi utazásának jegyzetei⁴ is. A korai vizsgálatokat jelzik továbbá, hogy 1870-ből régészeti témájú tanulmánnyal rendelkezünk a faluról, 1936-ban pedig elkészült az első – kéziratos – községmonográfia.

A keleti palócság tanulmányozásának kezdetei Lajos Árpádra (1911–1976) vezethetők vissza, aki tanárként – leginkább munkát keresve – járta be Nógrád, Heves és Borsod megyék településeit, mellyel kezdetét vette néprajzos pályafutása. Szinte kizárólag a folklór, azon belül is a népdalok, népszokások és a népi gyermekjátékok érdekelték. Első publikált tanulmánya Domaházához kötődik: „Nótás gyermekjátékok Domaházán” címmel, amelyet egy évvel később a „Fonóélet Domaházán” című tanulmány követett az *Ethnographia* 1937–1938. évi hasábjain. Társadalomtörténeti szempontból kiemelkedők a kismemesi családokról készített társadalomrajzai, illetve az, hogy más kutatókkal ellentétben írt a lokális közösségben élő nők szerepéről is. Ezek a művek a hasonló kismemesi hagyományokkal rendelkező Domaháza múltjának feltárásához sem jelentéktelenek.

A gazdálkodás és a családi élet kutatása az 1950-es évek legelején vette kezdetét Molnár Balázsnak köszönhetően, aki részben a Borsod Megyei Levéltár iratai, részben az egyházi anyakönyvek alapján vizsgálta a falu népességét, határhasználatát, majd adatközlő helyi lakosokat megkérdezve tájékozódott a helyben folyó földművelésről, állattartásról és építkezésekről. E témákat kiegészítették a következő évtizedben folytatódó gyűjtései: 1965 tavaszán az egyházi irattári anyag és a szájhagyomány alapján a születéssel, házassággal, lakodalommal és temetkezéssel kapcsolatos tradíciókat mutatta be kéziratos beszámolóiban, de ő adott hírt a híres pásztorfaragásról, a domaházi tükrösről is a *Néprajzi Értesítőben* (1956). A gazdálkodás és a társadalom tekintetében szintén a 60-as évek termékei Paládi-Kovács Attila megjelent munkái: „A keleti palócok pásztorkodása” és „A barkó etnikai csoport” a Debrecenben kiadott „Műveltség és Hagyomány” egy-egy kötetében látott napvilágot (1965, 1968). Habár ekkor vette kezdetét a község zenei, valamint tánc- és szokáshagyományainak felvétele is, az 1970-es évektől nagyobb és átfogóbb vizsgálatok helyett már csak egyéni és magánjellegű kutatások szolgáltattak újabb adalékokat Domaháza és a Hangony-völgy történeti megismeréséhez. Kivételt a település – szocialista korszakra, majd a rendszerváltást (1989) követő időszakra jellemző – gazdasági és társadalmi viszonyait rögzítő filmszociográfiák („Domaházi hegyek között...”; „Ne sápadj!”; „Ne kavarj!”) jelentették, melyek a Gulyás testvérek vállalkozásaként egyéni életpályákon keresztül immár vizuálisan is szemléltették a legfontosabb változásokat az 1970-es, illetve az 1990-es években.

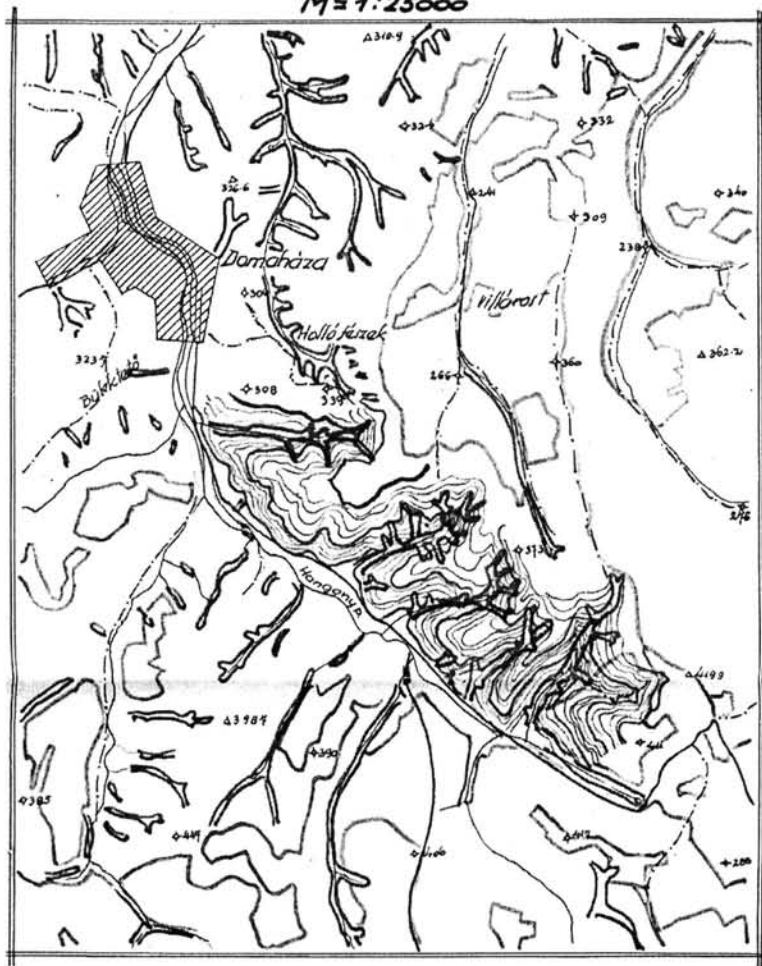
Földrajzilag a Hangony-patak északnyugati területe a Barkóságon belül az „Erdőhát” elnevezésű tájegységhez (a Sajó, a Rima, a Gortva és a Hangony vize által bezárt térség), délkeleti része pedig a Bükk hegység újabban Heves-Borsodi Dombságnak nevezett részéhez tartozik. Mindkét területet 300–400 méter magasságú hegyvonulat határolja, melyet túlnyomórészt ma is kocsánytalan tölgyes és bükkös erdők borítanak. Vadállományuk gazdag (őz, szarvas, vaddisznó), megerem bennük a rókagomba és a tinóru, értékes természeti nevezetességük pedig az ősbörökás. Az alsóbb részen a tölgyesek, bükkösök mellett már inkább az akác, a cser, az erdei (néhol luc) fenyő és a gyertyán az uralkodó fafajta. A jó termékenységűnek tartott Sajó-völgygel szemben a korábban szinte teljes mértékben erdőkkel borított Hangony-völgyben mezőgazdasági munka csak a völgyekben és a lankásabb hegyoldalakon tudott kialakulni, a földek

---

⁴ Reguly A., 1975 [1857].

gyenge minőségűek és nehezen művelhetők. Nagyobb jelentőségre az állattartás, ezen belül a szarvasmarha- és juhtenyésztés, továbbá az erdőgazdálkodás tett szert. Utóbbi kapcsán különösen fontos megemlíteni a középkortól kezdődően az irtásos gazdálkodás szerepét, mely a megművelhető szántóföldek kialakításához járult hozzá.

A számú részletes átnézeti térképvázlat a Domaháza közrég határában elterülő, államerdészeti kezelés alatt álló kopár területekről, vízmosásokról és az ezeken megépített kő- és vasbeton hordalékfogó gátakról és egyéb létesítményekről
 $M = 1:25000$

1. kép

A települések közül Domaháza két hosszú völgy találkozásánál fekszik, s a legtöbb palóc faluhoz hasonlóan patak mellé, irtásra épült. Az egyik völgyben egykor tó

lehetett, ezért is nevezik „Tó” vagy „Tő” völgyének, míg a másik, az innen eredő és keleti irányba folyó Hangony-patak völgye. A 18. századig a Hangony megyehatárt jelentett Gömör és Borsod között; a délkeleti rész később is az utóbbihoz tartozott. A község fekvése rendkívül sajátos, hiszen négy megye (Borsod, Heves, Nógrád, Gömör) találkozásánál helyezkedik el vízválasztó hegyekkel körülvéve. Északnyugaton a Szlovák Köztársaság határolja. A közigazgatási hovatartozás tekintetében Domaházát 1849-ben Gömör és Kishont, 1861-ben pedig ismét Borsod vármegyéhez csatolták. A helységnévtárak tanúsága szerint 1924-ben Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített (k. e. e.) vármegyéhez, 1938-ban Borsodhoz, 1945-ben Borsod-Gömör megyéhez tartozott, majd végleges helyét 1950-ben Borsod-Abaúj-Zemplén megyében jelölték ki.⁵

Lakosságának száma csak lassan emelkedett, szemben az Ózd és Borsodnádásd közelében fekvő helységekével (pl. Sajóvárkony, Uraj, illetve Hódoscsépány, Járdánháza); a vizsgált periódus első felében alig haladta meg az 1000 főt: 1869-ben 876, 1900-ban 881, 1910-ben 974 fő volt az összeírt jelen lévő polgári népesség a faluban.⁶ A két világháború közti időszakban a tényleges és a természetes szaporodás is növekvő tendenciát mutatott, így 1920-ban 1032-en, 1930-ban 1076-an, 1941-ben pedig már 1118-an laktak Domaházán.⁷ A népmozgalmi adatok tekintetében a születések számánál mindvégig magasabb értékeket találunk, mint a halálozások esetében. A foglalkozási megoszlás a mezőgazdaság dominanciáját mutatja: 1920-ban a keresőknek még csupán alig 4%-a dolgozott az iparban, mely arány 1945 után jelentős mértékben emelkedett.

A település történetének egyik legfontosabb forrásanyagát a helynevek jelentik, melyekre vonatkozóan először a Pesty Frigyes által 1864-ben kezdeményezett országos gyűjtés szolgáltat információkat. Értéküket főképp az adja, hogy belőlük következtethetünk az eredeti növénytakaró jellegére (pl.: bükkös, tölgyes, nyíres, füves), sőt sok esetben a településviszonyokra is olyan korszakra vonatkozóan, amelyből nem állnak rendelkezésre írott források. Egy falu tekintetében nagy jelentőséggel bírnak a dűlőnevek, melyek egy része a tagosítás során eltűnt a későbbiekben. Pesty az egyes helynevek felsorolása mellett feltűntette az adott terület jellegét (szántóföld, mező, kaszáló, szőlős, irtvány, folyó, patak, vízmosás, hegyoldal, berek, erdő stb.) is, ami a földterület hasznosításának és a gazdálkodás módjának korabeli viszonyait tükrözi.⁸ Pestyhez hasonló szempontok alapján 1977-ben id. Dobosy László helytörténész is folytatta a helynevek gyűjtését. A leíratakból világosan kitűnnek a domaházi határ kedvezőtlen természeti adottságai: a szántókat olykor legelőként (pl.: Gyalog-út lápa) használták, s gyakran a művelésre alkalmas részek hiánya folytán a sík terület (pl.: Petykefar alja) mellett néhol a hegytetőt is felszántották (pl.: Farkas-lápa lapossa v. Utasárnyéka). Legelőket a hegyekben alakítottak ki, melyek közül némelyik korábban szántóföld volt. Utóbbira jó példa az egykor Kalyitka-főnek (v. Utasfő) nevezett terület, mely egyben átjáró helynek számított az itt élőknek a Rima völgyébe, Feled és Rimaszombat irányába. Erdőre utaló szántó- és dűlőnév például: Bércfa, Cserelápa, Mogyoróska, Szederjes. Az erdőkön, hegyeken át vezető, sokszor csempészkedésre használt utakra több barkó faluban is szintén a helynevekből következtethetünk. Domaháza esetében ilyenek pl.: Vásár út, Vásár út fő, Vásár út vereje.

⁵ Turkovics B., (szerk.), 1996. 112.

⁶ Népszámlálás, 1882, 1902, 1912.

⁷ Népszámlálás, 1923, 1932, 1976.

⁸ Pesty F., 1988 [1864]. 92–94.

Az első községi törvény (1871. évi 18. tc.) megszületését követően az ún. külterületi lakott helyeket valamelyik községhez csatolták. Habár jobbágyfelszabadítás után települt puszták fő elterjedési területe a Dunántúl volt, megtalálhatjuk őket az Északi-középhegységben is, elsődleges gazdálkodási funkcióval. A településhez egykor tartozó lakott helyeket az alábbi táblázat mutatja:⁹

Év	1873	1892	1898	1900	1907–1913	1926–1952
TERÜLET	Csobánkó puszta	Csobánkó puszta, Répás- puszta	Csobánkó puszta, Eperjeske puszta	Eperjeske puszta, Répás- puszta	Csobánkó puszta, Eperjeske puszta	Csobánkó puszta

1. táblázat: A Domaházához tartozó lakott helységek a 19–20. században

A rendelkezésre álló források alapján ezek közül Csobánkó pusztáról vannak adataink. A 19–20. század fordulójáról fennmaradt térképét Molnár Balázs találta meg. Az ő leírásából tudjuk, hogy ez a hely korábban a Ráth és a Bárkányi családé volt, akik túlnyomórészt juhtenyésztéssel foglalkozhattak. Erre utal, hogy a térképen juh kosár (fedetlen építmény) szerepel L alakú hodállyal.¹⁰ A terület tulajdonosai Ráth Bella és Ráth Róza, az 1848–1849-es szabadságharcban is részt vett, majd több mint 30 éven keresztül Borsod vármegye csendbiztosaként tevékenykedő Ráth Rudolf lányai voltak. A nemesi címmel is büszkélkedő család összesen 126 kat. holdon gazdálkodott.¹¹ Csobánkó pusztát végül az első világháború után felparcellázták, s három tanyát alakítottak ki a helyén. A környéken lévő – később fokozatosan eltűnő – apró tanyák szintén állattartásra és irtásos gazdálkodásra rendezkedtek be.

A földrajzi környezet nyújtotta kedvezőtlen élettérnek köszönhetően a Barkóság már a kora újkorban is Borsod megye egyik legszegényebb vidékének számított, ahol a földművelés többnyire csak az önellátást tudta biztosítani. Mindezek ellenére talán meglepő, hogy a II. József-kori népszámlálás idején (1784–1787) még az 5%-ot kitevő országos viszonylatban is magas volt itt a nemesek aránya. A borsodi települések közül hatnál kimutatható, hogy a lakosság több mint fele, Gelej és Domaháza esetében pedig közel 70%-a (393, illetve 181 fő) nemesi címet birtokolt.¹² Utóbbiak a tisztán kurialisták (egyetlen nemesek) által lakott falvak közé tartoztak. Ezt a réteget a földdel nem rendelkező armalistákkal együtt az ún. taksás nemesek közé sorolták, akikkel a megyék a 18–19. században adót (taksát) fizettettek.

Az egyetemes kisnemesek többnyire nem rendelkeztek nagyobb birtokkal, mint a telkes jobbágyok és életmódjuk sem különbözött sokban azokétól. Ennek ellenére nemesi múltjukat megőrizték, nemeslevelükre büszkén hivatkoztak és igyekeztek elkülönülni a paraszti lakosságtól. Domaházán (továbbá Szuha fön, Zádorfalván, Hétben, Imolán, Alsószuhan és Aggteleken¹³) ezt a nemzetségek településrendje is igazolja. A faluban a mai napig nagy számban élnek az Elek, Holló és Kisbenedek nemzetség családjaik leszármazottai, akiknek lakhelyei – részben – mind a mai napig saját nemzetségük nevét viselik; pl. Elek sor, Holló szög, Kisbenedek udvar. Az Elekek és a Hollók 1625-ben,

⁹ Forrás: *Turkovics B.*, (szerk.), i. m. 112.

¹⁰ *Molnár B.*, 1965.

¹¹ *Csikvári A.*, (szerk.), 1939. 513.

¹² *Csorba Cs.*, 1990. 101.

¹³ *Vö. Faggyas I.*, 1988. 19.

illetve 1631-ben a Koronának tett szolgálatukért II. Ferdinándtól kaptak nemeslevelet,¹⁴ a Kisbenedek familiáról pontos adatokkal nem rendelkezünk.

A Mátra- és a Bükk-vidéki palócoknál a rokonsági csoport megnevezésére a „had” kifejezést használták, miután a nemzetségek több ágra tagolódtak. A vizsgált település három családjára nézve szintén ez volt érvényes: a mondás szerint „három had ülte meg Domaházát”. Az azonos családnevet viselő, magukat ragadványnevekkel megkülönböztető emberek közösségéről van itt szó, amely ma is megfigyelhető.¹⁵ A had magában foglalta az ősök és azok leszármazottain kívül az oldalági rokonokat, a férfitagok feleségét és a nemzetséggel ellentétben beletartoztak a családbeli asszonyok, gyerekek, közeli szomszédok, műrokonok és egyes szolgák is. A társadalom differenciálódásával később a had kisebb egysége, a patriarchális nagycsalád került előtérbe, amelyben 3–4 nemzedék élt együtt vagyunközösségben és gazdálkodott közösen. A több évszázados tradícióval rendelkező ezen családsszerkezeti forma dominanciáját jelzi, hogy a nemesi falvakban (köztük Domaházán) átlagosan a családok több mint 30%-a tartozott ebbe a típusba az 1780-as években. Lényeges kiemelni az előbbi két formával mutatott eszmei azonosság mellett viszont, hogy a nagycsaládot már nem rokonsági csoportnak, hanem – családi üzemenként vizsgálható – gazdasági egységnek kell tekintenünk!¹⁶

A 19–20. század fordulójától a társadalmi változások és a polgári földtulajdon megszilárdulásának következtében a nagycsaládok száma csökkenni kezdett, helyettük mindinkább az ugyancsak patriarchális kiscsalád vált uralkodóvá. Szabó László szerint ez jelenti a helyi társadalom korszakolásának második periódusát, melyen belül a kiscsalád – had – rokonság volt a három legfontosabb intézmény. A családfő irányítása alatt együtt gazdálkodó, általában 20–30 fős generációkat ezáltal felváltotta a szülőket, gyermekeket, esetenként nagyszülőket magában foglaló kiscsalád, melybe az oldalági leszármazottak már nem tartoztak bele, így létszámuk is jóval alacsonyabb, általában 2–15 fő volt.¹⁷ Bár a folyamat a legtöbb helyen lezárult az 1920-as évek közepére, Domaházán (és más barkó falvakban) elhúzódott az 1940-es évekig. A következményeket – főként a létszám apadását – kellőképpen reprezentálják Tözsér Ferenc kántortanító kézíratos monográfiájának sorai az 1930-as évek állapotaira vonatkozóan: „A községben szintén elterjedt az egyke és mint a legtöbb helyen, itt is anyagi háttere van. Nem akarják, hogy a vagyon feldarabolódjon. Általában csak a szegényebb családokban van több gyermek.”¹⁸

A belső szerkezetváltáson kívül az öröklési jogszokásokban is változás történt: a fiági öröklés uralkodó jellegének megszűnése után az 1920-as évektől egyre jobban elterjedt az egyenlő hányadok szerinti öröklés. Ez egyben azt eredményezte, hogy amíg az ezt megelőző időszakban a birtokon csak a fiúk osztoztak, innentől kezdve – az egyenlő öröklés törvényi lehetőségével élve – az ingatlan örökléséből már a lányokat sem hagyták ki.¹⁹ Utóbbiak a lakodalmi költségek szülői vállalásán túl ez időig csak a főképp bútorkból és ruhaneműkből álló hozományra (kelengye, stafíring) tarthattak

¹⁴ Az Elek család számára a nemesség adományozása egy latin nyelvű szövegből is kiolvasható, melyek fordítását Baráth Lajos adta közre a Borsodi Szemle hasábjain. A helybeliek által nemesi levélnek mondott irat azonban a kutató szerint csupán egyszerű adásvételi szerződés (Baráth L., 1964. 15.)

¹⁵ Alabán P.–Nagy Sándorné Virág A., 2004. 378. A szomszédos jobbágyfalu, Kissikátor vagy az Ózd melletti Hódoscsépány ugyancsak „hadas” településnek nevezhető.

¹⁶ Morvay J., 1966. 490–491.

¹⁷ Szabó L., 1989. 304, 402.

¹⁸ Tözsér F., 1936. 12.

¹⁹ Tóth Zoltán Gy., 1947. Idézi Paládi-Kovács A., i. m. 128.

igényt.²⁰ A faluközösségen belüli változások harmadik korszaka a két világháború között bontakozott ki, s a szocialista rendszerben zárult le. A központi funkciót a kiscsalád – rokonság – had töltötte be, mely formula esetében a hangsúlyt a család termelői funkciójának háttérbe szorulására és a női munkavállalás megjelenésére kell helyeznünk 1945 után.

A közösség mellett a hagyományos paraszti világban betöltött – korántsem elhanyagolható – szerepe alapján végül a vallást sem mellőzhetjük a barkó etnikai csoport jellemzésénél. A Hangony patak völgyének egykor Gömörhöz tartozó községeiben a rozsnói, majd Trianon után az egri püspökségnek köszönhetően már igen korán megvetette a lábát a katolikus egyház, szemben a Sajó-völgy jelentős számú református népesítésével. A 17. századi ellenreformáció szintén a katolikus vallást erősítette meg. Domaházán az egyház 1332-től, egyházi anyakönyvezés 1732-től létezik.²¹ Korszakunkban a lakosság felekezeti megoszlása a százalékos arányokat tekintve szinte alig változott.²²

ÉV	LAKÓNÉPESSÉG						
	Szám összesen (fő)	Római katolikus		Református		Izraelita	
		fő	%	fő	%	fő	%
1854	840	825	98,40	–	–	15	1,59
1880	808	791	97,90	8	0,99	9	1,11
1900	881	869	98,64	7	0,79	7	0,79
1910	974	968	99,38	1	0,10		0,51
1930	1076	1067	99,16	6	0,56	3	0,28
1941	1118	1100	98,39	13	1,16	4	0,36

2. táblázat: A lakosság száma és vallási megoszlása Domaházán (1854–1941)

A rendszeres templomjárás, a gyermekek keresztelese, áldoztatása és bérmlása a korábbi időszakhoz hasonlóan ma is jellemző az itt élőkre, bár a fiatalabb generációnál a vallásgyakorlás érezhetően egyre inkább háttérbe szorul.

Paraszti munka és gazdálkodás

A rossz minőségű talajon folytatott földművelés miatt Domaházán az állattenyésztés jelentette a gazdálkodás fő ágazatát. A községben a rendelkezésünkre álló információk szerint a hadak a 19. század elején még külön-külön legeltették állataikat. Ennek megfelelően például külön kondása volt az Elekeknek, a Hollóknak és a Kisbenedeknek. Az állattartáson belül a legeltető marhatartásnak két fajtáját szükséges megkülön-

²⁰ Holló kisi Józsefné (sz. 1901) hozománya a következő értékű vászonnemükből állt 1920 körül: 15–20 db abrosz (100 forint), 30–35 db kendő (30–40 forint), 12–15 db fejfel takaró (házi vászonszöttés, mellyel a párnát letakarták az ágyhuzat védele érdekében – 60–70 forint) 10 db hamvas (szőgletes vászonszöttés, amit a hátán viseltek és abban hordták haza a szénát, fűvet a mezőről – 60 forint), 6 db lepedő (100–200 forint), 20–25 db pendel (női alsónemű – 75 forint), 20–25 db ingváll (50–60 forint), 8 db kötő (30 forint), 20–25 db zsák (50–60 forint), 1 db ponyva (300–350 forint), 40 db törülköző (22 forint), 16 db törölő (12 forint), 2 db szalmazsák (160 forint), 6–12 db turbuk (fejfalj, melybe a tollat, pelyhet rakták – 40–50 forint). A felsorolt tételek összértéke kb. 1200 forint. (Forrás: Molnár B., 1963. 46.)

²¹ Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus 1017. sz.–Par. Domaháza. Idézi: Soós I., 1985. 178.

²² Forrás: Dobosy L., 1991. 14.; Népszámlálás, 1882, 1902, 1912, 1932, 1976.

bőztetni: amíg a *csorda* (szláv eredetű kifejezés) a fejőstehenek és kisborjaik naponta kijáró csoportját, addig a *gulya* (egyres helyeken ehelyett a *barom* szót használják) a tartós ideig, ridegen tartott marhaállományt jelenti, amely a távoli legelőkön vagy az erdőkben tanyázott még késő ősszel is. Özv. Kiss Vendelné tsz-nyugdíjas ökörgulyára és kisgulyára emlékszik. Az előbbit a meredek oldalú Mánásba [Mánás dűlő], utóbbit pedig az Asztag-völgybe hajtották, ahonnan csak szombatokként tértek vissza.²³ A falunak ugyanakkor három csordája volt, melyekre a természetben bérezett, sorkosztot (5/4-ed rész vagy 1 véka gabona és 1 Ft) kapó csordások vigyáztak. A csordákat többnyire a Keselyűs bikk, Kaba-völgy, Benedek-völgy, illetve a Szoros-völgy, Sózó, Miklós fája nevű határrészekben legeltették. A szarvasmarhafajták közül a borsodi Bükk hegység más falvaihoz hasonlóan itt is a szürke magyar fajtájú marha volt a domináns, amit később a „verestarka” tehén követett. Utóbbit az 1870–1880-as években az arlói Fáy Manó terjesztette el a környéken a Rima völgyéből behozva,²⁴ Domaházán azonban csak 1925 körül jelentek meg az első példányok belőle, számuk azonban meg sem közelítette a másikat.²⁵ Az ökröket fuvarozásra, az 1960-as évekig pedig szántásra egyaránt használták, de vitték őket vásárra is Ózdra, Pétervásárára, Edelénybe és Rimaszombatba.

A sertésnyájakat őrző kondások száma szintén kettő volt a faluban, bár korábban az egyes hadak – az előző esethez hasonlóan – saját alkalmazottal rendelkeztek. Eredetileg a *konda* a tavasztól őszi legelőn tartózkodó sertések csoportjának elnevezése, de használatos volt rájuk a *nyáj* kifejezés is. Az 1894-ben született mezőrendőrségi törvény (XII. tc.) értelmében a sertések legeltetését megtiltották azokon a legelőkön, melyeken juhok, lovak és szarvasmarhák tartózkodtak. A fogalmak közül végül a *csürhe* kifejezés a csürhész felügyelete mellett tavasztól őszi naponta kijáró nyájra vonatkozott. A csürhész bére kb. 45 kg búza és 70–80 Ft lehetett ekkor. A Domaháza környéki erdőségek nagy számának köszönhetően a faluban (továbbá az Északi-középhegység nagy részén) az extenzív sertésenyésztésnek a főképp erdei legeltetésből és makkoltatásból álló tartásmódja terjedt el. A makkoltatás általában a késő őszi hónapokban (október, november) vette kezdetét, amikor az állatokat felhajtották a saját vagy bérelt erdőkbe, ahonnan gyakran csak az újév után tértek vissza.

A falusi kondásoknak – Molnár Balázs kéziratban fennmaradt feljegyzéseinek köszönhetően – még a nevét is ismerjük az 1890-es évekből: például az Elek sor kondása Szabó duricskó János volt, aki három fiával őrizte a kb. 250–300 darabból álló nyáját. „Régen kisasszony napján [szeptember 8-án] hajtották ki s minden második héten hazahajtották, azért, hogy számba vegyék a nyáját és sózzanak.”²⁶ A sózás azt jelentette, hogy a disznó korpából álló moslékadagjába só is keverték. Más területeken ehelyett már állati eredetű anyagokat használtak az etetés során. A társadalmi struktúrával magyarázható, hogy Domaházán a sertésnyájakat még a századforduló táján is nemzeti alapon szervezték meg. Az Elek had kondása 1890 körül Tajti József, a Holló hadé Holló leleszi Sándor, a Kisbenedeké Novák István, míg a falu csürhése Kurucz László (korábban bojtár) volt. Életmódjukat és a konda legelőjárását jól szemlélteti az alábbi elbeszélés: „A hollószögiek kondája a mai kaszáló előtti kis guliba [kunyó] körül tanyázott. Ugy az eleksori, mint a hollószögiek kis tanyája [kunyó és gallyakból összetákolta karam] számtalanszor elpusztult, de a kondások mindenkor azon a helyen építették fel.

²³ Interjú özv. Kiss Vendelnével (sz. 1927). Készítette: Alabán Péter és Kiss Szabolcs; Domaháza, 2001. augusztus 25.

²⁴ Molnár B., 1951. 15.

²⁵ Molnár B., 1963. 36.

²⁶ Molnár B., 1951. 14.

A guliba körül tanyáztak, éjszaka tüzet raktak. (...) Éjszaka 3 óra körül indultak el a tanyáról, s volt 10–11 óra, amikor visszaérkeztek. (...) A határból a kondával csak karácsony környékén, sokszor később tértek haza [a faluba].”²⁷ Később az Elek csikus család tagjai látták el ezt a feladatot.

A szeptembertől áprilisig tartó teletetés során az állandóan szabad ég alatt háló nyájak nagy területeket jártak be: Váraszótól egészen a Rima völgyéig, s ilyenkor éjjelnappal a szabadban voltak. A kondákra komoly veszélyt jelentettek a farkasok, melyeket állítólag a vaddisznók megjelenése hajtott el a környékről a 19. század második felében. A sertésfajták közül a 18. század végétől a mangalica volt az uralkodó. A 19–20. század fordulóján Domaházán az igen hamis vörös szőrű, nagy testű szalontai sertést tenyésztették, mely jól bírta a telet, így a leghidegebb időben is a szabadban hált; olykor pedig fagallyakból készítettek számára fedetlen karámot. A makkoltatás jelentősége továbbra is meghatározónak bizonyult. Több gazda e célra bérbe adta saját erdejét; a Holló család 478 kat. hold nagyságú erdőterületét például 110 falusi vette bérbe 1931-ben.²⁸

Szarvasmarha és sertés mellett a falusiak jelentős hányada tartott juhokat, annak húsáért, gyapjáért és nem kis tejhozamáért. A vásárokon eladott bőrökből szintén jelentős haszon származott. A domaházi határban szinte kizárólag merinói birkák legeltek, mely fajtán belül Magyarországon leginkább a fésűs merinó honosodott meg. A faluban a paraszti juhtenyésztés tipikus formája valósult meg, melynek értelmében a juhokat (is) tartó gazdák közösen fogadott juhász irányításával szerveztek nyájakat. Ezek általában tavasztól (Szent György napjától: április 24-től) őszig (egyres feljegyzések szerint néha még télen is, egészen karácsonyig) tartózkodtak a határban. A vagyonosabbaknak 100–200, némelyiküknek ennél is több juhuk volt.²⁹ A helyzet a világháborút követően sem változott sokat: az igásállatok birtoklását továbbra is csak a módosabb gazdák engedhették meg maguknak, akik nagy létszámú juhnyájuk számára távolabbi területeken (pl.: a váraszói határban) is béreltek nagyobb táperejű legelőket.

Lótartásról Domaházán nem igazán beszélhetünk. Ezt bizonyítja, hogy a határban soha nem volt ménes, vagyis mindenki (már aki tartott) a saját magáét őrizte. Az ökröfogat jelentősége korszakunkban végig (de később is) döntően meghaladta a lőfogatét. A tartott állatok számára vonatkozóan a következő táblázat szolgál összegzésül:³⁰

ÉV	ÁLLATÁLLOMÁNY (db)							
	szarvasmarha	sertés	ló	juh	kecske	baromfi	méh-család	összesen ³¹
1895	264	361	53	1544	306	1329	45	3857
1911	260	446	41	2522	43	n. a.	n. a.	7169
1935	187	535	48	285	2	2788	63	3908
1942	331	692	41	1158	2	n. a.	n. a.	2224

3. táblázat: Domaháza állatállománya a 20. század első felében

A földművelés jelentőségét a Barkóság egész területén csökkentette az a tény, hogy a falusi lakosság önellátását sem tudta minden időben kielégíteni. Domaháza eseté-

²⁷ Molnár B., 1951. 13–14.

²⁸ A faluban felkutatott sertéslegeltetési lajstrom 63 filléres legelőbért írt elő 1 hold után, míg a sertések száma után 2–2 pengőt kellett fizetni.

²⁹ Alabán P., 2002. 68.

³⁰ Forrás: Mezőgazdasági statisztika, 1972 a. 97.; 1972 b. 97.; 1972 c. 97.; 1972 d. 97.; 1972 e. 97.

³¹ Az összesítés – a hiányzó részadatok miatt – csak tájékoztató jellegű.

ben a földrajzi környezet szerepének hangsúlyozása kapcsán erről már volt szó. A 19. század derekán a község határának kb. kétharmadát borította erdő, így a szántók területe elenyésző volt. Fényes Elek 1851-es Geographiai Szótárában mindezek ellenére szorgalmas földművelőnek nevezi az itt élőket, akik kellő mennyiségben tudnak ezen a vidéken – mintegy 760 holdon – természeteni búzát, kukoricát, árpát, zabot és burgonyát (a 3183 kat. hold kiterjedésű határban a szántókhoz 1809 hold erdő, 539 hold rét és 75 hold belsőség tartozott).³²

A megoldást az irtásos gazdálkodás jelentette, hiszen gyakorlatilag ez volt az egyetlen módja a szántóterület bővítésének. Paládi-Kovács Attila kimutatásai szerint azonban néhol az 1920-as évekig elhúzódó erdőirtás mégsem a megművelhető földért zajlott elsősorban, sokkal inkább a kivágott fákért, melyek egy részét szekereken Ózdra vagy Ajnácskőre (Szlovákia) szállították, másik részét pedig felvidéki szlovákok faszénnek égették ki és vitték azután a csetneki kohóba és az emődi malomba. A faluban mindenki részt vett a munkában kb. 1 holdnyi területet felvállalva, melyen az erdőt kivágta és a következő évben megművelte. Mindez már egybeesett a palóc nagycsaládok felbomlásának időszakával.³³ Az erdőirtásnak káros hatásai is voltak: a talajt voltaképpen szabadon pusztíthatta az erózió, emellett fokozatosan visszaszorult a vadászat.

2. kép. Krumpliásás vászonzsákokba, Domaháza, 1961. (Paládi-Kovács A. felvétele)

Az 1890-es években (és még legalább 60 évig) a domaházi határ művelése háromnyomásos rendszerben történt (őszi gabona – tavaszi gabona és kapás növények – ugar), s a faluközösségi szervezetnek megfelelően a kötött gazdálkodás (nyomáskényszer) volt

³² Fényes E., 1851. 273.

³³ Paládi-Kovács A., 1960. 6.

a jellemző. A földeket rendszeresen trágyázták, ami az állattartás jelentőségét figyelembe véve nem meglepő. A 19. században az aratás még sarlóval történt, s főleg asszonyok végezték a férfiak segédletével. Ezután a gabonát cséplették (kézi cséplés) és lóval, esetleg tehénnel, ökörrrel nyomtatták; a szekérrel történő nyomtatással itt nem találkozhatunk. A nyomtatásos eljárás a jószágra hárította a munka jelentős részét és termelékenyebbnek bizonyult a kézi cséplésnél. A faluban mindkettőt alkalmazták, habár a cséplés inkább a síksági részekben volt igazán megfigyelhető. 1900 körül a sarlós aratás végleg eltűnt és a későbbi tagosítások is újabb változásokat hoztak a gazdálkodásban. A gabonát a Rima-völgyben található vízimalmokra (például Serke, Rimasimonyi, Feled) hordták őrölni; Domaházán volt ugyan vízi- és szárazmalom, ezek azonban az 1890-es években eltűntek, csupán a helynevekben maradtak meg (pl. Malom-oldal). Jelentéktelen szőlőművelés mellett kukoricát, burgonyát, köztesként pedig tököt és babot termesztettek. Paládi-Kovács Attila szerint a kapáskultúrák, kertkultúrák jelentősége elhanyagolható a Barkóság falvaiban, mivel csak a helyi lakosság önellátásához járultak hozzá, esetükben azonban árutermelésről nem beszélhetünk.³⁴

Az osztatlan közös tulajdonban fekvő területek (szántóföld, rét, legelő, erdő) haszonvételeinek fenntartására, valamint a közös ügyek intézésére a kurialista falvak többségében közbirtokosságokat³⁵ hoztak létre. Ezek tevékenységét ugyan a helyi viszonyok és tradíciók határozták meg, közös vonásuk volt azonban, hogy az úrbéres közösségektől (v. úrbéri közbirtokosságoktól) igyekeztek elkülönülni az erdők és legelők hasznosítása során. Miután az 1853. évi úrbéri pátens – a földesúr és a volt jobbágy között az erdő- és legelőrészt elkülönítve – a közös határhasználat felbomlásához vezetett, az Északi-középhegység területén is megkezdődtek a birtokrendezések. A falvak nagy részében megtörtént a tagosítás (commassatio), mely eljárás kiemelt célja az egyes birtokosok szétszórtnak (gyakran több mint 30–40 tagban) fekvő földjeinek lehetőség szerinti egy vagy néhány tagba történő összevonása volt. A tagosítás Domaházán (is) több hullámban zajlott; kezdetét a nemesi közbirtokosság erdejének feldarabolása jelentette 1900-ban. Ezt követően a barkó falvak nagy részében addigra már teljesen paraszti szinten élő kisnemesek a falu határában saját tulajdonú erdőhöz jutottak,³⁶ melyek nagysága a módosabb gazdánál figyelemreméltó volt.

A tagosítás utáni viszonyokat az 1905-ből fennmaradt földkönyv,³⁷ valamint az ehhez készült térkép³⁸ segítségével vizsgálhatjuk. Ezekből kiderül, hogy sok gazdánál – különösen a szántóföldek kiosztásánál nem sikerült kellőképpen rendezni a helyzetet, mivel földjeik még mindig 10 vagy annál több tagban feküdtek, míg a rétek, erdők és legelők esetében túlnyomórészt sikerült az egy tagba történő összevonás. Időközben Domaházához csatolták Répáspusztát is, melyet követően a több mint 5000 kat. holdas faluhatár művelési ágak szerinti megoszlása a következőképpen alakult: szántóföld: 39,09%, kert: 0,72%, rét: 2,48%, szőlő: 0,03%, legelő: 24,96%, erdő: 25,41%, földadó alá nem eső terület: 7,31%.³⁹ A birtokviszonyok tekintetében a rendelkezésre álló forrás-

³⁴ Paládi-Kovács A., 1982. 56.

³⁵ Tagjai a közbirtokosok (kompresszorok). Domaházán 180 közbirtokossági birtokos mellett külön kategóriát képviseltek az úrbéri birtokosok (4 fő) és az ún. kivételes birtokosok (lelkész, kántor, harangozó, egyház). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (további hivatkozásokban B.-A.-Z. m. Lt.) VII – 1/c 50. doboz. Domaháza község földkönyve 1897-ből.

³⁶ Vö. *Petersák T.*, 1992. 75.

³⁷ B.-A.-Z. m. Lt. VII – 1/c 50. doboz. Domaháza tagosítási földkönyve [1905].

³⁸ B.-A.-Z. m. Lt. Bm. U. 198.

³⁹ Forrás: Az 1909. évi V. tc. által – földadókataszter kiigazítása céljából – elrendelt kataszteri birtokívek összesítése. B.-A.-Z. m. Lt. VI – 101/b 29–30. doboz. (Idézi *Alabán P.*, i. m. 67.)

anyag a társas birtoklás elterjedéséről tanúskodik: a közös birtokosok száma a 70-et is meghaladta a településen.

Az első világháború után a Nagyatádi-féle földreform új helyzetet teremtett. Fő célként a minél szélesebb tömegek (minél kevesebb) földhöz juttatását tűzték ki, melynek köszönhetően nőtt ugyan a parasztbirtokosok száma, fennmaradásuk azonban sokszor csak kiegészítő jövedelemforrás szerzésekor volt biztosított. A változásokkal néhol igen nagy mértékű üzemnagyság-csökkenés figyelhető meg a birtokstatisztikában. Ezek alapját a gazdaságok (mezőgazdasági üzemek) jelentették, vagyis nem a birtokosok számát vizsgálták. Így bár 1935-ben 1000 kat. holdon felüli nagybirtokot is találunk a községben, ez nem egyetlen birtokos, hanem a kisbirtokosság legeltetési társulatának tulajdona volt. Az adatokból kitűnik továbbá, hogy a legnagyobb – 50% fölötti – arányt ebben az évben az 5–50 kat. hold közötti gazdaságok mutattak.⁴⁰ A térség gazdasági folyamatait jól szemléltetheti az alábbi táblázat.⁴¹

KÖZ- SÉGEK	1895			1935			A változás mértéke (%) 1895–1935
	A faluhatár területe (kat. hold)	Gazdaságok		A falu- határ területe (kat. hold)	Gazdaságok		
		száma	átlagos nagysága (kat. hold)		száma	átlagos nagysága (kat. hold)	
Domaháza	4638	168	27,60	5011	243	20,62	–25,29
Kissikátor	1796	44	40,82	1786	85	21,01	–48,53
Ózd	1767	85	20,79	1912	427	4,48	–78,45

4. táblázat: A paraszti üzem nagyságának változásai a Hangony-völgy településein⁴²
a 20. század első felében

A két világháború közötti időszakban a faluhatár hasznosítás szerinti megoszlása szinte nem változott; még a szántóföldek erdőterületek rovására történő terjeszkedése is alig mutatkozik meg a számokban (1824 kat. hold: 36%, ill. 1306 kat. hold: 26%), holott az irtásos gazdálkodás előrehaladtával ez várható lenne. A szántóföldi művelés kereteit ekkor is a háromnyomásos gazdálkodás határozta meg, amely részben az elhúzódo tagosításoknak volt köszönhető: Domaházán 1929-ben, sőt még 1940-ben is részleges tagosítások zajlottak. Fejlődésbeli törést a második világháború kitörése jelentett, mely – bár kisebb embervesztéssel járt, mint az első – következményeire nézve súlyosan érintette a Barkóságot, s annak népességét. Újabb irányvonal 1945 után, a kommunista törekvések előtérbe kerülésével bontakozott ki, s gazdaságpolitikailag – helyi szinten – nem várt fordulatot hozott a paraszti magántulajdon felszámolásával.

⁴⁰ Vö. Mezőgazdasági statisztika, 1936.

⁴¹ Forrás: Mezőgazdasági statisztika, 1896, 1936.

⁴² A táblázatban szereplő falvak az 1935. év állapotainak megfelelően a Hangony-völgy Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyéhez tartozó településeinek adatait tartalmazzák.

IRODALOM

Rövidítések:

HOM NA = A Herman Ottó Múzeum (Miskolc) Néprajzi Adattára

KSH = Központi Statisztikai Hivatal (Budapest)

NM EA = A Néprajzi Múzeum (Budapest) Ethnológiai Adattára

Alabán Péter

2002 Gazdálkodás és társadalom Domaházán a XIX. század második felétől az első világháborúig. Honismeret 5. 65–69.

Alabán Péter–Nagy-Sándorné Virág Anna

2004 A domaházi „hadak” ragadványneveinek eredete. Palócföld 3. 377–385.

Baráth Lajos

1964 Három család faluja. Borsodi Szemle 2. 13–15.

Csikvári Antal (szerk.)

1939 Vármegyei szociográfiák. V. kötet. Borsod vármegye. Budapest

Csorba Csaba

1990 Borsod vármegye a XVIII. század végén. *Csorba Csaba* (szerk.): Borsod vármegye katonai leírása az 1780-as években. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 31. Miskolc. 97–104.

Dobosy László

1991 Egyházi emlékek a Hangony völgyében. Gömör néprajza XXVIII. Debrecen

Faggyas István

1988 A Sajó és a Szuha vidékének kisnemessége. Gömör néprajza XVI. Debrecen

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára. I. kötet. Pest

Mezőgazdasági statisztika

1897 A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet: A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Budapest

1936 Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. rész. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 99. kötet. Budapest

1972 Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés III.

Közégsoros adatok:

a 1. Szarvasmarha-állomány. Budapest (KSH)

b 2. Sertésállomány. Budapest (KSH)

c 3. Lóállomány. Budapest (KSH)

d 4. Juhállomány. Budapest (KSH)

e 5. Bivaly-, szamár-, öszvér-, kecske- és baromfiállomány, méhcsaládok száma Budapest (KSH)

Molnár Balázs

1951 Vegyes néprajzi gyűjtés (Arló, Domaháza); főleg földművelés, állattartás. Kézirat. NM EA: 2516.

1963 Jelentés a Sajó-völgyi és a Körösök menti gyűjtőútról; gazdálkodás, családi élet szokásai (Sajóecseg, Domaháza, Szentsimon, Komádi, Körösnagyharsány). Kézirat. HOM NA: 1714.

1965 A családi élet: születés, házasság, lakodalom, temetkezés szokásai. Kézirat. NM EA: 7487.

Morvay Judit

1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. *Ethnographia* 4. 481–494.

Népszámlálás

1882 A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Budapest (az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal kiadványa)

1902 A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész: A népesség általános leírása községenként. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. I. kötet. Budapest

1912 A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községenként. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. kötet. Budapest

1923 Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69. kötet. Budapest

1932 Az 1930. évi népszámlálás I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83. kötet Budapest

1976 Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok községenként. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest

Paládi-Kovács Attila

1960 Az irtásos gazdálkodás nyomai Domaházán. Kézirat. HOM NA: 3270.

1982 A Barkóság és népe. Borsodi kismonográfiák 15. Miskolc (HOM)

Pesty Frigyes

1988 [1864] Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte: Tóth Péter. Documentatio Borsodiensis 5. Miskolc

Petercsák Tivadar

1992 Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század). *Studia Folkloristica et Ethnographica* 30. Debrecen

Reguly Antal

1975 [1857] ...palóc jegyzetei. Sajtó alá rendezte: Selmeczi Kovács Attila. Dolgozatok a palóc kutatás körében I. Eger

Soós Imre

1985 Az egri egyházmegye plébánia történeti áttekintése. Szent István Társulat. Budapest

Szabó László

1989 A palócok társadalomrajza. Bakó Ferenc (szerk.): Palócok II. Eger

Tóth Zoltán György

1947 A barkók öröklési jogszokásai. Eger

Tőzsér Ferenc

1936 Domaháza község monográfiája. Kézirat. Domaháza. NM EA: 4836.

Turkovics Barnabás (szerk.)

1996 Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 9. B.-A.-Z. megye. Budapest

DIE BAUERNWIRTSCHAFT UND GESELLSCHAFT IN DOMAHÁZA (1867–1945)

Die erste handschriftliche Monographie erwähnt die Gründung von Domaháza in der Mitte des 13. Jahrhunderts. Diese Ortschaft hat damals die hier Angesiedelten mit ihrer schwer passierbaren natürlichen Umgebung geschützt. Die Gemeinde befindet sich im nördlichen Teil des Komitats Borsod-Abaúj-Zemplén, 20 km von der Stadt Ózd entfernt, an der slowakischen Grenze. Sie wurde am Treffpunkt von zwei langen Tälern, in der von zusammenhängenden Wäldern geschützten und von der östlichen Ethnie „Paloczen“ bewohnten Region „Barkóság“ gebaut. Auch wird sie von einem Scheidegebirge umgeben. Ihre Grenze ist gebirgig, ihre Ackerböden sind von schlechter Qualität und schwer zu bearbeiten. Ihre Agrarwirtschaft diente dementsprechend der Selbstversorgung, und es gab keine richtigen Möglichkeiten für die Marktproduktion. Ihre Bevölkerung beschäftigte sich mit Viehhaltung und Schäferei. Ihr landwirtschaftlicher Charakter blieb im Kleinraum von Ózd–Putnok bis zur späten Verbreitung der Schwerindustrie (nach 1945) vielleicht am längsten bestehen.

Die ethnographische Erschließung der Siedlung begann noch vor dem zweiten Weltkrieg, als in diesem Gebiet durch den Auftrag des Ethnographischen Museums in Budapest die Anfertigung von reihenweisen ethnographischen Aufnahmen vorgeschrieben wurden, die auch die benachbarten Siedlungen von Domaháza (Kissikátor und Bolyok) betroffen haben. Während der vergangenen 70 Jahre entstand keine zusammenhängende Monographie über das Dorf, obwohl die Menge der Preisschriften und Dokumentationen, die durch die Verarbeitung der restlichen Quellenmaterialien gemacht wurden, diese nötig machten.

Diese Studie versucht, mit der Benutzung verschiedener Quellen innerhalb des breiten Themenkreises der Lebensweise, die wichtigsten Erscheinungen des örtlichen Wirtschaftslebens im 19. und 20. Jahrhundert skizzenhaft darzustellen. Neben der geographischen Umgebung als Lebensraum wird auf die Elemente der Bauernwirtschaft, wie z. B. die Schäferei, die Viehhaltung und den Ackerbau, großen Wert gelegt. In den chronologischen Perspektiven benutzen wir nur im Titel politische Rahmen. Auf örtlichem Niveau sind die Prozesse viel wichtiger, die das Funktionieren der Bauernwirtschaften entscheidend bestimmen. Von diesen Prozessen sind am wichtigsten: die Änderungen in der Eigentumsstruktur, die Auflösung der Großfamilien und später das allmähliche Aufkommen der Industriearbeit. All dies kann in der Geschichte der Siedlung auch andere Zeitgrenzen bilden, deren ausführliche Untersuchung ein völliges Bild von der Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte von Domaháza zeigen kann.

Alabán Péter

„ÁLLJUNK ILLÓEN, ÁLLJUNK FÉLELEMMEL!” AZ ÁLLÁS, ÜLÉS ÉS TÉRDELÉS SZOKÁSAI A MAGYAR- ORSZÁGI GÖRÖG KATOLIKUS VALLÁSGYAKORLATBAN

SZABÓ IRÉN

Az állás

Az álló testhelyzet, testtartás illetve testhelyzet változás, amennyiben az ülést váltja fel és állapotváltozás, amennyiben a menést, járást szakítja meg vagy zárja le.¹ Az állás, felállás a profán és szakrális világban máig az egyik legáltalánosabban gyakorolt kifejezése a tiszteletadásnak, az udvarias üdvözlésnek, a kezdet, a találkozás pillanata kijelölésének. Jól példázza ezt az iskolákban a tanórák kezdete, de a polgári etikettből számos példát fel lehet sorolni a tiszteletadás kifejezésének ilyen módjára.² Kultúrtörténetileg a szakrális gesztusok világából ered az uralkodóknak, császárnak, királynak járó tiszteletadás, amikor jelenlétükben senki vagy csak kitüntetett személyek ülhetek le.

Az állás, felállás, megállás olyan mozdulattal bevezetett testhelyzet, amely az imádkozó ember legjellegzetesebb állapota. Ezzel a tartással az Istent tiszteli, és kifejezi készségét a szolgálatra. A vallástörténeti példák azt mutatják, hogy az áldozatbemutatás mindenütt állva történik. Az állás világszerte jellemző imádkozó testtartás. Az állás önmagában lehet imádság és bizonyos imákhoz kötelezően kapcsolódik. A zsidóknál ősi imatartás (Gen. 18,27. Ábrahám állva imádkozik Istenhez). Templomszenteléskor Salamon kitárt karral állva imádkozik. Az állás testtartása azért is fogalmazódik meg imádságként, mert a kiállás Isten elé és a vele való beszéd kockázatos is lehet.

A Szentírásban megfogalmazott ima- és áldozatbemutatási formák, így az álló testhelyzet hagyománya él tovább az őskeresztény korban. Az Ószövetségben a főpap a papsággal együtt állva mutatta be az áldozatot. (Sir. 50,13.) A kora keresztény leírások és szabályok, amelyeket az egyházatyák és az I. évezred zsinati kánonjai fogalmaznak meg, mind bibliai példákra hagyatkoznak. „Az Úr áll jobbomon, meg nem inoghatok.” (Ap.Csel. 4,10.) „Az Emberfia ott áll az Isten jobbán.” (Ap.Csel. 7,56.) „A juhokat jobbára állítja.” (Mt. 25,33.)

Az Isten előtt megállni egyet jelentett az alázattal és a töredelmes lelkület felkeltésével. Ennek sokat idézett példája a vámos és farizeus történetéből a vámos esete, aki a templomban hátul megállt, és még tekintetét sem merte fölemelni, úgy imádkozott (Lk. 18,11.). Már a legkorábbi áldozati felajánló imádságoktól kezdődően a mai liturgia szövegéig megtalálható az a formula, mely hálát ad azért, hogy Isten elé állhat. „Hálát adunk, hogy méltónak találtál minket, hogy színed előtt álljunk és szolgáljunk néked.”³

¹ A tanulmány A magyarországi görög katolikus vallásgyakorlat gesztusai című doktori disszertáció egy fejezete. A disszertáció 2002-ben készült az ELTE Folklór Tanszékének Magyar és összehasonlító folklórisztika doktori programja keretében Voigt Vilmos és Verebélyi Kincső témavezetése mellett.

² E gesztusok jelzésértéke iránti érzékenységről tanúskodik az a bejelentés, mely szerint 1999 őszétől a magyar kormányülések mindig felállással veszik kezdetüket. E jelzések tartalma iránti érzéketlenségről árulkodott viszont az a sajtópolémia, ami a bejelentés körül kialakult.

³ Részlet a püspökszentelést követő „Felajánlás” imájából. *Traditio Apostolica*. 1983. 85–86.

A templomban állva kellett imádkozni, erre utal a következő előírás is: „Az asszonyok álljanak az imádság alatt a templom elkülönített helyén, akár hívők, akár katekumenek.”⁴ A III. század elején keletkezett *Traditio Apostolica* megfogalmazza, hogy étkezés után fel kell állni az imádsághoz. Itt arról a közös imáról van szó, melyet a szentmisét követő étkezés után mondanak.⁵

Nemcsak a közösségi, de a személyes imához is ezt a testhelyzetet írják elő. A szerzeteseknek pedig kifejezetten ajánlott volt az álló imahelyzet. „Nagy Szent Antal egy angyaltól tanulja meg, hogyan szabadulhat a szerzetes az unalomtól (az acédiától), miközben folyamatos magányban él cellájában: a munkához leül, szabályos időközönként pedig feláll az imádsághoz.”⁶ A lelki élet mesterei szerint tehát, aki Istenhez akar szólni, az rendes esetben állva teszi ezt. Ez az imádkozó testtartás azon túl, hogy bibliai hagyományai vannak, „a teremtmény így fejezi ki mély tiszteletét Teremtőjének fölségével szemben, akinek színe előtt még az angyalok is állnak”⁷, társadalmi státust is megjelenít. Erre szintén hivatkoznak a korai egyházatyák, amikor az álló testhelyzet fontosságát magyarázzák. E szerint az alárendelt mindig állva marad előljárója előtt, amíg az jelen van. Tertullianus pogány szokásnak nevezi azt, hogy imádság közben leüljenek. „Tiszteletlen dolog ugyanis leülni annak színe előtt, annak tekintélyével szemben, akit oly nagyon félve tisztelsz; mennyivel inkább istentelen ez a tett az élő Isten előtt, miközben az imádság angyala még áll, hacsak nem azt akarjuk szemére hányni Istennek, hogy imádsággal fárasztott bennünket.”⁸

Nagy Szent Bazil az egyház íratlan hagyományainak fontosságáról szólva, fölhívta a figyelmet a vasárnapi imádság formáira is, annak értelmét magyarázva: „A hét első napján állva imádkozunk, ennek értelmét azonban nem mindenki tudja. Állva imádkozunk a feltámadás napján, ami nemcsak a nekünk adott kegyelemre emlékeztet, hogy Krisztussal feltámadunk..., hanem úgy tűnik, ez valamiképpen az általunk várt örökkévalóság képe is. Az egyház arra neveli csemetéit, hogy ezen a napon állva kell végezni az imádságot, nehogy miközben az örök életre emlékezünk szüntelen, megfélemlünk az oda való átköltözéshez szükséges útravalóról.”⁹ A vasárnap mindig a feltámadás, a megváltottság örömnepének ideje, ezért a térdelést, mint a szomorúság és vezeklés kifejezőjét a zsinati kánonok is szabályozzák. Az első egyetemes zsinat 20. kánonja például kimondja: „Mint hogy vannak némelyek, akik vasárnap és a pünkösd napjaiban térdet hajtanak – hogy minden egyházmegyében mindent egyformán tartsanak be –, úgy döntött a szent zsinat, hogy állva mondjuk az imákat Istenhez.”¹⁰ Ezt erősíti meg a trullósi zsinat 90. kánonja: „Istenviselő atyáinktól kánonilag vettük át, hogy vasárnapokon ne hajtsunk térdet, tisztelve Krisztus feltámadását.” Ez azt jelentette, hogy a szombat esti vecsernyétől a vasárnap esti vecsernyéig nem volt szabad térdelve imádkozni, mert ebben az időben a feltámadási énekeket énekelték.¹¹

Az egyházban a liturgiát végző pap mindig állt. Az ősegyházban a hívek vasárnap és húsvéti időben imádság közben álltak, szimbolikusan emlékezve ezzel a feltámadásra. Az adományokat állva adták át, míg ma perselyezés közben ülnek.

⁴ Uo. 92.

⁵ Uo. 98., *Bunge* 2000. 102.

⁶ I. m. 103.

⁷ Uo. 105.

⁸ *Tertullianus* 1986. 196.

⁹ *Nagy Szent Bazileosz* 1983. 147.

¹⁰ *Berki* 1946. 66.

¹¹ Uo. 155

A keleti keresztények körében az állás kitüntetett imahelyzet maradt, amelynek jelentős egyháztörténeti tradíciói vannak. A kitartó állás hosszú imával kísérve alkalmas volt baj elhárítására vagy valamely kérés kiesdeklésére.¹² Legszemléletesebb példája az állva végzett aszkétikus imának Oszlopos Szent Simeon, aki negyven évig állt folyamatosan imádkozva minden segédeszköz nélkül egy oszlop tetején. Az állás ima közben kifejezi az ember önállóságát, öntudatát, szabadságát, méltóságát, az istenközelséget, azt, hogy az ember Isten képmására teremtetett, és részesül annak hatalmából. Az ókeresztény egyházatyák szerint az embert az állattól az állás módja is megkülönbözteti, mert az állat, amikor áll is, horizontális síkon teszi, az ember pedig vertikális síkon felfelé törekszik belső világosságának megfelelően.¹³ Ebben az értelemben az állás nem csupán egy testtartás, hanem a lélek mozgását is hivatott kifejezni, hogy az ember földi mivoltából felemelkedjen az égihez. Ugyanakkor kifejezi az alázatosságot és a hódolatot, ahogy a rabszolga áll ura előtt s a tanuló tanára előtt. Az ember azért áll Isten előtt, mert az ő szavát, utasítását várja, mint előjárója előtt áll Isten előtt.

Az álló imahelyzet hagyományának megfelelően a keresztény templomokban eredetileg nem voltak ülőpadok. Az ülés mint imahelyzet csak később jelenik meg a kereszténység történetében, ott is először a nyugati egyházban.

Az ülés

Az ülés ima közben vagy bizonyos imák alatt a világ számos népénél elterjedt szokás. A hinduk a jógában megszámlálhatatlanul sok ülésfajtát különítenek el. A buddhizmus gyakorlatában az ülés az elmélkedés ideális testhelyzete, pl. Buddha egy fa alatt ülve egyenes tartással kapta meg első megvilágosodását. Mindkét esetben az ülés a földön vagy a templom padlóján történő ülést jelent. Az iszlám vallásgyakorlatában a der-visék a tánc előtt előrehajtott fejjel ülnek.¹⁴ Az ókori zsidók körében is ismert, de nem elterjedt az ülés mint imahelyzet. A keresztények körében a liturgia bizonyos részeinél megengedett volt az ülés, de a görög-római hagyomány hatásainak köszönhetően az ülés sokkal inkább a restség, illetlenség kifejezője volt Istennel szemben. Ugyanakkor a keleti szerzetesség aszkétikus formájában az ún. hesychaszmus imagyakorlatában, ahol a nyugalom nagy értéknek számított, a helyes ülést mint a nyugalom megvalósulását tekintették. A kereszténység mai gyakorlatában a keleti egyház gyakorlatától idegen leginkább az ima közben történő ülés. A protestáns egyházak körében szinte kizárólagos testhelyzete az istentiszteleteknek.

Az ülés lehet segédeszköze és kifejezőeszköze az imának. Mint kifejezőeszköz jelentheti az imádkozó lemondását önmagáról, saját cselekedetről, a koncentrációt, nyugalmat, Istenre való figyelmet és elmélyülést. Kifejezheti azt, hogy aki Isten előtt a templomban nyugodtan ül, az védelemben, biztonságban érzi magát. De lehet a kimerülés, gyász, bánat, összetörtség, fáradtság kifejezője, amit elsősorban az Istennel akar megosztani (Zsolt. 137.1.). Az ülés tehát kifejezhet egy belső kapcsolatot az Istennel. Magában az üléssel kapcsolatos szavakban is kifejeződik az utalás egy felsőbb hatalomra: törvényt ülni, bírói szék, szentszék, trónoló Isten. Ebben az értelemben, amikor az ember imádság közben ül az Isten színe előtt, ezzel azt is kifejezi, hogy osztozik vele a hatalomban. Jézus megígéri tanítványainak, hogy mellette fognak ülni (Mt. 19,28.,

---

¹² Ohm 1948. 326.

¹³ Uo. 327.

¹⁴ Uo. 333.

Jel.3.21.). Az egy asztalhoz ülés például bizalmas kapcsolatot fejez ki az együttlévők között. Hasonlóan az imában is meghitt kapcsolatot fejez ki az ülés azzal, akihez imádkozik.

A keresztény liturgia kialakulása során az egyház intézményesülésével egyre inkább elkülönül a pap ill. egyházi személyek feladata, funkciója. A közösségen belüli eltérő státus kifejezője például, hogy a pap ill. egyházi személyek a szertartás bizonyos részei alatt ülhetnek, amely azt hivatott kifejezni, hogy hatalmuk Istentől való. A keleti és nyugati egyházban egyaránt máig megmaradt az a szokás, hogy az apostoli szakasz olvasásakor a pap ül, jelezve, hogy egy sorba tartozik az apostolokkal.¹⁵

A helyes ülés segít megtalálni az egyensúlyt az aktivitás és passzivitás között, de az imádkozó nem feledkezhet meg arról, hogy Isten jelenlétében van, ezért helytelen keresztbe vetett lábakkal, hanyagul támaszkodva ülni. Mászt jelent Isten előtt ülni, mint otthon a karosszékekben. Ez a tapasztalat fejeződik ki abban, hogy a régiek úgy formálták a padokat, hogy ne kényelmesen lehessen benne ülni, hanem egyenesen, összeszedetten.¹⁶

A nyugati egyházban a 14–15. században kezdenek elterjedni a közösségi üléspadok, ettől korábban jelentek meg a csak a klérus számára elhelyezett padok,¹⁷ amelyek jelezték az egyháziak kiváltságos helyzetét. Kezdeti időben azonban ők is csak az olvasmányok alatt ülhetek le, míg a hívők végig álltak. Az üléspadok megjelenésével kezdődően lett külön jelentéstöbblete az állásnak.

A keleti egyházban az állás máig megmaradt az imádság alapvető testhelyzeteként papok és hívek körében egyaránt. A keleti ortodox templomokban nincsenek üléspadok, csupán a templom oldalfalai mentén, körben elhelyezett sztaszédiák. Ezek az ún. állószékek, amelyek magas háttámlával és karfával rendelkeznek, ezekbe be lehet állni, és a karfára, ill. az általában lehajtható keskeny ülőkére támaszkodva, félülő helyzetben lehet megpihenni a hosszú szertartások alatt.

A magyarországi görög katolikus templomokban a 19. század folyamán általánossá vált a római katolikus templomokéhoz hasonló térdeplővel ellátott üléspadok behelyezése. A régi álló imádkozó testtartásra emlékeztető berendezési tárgyak néhány görög katolikus templomban töredékesen megmaradtak. Az állószékeknek a magyarországi görög katolikusok körében kétféle elnevezését találtam: sztaszédia és stallum. Tokajban, Tiszavasváriban, Érpatakon láttam egy-egy ilyet, de már használaton kívül. A magyarországi görög katolikusságon belül a valamikori nagyváradi egyházmegyéhez tartozó egyházközségek Trianon után Magyarországon maradt közösségeinek templomában még láthatók a templom egészét betöltő stallumok, helyi elnevezéssel sztaszédiák, de kiegészülve templomi padokkal. Bedő, Nagyléta görög katolikus templomaiban máig megmaradtak a templom falai mentén körben elhelyezkedő sztaszédiák, amelyeket a közösség hagyományai által meghatározott rend szerint használnak is. Nyíracsádon – a templom belső festésének felújításával egy időben – a régi stallumok mintájára újakat készítettek, és ezeket használják is.

Ennek ellenére a görög katolikus templomokban is általánossá vált az ülő testhelyzet. A régi templomi padoknak sajátos jellemzője volt, hogy háttámlájuk nem hátra dőlt, hanem alig észrevehetően előre, vagy a függőleges háttámla tetején a mögötte lévő pad-sor felső lapja előrenyúlt annyira, hogy nem tette lehetővé a kényelmes hátradőlést. Ezek

¹⁵ Uo. 335.

¹⁶ Uo. 338.

¹⁷ Theologische Realenzyklopädie 1983. 153.

a padok a folytonos, megszakítatlan figyelemre készítették, arra, hogy egyenes háttal és derékkal üljön az ember. 2000 nyarán egy zempléni görög katolikus kis falu templomában a Műemlékvédelmi Hivatal támogatásával a teljesen felújított templomba a régiek mintájára új padokat helyeztek el, mivel a régiek teljesen elszuvasodtak. A fiatal pap jogos büszkeséggel mutatta megújult templomát, köztük az új padokat, amelyekről elmondta, hogy ezek a régiek pontos másai, egyet kivéve: a háttámláját, amit egy kicsit megdöntöttek hátra, mivel a régiek olyan kényelmetlenek voltak.¹⁸

Az új berendezési tárgyakkal átalakultak a gesztusformák. Mára nem az állás, hanem az ülés vált általánossá, s ezzel a felállás és az állás külön jelzésértéket kapott. Sok közösségben az állást az ülés, ill. bizonyos helyzetekben a térdelés váltja föl. Ennek nincs egységes gyakorlata. A hívek számára készült imakönyvek, de az új hittankönyvek sem adnak eligazítást ezekről, így mindenki a helyi gyakorlathoz igazodva áll, ül vagy térdepel.

Aranyszájú Szent János liturgiájának 1795-ös magyar fordításában két helyen is találunk az álló imahelyzetre utaló fordítási formulát, amelyek a ma használatos liturgia fordításban már nincsenek benne. Az egyik, amikor a pap az evangéliumos könyvvel körmenetet végez, és mielőtt a királyi ajtón keresztül a szentélybe lép, megáll, az evangéliumos könyvet magasra emeli, és a következőt mondja: „Bölcseesség Fenn-állók”. Az 1873-ban megjelent „Ó hitű imádságos és énekeskönyv” így fordítja a liturgiának ezt a részét: „Az evangéliummal körülmenvén az áldozár és a diakonos az evangéliumot fölmutatva a királyi ajtó előtt kiáltja: Ime az Istentől kinyilatkoztatott bölcseesség, az ő szent evangéliuma, melyet E g y e n e s t állva, egyenes szívvel és lélekkel tisztelve mint Istentől adott törvényt szeretettel fogadjunk! vagy csak röviden: Bölcseesség! Egyenest!”¹⁹ A ma használatos fordítása ennek a mondatnak: „Bölcseesség igazhívők”. A Kritsfalusi-féle fordítás utal arra a ma is érvényes és általános gyakorlatra, mely szerint az evangéliumos könyvvel tartott körmenet az ún. kisbemenet alatt a templomban mindenki áll. A másik példa Kritsfalusi fordításában, amikor evangéliumolvasás előtt a pap felszólítja a híveket: „Bölcseesség, fenn álva halgassuk a’ Szent Evángyéliomot.”²⁰ Ennek ma használatos formája: „Bölcseesség igazhívők, hallgassuk a Szent Evangéliumot”. E megfogalmazásban az igazhívők kifejezés jelentése a hagyomány szerint az, hogy álljatok egyenesen, vagy álljatok fel.²¹ Az „igazhívők” kifejezésnek ez az értelme nem ismert a hívek körében, ennek ellenére ezeknek a szavaknak az elhangzásakor mindig állnak a templomban.

A hívek számára készült két szertartási magyarázat a következőképpen értelmezi az állás imahelyzetének fontosságát. Az áldozatbemutatás előtt elhangzó felszólítást, ami ma így hangzik: „Álljunk illően, álljunk félelemmel, figyelmezzünk, hogy a szent áldozatot békességben felajánljuk” egy 1887-es szertartásértelmezés így magyarázza. „Álljunk jól – mondja az egyház – álljunk félelemmel, vagyis mint Aranyszájú Szent János értelmezi e szavakat, úgy álljunk, mint a hogy embernek Isten előtt kell állnia, félve, remegve, figyelő és éber lélekkel. Újból emlékeztet az egyház, hogy mi a cherubokat képviseljük, hogy Isten trónja előtt állunk. ...”²² Egy 1930-ban született, elemi iskolások számára írt görög katolikus szertartástan négy alkalmat jelöl meg a szentmisében, amikor föl kell állni. A kis bemenetkor, a Kerubének alatt nagy bemenetkor, az apostoli hitvallás

¹⁸ Saját gyűjtés. Kány 2000.

¹⁹ Ó hitű imádságos és énekeskönyv... 1873. 89.

²⁰ Kritsfalusi 1795. 476.

²¹ Ivancsó 2000. 139.

²² A gör. kath. Egyház szertartásainak értelmezése. 1878. 69.

alatt és a Miatyánk imádkozása közben. „Hódolatunk jeléül ez ének alatt állni szoktunk” vagy „Hódolatunk és áhítatunk jeléül állva énekeljük” magyarázatokkal látta el a szerző ezeket az utasításokat.²³

A mai magyar görög katolikus vallásgyakorlatban nincs pontosan szabályozva, hogy mikor kötelező fölállni, és mikor lehet leülni vagy ülve maradni.²⁴ Általános gyakorlat a szentmisén, hogy a misekezdő áldást állva fogadják a hívek, aztán leülnek. Minden templomban felállnak a hívek *kisbemenetkor*, *nagybemenetkor*, a Hiszekegy, az Istenszülei ének és a Miatyánk imádkozásakor, az Evangélium olvasása alatt, valamint a záró áldáskor. Ezen kívül vannak olyan templomok, ahol az áldozási imát is állva mondják és az áldozás egész ideje alatt állva maradnak. Sokfelé elterjedt gyakorlat, hogy az áldozási imát térdepelve mondják, és csak azok állnak föl az ima végeztével, akik áldozáshoz járulnak, a többiek visszaülnek a helyükre. Ebből adódik az a keleti liturgiától teljességgel idegen gyakorlat, hogy miközben a pap a szentségekkel kijön a szentélyből a hívek közé, sokan nem állnak föl, hanem ülve maradnak.

Egyedi helyi szokásnak tekinthető, hogy vannak olyan templomok, ahol a nagy ekténiák között elmondott alkalmi szándéokra szóló könyörgésnél felállnak, pl. halotti misén a családtagok, akiknek az elhunytjáért könyörög a pap. Templombúcsú ünnepén a búcsún részt vevőkért mondott könyörgés ideje alatt az egész templom feláll például Tímárban.²⁵ A Magyarország területén kívüli görög katolikusok körében nem végeztem rendszeres gyűjtőmunkát, de volt alkalmam néhány közösség szertartásán részt venni Kárpátalján és Felvidéken is. Kárpátalján, Salánkon a mise kezdetétől a kis ekténia végéig állnak a hívek, ami Magyarországon nem szokás. Eltérő még az is, hogy a *Trisziagion*, vagyis a *Háromszoroszent* ének alatt is állnak. Ez valószínűleg annak is tulajdonítható, hogy Kárpátalján a görög katolikusok szorosabb együttélésben vannak az ortodoxokkal, és bizonyos keleti vallásgyakorlati formák, így a liturgián való állás szokása jobban megmaradtak, mint Magyarországon, ahol a görög katolikusok római katolikus, ill. protestáns közegben élnek. De nem volt ez idegen a magyarországi gyakorlattól sem. Egy 1944-ben, az ózdi egyházközség számára kiadott Liturgia szöveg részletesen jelzi a leülést, felállást és térdelést alkalmait. A nyomtatott szöveg előírása szerint a Háromszoroszent éneklése alatt állni kell, tehát egy mai, kárpátaljai gyakorlattal egyező szokást rögzít. A szöveg előírásaiban ugyanakkor több helyen ceruzás bejegyzés és áthúzások jelzik, hogy a szöveg használója az aktuális gyakorlathoz igazította a szöveget. Így lett áthúzva ez az előírás is. Nem megállapítható, hogy a tényleges 1944-es vagy a későbbi gyakorlathoz igazodva.

A felvidéki magyar görög katolikusok körében hasonlóképpen a magyarországihoz nincs egységes gyakorlata az állásnak és ülésnek, illetve a felállásnak és leülésnek. A Kassai Görög Katolikus Egyházmegye magyar esperesi kerülete évente négy alkalommal megjelenteti a Kelet Világossága című lapját. A 2001. húsvéti számban felhívják erre a figyelmet és közlik a követendő előírásokat.²⁶

---

²³ Demkó 1930.

²⁴ Ivancsó István Görög katolikus szertartástan című könyve, amely teológusok és hittanárok számára készült tankönyv, felsorolja a liturgia azon részeit ahol állni kell, ez azonban nem jut el a hívek széles köréhez. Ivancsó 2000.

²⁵ Puskás László atya Kálmánházán végzett szentmisét Romzsa Tódor boldoggá avatásáért. Amikor a vértanú püspökökért mondta a könyörgéseket, a templomban lévők felálltak. Puskás László gör. kat. lelkész szóbeli közlése. 1999.

²⁶ L. Függelék I.

A misén kívül az egyéb szertartásokban is váltogatja egymást az álló, ülő és térdeplő testhelyzet. Rendszeresen végzett szertartások a szombat és vasárnap délutáni vecsernye, valamint a vasárnap reggeli utrenye. A vecsernyén általános szokás, hogy az ún. állandó énekek éneklésekor mindenki feláll. Ebben is vannak helyi eltérések. Alsóregmecen például, ahol a vecsernye egy-egy állandó énekét a kántor gyors tempóban recitálva mondja el, ekkor csak ő áll föl, és a templomban mindenki ül. Ha csak a kántor vagy a pap mond el egy olyan imát, amit közösen felállva kellene mondani, mivel nem imádkozzák a szöveget, ezért nem is állnak föl. Ebben az esetben is tetten érhető a szöveg és a mozgás összekapcsolódása, és az egyébként álló imádkozó közösség egy pillanatra ülő közönséggé alakul át, mivel kimaradnak az imamondásból, annak hallgatóivá lesznek.

Az utrenye során az evangélium olvasása és a nagy doxológia éneklése közben általános gyakorlatként mindenhol fölállnak.

A felállás köszöntési és üdvözlési forma is azon túl, hogy a tisztelet kifejezése. A különböző szertartásvégzések során a felállás a kezdőpont jelzésére is szolgál. A római katolikus gyakorlatban a hívek akkor állnak föl, amikor a papság bevonul a szertartás végzésére, és ez jelzi a szertartás kezdetét. A görög katolikus egyházban a pap különböző kötelezően előírt imák elmondása után lép be a szentélybe, elvégzi az előkészületet, és amikor a királyi ajtót kinyitják, ez jelzi a szertartás kezdetét, és ekkor állnak föl a hívek. Általánosnak tekinthető még, hogy amikor a pap áldást ad, ezt mindig állva fogadják.

A misére késve érkezők sok helyen már nem foglalják el helyüket a padban, hanem megállnak a templom hátsó részében, az ún. előcsarnokban. Az előcsarnok hagyományosan az a köztes helye a templomnak, amely a külső profán teret elválasztja a templombelső szent terétől. Átmeneti zóna, ahol a kora kereszténység századaiban a katekumenek, a hitjelöltek foglaltak helyet, de ez volt a vezeklők, a közösségből valamilyen ok miatt kizártak helye is. Ez a funkciója, ha áttételesen is, de megmaradt abban, hogy azok állnak meg itt, akik késve érkeztek vagy korábban akarnak elmenni, de vannak akik például betegségük miatt maradnak ott, mivel nem bírnak állni vagy térdepelni és ezért nem vállalják, hogy a közösség gesztusaitól eltérő magatartásukkal magukra vonják a figyelmet.

Egy-egy közösségen belül az állás és ülés csak arra a közösségre jellemző jelentést is hordozhat. Mikóházán egészen a II. világháborúig a templomot vasárnaponként közösen használták az anyaegyházközség és a filiák hívei. Ez azt jelentette, hogy a környező filiákból a vásár- és ünnepnapok szentmiséire bejöttek a hívek. A templomban ülőhelye azonban csak a mikóháziaknak volt. A filiabeliek, lehetett az akár milyen idős vagy módos ember, csak állhattak a szertartások alatt. Ez egyfajta rangkülönbséget fejezett ki, a templomos falu és azok között, akiknek a faluja nem volt olyan tehetős, hogy magának templomot építsen. Ez az öntudat a mikóházi idős hívekben ma is él, és büszkén mondják, hogy az alsóregmeciek vagy a vitányiak legfeljebb csak megállhattak az ő templomukban. Ez késztette végül az alsóregmecieket, hogy a falu görög katolikus közössége 1938-ban, hatalmas erőfeszítéssel templomot épített magának. A templomépítés egyik fontos szempontja volt, hogy nagyobb legyen, mint a mikóházi templom.²⁷ Mikóházán még az 1990-es évek elején is szabályozó ereje volt annak, hogy egy-egy padot ki, mely család vásárolta meg. Hiába halt ki valaki a padból, és nem töltötte be a család, mivel a padok megváltásának rendszere megszűnt, idegen akkor sem ült le az üres helyre. Ebből

---

²⁷ A két falu eltérő identitásáról részletes elemzést írt: Szabó I. 1999.

adódóan rendszeresen előfordult, hogy míg a templomban számtalan üres hely is volt, a faluba újonnan beköltöztek álltak a templom hátsó részében. Volt olyan házaspár, aki azért nem járt templomba, mert megszólták egy ilyen helyfoglalás miatt. Az 1991 tavaszán odakerült fiatal pap a húsvét vasárnapi szertartás kezdete előtt – látva az üres helyeket és a templomban zsúfolódó, álló embereket – felszólította az állókat, hogy menjenek beljebb és üljenek le, de senki nem mozdult, az újabb felszólításra sem. Miután a pap azt mondta, hogy addig nem kezdi a szertartást, amíg le nem ülnek, néhány perces kínos csend után két-három ember leült, és megkezdődött a liturgia. Az állásnak és az ülésnek ebben a közösségekben önmagában presztízsértéke volt. Az 1930-as évek végéig jelezte, hogy aki felnőtt emberként a templomban áll, az filiabeli, majd miután a filiabeliek nem mentek többé az anyaegyházközség templomába, ez a negatív megkülönböztetés áttevődött a faluba újonnan beköltözőkre.

A templomi szertartásokhoz kapcsolódó paraliturgikus szokások közül a nagypénteki szentsír tisztelet népi ájtatossági formáiban kap kiemelt szerepet az állás. Általánosan elterjedt a nagypénteki szentsír-állítás szokása, és ehhez kapcsolódóan a sírórzés, ill. a sír melletti díszőrségállás. Az 1940-es évekig általános gyakorlat volt a magyar görög katolikusok körében, hogy nagypéntektől a feltámadási szertartásig a közösség valamilyen legényekből álló szervezete – lehetnek ezek cserkészek, szívgyárdisták – őrséget állt a sír mellett. „A két világháború közti időben mondható ez a szokás általánosnak, ekkor a levante egyesületbe járó, falubeli legények álltak a templomokban kialakított szent sírok mellett őrt. Egyenruhát viseltek, kezükben néhol gyakorlópuska is volt, s óránként szabályos katonai őrségváltást hajtottak végre. Álmosdon, Bedőn, Kokadon és Pocsajban a sír mellett őrt álló leventéket testőröknek nevezték. 1945 után a levante egyesületek megszűnésével ez a szokás a legtöbb faluban abbamaradt.”²⁸ „Napjainkban már csak két közösség, Nyíracsd és Hajdúdorog vallásos népe tartja életben a szent sír melletti díszőrségállás szokását. Nyíracsdon a testőrök nem gyakorolnak előre, a szertartás alatt mozdulatlanul állnak, s félóránként szabályos katonai őrségváltást hajtanak végre.”²⁹ Hajdúdorogon a nagyböjt kezdetétől folyamatosan begyakorolt koreográfia szerint zajlik a sírórző katonák, helyi elnevezés szerint Krisztuskatonák részvétele a templomi szertartásokban, amely nemcsak a sír melletti díszőrségállást jelenti, hanem az egyéb húsvéti szertartásokon is részt vesznek a templomi padsorok között sorfalat állva, és a liturgia bizonyos részeinél meghatározott mozgásokat végezve.

Amikor a hívő ember belép a templomba, először megáll, megteremtve ezzel a szakrális kommunikáció egyik alaphelyzetét. A templomi nyilvános szertartásokon kívül számtalan olyan alkalom és mozzanat van, ami a templomba lépő embert megállásra készíteti. Megáll a hívő ember, amikor belép a templomba, és amíg a helyére ér, a templom több pontján is megállhat. A templom szakrális tere sohasem homogén. Mindenhol és mindenki számára vannak kiemelt helyei, tárgyai, amelyek megállásra készíthetik a vallásos embert. Megállhatnak egy keresztnél vagy egy külön tiszteletnek örvendő ikonnál. Sok görög katolikus templom őriz az előző, leégett fatemplomából megmaradt ikont, de minden templomban megtalálható a máriapócsi kegykép valamilyen másolat vagy nyomat formájában. A karácsonyi ünnepkörben ilyen megállító a betlehem jászol, nagypénteken és nagyszombaton a templomban felállított Krisztussír, húsvét utáni időben a feltámadást jelző üres sír, a Szent Kereszt ünnepein – nagyböjt harmadik vasárnapján és szeptember 14-én – a templomban nyilvános tisztelet céljára kihelyezett,

---

²⁸ Bartha 1999. 97.

²⁹ Uo. 98.

feldíszített kereszt. Ugyanilyen megállító erővel bírtak, s a gyalogosan közlekedő hívő ember számára bírnak ma is az út menti kereszték és maga az eucharisziát őrző templomépület is.

A templomi nyilvános szertartásokon és magánáhitaton túl az állva mondott imádság az otthoni magán- és a közös családi imákban is előfordul, különösen ünnepi alkalmakkor. A húsvéti szentelt eledeleket a család közösen fogyasztja el. Hajdúdorogon általános szokás, hogy a család ilyenkor körülállja az asztalt, eléneklik a „Feltámadt Krisztus...” kezdetű húsvéti tropárt, és csak ezután ülnek asztalhoz. A karácsonyi vacsorának szintén kiemelt jelentősége van. Baskón „a gazda először ételt szedett a cseréptányérokba fakanállal, majd felállva közösen elmondták a Miatyánkot, az Üdvözlégyet és a Hiszekegyet”.³⁰ A hétköznapi reggeli és esti imádságok testhelyzeténél inkább az ülés vagy a térdeplés jellemző.

Térdeplés

A térdeplés gesztusának tárgyalásakor meg kell különböztetni a térdhajtás mozdulatát és a térdeplő testtartást. A térdhajtás mozdulata, amely lehet az egyik térd meghajlítása vagy egészen a padló érintésével történő térdhajlítás. Ez a mozdulat a keleti egyházban nem honosodott meg, így a görög katolikusok körében sem. Jelenkori megjelenése csak a római katolikus egyház vallásgyakorlatában figyelhető meg, ezért e gesztusforma részletes elemzésére nem térek ki.

A térdeplés formája a mai görög katolikus gyakorlatban: mindkét láb meghajtásával, egyenes törzssel, térdén állva történő imádságnak a gesztusa.

A térdeplésnek különböző testtartás-variációi alakultak ki az évszázadok során a keresztények és nem keresztények körében. Ohm gazdag összehasonlító anyagot vonultat fel a térdeplés variációiról, térben és időben nagy területről hozva példákat. A félig térdeplő, félig ülő helyzetre példát talált az egyiptomi Halottak könyvében, amelynek illusztrációja sarkán ülő térdeplő figurát ábrázol. De ugyanez a testtartás figyelhető meg a japán katolikus templomokban, ahol gyakran nincsenek padok. A mohamedánok körében pedig általánosnak mondható ez a testtartás.³¹ Heiler ezt az imatartást a halottkultusból eredezteti, és ókori görög példával támasztja ezt alá. A görögöknél az olimposzi istenekhez állva, az alvilág isteneihez pedig ülve vagy térdepelve szólhatott az ember.³² A térdepléssel analóg testtartásnak tekinti Ohm a guggolást. A talpak a földön fekszenek, a térdek felfelé állnak, a test magábagoρνyed és az alsó lábszáron nyugszik. A kameruni négeknél a törzsfőnök így guggol az áldozati oltár előtt, kezeit lábai között lógatva, vagy fejére téve. Megtalálható ez a testtartás Indiában a buddhisták és a mohamedánok körében is. Jelentése analóg a térdepléssel, a test kicsinyítése által az emberi alázat és kicsinység kifejezése.³³

Sok népnél szokásos volt a térdeplő testtartás a világi eljárók előtt éppúgy, mint az Isten iránti hódolat kifejezésére. A mongolok körében a nemesek előtt, Európában a király és a királyi család tagjai előtt, Oroszországban a cár előtt szokás volt az egyik vagy mindkét térd meghajlításával kifejezni a tiszteletet, hódolatot. A letérdelés, térdhajtás eredendően az alázat és bűnbánat gesztusa, amely az egyéni és közösségi ima gyakorolt

---

³⁰ Uo. 44.

³¹ Ohm 1948. 358.

³² Uo.

³³ Ohm 359.

testhelyzete az imádságnak. A kereszténységben sajátos tartalmat nyer Krisztusra való vonatkoztatása által.

Képi ábrázolása gyakori a keresztény ikonográfiában. A kora keresztény időszak képi ábrázolásaiban az imádkozó testtartás két leggyakoribb megjelenítési formája az állás és térdeplés. Mindkét imaformának megvan a kereszténységben a pogány és zsidó előképe. A térdeplés az ókori keletről átvett kifejezési formája a kultikus hódolat kifejezésének világi és egyházi uralkodó személyek előtt.³⁴ A térd meghajlítása tiszteletteljes félelmet fejez ki. A „Biblia embere akkor borul térdre, amikor esdekelve kérni akar valamit Istentől.”³⁵ Az Ó- és Újszövetségben egyaránt a töredelmet fejezi ki, és a kérő, könyörgő magatartás megjelenítője. Péter apostol akkor hullik térdre, amikor a meghalt Dorkas feltámadásáért imádkozik (Ap.Csel. 9,40.), Pál apostol hasonlóképpen térdre borul a közösség véneivel együtt, amikor Milétosztól búcsúzik (Ap. Csel. 20,36.), vagy amikor a tiruszi testvérektől vesz búcsút: „Ők pedig mindannyian elkísértek bennünket feleségeikkel és gyermekeikkel, kikísértek a városból és a parton letérdelve imádkoztunk” (Ap.Csel. 21,5).

Nemcsak a közbenjáró imának testhelyzete a térdeplés, hanem „a betegek és hozzátartozók is térdre állva kérik Jézustól a gyógyulást (Mk 1,40. Mt 17,14.). De a gazdag ifjú is térdre hull Jézus előtt, amikor kifejezi, hogy követni szeretné őt (Mk 10,17.).”³⁶ Maga Jézus is térdre állva könyörög az Atyához a Getszemáni kertben, hogy ha lehet, múltjék el tőle a szenvedés pohara.

A térd meghajlítása vagy maga a térdeplés testhelyzete egyet jelent azzal, hogy érzékelhető módon elismeri a kérő, imádkozó ember annak a fölségét, aki előtt ezt a gesztust gyakorolja. Ez az ősi mozdulata a bűnbánatnak az őskereszténység korában nemcsak, mint imádkozó testtartás volt ismert a szakrális életben, hanem a profán világban a rabszolgáknak, a foglyoknak a kegyelemért folyamodó, kérő mozdulata is volt. Az imádás és hódolat gesztusaként a térdeplés egészen a földre borulásig fokozódhatott.

A kora kereszténység korában az istentiszteletek rendjének kialakulásával egy időben az egyházatyák számtalan szabályt fogalmaztak meg a térdeplés idejére és módjára vonatkozóan. Az istentiszteletben a térdeplés sokáig kivételes testhelyzet maradt, sokkal inkább volt jellemző az otthoni magánimádságban vagy az istentiszteleten kívül gyakorolt imákban. A térdeplés kezdetektől az egyéni magánimádsághoz tartozott. A térdeplés bűnbánati jellege meghatározta, hogy mikor gyakorolhatják azt a nyilvános istentiszteleteken. Az első niceai zsinat (325) 20. kánonja kimondja: „Mínhogy vannak némelyek, akik vasárnap és Pünkösd napjaiban térdet hajtanak – hogy minden egyházmegyében mindent egyformán tartsanak be –, úgy döntött a szent zsinat, hogy állva mondjuk az imákat.”³⁷ Ez a kánon egy régi egyházi szokást emel kánoni erőre, amikor megtiltja a vasárnapi, valamint húsvét és pünkösd közötti időben a térdeplést. Ezek az időszakok a feltámadás örömmünepének a napjai, amikor a bűnbánatot, szomorúságot, töredelmet és vezeklést kifejező térdeplés gesztusa ellentmondana az ünnep tartalmának. Nagy Szent Bazil az egyház íratlan hagyományait rögzíti írásban, amikor lejegyzí és megmagyarázza a térdeplés és állás szokását és használati idejét. A térdhajtásról azt írja, hogy „minden térdhajtásnál és felállásnál a cselekmény arra mutat rá, hogy a bűn lehúzz minket a földre, meghívásunk azonban a mennybe szól...”³⁸

³⁴ Lexikon der Christlichen Ikonographie 2. 85–86.

³⁵ Bunge 2000. 118.

³⁶ Uo.

³⁷ Berki 1946. 66.

³⁸ Nagy Szent Baszilezios 1983. 148.

Az áldozati liturgia formájának kialakulása során fokozatosan jöttek létre a szertartás imádságait kísérő liturgikus gesztusok. A térdhajtás az eucharishtiában jelenlévő Krisztus tiszteletének jelévé vált. Ez a tiszteleti formája az eucharishtiának a 9. században kezdődött el, a 12. századra formálódott ki teljesen, és a nyugati egyházban csak a 17. századra szorítja ki a tisztelet régi formáját, a meghajlást.³⁹ A II. Vatikáni Zsinat liturgikus reformja viszont a római katolikus egyházban erősen redukálta a térdhajtások alkalmait is.

A térdeplés szokásának elterjedése a templomokban magával hozta az ún. térdeplőpadok megjelenését. A térdeplőpadok párhuzamosan jelennek meg a közösség tagjai számára készült üléspadokkal. A 14–15. századtól kezdődően, amikor a templomokban már nemcsak a papság, hanem a hívek számára is vannak üléspadok, az ülés és állás váltakozásával párhuzamosan a térdeplés szokását megerősítő és azt megkönnyítő térdeplőpadok is megjelennek. Az imádság gesztusainak átalakulása a templom berendezési tárgyainak megváltozásában is nyomon követhető. Egészen speciális tárgyi kultúrát is kialakíthat a térdeplés gesztusa. Angliában a Kelet-Sussex tartomány több anglikán templomában láttam, hogy a templomi padokban az előző pad háttámlájára fölakasztva, minden egyes ülőhelynél egy-egy keresztény szimbólumokkal díszesen kihímzett térdeplőpárna volt. A templomokban megjelenik a térdeplő, mint önálló, az üléspadoktól független berendezési tárgy.

A reformáció elterjedésével a protestáns egyházak imagyakorlatából a térdeplés kiszorult. A kereszttetéssel együtt radikálisan megszűntették, és különösen Németországban a katolikus imatartás sajátossága lett.⁴⁰ A felvilágosodás és a racionalizmus idején általánosan elvetették. Ennek ellenére az evangélikus egyházban hosszú ideig szokás volt a térdhajtás Krisztus nevének említésekor.⁴¹ Evangélikus gyülekezetekben a térdelés szokása sok helyen megmaradt az úrvacsora vétel, áldás, konfirmáció, esketés alkalmainál.⁴² A magyarországi református egyházon belül a 19. században a térdepelve történő imádság a reformáció elárulásának számított, s például a református egyházból kiváló baptistákkal szemben a legnagyobb indulatot és megütközést keltő vádpont volt, hogy térdepelve imádkoztak.⁴³

A bizánci egyház nem ismeri a liturgia alatt a térdelés szokását, helyette a rövid leborulás gesztusa szokásos, aminek formája: két térdre borulva az imádkozó a padlót megérinti mindkét kezével. Liturgikus előírás szerint a pap számára csak pünkösdkor van előírva a térdelés, az ún. pünkösdi „térdhajtási ima” elmondásakor. Az ettől eltérő gyakorlat meglepetést vált ki a hívekben. Erre utal Tolsztoj „Háború és béke” című regényének egyik részlete: „A mise derekán, elütően a szertartás rendjétől, amelyet Natasa jól ismert, a sekrestyés váratlanul előhozott egy zsámolyt – azon térdel a pap, amikor a pünkösdi imát olvassa –, és letette a királyi ajtó elé. A pap lila bársony süvegben kijött, megigazította haját, és ügyel-bajjal letérdelt. Mind követték a példáját és meghökkenve néztek egymásra. Ez az az imádság volt, amelyet az imént kaptak meg a szinódustól: ima azért, hogy Oroszország megszabaduljon az ellenség támadásától.”⁴⁴ Ez az idézet is jelzi, hogy a keleti egyházban nem honosodott meg a térdelés szokása a nyilvános istentisztelet alkalmain.

³⁹ Theologische Realenzyklopädie 1983. 153.

⁴⁰ Ohm 1948 354–355.

⁴¹ Theologische Realenzyklopädie 1983. 153.

⁴² Ohm 1948. 355.

⁴³ Szigeti 1986. 464.

⁴⁴ Tolsztoj 1959. 3. kötet. 82.

A magyar görög katolikus egyház mai gyakorlatában a nyilvános istentiszteleteken, különösen a liturgiavégzés során a hívek gyakran térdepelnek. E testtartásnak több formai variációja alakult ki. Az egyik a térdén állva történő leborulások, amelyet a meghajlások gesztusainak elemzése során tárgyalok, a másik a térdelés ülő testhelyzet irányába történő elmozdulása, amely a templomi padok használatának általánossá válása után, az ún. térdeplőpadok megjelenésével lehetővé tett egy kényelmes, félülő helyzetben történő térdelést. Ezáltal a térdelés fáradságos mivolta és vezeklő tartalma is módosult. A padokban ülők térdeplő testhelyzetére szinte kizárólagosan jellemző ez a félig ülő, félig térdeplő testtartás.

A térdelés ideje és helye a szertartások során nincsen egységesen szabályozva, a helyi gyakorlat szabja meg a térdelések alkalmait. A ma használatban lévő ima- és hittankönyvek nem írnak elő térdeplést a liturgia során. A múlt század közepétől az 1950-es években kiadott imakönyvekig kevés térdeplésre vonatkozó előírást találtam az imakönyvekben. A múlt században több kiadásban megjelent Roskovits Ignác-féle imakönyv⁴⁵ az áldozás előtt mondott ima elé ezt írta: „Midőn pedig a szentség föl vételéhez hív az áldozár, térdre borulva mondd utána: Hiszem Uram és vallom, hogy Te vagy igazán Krisztus...”.⁴⁶ A forrásjegyzékben közölt imakönyvekben ezen kívül még három helyen találtam térdeplésre felszólító előírást. A liturgiában az átlényegülés szavai alatt mondandó imádság elé a következő utasítást írta egy Szent Bazil-rendi áldozópap: „Most vigyázz a legjobban és tanusítsd a lehető legmélyebb tiszteletet, térdepelj le, mély áhítattal, mert ebben a pillanatban száll le a Megváltó Jézus a mennyből az oltárra.”⁴⁷ Az imakönyvek ezen kívül a gyónás alkalmainál írják elő a térdeplést. A gyónás előtt végzendő imák után vastag betűkkel szedve áll: „Letérdelve az áldozópap előtt mondd:...”⁴⁸ vagy „letérdelve a gyóntatópap előtt, keresztet vetünk magunkra és mondjuk:”⁴⁹ „Letérdelve mond először”⁵⁰ Általános és kötelező testtartás a térdeplés ma is a bűnbánattartás, gyónás során. A gyónás után elmondandó imát sok templomban a gyónó a templom nyilvánossága előtt látható módon, az ambonon térdepelve, csendben mondja el.⁵¹ Általánosnak tekinthető az is, hogy a gyónó gyónás után ülőhelyére visszatérve először letérdepel a padban és imádkozik, mielőtt leülne.

Egy 1930-ban megjelent, elemi iskolások számára készült hittankönyv a liturgia alatt több helyen is előírja a térdeplést, mint kötelező testtartást bizonyos imádságok idején. „Az átlényegülés és felmutatás alatt két térdre borulva imádni kell az Oltáriszentségben jelenlévő Úr Jézust.”⁵² „Az áldoztatás után a pap a kehelyben levő Oltáriszentséggel kétszer egymásután áldást ad a hívekre, mondván: 1. Üdvözítsd a Te népedet és áldd meg örökségedet. 2. Öröktől fogva most és mindenkor és örökkön örökké. Ilyenkor két térdre borulva kell fogadni az áldást.”⁵³ Az oltáriszentség tiszteletével kapcsolatosan

⁴⁵ L. Forrásjegyzék. 1. tétel.

⁴⁶ Roskovits 1893. 157.

⁴⁷ Imádkozzál. 1935. 87. forrásjegyzék 4. tétel.

⁴⁸ Jertek imádjuk Krisztust! é. n. 70. forrásjegyzék 2. tétel Az imakönyv 2. (1903.) és 8. (é. n.) kiadása állt rendelkezésemre. Mindkettőben szó szerint egyezik ez a szöveg. Az imakönyvekben ezen az előíráson kívül csupán egy kereszttetésre vonatkozó mondat található. „Ebéd előtt. Miután keresztet vetettél magadra imádkozzál egy Miatyánk-ot.” Uo. 57.

⁴⁹ Dicsérjétek az Urat. 1954. 15. forrásjegyzék 7. tétel.

⁵⁰ Lelki kincs. 1918. 26. Forrásjegyzék 3. tétel. Az egész imakönyvben ez az egyetlen gesztusleírás található.

⁵¹ Például Homrogon, Nagydoboson, Salánkon. Saját megfigyelés.

⁵² Demkő 1930. 31.

⁵³ Uo. 33.

pedig ezt írja: „Ha pedig az Oltáriszentség a szentségházból ki van téve pld. az oltárra, vagy nagypénteken a szentsirra, akkor két térdreereszkedünk előtte s úgy hajtjuk meg fejünket.”⁵⁴

A mai gyakorlatban a liturgia során általában két alkalommal szokás térdepelni. Az egyik alkalom, amikor a pap az átváltoztatás szavait mondja, a másik pedig, amikor az áldozási imát mondják a hívek. De ebben is a helyi gyakorlat különböző variációi figyelhetők meg. Van, ahol az átváltoztatás szavait megelőző közösségi ima alatt már térdepelnek a hívek, és az áldozás után szintén letérdepelnek s mindaddig térdepelnek, amíg az oltáriszentséggel a pap az előkészületi asztalhoz nem vonul. Ezt a gyakorlatot rögzíti egy 1944-ben, az ózdi hívek számára kiadott liturgiaszöveg és előírásai.⁵⁵ Van olyan közösségek, ahol ezekben az időpontokban térdeplés helyett állnak. A görög katolikusok mai gyakorlatából teljesen eltűnt az a szokás, amely római katolikus mintára terjedt el, és a latin egyházban sokfelé szokásos, illetve újra bevezetésre került, hogy áldozáskor az ambon lépcsőjén végig letérdepelnek és a pap sorba menve megáldoztatja a térdeplőket. Ehhez a szokáshoz kapcsolódott egyes templomokban az áldoztatórács bevezetése is, amelyeket ma már szintén nem lehet egyetlen magyar görög katolikus templomban sem megtalálni⁵⁶. A mai gyakorlat szerint a magyar görög katolikus templomokban csak állva áldoztatnak. Az eucharisztia vétele örömet jelent minden keresztény számára. Ezért például az abesszín keleti keresztények számára kifejezetten tilos az eucharisztia vételekor a térdeplés.⁵⁷

A liturgián kívül van még néhány szertartás, amelyben előírásként szerepel a térdeplés. A nagybójtai bűnbánati időszak szertartása az *előszenteltek liturgiája*, amelyben rendkívül gazdag és csak erre a szertartásra jellemző gesztuskészlet tárul elénk. Ilyenek a gyakori térdeplések és felállások, a meghajlások és teljes leborulások. A zsolnártárversek éneklésekor a pap és a nép felváltva állnak és térdepelnek, s térdepelnek a szentséggel tartott két körmenet alatt is.

Általános gyakorlat máig, hogy nagypénteken, a Krisztus sírbatétele után szokásos imádságot a pap térdepelve mondja el. Ennek legkorábbi előírását egy 1912-es ószláv–magyar kétnyelvű szertartás-magyarázatban találtam meg.⁵⁸ Előírás szerint térdén állva kellene elmondani a *Paraklízis* szertartásának záró imáját az Istenszülő Szűz Máriához. Ezzel a gyakorlatban még nem találkoztam.

Az esküvői szertartásban az eskütételkor a jegyesek letérdelnek, az Evangéliumos könyvre teszik a kezüket, és úgy mondják el az eskü szövegét. Az esküvői szertartás része az asszonyavatás, amelynek során a házasságot kötött menyasszony az egész szertartás alatt térdepel.

A népi vallásgyakorlatban a térdeplés a templomban és a templomon kívül is gyakorolt gesztusa az imádságnak. Gyakran megfigyelhető a hívek egyéni vallásgyakorlatában, hogy a templomba megérkezve a helyükön térdepelve elmondanak egy rövid imát, és csak azután ülnek le. A templomban a szertartáson kívüli egyéni ájtatossági formaként

---

⁵⁴ Uo. 38.

⁵⁵ *Aranyszájú Szent János* 1944. 19–20. forrásjegyzék 5. tétel.

⁵⁶ Volt áldoztatórács például a nagyléltai görög katolikus templomban, a pécsi görög katolikus templomban, bár valószínű, hogy mivel az korábban római katolikus templom volt, annak a berendezéséből maradt meg egy ideig.

⁵⁷ *Ohm* 1948. 353.

⁵⁸ „A körmenet után a pap az előkészített sírba helyezi a plascenyicát és az Akaftisztok könyvéből térdén állva mondja el a fölfeszített Jézushoz való imát. Az ima (és szentbeszéd) után nagy elbocsátás és a plascenyica csókolása mély meghajlással.” *Kizák* 1912. 99.

jelenik meg, többnyire az egyéni bűnbánatgyakorlás és töredelem kifejezésére. A böjti időszakban gyakrabban megfigyelhető a térdeplő testtartás. A nagyböjti időszak kiemelkedő szokása volt sokfelé a keresztútjárás vagy stációjárás. A nyíracsádi görög katolikusok stációjárását Magyarai Márta jegyezte le. „Minden héten szerdán és pénteken (böjtös napok) összegyűltek a temető kapujánál, imakönyvvel, gyertyával a kézben. A temetőnél kezdték el a stációkat mondani, s mire felértek a görög templomhoz, addigra elvégezték, útközben minden állomásnál letérdeltek. Ez a szokás az 1940-es évekig élt, ekkor hatóságilag megtiltották.”⁵⁹ A térdeplés szokása máig általános gyakorlat a szentsírtisztelethez kapcsolódóan. „Nyírábrányban és Álmosdon letérdepelnek a sír előtt és mindenki magában imádkozik. »Odatérdepeltünk a szentsírhoz, hát mindenkinek van kérnivalója is, meg megköszönni valója is.«”⁶⁰ Ugyanezt az ájtatossági formát figyeltem meg Alsóregmecen, ahol a sírbatételi szertartás után, elsősorban a nők páronként magukat beosztva imádkoznak a szentsírnál úgy, hogy a sír két oldalánál térdepelnek. E gesztus ikonográfiai hasonmását Roskovits Ignác imakönyvében közölt képen találtam meg.⁶¹ Mikóházán térdeplőt helyeznek a szentsír elé, és a templomba belépők először ott imádkoznak, és csak utána ülnek a helyükre.

Az ünnepekhez kapcsolódó családi közös imának is része lehet a térdeplés. A karácsonyi vacsorához kapcsolódóan lejegyzett gyakorlat a következő: „A szentvacsora Tornahorvátiban este hat óra után kezdődött, a család letérdepelve közösen elimádkozta az Úrangyalát.”⁶² Irotán hasonlóképpen a vacsora térdepelve elmondott közös imával kezdődött.⁶³ A nyilvános helyen végzett egyéni imának is lehet ez a formája. Különösen búcsújáró helyeken figyelhető meg, hogy a szent hely valamilyen kitüntetett pontján, egy keresztnél, szentkép előtt, forrásnál térdepelve mondja ki-kí a maga imádságát.

Az otthoni, egyéni imaéletben a térdeplés a gyermekek imára nevelésének volt szerves része. Különösen az esti imádság formája volt ez, hogy a gyerekeket a szobában lévő kereszt vagy szentkép vagy egyszerűen csak az ágy elé térdepeltették, és úgy mondták el együtt az esti imádságot.

Térden csúszás

A térdeplés vezeklést, bűnbánatot kifejező gesztusának felfokozott formája a térden csúszás. A vezeklésnek ilyen formában történő kifejezésére már az ókori Rómából vannak adatok. Caesar térden csúszva ment fel a Capitolium lépcsőin, amikor Fortuna templománál eltört győzelmi szekérének a tengelye.⁶⁴ A katolikus világban számtalan olyan zarándokhely van, ahol máig él ez a gesztusforma. Altöttingben a zarándokok, ha imáikat különös buzgalommal és odaadással akarják elmondani, akkor a kegykápolnát térden csúszva járják körbe. A római katolikusok legnevesebb bűnbánati zarándokhelye a római Santa Scala. A hagyomány szerint Jézus ezeken a lépcsőkön ment Pilátus hivatalába. Rómában a hívő katolikusok igyekeznek minden évben egyszer vezeklésként ezt az utat térden csúszva végigjárni. Nyugat-Európa több templomában például a paviai Szent Mihály dómban, Franciaországban Chartres, Amiens, Reims katedrálisában vannak olyan labirintushoz hasonló mozaikok a padlón, amelyek eredetileg a bűnök és az élet

⁵⁹ Magyarai 1992. 142.

⁶⁰ Uo. 96.

⁶¹ Roskovits 1873. 276. L. Forrásjegyzék 1. tétel.

⁶² Uo. 41.

⁶³ Uo. 44.

⁶⁴ Ohm 1948. 357.

bonyodalmainak szövevényeiből való kijutás szimbólumai voltak, s amelyekre egy idő után a nép úgy kezdett tekinteni, mint a jeruzsálemi zárandoklat helyettesítőjére. Ezeket a szimbolikus zárandokutakat ujjaikkal, gyalog vagy térden csúszva járták végig.⁶⁵

A görög katolikus vallásgyakorlatban ma már nem jellemző, de néhány évtizede még gyakran lehetett vele találkozni. Máriapócsan gyakori látványt nyújtott a templomba térden csúszva bemenő, vezeklő ember.⁶⁶ A mogyoróskaiak búcsújárásához szintén hozzátartozott ez a mozzanat. „A hagyományos processziós búcsú idején az ünnep vigiliáján érkeztek meg. Rögtön a templomhoz mentek, körmenetben megkerülték, majd száz méterrel egészen az oltárig térden csúszva közelítették meg.”⁶⁷ A vezeklésnek és bűnbánatnak ez a formája Komlóskán is szokásban volt. A nagypénteki sírba tételi szertartáshoz kapcsolódott, „hogy a temetéstől a feltámadásig a hívek a templomajtótól térden csúszva közelítették meg az oltárt. Így érkeztek a templomba a feltámadási szertartásra is. A szokást a hetvenes évek közepén még többen gyakorolták.”⁶⁸ Múcsonyban szintén élt ez a szokás a nagypénteki szent sír tiszteletéhez kapcsolódóan: „a délutáni órákban érkezett a nép a kiterített Jézust csókolni. A templomba belépve a pad-sorok végén térdre ereszkedtek és úgy haladtak tovább a térdükön a kiterített vászonig.”⁶⁹

IRODALOM

A gör. szert. kath. Egyház szertartásainak értelmezése.

1878 Kiadja az ungvári papnevelő-ház egyházirodalmi iskolája. Ungvár

Bartha Elek

1999 Görög katolikus ünnepeink szokásvilága. Debrecen

Berki Feriz

1946 Kánonok könyve. I. Apostoli kánonok és az egyetemes zsinatok kánonjai. A Budapesti Görög Keleti Tudományos Intézet kiadványa. XVI. Budapest

Bunge, Gabriel

2000 Cserépedényben. A személyes ima gyakorlata a szentatyák hagyomány szerint. Pannonhalma

Demkó Sándor

1930 Görögkatolikus szertartástan az elemi népiskolák számára. Miskolc

Ivancsó István

2000 Görög katolikus szertartástan. Nyíregyháza

Kritsfalusy György

1795 A görög anya-szent-egy-háznak Liturgiája vagy-is isten-tisztelete Arany-Száju Szent János szerint magyarra fordítottatott Ungvárt 1795-dik esztendőben. In: *Szabó Jenő*: A görög-katholikus magyarság utolsó kalvária-útja 1896–1912. 462–514. Budapest, 1913.

Kizák János

1912 A szertartásmenet rövid tankönyve. Ungvár

⁶⁵ I. m. 358.

⁶⁶ Erdélyi Zsuzsanna szóbeli közlése.

⁶⁷ Bartha 1999. 157.

⁶⁸ Bartha 1999. 94.

⁶⁹ Uo.

LEXIKON der Christlichen Ikonographie. Zweiter Band. Allgemeine Ikonographie.

1994 Herausgegeben von Engelbert Kirschbaum SJ †, Herder. Rom–Freiburg–Basel–Wien

Magyari Márta

1992 Húsvéti szokások a nyíracsádi görög katolikusok körében. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 51. 141–159. Debrecen

Nagy Szent Bazileosz

1983 Könyve a Szentlélekről. In: A kappadókiai atyák. Ókeresztény írók VI/1. k. szerk.: Vanyó László, 71–164. Budapest

Ohm, Thomas Osb.

1948 Die Gebetsgebarden der Völker und das Christentum. Leiden

Szabó Irén

1999 A vallás és etnikai identitás kapcsolata két hegyközi faluban (Mikóháza és Alsóregmec). In: Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor tiszteletére. 337–357. Sáropatak

Szigeti Jenő

1986 A békési paraszt-ecclesiálák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890–1891). In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: Tüskés Gábor, 444–481. Budapest

Tertullianus

1986 Az imádságról. (De oratione) In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók XII. szerk.: Vanyó László. Budapest

Theologische Realenzyklopädie

1983 Berlin–New York

Tolsztoj, Lev Nyikolajevics

1959 Háború és béke. 1–4. Budapest

Források

A forrásokat megjelenési sorrendben közlöm.

1. Ó HITŰ IMÁDSÁGOS ÉS ÉNEKES KÖNYV, az egy szent közönséges apostoli anyaszentegyház napkeleti vagyis görög rendje szerint görög-katolikus keresztények lelki épületére Fordítá és kiadta *Roskovics Ignác* Hajdúböszörményi görög-kath. lelkész. Debrecen Nyomatott a város könyvnyomdájában. 1862. Harmadik kiadása 1873., Hatodik kiadása 1888., Hetedik kiadása 1893.
2. JERTEK, IMÁDJUK KRISZTUST! Görög szertartású Katolikus vagyis Ó-hitű ima- és énekeskönyv. Fordította és összeállította: *Melles Emil*. II. kiadás Ungvárott, Lévai Mór Könyvkiadó hivatala 1903., Ötödik kiadás Budapest és New York. 1927., Nyolcadik kiadás é. n.
3. LELKI KINCS imakönyv a gör. kat. ifjúság számára. H. n. 1918.
4. IMÁDKOZZÁL. Görög Katolikus Imakönyv. Összeállította: A. Sz. Szent Bazilrendi áldozópap. Szent Bazilrendiek könyvnyomdája Užhorod. 1935.
5. Arany Szájú Szent János Istenei Liturgiájának Népénekei. 1944. Március hava. Kiadja: Az Ózdi Gör. Kat. Egyházközség. (Kézirat) Stamberger-nyomda Szikszó.
6. MAGYAR GÖRÖGKATÓLIKUS EGYHÁZI ÉNEKKÖNYV Vecsernyei, utrenyei és szentmisei énekek a magyar görögkatolikus hívek és a tanuló ifjúság lelki haszná-
ra. Danilovics János hajdúdorogi püspöki vikárius Általános Egyházi Énekkönyv c. műve alapján szerkesztette *Kerek György*. Debrecen, 1944.

7. „DICSÉRJÉTEK AZ URAT!” Görögszertartású katolikus énekeskönyv Vasár- és ünnepnapi szent szolgálatok és énekei. Budapest, 1954., Újabb kiadásai, 1960, 1974. 1984.

„STEHEN WIR SCHICKLICH, STEHEN WIR MIT ANGST!” – DIE GEWOHNHEITEN DES STEHENS, SITZENS UND NIEDERKNIENS IN DER GRIECHISCH-KATHOLISCHEN RELIGIONS AUSÜBUNG IN UNGARN

Die Studie ist ein Teil der Doktorarbeit über die Gesten der griechisch-katholischen Religionsausübung in Ungarn, die die verschiedenen Körperpositionen während des Betens beschreibt. Als Quelle verwendet sie neben den historischen und liturgiehistorischen Schriften die ungarischsprachigen Liturgie- und Gebetbücher der vergangenen 200 Jahre sowie die Daten der rezenten Sammlungen.

Die Studie über die Gewohnheiten des Stehens, Sitzens und Niederknien besteht aus einer Übersicht der biblischen Vorbilder der einzelnen Körperpositionen, aus den Daten, die sich auf die in der altchristlichen Zeit entstandene Ausübung beziehen, sowie aus Beispielen aus der orthodoxen und abendländischen Kirche. Dieses historische Vergleichsmaterial wird von den Daten abgeschlossen, die aus den schriftlichen Quellen der ungarischen griechisch-katholischen Religionsausübung und aus ihrer gegenwärtigen Ausübung gesammelt wurde. Die Studie verfolgt, inwiefern zentrale Vorschriften die Körperpositionen des Sitzens, Stehens und Niederknien während der verschiedenen kirchlichen Zeremonien und privaten Andachtsübungen regeln. Sie analysiert die eigenartige Ausübung in einer Gemeinschaft sowie die selbstständige Bedeutung der einzelnen Körperpositionen in den verschiedenen Gemeinschaften. In Mikóháza z. B. hatten nur diejenigen Bänke in der Kirche, die zur Mutterkirchengemeinschaft gehörten. Diejenigen, die aus den Filialdörfern kamen, hatten zu stehen. Später wurde die Filialkirchengemeinschaft selbstständig. Es wurden Ende der 70-er Jahre neue Bänke für die Kirche angefertigt, die von den Familien gekauft wurden. Derjenige, der danach ins Dorf zog und keine Bank hatte, durfte in der Kirche nicht sitzen. In diesem Dorf war das Stehen oder Sitzen in der Kirche der Maßstab der Angehörigkeit zur Gemeinschaft.

Die Studie analysiert die historische Umwandlung der Einrichtungen in den Kirchen und deren beeinflussende Rolle in der Religionsausübung. Wie bekommt z.B. das Stehen dem Sitzen gegenüber eine größere Bedeutung, nachdem die Benutzung der „festen“ Bänke in der Kirche allgemein wurde und welche Eigenheiten haben die Einrichtungen der griechisch-katholischen Kirchen.

Die Studie beschäftigt sich in einem Sonderteil mit der gemeinschaftlichen und individuellen Ausübung des Niederknien und Kniefalls.

Iréen Szabó

A DIÓSGYŐRI VÁR REKONSTRUKCIÓS ÉS KUTATÁSI PROGRAMJA

LOVÁSZ EMESE

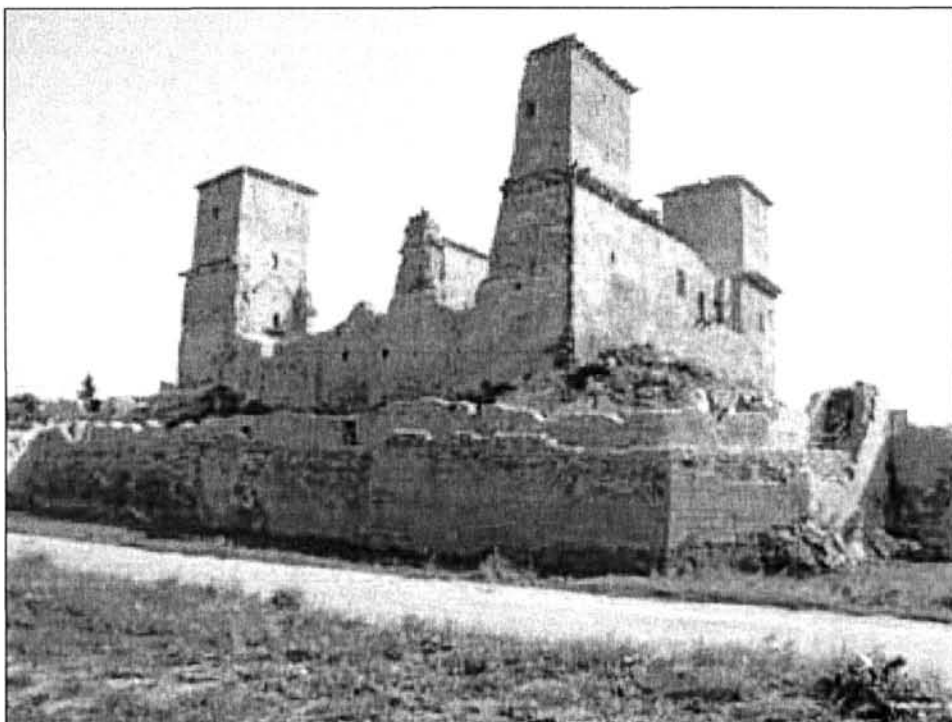
A Diósgyőri vár Magyarország legfontosabb középkori műemlékei közé tartozik. Egy nemzeti várrá épült a 14. században mint királyi szálláshely, a 15. századtól királyi birtokközpont, majd a 16–17. századtól végvár lett. Romjai hazánkban szokatlanul jó állapotban maradtak fenn, és a szakszerű régészeti feltárások során igen gazdag és kiemelkedő jelentőségű leletanyag került elő a falak közül. Az 1960-as években végzett régészeti feltárások a vár belső területén folytak, ám a várak és a Huszárvár területén csak részleges, illetve tájékozódó kutatásokra nyílt mód. Az épület falkutatása és kőfaragványainak, valamint régészeti leletanyagának tudományos feldolgozása is csak részlegesen készült el. A kutatásokat követő feltárások és a műemléki helyreállítások a romállapot megtartása mellett csak kisebb értelmező kiegészítésekre törekedtek, bár már ekkor született terv a vár teljes lefedésére, rekonstrukciójára is.

A helyreállítások befejezését követően, felismerve a műemlék és a régészeti emléktárgy kiemelkedő jelentőségét, a vár kezelésére *Vármúzeum* alakult, amely a *Miskolci Galériával* együtt Miskolc városának kezelésében működött. A szakszerű múzeumi vezetés megfelelően tudott gondoskodni a vár értékeinek megőrzéséről, a bemutatásról és a hely jellegéhez, jelentőségéhez méltó kulturális események rendezéséről. Ez az állapot 1973-ban megszűnt, amikor a vármúzeumot felszámolták, a vár kezelését pedig a megyei múzeum vette át. A megyei múzeum – az egész megyét, annak műemlék épületeit és gyűjteményeit kezelvén – nem tudott kellőképpen gondoskodni a várról. 1998-ban a Diósgyőri vár visszakért a városhoz, a vármúzeum azonban nem alakult újjá. A vár kezelését a hozzá legközelebb eső Ady Endre Művelődési Házra bízták. Ezen okokból szétvált a vár és gyűjteményeinek sorsa, hiszen muzeális gyűjteményt a törvényi szabályozás szerint csak múzeum kezelhet. Erre az időre a vár állapota a romként való kezelés következtében kritikussá vált.

Bár a lefedetlen falmaradványok rohamos pusztulásnak indulása elkerülhetetlenné tette a vár jövőjének átgondolását, a hiányzó szakszerű múzeumi vezetés miatt nem született olyan tudományosan megalapozott koncepció, amely megnyugtatóan rendezte volna a vár jövőjének kérdését. E helyett alkalmanként ötletszerű építések, egységes koncepció nélküli, hirtelen létrehozott kiállítások, megfelelő hely nélküli panoptikumok létrehozása folyt, mely érthető módon kiváltotta a műemlék hatóság ellenállását is.

A Diósgyőri vár Miskolc város legjelentősebb műemléke.

Jelentőségét három pontban foglalhatjuk össze: – a vár építészettörténeti értéke, – a vár gyűjteményeinek muzeális értékei, – a várnak az elmúlt közel negyven évben kialakult kulturális szerepe, amely Miskolc város elsőrendű kulturális centrumává avatja. Ezen értékek megőrzéséhez, ápolásához és fejlesztéséhez azonban elengedhetetlen, hogy a várnak valódi gazdája, önálló kezelője legyen. Ez a jelenlegi törvények szerint csak egy múzeum lehet. Ezért logikusnak látszik a vár közművelődésben kialakult szerepének megtartása mellett az eredeti állapotok visszaállítása: egy városi kezelésben lévő múzeum létrehozása.

A vár értékeinek megőrzését illetve fejlesztését e hármas értékrendszer tükrében tervezhetjük. Az építészeti emlékek védelme érdekében meg kell akadályozni a vár eredeti falmaradványainak és kőfaragványainak további pusztulását. Ez a hazai és a nemzetközi tapasztalatok szerint lehetetlen a rom állapot fenntartása mellett. Arra kell törekedni, hogy a legértékesebb és legnagyobb veszélynek kitett épületrészek lefedés alá kerüljenek. A vár építészettörténeti értéke ugyanekkor ezáltal növekszik is, ha a lefedések a tudományos eredmények felhasználásával rekonstrukciók formájában épülnek meg. Az eddig végzett vizsgálatok alapján erre több ponton is lehetőség van, így a belső vár földszintjének nagy részén, az emeleten pedig az északi és a nyugati szárny emeletén egyértelműen.

A leletanyag védelme érdekében biztosítani kell a gyűjtemények és az újabb ásatások során előkerülő leletek biztonságos, és a kutatók számára is hozzáférést biztosító elhelyezését. A 2002. évi ásatások során előkerült kőfaragványok jelenleg egy elhagyott, felújítatlan uradalmi épületben nyertek elhelyezést, az ajtó és ablak nélküli helyiségekben heverő kövek helyzete, hasonlóan a rondella tetején található kőtárban lévő régebbi faragványokéhoz, közel sem megnyugtató.

A 2002. évi, Széchenyi tervből finanszírozott ásatás során nagy mennyiségű 14–18. századi leletanyag került elő. A tárgyak szakszerű restaurálásához megfelelő restaurátorműhely, raktárak és kutatószobák létrehozása szükségeltetik, hiszen a Diósgyőri vár anyaga önálló gyűjteményt képez jelenleg is a Herman Ottó Múzeumban. Az ásatással párhuzamosan megkezdődött a leletanyag feldolgozása, de a munka megfelelő hely hiányában igen lassan halad. Raktárak számára ideális végső megoldást jelenthetne a belső vár helyreállítható földszinti helyiségeinek egy része.

A kutatószobák, restaurátorműhely elhelyezésére a Huszárvár területén álló Déry-né-ház padlásterét alakították ki az 1960-as években. Az épület a felújítás után kávéház-ként és panzióként üzemel, így a vár területén álló egyetlen használható épület nem a legszerencsésebb funkciót kapta. A vár környékének rekonstrukciós tervében szerepel a Vár u. 20. szám alatti óvoda felújítása illetve kiegészítése, itt nyerne elhelyezést a kőtár és a régészeti anyag, valamint kutatószobák kialakítására is lehetőség nyílna.

Jelenleg a várban semmi nem látható a hatalmas mennyiségű régészeti leletanyagból. A régészeti anyagot, a vár történetét bemutató kiállítások elhelyezésére a rondellán kívül a belsővár több földszinti helyiségét, elsősorban a nyugati szárny igen reprezentatív nagy pincéjét lehetne igénybe venni.

A vár kulturális szerepének megőrzéséhez és fejlesztéséhez olyan tereket szükséges létrehozni, amelyek lehetőséget teremtenek színvonalas programok: színházi előadások, koncertek, konferenciák, továbbá a hagyományos várjátékok megrendezésére, ám anélkül, hogy a vár műemléki értékei csorbulnának. Az előadások, rendezvények jellege ki kell, hogy használja, mintsem lerombolja a helyszín legfőbb értékét, a történelmi környezetet. A konferenciák és kisebb kamara-előadások helyszínéként a rekonstrukció során a nyugati szárny emeletén helyreállítandó nagyterem kínálkozik. E célok megvalósításához elengedhetetlen a vár ásatásainak befejezése, az épület és a régészeti leletanyag teljes tudományos feldolgozása.

Ásatások

A Huszárvár és közvetlen környezetének feltárására már történtek kísérletek, azonban a szondázó jellegű ásatások nem hoztak kellő eredményt. A teljes feltárás során tisztázni kell a Huszárvár északi felének középkori beépítését, másodsorban pedig a déli oldal kutatását is el kell végezni, mivel az 1960-as években előkerült középkori épület feltárása nem történt meg teljes egészében. A feltárást ki kell terjeszteni a mai strand területére, mivel az itt végzett csatornázási munkák során az árkokból a várból származó nagyméretű faragott kövek kerültek elő.

A másik jelentős feladat a várarok teljes feltárása, eredeti szintjének és contrascarpájának helyreállítása. A 2002-ben megkezdett ásatás fontos információkat szolgáltat a külsővár építési periódusairól, egykori részletformáiról, valamint igen gazdag leletanyag került elő és várható a jelzett területen.

2004-ben lehetőség nyílt a vár környékének kutatására is, hiszen a vizesárokkal övezett négytornyos várépületen kívül még hatalmas terület tartozott a középkori várhoz. A virágos- és gyümölcsöskerteket újabb köfal övezte, ennek a „kerítésnek” a nyomait találtuk meg szondázó ásatással a nyugati oldalon, a népnyelv által ma is *kőkertnek* nevezett területen. A következő év feladata lesz ennek a kerítésnek, illetve a beépített részekben már csak a kerítés vonalának meghatározása, lehetőség szerinti feltárása és bemutatása.

A régészeti leletanyag feldolgozása

Az 1950–60-as évek ásatási leletanyaga csak részben került beleltározásra és feldolgozásra, az új ásatásoktól pedig igen nagy mennyiségű újabb anyag várható. A kályhacsempék esetében megindult új feldolgozómunka kiváló eredményei jól illusztrálják, hogy milyen lehetőségei vannak a további kutatásnak. A vár egyik Anjou-kori kályhájának már sikerült elkészíteni egy rekonstrukcióját, de még több hasonló eredmény elérésére

van lehetőség. A feldolgozó munkát leletcsoportonként hasonló módon el kell végezni: kályhacsempék, kerámialeletek, üveg-, csont-, fémleletek kategóriában. Egy-egy leletcsoport feldolgozására egy-egy szakértőt vagy munkacsoportot kell felkérni, a kutatási eredményeket pedig egy kötetsorozatban kell publikálni, ezt Diósgyőr történeti és régészeti értékei megérdemlik. Ezekre a kutatási eredményekre épülhet a vár új, nívós állandó történeti kiállítása.

Kőtár létrehozása

A vár korai ásatásaiból származó anyag jelentős részét felmérték és bizonyos kőszerkezetek rekonstrukciója is elkészült, de a munka nem tekinthető befejezettnek. Egyrészt a régi kőanyag is leltározatlan, másrészt azóta is kerültek elő faragványok, a további ásatások és falkutatások során további leletek is várhatóak. Végül a kőtár olyan kőszerkezetek töredékeit is őrzi, amelyek a vár rekonstrukciója szempontjából kulcsfontosságúak. A felmérés egyik feladata a vár kőtár-leltárának elkészítése, a régi köfelmérési anyag rendezése.

A másik feladat a kőfaragványok alapján elkészíthető elméleti kőszerkezet-rekonstrukciók elvégzése. A tudományos kutatások és helyreállítások csak szorosan összehangolt program alapján folyhatnak. A munkálatok már 2002-ben elkezdődtek, de teljes befejezésükhöz évtizedes időszakra van szükség. A munkák lehetséges időbeosztása a következő:

2005

Kutatás

- A Huszárvár déli felének feltárása
- A várárok ásatása
- A kökert, a várkertek kerítésének feltárása a nyugati és a keleti oldalon

Feldolgozás

- A régészeti leletanyag feldolgozása
- A kőfaragvány-anyag feldolgozása

Kiállítás

- Ideiglenes vártörténeti kiállítás rendezése

2006

Kutatás

- A Huszárvár falainak és előterének feltárása
- A várárok ásatása

Feldolgozás

- A régészeti leletanyag feldolgozása
- A kőfaragvány-anyag feldolgozása
- A vár építéstörténeti dokumentációjának összeállítása

Helyreállítás

- A vár rekonstrukciós programtervének elkészíttetése és engedélyeztetése, az első ütem kiviteli terveinek elkészítése.

2007

Kutatás

- A várárok ásatása

- A halastó gátjának feltárása, a malom falkutatása
- Feldolgozás*
- A régészeti leletanyag publikációjának megkezdése.
- A továbbiakban a végleges múzeumi raktárak, feldolgozóhelyiségek kialakítása, a várak feltárásának befejezése.

A DIÓSGYŐRI VÁR „KÜLSŐ” TARTOZÉKAI

Huszárvár

A *Déryné-ház* mögötti kertben, az 1967-es, *Czeglédy Ilona* által vezetett ásatás során kirajzolódott egy olyan épület, illetve épületsor alaprajza, amely a várak ellenfalától 30 m-re mintegy 250 m² területet foglalt el, egy központi udvar körül. Az udvar délkeleti sarkában ajtónyílás, küszöb, kemence került elő, valamint hatalmas konzolkövek. Utóbbi kövek meglétéből következtet az ásató régész arra, hogy az épület emeletes lehetett. Az épületet észak felől egy támfal védte, melynek folytatását a mai strandfürdő területén is sikerült megtalálni, a kabinsor mögötti kiemelkedő platón. Ez a fal párhuzamos a vizesárok ellenfalával, és mellette egy helyiség padlószintje is előbukkant.

2003 őszén lehetőség nyílt újabb kutatásra a *Déryné-ház* előtti területen. Ekkor a déli kerítésfalról É-ra találtuk meg egy épület külső falát, és világosan látszott, hogy a középkori szint egyenletesen lejt a patakmeder felé, mely a Szent György-forrás vizét vitte a ma is látható, helyreállított zsilipen keresztül a vizesárokba. A patakmeder a mai Haller utca alatt húzódik.

Falmaradványt észleltünk a Haller utca strand felőli szélén, a kabinsor előtt, amikor itt villamos vezeték árkait ásták.

Véleményünk szerint ezeknek a „szondázásoknak” teljes feltárásban kéne folytatódni, hiszen most csak sokszor egymástól távol eső kutatóárkok rajzban és írásban összeszedolgozott vallomásaira vagyunk utalva.

Rivellino

Az a plató, melyet a vizesárokból kitermelt föld elsimításával nyertek, az árkot övező második gyűrű. Régészeti nyomait terepbejárással, illetve az említett szondával a mai strand egész vár felőli részén sikerült megállapítani. Folytatását a várat körülölelő Haller és Bodrogi Zs. utca vonalában sejtjük, utóbbi utcában a 22. számmal szemközi üres telken szabad szemmel is látható a terepalakulat, itt feltárásra is alkalmas lenne a hely. Ezen a vársíkon helyezkedtek el az oklevelek által emlegetett virágos- és gyümölcsöskertek.

Királynék fürdője

A Bél Mátyás által említett fürdő az egykor meleg vizű *Szent György-forrás* közelében sejthető, a Tapolcarét utca oldalában, a mai Vízmű területén.

Kőkert

A vársíkon kívül, északra fekvő, minden bizonnyal újabb fallal kerített terület, mely kőkert néven él ma is.

Tókert

Mint neve mutatja, az egykori halastó területe. A Malomárok ma is jelzi a vizes-árokából kivezető víz útját, áll a malom épülete (szeszfőzde) és a malomgát egy része. A tó medrét a terület lecsapolásakor elmondás alapján kb. 3 méter magasan feltöltötték. Szükséges lenne a malom épületének és a gátnak a falkutatása.

Diósgyőr falu

A jobbágyfalu a Szinva kanyarulatában, a jelenlegi templom köré épült. Dél felé többszörösen karéj alakban bővült, majd a *kőkert* fala mellett húzódott fel a hegyoldalba. Furcsa módon szinte semmilyen régészeti nyomát nem ismerjük. Szükséges lenne a templom körül falkutatást végezni és legalább néhány kutatóárkot húzni, valamint helyszíni régészeti szemlét elrendelni a területen folyó építkezéseknél, különösen a Puskás Tivadar, Bartók Béla és János utcák által körülzárt területen. A 14. századi források a várhoz „közelebb levőnek” mondják, mint az attól 1,5 km-re fekvő pálos kolostort. A későbbiekben a kolostor irányában terjeszkedett, a források „Diósgyőr falu végénél” fekvőnek nevezik a Corpus Christi kolostort.

BÜKKI KERÁMIAEDÉNY RESTAURÁLÁSA

TÓTH EDINA

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Neolitikus forradalom

A gyűjtögetésről az élelemtermelésre való áttérés az emberiség történetének egyik legjelentősebb változása volt a neolitikus forradalom időszakában. Lehetővé vált a tartós letelepedés. Ennek legfontosabb régészeti lenyomatai a tartós települések, az oszlopos vázú agyagfalú házak, a csiszolt és átfűrt kőeszközök, valamint az agyagból formált és égetéssel tartóssá tett edények. Rövid idő alatt megsokszorozódott az újkőkori közösségek létszáma, kialakultak az első falvak.

Kelet-Magyarországra a fejlett talajváltó gazdálkodás a jellemző és az ennek alapján létrejött tell települési forma. Az újkőkori tell települési forma legészakibb megjelenése Kelet-Magyarországon van, de ezen a vidéken nem városok fejlődtek ki belőlük, hanem csak falvak, amelyek fejlett gazdálkodással, kultúrával és művészettel rendelkeztek.

Az edénykészítés, a fazekasság nemcsak az újkőkorból és rézkorból, de az egész őskor folyamán olyan kézműipari tevékenységgé vált, amely olykor magas művészi szintet ért el. Az edények formája, díszítése jellemző volt egy-egy nagyobb közösségre; a régészeti kutatás az egyes kultúrákat még ma is elsősorban az edényművesség alapján különíti el egymástól. Az égetett agyagedény készítésének felfedezése elősegítette a táplálék változatosabb elkészítését. Az agyagedényeket használták élelem tárolására is.

Az újkőkor korai szakaszában még nem különítették el az élők lakóhelyétől a halottak nyughelyét, ezért a sírokat a telepeken a házak közelében találjuk. A halottakat ún. zsugorított helyzetben temették el és melléjük kezdetben kevesebb, később egyre több edényt, használati eszközt, ékszert helyeztek. Élénk cserekereskedelem zajlott, főleg köpengéket vagy kész eszközöket és edényeket cseréltek az újkőkori közösségek egymás között.

A fémek széles körű elterjedéséig az egész őskor művészete lényegében az agyag művészete. Az edényeket kézzel formázták meg: hurkás felrakással vagy az agyagmaszszából újjal húzták fel. Kialakultak a jellegzetes formai és díszítőelemek, különböző típusokat és stílusokat képviselő „műhelyek” jöttek létre. Az őskori díszítőművészetet lényegében az agyag őrizte meg napjainkig. A tökből, háncsból, kéregből, bőrből készített edények elpusztultak. Magyarország újkőkori és rézkori művészetében az ábrázolások sokfélesége figyelhető meg. Az újkőkor és rézkor idején Magyarország területén több közösség létezett, amelyek különböző kultúrákhoz, azon belül adott csoportokhoz tartoztak.

Fő elterjedési területe alapján kapta nevét a legkorábbi magyarországi élelemtermelő közösség, a Körös-kultúra. Edényművességének színvonala még nem érte el a későbbi, újkőkori kultúrák művészi szintjét. Önálló művészi alkotásai is az agyagművészség termékeiként készültek, de az edények művészi színvonalát lényegesen felülmúlták. Megjelenési formájuk a szobor, ember vagy állat alakú edény és dombormű. A legtöbb

esetben a termékenység kultusznak megfelelően a női jelleget hangsúlyozták ki. A Körös-kultúra népének művészete az újkőkor elején főleg a vallási élethez kapcsolódott.

Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája

A Körös-kultúrát létrehozó déli népcsoportok nagy hatást gyakoroltak a Kárpát-medencében a környező területekre is. Jellemző edényművészete alapján összefoglalóan szalagdíszes vagy vonaldíszes edényeket készítő nép kultúrájának nevezzük. Kelet-Magyarországon a vonaldíszes kerámia kultúrájának speciális csoportjai jöttek létre, s ezek alkotják az alföldi vonaldíszes kerámia kultúráját. Fejlődésének kezdetén egységes jellegű kultúrát honosított meg egész Kelet-Magyarországon, majd magába olvasztotta a Körös-kultúra népét is. A nyugati vonaldíszes kerámia kultúrájához hasonlóak voltak a település viszonyai, és ebből kikövetkeztethető az életmódja is. Ezzel szemben leletanyaga teljesen eltérő, önálló fejlődésről tanúskodik.

Az alföldi vonaldíszes kerámiát készítő nép egységes kultúrája a fejlődés folyamán kisebb lokális csoportokra bomlott, ami az edényművészet emlékeiben tükröződik; az egyes csoportok edényművészete eltérő jellegű lett. Ez a kultúra a Tiszántúlon, a Tisza–Körös–Maros szög északi feléig terjedt el, északkelet felé pedig az országhatárt is túllépte. Fejlődése, terjeszkedése során egyes csoportjai felhúzódtak a hegyek közé, patakok völgyébe és a barlangokba is. Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának és csoportjainak települései változó méretűek. Építmények nyomai még a barlangokban is megmaradtak. Különböző alakú edényeik egyszerű természeti formákat utánoztak (kobaktök), a díszítés technikájára főleg a karcolt vonaldíszítés volt jellemző.

A bükki kultúra jellemzői

Észak-Magyarországon alakult ki az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának egyik késői csoportja, amely fő elterjedési területe alapján a bükki kultúra elnevezést kapta. A vonaldíszes kerámia kultúrájának egyes csoportjaiban az edényművészet termékei művészi szempontból jóval magasabb szintet értek el, mint a figurális alkotások. Észak-Magyarország egyik népcsoportja olyan fazekasságot fejlesztett ki, amely mai igényeink szerint is az iparművészethez tartozik. Egészen vékony falú edényeket aránylag egyszerűnek tűnő mintával díszítettek. A vékony, párhuzamosan bekarcolt vonalkötegek íveket, spirálisokat és egyéb geometrikus mintákat alkotnak, amelyek harmonikusan kapcsolódnak egymáshoz. Csak a nagy gyakorlat, ügyesség, technikai jártasság, a jó szerkesztési készség és nem utolsósorban a művészi érzék tette lehetővé ezeknek a könnyed, elegáns edényeknek az elkészítését. Valószínűleg a szebb, jobban sikerült edények készítésének megvoltak a maguk mesterei.

A vékony falú díszített bükki kerámiák általában világos és sötét, szürkésbarna, barnásszürke, szürke, fekete, esetleg sötétbarna színűek. Előfordul még a világosbarna, a homokszínű és kis számban a narancsvörösre égett fényezett felületű kerámia is. A bükki kultúra népessége az őskori edényművészet és díszítőművészet egyik csúcspontját hozta létre.

A bükki kultúra kutatástörténete

A bükki kultúra első ismert leletei a kultúra barlangi lelőhelyeiről származnak. A múlt században a barlangkutatások megindulásával és azok fellendülésével több helyről

kerültek elő a kultúra leletegyüttese. Az 1871-ben felfedezett lizskovai barlangban a megyei alispán ásatott, az első komolyabb feltárást Nyári Jenő folytatta 1876–77-ben az aggteleki Baradla-barlang Csontház termében.

Az aggteleki Baradla-barlangban 1910-ben indultak meg a rendszeresebb kutatások, kezdetben Kadič O., Márton L. vezetésével. Az ásatásról írott jelentésében a bükki kultúrához sorolható anyagot Márton Lajos már a „szalagdiszes keramika” egy új csoportjaként határozta meg. A szerző felsorolta a leletek Aggtelekről megismert jellemzőit, valamint a hasonló anyaggal rendelkező jobbára barlangi lelőhelyeket. A magyarországi barlangkutatás kiemelkedő egyénisége volt Kadič Ottokár, aki ásatásai során neolitikus anyagokat is feltárt (Szeleta-barlang, Búdöspeszt-barlang, Herman Ottó-barlang). 1969-ben számolt be Kemenczei Tibor a Baradla-barlang legfrissebb (1966-os) ásatásának eredményeiről. Ennek során kétféle neolitikus kerámiát találtak. Az egyik vékony falú, sűrű párhuzamos vonalakkal díszített, melyen sárga festés is feltűnik, a másik pedig vastagabb falú, durvább és ritkább vonaldísz borítja. Leletek a Csontház, Pitvar, Denevérág és Folyosó nevű barlangrészekből is előkerültek.

Régészeti kutatások a Baradla-barlangban 2001–2002

2001 őszén kezdődtek meg a régészeti kutatások a Magyar Nemzeti Múzeum Baradla-kutató programja keretében. A helyszíni bejárások alkalmával derült ki, hogy a barlang aggteleki szakaszán jelentős mennyiségű felszíni lelet előfordulás (elsősorban cseréptöredék) illetve több régészeti réteg található. 2001 októbere és 2002 júliusa között átkutatás történt az aggteleki szakaszon (beleértve a Csontház-termet, a Rókaágot, Cse-repes-termet stb.) és a főágot, valamint a jósvafői szakaszon az Óriások csarnokát, Me-scországot és az Arany utcát.

A kutatás eredményeként bizonyosodott, hogy az aggteleki oldalon a Csónakázó-tóig mindenhol jellemző volt az őskori ember jelenléte, illetve igen sok eddig ismeretlen (dokumentálatlan és publikálatlan) településnyom került elő. Nagyon sok helyen találtak steril agyagrétegek közötti vagy cseppkőréteg alatti őskori kultúrrétegeket fekete, szürke színű, néhány centiméter vastagságú, hamus, faszenes, kerámiatöredékekkel, állatsontokkal tarkított régészeti rétegeket. Sok helyen fedeztek fel az agyagban met-szetben látszó, egykori cölöpökre utaló lyukakat – fekete, szenes, humuszos jelenségeket –, melyekre nagyobb területen rábontva az őskori építmények szerkezetére vonatkozó ada-tokra juthatnak.

A restaurált tárgy a Baradla-barlang Rókaágában került elő (117-es sz. pont). „Az előző hely közelében, egy kötömb által alkotott fülkében, illetve a környékén levő hasa-dékokban cseppkőbevonatos cserepeket, illetve egy fél bükki edényt gyűjtöttünk.”

A TÁRGY LEÍRÁSA

A tárgy az aggteleki Baradla-barlangból került elő, a Rókaág nevezetű helyről a Magyar Nemzeti Múzeum Baradla-kutató programja keretében.

A tárgy kívül sötét, barnásszürke színű, simított, fényezett felületű, bekarcolt díszí-tésű bomba formájú edény. Hurkás felrakással készült. A bekarcolt díszítéseket fehér inkrusztáció tölti ki. A cserépdarabok jó megtartásúak, jó állapotúak.

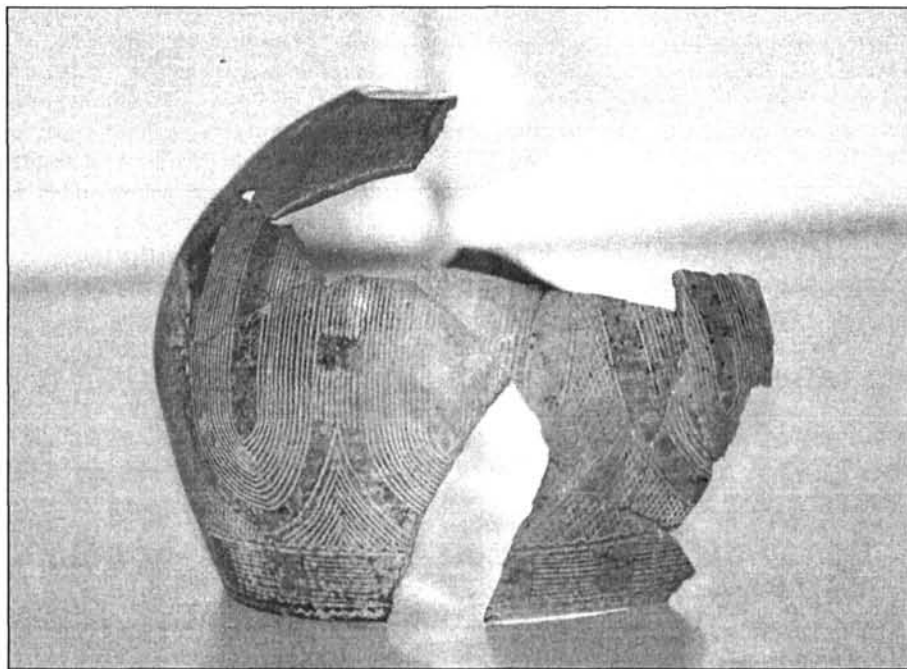
Számjelmű: 11 cm; fenékmű: 5 cm; magasság: 9,8 cm.

A tárgy kb. 70%-a hiányzik és 24 darabból tevődik össze.

RESTAURÁLÁS

Tisztítás

A tisztítást kézmeleg vízzel, puha szőrű kefével, különösen a törésfelületekre figyelve végeztem.

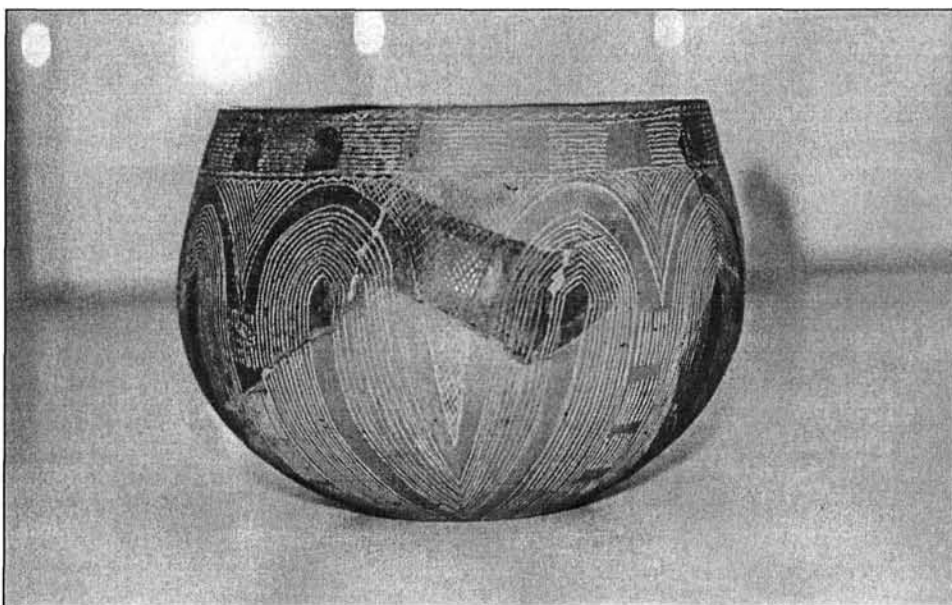
1. kép. Tisztított, ragasztott kerámia

Összeállítás, ragasztás

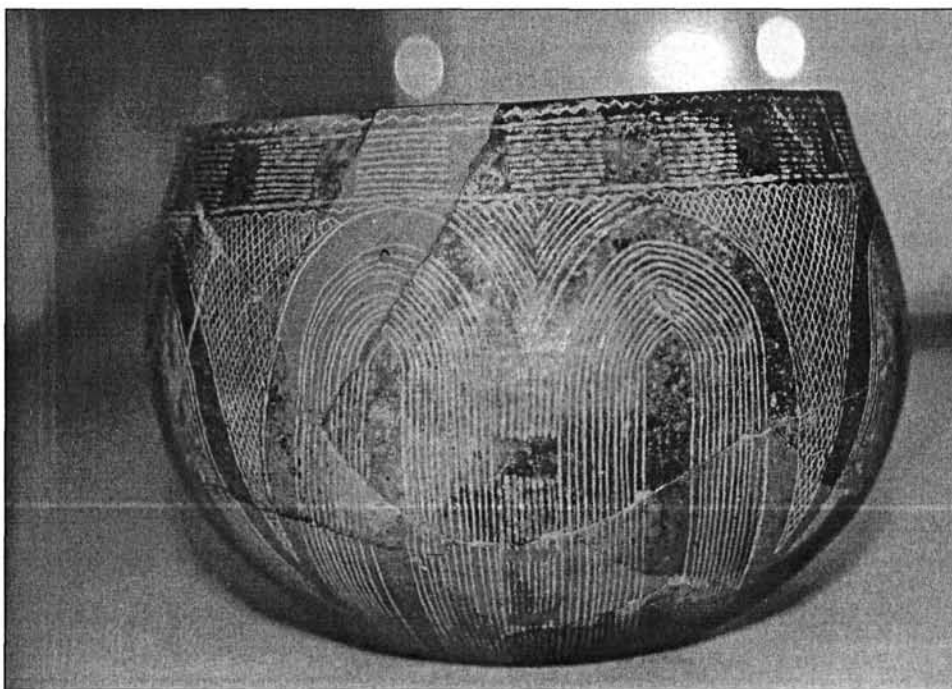
A darabokat összeválogattam, majd krétával megjelöltem. Az edény összeállítását a peremtől volt célszerű elkezdni, mivel a fenekénél nem volt elég nagy illeszkedési rész, így nem állt meg a talpán. A ragasztást PVB (polivinil-butirál) denaturált szeszes oldatával, meleg eljárással végeztem az ismert gyakorlat szerint. A ragasztás előnye, hogy bármikor szétszedhető és újra javítható az adott tárgy, vagyis az eljárás reverzibilis. A törésfelületek helyén a ragasztófoltokat oldószerrel letöröltem.

Kiegészítés

Különböző színű földfestékek hozzáadásával kikevertem az edény színének megfelelő gipszet, majd színpróbát végeztem. Miután elértem a megfelelő színt, a gipszcsészében tejfölsűrűségű gipszet kevertem. Kinyújtottam a plasztilint az edény falvastagságának megfelelően. Az edény ép oldalának belső felületéről negatívot vettem, és ezt a negatívot a legnagyobb hiányhoz helyeztem. A kiegészítés az edény hiányától függően több részletben történt. A hiányt határoló törésfelületeket bevizeztem, majd felhordtam rá a bekevert gipszet. Kötés után megfaragtam a kiegészítéseket, majd szárítás után csiszolóvászonnal finomítottam a felületet. A kiegészítések után hígabb gipsszel a darabok illeszkedésénél lévő apróbb réseket fugáztam ki.

2. kép. Az edény vonaldíszítési mintája

3. kép. Restaurált edény

Retusálás

Hogy szép összhangja legyen a vonaldíszítésnek, előrajzoltam ceruzával a mintát. Majd előbb tüvel, azután az egyenesebb részekben kartonpapír segítségével bevéstem a rajzolatot. Utána finom csiszolóvászonnal megvastagítottam. Az edény belső része fekete színű, ezért a kiegészítést befestettem, hogy belül is mutatós legyen. A belső részek beszínezése földfesték és plectoll segítségével történt. Vizes vattára fekete földfestéket szedtem föl, majd ezt plectollba mártottam, hogy ne peregjen le a gipszről, miután rátamponáltam. A külső részén a kiegészítés még nem ért el fényes szint, ezért szilikonszírral óvatosan átkentem, majd a fölösleges maradékot egy rongydarabbal áttöröltem.

Java-slatok a tárgy további tárolásához

Tárolása: az egészen vékony falú edény óvatosabb tárolást és bánásmódot igényel. Stabil pontra helyezzük, megfelelő távolságra a többi műtárgytól vagy dobozban papírvattába csomagolva tartjuk.

Az egyenletes hőmérséklet javasolt kb. 20 °C és 50–60%-os relatív páratartalom.

Szállítása papírvattával kitömve és papírvattába csomagolva, dobozban történjen.

Felhasznált vegyszerek, anyagok

Desztillált víz; PVB; denaturált szesz; modellgipsz; földfesték; plectoll.

IRODALOM

Csengeri Piroska

2001–2002 Jelentés a Baradla-barlang régészeti kutatásról.

2000 Szakdolgozat

Járó Márta

1961 Klimatizáció, világítás és raktározás a múzeumokban

Kalicz Nándor

1970 Agyagistenek, Hereditas

T. Brúder Katalin

1989 Kerámiarestaurálás. KMI, Budapest

A REGÉCI VÁR KÖRNYÉKÉNEK MÓDOSULT GAZDÁLKODÁSA A 20. SZÁZADIG

KOVÁTS KORNÉL

A regéci vár környékének története a Rákócziaktól a 20. századig

A regéci vár a Rákócziak birtokában

1602-ben kitört a viszály a valószínűleg 1285-ben alapított regéci várért és környékért, amelyből a Rákócziak kerültek ki győztesen.¹ Majd ezután a birtok Thurzó Ádámhoz kerül, akinek a halála után a regéci vár és környéke Eszterházy Miklós nádor tulajdonát képezi.

1642-ben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem előbb 160 ezer forintos ajánlatot tett a vár örökletes birtokbavételére, majd igényét alátámasztandó 1644-ben a hadai megostromolták a várat.² Ez utóbbi eseményt művében Gerő László is alátámasztja.³ Jó két esztendő múlva a vár már György fejedelem tulajdonában volt, ugyanis 1645-ben a linzi békében a Habsburg-uralkodó, IV. Ferdinánd lemondott a regéci várról. Az 1646-os gazdasági iratok alapján a terület nagy része regéci uradalom alá tartozott. Ekkor a közvetkező települések tartoztak a Rákóczi-birtokhoz: Regetzke falu (a mai Regéc), Mogioroska, vagy Sándorfalva falu (a mai Mogyoróska), Fóny falu, Vilmány mezőváros, Felseo-Novaj falu (a mai Felsőnovaj), Szántó mezőváros (a mai Abaújszántó), Marcinfalva falu (a mai Abaújszántóba beleolvadt), Tallia mezőváros (a mai Tállya), Also Vadász falu, Benye, melynek határát az elbujdosott lakosok művelik (a mai Erdőbénye), Baskó falu, Horvath falu (a mai Erdőhorváti) és Komlós, vagy Annaasszonyfalva falu (a mai Komlóskas).⁴ A települések nagy része később is egy uradalomhoz tartozott.

Ezután a várat 1659-ben I. Lipót megpróbálta pénzzel visszavenni a Rákócziaktól, sikertelenül. A regéci vár az 1670-es Wesselényi-féle király elleni összeesküvésben fontos szerepet játszott, ugyanis I. Rákóczi Ferenc névleges erdélyi fejedelem itt fogatott el, és itt tartottak fogva több császári tisztet, többek között Stahrenberg Rüdiger Ernőt. Az összeesküvés lelepleződése után Csorba Csaba szerint I. Rákóczi Ferenc csak úgy kerülhette el a kivégzését, hogy anyjának, Báthori Zsófiának a jezsuita kapcsolatain keresztül hatalmas váltságdíjat kellett fizetni I. Habsburg Lipót német-római császárnak.⁵ Ugyanakkor Joó Tibor szerint Regéc várában császári katonáknak is kellett állomásozni.⁶ A várat a császáriak elfoglalták 1685-ben, és egy esztendő múlva valószínűleg szintén a császáriak felrobbantották. A Thököli Imre-féle felkelés leverése után az uradalom a királyi kamara kezére került, míg az uradalom központja, a regéci vár a kassai generális által végrehajtott lerombolás után 1701-ben már teljesen kijáráthatatlan állapotban volt.

---

¹ Sós I., 2003. 227–228.

² Joó T., 1977. 30.

³ Gerő L., 1975. 313.

⁴ Makkai L., 1954. 382–387.

⁵ Csorba Cs., 1997. 193., a váltságdíj állítólag 300 ezer forint volt. (Benkő S., 1977. 5.)

⁶ Joó T., 1977. 30.

A vár állapota az említett robbantás után egyre romlott. A 19. század végén Myskovszky Viktor 1891-es felmérésekor még négyszintes maradványokat talált, sőt még a tornyok között elhelyezkedő épületek is 2–3 szintes maradványokkal meredeztek az ég felé. Később a toronymaradványok, helyiségfalak és a körítőfalak egyre rosszabb állapotba kerültek. A pincék egy részének boltozatai még viszonylag biztonságos állapotban voltak. Az 1980-as esztendőekben az omladékokat a gyom, a gaz, a bokrok, a cserjék és a fák lepték el, és nőtték be.⁷

Manapság újra élet költözött a regéci várba, a vár közvetlen környezetét kitisztították az előbb említett növényektől, és Simon Zoltán régész vezetésével, illetve a helyiek és középiskolás diákok közreműködésével megindultak a már 1999 nyara óta tartó ásatási munkálatok. Az ásatás előtt 1998-ban Zsuga Zsolt írta meg az addigi eredményeket egy szakdolgozatban.⁸

Tulajdonképpen a szintek mindent kizáró tisztázására az általában 3–4 méter vastag törmelék és földréteg eltávolítása után lenne esély. Természetesen kitisztításra szorulnak a nagyméretű pincék is. Továbbá a meglévő falak koronáját egy állagvédő burkolattal kellene ellátni ideális esetben. Így talán a további pusztulás is elkerülhető lenne.

A vár környékének története a 17. század végétől a 20. század elejéig

Visszatérve a regéci vár környékének történetéhez, a birtok 1694-ig volt a kamara tulajdonában. Ezt követően II. Rákóczi Ferencé lett. 1701-ben Rákóczi elfogatásával egyidejűleg a kamara lefoglalta a regéci, a szerencsi, a sárospataki és a tokaji uradalmakat. Természetesen ezek az 1703-ban kitört Rákóczi-szabadságharc alatt mind visszakerültek a vezérlő fejedelem tulajdonába.

A fegyverletétel és Rákóczi elbujdosása után a környéket még I. József német-római császár a halála előtt Trautsohn Donát Lipót német hercegnek ajándékozta.⁹ A család 1776-ig birtokolta a regéci és a sárospataki uradalmat. Ezt követően Regéc és környéke egy időre ismét kamarai igazgatás alá került. 1807-ben Bretzenheim Károly birodalmi herceg németországi birtokait a császárnak adta cserébe a regéci és sárospataki uradalmakért. Ez idő tájt a regéci uradalomhoz tartozott az arany- és ezüstmányászatáról híres Telkibánya és környéke is.¹⁰ 1823-ban a birtokot fia, Ferdinánd örökölte meg. Az ifjú herceg alig nyolc esztendővel később megházasodott, és nem is akárhogyan, ugyanis Schwarzenberg Karolinát vette feleségül, aki a későbbi konzervatív osztrák miniszterelnök lánya volt.¹¹ (Ezt ideiglenesen megsínylette a família, ugyanis az 1848-as kormány Kossuthral az élen Bretzenheimet és feleségét hűtlennek nyilvánította, és egész vagyonát elkobozta). A szabadságharc leverését követően Bretzenheimék ugyan visszakapták Regéc környéki birtokaikat, de végül 1875-ben a család kihalt. A területet ekkor báró Waldbóth-Bassenheim vásárolta meg.¹²

⁷ Joó T., 1977. 35.

⁸ Melegh Sz., 2001. 14.

⁹ II. Rákóczi Ferenc, Magyarország vezérlő fejedelme 1735. április 8-án a törökországi Rodostón örökre lehunyta szemét. (Köpeczi B., 1978. 507.) Hamvait nagy ünnepek közepette 1906-ban hozták Magyarországra, és helyezték örök nyugalomra a Kassán található Szent Erzsébet székesegyház kriptájában.

¹⁰ Katona I., 1986. 15.

¹¹ Katona I., 1986. 5–9.

¹² Takács B., 1966. 9–60.

Éghajlata

A regéci kismedence éghajlata az 500 m alatti részekén mérsékelten hűvös, mérsékelten nedves, míg az 500 m feletti részekén hűvös és mérsékelten nedvesnek mondható. Az évi csapadékmennyiség 700 mm körüli: a peremterületeken több, míg a medence alján kevesebb. Az aszály igen nagy veszélyt jelent, amit az jelez, hogy volt olyan időszak, amikor kifejezetten emiatt a mogyoróskai jobbágyok mentesültek a tized fizetése alól.¹³ Ezenkívül, főleg nyáron igen nagy a hőingadozás. Nappal olyan meleg van, mint az Alföldön, míg éjszaka viszont igen hűvös. A tél és a tavasz első fele kifejezetten hideg. Emiatt a környéken nem is szoktak melegigényes növényeket termesztani.

Talajviszonyok és ásványkincsek

A Zempléni-, vagy más néven Tokaji-hegység a Kárpátok belsejében lévő vulkáni öv utolsó magyarországi része.¹⁴ Így nem meglepő, hogy a regéci kismedence talaja legnagyobb részt vulkáni kőzet: andezit és andezittufa, illetve a vár közvetlen közelében dácit. A miocén végén mintegy 16 millió esztendeje végbemenő vulkáni keletkezést¹⁵ bizonyítja az is, hogy a posztvulkáni tevékenységek még sokáig tartottak (hidrotermális feltörések alakították ki az arany- és ezüstteléreket a telkibányai Kánya-hegy belsejében, míg máshol gejzírtömböket hoztak létre.¹⁶ Ugyanez eredményezte a Mogyoróska és Regéc környéki hévforrásos eredetű kvarcittlepeket.¹⁷ A vulkáni tevékenységek a pliocén korszak kezdetén egyre inkább megszűntek. (Kisebb vulkáni utótevékenységek még ekkor, illetve később is lezajlottak.) Ezt követően a domborzatot leginkább eróziós folyamatok alakították. A dombhátak talaja, amelyen a szántóföldek is találhatók, általában gyenge minőségű, kötött, agyagos talaj. A patakok medre mellett homokos, öntéstalaj jellegű, amely valamivel jobb minőségű az előzőnél. A Nagy-Milic hegycsoport ásványkincsei közül figyelemre méltó mennyiségben került elő a korábban már említett arany, illetve ezüst, de találtak itt piritet is. Ezen kívül perlit és kaolin is előfordul.¹⁸

A növényvilág

A növényzettel kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy már az 1930-as években a környéken (egykori Abaúj-Torna vármegye) 29 317 hektáron tölgy, 17 933 hektáros területen bükk és más lombhullató, míg 1371 hektáron fenyőerdő terült el.¹⁹ A déli hegyoldalakon és alacsonyabb tetőkön a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*) volt elterjedt.²⁰ Ez kitűnő bútorfá, de készítenek belőle farostlemezt és cellulózt, tüzelésre is igen alkalmas.²¹ Ezenkívül talpfának és dongafának sem utolsó.²² Az északi lejtőkön ellenben a gyertyános tölgyes (*Quercus petraea*-*Carpinetum*) dominált.²³ Ez a fafajta kiválóan

---

¹³ Nagy G., 2000. 19.

¹⁴ Frisnyák S., 1978. 239.

¹⁵ Nagy G., 2000. 11.

¹⁶ Frisnyák S., 1978. 239.

¹⁷ Mátyás E., 1984. 10.

¹⁸ Frisnyák S., 1983. 28–30.

¹⁹ Molnár E., 1935. 110.

²⁰ Petercsák T., 1981. 43.

²¹ Perczel Gy., 1996. 280.

²² Bulla B.–Mendöl T., 1999. 94.

²³ Petercsák T., 1981. 43.

alkalmas tüzelésre.²⁴ A hegyek közötti medencéket is tölgyesek és gyertyánosok borították. A 700 méter fölötti csúcsokon a gyertyános bükkös (Melitti-Fagetum) volt az uralkodó növény.²⁵ A bükkfából általában furnért készítenek, de hordó készítésére is kiváló.²⁶ Ugyanakkor tűzifának és hajlított bútornak sem utolsó.²⁷ Ezt még feljebb a magashegyi bükkös (Aconito-Fagetum) váltotta. Savanyú alapközetű területen a leggyakoribb a mészkerülő bükkös (Luzulo-Fagetum) és a mészkerülő tölgyes (Luzulo-genisto tinctoriae-quercetum).²⁸ Sziklás tetőkön előfordult a hárs (Tilia platyphylloides), magaskörös (Fraxinus exelsior), és a juhar (Acer campestre és Acer tataricum). A fenyőfa korábban ritka volt és általában új telepítésű.²⁹ Utóbbi cellulózkészítés és papírgyártás mellett deszkaként is sűrűn alkalmazták az építőiparban.³⁰ A vízpartok kedvelt növénye az éger, a nyár és a fűzfa volt, míg bokrok közül a leggyakoribbak a mogoró, a szeder, a berkenye, a galagonya, a málna és a boróka.³¹ Ezek leginkább a tölgyes erdők cserjeszintjén jelennek meg.³² Megtalálható az előbbieket mellett a kecskerágó (Euonymus), a som (Cornus), a fagyal (Ligustrum) és áfonya is.³³ Ezen kívül a terület virágokban is gazdag. A hóvirágtól a galambvirágon át a vitézbükkönyig és kék szirmú harangvirágig a lágyszárú növényeknek igen nagy választéka található meg itt. A terület természetesen a gombák tekintetében is változatos és gazdag. A kucsmagombától (Morchella) a galambgombákon (Russula) át a szegfűgombáig (Marasmius oreades) minden megtalálható.³⁴ Fonytól délre jellemzőek: sajmeggyes-molyhos tölgyes bokorerdő andezit változata (poae pannonicae quercetum), melegkedvelő tölgyesek (corno-quercetum) és lőszcserjések (amygdaletum nanae, crataego-cerasetum fruticosae).³⁵ A terület 90,2%-a természetes erdő, és csak mintegy 9,8%-a úgynevezett kultúrerdő és származékerdő. Az erdő aránya az összes földterülethez képest a hegyvidék belsejében lévő falvaknál magasabb. Míg Regécen 82,8%, Mogyorósán 75,9%, vagy Baskón 76,3%, addig Boldogkőváralján és Arkán 40% alatti az erdő aránya a falu által birtokolt földön.³⁶ A nagy eltérés nem meglepő, ugyanis Frisnyák szerint az első falvak az Erdővidék mikrogazdasági körzetébe tartoznak, míg az utóbbiak az úgynevezett Abaúj-Hegyalja körzetbe. (Ezeket kívül még két mikrogazdasági körzetet különböztet meg a Zempléni-hegységen belül.)³⁷

Állatvilág

A nagyvadak közül a leggyakoribbak a vadmacska, a szarvas, az őz, a vaddisznó és telepített muflon.³⁸ Szintén gyakran lehet találkozni rókákkal is, a farkasok és medvék korábbi gyakoriságára csak helységnevek utalnak. Így pl. Medvekas, Medvemarás, Farkasverem, Farkasvölgy.³⁹ A kis testű állatok közül megtalálható itt vidra, nyest, nyuszt,

²⁴ Perczel Gy., 1996. 280.

²⁵ Petercsák T., 1981. 43.

²⁶ Perczel Gy., 1996. 280.

²⁷ Bulla B., Mendöl T., 1999. 94.

²⁸ Simon T., 1984. 21.

²⁹ Petercsák T., 1981. 43–63 és Nagy G., 2000. 19–23.

³⁰ Perczel Gy., 1996. 280. és Bulla B.–Mendöl T., 1999. 94.

³¹ Csákváry A., 1939. 14.

³² Frisnyák S., 1983. 59.

³³ Frisnyák S., 1983. 59.

³⁴ Frisnyák S., 1983. 63.

³⁵ Simon T., 1984. 21.

³⁶ Petercsák T., 1981. 43.

³⁷ Frisnyák S., 1995/2. 43–60.

³⁸ Bartucz F., 1984. 43–45.

³⁹ Bartucz F., 1984. 43.

hermelin, menyét, görény, borz és mókus is. Sőt éjszaka nem ritkán még denevéreket is lehet látni. Egyébként a terület a madarászoknak is paradicsoma lehetne a változatos madárvilágnak köszönhetően. Ragadozó madarak közül megtalálható a parlagi sas, az egerészölyv, kerecsensólyom, karvaly, héja és kígyászölyv. Utóbbi nem véletlenül vert itt tanyát, ugyanis az uradalom központi területe az alsó határa a keresztes viperák előfordulásának. De ezenkívül sokféle sikló is „boldogítja” az itteniek életét. Visszatérve a madarakhoz, rengeteg énekesmadár él a környező erdőkben, mint az erdei pacsirta, cinege, erdei pinty, csuszka. A patakpartok jellegzetes madara a jégmadár, míg a fenyveseké a fenyőszajkó. Az itt előforduló hüllők közül a fontosabbak a foltos szalamandra (salamander salamander), illetve a törékeny gyík (*Anguis fragilis colchicus*).⁴⁰ A patakok viszonylag szegényes élővilágát a sebes- és szivárványos pisztráng mellett a petényi, a magyar márna és a fűg csele alkotják.⁴¹

Az erdő jelentősége, hatása a helyi gazdálkodásra

„Az erdő nem csupán egy földrészlet a rajta található faállománnyal, hanem összetett és bonyolult életközösség talajával, vízeivel, és a benne élő egymással szoros kölcsönhatásban álló mikroorganizmusokkal, növényekkel és állatokkal.”⁴² Az erdő az itt élőknek nemcsak élelmet, de tüzelőt és munkalehetőséget is biztosított. Bár a bányászattal is foglalkozók és iparúzők az év egy részében lejárta aratni, hogy megtermeljék téli élelmüket.⁴³ Ezenkívül irtással az erdőterület bizonyos részét szántófölddé lehetett alakítani. A háziállatoknak legelőt, sőt takarmányt adott. Az erdőből kivágott fa fontos mezőgazdasági és háztartási eszközöknek volt az alapanyaga. Sőt a 19. század közepéig fából épültek a lakóházak és a melléképületek is. Ezt a következő idézet is alátámasztja:

„A XVIII. században sem a kismesek, sem a parasztok házai nem épültek még téglából, hanem az erdős vidékeken boronafából, az Alföldön agyagfalból készült építmények voltak, amelyeket nád, vagy szalma borított – a cseréptető és a téglák még sokáig drága építőanyagként számított.”⁴⁴

Maguknak a falvaknak egy jó része is irtványokra települt (a környéken jó példa erre Mogyoróska, vagy a nem ehhez az uradalomhoz tartozó, de az erdőirtást a nevében mindmáig őrző zempléni település, Kovácsvágás). Ezenkívül az ott élők táplálkozásában is jelentős szerepet játszottak a környező erdőkben szedett gombák és vadgyümölcsök, de egészségük védelmében a gyógynövények is. Ezeket azonban nemcsak saját szükségletre gyűjtötték, hanem kereskedtek is vele.⁴⁵ Gyűjtötték a cserkért, a málnát, a csipkét, a mogyorót és a gubacsot.⁴⁶ Ugyanakkor – mint az Kósa Lászlónál is megjelenik – az erdőgazdálkodás által a természetnek elkövetett igen nagy mértékű tájalkítás együtt járt az árterületek előretörésével.⁴⁷ Ezt a folyók szabályozásával próbálták megoldani.

Az erdőgazdálkodás által módosult népességet és településszerkezetet, valamint növénytermesztést és állattenyésztést az uradalom központjától nem messze fekvő Mogyoróska és Regéc falvakon keresztül szeretném bemutatni. Illetve azt összehasonlí-

⁴⁰ Varga G-né, 1970. 35.

⁴¹ Frisnyák S., 1983. 63–67.

⁴² Perczel Gy., 1996. 279.

⁴³ Viga Gy., 1990. 31.

⁴⁴ Kósa L., 2002. 149.

⁴⁵ Petercsák T., 1981. 43–63.

⁴⁶ Viga Gy., 1994. 34–35.

⁴⁷ Kósa L., 2002. 136–139.

tanám két abaúj-hegyaljai településsel, az 1646-os gazdasági irat alapján szintén Rákóczi-birtokban lévő Fonnyal, illetve annak szomszédjával, Hejccével.

Népesség

Mogyoróska község első írásos említése az 1363-as esztendőből való, de a falu feltehetően már hamarabb, a 13. században alakult ki, nagyjából a regéci várral egy időben. Egyik legjellegzetesebb típusa az irtással létrejött településeknek, melyet a falu telek-szerkezete is mutat. A 17–18. század fordulóján a népessége igen alacsony volt, előfordult olyan esztendő, amikor csak kilenc telkes jobbágy élt itt, de kontinuitása valószínűleg nem szakadt meg.⁴⁸ (Valószínűleg ekkortájt, vagy ezt követően telepíthették be a falut ruszinokkal).⁴⁹ A betelepítés tényét bizonyítja, hogy az 1780-as években már 39 ház volt, illetve 262 lakos élt Mogyoróskán. Persze ehhez hozzá kell tenni, hogy a környéken még így is itt volt a legkisebb a lélekszám. A szomszédos Regécen ugyanis 281 lakos élt, míg a vizsgálatomban szereplő két abaúj-hegyaljai település, Fony és Hejce lélekszáma erősen közeledett az ezer lakos felé (1. sz. táblázat).⁵⁰

1. táblázat: Népességváltozás (fő)⁵¹

	Fony	Hejce	Mogyoróska	Regéc
1787 körül ⁵²	981	865	262	281
1850 körül ⁵³	1306	1164	310	305
1869	1136	969	294	363
1900	886	736	307	338
1930	951	776	331	336
1941	982	702	342	353
1949	956	725	350	354
1960	887	745	316	378
1965	738	616	261	282

2. táblázat: A lakosság felekezeti megoszlása (%)⁵⁴

	Fony	Hejce	Mogyoróska	Regéc
Evangelikus	0,6	0,1	–	–
Görög katolikus	7,5	0,9	93,5	–
Református	34,7	32,5	0,1	28,5
Római katolikus	55,7	65	3,9	69,2
Zsidó	1,5	1,5	2,5	2,3

⁴⁸ Frisnyák S., 1995/2, 131.

⁴⁹ Frisnyák S., 1995/1, 61.

⁵⁰ Csorba Cs., 1993. 151–152.

⁵¹ Adatok a Varga G-né, 1970. alapján.

⁵² Adatok a Csorba Cs., 1993. alapján.

⁵³ Adatok a Fényes E., 1851. alapján.

⁵⁴ Adatok a Fényes E., 1851. alapján.

3. táblázat: A lakosság felekezeti megoszlása (fő)⁵⁵

	Fony	Hejce	Mogyoróska	Regéc
Evangélikus	8	2	–	–
Görög katolikus	98	10	287	–
Református	453	378	3	87
Római katolikus	727	756	12	211
Zsidó	20	18	8	7

Mogyoróskán valószínűleg a korábbi ruszin betelepítésnek köszönhetően megemelkedett a lélekszám. Ezt a felekezeti megoszlás is tükrözte: Fényes Elek összeírásakor (1851-ben) római katolikus 12, református 3, zsidó 8, görög katolikus 287 fő.⁵⁶ Tehát összesen mintegy 310-en. Érdekes, hogy Fényes Elek összeírása alapján a másik erdőtelkes településen, Regécen valamivel kevesebben éltek (305-en).⁵⁷ Ez volt az egyetlen időszak, amikor nem Mogyoróskán éltek a legkevesebben. Viszont a regéci medence nyugati kapujában fekvő Fonyban ekkor már jóval meghaladták az ezres lélekszámot (1306-an éltek). Ebben a településben sem a pápisták voltak többségben, ugyanis 1034 református élt itt. A negyedik vizsgált településen, Hejcen is már meghaladták az ezres lélekszámot 1136 lakossal. Legnagyobb részük katolikus volt 756-an, de viszonylag sok híve volt a reformációnak, 378-an (2-es, illetve 3-as táblázat). Tehát a központi hegyvidéken, mint Fényes Elek adatai is bizonyítják, a népesség homogénebb volt az egyházi hovatartozást tekintve.

A legnépesebb település a kiegyezést követően, 1869-ben Fony volt 1136 lakossal. A másik három falu lélekszáma nem érte el az ezer főt. Sőt a két hegyvidéki település népessége együtt sem érte el Hejce 969-es létszámát. A továbbiakban is megmaradt a Fony, Hejce, Regéc, Mogyoróska népességsorrend a vizsgált korszakban. Viszont az érdekes, hogy Fony és Hejce lakossága nagy arányban csökkent a dualizmus első felében. Ez leginkább a szőlőtermelőket ekkor sújtó filoxeravész hatásának tekinthető. (Ennek köszönhető, hogy több történelmi borvidék mellett az abaúj-hegyljái borvidék is teljesen eltűnt Magyarország térképéről.) Ellenben a hegyvidéki falvaknál Regéc lélekszáma stagnált (csak nagyon kicsit csökkent), míg Mogyoróska lélekszáma nőtt. Ez részben annak köszönhető, hogy ekkor egy viszonylag békés és konszolidált időszak volt az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül, részben annak, hogy a mogyoróskai és regéci lakosok fakitermelésre épült regéci üveggyár és telkibányai porcelán-, később kőedénygyár ekkor még javában működött. A hegyvidéki falvak gyarapodása még kitarzott egészen az 1930-as évekig, noha ekkor már jó ideje sem az üveggyár, sem a kőedénygyár nem működött. Az Abaúj-Hegyljához tartozó két településen a dualizmus válságperiódusában és az első világháború után már kezdett nőni a lakosság létszáma. Ez azt jelzi, hogy a fonyiak és hejceiek találtak alternatívát a szőlőtermesztésből és borkészítésből származó jövedelmek, bevételek pótlására. A következő évtizedek érdekessége az volt, hogy amíg az abaúj-hegyljái települések egyikén, majd másikon csökkent a lakosság létszáma, addig a hegyvidéki településeken nőtt a lélekszám. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a háborús gazdálkodás miatt esetleg megnőtt a kereslet az erdőgazdálkodás termékei iránt, illetve a háborút követő kényszerű gazdasági helyzet hatott ki így a népességre. A következő időszakban pedig már megmutatkozott a rendszer erő-

⁵⁵ Adatok Fényes E., 1851. alapján.

⁵⁶ Fényes E., 1851. III., 110.

⁵⁷ Fényes E., 1851. III., 284.

szakos iparosításának népesedési következményei vagyis az említett mezőgazdaságból élő falvak lakossága erőteljesen lecsökkent. Ez a tendencia lelassult és inkább stagnál, de munkahely hiányában arra már esély sincs, hogy a régi lélekszámukat akárcsak megközelítsék.

Településszerkezet

Mogyoróska falu szerkezetére jellemző, hogy a házak csak az utca egyik (keleti) oldalán alkotnak összefüggő sort. A házakkal szemben eleinte csűrök voltak, illetve manapság már ott is egyre inkább benépesül házakkal. A faluhatár szerkezete a következő (a gazdasági épületektől kifelé haladva): belterület, kert és szántóföld, legelő, erdő, illetve hegyi rétek. Hasonló erdőtelkes szerkezet jellemző Regécre, Baskóra és Vágáshutára, amely középkori eredetre utal.⁵⁸

1784-ben a Römish Ferenc által megrajzolt földhasznosítási térkép alapján az erdő a mogyoróskai összes földterület 77,5%-át foglalta el. Egy száz évvel később 1865-ben a statisztikusok adatközlése szerint ez a szám 79,5%-ra nőtt.⁵⁹ Ekkor csak Regéc és Komlóska volt ennél a településnél erdősebb. Az 1895-ös felmérés szerint Mogyoróskának 269 hold szántó, 32 hold kert, 166 hold rétje, 91 hold legelője mellett 2154 hold erdeje volt. 1935-re annyit változott a birtokszerkezet, hogy 4 holddal csökkent az erdők aránya, viszont jobban megnőtt a szántó és a rét aránya. Majd 1965-re 70 holddal csökkent az erdő területe, 422 holdra nőtt a szántóé, a rét területe szintén csökkent, és több mint hatszorosára, 610 holdra nőtt a legelőterület.⁶⁰ Az uradalom másik központi területén, Regécen 1895-ös adatok szerint 297 hold szántó, 18 hold kert, 334 hold rét, 123 hold legelő mellett 3898 hold erdő volt.⁶¹ 1935-re az erdő területe 1 holddal csökkent, viszont nőtt a szántóé, a kerté, a legelőé, és a rété is (mert nőtt a falu össz-birtoka is.) Majd 1965-re az erdő területe ismét csökkent, nem nagy mértékben, csak bő 200 holdnyit. Jelentősen megnőtt a legelő aránya, csökkent a rét aránya, és nagyjából stagnált a szántó, a kert, és az egyéb (4. sz. táblázat).

4. táblázat: Települések birtokainak megoszlása (kat. hold)⁶²

Év	Község	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Összes
1895	Fony	1182	57	–	292	363	5152	7327
	Hejce	1095	31	77	1	239	–	1612
	Mogy.	269	32	–	166	91	2154	2835
	Regéc	297	18	–	334	123	3898	4704
1935	Fony	1302	65	55	322	735	4616	7337
	Hejce	1254	34	90	–	137	–	1648
	Mogy.	319	34	1	184	94	2150	2828
	Regéc	364	25	–	407	128	3897	4856
1965	Fony	1082	63	63	61	631	4924	6964
	Hejce	1245	73	60	1	189	1	1647
	Mogy.	422	58	–	86	610	2080	3324
	Regéc	372	27	1	154	441	3695	4737

⁵⁸ Szabadfalvi J., 1984. 46.

⁵⁹ Frisnyák S., 1995/2, 133.

⁶⁰ Varga G.-né, 1970. 385.

⁶¹ Szabadfalvi J., 1984. 48.

⁶² Adatok Varga G.-né, 1970. alapján.

A szántóföld Mogyoróska környékén két nagy tömböt képezett a telekszerkezetben. Az első nyomás az tulajdonképpen a belső kertekhez kapcsolódó Kertalja- és Csonkás-dűlőben volt megtalálható, míg a második nyomás a Kert-mellett, a Hosszú-földek, Répás-földek, illetve a Köblös-földek területeire terjedt ki. Ezen kívül kenderföldek voltak a Hosszú-földektől délre, illetve a Kun-hegyen.⁶³

Az erdőtelkes településekkel szemben más szerkezetűek az Abaúj-Hegyalja községei, mint Fony, Hejce. 1895-ben az erdőterület nagysága Fonyban ugyanakkora, valamivel több, mint az erdőtelkes településeknél, viszont szántó és kert többszöröse a hegyvidéki településekének. Ez részben annak köszönhető, hogy Fony mintegy átmenetet képezett a síkság és a hegyvidék között, így itt viszonylag magas maradt az erdőszültség nagysága. Viszont, ha a százalékos elosztást is megfigyeljük, akkor azért érzékelhető az erdőtelkes települések fölénye. Ott majdnem mindig nagyobb az erdőszültség aránya (5. sz. táblázat). Hejcen még simább a helyzet, ugyanis erdeje alig van (pontosabban ekkor nincs), viszont szántóban és kertben bővelkedik a terület. A szőlők aránya majdnem megegyezik, de ez leginkább a Fonyt és Hejcért sújtó filoxeravésznek köszönhető, egyedül Hejcen volt egy kevéske. Míg a rétek hegyvidéki nagyobb aránya (Mogyorósának és Regécnek együtt kétszer annyi réteje volt ekkor, mint a két abaúj-hegyaljai településnek) nemcsak arra enged következtetni, hogy ott rosszabb a talaj minősége, hanem arra is, hogy inkább az állattartásra rendezkedtek be az itt élő emberek.

5. táblázat: A települések birtokainak megoszlása %-ban⁶⁴

Év	Község	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb
1895	Fony	16,1	0,8	–	4	4,95	70,3	3,85
	Hejce	67,9	1,9	4,7	0,06	14,8	–	10,64
	Mogy.	9,4	1,1	–	5,8	3,2	75,9	4,6
	Regéc	6,3	0,3	–	7,1	2,6	82,9	0,8
1935	Fony	17,7	0,9	0,7	4,4	10	62,9	7337
	Hejce	76,1	2,1	5,4	–	8,3	–	1648
	Mogy.	11,3	1,2	0,03	6,5	3,3	76	1,67
	Regéc	7,5	0,5	–	8,4	2,6	80,25	4856
1965	Fony	15,5	0,9	0,9	0,9	9	70,7	6964
	Hejce	75,6	4,4	3,6	0,1	11,5	0,1	1647
	Mogy.	12,6	1,7	–	2,5	18,3	62,6	2,3
	Regéc	7,9	0,6	0,02	3,3	9,3	78	4737

1935-re Fonyban az erdőterület aránya erősen csökkent, míg a szántó, a kert és a rét aránya nőtt, újra visszatértek a vidéken a szőlőtermesztéshez. De ami a legszembeötlőbb, hogy a legelők aránya több mint a kétszeresére nőtt. Tehát a számarányok alapján olybá tűnik, hogy a településen a mezőgazdaságnak az állattenyésztési ágazata került előtérbe. Ezzel ellentétes folyamatok zajlottak le ekkorra Hejcen. Itt ugyanis nőtt a szántó, a kert és a szőlő területe, és csökkent az egyébként sem nagyarányú rét (ez gyakorlatilag megszűnt), illetve legelő. Erdejük továbbra sem volt. Itt pedig a mezőgazdaságnak inkább a földművelés, kertművelés ágazata hódított.

1965-re Fonyban valamelyest nőtt az erdők, illetve a szőlők száma. Erőteljesen csökkent viszont a szántó, rétek és legelők, valamint kevésbé a kerteké.⁶⁵ Itt tehát igen-

⁶³ Frisnyák S., 1995/2, 134.

⁶⁴ Adatok Varga G.-né, 1970. alapján.

csak érezte hatását a nehézipart előtérbe helyező gazdaságpolitika, ugyanis ekkorra tehető a falu elnéptelenedése is. A szomszédos Hejcéen viszont 1965-re inkább csak a mezőgazdasági ágak súlypontja tolódott el a kertművelés és legeltetés felé, amit jelez előbbiek területének térnyerése mellett az is, hogy nagyon visszaesett a szőlők birtokolta rész, illetve kevésbé a szántóföldeké. Az erdő és a rét területe igaz, hogy nőtt, de az egy-egy holddal egyikük sem volt számottevő.

Növénytermesztés

A központi területen, Mogyorósán és Regécen az említett talajviszonyoknak és éghajlati adottságoknak köszönhetően és alapos trágyázással burgonya jól termeszthető, míg búza inkább csak elfogadható mennyiségben terem. A gabonák közül leginkább a zab és rozs, valamint az őszi búza és árpatermesztésnek kedveznek a természeti adottságok. Manapság rozsot elvétele után ültetnek, míg a többi is csak erősen lecsökkent mennyiségben. A kukoricának nem kedvez az éghajlat, ezért igen visszafogott mennyiségben ültetnek csak. Igen jók még a természeti adottságok a burgonya és káposzta számára, de ezek vetésterülete is igen lecsökkent. Ipari növények közül napraforgót keveset vetettek, mivel az éghajlat nem igazán kedvez neki, viszont régebben kendert termesztettek a patak völgyekben, a medrek mentén. Utóbbiból kiváló zsákokat lehetett készíteni, és kötélkészítésnél is alkalmazták.

Egészen más a helyzet az Abaúj-Hegyaljához tartozó Fony és Hejce településeken, ahol igen szépen termelt a gabona (búza), amelyet Kassán, valamint Szepes és Sáros vármegyékben értékesítettek. Természetesen emellett más növényt is termesztettek, mint tengerit, sörárpát, burgonyát, lent és kendert is. Persze nem olyan mennyiségben, mint búzát. Ezen túlmenően a takarmányt, a zöldszélféléket és a főzelékféléket is helyi szükségleteket meghaladó szinten termelték.⁶⁶

A központi hegyvidéken a gyümölcsök közül leginkább szilvát termelnek, de alma-, körte- és cseresznyefák is szép számmal találhatók a területen. A szilvák közül igen elterjedt a beszteerci, a debreceni muskotályos, duránci, a ringló és a kökényszilva. Almák közül megteremnek a nyári almák, a sóvári és az aranyparmint. A körtefák jól teremnek szintén, viszont termésük bizonytalan. Barackfák Mogyorósán csak a „Felvégen” teremnek, ahol a Kun-hegy északról védi őket. Szőlőből csak a házak melletti tornácoknál termelnek, és ott is korán érő, direktermő fajtákat, mivel az éghajlat igazán ennek a növénynek sem kedvez. Ebből általában otthon fogyasztott asztali bort készítenek. Az éghajlat miatt hasonló a helyzet a szomszédos Regécen is. Fonyban és Hejcéen több szőlőt termesztenek, és fontosabb szerepet tölt be a borászkodás, ezt bizonyítja a szőlőterületeik nagyobb mivolta is. Ellenben az is igaz, hogy a hegyaljai borokkal az ottaniak sem vehetik fel a versenyt. A bort általában úgynevezett lyukpincékben tárolták.⁶⁷ A gyümölcsök közül a szőlő mellett itt a cseresznye, a meggy és a kajsziabarack a legkedveltebbek.⁶⁸ Igen fontos termék volt a gyümölcsből és a törkölyből készített helyi pálinka is.⁶⁹

Mint általában a hegyvidéki falvak lakosságánál itt is jelentős az erdei gyümölcsök (málna, szeder, som, vadalma, vadvadkörte, vadszilva) és gombák gyűjtése.⁷⁰ Utóbbiak

⁶⁵ Varga G.-né, 1970. 177.

⁶⁶ Frisnyák S., 1995/2, 54–55.

⁶⁷ Ikvai N., 37.

⁶⁸ Frisnyák S., 1995/2, 54–55.

⁶⁹ Ikvai N., 37.

⁷⁰ Ikvai N., 38.

közül legfontosabbak a pöfetegek (*Lycoperdon*), a csiperkék (*Psalliota*), a tölcsérgombák (*Clitocybe*), a pereszkék (*Tricholoma*), az őzlábgombák (*Lepiota*), a galambgombák (*Russula*), a kucsmagombák (*Morchella*) és a tinórúk (*Boletus*, ezeket a helyiek vargányának is szokták nevezni).⁷¹ Ezeket osztrón szárították, és általában nagyrészt elraktározták télire. Ez volt ugyanis a mogyoróskaiak hagyományos karácsonyi ételeinek az alapja.

Állattenyésztés

A mogyoróskaiaknál, regécieknél, valamint a két nem hegyvidéki településen is állattenyésztésben a szarvasmarha volt a legelterjedtebb. Utóbbit jelzi, hogy az abaúj-hegyaljai mikrogazdasági körzet szarvasmarha-állománya mintegy 6000 állatot számlált.⁷² A belső terület klímája és természeti adottságai egyébként sokkal jobban kedveznek az állattenyésztésnek, mint a növénytermesztésnek. A falu legelői, rétjei igen alkalmasak az állatok tartására, egyedül a kukorica, mint takarmánynövény termelésének nem felel meg az éghajlat. Híres volt az itteni erős ökör, amellyel fát, sőt és szenet is fuvaroztak. Az állományt a harmincas évekig szürke magyar marhák alkották, majd egyre jobban elterjedt a magyartarka és a szimentáli (kb. két évtizeddel később szürke magyar marha már alig volt a faluban).

Az ökör igavonó szerepét a ló vette át, míg a magyar tarkával inkább tejtermelésre álltak át. A falu lóállománya jellemző, hogy mindig kisebb volt, mint a szarvasmarháké. Leginkább szállításra és közlekedésre használták, inkább fogatolták, mint hátára ültek. Sportolásra alkalmas lovat nem tenyésztettek. A sertésállomány már jelentősebb volt, mint a lovaké. Ezt az is elősegítette, hogy jó makkoltatásra alkalmas erdők álltak a helyiek rendelkezésére. Az 1960-as évekig a mangalicát tartották. Az itteniek juhászattal is foglalkoztak. A II. világháború után – a falusiak elmondásai szerint – mintegy 250 juhot tartottak. Manapság már nem foglalkoznak juhokkal. A méhészkedéshez a környéken viszonylag jók az adottságok (állítólag a legjobbak az Alföld akácosai után), ennek megfelelően az évi méztermésben is jobbak az alföldiek, de az ittenire sem lehet panasz, amit jelez, hogy manapság a faluban többen is foglalkoznak vele. A baromfitartás is jellemző a falura. Leginkább a tyúkot, kacsát és libát kedvelik.

Abaúj-Hegyalján a lótenyésztés leginkább a fuvarosfalvakra volt jellemző, de ezek közé sem Fony, sem Hejce nem tartozott (a néha több mint 100 lovukkal).⁷³ Emellett a két hegyaljai falu juhállománya sem volt a legnagyobb, amit mutat, hogy nem tartoztak az öt legnagyobb juhlegeltető község közé,⁷⁴ bár Fonynak 200 juhnál kevesebbje sosem volt, azért az érdekes, hogy Hejce juhállománya ingadozik a 0 és 500 feletti értékek között.⁷⁵

A mogyoróskaiak életében fontos szerepet játszott a vadászat, amelyet jelez, hogy ezt a tevékenységet (talán nem is véletlenül) meg kellett szigorítani a földesúrnak 1701-ben.⁷⁶ Ezzel a birtokos az illegális prémkereskedelmet akarta visszaszorítani, ugyanis az erdőkben hiúzra, medvére, szarvasra és menyétre is vadászhattak. A puskával történő vadászat csak a világháborúk után terjedt el. A halászat feltételei kevésbé voltak jók, mivel a környező patakok igen aszályos nyarakon napokra kiszáradhattak.

⁷¹ *Frisnyák S.*, 1983. 63.

⁷² *Frisnyák S.*, 1995/2. 55.

⁷³ *Varga G.-né*, 1970. 177, 228.

⁷⁴ *Frisnyák S.*, 1995/2. 55.

⁷⁵ *Varga G.-né*, 1970. 177, 228.

⁷⁶ *Nagy G.*, 2000. 42.

Mint már említettem, a mezőgazdaság előbb említett ágainál fontosabb szerepet töltött be a helyiek életében az erdőgazdálkodás. Ennek helyi dominanciáját segítették elő a már említett természeti adottságok, mint éghajlat, talajviszonyok, illetve az azon megtelepedő növényzet. Ehhez hozzájárult még a helyi birtokosok céltudatos gazdaság-szervező tevékenysége is, leginkább a Rákócziaké (üvegghuta létesítése Regécen, hordókészítés), valamint a Bretzenheimké (az előbbieket folytatása, illetve a kőedény- és porcelángyár megalapítása az akkor a regéci uradalomhoz tartozó Telkibányán).

Az itteniek mezőgazdaságának gyengeségét jelzi az a tény, hogy mihelyt a domináns ágazat, az erdőgazdálkodás itt hanyatlásnak indult (a 20. század elején bezárt az üveggyár és a kőedénygyár, majd később más anyagok előretörése miatt értékét veszítette a fa alapanyag), magával döntötte a nyomorba a hegyvidéki falvakat, mivel ezek csak növénytermesztésből itt nem tudnak megélni. Ezeknek a falvaknak a kiút keresése ma-napság is zajlik, inkább kevesebb, mint több sikerrel.

IRODALOM

Bartucz Ferenc

1984 A tájvédelmi körzet vadállománya In: *Szeremley Szabolcs* (szerk.) Zempléni Tájvédelmi Körzet, Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Észak-Magyarországi Felügyelősége, Miskolc

Benkő Samu (vál.)

1977 II. Rákóczi Ferenc Fejezetek a Vallomásokból, Kriterion Kiadó, Budapest

Bulla Béla–Mendöl Tibor

1999 A Kárpát-medence földrajza, Lucidus, Budapest

Csikváry Antal

1939 Abaúj-Torna vármegye, Vármegye Szociográfiák Kiadóhivatala

Csorba Csaba (szerk.)

1993 Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek), Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

1997 Regélő váraink, Magyar Könyvklub, Budapest

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára I–IV. Pest

Frisnyák Sándor

1995/1 Magyarország történeti földrajza, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

1995/2 Tájak és tevékenységi formák, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Miskolc–Nyíregyháza

Frisnyák Sándor (szerk.)

1978 Magyarország földrajza, Tankönyvkiadó, Budapest

1983 Zempléni-hegység turistakalauz, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Idegenforgalmi Hivatal, Miskolc

Gerő László

1975 Várépítészetünk, Műszaki Kiadó, Budapest

Ikvai Nándor

- 1981 A földművelés jellemzői a Zempléni-hegységben In: *Szabadfalvi József, Viga Gyula* (szerk.) Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről, Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Joó Tibor

- 1977 A regéci vár. In: Herman Ottó Múzeum Közleményei, 16.

Katona Imre

- 1986 Az első magyar porcelángyár, Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Kósa László (szerk.)

- 2002 Magyar művelődéstörténet, Osiris, Budapest

Köpeczi Béla

- 1978 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig, Akadémiai Kiadó, Budapest

Makkai László

- 1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, Akadémiai Kiadó, Budapest

Mátyás Ernő

- 1984 A tájvédelmi körzet geológiai jellemzése In: *Szeremley Szabolcs* (szerk.) Zempléni Tájvédelmi Körzet, Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Észak-Magyarországi Felügyelőség, Miskolc

Melegh Szabolcs

- 2001 A regéci vár topográfiája a 17. századi inventáriumok alapján, (Consulens: dr. Feld István, tanszékvezető egyetemi docens), Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék, Miskolc

Molnár Endre

- 1935 Abaúj-Torna vármegye, Magyar Városok Monográfiája Kiadó Hivatal, Budapest

Nagy Gábor

- 2000 Mogyoróska és környékének történeti és földrajzi vizsgálata a XVIII. századtól a második világháborúig, (Consulens: dr. Frisnyák Sándor, tanszékvezető egyetemi tanár), Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszék, Nyíregyháza

Perczel György (szerk.)

- 1996 Magyarország társadalmi és gazdasági földrajza, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Budapest

Petercsák Tivadar

- 1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében; In: *Viga Gyula, Szabadfalvi József* (szerk.) Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről, Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Simon Tibor

- 1984 A növényvilág és termőhelyi viszonyai. In: *Szeremley Szabolcs* (szerk.) Zempléni Tájvédelmi Körzet, Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Észak-Magyarországi Felügyelősége, Miskolc

Sós István

- 2003 A regéci vár tisztviselői és lakóinak élete a 17. század első felében In: *Veres László, Viga Gyula* (szerk.) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII., Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Szabadfalvi József

- 1984 Zemplén népéletéből. In: *Szeremley Szabolcs* (szerk.) Zempléni Tájvédelmi Körzet, Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Észak-Magyarországi Felügyelősége, Miskolc

Takács Béla

- 1966 A Zempléni-hegység üveghutái, Műszaki Kiadó, Budapest

Varga Zoltán

- 1984 A tájvédelmi körzet állatvilága. In: *Szeremley Szabolcs* (szerk.) Zempléni Tájvédelmi Körzet, Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Észak-Magyarországi Felügyelősége, Miskolc

Varga Gáborné

- 1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára, Miskolc

Viga Gyula

- 1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon, Debrecen

Viga Gyula (szerk.)

- 1994 Borsod-Abaúj-Zemplén megyekönyv, Miskolc

EGY ANGOL LADY, AKIBŐL MAGYAR HONLEÁNY LETT

Emléklapok

vitéz Vásony Sándorné Ayshford Wood Florence életéről

É. KOVÁCS LÁSZLÓ

Mottó: *Lánykoromban, mikor a birtokunkon lovagoltam, egyszerre hallottam ezt a szöveget: Neked egy messze, különös országba kell elmenned, s hősnék kell lenned!*

Bevezető

Dél-Gömör négy kis falujában – Keleméren, Gömörszőlősen, Zádorfalván és Serényfalván – 1933–1943 között működött a vitéz Vásony Sándorné született Ayshford Wood Florence angol származású hölgy által létrehozott Búzavirág Falugárda gyermek-ifjúsági jóléti és kulturális szervezet. Vásonyné misszióját 1943-ban, tízéves működés után betiltották. Gyűjtőmunkámat megnehezítette, hogy a szervezet írásos emlékei és felszerelési tárgyai a betiltás során eltűntek. Ezek egy részét összeszedték, a többit őrzőik semmisítették meg. A hatóság írásos anyaga Gömör vármegye egykori székhelye, Rimaszombat levéltárában maradt. Az ottani átszervezés közben később továbbvitték, nyoma veszett. Írásos anyag hiányában leginkább a Búzavirág Falugárda volt tagjainak emlékezéseire kellett támaszkodnom. Közülük olyanokat kívántam megszólaltatni, akik a falusi szervezetekben Vásonyné kijelölt tisztségviselői voltak. Másrészt pedig olyanokat, akiket képesnek ítéltam arra, hogy Vásonyné gyermek-ifjúsági szervezetének jóléti, pedagógiai és kulturális jelentőségét értő módon, tárgyilagosan elemezzék. Nyilvánvaló volt, hogy ezekről széles körben elfogadható, egyértelmű értékelést hat évtized múltával sem lehet adni.¹

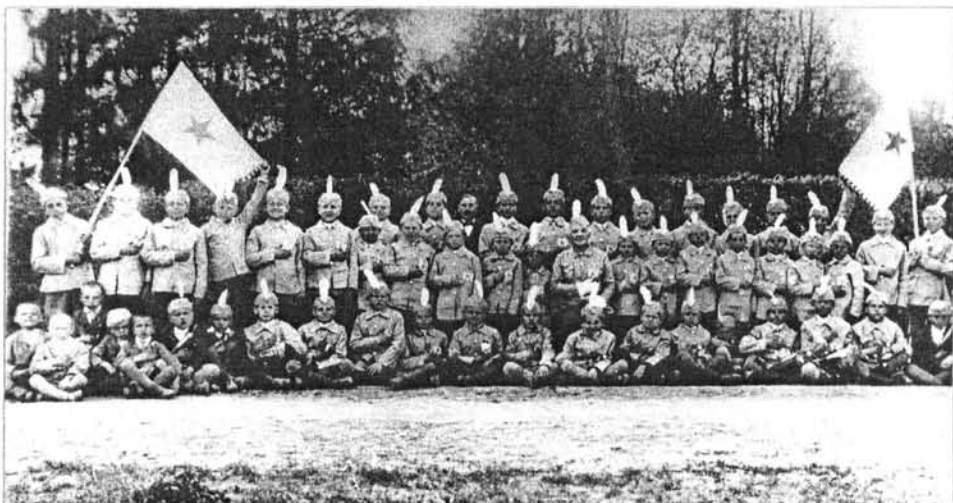
Vásonyné bemutatását Kosztolányi Dezső egy vele készült interjúban így kezdi: *Ilyen jelenségekkel csak Dickens idilli regényeiben lehet találkozni... Minden megpróbáltatás és viszontagság után is egyensúlyozott, derült kedély.* (Ember és világ Pesti Hírlap, 1931.) Sajnálatos, hogy a hátralevő éveiben is sok megpróbáltatást kellett elszenvednie. Vásonyné – akinek egész életútját a társadalom szolgálata és a jótett hatotta át –, közéletünk akkori vezetőitől (egyre megy, hogy nyugati, a későbbiek a keleti orientáció megzavarodott, szélsőséges hívei voltak) nemhogy tiszteletet, megbecsülést kapott volna. Ellenkezőleg, ezektől olyan sok zaklatást, testi és lelki szenvedést kellett eltűrnie, ami végleg elűzte arcáról a Kosztolányi által megfestett mosolyt és derűt.

---

¹ 1987-ben egy 30 oldalas dolgozatot írtam a Búzavirág Falugárdáról, főképp az említett, régen volt tagok visszatekintése felhasználásával. Ezt követően is igyekeztem a szervezetről és annak létrehozójáról minden elérhető információt, adatot megszerezni. Jelentős, hűzópótló anyagot kaptam az Országos Széchenyi Könyvtár Lap és Kézirattárából. Bővült, 13-ra nőtt azok száma is, akik emlékezéseiket írásban megküldték. Köztük az is, aki a szervezet betiltását szorgalmazó személy kilétét is felfedte. Kegyelettel említem Jakab Sándort (Poroszló, 1920. Budapest, 1992.), aki a Vásony család felkutatásában, és egyéb források feltárásában fáradozva volt a segítségemre.

Vitéz Vásony Sándorné Ayshford Wood Florence életútjának jelentősebb adatai

1874. Született Anglia, Devonshire grófságának Uffculm nevű falucskájában, földbirtokos családban. Apja Arthur Ayshford Wood, anyja Julia Palmer. Tízen voltak testvérek.
1910. Magyarországra jön.
1912. Férjhez megy monoszlói Vásony Sándorhoz.
1914. Férje az I. világháború kitörése első napjaiban tartalékos tisztként bevonul. A balkáni fronton szolgál, ahol súlyos betegségbe esik.
1914. Vásonyné önkéntes vöröskeresztes ápolónői szolgálatra jelentkezik. A Drina partjánál, Dvornik környékén lép szolgálatba.
1920. Pálma lánya meghal. Megszületik György nevű fia.
1921. Férje a fronton szerzett betegségben meghal.
1921. Férje posztumusz kitüntetése. Vásonyné „nemzetes asszony” címet kap.
1929. A hazai lapokban megjelennek magyarra fordított versei. Ezeket a rádió is több alkalommal műsorára tűzi.
1930. Számos esetben vendége Putnoky Móric keleméri földbirtokosnak, az Országgyűlés háznyagának.
1931. Kosztolányi Dezső, írásainak egyik fordítója Vásonynéval interjút készít. Megjelent a Pesti Hírlapban, Ember és világ címmel.
1933. Kelemér községben megalakítja a Búzavirág Falugárda gyermek-ifjúsági szervezetet. Tagjai uradalmi cselédek, zsellérek és kis számban parasztcsaládok gyerekei.
1934. December 4-én Gömörszőlősen is megszervezi a helyi csoportot.
1935. A helyi vezetők, papok és tanítók meghívják a szomszédos Zádorfalva és Serényfalva községekbe. Kérésükre szintén helyi csoportokat alakít.
1936. Búzavirág Csokor néven mind a négy faluban lánycsoportot szervez.
1938. A Búzavirág Falugárda 50 tagja 3 napos budapesti tanulmányúton vesz részt. A szorgalmas és jó magaviseletű fiúkat, falunként egy rajt a nevelők segítségével válogatja ki.
1938. Kirándulás a visszatért Felvidékre.
1939. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának látogatása, népünnepegy, szemle és felvonulás Serényfalván.
1940. Gömörszőlősen megalakul a Református Keresztény Ifjúsági Egyesület. A szervezetéből „kinőtt” fiúkat átadja a KIE-nek.
1940. A nagyobb fiúkból számosan kerülnek falucserkész vezetőképző, tisztképző táborokba és népfőiskolákra.
1943. A putnoki járás főszolgabírája a Búzavirág Falugárda működését Gömör vármegye alispánja jóváhagyásával betiltja. Vásonynét kitiltják a megye területéről.
1944. A főváros ostroma alatt 71 évesen önkéntes ápolónőként dolgozik a Vöröskeresztnél. Szolgálat közben combnyaktörést szenved. Élete végéig fekvőbeteg marad.
1945. Lakását kifosztják.
1948. Lakását elkobozzák. 48 órán belül az otthon elhagyására kényszerítik. Hordágyon viszik el.
1949. Elhunyt.
- György fia ny. bankigazgató, i. ü. jogtanácsos, számos jogtudományi könyv szerzője. Négy unokája és nyolc dédunokája él Budapesten.

1. kép. A Búzavirág Falugárda keleméri és gömörszőlősi csoportjának tagjai, középén a vezető, vitéz Vásony Sándorné, 1935. (Fotó: Gál Géza, közművesmester)

Vásonyné Búzavirág Falugárdájának indulása Keleméren

1943 nyarán történt. Egy lenszőke hajú, magas termetű, 50 év körüli hölgy igen csak magára vonta a lakosság figyelmét azzal, hogy az uradalmi cselédség és a zsellércsaládok fiúgyermekait maga köré gyűjtve kulturális és sport foglalkozásokat rendezett számukra. Ezek programja igen változatos volt. Eleinte több volt a játékos együttlét. Amikor úgy látta, hogy a fiúk megszokták, megszerették az általa összehozott közösséget, mind több szellemi foglalkozást is szervezett: verset, hazafias dalokat, népdalokat tanultak. Volt ügyességi verseny, alaki és menetgyakorlat. Kedvelt volt a ritkán tartott kirándulás.

Rövid idő elteltével köztudott lett, hogy a hölgy a legbefolyásosabb keleméri földbirtokos, Putnoky Móríc országgyűlési képviselő, parlamenti háznagy vendége, származását tekintve angol, egy elszegényedett földbirtokos özvegye. Ismertté vált az is, hogy a hölgy leereszkedését, humanitárius tevékenységét vendéglátói nem jó szemmel nézik. Eleinte a nevét sem tudták, „angola asszonyként” emlegették. Mit sem törődött azzal, hogy vendéglátója és a többi „uraság” hogyan vélekedik felőle, mind több időt töltött a gyerekek, később a szülők és a felnőtt lakosság között. Életkörülményeiről szokatlan alaposan kívánt tájékozódni. A rászorulókat élelmet, egy-egy ruhadarabot és egyéb ajándékot kaptak tőle.

Putnokyék és vendégük kapcsolata egy év múltával annyira megromlott, hogy látogatásai alkalmával már fel sem kereste őket, a gyermekek szüleinél keresett szállást. Leginkább Hován Lajos ácsmesternél, a miskolci deszkatemplom kivitelezőjénél, vagy a zsellér Várady Józsefnél szállt meg. Mindkét helyen nagy megbecsülésben volt része. Évente több alkalommal le-látogatott Kelemérré. Fiúcsoportjával a közülük kijelölt helyettesével levelezve tartotta a kapcsolatot.

Lépésről-lépésre kialakult egy sajátos szervezeti forma, ami a cserkészethez hasonlított leginkább. Neve Flóra vitéz Vásonyné Búzavirág Falugárdája. Nevének kezdőbetűi álltak a később adományozott zászlón és az egyenruhákon is. A csoport élén a

helyettese (a parancsnok) állt. Ezt a tisztséget Gál Miklós, egy igen eszes, tehetséges zsellérfiú viselte. Neki is volt helyettese, Forgon László, az uradalmi juhász fia.

Később, amikor a Búzavirág Falugárda felszerelését átadta, ezek gondozását számos tisztségviselő és felelős látta el. Érkezését levélben jelezte. Fogadására Putnokra gyalogoltak a gárda tagjai. Az ajándékkul hozott felszerelést az állomáson egy csacsifogatra rakták. Testőreivel ő is gyalog tette meg az utat, Putnoktól Kelemérig, a Szörnyű-völgyön táborozó fővárosi cserkészekkel rögtönzött találkozót, pihenőt tartva.

A Búzavirág Gárda kisebb kiadásait a *kassza* ellátmánya fedezte. – A pénz kezelése megtisztelő, bizalmas munka! – Ezzel az intellemmel bízta meg a felelőst, Rássi Sándor. Ismertette a pénztáros tennivalóit és az ellátmány felhasználásának rendjét: ebből kell fedezni a barkácsfelszerelés pótlását, a szegény gyerekek iskolai felszerelésének költségeit, az elsősegély-felszerelés feltöltését, a beteg társak meglátogatása alkalmával vett ajándék árát és a levelezés költségeit. Az ellátmány induló egyenlege 20 pengő volt.

Mintegy százkettenyi volt a kis könyvtár alapját képező állomány. Főképp ifjúsági könyvekből állt. A könyvek száma később bő kétszeres lett. A könyvtár őre Várady Zoltán lett. (Felnőttként üzemmérnök lett Gyöngyösön.)

Az elsősegélynyújtás tennivalóiról szóló könyvecske, és a láda átadása alapos eligazítás, kioktatás közepette tartott. Ezt mindenkinek tudnia kell! Az egészségőr Hódos Laci, a putnoki Polgári Iskola tanulója lett. Jeles tanuló volt, nagy odaadással látta el a feladatát. Igen hasznos dolog volt ez a felszerelés, melyben alkohol, jód, többféle kötszer, meghűlés és fejfájás elleni gyógyszer volt.

A Búzavirág Falugárda múzeuma

Nagyanyáink kelengyészládájához hasonló, behelyezhető betétekkel ellátott díszes asztalosmunka volt, gondosan festett búzavirág, búzakalász és mezei virág motívumokkal. Az emlékkörző hajlam erősítése volt a célja Vásonynénak, amikor elmondta, hogy ebbe a ládába kerül a legjobb napló, a legjobb barkácmunka, a levelezés és minden, amit őrizni kell. Van itt néhány szép könyv is, ezekből megismerhetitek az *igazi* múzeumok kincseit. Ezeket nem sorolom a könyvtár állományába. A múzeum őre Faggyas Laci, a helyi malomtulajdonos polgári iskolás fia lett. A szomszéd községbeli csoportok megalakultával a múzeum a csapatok és lánycsoportok közös gyűjteménye lett.

A fiúk kezűgyességének fejlesztését egy jól felszerelt *barkácskészlet* és a hozzávaló anyag szolgálta. A készlet gondozása, az anyag és a mintadarabok kiadása a barkácmester feladata volt.

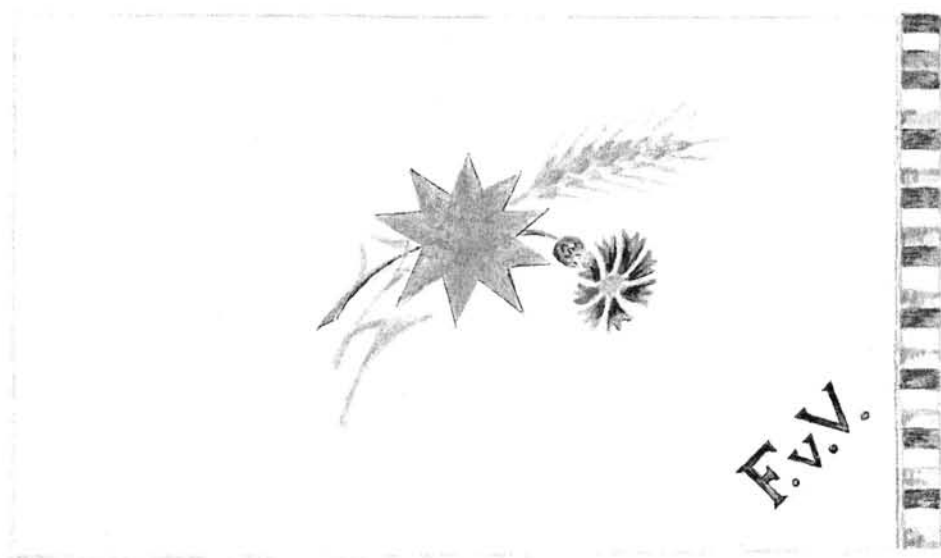
A tisztségviselők kijelölése és a felszerelés átadása után zászlóbontás következett. A zászló alapszíne fehér volt, középen kék csillag, ezen átfelő búzavirág és búzakalász. Szegélydísz piros, fehér, zöld. Bal alsó sarkában Vásonyné monogramja, F.v.V. A zászló jelrendszerét Vásonyné így fogalmazta meg: *a fehér alap emlékeztessen a lélek tisztaságára, a csillag vezéreljen ezen az úton és adjon reményt egy jobb jövőre. A csillag jelképe legyen annak is, hogy minden ember testvérünk. A nemzeti szín szegélydísz arra emlékeztessen, hogy magyar hazánk gyermekei vagyunk.*

A csapatgyűlés ünnepélyes fogadalomtétellel, majd felvonulással végződött.

Búzavirág Falugárda Gömörszőlősen

Kelemért és Gömörszőlőst csupán két kilométer választja el egymástól. Sokkal több, ami ezt a két falut összeköti. Református eklézsiái két évszázada társegyházak.

2. kép. A Búzavirág Falugárda zászlója

Közös a közigazgatás. A múlt század elejéig még az iskola is közös volt. A két falu legényei, lányai szórakozni, barátkozni vasárnaponként összejártak. A lakosság a templomi istentiszteleteket is kölcsönösen látogatta.

A két falu iskolásgyermekai, ugyan úgy az ismétlősök is gyakran találkoztak egymással. Így tudtak a Vásonyné által szervezett Búzavirág Falugárda működéséről. Oda-oda szegődtek, amikor a kelemériek összejövetele tartott. Vásonyné, amikor megtudta, hogy a szomszédos faluból valók, elhatározta az itteni csoport megalakítását. Erre egy fél év elteltével, 1934. december 14-én került sor. Előzetesen a szülők beleegyezését és a helyi néptanító támogatását kérte. Vásonynét mintegy húsz fiú várta. Az első összejövetelen a keleméri csoport tagjai is jelen voltak. Ők egyenruhában feszítettek, az új csapat tagjai, újoncként *civilben* voltak. A beöltözés csak a következő tavaszon történt. A fiúk felsorakoztak, Vásonyné a szervezet alapszabályát felolvasta, ők hangos fogadalmat tettek, hogy azt betartják. Ezt követően beszédet tartott kinyilvánítva, hogy a fiúkat a Búzavirág Falugárda tagjai sorába fogadta.

Május első vasárnapján Gömörszőlőstre megérkezve látogatását sétával kezdte. Gyermekei kíséretében bejárta a falut. Nagy érdeklődéssel nézegette a fatornácos kő- és téglaoszlopos házakat, értő emberként gyönyörködve bennük. Különösképp tetszett a falu közepén lévő kis téren, a patak túlsó oldalán álló 1882-ben épült kőoszlopos ház. – Nagyon szép ház! Ki a gazdája? – kérdezte. A nevelőapámé – felelt Varga Géza, Babus Szabó Pálé. Ez a ház lett Vásonyné szálláshelye. Ettől kezdve Gömörszőlőst tekintette bázishelyének. Innen látogatta a keleméri, később a zádorfalvi és serényfalvi csoportokat.

Akkori ittléte alkalmával történt a tisztségviselők kijelölése és a csoport felszerelésének átadása, valamint a gárdatagok beöltözése. Ez a falu közepén, a patakparti *fűzesben* történt. Vásonyné elsőként a helyettesét jelölte ki, azt a fiút, aki távollétében a csoport munkáját irányítja. Utána azok megválasztása következett, akik a csoport felszerelési tárgyait kezelték. Vásonyné minden tisztségre kiszemelt egy alkalmas fiút, de

kérte, hogy mondja el ki-ki a véleményét, javaslatát. Ez így is történt. A tisztségviselők közt volt könyvtáros, pénztáros, egészségőr, barkácsmester, közülük tartozott a zászló-tartó és a dobos is.

A tisztségviselők kioktatása után az ajándékba hozott felszerelés: a könyvtár, a pénztár, a sportfelszerelés, a barkácseszközök, az egészségügyi doboz, végül az egyenruha átadása történt. Uzsonna után utcabálszerű vigalom volt. A csárdást tölcéses lemezjátszó (daloló gépnek nevezték) hangjára járták a fiatalok, később mind többen bekeveredtek a felnőttek közül is.

Végezetül felvonulás volt. Végig a falun, nótaszóval, zászló alatt, dobpergés ütemére vonult a csapat.

A következő napokban Vásonyné a szülőkkel ismerkedett. Minden családot meglátogatott és tájékozódott, hogy milyen az otthoni környezet, milyen a szülők és a fiatalok kapcsolata. Meglátogatta az elemi népiskola *igazgató* címmel kitüntetett néptanítóját is, akivel a családlátogatás tapasztalatait beszélte meg.

Búzavirág Falugárda Zádorfalván és Serényfalván

1936-ban, a nyári szünidő közeledtével levélben közölte Vásonyné, hogy hamarosan ideutazik. Kirándulunk Zádorfalvára, és ott is megalakítjuk a Búzavirág Falugárdát – írta Vásonyné.

Vásonyné tevékenységének már akkor nagy híre volt. Feltűnő volt, hogy itt mindenki nagy tisztelettel fogadta, másképpen, mint Kelemér vezetői és urai. Hasonló megbecsülés volt tapasztalható később a serényfalviak részéről is. A legnépesebb, mintegy negyvenfős csoport alakult meg Zádorfalván, az iskolai szünet befejezése előtt pedig megközelíthető létszámmal Serényfalván. A Búzavirág Falugárda működési területe ezzel négy községre terjedt. Tagjainak száma 140–150 főre nőtt. A lányok csoportja a Búzavirág Csokor ugyancsak megalakult mind a két községben. A fiúk és lányok csoportja a négy faluban együttesen 250 fő lehetett.

Búzavirág Csokor

Keleméren és Gömörszőlősen a lányok csoportja néhány évvel a fiúké után alakult. Serényfalván és Zádorfalván a fiúcsoportokkal egyazon időben. Vásonyné látta, hogy az iskoláskorban lévő lányok igen nagy érdeklődést tanúsítanak a Búzavirág Falugárda keretében folyó sokféle foglalatосkodás iránt. A fiúk foglalkozását tisztes távolságról szemlélő lányok közé ment és délutánra játszani hívta őket. Szinte mindnyájan ott voltak, alig maradt otthon egy-kettő közülük. Az alkonyatig tartó játékdélután befejeztével a következő napra is meghívta őket. Ekkor közölte velük, hogy a fiúkéhoz hasonló lánycsoportot kíván létrehozni. Ennek programja és felépítése azonban az ő igényeikhez, körülményeikhez igazodik majd. A lánycsoport neve Búzavirág Csokor lesz.

A helyi csoportot a Vásonyné által kijelölt ismétlőiskolás lány irányította. Külön pénztáruk, egészségügyi felszerelésük és kézimunka eszköztáruk volt. Könyvtáruk nem volt, így a csoport megalakultával a fiúké közös használatba került.

A lányok fejdíszre búzavirágból kötött, pártaszerűen képzett koszorú, széles, hosszú kék szalagokkal, kékpettyes fehér vállkendő és fehérpettyes kék kötény volt. Felvonulás alkalmával kék és piros-fehér-zöld szalagokkal díszített 120–130 cm-es rúdra erősített búzavirág-csokrot vittek a csoport élén. Indulójukat a vidéken ismert *Kiöntött a Sajó, elmosta a partot...* – kezdetű népdal dallamára énekelték:

*Mi vagyunk a falu Búzavirág Csokra,
Szép magyar hazánknak öröme, vigasza.
Mindig készen egy jó szóra,
Munkára és imádságra.
Vidáman készülünk egy szép aratásra.*

*Ahogy az évek majd szépen egyre múlnak,
És a kis bimbóból virág lesz ma, holnap:
Nem szabad, hogy elfeledjük,
Szívünkől jött szép énekünk,
Hogy mi voltunk a falu Búzavirág Csokra.*

Írta: vitéz Vásony Sándorné, angolból fordította: Kalocsay Kálmán

A Búzavirág Csokor szabályai:

1. Minden napodat imádsággal kezd, és imádsággal végezd.
2. Légy engedelmes szüleiddel szemben és mindig szívesen légy segítségükre.
3. Járj buzgón Isten házába és légy figyelmes tanítóiddal szemben.
4. Sohase használj csúnya szavakat szüleiddel, rokonaidal és társnőiddel szemben.
5. *Ne irigykedj!* – De adjál, ha tudsz annak, akinek kevesebbje van, mint neked.
6. Ha társnőd közül valamelyik beteg, látogasd meg és légy a segítségére.
7. Őrizd meg lelked és tested tisztaságát!

A lányok a Búzavirág Csokor összejövetelein sokat kézimunkáztak, verset, dalt és népi játékokat tanultak. A kézimunkához szükséges anyagot és a munkadarabok mintapéldányait Vásonyné adta vagy postázta részükre. Szép dolgokat, kisebb méretű hímzéseket, díszdobozokat, babaruhákat, játékbabákat, könyvjelzőket, könyvborítókat és kisebb kötött ruhadarabokat, kiegészítőket készítettek. A Vásonyné által időnként rendezett kis kiállításokon a lányok is rendszeresen részt vettek. A legszebb munkák a csapat múzeumába kerültek. Készítőit díjazta, jutalmazta. Foglalkozásaikat Vásonyné távolléte alatt is rendszeresen megtartották. Vasárnaponként a falu melletti rétre vonultak, játszadoztak, dalolgattak.

Vásonyné gyermek-ifjúsági könyvtárai

Vásonyné adományaként mind a négy település helyi csoportja kis könyvtárat kapott. Visszatekintésképp leginkább a legkisebb település, Gömörszőlős könyvtárának működéséről tudunk képet adni.

Vásonyné itteni könyvesládája mintegy nyolcvan kötetből állt. Az állomány később százhúszra, majd mintegy kétszázötvenre szaporodott. A könyvesládát Tóth László keleméri születésű, nagyszüleinél Gömörszőlősen lakó, könyvet szerető, fogékony gyerek vette gondozásba. Azért került Tóth Laci a nagyszülőkhöz, hogy az itt szolgáló neves néptanító, Szállósy Bertalan keze alatt tanulhasson. Vásonyné őt jelölte ki erre a fontos feladatra.

A láda tartalma elég változatos volt. A történelmi, földrajzi kötetek mellett sok volt az ifjúsági könyv, a kalandos útleírások sem hiányoztak. Volt néhány kézimunka- és barkácskönyv. Nem hiányzott a meséskönyv sem. Említhető, hogy gyermek és ifjúsági lapok, folyóiratok bekötött évfolyamai is megtalálhatók voltak: Magyar Cserkész, a Pesti Hírlap Vasárnapja, Az Én Újságom stb.

3. kép. Vásony Sándorné gömörszőlősi szálláshelye, működésének központja
(Babus Sz. Pál lakóháza)

Néhány könyv címe a kis könyvtár anyagából:

Magyarország története, Magyarország földrajza, Szent István, Rákóczi Ferenc, Petőfi versei, Tompa Mihály versei, Verne Gyula, May Károly és Mark Twain könyvei, A világ földrészei, A világ népei, Mátyás király (több kötetben is), A szabadságharc története, Arany János versei, Benedek Elek, Móra Ferenc, Pósa Lajos munkái, Andersen és Grimm meséi. A könyveket Vásonyné, valamint nagy baráti körének neves tagjai, barátnői, köztük Szántó Nándorné, a GRILL Könyvesház tulajdonosa, kívülre a Toldy Ferenc reálgimnázium tanárai és végzős diákjai ajándékozták. Az ajándékozók köréből több ismert nevet is említhetünk: Kosztolányi Dezsőt, Kalocsay Kálmánt, Thoroczkay-Wigand Edét stb.

Vásonyné úgy rendelkezett, hogy az adományt meg kell köszönni. Asztalhoz ülünk és köszönőlevelet fogalmaztunk. Kérve-kértük őt, hogy segítsen nekünk. *Úgy lesz az jó, ahogy ti most azt megírtjátok!* – így nyugtatott meg bennünket. Ilyen módon a későbbiekben is kaptunk könyvvállományunk gyarapítására egy-egy adományt.

A könyvek használata, forgalmazása az ő utasításai, inkább ajánlásai szerint történt. Olvassatok mennél többet együtt, egymást hallgatva, kinn a szabadban, a jó időt kihasználva, amikor csak lehet. Igen fontos a kötelező iskolai anyag, a feladott *lecke* elsőbbsége. Ezek megtanulása után, csak a szabadidőben lehet olvasni és szórakozni. Az olvasmány tartalmát beszéljétek meg egymás közt! Használatok könyvjelzőt! Ezt készítsétek el ízlésesen és szépen! (Ezekből néhány minta példányt is adott. Aki hasonlókat készít és használ, az jutalomban részesül.) A használatban lévő könyvet tegyétek borítóbá. Ezt az átadott csomagolóanyagból ti magatok készítsétek el! Tiszta kézzel lapozzatok,

étkezés közben ne olvassatok, mert az csúnya és egészségtelen szokás! A könyvet tiszta helyen tartsátok! – így szóltak intelmei.

A könyvtár köteteiről leltárt készítettünk, kölcsönzési naplót vezettünk. A könyvek megrongálódásáról feljegyzést kellett írni. Nem örült, ha ez gondatlanságból történt. – Fő dolog, hogy olvassanak! – nyugtatta magát és a *tisztikart*, amikor munkájuk értékelésre került sor.

A kis könyvtár forgalma jelentős volt, mert abban az időben más könyvtár-féle nem volt a faluban. Úgy beszéltek, hogy az I. világháború előtt volt egy falukönyvtár, ami a tanító padlására került és elkallódott. Azt követően az olvasgatni szerető emberek, főképp az asszonyok a putnoki Jókai könyvtárból kölcsönöztek könyvet a csütörtöki piacnapokon. Előfordult, hogy a fonókban is olvastak. A jelenlevő férfiak közül valaki a petróleumlámpa alá ülve olvasott, az asszonynép font, a többiek, a gyerekek is hallgattak.

Vásónyné kért bennünket, hogy a szülők és rokonok részére is vigyünk ki könyveket. A kis könyvtár összetétele olyan volt, hogy a felnőttek ebbéli szolgálatát is jól ellátta.

Könyvtári kölcsönzés: Ki hiszi, ki nem, a Búzavirág Gárdánál volt ilyen is. Ritka időközökben sor került a könyvállomány községek közötti cseréjére is, még ritkábban a helyben nem található könyvek kölcsönözésére is. A lebonyolítás sajátos módon történt. A kicserélendő könyveket gyalogolva vitték a szomszéd faluba, a közeli Kelemérbe, vagy a távoli Zádorfalvára.

Testedzés, játék és sportélet Vásónyné Búzavirág Falugárdájában

A fiúkat a kitűzött időben sípszó hívta a gyakorlatokra, játékokra. Ezek Vásónyné ittléte alatt gyakori, távollétében ritkább, de kedvelt együttléte volt a fiúknak. Számukra több alkalommal is rendezett versenyeket, játékos vetélkedőket, nótás menetgyakorlatokat.

Fiait ösztönözte, hogy tanulják meg és gyakorolják a legénysorban lévő, korosabb fiúk játékát, azok készítését: *teke, méta, bige, ördögmotolla, sergettyű* stb. Jutalmazta azokat, akik szép munkát végeztek.

A serényfalvi fiúk nagyon kérték, hogy a labdarúgást is iktassa be a sportágak sorába. A következő látogatás alkalmával így minden helyi csapat mezítlábas labdarúgó-felszerelést, később röplabda-felszerelést is kapott. Ezt követően a hagyományos játékokkal viszonylag kevesebb időt töltöttek. Távollétében a négy falu ifjai barátságos mérkőzésekre is össze-össze jöttek. Csapatba verődve, gyalogszerrel. Csupán a serényfalvi fiúk voltak kivételes helyzetben. Majd mindnyájan kerékpárral bírtak, a többieket csomagtartón, vázon hozták-vitték.

A csapatok körmérkőzésen mérték össze az erejüket. Felszerelésük egy-egy labda, trikó és a bíró sípja. A kaput fűzfabot jelezte. A szabályokat nem ismerték. Az ellenfelek egymás hegyén-hátán követték a labda útját, esve-hullva. A gömörszőlősiek számára nagy előnyt jelentett a kemény bőrcsizma. Az ellenük cipőben, szandálban vagy mezítláb kiálló szomszéd falubeli fiúkkal szemben. Nem maradt munka nélkül az egészségőrs sem, mert el kellett látnia a lerúgott vagy megsérült játékosokat.

Az egyéb sportágakban viszont a serényfalviak voltak, akik a többiekkel szemben megközelíthetetlenül magas eredményekkel dicsekedhettek.

A serényfalviak a vetélkedők és egyéb sportrendezvények szervezésének mesterei voltak. Egy alkalommal ők rendezték meg a négy falu atlétikai versenyét. Erre Vásónynét is meghívták. A győzteseknek járó díjakról ő gondoskodott, személyesen ő adta át nekik.

A sportesemények többnyire Keleméren, a falu feletti magaslaton lévő Cserje pusztát körülvevő erdőben történtek. Ez a Putnoky kegyelmes úr tulajdona volt. A baráti viszony megromlása után a Méhes-kertben, Gömörszőlősen az alsóréten, Serényfalván pedig a szépen rendezett sportpályán folytak. A versenyeket a szülők, hozzátartozókon kívül sok érdeklődő is látogatta.

A sportversenyek programján szerepelt: magas- és távolugrás, 100 m-es és 200 m-es futás. 500 m-es váltófutás, célba dobás és kötélhúzás. Nem hiányzott a programból a mulatságos zsákban futás és a lepényevés sem.

Vásónynének gondja volt a Búzavirág Csokorba tartozó lányokra is. Ők a fiúktól elkülönülve jártak össze. Nótáztak, játszottak: Hej koszorú, koszorú, Tisza parti kisleány, Bújj-bújj zöld ág és sok mást.

Leülve varrogattak, amikor már jó volt az idő. Ritkán olvastak is.

Vitéz Vásony Sándorné versei a harmincas években a Pesti Hírlap és a Nemzeti Újság című napilapokban jelentek meg Kosztolányi Dezső és Kalocsay Kálmán fordításában.

Vásónyné munkálkodásának visszhangja

Ahogy az évek múltak, Vásónyné szociális és kulturális akciója mind szélesebb körben vált ismertté. Nemcsak a közművelődési szervek irányítói, a közigazgatás különböző rangú vezetői is mindinkább figyelemmel kísérték tevékenységét. Elsőként Borsod-Gömör vármegye tanfelügyelője jelezte, hogy találkozni szeretne Vásónynéval és az általa vezetett Búzavirág Falugárda tagjaival. Ennek megtörténte után a putnoki járás főszolgabírája, majd Gömör vármegye alispánja jött el a négy falu csoportjainak összevont foglalkozására.

Parádés szemle keretében folyt le a vallás és közoktatási minisztériumi államtitkár látogatása. Ez 1940-ben a serényfalvi sportpályán történt. A lakosság érdeklődése is igen nagy volt. Megmozdult az egész falu. Sokan eljöttek a közeli falvakból is. Az államtitkár és kíséretének tagjai végigmentek a felsorakozott fiú- és leánycsapatok arcéle előtt. Ezt követően ők vonultak fel a vendégek és a népes nézőközönség előtt, négyes sorokban, nótaszóval. Elöl mentek a dobosok, majd a zászlósok, utánuk a fiú-, majd a lánycsoportok. Ezt követően a vendégek megtekintették a Búzavirág Falugárda és a Búzavirág Csokor keretében folyó munkát bemutató kiállítást: a munkanaplókat, a könyvtári kölcsönzőfüzeteket, a fiúk barkács- és a lányok kézimunkáit, végül a csapatok közös múzeumát.

Az államtitkár igen nagy elismeréssel szólt Vásónyné munkájáról. Hosszú beszédében dicséretesnek minősítette a fiatalok szorgalmát, ügyességét és fegyelmezettségét. „*Látom, hogy igen sok a szegénysorban élő gyerek. Azon leszünk, hogy segítsünk a szülők terhén. Mozgalommá fejlesztjük a Búzavirág Falugárdát és a lányok szervezetét, a Búzavirág Csokrot. Vásónyné nemes törekvését országosan ismertté, példává kell tennünk!*” – így fejezte be beszédét.

Az eseményről filmet készített a Film Híradó stábja. Ennek köszönhetően a mozilátogatók nagy száma előtt is ismertté vált Vásónyné gyermek ifjúsági szervezete. Vásónyné joggal remélte, hogy végre felkarolják és segítik a munkáját. Másképp történt. Kiterjedő ismertsége, sokak növekvő rokonszenve ellenére is.

A negyvenes években mindinkább érezhetővé vált, hogy Vásonyné terebélyesedő falumisszióját nem jó szemmel nézik a járási és megyei közigazgatás irányítói. Fél évtizede volt már, hogy a nagy tekintéllyel és befolyással bíró Putnoky Móric, az Országgyűlés háznagya is szembefordult vele, ugyanúgy a környékbeli földbirtokosok is. Vásonyné származása a háborús események előrehaladtával már igen nyomós ok volt arra, hogy a még meglévő kapcsolatukat végleg megszakítsák vele.

Mostanára ismertté vált, hogy a helyi vezetők, akkori néptanárok között is volt olyan személy, aki a hivatalokat járva Vásonynét megbízhatatlannak, a társadalomra veszélyesnek minősítve a Búzavirág Falugárda betiltását kérte, sőt követelte.

Amint várható volt, 1943 kora tavaszán kövecsesi Lukács Endre, a putnoki járás főszolgabírája aláírásával megszületett a betiltó határozat. Vásonyné arra hivatkozva, hogy a Búzavirág Falugárda működését a Vallás és Közoktatási Minisztérium engedélyezte, az ismét önállóvá lett Gömör vármegye Alispáni Hivatalánál fellebbezett. A véletlen úgy hozta, hogy a hivatali ranglétrán feljebb került volt járási főszolgabíró a saját határozatát már alispánként bírálta el. A határozat nyomatékaként Vásonynét a megye területéről is kitiltották.

Karhatalmi kísérettel hatósági emberek jöttek. A Búzavirág Falugárda minden felszerelését, könyvtárát és iratait mind a négy faluban összeszedték, majd megsemmisítették.

Vásonyné a számára igen fájdalmas és megalázó döntést nagy önfegyelemmel fogadta. Nem lépett többé a megye területére. Bár hozzátartozói szerint igen vágyott arra, hogy Gömörben élő fiaival, lányaival találkoz hasson, hogy legalább hírt halljon felőlük. A háborús események, a front nyugat felé tolódása ezt mindinkább kilátástalanná tették. Súlyos balesete, haláláig tartó betegsége miatt ez a vágya később sem teljesülhetett.

Vásonyné 1943-ban a következőt üzenté az általa szeretett falusiaknak:

„Hogya üdvözlitek a vezetőt és ha elbúcsúzunk egymástól és ha egyszer talán eltemettek engem, ne adjatok semmi mást, mint egy szál búzavirágot egy búzakarálsszal. Ez a mi jelvényünk és az én kedvenc virágom.”

IRODALOM

Kosztolányi Dezső

Ember és világ. Interjú vitéz Vásony Sándornéval I–II. Pesti Hírlap, 1931. június 1, 7.
v. *Vásony Sándorné*

Királyya koronázunk (vers). Vasárnap, 1931. február 22.

Csillag az úrben (vers). Vasárnap, 1930. március 10.

Ne vedd, ne add (vers). Budapest, 1931. május 17.

Angol nő költeményei. Nemzeti Újság, 1929. augusztus 18.

A FVV. Búzavirág Csokor budapesti tanulmányútja. Új Nevelő, 1938/2. 174–180.

FVV. Csillag, búzavirág – a gömöri határszél ötven kis magyarja Budapesten. Pesti Hírlap, 1938. április 15.

Angol versek Magyarországról. Rádió Újság, 1939. november 10.

DEDIKÁLT KIADVÁNYOK A MÚZEUM HELYISMERETI GYŰJTEMÉNYÉBEN

HIDEG ÁGNES

Az intézmény alapítása óta (1899) létezett és működött a múzeumi könyvtár, mely jelentős szerepet töltött be a város és a megye tudományos és közművelődési életében. A könyvtár szakkönyvtári feladatai mellett hosszú éveken át a város közkönyvtáraként is szolgált. E funkciókból adódóan a múzeum tágabb kutatói gárdájához ismert és neves személyek is tartoztak, akik megjelent munkáikból szívesen ajándékoztak és dedikáltak egymásnak, a múzeum dolgozóinak, ill. könyvtárának. Jelen írás ezeket a dedikált példányokat mutatja be az érdeklődő olvasóknak, kutatóknak.

A dedikáció nem újkeletű dolog, bár szerepe, célja változott az idők folyamán. A szó latin eredetű, jelentése *ajánlás*. Általában irodalmi, tudományos vagy zenei művet, fényképet, ajándéktárgyat szoktak a szerzők valakinek ajánlani.¹ Már az ókor nagy költői, Vergilius és Horatius is írtak ajánlást műveikben pártfogójuknak, Maecenasnak. Maecenas neve az irodalom bőkezű támogatása révén máig is a művészetpártoló tevékenység jelölésére szolgál. Nevéhez olyan művek kapcsolódtak, mint a *Georgica* vagy az *Ódák* és az *Episztolák* első könyve.² Az ajánlások később is elsősorban a támogatók jóindulatának megszerzésére irányultak. A mecénás adott a könyvnek tekintélyt – és persze pénzt –, így nevét néha még a könyv címébe is belefoglalták, ugyanakkor a szerzők neve nem került be a kiadott műbe.³

Az ajánlásokat általában maguk a szerzők írták, de voltak esetek, mikor a nyomdász vagy a kiadó írta az ajánló sorokat. A mecénások fejedelmek, főurak, főpapok és vagyonos polgárok voltak, kiknek megvolt az anyagi hátterük ahhoz, hogy egy könyv kiadásának költségeit előteremtsék.⁴ Voltak azonban olyan tehetősebb szerzők, akik a maguk költségén nyomtatták ki műveiket, s így ezek a dedikációk már nem az anyagi érdekeket szolgálták.⁵ Ilyen volt például Szalai János műve, melyet 1794-ben Kassán adott ki, s az alispánnak és az esperesnek a következő sorokkal ajánlotta: „*Tekintetes és Tisztelendő Uraim! Ama jó formán ki pallérozott ízlésű Anglus és Német nemzeteknél, nem igen módi már ma a Könyv-Ajánlás; mi nálunk-is, méltán tartathatik ez néhánykor vagy tsapodárságnak, vagy pénz-kódulásnak....*”⁶

Almási Szalai János szerint tehát a könyvek dedikálása csapodárság és pénzkoldulás csupán.⁷ Véleményét azonban sem akkor, sem később nem osztották a szerzők, s továbbra is divat maradt a művek ajánlása. Eleinte a dedikációk már a nyomtatás során a könyvbe kerültek, később utólag írták bele maguk a szerzők, rendszerint kézzel.

¹ A magyar nyelv értelmező szótára. 4. kiad. Bp. 1. köt. 1984. 976.

² Britannica Hungarica 12. köt. 80.

³ Monoszlai András Apológiájának 1588-as kiadásában a szerző neve nem szerepel a kötésen.

⁴ Máté Károly: A könyv morfológiája Bp. 1930. 29–34. 34–35.

⁵ Máté i. m. 35.

⁶ Trócsányi Zoltán: Apróságok a magyar könyv múltjából. In: Könyvtári Szemle 1935. 6. sz. 150.

⁷ Egy Ormós nevű szerző 1834-ben szintén haszontalannak és céltalannak tartja a könyv elején található dedikálásokat. In: Felső-Magyarországi Minerva. 2. köt. 1834. 281–282.

Nem volt mindig egyértelmű a dedikálás nyelve. A latin nyelv általános használata idején természetes volt, hogy az ajánlások is csak latinul íródhattak. Később jól megfigyelhetővé vált a nemzeti nyelvek és a latin nyelv küzdelme. A kiinduló helyzet az volt, amikor a magyar nyelvű könyvet latin ajánlás vezette be.⁸ Később már ugyanazt az ajánlást nyomtatták egymás után latin és magyar nyelven, de akadt példa kétféle ajánlásra is.⁹ Végül a nemzeti nyelvek általánossá válása során az ajánlások nyelve is a nemzeti nyelv lett.

Külső formáját tekintve az ajánlások prózai formában íródtak, de olvasható az irodalomban egy-két verses dedikáció is. Ilyen például Kisfaludy Sándor összegyűjtött színdarabjainak kiadása, melyben verses ajánlást írt Zala megye nemességéhez. Ebben a megye két rokonszellemű nagyságát emelte magasra: Zrínyi Miklóst, a költőt és Festetics Györgyöt.¹⁰

A dedikációk elsődleges célja tehát a nyomtatási, kiadási költségek előteremtése volt. Az anyagiak megszerzése mellett azonban még sok egyéb célt is szolgáltak. Lehetett a dedikáció célja udvariasság, érdeklődés felkeltése, a népszerűség megszerzése, reklám, propaganda, sőt hitterjesztés is. Előfordult, hogy a dedikációból nézeteltérés, ill. politikai állásfoglalás is érződött. Idővel aztán az ajánlások végleg elvesztették eredeti funkciójukat, s valójában ki ilyen, ki olyan szándékkal írt néhány sort az ajándékba adandó mű címlapjára.

Napjainkban a dedikált példányok művelődéstörténeti jelentőséggel bírnak, értéküket befolyásolják a bennük szereplő bejegyzések vagy aláírások, esetleg hosszabb-rövidebb szövegek, melyek nemcsak a kézírás miatt érdekesek, hanem tartalmukban is sokatmondóak lehetnek. Ebben az esetben ismert közéleti személyek, írók, tudósok szellemi kapcsolatát is tükrözhetik.¹¹ A dedikációval ellátott példányok mindenféleképpen értéknek, ritkaságnak minősülnek. Kezelésük adott esetben eltér az egyéb példányoktól, jelölik az aukciók katalógusaiban, a bibliográfiai leírásokban, s a szakirodalom is közli a felbukkanó dedikált műveket.¹²

Végeredményben kétféle dedikáció van. Az egyik hivatalos, sematikus, formális jellegű, inkább „csak” gesztusértékkel bír; míg a másik személyesebb, szubjektívebb, emberközelebbi. Ez a ritkább.

Az első esetben a közös szakmai érdeklődés, a tisztelet vagy illendőség motiválja a szerzőket. A múzeumnak, ill. könyvtárának dedikált példányok zömében ilyen tiszteletpéldányok. Legtöbbjükben a Herman Ottó Múzeumnak, a múzeum könyvtárának szóló beírás található a szerzők aláírásával. Néhány esetben pár köszönő sorral bővül az ajánlás szövege. Pl: „*A múzeum könyvtárának, ahol tanulmányaim megírásához Leszih igazgató úr mindig is segítségemre volt, kegyelettel, Paszternák Slomo*”. Hasonló gondolatokat olvashatunk Siska József tollából, ahol még a könyvtár napi gondoljai, problémái is megjelennek: „*Fércnyűveimhez*” nyújtott sok szíves segítségért, ezzel a munkámmal próbálom kockára tenni a könyvtár aljzatának teherbírását. Sok szeretettel:

⁸ Kulcsár György első magyar könyvének („Az Halalra Valo Keszöletről...Alsólendva, 1573.”) ajánlása még latin, a későbbieké már magyar nyelvű.

⁹ Máté i. m. 45. 46.

¹⁰ Keresztúry Dezső: Híres magyar könyvtárak. Bp. 1982. 74.

¹¹ Ferenczy Endréné: Gyűjteményszervezés, Bp. 1998. 75.

¹² Néhány példa: Gömöri György: Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben. In: Magyar Könyvszemle, 1979. 4. sz. 372–376., Szilágyi Ferenc: Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhez. In: Magyar Könyvszemle, 1982. 2. sz. 158–160., Ojtozi Eszter: Fáy András három könyvajándéka saját kezű dedikációival. In: Magyar Könyvszemle, 2001. 1. sz. 138–139., G. E.: Dedikációk, kották, levelek. In: Műértő 2003. 11. sz. 12.

Siska József.” Nyomtatott ajánlás egyetlen példányban található, az 1878-ban Kassán kiadott 'Abaújsármegye monographiája' című műben.¹³

A második esetben szorosabb barátság, szellemi kapcsolat, hosszútávú közös munka, cél, emlékek az, ami összeköti a két embert. Természetesen ebben az esetben is a szokásos szófordulatnak és megfogalmazásnak önmagában nincs sok mondanivalója, legfeljebb csak helyzeti értéke van. Kosztolányi Dezső ideillő szavaival élve: „*En rendszert az írom: „szeretettel”. Ha a könyv tulajdonosa azt érzi, hogy ennek a szónak énbennem és őbenne megvan a kellő fedezete, akkor nagyon sokat jelent.*”¹⁴ A közelebbi barátságok esetében is legáltalánosabb a 'tisztelettel, köszönettel, szeretettel, barátsággal' szófordulatok használata az ajánlások esetében. Időnként itt is felbukkan egy-egy személyre szóló, tréfás ajánlás, mint például H. Szabó Béláé Czeglédyl Ilonának. „*Czeglédyl Ilonának, diósgyőri „várúrnőnek” igaz barátsággal és szeretettel: H. Szabó Béla.*” Hosszabb dedikációkat Balázs Győző ajánlásainál találhatunk, aki valószínűleg írói vénájából adódóan néhány kedves, közvetlen gondolatot írt átnyújtandó műveibe.

Az elmúlt századokban a könyvek megjelenését gyakran támogatták anyagiakkal mecénások, s a szerzők ezt a dedikációval köszönték meg. Régebben a dedikáció már a nyomtatáskor a kész könyvbe került, ma utólag írja bele a szerző.¹⁵ Pán Imre írja 1927-ben, hogy az írók könyveikbe írt feljegyzéseit még nem gyűjtötte össze senki, és a dedikációval szakkönyvek sem foglalkoznak.¹⁶ Napjainkban szakfolyóirataink rendszeresen közlik a dedikációkutatás eredményeit, az ismeretlenből felbukkanó újabb és újabb ajánlásokat. Lengyel András egyik írásában remekül összefoglalta – igaz az irodalomra kihegyezve – a dedikációkutatás lehetőségeit.¹⁷ Befejezésül az ő gondolataiból idézek.

A dedikált könyv *történeti és életrajzi forrás* lehet; kifejezheti a szerző és a megajándékozott viszonyát; *időrendi* problémát tisztázhat; egy kapcsolat *bizonyítéka* is lehet, sőt a kapcsolat *minőségéről* is árulkodhat.

Az alábbi függelék a múzeumi könyvtár helyismereti gyűjteményében (nem az egész könyvtár) található könyvek és különlenyomatok dedikációit tartalmazza.

---

¹³ Az ajánlás szövege: „Tekintetes Abaújsármegye közönségének mély tisztelettel ajánlja, a szerző” [Korponay János]

¹⁴ Balogh Tamás: Kosztolányi-dedikáció Sík Sándornak. In: Irodalomismeret, 2003. 2. sz. 59.

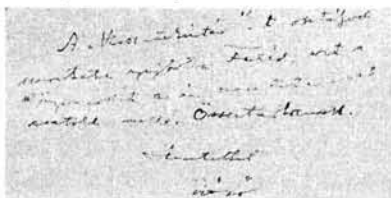
¹⁵ Könyvtári ismeretek kiadványára. Szerk.: Buda Attila. Bp., 2000. 54.

¹⁶ Pán Imre: Ajánlások és autogrammok. In: Színházi Élet, 1927. 25. sz. 24–25.

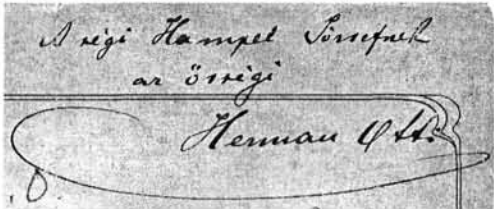
¹⁷ Lengyel András: A dedikáció-kutatás lehetősége. In: Irodalomismeret, 2001. 1–2. sz. 67–71.

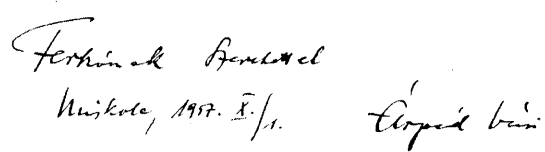
FÜGGELÉK

<i>A dedikáció szövege (a szerzők alfabetikus sorrendjében), * után információ a szerzőről</i>	<i>A mű címe, megjelenési ideje és leltári száma</i>
Tekintetes Abaujvármegye közönségének mély tisztelettel ajánlja, a szerző [Korponay János] Nyomtatott ajánlás. *1819–1881. Abauj vármegye főlevéltárnoka.	Abaujvármegye monographiája II. kötet, 1878. Leltári szám (a továbbiakban csak a szám van feltüntetve dőlt formátumban) <i>13791</i>
A múzeum könyvtárának, Bakó Ferenc *1917–1998. Etnográfus, múzeumigazgató.	A harsányi dézsmapince. Klny. az Archívum Supplementumból, <i>41679</i>
Dr. Bodgál Ferencnek barátsággal küldi, Bakó Ferenc , '64. VIII. 31.	A Bükk hegység mészégetőinek munkaszervezeti formái. Klny. az Egri Múzeum 1963. évi évkönyvéből, <i>18683</i>
Bodgál Ferencnek barátsággal ajánlja, Bakó Ferenc Eger, '63. II. 26.	Mészégető kunyhók a Bükk hegységben. Klny. a Néprajzi Értesítő L. évf., <i>18575</i>
Bodgál Ferencnek szíves barátsággal, Balassa Iván 1957. VIII. 6. *1917–2002. Etnográfus, agrártörténész, művelődéstörténész.	Sárospataki vezető. 1957, <i>19337</i>
Kedves Palikám, még egyszer ugyan el nem olvasod, mégis fogadd szívesen emlékül; elfér könyveid között. Szeretettel adom, Győző [Balázs] *1893–1973. Tanár, papköltő.	Senki leánya (Lillafüredi széphistória). 1942, <i>25402</i>
Szeretett Kálmán Bátyám! Fogadd szívesen emlékül e szerény munkámat. Boldog volnék, ha egy kicsi örömet szerezne vele. Nagy szeretettel adom. Győző [Balázs] 1942. VIII. 3.	Senki leánya, <i>21843</i>
Drága Bandikám! Ne kritikusként lapozd át, ha nem is olvasod már el újra; vedd úgy ezt a szerény munkát, mintha valaki tiszta örömet szeretne szerezni annak, akit becsül és szeret, mert érdemes mindkettőre s átnyújt egy marék illatos virágot. Nagyrabecsüléssel és szeretettel adom emlékül, Győző [Balázs]	Senki leánya, <i>30695</i>
A „Visszatekintés”-t osztályod szeretete nyújtotta Feléd, ezt a könyvecskét az én szeretetemmél csatold mellé! Összetartozunk. Szeretettel, Győző [Balázs]	A Sajóvölgy pacsirtája. 1935, <i>21866</i>

Leszih Bandinak sok szeretettel, Győző [Balázs]	A „Szentpéteri üres fészek”. Részletek Lévay József naplójából. 1935, 30792
Lajos Árpádnak szeretettel, Feri [Bodgál] Miskolc, 1959. II. 7. *1932–1972. Etnográfus.	Borsod megye néprajzi irodalma. 1958, 22429
Porcs Kálmán tanügyi főtanácsos úrnak őszinte tisztelettel, Csorba Zoltán Miskolc, 1942. dec. 13. *1905–1976. Tanár, irodalomtörténész.	Miskolc és Borsod az irodalomban. 1942, 21858
Bodgál Ferinek szeretettel, Dankó Imre *1922– Etnográfus, tanár, múzeumigazgató.	Vámosújfalú települése. Klny. a Herman Ottó Múzeum évkönyve 3. kötetéből (1963), 18991
Porcs tanár úrnak emlékül, a hálás szerző [Doleschall Gábor] *1817–1891. Orvos. Cikkei és önálló munkái jelentek meg.	Életem, eszményeim s negyvenkét éves orvosi gyakorlatom. 1882, 21857
A Herman Ottó Múzeum könyvtárának, Fehér József *1952– Történész, irodalomtörténész, múzeumvezető.	Alsóregmec kistükre. 2002, 50158
A Herman Ottó Múzeum könyvtárának, Fehér József	Bodroghalom múltjából. 1996, 50156
Bodgál Ferinek barátsággal, Ferenczi Imre Debrecen, 1961. január 29. *1931–1989. Etnográfus.	Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. Klny. az Ethnographia LXXI. 1960. évi kötetéből, 17631
A Herman Ottó Múzeum könyvtárának, a szerző [Filep Antal] *1936– Etnográfus, tudományos kutató.	Kétbeltelkes mezőváros (Ónod) XVII. századi látképi ábrázolása. Klny. a Népi kultúra–Népi társadalom 2–3. kötetéből (1969), 13922
Szeretett Dr Bodgál Ferenc barátomnak, Filep Antal	Kétbeltelkes mezőváros (Ónod) XVII. századi látképi ábrázolása, 18720
Bodgál Ferinek baráti szeretettel, Sanyi [Frisnyák] Miskolc, 1959. okt. 3. *1934– Geográfus, egyetemi tanár.	Borsodi földrajzírók a XVI–XIX. században. Klny. a Borsodi Földrajzi Évkönyv 2. kötetéből (1959), 18835
Dr. Bodgál Ferencnek szeretettel: Frisnyák Sándor 1962. VII. 10.	A szocializmus építésének gazdaságföldrajzi vonatkozásai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Klny. a Borsodi Földrajzi Évkönyv 3–4. kötetéből (1962), 18664
Bodgál Ferinek baráti szeretettel, Sanyi [Frisnyák] Miskolc, 1961. szept. 5.	Dienes Péter emlékezete. Klny a Borsodi Szemle 1961. évi 3. számából, 18325
A Herman Ottó Múzeumnak, Frisnyák Sándor	Mályi község településföldrajza. Klny. a Borsodi Szemle 1960. évi 4. számából, 4134

Dr. Bodgál Ferinek kedves barátomnak, szeretettel, Gyimesi Sándor *1933–1995. Történész, levéltáros, egyetemi tanár.	Adatok a Miskolci (polgári) Forradalmi Törvényszék történetéhez. Klny. a Borsodi Szemle 1961. évi 4. számából, 18978
Borsodmegyei Múzeum tek. könyvtárának küldi tisztelettel, Prof Dr. Győrffy [István] *1880–1959. Botanikus, természetrajz–földrajz szakos tanár.	Diósgyőr öreg törökmogyoró-fája kiszáradt, 10889
Asztalos Miklósnak szerény viszonzásul, Hegyaljai Kiss Géza *1893–1966. Református lelkész, költő, egyházi író.	Monok története. 1926, 18655
Dr. Szendrey Ákos kollégámnak őszinte tisztelettel, Herkely Károly Bp. 1939. V. 27. *1916–1942. Etnográfus, a matyóság kutatója.	A mezőkövesdi matyó nép élete. 1939, 19199
Szalay Imre úr Ö Méltóságának kiváló tisztelettel, Herman Ottó *1835–1914. Természettudós, etnográfus, polihisztor, politikus.	A nagy út. 1879, 2994
Szűts Sámuel kedves sógoromnak és felesége- jó testvéremnek szeretettel, Herman Ottó	A magyar halászat könyve. 1887, 28647
Szűts Sámuelnének, kedves jó testvéremnek szeretettel, Herman Ottó	A magyar ősfoglalkozások. 1899, 28653
A régi Hampel Józsefnek az ősrégi Herman Ottó 	Zum solutrée von Miskolcz. Klny. a Mitteilungen der Anthropologischen 36. évfolyamából (1906), 9494
Kedves Zalán bátyámnak rokoni szeretettel, a szerző [Hézsér Emil] *1856–1929. Református lelkész.	Ein kurze monographie der Tokaj-Hegyaljaer weingegend. 1897, 8051
Leszih Andor barátomnak szíves emlékül a szerzőtől, [Hillebrand Jenő] Budapest 1927. VIII. 10. *1884–1950. Régész, antropológus, tanár.	A bodrogkeresztúri rézkor kultúrákőre. Klny. az Archaeológiai Értesítő 1927. évi XLI. kötetéből, 30771
A Herman Ottó Múzeum könyvtárának, [Horváth Béla] Miskolc '98. 11. 10. *1954– Építőmérnök, mérnök-közigazdász.	Észak-magyarországi urbanisztikai konferenciák I–XXV. (1982–1997). 1998, 46098
A Herman Ottó Múzeum könyvtárának, [Horváth Béla] Miskolc '98. 11. 10.	Horváth Béla építőmester élete és munkássága. 1998, 46097
Bodgál Ferencnek barátsággal, Ikvai Nándor Cegléd, 1962. XI. 15. *1935–1988. Etnográfus, múzeumigazgató.	Szénamunka és takarmánykészítés a zempléni hegyvidéken. Klny. az Ethnographia 1962. évi 1. számából, 18592

Bartha Lászlónak baráti szeretettel, Kilián István Miskolc, 1969. júl. 31. *1933– Irodalomtörténész, egyetemi tanár.	A Végegylet Borsodban. Klly. a Történelmi Évkönyv 1965. évi számából, 46491
Vénülő, egyre öregedő és okosodó patrónusomnak, Kilián István Miskolc, 1966. febr. 5.	A Végegylet Borsodban, 17729
Fedőnév alatt kiadott íráskámat a múzeumnak, Tisztelettel Kisfalusi János ny. gk. lelkész Viszló, 1992. X. 9. *Nyugalmazott lelkész.	Ne félj, veled vagyok! 1992, 40544
A keleméri Tompa-émlékmúzeumnak, a szerző [Kovács Kálmán] *?	„Mit mond az agg rege” (Tompa Mihály mondafeldolgozásai). Klly. a Studia Litteraria 1963. évi kötetéből 50661
Tekintetes Porcs János nyug. főgim. tanár úrnak, [Kovács Lajos] *1856–1900. Középiskolai tanár.	Dalok a Bükk alól (Verseskötet). 1901, 21848
A Herman Ottó Múzeum könyvtárának, K. Kovács Péter *1912–1981. Földrajzkutató, etnográfus.	A falu tehene. Klly. a Néprajzi Értesítő 1956. évi 38. kötetéből, 3275
Bodgál Ferinek szíves barátsággal, K. Kovács Péter	A falu tehene, 17456
Gergely Miska, kedves barátomnak és diósgyőri földimnek a hajdanvolt felejtethetlen együttműködés emlékére, Kovács György Miskolc, 1987. VI. 3. *?	Források a szakszervezeti mozgalom Borsod megyei történetéhez II. 1987, 39544
Tek. Porcs János tanár úrnak, [Kun Pál] *1827–1896. Gimnáziumi tanár.	A miskolczi ev. ref. főgymnasium értesítője az 1888–89-dik iskolai évről. 1889, 12568
Bandinak sok szeretettel ajánlja könnyű megemésztésére, Árpád [Lajos] Miskolc, 1967. I. 19. *1911–1976. Tanár, etnográfus.	Borsodi Fonó. 1965, 32209
Ferkónak szeretettel, Árpád bácsi [Lajos] Miskolc, 1957. X. 1. Miskolc, 1957. X. 1. Árpád bácsi.	Borsodi játékok. 1957, 19198
Leszih Andor úrnak őszinte tisztelettel, a szerző [Lambrecht Kálmán] *1899–1936. Zoológus, ornitológus, paleontológus, etnográfus.	Herman Ottó, az utolsó magyar polihistor élete és kora. 1920, 30683
Leszih Andornak régi barátsággal M. K. Lajos Miskolc, 1956. [Marjalaki Kiss Lajos] *1887–1972. Tanár, történész, geográfus.	Az első borsodi parasztmegmozdulás 1406-ban. Klly. a Herman Ottó Múzeum Közleményei 1955. decemberi számából, 30793

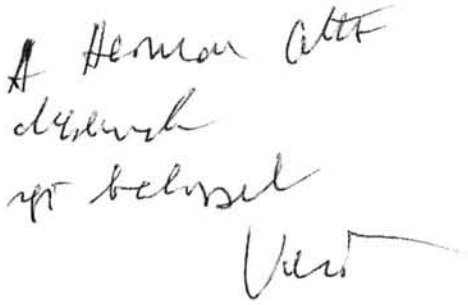
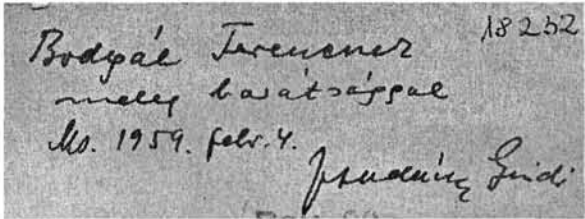
Füredi Zoltánéknak meleg üdvözzel M. K. Lajos bácsi M. 1956. X. hó [Marjalaki Kiss Lajos]	A miskolci Kötel Könyv 1702-ből. Klny. a Herman Ottó Múzeum Közleményei 1956. júniusi számából, 46489
Bodgál Ferencnek múzeumi munkatársi üdvözzel Marjalaki Kiss Lajos bácsi M. 1959. okt. 3.	Miskolc népességének fejlődése. Klny. a Borsodi Földrajzi Évkönyv 1959. évi 2. kötetéből, 18980
Leszih Andornak tisztelettel és baráti szeretettel ajánlja, a szerző [Marjalaki Kiss Lajos] Miskolc, 1925. november 20. <i>Leszih Andornak tisztelettel és baráti szeretettel ajánlja a szerző.</i> <i>Miskolc, 1925. november 20.</i>	A miskolci mészáros céh négyszáz éves múltja. 1925, 30698
Leszih Andornak baráti szeretettel, a szerző [Marjalaki Kiss Lajos] Miskolc, 1926. szept. 25.	Adatok a Tapolcai Apátság történetéhez. 1926, 30696
Tisztelettel: Dr. Martos Gizella , 1963. V. 7. *1928– Nyugalmazott főorvos.	A mezőkövesdi matyók népesedési, társadalmi-gazdasági viszonyai. Klny. a Demográfia 1963. évi 1. számából, 18833
Ferinek szeretettel, Megay Géza M. 1955. XII. 8. *1904–1963. Restaurátor, muzeológus, mb. múzeum-igazgató.	Lillafüred barlangjai. 1955, 19217
Sok szeretettel és tisztelettel a Herman Ottó Múzeum könyvtárának, Mező László '96. 05. 20. *1956– Sporttörténetíró.	Mezőkövesdi sportkrónika 1945–1995, 44129 Olefin sportkrónika, 44128
Méltóságos Mindszenti dr. Szendrey János kedves barátomnak igaz tisztelettel Miskolczy-Simon János Balassagyarmat, 1914. újév *1880–1914. Levéltáros, író, költő, történész.	A Miskolczy-Simon család története. 1913, 5580
Leszih Andor kedves barátomnak, Dr. Monus Ferenc Miskolc, 1935. VI. 30. *1882–? Postafelügyelő.	A miskolci posta keletkezésének története. 1935, 30795
A Borsod-Miskolci Múzeumnak ajánlja a szíves támogatásért, mély tisztelettel, Navora Kálmán és neje *Római katolikus kántortanító; tanítónő.	Mezőcsát Borsodmegyei nagyközség története. 1931, 888
Bodgál Ferinek szíves barátsággal Nemcsik Pál Borsodnádasd 1961. III. 4. *Múzeumvezető.	Munkásnéprajzi adalékgyűjtés az ózdvidéki szénbányászok között. Klny. a Borsodi Szemle 1960. 6. számából, 18396

Miklósnak szíves barátsággal, Nemcsik Pál 1953. III. 23.	A szülőföld dalai. 1983, 42700
Dr. Bodgál Ferenc muzeológusnak igaz barátsággal és köszönettel: Nemcsik Pál Borsodnádásd, 1962. VIII. 29.	Bányászélet Borsodnádásdon. 1961, 17635
Bodgál Ferinek szíves barátsággal, Paládi-Kovács Attila *1940– Etnográfus, egyetemi tanár.	Paraszi bortermelés néhány abaúji faluban. 1967, 18238
Dr. M. Kiss Lajosnak hálás köszönettel, a szerző [Palotay Gertrúd] Geszt (?), 1938. I. 18. *1901–1951. Etnográfus.	A miskolci református egyház régi hímzései. Klny. a Történetírás 1937. évi 5–6. számából, 19486
A múzeum könyvtárának, ahol tanulmányaim megírásához Leszih igazgató úr mindig is segítségemre volt kegyelettel, Ráv Paszternák Slomo Szentföld Bné-Brák városában 1970. jan. 2. *Pedagógus, hitoktató, történész.	Miskolc és környéke mártírkönyve. 1970, 13470
A HOM könyvtárának tisztelettel ajánlja: Porkoláb Tibor Miskolc, 1997. okt. 31. *1965– Egyetemi oktató, irodalomtörténész.	Irodalmi emlékhelyek Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben. 1997, 45276
Tiszteletpéldány a Borsodmegyei Múzeum részére a Nagyapám által szerkesztett füzetből, Puky Andor Tomor, 1970. IV. 15. *A szerző Puky Andor unokája.	Felsővadász. Klny. a Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából 1910. évi számából, 13794
Bodgál Ferinek őszinte barátsággal, Román János 1966. III. 30. *1921–1986. Levéltáros, levéltárigazgató.	A sárospataki szőlőművelés történetének 16–17. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban. 1964, 17726
Leszih Andor bátyámnak tisztelettel és szeretettel, Saad Andor *1904–1977. Orvos, etnográfus, paleoantropológus.	A miskolci Avas ősrégészeti problémái. Klny. a Múzeumi Értesítő 1955. szeptemberi számából, 30761
Lajos Árpádnak tisztelettel és baráti szeretettel, Saad Andor	Rákóczi Zsigmond csontmaradványainak vizsgálata. Klny. a Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1970. évi 9. kötetéből, 17189
Andor bátyámnak szeretettel, Saad Andor	Újabb kutatások a Diósgyőri barlangban. Klny. a Barlangvilág 1934. évi 3–4. füzetéből, 30772

<p>Lajos Árpádnak szeretettel, Saad Andor Miskolc, 1971. XII. 29.</p> 	<p>Újabb adatok az arkai Herzsarét késő paleolitikus kultúrájához. Klny. a Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1970. évi 9. kötetéből, 17190</p>
<p>Kedves bátyámnak, Lukács Gáspárnak Bp., 1974. II. 15-én kész híved: Sárközi Zoli *1922–1997. Történész, levéltáros.</p>	<p>A földközösség felbomlása Mezőkövesden. Klny. a Borsodi Történelmi Évkönyv 1973. évi 4. kötetéből, 29163</p>
<p>Leszih Andor régi barátomnak régi, de változatlan szeretettel, Csaba [Sassy] Miskolc, 1928. október 31. *1884–1960. Költő, újságíró.</p>	<p>28-as könyv. 1932, 30688</p>
<p>Tekintetes Porcs Kálmán tanár úrnak tisztelettel, [Schack Béla] *1859–1936. Tanár, a felsőkereskedelmi iskolák főigazgatója.</p>	<p>A felső kereskedelmi iskolai tanárok miskolci szünidei tanfolyamának emlékkönyve. 1904, 21854</p>
<p>Budai József tanár úrnak igaz tisztelettel, a szerző [Seemayer Vilmos] *Népzenekutató.</p>	<p>Népzenei gyűjtés Borsod vármegyében. Klny. az Ethnographia- Népélet 1933. évi 1–2. számából, 91</p>
<p>„Fércnyüveimhez” nyújtott sok szíves segítségért, ezzel a munkámmal próbálkozom kockára tenni a könyvtár aljzatának teherbírását! Sok szeretettel: Siska József Királyhelmec, 1996. szeptember 12. *1947– Etnográfus, muzeológus.</p>	<p>Bodrogközi pecsétek. 1996, 45077</p>
<p>Bodgál Ferinek szíves barátsággal, Szabadfalvi József Db. 1965. VII. 3. *1928–2001. Etnográfus, múzeumigazgató.</p>	<p>A zempléni hegyvidék népi kultúrájának kutatásáról. Klny. a Herman Ottó Múzeum Évkönyve 4. kötetéből, 18230</p>
<p>Sz. Czeglédy Ilonának, diósgyőri „várúrnőnek” igaz barátsággal és szeretettel: H. Szabó Béla Miskolc, 1967. aug. 29. *1919–1999. Geográfus, helytörténeti kutató, természetvédelmi felügyelő.</p>	<p>Borsod. 1962, 24320</p>
<p>Saad Bandinak sok szeretettel: H. Szabó Béla 1974. jún. 29.</p>	<p>Észak-Magyarország tervezett természetvédelmi területei. Klny. a Borsodi Szemle 1973. évi 4. számából, 32184</p>
<p>Dr. Bodgál Ferencnek baráti szeretettel: H. Szabó Béla Miskolc, 1965. máj. 18.</p>	<p>Miskolc város szőlőmonográfiája 1313–1963 és a felújítás lehetőségei. 1965, 18960</p>

Leszih Andor múzeumi igazgató úrnak tisztelettel, Szabó Ferenc Miskolc, 1936. VIII. 24. *1891–1964. Rajztanár, festőművész.	Borsod megye Árpád-kori templomai. 1936, 30687
Bodgál Ferenc barátomnak szíves barátsággal, Szabó László Szolnok, 1966. III. 18. *1939– Etnográfus, egyetemi tanár.	A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. Klny. a Néprajzi Értesítő 1965. évi kötetéből, 18229
A Herman Ottó Múzeumnak szeretettel ajánlom 2001. májusában, Szekeres Ilona *1948– Református lelkész, szociológus, esztétikus, pszichológus.	Az emberélet fordulói születés, házasság, halál. 2001, 48943
A Borsod Miskolci Múzeum könyvtárának, a szerző, [Szentpétery Zsigmond] *1880–1952. Geológus, petrográfus, múzeumigazgató.	Földtani megfigyelések Alsó-három vidékén, Borsodmegyében. 1923, 1395 Diósgyőr és Szarvaskövidéke paleo- és mezo-eruptívumainak földtani viszonyai. Klny. a Magy. Kir. Földtani Intézet 1917–19. évi jelentéséből, 1390
Megay Géának, ki méltó őrizője lesz, néhai nagybátyánk Herrman Ottó e könyvének is. 1940. szept. hó, a Szeöts család *Herman Ottó sógorának családja.	Herman Ottó: A magyar halálszat könyve. 1887, 28647
Megay Géának könyvtárába helyezzük el, néhai nagybátyánk Herrman Ottó, a családi könyvtárból való művét, 1940 IX. 12. a Szeöts család	Herman Ottó: A magyarok nagy ösfoglalkozása. 1909, 44071
Dr. Bodgál Ferencnek szeretettel, régi barátsággal, emlékül, Táboros Sándor Mezőcsát, 1972. aug. 25. *Gimnáziumi tanár, helytörténész.	A mezőcsáti vasút megépítésének története, 1890–1906. 1971, 18838
Bodgál Ferencnek szeretettel, megemlékezésül. Táboros Sándor Mezőcsát, 1969. IV. 8.	Olvasókönyv, 1918–1919. 1969, 17432
Kartársi Tisztelettel Dr. Veres László igazgató úrnak megköszönve figyelmét – előre is – a megye névadó Borsodunk története szerény „újságcikk sorozat” változata iránt. (60. 68. old.). M. Takács Lajos Miskolc, 1994. jan. 28. *1921–1985. Etnográfus.	Izsó Miklós Gimnázium, 30. 1993, 46628
Bán Kamill tanár úrnak mély tisztelettel ajánlja volt tanítványa: Tarján Jenő *1915–1999. Egyetemi tanár.	A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán. 1939, 24214
Bodgál Ferinek meleg barátsággal, Ujváry Zoltán Debrecen, 1962. II. 17. *1932– Folklórkutató, tanszékvezető egyetemi tanár.	Primitive methoden der feuerbereitung aus Nordungarn. Klny. az Acta Ethnographica 1961. évi 3–4. számából, 18761

Dr. Bodgál Ferenc úrnak kollégialis tisztelettel, Dr. Varga Lajos *?	Adatok az Odorvár és környéke karsztmorfológiájához. Klny. a Földrajzi Értesítő 1970. évi 1. füzetéből, 19192
Szeretettel, a szerző Varga Lajos *1944– Sporttörténész.	A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kosárlabdázás története. 1999, 47143
A Herman Ottó Múzeumnak nagy beccsel (?), Végyári Lajos *1919–2004. Tanszékvezető egyetemi tanár, művészettörténész.	Önarckép tollal. 1999, 46873
	
A miskolci Herman Ottó Múzeum könyvtárának tisztelettel, a szerző [Vincze István] *1922–1982. Etnográfus.	A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközségre. Klny. az Ethnographia 1960. évi 1. számából, 3707
Bodó Sanyinak baráti szeretettel, Zádor Tibor Miskolc, 1970. VII. 13. *1910–1988. Tanár, jogász, múzeumigazgató.	A Magyar Atlétikai Szövetség északi kerületének 50 éve. 1970, 25387
Lajos Árpádnak tisztelettel, Zupkó Béla *1933–1989. Tanár, kollégiumigazgató.	A matyó népművészet otthona. 1963, 25397
Szeretettel Dr. Bodgál Ferencnek, kedves patrónusomnak, barátsággal: Zupkó Béla	A matyó népművészet otthona. 1963, 18531
Dr. Saád Andornak hálával és tisztelettel, Zsadányi Guidó 1964. dec. 9. *1924–1965. Mérnök, történész, muzeológus.	Miskolc és környéke közlekedésének fejlődése. 1964, 32198
Bodgál Ferencnek meleg barátsággal, Zsadányi Guidó Ms. 1959. febr. 4. 	A városi utak törzskönyve. Klny. a Közlekedéstudományi Szemle 1957. évi 6. számából, 18232

<p>Tisztelettel ajánlom e könyvet Dr. Szabadfalvi József Múz. Igazgatónak, Zsebesi László Miskolc. 1988. aug. 1. *Nyugalmazott ezredes.</p>	<p>Az alsódobszai népeletből. Történeti adatok, szóhagyományok, anekdoták, visszaemlékezések II. rész. 1987, 36820</p>
--	--

A BORSOD MEGYEI REPÜLŐ KLUB TÖRTÉNETE 1934–2004

LISZEK ZSUZSA

A repülés kezdeti kísérletei, korai fejlődése

Az emberek feltételezhetően már az ősidőktől kezdve irigyelték a madarakat, mert azok képesek átszelni Földünk hatalmas levegőtengerét. A magasba emelkedés álmát az írott történelem kezdeteitől nyomon követhetjük. Kr. e. 3500-ból származik az a pénz-érme, melyen Babilónia királya egy sas hátán repül.¹

A korai források között említhetjük az időszámítás előtti kínai mondavilágot; az antik görög mitológia történeteit (pl. a *Daidalosz* és *Ikarosz* repüléséről szóló mítoszt²); de a vallási könyveket (pl. a *Bibliát*, mely szintén említést tesz *Jézus* felhők közé jutásáról³) is. A meseirodalomból ismerjük a seprűjükön repülő boszorkányokat; de más hősök is képesek repülve legyőzni a távolságokat, így például a magyar népmese-irodalomban *Tündérszép Ilona* és *Árgyélus* történetét említhetjük;⁴ vagy a keleti mesevilágban *Alad-dint*.

A tudományos és technikai fejlődés, valamint a kísérletek, újítások írásbeli rögzítése következtében az ember saját maga is kísérletet tett a repülésre, és ez irányú tapasztalatait megosztotta az utókorral.

Az első próbálkozások során még a madarak repülési technikáját próbálták lemásolni. Bátor, vakmerő vagy inkább bolondos vállalkozó sérülését, akár halálát okozta az az elképzelés, hogy úgy repülhetnek, mint a madarak vagy a denevérek. A középkori krónikák beszámolnak a „toronyugrók” történeteiről, akik különböző magasságokból vetették le magukat a szegényesen összetákoltszárnyak segítségével bízva.

Az első komoly gondolatokat *Leonardo da Vinci*⁵ fogalmazta meg. Kéziratai hosszú ideig nem kerültek a nyilvánosság elé, pedig sok anyagot tartalmaztak a madarak és a denevérek repüléséről. Emberi erővel hajtott repülőeszközök leírásait és rajzait is megtalálhatjuk közöttük, túlnyomórészt „*ornithopter*”-ekét (csapkodó szárnyú repülőeszköz).

Az ejtőernyő működési elvének megfogalmazásában kiemelkedő szerepet játszott a magyar származású *Verancsics Fausztus*.⁶ 1617-ben Olaszországban megjelent *Machinae novae* című munkájában megrajzolta és meghatározta a használható ejtőernyő lényegét.

A fizikai felfedezéseknek köszönhetően belátták, hogy az ember ereje a repüléshez nem elég. Rájöttek, hogy repülésre alkalmas gépeket kell építeni. A megfelelő motor azonban még nem állt rendelkezésre. A feltalálók kezdetben a levegőnél könnyebb szerkezetekkel kísérleteztek.

¹ <http://www.flight100.org/history/timeline.cfm?period=pre-1700s>

² <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/vallas/mitologi/html/03>

³ <http://biblia.hit.hu/> – Szent Pál Akadémia – Lukács Evangéliuma 24. fejezet

⁴ <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/illyes/77nepm/html/26>

⁵ Philip Jarret: A repülés története – Magyarországon kiadta: Panemex Kft. és Grafo Kft. Budapest, 2001. 8.

⁶ Top Gun – 1999. február – Simon László: A magyar ejtőernyőzés története I. 52.

Hazánkban elsőként, az 1700-as évek elején *Ciprián Jaisge*,⁷ a repülés első magyar úttörője a saját maga által készített szárnyak segítségével tett kísérletet a repülésre.

A meleg levegővel töltött léggömb-repülésben a *Montgolfier fivérek*⁸ alkottak maradandót: 1783-ban végrehajtották az első embert szállító repülést. Magyarországon 1811-ben hagyta el először a földet a *Menner doktor* által⁹ tervezett léggömb, amely emberrel a „fedélzetén” – szabadon kiteve a szél áramlatának – Gyöngyösig repült.

Az 1800-as évek elején Angliában *George Cayley*¹⁰ komoly kutatásokat végzett a levegőnél nehezebb légi járművek repülés elmélete terén; a pomerániai születésű *Otto Lilienthal*¹¹ pedig megszerkesztette a siklószárnyat.

A 20. század elejére az emberiséget megragadta a dinamikus repülés láza, többen kísérleteztek repülőgépek építésével. *Wilbur és Orville Wright*¹² már az 1890-es években komoly kutatásokat végzett, így 1903. december 17-én reggel Kill Devil Hills felett végre megvalósult oly sok álmodozó célja: a Wright fivérek által tervezett motoros szerkezet 12 másodpercet töltött a levegőben és 53 métert repült.

Az első magyar repülésre Rákosmezőn került sor 1910-ben, az akkori lovassági gyakorlótérén; ezt az első budapesti nemzetközi repülőnap és -verseny megrendezése követte.

Az első magyar tervezésű és építésű géppel *Adorján János*¹³ repült: gépén a törzs négy hossztartóját bambuszrudak alkották, s a szerkezet a *Libelle* nevet kapta.

Az 1920-as évektől a hosszú útvonalak felderítésére szolgáló távrepülések során a világ nagyvárosai között légi kapcsolatok jöttek létre; ennek ellenére a légi forgalom csak lassan növekedett és sokáig túlnyomórészt a gazdagok és hatalmasok kiváltsága maradt. A tehetősek sportjaként és kedvteléseként számtalan kisrepülőgép jelent meg a piacon.

A sárkányrepülők az 1960-as évek második felétől hódítottak; kialakításukhoz Rogallo 1949-ben szabadalmazott úrsiklója adta az alapötletet.

Magyarországon a Közlekedési- és Postaügyi Minisztérium az 1979-es légügyi előírásában szabályozta a hazai sárkányrepülést; majd a Magyar Honvédelmi Szövetség (MHSZ) a sárkányrepülést és a ballonozást új szakágként a repülés és az ejtőernyőzés hagyományos szakágai mellé sorolta. Az itthoni sárkányrepülésben tett első lépések mégis főképp egyéni kezdeményezéseknek tekinthetők.

Az 1980-as évekre gyakorlatilag minden ma ismert repülésnemnek megjelentek a stabil alapjai. Az elmúlt három évtized világszerte megfigyelhető fejlődése és változásai oly szerteágazóak, hogy azokat lehetetlen volna pontosan nyomon követni, lejegyezni. Az, hogy a sugárhajtású repülőgépek egyre nagyobb mértékű elterjedése ösztönzi a szociális és gazdasági változásokat, ma már nem kérdéses. A turizmus fontos gazdasági tevékenységgé vált; a világ nagyvárosai ma már nem csak lakó- és munkahelyként szolgálnak, hanem legalább annyira turisztikai célpontokká is váltak. A teherszállító repülő-

---

⁷ *Csanádi-Nagyvárad-Winkler*: A magyar repülés története 2., bővített kiadás – Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1977. 11.

⁸ <http://www.sulinet.hu/altisk/kedvtelo/mozgolodo/ejtoernyozes.shtml>

⁹ *Csanádi-Nagyvárad-Winkler*: A magyar repülés története 2., bővített kiadás – Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1977. 15.

¹⁰ *R. G. Grant*: A repülés évszázada – Magyar Könyvklub Budapest, 2003. 10.

¹¹ *dr. Ordódy Márton*: A sárkányrepülés 2. kiadás – Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1983. 13.

¹² *R. G. Grant*: A repülés évszázada – Magyar Könyvklub Budapest, 2003. 22–26.

¹³ *Csanádi-Nagyvárad-Winkler*: A magyar repülés története 2., bővített kiadás – Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1977. 26.

gépek elterjedése a fogyasztási szokásokat is megváltoztatta: ma már nem csodálkozunk azon, ha a világ más részéről származó friss étel, vagy egyéb áru kerül a kosarunkba.

A sportrepülést tekintve: Magyarországon 1989-ben lépett hatályba a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendelete a sportági szakszövetségekről. A rendelet értelmében a szakszövetségeknek át kellett alakulniuk és 1989. december 31-ig kérniük kellett nyilvántartásba vételüket. A klubok arra törekedtek, hogy önálló egységekké és önfenntartókká váljanak. Az 1990-ben megtartott közgyűlésen a volt MHSZ Repülőfőnökséghez tartozó repülőklubok úgy döntöttek, hogy kilépnek az MHSZ-ből és a repülősportot önálló szervezeti formák között kívánják folytatni. A következmények – anyagi oldalról nézve – drasztikusak voltak. A magyarországi repülőklubok néhány évig tudtak működni a korábban felhalmozott készleteikből, de be kellett kapcsolódniuk a piaci törvények diktálta versenybe.

A sportrepülés története Miskolcon és a Borsod Megyei Repülő Klub 1945-ig

Hazánk fiai már a század elején az úttörők között szerepeltek a repülés fejlesztésében: mint tervezők, pilóták, lelkes sportemberek, beírták nevüket a repülés történelemkönyvébe.

A trianoni szerződés (1920) gúzsba kötötte ugyan a „magyar szárnyakat”; de a fiatalság megtalálta a módját, hogy ilyen áldatlan körülmények között is meginduljanak a próbálgatások. Ezt a lehetőséget a vitorlázórepülés rejtette magában. Így hazánkban többek között a miskolci és a diósgyőri fiatalok is vették a bátorságot, és saját vitorlázógép építésébe kezdtek.

1910. június elején rendezték Budapesten az első nemzetközi repülőnapot, külföldi résztvevőkkel. *Huska Vilmos* miskolci fegyvermester és műszerész a bemutatón látottak alapján elhatározta, hogy megépíti saját repülőgépét. Azonban őt is utolérte a magyar feltalálók sorsa: a környezet érdektelensége. Az 1911. október 16-i első miskolci – egyben az első vidéki – repülőnapon így nem szerepelhetett repülőgépével. Az eseményt sajnos a magyar aviatika története sem jegyzi, pedig *Huska* ötlete – az állítható légcsavar – megelőzte a század repülőtechnikáját. A repülőverseny iránt egyébként nagy érdeklődés mutatkozott, hiszen ilyen jelentős látványosságra még megközelítőleg sem került sor addig Miskolcon. A verseny színhelyéül a Sajó-parti tüzérségi gyakorlótér sportszerű és praktikus berendezései, valamint az ott felállított hangárok szolgáltak.

Az 1910-es években Miskolcon megindult a repülőgép-építő ipar; 1922-ben a Kereskedelmi Minisztérium állami kezelésbe vett repülőter-gondnokság létesítését tervezte a városban, a repülőszolgálat fenntartása céljából. Ebben az időben megindult Miskolc–Budapest között a légiposta-közlekedés.

1929-ben szállt fel Magyarországon először vitorlázó repülőgép a Farkashegyről. A hír pillanatok alatt elterjedt és hatalmas lelkesedést váltott ki az emberekből. Ennek következtében a vidéki városokban sorra alakultak a repülőklubok, melyek szervezeti kereteit a megyék, a városok társadalmi szervezetei, az egyetemek, valamint a cserkészmozgalmak adták.

A harmincas években Miskolcot a felvidéki repülősport központjává kívánták fejleszteni. *„Miskolc fölülről sokkal szebb, mint lentről... Egészen különös és újszerű azt a várost, amelyben az ember életét leéli, egyszer csak olyan nézőpontból látni, amely eddig csak a madaraknak adatott meg. Nagyon elősegíti az ember életfilozófiájának a kialakulását is az, ha repülőgépről kicsinynek láthatja azokat a nagy méreteket, melyeknek lábainál naponta elsétál, és amelyeknél megszokta, hogy rájuk felnézni kell... Mint apró*

játékházacskák kerültek el a külső perifériák lakásai a gép alatt. A széles Zsolcai-kapu után a Búza-téri görög templom; majd a gyönyörűen megvilágított Minoriták temploma és a Széchenyi utca tűnt szembe, melynek fényei kivilágítottak az úttestre. Szabad szemmel is jól kivehetően sűrögtek-forogtak az apró emberek az utcákon; a siető villamos; az utcán szaladó autók reflektora vitt elevenséget ebbe a nagyszerű képbe... Elsuhanunk az Avas fölött. A Mindszenti templom homlokzatának glóriája messzelátáson hintette sugarait; olyan alacsonyan járunk most, hogy a felfelé néző és meg-megálló embereket jól lehet látni... Most a vasgár felé szállott a gép. Vonalzóval húzott, szabályos háztömbök impozáns tömege terült el alattunk. A gyár egyik kohójában éppen öntöttek, és a tűz fénye tündéri módon világította be a műhelyek, sínek, daruk misztikus acélszövedékét; az volt a benyomás, mintha egy tűzpiros, titokzatos virágot tűztek volna le a házak közé...”¹⁴ – emlékszik vissza 1930-ban megélt repülős kalandjára egy korabeli újságíró.

1931. május 15-én megtartotta alakuló közgyűlését a Miskolci Sportrepülő Társaság; ahol egyben ünnepélyes keretek között létrejött a Bükk-Mátravidéki Aero Club. Célja: Borsod-Gömör, Zemplén-Abaúj és Heves vármegyék területén reprezentálja a magyar aviatikát. A gazdaságilag önálló, független szervezet a várostól, a vármegyétől, valamint a Magyar Aero Szövetségtől kapott támogatást. A szervezet közvetlen felettes szerve a Légügyi Hivatal, illetve a Magyar Aero Szövetség volt. A klub feladata a repülés propagálásán, ismertetésén kívül az anyagi alap megteremtése (repülőgépek beszerzése, a repülőtér bérlése, hangár építése, oktatók alkalmazása) és a gyakorlati repülés megkezdése. A repülőklub aktív tagsága a MOVE (Magyar Országos Vitorlázó Egyesület) és a Szemere cserkészcsapat tagjaiból állt össze. Az iskolák, technikumok, valamint a városi alkalmazottak a MOVE repülési osztályába tömörültek. A klub első elnöke vitéz Borbély-Maczkó Emil lett, aki – mint a megye teljhatalmú vezetője – céltudatos és eredményes munkát végzett. Ügyvezető főtitkárrá dr. Spiry Endre vármegyei tisztí főorvost választották.

A miskolci repülésben az aktív élet azonban csak 1933-ban kezdődött, mert a belügyminiszter ekkor hagyta jóvá a klub alapszabályát. 1934 elején megkezdődhetett a sportrepülés megszervezése: a klub már rendelkezett annyi pénzzel, hogy repülőgép beszerzésére, illetve hangár építésére is gondolhattak.

A miskolci repülőtérén már az alapítás évében – félkatonai szervezatként – megindult a motoros pilóták kiképzése, s gyakorlatilag több éven át a klub fő profilját e repülési mód képezte.

Bár motoros repülésre a miskolci repülőtér megfelelő volt, a klubtagok az egyesület megalakulása óta folyamatosan kerestek a sikló- és vitorlázórepülésre alkalmas terepet. Így jutottak el a Sajókápolna határában elterülő dombokhoz: „A szél áramlása úgy görbül egyenletes hullámokban, mint a tenger vize; míg útjában meredek hegyoldalt nem talál. Az ilyen hegyoldalaknál van a legkedvezőbb hely a vitorlázás számára. Ugyanis itt a levegő felfelé áramlik és magától emeli a gépet; mert a szél a kitérés legtermészetesebb irányát követi, amikor fölfelé törekszik és igyekszik kikerülni az eléje tornyosuló akadályt. A lejtő mentén megtorlódva felgyorsul és olyan erővel szökik a hegyoldal csúcsa felé, hogy annak tetején valóságos aetherikus liftet képez, mely magával viszi, ami útjába akad. A madarak is ösztönyszerűleg keresik az ilyen helyeket; hogy fáradság nélkül úszhassanak a levegőben...”¹⁵

¹⁴ A miskolci sportrepülés története – Kronológia 1911–1950. – Kiadja: Borsod Megyei Repülő Klub – Miskolc, 2001. 38–39.

¹⁵ A miskolci sportrepülés története – Kronológia 1911–1950. – Kiadja: Borsod Megyei Repülő Klub – Miskolc, 2001. 83.

Lázás munka kezdődött Sajókápolnán, ahol 1934 nyarán befejeződött a hangárépítés. A faluban a repülőklub – a Magyar Aero Szövetség segítségével – repülőnappal egybekötött repülőtér- és hangárvatást tartott. Egész délelőtt vonult az emberáradat a repülőtér felé, autók, autóbuszok tartottak a Pitypalaty-völgybe, a két kopár hegy felé, melynek lábánál épült a hangár. A repülőtér bejáratánál díszkaput építettek „És mégis repülünk” felirattal. A sajószentpéteri esperes-plébános megszentelte az új siklógépeket: „Istennek fenséges, szabad templomában jöttünk össze; hogy keresztényi hittel, bízó magyar szívvel avassuk fel ezt a napot; amikor az ifjúság elindul nagy magyar eszmék megvalósítására.”¹⁶ Ettől a dátumtól számítjuk a Borsod Megyei Repülő Klub jogelődjeinek létezését.

Rubik Ernő így emlékezett a sajókápolnai emlékmű avatására: „1934-ben először jöttem a sajókápolnai repülőtérre. Feladatom a német rajzok megmagyarázása, a faanyagok kiválogatása és a gyártási műveletek betanítása volt. Szegények voltak a klubok, nem volt szakember, nem volt technikai felkészültség, de volt határtalan lelkesedés és segítőkészség. Ezek az idők bebizonyították, ha van magasztos cél, segítőkész összefogás és szorgalom, az ifjúság csodákra képes!”¹⁷

Sándor József volt sajókápolnai polgármester emléke: „A harmincas évek elején elterjedt a hír, hogy a Manderka dűlőben lévő földeket, melyeknek nagy része kaszáló, igénybe veszi a Bükk-Mátravidéki Aero Club. A sajókápolnai gazdák úgy gondolták, hogy a falu sorsán lendíthet ez a változás; mely még hírnevet is szerez. Azonban hamar elszállt a lelkesedés, mikor májusban kidobolták, hogy kaszálják le a szénát és takarítsák be; mert a magas fű akadályozza a repülést; s ennek a széna termése látta kárát... A hangárvatás után kialakult mozgalmas sportéletnek kedvező hatása is volt. A nyári táborozások idején sok cserkész fiatal fordult meg a faluban; de jöttek a kíváncsiak is, hogy lássák az akkor még szenzációsnak ható új sportág művelőit, a vitorlázórepülőket.”¹⁸

Rotter Lajos az 1936-os olimpián, több mint 300 km-es céltávrepülésével bebizonyította, hogy ún. termik (felszálló légáramlat) létezik, innentől kezdve szabaddá vált az út a vitorlázórepülés fejlődése előtt. Amikor 1936-ban vitorlázótábort szervezett a Bükk-Mátravidéki Aero Club, a klubtagok már két társaságra szakadtak: egyik a lejtő-menti repülőtársaság (vitorlázó repülők), a másik a sík vidéki (motoros repülők).

1937-ben a Parlament megszavazta a Nemzeti Repülő Alap megszervezését, hogy az tervszerűen irányítsa a haderőn kívüli előképzést az ekkor már hivatalosan is létrejött Honvéd Légierő számára. 1939-ben megalakult a Horthy Miklós Nemzeti Repülő Alap, mely honvédelmi céllal átvette a pilóta előképzést szolgáló sportrepülés irányítását és támogatását. Ennek köszönhetően sok új repülőgépet kapott a miskolci repülőklub, sőt a gumiköteles indítás elhagyása céljából megérkezett a repülőtérre egy csörlőkocsi. A Horthy Miklós Nemzeti Repülő Alap a magyar repülés pénzügyi szerveként szolgált, minden központi támogatást a Repülő Alap részére fizettek be. Az alap a repülőklub egész évi költségvetését fedezte, gondoskodott az üzemanyagról, a repülőgépek javításáról, az üzemköltségekről, a napidíjakról, az oktatókról, a kiképző keret növendékállományáról, fedezte a táborozás költségeit. A Nemzeti Repülő Alap segítségével a

¹⁶ A miskolci sportrepülés története – Kronológia 1911–1950. – Kiadja: Borsod Megyei Repülő Klub – Miskolc, 2001. 84–85.

¹⁷ A miskolci sportrepülés története – Kronológia 1911–1950. – Kiadja: Borsod Megyei Repülő Klub – Miskolc, 2001. 52.

¹⁸ A miskolci sportrepülés története – Kronológia 1911–1950. – Kiadja: Borsod Megyei Repülő Klub – Miskolc, 2001. 203.

miskolci klub erkölcsileg és anyagilag megerősödött (mintegy 60 főt számláló tagságával országos viszonylatban is jelentőssé vált működése és nagyszerű eredményeket tudott felmutatni), de a követelmények is megnövekedtek.

1941 januárjában a Horthy Miklós Nemzeti Repülő Alap támogatásával megjelenő Magyar Szárnyak című folyóirat szerkesztője repülőfilm-matinét rendezett Miskolcon. A matiné keretében hazai és német repülőfilmeket mutattak be, valamint Magyar Sándor, az akkori világrekorder óceánrepülő tartott előadást.

1941-től ténylegesen megindult a repülőélet a sajókápolnai motor nélküli repülőterén. A Bükk-Mátravidéki Aero Club keretén belül kétféle repülést végeztek: sportrepülést, valamint a Horthy Miklós Nemzeti Repülő Alap kiképzőkeretének gyakorlómunkáját. Bár 1942-ben még a sajókápolnai repülőteret csörlőrendszerű üzemre alkalmatlannak tartották, 1943 tavaszától a vitorlázórepülők újra visszaköltözhettek a faluba, ahol a nyári táborban mégis áttértek a csörlőrendszerű kiképzésre. Ettől az évtől Sajókápolna adott otthont az ország legösszkomfortosabb repülőterének, hiszen csörlőrendszerűvé vált az indítás; s ha a szél fúj, csörlés után a pilóták rámehtettek a lejtőre és kedvükre vitorlázhattak.

1943 márciusában repülőgép-modellező központ kezdte meg működését Miskolcon. A repülésben élen járó nemzetek a világháború óta tudatában voltak annak, hogy a repülőgép milyen fontos szerepet kap a harcokban, ezért igyekeztek a társadalomban minél nagyobb érdeklődést kelteni a repülés iránt. Ugyanakkor tisztában voltak a repülés békebeli jelentőségével, hiszen az a modern gazdasági élet egyik nélkülözhetetlen eszközévé vált. Lényegesnek tartották, hogy a nemzet érdeklődést tanúsítson a repülés iránt, amihez szükség volt arra, hogy a nemzet ifjúsága ismerje és szeresse meg azt.

„A modellezésnek nem is az a célja, hogy pilótákat neveljen; hanem, hogy a gyermekek játszva megismerje és megszeresse a repülőgépet... Aki repülőmodellt épít, érzi az alkotás izgalmát és azt a csodálatos érzést, hogy a saját keze munkája a levegőbe emelkedik; mindez páratlan élményt jelent számára, aminek nevelő hatása kétségtelen... A fiúk a modellek készítése közben tökéletesen tisztába jönnek a repülés fizikájával, az aerodinamikával és a különböző gépek szerkezetével. Közeli kapcsolat keletkezik a mai idők egyik igen fontos harcászati eszközével. A repülőmodellezés az ifjúság előkészítését és ránevelését szolgálja erre a fontos honvédelmi és közgazdasági feladatra.”¹⁹

1944-től légiháború dúlt Magyarország fölött; a front egyre közeledett Miskolc-hoz. A Repülő Alap táborában (Sajókápolnán) még ekkor is folyt a repülő-kiképzés, a hadi helyzet azonban egyre súlyosbodott. A klub tagjai döbbenetén értesültek arról, hogy a felsőzsolcai hangárt felgyújtották, s bennégett négy gépük. Pár nap múlva már a miskolci hangár is égett. Mivel az akkori felső vezetés minden repülő-felszerelést el akar szállítani Nyugatra, megszervezték a gépek elrejtését. Egymás után szállították el a gépeket a közeli pincékbe; így pár nap alatt két gép kivételével sikerült mindent elzárni. Szerencsére rövidesen Miskolcon megszűntek a harcok. Sajókápolnán a hangár alá rejtett dolgok ugyan eltűntek, de a hangárt, valamint a pincébe rejtett gépeket és felszereléseket megmentették. Elkezdődött a gépek hazaszállítása és javítása is.

A háború után Miskolcon indult meg először a repülés. Az első sportrepülőgép 1945. április 2-án Miskolc-Diósgyőrben szállt fel. Pár hónap múlva létrejött a rendszeres légi utasforgalom Debrecen, Budapest és Miskolc között. Ezzel a város légi forgalmi élete egy új és jelentős állomásához érkezett.

¹⁹ A miskolci sportrepülés története – Kronológia 1911–1950. – Kiadja: Borsod Megyei Repülő Klub – Miskolc, 2001. 118–119.

Kézenfekvőnek tűnt, hogy a korábbi repülőklub tagjai a helyi sportegyesülethez csatlakoznak, a Diósgyőri Vasgyár, mint közös támogató miatt is. Így alakult meg a DVTK Sportegyesület Repülő Szakosztálya. A DVTK-tagság 1949-ig, az Országos Magyar Repülő Egyesület (OMRE) megalakulásáig tartott. Az OMRE a repülés központi szerve volt, melynek feladata a repülés szakmai irányítása. Az összes repülő egyesületnek kötelezően be kellett lépni az OMRE-ba, így azok elvesztették korábbi önállóságukat. Az egyesületi tulajdonban lévő sportgépeket államosították és kinyilvánították, hogy a repülőgép csak az OMRE tulajdonában lehet. A tagságot felülvizsgálták, melyek során sok lelkes sportembert kizártak a repülésből.

Az 1950-es évektől a klub élete felfelé ívelt. A miskolci vitorlázórepülők és ejtőernyősök szinte megszakítás nélkül vettek részt az országos rangos versenyeken, így pl. ejtőernyős és vitorlázórepülő nemzeti bajnokságokon, vitorlázókupákon stb. Ekkortól vált a miskolci repülőtéren hagyománnyá az esetenként nemzetközi méretű repülőnapok szervezése és rendezése. Ekkoriban már két repülőtéren működő, elismerten nagyüzemű kiképző bázisnak számított Miskolc. A helyi gyárak anyagi és természetbeni támogatása is hozzájárult a sikerekhez; emellett annak a lelkes diósgyőri gárdának a szívós, összeforrott munkája, amely megteremtette ezeket a feltételeket.

Szintén ezekben az években Ózdon, az akkori Leninvárosban, s a megye többi bányásztelepülésén is sorra alakultak az ejtőernyős csoportok. E csoportok szakmai irányítására és összefogására a Miskolcon működő repülőklub vállalkozott. Ez azonban szükségessé tette az önálló ejtőernyős szakosztály megalakulását, melyre 1955-ben került sor.

1956-tól 1975-ig tartott a klub aranykorszaka. A miskolci klubnak ötször sikerült a „*Kiváló Repülőklub*” címet elnyernie; motoros, vitorlázó, és ejtőernyős versenyzői pedig sok hazai és külföldi versenyen szereztek arany-, ezüst- és bronzérmeket, nyertek kupákat; többeknek sikerült bekerülni a magyar válogatott keret tagjai közé.

A magyar repülőklubok közül a miskolci pilóták kezdték meg először az éjjeli motoros repülést, illetve az arra vonatkozó két hét időtartamú kiképzést. Újraindulnak a MALÉV gépei Miskolc és Budapest között, Debrecen érintésével. A járat csak utas- és poggyászszállítást, valamint postai szolgáltatásokat végzett.

1958-ban Miskolcon a Stadion mellett avatták fel az MHSZ DVTK repülőklubjának 54 méter magas – országosan egyedülálló – ugrótornyát, melyet a Lenin Kohászati Művek dolgozói készítettek és a DIGÉP-ben szereltek össze. A tornyot azonban 11 év után ledöntötték, ennek hátterében egyrészt korszerűségi, másrészt anyagi okok álltak.

1961-ben a miskolci Gömöri-pályaudvar várótermében a Közlekedéstudományi Egyesület miskolci szervezete és a Közlekedési Múzeum *A levegő meghódítása* címmel kiállítást rendezett, ahol a különböző fotók, szakkönyvek, folyóiratok mellett bemutatták a Huska Vilmos által 1912-ben készített csillagmotort.

1968-ban öt miskolci sportrepülőnek (köztük *Csorba Lászlónak* és *Salli Bálintnak*) adta át a Központi Repülőklub a Magyar Népköztársaság „repülősportoló diplomájá”-t, melyet abban az időben olyan – 20–25 éves repülő-múltra visszatekintő – pilóták kaphattak meg, akik a repülésért tett munkájukkal, sporteredményeikkel rászolgáltak erre az elismerésre.

Míg az 1960-as évek végére a miskolci repülőklub országos szinten az egyik legnagyobb és legerősebb repülő-egyesületnek számított, addig az 1970-es években országos szerepe csökkent, de továbbra is jelentős eredményeket értek el. A klub

előrehaladása az addigiaknál jóval lassúbb ütemben zajlott. Legfőbb patrónusai az akkori Lenin Kohászati Művek, a Borsodi Vegyiművek és a Tiszai Vegyikombinát voltak.

Az egyesület fejlődését új szakosztályok megalakulása biztosította. Megkezdődött a sárkányrepülés Miskolcon, melynek előzményeként a Budapesten elkezdett kísérleti repülésekbe egy miskolci illetőségű pilóta, *Szepesvári Sándor* is bekapcsolódott. Kiképzése után megvásárolt két sárkányrepülő gépet, amiket a városba hozott. Maga köré gyűjtötte a szimpatizánsokat, és így Miskolcon elkezdődhetett a sárkányrepülés és -gépépítés. A sárkányrepülést meghonosító személyek korábban szinte kivétel nélkül vitorlázó-repülőzést folytattak. A sárkányrepülők 1978-ban szerveztek szakosztályt, és az MHSZ-be belépve hivatalosan is elkezdhatték tevékenységüket. Bázishelyük Sajókápolna volt.

A technika fejlődésével – az 1980-as években – a motoros sárkányrepülés is elterjedt Magyarországon, ami a sík miskolci repülőtéren jó táptalajra talált. A szakosztály ekkor már a repülőklub részeként működött és rövidesen országos hírnévre tett szert, számos versenyt szervezett és a tagok is részt vettek a megmérettetéseken.

Időközben a repülőklub a ballonos szakosztállyal bővült.

Az MHSZ Miskolci Repülőklubja 1984-ben ünnepelte 50. évfordulóját, melyre nagyszabású megemlékezéssel készült. Az MHSZ Borsod Megyei Szervezetének Repülő és Ejtőernyős Klubja a diósgyőri Vasas Művelődési Központ nagytermében jubileumi közgyűlést rendezett; ahol *Szoboszlai György* – a klub akkori titkára – nyitotta meg a *Miskolci repülés-történet* című kiállítást, mely fotókkal és újságcikkkel dokumentálta az elmúlt ötven év helyi történéseit. Ezt jubileumi repülőnap követte, ahol a műsorszámokban a motoros, vitorlázó, egyéni és kötelék műrepülés, a helikopter-, ejtőernyős, sárkányrepülő- és vadászgép-bemutató mellett a határőrség, a tűzoltóság és a polgári védelem produkciója is szerepelt.

1986-ban az addigi öt szakosztály (motoros, vitorlázó, sárkányrepülő, hőlégballon és ejtőernyős) egy hatodikkal bővült: az LKM Miskolci Repülőklubban az idősebb korú sportrepülők régi óhaja valósult meg, mert megalakult az aktívan már nem repülő, de a repülést és ejtőernyőzést továbbra is szerető és pártoló veteránok Old Timer szakosztálya. „A veteránok legtöbbször ott ég még a soha el nem hamvadt tűz; s a vágy: egyedül, vagy oktató kíséretével felszállni; kipróbálni, mi maradt meg a régi repülő-, ejtőernyőző tudásból; de legalább csak utasként átélni a nagyszerű érzést, amit nekik csak a repülés nyújthat. A szakosztály megalakulását az indította el, hogy a veterán sportrepülők kifejezték óhajukat a rendszeres találkozóik megszervezésére, erejük összefogásával a hasznos cselekvésre. Kitűzött céljukként határozták meg továbbá felkutatni, kijavítani – ha lehet, repülésre alkalmassá tenni – a korábbi idők géptípusait; gyűjteni a helyi repüléstörténet tárgyi-, és írásos emlékeit; megemlékezni azokról a még élő és a már elhunyt sportrepülőkről akik 1934-ben lerakták a miskolci repülés alapját. A szakosztályi feladatok között fontos helyet foglalt el a klubon belüli és más szakosztályokkal való kapcsolatok ápolása. A közel 40 fős tagság programjai között szerepeltek a különböző kirándulások, élménybeszámolók, családi közös programok is.”²⁰

Magyarországon – Kazincbarcikáról indulva – a modellezés F3J (azaz távirányításos) kategóriáját Benyó Zoltán orvos honosította meg 1989-ben, amikor a szlovákiai Komáromból hazánkba költözött. A modellező szakosztály 1990 óta a klub része, bár azt megelőzően is szoros kapcsolatban álltak. A kapcsolat gyökerei több dologban is kereshetők. Egyik a repülés, hiszen a miskolci modellező szakosztály elsősorban repülőmo-

²⁰ Repülés – 1986. április – XXXIX. évf. 4. szám 9.

dellezéssel foglalkozott. Másodsor: közös életterük a repülőtér. Végül, hosszú évtizedeken keresztül a modellezők és a repülők közös támogatója a Lenin Kohászati Művek MHSZ szervezete; egy épületben, a Maros utcán volt a bázisuk. „A modellezés egészséges teszi az embert, ügyességet fejleszt, komplex figyelmet és precizitást követel; ugyanakkor a józan ész tapasztalataira épít. Benne van az aerodinamika, a fizika, a meteorológia, a számítástechnika, az elektronika tudománya. Igényességre nevelő aktív szórakozás, sport a szabad levegőn.”²¹

1990-től

A Borsod megyei Aero Club 1990-től az MHSZ jogutódjaként működött tovább. A korábbi éves anyagi támogatástól viszont elesett a miskolci sportrepülés, ezért igen nehéz helyzetbe került maga az egyesület. A következő két évben a klub a korábban felhalmozott tartalékokból biztosította működését, de ezután gazdasági szemléletváltásra kényszerült: ki kellett alakítania a piacorientált felfogást és tevékenységi formákat. A rendszerváltás történelmi eseményei az MRSZ önállóvá válását, független szerepének, a szabad fejlődés lehetőségének megvalósulását hozta. A klubok – így a miskolci is – e szabad lehetőségekkel élve keresték helyüket, létrehozták és megszervezték a helyi repülés feltételeit. A korábban még állami támogatást élvező sportrepülés visszanyerte ugyan a teljes függetlenségét, de egyidejűleg anyagi támogatását elveszítette.

A zárt területnek nyilvánított miskolci repülőtér 1991-ben megnyílt a civil közönség előtt. Bárki felkereshette – és felkeresheti – a légikikötőt, nézelődhetett, érdeklődhetett; illetve – térítés ellenében – lehetőség nyílt utasrepülésre.

Az 1990-es évek elején Gönczi Gyula – két fő kíséretében – a klub matuzsálemi-korú, Rubik Ernő által tervezett *Szuper Futár* nevű repülőgéppel részt vett a Svájcban rendezett *Old Timer Világtalálkozó*n, ahol szépen szerepeltek. A repülőgép mai napig is a klub tulajdonát képezi.

Közben megérkezett a miskolci repülőtérre két *Cessna 150* típusú repülőgép, ami egy Amerikai Egyesült Államokban élő, magyar származású vállalkozó közbenjárásának köszönhető. Az üzletember 5 évre szóló szerződést kötött a klubbal, melynek értelmében az ide érkezett gépeket a klub tagjai kereskedelmi tevékenységre használhatták: így pl. légi taxizásra, fotózásra, oktatásra, reklámtévékenységre, utasszállításra, illetve a térségben található vegyipari üzemek csőhálózatának légi ellenőrzésére.

1994-ben a miskolci repülőtéren tartották 50 éves jubileumi találkozójukat az 1944-ben végzett Horthy Miklós Nemzeti Repülő Alap I. fokú, motoros repülőgépvezetői, tiszti és tiszthelyettesi hallgatói. A találkozón hét ország (Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Franciaország, Németország, Belgium és Magyarország) képviselőjében 71 fő vett részt. A négy szervező közül *Básti József* kapta a legtöbb elismerést.

Ebben az évben a Borsod Megyei Aero Club megünnepelte a miskolci repülés 60. évfordulóját. A vendégek és látogatók ellátásán, a légi műsor összeállításán kívül a földi program megszervezése is fontos szerepet játszott, hiszen a klub vezetői rájöttek arra, hogy a repülőnapra sétarepülésen és a bemutatókon kívül szükség van „lenti” programokra. Ugyancsak 1994-ben a sárkányrepülés egyik legnagyobb, helyi szinten zajló, de országos hírű eredménye a vontatásos repülés módszerének kifejlesztése. Lényege: a függővitorlázó (köznapi nyelven: „gyalogársárkány”) gépeket motoros sárkányrepülővel segítik a levegőbe.

²¹ Észak-Magyarország, 1996. június 22.

1995-ben Miskolc kiemelkedő eseménynek adott otthont: a Borsod Megyei Aero Club több tagja vállalkozott arra, hogy részt vegyen az alaplőrepülő képzésben. A rövid elméleti oktatást több napos gyakorlat követte, melynek során a jelöltek az alaplőrepülő figurákat sajátíthatták el. Egyidejűleg újtára indult az immár hagyománnyá vált *BAZUL-Kupa* (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Ultrakönnyű Repülő Verseny) távrepüléses és precíziós feladatokkal. A BAZUL hamarosan az országos listán is rangosnak számító programmá nőtte ki magát.

1996 április végén a vitorlázó lőrepülő tábor megkoronázásaként Miskolcon rendezték a magyar repülés történetében is kiemelkedő fontossággal bíró *Első Magyar Alaplőrepülő Nemzeti Bajnokságot*, ami – e kategóriában – az első hazai versenynek számított.

Az 1990-es években Borsod-Abaúj-Zemplén megyében két légikikötőt tartottak számon: az egyik a Miskolc északi határán fekvő, egykor a Magyar Honvédelmi Szövetség birtokolta repülőter (a klub jelenlegi székhelye). A sportcélú ingatlanként bejegyzett állami tulajdonú légikikötő a rendszerváltást követően a Kincstári Vagyoni Igazgatóság kezelésébe; illetve a Borsod Megyei Aero Club használatába került. A száraz időben 15 tonnás gépek fogadására is alkalmas, két 800, illetve 850 m hosszú, 100–100 m széles, füves kifutópályával, valamint a légi közlekedést kiszolgáló építményekkel és technikai berendezésekkel rendelkező ingatlan tulajdonjogának megszerzésére három pályázó is jelentkezett: az Aero Club, Miskolc városa és Szirmabesenyő önkormányzata. (A miskolci önkormányzat légügyi elképzelései 1991-re nyúlnak vissza, amikor tervek készültek arról, hogy miként lehetne a város repülőterét bekapcsolni a nemzetközi légi forgalomba.)

A repülés mellett a klub egyre több közművelődési és kulturális programot szervezett. Például 1998-ban a Miskolci Galéria Rákóczi-háza adott otthont Kositzky Attila fotókiállításának. (Kositzky Attila 1943-ban Kazincbarcikán született, gyermekkorában egy részét Diósgyőrben töltötte. 1959-től a miskolci repülőklub növendéke lett. A Kilián Gimnáziumban érettségizett, majd felvételt nyert a repülőtisztai iskolára. Ismert pilótaként az 1960-as évektől kezdett fényképeket készíteni.)

Az 1990-es évek végén változások álltak be a Borsod Megyei Aero Club nevet viselő egyesület életében: a tagok közgyűlésen határoztak arról, hogy szervezetük új neve *Borsod Megyei Repülő Klub* legyen. A klub információs rendszere internetes weboldallal bővült.

Az 1998-as hóhelyzet világosan bizonyította, hogy a régióknak szüksége van a miskolci repülőterre. Közel 300 embert mentettek ki a helikopterek, de a mentők tankolásánál, műszaki kiszolgálásánál is a klub tagsága nyújtott segítséget. Megközelíthetetlen falvakba jutott el légi úton az élelmiszer, a gyógyszer a miskolci repülőter, a repülőklub tagjainak közreműködésével.

2000-ben tizennégy utassal a fedélzetén személyszállító repülőgép landolt Miskolcon. A személyszállító járat újraindítására a Hunguest Hotel kérésére került sor. Minden hét péntekén Budaörsről indult az a repülőgép, ami vasárnap repült vissza.

Ebben az évben egy felújított-átalakított katonai helikopterrel bővült Borsod-Abaúj-Zemplén megye egészségügyi hálózata. Az Egészségügyi Minisztérium által följáró mentőhelikoptert ekkor adták át a megyei mentőszolgálatnak. A Magyar Honvédségtől hat darab MI-2-es helikoptert kapott az egészségügyi tárca, ebből a minisztérium megyéknek ajánlott fel egyet. A helikopter hóesés, árvíz és veszélyhelyzet esetén javítja a bajba jutottak életesélyét, hiszen használatával jelentősen lecsökken a szállítás ideje.

2002-ben a szokásos gyermeknap rendezvényén, a BAZUL Kupán és a Motoros Rally Házibajnokságon kívül újabb kulturális esemény történt: a veterán szakosztály ötlete és munkája alapján a Borsod Megyei Repülő Klub kiadásában megjelent *A miskolci sportrepülés története* című könyv, ami 1950-ig tekint át a város repüléstörténetét.

2003-ban a klub több szinten bekapcsolódhatott a magyar repülés vérkeringésébe, részt vehetett országos szintű eseményeken és abban a megtiszteltetésben részesült, hogy Miskolcon nemzeti szintű versenyt rendeztek. Emellett számtalan repülő- és kulturális programot szerveztek. A növendékképzés, a klub népszerűsítése, illetve a civil lakosság repülés iránti érdeklődése felkeltésének érdekében a klub fotókiállítást rendezett egy helyi bevásárlóközpontban. A hazai F3J távirányítású vitorlázórepülőgép-modellezés ranglista versenyéül a miskolci repülőtér szolgált, ahol a Borsod Megyei Repülő Klubot több modellező klubtag képviselte. Ugyancsak Miskolcon tartották a Motoros Rallyrepülő Kupa futamát. A verseny jó alkalmat nyújtott arra, hogy az ország más részeiről érkező sporttársak megismerjék Miskolc repülőtérét és a Borsod Megyei Repülő Klubot. 2003. augusztus 28–30. között a miskolci repülőtér adott otthont a *Magyar Rallyrepülő Kupa* futamának, másrészt a *XII. Rallyrepülő Nemzeti Bajnokságnak*. November közepén a veterán szakosztály – évek óta élő hagyományához híven – ellátogatt a sajkápolnai repülős emlékműhöz. Megkoszorúzták az emlékhelyet; illetve emléktáblát avattak a fiatalon elhunyt klubtárs, *Károlyi „Gyurika”* emlékére.

A Borsod Megyei Repülő Klub és a miskolci repülőtér napjainkban

A Borsod Megyei Repülő Klub (elérhetőségei: Miskolc, 3526 Repülőtéri út 7., <http://www.borsodirepuloklub.hu>; +36-46/509-808) az ország egyik legrégebbi repülőklubjaként 2004-ben ünnepelte megalakulásának 70. évfordulóját.

A klub székhelye a miskolci repülőtér, melynek adatai: É48 08, 275 K20 47, 575; magasság: 119 m; leszállópályák: 31/13 850x100 m – fű; 16/34 800x100 m – fű; Miskolc info: 132.2 MHz.

A klubot mintegy 120 fős tagságával, hét működő szakosztályával (motorosrepülő, vitorlázórepülő, motoros-UL sárkányrepülő, függővitorlázó, modellező, ejtőernyős szakosztály, Old Timer vagy „veterán”) egyedülállóan számít az országban.

A Borsod Megyei Repülő Klub tulajdonában található gépek: PZL 104 Wilga, Z-226 Zlin motoros gépek; a Cirrus VTC, Cobra, Fóka, R-22 Futár („old-timer” repülőgép), R-26 Góbé, Is28B2, Jantar STD3, Motorfalke, Pik20D, Pirat vitorlázó gépek; 2 db motoros sárkányrepülőgép; 3 db függővitorlázó-gép. Ezen kívül a magántulajdonban lévő, de a miskolci repülőtéren tárolt, vagy ott működtetett gépeket is meg kell említenünk, így pl. a C-177 Cessna motoros repülőgépet; az Apollo Fox („Sárgarigó”) motoros-UL gépet; a motoros sárkány- és függővitorlázó gépeket, a modelleket (pl. a távirányításos vitorlázórepülőgép-modelleket, a motoros műrepülőgép-modelleket, vagy a helikopter-modelleket), illetve a paplanernyőket.

A klub a következő szolgáltatásokkal, lehetőségekkel áll a közönség, az érdeklődők előtt: sétarepülés motoros, vitorlázó, UL- és motoros sárkányrepülő gépekkel; pilótaképzés motoros, vitorlázó, UL-, motoros sárkányrepülő, függővitorlázó gépeken; valamint ejtőernyős és modellező tanfolyamok; légifotózás; légi video-felvétel készítés; repülőgép-bérlés szakszolgálati engedéllyel rendelkezők részére klubtulajdonú (pl. Wilga, Góbé stb.) és nem klubtulajdonú gépeken (pl. Cessna, Motorfalke stb.); szállás a repülőtérhez tartozó épületben.

A BOROSPALACK ÚJ RUHÁJA A Tokaji Múzeum boroscímkéinek vizuális antropológiai elemzése

TÓTH HAJNALKA

A boroscímke-tervezés és -készítés a 20. században hasonló történetet mondhat magáénak, mint maga a bor. Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy röviden fölvezolja azt a folyamatot, hogyan született és vált a boroscímke a borospalack, a belé töltött bor és a borkészítő egyik legfontosabb jelzőjévé.

A borospalack nem mindig volt ruhába bújtatva, felcímkézve. Sőt, maga a borospalack létrejötte is egy igen hosszú folyamat eredménye. Évszázadok óta szokás Tokaj-Hegyalján a jobb évjáratú borok lepalackozása. A szőlősgazda ily módon félretett magának a kiváló nedűkből ünnepélyes alkalmakra: keresztelőre vagy esküvőre. Más elgondolás szerint a bor hosszú ideig való eltartása kényszerítette palackozásra a termelőket, hiszen a hordókban csak bizonyos ideig tartható a bor, idővel előregszik, veszít értékéből. Különös veszélye van az édes borok hordóban való tartásának: pár év elteltével az aszú vagy az édes szamorodni száraz borrá forrá ki magát. Más elgondolás szerint a palackozás elindításában kereskedelmi okok játszottak fontos szerepet. Még a 19. század közepéig is a hordókban történő értékesítés volt az általános, s csak ezt követően alakult ki a ma is ismeretes félliteres tokaji borospalack, amely nélkül elképzelhetetlen lett volna a tokaji árusítása, általános fogyasztásra alkalmassá tétele. Pedig már 1793-ban felhívta a londoni osztrák követ báró Vay Miklós figyelmét arra, hogy a nagyobb értékesítés megkövetelné a bor palackozását, *mert az angol nem tart pincében bort, hanem ha kell, palackszámra hozatja.*

Tokaj-Hegyalján a 17–18. századig csak esetleges volt a palackok használata, hiszen nem voltak üvegekészítő műhelyek sem. Az üvegpalack elterjedését gátolta az üveg viszonylag magas ára is. Csak a királyi és jelentősebb főúri családok háztartásaiban találkozhatunk üvegedényekkel. Az üvegpalackok széles körben való használata a 18. század végén vált általánossá, a főúri tulajdonban lévő üvegekészítő műhelyek, az üveghuták létrehozásával. Azonban hozzátehetjük, hogy ebben az időben még az üveghuták termelésében a templomok, lakóházak számára készített ablaküveg gyártása volt a meghatározó. Tokaj-Hegyalja közelében, a regéci uradalomban II. Rákóczi Ferenc fejedelem 1698-ban alapított üveghutát. Egy 1827-ben feljegyzett leltár szerint, a sárospataki uradalom pincészetében már közel 2000 palacknyi minőségi bort írtak össze. Ez a mennyiség akkor már kereskedelmi tétel volt.

A legelső tokaji palack hasáb alakú volt, csak később jelent meg a jellegzetes hengeres alakú, hosszú nyakú palack. Ezek ürtartalma még igen változó volt, hiszen inkább csak tárolásra szolgáltak. Csak 1891-től, a hitelesítő törvények hatására állandósult a félliteres ürtartalom, amelyet az edény testén is meg kellett jelölni. A mások palackjától való megkülönböztetés és a minőségvédelem miatt egyes módosabb gazdák, földbirtokosok, pincészetek ún. tulajdonjegyes palackokat kezdtek készíttetni. A tulajdonjegy a tulajdonos monogramját, címerét, esetleg teljes nevét ábrázolták, vagy akár egy rövidebb idézet is fölkerült az üvegre. Tulajdonjegyes üvege volt többek között már II. Rákóczi

Ferencnek, a Degenfeld grófi családnak, a mádi piaristáknak is. Üvegpecsétet használt Tokaj városa is TOKAJ felirattal.

A borospalackokra ragasztott címkék, vignetták használata csak a vasúti szállítás, s főleg a színes nyomdatechnika fejlődésével vált általánossá a 19. század végén Európában. Hogy ki használta először Tokaj-Hegyalján a ragasztott papírcímkét az üveg tulajdonjegy

Burgya válságokat azért kérjük, mert az üvegek törés veszélye nélkül csak személyesen adhatók át és csak kb. december gőzben tudjuk azt Budapestről levinni, illetve eljuttatni. Meg kívánjuk jegyezni, hogy a megvétel is csak azért lett felajánlva, hogy az ezzel kapcsolatos utiköltség az alábbiak szerint megtérüljön: a tárgyakat, illetve üvegekért Gősapíték fog Miskolcra felutazni és innál eladni is Tokajba, majd Miskolcra tér vissza. December közepe után a hideg idő miatt után betegező folyton az utazás nem lesz lehetséges.

Miskolci válság kére

Sp. 1963. nov. 17.

tisztelettel:

BOROS ÉGNES és KATALIN

megbízásból:

/: dr. Boros Béla :/

Miskolc /: Szentpéteri kapu 43. II. u.

lakos.

Válság cím:

dr. BOROS BÉLA

Miskolc.

Szentpéteri kapu 43. II. u.

B. i. A. üveg, könyv, írók Páster van, a többi Miskolcon. Ismételt hangulaton mi kívánjuk, hogy csak költőket megvárjuk, ami a könyv árával kb. azonos.

85. 186.

helyett, azt nehéz megállapítani. A Tokaji Múzeum tulajdonában lévő legrégebbi címke a 19. század közepéről származik és a Heyduk család nevéhez köthető. A Heyduk család Hegyalja egyik vezető kereskedőcsaládja volt, a városközpontban rendelkeztek csemegeüzlettel, foglalkoztak fűszerkereskedéssel, gyógyszertárat üzemeltettek. Heyduk Ambrus bortermelő és kereskedő, Tokaj tulajdonjegyes üvegén már ott találjuk a színes papírú, nyomtatott címkét is. A címke, feltételezések szerint, 1844-ből származik, de mindenképpen a filoxéra Hegyalján való felbukkanása és elterjedése előtti időből. A vékony, szinte hártyszerű, rózsaszín papírra fölkerült mindaz, amit Heyduk Ambrus fontosnak tartott föltüntetni. Ott látjuk a Tokaji-hegy és a Tisza közé ékelődő kisváros, Tokaj azon utcácskáját, melynek középpontjában a Heyduk család háza tisztán kivehető. Az utcán emberek sétálnak, jobbra a család tulajdonában lévő csendben őrlő vízimalom, háttérben templomtorony, még messzebb a jó bort adó Tokaji-Eperjesi hegylánc néhány dűlője is kivehető. Idilli kép egy idilli világról, melynek közepén a Heyduk ház látható. Mondhatná-e bárki, hogy nem ez a tökéletes és meggyőző, korabeli marketing? A címkén láthatjuk még azt is, hogy a megelőző évek országos borversenyein kiváló eredménnyel szerepelt a szóban forgó bor, amely a szakmai grémium előtt is megállta a helyét. A címke felső szegleteiben arany-, ezüst- és bronzérmék sora hirdeti a Heyduk-féle Tokaji Aszu Bor kiválóságát. A címke a budapesti Deutsch M. műintézetében, sorozatgyártásban készült. A termelő úgy tervezte, készítette el címkéit, valószínűleg költségsökkentő megfontolásból, hogy azok a következő években is felhasználhatóak legyenek. A kipontozott (.....évi) részre az adott évszám utólag is beírható volt. A bor egyediségét és különlegességét sugallja az adott palack sorszámának kihagyott (...szám) rész, ami utólag ugyancsak kitölthető volt. A 19. század közepén készült, a régiók földrajzi arculatába illeszkedő, míves címke tovább nemesítette a magyar és a tokaji bort, holott a kezdeti időszakban még korántsem beszélhetünk tudatos, a fogyasztói szokásokat figyelembe vevő termelői és kereskedelmi szemléletről.

De térjünk most át egy másik, már sokkal tudatosabb borértékesítési szemléletet valló pincészet példájára, a herceg Windischgraetz Lajos nevével jelzett borpincészetre és címkéjére. Windischgraetz Lajos kitűnően vezette és népszerűsítette pincészetének borait. Fiatal kora ellenére messze földön híres és sikeres termelő és kereskedő volt. Kiterjedt levelezést folytatott hazai és a monarchia határain túl lévő cégek képviselőivel. A palackozás, a címkézés, a csomagolás, a szállítás, de még a reklámozás legapróbb részleteire is nagy gondot fordított. A bor palackba kerülésének és értékesítésének minden apró mozzanatát személyesen felügyelte. Tudta, hogy a tetszetős, figyelemfelkeltő borcímke, a palack díszítése egyre nagyobb jelentőségű a borkereskedelemben. Lassan a borcímke a versengés egyik leghatásosabb eszköze lett, így került a Windischgraetz-pincészet által palackozott borokra a sárospataki, hercegi vár.

Egy 1910. március 15-én keltezett válaszlevélben a következő olvasható:

„Főméltóságú Herceg Windischgraetz Lajos úr borpincészete,

Sárospatak,

Válaszolja e hó 13 iki becses soraikra, tisztelettel tudatjuk, hogy a kívánt vári látképről klisé nincs a birtokunkban, hanem kömörszet, mely más egyéb metszettel van egy kövön.

Amennyiben erről klisé kívánnak, kérjük értesítésüket, hogy az milyen nagy legyen és milyen célra lesz felhasználva? Hogy megfelelő készíthessünk.

Egyben bátorkodunk a számlójegyek próbanyomatát jóváhagyva visszakérni és vagyunk mindenkor örömmel szolgálatukra

Kiváló tisztelettel: Grafikai Intézet és Számlakönyvek gyára Részvénytársaság”

A családi címer alatt látjuk a sárospataki uradalom központját, a várat a vöröstonnyal, ami évekig lakóhelyül szolgált a hercegnek és ifjú feleségének házasságkötésük után. Látjuk a vár alatt méltóságosan folyó Bodrogot. Ezt a színes képet fonja körül indáival a stilizált hegyaljai szőlő. A palackba töltött bor megjelölése szerint: 3 puttonos

Tokaji Aszu. A címkén alkalmazott betűtípus leginkább a középkori kódexekben használt betűformához hasonlatos. A címke üzenete egyértelmű: a bor a tradíció, a méltóság, az évszázados hagyomány jegyében született. A fogyasztó számára a garanciát – az egyébként vastagon kiemelt – Windischgraetz név biztosítja.

Az 1800-as évek végéig még nem határozták meg törvények, mi is kerülhet a borospalackra. Ki-kí maga dönthette el szabadon, milyen információt közöl a palackban lévő borról. Ez azonban hamarosan megváltozott. Ennek oka abban keresendő, hogy abban az időben indult el az első komolyabb borhamisítási hullám Európában. A 18. század második felében, a Habsburgok gazdaságpolitikája következtében, a borkereskedelem súlyos helyzetbe került. A diszkriminatív bécsi döntések a német nyelvterületről szinte teljesen kizárták a magyar bort. Pl. csak az kaphatott engedélyt aszúbor szállítására Ausztrián keresztül, aki hasonló mennyiségű, silányabb osztrák bort is exportált. A határon túli kereskedők, akik nem akartak a tokaji borral való kereskedelem hasznáról lemondani, különféle házastításokkal, mazsolaszőlővel, fűszerrel új tokajit kreáltak, s ezzel kereskedve igencsak lerontották a tokaji hitelét.

A 19. században azonban egymás után különféle bortermelő, bormivelő egyesületek jöttek létre hegyaljai bortermelők összefogásával, a borok jobb értékesítése érdekében. Innen már rövid út vezetett az 1904-ben lefektetett, ún. a tokaji borvidék részére alkotott kivételes rendszabályok megszületéséig. Ami szólt többek között a tokaji hordók hivatalos márkázásáról, megjelöléséről valamint a zárjegy bevezetéséről, amit a palack nyakán helyeztek el. Az itt előterjesztett rendszabály 1908-ban emelkedett törvénnyé.

A két világháború közötti időben a politikai és ebből fakadó gazdasági átalakulás még a külföldön is igen keresett bor, a Tokaji létét is veszélyeztette. A bortermelők egy ilyen zaklatott gazdasági helyzetben nem tudtak annyi figyelmet és pénzt fordítani a címke megtervezésére és létrehozására, mint amennyi szükséges lett volna. A piaci verseny hajszájában, amikor sokaknak azért kellett hitelt felvenniük, hogy az adott évszám forgalmazásához meg tudják venni a palack- és dugókészletet, mindez érthető.

A II. világháború után Tokaj-Hegyalja életét a fokozatosan fölépülő állami gazdaság határozta meg. 1948-ban a károk ellenére fellelhetőek azok a törekvések, melyek egy új szemléletű programmal a borvidék megújítását tűzték ki célul. Az ez irányú törekvések nemcsak a földterületek rendezését, tagosítását, a szőlőterületek újbóli, folyamatos művelését jelentették, hanem a piacra került bor vizuális megjelenésében is újat hoztak. E törekvések színhelye Tokaj-Hegyalján Tarcalon volt, elsősorban azért, mert ott működött a háború előtt már meglévő Szőlészeti és Borászati Szakiskola. Természetes volt, hogy 1949-ben itt kezdte meg működését a tarcali Állami Gazdaság, a későbbi Tokaj-hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinát, mely a vidék tekintélyes nagyüzemévé vált. Az állami gazdaság létrehozásával olyan gazdálkodó szervezet jelent meg Hegyalján, melynek nem volt előzménye a történelmi borvidéken, ugyanakkor megfelelt az akkori kormányzat erőltetett mezőgazdasági politikájának és fejlesztési törekvéseinek.

Ahol a múlt nem létezik, ott megindul a hagyományteremtés. Ez történt az akkori-ban használt boroscímkék esetében is. Az Állami Gazdaság által használt címkére így került egy kastély, a gazdaság tarcali központja. A címkén az épület fölött, egyfajta címerként, ott látjuk a dolgozó asszony figuráját, aki piros fejkendőben a szőlőtőke előtt állva, puttonyba szüretel. E két, meghatározó elemmel kapcsolódik össze a múlt és a jelen. Távolban látható a Terézia-domb a kápolnával, ami később, a Borkombinát által forgalomba került címkéken is határozottan fellelhető. A Borkombinát idejében került megvalósításra az a ma már hihetetlennek tűnő elgondolás, miszerint szárazság idején is elegendő vízzel lássák el a szőlőterületeket, a teljes Mádi-medencét. Ez egy jól kiépített,

több km hosszúságú irrigátor, öntözőrendszer létrehozásával valósult meg. A víztároló a Terézia-domb tetején a mai napig megtalálható, a vizet a Tisza egyik csatornájából vezették föl. Ez a földből előbukkanó vízvezeték kapott formát az elemzett címke alsó sarkában, két alig meghatározható cső alakjában. Csak és kizárólag a Tokaji aszú, a legnemesebbnek tartott bor címkéjére került föl a stilizált csővezeték, a nagy elgondolás és beruházás példaként.

Az 1971-ben Sátoraljaújhely központtal megalakult Tokaj-hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinát tudatos arculatteremtő folyamatot kezdett. Az ott dolgozó szakemberek, folytatva az Állami Gazdaság példáját, a múlthoz nyúltak. Címkéjükre így került föl a Rákóczi család címere, alatta a felirat: Vinum regnum Rex Vinorum. Hogy a Borkombinátnak valójában mi volt a közvetlen kapcsolódása a Rákóczi családhoz, azt nem tudjuk. A borkombinátos boroscímkéken a 70-es évek elejétől az egyetlen, valamennyi terméket egységesítő és jellemző elem a címer lett. Valamennyi típusú bor hascímkéjén ott találjuk, legyen az a különleges aszú, vagy bármely ordinárium. Persze a bő termékkála megengedte azt, hogy az egyszerűbb borok, melyek eljuthattak bárki asztalára, úgymint a furmint vagy a hárslevelű, speciális képi elemmel gazdagodva kerültek a boltok polcaira. Ebben az esetben a nép formakincséhez nyúlva, kiemelték egy helyi hímzési mintát, és megjelenítették azt a boroscímkén. A címke alján végigfuttatott keresztaszemes mintával ellátott, olcsóbb bor egyértelműen a legszélesebb fogyasztói réteget, a köznépet célozta meg.

Ebben az időben arculattervezésre szakosodott szakembergárda nem állt rendelkezésre sem az Állami Gazdaságnak, sem a Borkombinátnak. A címkéken látható vizuális anomália oka mindenképpen ebben keresendő. Az első Állami Gazdaság által használt boroscímke megalkotója egy odakényszerített, Budapestről kitelepített, addig más szakterületen dolgozó értelmiségi volt.

A Tokaj-hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinát teljes körű jogutódjaként, 1993-ban létrejött a Tokaj Kereskedőház Rt. Értékesítési politikájának fontos elemeként, termékeit új formával látta el. A tokaji borkülönlegességek palackformája megváltozott, a szamorodnik és az aszúk üvegpecsétetes, tulajdonjegyes, ún. koronás tokaji palackba kerültek. A koncepció nem változott, még mindig hagyományteremtésről beszélhetünk. Visszanyúlt a 19. században használatos üvegpecsétéhez, és beleillesztett egy szőlőfürtből álló, háromágú aranykoronát. Ugyanez az aranykorona látható valamennyi termék címkéjén is, alatta az évszám: 1650. A címert fölváltotta az aranykorona, de más elemek megmaradtak. Megmaradt a Vinum Regnum Rex Vinorum felirat, az aranyszínű kapszula, a címke papírmínősége sem változott és még az alkalmazott betűtípus sem ment át nagyobb változáson. A címke továbbra is a borfajtát jelöli, aszú esetében a puttonyszám sokszor a nyakszalagon jelenik meg. Legnagyobb betűvel – a címke közepén – a Tokaji feliratot látjuk, és minden egyebet már kisebb betűvel jelenítettek meg. Ez azonos a külföldi gyakorlattal, más európai országok neves borvidékein is hasonló feliratozást lehet felfedezni. A legfontosabb a borvidék (Tokaj) és a termék (aszú) neve.

A Kereskedőház Rt. készletének nagy részét külföldön értékesítette, így ő volt az első hegyaljai cég, mely ezzel a szemlélettel próbálta termékeit a világon megismertetni, pontosabban felismertetni, hisz Tokaj neve már évszázadok óta bevezetett márkanév. A címkéknél a történelmi jellegzetességet használja az itt említett borászat arculati, azonosító elemévé. A betűtípusok kiválasztásában, a címerhasználatra való törekvésben, a kisszerűs, sokszorosító grafikai eljárások technikáját sugalló díszítettségben, az aranyozás használatában és az egyéb, tipográfiai és tervezési megoldásokban mind ezt lehet felfedezni. Az állami tulajdonban maradt Kereskedőház Rt. egyetlen, más formátumú

címkével ellátott termékét különböztette meg a többitől: Hegyalja egyik legjobb minőségű, az egykori császári birtok, a Szarvas-dűlőből származó borait. Itt nem a semleges aranyszínű hátteret látjuk, hanem a hegy, a dűlő és a rajta lévő kordonos szőlő grafikus képét. Az állam tulajdonában maradt legbecsesebb örökség, a Szarvas-dűlő kiválóan, a jó gazda bizonyítékeként, megművelt talaja is tisztán kivehető az ábrán. Az ünnepélyességet tovább fokozva hófehér, arannyal keretezett címkét és kapszulát kapott a királyi koronás palack.

Ritkán fordul elő, hogy maga a borvidék – önmagát erősítve – egységesen mutatkozna be. Az már általánosságban megállapítható, hogy inkább a versenyhelyzet tűnik meghatározóbb szempontnak, mint a világon is különlegességnek számító Tokaji aszú egységes vizuális jellege. Hiszen a Tokaj-hegyaljai Borkombinát felosztása magával hozta az évtizedek alatt, tudatosan kialakított és bevezetett, viszonylag egységes megjelenés helyébe a többarcúságot. A különböző aszúk, szamorodnik, fordítások és eszenciák már több termelőtől kerülhettek a borszerető emberek asztalára. Ezek a kistermelők már egymással is versenyeztek és ez a verseny, különbözni akarás megjelent a palackon is. Mindemellett a rendszerváltás után megjelentek Hegyalján a különböző francia, spanyol, amerikai befektetők. Teljesen más borkészítési kultúrával, más piaccal és más megjelenési igényel. A kereskedelem területén kialakult egy menedzsment, amelyik vállalta a termék forgalmazásának a megújult piaci körülményekhez való igazítását. Ennek a szakemberrétegnek lenne feladata, hogy megteremtse az ország borászati régiókra osztását az alkalmazott művészetek eszközeivel. Ez feltételezne egy erre az alkalmazott területre érvényes magas szintű tipográfiai, grafikai és nyomdai tudásbázist, másrészt egy intenzív, kreatív és érzékeny kapcsolattartást a termelővel és a piaccal.

Mindössze néhány évtized telt el és az egyszerű, alig díszített tokaji palack nyakától a talpáig ruhát kapott. Törvények sora határozza meg a kapszula formáját, a nyakcímke, a hátcímke meglétét és milyenségét. Manapság e szabályok egyre szigorodnak, és a palack öltözete egyre teljesebb lesz. Amikor a piacon már annyiféle és fajta Tokajit lehet találni, akkor a boroscímke már nem csak névjegy, hanem védjegy is. A címke semmilyen valótlán vagy megtévesztő adatot nem tartalmazhat, ezért egyben garancialevél is a vásárló számára. Tilos nem létező kastélyok, címerek, borversenyeken nyert érmék feltüntetése. A magyar bortörvény előírásai szerint, ami szigorú összhangban áll az EU-tagállamok és az ide exportáló országok számára előírtakkal, a meghatározott termőhelyről származó minőségi vagy különleges minőségű borok hascímkéjén vagy hátcímkéjén kötelezően fel kell tüntetni az alább felsorolt adatokat: a bor neve; a palackozó cég neve és székhelye; az Országos Borminősítő Intézetnél (OBI) nyilvántartott azonosító száma; a származási hely megnevezése; az évjárat; a bor minőségi megnevezése; külkereskedelemben forgalomba hozatal esetén a Magyarországra utaló jelölés; a betöltött bor névleges térfogata; a bor alkoholtartalma. Továbbá fel lehet még tüntetni a borversenyeken megszerzett díjakat és amennyiben jogosult rá a bor, a muzeális bor elnevezést is. Ezek után nem csoda, ha egyes termelők már nem is a palackra ragasztott címkéket használják fel az információ hordozójának, hanem azt újra a minimális méretre leszorítva, kiegészítik azt a palack nyakára akasztott „információs füzetkével”. Ebben a több lapból álló füzetben benne található minden, amit a vásárlónak tudnia kell a borról. A hivatalos, törvény által előírt adatok mellett egyre több pincészet hosszabb idézeteket, esetleg saját filozófiáját vagy a borhoz társított mítoszt is közli.

Tokaj egy jól elkülöníthető és ritka értékeket hordozó régiója a magyar borkészítésnek már a 16. század óta. Ezért úgy érzem, hagyományaiban, nemességében és egyedüliségében igényt formálhat arra a különleges elbánásra, amelyet nem csak a hiteles borászok

adhatnak meg a Tokajinak, hanem az alkalmazott művészetek terén dolgozó szakemberek is. Aki a borcímekért értő módon olvassa, az megtudhat sok mindent a benne rejlő borról, de teljes bizonyosságot csak az első korty ad.

IRODALOM

Komáromy Sándor

1998 50 év Tokaj Kereskedőház Rt. Kiadja a Tokaj Kereskedőház Rt. 1948–1998, Sátoraljaújhely

Pap Miklós

1985 A Tokaji. Gondolat Kiadó, Budapest

Veres László

2003 Adalékok a tokaji bor palackozásának történetéhez. Kiadja a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc

EGY SÁTORALJAÚJHELYI MAGYAR ZSIDÓ POLGÁR: DR. SZÉKELY ALBERT

FEHÉR JÓZSEF

Úgy 15 évvel ezelőtt, a széphalmi Kazinczy Mauzóleum első vendégkönyvét lapozgatván, szép élményekben volt részem.¹ Elsősorban, mert szívem melengető érzés volt látni azt az egészséges kultuszt, őszinte rajongást, amely megnyilvánult Kazinczy Ferenc iránt, az akkori történelmi nagy Magyarország minden tájáról, Temesvártól Eperjesig, Ungvártól Sopronig és tovább. Minden rendű és rangú emberek zárandokoltak el a szent öreg sírjához: cipészek és földművelők, lakatostanonc és ácsmester, magyar királyi börtönőr és fuvaros és ügyvédek, bírók, hivatalnokok, lelkészek, iparosok, katonatisztek, színészek, mérnökök, kereskedők, orvosok, gazdászok, gyógyszerészek, földbirtokosok, erdészek, apácák, akadémiai tagok és főiskolai, gimnazista diákok.

Különösen melengette szívemet egy 20 éves fiatalember, bizonyos Székely Albert budapesti joghallgató bejegyzése 1884. július 9-ről keltezve. Négysoros epigrammát írt, disztichonjait majdnem tökéletesen eltalálva. Bájos esetlenségében is kedves, engem Kölcsey Husztjára emlékeztet. Így hangzik:

*Amikor a hon népei mélyen csendbe merültek,
A te szavad hangzott végig e honba': Dicső!
Mostan a honfikebel magyarul zeng hymnusokat már
És te babéraidon csendben nyugszol alatt.*

Ugyanő jelzi 1885. augusztus 2-án visszatérő látogatásait: „Mint minden évben, úgy ma is” – Székely Albert; jogász Budapestről.

Előbb meggondolkodtatott, hogy ekkora lelkesedés hogyan lehet, egy fiatal joghallgató minden évben leutazzon Széphalomba Budapestről, csak azért, hogy Kazinczy előtt tiszteljen. Később fölremlt, hogy ezzel a szép magyar névvel: Székely Albert, már találkoztam helytörténeti témáim között, úgy 20 évvel későbbi időszakban, 1902-ben, amikor a Zempléni vármegyei Kazinczy Kör alakulásának jegyzőkönyvét olvastam, meg jóval később is, 1928-ban, amikor Dókus Gyula alispán magángyűjteményével megalapította a Zempléni vármegyei Múzeumot, minden zempléni múzeum elődjét. Egy bizonyos dr. Székely Albert volt akkor a hagyaték jogi ügyvivője. Gondoltam tehát, hogy egy és ugyanazon személyről lehet szó; így a fiatal joghallgató lehet zempléni is, nem pedig budapesti. Így is volt ez; ettől kezdve folyamatosan jegyezgettem kis cédulákra egyéb munkáim közben a véletlenszerűen előbukkanó, rá vonatkozó adatokat. Eközben az is kiderült valamelyik dokumentumból, hogy zsidó emberről van szó e kifejező magyar családnév alatt. Meggyőződtem arról, hogy igen érdemes emberről van szó, így munkásságának fő vonásait végül Sátoraljaújhely Lexikonában foglaltam össze egy szócikkben.

---

¹ Elhangzott a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma és a Bodrogi Múvelődési Egyesület által rendezett „Polgárosodás Zemplénben” című konferencián Sárospatakon, 2004. június 25-én.

Mi izgatott elsősorban, hogy alakjával foglalkozzam? Az a minden írásán és tettén átsugárzó őszinte lelkesedés, ahogyan magyarságáról vallott, a közért áldozott, minden jó ügy mellé odaállt – miközben zsidó volt, és ezt meg is vallotta, hitét csöndesen gyakorolta, felekezetét nem hagyta cserben. Egy olyan ember alakja rajzolódott ki előttem, aki ötvözte magában a magyar zsidó vagy zsidó magyar jellemvonásait: Kiss József költő faji érzékenységét, Radnóti Miklós megvallott hazaszeretetét, Vas István és Füst Milán természetes azonosságtudatát, régebből Ballagi (Bloch) Mór hagyományörző szándékát. Mindez persze az ő szintjén érvényesülhetett, egy vidéki megyeszékhely – város, Sátoraljaújhely közéletében, egy jó nevű ügyvéd, majd később vármegyei tiszteletbeli főügyész életterében, nem országos szinten, nem a hasonlítottak rangján.

Ki is volt tehát valójában ez a dr. Székely Albert? Művelt zsidó rabbik és tanítók családjából származott, legalább harmadíziglen, ameddig adatokat találtam róla. Apja Singer Israel tudós rabbi és pedagógus, Pakson született 1828-ban, jeles iskolákat végzett Pápán, Nikolsburgban és Brünnben. Előbb Szegeden volt hitoktató, 1860-ban Sátoraljaújhelyre jött, itt is halt meg 1908-ban. Összesen 55 évig tanítóskodott, ez idő alatt 20 pedagógiai munkát írt – köztük könyveket is –, főleg vallástani és neveléstani tárgyúakat, és temérdek cikke jelent meg a különböző lapokban. Kempelen Béla: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok című könyvében (Bp. 1939.) azt írja, hogy „1860-tól mint tanító és piarista gimnáziumi hittanár működött Sátoraljaújhelyben”. Felesége, Frenkel Katalin a Zemplén megyei Pácinban született 1840-ben, írni-olvasni tudó falusi lány volt. Házuk az 1869-es népszámlálás szerint az akkori Óhíd utca 690. szám alatt volt, szemben a status quo ante alapon álló izraelita hitközség zsinagógájával. (Ma: Dózsa György utca, kb. a 16. sz. ház áll a helyén; a zsinagóga egykori épülete bútorboltként funkcionál a múzeum tőszomszédságában. Az apa tekintélyét jelzi, hogy az 1920-as években Singer Izrael Önképzőkör működött a status quo hitközségben, melynek keretében széles körű zsidó kultúrunka folyt.) Itt született Singer Albert 1864. május 20-án. (A széphalmi bejegyzést tehát 20 éves korában tette.) Nevét egy évvel előbb, 1883-ban változtatta Székelyre. Hét gyermek (öt fiú és két lány) közül ő az első; fiútestvérei rabbik, ügyvédek, orvosok lettek, a szintén tanult lánytestvérei pedig zsidó entellektüellekkel kötöttek házasságot.

A fiatal ügyvéd diplomájának megszerzése után először Sümegen praktizál, rövid ideig, de nem eredménytelenül. Idézett életrajzi mű írja, és másutt is olvashatjuk, hogy itt a „Sümeg és Vidéke” című helyi lap megalapítója és szerkesztője. Újságírói hajlama tehát korán megmutatkozott. Lexikonunk szócikkében ez irányú tevékenységét úgy összegeztem, hogy újságcikkei élvezetes stílusúak, magyar érzelemről és európai szellemiségről tanúskodnak.

Az újhelyi, megyei sajtóban az elsők közül való az a cikke, amely a Felsőmagyarországi Hírlap címdalán jelent meg 1900. február 10-én, Mit kell tennünk? címmel. Lássuk, mit kell tenni Magyarországon 1900-ban Székely Albert szerint:

„Fel kell rázni ezt a társadalmat abból az átkos álomból, melyben hosszú idők óta tresped, bárminő áldozatok árán is.

Ahogy hajdanában egy kiskorú trónörököst neveltek a nevelői jó előre azzal a céltzattal, hogy ha majd trónra jut, legyen testileg és lelkileg elernyedve, és zsenge korában megkedveltették vele az erkölcstelenséget s az élvezetek utáni hajhászást, nem tanították, sőt elbutították, hogy valahogy ne ébredjen annak a tudatára se, hogy neki mik a valódi kötelességei, hogy aztán a nevelők uralkodjanak helyette, éppen úgy lett elbutítva ez a nemzet politikai újraébredése óta.

1867-ben a magyar nemzet újabb alkotmányos erejének szerepe korát élte. Nohát voltak is ennek a nemzetnek olyan nevelői azóta, akik elhitették, hogy nincs boldogabb, gazdagabb, civilizáltabb nemzet a magyarnál, politikai nevelésükkel elbutították a honpolgárokat, lélekvásárlással, megvesztegetésekkel, nemzetiségi és vallási békétlenség felidézésével az erkölcstelenség posványába süllyesztették a népet, és mesterségesen elaltatták a szabadság és függetlenség eszméjét...”

Ezért tehát, Székely Albert szerint: Fel kell ébreszteni a népben a benne szunnyadó hazafias érzületet, hogy szeresse azt a földet, mely néki kenyeret ad; meg kell értetni a felekezetekkel és népekkel, hogy ők politikailag egy nemzettestet alkotnak; a vallási és nemzetiségi különbség ne tegye féltékennyé s ellenségévé egyik embert a másiknak; gazdasági és iparpolitikai nevelés hiányát a népnek a vidéki sajtóorgánumok pótolhatják; küzdjünk a leghatározottabban az Oroszországból és Galíciából történő bevándorlás ellen, s a jog eszközeivel követeljük, hogy az ott lakó népességet ne üzzék ki s ne szabaddítsák ránk földönfutó koldusok ezreit; vámkereskedelmi szerződéseket kell kötni, hogy pl. Olaszország többé ne hozathassa be borait potom áron, s azok ne adathassanak el, mint hegyaljai borok; harcolni kell a magyar ipar fellendüléseért, magyar iparcikkeket vásároljunk; önállósodjunk, függetlenedjünk Ausztriától; stb.

Újságcikkeiben ez idő tájt még egyértelmű Székely Albertben a politizáló hajlam. Több cikke jelent meg a Felsőmagyarországi Hírlapban, mely a századelőn a Függetlenségi Párt balszárnyának lapja volt, liberális újságnak számított. Ebben az időben Székely Albert a sátoraljaújhelyi és Zemplén megyei függetlenségi és 48-as párt vezető egyénisége volt, 1905-1906-ban társszerkesztője az újságnak. De rövidesen felhagyott a hiábavaló politizálással, ifjúkori hevülete rövidesen lelohadt ezen a téren. Felerősödött lokálpatriotizmusa, főleg a művelődés és a művelődési közélet terein szerepelt és tevékenykedett.

1902-ben ott találjuk a Zemplénvármegyei Kazinczy Kör alapító tagjai között; végig aktív tagja volt ennek a nagy hatású művelődési körnek, melynek archeológiai alosztályában tevékenykedett Matolay Etele alispán, Dókus Gyula, id. Bajusz József, Donyó Gyárfás Géza társaságában. Az 1930-as években, amikor már 70. életéve felé járt, a Kossuth Kaszinó könyvtárosa volt. E kaszinó 1928-ban alakult, jogutódja a reformkori híres Zempléni Kaszinónak, örökölte annak értékes könyveit és a Kazinczy Kör könyvtárával egyesítette. Hogy milyen jó gazdája volt Székely Albert ennek a könyvtárnak, azt jelzi, hogy a reformkori Kaszinó könyvtárából több kötet ma is megtalálható és tanulmányozható Zemplén Levéltárában, mint megbecsülhetetlen kincsek, és lényegében ebből alapozódott meg a mai sátoraljaújhelyi Városi Könyvtár is 1950 táján.

Kazinczy körü ténykedéséhez tartozik az is, hogy itt és ő vetette fel 1925-ben, hogy induljon újra az Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez című folyóirat. A nagy hatású, 1895-ben alapított periodika ugyanis a háborús évek idején, 1916-ban megszűnt, és csak Székely Albert szorgalmazására indult újra 1925-ben. Javaslatát a Zemplén újság 1925. február 22-i számában írásban is közzétette. Ezután megjelent a folyóirat 1917–25 közötti éveket átfogó kötete, majd még 3 tartalmas évfolyam.

Székely Albert írásba foglalt javaslata fényt vet egyéb lokálpatrióta buzgalmára is. Például memorandumot terjesztett a város polgármestere elé a létesítendő emléktábláról: jelöljék meg azt a házat, hol 1527-ben egy éjjelen a Szent Koronát őrizték; a Kazinczy utcai házakat, ahol Rákóczi Ferenc fejedelmünk és Kazinczy Ferenc tartózkodtak; a gimnázium épületét, ahol – Székely Albertet idézem – „pontosan megállapítottam e lapok hasábjain, hogy mely napon tartózkodott ott Petőfi”. De ott volt abban a mozga-

lomban is, amelynek eredményeképpen emléktáblát avattak a Kossuth-házon; abban is volt szerepe, hogy a piarista gimnázium falán a diák Kossuth Lajos neve megörökítettett; s a Kossuth-szobor felállítása körül bábáskodott. Ott volt, amikor a Magyar Tudományos Akadémia, a Petőfi és a Kisfaludy Társaság küldötteinek jelenlétében Borsiban 1881-ben elhelyezték a Rákóczi-emléktáblát a sátoraljaújhelyi turisták jóvoltából (17 éves volt akkor). Emléktábla-javaslatai közül jó 10 évvel ezelőtt valósult meg a Rákóczi-emléktábla a Kazinczy utcai házon. A Városvédő és Szépítő Egyesület helyezte el; Székely Albert javaslatát akkor Hőgye István levéltárigazgató úr emelte ki a feledés homályából.

Különös elkötelezettséggel foglalkozott Székely Albert a Zemplénnvármegyei Múzeum létrehozásának ügyével. Nem véletlen tehát, hogy amikor 1925-ben Dókus Gyula alispán, Zemplén legmegbecsültebb személyisége gazdag magángyűjteményét felajánlotta a vármegyei törvényhatóságnak, a végrendelet jogi végrehajtásával, az anyag leltározásával dr. Székely Albert vármegyei tb. főügyész-ügyvédet bízták meg. Dókus Gyula jelentős fegyvergyűjteményéhez ekkor Székely Albert hozzáteszi a saját, „említésre méltó” fegyvergyűjteményét (ahogy a Csikvári-féle monográfia írja 1940-ben). Gyaníthatjuk, hogy a status quo ante alapon álló Sátoraljaújhelyi Izraelita Hitközség alábbi felajánlása mögött is Székely Albert alakja áll:

„Hitközségünk: a Sátoraljaújhelyi Izraelita Anyahitközség a szervezendő Zemplénnvármegyei Múzeum Egyesületbe alapító tagul óhajt belépni, és e célra 80 pengő hozzájárulást javasolt az előjáróság a képviselő testületnek megszavazni. A múzeum létesítésének fontosságát átérezve hitközségünk előjárósága Méltóságod (t. i. Dókus Gyula) üdvös kezdeményezését örömmel üdvözli és hazafiúi kötelességének tekinti a mozgalomhoz a hitközségnek sajnálatosan szűkös anyagi viszonyaihoz mérten hozzájárulni, és azt támogatni.”

A múzeum ügyét később sem hagyja cserben; a Zemplén 1933. április 9-ei számában a megyeházán a levéltár szomszédságában elhelyezett múzeumi gyűjteményt ismereti és népszerűsíti; felkéri a közönséget, hogy – tavasz közeledvén – a földmunkák végzése közben előkerült régészeti leleteket szolgáltatassák be. Restaurálásra javasolja az értékesebb darabokat stb. Erősen foglalkoztatja még 1937-ben is a Várhegyen volt vár, ezért cikket ír a Zemplénbe *„Mégegyszer az újhelyi Várhegy titka”* címmel. Mivel a feltárás gondolata ma is foglalkoztatja a közvéleményt (és néhány érdemes régészünket is), egészében idézem:

„Mégegyszer az újhelyi Várhegy titka. Írta: dr. Székely Albert. Vagy 60-65 év előtt kisdíák koromban magam is láttam a Várhegy tetején embermagasságú falmaradékokat és egy mély kutat, vagy ciszternát, melyet gyerekek és itt állomásozott katonák állandóan romboltak és köveket dobáltak a kútba. Aztán később hallottam, hogy itteni gyártelepi munkások vasárnaponként kincskeresés céljából ástak a Várhegyen. Utánajártam a dolognak és megtudtam, hogy egy gyárista, aki magát Fetykó jónevű borbélymester vejének mondotta, egy nagy, nehéz girbe-görbe vaskardot talált, mely tele volt bevágásokkal. Ezt a kardot megvásároltam és papírmásolatát felküldöttem nagynevű múzeumi igazgatóknak, Pulszky Ferencnek, aki konstataulta, hogy az egy középkori jogar, mely a várurak igazságszolgáltatási jogát jelképezte. Később egy ugyancsak a várból kiásott török betűkkel kivésott kardot is vettem tőle, mely azonban párszáz évvel későbbi eredetű. Ki tudja, melyik török vitéz hagyta ott a fogát és kardját a várhegyi kútban? Külön meg kell azonban emlékezni egy itt talált országos hírvé vált unikumról, egy bronz-éremről, mely néhai Dongó Gy. Géza: Sátoraljaújhely története című, városunk által kiadott művében a 35. és 36-ik oldalon, mint történelmi kútforrásról megemlékezik: az

ott lefényképezett érem egyik oldalán egy Árpádkorabeli sisakkal ellátott vitéz látható, másik oldalán pedig ősi héber betűkkel ez a mondat: „Ne legyen neked idegen Istened énelőttem.” Ez az 1200-1300 éves, mai ötpengő nagyságú érem az egyik bizonyítéka annak, hogy honfoglaló magyar elődeinkkel együtt kazár vitézek is jöttek be az országba. Ezt az érmet a budapesti zsidó múzeumnak ajándékoztam, amelyről annak idején a külföldi lapok is megemlékeztek. A Várhegy titka megérdemli a legnagyobb figyelmet!”

Ide tartozik még, hogy a Borovszky-monográfiában (1905) „Az egyházak szervezete és közigazgatása” fejezetben Az izraelita hitközségek című összefoglalást is ő írta – igen igényesen.

Vannak elévülhetetlen érdemei Székely Albertnek az iskolaügy terén is. Ugyanis elsősorban neki köszönhető a Sátoraljaújhelyben ma is létező és prosperáló Közgazdasági Szakközépiskola elődintézményének, a Felsőkereskedelmi Iskolának a létrehozása. Az I. világháborút megelőző években, a helyi gazdasági élet fellendülése idején vetődött fel egy gyakorlati irányú, a kereskedőváros és környéke igényeit kielégítő iskolatípus iránti szükséglet. Ezt dr. Székely Albert és Kardos Ignác terjesztették elő különböző fórumokon. Újhely város képviselő-testülete végül 1911-ben döntött a kereskedelmi iskola létrehozásáról. Az első évfolyamra beiratkozott 50 tanulónak közel 2/3 része volt zsidó származású.

Ugye, kicsit megmosolyogtató, legalábbis furcsán hangzik egy „fajtiszta” zsidó ember tollából olyanokat olvasni, mint:

„vérbeli Árpádházi királyaink”

„állandóan harcban állottunk barbár idegenekkel, tatárral, törökkel, akik pusztították templomainkat, századokig járom alatt tartották őseinket”

„a Habsburgok érdeke az volt, hogy elfelejtessék velünk ősi dicsőségünket”

„állandóan tartuk ébren a kegyelet és a hazafiság érzését elődeink személyei és tettei iránt”

„tartsuk fenn ezt a szegény ezer éves hazát”

„már magyar nyelvünket is elrabolják”

„állandó hazafias munkákkal, állandó kultúrfölényünkkel kell hatni” stb.

Valóban kissé megmosolyogtató, de inkább tragikus, mert Székely Albert – mint látjuk és látni fogjuk – életével igazolta, hogy mindezeket komolyan gondolta. Több példával is szemléltethetjük ezt.

1916. február 4-én a Felsőmagyarországi Hírlap közli Gárdos Mór izraelita népiskolai igazgató levelét. Előzménye az, hogy elismerően megírta az újság, miszerint az igazgató tanító úr megjelent a városháza katonai ügyosztályán s bejelentette, hogy bár megilletné, de a katonai szolgálat alól való felmentését nem kéri, s mihelyt azt a korosztályt behívják, melybe ő, mint 43–50 év közötti besorozott népfelkelő tartozik, tényleges szolgálatra bevonulni óhajt. A tanító úr elhárítja magától a dicséretet, s elmondja, hogy jeles példaadói voltak e cselekedetében. „Tudomásom szerint ugyanis – írja Gárdos Mór – Beregszász István kir. tanácsos, tanfelügyelő úr és dr. Székely Albert urak, bár túlkorúak ahhoz, hogy a törvény értelmében népfelkelői szolgálatra behívhatók lennének, mégis önként jelentkeztek harctéri szolgálatra. Nem lehetetlen, hogy rajtok kívül mások is. Társadalmunk mindkét említett, kimagasló tagja előljáróm. Egyik a tanügyi téren, a másik mint az önkéntes polgárőrség helyettes parancsnoka.” (Meggjegyzem, hogy a háború után Székely Albert ezért a II. osztályú polgári hadiérem tulajdonosa lett.)

Volt szerepe Székely Albertnek az 1918/1919-es eseményekben is. 1918. november 4-én a Sátoraljaújhelyen megalakult Nemzeti Tanács tagjává választották. A Nemzeti Tanács azonban rövid időn belül elveszítette jelentőségét, a tényleges hatalom a későbbi

direktórium vezetőinek kezébe ment át. Ekkor történt az az eset, amikor Székely Albert nem kis bátorsággal, kiállt az alispán, a legbecsületesebb zempléni, a legérdemdúsabb Dókus Gyula mellett, amikor a proletárdiktatúra vezetői puccsszerűen le akarták tenni állásából, megfosztani tisztségétől. A történetet „Alispánüzés” címmel később, 1925-ben meg is írta az „Adalékok...” hasábjain. Ezt idézzük:

„1918 novemberében történt. A munkásság szélsőséges elemei mindinkább vakmerőbbek lettek és az önhitt és szemérmetlen dr. Bettelheim Ernő és hűséges pincsi kutyája, Csuta Károly, a direktórium elnöke, mint őt akkor a polgárság elnevezte, már teljesen magukhoz ragadták a hatalmat. A nemzeti tanács háta mögött már erősen működött a szocialista munkástanács s az ott hozott határozatokat a vezetők már követelő hangnemben akarták ránk oktroyálni. Most is úgy történt. A nemzeti tanács ülésére 40-50 tagú munkáscsoport tolongott be és az ellenszenves arcú és modorú Fenyő nagy hangon azt az indítványt terjesztette elő, hogy a munkástanács egyhangú határozattal követeli Dókus Gyula alispán letételét és Bettelheim Ernőnek alispánná leendő kinevezését. Megdöbbenő csend támadt a vármegyeháza kistermében erre a hallatlan szemtelen kívánságra, de a munkástömeg terrorja már olyan nagy volt, hogy senki sem mert felszólalni. Erre felállottam és a következőket mondtam:

„Úgy látom, hogy senki sem mert felszólalni, tehát én, mint zsidó ember, ünnepélyesen kijelentem, hogy a leghatározottabban tiltakozom az ellen, hogy egy ilyen fiatal zsidó vallású fiskális, ősi alkotmányunk autonómiájának megsértésével, terrorral akarja feltolni magát az alispáni székbe és törvényesen megválasztott és becsületben megöszült alispánunkat, aki már majdnem egy fél század óta szolgálja hűségesen a vármegyét, minden jogos és törvényes ok nélkül el akarja helyéről távolítani. Vigyázzon ez a fiatal fickó, de vigyázzon a nemzeti tanács is, mert ha ez megtörténne, óriási módon felszűnne az amúgy is lappangó antiszemitizmus a vármegyében. Minden tehetséggel és minden erőmmel meg fogom akadályozni, hogy ez meg ne történjék”.

Erre a határozott fellépésre a munkásság nem számított, mert pár pillanatig egymásra néztek és a meglepetéstől nem jutottak szóhoz. Egyszerre észrevették vezérüket, Bettelheim Ernőt, aki az ajtó mellett a munkásság háta mögött állott, aki végignézte és hallgatta ezt a jelenetet és az ő alattomos kárörvendő mosolyával odakiáltotta híveinek. „Micsoda beszéd ez, micsoda alkotmányról beszél, nincs most semmi alkotmány, mi csináljuk az alkotmányt!” Erre aztán vérszemet kaptak a hívek és Csuta és Fenyő hangos kiáltásba törtek ki, hogy micsoda nevetséges beszéd ez, most nincs alkotmány, ők a többség, és követelik Bettelheimot az alispáni székbe. Erre a mellettem ülő Kincsessy Péter gyógyszerész halálsápadtan felállott, vállamra tette a kezét és harsány hangon kijelentette: „Uraim! Dr. Székely Albert barátom minden szavát helyeslem és magamévá teszem, s ha ez megtörténik, amit Önök követelnek, akkor én főbe lövöm magamat.” Síri csend támadt ezekre a megdöbbenő szavakra. Érezhette minden becsületes ember, hogy ezeket a szavakat egy hazáját szerető és féltő, alkotmányunkhoz fanatikusan ragaszkodó igaz férfiú mondta, aki meg is tartja a szavát. Nem tudom kinek támadt az az eszméje, de minden oldalon kezdtek kiabálni, hogy kérdezzük meg Budapestet, mi a teendő? Mindenki fellelegzett erre a kibúvóra s mindnyájan azt gondoltuk: *Qui habet tempus, habet vitam*. A nemzeti tanács dr. Buza Bélát, Csutát és engem küldött ki, hogy utazzunk azonnal Budapestre és informáljuk a minisztériumot az itt történekről és tanácskozzuk meg azt az ostobaságot, vajon ki lehet-e dobni az öreg alispánt állásából és helyébe beültetni dr. Bettelheim Ernőt?”

Végül is Bettelheim elesett az alispánságtól.

Székely Albertet ezért is, meg persze társadalmi státusza és vagyonossága miatt, több rangos társával együtt mint túszoikat, előbb a sátoraljaújhelyi fegyházban tartották fogva, majd Budapesten, különböző gyűjtőfogházakban.

Van Székely Albertnek még egy története 1918-ból. Az esetet többen idézik, az „Egyenlőség” című liberális lap (a magyar zsidóság politikai hetilapja 1886-1938 között) hasábjain jelent meg. Ez a budapesti újság Zemplén Levéltárában nincs meg, számomra nem volt elérhető, így másodlagos forrásokból idézem. 1918-ban fordulat állt be a háború menetében, a szétesés jelei mutatkoztak. A sajtóban antiszemita hangütésű cikkek jelentek meg. Az „Egyenlőség” zsidóellenes megmozdulásokról ad hírt, többek között Újhelyből is:

„Az újhelyi dr. Székely Albert volt az első, ki szót emelt az „Egyenlőség” hasábjain 1918. július 6-án egy felhívás keretében. Szerinte, a magyar sajtó csak avval foglalkozik, hogy mennyi állást foglalnak el a zsidók a keresztények helyett és ugyanakkor nem arra ügyel a csendőrség, hogy mennyit lopnak a Dohánygyárban, hanem zsidókat állítanak bíróság elé koholt vádakkal. És mindez a háború ötödik évében, miután a magyarországi zsidók oly rengeteg vért áldoztak a haza oltárán, ezrével ülnek a családok gyászában apák és fiúk után és sok milliót jegyeztek hadikölcsönre. Önvédelmi liga felállítást javasolta, hogy törvényes úton védhessék meg a zsidók becsületét és egyben megismerjék az ügyesség és bíróság álláspontját. Még abban a hónapban, mikor dr. Székely közzétette felhívását, öles betűkkel ezt a fejcímet hozta az „Egyenlőség” – „Mi történt Újhelyben?” Csupán kilenc nap telt el a felhívástól, mikor a csendőrök a zsinagógába, brutális kegyetlenséggel szakították félbe az imádkozást, valamennyi jelenlevőt a városban át a Központi Kávéházba vittek, onnan pedig a rendőrkapitányságra az utca népe kárörvendezésétől kísérve. Dr. Székely ismét tollat fogott és azt írta, hogy a helybeliek csendesíteni kívánták mondván, hogy a status quo híveket nem bántották „csak kaftános és pajeszos” zsidókat. Erre aztán felforrt vérrel így fakadt ki: „ültessenek rács mögé minden aljas zsidót, még ha elegáns úriember is, azonban ha tisztességes pajeszos zsidót szemtelenül templomában merészelnek megtámadni, legyen az orthodox vagy szefárd (chászid), úgy az az én templomom is, én is kaftános és pajeszos zsidónak számítok és arcába csapok a támadónak. Minden igaz és becsületes zsidó a testvérem és inkább eldobom tb. ügyészi címemet és visszaadom kitüntetéseimet, de sohasem leszek hűtlen zsidó”. Az újhelyi csendőrség bűnvádi eljárást indított dr. Székely ellen.”

Hogy pontosan mi, és miért történt Újhelyben, az még számomra nem tisztázott. Valószínű, hogy a történet bonyolultabb s még további kutatást igényelne.

Az eddig elmondottakra visszatekintve a következő részösszegzést szeretném tenni. Mondhatom, hogy sem filozemita, sem antiszemita nem vagyok. Tudom azt – számos történelmi forrás áttanulmányozása után –, hogy nem minden polgár zsidó és nem minden zsidó polgár – ha a fogalom klasszikus, nemes értelmét nézzük. Azaz: a polgárság, a polgárosodás nem egyenlő a zsidósággal. Kijelenthetem, hogy Székely Albert – életútjának ez idáig való áttekintésével – polgár volt; zsidó volt és magyar volt.

És most lássuk az utolsó felvonást.

Miközben az 1930-as években dr. Székely Albert helytörténeti cikkeket írt a Zemplén számaiba, a Kossuth Kaszinó könyvtárát rendezgette, s közben még – hetvenes éveit járván – ügyvédi tevékenységet is folytatott, Európában felerősödött egy új, veszedelmes ideológia: a fasizmus. Elérkezett az első zsidótörvény 1938-ban, majd a második 1939 májusában. Dr. Székely Albert – akkor már nyugállományú ügyvéd, a II. osztályú polgári hadiérem tulajdonosa, megbecsült társadalmi státuszú ember – a törvény alóli mentesí-

tését kérte Zemplén megye alispánjától, majd főispánjától, hivatkozva fenti érdemeire, valamint tiszteletbeli főügyészi rangjára, az 1918–19-es helytálló magatartására, Dókus Gyula érdekében tett kiállítására. A kérelmet a főispán és tiszti főügyész határozottan (és elég arrogánsan fogalmazva viszontválaszában) elutasította.

Bár arról írásos bizonyítékunk nincs, de ettől a ponttól megkezdődött a szorongás, a félelem időszaka dr. Székely Albert és felesége számára is. Valami olyasféle érzet kezdett terjedni a levegőben, amit reszkető kezekkel késő éjszaka vetett papírra egy ismeretlen, női kéz:

„Nem merek csak estefelé kimenni az utcára, házak árnyékában menekülök, mint egy úzott vad, mert úgy érzem, mindenki ujjal mutogat rám, aki annyi sok év kínládása, nyomorgása, céltalan hajszolása után csupán csak vendég leszek abban az országban, ahol születtem, ahol egyebem sincs a temetőben omladozó sírköveknél, ahol gyerekek tömegét neveltem és oktattam, mindig és mindenekelőtt arra, hogy ...magyarok...” (Felsőmagyarországi Hírlap, 1938. május 21.)

Vajon mi lett a 80 éves Székely Albert és a szintén 80 éves felesége sorsa?

Lapozgatom a halotti anyakönyveket. 1944. 266. folyószám. A halott neve: Dr. Székely Albertné, Decsényi Stefánia. Az elhalálozás ideje: 1944. május 20. Lakhelye: Sátoraljaújhely, Kazinczy utca. Vallása: izraelita. Életkora: 80 éves. Házastársa: (néhai) dr. Székely Albert. Szülei: néhai Decsényi József és néhai Grün Johanna. Az elhalálozás helye: Sátoraljaújhely, Zsidó Kórház. A halál oka: tüdőasztma. Megjegyzés rovat: A házastársa nem néhai.

Újhelyben április 15-én kezdődött a zsidók gettóba gyűjtése. Dr. Székely Albertéknak nem volt nehéz odatalálni, hiszen a gettó központja a status quo zsidó templom volt, éppen szülőházával szemben. A Kazinczy utcáról nem több az út 10 percnél, még 80 éves korban sem. Lebotorkáltak, gondolom karonfogva, Székely Albert kezében görbebot is volt talán. Asztmás felesége azonban nem bírhatta sokáig a fizikai és lelki megpróbáltatásokat, a gettóból bevitték a zsidó kórházba, amit szintén odaköltöztettek. (Ma a Sütőipari Vállalat központi épülete a Sziget utca 15. szám alatt, akkor zsidó iskola.) Ott halt meg május 20-án, férjének éppen 80. születésnapján.

És mi lett Székely Albert sorsa? A szenvtelen bejegyzésből tudjuk, hogy férje „nem néhai”. Május 16-án kezdődött a deportálás, ezek szerint az első transzporttal nem vitték el. Melyikkel vihették? A 2. transzport május 22-én, a 3. május 25-én, a 4. június 2-án indult Auschwitzba. Odaérkezett-e? Kibírta-e az utat? Vagy már Csörgőnél, Legényénél, netán Kassán meghalt a 80 éves ember? Vagy valahol a Lengyelországon át vezető úton, a vasúti vagonban? Aligha fogjuk valaha megtudni. Felesége haláláról tehát még értesülhetett.

2003-ban jelent meg Izraelben a sátoraljaújhelyi zsidó hitközség emlékkönyve, egy fiatal újhelyi zsidó túlélő adatgyűjtése után. (Davidovits Mnáse: A sátoraljaújhelyi zsidó hitközség emlékkönyve. Izrael, 2003.) Ez közli a mártírok és az eltűnt személyek adatait, a holocaustban elpusztult sátoraljaújhelyi zsidók névsorát. Megnézem. Sorszám: 1030. Dr. Székely Albert. Halál éve, napja: 1944. A halálozási hely héberül van írva, nem tudom elolvasni, de összevetés után úgy gondolom: Auschwitzot ír. Ez a gázkamrát jelentheti, talán.

Ecce homo. Íme az ember: dr. Székely Albert – magyar zsidó és polgár – a széphalmi emlékkönyvi bejegyzéstől a gázkamráig.

UJVÁRY ZOLTÁN, A TUDÓS-MECÉNÁS

VITÉZ FERENC

Már a Szabó László által 1992-ben – Ujváry Zoltán hatvanadik születésnapja alkalmából – publikált pályarajzban is külön fejezetet kapott a professzor oktatói és tudományszervezői tevékenységének méltatása. A tudóstárs ebben a munkájában Ujváry Zoltán tanári és kiadói tevékenységét is bemutatta, ugyancsak megemlékezve a tudományos közéletben betöltött szerepéről.

A pályarajzban – habár részletesen szólt a szerző a muzeológia felé történt nyitásról, a kiemelkedő eredményeket elért kutatócsoport vezetéséről, az egyetem korábbi néprajzi intézetének kiadványsorozatairól – csupán egy rövid bekezdés jelezte a professzor adományozói tevékenységét.

„Ujváry Zoltán élete nagy eredményének tekinti a Gömri Múzeum létrehozását. A múzeum alapításának gondolatát 1979-ben vetette fel, és a megvalósítását a legfontosabb törekvései közé sorolta” – olvashattuk a portrékönyvben.¹ Az 1987. február 27-én Putnokon megnyílt Gömri Múzeumot alapító Ujváry Zoltán – aki jelenleg a Debreceni Egyetem professor emeritusa – már tíz évvel korábban megindította az intézményes Gömör-kutatást.

Kezdeményezésére, amelyet a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumvezetés is megfelelően támogatott, az akkor még csupán nagyközség Putnok tanácsa vállalta, hogy épületet biztosít erre a célra. A múzeualapítással kapcsolatos levelezések 1981-től

---

¹ Szabó László: Tanítás és kutatás. Pályarajz Ujváry Zoltánról. Szolnok, 1992. 42. – Szabó László Ujváry Zoltán kiadói tevékenysége között sorolta az 1960-ban megindított Műveltség és hagyomány sorozatot, melynek reprezentatív jellegét a professzor azzal is kifejezésre juttatta, hogy a XIX. számtól kezdve idegen nyelven *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* címmel jelentette meg. 1987-ben *Studia Folkloristica et Ethnographica* címmel indult meg egy új kiadványsorozat, amely kismonográfiákat és tanulmányköteteket adott közre, és több mint negyven cím látott napvilágot benne. 1979-ben lehetőség nyílt egy másik sorozatnak, a *Folklor és Etnográfiának* a megindítására is. Erre az volt a jellemző, hogy szélesebb körből válogatott, külső munkatársakat, gyűjtőket is bevont úgy, hogy egyben be is kapcsolta a néprajz vérkeringésébe az addig kívülállókat. Másrészt oktatási segédanyagok sora került ki a kiadványok közül, kötelező olvasmányokat szép számmal válogattak innen az oktatók. A sorozatban több mint száz munka jelent meg. Több mint hatvan kötetet ért már el a Gömör Néprajza sorozat is, amelynek 1985-ben kiadott első kötetében Ujváry Zoltán a Gömör-kutatás addigi eredményeit és koncepcióját vázolta fel. Ez a sorozat a gömri gyűjtők legfontosabb fórumának tekinthető, s példa nélküli abban a tekintetben is, hogy nincs még egy olyan, néprajzi szempontból összefüggő tájegysége az országnak, ahol hasonló eredmények születtek volna a következetes kutatómunkában. 1989-ben Voigt Vilmos kötetével indult egy újabb sorozat *Néprajz egyetemi hallgatóknak* címmel. Itt is már több mint harminc cím látott napvilágot, s ennek legújabb könyvkiadását éppen Ujváry Zoltán jegyzi, a *Kis folklórtörténet* immár nyolcadik kötetét készítette el. Említést kell tenni az *Ethnica* Alapítványról is, amely újabb sorozatot indított el *Ethnica* címmel, megjelenési lehetőséget teremtve nemcsak a tudományos, hanem a helyi értékeket egyetemes igénnyel képviselő szépirodalmi vagy művészeti kiadványoknak is. Mellette igazán hiánypótló Ujváry Zoltán folyóirat-szerkesztő tevékenysége: az ugyancsak *Ethnica* címmel kiadott, évente négy alkalommal, rendszeresen 32–64 A/4-es oldalon megjelenő folyóirat 2004-ben immár a hatodik évfolyamába lépett, s mára tulajdonképpen egyedüli – részben az akadozó megjelenésű *Ethnographia* feladatait is pótolni tudó –, rendszeresen, nagyobb kihagyások nélkül napvilágot látó szakmai orgánusként mutatja be a néprajzi – illetve kiemelten a folklorisztikai, továbbá a társtudományok területén folytatott – kutatások eredményeit.

követhetők nyomon. 1985-ben megalakult a Gömöri Múzeum Baráti Köre, 1986 őszére pedig beköltözhető állapotba került a tanács által kijelölt épület.²

Ujváry Zoltán a múzeumalapítással, annak céljaival kapcsolatosan a következőképpen fogalmazott:

„Nemcsak egy múzeumot akartunk az ország akkor 700 múzeuma és kiállítóhelye mellé, hanem mi egy nemzeti szempontból is fontos intézményt terveztünk, amely egy majd csaknem elfeledett történeti megyére és népére emlékeztet.

Az idősebb generáció nagyon jól tudta, hogy Gömör neve Trianon után, különösképpen pedig a második világháború után teljesen kiesett a köztudatból, a közigazgatásban sem volt szerepe. 150 faluból 21 maradt Magyarországon. Ezt a 21 falut Borsod magába olvasztotta.

Valójában a gömöriségünk eltűnt, jellegtelenné vált. De nemcsak ez indított arra, hogy itt a 21 falunak múzeuma legyen, hanem mi az egész gömöri magyarságban gondolkoztunk.

(...) A múzeumunk gömöri megnevezéséért rendkívül nagy küzdelmet folytattunk. A rendszerváltás előtti politika nem akarta engedni a Gömör elnevezést, mondván, hogy mit szólnak a szlovákok, hiszen Gömör hozzájuk tartozik.

Amikor a múzeum megnyílt, a homlokzatán annyi állt: Múzeum. A 'gömöri' jelző később került mellé. Hiszen ez volt a legfontosabb, mivel nem egy sokadik múzeumot akartunk létrehozni, hanem egy elfelejtett megye népének múzeumát.”³

A létesítendő intézmény gyűjteményének kialakítása a felújítási munkálatokkal párhuzamosan zajlott. Ujváry Zoltán ekkor ajánlotta fel, hogy néprajzi anyagát a Gömöri Múzeum rendelkezésére bocsátja.⁴ A professzor az új múzeumi intézménynek ajándékozta több száz darabból álló, teljes kerámiagyűjteményét. Ebben szerepeltek a családi vonatkozású, személyes tárgyi emlékek is. Olyan kerámiától szintén megvált például, amelyen rajta van egyik ősének a neve: a felirat szerint Ujváry Ignác az 1880-as években kapta az egyik, ugyancsak a kollekcióban szereplő korsót. Valamint a múzeum birtokába kerültek olyan, a népelet egykori eszközei, amelyeket korábban a professzor gyűjtött.

Az adomány értékét továbbá más személyes vonatkozások is növelik. A professzor akkor már három évtizede folytatott intenzív kutatómunkát elsősorban a Felvidéken és Északkelet-Magyarországon, s tárgyainak egy része is ezekről a vidékekről származott, amelyekhez részben vásárlás, részben ajándékozás útján jutott hozzá. A kerámia tárggyegyes tehát nagyrészt Ujváry Zoltán tudományos érdeklődését is dokumentálja.

A Gömöri Múzeum egyébként az utóbbi több mint másfél évtizedben is számos alkalommal kapott egy-egy kisebb kollekciót vagy különálló, néprajzi tárgyat a professzortól.

Legutóbb például 15 tárggyal, illetve dokumentummal gazdagodott az intézmény, köztük egy 19. század közepéről származó, ceglédi jelenetet bemutató, „A magyarok Kossuth felhívására fegyvert fognak Jelasich ellen” aláírású korabeli képábrázolással, aranypénz- és ezüsttallér-másolatokkal vagy egy 1856-ra datált sallangos díszes pástorkészséggel. Külön is meg kell emlékeznünk egy sajtótörténeti dokumentumról – a Kossuth

---

² Vö. L. Radácsi Judit–B. Galambosi Edina: A Gömöri Múzeum és a Holló László Galéria Putnokon. Putnok, 2002. 12–13.

³ Ujváry Zoltán megnyitó beszéde teljes terjedelemben olvasható: i. m. 31–35.

⁴ Ujváry Zoltán gyűjteményét egy újabb felajánlás, Faggyas István néprajzkutató, képzőművész adománya követte, s a gyűjtemény továbbá vásárlás útján is folyamatosan gyarapodott. Vö. továbbá: Erdei Sándor: Ujváry Zoltán és a szeretett szülőföld. Hajdú-bihari Napló, 1994. szeptember 22., 6.

Lajos által jegyzett hazai lapok (Országgyűlési Tudósítások, Törvényhatósági Tudósítások, Pesti Hírlap, az Iparegyesület Hetilapja, a szabadságharc idején megjelent Kossuth Hírlapja) közül az utolsó, ötödik kiadványról – a Kossuth Hírlapja című újság 1848. augusztus 25-i, 48. lapszámáról.⁵

A Gömöri Múzeum első állandó kiállítása 1996 tavaszáig volt látható, mely idő alatt több mint 80 ezer látogató kereste fel és tekintette meg a néprajzi kollekció mellett a mintegy félszáz időszerű bemutatót. A belső felújítást követően 1997 tavaszán rendezték meg a második állandó kiállítást Természet – Társadalom címmel.

***

1997 végén jelentős numizmatikai anyag került a salgótarjáni Nógrádi Történeti Múzeum birtokába. Ujváry Zoltán ekkor 220 darabos numizmatikai gyűjteményt adományozott az intézménynek. Eme ajándékozás révén a múzeum csaknem háromezer darabos, pénzeket, emlékérmeket, plaketteket és kitüntetések magában foglaló numizmatikai kollekciója értékes magyar és belföldi tárgyakkal gazdagodott.

Ritkaságszámba megy például a bronzból készült, Lengyelországban kiadott, Báthory István emléklakett, amelyet a fejedelem halálának 400. évfordulóján ajánlottak a gyűjtők figyelmébe 1986-ban.⁶ A professzor adománya egyébként – összeállítását és tematikus dominanciáit tekintve – kiválóan egészítette ki a múzeum korábbi munkásságai gyűjteményét.

Az Ujváry Zoltán által a múzeumnak ajándékozott, több évtized alatt épített, illetve más magángyűjtemények megvásárlása nyomán összeállított numizmatikai anyaga tehát a történelmi közelmúlt kulturális, szellemi és művelődési dokumentum-együttese is egyben. Hiszen az adományozott kollekció – néhány darabtól eltekintve – jellemzően a második világháború utáni, az 1950-es évek és a Kádár-éra érmeit, plakettjeit tartalmazza, így például kulturális érmeit, továbbá cukorgyárak, sörgyárak, bánya- és kohászati üzemek plakettjeit, városok emlékereteit, sportérmeket és politikai események, illetve filmfesztiválok, jeles történelmi, művészeti, irodalmi személyiségeink emlékére kiadott bronzvereteinek sorát.

A plakettek a huszadik század második felére jellemző ideológiai és kulturális viszonyainak rendhagyó, ám hiteles, önmagában is dokumentum értékű keresztmetszetét adják.

***

S ha nem a kronológiához ragaszkodunk, hanem az adományozási tevékenység egyfajta tematikus rendjét vesszük figyelembe, alább a képzőművészeti ajándékozásról részletesebben – s összefoglaló jelleggel – kell szólni.

Ujváry Zoltán tíz évvel ezelőtt tett felajánlásának köszönhetően gazdagodott újabb művészeti intézménnyel a gömöri térség. A Gömöri Múzeum megalapítását élete nagy eredményének tekintő professzor számára természetes volt, hogy – értesülve az új intézmény tervéről – Gömör újabb múzeumának megalapításában is oroszlánrészt vállaljon.

---

⁵ Ujváry Zoltán 2004. évi adományát a Gömöri Múzeum 17/2004 gyarapodási számon vette nyilván tartásba.

⁶ Vö. *Szvircsák Ferenc*: Plakettek, emlékeretek. Numizmatikai adományok a múzeumnak. Nógrádi Napló. 1998. január 20. 2.

A történelmi Gömör bemutatásában feledhetetlen kutatói és kiadói szerepet vállalt tudós 1994-ben pontosan 150 képzőművészeti alkotást – festményeket, grafikákat, kisplasztikákat és érmekeket – adományozott a Holló László Galériának, megalapozva ezzel a galéria gyűjteményét.

A névadó festőművész jelentős gyűjteménye került ekkor az újonnan létrehozott múzeumi intézmény birtokába: 20 olajfestmény és akvarell mellett mintegy 60 ceruza-, szén, illetve tusrajz adatai találhatók meg az ajándékozási listán.

Megkapta továbbá a galéria *Feledy Gyula* Ujváry Zoltán Gömöri népdalok és népballadák című könyvéhez készített eredeti illusztrációit, valamint *Szilágyi Imre* több mint 40 lavírozott tusrajzát, amelyek szerepeltek a Mátyás király Gömörben című adomagyűjteményben. De *Medgyessy Ferenc*, *Reich Károly*, *Hrabéczy Ernő*, *Zádor István*, *Molnár C. Pál*, *Józsa János*, *Kiss Nagy András*, *Tóth Sándor*, *Bodó Sándor* munkái szintén szerepeltek az adományban.⁷

Ujváry Zoltán kérését méltányolva, özvegy Holló Lászlóné Maksa Olga asszony egyetértését és ajándékozását figyelembe véve, valamint az adomány jellegét szem előtt tartva, a gyűjtemény jelentős részét máig Holló László alkotásai képezik.

A galéria névadását nemcsak a művész iránti tisztelet indokolja, hanem Holló László gömöri kapcsolata is. Bizonyítja ezt a művész özvegye által Szabadfalvi József megyei múzeumigazgatónak 1987-ben írott levele is, amelyben Holló László gömöri balladákhöz készített illusztrációit ajánlotta fel a Gömöri Múzeumnak.⁸ Ezeket a rajzokat egyébként Holló László Ujváry Zoltán professzor felkérésére készítette, akit tulajdonképpen mintegy saját gyermekének – „fogadott unokájának” – tekintett.

A Holló László Galéria tizedik évfordulójára megjelenő kiadványban röviden összefoglaltam a művész e munkáinak jelentőségét,⁹ jelen tanulmányomban azonban csupán néhány kiragadott véleményre hivatkozom alább.

A megremegő kéz is határozott rajztudásról, a képi látás biztonságáról tanúskodik. Ötletekben bővelkedők, szellemesek és sok humorral telítettek ezek a vonalrajzok. Illusztrációival nem csupán a balladai történet egy-egy epizódját örökítette meg Holló, hanem a ballada drámai feszültségét és tartalmi mondanivalóját egyaránt kifejezésre juttatta.

Ujváry professzor ekként fogalmazott 1987-ben a művész balladaillusztrációinak emlékezetes kiállításán a Gömöri Múzeumban: „Bármelyik rajzra tekintünk, nyomban látjuk a sűrítést, a tömörítést, az epikum lényegének néhány vonással való megjelenítését.”

Ide illik Bihari József jellemzése is, idézve Ujváry Zoltán szavait, melyek szerint a magyar paraszti élet balladai tömörítéssel jelenik meg Holló László nagyszámú alkotásában: „Magányos tanyák, földbe süppedő viskók, szomorúan álldogáló gémeskutak,

---

⁷ Lásd: Holló László Galéria, Kiállításvezető 1. Ujváry Zoltán adománya. Putnok, 1994. Vö. *Erdei*: i. m. uo.

⁸ Holló Lászlóné Maksa Olga levelét közli: *L. Radácsi–B. Galambosi*: i. m: 19–20. „Tisztelt Igazgató Úr! Engedje meg, hogy férjem Holló László Kossuth-díjas festőművész születésének centenáriuma alkalmából a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezet részére az alábbi felajánlást tegyem. Holló László élete folyamán számos alkalommal járt a megye területén, és élményei nyomán több festményt és rajzot készített. Művészettörténeti szempontból elsősorban sárospataki és héti alkotásai jelentősek. Ez utóbbival függ össze gömöri kapcsolata (...) A közelmúltban örömmel szereztem arról tudomást, hogy ebben az évben megnyílt a Gömöri Múzeum (...) Ez indított arra, hogy Holló László gömöri kapcsolatának emlékére felajánljam 17 darab tusrajzát. Örülnék, ha ezek az alkotások is hozzájárulnának a Gömöri Múzeum anyagának gazdagításához. További eredményes munkát és jó egészséget kívánva üdvözlöm. Debrecen, 1987. április 18. Holló Lászlóné Maksa Olga.”

⁹ *Vitéz Ferenc*: Holló László grafikái. Putnok, 2004.

tehenet, kecskét vigyázó parasztlányok, szikárrá aszott földművesek, a magyar ugaron gebévé soványodott lovak, tenyérnyi földjeiken szántó parasztok, a betevőért izzadó aratók, kaszások, mind-mind képben megelevenedő ballada.”

Koczogh Ákos pedig így érzékeltette a grafikai hatyúdal megejtő báját és drámai szépségét: „Mintha egy bravúros tudású művész gyermeki naivsága törne fel nyolc évtized mélységéből, a rokon Móra Ferenc kiskunfélegyházi meséinek távlatából s adna találkozót mélység és magasság, nép és őmaga.”

Öt esztendővel ezelőtt a professzor ismét felajánlott egy kortárs gyűjteményt a galériának: 1999-ben újabb 40 alkotással gyarapodott a képzőművészeti anyag. Miként a katalógus bevezetőjében Veres László megyei múzeumigazgató felhívta erre a figyelmet: erdélyi, kárpátaljai, vajdasági, dunántúli, alföldi s természetesen gömöri alkotók műveivel lett gazdagabb Gömör és Putnok város képzőművészeti tára. Időközben a Holló László Galériában kiállító művészek közül többen tettek felajánlást, így további alkotásokkal bővült a gyűjtemény.

Veres László utalt arra, hogy a térség régi, meghatározó alkotói, *Faggyas István* és *É. Kovács László* munkássága mellett a Holló László Galéria tevékenységének köszönhetően megélénkült a Gömörben élő és Gömörből elszármazott művészek alkotókedve is, megemlítve például a putnoki *Repka József* és fia, *ifj. Repka József*, a putnoki születésű grafikus, *Lengyel Gábor*, a szintén putnoki fotós *Bódi László* és a bánrévei *Molnár Mihály*, valamint a tornaljai festőművész, *Zsámbok Tamás* kiállításait, *Máger Ágnes*t pedig külön hely illeti meg nemcsak a gömöri sorozatáért, hanem a Gömörszőlősi Alkotótábor működésében való kiemelkedő szerepéért is.¹⁰

A professzor által ajándékozott festmények és grafikák alkotói között találkoztunk *Balán Éva*, *Balázs József*, *Bartos Jenő*, *Bényi Árpád*, *Égerházi Imre*, *Faggyas István*, *Földessy Péter*, *Gaál András*, *Sz. Gáspár Ágnes*, *Gonda Zoltán*, *Gyémánt László*, *Gyurkovics Hunor*, *Sz. Havasi Gyopár*, *Horváth János*, *Huszthy Árpád*, *Komiszár János*, *Kopacz Mária*, *Koroknai Róza*, *D. Kovács Éva*, *É. Kovács László*, *László Ákos*, *Madarász Gyula*, *Máger Ágnes*, *Maksai János*, *Márton Árpád*, *Mátyás József*, *Micska Zoltán*, *Molnár Dénes*, *Molnár Ilona*, *Petkes József*, *Szász Endre*, *Székely Géza*, *Torok Sándor*, *Varga Imre*, *Zsámbok Tamás* műveivel. Közülük többen tartoznak a művészeti élet élvonalába, munkásságukért magas művészeti díjakban, kitüntetésekben részesültek.

***

2004 őszén, a galéria megalapításának tizedik évfordulóján ismét jelentős ajándékozással bővítette a professzor a Holló László Galéria kortárs képzőművészeti anyagát, és ezen kívül a putnoki intézmény Holló László-gyűjteménye is reprezentatív értékekkel gazdagodott.

Művészettörténeti jelentősége kiemelkedő annak az 1910-ben Münchenben készített tanulmánynak, amelyet Holló László egy bizonyos Speidl nevű ösztöndíjas társáról festett. A rétegelt kartonlemez hátoldalán még egy tanulmány látható: a fiatal művész a felület bal oldali részére egy női akt vázlatát készítette el.

Az adomány Holló László grafikai művészetét bemutató törzsanyagát 50 bekeretezett, kiállításra előkészített grafika képezi (diópác, tus-, szén- és ceruzarajzok), valamint Ujváry Zoltán további mintegy 200 vázlatot, a művész meghatározó témaérdeklődéseit

¹⁰ Vö. *Veres László: Öt éves a Holló László Galéria. Kortárs művészek. Kiállítás a Holló László Galériában. Putnok, 1999. 3–5.*

még inkább árnyaló grafikai tanulmányt bocsátott a galéria – illetve annak nemcsak a megőrzésről, hanem a kiállításra való előkészítésről is gondoskodó archívuma – rendelkezésére.

A kortárs művészek között amatőrök és naivok, ifjú tehetségek és neves mesterek, művészeti díjasok, anyaországi (a Dunántúltól a fővároson át Nyíregyházáig) és határon túli (tornaljai, ungvári, vajdasági, valamint Erdélyből áttelepült) magyar alkotók, festő-, grafikus- és szobrászművészek egyaránt szerepelnek, figyelve a válogatásban például a történelmi Gömör képzőművész alkotóinak jelenlétére is.

A 40 kortárs mű stílusban, technikában és műfaji változatban szintén gazdag spektrumot mutat be. A ceruza-, toll- és tusrajztól a linómetszeten, diófékon, akvarellen, pasztellen és vegyes technikán át a tűzzománcig, az olajfestményig, a bronz kispasztikáig látjuk a technikai variációkat.

A lírai realista, expresszív, szürreális vagy impressziós asszociációkat felkeltő képek mellett úgynevezett modern ikonokat, allegorikus alkotásokat, mű- vagy témaillusztrációkat szintén felfedezhetünk az anyagban. S az olyan hagyományos műfajok mint például a csendélet, tájkép, enteriőr mellől nem hiányoznak a belső látás – lírai vagy expresszív – képei, a groteszk vagy az absztrakciós alkotások sem.

A plasztikai anyag ismét fontos szerepet kapott az adományozott gyűjteményben. (Korábban az alapító kollekció egyik kiemelkedő műalkotása volt például *Medgyessy Ferenc* Táncoló nő című munkájának bronz kispasztikai variációja.)

Ezúttal *Józsa Lajos* szobrászművész néhány munkája – bronz aktok és egy szakács-figurát ábrázoló kispasztika – látható a gyűjteményben. Mellette *Kövér József* szobrászművész Holló László-plakettjét üdvözölhetjük az anyagban. (A 2004. esztendőben ez a plasztika váltotta fel *Kiss Nagy András* korábbi alkotását, mint a Holló László-díjjal együtt adományozott plakettet.)

Kövér József nem csupán az átszellemült, elragadtatott művész alakját kívánta megjeleníteni, hanem egy bölcs, egyfajta tudós szigort képviselő művészt ábrázolt. A következetességet, a rendszert és rendet tükrözi az általa megformált s felnagyított formában, domborműves változatában a vállalható értékekről még karakteresebben tanúszkodó arc.

A szobrász a kaland és a rend – az Apollinaire-től eredeztetett és a látható forma poézist építő kettőssége –, tehát a formakultúra egyediségén túl a művészetében tudós ember profilját teszi élővé, egyúttal a bölcsességében tudásra éhes ember mély kételyét is megfogalmazva.

***

Ebbe a mustrába kívánczik annak a ténynek a megfogalmazása is, hogy Ujváry Zoltán adományozó karaktere más, köztéri szoborállításban szintén kifejezést nyert.

A Debreceni Egyetem professor emeritusa 2002 tavaszán, Holló László születésének 115. évfordulóján a művész egykori tócskerti villájával szemben, a Holló László sétányon, a Holló barátjáról, Medgyessy Ferencről elnevezett művészeti gimnázium előtt állíttatta fel a Munkácsy- és Kossuth-díjas festőművész, Kiváló és Érdemes művész mellszobrát, amely ugyancsak Kövér József szobrászművész alkotása. Kövér József egy korábbi, a napfürdőzés közben meditáló Holló-mellszobra szintén a professor felkérésére készült és több kiállításon szerepelt.

A legújabb mecénási esemény pedig ugyancsak kapcsolatban van Holló Lászlóval. Art hotel profiljából adódóan a debreceni székhelyű Cívis Hotels Rt. nem csak a hajdú-

szoboszlói Cívis és a hortobágyi nemzetközi művésztelepek alapításával, kiemelt támogatásával, az ott született alkotások rendszeres bemutatásával hirdeti a vendéglátás és a művészet szoros kapcsolatát. A 2004 októberének elején rendezett ünnepségsorozat részeként – például 90 éve épült a Hajós Alfréd úszó olimpiai bajnok, építész által tervezett új szállodaépület, 25 éves lett a hortobágyi, 10 éves a Cívis nemzetközi művésztelep – Holló Lászlóról is termet neveztek el a Cívis Grand Hotel Aranybikában.

Holló László eredetisége és egyetemessége nem rokonítható egyetlen kortársával sem. Az expresszív festőiség hangján szólt paraszti sorsról, kitartásról, emberi szenvedésről, történelemről és drámai látomásairól. A Debrecenben élt és alkotott festő hét, reprezentatív művészi értékeket bemutató festménye látható a nemzetközi híru és elismertségű szálloda korábban Debrecen-teremként ismert, teraszos, immár Holló László-termében.

A művész egyik, kiemelkedő karakterérzékenységről tanúskodó, rembrandti mélysgű önarcképében Holló özvegyének, Maksa Olga asszonynak a jóvoltából gyönyörködhet a közönség, s további hat, a festőművész számos korszakát és témaérdeklődését is illusztráló olajfestmény pedig – Ujváry Zoltánnak köszönhetően – letét formájában került a szállodába.

Láthatunk tájképet, egész alakos női figurát, plein air aktot, expresszív paraszti életképet a művek között. Több műalkotás szerepelt Holló László gyűjteményes kiállításain, az egyik munka például első országos tárlatán, az 1923-as Belvedere-kiállításon ragadta meg a nézők és a kritikusok figyelmét.

***

Visszatérve a Holló László Galéria legújabb kortárs anyagához, a fentebb már említett alkotók mellett Ujváry Zoltán művészeti adományának alkotói között felfedezzük mások mellett *Balázs Imre, Burai István, Faggyas István, Fátyol Zoltán, Gyurkovics Hunor, Katona György, Kiss Antal, Komiszár János, É. Kovács László és É. Kovács Judit, László Ákos, Lukács Gábor, Madarász Gyula, Petkes József*, valamint *Szatyor Győző* nevét.

A professzor művészettámogatói gyakorlatának része az is, hogy néhány alkotót külön honoráriummal ösztönöz magas színvonalú műalkotások elkészítésére, a műtárgyakat megvásárolja, majd azokat a galéria részére felajánlja. Szellemi hagyományápolásával, erkölcsi támogatásával sokat segített a debreceni Holló László Galéria létrejöttében is.

A művész halála után számos Holló-relikviát adományozott a Kiskun Múzeumnak Ujváry Zoltán. Több mint másfél évtizedes meghitt kapcsolatuk, barátságuk alatt több emléktárgyat kapott a festőművésztől, amelyek jó része immár Holló László szülővárosában, Kiskunfélegyházán látható. Szerepel a tárgyak között például egy bicska, egy ón kanna, amelyben a művész az ecsetjeit tartotta, s természetesen maguk az ecsetek és további rajzeszközök, valamint számos fotó is a múzeum birtokába került.

Ezenkívül a mai napig nagy figyelmet szentel a professzor a Holló-archívum gyarapításának, érte ezalatt, hogy minden, a művész életével, munkásságával kapcsolatos cikket, kiadványt eljuttat a Kiskun Múzeumba, elősegítve ezáltal azt is, hogy a helytörténeti, esztétikai, művészettörténeti területeken kutatók a későbbi korokban is autentikus, hiteles, tematikailag is egyre szélesebb körű kitékintésű forrásokból építkezhesenek.

Ujváry Zoltán 2001 végén lett a Hortobágyi Nemzetközi Művésztelep megújult kuratóriumának elnöke, amely a hajdúszoboszlói Cívis Nemzetközi Művésztelep fölött is

védnökséget vállal. Művészettámogatói tevékenysége ezen a területen ugyancsak kiemelendő, nem egy alkalommal személyes (anyagi) felajánlásának volt köszönhető egy-egy nívódíj odaítélése.

Természetesen hasonló áldozatvállalásai közül elsőként illett volna említenem a Holló László Alapítvány mindenkori kuratóriumában betöltött szerepét – az alapítványtétel óta eltelt mintegy másfél évtized alatt évente két-három festő-, grafikus-, szobrász-, illetve fotóművész részesül Holló László-díjban, illetve minden évben szerepelnek az elismertek között a társművészetek képviselői, valamint olyan (civil) személyek, akik sokat tettek Holló László kultuszának őrzéséért, a művész tevékenységének, értékeinek népszerűsítéséért.

Alapítványtevő, díjalapító tevékenységében kiemelkedő szerepű volt az 1992 szeptemberében létrehozott Pro Gömör – Gömörért-díj. Ennek az elismerésnek az volt a célja, hogy Ujváry Zoltán kitüntesse azokat a személyiségeket, akik a tájegységhez kapcsolódó szellemi, tudományos kutatói, művészeti és közéleti teljesítményükkel Gömör kulturális életét jelentős értékekkel gazdagították. A kitüntetettek névsorában eddig már több mint húszan szerepelnek: művészek és kutatók, önkormányzati és múzeumi szakemberek.

***

2003 őszén *Erotika a népi kultúrában* címmel nyílt időszaki kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. A tárlaton számos olyan tárgy volt látható, amely a magyar folklór kevésbé ismert részét mutatta be.

Az anyag legnagyobb része olyan népművészeti tárgyakból állt, amelyek zavarba ejtő egyszerűséggel és nyíltsággal ábrázolják a szexualitást.¹¹ Ilyen témájú tárlat mindaddig nemigen volt a magyar muzeológia történetében. Az erotikát ugyanis részben tabuként kezelték még a néprajztudományban is, annak ellenére, hogy mindig is készültek olyan tárgyak, amelyek leplezetlenül mutatták be a nemiséget.

A kiállított anyag jelentős része Ujváry Zoltán gyűjteménye volt. Ezt a – nem csak az adott tudományterületen érdekelték figyelmét felkeltő, érdeklődését inspiráló – kollekciót az időszakos bemutató végeztével a professzor teljes egészében felajánlotta a miskolci Herman Ottó Múzeumnak.

Nem állt távol Ujváry Zoltán kutatásaitól ez a terület sem, hiszen a fallikus ábrázolások, a nemiség ritualitásának vizsgálata visszatérő motívum volt a kutató tudományos tevékenységében.¹² A népi színjátékok, dramatikus szokások közé tartozó halottas játékok és temetési paródiák között ugyanúgy felfedezzük a fallikus és obszcén elemeket, mint a lakodalom, a farsang vagy a különböző társas összejövetelek alkalmával.

Az itt használt fallosz-imitációk tárgyi kultúrájából származott Ujváry professzor több mint félszáz tárgyat számláló gyűjteményének nem egy darabja – köztük kancsók, csali-tárgyakkal és üvegedényekkel –, de a modern kor városi folklórájának számos eleme is bekerült a múzeumnak felajánlott kollekcióba, amelyben egyaránt megtalálhatók a csupán a humor kedvéért készített tárgyak, a termékenységű varázslatokat idéző vagy a rontást távol tartó eszközök is.

¹¹ Vö. *Mrena Julianna*: Illetlen néprajzi tárlat. *Erotika a népi kultúrában – Nemiség és rítus a szolnoki Damjanich Múzeumban*. Magyar Nemzet, 2003. október 30. 14.

¹² L. *Ujváry Zoltán*: *Játék és maszk I–IV.*, Debrecen, 1983; *Ujváry Zoltán*: *Népi színjátékok és maszkos szokások*. Debrecen, 1997.

Ujváry Zoltán – aki mindeközben háromszor érdemelte ki a legrangosabb nemzetközi folklór-elismerést, a Pitre-díjat, megkapta az Ortutay-, a Móra- és a Györffy István- emlékérmét, számos nívódíj birtokosa, Debrecen városa Csokonai-díjjal, Borsod-Abaúj-Zemplén megye Alkotói díjjal ismerte el tevékenységét, a történelmi Gömör-Lévárt községe díszpolgárságot adományozott a professzornak, az államtól pedig a Magyar Köztársaság Érdemrend Kiskeresztjét kapta meg – valószínűleg már nem fog leszokni arról, hogy egy-egy olyan tárgyat, műalkotást, amelyet szívesen látna múzeumban, ne vásároljon meg.

A gyűjtést tovább folytatja, nem mondva le az általa adományozott gyűjtemények gyarapításáról sem.¹³

---

¹³ Legújabb például – más plakettek mellett – számos munkásmozgalmi, illetve katonai kitüntetést vásárolt a professzor, amelyet ezúttal nem a salgótarjáni intézménynek, hanem a Gömöri Múzeumnak ajánl fel.

A HOLLÓ LÁSZLÓ GALÉRIA LÉTREJÖTTE ÉS KULTURÁLIS SZEREPE PUTNOKON

UJVÁRY MÁRIA

A Holló László Galéria 1994 szeptemberében nyílt meg az ún. Seres-házban. Az épületről néhai tulajdonosa, dr. Lendvária Benőné Seres Sarolta még életében úgy rendelkezett, hogy halála után múzeumi célokat szolgáljon. E nagylelkű ajándékozást egy másik követte: dr. Ujváry Zoltán professzor, a gömöri térség nagy szülötte, értesülve az új intézmény alapításának terveiről, azonnal felajánlotta képzőművészeti magángyűjteményének jelentős részét, amely az intézmény alapját vetette meg. Feledy Gyula, Reich Károly, Medgyessy Ferenc, Tóth Sándor, Zádor István művei mellett Szilágyi Imre grafikasorozata került ekkor a galéria tulajdonába, de a kollekció számottevő részét a Munkácsy-díjas festőművész, Holló László festményei és grafikai képezik.

Az első kiállítás a gyűjteményt megalapozó képzőművészeti kollekció anyagából nyílt. Holló László műveit az épület első helyiségében, állandó tárlaton láthatja azóta is a kedves látogató, míg a másik nagy teremben egymást gyorsan váltó időszaki kiállításoknak biztosít helyet.

Ha áttekintjük a tíz év kiállítási jegyzékét, rendkívül változatos programot láthatunk. Kiállítások sokaságával gyönyörködteti a művészetek iránt érdeklődőket, és nagy hatása van az ifjúság esztétikai ízlésének formálásában. Az alapítás óta ötven kiállítás nyílt mintegy nyolcvan alkotóval. Festőművészek, grafikusok, fotográfusok, kézművesek mutatkoztak be. Az alkotók között találunk helybélieket, és az ország különböző részeiből, ill. külföldről érkezett művészeket egyaránt. A galéria tevékenysége révén tovább mélyülnek a térség szlovák, román, francia kapcsolatai. Szinte szenzációnak számított a városban a normandiai festők kiállítása.

Immár hagyományörző rendezvénye a galériának az évente megrendezésre kerülő ún. „karácsonyi ajándékosár” című kiállítás. Az ünnepi tárlat nagyvárosi viszonylatban mérve is jelentős számú látogatót vonz.

A galéria elsősorban kiállítási intézmény, de falai között rendszeresen sor kerül egyéb kulturális rendezvényekre is. Fennállása óta volt már itt szavalóverseny, közönségtalálkozó, könyvbemutató, gitárkoncert, s minden év őszén e helyen kerül átadásra a dr. Ujváry Zoltán által alapított Pro Gömör-díj, melyet évente egy magyar és egy határon túli személyiség vehet át a gömöri térség érdekében kifejtett áldozatos munkája elismeréseképpen.

A galériában sorra kerülő rendezvények fényképeken és videoszalagon örökítődnek meg az utókor számára.

„Alkotók és alkotások” címmel jelenik meg a galéria kiadványsorozata. Az intézmény nyitórendezvényére jelent meg az első könyvecske, a gazdagon illusztrált kiállításvezető, 2004-ben pedig a tizenkettedik.

A Holló László Galéria gyűjteménye lassan, de folyamatosan gyarapszik a kiállító művészek egy-egy felajánlott alkotásával. 1999-ben Ujváry professzor jóvoltából újabb nagy értékű adománnyal lett gazdagabb az ötödik évfordulóját ünneplő intézmény. Negyven képzőművészeti alkotás, erdélyi, kárpátaljai, jugoszláviai és természetesen magyar művészek kitűnő művei épültek be a gyűjteménybe.

A putnoki Holló László Galéria tízéves jubileumi kiállítása 2004. november 4-én nyílt. Az ünnepi tárlatban szereplő grafikákat és festményeket Ujváry Zoltán professzor adományozta. Magángyűjteményének jelentős része ez, amely 35 db kortárs festményt és 250, db Holló László festőművész grafikáit tartalmazza.

Az intézmény gyűjteménye az újabb felajánlással együtt igazán sokszínű, melyből jelenünk művészeti fejleményeit igényesen bemutató több önálló vándorkiállítást lehet rendezni.

A galériában 2004-ben kibővült termekkel lehetőség nyílt a már meglévő Holló László festőművész állandó kiállítása mellett, Faggyas István grafikusművész és Macskássy Izolda festő- és grafikusművész állandó kiállításának bemutatására is.

A DOHÁNYZÁS KULTÚRTÖRTÉNETE

(Sátoraljaújhely, 2004. 08. 13.)

ÚJSZÁSZY LÁSZLÓ

Egy kiállítás margójára...

Semmi sem idegen tőlem, ami emberi...

A dolgok egymással összefüggnek. A rossz együtt jár a jóval, a szép a csúnyával. Bennünk lakozik a mértéktartó szeretet és a bizonytalan önzés. Zsenge szárral küzd bennünk a segíteni akarás, az elfásult közöny és a belénk sulykolt félelem.

Ma árnyékba rejtett, sötét lepellet takart tárgyak és elfelejtett szokások újraélesztésére vállalkoztunk.

Orvos vagyok. Ebben a mai szerepkörben téridegen. Rácsodálkozó érdeklődésem kívül semmi nem indokolja jelenlétem. Birkózom a nem tudom miért elvállalt felkéréssel.

Útjára indítani egy kiállítást, megnyitni a kaput az emlékezés előtt nem mindennapi feladat. Részesévé válni a készítőjétől és tulajdonosától messzire került tárgyak újragondolásának felemelő érzés. Belerévedni fél évezred mindennapjait és ünnepeit végigkövető magatartás- és szokásrendszerbe gondolatot próbáló küldetés.

A füst mágiája messzire vezet. A látható és érzékelhető testetlen füst évezredek óta része és eszköze volt rítusnak, távolba szóló üzenetnek, fenyegető veszélynek, vallásos révületnek, vagy a hazahívó otthon melegének.

Színes képek sodródnak egymás mellé!

Lángok csapnak az ég felé, messzire nyúló sötét felleg borítja az ég kétharmadát, ropogva újra ég a műemléktemplom, várost elborító savanykás szag növeli az iszonyatot.

Távolabb Rejtő csontbrigádja esténként a tűzbe bámul, és a civil életben maradt, újra felfedezett kifejezéseken jajong.

Hozzánk közelebb a hullámok fodrozta folyó partján a szerencsés horgász friss páfránylevélre fekteti a frissen kifogott kecsegét, leteszi horgászbotját, előveszi a pipáját, komótosan szorosra tömi benne a durvára vágott, pácolt dohányt, markával védve az apró lángot életre kelti a füstöt, amely illatozva árad és szürkés szárnya a gondolatokat a múltba sodorja. A gomolygó igézet tükrén át a kifogott hal egyre nő és halk zümmögéssé gyengül a vérszívók támadása.

A pipázás, a karcsú szár és a marokba fogható fej, amelyből illatos füst árad lehet, hogy öröktől fogva társunk. Évezredes kultúrák, azték és maja hagyatékok nem szükködnének ábrázolásokban és fennmaradt emlékekben. A Mississippi völgyében talált, a Hopewell kultúra emlékeiként számon tartott pipahantok 2500 éves, szépen megmunkált emlékei szorosan illeszkednek azokhoz a kultikus tárgyakhoz, amelyek a maroknyi tűztérből tovaszálló füst előállítására voltak hivatottak. Sámánok, jósök, gyógyítók eszköztárának nélkülözhetetlen darabjai voltak a pipakészletek. Feltehetően bódító, vagy éppen élnéltető keverékek füstjét engedték szabadon.

Európában a dohány és a dohányzás Kolumbusz Karib-tengeri látogatása és sikeres visszatérése után terjedt el. A pipa pórnp és uralkodók, katonák és békességet kergető földművesek eszköztárának lett mindennapi részese.

Erzsébet királyné Angliája, a Napkirály Franciaországa, Fülöp Spanyolországa egymás után hódolt be az új élvezetnek.

Németalföldi, angol, portugál, spanyol festők életképeken a 16. századtól ábrázoltak vidám, vagy bűnnek esett személyeket kedvelt pipájukkal.

Kései küldöttként Piacek bácsi jól illeszkedik ebbe a sorba.

Schiller, Baudelaire, Rimbaud, Byron irodalmi hagyatéka, vagy Tolsztoj Háború és békéje, Thomas Mann Varázshegye, Mikszáth hagyatéka, vagy Bach muzsikája maradt volna torzó a dohányzás jelenléte, átélése nélkül. Emlékeinkben Einstein, vagy Szentgyörgyi Albert képe összeforrott az egyenes szárú angol pipával, Churchill pedig a vastag szivarral. (De nem kell mélyre ásni a pipázó öreg cigányasszony, vagy Thaiföldön a rizsföldeken dohányozva szorgoskodó asszonyok ábrázolásáig.)

Az elmúlt századokban a dohányzás és tartozékai alaposan megváltoztak.

Újra, de most filmszerűen peregnek a képek. Az öreg porta elől eltűnt már a pipa-szó mellett sokat látott, bölcs, idős gazda, az átélt nyugalom ábrázolásának utolsó mohikánja. A melegbarnára kiszívott magyar találmány, a tajtékpipa legszebb darabjai csak ritka alkalmakkor kerülnek ismét elő fiókok mélyéről vagy múzeumi tárolókból. Személyes kötődésük elhalványult.

Az új képsorban a plakátokon fényes fogsorú hadfiak füstglóriával mosolyognak, vagy selyemharisnyás modern nők hosszú szipkák mellől eregetik a vékony papírba csomagolt, finomra vágott dohány füstjét. Boldogság, megelégedettség sugárzik a képekről, a lövészárkokban pedig vacogó katonák szorongva osztják meg egymás között a még megőrzött utolsó cigarettát.

Néhány éve Chesterfield vagy Marlboro márka alatt száguldanak a Forma-1 szuperautói. Már eltűnt az 5 éves terv, a Nikotex munkás. Ugyanaz a márka kapható Dél-Amerika rejtett vidékein, Moszkvában és Szovjetunió utódállamaiban.

A képsor ismét változik! Cigarettázó csontváz hatalmas idolya nehezedik ránk az óriásplakátokról. *Tilos a dohányzás!* felirat rajzik körülöttünk. A dohányosokat kitiltották a Fehér Házból, az egészségügyi intézményekből, iskolákból, közintézményekből, repülőterekről és még ki tudja, hogy honnan.

Napjainkban az emberiséget sújtó minden rossz már nem Pandora szelencéjébe van bezárva, hanem a dohányosok rekvizitumaiba. A hadjárat nem nagyon figyel a felmerülő kétségekre, a mérték, minőség és az elszennvedett károsodás esetleges kapcsolatára vagy ezek hiányára.

A dohányzással kapcsolatos ellenérzések nem új keletűek. Az ellenzők sora hosszú és a régmúltba nyúlik. I. Jakab, Anglia és Skócia uralkodója 1614-ben „Tiltakozás a DOHÁNYZÁS ellen” címmel igaz, hogy névtelenül, de kiadványt jelentetett meg.

VIII. Orbán pápa a sevillai katedrálisban tartott miséje után felháborodott a mise alatt folyó lázas tubakolás miatt, és nem sokkal később dörgedelmes dekrétumot adott ki, és tiltó üzenetének lett is fogantatja. A történethez hozzá tartozik, hogy utódja a tiltást lágyította, és maga is erősen dohányzott.

Hasonló volt a történet Oroszországban is, ahol Mihály cár a kancsuka meggyőző hatalmával lépett fel az „ördög kéményi” ellen. A változásra itt sem kellett sokáig várni, mert Nagy Péter már a hajóácsoknál töltött továbbképzése során rászokott a dohányzásra, és a jövedéki adó bevezetésével inkább a kincstár duzzasztásával foglalkozott, nem pedig a tiltások kiterjesztésével.

Lehet, hogy a dohányzás ellen lobbizók széles körével tanácsos lenne megismertetni Robert Scutonnak a Times-ban 1999-ben megjelent nagy ívű áttekintését, mert a híres tudós szerint a megfontolt dohányzás tulajdonképpen előnyösen hat az egészségre, megnyugtatja az idegeket, a nyugalom és elmélyülés perceivel ajándékoz meg bennünket, és a mindennapi élet száz bajával küszködő ember számára valami olyat nyújt, ami a nap bármely szakában elérhető.

A mai napra ebbe a városba messzi vidékről sereglettek fel a népek. Fél évezred mindennapjainak sajátosságos tárgyi emlékei felett találkoztunk.

A közelmúltban szépen faragott, meleg tapintatú 19. századi tajtékipipát tapogathattam. Rá kellett jönnöm, hogy a pipa sem alábbvalóbb művészi forma, mint az élet egyéb igényeit kielégítő többi használati tárgy. A szépen megterített asztalhoz, egy-egy antik bútorhoz hasonlóan a pipákon is lehet a kor ízlését, divatját követni. Fel lehet fedezni rajtuk a jellemző ornamenseket, magyarázatot igénylő mitológiai jeleneteket, frivol pillanatokat.

Tárgyak sorakoznak most előttünk. Letűnt korok, fél évezred hanyatló viselkedéskultúra és éledező hagyomány tárgyi emlékeit vizsgálhatjuk. Alkotó ember, és alkotást megbecsülő nevenincs tulajdonosok mindennapjaiba próbálunk meg betekinteni.

Felettünk a Várhegy vulkanikus füstsapkáját már régen letette. Lenéz a Bodroghöz és Hegyköz pipáit vesztett falvaira, odább a Pogánykút lapos tálcáján az obszidián magkövek és a pattintott szerszámokkal együtt előkerülő cseréppipák miéértjén gondolkodhat el az arra járó. A szomszédvárbán a pataki főiskola Gutenberg termében, az iskola egykori kocsmájában a meszelés alól előkerülő falfestményen a hordón lovagoló, pipáját magasra emelő, mulatozó diák a templom felé hátraint: IGYUNK, AMOTT MONDJÁK MULANDÓ AZ ÉLET.

Érezzék jól magukat, köszönöm figyelmüket.

GRAFIKAI „PIPSÓ”

KAROSI IMRE

Kedves érdeklődők,
stílszerűen mondhatnám, kedves kukkolók,

amióta a Szovjetunió összeomlott, nincs mese, bármi megtörténhet – Erotikus ex libris? Ám legyen! – sőt valószínűleg írva vagyon, ama Nagykönyvben bizonyosan, én egyszer még lógok a szeren, a Papszeren, pontosabban egy kiállításnak álcázott szellemi orgián leszek ceremóniamester.¹

Ki, ha nem én.

Felkérő barátaim esküdöztek, ez nem a klasszikus kibabrálás, hiszen a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum gyűjteményének válogatott „bájos” anyaga Kassa, Békéscsaba után Miskolcot tiszteli meg – a rám váró, s tőlem elvárható méltatással. Kétségkívül sokat idomultam a világhoz, a katonaságnál még fürdőgatyában zuhanyoztam, ma már a szemem se rebben, ha egy grafikai lapon a mai kor macája úgy bukik rá a maslival átkötött péniszre, mint éhtyúk a takonyra.

Na de nem ám csak úgy durr bele, kell egy kis előjáték, egy enyhe izgalmi utazás, vissza az időben, különben az se tudjuk, mi fán terem az ex libris, holott épp a tudás fájáról ered, mint tudjuk, a birtoklás mohó vágyából fakad.

A legrégebb tulajdonosjegyként azt a fajansz táblácskát szokták emlegetni, amelyiket III. Amenophis könyvtárában lévő papirusztekercsekbe helyezték i. e. 1400-ban. A magyar könyvtártörténet feljegyezte, miszerint 1505-ben a besztercei Paulin mester özvegye, Ursula asszony imádságos könyveit végrendeletileg azzal a kikötéssel hagyta a helyi kápolnára, hogy a könyveket az ülésekhez kell láncolni, védően jelölve az eredeti tulajdonost. A dédnagyapám által építtetett sárospataki kápolnában gyerekkoromban még hasonló megoldást alkalmaztak az áhítatba feledkező öregasszonyok ellen. S ha már itt tartunk, abban is volt valami pajzán erotika, ahogyan az imakönyvet a retikülbe igyekeztek dugni... Úgy emlékszem, gyermeki fantáziával felnagyítván a dolgokat, a szinte kódexszerű misekönyvek majdhogynem vetekedtek a Képes Krónikával, illetve azzal a varázslatos tulajdonjegy kultusszal, amely a középkorban az egyediség szerzetesi türelmében rejlett, lett légyen az Mátyás vagy Beatrix életének egy jelenete, a címerek világa, vagy valamilyen bibliai ábrázolás szépségessége.

Az ex libris a könyvnyomtatással indult hódító útjára. A gutenbergi csoda belső táblájára ragasztott, sokszorosított grafikai lap kezdetben fametszéssel készült, majd a rézmetszés, a rézkarc, a rézmaratás révén teljeseedett ki, s valójában a 18. században érte el csúcspontját, nálunk kicsit később, illetve a litográfia, a kőrajz hozott újabb technikai megújulást, nem is beszélve a linómetszetről, vagy a kliséről. Nagy ívet húzhatnánk Albrecht Dürertől a kolozsvári Nagy Sámuelig, csodálatos könyvjegyek születtek. Az ex libris mindenkor híven tükrözte a korszellemet, a korízlést. Szokás csoportosítani a tulajdonosforma és a formakincs szerint, vagyis beszélhetünk intézményi ex librisekről,

---

¹ Elhangzott 2004. október 25-én a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum gyűjteményéből rendezett „Erotikus ex libris” című kiállítás megnyitóján.

lehetnek ajándékozási, adományozási, jutalom ex librisek, foglalkoztatásra utalók, háztartásiak, nőiek, azután a formakincsre vonatkozóan címeresek, nyomdaiak, univerzálisak, kiadóiak, könyvkötőiek, beszélőek, témásak, könyvtárbelsőt ábrázolóak, arcképesek, történelmi eseményt idézőek, tájábrázoló ex librisek, és persze sorolhatnám. Ami pedig az ex librisek nyelvkincsét illeti, máig elsődleges a latin használata, talán épp egy jelmondat formájában, a tulajdonos nevének megjelenítésével, vagy arra való figyelmeztetéssel: nem szép dolog a tolvajlás. Ugyancsak változatos az ex librisek mérete, az aprócskától a mai kor emberét elbájoló gigantikus lapokig.

Akár hiszik, akár nem, üzlet lett az ex libris. Dürer mai epigonjai a legkülönbözőbb formában és tartalommal kínálják szolgáltatásaikat. Kapható ex libris mappában, pácolt dobozban, feketén, színesben, öntapadósan és mellékelt ragasztóval, kis műanyag ecsettel. Házhoz megy a szerző, elbeszélget, mélyre hatol, ha kell, vagy csak a felszínt kapirgálja, ahogyan a kedves megrendelő parancsolja. A mai üzletszerű megnyilvánulás nem új keletű. A képzőművészet műfajteremtő ágává emelkedett ex libris az idők folyamán mélyen beleágyazódott a polgári tárgykultúrába, hiszen nemcsak könyvjegyként honosodott meg, hanem számos eladható formában. Mindezt a szocializmussal sikerült egy időre elsüllyeszteni, de ugyan miért ne törne magának utat mostanság is, a szabadságnak ebben a hadd ne mondjam milyen kavalkádjában.

Lehet, hogy épp az erotikus ex libris lesz a legkelendőbb. Nem csodálkoznék. Amióta a Szovjetunió ...tudják – hiszen csak a kötelességét teljesítve újfent tükrözné a közízlés mindennapi erotikáját. Ámbár félek, nehéz csata lenne, mert nem könnyű felülmúlni az előben közvetített pornót...

Az itt bemutatott anyag tesz rá némi kísérletet. Az én ízlésemtől távol áll mindez, de elfogadom, ne dumáljon az, aki nemrég még fürdőgatyában zuhanyozott... Azon már vitatkoznék, muszáj-e egy képtárnak közönségvonzóan ilyen sikamlós terepre tévedni. Mindenesetre egyszer szívesen megnézném a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum teljes ex libris gyűjteményét, mely 276 apró grafikát tartalmaz. Vannak köztük nemesi, kolostori, püspöki könyvtárakból, a 16–17. századból származók, illetve a fáma szerint a gyűjtemény nagy részét a 20. századi eredeti darabok alkotják ismert és kevésbé ismert művészekről.

Ami most itt megmutatkozik – szépek a múlt századi ex librisek, a japán anyag is tetszetős, ám az igazi csemege az erotika ínycsemegeinek az bizony a 21. század terméke, bizonyos Peter Kovac virtuóz rajzkészségét dicséri. Buzdítanám további meggondolásra, végiggondolásra, nem csupán szolgai kigondolásra a mai kíváncsiak szerint. A boldogságfogyasztás mellé tessék szíves lenni becsempészni egy kis öröklétet.

Az igaz(i) ex libris pontos és kíméletlen. Ilyenek volnánk?

Ez a meztelen igazság?

Összekulcsolt kézzel takarom magam.

A múzeum grafikai „pipsóját” ezennel megnyitottnak nyilvánítom.

Jó kukkolást.

TARTALOM

B. Hellebrandt Magdolna 60 éves.....	5
<i>Ringer Árpád–Szolyák Péter: A Szeleta-barlang tűzhelyeinek és paleolit leleteinek topográfiai és sztratigráfiai eloszlása. Adatok a leletegyüttes újraértékeléséhez ...</i>	13
<i>Patay Róbert: Középső rézkori temetkezések és telepnyom Mezőkövesd, Patakra járó-dűlőből.....</i>	33
<i>Fischl Klára: Ároktő-Dongóhalom bronzkori tell települése .....</i>	59
<i>Koós Judit: Újabb késő bronzkori bogrács Kelet-Magyarországról .....</i>	83
<i>B. Hellebrandt Magdolna: A nyersanyagok hatása a vaskor és a császárkor településeire a Sajó és a Bódva vidékén.....</i>	103
<i>Szabó Miklós–Czaylik Zoltán: Vaskohászat Északkelet-Magyarországon a Kr. e. 3. században: Sajópetri-Hosszú-dűlő.....</i>	127
<i>Wolf Mária: Niellódíszes bronzcsat Edelény-Borsodról.....</i>	139
<i>Simonyi Erika: Középkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson .....</i>	161
<i>Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén: Várak a történeti Zemplén megyében I. ....</i>	199
<i>Szörényi Gábor András: A szuhogy-csorbakői vár kutatása.....</i>	231
<i>Bodó Balázs–Pusztai Tamás: Jelentés a gönci pálos kolostor tornyának 2004. évi régészeti kutatásáról.....</i>	321
<i>Kővári Ivett–Szathmáry László: Garadna-elkerülő út 2. lelőhely középső neolit csontvázletelei.....</i>	349
<i>Gyulai Éva: Bor és kenyér I. Miskolc-toposzok az újkori országismereti irodalomban.....</i>	355
<i>Dobrossy István: Miskolc politikai arculatának alakulása az 1920–1939 közötti országgyűlési képviselő-választások tükrében.....</i>	387
<i>Hazag Ádám: Adatok Gömör és Torna vármegye cigányságának életéről, az 1768. évi cigányösszeírások tükrében .....</i>	419
<i>Kormos Gyula: A tokaji evangélikus templom barokk orgonája.....</i>	435
<i>Rózsa György: Egy reformkori levelezés margójára. Kassay István levelei a pozsonyi diétáról.....</i>	453
<i>Papp János: Egy bükkaljai település gazdasága és társadalma a 16–20. században .....</i>	467
<i>Szabó Nándor–Szalipszki Péter: 60 éve történt: a II. világháború eseményei Dél-Abaújban .....</i>	503
<i>Csíki Tamás: A néprajz- és történettudomány kapcsolatának problémái a dualizmus időszakában és a két világháború között .....</i>	525
<i>Veres László: Az üvegművesség történetének kutatása .....</i>	539
<i>János István: A digitális filológia problémái.....</i>	549
<i>Mizser Lajos: Helynévmagyarázatok – 1248.....</i>	555
<i>Fazekasné Majoros Judit: Egy elfeledett irodalmi emlékhely Zemplénben: az alsó-körtvélyesi kúria .....</i>	563
<i>Goda Gertrúd: Europei műremekkel egy miskolci legenda nyomában (Elisabeth Vigée-Lebrun- és Latkóczy Lajos-kutatás az Internet segítségével) .....</i>	581
<i>Pirint Andrea: Nagy Sándor eddig ismeretlen üvegablakterve a Petró-gyűjteményben.....</i>	595
<i>Sümei György: „Ideje már másként érezni és gondolkodni” Levelek Lükő Gábornak 2. (1932–33, 1937, 1947) .....</i>	609

<i>Cseri Miklós–Kemecsi Lajos: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Felföldi mezőváros tájegysége</i>	623
<i>Alabán Péter: Paraszti gazdálkodás és társadalom Domaházán a dualizmus idején és a Horthy-korszakban</i>	645
<i>Szabó Irén: „Álljunk illően, álljunk félelemmel!” Az állás, ülés és térdelés szokásai a magyarországi görög katolikus vallásgyakorlatban</i>	661

KÖZLEMÉNYEK

<i>Lovász Emese: A Diósgyőri vár rekonstrukciós és kutatási programja</i>	679
<i>Tóth Edina: Bükki kerámiaedény restaurálása</i>	685
<i>Kováts Kornél: A regéci vár környékének módosult gazdálkodása a 20. századig</i>	691
<i>É. Kovács László: Egy angol lady, akiből magyar honleány lett.</i> Emléklapok vitéz Vásony Sándorné Ayshford Wood Florence életéről	705
<i>Hideg Ágnes: Dedikált kiadványok a múzeum helyismereti gyűjteményében</i>	716
<i>Liszek Zsuzsa: A Borsod Megyei Repülő Klub története 1934–2004</i>	729
<i>Tóth Hajnalka: A borospalack új ruhája. A Tokaji Múzeum boroscímkéinek vizuális antropológiai elemzése</i>	740
<i>Fehér József: Egy sátoraljaújhelyi magyar zsidó polgár: dr. Székely Albert</i>	748
<i>Vitéz Ferenc: Ujváry Zoltán, a tudós-mecénás</i>	756
<i>Ujváry Mária: A Holló László Galéria létrejötte és kulturális szerepe Putnokon</i>	765
<i>Újszászy László: A dohányzás kultúrtörténete</i>	767
<i>Karosi Imre: Grafikai „pipsó”</i>	770

Magdolna B. Hellebrandt: Ist 60 Jahre alt geworden	5
Árpád Ringer–Péter Szolyák: The topographic and stratigraphic distribution of the palaeolithic hearths and finds in the Szeleta cave. Contribution to re-interpretation of the assemblage	13
Róbert Patay: Mittelkupferzeitliche Gräber und Siedlungstrest in Mezőkövesd	33
Klára Fischl: The Bronze Age settlement at Ároktő-Dongóhalom	59
Judit Koós: Neuere Bronzebecken von Ostungarn	83
Magdolna B. Hellebrandt: The influence of raw materials on Iron Age and Roman Imperial Age settlements in the region of the Sajó and Bódva Rivers	103
Miklós Szabó–Zoltán Czajlik: Eisenverhüttung in Nordost-Ungarn im 3. Jahrhundert vor Chr.: Sajópetri-Hosszú-dűlő	127
Mária Wolf: Niello geschmückte Bronzeschnalle von Edelény-Borsod	139
Erika Simonyi: Medieval Church and Churchyard at Felsőzsolca-Nagyszilvás	161
Gyula Nováki–Sebestyén Sárközy: Castles in historical Zemplén county	199
Gábor András Szörényi: The researching of the Castle of Szuhogy-Csorbakő	231
Balázs Bodó–Tamás Pusztai: Bericht über die archäologische Erforschung des Paulaner Klosterturmes von Gönc im Jahre 2004	321
Ivett Kővári–László Szathmáry: Neolithic skeleton remains from Garadna-elkerülő út locality 2	349
Éva Gyulai: Wein und Brot I. Die Miskolcer Topoi in der landeskundlichen Literatur der Neuzeit	355
István Dobrossy: Das politische Gesicht von Miskolc, das sich in den Parlamentswahlen zwischen 1920–1939 widerspiegelt	387
Ádám Hazag: Ausführungen über das Leben der Zigeuner in den Komitaten Gömör und Torna, die sich in den Zigeunerregistrierungen des Jahres 1768 widerspiegeln	419
Gyula Kormos: Die Barockorgel der lutherisch-evangelischen Kirche zu Tokaj	435
György Rózsa: Randbemerkungen zu einem Briefwechsel aus der Reformzeit. Die Briefe von István Kassay über den pressburgischen Landtag	453
János Papp: Die Wirtschaft und Gesellschaft einer Siedlung in Bükkalja im 16–20. Jahrhundert	467
Nándor Szabó–Péter Szalipszki: Es geschah vor 60 Jahren: Die Geschehnisse des Zweiten Weltkrieges in Süd-Abaúj	503
Tamás Csíki: Das Verhältnis zwischen der Volkskunde und der Geschichts- schreibung in der Zeit des Dualismus und nach dem ersten Weltkrieg	525
László Veres: Die Erforschung der Glaskunst-Geschichte	539
István János: The problems of digital-filology	549
Lajos Mizser: Kommentare der Ortsnamen aus dem Jahre 1248	555
Judit Majoros Fazekasné: Eine vergessene literarische Gedenkstätte im Zemplén	563
Gertrúd Goda: Mit einem europäischen Kunstwerk auf die Spur einer Miskolcer Legende	581
Andrea Pirint: Der bis jetzt unbekannte Glasfenster-Plan von Sándor Nagy in der Petró-Sammlung	595
György Sümegi: „Es ist Zeit, anders zu fühlen und zu denken.“ – Briefe an Gábor Lükő 2.	609
Miklós Cseri–Lajos Kemecsi: The Upland Market Town Regional Unit in the Hungarian Open Air Museum of Szentendre	623
Péter Alabán: Die Bauernwirtschaft und Gesellschaft in Domaháza (1867–1945)	645

<i>Irén Szabó</i> : „Stehen wir schicklich, stehen wir mit Angst!” – Die Gewohnheiten des Stehens, Sitzens und Niederknien in der griechisch-katholischen Religionsausübung in Ungarn	661
--	-----

MITTEILUNGEN

<i>Emese Lovász</i> : Das Rekonstruktions- und Forschungsprogramm der Diósgyőrer Burg.....	679
<i>Edina Tóth</i> : Die Restaurierung einer Bükker keramischen Schale	685
<i>Kornél Kovács</i> : Die veränderte Wirtschaft in der Umgebung der Regécer Burg bis zum 20. Jahrhundert.	691
<i>László E. Kovács</i> : Eine englische Lady, die eine ungarische Patriotin wurde Gedenkblätter über das Leben von Vitéz Vásony Sándorné geb. Florence Aysford Wood	705
<i>Ágnes Hideg</i> : Gewidmete Publikationen in der ortshistorischen Sammlung des Museums.....	716
<i>Zsuzsa Liszek</i> : Die Geschichte vom Flugverein des Komitats Borsod zwischen 1934 und 2004.....	729
<i>Hajnalka Tóth</i> : Die neue „Verkleidung” der Weinflaschen (Die visuelle anthropologische Studie der Weinetiketten vom Tokajer Museum)	740
<i>József Fehér</i> : Ein ungarischer jüdischer Bürger aus Sátoraljaújhely: Dr. Székely Albert.....	748
<i>Ferenc Vitéz</i> : Zoltán Ujváry, der Forscher und Mäzen.....	756
<i>Mária Ujváry</i> : Die Entstehung von der Holló László Galerie und ihre kulturelle Rolle in Putnok.....	765
<i>László Újszászy</i> : Die Kulturgeschichte des Rauchens	767
<i>Imre Karosi</i> : Eine grafische „Peepshow“	770

